

ISSN 2181-1571

FERGANA STATE
UNIVERSITY

FarDU.
ILMIY XABARLAR

**IJTIMOIIY GUMANITAR
FANLAR**

**Scientific journal
of the
Fergana State
University**

3/2023

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

3-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Muassis: Farg'ona davlat universiteti.

"FarDU. Ilmiy xabarlar – Научный вестник. ФергУ – Scientific journal of the Fergana State University" jurnali bir yilda olti marta elektron shaklda nashr etiladi.

Jurnal pedagogika, filologiya, tarix, falsafa, siyosat, kimyo, biologiya hamda geografiya fanlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnaldan maqola ko'chirib bosilganda, manba ko'rsatilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020-yil 2-sentabrda 1109 raqami bilan ro'yxatga olingan.

Muqova dizayni va original maket FarDU tahririy-nashriyot bo'limida tayyorlandi.

Tahrir hay'ati

Bosh muharrir
Mas'ul muharrir

SHERMUHAMMADOV B.SH.
ZOKIROV I.I

FARMONOV Sh. (O'zbekiston)	JEHAN SHAHZADAH NAYYAR (Yaponiya)	G'ULOMOV S.S. (O'zbekiston)
BEZGULOVA O.S. (Rossiya)	LEEDONG WOOK (Janubiy Koreya)	BERDISHEV A.S. (Qozog'iston)
RASHIDOVA S. (O'zbekiston)	A'ZAMOV A. (O'zbekiston)	KARIMOV N.F. (O'zbekiston)
VALI SAVASH YYELEK (Turkiya)	KLAUS XAYNSGEN (Germaniya)	CHESTMIR SHTUKA (Slovakiya)
ZAYNOBIDDINOV S. (O'zbekiston)	RAKETIN O. (Rossiya)	TOJIBOYEV K. (O'zbekiston)
AXTARIYEVA R. (Rossiya)		TURAYEV A. (O'zbekiston)

Tahririyat kengashi

IJTIMOIY GUMANITAR FANLARI BO'YICHA		ANIQ VA TABIIY FANLAR BO'YICHA	
EGAMBERDIYEVA T. (O'zbekiston)	FarDU, p.f.d.,prof.	MAMAJONOV M. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.b.f.d.,dots.
XONKELDIYEV Sh. (O'zbekiston)	FarDU, p.f.d.,prof.	KAXAROVA M (O'zbekiston)	FarDU, f.f.n.,dots.
TOJIBOYEVA H. (O'zbekiston)	Ped.ilm.tad.instituti. p.f.d.(Dsc)	ISOMIDDINOV F. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.n.
O'RINOVA N. (O'zbekiston)	FarDU, p.f.n.,dots.	SABIRDINOV A. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.d.,prof.
USMONOV B. (O'zbekiston)	FarDU, p.f.d.	RAHIMOV Z. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.d.
DAVLYATOVA G. (O'zbekiston)	FarDU, p.f.n.	XOSHIMOVA N. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.b.f.d.,dots.
G'OFUROV A. (O'zbekiston)	FarDU, i.f.d.,prof.	MIRZAYEVA D. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.b.f.d.(PhD)
XONKELDIYEVA G. (O'zbekiston)	FarDU, i.f.d.,prof.		
HOLMATOV B. (O'zbekiston)	FarDU, i.f.n.	O'RINOV A.Q. (O'zbekiston)	FarDU, f.m.f.d.,prof.
XAKIMOV N. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.d.,dots.	KARIMOV Sh.T (O'zbekiston)	FarDU, f.m.f.d.,dots.
ISOMIDDINOV M. (O'zbekiston)	FarDU, t.f.d.	OTAJONOV S. (O'zbekiston)	FarDU, f.m.f.d.,prof.
USMONOV B. (O'zbekiston)	FarDU, t.f.d (Dsc)	RASULOV R. (O'zbekiston)	FarDU, f.m.f.d.,prof.
MAXMUDOV O. (O'zbekiston)	FarDU, t.f.d.,dots	ONARQULOV K. (O'zbekiston)	FarDU, f.m.f.d.,prof.
ALIMOVA N. (O'zbekiston)	FarDU, t.f.f.d.(PhD)	SHUHRATOV SH. (O'zbekiston)	FarDU, t.f.b.f.d ,dots.
JO'RAYEV H. (O'zbekiston)	FarDU, t.f.d(PhD),dots.	ASQAROV I. (O'zbekiston)	AnDU, k.f.d.,prof.
MAMATOV M. (O'zbekiston)	FarDU, t.f.d (PhD),prof.	IBRAGIMOV A.(O'zbekiston)	FarDU, k.f.d.,prof.
AHRORQULOV A. (O'zbekiston)	FarDU, t.f.b.f.d.(PhD)	MAMATQULOVA S. (O'zbekiston)	FarDU, k. f.b.f.d (PhD)
G'ANIYEV B. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.d.,dots.	ABDUG'ANIYEV O. (O'zbekiston)	FarDU, g.f.d.(DSc)
MAMAJONOV A. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.d.,prof.	AXMADALIYEV Yu. (O'zbekiston)	FarDU, g.f.d.,prof.
ISKANDAROVA Sh. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.d.,prof.	YULDASHEV G. (O'zbekiston)	FarDU, q.x.f.d.,prof.
SHUKUROV R. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.n.,dots.	ISAG'ALIYEV M. (O'zbekiston)	FarDU, b.f.d.,prof.
YULDASHEVA D. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.doktori.	SHERALIYEV B. (O'zbekiston)	FarDU, b.f.d.(PhD).
UMAROVA N. (O'zbekiston)	FarDU, f.f.doktori.	SHERMATOV M. (O'zbekiston)	FarDU, b.f.n. dots.

Muharrir: Sheraliyeva J.

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona shahri, Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.

Tel.: (0373) 244-44-57. Mobil tel.: (+99891) 670-74-60

Sayt: www.fdu.uz. Jurnal sayti

Bosishga ruxsat etildi:

Qog'oz bichimi: - 60×84 1/8

Bosma tabog'i:

Ofset bosma: Ofset qog'ozi.

Adadi: 10 nusxa

Buyurtma №

FarDU nusxa ko'paytirish bo'limida chop etildi.

Manzil: 150100, Farg'ona sh., Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.

Farg'ona, 2023.

B.Sh.Shermuhammadov, A.U.G'ofurov Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining sport turizmiga doir bilimlarini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik mazmuni	9
B.Sh.Shermuhammadov, D.R.Murodova Fanlararo integratsiya asosida bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining badiiy-estetik kompetentligini rivojlantirishning pedagogik modeli	16
N.M.O'rinova Xorijiy ta'limda tyutorlik faoliyatining mohiyati va funksiyalari	20
B.X.Baydjanov, M.R.Maxkamov Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy muloqot qilish qobiliyatlarini shakllantirish	24
B.A.Umarov Raqamli texnologiyalar vositasida pedagoglarning professional kompetentligini rivojlantirish tamoyillari	28
I.M.Saidov Vatanparvarlik va yuksak ma'naviy tarbiya - uchinchi renessans poydevorining omili	33
M.I.Alimjonova Ta'limning globallashuvi sharoitida talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mazmuni.....	37
I.I.Yo'lbarsova Talabalarda bioetik madaniyatni rivojlantirishning ijtimoiy-tarixiy an'analari hamda zamonaviy yondashuvlari.....	45
M.I.Alimjonova Talabalarni madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishning pedagogik modeli.....	49
F.A.Ibroximov, B.M.Jo'raqo'ziyev Mafkuraviy immunitet va uning zarurati	56
Z.J.Pardaeva Mustaqillik davri o'zbek romanchiligi: badiiy va ilmiy tafakkur masalalari.....	60
F.A.Ibroximov Huquqiy fanlarni o'qitilishidagi uzviylik va uzluksizlikning mavjud holati.....	70
L.D.Tuganova Gender va ta'limda tenglik muammosi	75
Sh.X.Tog'ayev Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishning ilmiy-uslubiy masalalari	78
A.R.Saydullayeva Talabalarda gender madaniyatini rivojlantirishning tuzilishi va tarkibiy qismlari	83
G.S.Raxmonova Nostandart tafakkur tarzini rivojlantirishda mustaqil ishlarning pedagogik imkoniyatlari.....	87
M.R.Usmanov O'tish davri yoshidagi ruhiy o'zgarishlarning rivojlanish xususiyatlari.....	93
X.Y.Jo'rayeva, M.T.Turkistonova Oliy ta'lim muassasalarida biologiya fanlarini o'qitishning nazariy asoslari	97
E.S.Yuldashyev Bo'lg'usi o'qituvchilarda suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirishning ilmiy-pedagogik asoslari	101
G.B.Karimova Jismoniy tarbiya fanning interfaol ta'lim usullari va ularni innovatsion faoliyatini shakllantirish	107
F.O'.Toshiboltayev Zamonaviy ta'limda pedagogik imkoniyatlar va axborot texnologiyalari integratsiyasini ta'minlash	111
S.D.Akzamov Jismoniy tarbiya fani bo'yicha sinfdan tashqari ishlarni bolalar va o'smirlar organizmiga ta'siri	115

A.I.Tuychiyev	
Uzluksiz ta'lim jarayonida o'quvchilarda intizomlik munosabatini shakllantirish	119
R.K.Boyqo'zieva	
Milliy madaniy merosimizni o'rganishda talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy jarayonlari	122
U.L.Kuchkarov	
5-7 Yoshli gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish.....	126
N.A.Niyazova	
Smart-jamiyatga o'tish kontekstida ta'limni axborotlashtirishning zamonaviy ilg'or pedagogik xamkorligi	130
S.O'.Boybo'riyeva	
Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq odobini shakllantirish muammolari.....	137
N.S.Qanoatova	
Talabalarining axborot texnologiyalari vositasida mustaqil ta'lim olishining nazariy-pedagogik asoslari	141
O.M.Karimov	
O'quvchilarda badiiy-ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik zarurati	146
S.A.Qo'chqorov	
Chaqiriqqacha boshlang'ich tayyorgarlik elementlari vositasida talabalarni harbiy xizmatga tayyorlashda vatanga fidoylik tushunchalarini singdirishning dolzarbligi	151
I.A.Imomov	
Zamonaviy yondashuvlar asosida oliy ta'lim jarayonida talabalarda yuzaga keladigan nizolarning pedagogik tahlili	156
Sh.Mo'minov, T.Mo'minov	
Notiqlik va vatanparvarlik uyg'unligining lingvokulturopedagogik tadqiqi	161
B.X.Baydjanov, N.X.Quziyeva	
Boshlang'ich sinflar o'quvchilarida ijodiy tasavvurni rivojlantirish imkoniyatlari	164
D.O'.Yusupova	
Chet tili o'qitishning modellari xaqida.....	168
A.I.Soyibnazarov	
O'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlari va ularni rivojlantirishning falsafiy, pedagogik va psixologik asoslari.....	172
A.M.Toshpo'latov	
Yoshlarni xarbiy xizmatga jismonan chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikasi	177
Sh.X.Azamov	
Zamonaviy ta'lim jarayonida loyihalash faoliyatini tashkil etish	183
A.Tadjibaeva	
Ta'lim jarayonidagi inklyuzivlik teng ta'lim olishni ta'minlash omili sifatida	187
F.V.Xalilov	
Talabalar mustaqil ta'limining bugungi holati va uni samarali tashkil etishda didaktik vositalardan foydalanish.....	194
M.M.Kataeva	
Ta'lim jarayonida mobil ta'limning tahlili va tavsiyalar	198
E.K.Muxtarov	
Ikki o'lchamli potensial o'radagi zarrachaning kvant holatini modellashtirish	203
M.M.Tojiboyev, D.S.Yunusova, M.R.Xursantova	
Mustaqil darslarning asosiy shakllari va tashkil etilishi	208
U.Sh.Abduraximova	
Bo'lajak tarjimonlarning lingvomadaniy va kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari.....	212
B.X.Baydjanov, Sh.I.Xolmatova	
Boshlang'ich sinf o'quvchilarini badiiy asarlarni ifodali o'qishga o'rgatish texnologiyalari.....	220
A.U.G'ofurov	
Bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari	224

R.K.Boyqo'zieva

Milliy madaniy merosimizni o'rganishda talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy jarayonlari 230

N.V.Nosirov

Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini metodik kompetentligini axborotlashgan ta'lim muhitida takomillashtirish 234

G.Z.Ganiyeva

Ingliz tilidagi toponimlarni izohlashda leksikografik tamoyillar (buyuk britaniya va amerika joy nomlari lug'atlari misolida) 238

Z.K.Abidova

Professional ta'lim muassasalarida o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini tashkil etishda loyiha metodidan foydalanish 244

R.I.Madaliyev

Talaba-yoshlarda harbiy vatanparvarlikni artpedagogika vositasida rivojlantirish texnologiyasi 248

M.X.Baybaeva, I.A.Imomov

Talabalarning xulq atvoridagi nizoli vaziyatlarni pedagogik tashxis etishning sinergetik-tuzilmasining talqini 252

I.A.Imomov

Zamonaviy yondashuvlar asosida oliy ta'lim jarayonida talabalarda yuzaga keladigan nizolarning pedagogik tahlili 256

L.M.Sokolova

Farg'ona vodiysi hunarmandlari postindustrial dunyoda 261

S.O'.Boybo'riyeva

Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq odobini shakllantirish muammolari 268

Sh.X.Xankeldiyev, D.K.Karimov

Yosh akrobatlarning xarakat-texnik tayyorgarligi metodologiyasining kumulyativ samaradorligini o'rganish 272

IQTISODIYOT**X.X.Bozarov**

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning xususiyatlari 277

FALSAFA**Z.A.Boboyeva**

San'atning badiiy adabiyot turi uzluksiz ma'naviy tarbiyaning muhim omili 283

I.A.Xo'jaxonov

Huquqiy targ'ibot jarayonida ommaviy axborot vositalarining o'rnini 288

U.M.Mamajonov

Musiqi madaniyati darslarida o'quvchilarni musiqiy qobiliyatini rivojlantirishning muhim shartlari 293

M.B.Yuldasheva

Biolog talabalarni kasbga yo'naltirilgan yondashuv orqali til o'qitish bo'yicha taklif 298

B.M.Qandov

Global ekologik muammolar: shaxs dunyoqarashi va milliy qadriyatlari tizimidagi o'zgarishlar 302

O.T.Berkinov

Kibermakonda mavjud o'ziga xos tahdidlar 308

I.Ismoilov

Jinoyatga jazo tayinlashga oid ayrim xorijiy davlatlar tajribasining ijtimoiy-falsafiy jihatlarini 311

A.A.Sayitxonov

Milliy qadriyatlar– ma'naviy tarbiyaning mafkuraviy asosi 316

Z.O.Muminova

Tafakkur tarzi va jamiyat mafkuraviy tizimining ijtimoiy taraqqiyotga ta'siri 320

A.A.Isomiddinov	
Yoshlar intellektual salohiyatini oshirishning ijtimoiy-madaniy omillari	324
X.Sh.Nomozov	
Internet-makon mohiyati, genezisi va zamonaviy tarkibi.....	328
U.R.Sobirova	
Huquq falsafasining jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati	332
A.Ch.Abdiyev, B.I.Xolyorova	
Ziyorat turizmi sohasida O'zbekistonning o'ni va imkoniyatlari	335
I.Rizayev	
Sinergetika: ijtimoiy tizimni tadqiq qilishdagi muammo va imkoniyatlar.....	339
R Mardonov	
Sharq va g'arb ta'lim falsafalarining o'zaro ta'siriga asoslangan madaniyatlararo muloqot	346
N.X.Xakimov, B.A.Nabiyev	
O'rta osiyoda hozirgi ekloviy muammolar va transfor suvdan foydalanish muammolari.....	350
X.Samatov	
Tasavvufda tariqat a'zolarining jamoadan alohidalanishi (ijtimoiy falsafiy tahlil)	358
H.Muhamadiyev	
Virtuallik yangi falsafiy kategoriya sifatida	365
D.B.Sharipov	
Tinchlikni ta'minlashning innovasion omillari	370
X.R.Xolidaxon	
Xoja Ahror Valiy qarashlarida ilohiy muhabbat tushunchasining falsafiy tahlili.....	374

SIYOSAT

A.Z.Ismayilov	
Huquqiy ong tizimida huquqiy davlatchilik g'oyalari	378
J.Sultonov	
Markaziy Osiyo chegara muammolari yechimini konstruktivizm nazariyasi yordamida tahlil qilish	384

TARIX

B.Usmonov, D.A.Madalimov	
Temurning hayoti va shaxsiy fazilatlar Uilyam Devi hamda Jozef Uayt talqinida	392
M.Sh.Muzaffarjon	
O'zbekistonda turizmning vujudga kelishi tarixi (XX asrning 20-30-yillari)	397
B.M.Abdullayev	
Farg'ona vodiysi qadim madaniyatlarining so'ngi bronza va ilk temir davrlari shaharsozligining shakllanishi hamda rivojlanishidagi o'ni va roli	405
N.V.Karimova	
Farg'ona vodiysi antik davr shahar topografiyasini o'rganilishiga oid.....	416
D.M.Turdiyeva	
Dinshunoslik fanining yuzaga kelishi va rivojlanishi	421
A.A.Aloxunov	
Arxeologik tadqiqot metodiga doir	425
A.A.Yo'ldashev	
XX asrning 20-yillarida ozarbayjonda ta'lim olgan turkistonlik yoshlar tarixidan	431
F.E.Atajanova	
Xorazmda xalq maorifi tizimi rivojlanishi: muammolar, vazifalar va natijalar	436
P.P.Norbo'tayev	
Epos va din	440
Z.B.Rahmonqulova, S.A.Hamrayev	
Ernazar Maqsud o'g'li elchiligiga oid tadqiqotlar tahlili	446
J.Sh.Museyibzada	
O'zbekiston tashqi siyosatidagi o'zgarishlar: xalqaro tashkilotlar orqali obro' va hamkorlikni mustahkamlashda faol ishtirok etish.....	453

M.R.Umirzakova	
Turkiston ASSRda soliqqa tortish masalalari.....	460
A.Sharafiddinov	
Farg'ona shahrini rivojlanish tarixidan (XIX asr oxiri – XX asr boshlari)	464

ADABIYOTSHUNOSLIK

N.M.Uluqov, N.Siddiqova	
She'riy nutqda toponimlarning qo'llanishi va vazifalari.....	470
M.M.Rakhmatova	
Amerika adabiyotida implikaturaning stilistik vositalar orqali ifodalanishi tahlili	475
Sh.B.Xo'jayeva	
Alisher navoiyning "Nazm ul-javohir" asarida qofiya sathi va asar poetikasi o'rtasidagi bog'liqlik.....	479
R.R.Mamatov	
Gerta Myuller asarlarining badiiy xususiyatlari	483
D.M.Uralova	
Ulug'bek Hamdam hikoyalarida tasviriy ifoda va vositalarning o'rni.....	486
N.A.Saidova	
K.Iyusning "Narniya yilnomalari"da bolalar fentezi an'analari.....	489
K.U.Kubayev	
Tarixiy haqiqat va badiiy talqin	493
U.Q.Muminova	
"Mahbub ul-qulub" dagi turkiy so'zlarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati.....	497
M.Q.Narziqulov	
Hozirgi davr tojikzabon ijodkorlarning g'azal janrinirivojlanishidagi roli	502
M.Abdullayeva	
Shoir hayratiiy "Sayohatnoma"sining lingvokulturologik tahlili va tadqiqi	512
N.Y.Xolmatova	
Badiiy publisistikaning muhim xususiyatlari.....	515
Sh.B.Xo'jayeva	
Alisher navoiyning "Nazm ul-javohir" asarida qofiya sathi va asar poetikasi o'rtasidagi bog'liqlik.....	520
Y.I.Nishanov	
Masal (hikoya) janrining asli xususiyatlari	524
Sh.K.Xashimova	
Temur po'latov ijodi haqidagi ba'zi mulohazalar	527
Q.Sh.Kaxarov, S.Mustafoyeva	
O'zbek va nemis tillarida sen/siz murojaat shakllari.....	531
B.I.Dexqonov	
Binokorlik terminlarinig o'quv jarayonidagi kommunikativ omillari.....	535
N.A.Rasulova	
Lingvistikada funksional tahlilni tavsiflash	539
M.A.Xusenov, Sh.A.Zoitova	
Chet tili o'rganish jarayonida ko'p uchraydigag xatoliklar (koreys tili misolida)	544
G.Xonkeldiyeva	
Rus tilida padej kategoriyasi tavsifi va undagi muammolar.....	547
X.Abdurahmonov	
O'zbek tilshunosligi tarixida mavhum otlarning o'rganilishi va ularning ahamiyati.....	550
N.Y.Ortiqova	
O'zbek tilida zidlanuvchi vositalar poetikasi.....	554
M.M.Abdulxayeva	
Tilshunoslikda sinonimiyaning o'rganilishi va uning turlariga oid olimlarning qarashlari.....	560
N.T.Mutodov	
O'zbek tiliga fors tilidan o'zlashgan so'zlar va grammatik kateqoriyalar.....	564
Q.Sh.Kaxarov, M.Y.Abdurazzakova	
Shaxslararo muloqotda noverbal muloqotning ahamiyati	571

M.V.Nasridinov	
Buyruq nutqiy aktining lingvopragmatik xususiyatlari.....	574
G.Yusupova	
Nemis va o'zbek tillari turg'un birikmalarida genderning ifodalanishi	578
M.B.Yuldasheva	
Tabiiy fanlar yo'nalishi talabalarining ingliz tilini o'rganish ehtiyojlariga bo'lgan munosabati tadqiqoti	584
Sh.Dadabayeva	
Qo'shma gaplar turkumida qiyoslash mazmunidagi bog'lovchisiz qo'shma gaplar	587
G.R.Mamadaliyeva	
Ingliz va o'zbek tillarida "foot/oyoq" kontseptining nominativ maydoni	591
Z.M.Abdullaev	
Asl turkiy antroponimlar va ularning tarixiy-etimologik shakllanishi	599
X.Abdurahmonov	
O'zbek tilshunosligi tarixida mavhum otlarning o'rganilishi va ularning ahamiyati	603
M.R.Otaboyeva	
O'zbek va ingliz tillaridagi fe'l semantik kategoriyalari bo'yicha tuzilgan graduonimik qatorlarning o'xshash va farqli jihatlarini	607
Z.Q.Jurayeva	
Til o'rganish aspektlari	610
D.R.Axmadaliyeva	
Ingliz tili darslarida gamifikatsiyani qo'llash	614
D.O'.Yusupova	
Chet tili o'qitishning modellari xaqida	619
	TILSHUNOSLIK
S.G'.Shomurodova	
Nikoh urf-odatlarini bilan bog'liq kiyimlarning to'y qo'shiqlaridagi poetik talqini.....	623
S.O.Samiyeva	
Tojik tilidagi frazeologik evfemizmlar	628
M.M.Abdulxayeva	
Tilshunoslikda sinonimiyaning o'rganilishi va uning turlariga oid olimlarning qarashlari.....	632
D.L.Homitov	
Klassik fors va hozirgi tojik tillaridagi qisqa unilarning fonologik qiyosiy tahlili.....	636
Z.V.Alimova	
Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" asaridagi ayrim forscha qo'shma so'zlarning leksik-semantik xususiyatlari haqida	643
Z.S.Tashtemirova, M.S.Kushmatova	
Rus va ingliz tillarida odamning ko'rinishini tavsiflovchi frazeologizmlar	648
M.N.Tilloxojayeva	
Kognitiv kompetentsiya va uning tojik tilini o'qitishdagi o'rni	653
D.Z.Mukumova	
Shayx Kamol Xo'jandiy g'azallaridan Ismat Buxoroyning ta'sirlanishi	658
S.M.Saidova	
O'zbekiston oliy ta'lim oliygohlari milliy guruhlarida rus o'g'zaki va yozma nutq o'qitilishi	662
N.X.Toshnazarova	
Xitoy tilida maqol va matallar	666
M.M.Gazieva	
Publististik uslub matnlarida tagma'no hodisasi xususida.....	669

**BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARINING
SPORT TURIZMIGA DOIR BILIMLARINI RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK
MAZMUNI**

**ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАЗВИТИЯ ЗНАНИЙ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗКУЛЬТУРЫ ПО СПОРТИВНОМУ ТУРИЗМУ**

**ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL CONTENT OF THE SPORTS TOURISM
KNOWLEDGE DEVELOPMENT OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS**

**Shermuhammadov Bahodir Shermuhammadovich¹
G'ofurov Azizbek Umarjonovich²**

¹**Shermuhammadov Bahodir Shermuhammadovich** — Farg'ona davlat universiteti rektori, pedagogika fanlari doktori, professor.

²**G'ofurov Azizbek Umarjonovich** — Farg'ona davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchisi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga oid bilimlarini rivojlantirish, tizimning mazmun-mohiyati, bugungi kunda turizm faoliyati har bir mamlakat uchun muhim ijtimoiy sohaga aylanganligi, sport turizm sohasining individual-psixologik xususiyatlari, ularning motivlar sohasi atroflicha o'rganilib rivojlantirish to'g'risidagi fikr-mulohazalar yoritib berilgan.

Аннотация

В данной статье рассмотрены теоретико-методологические основы формирования знаний будущих учителей физической культуры о спортивном туризме, то, что сегодня туризм стал важной социальной сферой для каждой страны, индивидуально-психологические особенности сферы спортивного туризма, а также тщательно изучена и разработана сфера их мотивов, рассмотрены комментарии.

Abstract

In this article, the socio-pedagogical foundations of developing the knowledge of future physical education teachers about sports tourism, the fact that today tourism has become an important social sphere for every country, the individual-psychological characteristics of the sphere of sports tourism, and the sphere of their motives are thoroughly studied and comments are highlighted.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, yangi taraqqiyot, sport turizm, innovatsion g'oyalar, jismoniy madaniyat, Yevropa mamlakatlarida, barkamol inson, innovatsion itisodiyot, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ilmiy-metodik.

Ключевые слова: физическое воспитание, новое развитие, спортивный туризм, инновационные идеи, физическая культура, в европейских странах, всесторонне развитая личность, инновационная экономика, современные педагогические технологии, научно-методические.

Key words: physical education, new development, sports tourism, innovative ideas, physical culture, in European countries, a well-rounded person, innovative economics, modern pedagogical technologies, scientific and methodical.

KIRISH

Zamonaviy sharoitda bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga doir bilimlarini rivojlantirish samaradorligini oshirishning zaruriy shartlaridan biri – mazkur jarayonni texnologik asosda tashkil etishdir. Ta'lim amaliyotida ta'limiy, pedagogik, tarbiyaviy, o'qitish texnologiyalari ajratib ko'rsatiladi. Bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga doir bilimlarini rivojlantirishga ehtiyojni kuchaytiruvchi qator asoslar mavjud. Bu bevosita jismoniy ta'lim va tarbiya samaradorligini oshiruvchi serqirra va murakkab jarayondir.

Sport nafaqat jismoniy va ma'naviy sog'lomlik asosi, balki hayotga katta umid bilan kirib kelayotgan yoshlarni turli zararli yot g'oya va odatlardan asrash, ularga o'z qobiliyati va iste'dodlarini to'la ro'yobga chiqarish vositasi hamdir. Shu bois so'nggi yillarda mamlakatimizda bu borada qator huquqiy-me'yoriy hujjatlar imzolandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020- yil 24-yanvardagi PF-5924-son Farmoniga asosan Respublikada oxirgi yillarda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, imkoniyatlari cheklangan shaxslarning jismoniy reabilitatsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish hamda mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta'minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga oid bilimlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini tadqiq etishning uch qismga O'zbekistonda, MDH mamlakatlarida va G'arb mamlakatlarida o'rganilishi sifatida tasniflash mumkin.

O'zbekistonlik olimlardan F.A.Kerimov, A.N.Abdiyev, R.S.Salomov, R.D.Xalmuxamedovlar jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining jismonan, aqlan rivojlanishida texnik, taktik, aqliy, funksional jihatdan tayyorgarlik jihatlarini o'rgangan. N.N.To'xtaboyev, A.N.Shopulatov, S.S.Tajibayev, A.A.Muzaffarov, A.Mirzayev, A.Xudoyorovlar jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining kasbiy mahoratini rivojlantirish, sportchilarda ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish ishlarini samarali tashkil qilish, harakatli o'yinlardan foydalangan holda sport mutaxassislarini tayyorgarligini oshirish, jismoniy tarbiya va sport sohasida pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishni muhim deb hisoblashgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlarida olimlardan J.K.Xolodov, B.C.Kuznetsov, L.P.Matveyev, Yu.D.Jeleznyak, V.N.Platonovlar jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarida jismoniy sifatleri, qobiliyatlari va kasbiy kompetentligini o'rgangan. A.V.Kuvshinov, V.S.Makeeva, A.G.Morozov, G.Z.Karnauxov, K.N.Prujnin, Ye.G.Puxaeva, I.R.Tarassenko, Ye.M.Larina, O.A.Zaplatina, I.V.Pereverzeva, A.A.Mushakov, A.G.Moteponenkolar bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini tayyorlashning ilmiy-uslubiy hamda pedagogik jihatlarini yoritish masalalarida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. I.D.Svishyov, I.N.Strekalovskaya, Ye.M.Fedoskina, T.M.Bulkova, L.N.Mininalar sportchi talabalarning tafakkurini rivojlantirishda ta'lim metodlari va kasbiy faoliyatini tahlil qilishni ilmiy izlanishlarida aks ettirgan. Shuningdek, bugungi jismoniy tarbiya va sport sohasining zamonaviylashib borayotgan bir davrida ushbu soha mutaxassislarining tafakkur tarzini yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashishi va shu asosda faoliyatlarini yo'lga qo'yish masalalarini D.G.Petrenko, I.V.Plaksina, V.V.Andreevlar o'z ilmiy-tadqiqotlarida yoritib bergan.

G'arb davlatlarida yoshlarni ommaviy sport sog'lomlashtirish jarayoniga yo'naltirish, bunda sport turizmi imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, yoshlarning aqliy va jismoniy rivojlanishini mustaraklashtirish va bu borada jismoniy tarbiya ta'lim imkoniyatlarini oshirish masalalari olimlardan V.Koleda, J.Xargrives, A.Vett, E.Zadarko, J.Yunger, Z.Barabas, D.Braun, A.Alpers, V.Bal'sevich, L.Volf-Vendel, Yu.G.Tatur, V.Xutmaxerlar tomonidan tadqiq etilgan va sport turizmi orqali ijtimoiy hayotda sog'lomlashtirish faoliyatini yo'lga qo'yishga doir maxsus xulosalar ilgari surilgan.

Biroq pedagogika fanlari doirasida bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga oid bilimlarini rivojlantirishga doir masalalar chetda qolganligi, bu borada tadqiqot ishlarining deyarli olib borilmaganligi mazkur ishning dolzarbligi va ahamiyatini oshiradi.

NATIJALAR

Bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga doir bilimlarini rivojlantirish texnologiyasi refleksiv yondashuvning kontseptual asoslariga tayangan holda loyihalashtirilib, maqsadga yo'naltirilgan, tizimli tavsifga ega quyidagi bosqichlarni o'z ichiga qamrab oldi: analitik – bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga doir bilimlarini rivojlantirishga doir ma'lumotlarni to'plash, tahlil etish, umumlashtirish va baholash; tashkiliy-tayyorlov – texnologiyani amalga oshirish istiqbolini aniqlashtirish, pedagogik jarayon shakl, metod va vositalarini tanlash, o'qituvchi-murabbiylarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish; faoliyatga doir – bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga doir bilimlarini rivojlantirish texnologiyasini bosqichma-bosqich amalga oshirish; monitoring – bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga doir bilimlarini rivojlantirish dinamikasini baholash, zaruriyat yuzaga kelganda pedagogik jarayonga tuzatishlar kiritish; natijaviy – natijalarni baholash va ta'limiy-tarbiyaviy ishlarning istiqboldagi vazifalarini aniqlashtirish.

Bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarini sport turizmiga tayyorlashning mazmunini uning asosiy turlarini taqsimlash asosida ko'rib chiqamiz. Tayyorgarlikning barcha turlari bir-biriga bog'langan.

Umumiy tayyorgarlik - quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish: tabiatni muhofaza qilish va piyoda sayohatlarda ijtimoiy foydali mehnat; turistik mashg'ulot va musobaqalarning mazmuni, tashkil etilishi va o'tkazilishi; sport turizmida kadrlar tayyorlash tizimi; sport turizmini rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy, dasturiy-me'yoriy va ilmiy-uslubiy asoslari; turizmning tipologiyasi, tarixi va geografiyasi; turizmning hozirgi holati va rivojlanish istiqbollari; o'lkashunoslik va turizmning barcha turlari uchun umumiy bo'lgan boshqa bo'limlar.

Umumiy turistik tayyorgarlikda barcha bo'limlarda nazariy tayyorgarlik ustunlik qiladi. Bu tayyorgarlik asosan turistlarning bilimini shakllantiradi. Ushbu tayyorgarlikning atrof-muhitni muhofaza qilish, o'lkashunoslik, turistik mashg'ulot va musobaqalar o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan alohida bo'limlari turistlarning muayyan sharoitlarda ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Umumiy turistik tayyorgarlikning bunday bo'limlari auditoriya yoki tabiiy sharoitlarda amaliy mashg'ulotlar o'tkazishni talab qiladi. Nazariy va amaliy soatlarda umumiy turizm bo'yicha o'quv mashg'ulotlari hajmi va bu soatlarni o'quv davrlari bo'yicha taqsimlash asosan jalb etilganlarning malaka darajasiga va qisman turizm turiga bog'liq. Bir qator bo'limlarda yangi boshlanuvchilar uchun umumiy turizm bo'yicha o'qitishning kichik hajmlari ko'p yillik mashg'ulotlar jarayonida qisman qoplanadi, sport turizmi bilan shug'ullanuvchilarning intellektual salohiyatini oshiradi[1].

Maxsus turistik tayyorgarlik – bu quyidagi asosiy bo'limlarda turizmning har bir turiga xos bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni anglatadi:

- sport turistik poxodni tashkil etish (tashkiliy tayyorgarlik);
- turizm topografiyasi (topografik tayyorgarlik);
- sport turizmi texnikasi (texnik tayyorgarlik);
- sport turizmi taktikasi (taktik tayyorgarlik);
- sport turizmi psixologiyasi (psixologik tayyorgarlik);
- xavfsizlikni ta'minlash (xavfsizlik bo'yicha tayyorgarlik)[2].

Maxsus turistik tayyorgarlikning asosini turizm turiga e'tibor bergan holda o'qitishning ko'rsatilgan bo'limlari bo'yicha amaliy ko'nikmalarni shakllantirish tashkil etadi.

Maxsus turizm bilan shug'ullanuvchilarni tayyorlashda nazariya va amaliyot o'zaro bog'liqdir. Tayyorgarlikning ko'rsatilgan bo'limlarida sport turizmining har bir turi uchun umumiy va maxsus savollar mavjud. Maxsus turistik tayyorlash uchun bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonida birinchi navbatda eng oddiy umumiy savollar ko'rib chiqiladi va so'ng har bir turizm turiga xos bo'lganlari. Masalan, "xaritani o'qish" qobiliyati bilan bog'liq topografik mashg'ulotlar xarita va kompas yordamida yer yuzida harakatlanish texnikasini o'rgatishdan oldin amalga oshiriladi. Sport turistni texnik tayyorlashda chodirni o'rnatish texnikasi chang'i sayohatida boshpana qilish texnikasidan oldin bo'ladi. Maxsus turistik tayyorgarlik uchun bilim, ko'nikma va malakalar majmuasi turistlarning ixtisosligi va malakasiga qarab alohida farqlanadi. Sport turizmining barcha turlari bo'yicha mutaxassis bo'lish amalda mumkin emas. Masalan, qishda - chang'i turizmi, yozda - tog' turizmi. Shu bilan birga, tayyorgarlikning dastlabki bosqichida sport ixtisosligini tanlashni tushunish uchun sport turizmining ko'plab turlarini sinab ko'rish tavsiya etiladi.

Tashkiliy tayyorgarlik maxsus turistik tayyorgarlikning bir qismi sifatida quyidagilarni o'z ichiga oladi: turistik sayohatning maqsad va vazifalarini belgilash; xodimlar guruhlarini va vazifalarini taqsimlash; marshrutni kun bo'yicha ishlab chiqish, nazorat punktlarini va ularni yo'nalish boshidan oxirigacha o'tkazish muddatlarini belgilash; shaxsiy va guruh jihozlarini tayyorlash; ovqat tayyorlash; marshrut hujjatlarini tayyorlash; boshqa tashkiliy muammolarni hal qilish (moliyalash, aloqa, transport va boshqalar).

Tashkiliy tayyorgarlikda sport turizmi turining o'ziga xosligi umumiy turistik tayyorgarlikdan ko'ra ko'proq darajada namoyon bo'ladi. Auditoriya sharoitida amaliy mashg'ulotlarning katta miqdori turistik marshrutning tabiati bilan chambarchas bog'liq. Ushbu tayyorgarlikning umumiy qonuniyati: marshrut qanchalik qiyin bo'lsa, tashkiliy tayyorgarlik jarayoniga ko'proq vaqt va e'tibor talab etiladi.

Topografik tayyorgarlik maxsus turistik tayyorgarlikning bir qismi sifatida turistik sayohatlar va musobaqalarni tashkil etish va o'tkazish sharoitida zarur bo'lgan topografiya elementlariga muvofiq bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Bu elementlar birinchi navbatda asosiy: turizm qo'llaniladigan xaritalar, diagrammalar, eskizlar; hududning an'anaviy belgilari; hududning yirik va masshtabsiz tasvirlari; yerning masofalari, yo'nalishlari, balandligining eng oddiy o'lchovlari; turistik amaliy topografiyada ishlatiladigan eng oddiy qurilmalar, asboblari va qulay qurilmalar haqida tushunchalarni o'z ichiga oladi[3].

Texnik tayyorgarlik maxsus turistik tayyorgarlikning bir qismi sifatidagi quyidagilarni o'z ichiga oladi: tabiiy to'siqlarni yengib o'tish texnikasiga o'rgatish, straxovka qilish texnikasiga o'rgatish, bivada ishlash texnikasiga o'rgatish, qutqaruv operatsiyalari texnikasiga o'rgatish, orientirlash texnikasiga o'rgatish. Texnik tayyorgarlik turist-sportchilarni tayyorlash uchun asos bo'lib, turizm turlari bo'yicha farqlanadi.

Texnik tayyorgarlik ham nazariyani, ham amaliyotni o'z ichiga oladi, lekin soatlardagi asosiy qismni tabiiy sharoitda amaliy mashg'ulotlar tashkil etadi. Texnik tayyorgarlik taktik tayyorgarlik va xavfsizlik mashg'ulotlari bilan o'zaro bog'liq, ammo turist-sportchilarni tayyorlash jarayonida texnik usullarning o'zini turizmning mazmuni va turlariga ko'ra alohida guruhlariga bo'lish mumkin. Boshlanuvchi turistlarni tayyorlashda texnik mashg'ulotlar nisbatan kam soatlarni oladi, ammo malaka darajasining oshishi bilan hajmi sezilarli darajada oshadi[4]. Shu bilan birga, ushbu soatlar aksariyati qiyin turistik poxodlar sharoitida amalga oshiriladi.

Texnik tayyorgarlikni individual va guruhli texnik mashg'ulotlarga bo'lish mumkin. Individual texnik tayyorgarlik sport turisti tomonidan individual texnik usullarni o'zlashtirishga qaratilgan bo'ladi. Guruhning texnik mashg'ulotlari turistlarning guruh texnik topshiriqlarini bajarishda o'zaro ta'siriga qaratilgan.

Taktik tayyorgarlik maxsus tayyorgarlikning bir qismi sifatida turli turistik vazifalarni hal qilishni optimallashtirishga imkon beradigan turistlarning maqsadli individual yoki guruh harakatlarini shakllantirishni o'z ichiga oladi[5].

Individual taktik tayyorgarlik – bilim, ko'nikma va malakalarni egallash: o'z kuchlarini yo'lning ma'lum bir qismida va butun yo'lda taqsimlash; to'xtash joylarida oqilona dam olish; harakatning optimal yo'lini tanlash; tabiiy to'siqlarni yengib o'tishning optimal texnikasini, orientirlash texnikasini, straxovka texnikasini, qidiruv-qutqaruv texnikasini, bivuak texnikasini tanlash; shaxsiy va guruh manfaatlari bilan bog'liq individual xarakterdagi turli xil vaziyatli vazifalarni hal qilishni anglatadi.

Guruhning taktik tayyorgarligi guruh xarakteridagi vaziyatli vazifalarni optimal hal qilishga qaratilgan. Bu vazifalar poxod oldi, poxod davomida va poxoddan keyingi davrlarda hal qilinadi. Poxoddan oldingi davrda tashkiliy tayyorgarlikning ko'plab elementlarini optimallashtirish kerak: asosiy, muqobil va favqulodda marshrut variantlari uchun turli xil variantlarni tanlash; logistika variantlarini tanlash, guruhni xodimlar bilan ta'minlash va mas'uliyatni taqsimlash; guruh xavfsizligini, aloqa vositalarini va boshqalarni ta'minlash variantlarini tanlash[6].

Taktik tayyorgarlik boshqa mashg'ulotlar turlari bilan chambarchas bog'liq, ammo uning asosini texnik tayyorgarlik tashkil etadi, shuning uchun "texnik-taktik tayyorgarlik" atamasi adabiyotlarda juda keng tarqalgan. Texnik tayyorgarlik ko'p jihatdan guruhning taktikasini belgilaydi.

Psixologik tayyorgarlik maxsus turistik tayyorgarlikning bir qismi sifatida turist-sportchi psixologiyasi asoslari bo'yicha bilimlarni shakllantirish va uning shaxsiy axloqiy-irodaviy va aqliy fazilatlarini tarbiyalashni o'z ichiga oladi.

Psixologik tayyorgarlikda ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, mehnat va estetik tarbiya usullari, shuningdek, turistning maxsus aqliy fazilatlarini rivojlantirish va takomillashtirishning maxsus usullari, vositalari va texnikalar qo'llaniladi. Turistning psixologik tayyorgarligi odatda ikkita komponentga bo'linadi: umumiy psixologik tayyorgarlik va o'ziga xos tabiiy to'siqlarni yengib o'tish uchun maxsus psixologik tayyorgarlik.

Umumiy psixologik tayyorgarlik sport turistining zarur axloqiy-irodaviy va aqliy sifatlarini shakllantirishga qaratilgan.

Har bir holatda maxsus psixologik tayyorgarlik quyidagilarni o'z ichiga oladi: to'siqlarni yengib o'tishga ma'lum munosabat (xavfsizlik, tezlik va boshqalar); harakat uchun motivatsiya; to'siqning murakkabligi va uni yengib o'tish imkoniyatini bilish; qo'yilgan vazifalarni hal qilishda o'z kuch va imkoniyatlariga qat'iy ishonchni shakllantirish; bajarilishi yaqinlashib kelayotgan harakatlar natijasida yuzaga keladigan salbiy his-tuyg'ularni yengish; maksimal ixtiyoriy va jismoniy stressga va guruhning boshqa a'zolari bilan yaqin o'zaro munosabatlarga psixologik tayyorlik holatini yaratishni anglatadi.

Sport turistining shaxsiy fazilatlarini tarbiyalashda quyidagilar qo'llaniladi: shaxs ongini shakllantirishning ma'lum usullari (ma'ruza, suhbat, namuna usuli va boshqalar); faoliyatni tashkil etish va xulq-atvor tajribasini shakllantirish usullari (pedagogik talablar va vazifalar, turli mashqlar, tarbiyaviy vaziyatlarni yaratish va boshqalar); rag'batlantirish usullari (musobaqalar, mukofotlar, jazolar va boshqalar).

Umuman olganda, sport turistining psixologik tayyorgarligi sport turizmida maxsus yaratilgan va haqiqatda mavjud bo'lgan tabiiy vaziyatlarda nazariy va amaliy turli psixologik muammolarni hal qilishga asoslangan.

Xavfsizlikni ta'minlash tayyorgarligi – maxsus turistik tayyorgarlikning bir qismi sifatida u sport turizmining obyektiv va subyektiv xavflari to'g'risidagi bilimlarni, turizmni tibbiy ta'minlash shakllari va usullarini bilishni, jabrlanuvchiga birinchi tibbiy yordam ko'rsatish ko'nikma va malakalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Xavfsizlikni ta'minlash tayyorgarligi quyidagilarni o'z ichiga oladi: tanlangan turizm turidagi va sport poxodlari va sayohatlari hududida favqulodda vaziyatlarni tahlil qilish; sport-turistik poxodlar va musobaqalar sharoitida xavfsizlikni ta'minlashning vaziyatli muammolarini hal qilish; uzoq va qisqa masofali radioaloqalarni bilish; favqulodda signalizatsiyaning turli vositalaridan foydalanish qobiliyati; turizm qo'llaniladigan qidiruv-qutqaruv va tashish ishlarining maxsus va qo'l bola vositalaridan foydalanish qobiliyati; turistlarni nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish qoidalarini bilish; xavfsizlik qoidalarini bilish va ularni poxodlar va musobaqalarning haqiqiy sharoitida qo'llash qobiliyati.

Xavfsizlikni ta'minlash tayyorgarligi ko'plab tayyorgarlik turlari bilan, ayniqsa mo'ljal olish va qidiruv-qutqaruv texnikasi bilan o'zaro bog'liq, ammo sport-turistik poxodlar va musobaqalari xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan kengroq va kompleks mazmunga ega. Xavfsizlikni ta'minlash tayyorgarligi sport turizmining har bir turi uchun umumiy va maxsus vazifalarga ega.

Integral tayyorgarlik maxsus tayyorgarlik va qisman umumiy turistik tayyorgarlikning deyarli barcha vazifalarini jamlaydi. Turist-sportchilarni tayyorlashning uzoq muddatli va yillik tsikllarida sport poxodlari va musobaqalarining real sharoitlarida barcha turdagi tayyorgarlikni amalga oshirishni ifodalaydi. Integral tayyorgarlik boshqa tayyorgarlik turlaridan sport poxodlar va musobaqalarini tashkil etish va o'tkazishda hal qilinishi kerak bo'lgan vazifalarning ma'lum bir yaxlitligi bilan ajralib turadi. Sport turistlari malakasining o'sishi bilan integral tayyorgarlik hajmi (soatlarda) ortadi va ba'zi hollarda boshqa mashg'ulotlar turlarini sezilarli darajada siqib chiqarishi mumkin. Integral tayyorgarlikning intensivligi (yuk kuchi bo'yicha) odatda musobaqadagiga yaqin bo'lsa-da, ba'zi tayyorgarlik vazifalarini hal qilish uchun uni oshirish yoki kamaytirish mumkin[7]. Sport turizmida integral tayyorgarlik sport mahoratini oshirishning asosiy vositasidir.

Sport turizmi amaliyotida integral tayyorgarlik ko'pincha tasniflash standartlarini bajarish uchun ma'lum miqdordagi bajarilgan poxodlar va sayohatlar to'plami bilan belgilanadi. Bunday holda, soatlardagi integral tayyorgarlik minimal hajmi sport poxodlari va ma'lum bir murakkablik toifasidagi sayohatlarga sarflangan standart vaqt sifatida ifodalanishi mumkin. Masalan, 1, 2, 3, 4, 5, 6 qiyinchilik toifalaridagi poxodlar uchun standart xarajatlar mos ravishda 60, 80, 100, 130, 160, 200 soatni tashkil qiladi[7].

Integral tayyorgarlikning maksimal hajmlari sayohatlarning hisob-kitoblari bo'yicha tasniflash standartlarini cheklash bo'yicha taxminan keltirish mumkin. Masalan, bir kalendar yilida to'rttadan ko'p bo'lmagan, shu jumladan 4-6- qiyinchilik toifalaridagi uchtdan ko'p bo'lmagan, ulardan ikkitadan ko'pi bilan 6-qiyinchilik toifalaridagi poxodlar. Bunday holda, yuqori malakali sportchilarning integral tayyorgarlik maksimal hajmi taxminan 560 soatni tashkil qilishi mumkin[7]. Boshlanuvchi turistlar uchun (1, 2, 3, 4- qiyinchilik toifalaridagi poxodlarda ketma-ket ishtirok etishni jalb qilish bilan) integral tayyorgarlik maksimal miqdori taxminan 370 soatni tashkil qilishi mumkin.

MUHOKAMA

Hozirgi paytda murabbiy shaxsiga birlamchi e'tibor qaratilishi lozim chunki murabbiy sport turistini tayyorlashda asosiy shaxsdir. Biz murabbiy-o'qituvchi tomonidan professional majburiyatlarini bajarishi haqida gapirganimizda, buning ostida murabbiy yetarli tajriba va bilimga ega bo'lishini tushunamiz. Murabbiy faoliyati ko'p tomonlama tavsifga ega va uning alohida funksiyalarga bo'linishi shartli bo'ladi, masalan sportchi madaniyatini tarbiyalash, o'quv mashg'ulotlari, tashkiliy ba boshqa funksiyalar hamda murabbiyning pedagogik imkoniyatlarning mavjudligi kiradi. Pedagogik imkoniyatlar tuzilmasiga quyidagi turlar kiradi.

Perseptiv imkoniyatlar sirasiga pedagogik kuzatuv kirib, u shogird ichki dunyosiga nazar solish, uning holati va o'ylarini tushunish, shaxsiyati o'zgarishi tendensiyalarini ko'rish, ijobiy sifatlarini baholash va maksimal darajada ularni tarbiya jarayonida qo'llash, uning qiziqishlarini aniqlash, uning uchun hurmatli bo'lgan shaxslarni aniqlash va pedagogik jarayonida ularning ta'siri qullash imkoniyatini beradi. Pedagogik yo'naltirilgan e'tibor yosh sport turistlari bilan ishlash uchun muhim bo'lgan faktlarni saralash, shogirdning har bir harakatdagi pedagogik holatni ko'rishga qaratiladi.

Konstruktiv imkoniyatlar yosh sport turistlari guruhi va shaxsi shakllantirilishi va loyihalashtirilishi uchun asosiy shartdir. Ularga ko'ra murabbiy faoliyati natijalarini oldindan bashorat qila olish, pedagogik holatlarda shogird harakatlarini oldindan tahlil etish imkoniyatini beradi. Buning asosida pedagogik tasavvuri yo'nalishi va aqliy pedagogik salohiyati yotadi. Konstruktiv imkoniyatlar murabbiylarga pedagogik holatni tahlil tish va har biri alohida holatlar to'g'ri bo'lgan guruh va shaxsga ta'sir etish uslubini aniqlash imkoniyatini beradi.

Didaktik imkoniyatlar bayon etilayotgan materiallarni yetarli darajada tushunarli etib uzatish, ayni muvofiq tarzda shogirdlar shaxslariga yo'naltirish, ularning e'tiborini tortish, mashg'ulotlarida apatiyani yengish imkoniyatini beruvchi usullar yig'indisidir. Mazkur imkoniyatlar yosh sportchilarga bilim berish usullarini doimiy ravishda rivojlantirish, mashg'ulotlarini ijodiy o'tkazish imkoniyatini beradi.

Ekspressiv imkoniyatlar nutq, mimika va pantomima yordamida hissiyotlar, fikrlar, bilimlar izhor etilishida pedagogik nuqtai –nazarda effektiv ravishda namoyon bo'ladi. Murabbiylar nutqi ichki kuch va ishonch bilan farqlanishi lozim. Mimika va ishoralar nutqni jonlantiradi, uni emotsional jihatdan to'laroq qiladi.

Kommunikativ imkoniyatlar, murabbiy shogird bilan yaxshi muloqot o'rnatish imkoniyatini beradi. Murabbiy kommunikativligi uning pedagogik taktida, yosh sportchilar bilan yoki ularning orasida konfliktarni bartaraf eta olishda yorqin namoyon bo'ladi. Kommunikativ imkoniyatlarda katta ahamiyatga empatiya, ya'ni boshqa shaxslar hissiyotlariga javob bera olishga ega. Kommunikativ imkoniyatlar nafaqat yosh sportchilar bilan muloqotda, balki bolalar sport guruhlar bilan tarbiyaviy ishga jalb etilgan boshqa shaxslar orasida kuzatiladi.

Tashkiliy imkoniyatlar, murabbiyda yosh sportchilar hayotini, o'qish, mehnat, dam olish, jamoa ichidagi munosabatlarni o'rnatish olishni tashkillashtirish sifatida namoyon bo'ladi. Ular sirasiga holatni baholay olish va ularning bajarilishini nazorat qila olish va shaxsiy sifatleri qator kompleksiga bog'liq (fikrlash tezligi va mantig'i, ustamonlik, chiniqish, talabchanlik, mas'uliyat).

Akademik imkoniyatlar (ilmiy tadqiqotlarga imkoniyatlar, shaxsiy tajriba umumlashtirilishi) murabbiy uchun psixologiya va pedagogika sohasida doimiy tajriba orttirish, faoliyatiga ishning ilmiy – tadqiqot uslublarini tadbiiq etish uchun zarur.

XULOSA

Har bir sport turizmi turi – bu texnika va taktika birligidir. Bu holat ayniqsa, yakka kurash va sport o'yinlarida yaqqol nomoyon bo'ladi. Ulardagi taktik harakatlar sportchilarning taktikasiga bog'liq, chunki raqibga kerakli paytda kutilmagan harakatlarni amalga oshirish uchun imkoniyat yaratib beradi.

Sport turizmi taktikasi o'zgartirilishiga ta'sir etuvchi omillar orasida, muayyan holatlarda sportchi yoki sport jamoasiga nisbatan qo'yiladigan talablar tiliga olinishi mumkin. Masalan, sikllik turlarda, sportchi quyidagi uchta talablardan kelib chiqqan holda taktika variantini tanlashi mumkin: yuqori natija ko'rsatish; natijadan qat'iy nazar g'olib chiqish; natija ko'rsatish yoki musobaqalarni davom ettirish huquqini beruvchi o'rin egallash.

Sport turizmi taktikasiga ta'sir etuvchi keyingi muhim omil sifatida sportchining holati, uning jismoniy ko'rsatkichlari, texnik, taktik, ruhiy tayyorgarligi darajasi, imkoniyatlarini tushuna olish darajasi, chiniqqanligi, musobaqa turli, sharoitlarda kurash yurita olishi, ruhiy holatini nazorat qila olishiga bog'liq. Taktik vazifalar yechilishiga holsizlanish ham ta'sir etishi mumkin.

Harakat faoliyati sirasiga kiruvchi imkoniyatlarni belgilash uchun turli tushunchalardan foydalaniladi; jismoniy, harakat, mator, psixamator, psixofizik va hakoza. Umumiy ko'rinishda jismoniy imkoniyatlar individual xususiyatlar sifatida belgilanib ular inson harakat imkoniyatlarini belgilovchi omil sifatida baholanadi, ammo bular sirasiga faqatgina u yoki bu harakat faoliyatini amalga oshirishga qaratilgan imkoniyatlarni nazarda tutadi.

Kuch imkoniyatlari ostida insonning tashqi kuchlanishini yenga olish yoki mushak kuchlanishlari yordamida unga qarshilik qarata olish tushuniladi. Kuch imkoniyatlarining quyidagi turlari ajratiladi. Kuch, kuch – tezlik va kuch chiniqish darajasi.

Tezlik imkoniyatlari ostida sharoitlar uchun minimal bo'lgan vaqt davomida harakatlarini bajarishni ta'minlovchi inson imkoniyatlari tushuniladi. Quyidagi turdagi tezlik imkoniyatlari ajratiladi: tezlik reaksiyasi, birlamchi harakat tezligi, harakat tempi. Ularning tezlik imkoniyatlarining elementar deb sanash lozim. Tezlik imkoniyatlari sirasiga butun harakat amallarini bajarish, tezda maksimal tezlikni to'plash va uni uzoq muddat davomida saqlay bilish tushuniladi.

Chiniqish ostida effektivlik darajasini tushurmagan holda, muayyan, harakatni uzoq muddat bajarish tushuniladi. Mazkur holatda mushak faoliyati jarayonida jismoniy toliqishga qarshilik ko'rsatish tushiniladi. Chiniqish turlari juda ko'p: tezlik, kuch, lokal, hududiy, global, statistik, dinamik, yurak–tomir, mushak hamda umumiy va maxsus, emotsional, o'yin, masofaviy, koordinatsional, sakrash va hakoza.

Egiluvchanlik – bu bir-biriga nisbatan bo'g'inlar harakatchanlik darajasini belgilovchi tayanch-harakat apparati morfofunktsional xususiyatlardir. Alohida bog'inlarga nisbatan esa, egiluvchanlik haqida emas, harakatchanlik haqida gapirish to'g'ri bo'ladi, masalan elka bo'g'inlari harakatchanligi.

PEDAGOGIKA

Koordinatsional imkoniyatlar bu harakatni boshqarish va optimal iroda etishga tayyorgarlikni belgilovchi individ imkoniyatidir. Koordinatsion imkoniyatlar maxsus, o'ziga xos va umumiy turlarga bo'linadi.

Umumiy koordinatsion imkoniyatlar ostida kelib chiqishi va mohiyatiga ko'ra turli bo'lgan harakatlarni iroda etish va optimal boshqarishga tayyorgarlikni belgilovchi insonning potensial amalga oshirilgan yoki oshirilishi mumkun bo'lgan imkoniyatlardir.

Maxsus koordinatsion imkoniyatlar – bu kelib chiqishi va mohiyatiga ko'ra o'xshash bo'lgan harakatlarni iroda etish va optimal boshqarishga tayyorgarlikni belgilovchi insonning potensial amalga oshirilgan yoki oshirilishi mumkun bo'lgan imkoniyatlardir. O'ziga xos koordinatsion imkoniyatlar ostida alohida o'ziga xos harakatlarning optimal darajada boshqarilishi va iroda etishi bo'yicha individ imkoniyatlar tushuniladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Теория и методика спортивного туризма : учебник / под ред. В. А. Тай-мазова и Ю. Н. Федотова. – М. : Советский спорт, 2014. –С 27-28.
2. Федотов Ю.Н., Востоков И.Е. Спортивно-оздоровительный туризм: учебник. – М.: Советский спорт, 2003. –С.
3. Болтабаев М.Р. Тухлиев И.С. Сафаров Б.Ш. Абдурахимов С.А. Туризм назария ва амалиёт.2018. –Б. 42.
4. Алимова М.Т. Туризм тизимида оид категорияларнинг илмий-назарий талқини ва таърифларини такомиллаштириш. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 4, июль-август, 2016. – Б.7.
5. Bauman Z. Globalization: The Human Consequences. – John Wiley & Sons, 2013.
6. Urry J. The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies. – London: Sage. 1990. – P. 2
7. Менеджмент туризма. Туризм как вид деятельности: учебник. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 288 с.

**FANLARARO INTEGRATSIYA ASOSIDA BO'LAJAK MUSIQA TA'LIMI
O'QITUVCHILARINING BADIY-ESTETIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING
PEDAGOGIK MODEL**

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ
ИНТЕГРИРОВАНИЯ ДИСЦИПЛИН**

**PEDAGIGICAL MODEL OF ARTISTIC-ESTHETIC COMPETENCE DEVELOPMENT OF
FUTURE MUSIC TEACHERS ON THE BASES OF DISCIPLINE INTEGRATION**

**Shermuhammadov Bahodir Shermuhammadovich¹
Murodova Durdonaxon Rayimjon qizi²**

¹Shermuhammadov Bahodir Shermuhammadovich — Farg'ona davlat universiteti rektori, pedagogika fanlari doktori, professor

²Murodova Durdonaxon Rayimjon qizi — Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi.

Annotatsiya

Mazkur maqolada yoshlarda kamolotning asosiy mezonini hisoblangan yuksak ma'naviy fazilatlarni mustahkamlash, ma'naviyatning shaxs, jamiyat va davlat hayotidagi zaruriyatini ijtimoiy-axloqiy mezonlar asosida o'rganish, yoshlarga yuksak ma'naviyat konsepsiyasining zaruriyati, ma'naviy yuksaklik mamlakat barqarorligini ta'minlovchi omil ekanligini tushuntirish, yuksak ma'naviyatning hayotiy zaruriyati hamda jamiyat taraqqiyotining asosiy mezonini ekanligi ilmiy asoslangan. Shuningdek, maqolada musiqa ta'limi mutaxassislari tayyorlashda kasbiy mahoratga erishish bilan birga, umuminsoniy fazilatlar sohibi bo'lishda barkamol mutaxassislarni tayyorlash uchun musiqa ta'limi fanlari imkoniyatlaridan keng foydalanish lozimligi ta'kidlanadi.

Аннотация

В данной статье укрепление высоких нравственных качеств, которые считаются главным критерием зрелости у молодежи, изучение необходимости духовности в жизни личности, общества и государства на основе социально-нравственных критериев, потребности для высокого понятия о духовности у молодежи, духовное величие являются факторами, обеспечивающими стабильность страны. Жизненная необходимость высокой духовности и главные критерии развития общества считаются научно обоснованными. Также в статье подчеркивается, что, помимо достижения профессиональных навыков в подготовке специалистов музыкального образования, необходимо широко использовать возможности дисциплин музыкального образования для подготовки компетентных специалистов, владеющих универсальными качествами.

Abstract

In this article, the strengthening of high moral qualities, which are considered the main criterion of maturity in young people, the study of the necessity of spirituality in the life of an individual, society and the state based on social and moral criteria, the need for a high concept of spirituality for young people, spiritual highness are factors which ensure the stability of the country explaining that it is a vital necessity of high spirituality and the main criterion for the development of society, which is scientifically grounded. Also, in the article, it is emphasized that, in addition to achieving professional skills in the training of music education specialists, it is necessary to make wide use of the possibilities of music education disciplines in order to train competent specialists in the possession of universal qualities.

Kalit so'zlar: musiqa, badiiy-estetik, kompetentsiya, metod.

Ключевые слова: музыка, художественно-эстетическая компетентность, метод.

Key words: music, artistic-aesthetic, competence, method.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizning barqaror rivojlanishini ta'minlash bilan bog'liq zamonaviy qarashlarga asoslangan yangi jamiyatni barpo etish g'oyasi xalqimizning barcha qatlamlari tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgani va el yurtimizning bu g'oya atrofida birlashayotgani muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bu jarayonda "Biz yangi O'zbekistonni barpo etish va Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda zayolilarga katta ishonch bilan qaraymiz. Shuning uchun ilmiy va ijodiy izlanishlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularga zarur sharoitlar yaratishni o'zimizning birlamchi vazifamiz sifatida ko'rish darkor. Shu maqsadda hukumatimiz tomonidan aniq chora-tadbirlar ishlab chiqilib, amalga oshirib kelinmoqda"[1;42]. Mana shu chora-tadbirlar negizida ta'limiy islohotlar ham jadallik bilan olib borilmoqda. Shu bois mamlakatimizda oliy ta'lim tizimi o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'ydi va faol tarzda islohotlarni amalga oshirish, mutaxassislarni tayyorlashning mahsuldor

tamoyillari va modellarini izlash bilan tavsiflanadi. Mazkur jarayon pedagogik ta'limda muayyan g'oyalar bilan e'tirof etilgan bo'lib, ular zamonaviy jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'liq bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Fanlararo integratsiya fanlarning xususiy imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Masalan, musiqa fanlarini faqat muayyan bir fan asosidagina o'rganish, faqat bu turkumdagi fanlar imkoniyatidan foydalanib bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining badiiy-estetik kompetentligini rivojlantirish mumkin deb qarash bir tomonlama va noto'g'ri tasavvurdir. Aksincha, bu turkumdagi fanlar barcha fanlar, xususan, ijtimoiy, aniq va tabiiy fanlar bilan uzviy, chambarchas bog'liq. Mashhur pedagog V.A.Suxomlinskiy turli sohalar va tarbiya shakllari o'rtasidagi uzviy o'zaro aloqa hamda o'zaro bog'liqlikni ta'kidlab, mazkur jarayondagi eng muhim narsa pedagogik ta'sirlarni uyg'unlashtirish muammosi deb hisoblaydi [2; 129]. Tarbiyaning eng muhim qonuniyatlardan birini ifoda etuvchi bu muammoning mohiyati, – degan edi u, – quyidagilardir: shaxsga ta'sir etuvchi har bir vositaning pedagogik samarasi boshqa ta'sir vositalarining qanchalik o'ylanganligi, maqsadga yo'nalganligi, samaraliligiga bog'liqdir. Shaxsga ko'rsatiladigan istalgan ta'sir, agar yuzlab boshqa ta'sirlar bo'lmasa, o'z kuchini yo'qotadi.

Musiqa ta'limidagi fanlar mazmunidagi mavzularni integratsiyalash orqali bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining badiiy-estetik kompetentligini rivojlantirish imkoniyatlarini o'rganish maqsadida "San'atshunoslik" bakalavriat ta'lim yo'nalishi tadqiqot obyekti sifatida belgilab olindi. Jumladan, mazkur ta'lim yo'nalishi o'quv rejasining "Tabiiy-ilmiy va gumanitar fanlar" blokidagi "Falsafa", "Umumkasbiy fanlar" blokidagi "Umumiy pedagogika", "Tanlov fanlar" blokidagi "Tarbiya fanini o'qitish texnologiyasi" fanlarining integratsiyasini ta'minlash asosida talabalarda bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining badiiy-estetik kompetentligini rivojlantirishga oid tajribaviy ta'lim amalga oshirildi.

Pedagog olim M.T.Davletshin pedagog professiogrammasi haqidagi qarashlarida bo'lajak o'qituvchida o'ziga xos quyidagi sifatning mavjudligi zaruriyat ekanligini ko'rsatadi:

- shaxsiy xislatlar: bolalarni yaxshi ko'rish, mehnatsevarlik, jamoat ishlarida faollik va boshq.
- kasbga xos bilimlarga egalik: ta'lim-tarbiya jarayonining mohiyati bilan uning maqsad va vazifalarini tushunish va boshq.
- o'z kasbiga xos xislatlar: hozirgi zamon pedagogikasining metodologik bilimlarni egallashi va boshq.
- shaxsiy pedagogik uddaburonlik: mashg'ulotlar uchun zarur materiallarni tanlay olish, maqsadlarni rejalashtira olish va boshqalar". Mazkur pedagogik professiogramma ko'proq pedagogik ta'lim muassasalarining turli mutaxassisliklariga to'g'ri keladi va bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida ham badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirishda mazkur sifatlar juda muhim ekanligi kelib chiqadi.

OLINGAN NATIJALAR

Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining badiiy-estetik kompetentligini rivojlantirish jarayonini modellashtirishda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning natijalari, fan-texnika yutuqlari, yaratilayotgan yangiliklar va rivojlanishlar, yoshlarning intellektual salohiyatining o'sib borishi, rivojlanib borayotgan davlat, jamiyat va shaxs ehtiyojlari, rivojlanishlarga bog'liq holda kun sayin o'zgarib, yangilanib va rivojlanib borayotgan zamonaviy talablarga asoslanish lozim.

Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining badiiy-estetik kompetentligini rivojlantirish quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirish lozim degan xulosaga kelindi: professionalizm va kompetentlik, yaxlitlik va tizimlilik, faoliyatga yo'naltirilganlik.

Ijtimoiy ta'limning ko'p funksiyali maydoni quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- izchillik - obyektning yaxlitligini va uni ta'minlovchi mexanizmlarni ochib berishga, murakkab obyektning xilma-xil munosabatlarini aniqlashga va ularni yagona namunaga keltirishga qaratilgan;
- yaxlitlik - obyektning ichki birligini, uning nisbiy avtonomligini, atrof-muhitdan mustaqilligini aks ettiradi;
- subyektivlik - talabani maqsadlarni belgilash va rostdash, motivlardan xabardor bo'lish, harakatlarni mustaqil amalga oshirish va rejaga muvofiqligini baholash, hayot rejalarini tuzish qobiliyati nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi;
- integrallash - tartibsiz hodisalar, qismlar, elementlarning bir butun (tartibli va strukturali) integrallanishini ta'minlaydi.

Shuningdek, fanlararo hamkorlik metodikasi bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida ijodkorlik mahsulini yaratishga yo'naltiruvchi quyidagi ko'nikmalarni shakllantiradi:

- emotsional-obrazli sifatlar: ilhomlanish, ijodiy holatlarda emotsional ko'tarinkilik, obrazlilik, tasavvur, fantaziya, xayolparastlik, romantiklik, yangilikni sezish, ijodiy taxmin;
- tashabbuskorlik, ixtirochilik, o'ylab topishga tayyorlik, o'ziga xoslik, nostandartlik;
- g'oyalarni generatsiya qilish qobiliyati;
- fikrlarni turfa xilligini egallash, oilada, OTMda, ijtimoiy muhitda axloq normalari bilan mos kelishi;
- o'rganilayotgan obyekt bilan suhbat olib borish malakasi, o'rganish metodlarini tanlash, tuzilishi va tarkibini aniqlay olish malakasi, yondash obyektlar o'rtasida bog'liqlikni aniqlay olish.

MUHOKAMA

Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining badiiy-estetik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik tizimni modellashtirishda quyidagi funksiyalarning bajarilishi ko'zda tutildi:

- metodologik ta'minot funksiyasi. Mazkur funktsiyani amalga oshirish me'yoriy-huquqiy hujjatlar va bo'lajak musiqa o'qituvchilarining badiiy-estetik bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslarini belgilab beruvchi ijtimoiy buyurtma bilan bog'liq;
- me'yoriy-huquqiy ta'minot funksiyasi. Mazkur funktsiya bo'lajak musiqa o'qituvchilarining badiiy-estetik bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga doir faoliyatga jalb etish tamoyillari, mazmuni, vazifalari, pedagogik shart-sharoitlari, diagnostik vositalarini aniqlashni taqozo etadi;
- metodik ta'minot funksiyasi. Bo'lajak musiqa o'qituvchilarining badiiy-estetik bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik (mazmuni, shakl, metod va vositalari) shart-sharoitlarini aniqlashtirishni talab etadi;
- amaliy-tatbiqiy (empirik) funktsiya. Mazkur funktsiya qator vazifalarni hal etishga imkon beradi: bo'lajak musiqa o'qituvchilarining badiiy-estetik bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'liqlikda qadriyatga yo'naltirilgan ustanovka va barqaror motivlarni shakllantirish, tadqiq etilayotgan jarayonni tahlil etish va muayyan tuzatishlar kiritish; natijalarni baholash va tahlil etish va h.k.

Maqsadga yo'naltirilgan blok bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish tizimining boshqa bloklari uchun yetakchi rol o'ynaydi. Mazkur blok mazmunini aniqlashtirish asosida tadqiqot sohasiga doir ta'lim standarti va ijtimoiy buyurtma, me'yoriy-huquqiy asoslar belgilab olindi. Shuningdek, modelning maqsad va vazifalari ham aniqlashtirildi.

Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish ijtimoiy buyurtma sifatida O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning Harakatlar strategiyasi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, oliy ta'lim Davlat ta'lim standarti, shuningdek, axloqiy madaniyatni rivojlantirishning me'yoriy-huquqiy hujjatlari orqali belgilab olindi.

Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan modelni ishlab chiqish jarayonida quyidagi vazifalarni hal etish ko'zda tutildi:

- 1) bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish modelini ishlab chiqishga doir metodologik yondashuvlarni aniqlashtirish;
- 2) modelning blok-tuzilmasini aniqlashtirish;
- 3) model blok va elementlari o'rtasidagi aloqadorlikni ochib berish;
- 4) modelning blok-tuzilmasi va elementlariga tavsif berish.

Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirishning yuqorida ko'rsatilgan maqsad va vazifalari kompleks metodologik yondashuvlar bilan bog'liq. Metodologik yondashuvni o'rganish obyekti, tadqiqotning umumiy strategiyasiga rahbarlikni amalga oshirish tamoyili nuqtai nazaridan tadqiqotning qat'iy metodologik yo'nalganligi sifatida talqin qilinadi.

Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirishning samarali yondashuvlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- tizimli-jarayonli yondashuv tadqiqotning umumiy asosi sifatida ilmiy izlanish mantig'ini aks ettiruvchi muammoni qo'yish, asosiy va lokal maqsadlarni aniqlashtirish, qarama-qarshi fikrlar va nuqtai nazarlarni aynanlashtiruvchi qoidalar bilan tavsiflanadi hamda bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish modelini ishlab chiqishni ta'minlaydi;
- aksiologik va refleksiv yondashuvlar strategiyaning nazariy-metodologik asosi sifatida nazariy tadqiqot yo'nalishlarini aniqlab beradi, uning umumiy ko'rinishini aks ettiradi. Mazkur yondashuvlar qadriyatlar tizimini aniqlash hamda bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish tizimida qayta aloqani ta'minlashga imkon beradi;

- shaxsiy-faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv qo'yilgan maqsadga erishish uchun professor-o'qituvchi va talabalar faoliyatini tashkil etish mexanizmi va tartib-qoidalarini aniqlash, o'rganilayotgan hodisadan amaliy foydalanishning o'ziga xosliklarini ochib berishga yo'naltirilgan amaliy-yo'naltirilgan taktika sifatida namoyon bo'ladi.

Modelning navbatdagi bloki natijaviylikni o'zida aks ettiradi. Mazkur blok baholovchi funksiyani bajaradi va tadqiqotning amaliy jihatini o'zida aks ettiradi. Shuning uchun u o'zida bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish darajalari, mezonlari va ko'rsatkichlarini aks ettiradi.

Tadqiqotda baholashning to'rt mezonini ko'zda tutildi: 1) kognitiv; 2) faoliyatga doir; 3) shaxsiy; 4) aksiologik.

Mazkur baholash mezonlarini aniqlashda quyidagi talablarga rioya qilindi: mezonlar soni uchtdan kam bo'lmasligi, har bir mezon minimum uchta ko'rsatkichga ega bo'lishi;

1) mezonlar ularning kam yoki ko'p namoyon bo'lish darajasi haqida xulosa qilish mumkin bo'lgan ko'rsatkichlar asosida o'lchanadi;

2) mezonlar imkon boricha pedagogik faoliyatning asosiy turlarini hisobga olish asosida qabul qilinishi kerak.

Muammo yuzasidan zamonaviy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, asosiy o'lchov mezonlari shaxsning rivojlantirishning ko'proq yuqori darajasini egallaganligini aks ettiradi. Tadqiqotda quyidagi uch o'lchov mezonini aniqlashtirildi: 1) kognitiv; 2) faoliyatga doir; 3) aksiologik.

XULOSA

Xulosa qilganda, bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish samaradorligi ma'lum bir sifat o'zgarishlarining mavjudligi orqali aniqlanadi.

1. Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarida badiiy-estetik kompetentlikni rivojlanganlik darajasini tashxis etishning taklif etilgan dasturi asoslovchi bosqichda sinovdan o'tkazildi va rivojlanganlik darajasini aniqlashga imkon beruvchi ta'limiy tajriba-sinov jarayonida foydalanildi.

2. Badiiy-estetik kompetentlikni rivojlantirish bo'lajak o'qituvchilarning badiiy-estetik didi va fahmini sintezlovchi, sifat va miqdor xususiyatini: alohida talabani jamiyatdagi yuksak axloqiy-estetik qadriyatlarini o'zlashtirish me'yorini; talabani axloqiy-estetik ongi barcha elementlari, ehtiyojlari, qobiliyatlari va ideallarining rivojlanganlik darajasini; ularning hayotning barcha sohalarida amalga oshirilish me'yorini ifodalashi ma'lum bo'ladi.

3. Bo'lajak musiqa ta'limi o'qituvchilarining badiiy-estetik kompetentligini rivojlantirish jarayonini modellashtirishda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning natijalari, fan-texnika yutuqlari, yaratilayotgan yangiliklar va rivojlanishlar, yoshlarning intellektual salohiyatining o'sib borishi, rivojlanib borayotgan davlat, jamiyat va shaxs ehtiyojlari, rivojlanishlarga bog'liq holda kun sayin o'zgarib, yangilanib va rivojlanib borayotgan zamonaviy talablarga asoslanishi kelib chiqadi.

4. Musiqa ta'limi va tarbiyasida tizimlilik, ilmiylik va davomiylik prinsipi har bir mashg'ulotlarda o'zining tuzilishi va mazmuni bilan ilmiy asosda tashkil topishi lozim. Musiqa haqidagi bilimlar doirasi, musiqa ta'limi va tarbiyasining asosiy omilidir. Unda insoniyat yaratgan musiqaga oid qoidalar, xulosalar, umumlashgan musiqiy tajribalar o'z aksini topgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. Abdullayeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari (Ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi akademik litseylarda matematika o'qitish misolida) / Ped.fan.dok... diss. – T.: TDPU, 2006. -B.264.
3. Gazman O.S. Pedagogika svobodi: put v gumanisticheskuyu sivilizatsiyu XXI veka // Novie sennosti obrazovaniya: – Moskva, 1996. Vip. 6.
4. Ivanov G.A. Integrativnie osnovi organizatsii nauchno-issledovatel'skoy deyatel'nosti uchashixsya/G.A. Ivanov// J. Pedagogicheskiye tekhnologii. – 2006. – №1. – S.22-29.
5. Mirtursunov Z. O'zbek xalq pedagogikasi. – Toshkent: Fan, 1973. – B.212.
6. Shermukhammadov, B. (2022). Creativity of a Teacher in an Innovative Educational Environment. *Journal of Higher Education Theory & Practice*, 22(12).
7. Шермухаммадов, Б. (2012). Использование различных методов, форм и средств в воспитании молодежи // *Актуальные проблемы современной науки*, (5), 80-83.

XORIY TA'LIMDA TYUTORLIK FAOLIYATINING MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ ТьюТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЗАРУБЕЖНОМ ОБРАЗОВАНИИ

THE ESSENCE AND FUNCTIONS OF TUTORING IN FOREIGN EDUCATION

O'rinova Nilufar Muhammadovna¹¹O'rinova Nilufar Muhammadovna

– Farg'ona davlat universiteti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada xorijiy tadqiqotlarda tyutorlik tushunchasi, uning mohiyati va mazmuni, shu bilan birga "LINK" xalqaro menejment instituti amaliyotida tyutorlik faoliyati, OMPT- ochiq masofaviy professional ta'lim tizimida tyutorlik funksiyalari, ta'lim traektoriyasi amalga oshirishda tyutorning roli yoritib berilgan.

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие тьюторства в зарубежных исследованиях, его сущность и содержание, а также тьюторская деятельность в практике международного института менеджмента "ЛИНК", тьюторские функции в системе открытого дистанционного профессионального образования (ОДПО), роль тьютора в реализации образовательной траектории.

Abstract

This article discusses the concept of tutoring in foreign studies, its essence and content, as well as tutor activity in the practice of the International Institute of Management "LINK", tutor functions in the system of open distance professional education (ODPO), the role of the tutor in implementation of the educational trajectory.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, tyutor, tyutorlik faoliyati, tyutorlik faoliyati mohiyati, tyutorlik funksiyalari, ta'lim traektoriyasi.

Ключевые слова: будущий учитель, тьютор, тьюторская деятельность, сущность тьюторской деятельности, тьюторские функции, образовательная траектория.

Key words: future teacher, tutor, tutor activity, the essence of tutor activity, tutor functions, educational trajectory.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'limi tizimida nafaqat yuqori kasbiy kompetentsiya va pedagogik tafakkurga ega bo'lgan, balki samarali ta'lim texnologiyalari asosida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq eng murakkab innovatsion pedagogik muammolarni ijodiy hal qila oladigan pedagoglarni tayyorlash zamon talabiga aylandi.

Agar uzoq vaqt davomida pedagog talabalar oldida bilimlarning asosiy manbai sifatida harakat qilgan bo'lsa, endi u shaxsning faol rivojlantiradigan, kasbiy kompetentsiyalarni doimiy ravishda takomillashtirib boradigan, o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalarini shakllantiradigan, nostandart muammolarni hal qilishga tayyor bo'lgan mutaxassisga aylanadi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga yangi joriy etilgan "Tyutorlik faoliyati" muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tyutorlik faoliyatining nazariy jihatlarini ko'plab rus va xorij olimlari tadqiqot ishlarida o'rganilgan bo'lib, ulardan ayrimlarini tadqiqot ishimiz doirasida ko'rib chiqamiz.

M.G.Murning ishida keltirilgan fikarlarda tyutorlik faoliyati quyidagicha talqin qilinadi:

- ish va o'quv mashg'ulotlarini qo'llab-quvvatlashga yordam beradi, o'zaro hurmat va qulay psixologik muhit yaratishda shaxsiy o'rnatish ko'rsatadi;
- barcha talabalarga o'zaro samarali muloqot qilish va diqqat bilan tinglashga yordam berish orqali o'rganishni osonlashtiradi; talabalarni ta'lim maqsadlariga erishish uchun yo'naltiradi;
- talabalarga ta'lim jarayoniga to'liqroq qo'shilishlariga yordam berish orqali ularga qaror qabul qilishga ko'maklashish, tegishli ma'lumotlarni tanlashga yo'naltirish, maqsadlarga erishish, shuningdek talabalar ishidagi muvaffaqiyatni kuzatib shaxsiy o'quv jarayonni boshqarishga rahbarlik qiladi; ishning aniqligi va sifati hamda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni hal qilishga yordam beradi;
- o'qitiladigan fan sohasining eksperti sifatida talabalarga beriladigan bilimlarni doimiy ravishda yangilab, baholab turadi;

- ta'lim masalalari bo'yicha maslahatchi bo'lib, talabaga ta'lim olishda muvaffaqiyatga erishish mezonlarini tushuntirib boradi va natijada talaba o'quv maqsadlariga erishishi va yuzaga kelgan qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi;

- talabalarni o'z g'oyalarini amalda qo'llashga undash, ularni bahs-munozaralar va interaktiv treninglarga jalb qilish, yangi loyihalar va tadqiqot ishlarida qo'llab-quvvatlash orqali o'qishga motivatsiyasini shakllantiradi;

- ta'lim sohasida innovator bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy omillar va turli madaniyatlarni hisobga olgan holda o'quv jarayoniga keng qo'llash uchun o'quv kurslari, o'quv qo'llanmalari va bilimlarni baholash tizimlarini ishlab chiqadi [5;234].

Tyutorning masofaviy ta'lim tizimidagi faoliyati AQSHning Texas A&M universiteti professori P.E.Uilyamsning doktorlik dissertatsiyasida tadqiq etilgan IT sohasida o'n besh mutaxassisning Delphi veb-tizimlari orqali to'rt bosqichda o'tkazilgan so'rovnomasida tyutorning quyidagi funktsiyalari keltiriladi: administrativ menejer; instruktor; metodist; texnolog; proktor; qo'llab-quvvatlash xodimi; kutubxonachi; texnik; baholash bo'yicha mutaxassis; grafik dizayner; o'qituvchi; noshir - muharrir; lider – rahbar [10; 113].

Y.L.Derajning fikricha, "ochiq ta'lim tizimidagi tyutor o'qituvchi, maslahatchi, metodist va murabbiy vazifasini bajaruvchi ta'lim tizimining eng muhim komponenti hisoblanadi" [3;5].

Rossiya federatsiyasida tyutorlik muammosi bo'yicha birinchi nashrlar maxsus faoliyat sifatida 1993-1994-yillarda paydo bo'lgan. Xalqaro menejment instituti "LINK" ning (Learning International Network) masofaviy ta'lim sohasidagi tajribasini tahlil qilish asosida Rossiya va Buyuk Britaniya ochiq masofaviy professional ta'lim loyihasi yaratiladi. Tyutor (OMPT) ochiq masofaviy professional ta'lim tizimining samaradorligini ta'minlovchi asosiy subyektlaridan biridir. Ushbu ta'lim tizimida tyutor bu kurs mazmunini o'zlashtirish va shaxsiy va kasbiy rivojlanish bo'yicha talabalarning mustaqil faoliyatining maslahatchisi, ustози, tashkilotchisi funktsiyalarini bajaradigan o'qituvchining maxsus turi. OMPT modeli doirasida tyutorlik pedagogik faoliyatning bir turi sifatida qaraladi, uning sifat farqi uchta asosiy prinsip bilan belgilanadi: OMPT talaba mustaqil ravishda o'qiydi, tyutor unga hamkorlikning maxsus jihatidan texnologik tashkil etish orqali yordam beradi; ta'lim o'quvchilarning real tajribasini o'qitish mazmuniga kiritish asosida amalga oshiriladi; ta'lim jarayoni tarmoqli, taqsimlangan xarakterga ega bo'ladi [11; 87].

"LINK (Learning International Network)" ilmiy maktabi vakillarining tadqiqotlarida tyutorlik faoliyatining mohiyati bilan bog'liq muammolar juda keng o'rganilgan. S.A.SHennikovning monografiyasida tyutor faoliyati ta'limning yangi shakli sifatida uning umumiy tavsifi berilgan, pedagogik faoliyatning alohida turi sifatida tyutorlikni nazariy asoslari aniqlangan [11;123]. E.L.Gavrilova ishida tyutorning OMPT doirasida talabalar bilan bevosita o'zaro aloqasi muammosi tadqiq etilgan[11; 65].

E.S.Komrakova tadqiqot ishining predmeti tyutorlik tizimidagi loyihalash faoliyati bo'lib, uning dissertatsiyasi doirasida to'rtta loyihalash turi va OMPT ta'lim dasturini loyihalash texnologiyasi [88-89] keltirilgan. Yuqorida keltirilgan mualliflarning fikriga ko'ra, tyutor o'qituvchi va bola o'rtasida vositachi vazifasini bajaradi, o'quvchi faoliyati va uning individual rivojlanish dasturlarining tashkilotchisi hisoblanadi. [7;159] Tadqiqotchilar nuqtai nazaridan kelib chiqib tyutorlikning mohiyati va funktsiyalari haqidagi tushunchalarini quyidagicha izohlash mumkin: "ta'lim deganda individual ta'lim traektoriyasini shakllantirish tushunilsa, u holda o'quvchiga ushbu ishni bajarishda yordam beradigan kattalarning maxsus pozitsiyasi paydo bo'ladi. Kattalarning bunday pozitsiyasini "tyutor" atamasi bilan belgilandi (ingliz tilidan tarjima qilingan - murabbiy)" [7; 20]. Ta'lim traektoriyasi tushunchasini mualliflar o'quvchi o'qituvchi bilan birgalikda ishlab chiqadigan va amalga oshiradigan ta'lim loyihalari ketma-ketligini tushunadilar. O'qituvchi o'quvchining bilim olish uchun "buyurtmasini" shakllantirish mumkin bo'lgan vaziyatlarni tashkil qilish orqali uning harakatlarini qo'llab-quvvatlaydi.

"LINK" xalqaro menejment institutida "yaxshi tyutor o'quv jarayonining menejeri, an'anaviy o'qituvchisi, boshqaruv maslahatchisi, kompyuter axborot texnologiyalaridan foydalanuvchisi (matn muharrirlari, elektron ma'lumotlar bazalari, elektron jadvallar, elektron pochta, Internet, interaktiv kompyuter dasturlari) va o'yin texnikasidan foydalanish tajribasiga ega bo'lishi kerak" deb hisoblashadi. [1;51-55].

"LINK" xalqaro menejment instituti quyidagi jarayonlarda tyutorlik faoliyatini yo'lga qo'yish mumkinligini ta'kidlaydi:

- masofaviy ta'lim tizimidagi tyutorlik;

- oliy professional ta'limi tizimidagi tyutorlik;
- ochiq ta'lim tizimida tyutorlik ;
- individual ta'lim dasturlari sharoitida tyutorlik ;
- mustaqil ta'lim olishda tyutorlik va boshqalar.

Tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi: pedagogik va psixologik adabiyotlarni o'rganish, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa, psixologik-pedagogik testlar, matematik-statistik metod.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Rossiyada tyutorlikka bag'ishlangan konferentsiya tashkilotchilarining fikriga ko'ra, "tyutor talabaning maslahatchisi bo'lib, unga individual ta'lim dasturini ishlab chiqishda, o'quv jarayonining o'ziga va ushbu jarayonning alohida elementlariga moslashishida yordam berishi va boshqa tomondan ta'lim natijalaridan qanday foydalanish va ushbu o'quv dasturini, o'quv faoliyatini ushbu shaxsning individual rivojlanish jarayonida qanday o'tkazish kerak" kabi savollarga javob berishi mumkin. [6;77].

Tomsk shahrida bo'lib o'tgan Rossiyada tyutorlikni rivojlantirish muammosi bo'yicha konferentsiyaning aksariyat ishtirokchilari tyutor ta'lim dasturini tuzishda vositachiga aylanadi deb hisoblashadi. Tyutor o'rta maktab o'quvchining ma'lum bir fan sohasida o'zini o'zi belgilashiga hissa qo'shishi; o'quvchiga belgilangan maqsadlarga mos keladigan tanlangan sohada o'z ta'lim yo'lining loyihasini tuzishda yordam berish; o'z sohasining muammolarini, turli xil yondashuvlar va nuqtai nazarlarni taqdim etish, ularning muhokamasini tashkil etish; individual dasturlarni hisobga olgan holda o'quv-tadqiqot faoliyatini tashkil etish uchun sharoit yaratish; mintaqaviy vaziyatni va ushbu fan sohasini rivojlantirish istiqbollarini ko'rsatish; o'quvchining maktabdan tashqari ta'lim maydonini kengaytirish; o'quvchiga o'z loyihasini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan o'zini o'zi tashkil etish texnikasini o'zlashtirishga yordam berish [8;89].

Oliy antropologik maktab rahbarlarining fikricha, tyutorlik tizimi talabalarning ma'lum ehtiyojlari va tadqiqot manfaatlariga imkon qadar mos keladigan tarzda ishlab chiqilgan. Ish jarayonida ham tyutor, ham uning assistenti sifatida doimiy ravishda talabani tadqiqot faoliyatiga jalb qiladilar. Shunday qilib, birinchi kursdan boshlab talabada tadqiqotchilik tajribasi va ma'lum ish ko'nikmalarini shakllantiradi, ular o'qish davomida yoki universitetni tugatgandan so'ng ilmiy karera uchun zarur bo'lgan kompetensiyaga aylanadi [6;97].

Ural davlat iqtisodiyot universiteti masofaviy ta'lim tizimi tashkilotchilari "Tyutor - bu masofaviy ta'limning o'quv jarayonida ishtirok etadigan va bir vaqtning o'zida o'quv jarayonining o'qituvchisi, maslahatchisi va tashkilotchisi (menejeri) funktsiyalarini bajaradigan o'qituvchi-maslahatchi", deb hisoblaydilar [8;43].

N.V.Rybalkinaning fikricha, tyutorlik funktsiyalarini amalga oshiruvchi o'qituvchi ananaviy o'qituvchidan farqli ravishda tayor bilimlarni taqdim qilish emas, balki bilimlarni egallash yo'llarini ko'rsatishi, ta'lim oluvchining qiyofasini shakllantirish zarurdir.

A.N.Tubelskiy o'z tadqiqotida tyutorlik orqali yordam, qo'llab-quvvatlash, vositachilikni tushunish bilan birga uning quyidagi asosiy funktsiyalarni belgilaydi:

- talaba shaxsini rivojlantirishga shart-sharoit yaratish;
- talaba faoliyatini loyihalash va tashkil etishi;
- mustaqil ishlarni tashkil etish,
- berilgan topshiriqlarni bajarishda yo'l -yo'riq ko'rsatish[6;79].

B.D.Elkonin, shuningdek, tyutorlik faoliyatini quyidagi funktsiyalarini belgilab ko'rsatadi:

- ta'lim oluvchilarni muvaffaqiyatlarini qayd etish;
- yaqin istiqbollardagi ishlarni rejalashtirish [6;87].

S.I.Zmeev ta'kidlashicha "tyutor - bu murabbiy, kattalarga ta'lim berishda kontingent a'zosi, insonlarga doimiy yordam ko'rsatadigan. Ta'limni tashkiliy masalalarini hal qilishda kattalarga yordamchi" [9; 94].

"Profesional ta'lim tizimi terminologiyasi" lug'atida "tyutor" atamasining ma'nosi quyidagicha ifodalanadi "tyutor - o'quv jarayonini osonlashtiradigan shaxs, uning vazifasi o'z tinglovchilarining rolini bilishdir" [2;74].

S.A.Shennikovning monografiyasida "tyutor" tushunchasi quyidagicha ta'riflanadi: o'qituvchi-maslahatchi-ta'lim va o'z-o'zini tarbiyalashni tashkil etish sohasidagi "mutaxassis". Tyutor yaxlit ta'lim modulini yaratish va boshqalar uchun javobgardir, talabalar bilan guruhli va individual ishlarni tashkil etish.

PEDAGOGIKA

Tyutorning vazifalariga quyidagilar kiradi:

- guruh mashg'ulotlarini tayyorlash va o'tkazish;
- topshiriqlarni bajarishda yordam berish, ularni tekshirish, baholash va maslahatlarni tashkil etish. Talabalarni qo'llab-quvvatlashni psixologik va pedagogik shakllari;
- ta'lim bilan bog'liq akademik yoki shaxsiy muammolarga doir qaror qabul qilishda talabalarga individual yordam berish;
- kasbiy yo'nalishni belgilash va karyera qurish masalalari bo'yicha maslahat berish.
- tyutorlik faoliyati yo'nalishlari-didaktik, tashkiliy, maslahatchilik, etakchilik [11;488].

Hozirgi vaqtda rus olimlari tadqiqotlarida tyutor texnologiyalarini umumiy o'rta ta'lim tizimiga joriy etish bo'yicha keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Pedagog olimlar T.M.Kovaleva, N.V.Rybalkina, G.P.Shchedrovitskiy, D.B.Elkonin, A.N.Tubelskiy va boshqalarning ishlarida o'rta maktablar asosida tyutorlik texnologiyalarini amalga oshirish tajribasi umumlashtirilgan, zamonaviy ma'noda tyutorlik mafkurasi yaratilgan. Faylasuf Mirab Mamardashvilining "inson - bu imkoniyat" degan so'zlariga asoslanib, tyutorning faoliyati "talaba o'zini namoyon qilishi mumkin bo'lgan vaziyatni yaratish" sifatida tavsiflanadi [7; 19].

Ko'pgina tadqiqotchilar tyutorlik g'oyasi — bu o'quvchilar bilan birgalikda olib boriladigan pedagogik qidiruv g'oyasi, deb hisoblashadi. Tyutorlik funktsiyalarini amalga oshiradigan o'qituvchi o'quvchi bilan tengma teng ravishda bilim, ko'nikma va tajribalarni egallash yo'lini topishga harakat qiladi. Ta'lim mazmunida o'z taqdirini o'zi belgilash va o'zini rivojlantirish uchun asos izlashga yordam beradigan maslahatchidir.

XULOSA

Shunday qilib, tyutorning rolini tushunishda ba'zi farqlarga qaramay, berilgan barcha ta'riflarni birlashtiradigan jihat mavjud. O'qituvchining vositachilik faoliyati va u amalga oshiradigan tashkilotchi, maslahatchi va murabbiy rollarining umumlashmasidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бендова Л.В. «Развиватель» для развивающихся . Управление персоналом. — 2006. - № 18. - С. 51-55с.
2. Беков Х.А. Терминология в системе дополнительного профессионального образования : словарь.- М. : ИПК госслужбы, 2001. - 107 с.
3. Деражне Ю.Л. Тьютор в открытом обучении : учеб.-метод. Пособие. - М. : Изд-во Департ. федерал, гос. службы занятости населения Моск, обл., 1998. — 58 с.
4. Комраков Е.С. Проектировочная деятельность тьютора в системе открытого дистанционного профессионального образования : авто- реф. дис. ... канд. пед. наук . - М., 2004. - 24 с.
5. Moore M. G. Distance Education: a Systems View of Online Learning Paperback. — Wadsworth Publ., 2011. — 361 p.
6. Тьюторство: концепции, технологии, опыт : юбилейн. сб., по- свящ. 10-летию тьютор, конф., 1996-2005 гг. / Томск, гос. пед. ун-т; сост. И. Д. Проскуровская, Т. В. Якубовская. - Томск, 2005. — 296 с.
7. Тьюторство как новая профессия в образовании : сб. метод, материалов / отв. ред. Н. В. Муха, А. Г. Рязанова-Томск: Дельтаплан, 2001. — 159 с.
8. Тьюторы: преподаватель, консультант, менеджер, сертификация... [Электронный ресурс] / Центр дистанционного образования Ур- ГЭУ// Режим доступа: <http://cde.usue.ru/tutors/>. - Загл. с экрана. - (Дата обращения : 15.11.2008).
9. Змеев, С. И. Основы андрагогики : учеб, пособие для вузов. - М. : Флинта : Наука, 1999. - 152 с
10. Williams, P. E. Defining distance education roles and competencies for higher education institutions : a computer-mediated delphi study / P. E. Williams : dissertation Abstracts International-A, 61/04. - AAT 9969029. - Texas A&M, 2000.-211
11. Щенников С.А. Основы деятельности тьютора в системе дистанционного образования . - М. : Дрофа, 2005. — 608 с.
12. Mukhammadovna, U. N. (2023). IMPLEMENTATION OF TUTOR'S SUPPORT MODEL IN HIGHER EDUCATION. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 4(03), 58-64.
13. O'Rinova, N. M. (2023). BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI TYUTORLIK FAOLIYATIGA TAYYORLASH MEXANIZMLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(4-2), 301-307.
14. Muhammadovna, O. R. N. (2022). TALABA SHAXSINI INDIVIDUAL RIVOJLANTIRISHDA TYUTORLIK FAOLIYATINING ASOSIY KONSEPTSIYALARI. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(12), 144-149.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING IJODIY MULOQOT QILISH QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISH

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

FORMATION OF CREATIVE COMMUNICATION SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Baydjanov Bekzod Xaitboyevich¹, Maxkamov Mashhurjon Rashidzoda²

¹Baydjanov Bekzod Xaitboyevich

– Farg'ona davlat universiteti Pedagogika va
psixologiya fakulteti dekani, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)

²Maxkamov Mashhurjon Rashidzoda

– Farg'ona davlat universiteti "Ta'lim va tarbiya
nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim)
mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya

Maqola bugungi kunning dolzarb mavzularidan bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining muloqot qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda muloqotdan foydalanishning ahamiyati, boshqa psixologik xususiyatlari va irodaviy sifatlarining tarkib topish muammolari va ularning muloqot shakllanishiga ko'rsatuvchi ta'sirlar muhokama etilgan. Shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim-tarbiya orqali ma'naviy yetuk barkamol avlodni tarbiyalash masalalari haqida so'z yuritilgan.

Аннотация

Статья является одной из актуальных на сегодняшний день тем и направлена на формирование коммуникативных навыков учащихся начальной школы. Обсуждается значение использования общения в развитии самостоятельного и творческого мышления младших школьников, проблемы нахождения содержания других психологических особенностей и волевых качеств, их влияние на формирование общения. Также обсуждались вопросы воспитания духовно зрелого поколения через образование на основе личностно-ориентированного, компетентностного подхода.

Abstract

The article is one of today's current topics and is aimed at forming the communication skills of elementary school students. The importance of the use of communication in the development of independent and creative thinking of elementary school students, the problems of finding content of other psychological characteristics and volitional qualities, and their effects on the formation of communication are discussed. Also, issues of raising a spiritually mature generation through education based on a person-oriented, competency-based approach were discussed.

Kalit so'zlar: o'quvchi, o'qituvchi, boshlang'ich ta'lim, muloqot, muloqot shakllanishi, nutqni rivojlantirish.

Ключевые слова: ученик, учитель, начальное образование, общение, формирование общения, развитие речи.

Key words: student, teacher, primary education, communication, communication formation, speech development.

KIRISH

So'nggi yillarda, jahonda nutq madaniyatini shakllantirish borasida olib borilgan tadqiqotlar asosida muloqot qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalari, til ta'limining kasbga yo'naltirishning tizimli tarzda tashkil etishning metodologik asoslarini shakllantirish yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Respublikamiz ta'lim muassasalarida o'quvchi-yoshlarning erkin, mustaqil fikrlash, atrofdagi voqelikka ongli munosabatda bo'lish, daxldorlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarini rivojlantirish, muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishning moddiy-texnik bazasi yaratildi, me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Sog'lom bolani voyaga yetkazishda ta'lim tizimining rolini kuchaytirish, boshlang'ich ta'limning yuqori sifatini ta'minlab, ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini boshlang'ich sinf o'qituvchilari faoliyatiga joriy qilish uchun zamin yaratildi. O'zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida muhim vazifalar sifatida "mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish" kabilar belgilab berilgan [1].

Rivojlanib borayotgan jamiyatimizda sog'lom avlodni, komil insonlarni voyaga yetkazish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Komil insonning muhim sifatlaridan biri muloqot madaniyatidir. Yetarlicha shakllanmagan muloqot madaniyatisiz sog'lom ijtimoiy munosabatlarni o'rnatish mushkul. Muloqot bilan bog'liq muammolar psixologiya fanida chuqur o'rganilgan. Unga tayanib insonning ruhiy taraqqiyotini, uning atrofdagilar bilan bo'ladigan aloqasini, individning shaxs bo'lib shakllanishini muloqotsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, degan xulosaga kelish mumkin. Chunki muloqot ham insonning o'ziga xos ehtiyojlaridan biri. Insonning go'daklik va o'smirlik davrlarida muloqot yetakchi, ya'ni yangi psixologik xususiyatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi faoliyat sifatida gavdalanadi. Muloqot inson hayoti va faoliyatining muhim shartidir. Aynan muloqot yordamida insonlar tabiatni o'zlashtirish va o'z ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda harakat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Muloqot jarayonida inson xulq-atvorining muayyan obraz va modellari shakllanib, keyinchalik ular interiorizatsiyalanadi. Muloqot davomida ijtimoiy va shaxsiy munosabatlar amalga oshadi, uning vositasida hamkorlikdagi faoliyat ro'yobga chiqariladi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Barkamol avlodni tarbiyalashning ma'naviy-axloqiy asoslarini takomillashtirish masalalari Sharqning buyuk mutafakkirlarini asrlar davomida qiziqtirib kelgan. Til va nutq, nutq madaniyati, samarali muloqot, muloqot san'ati, notiqlik mahorati kabi masalalar Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Abu Abdulloh Al-Xorazmiy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Zamaxshariy, Kaykovus, Bahovuddin Valad, Jaloliddin Rumiy, Husayn Koshifiy, Alisher Navoiy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Abdulla Qodiriy kabi ko'plab mutafakkirlarning qiziqish doirasiga kirgan [3]. Keyingi yillarda dunyo olimlari tomonidan fanning turli sohalarida muloqot fenomenining tadqiqi amalga oshirildi: muloqotning falsafiy asoslari L.Buyeva, M.Kagan, R.Krauss, T.Rodermel, V.Fefelovalarning tadqiqotlarida tahlil etilgan [3]. Bolalarda uchraydigan nutq nuqsonlarining bilingvizm, faol nutq, fonetik-fonematik, nutqning to'liq rivojlanmaganligi va yozma nutq kamchiliklari; jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqiy muammolarining ayrim jihatlari N.Abidova, N.Musayeva, D.Nazarova, D.Nurkeldiyeva, V.Raxmonova, R.Rustamova, N.Sosedova, U.Fayziyeva, M.Xamidova, R.Shomaxmudova, F.Qodirovalarning ilmiy tadqiqotlarida o'z aksini topgan [3]. Jahonda bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy metodologik jihatlari Anne O'Hare, Chagrit E.Clarka, Edward G.Conturea, Tedra A.Walden, Warren E.Lambert, Sloane Burgess, Lisa Audet, Sanna HarjusolaWebblar tomonidan tadqiq qilingan [4].

MUHOKAMA

Hozirgi paytda mamlakatimizda va xorijda muloqot muammosiga qiziqish ortib bormoqda va ularni kichik yoshdanoq bartaraf qilishga harakat qilinmoqda. Psixolog olim V.N.Myasishev muloqot masalasiga chuqur yondashgan, uni o'rgangan. Boshqa olimlar muloqotni nutq kommunikatsiyasi bilan bog'lab o'rgangan bo'lsalar, V.N.Myasishev muloqotni jarayon sifatida o'rgangan. Ya'ni shaxslarning bir-biriga muloqot orqali ta'sir ko'rsatishlarini, bir-birlarini idrok qilish obyekti sifatida tahlil qiladi. Uning fikricha: Shaxs turlicha munosabatlarda qarama-qarshi sifatlarni namoyon qilishi mumkin». Tajribali psixolog A.A.Bodalyev esa shaxs o'yinda, o'qishda, muloqotda, ya'ni faoliyatning turli sohalarida o'zining o'rnini bilishi zarurligini uqtiradi. U o'zining «Shaxs va jamiyat» kitobida bu masalaga katta e'tibor berib, bu muammolar kam o'rganilganligini ta'kidlaydi. A.A.Bodalyevning fikricha, «insonni muloqot orqali tarbiyalashda bu unga qanday ta'sir qilishini avvaldan o'ylash zarur» [2]. Bolalar maktab yoshiga yetganda ularning bir-birlariga nisbatan munosabatlari yangicha mazmun kasb etadi. Bola ilgari ota-onasi, guruhdagi tengdoshlari, tarbiyachi bilan muloqotda bo'lgan bo'lsa, endi maktab o'qituvchisi, sinf rahbari bilan muloqotda bo'ladi. Bolalarda bu davrda mas'uliyat hissi shakllanadi. Bolalar nutqining o'sishida ularning maktabda o'qishi katta rol o'ynaydi. Bola maktabgacha yoshda o'ylamasdan gapiradi, maktabda esa u gaplashayotgan til o'qitiladigan va o'rganiladigan ilm bo'lib qoladi. Grammatikani o'qib o'rganish jarayonida bola nutqining fonetik jihati to'g'ri bo'lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi takomillashadi. Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish jarayonida o'quvchi nutqining lug'ati boyiydi, so'zlarning mazmuni uning uchun chuqurlashadi va kengayadi. Bolalarning yozma nutqni egallashlari ular nutqining o'sishida muhim bosqich bo'ladi. Bola o'z fikrlarini yozma nutqda bayon qilishga harakat qiladi. O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganda o'zining shu ishga o'z fikrining qanday til bilan bayon qilinganiga qarab baho berilishini oldindan bilib turadi. O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga-o'zi gapirib berishni mashq qilib turishi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi [2].

Bolalar nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki uning nutqi o'quvchilar uchun namuna hisoblanadi. Shuning uchun o'qituvchi o'z nutqini takomillashtirish ustida ishlashi kerak. Har bir pedagog o'z tajribasidan, uslubidan kelib chiqib bolalar bilan muloqotda bo'lishi, nostandart usullarni izlab topishi kerak.

Har bir fanning xususiyatidan kelib chiqib, darsda o'quvchilarning ijodiy fikrlashga o'rgatib borish muhim o'rin tutadi. Erkin va ijodiy fikrlash kishining muloqotga kirishishida, o'z fikrini erkin bayon qilishida, o'zganing fikrini to'ldirib, qo'shimchalar qila olishida, voqelikni idrok etib o'z qarashlarini ifoda eta olishida namoyon bo'ladi. Lekin ko'pchilik o'quvchilar o'zlari o'qigan, ko'rgan, eshitgan voqealarini o'zgalarga gapirib berish tugul, bu voqealarga ijodiy, erkin va mustaqil fikr bildiray olmaydilar. O'quvchilarda ijodiy mustaqil fikrlashni shakllantirishda darslarda ko'proq suhbat, muloqot qilish, "Voqeaga sizning fikringiz qanday?", "Siz shunday vaziyatda qanday yo'l tutar edingiz?", "Siz qahramonning tutgan ishini qanday baholaysiz?", "Bu paytda nima bo'lgan bo'lishi mumkin?", "Nega qahramon shunday yo'l tutdi deb o'ylaysiz?" kabi shunga o'xshash savollar bilan o'quvchilarni baxs-munozaraga jalb etish juda muhim [5]. Masalan, har bitta darsda navbatchi axborot topshirishi shu kundagi voqea-hodisalar, vaziyat haqida to'liq ma'lumot berish bilan belgilanadi. O'qituvchi topshiriqlarni bolalarga ularni guruhlariga yoki juftliklarga ajratib bersa, o'quvchi bunday holatda o'zining fikrini guruhdagi boshqa tengdoshlariga yoki o'z sherigiga aytishi ham muloqot orqali namoyon bo'ladi. Guruhlarda ishlash uchun topshiriqlar berilganida o'quvchilar o'z fikrlarini o'rtoqlariga yetkazishga harakat qiladilar. Hamkorlikda ishlash jarayonida bir-birlarining fikrlarini eshitadilar va to'ldiradilar, eng maqbulini ajratishga erishadilar. Fikrni bayon qilish natijasida nutq malakalari shakllanadi, ko'pchilik oldida fikr bildirishga, o'z munosabatlarini bildirishga o'rganadilar. Voqeani turli usullarda erkin va mustaqil bayon qilish imkoni tug'iladi. So'z boyliklari sayqallashadi. Bu ham bolalar nutqini o'stirishga yordam beruvchi eng katta omillardan hisoblanadi. Agar o'qish darsi bo'lsa, darslikda berilgan matnlarni rollarga bo'lish orqali o'quvchilarning voqea-hodisalarni izchil gapirib berish, tengdoshlarining fikrlarini to'liq eshitish, muloqotda qiladigan kamchiliklarini bartaraf etish kabi muhim ko'nikmalari shakllaniradi. Maktabda bolalar uchun eng avvalo faol ishlatiladigan so'zlamning miqdori oshadi. Yozma nutqni, o'qish va yozishni o'zlashtirish o'quvchi hayotida hosil qilingan malaka hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar tovushlarni bir-biriga qo'shish orqali so'z tuzish malakasini egallab olgach, ba'zida matn mazmunini noto'g'ri tushunadilar. Unga o'quvchilarning so'z boyligining kamligi yoki asosiy fikrni ajrata bilmasligi sabab bo'ladi. Shu munosabat bilan o'qituvchi oldida bolalarda lug'at boyligini oshirish va ularni o'qigan narsalari yuzasidan mustaqil reja tuzishga barvaqtroq o'rgatish vazifasi turadi. Yozuv darslarida bola harf va so'zlarni yozishda katta qiyinchilikka duch keladi. Dastlab bola butun e'tiborini yozish texnikasiga va o'tirish qoidasiga rioya qilishga qaratadi. Avval bolaning yozma nutqi uning og'zaki nutqi orqali belgilanadi, ya'ni u so'zni qanday talaffuz etsa shunday yozadi. Bu davrda bola bilan ovoz chiqarib aytish bo'yicha muntazam mashqlar o'tkazish uning imlo qoidalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishida katta ahamiyatga ega. Yozma nutqda imo-ishora, ohangdan foydalanilmaydi. Shu bois bolalarning yozma nutqlari ulaming og'zaki nutqiga qaraganda ancha bo'sh bo'ladi. Bolalar nutqi kattalar nutqi ta'sirida o'sadi. Shuning uchun pedagoglar bolalarga kichik maktab yoshidan boshlab og'zaki va nutqni o'stirish bilan birga nutq madaniyatini ham o'rgatib borishlari zarur [2]. Ye.I.Tixeyeva nutqni rivojlantirish mashg'ulotlariga nisbatan qo'yadigan asosiy talablari qatorida bolalar qiziqishlari va tajribalari, ularni jonli o'tkazish, harakatlanish va sinab ko'rish imkoniyatlari bilan aloqasini olg'a suradi. O'z davrining ilmiy yutuqlari doirasida Ye.I.Tixeyeva quyidagilarni ishlab chiqqan:

- bolalarni maktabda ta'lim olishga tayyorlovchi uyushtirilgan dasturiy mashg'ulotlarni o'tkazish metodikasi;
- maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini, fikrlashini rivojlantirish;
- original didaktik material tizimi va undan maktabgacha ta'lim muassasasida foydalanish metodikasi [6].

XULOSA

Inson tajribasining tarixan shakllangan mazmuni so'zli shaklda umumlashtirilgan, uni bayon etish va o'zlashtirish esa ushbu jarayonda nutqning ham ishtirok etishini nazarda tutadi. Muloqot bolaga inson madaniyatining barcha yutuqlariga yo'l ochadi. Insonning tafakkuri qanchalik mustaqil bo'lsa, u shunchalik tashabbuskor bo'ladi. Odamning fikrlashi qancha erkin bo'lsa, u shuncha izlanuvchan, ijodkor bo'ladi. Shakllanib kelayotgan yosh avlodning ruhiy, aqliy, jismoniy imkoniyatlariga qarab ish tutilsa, bolada o'z xatti-harakati uchun javobgarlik hissi paydo bo'ladi. U o'z fikri, qarashiga ega bo'ladi. Nutqni egallab olishning eng muhim bosqichlari maktabgacha hamda

PEDAGOGIKA

maktab yoshga to'g'ri keladi. Boshlang'ich ta'lim bola sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishni ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi. Maktab yoshdagi bola eshitadigan, ma'nosini tushunadigan, eslab qoladigan hamda qo'llaydigan so'zlarni asta-sekin tevarakatrof bilan tanishish jarayonida ota-onalari, tengdoshlari axborotlari orqali, shuningdek, o'zining uncha ko'p bo'lmagan so'z zaxirasiga tayanib bilib oladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Masharipova U. Innovatsion ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi. ped. fanl. bo'yicha falsafa doktori (PhD). ...diss. avtoref. – T.: 2018
2. Maxsudova M. Muloqot psixologiyasi. – Toshkent: Turon Iqbol, 2016. – 3-bet
3. Nurmanov A. Talabalarni samarali muloqot texnologiyasi va texnikasiga o'rgatishning pedagogic imkoniyatlari. ped. fanl. bo'yicha falsafa doktori (PhD). ...diss. avtoref. – T.: 2017
4. Toxtiyarova Sh. Bolalardagi nutq kamchiliklarini bartaraf etishning korreksion-logopedik jarayonini modellashtirish. ped. fanl. bo'yicha falsafa doktori (PhD). ...diss. avtoref. – T.: 2020
5. Djumayeva A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy muloqot qilishga o'rgatish usullari// "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal, 2020, (3) III. – 330-333-betlar
6. Babayeva. D.R. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018. – 19-bet

**RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA PEDAGOGLARNING PROFESSIONAL
KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH TAMOYILLARI****ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ
СРЕДСТВАМИ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ****PRINCIPLES OF PEDAGOGUES PROFESSIONAL COMPETENCE DEVELOPMENT BY
MEANS OF DIGITAL TECHNOLOGIES****Umarov Bekzod Azizovich¹****¹Umarov Bekzod Azizovich**

– Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola raqamli texnologiyalar asosida pedagoglarning professional kompetentligini rivojlantirish va bu orqali salohiyatli pedagogni tarbiyalashning mazmuni va mavjud xolati tadqiq etiladi. Shuningdek, professionla pedagogni tarbiyalashga qaratilgan ta'lim tamoyillari bayon qilingan vapedagoglarning professional kompetentligini rivojlantirishda ularning raqamli texnologiyalaridan foydalanishga doir kompetentligini oshirish va uning imkoniyatlaridan foydalanish usullari keltirib o'tilgan.

Аннотация

В данной статье рассматривается содержание и современное состояние развития профессиональной компетентности педагогов на основе цифровых технологий и тем самым воспитания потенциального педагога. Также описываются принципы образования, направленные на подготовку профессиональных педагогов, и упоминаются пути повышения компетентности педагогов в использовании цифровых технологий и использования ее возможностей в развитии профессиональной компетентности педагогов.

Abstract

This article discusses the content and current state of the development of professional competence of teachers based on digital technologies and thus the education of a potential teacher. It also describes the principles of education aimed at training professional teachers, and mentions ways to increase the competence of teachers in the use of digital technologies and the use of its capabilities in the development of professional competence of teachers.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiyalari, Pedagoglarning professional kompetentligi, innovatsion, kasbiy portfolio, individual- psixologik, kasbiy faoliyat.

Ключевые слова: Цифровые технологии, профессиональная компетентность педагогов, инновационная, профессиональное портфолио, индивидуально-психологическая, профессиональная деятельность.

Key words: Digital technologies, professional competence of teachers, innovative, professional portfolio, individual psychological, professional activities.

KIRISH

Pedagoglarning professional kompetentligini rivojlantirishda ularning raqamli texnologiyalaridan foydalanishga doir kompetentligini oshirish va uning imkoniyatlaridan dars mashg'ulotlarida to'liq foydalana olishlariga erishish maqsadga muvofiq. Buning uchun esa, ular quyidagilarni bilishlari va oliy ta'lim tizimida bunday imkoniyatlar mavjud bo'lishi kerak.

Birinchidan, raqamli texnologiyalaridan barcha fanlarni o'qitishda foydalanish, ayniqsa elektron darsliklar asosida harakatli, didaktik, ko'rgazmalilik va taqdimotli tarzda imkoniyatidan foydalanish zarur.

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalarining imkoniyatlari, takomillashib borayotgan dasturlarini muntazam o'rganib borishlari uchun pedagogning raqamli texnologiyalari bo'yicha bilim va ko'nikmalarini, foydalanish imkoniyatlarini oshirishga doir o'quvlarni tashkil etish maqsadga muvofiq.

Bu borada rivojlangan davlatlarning tajribasini ham o'rganish, ularning raqamli texnologiyalari imkoniyatlaridan omilkor foydalanish natijasida ta'limda erishayotgan yutuqlarini o'rganish ham ustuvor vazifalardan biridir. Misol uchun, Amerika Qo'shma Shtatlarida pedagoglarni pedagogik tayyorlashda kasbiy portfolio muhim o'rin tutadi. Ular portfolio imkoniyatlaridan to'g'ri va oqilona foydalana olatyoganliklari uchun ham mazkur tajribani chuqur o'rganish lozim. Mamlakatimizda ham mazkur tajriba o'rganilib, amaliyotga joriy etildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“Pedagogik yo‘nalishga o‘qishga kirgan har bir talaba o‘qishning birinchi kunidanoq o‘quv-metodik materiallarni o‘z kasbiy portfoliosida yig‘ishni boshlaydi. Bu bo‘lajak mutaxassislikka tayyorlanib borish va obyektiv baholanishga imkon beradi. Talaba portfoliosidagi o‘quv-uslubiy materiallar tarkibiga talabani u yoki bu pedagogik jarayonning olib borilishi, vaziyatlari haqidagi fikr-mulohazalari, kuzatishlari, darsning rejasi, mazmuni, ta‘limiy videomateriallar va hokazolar kiradi. Bugungi kunda kasbiy portfoliodan foydalanish AQShning Klemson (Clemson University), Ueyk Forest (Wake Forest University), Janubiy Jorjia (Georgia Southern University) va boshqa universitetlarida qo‘llanilmoqda”. Amerikalik tadqiqotchilar K.Zeyxner (Zeichner) va S.Rey (Wray)lar fikricha, “portfolioning yaratilishi talabani pedagogik faoliyat nazariyasi va amaliyotidan xabardor bo‘lish, muammolarni hamkasblari bilan birgalikda muhokama qilish, o‘z kamchiliklarini vaqtida tuzatib olish, o‘zini-o‘zi rivojlantirish va ta‘lim oxirida portfolioning baholanishi talabani baholanishiga hissa qo‘shadi”. Demak, talaba o‘qishni bo‘shlashi bilan o‘zining imkoniyatlarini namoyon qilish uchun portfoliyaga birlashtiriladi. Pedagog bo‘lsa, o‘zining kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishda, kam vaqt sarflab, ko‘p natijaga erishishda bunday ko‘rinishdagi raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanish talab etiladi.

Psixolog olim F.N.Gonobolin pedagogik qobiliyatlarni quyidagi turlarga ajratishni taklif etgan:

1. Didaktik qobiliyatlar.
2. Akademik qobiliyatlar.
3. Perseptiv qobiliyatlar.
4. Nutq qobiliyatlari.
5. Tashkilotchilik qobiliyati.
6. Avtoritar qobiliyatlar.
7. Kommunikativ qobiliyatlar.
8. Pedagogik xayolot (ijod).
9. Diqqatni taqsimlash qobiliyati.

Tadqiqotchi olim I.V.Robert zamonaviy axborot texnologiya vositalaridan foydalanishning quyidagi asosiy pedagogik maqsadlarini aniqlaydi:

Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali o‘quv jarayonining barcha darajalarini intensivlashtirish:

- o‘quv jarayonining samaradorligi va sifatini oshirish;
- kognitiv faoliyat faolligini oshirish;
- loyihalararo aloqalarni chuqurlashtirish;
- hajmni oshirish va kerakli ma‘lumotlarni qidirishni optimallashtirish.
- Talaba shaxsini rivojlantirish, shaxsni axborot jamiyatida farovon hayotga tayyorlash;
- har xil fikrlash turlarini rivojlantirish;
- aloqa ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- eng yaxshi qaror qabul qilish yoki qiyin vaziyatda yechimlarni taklif qilish ko‘nikmalarini shakllantirish; kompyuter grafikasi, multimedia texnologiyalaridan foydalanish orqali estetik tarbiyalash;
- axborot madaniyatini, axborotni qayta ishlash qobiliyatini shakllantirish;
- vazifa yoki vaziyatni modellashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- eksperimental tadqiqot faoliyatini amalga oshirish ko‘nikmalarini shakllantirish.

NATIJALAR

Bugungi zamonaviy ta‘limda raqamli texnologiyalarining qo‘llanilish jarayonida texnik vositalar bilan birqatorda maxsus dasturiy vositalardan ham foydalaniladi. “O‘quv jarayoniga yo‘naltirilgan dasturiy vosita – bu biror fan sohasini o‘rganishda o‘z aksini topgan dasturiy vosita bo‘lib, bunda shu fan sohasini o‘rganish texnologiyasi va u bilan bog‘lik har xil o‘quv faoliyatlarini amalga oshirish shartlari ta‘minlanadi. Har xil turdagi o‘quv jarayonlarini bunday funksional ta‘minlovchi dasturiy vositalar pedagogik dasturiy vositalar deb ataladi. Hozirgi kunda pedagogik dasturiy vositalarning har xil turlari va guruhlari mavjud. Uslubiy vazifasiga qarab pedagogik dasturiy vositalar quyidagilardan iborat: kompyuter darsliklari (darslari); mashq qilish (repetitor) dasturlari; nazorat qiluvchi dasturlar (test qobiqlari); axborot-spravochnik (ensiklopediya) dasturlar; imitatsion dasturlar; modellashtiruvchi dasturlar; namoyish qiluvchi dasturlar (slaydlar, videofilmlar); o‘quv-o‘yin dasturlari; bo‘sh vaqtlarni

mazmunli o'tkazishga yo'naltirilgan dasturlar (kompyuter o'yinlari: quvnoq o'yinlar, strategik o'yinlar, boshqariluvchi o'yinlar, mantiqiy o'yinlar, sport o'yinlari va hokazo)".

Uzluksiz ta'lim tizimiga oid hujjatlarda aks ettirilgan ta'limni modernizatsiyalashning strategik yo'nalishlari bitiruvchilarning umummadaniy kompetensiyalari va kasbiy kompetensiyalari shakllanganligi ko'rinishida ularning tayyogarligi natijalarini aniqlash bilan zamonaviy ta'lim sifatini ta'minlashga ta'lim tizimlarini yo'naltirish zaruratini belgilab beradi. Oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisini tayyorlash modeli asosiga kompetentlik yondashuvi qo'yilgan bo'lib, u bitiruvchining ta'lim natijalariga umum o'quv fanlari talablari bilan birga kasbiy malakasini ham birlashtiradi va buning natijasida bo'lajak informatika o'qituvchisini tayyorlash kompetentlik yondashuvi mantig'ida amalga oshirilishi hamda kasbiy kompetentlikning shakllanishiga olib kelinishi kerak.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ijtimoiy hayotning turli sohalariga kirib kelishi bilan bir qatorda, mavjud muammo va masalalarni hal etishda o'zining betakror imkoniyatlarini namoyon etmoqda. Xususan, pedagoglarning metodik tayyorgarligini tashkil etishda ham axborot texnologiyalari qator afzalliklarga ega. Jumladan, dars mavzusi yuzasidan zarur tahliliy adabiyotlar, ilmiy manbalar, mashhulot mavzusiga oid tegishli jadval, chizma, sxema, shakl va boshqa qator ilmiy materiallarni izlash, topish, foydalanish, nusxa ko'chirish borasida raqamli texnologiyalari katta qulayliklarga ega. Shuningdek, kompyuter yordamida topilgan materiallarni bir tildan ikkinchi tilga o'girish imkoniyatlarining mavjudligi vaqtini tejash, bajariladigan ishni jadallashtirish, yangiliklarni qisqa muddatlarda qabul qilish va boshqa qator imkoniyatlar yaratib bermoqda. Buning uchun esa, sifatli va samarali axborot texnologiyalari xizmatini ham yo'lga qo'yish talab etiladi.

MUHOKAMA

Raqamli texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ta'lim jarayoniga eng zamonaviy axborot texnologiyalarni joriy qilishga tizimsiz urinishlar fonida ta'lim faoliyatining ilgarigi formati endilikda ta'lim faoliyatidagi asosiy komponentlarning zaruriy darajasini samarali va sezilarli darajada optimal ta'minlash imkoniyatiga ega emasdir va buning oqibatida ta'lim oluvchilarning ta'limiy natijalari o'sishining biroz susayishi kuzatilmoqda, chunki o'qitish jarayonining asosiy maqsadi bo'lib nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki yangi bilimlarni egallash usullari hamda metodlarini ham o'zlashtirish, shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanish asosida ta'lim oluvchilarning bilishga doir va ijodiy qobiliyatlari ham rivojlantirish kabilar hisoblanmoqda.

Ta'limda innovatsion pedagogning professional kompetentligini rivojlantirish muammosi o'z ichiga ko'p mustaqil masalalarni oladi va bir qator konseptual qoidalarini belgilab beradi. Bular pedagogning innovatsion metodik tayyorgarligining konkret texnologik masalalarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Bular quyidagilardan iboratdir:

- integratsion va differensial ta'lim texnologiyalarini yaratish;
- yangicha raqamli texnologiyalar haqida tasavvurlar tizimini shakllantirish;
- ta'limning integratsion komponentlari aloqadorligini taminlovchi pedagogik vositalar;
- oliy ta'lim muassasasida innovatsion muhitni yaratish;
- yangicha metodik faoliyatni amalga oshirishda individual xususiyatlarni aniqlashga ta'sir

ko'rsatuvchi texnologik va metodik omillar. Ko'rsatib o'tilgan konseptual qoidalar innovatsion kasbiy faoliyatni rivojlantirish jarayoni ta'lim beruvchi bilan ta'lim subyekti o'rtasida dialektik aloqadorlik bo'lishini taqozo qiladi.

O'qish jarayoni - o'quvchining o'ziga xos xususiyatlariga ham, uning psixik rivojlanishining (aqliy, emotsional, irodaviy jihatdan) individual tavsifnomasiga, unda o'qishga nisbatan qaror topgan munosabatlariga, uning qiziqish - havaslariga bog'liqdir. Boshqacha qilib aytganda, ta'lim jarayoni o'quvchiga nimani va qanday qilib o'zlashtirishning oddiy bir xil natijasi emas, ya'ni sirtidan ta'sir qiladigan shart-sharoitlarning oqibati emas, balki o'quvchining individual- psixologik xususiyatlariga bog'liq ravishda amalga oshiriladi.

Ta'limni ijodiy o'zlashtirish, o'rganish, bilim egallash 3 omilga:

1. Nimani o'qitishga;
2. Kim o'qitadi va qanday o'qitishga;
3. Kimni o'qitishga bog'liq.

1- holda: o'qitish xarakteri o'zlashtirilayotgan materiallarga, uning mazmuniga va qanday tizimda yetkazib berilayotganligiga bog'liq.

2-holda: a) o'qituvchining uslubiy mahoratiga; b) ish tajribasiga; g) uning bilimiga bog'liq;

3-holda: a) kimni, qanday o'quvchini o'qitishga; b) rivojlanishining individual tavsifnomasiga; v) qiziqish va havaslariga bog'liqdir.

O'rganish - bilimlarni o'zlashtirish, axborot olish, esda saqlash va uni anglab qolishnigina emas, balki bilimlarni keyinchalik, o'quv ishida shuningdek, mehnat jarayonida, umuman turmushga tatbiq qilish qobiliyatiga ega bo'lishdir. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarda kompetensiyaviy yondashuvni hosil qiladi. Bilimlarni o'rganib olish, uni o'zlashtirish quyidagi psixologik komponentlar asosida bo'ladi:

1. O'quvchilarning o'qishga ijodiy munosabatda bo'lishi;
2. Mavzu bilan bevosita tanishish jarayoni;
3. Olingan bilimni faol ravishda qayta ishlash jarayoni bo'lgan fikrlash (tafakkur);
4. Qabul qilingan va ishlab chiqilgan axborotni esda olib qolish va esda saqlash jarayoni. Agar o'quvchida o'zlashtirishning ana shu komponentlarini hisobga olib ta'lim berilsa, har bir komponentda ta'limni o'zlashtirish jarayoniga e'tibor berilsa, o'quvchi uni muvaffaqiyatli o'zlashtiradi.

Pedagogning professional kompetentligini shakllantirish bo'yicha quyidagi takliflarni berish mumkin bo'ladi:

- o'zlashtirilgan ijtimoiy tajribalarni qayta ishlash, izlanuvchanlik va ijodkorlik faoliyatlarida namoyon bo'ladigan aniq ifodalangan kasbiy yo'naltirilganlik, bilimlarni egallash faolligi;
- kasbiy faoliyatda ko'p uchraydigan har qanday nostandart vaziyatlarda mustaqil ravishda qaror qabul qila olishga, shuningdek, yaxlit jarayonning barcha voqea va hodisalari, dalillarini tahlil qila bilishga asos yaratadigan ilmiy tafakkurni rivojlantirish;
- milliy va jahon madaniyatini egallaganlik, ta'lim olish jarayonini anglaganlik, o'zining pedagogik qobiliyatlarini takomillashtirish, o'z o'zini rivojlantirishga yo'nalganlik, tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish kabi keng doirani o'z ichiga olgan mustaqil ta'limni tashkil etish;
- talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni individuallashtirish orqali aqliy va amaliy faoliyatida o'zining individual uslublariga ega bo'lish imkonini beradigan ta'limni tashkil etish.

XULOSA

Bugungi pedagogning professionla kompetentligi uning pedagogik faoliyatini raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalay olishi bilan ham belgilanadi. Chunki bugungi ta'limni raqamli texnologiyalarisiz tasavvur qilish imkonsiz ekan, unda o'qituvchining ularni chuqur bilishlaridam muhim hayotiy talabga aylanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari (Ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi akademik litseylarda matematika o'qitish misolida)/Ped.fan.dok... Diss. – T.: TDPU, 2006. -B.29.
2. Yusupova D.I. Raxmonov I.Y. Bo'lajak matematika o'qituvchisi metodik tayyorgarligini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari. –Toshkent.: Tafakkur qanoti, 2018. –B. 35.
3. Boltayev B. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o'quv jarayoni samaradorligini oshirish omili// <http://uz.infocom.uz/more>.
4. Коваленко О. Ю. Инновационные формы подготовки учителей в США. // «Молодой ученый», 2013, №10. - С. 506-509. — URL <https://moluch.ru/archive/57/7825/> (дата обращения: 09.03.2018). (Manba muallif tomonidan tarjima qilingan).
5. Zeichner K., Wray S. The teaching portfolio in US teacher education programs: what we know and need to know / K. Zeichner, S. Wray // Teaching and Teacher Education. 2001, № 17. -P. 613–621. (Manba maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan).
6. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). – Москва.: Ред. журн. Профессиональное образование. Столица, 2010. –С. 48.
7. Tillashayxova M.A. Ta'lim tizimida axborot texnologiyalarini qo'llashnin ilmiy-pedagogik masalalari. "Science and Education" Scientific Journal. 2020. № 2. –B.586.
8. Umarov B. A. KORXONA VA TASHKILOTLAR BOSHQARUVINING MODELLASHTIRISHDA AVTOMATLASHTIRILGAN AXBOROT TIZIMLARINING O'RNI //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2. – №. Special Issue 2. – C. 117-122.
9. Rasulov, R. Y., Akhmedov, B. B., Muminov, I. A., & Umarov, B. B. (2021). Crystals with tetrahedral and hexagonal lattices. *Fergana. Classic*. -2021.
10. Umarov Bekzod Azizovich: Umarova Munajat Ibragimovna. The problem of approximating signals based on modeling of wavelet - haar transformation. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research SJIF Impact Factor :7.032 ISI I.F. Value : 1.188 DOI : 10.36713/epra2013 ISSN (Online) : 2455 - 3662 Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal
11. Umarov S. A. Research on General Mathematical Characteristics of Boolean Functions' Models and Their Logical Operations and Table Replacement in Cryptographic Transformations //Journal of Optoelectronics Laser. – 2022. – T. 41. – №. 10. – C. 126-133.

12. Умаров Б. А. КОРХОНА ВА ТАШКИЛОТЛАР БОШҚАРУВИНИНГ МОДЕЛЛАШТИРИШДА АВТОМАТЛАШТИРИЛГАН АХБОРОТ ТИЗИМЛАРИНИНГ ЎРНИ //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 2. – С. 117-122.
13. Умаров, Шухрат, Умаров, Бекзод // [Выражение вторичных многочленов спектральными коэффициентами](#) // Engineering problems and innovations 1 (1), 20-26; [15](#); 2023
14. Umarov, Sh A, Umarov, B A // [Research on General Mathematical Characteristics of Boolean Functions' Models and Their Logical Operations and Table Replacement in Cryptographic Transformations](#) // Journal of Optoelectronics Laser 41 (10), 126-133; [13](#); 2022
15. RY Rasulov, BB Akhmedov, IA Muminov, BB Umarov // [Crystals with tetrahedral and hexagonal lattices](#) // Fergana. Classic.-2021; [10](#); 2021
16. UB Azizovich // [RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA PEDAGOGLARNING PROFESSIONAL KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI](#) // FarDU. ILMIY XABARLAR- 1 (115-117); ; 2023
17. UB Azizovich // [Ta'limda raqamli texnologiyalar va uning pedagoglar kasbiy faoliyatidagi imkoniyatlari](#) // FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.ФЕРГУ.; ; 2022//
18. УБ Азизович, УШ Азизжонович // [Жадвалли алмаштиришлар асосидаги симметрик блокли шифрлаш алгоритмининг криптобардошлик критерийлари](#) // Ахборот-коммуникация технологиялари ва телекоммуникацияларнинг замонавий ...; ; 2021
19. UBAUM Ibragimovna // [THE PROBLEM OF APPROXIMATING SIGNALS BASED ON MODELING OF WAVELET - HAAR TRANSFORMATION](#) // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research 6 (11), 502-506; ; 2020
20. УБ Азизович, УШ Азизжонович // [Ахборотни хавфсизлиги масалаларида хэш- функциянинг қўлланилиши](#) // Ахборот-коммуникация технологиялари ва телекоммуникацияларнинг замонавий ...; ; 2020
21. БА Умаров, Шухрат Азизжонович, Умаров // [Корхонанинг автоматлаштирилган бошқарув тизими моделларини яратишда IDEF0 технологиясидан фойдаланиш тамойиллари](#) // Актуальные проблемы внедрения инновационной техники и технологий на ...; ; 2019
22. УБ Азизович // [“Ўқитишда кейс-методдан фойдаланиш масалалари”](#) // INFORMATIKA, AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA BOSHQARUV TIZIMI: BUGUN VA KELAJAKDA ...; ; 2018
23. УБ Азизович // [“Ўқув жараёнига инновацион таълим технологияларини жорий этиш зарурати”](#)// INFORMATIKA, AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA BOSHQARUV TIZIMI: BUGUN VA KELAJAKDA ...; ; 2018
24. УБ Азизович // [Мультимедиа ишланмаларининг бугунги кун ҳолати ва истекболлари](#)// INFORMATIKA, AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VA BOSHQARUV TIZIMI: BUGUN VA KELAJAKDA ...; ; 2018
25. УБ Азизович // [Мультимедиаи ўқув методик мажмуа архитектураси](#) //Ахборот ва телекоммуникация технологиялари муоммолари илмий-техник ...; ; 2015
26. УШ Азизжонович // [Сигналларни спектрал усул ёрдамида иккинчи даражали кўпхад кўринишида ифодалаш](#)// Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации ...; ; 2015

VATANPARVARLIK VA YUKSAK MA'NAVIY TARBIYA - UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINING OMILI

ПАТРИОТИЗМ И ВЫСОКОЕ ДУХОВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ - ФАКТОР ОСНОВАНИЯ ТРЕТЬЕГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

PATRIOTISM AND HIGH SPIRITUAL EDUCATION - A FACTOR OF THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE

Ixtiyor Mizrabovich Saidov¹

¹Ixtiyor Mizrabovich Saidov

– Farg'ona davlat universiteti Harbiy ta'lim fakulteti
boshlig'i dotsent, falsafa fanlari doktori (PhD) polkovnik

Annotatsiya

Ushbu maqolada Jahonda g'oyaviy tahdidlar kuchaygan va siyosiy kurashlar keskinlashgan, kosmopolitizm g'oyalarining rivojlanib borayotgan sharoitda yoshlarda vatanparvarlik ruhiyatini rivojlantirish, ijtimoiy mas'uliyat va daxldorlik tuyg'ularini shakllantirish va shu asosida ijtimoiy loqaydlik va befarqlikni bartaraf etish hamda vatanfurushlikning ijtimoiy salbiy ta'sirini kamaytirishga qaratilgan islohotlar omillaridan foydalanish uchun mo'ljallangan.

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие духа патриотизма у молодежи, формирование чувства социальной ответственности и сопричастности, а также устранение на основе этого социальной индифферентности и безразличия, и социальной негативности патриотизма, в условия развития идей космополитизма, призванной ввести реформы, направленные на снижение влияния.

Abstract

In this article, the development of the spirit of patriotism in young people, the formation of feelings of social responsibility and belonging, and the elimination of social indifference on the basis of this, and the social negativity of patriotism, in the conditions of the development of the ideas of cosmopolitanism are discussed in this article.

Kalit so'zlar: Uchinchi Renessans, kosmopolitizm, paradigma, vatanparvarlik, mudofaa, etnopsixologik, ideologiya, kognitiv, ideal, baquvvat, irodali, dovyurak, iymon-e'tiqodli, adolatparvar, ma'naviy, siyosiy.

Ключевые слова: Третий Ренессанс, космополитизм, парадигма, патриотизм, оборона, этнопсихология, идеология, познавательный, идеальный, сильный, волевой, мужественный, верующий, праведный, духовный, политический.

Key words: Third Renaissance, cosmopolitanism, paradigm, patriotism, defense, ethnopsychological, ideology, cognitive, ideal, strong, willful, courageous, faith-believing, righteous, spiritual, political.

KIRISH

Biz kelajak avlodni bilimli, jismonan va ma'nan sog'lom, intellektual salohiyatga ega yoki zamon talabiga mos qilib tarbiyalashimiz uchun avvalambor, kelajagimiz bo'lmish yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash zarur edi. Shu ustuvor maqsad sari O'zbekistonning 2022-2026-yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni qabul qilindi. Yaqinda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabr sanasida Oliy majlisga va xalqimizga qilgan murojaatlarida ham "Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash" ustuvor maqsad sifatida belgilangan va bugungi kunda yoshlarni vatanparvarlik va vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashga qaratilgan turli ta'limiy, huquqiy va tashkiliy islohotlar olib borilmoqda, ko'plab fundamental ilmiy loyihalar va ilmiy tadqiqot ishlari qo'llab quvvatlanmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bugungi kunga kelib O'zbekistonda yangi Uyg'onish, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga doir islohotlar boshlandi. O'z navbatida, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahnamoligida O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratish asosiy maqsad etib belgilandi. Davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, "Uchinchi Renessans poydevorini yaratish" g'oyasi ham tasodifan va quruq yerda paydo bo'lmagan, albatta. Yurtimizning nihoyatda boy qazilma va tabiiy resurslarga, qudratli iqtisodiy va insoniy salohiyatga egaligi bu boradagi hayotbaxsh rejalariga asos berayotgani shubhasiz". Buning uchun esa, Yangi O'zbekistonni barpo etish va Uchinchi Renessans

poydevorini yaratishda ziyolilarga katta ishonch bilan qarash lozim. Shuning uchun bu zahmatkash insonlarning ilmiy va ijodiy izlanishlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularga zarur sharoitlar yaratishni birlamchi vazifamiz sifatida ko'rish darkor.

Vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalashdan maqsad ham jamiyatda yuqori ijtimoiy faollikni, fuqarolarning ayniqsa, mudofaa va xavfsizlik tuzilmalari xodimlari, harbiy xizmatchilari, tinglovchi va kursantlarining xavfsizlikni ta'minlash borasidagi mas'uliyati va javobgarligini oshirish, ularda mardlik, jasurlik, sadoqat, fidoyilik, halollik kabi insoniy fazilatlarini qaror toptirish va Vatan manfaatlarini yo'lida vijdonan xizmat qilishga safarbar etishdir.

"Yoshlarda vatanparvarlikni shakllantirishning milliy ma'naviyat paradigmasini yuksaltirish yo'llari, ya'ni etnopsixologik tahlil qilish, ijtimoiy muhitga asoslanish, kognitiv yondashuv asosida tarbiyalash" usullarini ham ko'rib chiqish tadqiqot ishining ilmiy farazini asoslashga yordam beradi.

Milliy ma'naviyat paradigmasi bu har bir millatning ma'naviy qadriyatlarini asos qilib olgan holda milliy qahramonlik obrazlari, tarixiy buyuklik ideologiyasi va milliy qadriyatlar va o'zlikning sofligi g'oyasi asosida birlik va birdamlikka yo'naltirilgan vatanparvarlik tarbiyasi hisoblanadi. Chunki vatanparvarlik uchun vatanda qadrlil tushunchalar bo'lishi talab etiladi. Ya'ni yoshlarni vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda o'z vatanida qadrlil va yuksak ma'noga ega bo'lgan nimadir bo'lishiga urg'u beriladi.

Paradigma – (yunoncha "shablon, namuna" so'zlaridan) muayyan konsepsiyalar turkumi yoki fikrlash shabloni hisoblanadi. Demak milliy ma'naviyat paradigmasi milliy ma'naviy qadriyatlarga asoslangan namuna yoki konsepsiyalar jamlanmasi hisoblandi.

Milliy ma'naviyat paradigmasi asosida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning usullari tarixiy ideallar va ularning vatanparvarlik va qahramonlik ishlarini targ'ib qilish, yoki ta'limda milliy qahramonlik ideallari asosida ularning vatanparvarlik tarbiyasiga yo'naltirish muhim vosita hisoblanadi.

Shuningdek, milliy ma'naviyat shablonini yaratish asosida yoshlarda vatanparvarlikni axloqiy qadriyat sifatida yoki fazilat sifatida singdirish mumkin bo'ladi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda kognitiv yondashuvning samaradorligi bu tarixiy jarayonlarni bilishga yo'naltirilgan jarayon hisoblanishidir. Ya'ni kognitivlik bilishga, anglashga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, vatanparvarlikni talaba-yoshlarga singdirish, anglashlariga yordamlashish, ongli munosabat orqali ularda vatanparvarlik mas'uliyatini shakllantiradi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirish davlat siyosatining asosiy g'oyasiga aylanib, farzandlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini egallashi, jismoniy va ma'naviy yetuk insonlar bo'lib voyaga yetishini ta'minlash, ularning qobiliyati va iste'dodi, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularda ona yurtga sadoqat va fidoyilik tuyg'ularini kamol toptirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Ilm-fan rivojlangan, raqamli iqtisodiyot amaliyotga keng kirib borayotgan, axborot texnologiyalari barcha sohani butkul qamrab olgan davrda O'zbekiston yangi bir uyg'onish davriga poydevor yaratmoqda.

Avvalo, Uchinchi Renessans g'oyasining mazmunini aniq ochib berish, aholining barcha qatlamlari, xususan, yoshlar ongiga yetkazish kerak. O'tmish renessanslari davrida ajdodlarimiz nimalarga erishganini, jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasini, boshqa xalqlar, mintaqalar yutuqlari bilan taqqoslab, jahonning yetakchi madaniyatlaridan, ilm-fani, san'ati va adabiyotlaridan birini, ilg'or ijtimoiy fikr qarashlarini yaratganini qisqa, lo'nda, dabdabali jumalalarsiz yoritish zarur.

Birinchi va ikkinchi renessanslarning tarixiy sharoiti va davri talablari, imkoniyatlarini haqqoniy baholab, Yangi Renessansning tarixiy sharoitlari va talablari mutlaqo o'zgacha ekanini asoslash, dalillash maqsadga muvofiq.

Uchinchi Renessans sanoatning butkul yangicha inqilob, texnologik inqilob hamda yuksak rivojlangan raqamli smart (aqlli) iqtisodiyotni taqozo qiladi. Mazkur jarayon O'zbekistonda qanday bosqichlarda amalga oshirilishi, uning moddiy-moliyaviy, insoniy, ilmiy va ilmiy-texnologik ta'minoti bo'yicha istiqbolli aniq kompleks dasturlar yangi Renessans g'oyasi bilan mafkuraviy jihatdan bog'lanishi shart. Ilmiy, ilmiy-texnologik ta'minot taqozosidan kelib chiqib, ta'lim-tarbiya sohasining barcha bo'g'inlari uzluksiz isloh etib borilishi kerak. Avvalgi ikkala Renessans mustahkam ma'naviy-mafkuraviy negizda, birinchi galda yuksak axloqiylik, adolat, ilmga tashnalik va bag'rikenglik asosida yuz bergan.

Yuqoridagilardan shuni anglash mumkinki, Uchinchi Renessans bizdan xalqaro hamjamiyatga ilm-fan, texnologiyalar, axborot, madaniyat va iqtisodiyot sohalarida yanada chuqurroq integratsiya bo'lishini talab etadi. Ammo mazkur integratsiya jarayoni o'zligimizga, tilimizga, milliy xususiyatlarimizga, ma'naviyatimizga, eng asosiysi farzandlarimizning axloqiga salbiy ta'sir etishiga yo'l qo'ymaslik lozim bo'ladi. Buning uchun esa ta'lim-tarbiya masalasini millat va mamlakat kelajagi sifatida qaralmog'ini talab etadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Yoshlarni buyuk kelajakka ishonirish, yoki hukumatni yangicha islohotlarni olib borayotganligiga ishonirish, ularda vatanni qadrlash mumkin bo'lgan nimagadir ishonish, ularga aloqador bo'lish asosida ta'sir ko'rsatish usullariga aytiladi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ishonirish, namunaviylik, maqsadlilik, rag'batlantirish tamoyillarining ilmiy-amaliy asoslari ochib berish ham tadqiqot ishining umumiy saviyasini oshiradi. Unga ko'ra vatanparvarlik namuna bo'lish yoki namuna bo'lishi mumkin bo'lgan tarixiy va ijtimoiy ideallar, intilish mumkin bo'lgan shaxslar asosda tarbiyalash juda samarali yo'l hisoblanadi. Ya'ni jamiyatda yuksak vatanparvarlik sifatleri mavjud bo'lgan qahramonlik "qiyofalari"ning yaratilishi ham talab etiladi. Bu jamiyatda vatanparvarlik tuyg'usini shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning eng muhim tamoyillaridan biri rag'batlantirish hisoblanadi. Umuman olganda, rag'batlantirish har bir insonga ta'sir ko'rsatishdagi eng samarali yo'l bo'la oladi. Bugungi kunda jamiyatlardagi insonlarni o'zi tug'ilib o'sgan makonga daxldorlik tuyg'usini shakllantirishda ularni rag'batlantirish borish siyosati muhim hisoblanadi. Shu bois ham yoshlarda vatanparvarlikni shakllantirishda ularga rag'bat berishni kuchaytirish, ularni tug'ilib o'sgan joyga ko'proq bog'lash orqali rag'batini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha sifatida shuni alohida ta'kidlash zarurki, hozirgi paytda yoshlarning vatanparvarlik tuyg'usiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar orasida o'zining ta'sirchanligi va zamonaviyligi bilan ajralib turadigan hodisalar talaygina. Ushbu masalalarni ham tadqiqotimiz doirasida quyidagi mulohazalar orqali tahlil qilishga harakat qildik.

Yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish obyektiv va subyektiv omillarga ega. Bu omillar ayni paytda, vatanparvarlik fazilatlarini ro'yobga chiqaruvchi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

vatan ravnaqi va yurt farovonligini ta'minlashga mas'ullikni his etish;

adolat, halollik, sadoqat, vijdoniylik, nomuslilik, oriyatlilik, g'urur kabi yuksak insoniy fazilatlar mazmun-mohiyatini anglash va amalda namoyon etish ko'nikmalariga ega bo'lish.

vatanparvarlikni oliy fazilat sifatida qadrlash, bu fazilat yurt tinchligini himoya qilish va vatan xavfsizligini ta'minlash himoya qilishda yuksak ma'naviy burch ekanligini anglash.

Shunday ekan jamiyatda vatanparvarlikni axloqiy tushuncha sifatida shakllantirish, uni qo'lga qurol olib isbotlashgina mumkin bo'lgan faoliyat sifatida emas, yuksak fazilat, axloqiy mezon sifatida ko'rish talab etiladi. Chunki yoshlarda mavjud bo'lgan birgina fazilati uning vatanparvarligi uchun asos bo'la olishi kerak. «Axloq – bu xulqlar majmui. Xulq esa ezgulik yoxud razillikning muayyan bir insonda namoyon bo'lish shakli. Binobarin, har bir xulq ezgulik va olijanoblikning yoki razillik va badbinlikning timsoli. Shu jihatdan ular yaxshi va yomonga bo'linadilar. Lekin bular kishida o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ular-ning shakllanishi uchun ma'lum sharoit, tarbiya kerak. Kishilar tug'ilishdan yomon bo'lib tug'ilmaydilar. Ularni muayyan sharoit yomon qiladi... Tarbiya tug'ilgan kundan boshlanadi va umrning oxiriga qadar davom etadi. U ikki bosqichdan – uy va maktab tarbiyasidan tashkil topgan». Demak, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash dastlab oila o'chog'ida boshlanadi, so'ng bog'cha, maktab kabi ta'lim bosqichlarida davom ettiriladi. Aynan oilada bola vatanparvarlikning balandparvoz chaqiriq emasligini, uni tuyish ma'lum ma'naviy tayyorgarlikdan so'nggina mumkin bo'lishini, Vatanni «pul» yoki biror manfaat manbai tarzida ko'rmaslik kerakligini o'rganadi. Aks holda ta'limning turli bosqichlarida berilayotgan bilim o'quvchini nafs girdobiga tushib qolishdan, ma'naviy qadriyatlarni suiiste'mol qilishdan asray olmaydi.

Vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalashning asosida jamiyatda yuksak ijtimoiy faollikni, fuqarolarning javobgarligini oshirish, fuqarolarda chin insoniy fazilatlarini qaror toptirish va ularni Vatan manfaatleri yo'lida xizmat qilishga safarbar etishdan iborat ekan, zamonaviy sharoitda ushbu maqsadga quyidagi vazifalarni amalga oshirish orqali erishiladi:

– O'zbekistonning yangi taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishda yoshlarimiz oldiga qo'yilgan vazifalarni hal etish biz tarbiyachilardan mas'uliyatni oshirishni talab qiladi. Bu borada tarixni yoshlarga chuqur o'rgatish, yoshlarimizni milliy g'oya va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash;

– jamiyatda, fuqarolarning ongu shuurida ijtimoiy ahamiyatga ega milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, mamlakatning madaniy va tarixiy merosiga, an'analariga hurmat ruhini qaror toptirish, davlat xizmati, ayniqsa, mudofaa va xavfsizlikni ta'minlovchi idoralardagi xizmat nufuzini oshirish;

– fuqarolarda, ayniqsa, yoshlarimizda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, davlat ramzlari – gerbi, bayrog'i va madhiyasi bilan g'urur lanish, ularni chuqur hurmat qilish va qadrlash tuyg'usini tarbiyalash;

- mamlakatimizda insonning konstitutsiyaviy huquq va majburiyatlarini, fuqarolik, kasbiy va harbiy burchlarini amalga oshirish uchun munosib sharoitlar yaratilayotgan bir paytda yoshlarni «Men Vatan g'am xo'rli va istiqloq yaratgan imkoniyatlar qadriga to'liq yetishim uchun nima qilishim kerak?» degan hayotiy savol haqida nafaqat o'ylash, balki amaliy ishlar bilan javob berishga, yoshlarni Vatan himoyasini oliy ma'naviy burch deb bilgan holda «Ona yurtini biz asramasak, kim asraydi!», «Xalqim ertaga bironing qo'lga qarab qolmasligi uchun men o'zim nima ish qildim» degan e'tiqod bilan, «men egallayotgan bilim – Vatanimni yanada ravnaq toptirishga xizmat qiladi», deb faxr bilan yashashga o'rgatish;
- yoshlarda sabr-toqat, matonat, qanoat, sabot, qat'iyat kabi xislatlarni shakllantirish va rivojlantirish;
- yoshlarimizni nafaqat yuksak professional mutaxassis qilib, balki jismonan baquvvat, irodali, dovyurak, iymon-e'tiqodli, adolatparvar, ma'naviy va siyosiy saviyasi, huquqiy madaniyati yuksak inson etib tarbiyalash;
- vatan tuyg'usini tarbiyalashda oila – maktab – mahalla – nodavlat notijorat tashkilotlar – ijtimoiy harakatlar bilan hamkorlikni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish;
- vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalashda ma'naviy-ma'rifiy va targ'ibot ishlarining beqiyos ahamiyatini inobatga olib, bu borada barcha tegishli tuzilmalari faoliyatini muvofiqlashtirish mazkur sohadagi parallelizm – takrorlashlarning oldini olishga o'ta muhim masala sifatida qarash;
- yoshlarimizda dunyoda bo'layotgan voqea-hodisalarni mustaqil tahlil qilish, har bir so'z, ishni amalda O'zbekiston xalqining manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirish kabi ko'nikmalarini shakllantirish.

XULOSA

Yosh avlod qalbida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish har bir ota-onaning, tarbiyachi-murabbiylarning, jamoatchilikning Vatan oldidagi burchidir. Yoshlar ongida vatanparvarlikni shakllantirish bilan bog'liq ishlar quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilsa, ijobiy natija berishi tabiiydir:

- mahallalar, oilalar va o'quv muassasalari hamkorligida amalga oshiriladigan madaniy-ma'rifiy tadbirlar;
- maktabgacha tarbiya muassasalari, umumta'lim maktablari, oliy va o'rta maxsus ta'lim o'quvchi, talabalar, yoshlar va boshqa toifadagi fuqarolar o'rtasida olib borilayotgan tadbirlar;
- ommaviy axborot vositalari, matbuot vositasida amalga oshirilayotgan vatanparvarlik g'oyasi bilan yo'g'rilgan tadbirlar;
- harbiy vatanparvarlik tarbiyasini amalga oshiruvchi tadbirlar; ma'naviy-ma'rifiy ishlarni takomillashtirish, samaradorligini oshirish bilan bog'liq ilmiy-nazariy, ilmiy-amaliy va ilmiy-metodik yo'nalishlarda tadqiqot ishlari olib borish, sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish;
- xalqlap, millatlararo do'stlik, birodarlik, ahillik, totuvlikni ta'minlashga qaratilgan tadbirlar;
- madaniy va ma'rifiy, ijodiy tashkilotlar tomonidan aholining ma'naviy madaniyatlilik darajasini oshirish, ularning bo'sh vaqtini samarali tashkil etish maqsadida amalga oshiriladigan tadbirlar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni;
2. Prezidentimiz Sh.Mirziyoevning 2022 yil 20-dekabr sanasidagi Oliy majlisga va xalqimizga qilgan murojaatlari;
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 4 avgustdagi PQ-3898-sonli Qarori;
4. 2018 yil 23 fevralda 140-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori;
5. O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirininig "Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kontseptsiyasini samarali amalga oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar to'g'risida"gi buyrug'i.
6. Falsafa qisqacha izohli lug'at (Mas'ul muharrir: A.Jalilov).
7. Xolbekov A.J., Matiboyev T.B. Ijtimoiy adolat va demokratiya: Barqaror taraqqiyot yo'lida. – T.: "Yangi asr avlodi", 2004.– B. 102.
8. Iminov B.K. Manfaatlara – siyosat mafkurasi. – T.: Minhoj, 2002.
9. Человек и культура межнационального общения (под ред С.Шермухамедова).-Тошкент.: Узбекистан, 1995.
10. Choriyev T. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda jamoat tashkilotlarining roli va o'rni//
11. <https://adolat.uz/frakciya/yoshlarni-vatanparvarlik-ruhida-tarbiyalashda-zhamoat-tashkilotlarining-orni-va-rol>

TA'LIMNING GLOBALLASHUVI SHAROITIDA TALABALARDA MADANIYATLARARO MULOQOT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MAZMUNI

IN THE GLOBALIZATION OF EDUCATION PEDAGOGICAL CONTENT OF DEVELOPING INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE IN STUDENTS

В ГЛОБАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Alimjonova Mexriniso Ibroximjonovna¹

¹Alimjonova Mexriniso Ibroximjonovna

– Fargʻona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Annotasiya

Mazkur maqolada ta'limning globallashuvi sharoitida talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mazmuni, talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish dolzarb vazifa bo'lganligi bois ularda mazkur kompetentlikka aloqador bilim va ko'nikmalarini muntazam takomillashtirishga qaratilgan fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Аннотация

В данной статье в условиях глобализации образования педагогическое содержание развития межкультурной коммуникативной компетенции у студентов, развитие межкультурной коммуникативной компетенции у студентов является актуальной задачей, а также высказываются мнения по совершенствованию их знаний и умений, связанные с этой компетенцией.

Abstract

In this article, in the conditions of the globalization of education, the pedagogical content of the development of intercultural communication competence in students, the development of intercultural communication competence in students is an urgent task, and the opinions are expressed to improve their knowledge and skills related to this competence.

Kalit so'zlar: pedagogik-psixologik, globallashuv sharoit, madaniyatlararo munosabatlar, ijtimoiy zarurat, uzluksiz ta'lim, individual sifatlar, iqtisodiy taraqqiyot, ta'lim standartlari, ta'lim va tarbiya, ilmiy-metodik.

Ключевые слова: педагогико-психологические, условия глобализации, межкультурные отношения, социальная необходимость, непрерывное образование, индивидуальные качества, экономическое развитие, образовательные стандарты, образование и воспитание, научно-методические.

Key words: pedagogical-psychological, globalization conditions, intercultural relations, social necessity, continuous education, individual qualities, economic development, educational standards, education and upbringing, scientific-methodical.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatlar uchun milliy taraqqiyotni ta'minlash ko'p jihatdan madaniyatlararo munosabatlarga real baho berish, ularda yuzaga kelgan yoki kelishi mumkin bo'lgan muammolarni oldini olish qobiliyatiga, hozirjavobligiga, milliy rivojlanishning progressiv va qarshi tura oladigan kuchlarning belgilay olishiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham madaniyatlararo munosabatlarda va ko'p millatli ayrim olingan mamlakat doirasida ham u yoki bu millatning manfaatlariga zid keluvchi xatti-harakatlar yoxud turli salbiy omillar yuzaga kelishining oldini olishga xizmat qiluvchi konsepsiyalarni nazariy jihatdan ishlab chiqish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Shuningdek, bugun maktab va litseylarning o'quvchilaridan tortib, kollej va oliy o'quv yurtlarida ta'lim olayotgan qizlarimizning ayrimlarining kiyinishlari, yurish-turishi va o'zaro munosabatlarida paydo bo'layotgan ommaviy madaniyat ko'rtaqlari haqida ham bosh qotirishimiz zaruriyati yuzaga kelmoqda. Tarbiya maskaniga o'z millatimiz farzandlarining ko'rimsiz va ma'nosiz holatda kirib kelayotganini afsus bilan aytishga to'g'ri keladi. Ularning qanday kiyinishi va nimani kiyishni qandaydir qaror bilan to'xtatish to'g'ri bo'lmas. Lekin unga befarq qarash ham milliy qadriyatlarimizga befarq bo'lishimizga olib kelishi mumkinligini e'tibordan chetda qoldirib ham bo'lmaydi. Ular bunday kiyinish andozalarini xorijdan olmoqdalar. Ular televidiniye, internet va boshqa axbarot vositalar orqali tashviqot qilinmoqda, ommaviylashtirilmoqda. Mana shunday madaniyatlararo munosabatlar natijasining salbiy ta'sirlari oqibatida milliy qadriyatlarning qadrsizlanishi kuzatilmoqda. Shuningt uchun madaniyatlararo munosabatlarning salbiy ta'sirini oldini olish, ommaviy madaniyatning milliy mental xususiyatlariga qarshi tura olish ko'nikmalarini rivojlantirish kerak bo'ladi. Buning uchun esa,

jamiyat a'zolarida, ayniqsa, yoshlarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish kerak bo'ladi.

Demak, globallashuv sharoitida madaniyatlararo munosabatlar va muloqotning jadallashib borishi, kengayishi va tezlashuvining salbiy jihatlarini asosida turli yo'l va vositalar bilan milliy o'ziga xoslik va tarbiyaning ta'sirchanligiga zarar keltirmoqda. Uning ichidan va tashqarisidan yemirilishini tezlashtirishga xizmat qilmoqda. Lekin ba'zan yoshlarning yurish-turishi, kiyinish, axloq-odobi, muloqot tarzida va boshqalarda sodir bo'layotgan bunday o'zgarishlar ularning yoshi bilan bog'liq, ular ulg'ayib, hayotiy tajribaga ega bo'lganlaridan keyin ana shunday o'zgarishlar o'tib ketadi. Ular axloqida bo'layotgan o'zgarishlarda globallashuv jarayonini ayblash to'g'ri bo'lmaydi, degan fikrlar ham mavjud. Biroq, madaniyatlararo munosabatlar natijasida yoshlarning qarashlari, muloqotga kirishuvchanligi va ularning yashash tarziga ta'sir ko'rsatayotganligi bejiz emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bugungi globallashuv sharoitida ijtimoiy-gumanitar fanlarning muhim vazifasi talabalarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ijtimoiy jarayonni tushunishga, taraqqiyot qonunlarini anglashga yordam berishdan iborat. Bo'lajak mutaxassis o'z sohasining yetuk bilimdoni bo'lish bilan birga jamiyatni, ijtimoiy muhitni his qilishi ham muhim. «Bugungi tez o'zgarayotgan dunyo insoniyat oldida, yoshlar oldida yangi-yangi, buyuk imkoniyatlar ochmoqda. Shu bilan birga, ularni ilgari ko'rilmagan turli yovuz xavf-xatarlarga ham duchor qilmoqda. G'arazli kuchlar sodda, g'o'r bolalarni o'z ota-onasiga, o'z yurtiga qarshi qayrab, ularning hayotiga, umriga zomin bo'lmoqda. Bunday keskin va tahlikali sharoitda biz, ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, mahalla-ko'y bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovlarining qo'liga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz lozim».[1:125] Demak, madaniyatlararo muloqot ko'nikmalari ham ijtimoiy munosabatlarga kirishishning muhim talabi va turli ta'sirlarga qarshi turish immuniteti sifatida namoyon bo'ladi.

Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini ijtimoiy-gumanitar fanlar hamkorligida rivojlantirish va ularni axloqiy va madaniy dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar muhim ahamiyatga ega. Talabalarning ijtimoiy-axloqiy yuksalishini madaniyatlararo muloqot kompetentligi va tolerantlik nuqtai nazaridan tadqiq etish ulardan jamiyat a'zolar o'rtasida kechirimlilik va konsensusni o'rnatishning muhim asosi bo'lib xizmat qiladi.

Agar bugungi kunda insonlarning, ayniqsa, yoshlarning kuchli informatsion bosim ostida yashayotganligini, ularning ko'pchiligi tarqalayotgan ma'lumotlar, internet va televedeniye orqali ko'rsatilayotgan ommaviy madaniyat va turli madaniyatlarning madaniy mahsulotlarini qanday bo'lsa shundayligicha qabul qilayotganligi, ular o'z navbatida yoshlarning kundalik hayoti, xatti-harakatlarida o'z ifodasini topayotganligini hisobga oladigan bo'lsak yuqoridagi kabi bildirilayotgan fikrlarga qo'shilib bo'lmasligi o'z-o'zidan ayon bo'ladi. Shunday ekan, bu jarayonni oldini olish, ta'lim jarayonida o'quvchi-yoshlarni va talabalarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlash, o'zga madaniyatlar bilan tolerant, o'z milliy-madaniy qadriyatlarini unutmagan holda muloqotga kirish, madaniy hilma-xillikka oid dunyoqarashlarini shakllantirish kerak bo'ladi.

Aslida, yoshlarning har qanday yangilikni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishga moyilligi kuchliligi to'g'ri. Ammo ularning globallashuv jarayonida madaniyatlararo muloqotga tortilishining qamrovi shu darajada kengki, u nafaqat kiyinish, ahloq-odob doirasini, shuningdek bu ongi, qalbi, ruhiyati va yuragini ham o'zgartirib yubormoqda. Shu ma'noda ular ulg'ayib, hayotiy tajribaga ega bo'lganlarda ham ana shu shakllangan ma'naviy salohiyat bilan yashashga majbur bo'ladilar. Chunki, o'zlarining madaniy o'ziga xosliklari ana shu yuksak taraqqiy qilgan o'zgarishlar hisobiga shakllangan ommaviy madaniyat ta'siri ostida boshqa turli salbiy jarayonlar ham ketadi.

Ta'limning globallashuvi sharoitida talabalar almashinuviga doir integrasion aloqalar jadalashayotgan vaziyatda umumbashariy qadriyatlarni e'zozlash, o'zga millat va elatlarning an'analari, urf-odatlarini, diniy e'tiqodlarini qadrlash va hurmat bilan munosabatda bo'lish juda muhimdir. Ushbu bag'rikenglik ruhiyatini talaba-yoshlarga singdirishning uslubiy jihatlarini yaratish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Chunki bugunning mutaxassisi ta'lim jarayonida kuchlarni birlashtiruvchi, umumlashtiruvchi, yo'naltiruvchi, safarbar etuvchi asosiy kuchi sifatida ko'rilmog'da. Lekin mamlakatimizdagi ta'lim jarayonida madaniyatlararo muloqotda bag'rikenglik namoyon bo'lganicha yo'q. Talabalarda bag'rikenglikni qaror toptirish bosh maqsadiga aylanib ulgurani yo'q. Ayniqsa talabalarning ijtimoiy-gumanitar fanlardan bilimi va dunyoqarashining pastligi ta'lim jarayoniga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Talabalarning o'zi madaniyatlararo muloqotga tayyor bo'lmasdan, milliy va diniy tolerantlikni anglab yetmasdan turib chet mamlakatlarda ta'lim olish

jarayonida uni qaror toptirishi dushvor. Shuning uchun avvalo talabalarni shu jarayonga tayyorlash kerak bo'ladi.

Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonning maqsadi

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini qurish sharoitida talabalarni ijtimoiy faolligini oshirish va bag'rikengligini, tolerantligini va madaniy xilma-xillikni to'g'ri qabul qilishga doir ko'nikmalarini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlarini ijtimoiy-pedagogik tadqiq qilish zaruratga aylanmoqda. Shu bois, talabalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashda, madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini namoyon qilishda, diniy qarama-qarshiliklarga obyektiv munosabatda bo'lishda ijtimoiy-gumanitar fanlar bergan bilim va ko'nikmalar samaradorligini bo'layotgan voqealarni o'zi ko'rsatib turibdi.

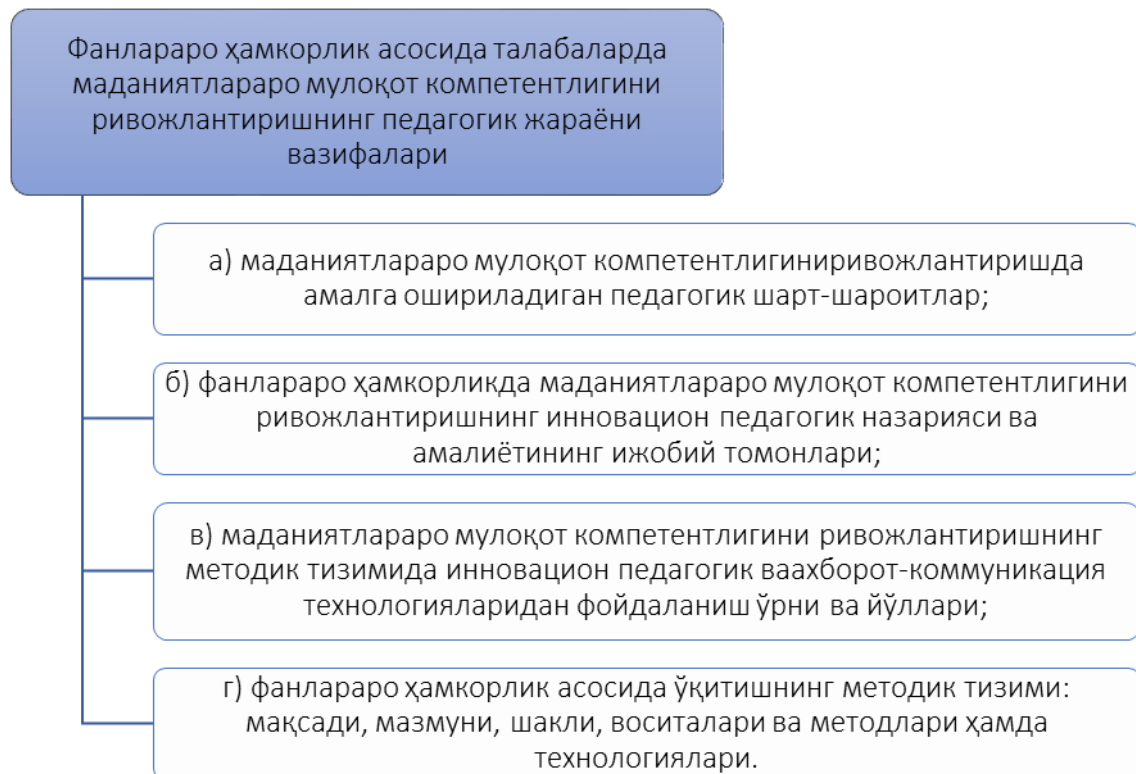
NATIJALAR

Har qanday madaniyat o'zining dunyoni idrok qilishiga asoslangan, o'z tafakkuri va xulq-atvorining stereotipini shakllantiradi. Stereotip u yoki bu xalqning milliy xarakteri haqida obyektiv ma'lumot beradi. V.A.Maslovaning ta'biricha, "stereotip dunyoda mavjud tip bo'lib, u faoliyat, xatti-harakat va h.k.ni o'lchaydi".[2:134] Stereotiplar hech qachon alohida kishilarda paydo bo'lmaydi, ular har doim guruhlarda yuzaga keladi. Umuman, madaniyatlararo muloqotda o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotliliigi, xitoyliklar sertakallufliigi, yaponlar xushmuomalaligi, estonlar sustkashligi, italyanlar qiziqqonliigi, inglizlar sovuqqonliigi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Etnomadaniy yoki milliy stereotiplar eng ko'p o'rganilgan bo'lib, ular biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Etnomadaniy stereotiplar milliy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatadi, muayyan millatning o'zini o'zi anglashi va mentalitetining tarkibiy qismi hisoblanadi, shuningdek, milliy xarakter bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.[3] Lingvokulturologiyani ko'proq etnomadaniy, ya'ni milliy stereotiplar qiziqtiradi. Masalan, yaponlar bilan dastlab muloqotga kirishgan yevropaliklar yaponlarning qayg'uli hodisalar, jumladan, yaqin qarindoshlarining kasalligi yoki o'limi haqida yuzlarida tabassum bilan gapirishlaridan hayratga tushishgan va hozirgacha hayratlanishadi. Bu kabi hodisalar berahm, shavqatsiz yapon stereotipining shakllanishiga asos bo'lgan. Biroq mazkur holatda tabassumni Yevropa madaniyatining o'lchovlaridan emas, balki yapon madaniyatining o'lchovlaridan kelib chiqqan holda tushunish maqsadga muvofiqdir.[4] Chunki qayd qilingan holat yaponlarning atrofdagilarni o'zining qayg'usi bilan bezovta qilmasligini namoyon qiladi.

Bugungi ta'lim jarayonida fanlararo hamkorlik talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonning murakkab ichki munosabatlarini quyidagilar tashkil etadi: pedagogik jarayonni tashkil etuvchi holatlarning birligi va mustaqilligi; yaxlitligi va teng huquqligi; umumiy mavjudlik va o'ziga xoslikni saqlashda namoyon bo'ladi. Fanlararo hamkorlik asosida talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentliginirivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonning mazmunini uning maqsadi, vazifasi, metodlari, o'qitish texnologiyasi va erishilgan natijalar tahlili tashkil etadi. Ushbu jarayonda pedagoglar, talabalar va tarbiyaviy shart-sharoitlar ishtirok etadi.

Bugun globallashuv o'zining qamrovi, ta'sir kuchi, tobora ommaviy tus olishi bilan kam taraqqiy qilgan va endi taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatlar xalqlarini madaniy xususiyatlariga tajovuz qilmoqda, ularning zaminlarini yemirmoqda va istiqbolda ommaviy madaniyat ta'sirida ularning barbod bo'lishiga zamin tayyorlamoqda. Bu tajovuz nafaqat ommaviy axborot vositalari televediniye, internet yoki uyali telefonlar vositasida, shuningdek yoshlarning hayot kechirishi va turmushi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy munosabatlar vositasida, o'zga madaniyatlar bilan turli shaklda, misol uchun ta'lim turizmi shaklida ham amalga oshirilmoqda. Gohida globallashuvning ta'sirida sodir bo'layotgan madaniy integrasiyalashuv natijasida mamlakatlar iqtisodiyotidagi ijobiy siljishlarning odamlarning moddiy sharoitida o'z ifodasini topayotganligi ko'rsatkichi ta'sirida madaniyatlararo iqtisodiy muloqot ham kengayib bormoqda. Ammo bugun taraqqiyot yo'liga kirgan va kam taraqqiy qilgan mamlakatlarning iqtisodiyoti barqarorlashganidan keyin esa ularda yashayotgan xalqlarning madaniy rivojlanish imkoniyati cheklanib qo'yadi yoki ularning madaniy xususiyatlarini inqirozga uchratib, o'z madaniy normalarinisingdiradi.

Fanlararo hamkorlik asosida talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishning pedagogik jarayoni vazifalari

Ta'limning globallashuvi natijasida ko'plab talaba-yoshlarning turli mamlakatlarda tahsil olishi, ta'lim hamkorligi orqali talabalar almashinuvchining kuchayib borishi, tarli rivojlangan davlatlarda ta'lim grantlarini yaratish orqali rivojlanayotgan davlatlardan yoshlarni jalb qilish, bu orqali ularga ta'lim berish bilan birga o'z madaniy qadriyatlarini o'rgatib borish, singdirish orqali ularning milliy madaniy qadriyatlarini unutilishga harakatlar kuchayib bormoqda. Natijada jamiyatda madaniyatlar eksporti natijasida, yoshlarning o'zga madaniyatlarga bog'lanib qolishi natijasida kelib chiqayotgan madaniy muammolarga, urf-odat, an'ana, qadriyatlarning xiralashuviga o'tkazayotgan ta'siriga qarshi kurashmoq, kerak bo'lsa unga qalqon bo'la oladigan omilni shakllantirish bugun milliy tarbiyamiz oldida turgan eng dolzarb vazifalardan birini tashkil qiladi. Buning uchun esa, yoshlarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish va bu orqali ularning muloqot dunyoqarashi va madaniy munosabatlarga nisbatan teran tafakkurni shakllantirish, o'z milliy qadriyatlarini unitib, jamiyatning qadriyatlarini ham mensimisalilik kabi salbiy holatlarga qarshi tura oladigan yoshlarni tarbiyalash mumkin bo'ldai. Globallashuv natijasida madaniyatlararo munosabatlarning osonlashib borishida madaniy munosabatlarning salbiy ta'siriga qarshi turish, uning milliy o'ziga xoslikning yemirilishiga o'tkazayotgan ta'sirini qirqishning asosiy va ma'rifiy omili bu milliy-ma'naviy immunitetni shakllangirishdir. Nega ma'rifiy omili degan tushunchaga alohida ypg'y berayotganligimizning sababi shundaki, bu jarayonki zo'ravonlik, kuch ishlatish yoki cheklash bilan to'xtatishning hech ham imkoniyati yo'qligidir. Agar unga qarshi tura oladigan milliy-ma'naviy omilni shakllantira olsak milliy ma'naviy zaminlarni taraqqiyotimizning ehtiyoji darajasiga ko'tara olsak globallashuvning milliy ma'naviy hayotga o'tkazadigan ta'sirining payi qirqilishi tabiiy jarayon sifatida amalga oshib boradi.

Ta'limning globallashuvi natijasida talaba-yoshlarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlash, madaniyatlararo munosabatlardagi salbiy ta'sirlardan saqlash, ehtiyot qilish uchun ularda milliy-madaniy meros, urf-odat, an'analarning eng ilg'or xususiyatlarini, madaniy qadriyatlarni singdirish orqali milliy ong, dunyoqarash, ruhiyatni shakllantirish, o'zligini anglatish, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini mustahkamlash, milliy manfaat, millat istiqboli uchun mas'ullikni ongi va qalbiga singdirish, milliy-madaniy asosimizdagi boy meros asosida ma'naviy boyitish borasida olib boriladigan amaliy faoliyat yo'nalishidir. Madaniy aloqalar xalqlarning o'zaro muloqotida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatlarning o'zaro ta'sirida ular bir-birini to'ldirish bilan birga, murakkab munosabatlarga ham kirishadi. O'zaro ta'sir jarayonida har bir madaniyatning o'ziga xosligi namoyon bo'ladi, o'zga madaniyatning yaxshi, ijobiy tomonlari o'zlashtiriladi.[5] Mazkur madaniyat vakillari o'zga madaniyat

o'zlashmalariga bog'liq bo'lgan o'zgarishlarga moslashishga va ulardan o'z hayotlarida foydalanishga majbur bo'lishadi. «Yangi madaniy sharoitlarga moslashish zarurati bilan muayyan muddatga xorijga chiqqan va o'zga madaniyat bilan munosabatga kirishgan ishbilarmonlar, olimlar; chet ellarda ko'p yillar yashagan talabalar; xorijiy shirkat vakillari; missionerlar; davlat rahbarlari, diplomatlar; boshqa davlatga doimiy yashash uchun ixtiyoriy yoki majburiy ravishda ko'chib kelgan muhojirlar, qochoqlar va h.k. yangi jamiyat va madaniyatga shunchaki moslashishi emas, balki uning to'laqonli a'zosi bo'lishi lozim. Odatda boshqa mamlakatga ko'chishga va u yerdagi hayot sharoitiga ruhiy jihatdan tayyor bo'lmagan qochoqlarga nisbatan ko'chishni ixtiyor qilgan muhojirlar bunga yaxshi tayyorlangan bo'ladi. Bunday murakkab jarayon oqibatida kishi ko'proq yoki ozroq darajada yangi madaniy muhitga moslashishga erishadi».[6:624] Bularning barchasi madaniyatga moslashish jarayoni hisoblanadi. Madaniyatga moslashishning asosida kommunikativ jarayon yotadi. Xuddi shunga o'xshash mahalliy aholi ham bir-biri bilan o'zaro munosabatlar orqali o'zining madaniy xususiyatlarini egallab boradi, o'z navbatida boshqa joydan kelganlar ham yangi madaniy sharoitlar bilan tanishadi va muloqot orqali yangi malakalarga ega bo'lishadi. Shuning uchun madaniyatga moslashish jarayoniga yangi madaniyatda kommunikativ qobiliyatlarni egallash sifatida qarash mumkin.[7:100] Kishilar muntazam muloqot orqali yangi sharoit uchun kerakli bo'lgan narsalarni o'zlashtirib boradilar.

MUHOKAMA

Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonning maqsadini quyidagilar tashkil etadi.

- oliy ta'lim muassasasi talabalarini, madaniyatlararo muloqotga tayyorlashda fanlararo hamkorlikning samaradorligini aniqlash;
- fanlararo hamkorlik asosida madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda tarix, falsafa, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, huquqshunoslik, fuqarolik jamiyati va milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi fanlarining o'rnini va ahamiyatini yoritish;
- talabalarda diniy va madaniy bag'rikenglikni shakllantirishda dinshunoslik fani va u asosida olib boriladigan pedagogik jarayon samarasini tahlil qilish;
- huquqshunoslik fanini o'qitish texnologiyasini takomillashtirish orqali talabalarda madaniyatlararo muloqotning huquqiy tomonlarini anglashga o'rgatish;
- madaniyatshunoslik ta'limi orqali talabalarni madaniyatlararo munosabatlarni tushunishga, bugungi globalashuv jarayonida madaniyatlar to'qnashuvini o'rganishga va unga qarshi madaniyatlararo totuvlik ko'nikmasini shakllantirish usullarini tahlil qilish;
- falsafiy fanlar doirasida talabalarda axloqiy va estetik tolerantlik ruhiyatini shakllantirish, shuningdek, falsafiy dunyoqarashini o'stirish va teran tafakkurni rivojlantirish orqali toqatli va chidamli xulq-atvor va hissiyotni shakllantirish yo'llarini aniqlash;
- talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi fani orqali shakllanadigan madaniyatlararo tolerant muloqot, totuvlik, tenglik, birdamlik g'oyalariga doir milliy strategiyamizni, shuningdek, milliy g'urur, milliy vijdon, vijdon erkinligini ahamiyatini ko'rsatib berish;
- fuqarolik jamiyati ta'limi orqali jamiyatda qonuniylik, adolat, erkinlik va farovonlikni ta'minlashda shu mamlakatda yashovchi millat va elatlar, turli madaniyat vakillarining muloqoti, tenglikka va birdamlikka asoslangan munosabati va faoliyati muhim ahamiyatga egaligini ko'rsatib berish hisoblanadi.

Ushbu maqsadlarni amalga oshirishda talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentliginirivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon quyidagi vazifalarni belgilab oldi.

- oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'tilishining mavjud xolati, ijtimoiy muammolarni yechish jarayonida fanlararo hamkorlikni amalga oshirish mexanizmlari va tashkiliy usullari yo'lga qo'yilganligi;
- talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning bir-biri bilan bog'liqligi, aloqadorligi, bir-birini to'ldiruvchanligi, metodlarining o'xshashligi hamda mutanosib tarbiyaviy ahamiyati mavjudligini tizimli tahlil qilish;
- talabalarga dinshunoslik fanini o'qitish xolati, pedagogning dars o'tishdagi yondashuvi va neytral diniy munosabat asosida bilim berish ko'nikmasini o'rganish va yangicha ta'lim texnologiyasini taklif qilish;
- talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda huquqshunoslik fanining dinshunoslik fani bilan hamkorligini o'rganish, madaniyatlararo munosabatlarda huquqiy tenglik va

erkinlikni diniy manbaalarda talqin qilinishi va dinshunoslik fani doirasida insonlarni diniy bag'rikengligini huquqiy asoslanishi o'rtasidagi aloqadorlikni tahlil qilish;

- falsafa va madaniyatshunoslik fanlari doirasidagi o'tiladigan mavzular va dars mashg'ulotlari asosida madaniyatlar tuzilishi, kelib chiqishi, rivojlanishi va inqirozini, madaniy munosabatlar mazmunini, ahamiyatini, madaniyatlar to'qnashuvi va u asosida bir madaniyatning tanazzulini, shuningdek, madaniyatlararo muloqotning falsafiy mohiyatini va kelgusi takomilini anglashga yordam berishi.

Mazkur ustuvor vazifalar asosida talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik tizimini yaratish texnologiyalari va ta'lim modelini ishlab chiqiladi. Bu ishni amalga oshirishdan avval oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'tilish holati, saviyasi, samaradorligi, fanlararo hamkorlikni yo'lga qo'yilganligining mavjud xolati o'rganildi. Ilmiy ishning gipotezasiga ko'ra, Mamlakatimizdagi oliy ta'lim muassasalarida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'qitilish xolati yaxshi, pedagog va talaba o'rtasida ilmiy izlanishlar yo'lga qo'yilgan. Lekin ijtimoiy-gumanitar fanlar o'rtasida fanlararo hamkorlik mavjud emas, ijtimoiy muammolar fanlararo yondashuv asosida o'rganilmaydi, natijada talabalarda ijtimoiy jarayonlarga munosabati yetarlicha shakllanmaydi.

Madaniyatlararo muloqot muhitida lisoniy salohiyat hamkorlar orasida aloqa vositasi sifatida foydalaniladigan til qoidalarining mavhum tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Lisoniy salohiyat muloqot jarayonidagi zaruriy shartlardan biri hisoblanishiga qaramay, u o'zaro ta'sir samaradorligi uchun yetarli bo'lmaydi.[8] Binobarin, hamkorlar kommunikativ salohiyatga ega bo'lishi – aniq ijtimoiy vaziyatlarda qo'llaniladigan qoidalarni bilishi, shuningdek, kognitiv salohiyatga – muloqot tilida so'z yasash va fikrlarni jamlash (nutq hosil qilish) malakasiga ham ega bo'lishi lozim. Turli madaniyat sohiblari bilan muloqot chog'ida ko'pincha lisoniy xarakterdagi muammolar birinchi planga chiqadi. Stefaniya ismli talaba Ispaniyada o'qiyotgan paytda yuz bergan vaziyatni tasvirlab beradi. U mezbon oiladagi opalari bilan birga yopiq hovuzga boradi. Arizonadan kelgan Stefaniya bunday sovuq suvda cho'milishga odatlanmagan edi. Shuning uchun u quyoshda toblanish uchun tashqariga chiqadi. Uning "opalari" undan nega ular bilan cho'milmaganini so'rashadi. Stefaniya shunday tushuntiradi: Ayni damda men ular bilan birga bo'lishim kerak, deb o'yladim... Men ularga holatimni qanday qilib yetarli darajada tushuntirishni bilmas edim... Harakat qildim, biroq buni yaxshi natija berishiga ishonmadim... Shuning uchun kechirim so'rab qoya qoldim... To'qnashuvga umuman e'tibor bermadim. Bu muammoni hal qila olardim, lekin holatimni batafsil tushuntirish uchun lisoniy qobiliyatimning yetarli emasligi anglab yetdim... Bu muammo men aytishni xohlaganlarimni ifodalab berolmaganim uchun yuzaga kelgan edi.[9]

Madaniyatlararo muloqot kompetentligi o'zga madaniyatlar vakillarini kamsitish, hurmatsizlik bilan munosabatda bo'lish, ularning manfaatlarini hisobga olmaslik kabi yoki bir madaniyatni boshqa madaniyatdan ustun qo'yishga qaratilgan dunyoqarash va ruhiyatni shakllantirishga qaratilgan faoliyat emas, balki uning muhim xususiyatlari qatorida o'zga madaniyatlar bilan inoq yashash, ularni hurmat qilish, yordam ko'rsatish, milliy va umumbashariy urf-odat, an'ana va qadriyatlarni rivojlantirishlari uchun shart-sharoitlarni yaratish kabi maqsadlarni ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham u bir tomondan milliy qadriyatlardan birini tashkil qilsa, ikkinchi tomondan umuminsoniy qadriyatlarning ham ajralmas qismi hisoblanadi. Madaniyatlararo munosabatlarga oid tarbiyaning negizini o'z madaniy sifatlarini ulug'lash, uning manfaatlari va istiqboli yo'lida fidoiylik ko'rsatish, o'zga madaniyatlar bilan totuvlikda yashash va diniy bag'rikenglikka amal qilish kabilar tashkil qiladi.

Har qanday tarbiyada bo'lganidek yoshlarda madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda ham aniq maqsadlar ko'zlanadi. Globallashuv avj olayotgan bugungi kunda madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishning strategik yo'nalishini keng ma'nodagi madaniy o'ziga xosligimzni millatimizga yot bo'lgan turli zararli ta'sirlardan himoya qilish, uni yoshlarimiz ongi, qalbi, dunyoqarashining ajralmas qismiga aylantirish tashkil qiladi.

Madaniyatlararo muloqot jarayonida noverbal muomala muhim o'rin tutadi. Biqor mazkur muloqotda qo'llanilgan ramzlar o'zaro aloqa ishtirokchilari uchun turli ma'no kasb etishi mumkin. Bunday nomuvofiqlik o'zaro aloqa samaradorligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, aksariyat madaniyat vakillari birovni chqirish uchun qo'lini oldinga uzatib, kaftini yuqoriga qaratib to'rtta barmoq yoki ko'rsatkich barmoq bilan "bu yerga kel" deb ishora qiladilar. Uzoq Sharq madaniyati mazkur qo'l harakati itlarni chaqirish uchun qo'llaniladi. Kishilarga nisbatan esa qo'lini oldinga uzatib, kaftini pastga qaratib to'rtta barmoqni silkitish harakatidan foydalaniladi. Turfa madaniyat vakillarining noverbal muomalasidagi sezilarli darajadagi farqlar madaniyatlararo o'zaro munosabatlarda har doim ham jiddiy to'siq sifatida qabul qilinmaydi. Ko'pincha nomuvofiqlik, dastlab kishilarning ajablanishi va

bezovtalanishiga sabab bo'ladi, ularga g'ayrioddiy va g'alati bo'lib tuyuladi.[10] Biroq ma'lum vaqtdan so'ng noodatiy vaziyatga ko'nikiladi va hamkordan o'zlashtirilgan ramzlardan foydalanishga kirishiladi.

Bugungi globallashuv jarayonida turmushimiz va hayotimizning barcha sohalariga o'zga mamlakatlar xalqlari hayotidagi ko'pgina urf-odat, an'ana va qadriyatlar jadal kirib kelmoqda. Albatta, ularning biz uchun maqbul bo'lganlarini qabul qilishimiz mumkin. Ammo ularni ko'r-ko'rona, o'zimizniki hisobiga qabul qilishimiz maqsadga muvofiq emas. Masalan, millatimizda asrlar osha qon-qonimizga singib ketgan ota-onamizni ulug'lash, oila muqaddasligini himoya qilish, farzandning ota-ona oldidagi burchi, ularning gaplariga quloq solish, qilinadigan har bir katta ishlarni bamaslahat amalga oshirish, aka-ukalar, aka va singillar, kelin qaynota, qaynonalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik mehr-oqibat, ustoz va shogird hurmati kabi muqaddas qadriyatlarni qayta tiklash madaniy qadriyatlarimizga asoslangan tarbiya oldida turgan eng dolzarb vazifadir. Ammo bugun Yevropaga xos bo'lgan individualizm, ota-ona holidan xabar olmaslik, hatto ular vafot etganda oxirgi manzilgacha kuzatishga yaramaslik aka-uka, aka-singillar o'rtasidagi yaqinlikning bo'lmasligi va ularning bir-birini qo'llab-quvvatlamasliklari va boshqa bir qator holatlar madaniyatlararo muloqot jaorayonida jamiyatimizga kirib bormoqda. Bunday salbiy jarayonlarning oldini olish uchun ham globallashuv jarayonida sodir bo'layotgan ana shu salbiy holatlarni bartaraf etish, madaniyatlararo munosabatlarga nisbatan aniq strategiyani shakllantirish, yoshlarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish talab etiladi.

Ta'limning globallashuvi natijasida ta'lim olish chegaralarining yo'qolib borishi, ta'lim olish makonining kengayib borishi natijasida talaba-yoshlarda madaniy xilma-xillikka doir dunyoqarash ham shakllanib bormoqda. Turli madaniyatlar bilan tanishuvchi, ularning vakillari bilan birga tahsil olishi, yashashi orqali madaniyatlararo muloqot kompetentligiga har qachongidan ham ehtiyoj ortib bormoqda. Shu bois jamiyatimizning milliy taraqqiyot strategiyasida va ta'lim tizimida madaniyatlararo muloqot kompetentligini shakllantirishni o'zida mujassamlashtirgan ilmiy konsepsiyani ishlab chiqish zarur bo'ladi. Bugun u yo'q demoqchi emasmiz. Albatta ular mavjud, ammo ular tarqoq, tizimga keltirilmagan. Ayrimlari real hayot bilan uyg'unlashtirilmagan. Shuning uchun ham ularning ta'sirchanligi deyarli sezilmaydi. Tashqaridan o'tkazilayotgan ta'sirlar esa jadallik bilan ommaviylashib ketmoqda. Bu ta'sirlardan himoyalanimizga barcha imkoniyatlarimiz bor, faqat ulardan samarali foydalanishimiz uchun millatimiz oldidagi mas'uliyatimizni anglashimiz va uning istiqboli haqida hozirdan qayg'urish ruhini ommalashtirishimiz lozim bo'ladi.

Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda, tolerantlik ruhida tarbiyalashda ijtimoiy-gumanitar fanlar muhim ahamiyatga ega ekanligini va bu borada ushbu fanlarning vazifalari nimalardan iborat ekanligini birma-bir ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'lardi.

Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda, diniy bag'rikenglik ruhida tarbiyalashda huquqshunoslik fanining o'rni yuqori hisoblanadi. Huquqshunoslik fani talabalarga madaniyatlararo muloqotning milliy va umuminsoniy huquqiy tamoyillarini, huquqiy asoslarini, xalqaro tashkilotlarning munosabatini asoslashga xizmat qiladi. Huquqshunoslikni o'qitishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat va din o'rtasidagi munosabatini ifodalovchi moddalarni o'rganish masalasiga ham alohida e'tibor qaratilsa, dars jarayonida O'zbekiston Respublikasi «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonunini o'rganish dunyoviy davlatning dinga bo'lgan munosabati, fuqarolarning e'tiqod erkinligi va diniy tolerantlikning huquqiy maqomi to'g'risidagi bilimlarning chuqurlashuviga olib keladi. Shuningdek, Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi, BMTning Bag'rikenglik tamoyillari deklarasiyasini o'rganishda, madaniyatlararo munosabatlarni qonuniy yo'lga qo'yishdagi huquqshunoslik fanining ahamiyati yuqori sanaladi.

XULOSA

Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda dinshunoslik imkoniyatlaridan ham samarali foydalanish mumkin. Misol uchun, dinshunoslik fani orqali diniy bag'rikenglikning jahon tamadduniga ta'sirini tushuntirish mumkin bo'ladi. Shuningdek, vijdon erkinligi, har bir insonning hoxlagan dinga e'tiqod qilish huquqining ijtimoiy taraqqiyotda mukammallashuvini dinshunoslik ilmi va nuqtai nazaridan tushuntirish mumkin. Ushbu fan talalarni diniy tolerantlik ruhida tarbiyalashdagi ahamiyati beqiyosdir. Chunki dinshunoslik fanida diniy ta'limotlarning mohiyati, kelib chiqishi, taraqqiyoti, jamiyat hayotida tutgan o'rni masalalari ochib berilib, diniy ta'limotlarda ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlar, insonparvarlik, mehr-shafqat, adolatparvarlik, poklik-halollikning inson ma'naviy kamolotida tutgan o'rni hamda ahamiyati bir muncha keng tarzda yoritiladi. Islom dini va boshqa din vakillarining urf-odat, an'ana, udumlarining diniy ta'limotlar bilan bog'liqligini o'rganish

kishilar o'rtasidagi munosabatlarning yaxshilanishiga, ularda insonparvarlik tuyg'ularining kuchayishiga olib keladi.

Xulosa o'rnida aytish lozimki, talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish dolzarb vazifa bo'lganligi bois ularda mazkur kompetentlikka aloqador bilim va ko'nikmalarini muntazam takomillashtirishga qaratilgan samarali texnologiyani ishlab chiqish va uni amalga oshirishga qaratilgan tizim ishlab chiqish muhim ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга қўтарамиз. Тошкент: Ўзбекистон. 2017, 1-том, -Б.125.
2. Маслова В.А. Связь мифа и языка // Фразеология в контексте культуры. –М., 1999. –С. 123-134.
3. Усманова Ш. Этномаданийстереотипларнинглингвомаданийтахлили // Лингвист. Илмиймақолалартўплами. VI. –Тошкент: "Akademnashr", 2015. –Б. 120-121.
4. Madon S., Guyll M. Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised. Iowa State University // <http://public.psych.iastate.edu/madon/katz.braly.replication.pdf>
5. Усмонова Ш. Рихсиева Г. Маданиятлараро мулоқот. Ўқув қўлланма. –Тошкент.: ТошДШИ. 2017. –Б. 69-70.
6. Усмонова Ш. Рихсиева Г. Маданиятлараро мулоқот. Ўқув қўлланма. –Тошкент.: ТошДШИ. 2017. –Б. 78.
7. Берри Д.У. Аккультурация и психологическая адаптация. –М: Наука, 2002. –С.296.
8. Усмонова Ш. Рихсиева Г. Маданиятлараро мулоқот. Ўқув қўлланма. –Тошкент.: ТошДШИ. 2017. –Б. 100.

TALABALARDA BIOETIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOYIY-TARIXIY AN'ANALARI HAMDA ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ РАЗВИТИЯ БИОЭТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

SOCIO-HISTORICAL TRADITIONS AND MODERN APPROACHES OF THE DEVELOPMENT OF BIOETHICAL CULTURE IN STUDENTS

Yo'lbarsova Ismigul Ibrohimjon qizi¹

¹Yo'lbarsova Ismigul Ibrohimjon qizi

– Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotasiya

Mazkur maqolada talabalarda bioetik madaniyatini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari dolzarb vazifa bo'lganligi, bu tarixiy jarayon va bioetika paydo bo'lishining tarixiy omillari, sabablari, muammoli jarayonlarini ko'rib chiqish va insoniy qadriyat hamda pedagogikaning bog'liqligi har qanday davr uchun ma'naviy ozuqa ekanligini yoritilgan.

Аннотация

В данной статье актуальна задача теоретико-методологических основ развития биоэтической культуры у студенческой молодежи, актуален данный исторический процесс и исторические факторы, причины, проблемные процессы возникновения биоэтики, связь общечеловеческой ценности и педагогики любой эпохи..

Abstract

In this article, the theoretical-methodological foundations of the development of bioethical culture among students is an urgent task, this historical process and historical factors, causes, problematic processes of the emergence of bioethics, and the connection between human value and pedagogy are relevant for any era.

Kalit so'zlar: Bioetika, texnika va globallashuv, madaniyatlararo munosabatlar, amaliy ko'nikmalar, uzluksiz ta'lim, individual sifatlar, iqtisodiy taraqqiyot, ta'lim standartlari, ta'lim va tarbiya, ilmiy-metodik, sub'yektiv yangilik.

Ключевые слова: биоэтика, технологии и глобализация, межкультурные отношения, практические навыки, непрерывное образование, индивидуальные качества, экономическое развитие, образовательные стандарты, образование и обучение, научно-методические, субъективные новости.

Key words: bioethics, technology and globalization, intercultural relations, practical skills, continuous education, individual qualities, economic development, educational standards, education and upbringing, scientific-methodical, subjective news

KIRISH

Dunyoning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotining yangi bosqichida fan-texnika yutuqlari, biotexnologiyalarning rivojlanishi hamda ularning tibbiyot va sog'liqni saqlash va amaliyotiga keng joriy qilinishi natijasida yuzaga keladigan xavflarni aniqlash zarurati bugun barcha fan sohalari kabi pedagogikaning oldiga ham yechimini kechiktirib bo'lmaydigan masalalarni qo'ymoqda.

Insoniyat tarixi davomida inson huquqlari bir necha bor buzilgan, inson hayotida biomeditsinaning ilmiy yutuqlarida salbiy va ijobiy ta'sirlar bo'lgan va ishlab chiqarish jamiyatining rivojlanishi zarar etkazishi mumkin bo'lgan zarar hisobiga birinchi o'ringa qo'yilgan ekotizimlarda. Bunga javoban, tushuncha orqali, bir necha o'n yillar oldin umumiy axloqshunoslik bo'yicha yangi maydon yaratildi: bioetika.

Zamonaviy dunyo, texnika va globallashuv jarayonlari shiddatli rivojlanib borayotgan bir davrda axloqiy qadriyatni, odamiylik, insonparvarlik va shu kabi ijobiy sifatlarini saqlab qolish bugungi dunyoning dolzarb muammolaridan biridir. Inson, tibbiyot, texnikaning rivojlanib borish jarayoni insoniyat oldiga shu doirada hal qilinishi lozim bo'lgan ziddiyatli axloqiy muammolarni keltirib chiqardi.

Chuqur bilimlarni yuksak axloq va madaniyat bilan uyg'unlikda o'zida mujassamlashtirgan mutaxassislarga jamiyat ravnaqini ta'minlay oladi. Bugungi kunda ma'naviy jihatdan boy shaxsni voyaga yetkazish faqat ta'lim sohasining asoslaridan va dolzarb muammolaridan biri bo'libgina qolmasdan, balki milliy xavfsizlikni ta'minlash omili, huquqiy, ochiq fuqarolik jamiyatini shakllantirish vositasi, uning barqaror rivojlanishiga erishish sharti hamdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni asosida belgilangan 22-maqсад ijrosini ta'minlash,[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil

25-noyabrdagi PQ-4899-son "Biotexnologiyalarni rivojlantirish va mamlakatning biologik xavfsizligini ta'minlash tizimini takomillashtirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori, 2020-yil 12-avgustdagi PQ-4805-son "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilmfan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 11-maydagi 275-son "Biologik xilma-xillik haqidagi konvensiyaning bioxavfsizlik bo'yicha Kartaxena protokoli (Monreal, 2000-yil 29-yanvar) qoidalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda omillarni nafaqat ta'lim tizimida, balki oliy ta'limidan ham boshlagan holda talabalarda bioetik madaniyatini rivojlantirish, bioetik bilimlarni shakllantirishga tayyorlashning pedagogik tizimini takomillashtirishni ijtimoiy-pedagogik zaruratga aylantirmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ta'limda zamonaviy raqamli va axborot texnologiyalarining qo'llanilishi – bu dunyo ta'lim jarayoni rivojining muhim va ustuvor yo'nalishlaridan biri. Hozirgi kunga kelib ta'lim jarayonining deyarli barcha bo'g'inlarida va fan sohalarida axborot texnologiyalari vositalaridan unumli foydalanish yo'lga qo'yilmoqda. Raqamlashtirish ta'lim olish jarayoniga chuqur kirib bormoqda. Raqamli texnologiyalariga asoslangan yangi ta'lim texnologiyalari ta'lim jarayonini jadallashtirish, o'zlashtirish tezligini oshirish, keng bilimlar omboridan axborotlarni qabul qilish, bu bilimlarni chuqur o'rganish va o'zlashtirish imkonini bermoqda.

Qadimgi davr mutafakkirlari Suqrot, Aflotun, Arastularning ilmiy-pedagogik fikrlari orasida tabiat va inson o'rtasidagi oqilona munosabat masalasi yetakchilik qilgan.

Bioetikada har bir insonga yaxshilik qilish hech bo'lmaganda hech kimga yomonlik qilmaslik axloqiy tushuncha sifatida yoritib beradi. Kantning fikricha, axloqiy qonun erkinlik tufayli sababiy (kauzal) qonun hisoblanadi va shak-shubhasiz, empirik maqsadlar bilan qat'iy hisoblashmagan holda tasdiqlanadi. Tarbiya madaniyati, ayniqsa, ta'lim muassasalari ishida alohida dolzarb masala hisoblanadi. Mashhur yunon donishmandi Arastu aytganiday, "Kimki bilimda ilgarilab, axloqda oqsaydigan bo'lsa, bilingki u oldinga emas katta tezlik bilan tubanlik sari ketibdi".

Inson salomatligi, sog'lom turmush tarzi, tibbiy madaniyatiga oid dastlabki qarashlarni bebaho ma'naviy meros «Avesto»da ham kuzatish mumkin. Unda ovqatlik mahsulotlar, ularning tarkibiy mutanosibligi, ovqatlanish rejimi va tartibi haqida ta'kidlanar ekan non hayot manbai, sut mahsulotlari kuch bag'ishlashi aytib o'tilgan. Ovqat tayyorlashga katta e'tibor qaratilgan, yaxshi va chiroyli niyatlar bilan tayyorlanishi, jahl chiqqanda esa tayyorlanmasligi kerakligi aytilgan. [2]

Bugungi kunda butun dunyoda hayotda, jamiyatning turli sohalarida bioaxloq qoidalariga amal qilish bo'yicha bahslar ketmoqda. Qadimgi yunon tilidan olingan bioetika (inson faoliyatining hayotda, tibbiyot va biologiyada hayvonlarga nisbatan munosabati bo'lib, ilk marotaba mazkur tushunchani 1927-yili Fris Jaxr tilga olgan bo'lsa, 1969-yili amerikalik onkolog va biokimyogar V.Potter uni muomalaga kiritdi. Van Rensseler Potter o'zining "Bioetika – kelajakka ko'prik" nomli asarida gumanitar fanlar hamda tabiatshunoslar, biologlar faoliyatini insonlar hayotini kamsitmaslik va hayvonlarga nisbatan do'stona muomalada bo'lishga chaqirdi. Uning fikricha "Yashab qolish ilmi nafaqat oddiy fan sifatida o'rganilishi, balki o'zida biologik bilim va umuminsoniy qadriyatlarni birlashtirgan yangi donolik bo'lishi lozim. Shu sababli mazkur yo'nalishni bioetika, deb atashni taklif etaman". 1999-yili Kosto-Rikada bioetika masalalariga bag'ishlangan anjumanda V.Potter nutq so'zlar ekan, "Men barchangizdan bioaxloqni mas'uliyat, kompetentlik talab qiluvchi hamda barcha madaniyatlarni o'zida mujassam etgan va gumanizmni targ'ib etayotgan yangi etika ta'limoti sifatida qabul qilgan.

"Bioyetika" atamasi ilmiy iste'moldagi nisbatan yangi atama hisoblanadi. Ushbu atamani paydo bo'lishi haqida ilmiy adabiyotlarda ikki xil qarash mavjud. Ayrim manbalarda [3]ushbu atamani Amerikalik mashhur onkolog vrach Van Ranseler Potter (1911-2001) ilk bor ilmiy muomalaga kiritgan, degan yondashuvlar mavjud va bu asosan rus tilidagi manbalarda uchraydi. Ingliz va nemis tilidagi ayrim manbalarda [4]esa, nemis ilohiyotchisi Frits Jaxr 1927-yil "Kosmos" jurnalida e'lon qilgan maqolasida "Bio-Ethik" terminini ishlatgani ammo, amerikalim olim V.R. Potter tomonidan ushbu atama yaxshiroq ifodalanganligi aytib o'tilgan.

NATIJALAR

Bugun dunyoning ilmiy manzarasi tubdan o'zgarmoqda. Barcha sohalarda bo'lgani kabi zamonaviy pedagogikada ham yangi masalalar va muammolar baxs maydoniga kelmoqda. Tabiiy fanlar doirasida misli ko'rilmagan yutuqlar qo'lga kiritilmoqda. Fan va texnologiyalarning rivoji

PEDAGOGIKA

natijasida tibbiyot sohasidagi tadqiqotlarni yangi yo'nalishlariga asos solinmoqda. O'tgan asrning ikkinchi yarmida, tibbiyot-biologiya fanlarining pedagogik metodologiyasi va istiqbolli texnologiyalarini rivojlanishiga zamin yaratmoqda. Sababi tibbiyot sohasidagi ko'plab yangi texnologiyalar jamiyat hayotiga samarali tadbiq etilmoqda.

MUHOKAMA

Ma'lum ma'noda bioetika O'zbekistonda yangi fan tarmog'ini shakllanishiga ta'sir etdi.

1994-yildan jahonning barcha tibbiyot maktablariga bioetika kursini kiritish haqidagi JSST tavsiyalari bilan O'zbekiston davlat ta'lim tizimiga bioetika fani kiritilmagani o'rtasidagi tafovut mavjud edi. O'zbekistonda bioetika bo'yicha tadqiqotlar 1998-yil uning tarkibiga kirgandan keyin boshlandi.

"2003-2004-yillarda 1-ToshDTUda vrachlar malakasini oshirish (DTD) bioetika fakultativ kurs sifatida taklif qilingan. Prof. Z.Muhamedova muallifligida 2004, 2005, 2007, 2009, 2015-yillarda bioetika bo'yicha o'quv qo'llanma, monografiya, darsliklar chop etildi".[5] O'zbekiston, Gruziya, Moldava, Rossiya va Tojikistonda bioetika davlat o'quv standartiga kiritilgan.

O'zbekistonlik olimlardan B.Ziyomuxamedov, A.S.To'xtayev, E.V.Qodirov, O.Qudratov, J.Xolmurodov, A.N.Nigmatov kabilar o'z tadqiqotlarida bioetika tushunchasi, uning mazmuni, atrof-muhit va inson munosabatlarining turli iqtisodiy, tabiiy, ijtimoiy aspektlari, ekologik ta'limning ijtimoiy-falsafiy jihatlarini o'rgandilar. L.T.Shonosirovaning ilmiy tadqiqotida maktabgacha yoshdagi bolalarda ekoetik kompetentlikni shakllantirish masalalari tadqiq etilgan. M.A.Yuldashev, M.M.Abdullayeva, N.Ashurovalarning ilmiy tadqiqotlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarida ekologik bilimni shakllantirish, P.S.Sultonov va B.P.Ahmedovlarning kitobida ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish asoslariga oid masalalar tadqiq etilgan. Pedagog olimlardan I.Sh.Ismatov atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatni maktab o'quvchilarida anorganik kimyo fani asosida shakllantirish borasida, M.R.Xalilova ekologik tar'lim va tarbiya jarayonida o'z e'tiborini maktabgacha ta'lim muassasalari katta guruh yoshidagi bolalarda ekologik tushunchalarni shakllantirish, N.O'.Nishonova esa adabiy ta'lim jarayonida, aniqrog'i uning ko'magida umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarining ekoetik kompetentligini rivojlantirish muammolarini tadqiq qilishgan. M.B.Rahimqulova tadqiqotining o'ziga xosligi unda ekologik qadriyatlarni darsdan tashqari mashg'ulotlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllantirish masalasiga bag'ishlangan.

Bioetika insoniyat egallagan va egallamoqchi bo'lgan barcha bilimlarning uning kelajagiga, ma'naviy-axloqiy yuksalishiga xizmat qilishni ta'minlashga, nazorat qilishga qaratilgan ijtimoiy faoliyat va madaniy qadriyatdir. Insonning biosotsial mavjudot sifatida "tabiat"ga va "madaniyat"ga bo'linishi fanlarni tabiiy va ijtimoiy fanlarga ajralishiga olib kelgan". Shuning uchun biz bioetikani tabiiy fanlarning yutuqlari ularni ijtimoiy samarasiga ko'ra baholay boshlangan davrda, tabiiy va ijtimoiy fanlar chegarasida vujudga kelgan bioijtimoiy fanlar toifasiga mansub deb hisoblaymiz.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, Oliy ta'lim muassalarida talabalarni tibbiy madaniyatini oshirish, pedagogic kasb axloqini yanada yuksaltirish, tibbiyotning tom ma'noda insonparvarlashtirish, inson huquqlari masalalariga jiddiy e'tibor qaratish natijasida yuqoridagi muammolar o'z yechimini topadi. Jamiyatda ijtimoiy xotirjamlik, barqarorlik, aholining turmush tarzining yuksalishi kabi ijobiy tendensiyalar kuzatiladi.

Bioetika fan sifatida vujudga kelishi va taraqqiy etishida zamonaviy fanlar orasida ilmiy munosabat va aloqalarning ortishi tufayli yuzaga keldi. Bu fan o'zida sotsial, pedagogik hamda biologik omillar birligini ifodalab, ilmiy bilimlar va umuminsoniy, axloqiy qadriyatlar to'qnashuvi doirasida yuzaga kelgan ziddiyatlarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sass, Xans-Martin (2007). Fritz Yaxrning 1927 yilgi bioetika tushunchasi. Kennedi Inst axloqi J. 17 (4): 279-95.
2. Lolas, Fernando (2008). "Bioetika va hayvonlarni tadqiq qilish: shaxsiy nuqtai nazar va Fritz Yahrning hissasi to'g'risida eslatma". Biologik tadqiqotlar (Santago). 41 (1): 119-23. doi: 10.4067 / S0716-97602008000100013. PMC 2997650. PMID 18769769.
3. Goldim, J. R. (2009). Bioetika boshlanishini qayta ko'rib chiqish: Fritz Yahrning hissalar (1927). Perspekt Biol Med, Sum, 377-80.
4. Martensen R (2001 yil aprel). "Bioetika tarixi: insho sharhi". Tibbiyot tarixi va ittifoqdosh fanlari jurnali. 56 (2): 168-175. doi:10.1093 / jhmas / 56.2.168. PMID 11392084 - MUSE loyihasi orqali.
5. Bracanovic, T (iyun 2012). "Integratsion bioetikadan psevdologiyaga". Rivojlanayotgan dunyo bioetikasi. 12 (3): 148-56. doi: 10.1111 / j.1471-8847.2012.00330.x. PMID 22708689.
6. Mukhamedova Z. M. Bioethics in Uzbekistan: History, Issues, Prospects //Asian Bioethics Review. - 2015. - T. 7. - №. 5. - C. 501-511.

7. Мухамедова З. М. Интеграция гуманитарных наук в медицинское образование: проблемы и перспективы //Journal of Health Development. - 2019. - №. 1 (30). - С. 37-45.
8. Mukhamedzhanovna M. Z. et al. Bioethics-Paradigm of Humanization of Medical Education //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. - 2021. - С. 125-133.
9. Mukhamedzhanovna M. Z., Akmalovna U. N., Nugmanovna M. A. The Uzbek Model of Bioethics: History and Modernity //Malim: jurnal pengajian umum asia tenggara (SEA Journal of General Studies). - 2020. - Т. 21.
10. Мухамедова З. М. Этические категории в клинической стоматологии //Гуманитарный трактат. - 2017. - №. 15. - С. 22-25.

TALABALARNI MADANIYATLARARO MULOQOT KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODEL

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

A PEDAGOGICAL MODEL OF DEVELOPING STUDENTS' INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE

Alimjonova Mexriniso Ibroximjonovna¹

¹Alimjonova Mexriniso Ibroximjonovna

– Fargʻona davlat universitetimustaqil tadqiqotchisi

Annotasiya

Mazkur maqolada Ta'limning globallasuvi sharoitida talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mazmuni, talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish dolzarb vazifa bo'lganligi bois ularda mazkur kompetentlikka aloqador bilim va ko'nikmalarini muntazam takomillashtirishga qaratilgan fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Аннотация

В данной статье в условиях глобализации образования педагогическое содержание развития межкультурной коммуникативной компетенции у студентов, развитие межкультурной коммуникативной компетенции у студентов является актуальной задачей, а также высказываются мнения по совершенствованию их знаний и умений, связанные с этой компетенцией.

Abstract

In this article, in the conditions of the globalization of education, the pedagogical content of the development of intercultural communication competence in students, the development of intercultural communication competence in students is an urgent task, and the opinions are expressed to improve their knowledge and skills related to this competence.

Kalit so'zlar: pedagogik-psixologik, globallasuv sharoit, madaniyatlararo munosabatlar, ijtimoiy zarurat, uzluksiz ta'lim, individual sifatlar, iqtisodiy taraqqiyot, ta'lim standartlari, ta'lim va tarbiya, ilmiy-metodik.

Ключевые слова: педагогико-психологические, условия глобализации, межкультурные отношения, социальная необходимость, непрерывное образование, индивидуальные качества, экономическое развитие, образовательные стандарты, образование и воспитание, научно-методические.

Key words: pedagogical-psychological, globalization conditions, intercultural relations, social necessity, continuous education, individual qualities, economic development, educational standards, education and upbringing, scientific-methodical.

KIRISH

Bugungi kunda madaniyatlararo muloqot qiyinlashib borishi sharoitida yoshlarda bu kompetentlikni rivojlantirish masalalari dolzarblik kasb etmoqda. Zamonaviy sharoitda fan va texnika rivoji ta'lim va uning natijalariga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirishni talab etmoqda va ana shu asosdan kelib chiqqan holda yangi avlod standartlarini yaratishning davrning o'zi pedagoglarning oldiga muhim vazifa qilib qo'yimoqda. Hozirgi vaqtgacha yaratilgan oliy ta'lim standartlari tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan bo'lsa, oliy ta'lim muassasalarining maqsadini bo'lajak mutaxassislarining bilim, ko'nikma va malakalarini oshirish tarzidan o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan kompetensiyalarni kompetentli-faoliyatli yondashuvga asoslanishdan kelib chiqqan holda belgilash talab etilmoqda. Chunki oliy ta'lim tizimida tashkil etilayotgan o'quv-tarbiya jarayonining mohiyati talabalarining ehtiyojlari va qobiliyatlarini rivojlantirish emas, balki o'quv fanlari bo'yicha asosan bilimlarni axborot-verbal tarzda yetkazish, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat bo'lib qolmoqda. Bunday reproduktiv tarzda o'zlashtirilgan ma'lumotlar talabani amaliy faoliyat tajribasini rivojlantirishga yetarlicha imkon bermaydi. Oqibatda talabalarda juda ko'p axborotlarning behuda jamg'arilayotganligi, ta'limning samarasi past bo'lishi va uning real voqelikka mos kelmasligi kabi tafovutlar ko'zga tashlanmoqda. Aniqrog'i, talaba real hayotdan uzoqlashib qolgandek, uning oldiga faqat ilgari ilgaridan to'plangan axborotlarnigina o'zlashtirish maqsadi qo'yilgandek tuyuladi. Ta'limning maqsadini bunday tarzda belgilash talabani faolligini cheklab qo'yadi, oqibatda uning ham shaxsiy, ham ijtimoiy jihatdan anglangan ma'nosi yo'qoladi.

Bunday muammoli vaziyatdan chiqishning yagona yo'li oliy pedagogik ta'limda yangicha, ya'ni kompetent yondashuvni joriy etishdir. Albatta, oliy ta'lim tizimiga kompetent yondashuvni joriy etish, eng avvalo, uni ilmiy jihatdan har tomonlama chuqur o'rganishni taqozo etadi. Garchi oliy pedagogik ta'lim uchun kompetent yondashuvni fenomen sifatida talqin etish mumkin bo'lsada, u pedagogika fanida chuqur

anglab yetilganligi va o'z o'rniga ega ekanligini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Ayniqsa, so'nggi vaqtlarda ta'limga doir muammolarni tahlil etishda «kompetensiya», «kompetentlik», «tayanch kompetensiyalar» kabi atamalardan keng foydalanilmoqda. Pedagogik hamjamiyatda kompetensiya va kompetentlik, ulardan qaysi biri universal hisoblanishi, ularni shakllantirish va baholash usullarini aniqlash jarayoni jadallik bilan bormoqda, mazkur tushunchalarni aniqlashtirish bo'yicha qizg'in munozaralar davom etmoqda.

Kompetent yondashuv talabdan alohida-alohida bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishni emas, balki ularni yaxlitlikda egallashni talab etadi. Mazkur talab bilan bog'liqlikda o'z navbatida o'qitish metodlarini tanlash tizimi ham o'zgarishga uchraydi. O'qitish metodlarini tanlash va amaliyotda qo'llash o'z navbatida ta'lim jarayonida qo'yiladigan talablarga muvofiq keladigan kompetensiya va funksiyalarni takomillashtirishni talab etadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kompetent yondashuv oliy ta'limni modernizatsiyalash nuqtai nazaridan yangi pedagogik voqelik hisoblanadi. Mazkur yondashuv doirasida amaliy faoliyat tajribasi, kompetensiya va kompetentlikni didaktik birliklar sifatida ko'rib chiqish hamda ta'limning an'anaviy uch elementi (triada) – «Bilim – Ko'nikma – Malaka»ni oltita birlik (sikstet) – «Bilim – Ko'nikma – Malaka – Amaliy faoliyat tajribasi – Kompetensiya – Kompetentlik»tarzida tahlil etilishi talab etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bizgacha amalga oshirilgan tadqiqotlarga tayangan holda, dastlab ko'pgina holatda sinonim so'zlar sifatida qo'llaniladigan «kompetensiya» va «kompetentlik» tushunchalarining mohiyatini aniqlashtirib olish zarur. Zamonaviy iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish ta'lim tizimi oldiga qo'yayotgan talablar bilan bog'liqlikda o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlarda kompetent yondashuv ta'lim mazmuni va metodlarini o'zgartirishning yangi bosqichi sifatida ko'rib chiqilgan. Ana shu nuqtai nazardan ko'plab tadqiqotlarda kompetensiya produktiv va ijodiy faoliyat uchun zarur o'zaro aloqador shaxsiy sifatlar majmui, kompetentlik esa, ma'lum sohaga doir biron-bir muammoni hal etishga imkon beruvchi shaxsning zaruriy kompetensiyalarni egallaganligi sifatida talqin etilgan.[1:160]

Kompetensiya (lotincha so'z bo'lib, erishaman, to'g'ri kelaman ma'nolarini bildiradi) –subyektning maqsadni qo'yish va unga erishish uchun tashqi va ichki zahiralarni samarali birga tashkil qila olishga tayyorgarligi, boshqacha qilib aytganda, bu subyektning muayyan kasbiy masalalarni yecha olishga shaxsiy qobiliyatidir.[2]Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, «kompetensiya» tushunchasiga berilgan aksariyat ta'riflar kasbiy ta'lim, kasbiy faoliyat bilan bog'liqlikda bayon etilgan.

Oliy ta'limga xos kompetensiya shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatli produktiv faoliyatni amalga oshirish zarur bo'lgan real voqelikning aniq belgilangan obyektlariga munosabatini taqozo etuvchi talabaning semantik (ma'no-mazmun) yo'nalganligi, bilim, ko'nikma va malakalari hamda faoliyat tajribalari majmuida aks etuvchi ta'limiy tayyorgarlikka qo'yiladigan talabdir.

Demak, oliy ta'limga xos kompetensiyalar oliy ta'limda o'qitiladigan fanlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan faoliyatning tarkibiy qismi sifatida qaralishi hamda uning maqsadini to'liq ro'yobga chiqarishni ta'minlay olishini e'tirof etish maqsadga muvofiqdir. Yana shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, oliy ta'limdotalaba eng asosiy – fuqarolik kompetensiyasini o'zlashtiradi va kasbiy faoliyat jarayonida mazkur kompetensiyaning yetakchilik roli saqlanib qolishi zarur.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, universal kompetensiyalarning qat'iy belgilangan tartibi mavjud emas va bo'lishi ham mumkin emas. Chunki kompetensiya jamiyatning o'z fuqarolarini tayyorlashga qo'yayotgan ijtimoiy buyurtmasidir. Ana shu sababli oliy ta'limga xos kompetensiyalar ham davlatning ta'lim sohasidagi siyosatining asosiy tamoyillariga muvofiq belgilanishi zarur. Masalan, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti hamda Shveysariya va AQSHning ta'lim statistikasi Milliy institutlari tomonidan amalga oshirilgan «Universal kompetensiyalarni aniqlash va tanlash» xalqaro loyihasi doirasida ham qat'iy o'rnatilgan tartibdagi universal kompetensiyalar ishlab chiqilmagan.

Yevropa Ittifoqining «Yevropa uchun universal kompetensiyalar» mavzusidagi simpoziumida quyidagi universal kompetensiyalar tavsiya etilgan:

bilishga doir: tajribadan foydalana olish; o'z bilimlari orasidagi o'zaroaloqadorlikni tashkil etish va ularni tartibga solish; o'qib-o'rganishga doir o'zining shaxsiy usullaridan foydalanish; muammoni hal etish; ta'lim olish bilan mustaqil shug'ullanish;

izlanishga doir: turli ma'lumotlar ba'zasiga murojaat qilish; yon-atrofdagilardan surishtirish; ekspert bilan maslahatlashish; axborot olish; hujjatlar bilan ishlay olish va ularni tasniflash;

fikrlashga doir: o'tmish va zamonaviy voqelikning o'zaro aloqadorligiga asoslanish; jamiyatning u yoki bu jihatlariga tanqidiy munosabat bildirish; ishonchsizlik va murakkablikka qarama-qarshi turish; munozaralarda o'z nuqtai nazarida turish va shaxsiy fikrlarini bildirish; ta'lim olish va ishlash uchun siyosiy va iqtisodiy shart-sharoitning muhimligini ko'rish; salomatlik, iste'molchilik va atrof-muhit bilan bog'liqlikda ijtimoiy odatlarni baholash; san'at va badiiy asarlarni baholash;

hamkorlik: hamkorlikda va guruhlarda ishlash; qaror qabul qilish – qarama-qarshilik va nizolarni bartaraf etish; murosa qilish; shartnomalarni ishlab chiqish va bajarish;

amaliyotda qo'llash: loyihaga a'zo bo'lish; ma'suliyatli o'z zimmasiga olish, guruh yoki jamoaga qo'shilish va o'z hissasini qo'shish; o'z ishini tashkil etish; hisoblashga va modellashiruvchi jihozlandan foydalanish;

moslashuv: yangi axborot va kommunikasiya texnologiyalaridan foydalanish; tez o'zgaruvchan vaziyatlarga moslashuvchanlik; qiyinchiliklarni mardonovor yengib o'tish; yangi qarorlar qabul qilish.[3]

NATIJALAR

Rossiya gumanitar ilmiy fondi homiyligida amalga oshirilgan «Universal kompetensiyalar – shaxsga yo'naltirilgan ta'lim paradigmasining tarkibiy qismi sifatida» nomli loyiha doirasida esa oliy ta'lim talabalari uchun quyidagi kompetensiyalar ishlab chiqilgan:

qadriyatga yo'naltirilgan ma'no-mazmunga ega kompetensiyalar. Mazkur kompetensiyalar qadriyatli yo'nalganlik bilan bog'liq bo'lib, talabaning atrof-muhitni anglash va tushunish, mo'ljalni olish, o'zining o'рни va ahamiyatini anglash, o'z xatti-harakatlari uchun maqsadga yo'naltirilgan va ma'no-mazmunga ega ustanovkalarni tanlay olish qobiliyatlarini tarkib toptirishni talab etadi;

umummadaniy kompetensiyalar. Milliy va umuminsoniy madaniyat; insoniyat va inson hayotining ma'naviy-axloqiy asoslari; oila, ijtimoiy hodisa va an'analarning madaniyatshunoslikka doir asoslari; inson hayotida fan va dinning rolini anglash va faoliyat tajribasini egallash;

o'quv-bilishga doir kompetensiyalar: mantiqiy, metodologik, umumo'quv faoliyati elementlarini o'zida aks ettiruvchi mustaqil bilish sohasiga doir o'quvchi kompetensiyalari yig'indisi. Bu yerdan maqsadni belgilash, rejalashtirish, tahlil etish, refleksiya, o'z-o'zini baholash kelib chiqadi;

axborotga doir kompetensiyalar: o'quv fanlari, ta'limiy sohaga doir va atrof-olamdagi axborotlarga munosabatiga doir faoliyat ko'nikmalari. Zamonaviy axborot vositalari va axborot texnologiyalaridan foydalanish hamda zaruriy axborotlarni izlash, tahlil etish va tanlash hamda ularni qayta ishlash, saqlash va uzatish malakalarini egallash;

kommunikativ kompetensiyalar: tillarni bilish, yaqin-atrof va uzoqdagi voqeliklar va odamlar bilan o'zaro harakatda bo'lish usullari; jamoada va guruhlarda ishlash ko'nikmalari, turli ijtimoiy rollarni egallash;

ijtimoiy-mehnatga doir kompetensiyalar: fuqarolik, kuzatuvchi, saylovchi, rais, iste'molchi, sotuvchi, mijoz, ishlab chiqaruvchi, oila a'zosi rollarini bajarish. Iqtisodiyot va huquqqa doir masalalar hamda o'z kasbiy yo'nalishini aniqlashga oid huquq va majburiyatlar;

shaxsiy o'z-o'zini takomillashtirishga doir kompetensiyalar jismoniy, ma'naviy va intellektual o'z-o'zini rivojlantirish, emotsional o'z-o'zini boshqarish va o'zining ruhini ko'tarish usullarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan.[4]

Axborot bilan ishlash kompetensiyasi: mavjud axborot manbalaridan (internet, televizor, radio (audio-video yozuv), telefon, kompyuter, elektron pochta va boshqalar) foydalana olish; media vositalardan zarur bo'lgan axborotlarni izlab topa olish, saralash, qayta ishlash, uzatish, saqlash, xavfsizligini ta'minlash va foydalanish; ma'lumotlar bazasini yarata olish, asosiylarini tanlay olish va ularni tahlil qila bilish;

Shaxs sifatida o'zini-o'zi rivojlantirish kompetensiya: shaxs sifatida doimiy ravishda o'z-o'zini rivojlantirish, jismoniy, ma'naviy, ruhiy va intellektual kamolotga intilish; kasbiy mavqeining o'sishiga intilish bilan jamiyat va oilasi manfaatlarini uchun xizmat qilish, yordamga muhtojlarga saxovatli bo'lish; hayot davomida o'qib-o'rganish, bilim, tajribani mustaqil ravishda muntazam oshirib borish; o'z xatti-harakatini adekvat baholash, o'zini nazorat qila bilish, halollik, to'g'rilik kabi sifatlarga ega bo'lish; mavjud bilimlarini bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tkaza olish;

ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi: jamiyatda bo'layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga daxldorlikni his etish va faol ishtirok etish; o'zining fuqarolik burch va huquqlarini bilishi, unga rioya qilish (ya'ni xaridor, saylovchi, mijoz, ishlab chiqaruvchi sifatida faoliyat yurita olish); o'qib-o'rganganlari va hayot tajribasidan foydalangan muammo va kelishmovchiliklarni hal etish, zarur (konstruktiv) bo'lgan qarorlarni qabul qila olish; mafkuraviy immunitentga ega bo'lish.

Umummadaniy kompetensiya: Vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga e'tiqodli bo'lish; badiiy va san'at asarlarini tushunish, ta'sirlana olish; insoniyat tomonidan e'tirof etilgan madaniy ko'nikmalarga ega bo'lish (tibbiy madaniyat, ekologik madaniyat, huquqiy madaniyat, nutq madaniyati, muomala madaniyati, musiqa madaniyati, kiyinish madaniyati, iqtisodiy madaniyat, mediya madaniyati, va hokazo); umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlarni (urf odatlar, marosimlar, milliy-madaniy an'analar va.h.k.) bilish, unga hurmat bilan munosabatda bo'lish; xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab asrash, jamiyatda o'rnatilgan odob-axloq qoidalariga rioya qilish;

Matematik savodxonlik, fan texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish kompetensiyasi: axborot kommunikativ texnologiyalaridan foydalana olish; shaxsiy, ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarda xisob-kitob

bilan ish yuritish; inson mehnatini yengillashtiradigan, mehnat unumdorligini oshiradigan va qulay shart-sharoitga olib keladigan fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalana olish.[5]

Turli madaniyat vakillarining o'ziga xos milliy va etnik tafakkuri ko'pincha madaniyatlararo o'zaro munosabatlarda to'siq sifatida namoyon bo'ladi. Bu o'rinda ongning quyidagi jihatlari alohida qiziqishni yuzaga chiqaradi:

- etnosentrizmga bo'lgan moyillik – o'zga madaniyat sohibini o'z madaniyati standartlaridan kelib chiqqan holda salbiy baholash;
- o'z madaniyati va boshqa madaniyat vakillarining etnik ongidagi yuzaki obrazlarning shakllanishi, ya'ni stereotiplashishi;
- madaniyatlararo aloqalar jarayoniga yolg'on tasavvurlar, shu jumladan, o'tmishdagi salbiy tajribalarni va h.k. daxldor qilish. Mazkur hodisalar madaniyatlararo o'zaro munosabatlar jarayonining hamkorlar shaxsi haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmagan dastlabki bosqichlarda kuchli to'siqlar sifatida ko'zga tashlandi.[6:105]

MUHOKAMA

Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish innovasion hamkorlikka asoslangan ta'lim tizimi bilan bog'liq jarayon hisoblanadi. So'ngi yillarda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitilish tizimini qoniqarsiz xolatga kelishi, ta'lim sifatini ortda qolishi talabalarda ijtimoiy dunyoqarashini rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi, tarixni yetarlicha bilmasligi, ijtimoiy munosabatlarni tushunmaslik holatlari yuzaga kela boshladi.

Mazkur tadqiqot ishida oliy ta'lim muassasalari talabalarida ijtimoiy gumanitar fanlar hamkorligi asosida madaniyatlararomuloqotg kompetentligini rivojlantirishning mazmuni, shakl va texnologik usullarini ishlab chiqishga va mavjud yondashuvlarni takomillashtirishga alohida ehtibor qaratildi.

Ma'lumki, talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitilish ketma-ketligida tizimlilik, izchillik va bir-birini to'ldiruvchanlik tamoyillariga asoslanishi, ta'lim bir butunlikda tashkil etilishi samarali bo'ladi. Ya'ni falsafa, tarix, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, fuqarolik jamiyati fanlari hamkorligi asosida talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishgaga oid barcha tashkiliy-pedagogik ishlar bir biriga uzviy bog'liq holda amalga oshirilsa va shu tadbirlarning har biri bosqichma-bosqich talabalarimadaniyatlararo muloqotga yuqori darajada kirisha olishga tayyorlasagina, u bir butun tizim sifatida aniq maqsadga erishadi. Shu nuqtai nazardan, ilmiy ishda talabalarga fanlararo hamkorlik asosida olib borilgan dars mashg'ulotlari orqali madaniyatlararo muloqot kompetentligini hosil qilishlari bosqichma-bosqich, uzluksiz ta'minlangan holda amalga oshirilishiga e'tibor qaratildi.

Madaniyatlararo o'zaro aloqalar qatnashchilarining qadriyatlarga bo'lgan turli munosabatlari qadriyatlar tizimidagi farqlarga bog'liq bo'lib, u o'zaro muloqot samaradorligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Turli madaniyat vakillari tomonidan qo'llaniladigan kognitiv tuzilmalardagi farqlar o'zaro muloqot samaradorligini pasaytiruvchi asosiy to'siq hisoblanadi. Dunyoni qabul qilish modellaridagi eng katta farqlar o'zga dunyoqarash va tasavvurlar bilan to'qnashganda yuzaga chiqadi.

Oliy ta'limning 1, 2 va 4 bosqich talabalariga falsafa, tarix, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, fuqarolik jamiyati va milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi fanlari hamkorligi asosida o'qitilishi ularda bag'rikenglik, tolerantlik, madaniy o'ziga xoslikka ob'yektiv munosabat, madaniyatlararo totuvlik, o'zaro ishonch va hurmat shakllanadi. Nazariy tahlillar va xulosalar asosida yaratilgan mazkur modelda talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish tizimi muxtasar qilib ko'rsatilgan.

Ushbu model asosida talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish bo'yicha ta'lim texnologiyasi ishlab chiqildi. Bu ta'lim texnologiyasi ijtimoiy-gumanitar fanlar, ya'ni falsafa, tarix, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, fuqarolik jamiyati, milliy g'oya: O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi fanlaridan fanlararo hamkorlik asosida yaxlit pedagogik jarayonni va ta'lim berish ketma-ketligi asosida qamrab olindi. Bu pedagogik texnologiya g'oyalar, bilimlarni o'zlashtirish, ta'lim olishini rejalashtirish, ta'minlash, baholash va boshqarish faoliyatini tashkil etish metodlari va vositalarini o'z ichiga qamrab olgan majmuaviy integrativ jarayon sifatida ko'rsatib berildi. Ishlab chiqilgan model asosida to'rt bosqichli ta'lim texnologiyasi yaratilib, ijtimoiy gumanitar fanlarni pedagogik jarayonda o'tilish ketma ketligi doirasida fanlararo hamkorlikni yo'lga qo'yish bilan madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish mexanizmiga asos solindi. Oliy ta'lim muassasalarining 1, 2 va 4 kurslari doirasida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'tilish holati, pedagoglarning salohiyati, shuningdek, fanlararo hamkorlikning qay darajada qay darajada yo'lga qo'yilganligining mavjud holati ham tahlil qilinadi. Tajriba-sinov ishlaridan so'ng ishlab chiqilgan texnologiya bo'yicha olib borilgan tizimli mashg'ulotlardan keyingi natijalar tahlil qilindi va oldingi xolat bilan solishtirildi.

Madaniyatlararo to'qnashuvlar (umuman to'qnashuvlar) yuzaga kelish sabablarining ko'lami nihoyatda keng: to'qnashuv asosida nafaqat til bilimining yetarli emasligi hamda suhbatdoshini

PEDAGOGIKA

tushunmaslik, balki kommunikatsiya qatnashchilarining o'zi ham aniq anglab yetmagan chuqurroq sabablar yotadi. To'qnashuvlarga kommunikatsiya jarayonining faqat buzilish, salbiy tomoni sifatida qarash mumkin emas. Binobarin, ular o'ziga xos ijobiy tomonga ega bo'lishini ham unutmaslik lozim. Ijobiy to'qnashuv nazariyasiga ko'ra, to'qnashuvlar kundalik hayotning ajralmas qismi sifatida tushuniladi va ularning, albatta, buzg'unchi xarakter kasb etishi shart emas.[7:14-15] Umuman, madaniyatlararo to'qnashuvlarni tushunish madaniyat va to'qnashuvning o'zaro aloqada bo'lgani uchun ham alohida ahamiyatga ega. Ya'ni madaniy farqlar to'qnashuvlarni keltirib chiqarar ekan, kishilar bu to'qnashuvlarni bartaraf etish yo'llarini bilishlari lozim.

Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini fanlararo hamkorlik asosida rivojlantirishning medagogik tizimini mazmundorligini oshirishga e'tibor qaratildi va quyidagi vazifalar amalga oshirildi.

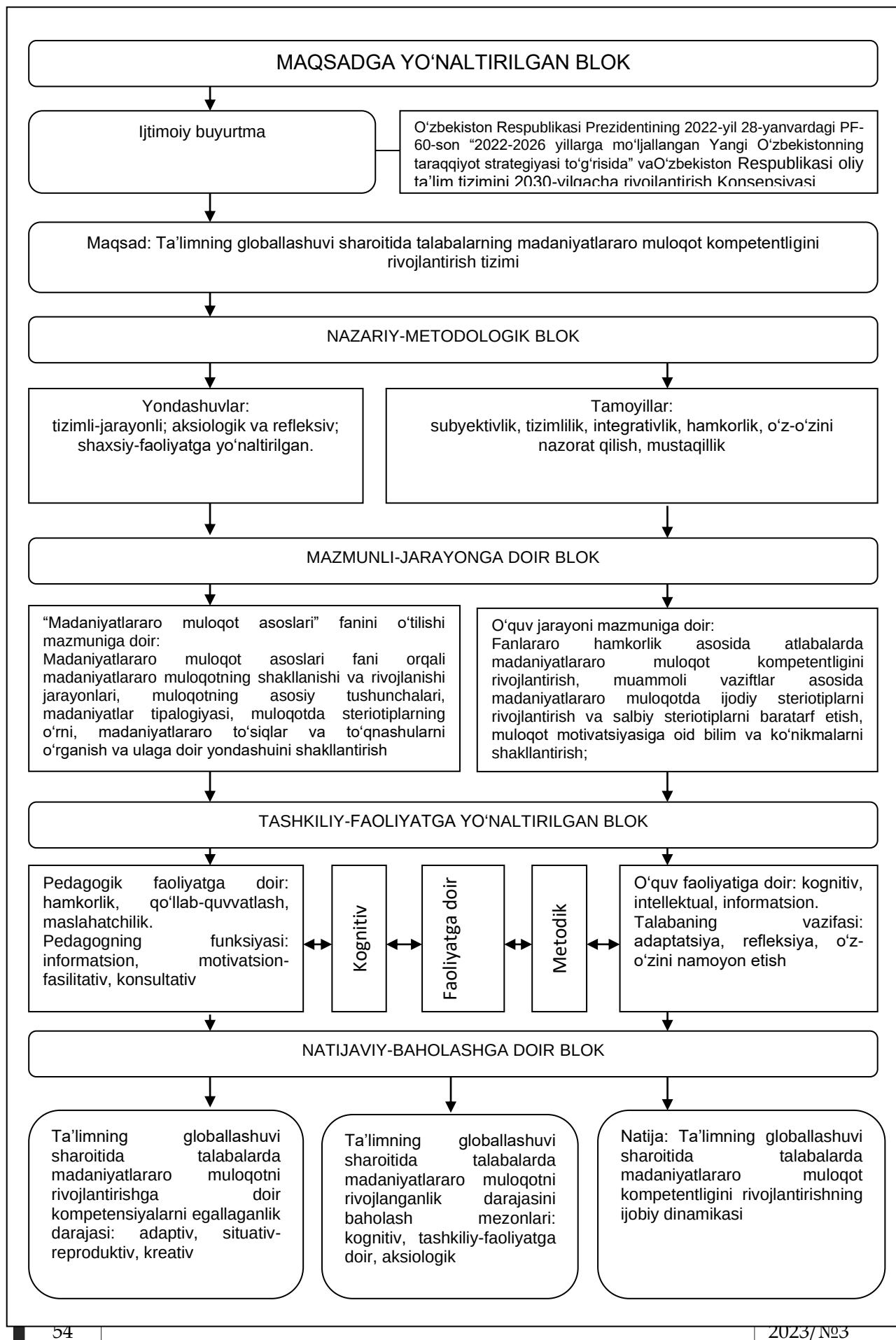
- talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan turli ta'limiy-tarbiyaviy tadbirlar tashkil etildi. Jumladan: madaniyatlararo muloqotga oid baxs-munozaralar rukni tashkil etildi: «XXI asr madaniyatlararo muloqotmi yoki to'qnashuv?» mavzusida baxs-munozara o'tkazildi. Baxs-munozaraning maqsadi talabalarda madaniyatlararo muloqot yoki madaniyatlararo to'qnashuv konsepsiyalarining mazmun-mohiyati, ijtimoiy ahamiyatiga doir xulosalarini shakllantirishdan iborat edi.

- talabalar o'rtasida axloqiy va diniy tolerantlik to'g'risida suhbat tashkil etiladi. Suhbatning maqsadi: talabalarda axloqiy va diniy bag'rikenglik madaniyatini o'stirish orqali ularda o'zga millat, madaniyat, din yoki ishtimoiy kelib chiqishi o'zgacha bo'lgan insonlar bilan muloqotchanlik ko'nikmalarini shakllantirish.

Yangi madaniyatning insonga bo'lgan qattiq ta'sirini mutaxassislar madaniy shok deb nomlashadi. Madaniy shok – individning o'ziga tanish signallar bo'lmagan yangi muhitda o'zini ma'lum bir muddat noqulay, besaranjom his qilishidir. Olimning fikricha, madaniy shok ham muayyan belgilalar (qo'lni qayta-qayta yuvish, jahldorlik, asabiylashish va h.k.)ni o'zida aks ettirgan kasallikka o'xshaydi. Agarda u to'g'ri yo'l bilan davolansa (ya'ni, muhojir til o'rgansa, do'stlar ortirsa va h.k.), muhojir yangi madaniy muhitga moslashishi va o'zini uyidagidek his qilishi mumkin bo'ladi.[8] Madaniy shok muhojir yoki chet tili o'rganuvchisining ajablanishi, hayratlanishi yoki tili o'rganilayotgan madaniyat omillarini qabul qilmaslik holatini ifodalaydi. Madaniy shok til o'rganuvchining yangi madaniyatga noto'liq moslashishi yoki bu madaniyat me'yorlarini bilmasligi, tushunmasligidir. Har qanday xorijliklikning o'z boshidan madaniy shok holatini kechirishi tabiiydir. Shuningdek, kishi o'z vatanida ham begona muhitga tushib qolganida madaniy shokka duch kelishi mumkin. Madaniy shok boshqa madaniyat bilan yaqinroq tanishish va yangi dalillarni qiyoslash natijasida o'z madaniyatini unuta borgan sayin barham topa boshlaydi.[7:38] Madaniy shok yuzaga kelishining quyidagi shakllari mavjud:

- psixologik moslashishga intilish oqibatidagi zo'riqish;
- do'stlari, qarindosh-rug'laridan ajralish, o'z yurtidagi kasbi va maqomini yo'qotish hissi;
- yangi madaniyatdagi yolg'izlik hissi;
- madaniyatlardagi farqlardan bezovtalanish;
- vaziyatni boshqara olmaslikdan cho'chish.

Madaniy shokning asosiy sababi madaniyatlar o'rtasidagi farq hisoblanadi. Madaniy shok belgilari turli-tuman: idish-tovoq, o'rin-ko'rpa, kiyim-kechak tozaligi, suv yoki yeguliklar sifati haqida qayg'urishdan tortib uyqusizlik, qo'rquv, asabiylashish kabi organizm funksiyalarining buzilishigacha bo'lishi mumkin. Ular depressiyaga, ichkilikbozlikka yoki giyohvandlikka, hatto joniga qasd qilishga olib kelishi mumkin.

Talabalarni madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishning pedagogik modeli

Bugungi bizning ta'lim tizimimizda fanlararo hamkorlikni namoyon bo'lmisligi, xatto bir-birini inkor qilish, qarshi fikr va tariflar bilan talabalarda ikkilanishlarni keltirib chiqarmoqda. Bir fan bergan ko'nikmani boshqa fan inkor qiladi. Bunga bir tomondan pedagoglarning bilim saviyasi sayozligi sabab bo'lsa, ikkinchi tomondan fanlararo hamkorlikni mavjud emasligi va o'zaro tolerant muloqotning yo'qligi asos bo'lmoqda. Aslida diniy bag'rikenglik teran falsafiy bilim va tafakkur hamda diniy bilim uyg'unligida hosil bo'ladi. Shunday ekan, fanlararo hamkorlik asosida, bir birini to'ldirish asnosida pedagogik jarayonni tashkil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Birinchi kurs talabalariga o'tiladigan Madaniyatshunoslik fani ham madaniyatlararo munosabatlarning mazmun-mohiyati, madaniy munosabatlarning namoyon bo'lishi tahlil qiladi. Talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirishda madaniyatshunoslik, falsafa va dinshunoslik fanlarining o'zaro hamkorligi orqali madaniy munosabatlar, madaniyatlar to'qnashuvi va madaniy hilma-xilliklarning diniy-falsafiy tahlili yoritib beriladi. Bu esa talabalarda madaniyatlararo muloqotga doir bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi. Madaniyatlar to'g'risidagi bilim va dunyoqarashining ortib borishi natijasida ularda madaniyatlararo muloqot kompetentligi shakllanadi.

XULOSA

Bu orqali jamiyat a'zolarini birlashishga, birdam bo'lishga, yagona g'oya asosida hamnafas bo'lib harakat qilishga chorlaydi. Bitiruvchi kurs talabalariga bu fanlar orqali yuqorida ta'kidlangan fikrlarni singdirish orqali ularda vatanparvarlik, birdamlik va mehnatsevarlik fazilatlarini shakllantirishga harakat qilinadi. Albatta, ijtimoiy-gumanitar fanlar asosida talabalarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlashga doir alohida mavzu bo'lmisligi mumkin, lekin bu fanlardagi mavzularning o'tilishidagi maqsadlardan biri ham madaniyatlararo samimiy muloqotni yo'lga qo'ygan holda milliy rivojlanishga erishish ekanligini tushuntirish hisoblanadi.

Xulosa o'rnida aytish lozimki, talabalarda madaniyatlararo muloqot kompetentligini rivojlantirish dolzarb vazifa bo'lganligi bois ularda mazkur kompetentlikka aloqador bilim va ko'nikmalarini muntazam takomillashtirishga qaratilgan samarali texnologiyani ishlab chiqish va uni amalga oshirishga qaratilgan tizim ishlab chiqish muhim ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: Ўзбекистон. 2017, 1-том, -Б.125 .
2. Маслова В.А. Связь мифа и языка // Фразеология в контексте культуры. –М., 1999. –С. 123-134.
3. Усманова Ш. Этномаданий стереотипларнинг лингвوماданий тахлили // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. VI. –Тошкент: "Akademnashr", 2015. –Б. 120-121.
4. Madon S., Gyll M. Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised. Iowa State University // <http://public.psych.iastate.edu/madon/katz.braly.replication.pdf>
5. Усмонова Ш. Рихсиева Г. Маданиятлараро мулоқот. Ўқув қўлланма. –Тошкент.: ТошДШИ. 2017. –Б. 69-70.
6. Усмонова Ш. Рихсиева Г. Маданиятлараро мулоқот. Ўқув қўлланма. –Тошкент.: ТошДШИ. 2017. –Б. 78.
7. Берри Д.У. Аккультурация и психологическая адаптация. –М: Наука, 2002. –С.296.

MAFKURAVIY IMMUNITET VA UNING ZARURATI

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ ИММУНИТЕТ И ЕГО НЕОБХОДИМОСТЬ

IDEOLOGICAL IMMUNITY AND ITS NEEDS

Ibroximov Farxodjon Anvarjon o'g'li¹, Jo'raqo'ziyev Baxriddin Minxoniddin o'g'li²¹Ibroximov Farxodjon Anvarjon o'g'li

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

²Jo'raqo'ziyev Baxriddin Minxoniddin o'g'li

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya

Maqolada XXI asrning asosiy kategoriyalaridan bo'lgan mafkuraviy ummunitet tushunchasi, uning kelib chiqishi, asl mazmuni hamda uning bugungi globalashuv sharoitidagi ahamiyatini ochib berishga harakat qilingan. Bugungi kunda mafkuraviy immunitetga bo'lgan ehtiyoj qay darajada muhimligini isbotlash maqsadida axborot-manipulyatsiya jarayonlari, uning vosita va usullari, xavflilik darajasi misollar yordamida ochib berishga harakat qilingan. Mamlakatimiz taraqqiyoti yo'lida fuqarolarimizning, ayniqsa yoshlarimizning g'oyaviy bilimlari, ma'naviy qiyofasi va bunyodkorlik potensialini oshirishda mafkuraviy immunitetning ahamiyatini ilmiy-tahliliy ochib berish maqsad qilingan.

Аннотация

В статье предпринята попытка раскрыть понятие идеологической общности, являющейся одной из основных категорий 21 века, ее происхождение, оригинальное содержание и значение в современных условиях глобализации. Для того чтобы доказать, насколько важна сегодня необходимость идеологического иммунитета, предпринята попытка на примерах раскрыть процессы информационного манипулирования, его средства и методы, степень опасности. Она направлена на научно-аналитическое выявление значения идеологического иммунитета в повышении идейных знаний, духовного облика и творческого потенциала наших граждан, особенно нашей молодежи, на пути развития нашей страны.

Abstract

The article tried to reveal the concept of ideological immunity, which is one of the main categories of the 21st century, its origin, original content and its importance in today's globalization conditions. In order to prove how important the need for ideological immunity is today, an attempt has been made to reveal information manipulation processes, its tools and methods, and the level of danger using examples. It is aimed to scientifically and analytically reveal the importance of ideological immunity in increasing the ideological knowledge, spiritual image and creative potential of our citizens, especially our youth, on the way to the development of our country.

Kalit so'zlar: mafkura, immunitet, psixologiya, ijtimoiy ong, strategema, mafkuraviy tahdid, overton oynasi, "FFF" dasturi, ma'naviy tarbiya, kalom ilmi, argumentlash ahamiyati, Uchinchi RENESANS poydevori.

Ключевые слова: идеология, иммунитет, психология, общественное сознание, стратегема, идеологическая угроза, «окно Овертона», программа «ФФФ», духовное образование, наука о слове, важность аргументации, основание Третьего РЕНЕССАНСА.

Key words: ideology, immunity, psychology, social consciousness, strategem, ideological threat, "overton window", "FFF" program, spiritual education, word science, importance of argumentation, foundation of the Third RENAISSANCE.

KIRISH

Barchamizga yaxshi ma'lumki, har bir davlatning barqaror taraqqiyoti hamda rivojlanishi inson omiliga, xususan, yosh avlodning ilmiy, ijodiy va ma'naviy kamolotiga bog'liq. Shu nuqtai nazardan, aholisining katta qismini yoshlar tashkil etuvchi O'zbekistonda yoshlar ma'naviyati va ularni har tomonlama yuksaltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bugun mamlakatimizda yoshlarning ezgu maqsadlarini hayotga tatbiq etishlari uchun zarur barcha sharoitlar yaratilmoqda. Yoshlar muammolari davlat siyosati darajasida hal etilmoqda.

Bugungi kunda jamiyatimiz kishilari uchun mafkura, mafkuraviy profilaktika, mafkuraviy immunitet tushunchalari anchagina tanish bo'lsada, lekin hayot sur'atlarining beqiyos darajada tezlashuvi[1] deya ta'riflanayotgan bugungi globalashuv davrida ijtimoiy hayotda ko'plab yangicha masalalar va munosabatlar vujudga kelmoqdaki, bu jarayonlar mazkur tushunchalarga yangicha yondoshuvni talab etmoqda.

"Immunitet" tushunchasi lotincha so'z bo'lib, "ozod bo'lish" ma'nosini anglatadi. Ya'ni xalqni turli zararli ta'sirlardan himoyalovchi tizimdir. "Immunitet" tushunchasi dastlab tibbiyotda foydalanilgan, organizmning o'z-o'zini turli kasalliklardan himoya hila olish qobiliyatini bildirgan.

“Immunitet” soʻziga Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasida quyidagicha taʼrif berilgan: (lot. - biron narsadan xalos, ozod boʻlish, qutulish) - tirik mavjudotlarning oʻz butunligi va biologik noyobligini buzuvchi yot omillardan himoyalaniishi, qarshilik koʻrsatishi, rezistentligi.[2]

“Mafkuraviy immunitet” - maʼnaviy barkamol, irodasi baquvvat, iymoni butun shaxsni tarbiyalashda, har qanday reaksiya, buzgʻunchi xarakterdagi gʻoyaviy tashabbuslarga bardosh bera oladigan yoshlarni tarbiyalashga qaratilgan ilmiy asoslangan tushuncha.

XXI asr yoshlari turli-tuman mafkuralar tajovuzi kuchayib borayotgan sharoitda yashamoqdalar. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov “Fidokor” gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblarida yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalasini koʻtardi va “Mafkuraviy immunitet” tushunchasining ijtimoiy-siyosiy mohiyati haqida: *“Maʼlumki, har qanday kasallikni oldini olish uchun, avvalo, kishi organizmida unga qarshi immunitet hosil qilinadi. Biz ham Vatanga, otabobolarimizning muqaddas diniga sogʻlom munosabatni qaror toptirishimiz, taʼbir joiz boʻlsa, ularning mafkuraviy immunitetini kuchaytirishimiz zarur. Ana shunda johil aqidaparastlikning «daʼvati» ham, ahloqni rad etadigan, biz uchun mutlaqo begona gʻoyalar ham oʻz taʼsirini oʻtkaza olmaydi”*, deya taʼkidlagan edilar.[3]

ASOSIY QISM

Mustaqillikni mustahkamlash, xalqimizning barqaror taraqqiyotini taʼminlashning muhim shartlaridan biri bu gʻoyaviy tarbiyani kuchaytirishdan iboratdir. Bu borada kishilarimizda yot va zararli gʻoyalarga qarshi kurashish uchun mafkuraviy immunitetni shakllantirish zarur. Albatta, mafkuraviy immunitetni shakllantirish kishilar ongiga bir xil gʻoyani zoʻr berib tiqishtirish emas, balki odamlarda oq-qorani ajratish, munosib tafakkur yuritish, zararli gʻoyalarga qarshi hushyor va ogoh boʻlish xususiyatlarini tarbiyalash demakdir. 1999-yil fevral, 2004-yilning martidagi Buxoro va Toshkent shahrida sodir etilgan terroristik voqealardan toʻgʻri xulosa qilish muhim. Har bir davlat, jamiyatning qudrati uning ichki xavfsizligi va barqarorligiga tayanadi. Yaʼni jamiyat, millat oʻz gʻoyasida mustahkam tursa, ikkilanmasa, har qanday dushman qoʻllashi mumkin boʻlgan mafkuraviy tahdidlardan qoʻrqmasa, bunday millatni yengish mumkin emas.

Mafkuraviy jarayonlar bilan bogʻliq boʻlgan yana bir tushuncha bu “Strategema” hisoblanadi. Strategema – obyektning psixologik moyilligi va vaziyatning boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda maʼlum bir muammoni hal qilishga yoki yashirin maqsadga erishishga qaratilgan harakatlar ketma-ketligi.[4] Xitoy madaniyatida bu tushuncha kamida uch ming yil avvalpaydo boʻlgan.[5] Xitoy qadimdan oʻziga xos tamaddun markazlaridan biri hisoblangan. Ming yillar davomida Xitoy xalqining falsafiy qarashlari konfutsiychilik, buddizm, dzen-buddizm va daosizmga asoslangan, boshqa madaniyatlardan farq qiladigan madaniyatni yaratdi. Xitoyda eng qimmatli maʼlumotlarni oʻzida saqlagan kitoblar doimo sir tutilgan. Xitoyliklar oʻz qonunlari bitilgan asarlarni asrlar mobaynida koʻp marotaba yoʻqotib, vaqti kelganida yana osonlikcha ularni qayta topib olganlar. Xuddi ana shunday yashirin qonunlar bitilgan yodgorliklardan biri “36 stratagema” (hiyla-nayranglar)asari hisoblanadi.

Xitoy donishmandi Lao Szi oʻzining “Dao de Szin” nomli kitobida quyidagi fikrni keltiradi: “Suv – dunyodagi eng yumshoq va muloyim modda, ammo qattiq va mustahkam ashyolarni yengib oʻtishda u yengilmasdir va unga teng keladigan narsa bu olamda yoʻq. Muloyim qattiqni yengadi, kuchsizlar kuchlini magʻlub etadi. Bu narsani hamma biladi, ammo kamdan-kam kishi bu bilimni amalda qoʻllay oladi”.[6] Chindan ham bir qarashda oddiy haqiqat hisoblangan bu fikrni amaliyotga juda kam shaxslargina hayotga tadbiq eta olganlar.

Jahon tarixiga nazar tashlasak, juda koʻplab manipulyatsion, mafkuraviy usullar haqida bilib olishimiz mumkin. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmidan oʻzbek xalqi milliy madaniyati, maʼnaviyati taraqqiyotida mustamlakalik davri boshlandi. Mustamlakachilik siyosatida Turkistonni nafaqat siyosiy, iqtisodiy, balki maʼnaviy mustamlakaga aylantirish rejasi turardi. Buni ularning oʻzlari ham yashirmas edilar. Bu haqida N.Ostroumov 1882-yil 30-avgust kuni Toshkent oʻqituvchilar seminariyasidagi yigʻilishida “...musulmonlarimiz maorifining asosida ularni ruslashtirish... islomni buzish... umuman diniy jihatlarni buzish... yotmogʻi lozim degan boʻlsa; Turkiston general gubernatori I.A.Kuropatkin esa kundaliklarida; “Biz 50 yil tub-joy aholini taraqqiyotdan chetda... tutdik”, - deb qayd etgan edi.[7]

Bugungi kunda ham manipulyatsiya jarayonlarida yanada yangicha usullar, inson aqlini shoshirib qoʻyuvchi dasturlar qoʻllanilmoqdaki, ularga qarshi shaxs faqat oʻzining yuqori mafkuraviy immuniteti bilangina javob bera olishi mumkin. Aks holda ularning qurboniga aylanadi. Masalan, uning

xavfliligini bugungi Yevropadagi holat isbotlagan “Overton oynasi yohud yo‘q qilish dasturi”, kuch manipulyatsion uzoqqa mo‘ljallangan “FFF dasturi” bugun ko‘pchilikka ayon.

Odamning ma‘naviyatiga tahdid soladigan xavflar va ulardan o‘zini ongli himoya qilish ko‘nikmalari ta‘lim-tarbiya, ota-onalar o‘g‘itlari, yaxshilik va yomonliklarni ko‘rishi va bilishi jarayonida shakllana boradi. Ma‘furaviy tortishuvlarda tahdid soluvchi ham, o‘zini himoya qiluvchi ham - g‘oyani ommalashtirish uslublaridan foydalanadi. Bu - ma‘furaviy tarbiya uslublaridir. Demak, qaysi tomonning yengishini pirovard natijada ilmga asoslangan targ‘ibot va tashviqot hal qiladi. Shu tariqa ma‘furalar tortishuvi - targ‘ibot va tashviqotlar tortishuviga aylanadi, deyish mumkin.

Insonlarda ma‘furaviy immunitetni shakllantirishga qaratilgan bunday jarayonlar umumiy nom ostida Ma‘furaviy profilaktika deb yuritiladi.

Ma‘furaviy profilaktika sohasidagi ishlar tizimli tarzda olib borilyabdi, deb ayta olmaymiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF–5618-son farmonida shunday fikrlar keltirilgan: “...hozirgi globallashtirish, ilmiy-texnik taraqqiyot davrida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishning innovatsion usullaridan, targ‘ibotning ilg‘or va ta‘sirchan vositalaridan, xorijiy davlatlarning bu boradagi ijobiy tajribalaridan yetarli darajada foydalanilmayapti.”[8]

Shu bois ham jamiyatning barcha sohalarini yetuk kadrlar bilan ta‘minlash har qachongidanda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 3-yanvardagi “Uzluksiz ma‘naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori bilan tasdiqlangan Uzluksiz ma‘naviy tarbiya konsepsiyasida aynan ma‘furaviy profilaktika tadbirlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Xususan Konsepsiyaning 21-bandida “Jamiyatda ijtimoiy-ma‘naviy muhitni sog‘lomlashtirish, farzand tarbiyasi, oilaviy qadriyatlarimizga zid bo‘lgan turli ma‘naviy tahdidlarga qarshi ma‘furaviy immunitetni shakllantirishga qaratilgan profilaktik tadbirlarni tashkil etish” vazifalari belgilangan.[9]

XULOSA

Inson tom ma‘noda erkin yashashi uchun u avvalo o‘zining mustaqil fikriga ega bo‘lishi lozim. Bu esa uning mantiq ilmiga, ayniqsa argumentlash nazariyasiga ehtiyojini ko‘rsatadi. Bugun barcha jamiyatlarda bo‘lgani singari bizning jamiyatimizda ham yot argumentlar qurboniga aylanayotgan shaxslar afsuski topiladi. Bu holat ziyolilar, Respublika Ma‘naviyat va ma‘rifat markazi, barcha tarbiyachilar oldiga juda katta mas‘uliyat yuklaydi.

Bugun biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi RENESANNS poydevorini yaratishni maqsad qilib oldik. Bu esa barcha sohalar qatori ma‘naviyat, ta‘lim-tarbiya tizimiga katta mas‘uliyat bilan yondoshishimizni talab qiladi. Bu haqida to‘z talib yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev: “Uchinchi Renessans g‘oyasini, avvalo, jamiyatimiz chuqur anglab olmog‘i kerak. Har jabhada, sohada qiladigan ishlarimiz, rejayu istiqbol dasturlarimiz, ta‘lim-tarbiya va kadrlar siyosati, investitsion siyosat — barchasi unga sharoit va muhit yaratishga qaratilmog‘i lozim” deya ta‘kidlagan edi. Har bir jamiyat o‘ziga zarur shaxsni tarbiyalaydi. Unga o‘z taraqqiyoti darajasi va tendensiyalaridan kelib chiqib axloqiy, e‘tiqodiy, kasbiy-professional, huquqiy va boshqa qator talablar qo‘yadi. Jamiyat taraqqiyotining pirovard maqsadi ham inson, uning farovon, erkin va xavfsiz turmush kechirishidir. Jamiyat talabiga to‘liq javob beradigan kishi turli davrlarda har xil atalgan. Forobiy uni “fozil kishi”, tasavvuf namoyandalari “komil inson” deb ataganlar. “Har tomonlama rivojlangan shaxs”, “uyg‘un rivojlangan shaxs” atamaları ham qo‘llanilgan.

Har qanday buyuk rejalar, buyuk g‘oyalar inson ehtiyojlari, turmushi yaxshilanishi, erkinligi ortishi va ma‘naviy kamoloti bilan bevosita bog‘lansagina, hayotiylik va reallik kasb etadi. Shu jixatdan, biz ma‘furaviy immunitet har birimizga qay darajada zarur ekanligini shaxsan o‘zimiz his qilishimiz, barcha soha vakillari buni doimo yodda tutmog‘imiz lozim.

REFERENCES

1. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat yengilmas kuch. Toshkent, Ma‘naviyat. 2008, 77-bet
2. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
3. Karimov I. A. Milliy istiqbol ma‘furasi-xalq e‘tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. “Fidokor” gazetasi muxbiri savollariga javoblar-T; «O‘zbekiston», 2000 yil, 40 bet.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Стратегема>
5. Смолян Г. Рефлексивное управление — технология принятия манипулятивных решений.
6. Лао Цзи – эр.ав 604-531 йиллар, қадимги хитой файласуфи, даосизм асосчиси. “Дао де Цзин” номли фалсафий ва ҳарбий асар муаллифи.

PEDAGOGIKA

7. Hasanov B. V. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Ma'ruzalar kursi. (Sitata manbai. Ismoilbey Gaspirali// O'zbekim. 151 -b)
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PF – 5618-son Farmoni.(<https://lex.uz/ru/docs/-4149765>)
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.(<https://lex.uz/docs/-4676839>)

MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK ROMANCHILIGI: BADIY VA ILMIY TAFAKKUR MASALALARI

УЗБЕКСКАЯ РОМАНИСТИКА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ: ВОПРОСЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО И НАУЧНОГО МЫШЛЕНИЯ

UZBEK ROMANCE STUDIES IN THE INDEPENDENCE PERIOD: ISSUES OF ARTISTIC AND SCIENTIFIC THINKING

Pardaeva Zulfiya Jo'rayevna¹

¹Pardaeva Zulfiya Jo'rayevna

– Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti professori

Annotatsiya

Ushbu maqolada Mustaqillik davri o'zbek romanchiligi yutuqlari va ularga bag'ishlangan tadqiqotlar xususida so'z yuritiladi. Mustaqillik davri o'zbek romanchiligining birinchi bosqichi -1990 – 2000-yillarda yaratilgan Omon Muxtorning hajman mo'jaz romanlari, Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar", Murod Muxammad Do'stning "Lolazor", Xurshid Do'stmuxammadning "Bozor", Nazar Eshonqulning "Go'ro'g'li", Ulug'bek Xamdanning "Muvozanat", To'xtamurod Rustamning "Kapalaklar o'yini" va ikkinchi bosqichida - 2000 - yillardan hozirgi davrgacha yaratilgan Naim Karimovning «Cho'lpon», Xurshid Do'stmuxammadning "Donishmand Sizif", Asad Dilmurodning «Fano dashtidagi kush», Isajon Sultonning «Ozod», Erkin Samandarning «Tangri kudugi» kabi romanlar qiyosiy tahlil etilgan. X.Do'stmuxammadning «Bozor» romani tafakkurida jamiyat badiiy-estetik tafakkuri badiiy talqin etilgan bo'lsa, "Donishmand Sizif" romnida qadimgi yunon mifi va fransuz yozuvchisi Alber Kamyuning "Sizif haqida mif'i" asarining reprezentatsiyasi amalga oshirilgan. "Donishmand Sizif" romani o'zbek romanini ham shaklan, ham usluban yangilagan asardir.

Mustaqillik davrida o'zbek romannavislari tomonidan yaratilgan romanlar talqin va tahlil etilgan Zulfiya Pardaeva, Yo'ldoshxo'ja Solijonov, Shoira Doniyorova, Islomjon Yakubov, Mubora Omonovalar amalga oshirgan tadqiqotlar va ularda ko'rilgan masalalarga ham alohida to'xtalgan, munosabat bildirilgan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются достижения узбекской романистики и посвященные им исследования. В сравнительном аспекте рассмотрены такие романы, как романы узбекской романистики первого периода – 1990-2000 годов минироманы Амана Мухтара, Тагая Мурада "Поля, оставленные отцом", Мурада Мухаммада Дуста "Тюльпанник", Хуршида Достмухаммада "Базар", Назара Эшанкула "Гёрогли", Улугбека Хамдама "Равновесие", Тухтамуроода Рустама "Игра бабочек", второго периода – с 2000 годов по настоящему времени Наума Каримова "Чулпан", Хуршида Достмухаммада "Мудрый Сизиф", Асада Дилмурада "Птица на бренном степи", Исажона Султана "Озод", Эркина Самандара "Божий колодец". Если в романе Хуршида Достмухаммада "Базар" воплощено художественно-эстетическое мышление общества, то в романе "Мудрый Сизиф" репрезентирован древнегреческий миф О Сизифе и произведение Альбера Камю "Миф о Сизифе". Роман "Мудрый Сизиф" обновил узбекский роман в жанрово-стилевом отношении.

Особо отмечены исследования, посвященные анализу и интерпретации узбекских романов Зульфии Пардаевой, Юлдашхужи Салижанова, Шоуры Данияровой, Исламжана Якубова, Муборы Амановой.

Abstract

This article talks about the achievements of Uzbek novelists in the period of independence and the researches devoted to them. The first stage of Uzbek novels in the period of independence - 1990 - 2000, the magnificent novels of Amon Mukhtar, "Fields left by my father" by Togai Murad, "Lolazor" by Murad Mukhammed Dost, "Bazar" by Khurshid Dostmukhammad, Nazar Eshanqul's "Go'roghli", Ulug'bek Khamdam's "Equilibrium", Tokhtamurod Rustam's "Butterfly Game" and in the second stage - Naim Karimov's "Cholpon", , created from the 2000s until now Novels such as "The Wise Sisyphus" by Khurshid Dostmukhammad, "Bird in the Fano steppe" by Asad Dilmurod, "Free" by Isajon Sultan, and "God's Well" by Erkin Samandar are comparatively analyzed. Kh.Dostmukhammad's novels "Bazar" and "The Wise Sisyphus" are artistically interpreted in the novel thinking and represent the artistic and aesthetic thinking of the society, as well as the representation of the ancient Greek myth and the French writer Albert Camus's "Myth of Sisyphus".

In the period of independence, the novels were created interpreted and analyzed by Uzbek novelists, such as Zulfiya Pardaeva, Yoldoshkhoja Solizhanov, Shoira Doniyorova, Islamjon Yakubov, Mubora Omonova, and the issues raised in them were also discussed.

Kalit so'zlar: roman, romannavis, uslub, metod, poetika, adabiyotshunoslik, tadqiqot, badiiy-estetik tafakkur, ilmiy tafakkur.

Ключевые слова: роман, романист, стиль, метод, поэтика, литературоведение, художественно-эстетическое мышление, научное мышление.

Key words: novel, novelist, style, method, poetics, literary studies, research, artistic-aesthetic thinking, scientific thinking.

KIRISH

Mustaqillik yillarida respublikamizning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida amalga oshirilayotgan islohotlar, tabiiy-ki badiiy adabiyot sohasida ham o'z aksini topmoqda. Mamlakatimizning taraqqiy etgan davlatlar hamjamiyatiga qo'shilishi muloqot imkoniyatlarini kengaytirdi, tillarga bo'lgan e'tibor badiiy asarlarni aslyatda o'qishga, aslyatdan o'zbek tiliga o'girishga olib keldi, yetuk adiblar qo'llagan uslublar o'zbek yozuvchilari uchun badiiy mahorat maktabini o'tayotgan bo'lsa, jahon adabiyotshunosligida qo'llanilayotgan ilg'or tahlil metodlarini o'zlashtirish adabiyot sohasida olib boriladigan tadqiqotlarni ham faollashtirdi, ilm-fan yo'nalishlarini boyitdi.

O'zining uch asrdan ziyodroq taraqqiyot tarixida roman janr sifatida o'zining yashovchanligini, mukammaligini, inson va jamiyat bilan chambarchas bog'liqligini namoyon etayotgan bo'lsa, XX asrda A.Qodiriy asos solgan o'zbek romanchiligi ham dunyo romanchiligi bilan bahslashga oladigan baquvvat asarlar solnomasini yaratmoqda.

Roman epik janr sifatida jamiyat badiiy-estetik tafakkuri inikosi sifatida yuzaga kelar ekan, unda inson va jamiyatga xos taraqqiyot va tanazzul sabab va oqibatlari badiiy talqin etilishi tabiiy (biz bunda badiiy baquvvat romanlarni nazarda tutaymiz). E'tirof etish kerak, o'zbek romanchiligi va romanshunosligi bir-biriga monand rivojlandi. Milliy istiqlolning birinchi yillarida o'zbek romanchiligida kechgan sokinlikni ijodkor ongida kechgan kurashlar silsilasi davri desak adashmaymiz. Qalbda, ruhda kechgan hayrat va shukronalik ongda aks-sado berar ekan, yozuvchining o'y-xayolini band etgan g'oya talqini uchun yillar kerak bo'ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Mustaqillik davri o'zbek romanchiligi tadrijini badiiy va ilmiy tafakkur masalalariga ko'ra talqin va tahlil qilishda qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik va struktural-semantik tadqiq usullari qo'llanildi.

Mustaqillik davri uch o'n yillik o'zbek romanchiligi tom manoda poetik yangilanish jarayonida yuksalmoqda, desak adashmaymiz. Biz ushbu davr romanchiligini ikki bosqichda o'rganishni taklif qilamiz. Birinchi bosqich – 1990-2000-yillar, ikkinchi bosqich – 2000-yillardan hozirgi davrgacha.

Birinchi bosqichda yaratilgan Omon Muxtorning hajman mo'jaz romanlari, Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar", Murod Muxammad Do'stning "Lolazor", Xurshid Do'stmuxammadning "Bozor", Nazar Eshonqulning "Go'ro'g'li", Ulug'bek Xamdamning "Muvozanat" kabi romanlarni yangilanish davrining badiiy baquvvat romanlari desak mubolag'a bo'lmaydi. [4; 5; 10; 11]

Ikkinchi bosqichda yaratilgan Naim Karimovning «Cho'lpon», Xurshid Do'stmuxammadning "Donishmand Sizif", Asad Dilmurodning «Fano dashtidagi kush», Salomat Vafoning «Tilsim saltanati», «Ovoraning ko'rgan kechirganlari», Isajon Sultonning «Ozod», Erkin Samandarning «Tangri kudugi» [14, 15] romanlari poetikasi jahonga yuzlashgan o'zbek romanchiligining yutug'i sifatida turli janr va uslublarda mozaika singari turfa xil rang-barang shakllarni tuhfa etdi. E'tiborga molik jihati, bu romanlar chop etilishi bilan o'z kitobxonini ham, o'z munaaqqidini ham, o'z tadqiqotchisini ham topdi.

Mustaqillik davri romanchiligimizda ravnaq topayotgan ananaviy romanlar qatorida, noananaviy romanlar ham taraqqiyot sari yuzlangan ekan, yozuvchilarimiz yillar davomida tazyiq ostida yashagan ong ozod bo'lishi, o'z individual uslublariga ega bo'lish bilan birga, har bir roman ham individual bo'lishini anglab yetdilar. Roman hech bir qolipga, andozaga tushmasligi noananaviy romanlar misolida ham ochib berilar ekan, tub islohotlar tasirida yangilanayotgan zamonda yangicha ruh, yangicha tafakkur hosilasi o'laroq, yangi-yangi romanlar yaratilishi tabiiydir. Negaki, har bir davr o'z talab va ehtiyojiga ko'ra jamiyatda badiiy-estetik tafakkurni shakllantiradi. Xuddi shu o'rinda X.Do'stmuxammadning «Bozor» romani yangi shakllanib kelayotgan roman tafakkurida badiiy talqin etilgan jamiyat badiiy-estetik tafakkuri inikosi hamdir.

Mustaqillik davri romanlari tahlili jarayonida O.Muxtor, X.Do'stmuxammad, T.Rustamning ijodlarida noananaviy roman poetikasi turlicha shakllanar ekan, har bir yozuvchi qo'llagan uslub individual bo'lishi bilan birga har bir roman ham o'ziga xos poetik tizimni namoyon etadi. Romanlarning konseptual g'oyasini ochib berishda asosan retrospektiv va assotsiativ syujetlar qo'llangan bo'lib qahramonlarning botiniy olamini, qalb kechinmalarini badiiy talqin etishda ularning keng imkoniyatlari namoyon bo'ladi.

Hozirgi o'zbek romanlarida noananaviy talqin uslublarining qo'llanilishi o'zbek romani poetikasining badiiy yangilanishida muhim ahamiyat kasb etadi. E'tirof etish kerak, noananaviy talqin yo'llarining shakllanishida nafaqat g'arb modern romanlarining, balki mumtoz o'zbek adabiyoti, xalq og'zaki ijodi ananalarining ham tasiri e'tiborga molik. O.Muxtorning «Ko'zgu oldidagi odam»,

«Aflotun», X.Do'stmuhammadning «Bozor» romanlarida falsafiy mushohada, «Ming bir qiyofa», «Tepalikdagi xaroba»da psixologik tahlil, T.Rustamning «Kapalaklar o'yini»da absurd g'oya bugungi kun misolida ochib berilishi romanchiligimizda noananaviy uslublarning yuzaga kelishida aslida biz yashayotgan voqelik ham alohida o'rin tutishini ko'rsatadi.

Romanchiligimizda noananaviy romanlarning yuzaga kelishining eng muhim omili janrning tadrijiy taraqqiyot talabi bo'lib, janrga xos yangilanish, isloh qilish, tarixiy poetika komponentlarini namoyon etish o'zbek romaniga ham xos xususiyatdir. Bu nafaqat o'zbek romani dinamikasini, umuman, roman janrining tadrijini ifodalaydi.

Poetika tahlilida nafaqat umumestetik qoidalari bilan birga manbaning o'ziga ham etibor berish kerakligini, lingvistika so'z san'atining yuzaga kelishida yordamchi soha ekanligini takidlagan rus adabiyotshunosi M.Baxtin sanat mohiyatini, uning falsafiy-estetik komponentlari dinamikasini dialektik qonuniyat asosida asoslab beradi. Nazariy asoslangan poetika tahlili «estetik tahlil manbai» sifatida talqin etiladi va estetik tahlilning uch uslubiy vazifasi asoslab beriladi:

Birinchidan, estetik manbaning sof badiiy o'ziga xosligi va tuzilishini anglamoq; M.Baxtin bu tushunchani estetik manba arxitektonikasi deb yuritadi;

Ikkinchidan, estetik tahlil asarning yaratilish negiziga, uning tuzilishi estetik manbaga qaram bo'lmagan holda tahlil jarayoni amalga oshirilmog'i lozim. Bunda ijodkor sanat asarini yaratishda qanday sohalar bo'yicha mukammal bilimni namoyon qilgan bo'lsa, tadqiqotchi ham bu bilimlarni shunday mukammal bilmog'i va tahlil etmog'i lozim, yani u ham geometrik, fizik, anatom, fiziolog, lingvist bo'lmog'i kerak;

Uchinchidan, estetik tahlilning vazifasi asar manbasini estetik tahlilini oshirishning texnik apparati deb anglamoq lozim. [1, 49]

Hozirgi davr romanchiligida kechayotgan badiiy evrilishlar adabiy jarayonning birmuncha faollashganidan darak berish barobarida, roman poetikasiga ham tasir qilmay qolmaydi. Romanchilik va uning tegrasida kechayotgan bahs-munozaralar, ilmiy tadqiqotlar tahlili taraqqiy etgan jamiyatlarda bo'lgani kabi bizning jamiyatimizning ham badiiy-estetik tafakkuri darajasini aynan roman inkishof etishi, bugungi muttasil o'zgarib borayotgan adabiy jarayonda roman taqdiri yozuvchilarimiz uchun ham, adabiyotshunoslarimiz uchun ham eng muhim muammo bo'lib qola berishini ko'rsatadi. «Janr o'z davriga va o'z yozuvchisiga monand bo'ladi: o'zi mansub davrni nafaqat tasvirlaydi, balki unga aniqlik ham kiritadi», - deb yozadi adabiyotshunos N.Dulova. [7, 5] Demak, Mustaqillik davri romanchiligi nafaqat o'zi mansub davrni tasvirlaydi, balki davrga xos jamiyat badiiy-estetik tafakkur roman tafakkuri sifatida shakllanadi. Turli-tuman o'zgarishlar, global muammolar, tabiiy ofatlar, siyosiy ziddiyatlar, qirg'inbarot urushlar inson ongida yuz berayotgan o'zlikni anglash yo'lidagi silsilalar qahramon «men»i bo'lib roman tiliga ko'char ekan, kuz havosiga o'xshash o'zgaruvchan inson tabiatini tasvirlash ananaviy romanlar poetikasi ramkasiga sig'maydi, shu sababdan ham yozuvchilar murakkab tizimli roman poetikasiga murojaat etadilar. Bu jarayon, ayniqsa, XX asrning eng oxirgi o'n yilligida birmuncha izchillashgan bo'lsa, XXI asrning birinchi choragida ayniqsa faollashdi. Bunday murakkab tizimli poetikani zohir qilgan romanlarni talqin va tahlil etishda integratsion tahlil metodlarini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa tizimli sinergetik tahlil metodlarini qo'llash romanni kulturologik jihatdan fanlararo munosabatda tadqiq etish adabiyotshunoslik imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Mustaqillik davri o'zbek romanlari shaklan yangilanib qolmay, ularda tafakkur mantiqi mohiyatan o'zgarmoqda, poetika tuzilishi yangilanmoqda, umuminsoniy qadriyatlar milliylikdan kelib chiqib talqin etilmoqda. Milliy istiqlol davrining birinchi o'n yilligida O.Muxtor, X.Do'stmuhammad, T.Rustam ijodida bo'y ko'rsatgan yangicha badiiy usul va uslublari o'zbek romani poetikasiga ijobiy tasir qilmay qolmaydi.

Bir-birini takrorlamaydigan, mavzu jihatidan ham, poetikaga nisbatan ham O.Muxtor romanlari yozuvchining badiiy tadqiqotlariga o'xshaydi. Mudom ijodiy izlanishda bo'lgan yozuvchi usluban nimanidir kashf etadi. Chuqurroq mushohada yuritilsa, bizga notabiiy tuyulgan ifoda, mavzu, hatto uslub orqali o'zimiz, o'zligimiz, Sharq tafakkuri badiiy inkishof etilganini anglaymiz. Voqelikning xuddi shunday inson va koinot, inson va jamiyat nuqtai nazaridan «notabiiy» badiiy tasvir vositalari orqali badiiy ifodalanishi o'zbek romanchiligi tasnifida noananaviy romanlar tamoyilini ochib berdi, desak, adashmaymiz. O'zbek romanchiligida noananaviy roman janrining shakllanishida yozuvchi Omon Muxtorning o'z o'rnini bor.

Davr o'tmoqda, zamon o'zgarmoqda, demak, odamlar ongi ham o'zgarmoqda. Kechagina shov-shuvlarga sabab bo'lgan asar bugun o'quvchini qoniqtirmasligi mumkin. Bu bilan biz aslo vaqt o'tishi bilan har qanday asar eskiradi, istemoldan chiqadi, demoqchi emasmiz. Aksincha, badiiy

asarning haqiqiy qiymatini bazan vaqt masofasi ham belgilaydi. Roman tafakkuri taklif etgan falsafiy bahsga o'quvchi tayyor bo'lmagan aksar hollarda shunday jarayon kechishini Marsel Prust, Jeyms Joys, Frans Kafka, Natali Sarrot, Jon Apdayk, Paulo Koelo, Gabriely Markes romanlarining taqdiridan ham anglash mumkin.

Omon Muxtor romanlari tadrijini tahlil etar ekanmiz, «Maydon» va «Aflotun» romanlari talqin uslubi, voqelik talqini yechimi bilan bir-biridan farq qilsa-da, talqinga jalb etilgan manba va muammoni roman g'oyasiga singdirib yuborilishi jihatidan o'zaro mushtarak. «Maydon» romani mutolaasi jarayonidayoq jahon adabiyoti durdonalari bo'lmish «Asrga tatigulik kun», «O'n bir negr bolasi» romanlariga xos badiiy komponentlar «Maydon»ga ham xos ekanligini anglaymiz. Shuningdek, «Uch musulmon va bir qiz» haqidagi hikoyat zamiridagi mohiyatni «Maydon»da uqqandek bo'lamiz.

«Ming bir qiyofa», «Ko'zgu oldidagi odam», «Tepalikdagi xaroba» romanlari ruhiga singdirib yuborilgan, og'ziga gulf solinishiga toqat qilolmay, bu kunimdan o'lganim yaxshi deb o'zini dorga osishlarini so'rab, maydonga arqon ko'tarib kelgan odam haqidagi rivoyat ushbu trilogiya g'oyasi ramzi, desak ham bo'ladi. [6; 12; 13]

O.Muxtorning shartli-ramziy badiiy talqin yo'lida yaratilgan noananaviy romanlari milliy istiqlol davri romanchiligimizda shakllanayotgan va yangilanayotgan o'zbek romani janriga ijobiy tasir ko'rsatar ekan, zamon bilan hamnafas roman janr talabidan kelib chiqib, o'zbek romanchiligida noananaviy roman janri shakllanishini romanchiligimiz yo'lidagi ijobiy hodisa deb baholaymiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mustaqillik davri romanchiligimizda ravnaq topayotgan ananaviy romanlar qatorida, noananaviy romanlar ham taraqqiyot sari yuzlangan ekan, yozuvchilarimiz yillar davomida tazyiq ostida yashagan ong ozod bo'lishi, o'z individual uslublariga ega bo'lish bilan birga, har bir roman ham individual bo'lishini anglab yetdilar. Roman hech bir qolipga, andozaga tushmasligi noananaviy romanlar misolida ham ochib berilar ekan, tub islohotlar tasirida yangilanayotgan zamonda yangicha ruh, yangicha tafakkur hosilasi o'laroq, yangi-yangi romanlar yaratilishi tabiiydir. Negaki, har bir davr o'z talab va ehtiyojiga ko'ra jamiyatda badiiy-estetik tafakkurni shakllantiradi. Xuddi shu o'rinda X.Do'stmuhammadning «Bozor» romani yangi shakllanib kelayotgan roman tafakkurida badiiy talqin etilgan jamiyat badiiy-estetik tafakkuri inikosi bo'lgan bo'lsa, yozuvchining «Donishmand Sizif» romaniga xos umuminsiniy falsafiy mushohada qadimgi yunon mifi reprezentatsiyasi orqali ochib beriladi.

T.Rustamning «Kapalaklar o'yini» romanini tahlil etar ekanmiz, absurd romanning talqin manbai absurd hayot ekanligini anglaymiz. Badal Armonning xotiralari, ularning tahlili bayonida har safar muqarrar bir fojia tafsiri kelib chiqadi. Go'yo kimsasiz, so'rovchisi yo'q Badalning «g'arbona» hayot kechirishi-yu, o'zbek qizlarining «tungi kapalaklar»ga aylanishi zamirida achchiq haqiqat yotadi. Har bir voqea xulosasi qahramonda absurd tuyg'u uyg'otadi. Hayot haqidagi falsafiy mushohadalarni ko'povozlilik psixologik tahlil meyoriga yetkazadi. Romanning g'oyaviy-badiiy mazmuni qahramon mansub absurd hayot inikosi sifatida namoyon bo'lganini, Badal Armon esa absurd qahramon sifatida shakllanganini, absurd esa har qanday davrda, har qanday holatda manisizlikdan mano izlash ekanligini ochib berishga xizmat qiladi. [12]

Shu bilan birga, «Kapalaklar o'yini» poetikasida birmuncha mavhumliklar mavjud. Romanda mantiqiy tahlil bazan «modern» yo'nalishiga taassub bilan almashinadi. Nokerak takrorlar roman mohiyatiga faqat salbiy tasir ko'rsatadi, xolos. Modern talqin uslubiga xos «bir badiiy nafas olishlik» abzaslarda yozuvchi «nafasi» yetmayotgani, abzas davomiyligi zo'raki bo'layotgani seziladi.

«Kapalaklar o'yini» romanining ahamiyati shundaki, aynan shu roman orqali o'zbek romanchiligi noananaviy janr yo'nalishida yaratilgan modern talqin uslubidagi absurd roman tamoyiliga birmuncha yaqinlashgan. Bu esa, tabiiyki, roman janri taraqqiyotidagi rang-baranglilikni taminlaydi.

Mustaqillik davri romanlari tahlili jarayonida O.Muxtor, X.Do'stmuhammad, T.Rustamning ijodlarida noananaviy roman poetikasi turlicha shakllanar ekan, har bir yozuvchi qo'llagan uslub individual bo'lishi bilan birga har bir roman ham o'ziga xos poetik tizimni namoyon etadi. Romanlarning konseptual g'oyasini ochib berishda asosan retrospektiv va assotsiativ syujetlar qo'llangan bo'lib qahramonlarning botiniy olamini, qalb kechinmalarini badiiy talqin etishda ularning keng imkoniyatlari namoyon bo'ladi.

Hozirgi o'zbek romanlarida turli xil talqin uslublarining qo'llanilishi o'zbek romani poetikasining badiiy yangilanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Etirof etish kerak, noananaviy talqin yo'llarining

shakllanishida nafaqat g'arb modern romanlarining, balki mumtoz o'zbek adabiyoti, xalq og'zaki ijodi an'alarining ham tasiri etiborga molik. O.Muxtorning «Ko'zgu oldidagi odam», «Aflotun», X.Do'stmuhammadning «Bozor», kabi romanlarda falsafiy mushohada, «Ming bir qiyofa», «Tepalikdagi xaroba»da psixologik tahlil, T.Rustamning «Kapalaklar o'yini»da absurd g'oya zamonga monand vaqt va makon mohiyatidan kelib chiqib ochib berilishi romanchiligimizda yangi uslublarning yuzaga kelishida biz yashayotgan voqelik ham alohida o'rin tutishini ko'rsatadi. [12; 13]

Romanchiligimizda yangi uslubdagi romanlarning yuzaga kelishining eng muhim omili janrning tadrijiy taraqqiyot talabi bo'lib, janrga xos yangilanish, isloh qilish, tarixiy poetika komponentlarini namoyon etish o'zbek romaniga ham xos xususiyatdir. Bu nafaqat o'zbek romani dinamikasini, umuman, roman janrining tadrijini ham ifodalaydi.

Mustaqillik davri o'zbek romanlariga xos yana bir badiiy xususiyat – mifopoetik romanlarning yaratilishi. Bu turkumga o'zbek prozasining jiddiy yutuqlaridan sanalgan Sh.Bo'tayevning "Shox", "Yettinchi tong", X.Do'stmuhammadning "Bozor", "Donishmand Sizif", N.Eshonqulning "Go'ro'g'li", U.Hamdanning "Isyon itoat", I.Sultonning "Boqiy darbadar", "Ozod" romanlari mansubdir. [19]

Ko'rsatib o'tish joiz, o'zbek adabiyotshunosligida mifopoetika masalalari adabiyotshunoslar N.Vladimirova, G.Garipova, S.Kamolova, N.Sizdiqboyev, M.Qo'chqorovalar tomonidan tadqiq etilgan, yuqorida zikr etilgan romanlar bo'yicha ham turli xil nuqtai nazardan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. J.Bo'ronovanning "Zamonaviy rusiyzabon va o'zbek nasrida badiiy mifologizm" [2] mavzuidagi falsafa doktori dissertatsiyasi qiyosiy adabiyotshunoslik yo'nalishida bajarilgan bo'lib, rusiyzabon va o'zbek nasrida mifopoetika masalalari aks etgan Temur Po'latovning «Mulk», «Taroziy toshbaqasi», Hamid Ismoilning «Mbobo», Omon Muxtorning «To'rt tomon qibla» va Xurshid Do'stmuhammadning «Donishmand Sizif» kabi qissa va romanlari qiyosiy tadqiq etilgan. Ushbu tadqiqotni bajarishda tadqiqotchi qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik va struktural-semantik tadqiq usullarini qo'llagan.

Ushbu davrda yaratilgan mifopoetik romanlardan Xurshid Do'stmuhammadning "Donishmand Sizif" [8, 249-359] to'liq representatsiyasi bilan farq qiladi. Yozuvchi Sizif haqidagi qadimgi mifga murojaat qilib, o'zining yangilangan (neomifologizm) mifini yaratadi, talqin jarayonida ko'plab o'zbek maqollari va iboralarni qo'llaydi, Sizif obrazi, go'yo-ki insonning dardlari, o'y-kechinmalari va tashvishlarining ramziy talqini sifatida tasvirlanadi.

Roman jamiyat badiiy-estetik tafakkuri inikosi ekan, kundan kunga o'z murakkabliklarini namoyon etayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida ruhan, manan va moddiy jihatdan sinib qolmaslik uchun evrilayotgan inson bor dardu tashvishi, shodligu g'ami bilan real voqelik inikosi sifatida uning badiiy talqin obyektiga aylanishi tabiiy. [13, 54] X.Do'stmuhammad qalamiga mansub «Bozor» romanining badiiy yutug'i ham unda aynan real voqelik badiiy modelining yaratilganligidir. Yozuvchining "Donishmand Sizif" falsafiy romanida esa Sizif obrazi representatsiyasini amalga oshirishda yozuvchi postmodernizm uslublarini badiiy mahorat bilan amalga oshiradi. To'g'ri, roman poetikasida g'arb «ong» oqimi usul va uslublari seziladi, ammo asar talqin manbai va talqin uslubi o'rtasida tafakkur mantiqi mavjud bo'lib, romanga sharqona tafakkur talqini olib kirilgan, qo'llanilgan barcha uslublar mantiqan bir-birini to'ldiradi, yunon mifi, fransuz yozuvchisining essesi o'zbek yozuvchisi talqinida yangicha mazmun kasb etadi.

"Donishmand Sizif" romani janr jihatidan ham, uslub jihatidan yangi bo'lib zamonaviy o'zbek romanchiligini bir pog'ona yuqori ko'tardi, desak, adashmaymiz. O'zining badiiy muvaffaqiyati bilan ko'plab adabiyotshunoslarni, tadqiqotchilarni, kitobxonlarni o'ziga jalb etdi. Roman xususida bahs-munozaralar yuzaga keldi, ilmiy xulosalar bildirildi. Roman o'z badiiy jozibasi bilan zamonaviy o'zbek romanlari ichida "yarq" etib ko'zga tashlandi. Shu sababli ham munosabatlar har xil bo'ldi.

Nafaqat o'zbek romannavislari badiiy ahamiyatga molik asarlar yaratdi, o'zbek romanshunos olimlari ham roman janri bo'yicha tadqiqotlarni turli adabiyotshunoslik muammolaridan kelib chiqib olib bordilar. Mustaqillik davri adabiyotshunosligida yaratilgan A.Rahimovning «O'zbek romani poetikasi» (1993), D.To'rayevning «Hozirgi o'zbek romanlarda tafakkur va mahorat muammosi (1960-80 yillar)» (1994), H.Karimovning «Hozirgi o'zbek nasrida hayot haqiqati va inson konsepsiyasi: 1970-80 yillar» (1994), U. Qosimovning "Adabiy-estetik tafakkur tadriji: ananaviylik, vorisiylik, o'ziga xoslik (Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor va Tog'ay Murod ijodi misolida)" kabi doktorlik dissertatsiyalari hamda A.Xolmurodovning «Odil Yoqubov romanlarida psixologizm» (1991), I.Samandarovning «O'zbek tarixiy romanlarida insoniy munosabatlarning badiiy tasviri» (M.Do'st, G'.Xotamov, O.Otaxon asarlari asosida, 1994), X.Lutfiddinovanning «Yozuvchining estetik ideali va ayollar obrazi» (1994), O.Iskandarovanning "Diyonat" va "Qiyomat" romanlarida insoniy munosabatlarning badiiy tasviri» (1995), M.Olimovning «Hozirgi o'zbek adabiyotida pafos muammosi» (1995), A.Boboniyozovning

“Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanida tasviriy vositalar va til badiiyati” (1995), Z.Mahmudovning «Abdulla Qodiriy «O'tkan kunlar» romanining milliy o'ziga xosligi» (1996), T. Qurbonovning «Odil Yoqubovning portret yaratish mahorati» (1997), U.Musaevning «Xudoyberdi To'xtaboyev romanlarining syujet va konflikt xususiyatlari» (1997), Z.Jalmatovning “Urbanistik asarlardagi mushtaraklik va o'ziga xoslik (P.Qodirovning «Olmos kamar» asarining qiyosiy tahlili misolida)” (1999), A.Qahramonovning «Mehrobdan chayon» romani poetikasi” (2000), Z.Rahimovning «Odil Yoqubovning «Ko'hna dunyo» romani poetikasi” (2000), N.Soatovning «Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanida epik tasvir ananalari» (2001), Sh.Isayevning «O'zbek tarixiy romanlarida xarakter ruhiyatini tasvirlash usullari» (2001), X.Hamroqulovning «Abdulla Qahhorning «Sarob» romanida shaxs fojiasi talqini» (2004) kabi nomzodlik dissertatsiyalarida istiqlolgacha bo'lgan davrda yaratilgan asarlar bilan bog'liq muayyan masalalar o'rganilgan.

Z.Pardayevaning «Hozirgi o'zbek romanchiligining taraqqiyot tamoyillari» (2003) [12] mavzuidagi doktorlik ishi bevosita istiqloldan so'ng yaratilgan romanlar tadqiqiga qaratilgan. Bu tadqiqotda dissertant o'zbek adabiyotida romanga xos badiiy tafakkur tarzining mavjudligi, unga xos uslubiy ifodaning namoyon bo'lishi, asar poetikasidagi g'oyaviylik va badiiylik, syujet va kompozitsiya, stilistik shakllanish kabi masalalarni jahon nasri bilan qiyosiy tadqiq etgan. Shuningdek, tadqiqotchi o'z dissertatsiyasida o'zbek romanchiligi taraqqiyotining yetakchi tamoyillarini belgilab, modernizmga nisbatan yangi munosabatning shakllanishini kuzatar ekan, hozirgi o'zbek romanlari tahlilida Mixail Baxtinning roman nazariyasi va Xose Ortega-i Gassetning modernistik roman nazariyasiga suyanagan holda jahon romanchilik maktabi tajribalariga murojaat etadi, Tog'ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romani poetikasi keng tadqiq etiladi.

Y.Solijonovning «XX asrning 80-90 - yillari o'zbek nasrida badiiy nutq poetikasi» mavzuidagi doktorlik ishida mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab yaratilgan asarlar tahlili misolida badiiy ijodda prozaik nutq tiplarining o'rni, badiiy asardagi bayon usuli va avtor nutqining mavqei, personaj nutqining o'rni, monolog, dialog, ichki nutq, nutq polifoniyasi hamda o'zbek adabiyotiga polifonik romanning kirib kelishi kabi ilmiy-nazariy masalalar tadqiq etilgan. [17]

M.Pirnazarovning «Hozirgi o'zbek romanlarida uslubiy izlanishlar (Omon Muxtor, X.Do'stmuhammad, U.Hamdami romanlari misolida)» deb nomlangan nomzodlik ishida yuqorida nomlari keltirilgan ijodkorlarning istiqloldan so'nggi davrda elon qilingan asarlaridagi uslubiy izlanishlarning mohiyatini epik nasrdagi milliy adabiy ananalaridan, mifologik tasavvurlarning o'ziga xos talqinlarini esa diniy-axloqiy qarashlar zahiridan izlashga uringan. ayni paytda yangilanayotgan uslubni roman ichki dinamikasi bilan bog'lab o'rganishga harakat qilgan. [14]

Adabiyotshunos Sh.Doniyorovning “Istiqlol davri o'zbek romanlarida milliy ruh va qahramon muammosi” mavzusida bajarilgan doktorlik dissertatsiyasida istiqlol arafasi va mustaqillik davrida yaratilgan P.Qodirovning “Ona lochin vidosi”, O'.Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar», Sh.Xolmirzayevning «Dinozavr», O.Muxtorning «Tepalikdagi xaroba», «Ishq ahli», «Aflotun», T.Murodning «Otamdan qolgan dalalar», «Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi», Muhammad Alining “Ulug' saltanat”, X.Do'stmuhammadning «Bozor», U.Hamdami «Muvozanat», «Isyon va itoat» hamda boshqa milliy ruh va qahramon masalasi yorqin aks etgan romanlar tadqiq etilgan. [5]

Adabiyotshunos Muhabbat Sharafutdinovning “XX asr o'zbek romanchiligi hikoya tarzining o'ziga xos xususiyatlari (jahon adabiyoti kontekstida)” mavzusidagi tadqiqoti - roman janri poetikasida muhim o'rin tutuvchi ayni shu muammoni - milliy roman strukturasidagi yangilanish jarayonini jahon adabiyoti kontekstida - jahon romanchiligining nodir namunalari bilan qiyosan tahlil etish yo'lidan boradi. [17] Adabiyotshunos Umarali Normatov ushbu tadqiqotni “XX asrning mohir romanshunoslari M.Baxtin, X.Ortega-i-Gasset qarashlariga tayangan holda XX asr o'zbek romani hikoya tarzini jahon adabiyoti kontekstida tadqiq etishga qaratilgan ushbu tadqiqot kishida iftixor tuyg'usini uyg'otdi; XX asr o'zbek adabiyotida sho'ro davri istibdodi-tazyiqlariga qaramay, yangi davr jahon adabiyoti nodir namunalari bilan bemalol bo'ylasha oladigan asarlar yaratganligini, milliy adabiyotimiz shunchaki “ko'pmillatli sovet adabiyotining tarkibiy qismi” emas, jahon yangi adabiyotining uzviy qismi tarzida rivojlanganligini yana bir karra tasdiqlaydi...” , [2] - deb yuqori baholaydi.

Mamlakatimizning taraqqiy etgan davlatlar hamjamiyatiga qo'shilishi muloqot imkoniyatlarini kengaytirdi, tillarga bo'lgan etibor badiiy asarlarni aslyatda o'qishga, aslyatdan o'zbek tiliga o'girishga olib keldi, yetuk adiblar qo'llagan uslublar o'zbek yozuvchilari uchun badiiy mahorat maktabini o'tayotgan bo'lsa, jahon adabiyotshunosligida qo'llanilayotgan ilg'or tahlil metodlarini o'zlashtirish adabiyot sohasida olib boriladigan tadqiqotlarni ham faollashtirdi, ilm-fan yo'nalishlarini boyitdi.

Badiiy adabiyot, xususan romanchilik bugungi globallashuv jarayonida insoniyat madaniyatini yuksaltirish, intellektual salohiyatini oshirish, yosh avlodni barkamol shaxs etib tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Yangicha uslub va yondashuvlar, adabiy-estetik tamoyillarning izchil takomillashuvi natijasida badiiy tafakkurning tadrijiy rivoji bilan bog'liq ilmiy konsepsiyalar adabiyotshunoslik sohalarida taraqqiyotini taminlashning ahamiyatga ega omillaridan sanaladiki, romanchilik muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlarning ilmiy hamda amaliy xulosalariga asoslanish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Mustaqillik davri o'zbek romanlaridagi uslubiy yangilanishlarning yuzaga kelishida omil bo'lgan manbalar - adabiy-badiiy an'analar va jahon so'z san'atining ilg'or izlanishlarini o'zida uyg'unlashtirgan milliy ruhni talqin etishda o'zbek romanchiligining yangilanish bosqichi, Sharq va G'arb adabiy an'alarining badiiy sintezini o'rganish asosida yaratilgan Shohsanam Davronovning "Istiqlol davri o'zbek romanlarida Sharq va G'arb an'alarining badiiy sintezi" mavzusida fan doktori dissertatsiyasi muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotda Mustaqillik davrida yaratilgan Asad Dilmurodning "Fano dashtidagi qush", Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor", Omon Muxtorning "Ffu", "Aflotun", Abbos Saidning "Ko'chada qolgan odam", Isajon Sultonning "Ozod", "Boqiy darbadar", Nazar Eshonqulning "Go'ro'g'li yoxud hayot suvi", Ulug'bek Hamdamning "Isyon va itoat", "Sabo va Samandar", "Namatak", Ahmad Azamning "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar", Luqmon Bo'rixonning "Jaziramadagi odamlar" kabi romanlarda zohir bo'lgan anana va badiiy sintezning roman poetikasidagi yangicha tafakkur tarzi, ifoda yo'sinlari, uslubiy o'ziga xos xususiyatlari keng va atroflicha o'rganilgan, tadqiq jarayonida analitik tahlil, qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy, germevtik, psixologik, sotsiologik metodlardan foydalanilgan. Dissertant tomonidan U. Hamdamning "Sabo va Samandar" romani A.Navoiyning "Layli va Majnun"i bilan, "Isyon va itoat" romani Paolo Koeloning "Alkimyogar"i bilan, I.Sultonning "Boqiy darbadari" 4. Aytmatovning "Oxir zamon nishonalari" bilan muvaffaqiyatli qiyoslangan.

Dissertant ishda Mustaqillik davri o'zbek romanlarida kechayotgan, e'tiborga molik Sharq va G'arb badiiy sintez hodisalarini imkon darajasida qamrab olishga harakat qilgan. Ayniqsa, klassik adabiyot tasiri, A.Navoiy epik ijodining romannavislar tomonidan o'zlashtirilishi yangi o'zbek romanlarida yozuvchi badiiy mahorati masalalari ijobiy hal qilinishiga omil bo'lgan. Shuningdek, o'zbek romanchiligi uslubiy rang-barangligiga ta'sir qilgan g'arb, Lotin Amerikasi, rus yozuvchilarining ijodi tarixiy-qiyosiy tahlilga tortilgan, tarjima asarlar maydonining kengayishi o'zbek romannavislari ijod imkoniyatlarini kengaytirgani, "Zamonaviy adabiy jarayonda kechayotgan jahon adabiyoti yutuqlaridan o'zlashtirishga intilish harakatlariga ham ana shu manoda ijobiy jarayon sifatida qaramoq joiz. Natijada adabiy jarayonda xilma-xil qarashlar, mazmunan boy va shaklan turfa ifoda va uslubiy yangilanishlar yuzaga kelmoqda. Chunki boshqa xalqlar adabiy merosi, madaniyati bilan batafsil tanishgan, o'rgangan ijodkorning o'z xalqi, zamondoshlari haqidagi fikr va qarashlari takomillashadi, yangi uslubiy izlanishlarni kashf etish imkoniyatlari kengayishi" etirof etilgan. [5,147]

Hozirgi adabiy jarayonda kechayotgan janr talablari va badiiy mezonlar o'zgarishiga I.Sultonning "Boqiy darbadar" romanida "Mangu darbadarning qaytishi" premyerasi, N.Eshonqulning "Go'ro'g'li" romanida sud jarayonining teatrdagi tashkil etilishi, E.Azamning "Shovqin" romani qahramoni kinodramaturg Farhod Ramazonning Sharq adabiyotida mashhur Shayx Sanon qissasi syujeti asosida yaratgan "Ishq isyon" asarini yaratishi kabilarga tadqiqotchi romanlar syujetiga kiritma epizod sifatida teatr tomoshalarining olib kirilganligi deb aniqlik kiritadi. [5,159]

Bu badiiy unsur roman janrining teatrlashuviga misol bo'ladi. Xuddi shunday jarayonni M.Bulgakov, V.Nabokov, B.Pasternak asarlari reprezentatsiyasini hozirgi zamon rusiyzabon adabiyotda kuzatish mumkin. Jahon adabiyotida kechayotgan jarayonlarning hozirgi o'zbek romanlarida ham kechishi, tabiiyki, ijobiy hodisa.

Adabiyotshunoslikdagi roman poetikasi muammolari bilan bogdik fikr-muloxazalar, ilmiy-nazariy umumlashmalar Mustaqillik davri o'zbek romanlaridagi poetik yangilanishlarni tadqiq etishga bag'ishlangan I.Yakubovning "Mustaqillik davri o'zbek romanlarining poetikasi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasi ham alohida ilmiy ahamiyatga ega. [20]

Zero, jahon adabiyotshunosligida roman poetikasi masalalari janr yangilangani sari yangicha xususiyatlarni zohir qila borar ekan, uni adabiy jarayon kontekstida o'rganish, tadqiq etish, umumlashtiruvchi ilmiy-nazariy xulosalar chikarish ehtiyoji mavjud bo'lib qola beradi. XX-XXI asrlar oraliq o'zbek romanchiligi badiiy kashfiyotlari, adabiy-estetik maktablar yutuklari milliy romanlar poetikasidagi badiiy konsepsiyalar, talqin uslublari, syujet-kompozitsiya, personajlar tizimi, shakl-uslubdagi uziga xosliklar ularning ilmiy-nazariy asoslariga bo'lgan talablarni ham o'zgartirdi.

Mustaqillik davri romanchiligini adabiyotshunos I.Yakubov "Adabiy hodisalarni sabab-natija munosabatlariga tayanib izohlash ananasi yoniga oqibatdan sababga qarab borish tamoyili qo'shilib, poetik tasvirda ramziy- majoziylik salmog'i ortib, metaforiklik chuqurlashdi; tasvir predmeti va badiiylilik moduslari yangilandi; badiiy ifodada kinoyaviylik, tragiklik, satiriklik, dramatiklik moduslariga etibor kuchaydi", [20, 14] - deb tariflaydi. Adabiyotshunos tadqiqotda Mustaqillik davrida o'zbek milliy romanining "roman-pentalogiya, roman-tetralogiya, rivoyat- roman, mistik-roman; ilmiy-fantastik roman, marifiy-biografik roman, esse-roman, roman-istexzo, roman-muhokama, roman-publitsistika, "mini-roman" janrlari yaratilganini ilmiy asoslab beradi.

Mustaqillik davri uzbek romani poetikasi bilan boglik muammolarni ochib berish, milliy roman poetikasida namoyon bulayotgan yangicha tafakkur tarzi, ijodiy konsepsiyalar, ifoda yusinlari, syujet-kompozitsiya, personajlar tizimi, shakl-uslubdagi uziga xosliklarni aniklash maqsadida tadqiqotchi XX-XXI asrlar oralig'i o'zbek romanchiligi poetikasi yangilanishiga sezilarli tasir etgan «Tangri kudug'i» (Erkin Samandar), «Cho'lpon» (N.Karimov), «Donishmand Sizif» (Xurshid Do'stmuhammad), «Tutash olamlar» (X.Shayxov), «Ro'zi Chorievning so'nggi vasiyati» (N.Normatov), «Kallaxonalik yigitcha», «Musavvir» (Alisher Mirzo), «Go'ro'g'li» (Nazar Eshonqul), «Namatak» (Ulug'bek Xamdami), «Ozod» (Isajon Sulton) romanlarini tadqiq etadi, ularning poetikasini o'zbek va jaxon adabiyoti romanlari bilan qiyosiy tahlil va talqin etadi. Tadqiqot jarayonida kompleks tahlil, kontekstual tahlilning sotsiologik, tarixiy-madaniy, tarixiy-kiyosiy, kiyosiy-tipologik yondashuvlari, shuningdek, komparativistik, biografik, psixologik, germeneytik, gipotetik metodlar va immanent tahlilning struktural, stilistik metod turlarini qo'llash romanlar poetikasini yoritishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. [20]

Ikki asr oralig'i o'zbek romani taraqqiyotiga alohida ahamiyat molik qilgan romannavislarni tadqiqotchi shartli ravishda ikki guruhga - poetik tafakkuri taqlid bosqichi bilan bilvosita alokador adiblar va poetik tafakkurida sof germeneytik munosabat yetakchilik kiluvchi adiblarga ajratadi. Ishda aynan ikkinchi guruxga mansub adiblarga milliy romanning yangi ichki shakllari, betakror badiiy ifoda yo'sinlari yuzaga kelishiga munosib ulush ko'shgani tadqiq etiladi.

Tadqiqotchi ishga jalb etilgan "romanlarda umumturkiy va jahon adabiyotida saykal topgan kadimiy mavzularga murojaat kilish kuchayganini, aslida sintetizm tabiatan muayyan madaniy-tarixiy, badiiy-estetik kanonlar doirasida izohlanuvchi xodisa emas, balki mohiyat etibori bilan ulkan kamrovli, umuminsoniy poetik tafakkur maxsulidir" [20, 17] degan xulosaga keladi.

XX-XXI asrlar oralig'ida yaratilgan o'zbek romanlari semantik-struktur katlamida esselashuv mikiyosi kengayib, poetik ifoda imkoniyatlari ortdi. Shu bilan birga roman janriga Lotin Amerikasi, g'arb va rus romanchiligiga xos bo'lgan non-fikshn va esse janrlarining xususiyatlari kirib keldi-ki, bu jarayon G'arbu Sharq adabiy-estetik an'alarining sintezlashuviga ijobiy tasir qilmay qolmadi.

Roman janr sifatida taraqqiy etib borar ekan, demakki undagi barcha unsurlar, yani komponentlar o'zgarib turadi. Fikr tug'ilishi tabiiy: yangi yaratilgan roman o'zidan oldingi yaratilgan romanlardan tadrijan farqlanadimi? Har bir romannavis badiiy tafakkurida tug'ilgan g'oya yetilib konseptuallik maqomiga erishgan muammoni yozuvchining badiiy mahorat imkoniyatlari ochib beradi. Asar badiiy takomilga erishmaguncha yozuvchi konseptual g'oyasi ochilmaydi. Yangi yaratilgan roman haqiqatdan ham badiiy mukammallikda farqlanadimi? Tanlangan mavzu, qo'llanilgan badiiy imkoniyatlar yozuvchi niyatini yuzaga chiqarganmi, eng muhimi o'z kitobxonini topdimi? Shu kabi savollar har bir romanga nisbatan tug'ilishi tabiiy. Agar roman Islom dini va uning peshvolariga bag'ishlangan bo'lsa-chi? "Men Islom dini, Quroni karimni, Payg'ambarimiz Muhammad Mustafo sallollohi vassallam janob oliylari hayoti va tarixini, Islom dini peshvolari - shayx valiylar tutumlarini yaxshi bilaman", deydiyan vallomat ham nafaqat ijod sirlaridan voqif bo'lishi, shu mavzuni yoritishga ham tafakkuran, ham ruhan, ham aqlan tayyor bo'lishi lozim. Shu ma'noda tadqiqotchi Muborak Omanovning "Istiqlol davri o'zbek romanlarida shayx valiylar obrazining badiiy talqinlari" mavzusida filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi badiiy ijodning mana shunday murakkab jarayonlarini ilmiy tadqiq qilgani bilan muhim ahamiyat kasb etadi. [] Ushbu dissertatsiya Mustaqillik davri o'zbek romanlarida shayx valiylar obrazining badiiy talqinlarini tadqiq etish yo'nalishida yaratilgan durdona asarlarni adabiyotshunoslik metodlari asosida konseptual o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlar sirasiga kiradi va dolzarb nazariy muammoga bag'ishlanganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Mustakillik davri o'zbek romanshunosligida dunyoni obrazli badiiy qayta gavdalantirishning Farbda taraqqiy topgan tamoyillarini Sharq-islom adabiy-estetik ananalari bilan uyg'unlashtirish amaliyoti yuzaga kelgani, nosirlarimizning Quroni karim va Hadisi sharif haqiqatlari,

tasavvuf va Islom falsafasi, mutasavvif allomalarning ilmiy-adabiy merosi, murakkab shaxsiyati hamda muhitini keng o'rgangani, Allohni anglash yo'lida badiiy baquvvat nasriy asarlar yaratilgani xalqimizning manaviy-diniy ildizlari baquvvat ekanligini ham anglatadi, Asad Dilmurodning "Pahlavon Muhammad", Sadulla Siyoyevning "Ahmad Yassaviy", Omon Muxtorning "Navoiy va rassom Abulxayr", To'liq Hayitning "Buroq vodiysi yoxud Bahouddin Naqshband qissasi", Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" tarixiy biografik romanlari bunga misol bo'la oladi. Sharqshunos olim Ye.E.Bertelsning "Tasavvuf adabiyotini o'rganmasdan turib, o'rta asrlar musulmon Sharqi madaniy hayoti haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin emas. Bu adabiyotdan xabardor bo'lmasdan Sharqning o'zini ham anglash qiyin", - degan fikrlari ham yozuvchi, ham tadqiqotchi oldiga shunday mas'uliyatni qo'yadi.

Tadqiqot mavzuga oid Quroni karim, hadisi sharif va tasavvuf adabiyotiga oid ilmiy-nazariy manbalar, Najmiddin Komilov, Ibrohim Haqqul, Kamol Eraslon, Nasafiy (Yevgeniy Yefimovich Berezikov), Zuhra Mamadaliyeva, Uzoq Jo'raqulov, O'rinboyev B., Aziz Qayumov, Boturxon Valixojayev, Sultonmurod Olim, Homidjon Homidiy, Usmon Qobilov, Hamidulla Boltaboyev, Aziza Bektasheva, Nodirxon Hasan, Hamidxon Islomiy asarlarida yoritilgan ilmiy fikr va xulosalarga tayanib amalga oshirilgani bilan ham ahamiyatlidir.

XULOSA

Roman jamiyat badiiy-estetik darajasining inikosi ekanligini nazarda tutsak, mustaqillik davrida yaratilgan romanlar globallashuv sharoitida o'zligini izlayotgan, "yashab qolish" qonunlari bilan kurashayotgan insonning badiiy shakli shamoyilidir. "Yashab qolish sharti" qanchalik og'ir bo'lmasin, bugungi romaniy qahramon intilgan haqiqat – o'ziga, o'zligiga sodiq qolish. Qahramon boshidan kechirayotgan siru sinoatlar, ruhiy kechinmalar hayotiy haqiqat va badiiy talqin uyg'unligida yozuvchi badiiy tafakkurida chig'iriqdan o'tar ekan, hayotiy mezonlar va badiiylik mezonlari bir-biriga mos tushsagina romaniy tafakkurni yuzaga chiqaradi. Biz yuqorida bir maqola imkoniyatidan kelib chiqib saralab ko'rganimiz o'zbek romanlari va ular tegrasida kechgan bahs-munozaralar, olib borilgan tadqiqotlar asosan saralangan asarlar yuzasidan amalga oshirilgan. Bir-birini takrorlamagan romanlar, ularni jahon adabiyotshunosligi metodlari va yutuqlari, adabiyotshunoslikning turli masalalaridan kelib chiqib tadqiq etilgan tadqiqotlar Mustaqillik davri romanchiligi tadrijini, romanlar poetikasidagi yangilanishlarni, o'zbek badiiy va ilmiy tafakkuri darajasini ham bildiradi. Ha, haqiqatdan ham milliy badiiy-estetik tafakkurimizning ildizlari baquvvat, vorisiyligimiz davomiy. Dunyo har qancha turlanib tuslanmasi milliy qadriyatlarimiz o'zbek romanlari bosh mavzulari bo'lib qola berdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Baxtin M. Estetika slovesnogo tvorchestva. M.: Iskustvo, 1979. - 423 s. M.: Iskustvo, 1979. - 423 s. <https://elar.urfu.ru/handle/10995/49> (Bakhtin M. Aesthetics of verbal creativity. Moscow: Art, 1979. - 423 p. Moscow: Art, 1979. - 423 p. <https://elar.urfu.ru/handle/10995/49>)
2. Bo'ronova J. Zamonaviy rusiyazabon va o'zbek nasrida badiiy mifologizm. Fil. fan. buyicha fal dokt. dis.. – Toshkent, 2022. 121 b. (Boronova J. Artistic mythologism in modern Russian-speaking and Uzbek prose. Phil. science. fortune telling doctor on this. dis.. – Toshkent, 2022. 121 p.)
3. Vladimirova N.V. Razvitiye uzbekskoy prozy XX veka i voprosy xudojestvennogo perevoda. – Tashkent: Fan, 2011. – 336 s. (Vladimirova N.V. Development of Uzbek Prose of the 20th Century and Issues of Literary Translation. - Tashkent: Nauka, 2011. - 336 p.)
4. Garipova G.T. .T. Xudojestvennaya model' bytiya v literature XX veka / Otv. red.: d.f.n., professor Davshan A. N. – T.: MUMTOZ SO'Z, 2012. – 352 s. (Garipova G. T. .So Xudojestvennaya model' bytiya in the literature of the XX, the age / Otv. red.: d. f. n., Professor Davshan A. N.-T.: MUMTOZ SO'Z, 2012. , 352 s.) (Garipova G.T. .T. Artistic model of life in the literature of the XX century / Ed. Publisher: Doctor of Philological Sciences, Professor Davshan A.N. - T.: MUMTOZ SO'Z, 2012. - 352 p. (Garipova G.T. T.o. Artistic model of being in the literature of the twentieth century / Editorial ed.: Doctor of Philological Sciences, Prof. Davshan A.N.-T.: MUMTOZ SOZ, 2012. , 352 p.)
5. Davronova Sh.G'. "Istiqlol davri o'zbek romanlarida Sharq va G'arb ananalarining badiiy sintezi Filol. fanlari doktori ... diss. – Samarqand. -2019. (Davronova Sh.G. "Filol, the artistic synthesis of Eastern and Western traditions in Uzbek novels of the period of independence. doctor of sciences ... diss. - Samarkand. -2019.)
6. Doniyarova Sh.X. Istiqlol davri o'zbek romanlarida milliy ruh va qahramon muammosi. Filol. fanlari doktori ... diss. – T., 2012. – S. 258. (Doniyarova Sh.Kh. The problem of national spirit and hero in Uzbek novels of the independence period. Philol. doctor of sciences ... diss. - T., 2012. - P. 258.)
7. Dulova N. Sud'ba janra v literaturnom protsesse. Izd-vo Irkutskogo universiteta, 1996. – 96 s. (Dulova N. The fate of January in the literary process. Publishing House of Irkutsk University, 1996. - 96 p.)
8. Dustmuxammad X. Donishmand Sizif. Roman. – Toshkent: Uzbekiston NMIU, 2016. – 360 b. (Dustmuhammad H. Wise Sisyphus. Roman. - Tashkent: NMIU of Uzbekistan, 2016. - 360 p.)
9. Muxtor O. To'rt tomon qibla: Uch romandan iborat Sharq daftari: (Trilogiya). – T.: Sharq NMAK, 2000. – 432 b. (Mukhtar O. Qibla to four sides: Eastern Notebook consisting of three novels: (Trilogy). - T.: Sharq NMAK, 2000. - 432 p.)

10. Normatov Umarali. Yangi davr olimi: U qanday bo'lishi kerak?
11. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/umarali-normatov-yangi-davr-olimi-u-an/> (Normatov Umarali. Scientist of the New Era: What should he be like? <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/umarali-normatov-yangi-davr-olimi-u-an/>)
12. Omanova M. Istiqloq davri o'zbek romanlarida shayx valiyar obrazining badiiy talqinlari. filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.(PhD) dis. – Jizzax., 2022. – 156 b. (Omanova M. Artistic interpretations of the image of Sheikh Waliy in Uzbek novels of the period of independence. Doctor of Philosophy in Philology. (PhD) dis. - Jizzakh., 2022. - 156 p.)
13. Pardaeva Z.J. Hozirgi o'zbek romanchiligining taraqqiyot tamoyillari. Filol. fanlari doktori ... diss. –T., 2003. – 296 s. (Pardaeva Z.J. Development principles of modern Uzbek novels. Philol. doctor of sciences ... diss. - T., 2003. - 296 p.)
14. Pardayeva Z. O'zbek romani poetikasi. – Toshkent: "Meros", 2003, 104-b. (Pardaeva Z. Poetics of the Uzbek novel. - Tashkent: "Heritage", 2003, p. 104.)
15. Pirnazarova M.M. Hozirgi o'zbek romanlarida uslubiy izlanishlar (O.Muxtor, X.Do'stmuhammad, U.Hamdami, T.Rustam romanlari misolida). Filol. fanlari nomz. ... diss. – T., 2006. – B. 160 s. (Pirnazarova M.M. Methodological research in contemporary Uzbek novels (for example, novels by O. Mukhtar, H. Dostmuhammad, U. Hamdam, T. Rustam). Philol. subjects nomz. ... diss. - T., 2006. - B. 160 p.)
16. Sattorova G.Yu. 90-yillar o'zbek romanchiligida milliy xarakter muammosi (G'.Hotam, X.Do'stmuhammad, N.Eshonqul hikoyalari misolida). Filol. fanlari nomz. ... diss. avtoref. – T., 2002. – 24 s. (Sattorova G. Yu. The problem of national character in Uzbek novels of the 1990s (in the example of the stories of G. Hotam, H. Dostmuhammad, N. Eshonqul). Philol. subjects nomz. ... diss. autoref. - T., 2002. - 24 p.)
17. Solijonov Y. Kamyu, absurd, Sizif va o'zbek adabiyoti // Tafakkur. – T., 2019. 1-son. – B. 78-83. (Solijonov Y. Camus, absurd, Sisyphus and Uzbek literature // Thought. - T., 2019. Issue 1. - B. 78-83.)
18. Sharafutdinova M.O. Osobennosti povestvovatel'noy struktury uzbekskogo romana XX veka v kontekste mirovoy kul'tury. Diss. ... doktora filol. nauk. – T., – 2010. – 276 c. (Sharafutdinova M.O. Features of the narrative structure of the Uzbek novel of the twentieth century in the context of world culture. Diss. ... PhD. Philol. Science - T., - 2010. - 276 p.)
19. Qosimov U. "Adabiy-estetik tafakkur tadriji: ananaviylik, vorisiylik, o'ziga xoslik (Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor va Tog'ay Murod ijodi misolida)". Fil. fan. buyicha fan dokt. (DSc) ilmiy dar. olish uchun taq. et. dis. Avtoref. – T., 2020. – 46 b. (Kasimov U. "Literary-aesthetic thought process: traditionality, inheritance, originality (in the case of the work of Abdullah Qadiri, Abdulla Qahhor and Togay Murad)". Phil. science. doctor of science on this. (DSc) degree. to get eat dis. Autoref. - T., 2020. - 46 p.)
20. Yakubov I.A. Mustaqillik davri o'zbek romanlari poetikasi. Fil. fan. dokt. (DSc) dis. avtoref. – T., 2018. – 56 b. (Yakubov I.A. Poetics of Uzbek novels of the period of independence. Phil. science. dr. (DSc) Diss. autoref. - T., 2018. - 56 p.)

HUQUQIY FANLARNI O'QITILISHIDAGI UZVIYLIK VA UZLUKSIZLIKNING MAVJUD HOLATI

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИНТЕГРАЦИИ И ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

CURRENT STATE OF INTEGRATION AND CONTINUITY OF TEACHING LEGAL SCIENCES

Ibroximov Farxodjon Anvarjon o'g'li¹

¹Ibroximov Farxodjon Anvarjon o'g'li

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada yurtimiz ta'lim muassasalarida olib borilayotgan huquqiy fanlar bo'yicha dars mashg'ulotlari, bu jarayonda ta'lim mazmuni uzviyligining ta'minlanishi mavjud holati, mavjud muammo va kamchiliklar, ularning yechimiga doir masalalar ilmiy-metodik tahlil qilingan. Shu bilan birga, huquqiy ta'limning samaradorligiga xizmat qiluvchi zamonaviy yondashuvlar, ularning huquq dars mashg'ulotlarida qo'llashga oid tavsiyalar xorijiy va mahalliy tajribalardan kelib chiqib ilgari surilgan. O'zbekiston Respublikasida Inson huquqlari sohasidagi Milliy ta'lim dasturining mazmun-mohiyatini yoritish ham maqsad qilingan. O'rganilgan holatlar tahlilidan kelib chiqib, o'quvchi-yoshlarning huquqiy madaniyatini va huquqiy masalalarda faoliyat yuritish – munosabat bildirish ko'nikmalarini oshirishga doir takliflar ilgari surilgan.

Аннотация

В данной статье проводится научно-методический анализ правовых исследований, проводимых в образовательных учреждениях нашей страны, современное состояние обеспечения целостности содержания образования в этом процессе, существующие проблемы и недостатки, вопросы, связанные с их решением. При этом на основе зарубежного и отечественного опыта выдвинуты современные подходы, служащие эффективности юридического образования, рекомендации по их применению на юридических занятиях. Также призвано разъяснить сущность Национальной образовательной программы в области прав человека в Республике Узбекистан. На основе анализа изученных дел были выдвинуты предложения по повышению правовой культуры студентов и навыков действия и реагирования на правовые вопросы.

Abstract

In this article, there is a scientific and methodical analysis of the lessons of legal subjects conducted in the educational institutions of our country, the current state of ensuring the integrity of the educational content in this process, the existing problems and shortcomings, and the issues related to their solution. At the same time, modern approaches that serve the effectiveness of legal education, recommendations for their application in law classes have been put forward based on foreign and local experiences. It is also intended to clarify the essence of the National Education Program in the field of Human Rights in the Republic of Uzbekistan. Based on the analysis of the studied cases, proposals were put forward to improve the legal culture of students and the skills of acting and reacting to legal issues.

Kalit so'zlar: Inson huquqlari sohasidagi Milliy ta'lim dasturi, ta'limda uzviylik, huquqiy fanlar tasnifi, zamonaviy yondashuv va metodlar, tizimli-strukturaviy yondashuv, mavjud muammolar, sinfdan tashqari ta'lim, keys va kazuslar, birgalikda o'rganish.

Ключевые слова: Национальная программа образования в области прав человека, добросовестность в образовании, классификация субъектов права, современный подход и методы, системно-структурный подход, существующие проблемы, внеклассное обучение, кейсы и кейсы, совместное обучение.

Key words: National Human Rights Education Program, integrity in education, classification of legal subjects, modern approach and methods, systemic-structural approach, existing problems, out-of-class education, cases and cases, joint learning.

KIRISH

Ma'lumki, ta'lim tizimida yuksak samaradorlikka erishish nafaqat milliy muammolarni, balki mintaqaviy hamda global muammolarni hal etishning ham asosiy va yagona yechimi hisoblanadi. Bu esa ta'limda uzviylikning ta'minlanishi hamda sifatli, yetuk malakali, sog'lom va mustaqil fikrli kadrlarning tayyorlanishi bilan belgilanadi. Shuni anglagan holda O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida "Ta'limning uzluksizligi va izchilligi" alohida tamoyil sifatida belgilangan.[1] Davlat ta'lim standartining markazida, barcha mamlakatlar ta'lim tizimida bo'lgani kabi uzluksizlik tamoyili turadi. Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qaror bilan tasdiqlangan "Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti"da ham umumiy o'rta ta'limning boshqa ta'lim turlari va

bosqichlari bilan uzluksizligi va ta'lim mazmunining uzviyligi Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartining asosiy prinsiplaridan etib belgilangan.

Barcha predmetlar singari huquqiy fanlarning o'qitilishida ham bu tamoyilning to'laqonli ta'minlanishiga erishish fanni o'qitish metodikasi bilan bevosita bog'liq.

Ta'limning uzluksizligi - bu bola rivojlanishining barcha bosqichlarida yagona uzluksiz ta'lim jarayonini yaratish uchun o'qitish va tarbiyalashning asosiy vazifalari, mazmuni va usullarining o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan aloqalar tizimi.

Mashg'ulotlarning har bir vaqt oralig'ida o'qituvchi aniq vazifalarni hal qiladi. Bu vazifalarning aloqadorligi va uzluksizligi o'quvchilarning bilish, xulq-atvor va faoliyat(aytish mumkin bo'lsa huquqiy madaniyati)ning oddiy shakllaridan murakkabroq shakllariga o'tishi, ularning izchil hal etilishini ta'minlash uchun sharoit yaratadi. Tizimlilik va izchillik ma'lum bir o'quv materialini o'zlashtirish tezligini, ularning taqqoslanishi va qiymatini tahmin qilish imkonini beradi. K.D.Ushinskiy "obyektlarning mohiyatidan kelib chiqadigan, albatta, oqilona tizimgina bizga bilimlarimiz ustidan to'liq hokimiyat beradi", deb hisoblagan.[2] O'qitishdagi izchillik va tizimlilik fanlar bo'icha bilim, ko'nikma va malakalar tizimini shakllantirish zarurati bilan dunyoga yaxlit konseptual qarashni shakllantirish o'rtasidagi ziddiyatni hal qilishga imkon beradi. Bu, birinchi navbatda, dasturlar va darsliklarning tizimli qurilishi, fanlararo va fanlararo aloqalarni yo'lga qo'yish bilan ta'minlanadi.

Bugungi kunda ta'lim tizimidagi islohotlar natijasida mamlakatimizda ta'lim muassasalari soni va sifati tobora o'sib bormoqda. Agar 2018-yilda mamlakatimizda 9 774 ta umumiy o'rta ta'lim muassasalari faoliyat yuritgan bo'lsa, bugungi kunda ularning soni 10 289 tani tashkil etib, 2018-yilga nisbatan 515 taga ko'payganini ko'rishimiz mumkin. Nodavlat umumta'lim tashkilotlari soni esa 135 tani tashkil etmoqda. Stat.edu.uz sayti ma'lumotlariga e'tibor qaratsak, ayni vaqtda O'zbekistonda 210 ta oliy ta'lim muassasalari, shu jumladan 30 ta xorijiy OTM lar, 65 ta nodavlat OTM lar hamda 115 ta davlat OTMlari faoliyat yuritmoqda.[3]

Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlashning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda milliy huquq tizimini tubdan isloh qilish, huquqiy madaniyatni shakllantirish hamda malakali yuridik kadrlarni tayyorlash borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Shu bilan birga, inson huquq va erkinliklariga hurmat munosabatini shakllantirishga, maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim tizimlarida ta'lim olayotgan o'quvchi-yoshlarda huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga, ta'lim oluvchilarning huquqiy savodxonligi darajasini oshirishga to'sqinlik qiluvchi bir qator muammo va kamchiliklar saqlanib qolinmoqda. Xususan, huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, huquqiy ta'lim va tarbiya borasidagi ishlar tizimli va uzviy olib borilmayapti. Uzoq yillar davomida bu masala huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ayrim davlat organlarining ishi sifatida qarab kelinib, bunda oila, mahalla va fuqarolik jamiyati boshqa institutlarining ishtiroki yetarlicha ta'minlanmagan.

Umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim tizimlarida ta'lim olayotgan o'quvchilarning huquqiy tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarga nisbatan huquqiy immunitetni shakllantirish, har bir shaxsda qonunlarga va odob-axloq qoidalariga hurmat, milliy qadriyatlarga sadoqat, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik hissini uyg'otish ishiga kompleks tarzda yondashilmadi.

Maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim tizimlarida ta'lim olayotgan o'quvchilarning huquqiy bilimlarini oshirishga doir vazifalarning umumiy tusda belgilanganligi hamda ularni amalga oshirishning aniq ta'sirchan mexanizmi mavjud emasligi jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish borasidagi ishlarning samarasiz olib borilayotganligini ko'rsatadi.

Ta'lim bosqichlari o'quvchi va tarbiyalanuvchilarining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga doir ishlar samaradorligini yanada takomillashtirish, ularning ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan uyg'un ravishda huquqiy bilimlarini oshirib borishning zamonaviy usullarini joriy etish, shuningdek, aholini, yoshlarni zararli axborotlardan himoya qilish bo'yicha mustahkam huquqiy immunitetni shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodiyotning barcha sohalarini raqamli texnologiyalar asosida yangilashni nazarda tutadigan "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturini ishlab chiqish va joriy etish vazifalari belgilandi. Bu esa sanoatning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiyalash va raqobatdoshlikni kuchaytirish, sohaga ilg'or texnologiyalarni joriy etish, yuqori texnologiyali korxonalar, texnoparklar, ishlab chiqarish korxonalari tashkil etish, zamonaviy muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmalarini barpo etishga yanada keng imkoniyatlar yaratadi. Bugungi kunda maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim tizimlarida ta'lim olayotgan o'quvchi, talabalarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish juda

zarur. Bu omil nafaqat milliy doirada, balki xalqaro doiradagi masalalar uchun ham yechim bo'la olishini inobatga olinib, davlatimiz rahbari tomonidan BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida "Yoshlar huquqlari to'g'risida"gi xalqaro konvensiyani ishlab chiqishni taklif etilgan.

Huquqiy fanlar o'quv mashg'uloti mazmuni va uni taqdim etish usullari o'quvchilarga hayotda kerakli huquqiy ko'nikmalarni shakllantirishi hamda ularning huquqiy ongi va madaniyatini oshirishga xizmat qilishi kerak. Shu boisdan ham huquqiy ta'lim mantiqiy ketma-ketlikda amalga oshiriladi.

Umumiy huquqiy fanlarni quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

1. *Tarixiy-nazariy huquqiy fanlar.* Bu guruh fanlarga Davlat va huquq nazariyasi, davlat va huquq tarixi, siyosiy-huquqiy ta'limotlar kabi fanlar taaluqli bo'lib, ular orqali o'quvchilarning umumhuquqiy terminlarga munosabati shakllantiriladi.

2. *Maxsus huquqiy fanlar.* Konstitutsiyaviy huquq, Oila, Fuqarolik, Jinoyat, Tadbirkorlik, Mehnat, Ijtimoiy ta'minot huquqi kabi huquqning muayyan sohasiga oid bilimlarni va masalalarni o'rganish va tahlil etish vazifasini bajaruvchi fanlar bo'lib hisoblanadi.

3. *Amaliy-huquqiy fanlar.* Dakteloskopiya (barmoq izlarini aniqlash haqidagi), sud bugalteriyasi, sud psixiatriyasi kabi huquqning amaliy muammolarini bevosita o'rganish bilan shug'ullanuvchi fanlardir.

Huquqiy bilim va ko'nikmalarning uzluksizligi aspekti o'quvchilarda ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning tartibga solinishi zaruratini, huquqiy-axloqiy tafakkurini shakllantirishni ta'minlaydi ya'ni butun maktab ta'limi davomida shakllanadigan o'quvchilarning huquqiy madaniyati elementlarini shakllantirish vazifasini bajaradi. Har bir bosqich vazifalarini bajarilishini ta'minlash asosida huquqiy ta'lim tizimining uzluksizligini amalga oshirish uning sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Ayni vaqtda mamlakatimiz umumta'lim maktablarida bu fanga quyidagicha soat ajratilganini ko'rishimiz mumkin: 8-sinfda 34 soatda hajmda Huquqshunoslik darsi mashg'ulolarida umumiy huquqiy tushunchalar va O'zbekiston Huquqiy tizimi haqida dastlabki bilimlar berildi.

9-sinfda 34 soatda hajmda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huquqi fani bo'yicha dars mashg'ulotlarida asosiy huquq sohasi bo'lgan Konstitutsiyaviy huquqning huquq tizimida tutgan o'rni va ular bilan nisbati yoritilishi, Konstitutsiya qoidalari bilan tahliliy tanishtirilishi lozim. 10-sinfda O'zbekiston Respublikasining xalqaro huquqiy munosabatlar subyekti sifatidagi huquq va majburiyatlari, Konstitutsiyaviy prinsplar, Ma'muriy huquq, Fuqarolik huquqi va Mehnat huquqi qonunchiligining asosiy norma-qoidalari real hayotiy kazuslar bilan tushuntirilishi va zaruriy hayotiy huquqiy ko'nikmalar shakllantirilishi lozim. 11-sinfda esa 34 soat yillik hajmda Davlat va huquq asoslari fani mashg'ulotlarida Oila huquqi, Jinoyat huquqi, Moliya huquqi, Ekologiya huquqi va protsessual huquqqa oid bo'lgan huquqiy munosabatlar, ularning jamiyat hayotidagi ahamiyati, tartibga solish mexanizmlari o'rgatiladi.

Huquqshunoslik fanlarini o'qitishning turli darajalariga o'tishda uzluksizlik masalalarini va ularni ta'minlash muammolarini quyidagi darajasida ko'rib chiqish zarur:

- maqsad va vazifalar (har bir bosqich, mavzuda uning asl maqsadi va shu masadga eltuvchi aniq vazifalarni belgilab olishda hamda shu vazifalarni to'liq amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi omillarning mavjudligi, boshqa sohalarida bo'lgani kabi faqat rasmiy hujjatlarga birinchi darajali e'tibor qaratilishi natijasida asosiy maqsadga erishilmasligi);

- darsliklarning mazmunidan kelib chiquvchi masalalar (darsliklar tizimining o'zaro mutanosibligidagi izchillikning yo'qolish holatlari);

- ta'limning tashkiliy shakllari (an'anaviy dars metod va vositalaridan keng foydalanilishi, aytish mumkin bo'lsa faqat an'anaviy metodlarning ustuvorligi, ya'ni ekskursiya shaklida, bevosita ko'rgazmali jarayonlar (masalan, sud-huquq idoralariga, deputatlar kengashlariga, Arxiv bo'limlariga tashrif buyurish) da olib borilmasligi);

- rejalashtirilgan tadbirlar (tadbirlarning o'quv vaqtida o'tkazilishi hisobiga dars mashg'ulotlarining ma'lum qismlari haqida ma'lumot berilmasligi);

- birgalikda harakat qilish ko'nikmasining shakllantirilmaganligi (ayrim xorijiy ta'lim muassasalarida berilgan vazifani bajarishda bir necha o'quvchi birgalikda, har biri o'z imkoniyatidan kelib chiqib taqsimlangan qismini o'rganib, qolgan qismini bir-biriga o'rgatish malakalarining yetarli emasligi) va h.k.

"Uzluksizlik deganda, ta'limning turli bosqichlari va shakllari chegaralaridagi uzluksizlik tushuniladi. Bularning pirovardida – ta'limning yaxlit tizimi doirasida ushbu bosqichlar yoki shakllarning yagona tashkil etilishi nazarda tutiladi".[4]

Barcha ta'lim jarayonlarida uning maqsad va xususiyatlariga, zamon talablariga mos va xos bo'lgan metodlarni to'g'ri tanlay bilishlik soha faoliyatining samarasini kafolatlaydi. Shu bois ham ingliz mutaffakkiri F.Bekon metodni yo'lni yoritib boruvchi "fonus chiroq"ga qiyoslagan.[5]

Zamonaviy o'qituvchi nafaqat uslubiy fikrlash va mustaqil tadqiqot ishlarini olib borish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak, ayniqsa keng tanlov dasturlari, darsliklar, o'qitish texnologiyalari kontekstida, balki ijodiy qobiliyatlarga ham ega bo'lishi kerak. O'qituvchining kasbiy mahorati tadqiqot usullariga ega bo'lishni ham anglatadi.

Ulardan foydalanish zamonaviy ta'lim muammolarini muvaffaqiyatli hal qilish zarurati bilan bog'liq. Bu yondashuv va metodlardan ayrimlarini ko'rib chiqsak.

Tizimli-strukturaviy yondashuv. Tizimli-strukturaviy yondashuv shundan iboratki, o'rganish predmeti o'zaro bog'langan elementlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida qaralib, birinchi navbatda bu elementlar orasidagi munosabatlar va o'zaro ta'sir o'rganiladi.

Bu yondashuvda o'rganilayotgan obyektning butun bir olam tizimida tutgan o'rni, o'zaro bog'liqligi va ahamiyati kabi masalalar *umumiylikdan xususiylikka tomon* metodi yordamida yoritiladi.

Nazariy yondashuv. Shu obyektga aloqador nazariy bilimlarni umumlashtirib xulosa qilish. Nazariy usullarni qo'llash tizimli-strukturaviy, tipologik va tarixiy kabi bir qator yondashuvlarga asoslanadi. Ular o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarning qonuniyatlarini ochib berishga imkon beradi.

Tipologik yondashuv. Bu yondashuv esa o'rganilayotgan obyektning shu turdagi boshqa obyektlar bilan o'zaro bog'liqligi va o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Tipologik yondashuvni qo'llash o'rganilayotgan obyektlar va hodisalarni guruhlash va ularning muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Tipologik yondashuvdan amalda foydalanilganda metodologiya fanining barcha muammolari o'rganiladi.

Tarixiy yondashuv esa o'quvchilarning barcha fanlardan olgan bilimlarini o'zaro birgalikda qo'llab umumiy xulosa olishga xizmat qiladi, mustaqil fikrlash qobiliyati ortishiga, masalaga turli nuqtai nazardan yondoshishga chorlaydi.

Huquqshunoslik fanlarini o'qitishda amaliy yo'naltirilganlik tamoyilini amalga oshirishga yo'naltirilgan ishlarning maqsad va natijalariga samarali erishish uchun quyidagi tavsiyalarga amal qilish zarur, deb hisoblaymiz:

1. O'qitish mahoratining muvaffaqiyati ko'p jihatdan uzluksizlik, ularning darsdan darsga, bir mavzudan ikkinchisiga o'tishi bilan belgilanadi. O'qituvchi malakani egallash darajasini doimiy ravishda kuzatib borishi kerak. Bu jarayon taqvim-tematik rejalashtirish to'plamida aks ettirilishi kerak.

Bundan tashqari, turli darslar orasida tematik rejalarni tuzishda, asosiy vazifasi o'quvchilarning huquqiy ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirishdan iborat bo'lgan maxsus darslarni ajratib ko'rsatish tavsiya etiladi. Bunday darslar amaliy mashg'ulotlar sifatida olib boriladi, ular didaktik maqsadiga ko'ra harakatning texnikasi va usullarini o'rgatish, ularni tizimlashtirish va umumlashtirish, shuningdek, maktab o'quvchilarining muayyan ko'nikmalarni egallash darajasini tekshirish (nazorat qilish)ga qaratilishi lozim.

2. Maktab o'quvchilarining malakasini shakllantirish va rivojlantirish ishlarini fan o'qituvchilari bilan muvofiqlashtirish zarur. Masalan, Statistik ma'lumotlar bilan ishlashda informatika fani o'qituvchilari bilan bog'lanish talab qilinadi.

3. Amaliy ishni tashkil etish maktab o'quvchilari harakatlari tilida shakllantirilgan, aniq belgilangan maqsadga bo'ysunishi kerak.

4. Amaliy ish uchun topshiriqlar quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

- qisqacha talablar ("kazus tuzing", "muayyan huquq sohasiga aloqador huquqiy manbalarini yig'ing");
- ko'rsatmalar va harakatlar rejalari ("mavzuga aloqador keyslarni jamoaviy tahlil qilinglar");
- "WENN diagrammasi" asosida qiyoslanayotgan obyektlarning o'ziga xos va umumiy xususiyatlarini ochib berib;
- "BBB" metodiga asoslanib o'rgangan mavzulariga munosabat bildirish va h.k.

Mamlakatimizning hozirgi vaqtdagi statistik hisobotlarga e'tibor qaratsak, birgina 2022-yilda 10 289 ta maktabni 442 893 nafar yoshlar hamda Akademik litseylarni 17 300 nafar, shuningdek kasb-hunar kollelari 4052 nafar, barchasi jami 464 245 nafar bitiruvchilar hisoblanadi. 2022-yilda 1 214 232 nafar abituriyent Oliy ta'lim muassasalariga hujjat topshirgan. [5] O'rganilgan holatlar

tahlilidan shuni xulosa qilsak bo'ladiki, ta'lim tizimimizda huquqiy fanlar o'qitilishidagi uzviylik to'la ta'minlanmoqda deb ayta olmaymiz, albatta. Bunda bir qator quyidagi omillar ta'sir etmoqda:

- a) ayrim markaziy hududlarda pedagog kadrlarning qo'nimsizligi (Toshkent shahri);
- b) o'qituvchilarning malaka oshirishi tizimining mavjud an'anaviy shaklga ega holati;
- d) o'qituvchilarda auditoriya uchun bu fanga oid bilimlar naqadar zarur ekanligini yetkazib berish mahoratining lozim darajada emasligi;
- e) ta'lim tizimimizda sinf va sinfdan tashqari dars mashg'ulotlari uchun moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi yoki eskirganligi;
- f) ota-onalarning o'zlarini ta'lim subyekti sifatida ko'rmasliklari va jamoat tashkilotlari faoliyatining sustligi;
- g) ta'lim boshqaruvi tashkilotlari (ta'lim vazirliklari va ular quyi bo'g'inlari) xodimlarining yetarli darajada tashabbuskor emasliklari, shu bilan birga ularning metodik manbalar bilan ta'minlash ishlariga loqayd qarashlari holatlarining mavjudligi va boshqalar.

Xulosa qilib aytganda, huquq fanlarini o'qitish metodikasi tizimida samarali natijalarga erishish uchun avvalo, yuqoridagi kamchiliklarni bartaraf etishga, shu bilan birga, ta'lim sifatini hamda bo'lajak kadrlar salohiyatini yanada oshirish uchun barcha ta'lim bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni ta'minlash lozim, deb hisoblaymiz. Zero, "Ta'lim sifatini oshirish — Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to'g'ri yo'lidir". [7]

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni Yangi tahriri.
2. Ушинский К.Д. Собрание сочинений: В 11 т. - М., 1950. - Т. 5. - С. 355.
3. <https://stat.edu.uz/>
4. Ахутина Т. В. Психология, лингвистика и междисциплинарные связи: сборник научных работ к 70-летию со дня рождения Алексея Алексеевича Леонтьева. — М.: Смысл, 2008.
5. <https://t.me/Baholash.uz>
6. Ф. Бэкон, Соч. в 2-х тт, т.2-й, Примечания, указатели, М., «Мысль», 1972, с.548-549
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasidan. 20.12.2022-yil.

GENDER VA TA'LIMDA TENGLIK MUAMMOSI

THE PROBLEM OF EQUALITY IN GENDER AND EDUCATION

ПРОБЛЕМА ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА И ОБРАЗОВАНИЯ

Tuganova Luiza Djurayevna¹¹Tuganova Luiza Djurayevna

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti, Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi kafedrası magistranti.

Annotatsiya

Ushbu maqolada gender va ta'lim tushunchalaridagi tenglik jihatlari. Ularning ijtimoiy hayotda tushunchasi va ta'limga bog'liqligining nazariy-metodologik asoslari yoritilgan. Bugungi kunda bu boradagi ilmiy bilimlarning asoslanganlik jihatlari tahlil qilingan va ilmiy faoliyatning nazariy va amaliy ishlar o'rganilgan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются аспекты равенства в образовании и гендерных концепциях. Освещены теоретико-методологические основы их понимания в общественной жизни и воспитательной зависимости. Сегодня анализируются аспекты обоснованности научных знаний об этом и изучаются теоретические и практические аспекты научной деятельности.

Abstract

This article examines the aspects of equality in education and gender concepts. The theoretical and methodological foundations of their understanding in public life and educational dependence are highlighted. Today, aspects of the validity of scientific knowledge about this are analyzed, the theoretical and practical aspects of scientific activity are studied.

Kalit so'zlar: gender, tenglik, ehtiyoj, gender tenglik, oila, ijtimoiy–huquqiy, jamiyat, iqtisodiyot.

Key words: gender, equality, gender equality, society, need, family, socio-legal, economics.

Ключевые слова: гендер, равенство, потребность, гендерное равенство, семья, социально-правовое, общество, экономика.

KIRISH

Jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlarini, uning malakali kadrlarga, shaxsning esa sifatli ta'lim olishga bo'lgan talabini qondirish, ta'lim tizimini barqaror rivojlanishini ta'minlash mavjud mexanizmning jamiyatning barcha bo'g'in ehtiyojlarini tengligini saqlagan, asoslangan holatda amalga oshirish lozim.

Ta'lim hamma uchun barobar bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj. Inson yaralibdiki bilimga, fanga doimiy ravishda intilib yashagan. O'rganish, bilish, yaratish inson tabiatining ajralmas belgisidir. Bugungi kunda ta'lim integratsiya jarayoni shiddat bilan shakllangan bir davrda bizning davlatimizda ham ta'limga katta e'tibor qaratilayotgani hech kimga sir emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Ayollarning gender tenglikka erishish kabi masalalarni tadqiq etishda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tadqiqotchilari tomonidan ayollar faolligi, huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotda tutgan o'rni xususida qator monografik tadqiqotlar e'lon qilingan. Bu borada N.Ivanova, M.Martin, I.Groshov, S.Prigojena, L.Popova kabi faylasuflarning ilmiy izlanishlarini namuna qilish mumkin. Ayollar ijtimoiy-siyosiy faolligi masalalari hamda ayol huquqlariva ijtimoiy mavqei masalalarini S.A.Axrorov (O'zbekistonda ayollar ijtimoiy faolligini oshirish), N.D.Jo'rayeva (O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida xotin-qizlarning o'rni), N.M.Muravyova (Ayollarning ijtimoiy faolligini oshirish masalalari) kabi olimlar ilmiy-metodologik jihatdan tadqiq etishgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tenglik — jamiyatdagi barcha shaxs, qatlam, guruh, partiya va shu kabining qonun oldida baravarligini ifodalovchi tushuncha, adolatli jamiyatning asosiy tamoyillaridan biri. Tenglik ta'minlangan jamiyatda uning barcha a'zolari yashash, ta'lim olish, mehnat qilish, erkin kasb tanlash, mulkdor bo'lish, malakali tibbiy xizmatdan foydalanish, qariganda, mehnat layoqatini yo'qotganda ijtimoiy ta'minot olish, fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi, saylash va saylanish kabi huquqlarga ega bo'ladi. Xotin-qizlarning ilmiy faoliyatda ishtirok etishiga bo'lgan munosabat o'zgarganiga qaramay, zamonaviy jamiyatda gender segregatsiyasi mavjud bo'lib qolmoqda va jinsga qarab kasbiy

ajratishning ikki shakliga bo'lingan. Bunday yondashuv esa jamiyatning sog'lom qarashlarini shakllantirishga katta ta'sir o'tkazadi.

O'rta asr din falsafasida tenglik tushunchasi ko'proq an'analarda va diniy ya'ni "Allohning oldida hamma tengdir" degan qarashda o'z aksini topdi, ammo bu qarash to'laqonli tenglik tushunchasiga mos emas edi. Uyg'onish va ma'rifatparvarlik davrida ijtimoiy tenglik tushunchasining falsafiy talqini tabiiy tenglikda tushunila boshlanadi. Asta sekinlik bilan tenglik tushunchasini "Inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasi" va "Erkinlik, tenglik va birodarlik" shiorida aks etib, tenglik va erkinlik, tenglik va adolat g'oyalari maqsad qilib olindi. Tenglik keng tushuncha, bu tushunchaning bugungi kundagi ko'rinishi "Huquqiy tenglik, diniy tenglik, millatlarora tenglik" va shu kabi boshqa tushunchalardan iboratdir. Tarix "Tenglik" tushunchasining har bir davrda qanday ma'noga ega bo'lganligini ko'rsatib beradigan asosligini bilamiz va har bir insonning mavjud huquqlardagi tenglikka bo'lgan munosabati bunga misol.

O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining dastlabki yillaridanoq tenglik munosabatiga huquqiy asos O'zbekiston Respublikasi asosiy Qonuni Konstitutsiyaning qabul qilinishi, xalqimizning eng katta yutug'i ekanligi hammamizga ma'lum. Asosiy qonunda belgilab berilgan shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy huquqlarning hamda davlat boshqaruvidagi tenglik munosabatlarining nafaqat xalqimizga, balki davlatlarora munosabatlariga bo'lgan hurmat belgisidir. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil qabul qilingan Ta'lim to'g'risidagi qonunining 3-moddasida: "Ta'lim — ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon" deya ta'rif berilgan. Bugungi kun talabidan kelib chiqqan holatda belgilangan huquqiy me'yorlardagi talablarni amalga oshirish esa muhim hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Davlat oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilish jarayonlarini tashkil etish to'g'risidagi Qaroriga asosan:

Xotin-qizlarning oliy ta'lim bilan qamrovini oshirish orqali davlat va jamiyatdagi faolligini kuchaytirish, gender tengligini ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarni yanada jadallashtirish maqsadida tizimli ishlarni tashkil etish bo'yicha davlat dasturi belgilandi. Qabul qilinayotgan huquqiy hujjatlar shundan dalolat beradiki bizning davlatda har doimgidan ham ta'lim sohasiga bo'lgan ehtiyoj juda kuchli va ko'lamli. Ayniqsa ko'p bolali oilalarimizda ayollarning faqat kundalik hayot tashvishlari bilan emas, balki ta'limga, bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish juda muhim hisoblanadi. Gender tenglik masalasi bugun yoki kecha paydo bo'lgan tushuncha emas, bu tushunchaning asosi avvalo diniy qarashlarda keyinchalik esa asosiy qonunimiz Konstitutsiyada ham o'z aksini topgan. Yangi O'zbekiston tizimida rahbarlik tushunchasi endilikda nafaqat erkaklar timsolida balki ayollar timsolida ham namoyon bo'layotganligining guvohimiz. Davlatning boshqaruv sohasida, jamiyatning ijtimoiy rivojlanish tizimida ham rahbar ayollarning ishtiroki e'tiborimizni tortmoqda. Bugungi kunda barcha e'tibor albatta ta'lim tizimiga bejiz qaratilgan emas. Yuqori malakali kadrlarni tarbiyalash uchun esa yangi bosqichga ko'tarilishni talab qiladi. Dunyo rivojlanmoqda u bilan hamnafas inson, ta'lim birga, tengma-teng rivojlanishga harakat qilish kerak. Gender tenglik tushunchasi biologik jinslar tengligi tushunchasi ekanligi to'g'risida unutmashimiz kerek. Bugungi kunga kelib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasi asosida qirqdan ziyod qonunlar qabul qilindi.

Global miqyosda ayollar erkaklarnikiga qaraganda iqtisodiy ishtirok etish uchun kamroq imkoniyatlarga ega, asosiy va oliy ta'lim olish imkoniyati kamroq, sog'liq va xavfsizlik uchun katta xavflar va kamroq siyosiy vakillik mavjud.

Xotin-qizlar huquqlarini kafolatlash va ularga o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish uchun imkoniyat yaratish nafaqat gender tengligiga erishish, balki keng ko'lamli xalqaro rivojlanish maqsadlariga erishish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Vakolatli ayollar va qizlar o'z oilalari, jamoalari va mamlakatlari salomatligi va unumdorligiga hissa qo'shib, hamma uchun foydali bo'lgan to'liqni effekt yaratadi.

Tenglikka asoslangan jamiyatning kelajagi buyuk, qonuniy ta'minlangan adolat har bir rivojlanayotgan davlatning asosi hisoblanadi. Shu maqsadda davlatimiz rahbarining 2023-yil 7-fevraldagi 46-son Inson huquqlari sohasida Milliy ta'lim dasturini qabul qilish to'g'risidagi qarorining to'qqizinchi vazifasida inson huquqlari va gender tenglik masalalari bo'yicha rahbar kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishga qaratilgan o'quv kurslarining tashkil etilishi hamda barcha vazifalarni amalga oshirish bo'yicha yo'l xaritasining to'laqonli amalga oshirilishi bo'yicha topshiriqlar berildi.

Gender so'zi jamiyatda erkaklar va ayollar uchun mos deb hisoblaydigan ijtimoiy jihatdan qurilgan rol va mas'uliyatni tavsiflaydi. Gender tengligi erkaklar va ayollar teng kuch va moliyaviy mustaqillik, ta'lim va shaxsiy rivojlanish uchun teng imkoniyatlarga ega ekanligini anglatadi. Ayollar imkoniyatlarini kengaytirish gender tengligiga erishishning muhim jihati hisoblanadi. Bu ayolning o'zini o'zi qadrlash tuyg'usini, qaror qabul qilish qobiliyatini, imkoniyatlar va resurslardan foydalanishni, uy ichidagi va tashqarisidagi o'z hayotini kuchi va nazoratini, o'zgarishlarni amalga oshirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Shunga qaramay, gender masalalari faqat ayollarga emas, balki jamiyatdagi erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlarga qaratilgan. Erkaklar va o'g'il bolalarning harakatlari va munosabatlari gender tengligiga erishishda muhim rol o'ynaydi.

Ta'lim asosiy e'tibor sohasidir. Garchi dunyo ta'lim sohasida gender tengligiga erishishda muvaffaqiyat qozonayotgan bo'lsa-da, maktabga bormagan bolalarning o'g'il bolalarga qaraganda ko'proq foizini qizlar tashkil qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi qizlarning taxminan to'rttan biri maktabga bormaydi. Odatda, barcha bolalari uchun maktab to'lovlari, kiyim-kechak va jihozlar kabi harajatlarni qoplay olmaydigan imkoniyati cheklangan oilalar o'g'illari uchun ta'limni birinchi o'ringa qo'yishadi. Oilalar, shuningdek, qizlarning uy yumushlari, suv tashish va bolalarga qarashlari uchun mehnatiga tayanishi mumkin, buning natijasida maktabda o'qish uchun vaqt cheklangan. Ammo qizlarning ta'lim olishiga ustuvor ahamiyat berish, ehtimol, rivojlanayotgan dunyoda investitsiyalardan eng yuqori daromad keltiradi. O'qimishli qiz turmush qurishni kechiktirish, kichikroq oilani tarbiyalash, sog'lom farzand ko'rish va o'z farzandlarini maktabga yuborish ehtimoli ko'proq. Ayollar va qizlar ta'lim olish va tamomlash huquqidan foydalanishi va uni ayollar va qizlar hayotida muvaffaqiyatli qo'llash yo'lida ko'plab to'siqlarga duch kelishadi, jumladan qashshoqlik, geografik istisno, ozchilik maqomi, nogironlik, erta turmush qurish, homiladorlik, gender zo'ravonlik va an'anaviy ayollarning maqomi va roli haqidagi e'tiqodlar. Ta'limdagi gender kamsitish jamiyatdagi gender tengsizliklarining ham sababi, ham natijasidir.

Ba'zi joylarda ayollar hali ham yerga egalik qilish yoki mulkni meros qilib olish, kredit olish, daromad olish yoki ish joylarida kamsitishlarsiz ko'chib o'tish huquqiga ega emaslar. Barcha darajalarda, shu jumladan uyda va jamoat maydonida, ayollar qaror qabul qiluvchi sifatida keng ko'lamda taqdim etilmaydi. Dunyo bo'ylab qonun chiqaruvchi organlarda ayollar soni kamchilikni tashkil etayotganligi ma'lum, ammo ayollarning siyosiy ishtiroki gender tengligi va haqiqiy demokratiyaga erishish uchun juda muhimdir.

XULOSA

Ta'lim o'zida barcha sohalarni qamrab oluvchi ijtimoiy tushunchadir. Umumiy jihatda ta'limdagi tenglik bugungi kun yutuqlari uchun keng imkoniyat chashmasi desak mubolag'a bo'lmaydi. Ijtimoiylashuv jamiyatdagi barcha a'zolarining tenglik asosida mavjud bo'lishi, inson o'rtasida axborotlar, fikrlar, g'oyalar almashadigan jarayon tendensiyasini shakllantirish hamda dunyoviy qarashlarning barqaror mavjud bo'lish tizimidir.

Asrlar davomida shakllangan tushunchalarning pessimistik holatlarini chetlab o'tgan holatlarni e'tiborga olgan holda bugungi kun ta'lim tizimini shakllantirish juda muhim bosqichlardan biridir. Inson dunyoqarashidagi transformatsiya jarayoni ta'limda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlarga bog'liq holatda amalga oshirilishi ijtimoiy jarayonda muhim o'rin tutadi. Bu jarayon albatta tenglik munosabatlariga ahamiyat bergan holda yuritilishi, sifat va miqdor jihatdan o'zgarishlarni keltirib chiqaruvchi maydonga aylanishi tabiiy holatdir. Xilma xil madaniyatlarning, qarashlarning o'zaro bog'lana olishiga bo'lgan sabab sifatida albatta ta'limdagi tenglik barcha uchun bir xil munosabatning shakllanish tushunchasida deb qaralsagina, ularni rivojlantirishga qaratilgan jarayonlarni ko'ra olamiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Давлат олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш жараёнларини ташкил этиш тўғрисида"ги ПҚ-279-сон қарори* // <https://lex.uz/docs/6070845>
2. Уразалиева Г. Гендер ва аёллар ҳуқуқий маданияти. – Тошкент, 2009. – Б.3.
3. *Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ*, - Тошкент: "Ўзбекистон", 2001. – Б.252-254
4. Tuganova Luiza Djurayevna (2022). Reforms to protect the rights and interests of women in the renewed Uzbekistan is a priority direction of state policy. Web of Scientist: International Scientific Research Journal (WoS). Volume 3, Issue 12, Dec., 2022. – pp. 1014-1021.
5. Гендерное равенство в странах Ближнего Востока и Северной Африки в XXI веке // <https://russiancouncil.ru/blogs/Ural-associationmiddleeast/gendernoe-ravenstvo-v-stranakh-blizhnego-vostoka-i-severnoy-afriki-v-x/>
6. "Пятый этаж": гендерное равенство или равноправие? // https://www.bbc.com/russian/society/2016/03/160308_5floor_8_march_equality
7. Борьба за равенство. // https://forbes.kz/woman/borba_za_ravenstvo/
8. Гендерное равенство. // <https://www.un.org/ru/global-issues/gender-equality>

IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ILMIY-USLUBIY MASALALARI

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL ISSUES OF IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF TEACHING SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Tog'aev Shavkat Xurramovich¹¹Tog'aev Shavkat Xurramovich

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi kafedrası dotsenti f.f.n.

Annotatsiya

Maqolada bugungi insoniyat hayotida kechayotgan murakkab, ziddiyatli ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, turli daraja va ko'lamlarda namoyon bo'layotgan muammo va illatlar zamonaviy jamiyatlarda yuz berayotgan ma'naviyatsizlik, uni bartaraf etishda muhim o'rin tutuvchi falsafiy va ijtimoiy-gumanitar fanlarni etarlicha o'qitilmayotgani tufayli kelib chiqayotgani asoslangan. Bu borada O'zbekistonda amalga oshirilayotgan nazariy va amaliy ishlar, ularga oid siyosiy-huquqiy hujjatlar va ilmiy manbalar tahlil qilinib, mamlakat oliy ta'lim tizimida mazkur fanlarni o'qitish zaruriyati va ahamiyati ko'rsatib berilgan. Ayni paytda maqolada qo'yilgan muammolar tahlilidan kelib chiqib, O'zbekistonda ijtimoiy-gumanitar soha uchun malakali kadrlar tayyorlashga doir xulosa va takliflar berilgan.

Аннотация

Статья посвящена анализу научно-методических вопросов повышения эффективности преподавания философских и общественных наук в системе образования. В его основе сложные, противоречивые социально-экономические изменения, происходящие в жизни современного человека, проблемы и пороки разного уровня и масштаба, обусловленные бездуховностью современных обществ, недостаточной преподаваемостью философских и общественных наук, играющих важную роль в его преодолении. В связи с этим анализируются теоретические и практические работы, проводимые в Узбекистане, их политико-правовые документы и научные источники, а также показывается необходимость и важность преподавания этих предметов в системе высшего образования страны. В настоящее время на основе анализа поставленных в статье проблем сделаны выводы и рекомендации по подготовке квалифицированных кадров для социально-гуманитарной сферы в Узбекистане.

Abstract

The article is devoted to the analysis of scientific and methodological issues of increasing the efficiency of teaching philosophical and social sciences in the education system. It is based on the complex, contradictory socio-economic changes taking place in the life of a modern person, problems and vices of various levels and scale, due to the lack of spirituality of modern societies, insufficient teaching of philosophical and social sciences, which play an important role in overcoming it. In this regard, the theoretical and practical work carried out in Uzbekistan, their political and legal documents and scientific sources are analyzed, and the necessity and importance of teaching these subjects in the country's higher education system is shown. At present, based on the analysis of the problems posed in the article, conclusions and recommendations have been made on the training of qualified personnel for the social and humanitarian sphere in Uzbekistan.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ma'naviyatsizlik, ijtimoiy-gumanitar fanlar, fanlarni o'qitish zaruriyati, jamiyat, ta'lim, tarbiya, oliy ta'lim, ma'lumotlilik, fanlarni o'qitish zaruriyati, huquq, demokratiya.

Ключевые слова: духовность, безнравственность, общественные науки, необходимость преподавания наук, общество, образование, воспитание, высшее образование, просвещение, необходимость преподавания наук, право, демократия.

Key words: spirituality, immorality, social sciences, the need for teaching sciences, society, education, upbringing, higher education, enlightenment, the need for teaching sciences, law, democracy.

KIRISH

Insoniyat tarixiy taraqqiyotining hozirgi bosqichida dunyo xalqlari hayotida ma'naviyatga, uni ilmiy asoslarda rivojlantirishga ehtiyojlar ortib bormoqda. Buni bugungi global muammolar tizimida ma'naviy inqirozlarning chuqurlashayotgani va bu jarayonning oldini olishga qaratilgan demokratik intilishlarda, dunyodagi har bir xalq va mamlakat taraqqiyotida ma'naviyat va mafkuraning g'oyat muhim, ba'zan esa hal qiluvchi rol o'ynayotganida yaqqol ko'rish mumkin. Shundan kelib chiqib, O'zbekistonda jamiyat taraqqiyotining asosi – ma'naviyat, deb e'tirof etilgani va mustaqillik yillari bu

boradagi ishlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangani bejiz emas. Biroq bunga hamisha va har joyda yetarlicha e'tibor berilayapti, deb bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Avvalambor, hozirgi vaqtda ma'naviyat masalasi naqadar o'tkir va hal qiluvchi masalaga aylanib borayotganini aksariyat ko'pchiligimiz hali ham chuqur tushunib etganimiz yo'q"[1, 12].

Darhaqiqat, qayerdagi ma'naviyat, uning inson va jamiyat hayotidagi o'rnini yetarlicha tushunilmasa, uni rivojlantirishda asosiy o'rin tutuvchi ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishga jiddiy e'tibor berilmasa, o'sha yerda muammolar kamayish o'rniga ko'payishi mumkin. Xususan, hozirgi davrda dunyodagi ko'plab xalqlar hayotida, jumladan, O'zbekistonda ham namoyon bo'layotgan muammo va illatlarning aksariyati aynan ma'naviyatsizlik, ma'naviyat masalalariga yetarlicha e'tibor bermaslik, bu borada muhim o'rin tutuvchi falsafiy va ijtimoiy-gumanitar fanlarni yetarlicha o'qitmaslik tufayli kelib chiqmoqda. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, bugungi insoniyat ijtimoiy hayotidagi barcha bosqich, soha, yo'nalish, daraja va ko'lamda namoyon bo'layotgan turli muammolarni hal etilishi ayni shu sohadagi ishlar samaradorligiga bog'liqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Shu nuqtai nazardan, keyingi yillarda O'zbekistonda ta'lim-tarbiya tizimi tubdan isloh qilinib, unda ma'naviy tarbiya masalalariga jiddiy e'tibor qaratilayotgani, xususan bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-maydagi Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4307-sonli, 2021-yil 26-martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5040-sonli qarorlari, Vazirlar mahkamasi tomonidan 2019-yil 31-dekabrda tasdiqlangan "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-sonli, 2021-yil 3-iyundagi "Respublika ma'naviyat va ma'rifat markazi huzuridagi ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi 340-sonli qarorlari, ayni paytda, davlatimiz rahbarining xalq ta'limi tizimini rivojlantirish masalalariga bag'ishlab 2019-yil 23-avgustda, 2020-yil 30-oktyabrda, 2021-yil 19 yanvarda, 2022-yil 28-yanvar hamda 5-aprel kunlari o'tkazilgan videosektor yig'ilishlaridagi ma'ruzalarida, shuningdek 2017-yil 14 martdagi "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2017-yil 22-maydagi "Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2017-yil 8-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi, 2017-yil 30-sentyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi Prezident Qarorlari hamda 2020 va 2021-yilga Oliy Majlisga Murojaatnomalari va "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" bo'yicha qator chiqishlarida ko'rsatilgan vazifalar yurtimizda ma'naviy-ma'rifiy va ta'lim-tarbiya sohalaridagi ishlarni rivojlantirishda g'oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur hujjatlar ta'lim-tarbiya tizimidagi ishlarni zamonaviy talablarga muvofiq tashkil etib, yoshlarimizni milliy istiqlol g'oyalari ruhida har jihatdan barkamol qilib tarbiyalash va umuman, xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirish, yurtimizda huquqiy demokratik davlat va erkin fuqarolik jamiyati barpo etishga xizmat qilib kelmoqda. Ayni paytda, erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, jamiyatimizda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish samaradorligini yanada oshirish, xususan, bunda zamonaviy talablarga javob beradigan yuqori malakali mutaxassis-kadrlar tayyorlash ko'lamini kengaytirish dolzarb vazifalardandir.

Keyingi yillarda O'zbekistonda ma'naviyatni, uni rivojlantirishda muhim o'rin tutuvchi ijtimoiy gumanitar fanlarni o'qitishning nazariy va amaliy masalalariga doir muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Bu o'rinda Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori, falsafa fanlari doktori Ismoil Saifnazarovning "Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishni nega kuchaytirishimiz kerak?"[2], Faylasuf, sotsiolog va antropolog Valeriy Xanning "Bizga Eynshteynlar kerakmi?" [3], Eldor Asanovning "Gumanitar fanlardan nima naf?"[4, 24-31] nomli tadqiqotlari va boshqa qator ishlarda e'tiborga molik asosli fikr va taklif-tavsiyalar ilgari surilgan. Xususan, ularda ta'lim tizimida falsafa va ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishning ijtimoiy-funksional mohiyati, bu boradagi dolzarb muammo va vazifalar hamda tajribalar atroflicha tahlil qilingan. Ayni paytda, mavjud ishlarda bugungi ta'lim tizimida falsafiy va ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishning inson va jamiyat hayoti va taraqqiyoti talab-ehtiyojlaridan kelib chiquvchi tub ijtimoiy-falsafiy asoslari, xususan ularni tizimli o'qitishning "obyektiv" zaruriyati va ahamiyatini belgilovchi hayotiy omillar etarlicha yoritilmagan.

Shunga ko'ra, keyingi vaqtlarda Respublikamiz ta'lim-tarbiya tizimidagi mutasaddi muassasa-tashkilotlar va ulardagi mutaxassis-olimlar tomonidan bu boradagi ishlarni taraqqiyotimiz talablariga muvofiq yanada rivojlantirishga qaratilgan faol harakatlar olib borilayotgani g'oyat ibratlidir. Zero, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bizda uzoq yillar davomida ijtimoiy fanlarga nisbatan bir tomonlama texnokratik yondashuv, bu boradagi masalalarga ajabtovur bir o'gay qarash shakllanib qolgan.

Ayni paytda, afsus bilan qayd etish mumkinki, haligacha uzluksiz ta'lim bosqichlarida, ayniqsa, oliy ta'lim tizimida ijtimoiy fanlarni qancha hajmda va qanday yo'nalishlarda, qay bir shaklda va qanday mazmunda o'qitish va o'rgatish bo'yicha yaxlit konsepsiya yo'q.

Afsuski, ayrim kaltabin mulozimlarning Ijtimoiy fanlardan foyda yo'q" qabilidagi nojo'ya qarashlari oqibatida ushbu fanlarning salmog'i va sifatini tushirib yuborishga yo'l qo'yildi"[5, 231-232].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Inson va jamiyat hayotida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rni, ularni ta'lim tizimida o'qitishning nazariy va uslubiy masalalari barcha davrlarda dunyo olimlarining e'tiborida bo'lib, bu borada o'ziga xos ilmiy qarash, nazariya va ta'limotlar yaratilgan. Ularni atroflicha o'rganish natijasi sifatida aytish mumkinki, tub ijtimoiy-falsafiy mohiyatiga ko'ra ta'lim-tarbiya institutsional tizimi faoliyatining strategik maqsadi – faqatgina u yoki bu soha uchun mutaxassis-kadrlar tayyorlash emas, balki keng ma'noda, insonni tarbiyalash, ya'ni jamiyat a'zolarida ijtimoiy hayot va taraqqiyot talablariga mos bioijtimoiy xossa-xususiyatlarni shakllantirish, ularda chin insoniy xislat va fazilatlarni kamol toptirishdir. Shunga ko'ra ta'lim-tarbiya tizimidagi asosiy masala faqat matematik, fizik, ximik yoki injiner, vrach, o'qituvchi kabi turli sohalar bo'yicha mutaxassis-kadr etishtirish bo'lib qolmasligi kerak, bular ikkinchi yoki undan keyin turadigan masala. Bu o'rinda kasb-hunar yoki ixtisoslikka oid bilim, malaka, ko'nikma va ma'lumotlar emas, insoniy fazilatlar birinchi o'rinda turadi. Negaki, jamiyat uchun, ijtimoiy hayot va taraqqiyot uchun avval u yoki bu kasb-hunar yoki alohida bir ixtisoslikka oid bilim, malaka va ko'nikma emas, chin insoniy xislat va fazilatlar muhimroq. Ya'ni odamzod injiner, vrach yoki agronom bo'lishdan oldin albatta inson bo'lish kerak. Chunki injiner, vrach yoki agronomdan inson emas, balki insondan injiner, vrach yoki agronom chiqarish mumkin. Shunga ko'ra, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchi-talabalarga avvalo inson va jamiyat haqidagi bilimlar berilishi, ularga ana shu bilimlarni beruvchi ijtimoiy-gumanitar fanlar albatta o'qitilishi zarur.

Ayni paytda umuman "ma'lumot" yoki "oliy ma'lumot" tushunchalarining tizimli-strukturaviy tarkibi tahlil qilinganda ham ularning tub falsafiy-ontologik mazmunida aynan ijtimoiy-gumanitar bilimlar asosiy o'rin tutishi ma'lum bo'ladi. Bunda odamlarning ma'lumotlilik darajasi, xususan oliy ma'lumotlilik mazmuni va maqomi aynan ulardagi ijtimoiy-gumanitar bilimlar bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan agar oliy ta'lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlar o'qitilmasa, unda oliy ta'limda ma'no qolmaydi, faqat mutaxassislikka oid kasbiy bilimlarni o'zlashtirgan bitiruvchi kadrlar oliy ma'lumotli emas, shunchaki mutaxassis – tegishli kasb-hunarni egallagan kishi bo'lib qoladi. Bunday mutaxassislik yoki kasbni esa faqat maxsus oliy o'quv yurtida o'qib emas, tegishli sohadagi biror kollej yoki ishlab chiqarish ob'ektida, u erdagi tajribali mutaxassislarga shogird tushib, amaliy ishlarda qatnashib ham etarlicha o'rganib-o'zlashtirish mumkin.

Ijtimoiy hayotda ma'lumotlilik maqomini hamda ta'lim-tarbiya tizimida ijtimoiy-gumanitar bilimlarning zaruriyatini belgilovchi yana bir muhim holat shuki, ta'lim tizimining muayyan bosqichini, xususan oliy o'quv yurtidagi mavjud ta'lim yo'nalishini bitirgan mutaxassis-kadrlar jamiyat hayotining turli sohalaridagi tegishli lavozimlarda, jumladan boshqaruv lavozimlarida rahbarlik faoliyatini olib borishi mumkin. Har qanday muassasa-tashkilotdagi o'qimishli rahbar o'z faoliyatida oliy o'quv yurtidagi ixtisosligiga oid o'zlashtirgan bilim, malaka, ko'nikmalardan tashqari ishda va hayotda har xil odamlar bilan muloqotda bo'lib, yashash va ishlashga tegishli hayotiy bilimlardan foydanishiga to'g'ri keladi. Rahbarlik faoliyatining predmetida konkret mutaxassislikka oid narsalar emas, aynan odamlar, ularning hayoti, faoliyati va ular bilan munosabatlar masalasi asosiy o'rin tutadi va bu jarayonda u albatta inson va jamiyatga doir bilim, malaka va ko'nikmalardan foydalanadi. Masalan, zavod yoki fabrika rahbari u erdagi uskunalar bilan emas, ko'proq ana shu uskunalarni ishlatuvchi yoki boshqaruvchi odam(kadr)lar bilan ishlaydi. Rahbar ishda va umuman ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatga erishishi uchun ko'proq ana shu odamlar, ularning hayoti va faoliyatiga doir konkret ilmiy bilimlarni o'zlashtirgan bo'lishi shart. Bu bilimlar faqat ijtimoiy-gumanitar fanlar orqali beriladi va ular qanchalik ko'p o'qib-o'zlashtirilsa rahbar faoliyati shu darajada samarali bo'lishi mumkin. SHuning uchun ham umuman ta'lim tizimining barcha bosqichlarida, xususan oliy ta'lim tizimidagi barcha ta'lim yo'nalishlarida ijtimoiy-gumanitar fanlar umumiy o'quv soatlarining kamida 30 foizi miqdorida majburiy

fanlar sifatida o'qitilishi, tayyorlanayotgan mutaxassis-kadrlar inson va jamiyat haqida oliy ma'lumot maqomiga mos haqqoniy bilimlarni o'zlashtirishi zarur. Ushbu bilimlar qanchalik ko'p bo'lsa, ular shu darajada samarali faoliyat olib bora oladi.

O'zbek tilida "Oliy" so'zi – eng yuqori, yuksak degan ma'noni bildiradi. U ijtimoiy hayotdagi eng baland mavqei va martabaga nisbatan qo'llaniladi. Shunga ko'ra, oliy ma'lumot deganda, inson tomonidan o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan eng yuqori, yuksak darajadagi bilim, ma'lumot nazarda tutilsa, oliy ma'lumotlilik deganda, ana shu ma'lumotga ega kishilar tushuniladi va ular zamonaviy jamiyatlarda tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanadi. Oliy ma'lumot oliy ta'lim muassasalarida beriladi. Ta'limni oliy ta'lim sifatidagi maqomi oliy o'quv yurtlarida tegishli ilmiy bilimlarni har tomonlama chuqur va yuqori darajada o'qitilishi, xususan ularda ijtimoiy-gumanitar fanlarni etarlicha tizimli o'zlashtirilishi bilan belgilanadi.

Shu nuqtai nazardan, 2001-yildan boshlab Respublikamizdagi qator oliy o'quv yurtlarida faoliyat yuritib kelayotgan "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" yo'nalishida amalga oshirilayotgan nazariy va amaliy ishlarni tizimli rivojlantirish, bunda mazkur soha bo'yicha mutaxassis-kadrlar tayyorlash samaradorligini yanada oshirish bilan bog'liq muammo-masalalarni chuqur tahlil qilish va tegishli taklif-tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega bo'lib, quyida ayni shu xususda ba'zi mulohazalarni bayon qilamiz.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlarda to'plangan tajribalar tahlilidan kelib chiqib, aytish mumkinki, Respublikamiz oliy ta'lim tizimida milliy g'oya, ma'naviyat va huquq ta'limi bo'yicha o'z vaqtida yo'lga qo'yilgan tashkiliy-uslubiy ishlar mustaqil taraqqiyotimiz talablariga muvofiq bo'lib, ular bu boradagi faoliyatimizni yangi bosqichlarda rivojlantirish va kelgusi vazifalarni aniq belgilash uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Ayni paytda bugungi kunda dunyodagi har bir xalq va mamlakat hayotida ijtimoiy-gumanitar bilimlarning, shu jumladan milliy g'oya, ma'naviyat va mafkuraning ahamiyati ortib borayotgani, mazkur soha uchun yuqori malakali mutaxassis-kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratishni taqozo qiladi. Shunga ko'ra:

1. Hozirgi paytda butun dunyoda, jumladan bizdagi ma'naviy-mafkuraviy masalalar bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini kuchaytirishga real ehtiyojlar mavjud. Shu bois bu boradagi ishlarni yanada rivojlantirish, xususan O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashi huzuridagi Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti, 09.00.07-Ma'naviyat tarixi va nazariyasi, 09.00.05-Milliy g'oya targ'iboti texnologiyalari, 09.00.08-Ma'naviy tarbiya, 09.00.09-Ma'naviy jarayonlar va texnologiyalar kabi ixtisosliklarda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarni har jihatdan kuchaytirish lozim.

2. Respublika ta'lim tizimidagi barcha bosqichlarda, jumladan oliy ta'lim muassasalaridagi barcha ta'lim yo'nalishi va mutaxassisliklarida falsafiy va ijtimoiy-gumanitar fanlarni, ularni o'qitishga ajratiladigan dars soatlarini ko'paytirish hamda ta'lim sifatini oshirish, mazkur fanlar bo'yicha yangi avlod darslik va o'quv qo'llanmalari yaratishga jiddiy e'tibor qaratish lozim. Ayni paytda ularga oid adabiyotlarni turli tillarda nashr etish maqsadga muvofiq.

3. Mutaxassislarning ko'rsatishlaricha, oliy o'quv yurtlari bitiruvchilari ishlab chiqarishga borgach, ta'lim jarayonida olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llashda qiynalishmoqda. SHuning uchun ushbu yo'nalishdagi o'quv jarayonlarida talabalarning amaliy mashg'ulotlari hajmini oshirish, bunda mazkur ta'lim turiga O'quv rejalarida ko'proq vaqt ajratish maqsadga muvofiq.

4. Mamlakatimizda falsafiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan milliy g'oya, ma'naviyat va mafkura bo'yicha malakali mutaxassis-kadrlar tayyorlash ko'lamini kengaytirish, bunda Respublikamiz oliy o'quv yurtlaridagi "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" bakalavriat ta'lim yo'nalishi hamda magistratura mutaxassisliklari uchun qabul kvotalarini oshirish, ayni paytda, mazkur ta'lim yo'nalishi bazasidagi magistratura mutaxassisliklarini ko'paytirish, xususan, bunda "Milliy g'oyaning falsafiy masalalari" hamda "Huquq ta'limi" (yoki "Yurist-pedagogika") mutaxassisliklarini ochish maqsadga muvofiq.

5. Ushbu ta'lim yo'nalishi bitiruvchilarining kasbiy faoliyat obyektlari doirasini kengaytirish, bunda davlat ta'lim standartlarida ularning kasbiy faoliyat ob'ektlari faqat ta'lim muassasalaridan iborat bo'lib qolmay, jamiyatdagi ma'naviy-ma'rifiy soha, yo'nalish va tashkilotlar (masalan, mahallalar, mahalliy hokimiyat organlari, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar va sh.k.) ham yaqqol ko'rsatilishi maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. –T.: “O‘zbekiston”, 2009. –B. 12.
2. Saifnazarov I. “Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitishni nega kuchaytirishimiz kerak?” adolat.uz/news/izhtimoiy-gumanitar-fanlarni-oqitishni-nega-kuchaytirishimiz-kera 29.10.2021 10:10:29.
3. Valeriy Xan. “Bizga Eynshteynlar kerakmi?” <https://www.gazeta.uz/uz/2020/09/16/optimization/#!>
4. Asanov E. “Gumanitar fanlardan nima naf?” // “Tafakkur” jurnali. – Toshkent: 2021 yil. – №4. – B. 24-31.
5. Mirziyoev SH. YAngi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021. – B. 231-232.
6. Kandov B.M. [Current Issues of Harmony of Human and National Values In the Formation of Civil Station of the Youth of New Uzbekistan](#) // Journal of Ethics and Diversity in International Communication. Volume 1, January 2022. – R. 30-33. ISSN: 2792-4017 (№8, SJIF – 7.845).
7. Kandov B.M. Ikramov R.A. [The Role of Education and Upbringing in the Formation of a Harmonious Personality in the Process of Globalization](#) // Journal of Ethics and Diversity in International Communication. Volume 1, November 2021. – R. 33-37. ISSN: 2792-4017 (№6, SJIF – 7.845).
8. Togayev Sh.H. [The Role of Education and Upbringing in the Spiritual Education of Youth in the Renewed Uzbekistan](#). // Journal of Ethics and Diversity in International Communication. Volume 1, January 2022. – R. 38-42. ISSN: 2792-4017 (№8, SJIF – 7.845).

TALABALARDA GENDER MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING TUZILISHI VA TARKIBIY QISMLARI

СТРУКТУРА И КОМПОНЕНТЫ РАЗВИТИЯ ГЕНДЕРНОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ

THE STRUCTURE AND COMPONENTS OF THE DEVELOPMENT OF GENDER CULTURE AMONG STUDENTS

Saydullayeva Aziza Raximovna¹¹Сайдуллаева Азиза Рахимовна– Ферганский Государственный Университет
докторант кафедры педагогики.**Annotatsiya**

Maqolada turli mamlakatlar tomonidan oliy ta'lim tizimining o'z modelini ishlab chiqish va uni globallashuv sharoitida modernizatsiya qilish zarurligi asoslanadi, chunki boshqa odamlarning modellariga taqlid qilish samarasiz va xavfli. Oliy maktab o'z faoliyatining maqsad va vazifalarini, texnologiyalarini va tashkiliy formatlarini yangilab, jamiyatning juda muhim institutiga aylanish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin.

Аннотация

В статье обосновывается необходимость выработки разными странами собственной модели системы высшего образования и ее модернизации в условиях глобализации, так как подражание чужим моделям непродуктивно и рискованно. Высшая школа может получить шанс вновь стать высоко значимым институтом общества, обновив цели и задачи своей деятельности, технологии и организационные форматы.

Abstract

The article substantiates the need for different countries to develop their own models of higher education system and its modernization in the context of globalization, as an imitation of foreign models is unproductive and risky. The Higher School may get a chance to become a highly significant institution of society, through updating goals and objectives of its activities, technologies and organizational formats.

Ключевые слова: глобализация, модернизация, высшее образование, стратегии, безопасность.

Kalit so'zlar: globallashuv, modernizatsiya, oliy ma'lumot, strategiyalar, xavfsizlik.

Key words: globalization, modernization, higher education, strategies, safety.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время идет интенсивное развитие информационных технологий. Всех люди живут в потоке постоянной информации в глобальной сети Интернет. В связи с этим, основной задачей современного образования является научить школьников осознавать, применять, производить анализ и синтез данной информации. Рассмотрим понятие «функционально грамотная личность», которое подразумевает личность, свободно ориентирующуюся в окружающем обществе с учетом основных ценностей, интересов и желаний окружающих людей. Это личность, которая является самостоятельной, инициативной и готовой обучаться в течение всей жизни. При этом человек может принимать нестандартные решения на те или иные проблемные ситуации. Современные педагоги должны воспитывать в младших школьниках данные качества. Отметим, что функциональная грамотность младших школьников в системе современного образования обеспечивает:

- формирование основного уровня образования;
- существование в окружающем обществе, не причиняя вреда для себя самого и для определенного человека;
- успешное дальнейшее обучение и саморазвитие;
- достойное представление образования в тех или иных исследованиях;
- формирование навыков различных видов деятельности у школьников;
- наличие знаний в области культуры;
- систематическое самообразование.

В основе функциональной грамотности учащихся студентов лежит читательская грамотность. Читательская грамотность представляет собой умение школьника осознавать и применять письменные тексты, производить их анализ, а также исследовать их для решения

определенных жизненных целей. При этом самое главное, что все, что школьник добывает из текста, ему необходимо применять на практике. Таким образом, современный педагог должен организовать свою деятельность по формированию специальных читательских умений младших школьников. Выделим основные уровни формирования умений у школьников по работе с текстом в современной начальной школе:

- в первом классе педагогу необходимо научить школьников читать, понимая основной смысл прочитанного материала;
- во втором классе педагогу следует научить школьников пересказывать тексты, делить тексты на определенные части, составлять план, отмечать опорные слова, описывать персонажей, характеризовать их качества и действия;
- в третьем и четвертом классах педагогу необходимо научить школьников выделять актуальную информацию, осуществлять рефлексия, выделять главную мысль в тексте, то, что хотел донести автор для читателей, задавать вопросы по произведению, сравнивать тексты разных жанров со сходным содержанием.

Не секрет, что формирование читательской грамотности должно происходить на каждом уроке без исключения, но основным учебным предметом для этого является урок литературного чтения. Основная цель уроков литературного чтения заключается в следующем:

- обучение школьников чтению художественной литературы;
- подготовка к изучению художественной литературы в средней и старшей школе;
- формирование интереса учащихся к чтению;
- обучению основным приемам понимания прочитанного.

Современная школа направлена на обеспечение грамотности учащихся, в связи с этим, современная школа должна быть ориентирована на:

- создание тренингов по тем или иным программам обучения по выполнению работы с информацией;
- постановку определенных воспитательных задач по развитию грамотности; организацию деятельности родителей в учебном процессе обучения чтению и устной и письменной речи;
- создание условий для формирования грамотности учащихся на всех учебных предметах;
- достижение успеха среди всех участников учебно-воспитательного процесса;
- взаимосвязь педагогов, учащихся и их родителей;
- организацию выставок детских работ, книг с произведениями известных авторов и т.д. Кроме того, каждый педагог должен:
- использовать основные методы для обучения читателей своей работе;
- применять ту методику обучения, которая несет в себе информацию о работе;
- использовать основные методы и приемы обучения, направленные на обучение грамотности юных читателей;
- готовить упражнения, направленные на все группы читательских умений;
- систематически обсуждать с учащимися прочитанные произведения, что оказывает положительное влияние на формирование читательской грамотности учащихся начальных классов;
- поддерживать благоприятную атмосферу на уроке;
- контролировать заинтересованность родителей учащихся в формировании читательской грамотности;
- обеспечивать такую атмосферу учебно-воспитательного процесса, где происходит интенсивное формирование грамотности чтения.

АНАЛИЗ И МЕТОДЫ ЛИТЕРАТУРЫ

Изучение гендерных проблем в отечественной психолого-педагогической науке стало активно разрабатываться в течение нескольких последних лет. Результаты современных исследований позволяют обосновать необходимость реализации в рамках вузовской подготовки специалистов полового просвещения и полноценного гендерного воспитания. На современном этапе гендерное воспитание, направленное на формирование гендерного

сознания, является одним из обязательных компонентов содержания процессов формирования личности.

В данном ключе обратимся к изучению понятия «гендерное сознание». Так, по мнению Д. Б. Жаркимбаевой, данное понятие следует рассматривать в двух аспектах:

— «как одну из форм общественного сознания, отражающую общественное бытие, представленное присутствием двух полов, их отношения между собой, а также отношение общества к этим отношениям» [1, с. 59];

— «как духовный (идеальный) потенциал общества, влияющий и формирующий эти отношения» [1, с. 59].

Модернизация взглядов на вопросы гендерного и полового воспитания молодежи рассматривается как один из путей эффективной социализации личности. В этой связи гендерная парадигма в педагогической науке воспринимается многими теоретиками как одна из ведущих концептуальных основ.

Гендерный подход в образовании направлен на утверждение и обеспечение равных возможностей для самореализации личности во всех сферах ее жизнедеятельности независимо от пола.

М.А. Радзивилова подчеркивает, «гендерный подход в педагогике – это методологическая ориентация в педагогической деятельности, позволяющая посредством опоры на систему взаимосвязанных понятий, идей и способов действий обеспечивать и поддерживать процессы гендерного самопознания, самостроительства и самореализации личности ребенка, развития его неповторимой индивидуальности» [4, с. 5].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Реализация гендерного подхода в образовании вызвала появление сравнительно новой научной отрасли, такой как гендерная педагогика. На основе анализа теоретических источников определим основные аспекты сущности понятия «гендерная педагогика». Она рассматривается учеными в значении:

— педагогической системы, учитывающей потребности и возможности двух социальных полов в обществе как равных;

— междисциплинарной составляющей педагогической науки, направленной на изучение педагогических явлений и фактов, связанных половыми особенностями индивида;

— отрасли педагогики, рассматривающей гендерные факторы в процессе формирования и развития образования;

— совокупности подходов направленных на обеспечение возможности комфортного и полноценного развития обучающихся в учреждениях образования.

На современном этапе приоритетными направлениями исследований в области гендерной педагогики являются следующие:

— педагогические аспекты гендерной социализации молодежи как субъектов воспитания;

— влияние окружающей социальной среды на формирование гендерной идентичности личности;

— изучение закономерностей педагогического воздействия на формирование гендерного сознания студентов;

— создание благоприятной образовательной среды для полноценного развития и самореализации индивидуальных возможностей студентов обоих полов.

Ведущим понятием в системе реализации гендерного воспитания будущих специалистов в высшей школе является гендерная компетентность.

По мнению М.А.Радзивиловой, гендерная компетентность – это «динамическое образование личности (студента/специалиста), включающее представления о предназначении мужчин и женщин в обществе, особенностях собственной женской/мужской индивидуальности, образе Я, знания о гендерных особенностях субъектов педагогического взаимодействия; ценностное отношение к представителям обоих полов, их взаимоотношениям» [4, с. 6].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Гендерная компетентность включает также понимание молодежью роли полноценных членов общества, а также гендерных ролей. Процесс гендерного воспитания, направленный на формирование гендерной компетентности, предполагает развитие личностных качеств и

свойств, определяющих отношения человека к представителям другого пола и равноправные взаимоотношения представителей разных полов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бермус, А.Г. Российское педагогическое образование в контексте Болонского процесса./ Бермус, А.Г. //Педагогика. – 2015. - №10.
 2. Управление начальной школой: Методическое пособие / Под ред. Е.Н.Землянской. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2017.
 3. Raximovna, S. A. (2022). Development of Gender Culture. *Academic Journal of Digital Economics and Stability*, 16, 88-92.
 4. Сайдуллаева, А. Р. (2022). НАЗНАЧЕНИЕ ГЕНДЕРНОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 2(18), 705-711.
 5. [AR Sadullayeva](#) - BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ..., 2023 - sciencebox.uz
- Journal of Advanced Research and Stability Page 1 Journal of Advanced Research and Stability
Volume: 03 Issue: 03 | Mar - 2023 ISSN: 2181-2608 www.sciencebox.uz

NOSTANDART TAFAKKUR TARZINI RIVOJLANTIRISHDA MUSTAQIL ISHLARNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В РАЗВИТИИ НЕСТАНДАРТНОГО МЫШЛЕНИЯ

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF INDEPENDENT WORK IN DEVELOPMENT OF NON- STANDARD THINKING

Raxmonova Gulchexra Salaydinovna¹

¹Raxmonova Gulchexra Salaydinovna

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti Milliy g'oya
huquqta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqola yurtimiz ta'lim muassasalarida olib borilayotgan, o'quvchilar o'rtasida kreativ va nostandart fikrlash va dars mashg'ulotlarida, bu jarayonda ta'lim mazmunini uzviyligini ta'minlashni mavjud holati, mavjud muammo va kamchiliklar, ularni yechimiga doir masalalar ilmiy-metodik tahlil qilingan. Shu bilan birga ta'lim samaradorligiga xizmat qiluvchi zamonaviy yondashuvlar, nostandart va kreativ fikrlashning dars mashg'ulotlarida qo'llashga oid tavsiyalar xorijiy va maxaliy tajribadan kelib chiqib ilgari surilgan. O'zbekiston Respublikasida Milliy ta'lim dasturining mazmun-mohiyatini yoritish ham maqsad qilingan. O'rganilgan holatlar tahlilidan kelib chiqib, o'quvchi-yoshlarning tafakkur va fikrlash darajasiga munosabat bildirish, ko'nikmalarni oshirishga doir takliflar ilgari surilgan.

Аннотация

Данная статья представляет собой научно-методический анализ современного положения, существующих проблем и недостатков, вопросов, связанных с решением творческого и нестандартного мышления занятий у студентов в образовательных учреждениях нашей страны. Подходы, рекомендации по использованию нестандартного и творческого мышления на уроках выдвигались на основе зарубежного и отечественного опыта. На основе анализа изученных ситуаций были выдвинуты предложения по реагированию на уровень мышления учащихся по повышению их квалификации.

Abstarct

This article is a scientific and methodical analysis of the current situation, existing problems and shortcomings, issues related to the solution of creative and non-standard thinking and lessons among students in the educational institutions of our country. Approaches, recommendations regarding the use of non-standard and creative thinking in the lessons were put forward based on foreign and local experience. Based on the analysis of the studied situations, proposals were put forward to respond to the level of thinking and thinking of students and improve their skills.

Kalit so'zlar: ta'lim, fikrlash, nostandart, nostandart fikrlash, ijod, bilim, o'rgatish.

Ключевые слова: образование, мышление, нестандартность, нестандартное мышление, творчество, познание, обучение.

Key words: education, thinking, non-standard, non-standard thinking, creativity, knowledge, learning.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayonida nazariy va amaliy bilimlar uyg'unligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu masalani ro'yobga chiqarishda mustaqil ta'lim olish bilan bog'liq metodik yondashuvning o'ziga xos jihatlarini ochib berish muhim ahamiyatga egadir. Bu jarayon pedagogik imkoniyatlarining muhim qismi bo'lib, ta'lim oluvchilarni mustaqil izlanishga, olingan nazariy bilimlarni kreativlik asosida qo'shimcha manbalar bilan boyitish imkonini beradi.

Ta'lim jarayonida dars samaradorligi va sifatini oshirish, ta'lim oluvchilarni faollashtirish, o'z ustida ishlash, berilgan mavzuni qo'shimcha ma'lumotlar bilan to'yintirgan holda o'zlashtirish hamda qulay metodikalarni qo'llash mustaqil ta'lim jarayonidagini o'zini yuqori natijasini ko'rsatadi. Shuningdek, mustaqil ta'lim, ta'lim oluvchining kreativ yondashuvini rivojlantirib, bilishga, o'rganishga va ma'lumotlarni qayta ishlashga hamda mazmun-mohiyatini yanada to'ldirib yetkazib berish motivatsiyasini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Mahalliy olimlardan M.Quronov, G.Aripova, B.Adizov, U.Inoyatov, U.Mahkamov, R.Safarova, B.Umarov, O.Jamoldinova, D.Ro'ziyeva, B.Xodjayev, Ch.Shakirova, Sh.Shodmonova, E.Yuzlikayeva, N.M.Egamberdiyevlarning tadqiqot ishlarida yoshlarning dunyoqarashini shakllantirish omillari, ularning jamiyatga oson ijtimoiylashuvini ta'minlash, ijodiy, kreativ, nostandart tafakkur tarziga

o'rgatish, ma'naviy-axloqiy, badiiy-estetik dunyoqarashini qaror toptirish, ularda milliy qadriyatlarga hurmat va tolerantlik hissini shakllantirishning o'ziga xos jihatlari; J.Tulenov, M.Abdullayeva, G.Tulenova, G.G'affarova, L.A.Qurbonova, G.Jalolova, F.Choriyev, Sh.Kubayeva, E.Yusupovlarning ilmiy ishlarida inson tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirishning falsafiy-metodologik tomonlari; Z.Nishonova, M.Davletshin, N.Safayev, A.Jabborov, E.G'oziyev, R.Sunnatovalarning tadqiqotlarida esa inson tafakkuri muammosining psixologik xususiyatlari yoritib berilgan.

O'quvchilarning intellektual kompetentligini rivojlantirishda ijodiy tafakkurning o'rni, nostandart fikrlash shaxs ijtimoiy mavqeyini belgilovchi omil ekanligi, shaxsning ijodkorlik salohiyatida nostandart tafakkurning o'rni, kreativ tafakkurning o'quv faoliyati samaradorligini oshirishdagi ahamiyati, o'quvchining psixologik barqarorligini ta'minlashda nostandart tafakkurning o'rni kabi muammolar T.V.Ogorodova, L.Kananchuk, L.Adamyan, P.I.Pidakstsiy, Ya.A.Ponomarev, V.Lyisenko, Yu.Kraynova, S.Marchukova, S.Morozyuk, M.Mixaylova, V.Oparina, A.Rossoxin, N.Pavlyuchenkova, A.Rudakov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda zamonaviy ta'limni tashkil etish va boshqarishda mustaqil ta'lim ta'lim oluvchi tomonidan, ya'ni maktabgacha ta'lim tashkiloti, maktab ta'limi, o'rta maxsus ta'lim, oliy ta'lim va oliy ta'limdan keyingi ta'lim turlaridan qat'iy nazar, bilimlarni eng samarali o'zlashtirish manbai bo'lib qolmoqda.

Zamonaviy pedagogik jarayonda mustaqil ta'limni "mustaqil ish" tushunchasi bilan izohlash va uning mazmun-mohiyatini ochib berish hamda ta'lim oluvchilarni nostandart tafakkur tarzini rivojlantirishdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash maqsadga muvofiq. Ta'lim jarayonida mustaqil ish zamonaviy pedagogikada o'qitishni tashkil etishning o'ziga xos shakli va usuli bo'lib, pedagog faoliyati hamda ta'lim oluvchi faoliyatini bir-biriga bog'liq va farqli jihatlarni o'zida aks ettirgan holda mustaqil bajarish uchun mo'ljallangan maxsus vazifalarni konseptual ahamiyatini ochib beradi.

Tadqiqotchi B.P.Yesipova mustaqil bajarish uchun mo'ljallangan maxsus vazifalarning konseptual ahamiyatini ochib berish yuzasidan o'z ilmiy qarashlarini ilgari surgan bo'lib, mustaqil ishga quyidagicha ta'rif beradi: mustaqil ish o'quv jarayoniga kiritilgan, o'qituvchining bevosita ishtirokisiz, lekin uni topshirig'iga binoan maxsus belgilangan vaqtda ta'lim oluvchi tomonidan mustaqil holda bajariladigan ishdir. Ta'lim oluvchi ongli ravishda maqsadga erishishga intiladi, aqliy va jismoniy harakatlarining natijalarini u yoki bu shaklda ifodalaydi [10].

Bizning nuqtai nazarimizcha, ta'lim oluvchi mustaqil ishni individual va guruh bo'lib ishlashi, o'qituvchi tomonidan berilgan vazifa va topshiriqqa kreativ yondashishi, o'zaro fikr almashishi, masala mohiyatiga muvofiq bir nechta muqobil yechimlarni taklif etish imkoniyatiga ega. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim oluvchida nostandart tafakkur tarzini shakllantirib, o'zining mustaqil fikr va mulohazalarini erkin bildirish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan bir vaqtda berilgan topshiriq va vazifalarni maksimal darajada mustahkam o'zlashtirish hamda boshqalarga yetkazib berish bilan bog'liq masalalarni individual yechimini yuzaga keltiradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida ta'lim oluvchi nostandart tafakkurini yuzaga chiqarishda mustaqil ishning asosiy xususiyatlari quyidagilar bilan belgilanishi maqsadga muvofiq:

- birinchidan, ta'lim oluvchi tomonidan mustaqil ishni bajarishda har tomonlama (ruhiy va jismoniy) tayyorlangan holda alohida vaqt ajratish;
 - ikkinchidan, o'qituvchi tomonidan berilgan vazifa va topshiriqning mazmun-mohiyatini anglagan holda qismlarini alohida tasniflash hamda individual, frontal, guruh bo'lib ishlash;
 - uchinchidan, berilgan topshiriq va vazifalar yechimi jarayonida o'qituvchining bevosita va bilvosita ishtirokini mutlaqo cheklash;
 - to'rtinchidan, ta'lim oluvchining samaradorlik va natijaga erishishga qaratilgan harakatlarining aqliy va jismoniy motivatsiyasini o'z-o'ziga va guruh rag'batiga muvofiqligini yo'naltirib qo'yish;
 - beshinchidan, mustaqil ish jarayonida ta'lim oluvchini maqsadlar sari intilishini pedagogik va psixologik tomondan oldindan rag'batlantirish;
 - oltinchidan, o'qituvchi tomonidan berilgan vazifa va topshiriq natijasi hamda samarasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar, ta'lim oluvchi fikrini eshitish, yondashuvini bilish hamda motivatsion baholash.
- Yuqoridagi ilmiy mulohazamizni ta'lim oluvchilarni mustaqil faoliyatini anglash nazariyasi mohiyati bilan asoslash maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz. Ta'lim oluvchini mustaqil faoliyati bilan bog'liq masalaga ilmiy nuqtai nazardan yondashish uchta asosiy didaktik yo'nalishni ajratib ko'rsatish imkonini beradi:
- o'quv jarayonida o'quvchilar faolligi va mustaqilligining ahamiyati tamoyilini asoslash;

- o'quvchi mustaqil faoliyatini psixologik-didaktik mohiyatini ochib berish va uning bilish va o'zlashtirishdagi o'rnini aniqlash;

- o'quvchilarni mustaqil ishlarni bajarishga jalb etishning pedagogik vositalari arsenalini yaratish va dars tarkibida bu jarayonni pedagogik boshqarish xarakteri va darajasini aniqlash.

Ta'lim jarayonida mustaqil ishning mantiqiy va mazmuniy jihati ta'lim oluvchi faoliyati natijasi bilan bevosita belgilanib, uning masala mohiyatiga ijodiy yondashishi, faolligi, vazifalarni o'zlashtirish davriyligi, olingan bilimlarni mustahkamlash ko'nikmalarini shakllanganligi bilan asoslanadi. Albatta, bu jarayon ta'lim oluvchidan nazariy va amaliy, ruhiy va jismoniy hamda ratsional harakatlarning muvofiqlashgan konsentratsiyasini taqozo etadi.

Shu nuqtai nazardan mustaqil ish darajasi nafaqat o'qituvchi tomonidan taqdim etilgan vazifa va topshiriq mazmuniga, balki ta'lim oluvchining individual imkoniyat va qobiliyatlariga ham bog'liq. Shuning uchun ta'lim oluvchidan mustaqil ishning eng oddiy turlarini bajarish jarayonida kognitiv faol harakat va anglanganlik talab etiladi. Kognitiv jarayonda ta'lim oluvchi mustaqil ishning belgilari, xususiyati, sifati va boshqa tomonini tavsiflovchi jihatlarga e'tibor qaratishi lozim.

Tadqiqotchi E.A.Golant mustaqil ishni tashkiliy, texnik, kognitiv va amaliy faoliyatda ifodalangan jihatlarini namoyon bo'lish tomonlarini ko'rib chiqqan bo'lsa, J.J.Russo zarur bilim, ko'nikma va malakalarni egallashda o'quvchilarning mustaqilligini ta'lim jarayonidagi rolini oshirish muammosi bilan qiziqdi. J.J.Russo fikricha, mustaqil harakat shunday faoliyatdirki, ta'lim oluvchi o'z motivlariga ko'ra faoliyatni amalga oshiradi hamda maqsad va vositalarni topadi[11].

Yuqoridagi ilmiy mulohazalardan kelib chiqib ta'kidlashimiz mumkinki, mustaqil ishning muhim xususiyatlaridan biri bu ta'lim oluvchini faol bilishga yo'naltiradigan va kreativ yondashuvga undaydigan motivdir. Bunda ta'lim oluvchi berilgan vazifa va topshiriqqa nisbatan yechim izlash va uning mohiyatiga kirish yuzasidan asta-sekin harakatni amalga oshirib, o'z-o'ziga nisbatan kreativ yondashishni, natija mahsuli va samaradorligidan qat'iy nazar, ichki rag'batini his etgan holda motivatsion tuyg'uni his eta boshlaydi. Bunda mustaqil ishning mazmuni va shakli, pedagog tomonidan berilgan ko'rsatmalari, qo'llaniladigan pedagogik texnologiya va vositalar, ta'lim oluvchilarni aqliy, ruhiy, amaliy harakatlari hamda faoliyat motivi muhim ahamiyat kasb etadi. Boshqa jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, ta'lim oluvchi mustaqil faoliyat jarayonida maqsadga muvofiqlik tamoyili nuqtai nazarida harakatni amalga oshirib, nostandart tafakkur operatsiyalarini yanada rivojlantirgan holda ijodiy yondashuvni namoyon etadi.

Ta'lim oluvchida nostandart tafakkur operatsiyalarini rivojlantirish bilan bog'liq mustaqil ishni quyidagi turlarga ajratish mumkin: mustaqil ish o'quvchini o'zi bilgan va bilmagan narsalar haqida o'ylashga undaydigan umumiy harakat uslubini shakllantirishga qaratilgan vazifalarni o'z ichiga oladi; mustaqil ish tugallangan shaklda, ammo yangi ma'lumotlar kiritilmagan vazifalarni o'z ichiga oladi (yangi qoidalar, ta'riflar ta'lim oluvchining mustaqil tadqiqot faoliyati natijasidir); umumiy harakat uslubiga murojaat qilish orqali mustaqil ish vazifani bajarish qobiliyatini shakllantirish.

Mustaqil ish natijalari ta'lim oluvchiga o'z imkoniyatlarini ko'rish va baholashni o'rgatadi hamda o'z faoliyatini ongli ravishda rejalashtirish qobiliyatini shakllantiradi.

Pedagog tomonidan ta'lim jarayonida mustaqil ishdan maqsadli foydalanish ta'lim oluvchini o'z ustida ishlash qobiliyatini shakllantirib, xotira assotsiatsiyasini mustahkamlaydi, tasavvur olamini kengaytiradi, nostandart fikrlash jarayoni rivojlanib, ijodiy yondashish ko'nikmasi shakllangan holda yangi bilimlarni o'zlashtirish malakasi ortadi hamda izlanishlar doirasi kengayib, dunyoqarashi yuksaladi.

Shaxsda mustaqil faoliyat kreativlik sifatlarini shakllantirish va tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Bu borada quyidagilarni alohida ta'kidlash mumkin: har bir aniq vaziyatda assimilyatsiya muayyan didaktik maqsad va vazifaga mos keladi; o'quvchini jaholatdan bilimga o'tkazish harakatining har bir bosqichida kognitiv vazifalarni ma'lum bir sinfini hal qilish uchun zarur hajm va darajadagi bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantiradi hamda aqliy faoliyatni quyi bosqichidan yuqori darajaga o'tadi; o'quvchilarda o'z bilimlarini mustaqil tizimli ravishda to'ldirishga psixologik munosabatni shakllantiradi va yangi kognitiv muammolarni hal qilishda ilmiy hamda ijtimoiy axborotlar oqimida harakatlanish ko'nikmalarini rivojlantiradi; o'quv jarayonida o'quvchining mustaqil bilish faoliyatini pedagogik boshqarish boshqarishning eng muhim vositasidir.

Shu nuqtai nazardan ta'lim jarayonida mustaqil ishni pedagogik jihatdan yuqori saviyada tashkil etish, ta'lim oluvchida nostandart tafakkurni rivojlantirib, amaliy faoliyatda muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Ta'lim oluvchilarda harakatlarini ko'chirish, ya'ni bir metodikani boshqa jarayonda

qo'llab ko'rish, mavjud obyekt va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash hamda masala mohiyatini qiyosiy taqqoslash yaxshi samara beradi. Reproduktiv faoliyat, ya'ni to'plangan bilim va tajriba asosida xotiradagi mavjud bilimlarga tayanib o'rganilayotgan obyektning xususiyat va sifatleri haqidagi ma'lumotlarni qayta ishlash hamda ijodiy yondashish mustaqil ta'lim mazmuni bilan bog'lanishi lozim. Mustaqil ishlarni tashkil qilishda o'qituvchi induktiv va deduktiv xulosalar, ya'ni olingan natijalarga tayanib nostandart ijodiy yondashgan holda topshiriq va vazifalar yechimini samarali yo'llarini taklif etishi mumkin. Bu bilan o'quvchida masala mohiyatini anglashga rag'bat va uning yechimiga ijodiy yondashishga da'vat ta'minlanadi. Bunda o'qituvchi mustaqil ta'lim topshiriqlarini baholashda bilim va ma'lumotlarni uzatish, ya'ni berilgan topshiriq va vazifa yechimi yuzasidan yangi yondashuvlar, ilmiy farazlar hamda muqobil variantlarga ustuvorlik berishi lozim bo'ladi.

Zamonaviy pedagogik jarayonda mustaqil ish bilan bog'liq o'quv faoliyatini takomillashtirishning pirovard maqsadi ta'lim oluvchilarda mustaqil ravishda maqsadni belgilay olish, muammoning yechimini topish uchun zarur bilimlarni o'zlashtirish, amalga oshirish usullarini nostandart va optimal yangi muqobil variantlarini taklif eta olish qobiliyatini qaror toptirishdan iboratdir.

Ta'lim oluvchida ijodiy yondashish ko'nikmasini shakllantirish, turli xil vazifa va topshiriqlarni nostandart variantlar asosida hal etish malakasini rivojlantirish orqali o'qituvchining fan va mavzuga oid ko'rsatmalari asosida o'quv muammosini hal qilishda bilim va harakatlar uyg'unligini maqsadga muvofiq tashkillashtirish hamda zarurat tug'ilganda ishlata olish qobiliyatini rivojlantirishga erishiladi. Ta'lim oluvchining o'quv faoliyatini tashkillashtirishda individual nostandart operatsiyalarini amalga oshirish ko'nikma va malakasini shakllantirish asosida esa ijodkorlik motivini qaror toptirish ta'minlanadi. Berilgan bilim asosida ta'lim oluvchi shaxsida individual va maxsus nostandart ijodiy yondashuv tizimini mustaqil kashf etishga yo'naltirish va natija samaradorligiga erishish ta'lim oluvchida mustaqil faoliyatni tashkil etish malakasini shakllantirish hamda harakatlar yaxlitligi tuzilmasi muvofiqligini ta'minlash imkonini beradi.

Ta'kidlash lozimki, nostandart tafakkurga ega bo'lgan shaxsning asosiy fazilatlaridan biri bu uning ijodiy qobiliyatlarni mustaqil tarbiyalab rivojlantira olganligidadir.

Bizning nuqtai nazarimizcha, nostandart tafakkurini rivojlantirish orqali muvaffaqiyatga erishgan shaxslar evristik va ijodiy turdagi mustaqil ish bilan faoliyati bilan ko'proq shug'ullangan.

Evristik mazmun-mohiyatga ega bo'lgan mustaqil ish, ma'lum ma'noda, pedagog yoki boshqalar tomonidan qo'yilgan vazifa va topshiriqlar yechimini topish uchun standart va qolipdan chiqqan holda nostandart vaziyatlarda yechim izlash ko'nikma va malakalarini shakllantiradi. Bunda ta'lim oluvchi masalani yechish, vazifa va topshiriqni hal qilish yo'lini mustaqil belgilaydi hamda uni nostandart muqobil variantlarini taklif eta oladi. Ta'lim oluvchi ushbu masala yuzasidan zarur bilimga ega bo'lishi mumkin, ammo nazariy jihatdan kerakli vaziyatda undan maqsadli foydalana olmaslik holatlariga uchrashi mumkin. Bu uning qobiliyatsizligidan dalolat bermaydi, aksincha bilimlar majmuini assimilyatsiyasining dominantligi mahsuli deb qaralishi maqsadga muvofiq. Mana shu jarayonning mavjudligi ham shaxsni ijodiy yondashishga, mavjud bilim va malakani ishga solishga, nostandart yondashuvlarni ijodkori bo'lishga xizmat qiladi hamda ijodiy shaxsni shakllantiradi. Bu jarayon ta'lim oluvchidan doimiy ravishda izlanish, olingan bilimlarni tasniflash, umumlashtirish va tizimlashtirish, ularni mutlaqo nostandart vaziyatlarga o'tkazishni taqozo etgan holda, zaruriy ko'nikma va malakani shakllantirib, o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojni yanada oshiradi.

Mustaqil ish ta'lim oluvchi uchun yangi bilimlarni egallash imkonini yuzaga chiqarib, nostandart ijodiy izlash ko'nikmalarini shakllantirish orqali malakalarini mustahkamlar ekan, mustaqil ish ta'lim oluvchining mustaqil faoliyati asosini tashkil etgan holda, quyidagi nostandart ijodiy xususiyatlarni o'zida namoyon etadi, deb xulosa chiqarish mumkin: mustaqil ish ta'lim oluvchida nostandart ijodiy qobiliyatni yuzaga chiqarib, mavjud bilim, nazariy va amaliy tajriba uyg'unligini ta'minlagan holda faol harakatlar yaxlitligini ta'minlab, yangi yondashuvlarni yuzaga kelishiga zamin bo'ladi; mustaqil ish ijodiy yondashuv asosida ta'lim oluvchi tomonidan o'z rejasiga muvofiq amalga oshirilsa, uning yechimi mahsuli sifatida yangi nostandart usullar yuzaga keladi; mustaqil ishning o'ziga xos xususiyati nostandart muqobil variantli bo'lishini taqozo etgan holda, ta'lim oluvchining ijodiy fikrlashiga motivatsiya berishi hamda yo'naltirishini taqozo etadi; mustaqil ish ta'lim oluvchini tayyor namuna va shablonlardan xalos etishga yo'naltirishi hamda ijodiy nostandart yondashuvlarga moslashuvchanligini ta'minlashi va izlanuvchanlik ko'nikmasini qaror toptirishi bilan xarakterlanadi.

Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, zamonaviy pedagogik faoliyatda nostandart tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladigan ijodiy xarakterga ega bo'lgan mustaqil ish uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni yuqori pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz:

PEDAGOGIKA

- ta'lim jarayonida har bir darsda ta'lim oluvchiga taqdim etilayotgan mustaqil ishlarning mazmuni ijodiy xarakterga ega bo'lishi hamda asosiy maqsadi nostandart tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim;

- darsdan tashqari tashkil etilgan va ta'lim oluvchiga berilgan mustaqil ish nostandart ijodiy mohiyatga ega bo'lib, mustaqil ishning boshqa turlari bilan sintezlanishi va assimilyatsiyalashuvi kerak;

- ta'lim oluvchiga taqdim etilgan mustaqil ish xususiyati va mohiyatiga ko'ra ijodiy yondashuvni hamda oddiylik va murakkablik sifatlarini o'zida mujassamlashtirgan holda tahliliy kompetentlikni taqozo etishi zarur.

Zamonaviy pedagogikada ta'lim oluvchilarning mustaqil faoliyati tizimida nostandart ijodiy mustaqil ish ta'lim va tarbiyaning asosi bo'lib xizmat qilishi borgan sari oydinlashib bormoqda. Bugungi kunda mustaqil ish va unga nisbatan yo'naltirilgan ta'lim oluvchi faoliyati prinsipial ahamiyatga ega bo'lib, yangi bilimlarni olish, o'qish va izlanish, tafakkurning analiz va sintez operatsiyalarini amalga oshirish asosida zamonaviy nostandart g'oya va takliflarni ilgari surish imkonini beradi hamda o'quvchining mustaqil izlanish ko'nikmalarini shakllantirib, kreativlik malakalarini mustahkamlaydi.

Ta'lim jarayonida mustaqil ishlarni tashkil etish amaliyotida maqsadsiz va samarasiz faoliyatlarni amalga oshirilishi, bu esa ta'lim oluvchining ijodiy yondashuvi va nostandart fikrlashiga xizmat qilmasligi tadqiqotchi P.I.Pidkasisti tomonidan tahlil etilgan bo'lib, bunda quyidagi xarakterli xususiyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- ta'lim jarayonida mustaqil ishni tashkil etishda aniq tizimning yo'qligi (bu shundan dalolat beradiki, tashkil etilgan mustaqil ta'lim mazmunan, miqdor va shakl jihatdan tasodifiydir);

- taklif etilayotgan mustaqil ish saviyasi va darajasi va ta'lim oluvchining bilim olish qobiliyati o'rtasidagi muvofiqlikning ta'minlanmaganligi (pedagog tomonidan vazifalarni tanlashda zaif ifodalangan individual yondashuvning ustunligi);

- tavsiya etiladigan mustaqil ishning monoton xarakterga ega ekanligi (davomiylik va izlanuvchanlik sifatiga ega bo'lmagan holda ta'lim oluvchi uchun maqbul emas).

Bizningcha, mustaqil ish ta'lim oluvchini ijodiy fikrlashga, kreativ yondashishga hamda o'z ustida doimiy va tanqidiy ruhda ishlashini taqozo etishi lozim. Buning uchun mustaqil ish saviya va salohiyati bilan har bir ta'lim oluvchini o'rganishga va izlanishga hamda nostandart yondashishga yo'naltirishi va natijasi motivatsion omillar bilan bevosita uyg'unlashgan bo'lishi zarur.

Ta'lim jarayonida mustaqil ish darsning turli bosqichlarida qo'llanilishi, pedagogik va psixologik yondashuvga ega bo'lishi, uslubiy omillar tavsiyaviy ahamiyat kasb etishi hamda ta'lim oluvchining yosh va individual xususiyatlaridan kelib chiqib tashkillashtirilishi talab etiladi. Bunda ta'lim oluvchining yoshi, jinsi, individual xususiyatlari va o'zlashtirish imkoniyatlari; ta'lim oluvchi tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan o'quv materialning hajmi va o'ziga xos xususiyatlari; ta'lim oluvchining mustaqil ish bilan shug'ullanganlik darajasi, dunyoqarashi, tahliliy saviyasi, ijodiy yondashishi hamda bilim va ko'nikmalarini baholash mezonlarining ishlab chiqilganligi; ta'lim oluvchiga taqdim etilayotgan mustaqil ish savollari, topshiriqlar ko'lam va hajmi, materiallarning oddiylik va murakkablik darajalari hamda ijodiy yondashish usullariga real misol kelish darajasining inobatga olinganligi; ta'lim oluvchining bilim salohiyati va mustaqil ishlash ko'nikmalari, hamda kompetentlik darajasi hisobga olinishi lozim.

Ta'lim jarayonida integratsiya, izchillik, uzluksizlik va uzviyligini ta'minlashga xizmat qiluvchi mustaqil ish topshiriqlari ta'lim oluvchi kognitiv qiziqish va tafakkur faolligiga asoslangan hamda nostandart ijodiy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ta'lim tizimida maqsadli tashkil etilgan mustaqil ish yaxlitlik va izchillikda amalga oshirilsa, ta'lim-tarbiya sifatini oshirib, o'quv jarayonini faollashtiradi hamda ta'lim oluvchi shaxsida nostandart tafakkurni yuqori saviyada qaror topishini ta'minlaydi. Ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida mustaqil ishlarini yuqori saviyada tashkil etish va o'tkazish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish ta'lim oluvchiga mustahkam bilim berish manbai bo'lib, nostandart ijodiy yondashuv qobiliyatini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, bugungi kunda ijodiy xarakterdagi mustaqil ish ta'lim oluvchilarni izlanishga, nostandart tafakkurini rivojlantirishga, individual va guruhli ilmiy faolligini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Zamonaviy pedagogik o'quv jarayonni tashkil etishda ta'lim oluvchilarning mustaqil ish bilan shug'ullanishi va ijodiy kompetentligi nostandart tafakkur motivi ekanligini tasdiqlagan holda mustaqil

ishni ta'limning barcha bo'g'in va bosqichlarida samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarur. Bizning nuqtai nazarimizcha, bunda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim: ta'lim tizimining barcha bo'g'in va bosqichlarida, turli darajada tasniflangan aqliy faoliyatni rag'batlantiruvchi mustaqil ish turlarini rejali va maqsadli joriy etish; ta'lim oluvchilarning yoshi va individual xususiyatlardan kelib chiqqan holda motivatsion yondashuv va rag'batlantiruvchi metodikalardan foydalangan holda mustaqil ish topshiriqlarini imkoniyat va salohiyat darajasida kreativlik asosida bajarishga yo'naltirish; ta'lim oluvchilarning mustaqil ish bilan ishlash ko'nikma va malakalarini oshirishga doir bilim va tushunchalarini o'qituvchi tomonidan nazariy va amaliy dars davomida muntazam va uzluksizligini optimal ta'minlash texnologiyasini joriy etish; mustaqil ishni tashkil etishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni har bir o'quv fani o'qituvchisi tomonidan o'z faniga moslab tushuntirish va ijodiy yondashish ko'nikmasini ta'lim oluvchi shaxsida shakllantirish; mustaqil ishni bajarish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlarda nostandart yondashuv asosida masala mohiyatini yoritish yuzasidan zaruriy tavsiyalarni berib borish hamda ta'lim oluvchining har bir fikrini, hatto noto'g'ri bo'lsa ham, rag'batlantirish; mustaqil ish va topshiriqlarni ta'lim oluvchi tomonidan yuqori saviyada bajarishi uchun lozim bo'lgan asosiy va yordamchi manbalar bilan tanishtirish; mustaqil ishni bajarish jarayonida ta'lim oluvchini o'qituvchi tomonidan o'z-o'zini nazorat qilish va motivatsion rag'batlantirish usullarini o'rgatish.

XULOSA

Umuman, zamonaviy pedagogik yondashuvlar vositasida mustaqil ta'limni tashkil etish orqali o'quvchilarning nostandart tafakkur tarzini rivojlantirish o'qituvchiga keng pedagogik va metodik imkoniyatlar taqdim etadi. Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim maktablarida mustaqil fikrga ega, nostandart vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olish ko'nikmasiga ega va olgan bilim, malaka va ko'niymalarini hayotiy vaziyatlarda qo'llash olish malakasiga ega o'quvchi shaxsini tarbiyalash talab qilinayotgan ekan, buning uchun mustaqil ta'lim mazmunini ham o'sha talablarga moslashtirish zarur. Bunda mustaqil ish topshiriqlarini o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga yo'naltirish lozim. Buning uchun o'qituvchining o'zidan ham mustaqil ta'lim va uni tashkil etishga nisbatan ijodiy va kreativ yondashish talab etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бергсон А. Творческая эволюция. М.: 1908 г. Стр. 340.
2. Выготский, Л.С. Лекции по психологии /Л.С. Выготский; – СПб.: Союз, – 2006. – 144 с.
3. Леменкова П.А. Эволюция взглядов аристотеля на проблему человека и окружающего мира / <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01986701/document>
4. Мистическая «теория творчества» по Платону / Манба: <https://vikent.ru/enc/5420/>
5. Нильс Хенрик Давид Бор – биография, to-name.ru/biography/nils-bor.htm
6. Шеров М.Б. Креатив тафаккур ҳақида фалсафий қарашлар эволюцияси. // ARES Vol.1№.1,?2020. ISSN 2181-1385. <https://cyberleninka.ru/article/n/kreativ-tafakkur-a-idagi-falsafiy-arashlar-evolyutsiyasi>
7. Lutskovich V.V. Spetsifika vzaimosvyazi tipov mishleniya i subyektivnix osobennostey ponimaniya//Eksperimentalnaya psixologiya, 2013, tom 6, № 3. –S.54
8. Davletshin M.G. va boshqalar. Ta'limning psixologik asoslari. O'quv qo'llanma – T.: O'QITUVCHI. 1995 y. 20 b.
9. Maklakov, A.G. Obshaya psixologiya: Uchebnik dlya vuzov / A.G. Maklakov. - SPb.: Piter, 2013. – 583 c.
10. Yesipov B. P. Samostoyatelnaya rabota uchashixsya na urokax. http://elibrary.gnpbu.ru/text/esipov_samostoyatelnaya-rabota_1961/go,0;fs,1/
11. Stepanova YE.S. Samostoyatelnaya rabota uchashixsya: istoriko-pedagogichenskiy aspekt http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/56/1/fn_2014_13_24.pdf

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В ПЕРЕХОДНОМ ВОЗРАСТЕ

O‘TISH DAVRI YOSHIDAGI RUHIY O‘ZGARISHLARNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF MENTAL CHANGES AT AWKWARD AGE

Usmanov Muradjon Rustamovich¹¹Usmanov Muradjon Rustamovich

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Pedagogika fanlar fakulteti o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada biz balog‘atga etishish va xatti-harakatlarning beqarorligi bilan bog‘liq o‘smirlarning ongini qanday tushunish va ularga javob berishni ko‘rib chiqishga harakat qilamiz. Maqolada yapon olimlari tadqiqotidan foydalanilgan. JSST ta’rifiga ko‘ra, balog‘at yoshi - ikkilamchi jinsiy xususiyatlarning paydo bo‘lishidan (ko‘krak rivojlanishi davri, ovozning o‘zgarishi va boshqalar) balog‘atga etishgacha bo‘lgan davrdir (taxminan 18-20 yosh).

Аннотация

В этой статье мы делаем попытку рассмотреть, как необходимо понимать и реагировать на разум детей-подростков, связанный с периодом полового созревания и поведенческой нестабильностью. В статье использованы исследования японских ученых. Согласно определению ВОЗ, половое созревание - это период от появления вторичных половых признаков (период развития груди, изменения голоса и т. д.) до половой зрелости (около 18–20 лет).

Abstract

In this article, we attempt to consider how to understand and respond to the minds of adolescents associated with puberty and behavioral instability. The article uses research by Japanese scientists. According to the WHO definition, puberty is the period from the appearance of secondary sexual characteristics (the period of breast development, voice changes, etc.) to puberty (about 18–20 years).

Kalit so‘zlar: tarbiya, o‘smirlik, jismoniy rivojlanish, o‘zgarishlar, psixologik rivojlanish, ijtimoiy rivojlanish, aqliy rivojlanish, ota-onalar, o‘smirlar, o‘smirlar anoreksiyasi, xulq-atvori.

Ключевые слова: воспитание, подростковый возраст, физическом развитии, изменения, психологическое развитие, социальное развитие, умственного развития, родители, подростки, подростковая анорексия, поведение.

Key words: upbringing, adolescence, physical development, changes, psychological development, social development, mental development, parents, adolescents, adolescent anorexia, behavior.

ВВЕДЕНИЕ

Японское общество акушерства и гинекологии также использует в качестве показателя рост тела, причем для девочек это обычно от 8-9 лет до 17-18 лет, а для мальчиков чуть позже от 10-11 лет до 17-18 лет [1]. Если ребенок, который раньше был послушным, при достижении половой зрелости часто конфликтует с родителями, или когда ребенок подолгу остается в своей комнате, то для родителей все это становится поводом для тревог. Вы можете чувствовать себя немного одиноким как родитель, поскольку, как и другие родители, у которых обидчивые дети, вы становитесь замкнутыми или обеспокоенными не зная, что предпринять [2].

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ АНАЛИЗ

«Подростковый возраст» определяется как сосредоточение внимания на физическом развитии и изменениях, но физическое и психологическое развитие / социальное развитие не всегда совпадают. С точки зрения умственного развития, период от старших классов начальной школы до первой половины средней школы иногда называют «ранним половым созреванием», а период от второй половины средней школы до старшей школы — «поздним половым созреванием» [1].

Таким образом, определение возраста полового созревания различаются в зависимости от конкретных медицинских критериев, психологии и образовательных условий, а также от течения времени, делающих протекание физического развития не определенным [3].

Подростковый возраст — это время, когда дети становятся взрослыми, и возникает смесь желаний и беспокойств по поводу своей независимости от родителей. Это относится к

периоду, когда дети хотят принимать решения самостоятельно, вне родительского контроля и стремятся к самодисциплине, что сопровождается бунтом и противодействием родителям. С другой стороны, подростки часто неуверенны в себе, ранимы, эмоционально нестабильны и зависимы от родителей, поэтому родители часто не знают, о чем думают их дети [4]. Это противоречивое состояние ума в подростковом возрасте описывается термином амбивалентность. Детские установки, которые на первый взгляд кажутся противоположными, такие как самостоятельность и зависимость от других, указывают на то, что они колеблются между независимостью и зависимостью от родителей.

Подростки с большей вероятностью хотят быть со своими сверстниками, не редко чтобы уменьшить беспокойство и смущение по поводу разлуки с родителями. Ученики средних и старших классов, в частности, ищут точки соприкосновения со своими сверстниками разделяющими одни и те же ценности, поэтому они, как правило, испытывают стресс, когда не могут найти таких друзей. На самом деле известно, что вред, наносимый издевательствами в средней школе, связан с плохим психическим здоровьем [5].

Подростки устанавливают свою самоидентификацию как взрослые, находясь под влиянием своих сверстников и общества. С другой стороны, это также время, когда они склонны к кризисам самоидентификации, борются за то, чтобы соответствовать той роли, которую общество ожидает от них, и часто теряют себя из виду. В подростковом возрасте подростки становятся более застенчивыми и могут впадать в депрессию или пессимизм, сравнивая свою внешность и способности с другими [6]. Таким образом, подростковый возраст является так называемым периодом «самопознания», и дети всерьез сталкиваются с такими вопросами, «Как мне жить?» и «Каков мой характер?»

Когда подросток переходит в старшую школу, то сталкивается со стрессом в отношениях с друзьями и семьей, но от подростка требуется способность справляться со стрессом в отношениях с обществом. Когда вы становитесь старшеклассником, вы начинаете осознавать будущее, смотреть на отношения между собой и обществом, постепенно принимая различия между собой и другими.

В период полового созревания подростки легко испытывают амбивалентные эмоции и бурные реакции на не очевидные раздражители способствует избалованности, обидчивости и угрюмости по малейшему поводу. Если человек жалуется на то, что он «страдает» или испытывает «болезненность», имеет проблемы в повседневной жизни замыкаясь и не контактируя с другими, необходимо поскорее обратиться за медицинской помощью свяжитесь или услугам профессиональных специалистов. Как правило у молодых людей возникают следующие проблемы:

Жестокое обращение/насилие: Дети, которые до сих пор были послушны, в определенный момент выступают против своих родителей или бросают в них вещи. Есть также скрытые мысли, такие как «Я не могу хорошо выразить себя словами» и «Я не могу заставить людей понять меня, даже если я говорю об этом».

Держитесь на расстоянии, когда ваш ребенок взволнован, скажите ему, когда он спокоен, поскольку ругань и насилие травмируют его и вас, и объясните, как остыть, когда он собирается действовать агрессивно.

По данным Министерства образования, культуры, спорта, науки и технологий (2019 г.), процент детей, не посещающих школу, составляет 0,8% среди учащихся начальных классов и 3,9% среди учащихся младших классов средней школы. Увеличивается количество людей, не посещающих школу, и увеличивается количество отказов. Более трети основных причин непосещения занятий — это «летаргия/беспокойство», и нетрудно представить, что подростки страдают от проблем, характерных для подросткового возраста [7].

Даже если вы не можете заставить ребенка ходить в школу, это не проблема, если его ритм жизни не нарушается и он спокойно проводит время дома. Другие поведенческие проблемы и симптомы, обычно наблюдаемые у подростков, включают правонарушения, пьянство, издевательства и членовредительство.

В период полового созревания тело и разум нестабильны, поэтому легко увидеть проявления специфических заболеваний. На первый взгляд может показаться, что вы ленивы, или вам может показаться, что вы просто находитесь в бунтарской фазе и находитесь в плохом настроении. При плохом самочувствии рекомендуется как можно быстрее обратиться в медицинское учреждение. Кроме того, для выздоровления важно, чтобы окружающие

проявляли понимание расстройств ребенка. Среди расстройств эмоционального или психического-физиологического характера имеющих временный диапазон или могущий перерасти в хроническую форму в этот период, стоит отнести формы депрессии или глубоких физических недомоганий [8].

Симптомы депрессии у подростков в основном такие же, как и у взрослых, включая депрессию (большую депрессию), вялость, апатию, одиночество, тревогу, трудности с концентрацией внимания, нарушения сна, такие как бессонница или гиперсомния и т.д. Особенно в подростковом возрасте его часто упускают из виду, потому что он считается сложным периодом, потому что молодым людям трудно выражать чувства словесно, и они часто становятся молчаливыми и раздражительными [9].

Ортостатическая дисрегуляция — заболевание, часто наблюдаемое у подростков из-за нарушений в работе вегетативной нервной системы. Снижается артериальное давление и затрудняется приток крови к мозгу, одышка, потеря аппетита, недомогание, головная боль, склонность к укачиванию. Несмотря на то, что он/она чувствует себя хорошо днем и вечером, утром они чувствуют себя плохо, что может быть ошибочно принято за лень. Бредовое подростковое расстройство — это расстройство, при котором у подростков возникают бредовые идеи о том, что их собственный запах, взгляд или внешний вид раздражают или оскорбляют других. Они причиняют дискомфорт другим и имеют иллюзии, что их ненавидят и избегают. Кроме того, такой бред реже возникает с близкими друзьями, например членами семьи, или, наоборот, с совершенно незнакомыми людьми, а бред чаще возникает в отношении знакомых [10].

ПОДРОСТКОВАЯ АНОРЕКСИЯ (НЕРВНАЯ АНОРЕКСИЯ)

Подростковая анорексия – это заболевание, при котором подростки становятся одержимыми худощавой фигурой и страхом набрать вес, накладывают на себя чрезмерные ограничения в питании, перестают есть [11]. Это распространено среди девочек и учениц младших классов средней школы, а в последние годы, возраст стал еще ниже. Чрезмерные диетические ограничения могут привести к недоеданию, которое может быть опасным для жизни. Подростковая анорексия может включать следующие симптомы и поведение: Совсем не есть или есть мало. Они не чувствуют себя больными, одержимы изменениями в весе и калорийностью питания, думают только о еде, сильный страх набрать вес [12]. Родители могут контролировать своих детей, ругая, предостерегая и хваля их, пока они дети, но когда они достигают половой зрелости, те же методы уже больше не работают.

У подростков сильно развито чувство независимости, поэтому не стоит навязывать им мысли родителей в одностороннем порядке, а обсуждать и решать важные вопросы. В то же время, если есть что-то, что подросток не может принять или чувствует беспокойство по поводу какой-либо идеи, дослушав до конца, можно дать откровенный совет, который взрослому нужен как родителю. Будет сложно уловить даже мельчайшие детали поведения ребенка, поэтому полезно поддерживать регулярные разговоры в повседневной жизни и сразу же рассказывать подростку о своих проблемах.

Считается, что строгий контроль и отсутствие психологической поддержки со стороны родителей вызывает апатию у детей. Если родители слишком строги, дети не захотят решать проблемы самостоятельно из-за страха неудачи. В таких случаях необходимо признавать усмотрение вашего ребенка и уважать его желания. Подростки имеют сильное желание быть самостоятельными и вне контроля родителей, поэтому уважая волю ребенка, обязательно объясните причину, по которой она до сих пор не принята.

Есть много родителей и детей, у которых возникают проблемы с управлением смартфонами, играми и карманными деньгами, но вместо того, чтобы в одностороннем порядке запрещать такие вещи, проще следовать правилам вместе, прислушиваясь к мнению ребенка.

Подростки из всех сил пытаются найти свою ценность. Это время, когда дети чаще впадают в депрессию, сравнивая свою внешность и способности с окружающими. В такие моменты может быть очень обидно, когда родители сравнивают их с братьями, сестрами и друзьями. Лучше не сравнивать своего ребенка с другими детьми.

Считается, что независимо от возраста, воспитание детей ориентированное на повышение чувства собственного достоинства, связано с укреплением самооценки ребенка и

снижением стресса. Подтверждено, что чем сильнее родительская поддержка, тем выше у ребенка самооценка и чувство собственной компетентности, тем более он популярен среди сверстников и тем меньше вероятность того, что употребление алкоголя станет для него поведенческой проблемой. Большое значение для самооценки имеет степень восприятия детей подростками их родителями, положительной оценкой действиям первых. Особенно при подчеркивании каких-либо позитивных перемен в поведении, учебе и т.д. [13]. Сохранение спокойствия родителей в не простых ситуациях предполагает создание благоприятной атмосферы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, были рассмотрены психологические особенности подростков, возможные психические заболевания, поведенческие проблемы и реакцию родителей. Родители, как правило, не замечают со стороны своих детей эмоциональных призывов о помощи, думая, что они просто находятся в подростковом возрасте воспринимая возникающие конфликты как необоснованные капризы и обидчивость.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мукаи, Т. Физическое развитие подростков и психологическая адаптация - Связь со стадией развития и сроками -, Консультационные исследования, 2010. 43, № 3, С. 206.
2. Кендзи Хираиси, Сёко Коно, Киёто Касаи, Томоо Окубо, Хироюки Ёсидзава, Сейичи Сайто Проблемы, развитие и проблемное поведение в подростковом возрасте, Ежегодный отчет по педагогической психологии. 2018, 57. С. 267.
3. Хираива, М., М. С точки зрения здоровья подростков, Исследование детского здоровья. 2011. 70, С. 23.
4. Каёко Ишимура, Норико Окамото, Сэцуко Кагеяма. Обзор литературы по психическому здоровью подростков и студентов-подростков, Отчет о научных исследованиях в области здравоохранения Университета Токоха. 2014 1(1), С.12
5. Асаи Т., Канесака Ю., Оида Т. Исследование сна и психического здоровья учащихся младших классов средней школы. Исследования полового созревания. 2008. 24(3), С 467
6. Фурукава, Аяко. Измерение лидерского поведения родителей по отношению к детям на основе самопознания родителей и познания детей, Журнал экспериментальной социальной психологии. 1972. 12 (1), С. 41
7. Шинья Миямото Психические проблемы в подростковом возрасте, Годовой отчет Общества науки о росте. 2016. 40, С. 184
8. Ямамото Казью. Изучение факторов стресса в повседневной жизни и способов преодоления стресса у детей-подростков // Journal of Nursing and Health Science, 2006.7 (1), Р.16
9. Суэмури, Кей. Обзор предыдущих исследований родительского поведения детей-подростков: размерная структура родительского поведения и его влияние на детей, Обзор социального обеспечения Университета Нихон Фукуши. 2007. 117, С. 52
10. Цунода Х., Мияока и др., Такаги К., Какуда К., Такамори К., Нагаи Т., Накагава Т., Фуджино М., Катаяма Ю. Случай подросткового бреда с симптомами самообоняния, Журнал Японского общества стоматологической и психосоматической медицины. 2003 18(2), С. 85.
11. Сёдзо Аоки «Психические заболевания подросткового возраста — как отличить заботы от болезней —» Организация общественного благосостояния и культуры NHK, <https://nrwo.or.jp/books/801> (последний просмотр 9 ноября 2021 г.)
12. Потеря веса подростками | Лаборатория здравоохранения Управления по укреплению здоровья женщин | Под наблюдением Исследовательской группы Министерства здравоохранения, труда и социального обеспечения, https://w-health.jp/puberty_trouble/pubescence_diet/ (последний просмотр 2021-11-09)
13. Акио Киёта, Понимание проблем умственного развития и поведения в подростковом возрасте | e-healthnet (Министерство здравоохранения, труда и социального обеспечения), <https://www.e-healthnet.mhlw.go.jp/information/heart/k-03-002.html> (последний просмотр 09.11.2021)

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA BIOLOGIYA FANLARINI O'QITISHNING NAZARIY ASOSLARI

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК В ВУЗЕ

THEORETICAL BASIS OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Jo'rayeva Xushruya Yaxyoxon qizi¹, Turkistonova Maftuna Tursunaliyevna²

¹Jo'rayeva Xushruya Yaxyoxon qizi

– Fargona davlat universiteti Tabiiy fanlar fakulteti o'qituvchisi

²Turkistonova Maftuna Tursunaliyevna

– Fargona davlat universiteti Tabiiy fanlar fakulteti o'qituvchisi

Аннотация

Talabalarning bilim faolligini rag'batlantirish mavzusi professor o'qituvchilarning diqqat e'tibori markazida bo'lib bu yerda asosiy e'tibor biologiyani noan'anaviy usullarda o'qitishga qaratilgan. Ushbu maqolada bu sohada ilmiy izlanishlar olib borgan J.Tolipova va A.T.G'ofurovlarni bir nechta adabiyotlari tahlil qilingan. Bundan tashqari Odam anatomiyasi faniga katta hissa qo'shgan olimlar A.M.Qodirov, A.G'.Axmedovlarni darsliklariga ham to'xtalib o'tilgan. Biologiya fan asoslari bilan bog'liq bo'lgan o'quv jarayonlar, prinsiplar va qonuniyatlarni bilish o'qituvchiga maktab biologiya kursi bilan bog'liq o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni zamon talablariga mos holda tashkil etish va boshqarish imkonini beradi. Bu esa biologiya o'quv fanlarining mazmuni, uning o'qitish shakllari, metodlari, vositalarini o'zaro bog'liq holda joriy etishning maqsad qilib, biologik o'quv fanlar bo'yicha chuqur atroflicha bilim berish, ularning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida kamol topishiga ko'mak beruvchi innovatsion ta'lim texnologiyasidan unumli foydalanishni talab etadi. Biologiya o'qitish metodikasi biologiya o'quv fanlarining mazmuni, uning o'qitish shakllari, metodlari, vositalarini o'zaro bog'liq holda joriy etishning maqsad qilib qo'yadi.

Аннотация

Тема стимулирования познавательной активности студентов находится в центре внимания профессорско-преподавательского состава, где основное внимание уделяется преподаванию биологии нетрадиционными способами. В данной статье Ж. Толиповой и А.Т.Гофурова. были проанализированы некоторые источники. Кроме того, обсуждались учебники ученых А.М. Кадырова, А.Г. Ахмедова, внесших большой вклад в науку об анатомии человека. Знание образовательных процессов, принципов и закономерностей, связанных с основами биологии, позволяет учителю организовать и управлять образовательными процессами, связанными со школьным курсом биологии, в соответствии с требованиями времени. В этом состоит цель введения во взаимообусловленном порядке содержания биологических предметов, его форм обучения, методов и средств, обеспечить углубленное знание биологических предметов, а также развивать их как всесторонне развитую личность, требует эффективного использования инновационные образовательные технологии, которые помогают найти. Методика преподавания биологии направлена на взаимозависимое введение содержания предметов биологии, форм, методов и средств ее преподавания.

Abstract

The topic of stimulating students' knowledge activity is in the center of attention of professors and teachers, where the main focus is on teaching biology in non-traditional ways. In this article, J. Tolipova and A.T.Gofurova's research of some sources have been analyzed. In addition, the textbooks of scientists A.M. Kadirov, A.G. Akhmedov, who made a great contribution to the science of human anatomy, were also discussed. Knowing the educational processes, principles and laws related to the basics of biology allows the teacher to organize and manage the educational processes related to the school biology course in accordance with the requirements of the time. This is the purpose of introducing the content of biological subjects, its teaching forms, methods, and tools in a mutually dependent manner. To provide in-depth knowledge of biological subjects, and to develop them as a comprehensively developed person. requires effective use of innovative educational technology that helps to find. The biology teaching methodology aims to introduce the content of biology subjects, its teaching forms, methods, and tools in a mutually dependent manner.

Kalit so'zlar: Biologiya o'qitish metodikasi, o'qitish shakllari, metodlari, vositalari, pedagogik texnologiya, o'qitish jarayoni, o'quv, ko'nikma, malaka.

Ключевые слова: Методика обучения биологии, формы обучения, методы, средства, педагогическая технология, учебный процесс, обучение, навыки, квалификация.

Key words: Biology teaching methodology, teaching forms, methods, tools, pedagogical technology, teaching process, training, skills, qualifications

KIRISH

Bugungi kunda talabalarning bilim faolligini rag'batlantirish mavzusi metodistlarining diqqat e'tibori markazida. Bu yerda asosiy e'tibor biologiyani noan'anaviy usullarda o'qitishga qaratildi (hamkorlikda o'qitish konferensiya darslari modulli ta'lim va h). J.Tolipova va A.T.G'ofurov tomonidan o'qituvchilar uchun bir qancha metodik adabiyotlar yaratildi. Ulardan "Biologiyani o'qitishni metodikasi" (2004), "Biologiya ta'lim texnologiyalari" (2005) kabilarni kiritish mumkin.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari oldida turgan masalalardan biri – talabalarning bilim saviyasini oshirish faqat darsliklarga bog'liq emas, balki biologiya o'qituvchilarining ilmiy-metodik tayyorgarligi darajasiga ham bog'liqdir. Bu sohada tadqiqot o'tkazgan J.Tolipova biologiya o'qituvchisini zamonaviy modelini yaratdi va uni ommalashtirdi.

Republikamiz metodistlari biologiyani faqat umumiy o'qitish metodikasi bilan emas, balki xususiy metodikasi bilan ham shug'ullana boshladilar. (J.Tolipova va boshqalar).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Shu o'rinda Respublikamizda biologiya fanlarini o'qitish metodikasini rivojlantirgan kuchli mutaxassis olimlarimiz J.Tolipova va A.G'ofurovlarni "Biologiya o'qitish metodikasi" nomli o'quv-ulubiy qo'llanmasiga to'xtalib o'tishni joiz deb topdik. Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida biologiyani o'qitishning umumiy masalalari, ikkinchi qismida biologiya darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish yo'llari yoritilgan.

O'quv - uslubiy qo'llanmaning birinchi qismida biologik ta'lim samaradorligini oshirish yo'llariga atroflicha to'xtalib o'tilgan bo'lib, unda quyidagilar yoritilib o'tilgan: Sanoati rivojlangan davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy, diplomatik aloqalarning o'rnatilishi jahon hamjamiyatiga javoban mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar bilan birga ta'lim tizimini ham barcha sohalarda isloh qilishni taqozo etdi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunida ta'lim mamlakatimizning ijtimoiy taraqqiyot sohasida ustuvor yo'nalish deb e'lon qilingan. Mazkur hujjatda mamlakatimizning ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari etib, jumladan, quyidagilar qayd etilgan:

—ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi; —ta'lim uzluksizligi va izchilligi;

—ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;

—davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

—ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondoshuv; — bilimli bo'lish va iste'dodni rag'batlantirish;

—ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish;

O'qitish jarayonining samaradorligini oshirishda quyidagilar e'tiborga olinishi lozim:

— o'qitish jarayonining maqsadiga erishish uchun uning mazmuniga mos holda, vosita, metod va shakllarini tanlash. Ularning tahsil oluvchilarning motivi, ehtiyoji, qiziqishiga uyg'unligi.

— o'qitish jarayonini loyihalash, o'qitish mazmuni va maqsadga erishish vositalarini tanlash, o'quv materialini turli usullar yordamida yetkazish va ongli o'zlashtirishga erishish.

— tahsil oluvchilarning o'quv operatsiyalarini bajarish, o'qituvchi va tahsil oluvchilarning o'quv ishlari (o'quv materialini yuqori darajada o'zlashtirish uchun o'quvchilar faoliyati)ni samarali tashkil etish.

— o'qitish jarayonida teskari aloqani tashkil etish, nazorat va o'quv materialini o'zlashtirish jarayoniga tegishli o'zgartirishlar kiritish va o'z-o'zini nazoratni amalga oshirish.

— o'z-o'zini tahlil qilish, o'qitish natijasini baholash.

Xususan, sohada amalga oshirilayotgan ishlar misolida biologiya fanlarini o'qitishda chet tillardan olingan ko'pgina atamalar mavjud. Mazkur atamalarning tub ma'nosini bilish, biologik bilimlarni yaxshi o'zlashtirishga yaqindan ko'mak beradi.

Binobarin, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda "Biologiya o'qitish metodikasi", "Biologiya o'qitish texnologiyalari va loyiha", "Pedagogik nazariyasi" "Pedagogik mahorat" fanlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda I.Azimovni ham boshqa olimlar bilan birgalikda nashr ettirgan " Biologiyani o'qitishning umumiy metodikasi" nomli o'quv metodik qo'llanmasi mazkur fanlarni o'qitishda talabalarda kasbiy o'quv bilish faoliyatni rivojlantirish, biologik ta'lim mazmuni va tuzilmasi, zamonaviy yondashuvlar asosida biologik ta'lim mazmunini yangilash imkoniyatlari bilan tanishtiradi. Ushbu biologiya fan asoslari bilan bog'liq bo'lgan o'quv jarayonlar, prinsiplar va qonuniyatlarni bilish o'qituvchiga maktab biologiya kursi bilan bog'liq o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni zamon talablariga mos holda tashkil etish va boshqarish imkonini beradi. Bu esa biologiya o'quv fanlarining mazmuni, uning o'qitish shakllari, metodlari, vositalarini o'zaro bog'liq holda joriy etishning maqsad qilib, biologik o'quv fanlar bo'yicha chuqur atroflicha bilim berish, ularning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida kamol topishiga ko'mak beruvchi innovatsion ta'lim texnologiyasidan unumli foydalanishni talab etadi. Biologiya o'qitish metodikasi

biologiya o'quv fanlarining mazmuni, uning o'qitish shakllari, metodlari, vositalarini o'zaro bog'liq holda joriy etishning maqsad qilib qo'yadi.

Biologiya fanlarini o'qitishda o'quvchilarni faqat bilimlar bilan emas, shu bilan bir qatorda ularda o'quv, ko'nikma va malakalarni hosil qilishdan iborat. Biologiya fanlarini o'qitishda laboratoriya mashg'ulotlarni o'tkazish juda muhim sanaladi. Shuni e'tiborga olgan holda A.M.Qodirov "Odam anatomiyasi va fiziologiyasidan laboratoriya mashg'ulotlar", A.M.Qodirov, Q.Haydarov "Biologiya o'qitish metodikasidan laboratoriya mashg'ulotlari" nomli qo'llanmalarni nashr etdilar.

Respublikamizda odam anatomiyasi fanidan oliy ta'lim talabalari uchun darslik yaratgan olimlardan biri A.G'.Axmedovga to'xtalish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. A.G'.Axmedov o'zining "Odam anatomiyasi" deb nomlangan darsligida aynan sohani o'rganishga bag'ishladi. U yerda odam anatomiyasi, asosan murdada o'rganiladi, lekin bu borada shifokorlik (vrachlik) ixtisosini egallaydigan kishi tirik odam bilan ham munosabatda bo'lishini e'tibordan chetda qoldirmasligi lozim. Shuning uchun odam organizmi va a'zolarining tuzilishi, topografiyasi, asosan murdada hamda turli usullar bilan va mavjud texnikadan foydalangan holda tirik odamlarda ham o'rganilishiga va ularni o'rganishni turli usullariga to'xtab o'tgan. Xususan darslikda odamni ichki va tashqi organlarini tizimlarga bo'lib o'rganilgan bo'lib har bir tana a'zosi tizimlarga ajratilgan. Bular quyidagilar tayanch harakat a'zolar tizimi – bu tizimda odam harakatga keltirib turgan barcha suyaklar va muskullarga chuqur to'xtalib o'tilgan. Keyingi bo'lim ichki a'zolar haqidagi ilm deb atalib bunda quyidagilar keltirilgan. Ichki a'zolar tana bo'shliqlari (ko'krak, qorin va chanoq), shuningdek, bosh va bo'yin sohasida joylashgan a'zolar kiradi. Tanosil yoki jinsiy a'zolar esa ko'payish vazifasini bajaradi. Hazm a'zolari vositasida organizmga qattiq va yumshoq ozuqa moddalar qabul qilinadi, parchalanadi va so'riladi. Ichki a'zolar ovqat hazm qilish, nafas azolari, siydik-tanosil va yurak-qon tomirlar tizimlariga bo'linadi. Ular organizmning modda almashinuvi faoliyatida, uni ozuqa moddalar bilan ta'minlash hamda modda almashinuvi jarayonida hosil bo'lgan moddalarni chiqarib yuborish vazifasini bajaradi. Nafas a'zolari vositasida gaz almashinuvi ro'y beradi. Ayiruv a'zolari organizmda modda almashinuvida hosil bo'lgan qoldiq moddalarini chiqarishda ishtirok etadi. Darslikda odamni har bir a'zosiga shunchalik chuqur to'xtalib o'tilganki, talabalarda odam anatomiyasi fani yuzasidan qiziqish yanada ortadi va ulardagi bilim, ko'nikma va malakalar mustahkamlanadi.

Odam anatomiyasi fanidan talabalarga chuqur bilim berish, ularda maruza mashg'ulotlarida olgan bilimlarini yanada mustahkamlash maqsadida yaratilgan yana bir darsliklardan biri E.Qodirovning "Odam anatomiyasi" nomli darsligidir. Bu darslikni A.Axmedovning "Odam anatomiyasi" nomli darsligidan farqi shundaki, u aynan oliy o'quv yurtlarining biologiya fakultetlari talabalari uchun yaratilganligidir. Chunki A.Axmedovni shu nomli darsligi tibbiyot institutlarini bakalavriat talabalari uchun yaratilgan. E.Qodirov ham darslikni birinchi bo'lib odam anatomiyasi fani va uni o'rganish usullaridan boshlagan bo'lsada A.Axmedovdan farqli o'laroq u fanni o'rganish usullarida bo'lajak biologiya fani o'qituvchilari o'rganishi kerak bo'lgan usullarga bag'ishlangan. Shu o'rinda olim – "O'zbekiston taraqqiyotining o'zi tanlab olgan yo'lidan sobitqadamlik bilan ildam bormoqda. Bu jarayonda davlatimiz oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari zimmasiga yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash, oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun o'zbek tilida darslik va o'quv "yangi avlodi" ni yaratishdek muhim va ulug'vor vazifalar yuklatilgan. Ma'lumki, ilgari yaratilgan "Odam anatomiyasi" darsligi bugunga kelib davr talabiga javob bermay qoldi. Xolbuki keyingi 40 - 50 yil ichida "Odam anatomiyasi" fani bo'yicha katta ilmiy-nazariy va amaliy yutuqlar qo'lga kiritildi. Xozirgi vaqtda odam organizmi a'zolari va tizimlarini morfofunksiya tamoyillari asosida tadqiq qilish va o'rganishga katta ahamiyat berilmoqda. Shu o'rinda "Odam anatomiyasi" darsligi oliy o'quv yurtlarining biologiya va biologiya-tuproqshunoslik fakultetlari talabalari uchun mo'ljallab yozilgan bo'lib, kadrlar tayyorlash milliy dasturi va milliy ta'lim modeli talablari asosida yaratilgan davlat tilidagi birinchi darslik hisoblanadi. Bu darslik birinchi marta nashr etilayotganligi sababli unda ayrim kamchilik va nuqsonlar bo'lishi ehtimoldan holi emas. "Odam anatomiyasi" tizimida rasmlardan foydalanish eng samarali usullardan hisoblanadi. Rasmlar talabalarga materialni chuqurroq o'zlashtirishlariga va bilimlarini mustahkamlashga ko'maklashadi. Shuning uchun talabalar qo'shimcha darslik, qo'llanma va atlaslarda keltirilgan rasmlardan ham foydalanishlari zarur. Shu tufayli amaliyot darslarida professor N.A.Axmedovning 1998-yilda nashr etilgan "Odam anatomiyasi" darsligidan kengroq foydalanish xam maqsadga muvofiqdir" deb yozadi. E.Qodirov ham A.Axmedov singari odamning barcha organlariga chuqur to'xtalib o'tgan bo'lib undan farqli ravishda odam tanasining tuzilishini hujayra va to'qimalarni yoritib berishdan boshlagan.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarga odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitishda bir qancha an'anaviy metodlarga tayaniladi. Og'zaki, amaliy, ko'rgazmali metodlar asosida talabalarda o'quv bilish faoliyati rivojlanadi. Bizga ma'lumki o'qitish jarayonida og'zaki metodlardan muntazam foydalanib kelingan. O'qituvchining yorqin, hissiyotli, dalillarga asoslangan, mantiqiy ketma-ketlikda tuzilgan ko'rgazmali hikoya, suhbat, ma'ruzalari hozir ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Og'zaki metodlar qisqa muddatda katta hajmdagi o'quv materialini o'quvchilar ongiga yetkazish, muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish, ularni hal etish yo'llarini ko'rsatish, o'quvchilarning nutqini rivojlantirish imkonini yaratadi. Shuningdek, ko'pchilik metodlar o'qitish jarayonida og'zaki metoda bilan uyg'unlashtirilgan holda qo'llaniladi. O'qitishning og'zaki bayon metodlari qo'llanilganda o'qituvchining so'zi o'quvchilarning bilim olishlari uchun asosiy manba hisoblanadi, ya'ni o'qituvchi o'quvchilarga so'zlar vositasida bilim beradi, o'quvchilar faoliyatini eshitish, fikr yuritish, berilgan savollarga javob topishga yo'naltiradi. Shuning uchun o'qituvchining so'zi oddiy axborot bo'lmasdan, balki ishonchli, asoslovchi, o'quvchilarning faoliyatini faollashtiruvchi ta'sir kuchiga ega bo'lishi kerak. Og'zaki metodlardan odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitishda asosan maruzalarda foydalaniladi. Ammo laboratoriya mashg'ulotlarda og'zaki metodlarni o'zidan foydalanish darsni ancha sifatini tushuradi. Shuning uchun og'zaki metodga amaliy va ko'rgazmali metodlarni qo'shib foydalanish maqsadga muvofiq.

Bu borada, avvalo, metodlardan foydalanish talabalarining o'zlashtirgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash, o'quv va mehnat, ko'nikma hamda malakalarini shakllantirish, ijodiy qobiliyatlarini o'stirish, hayotga tayyorlash, kasbga yo'llash imkonini beradi. Ushbu metod o'qitish jarayonida ko'rgazmali, muammoli, og'zaki metodlar bilan uyg'unlashgan holda qo'llaniladi. Talabalar tomonidan bajariladigan amaliy ishlar bilim manbai bo'lib xizmat qiladi. Buning uchun o'qituvchi amaliy ishlarning maqsadini aniqlashi, maqsadga erishish uchun zarur bo'ladigan kerakli jihozlarni auditoriyada to'liq holda turganligini nazoratga olishi va mashg'ulotni amalga oshirish uchun nazariy bilimlarga ega bo'lishi lozim. Hozirda oliy ta'lim muassasalarida laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish uchun barcha jihozlar yetarli. Shuning uchun odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanida o'tkazilishi ko'zda tutilgan barcha tajribalar talabalar tomonidan to'liq o'zlashtiriladi. Shu nuqtayi nazardan maruza mashg'ulotlarida olingan nazariy bilimlar ko'nikma va malakalarni hosil qiladi.

Maruza va laboratoriya mashg'ulotlarida ko'rgazmali metodlardan foydalanish talabalarda bilim olishga qiziqishlarini yanada oshiradi. Ko'rgazmali metodlar tarkibiga tabiiy va tirik obyektlar, tasviriy ko'rgazma, ekran vositalari, elektron hisoblash mashinasining ko'rgazmali dasturlari, modellashtirilgan dasturlari, elektron darsliklar, multimedialarni namoyish qilish, ko'rgazmaning did va estetik talablarga javob berishi, dars mazmunini yoritish, ketma-ketlikda o'quvchilar faoliyatini tashkil etish uslublaridan tashkil topadi.

XULOSA

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, biologiya fanlarini o'qitish jarayonida og'zaki, amaliy, ko'rgazmali metodlar asosida talabalarda o'quv bilish faoliyati rivojlanadi. Bundan tashqari darslarda axborot kommunikatsion texnologiyalari (AKT) dasturlaridan foydalanish ta'lim sifatini yanada oshirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. J.Tolipova, A.T.G'ofurov. "Biologiya o'qitish metodikasi" metodik qo'llanma. Akadmi litsey va kasb hunar kollejlari uchun. Toshkent - 2004y- 160-b.
2. Qodirov.E. Odam anatomiyasi. Toshkent "Iqtisodiyot- Moliya"2007-5 291-b
3. Axmedov A. "Odam anatomiyasi". Toshkent 2003.- 443-b
4. G'ofurov A.T., Tolipova.J, Fayzullayev.S.S, Azimov.I, Ahmadaliyeva.B Biologiyani o'qitishning umumiy metodikasi. O'quv metodik qo'llanma. Toshkent 2005- 51-57 b
5. Jo'rayeva .X. Masofaviy ta'lim jarayonida odam anatomiyasi va fiziologiyasi fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish.Dissertatsiya.-T-2023.-133-b.

BO'LG'USI O'QITUVCHILARDA SUGGESTIV QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING
ILMIY-PEDAGOGIK ASOSLARIНАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СУГГЕСТИВНЫХ
НАВЫКОВ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙSCIENTIFIC-PEDAGOGICAL BASIS OF IMPROVING SUGGESTIVE SKILLS IN FUTURE
TEACHERSYuldashyev Elyorjon Sodiqovich¹¹Yuldashyev Elyorjon Sodiqovich– Qo'qon davlat pedagogika instituti mustaqil
tadqiqotchisi**Annotasiya**

Ushbu maqolada bo'lg'usi o'qituvchilarda suggestiv qobiliyatlarni takomillashtirishning ilmiy-pedagogik asoslari, bugungi kunda pedagoglar tayyorlash tizimini takomillashtirish, pedagoglar mahoratini oshirish, pedagogik mahorat va qobiliyatlarni rivojlantirishga. Har bir pedagogik qobiliyatning o'ziga xosligi mavjud va ularning pedagog bilishi va o'zida shu qobiliyatlarni shakllantira olishi zarur ekanligi yoritib berilgan.

Аннотация

В данной статье представлена классификация педагогических умений и социально-педагогическая необходимость их развития у педагогов, совершенствование системы подготовки педагогов сегодня, повышение квалификации педагогов, развитие педагогических навыков и умений. Каждая педагогическая способность имеет свои особенности, и поясняется, что педагогу необходимо их знать и уметь эти способности развивать.

Abstract

In this article, there is a classification of pedagogical skills and the socio-pedagogical necessity of their development in teachers, improving the system of training pedagogues today, improving the skills of pedagogues, developing pedagogical skills and abilities. Each pedagogical ability has its own characteristics, and it is explained that it is necessary for a pedagogue to know them and to be able to develop these abilities.

Kalit so'zlar: pedagoglar mahorati, ta'lim va rivojlanish, ta'lim-tarbiya, amaliy ko'nikmalar, uzluksiz ta'lim, individual sifatlar, iqtisodiy taraqqiyot, ta'lim standartlari, ta'lim va tarbiya, ilmiy-metodik, sub'yektiv yangilik.

Ключевые слова: навыки педагогов, воспитание и развитие, воспитание и обучение, практические навыки, непрерывное образование, индивидуальные качества, экономическое развитие, образовательные стандарты, воспитание и обучение, научно-методические, субъектные инновации.

Key words: sports, folk traditional values, intercultural relations, practical skills, continuous education, individual qualities, economic development, educational standards, education and training, scientific-methodical, subjective innovation.

KIRISH

Hozirgi davr pedagogik ta'lim konsepsiyasi avvalo o'qituvchi ijodiy qobiliyatini rivojlantirishni, ularni yuksak kasbiy – pedagogik mahorat cho'qqisiga ko'tarishni talab etmoqda. Bugun pedagogning pedagogik qobiliyati, e'tiqodi va o'quv jarayonini yaxshi bilishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy hayot uchun katta ahamiyatga ega ekanligini quyidagicha ifodalash mumkin:

Birinchidan, pedagog jamiyatning a'zosi sifatida o'z mavqei va faol o'rnini o'quvchilarga namoyish eta olishi lozim. Xususan, uning jamiyat va o'z jamoasidagi o'rne, tanlagan kasbi, o'qitayotgan predmeti bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi, talab va qoidalarga amal qilishi, me'yor va qonunlarni hurmat qilishi lozim.

Ikkinchidan, pedagogning bilimdonligi uning yangi bilimlar, o'zi tanlagan sohasidagi yangiliklarga nisbatan qiziqishida namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, suggestiv qobiliyati, e'tiqodli va kasbiy ko'nikmalari orqali pedagog o'ziga xos fikrlash tarzi bilan ajralib tura olishi shart. Chunki, yoshlar shunday noyob, qaytarilmas, andozasiz fikrlash sharoitidagina mustaqil fikrlashga o'rganadilar va fanni boshqa fanlardan ajrata oladilar. Mazkur fikrlar, o'quvchi shaxsining rivojlanishida uning faolligi, mustaqil fikrlashi, mustaqil faoliyati, ya'ni mustaqil ta'lim va mustaqil ma'lumotlar olishi hamda o'zini o'zi tarbiyalashga xizmat qiluvchi jarayonlar muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Demak, o'quvchi shaxsining rivojlanishida muhim hisoblangan jarayonlar ta'lim – mustaqil ta'lim, tarbiya – o'zini o'zi tarbiya, ma'lumot – mustaqil ma'lumot, rivojlanish va tarbiyaviy munosabatlar bilan bir qatorda, oilada, mahallada, ta'lim

muassasasida va tengdoshlar o'rtasida vujudga keluvchi o'zaro ta'sir jarayonini ham ta'lim va tarbiya jarayonlari komponenti sifatida inobatga olish zarur.[1]

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, insonlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir inson psixologiyasi va shaxsiy xususiyatlarini rivojlanishining eng asosiy omili bo'lib, mazkur jarayon ishtirokchilarining o'zaro teng harakatlari shaxslararo aloqalarning vujudga kelish sharti hisoblanadi.[2]

O'zaro ta'sir jarayonida ishtirokchilar barcha yo'nalishlar bo'yicha teng darajada axborotlar bilan ta'minlanadi va ularda tushunchalar, shaxsiy fikrlar tug'iladi. Bunday o'zgarishlarning xususiyati – bu axborotlar almashinish yo'li bilan o'zaro ta'sir ko'rsatish natijasida qo'lga kiritilgan integrativ natijadir.[3]

Tarbiyaviy munosabatlar o'quvchi shaxsini rivojlantirishga, ya'ni ko'pgina holatlarda mustaqil ma'lumot, mustaqil ta'lim olish va o'zini o'zi tarbiyalashga xizmat qiladi. Tarbiyaviy munosabatlar jarayonlarida o'qituvchining bilimi, muomala va muloqot madaniyati, kiyinishi, gavda harakatlari, qobiliyati, fan-texnika, san'at, tabiatga bo'lgan munosabati hamda qiziqishi o'quvchilarga va o'quvchilarning faoliyatiga, ya'ni fikrlashi, tasavvuri, dunyoqarashining o'zgarishiga hamda tafakkurining rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.[4]

Demak, tarbiyaviy munosabatlar jarayonlari o'quvchilarning ta'lim olishga bo'lgan ehtiyoji va o'zi haqidagi obyektiv fikrlarining shakllanishi hamda rivojlanishiga, xatti-harakati va dunyoqarashining o'zgarishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Pedagogik qobiliyat ham bo'lajak pedagoglarda mavjud bo'lishi shart bo'lgan sifatlardan hisoblanadi. Pedagogik qobiliyat - o'qituvchining muayyan faoliyat yuzasidai layoqati va uning ishini muvaffaqiyatli bajarishdagi sub'yektiv shart-sharoitini ifodalovchi individual psixik xususiyatlaridir. Pedagogik qobiliyatning bir qancha turi bo'lib, ularning har biri o'qituvchiga pedagogik jarayonda biror bir faoliyatni samarali tashkil etishga yordam beradi. Masalan, akademik qobiliyat - o'qituvchiga fanga oid nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirishga yordam bersa, didaktik qobiliyat - ta'lim jarayonini tashkil etishga yordam beradi.

Psixolog olim F.N.Gonobolin pedagogik qobiliyatlarni tarkib toptirish bosqichlari, xususiyatlari va xossalari to'g'risida mukammal ma'lumotlar bergan. Olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga asoslanib, o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini quyidagicha klassifikasiya qilish mumkin.

1. Didaktik qobiliyat – murakkab bilimlarni o'quvchilarga tushuntira olishdir. Bunda o'qituvchining o'quv materialini, mavzu yoki muammoni talabalarga aniq va tushunarli qilib aytib berishi, ularda mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg'ota olishi lozim. O'qituvchi zarurat tug'ilgan hollarda o'quv materialini o'zgartirib soddalashtira olishi, qiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, tushunarsiz, noaniq narsani tushunarli qila olishi lozim.

2. Akademik qobiliyat – barcha fanlar yuzasidan muayyan bilimlarga ega bo'lishlik qobiliyati. Bunday qobiliyatlarga ega bo'lgan o'qituvchi o'z fanini o'quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng va chuqurroq biladi, o'z fani sohasidagi yangiliklarni kuzatib boradi.

3. Perseptiv qobiliyat – o'quvchilar holatini idrok qila olishi, bu o'quvchining, tarbiyalanuvchining ichki ma'naviy dunyosiga kira olish qobiliyati, o'quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi tushuna bilish, pedagogik intuisiya va empatiya bilan bog'liq bo'lgan psixologik kuzatuvchanlikdir. Bunday o'qituvchi kichkinagina alomatlar, uncha katta bo'lmagan tashqi belgilar asosida o'quvchi ruhiyatidagi ko'z ilg'amas o'zgarishlarni ham fahmlab oladi.

4. Nutq qobiliyati – ixcham, ma'noli, ohangdor, muayyan ritm, temp, chastotaga ega bo'lgan nutq; shuningdek, o'qituvchi nutqining jarangdorligi, uning pauza, mantiqiy urg'uga rioya qilishidir. Qobiliyatli o'qituvchining nutqi darsda hamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi materialni tushuntirayotgan, o'quvchining javobini tahlil qilayotgan, ma'qullayotgan yoki qoralayotgan bo'lsa ham uning nutqi hamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayotgan narsaga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Fikrlar o'quvchi uchun aniq, sodda, tushunarli bo'ladi.

5. Tashkilotchilik qobiliyati - guruh yoki jamoani uyushtirish va uni boshqarish iste'dodi. Tashkilotchilik o'quvchilarni xilma-xil faoliyat turiga jalb qilish uchun asos hisoblanadi. Bu qobiliyat, birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhimvazifalarni hal etishga ruhlantirish bo'lsa, ikkinchidan, o'z shaxsiy ishini to'g'ri uyushtirish qobiliyatidir.

6. Obro'ga ega bo'lishlik qobiliyati – o'zining shaxsiy xususiyati, bilimdonligi, aql-farosatliligi, mustahkam irodasi bilan obro' orttirish qobiliyatidir. Fanda bu qobiliyat turi–avtoritar qobiliyat, deb ham yuritiladi.

7. Kommunikativ qobiliyatlar – muomala va muloqot o‘rnata olish, bolalarga aralashish qobiliyati, o‘quvchilar bilan pedagogik nuqtai nazardan samarali o‘zaro munosabatlar o‘rnata bilish, pedagogik nazokatning mavjudligidir.

8. Diagnostik (psixologik va pedagogik tashhislay olish) qobiliyati – bu pedagogning muhim qobiliyatlaridan bo‘lib, o‘qitish jarayoni samaradorligi ko‘p jihatdan unga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Psixologik tashhis – ta‘lim oluvchilarning shaxsiy-individual xususiyatlari, ruhiy jarayonlari va holatlarini to‘g‘ri aniqlay olish, pedagogik tashhis –ta‘lim oluvchilarning o‘zlashtirish imkoniyatlari va darajasini aniq, xolis baholay olish qobiliyatidir.

9. Diqqatni taqsimlash qobiliyati – pedagogning bir vaqtning o‘zida bir necha ob‘yektlarga diqqatini taqsimlay olishi va o‘z munosabatini bildirishi. O‘qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari – hajmi, barqarorligi, ko‘chuvchanligi, taqsimlanishining taraqqiy etgan bo‘lishi muhimdir.

10. Konstruktiv qobiliyat – o‘quv-tarbiya ishlarini rejalashtirish va natijasini oldindan aytish qobiliyati. Bu qobiliyat o‘quvchi shaxsining rivojlanishini loyihalashga, o‘quv-tarbiya mazmunini, shuningdek, o‘quvchilar bilan ishlash metodlarini tanlab olishga imkon beradi.

11. Gnostik qobiliyat– tadqiqot ishlariga layoqatlilik bo‘lib, o‘z faoliyati jarayonini va uning natijalarini tekshirish hamda o‘rganish natijalariga muvofiq faoliyatni qayta qurish qobiliyatidir.

12. Suggestiv qobiliyat – ta‘lim oluvchilarga ruhiy va emosional-irodaviy ta‘sir ko‘rsatish, ularni o‘z imkoniyatlariga ishonтира olish mahoratida ko‘rinadi.

Pedagogik faoliyat aniq ko‘rinishda bo‘lsa, unda o‘qituvchi o‘qitish, tarbiyalash, rivojlantirish vazifalarini aniq ko‘ra oladi va ularni hal qilishga harakat qiladi. Bu jarayonda faoliyat aqlni ruhiy jihatdan tayyorlaydi, ta‘sir ko‘rsatish vositalarini belgilaydi, natijalarni nazorat qiladi, tahlil qiladi, baholaydi va yangi vazifalarni belgilaydi. Bilimlarni o‘zlashtirish vositasida shaxsning o‘sishi ta‘minlanadi, natijada jamiyat talabi va vazifalari bajariladi. Buning uchun o‘qituvchi, avvalo, vaziyatni tushunishi, har bir talabaning o‘zlashtirish jarayonini, rivojlanib shaxs sifatida shakllanish darajalarining mezonini aniq ko‘ra bilish imkoniyatiga ega bo‘lmog‘i darkor. Bu o‘z navbatida o‘qituvchidan katta bilim, tajribalarni talab etadi. Bu faqat kasbiy faoliyatni to‘g‘ri belgilash orqali amalga oshadi. Shunga ko‘ra ta‘lim muassasasi oldidagi muhim vazifalarni amalga oshirish uchun o‘qituvchiga pedagogik faoliyatni loyihalash zarurdir.

NATIJALAR

Yuqorida qayd etilgan fikrlarga asoslanib, pedagogik faoliyat o‘quv-tarbiya jarayonida shakllanadi va takomillashib boradi deb aytish mumkin. U ishbilarmonlik, zukkolik, layoqat va zehn vositasida taraqqiy etadi. Shunga asoslanib, «faoliyat dunyoni o‘zlashtirishning birinchi shartidir», deb aytish mumkin. Ko‘rib o‘tganimizdek pedagogik mahoratning asosiy ob‘yekti – inson, uning aql – idroki, irodasi, ishonchi, tafakkuri, shuuridir. Bular yuksak darajada bo‘lishi, ilmga, uni egallaganlik darajasiga bog‘liq. Ilm esa tinimsiz mehnat, mashaqqat va azob – uqubatlar orqali qo‘lga kiritiladi.

Buning uchun bolalar ta‘lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanadigan kishi, avvalo, o‘qituvchilik pozitsiyasiga ega bo‘lishi kerak, mazkur pozisiya ijtimoiy jihatdan progressiv, shaxsiy jihatdan optimistik, zamonaviy pedagogika, psixologiya, metodikaning ilg‘or g‘oyalarini o‘zida aks ettirishi lozim. Bu o‘z navbatida pedagogik jarayonga demokratik va insonparvarlik nuqtai navzardan yondashishni taqozo qiladi. Bunday yondashish faoliyat asosida amalga oshiriladi, faoliyat mahoratga yetkazuvchi bosh mezon bo‘lib hisoblanadi. Chunki o‘qituvchi mehnati uning pedagogik faoliyati, pedagogik mahorat, muloqoti va shaxsning birligidir.

Ta‘lim va tarbiya jarayonlarida refleksiv yondashuvni tatbiq etish o‘quvchilarni tahlil qilish va ob‘yektiv baholash asosida ularda asoslangan tushunchalar shakllantirishga xizmat qiladi.

Tizimli yondashuv yo‘nalishida pedagogik tadqiqotlar olib borgan bir qator olimlar mazkur yondashuvning o‘ziga xos jihatlarini quyidagicha keltirishadi:

- tizimlilik va yaxlitlilik shaklidagi komponentlar, o‘zaro ta‘sir etuvchi qismlar va bo‘g‘inlarning o‘zaro birikishi hamda uning funksional vazifalarini amalga oshirish va rivojlantirishni ta‘minlaydi;

- pedagogik tizimda asosiy komponentlardan biri maqsad bo‘lib, unga erishish uchun uslub va vositalar zarur hisoblanadi. Maqsadga erishishda tizim va uning komponentlarining harakati tizim funksiyasining mohiyatini belgilaydi;[5]

- pedagogik tizimning o‘zgarishi ichki ziddiyatlarga bog‘liq bo‘ladi.

- axborotlarni pedagogik tizimga kelib tushishi va undan qayta uzatilishi tizim komponentlarining o‘zaro yoki butun bir tizim bilan hamda tizimning tashqi muhit bilan aloqalari hisoblanadi;

– mavjud bo'lgan, talab etilayotgan va rejalashtirilgan istiqbol tizimlar o'rtasidagi farqni boshqaruv jihatlarini belgilaydi.

Pedagogik faoliyat – o'qituvchi mehnatining istiqbolini, texnologiyasini, vazifalarini, ta'sir ko'rsatish yo'llarining majmuidir. Pedagogik muloqot bo'lsa – axloqiy-psixologik muhit, munosabatlar yig'indisi bo'lsa, pedagogning shaxsi – qiziqishlar, layoqatlar, ehtiyojlar, u yoki bu mehnat turiga yo'nalganligi, uning idealini belgilovchi bir belgi bo'lib hisoblanadi. Bu uchala tushuncha birgalikda pedagogik mahoratni tashkil etadi.

Pedagog bir paytning o'zida ham shaxsning shakllanishi va qayta o'zgarishiga ko'maklashishi, ham uning aqliy, hissiy va jismoniy rivojlanish jarayonini boshqarishi kerak.

Suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- bilimlarni yaratish, ishlab chiqarish, ya'ni tadqiqotlar olib borish, ishlanmalar tayyorlash, ekspertizalar o'tkazish, yangilikni izlash va h.k.;
- ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida bilimlarni nazorat qilish;
- dasrlilik, o'quv qo'llanma va boshqa o'quv-metodik materiallar, ilmiy maqolalar tayyorlash orqali bilimlarni tarqatish;
- o'quvchilarni tarbiyalash, ularning shaxsini shakllantirish va rivojlantirish.

MUHOKAMA

Suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayon tarixan ikki ijtimoiy vazifa yuklatilgan - moslashtiruvchi (adaptasiya)lik va rivojlantiruvchilik.

Moslashtiruvchilik vazifasi o'quvchi, tarbiyalanuvchilarni bo'lajak ijtimoiy-madaniy vaziyatlarga, hayotga, faoliyatga moslashtirishni nazarda tutsa, rivojlantiruvchilik vazifasi - insonning shaxsini, individualligini va mahoratini rivojlantirishni ko'zlaydi. Mazkur faoliyatning mazmun, mohiyatini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilar ekanmiz, uni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Bunday faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, u o'z mohiyatiga ko'ra insonparvarlik, jamoaviylik va ijodkorlik xususiyatlarga yega.

Suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonning insonparvarlik xususiyati uning inson tarbiyasiga, shaxsni shakllantirish va uni rivojlantirish funksiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq holda bola tomonidan insoniyat yutuqlarini o'zlashtirilishiga qaratilgan bo'lib, shu orqali inson naslining davomiyligi, avlodlar vorisiyligi ta'minlanadi.

Suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonning jamoaviylik xususiyati deganda shuni tushunish lozimki, ta'lim oluvchiga faqat bir o'qituvchi yemas, balki o'qituvchilar jamoasi, shuningdek, ona-onalar va boshqa guruhli va jamoaviy ta'sir manbalari o'z ahamiyatini ko'rsatadi.

Suggestiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonning ijodiylik xususiyati uning belgilangan maqsadga yerishish yo'lida o'z imkoniyatlarini qay darajada ishga moslanganligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham pedagogik jarayonning ijodkorlik xususiyati muhim ahamiyatga yegadir.

Bo'lajak o'qituvchining ijodkorlik imkoniyati ijtimoiy tajribaning, psixologik-pedagogik, predmetli bilimlar, o'ziga xos, original qaror qabul qila olishi uchun yangi g'oyalar, ko'nikma va malakalar, novatorlik ko'nikmalarini qay darajada o'zlashtirilganligini namoyon qiladi. Yuqori erudisiyal, puxta kasbiy tayyorgarlikka yega bo'lgan pedagog yuzaga kelgan vaziyatni chuqur tahlil qilib, muammoning mohiyatini anglagan holda ijodiy tafakkuri orqali uni hal yetishning original usullarini topa oladi va amalga qo'llaydi. Shuni e'tirof etish joizki, bo'lajak o'qituvchining kasbiy faoliyati murakkab, ayni paytda o'ziga xos va betakroridir. U tizimlashtirilgan, izchil maqsadli pedagogik xati-harakatlarni amalga oshirishni nazarda tutadi. Chunki pedagogik topshiriqlar belgilangan muddatda, muayyan prinsip va talablarga amal qilgan holda hal yetilishini nazarda tutadi.

Tadqiqotchilarning fikricha, ta'lim va tarbiya jarayonlarini ilmiy asosda tashkil etish hamda ta'lim samaradorligini oshirishda o'quvchilarning faolligini ta'minlash, ularda ijodiy yondashuv ko'nikmalari va qiziqishlar shakllantirish muhim ahamiyat kasb etuvchi vazifalardan hisoblanadi. Bularni nazarda tutgan holda, ta'lim va tarbiya jarayonlari umumiy modeliga o'quvchilarning faolligini ta'minlashga qaratilgan vazifalarni ifodalovchi quyidagi komponentlar kiritilishi muhim ahamiyatga ega:

– ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish va o'quvchilarning faolligini ta'minlash yo'nalishida bajariladigan vazifalar bilan foydalaniladigan metodlar va yondashuvlarni muvofiqlashtirish;

PEDAGOGIKA

- o'quvchilarda qiziqishlar shakllantirish, tarixiy xotirani shakllantirish va rivojlantirish vositalarini tanlash;
- o'quvchilarda yangiliklarga moyillik va qiziqishlar shakllantiruvchi motivlarni aniqlash;
- o'quvchilarda tanqidiy fikrlash va refleksiv tafakkurni shakllantiruvchi ijobiy motivlarni aniqlash va motivlashtirish;
- ta'lim va tarbiya jarayonlarining mazmunini takomillashtirish omillarini aniqlash;
- ta'lim va tarbiya jarayonlarining istiqbolini va samaradorligini rivojlantirish yo'nalishidagi vazifalarni oldindan belgilash;
- ta'lim va tarbiya jarayonlarini takomillashtirish yo'nalishida amalga oshirish zarur bo'lgan vazifalarni belgilash.[6]

Jamiyatda ta'lim va tarbiya maqsadi mavjud ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy munosabatlarni, fan, madaniyat va texnikaning rivojlanganlik darajasi, an'ana va milliy, umuminsoniy qadriyatlarni o'zida aks yettiradi. Shunday qilib, ta'lim va tarbiya maqsadi jamiyatning g'oya va qadriyatlari bilan belgilanadi. Bu ta'lim va tarbiya ishiga an'anaviy yondashuv bo'lib, o'sib kelayotgan yosh avloddan davlat manfaati yo'lida foydalanishdir.

Bugungi kunda jamiyat ishlab chiqarishining intensiv rivojlanganligi, uning texnik darajasining oshganligi bilan xarakterlanadi. Bu yesa o'z navbatida jamiyat a'zolarining tayyorgarlik darajasiga bo'lgan ijtimoiy-ma'rifiy talabning ham ortib borayotganligini ko'rsatadi. Axborot davrida, kompyuterlar inqilobi, axborot texnologiyalarining keng joriy yetilishi davriga o'tilganligi sababli ta'lim oldiga yangi-yangi vazifalarni qo'yimoqda. Hayotning ijtimoiy sohasida dinamik jarayonlar yuz bermoqda. Bularning barchasi shunga olib keladiki, bugungi kunda - ta'limning pirovard maqsadi har tomonlama barkamol insonni tarbiyalash bo'lib qoladi. Bu maqsad shaxs, davlat va jamiyat rivojlanshining yehtiyoji sifatida belgilanadi.

Pedagogik faoliyatning yana bir xususiyati, yuqorida ta'kidlanganidek, uning insonparvar yo'nalganligidir. Pedagogik faoliyatning g'oyaviy asosi sifatida uning insonparvar yo'nalganligini olish mumkin. Hozirgi zamon ta'limida insonparvarlik tamoyili ta'limni insonparvarlashtirish tendensiyasi ko'rinishida amalga oshirilyapti.

Insonparvarlik - inson deb nomlangan qadriyatni shaxs sifatida tan olish, uning qadr-qimmati va or-nomusini qadrlashga asoslangan g'oya va qarashlarni bildiradi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida insonparvarlik qimmatli yo'nalishlar va qarashlarning muayyan tizimi sifatida ijtimoiy ideal ahamiyatiga molik bo'lmoqda. Inson - ijtimoiy tarakqiyotning cho'qqisi, pirovard maqsadi sifatida qaralmoqdaki, bunda insonning shaxs sifatida barcha imkoniyatlarini ishga solishi, hayotning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy sohasida muvozanatda bo'lishi, alohida betakror shaxs sifatida gullab-yashnashi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilishi lozim bo'ladi.

"Insonparvar" tushunchasi insonparvarlikka nisbatan birlamchi tushuncha bo'lib, u qimmatli insoniy fazilat sifatida doimo boshqalarga yordam berishga tayyor bo'lish, boshqalarga nisbatan hurmat, mehribonchilik ko'rsatishga intilishni anglatadi.

Pedagogik faoliyatning insonparvarlik tabiati eng avvalo insonni tarbiyalashda, uni shaxs sifatida shakllantirish va rivojlantirishda, u tomonidan insoniyat yerishgan yutuqlarni o'zlashtirish darajasida va shu orqali insoniyat naslining davomiyligi va vorisiyligini ta'minlashda namoyon bo'ladi.

Pedagogik faoliyatning insonparvar tabiati, shuningdek, inson shaxsini yaxlit anglash, uning intellektual, ma'naviy, axloqiy imkoniyatlarining barkamol rivojlanishini tushunishda ham aks yetadi.

Insonparvarlashtirish nuqtai nazaridan pedagogik faoliyat shundan iboratki, har bir inson o'z faoliyatining to'laqonli sub'yekti, yegasiga (o'z ishining ustasiga) aylansin, ya'ni yerkin, o'z-o'zini rivojlantira oladigan, dunyoda bo'ladigan voqea- hodisalarga nisbatan mas'uliyat bilan yondashadigan kishi bo'lsin.

Ta'lim jarayonida insonning yeng oliy qadriyatligini to'g'ri anglamasdan turib insonparvarlashtirish tamoyilini amalga oshirish mumkin yemas. Insonparvarlik hech qachon individualizmni yoqlamaydi. Aksincha, umuminsoniy ibtidoni ustivor deb belgilab, individualizm g'oyasiga qarshi turadi. U inson shaxsining boshqa odamlar tomonidan buyuk qadriyat sifatida anglash, jamoatchilik, boshqalar bilan birdamlik, o'zaro bir-birini qo'llab quvvatlash goyasiga asoslanadi.

Insonparvarlik tamoyillarini amalga oshirish davomida insonni yuqori — malakali mutaxassis qilib yetishtirish vazifasi chetlab o'tilmaydi.

XULOSA

Xulosa qilganda, pedagogik qobiliyatlar pedagog uchun ish faoliyatida juda zarur va ahamiyatlidir. Chunki yuqori malakaga yega bo'lmasa, inson o'zini shaxs sifatida to'laqonli namoyon eta olmaydi. Insonparvar yo'nalganlik o'quvchilarni ijtimoiy ishlab chiqarishning bo'lajak ishtirokchilari sifatida bir xil baholashdan, tor doiradagi mutaxassis tayyorlashdan uzoqlashni anglatadi. Bu holat shunday izohlanadiki, hozirgi bozor — munosabatlari keng yo'lga qo'yilgan sharoitda tor doiradagi bilim va tayyorgarlikka ega bo'lgan yosh avlod kelajakda hatto oddiy tirikchilik uchun ham _ qiynalib qolishi mumkin. Bugungi kunda ta'lim tizimini shunday yo'lga qo'yish kerakki, u umumilmiy va insonparvar tayyorgarlikni kuchaytirish orqali o'z-o'zini ishga solish imkonini beradi. Har bir pedagogik qobiliyatning o'ziga xosligi mavjud va ularning pedagog bilishi va o'zida shu qobiliyatlarni shakllantirish zarur. Nafaqat ish faoliyatidagi pedagog balki kelajakda pedagog bo'lishni oldiga maqsad qilib qo'ygan har bir talaba buni bilishi kerak. Pedagogik qobiliyatlarni o'zida shakllantirish va uni qo'llash tufayli bolalarga ta'lim berishda yuksak natijalarni qo'lga kiritish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Березуцкая Ю.П. Подготовка организаторов образования к анализу управленческой деятельности на основе системы мотивационного программно-целевого управления: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Барнаул, 1999. – 17 с.
2. Майоров А.Н., Сахарчук Л.Б., Сотов А.В. Элементы педагогического мониторинга и региональных стандартов в управлении. – СПб., 1992. – 35 с.
3. Турғунов С.Т. Таълим муассасаси раҳбарлари бошқарув фаолияти самарадорлигининг назарий асослари // Касб-хунар таълими. – 2006. – № 1. – 55-б.
5. Шодмонов Қ.О. Олий ўқув юртлари касб таълими йўналиши ўқувчиларини бошқарув фаолиятига тайёрлаш: Пед.ф.н. ...дисс. – Тошкент, 2008. – 201 б.
6. Saydullaeva, A. R. (2022). Gender Factors in Raising the Intellectual and Social Status of Women in Universities. American Journal of Social and Humanitarian Research, 3(10), 103-107.

JISMONIY TARBIYA FANINING INTERFAOL TA'LIM USULLARI VA ULARNI INNOVATSION FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МЕТОДЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ ИХ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

INTERACTIVE EDUCATIONAL METHODS OF PHYSICAL EDUCATION AND FORMATION OF INNOVATIVE ACTIVITY

Karimova Gulhayo Botirjon qizi¹

¹Karimova Gulhayo Botirjon qizi

– O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Farg'ona filiali o'qituvchisi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'quvchilarni kasbiy bilim darajasini oshirish, yangi talablar asosida yoshlar savodxonligini o'stirish, uzluksiz ta'lim tizimini joriy etish davomiy, dolzarb zamonimiz talabi haqida ma'lumotlar berilgan. Mavjud ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, yangi tizimni barpo etish, kelajak uchun barkamol, salohiyatli avlodni tarbiyalash hozirgi kunda pedagogik uslublarni takomillashtirish ustuvor vazifalar sifatida jismoniy tarbiya fanini o'qitishda innovatsion ta'lim texnologiyalardan samarali foydalanish haqida ma'lumotlar berib o'tilgan.

Аннотация

В данной статье представлена информация о том, как повысить уровень профессиональных знаний учащихся, повысить грамотность молодежи на основе новых требований, внедрения системы непрерывного образования, требований современности. Инновационные образовательные технологии в обучении физической культуре в приоритетном порядке заключаются в коренном реформировании существующей системы образования, повышении ее до уровня современных требований, построении новой системы, воспитании гармоничного, перспективного поколения.

Abstract

This article provides information on how to increase the level of professional knowledge of students, improve the literacy of young people based on new requirements, the introduction of a system of continuous education, the requirements of our time. Innovative educational technologies in teaching physical culture in the priority order consist in radical reforming of the existing education system, raising it to the level of modern requirements, building a new system, educating a harmonious, promising generation.

Kalit so'zlar: interfaol, texnologiya, ilg'or, ilmiy-ma'rifiy, pedagogik texnologiyalar, didaktik, tamoyil, innovatsion, klaster, strategiya, umumta'lim, kasbiy, bilim.

Ключевые слова: интерактивные, технологии, научно-образовательные, педагогические технологии, дидактические, принцип, инновационный, кластер, стратегия, общеобразовательные, профессиональные, знания.

Key words: interactive, technologies, scientific and educational, pedagogical technologies, didactic, principle, innovative, cluster, strategy, general education, professional, knowledge.

KIRISH

Ilmiy taraqqiyotga ulkan hissa qo'shgan buyuk allomalar asos solgan va olamga mashhur bo'lgan ilmiy maktablar bilimlari zamonaviy shaklda istiqbolli yo'nalishlar belgilanib, jahon andozalari darajasiga yetkazilmoqda.

Kishilarning umumta'lim va kasbiy bilim darajasini oshirish, yangi talablar asosida yoshlar savodxonligini o'stirish, uzluksiz ta'lim tizimini joriy etish davomiy, dolzarb zamonimiz talabi bo'lib qolmoqda. Mavjud ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, yangi tizimni barpo etish, kelajak uchun barkamol, salohiyatli avlodni tarbiyalash hozirgi kunda pedagogik uslublarni takomillashtirish ustuvor vazifalar sifatida belgilandi. Ushbu talablar pedagog - olimlardan yuksak bilimdonlikni, shaxsni har tomonlama qobiliyatli, barkamol rivojlantirishni talab etadi. O'qitish maqsadlarini insonparvarlashtirilishi oliy o'quv muassasalarida innovatsion texnologiyalar asosida fan va uning maqsadlariga, ta'lim uslublari va mazmuniga yangi yondoshish zarurligini innovatsion texnologiyalar orqali tashkil etish ayni muddaodir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan muammolar ta'lim standartida belgilangan talablar darajasida, hozirgi zamon ilm - fanida uchraydigan integrativ jarayon va bir tomonlama tizimli yondoshuv, ta'lim

tizimidagi o'quv fanlarining o'zaro bog'lanishi qonuniyatlaridan paydo bo'layotgan turli pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi asosida amalga oshiriladi.

Ta'lim jarayonida interfaol jarayonlar albatta qo'llanilishi lozim, u xoh nazariy, xoh amaliy jarayon bo'lsin, zero fanlarning bir-biri bilan bog'lanishi, bir-birini to'ldirishi hamisha muhim va dolzarb muammo bo'lib qolaveradi.

"Tarbiyachi pedagog o'zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati tarbiyalashini va har doim u o'zining nimani xohlaganligini va nimani xohlamasligini bilishi zarur. Agar tarbiyachi buni bilmasa, u kimni tarbiyalay oladi",- deydi A.S. Makarenko.

O'qituvchining mahorati, har qanday sharoitlarda ham, kerakli darajadagi tarbiyalanganlik, rivojlanganlik va bilimdonlarni tarbiya qiluvchi o'quv jarayonini tashkil qila olishidan iborat.

Pedagogik texnologiya ijtimoiy zaruriyat bo'lganligidan dastavval AQSHda 70-yillarda falsafaning bixiviorizm oqimi zaminida yuzaga kelib, boshqa rivojlangan mamlakatlarga tez tarqalib ketdi.

XX asrning 90-yillari boshida sotsializm nurab, unga a'zo bo'lgan davlatlar birin-ketin mustaqil bo'lganidan keyin, har jixatdan taraqqiy etgan xorijiy mamlakatlar, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi uchun ham keng yo'l ochildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mustaqillikka erishgan O'zbekiston olimlari xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ilmiy-ma'rifiy aloqalar o'rnata boshladilar. Natijada yurtimizga ilg'or va samarali texnologiyalar kirib kela boshladi. Shular qatori jahondagi progressiv pedagogik texnologiya degan tushuncha Rossiya olimlaridan V.M.Monaxov: "PT-avvaldan rejalashtirilgan natijalarga olib boruvchi va bajarilishi shart bo'lgan tartibli amallar tizimidir",- degan qisqacha ta'rifni bera turib, uning asosiy xususiyatlariga e'tiborni qaratadi. "PT – o'quv jarayonini texnologiyalashtirib, uning qayta tiklanuvchanligini hamda pedagogik jarayon turg'unligini oshirib, bu jarayon ijrochisining sub'ektiv xususiyatlaridan uni ozod qiladi", - deydi.

Bu ta'riflarni uzoq xorijda berilgan ta'riflar bilan solishtirib ko'rish uchun yapon pedagog olimi T.Sakomoto bergan ta'rifni keltiramiz. "PT,-deydi Sakomoto, - bu tizimli - mazmunli fikr yuritish usulini pedagogikaga singdirish, boshqacha qilib aytganda, pedagogik jarayonni muayyan bir majmuga keltirishdir" [1].

So'nggi yillar tadqiqotlarida pedagogik texnologiyalarning tarbiyaviy ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilmoqda (L.V.Golish.,N.Azizxodjayeve) [1].

Innovatsion usullar faqat talabalar bilimlari tizimi emas, balki ularning idrok etish qobiliyatlarini, faolliklarini, qiziqishlarini, aqliy faoliyatlarini rivojlanishini ham ta'minlovchi didaktik shart sifatida tushunish keng tarqalgan (V.P.Bespalko).

Texnologiyalar turli fanlar bo'yicha o'quv dasturlari va darsliklari muvofiqligini ta'minlovchi vosita sifatida tor uslubiy tushunish ham mavjuddir. Shu bilan birga, pedagogik texnologiyalarda mustaqil didaktik tamoyilga ajralib chiqishi mustahkam tendensiyasi kuzatilmoqda (G.K.Selevko N.Azizxodjayeve.) [2,3].

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, hozirgi kungacha Oliy o'quv yurtlarida innovatsion texnologiyaning mukammal tizimi ishlab chiqilmagan. Shu bilan birga ushbu tizimning zaruriyati davr taqozosidir, zero innovatsion texnologiya talabalarining bilimini, ko'nikma va malakalarini ma'lum bir tizim asosida o'zlashtirish samaradorligini oshiruvchi jarayondir. Innovatsion texnologiyalar orqali o'qishning vazifalari, mazmuni, uslublari, vositalari, tashkil etilishi shakllari va natijalarida o'z aksini topishi kerak. Talabalarda jismoniy tarbiya fanini o'qishda innovatsion texnologiyalar orqali nazariy va amaliy bilimlarni oshirish muhim ilmiy, pedagogik muammo hisoblanadi. Buning uchun, yangi o'qitish metodlari, jumladan innovatsion texnologiyalardan foydalanish zarur bo'ladi.

NATIJALAR

Bizlar Farg'ona davlat universiteti, Jismoniy madaniyat fakulteti talabalar bilan olib borilayotgan ishlar, ya'ni o'z tajribamizga suyangan holda klaster metodi misolida xavola etmoqchimiz. Klasterlarga ajratish - bu talabalarga biror bir mavzu yuzasidan erkin va ochiq o'ylashga yordam beruvchi pedagogik strategiya. U g'oyalar o'rtasidagi bog'liqliklar haqida o'ylashni, rag'batlantirish imkonini beruvchi jarayonni talab qiladi. Bu turli yo'nalishlarda fikrlash, u miyamizning qanday ishlashi bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Ushbu strategiya ma'lum bir mavzu puxta o'rganilishiga qadar fikrlash faoliyatini rag'batlantirish uchun foydalaniladi. Klasterlarga ajratish talabalar bilimlarni o'zlashtirganlariga yakun yasash va yangi tasavvurlari yoki ushbu tasavvurlari grafik tasviri paydo bo'lishini rag'batlantirish

PEDAGOGIKA

vositasi sifatida ham qo'llanilishi mumkin. Shuningdek ushbu strategiya ma'lum bir mavzu bo'yicha o'z bilimlari, tushunchalari yoki tasavvuridan foydalanishga imkon beradi.

Klasterlarga ajratish quyidagicha amalga oshiriladi:

S xayolga kelgan barcha fikrlar yozib olinadi. Ushbu fikrlar sifati haqida o'ylamang, shunchaki ularni yozib oling.

S yozishga xalaqit qiluvchi xatolar va boshqa omillarga e'tibor qilmang.

S vaqt tugamagunicha yozishni to'xtatmang. Agarda xayolingizga g'oyalar kelmay qolsa unda yangi g'oyalar paydo bo'lmagunicha qog'ozga rasm chizing.

S iloji boricha ko'proq bog'liqliklar qurishga harakat qiling.

G'oyalar sifatini, ularning kengligini va ular orasidagi bog'liqlikni chegaralamang.

Stil va Stil ta'rifi bo'yicha klasterlarga ajratish - bu moslashuvchan strategiya. Uni individual hamda guruhda amalga oshirish mumkin. Guruhli faoliyatda u guruh g'oyalari uchun asos sifatida xizmat qiladi, bu esa talabalarga tasavvurlar va o'zaro aloqalar o'rganishga imkon beradi, ularni talabalarning har biri tahlil qiladi (klasterga misolni keyingi betdan qarang).

Talabalarga tasavvurlari va o'zaro aloqadorliklar bo'yicha yuzaga kelgan so'zlardan foydalanib tematik so'z tushunchasini tuzishni tavsiya etiladi yoki amaliy mashq uchun qatnashadigan tana qismlari uchun mashqlarni bir qanchasini aytadi. Bir necha gaplar ushbu mavzuning batafsil ta'rifini beradi hamda bevosita talabalarning bilimlarini aniqlab mavzuga munosabatlarini ifoda etadi. Ushbu strategiya fikrlash faoliyati yordamida shaxsiy bilimlaridan foydalanish, ma'lum mavzu yoki mashqni tushunish va tasavvur qilishga imkon beradi.

Jismoniy tarbiya darslarida ushbu metod barcha talabalarga nisbatan foydalanilishi mumkin, mashg'ulotlardan ozod qilinganlar, maxsus guruhlarda va amaliy darslarga qatnashayotgan talabalarga topshiriqlar berish mumkin.

Bosqich oxirida o'z fikrini yozib olish, keyin topshiriqni davom ettirish kerak bo'ladigan, estafetalarda klasterdan foydalanish mumkin. Ma'lum mavzu bo'yicha har bir jamoa tomonidan tuzilgan so'zlar soni bo'yicha ochkolar hisoblanadi, misol uchun: yugurishda: tirgak, xushtak, falstart, gavda, nafas, masofa, finish; sakrashda: dastlabki holat, yugirish, deysinish, sakrash, uchish, qo'nish; sport anjomlari: koptok, arkon, narvon, chang'i, to'plar (voleybol, basketbol, gandbol, futbol) va xokazolar.

MUHOKAMA

Klaster usulida (klasterlarga ajratish) - talabalarga yengil atletika mavzuda erkin va ochiq tarzda fikr yuritishga imkoniyat yaratildi va fikrlarni qog'oz betiga sxema tarzda tushirishni tavsiya etildi. Belgilangan vaqtdan so'ng barchalaridan o'z qo'llari bilan yaratgan ishlarni yig'ib olindi va baholandi. Bu usul ko'p variantli fikrlashni o'rganilayotgan, ya'ni yengil atletika turlarini ta'riflash, tavsif berish tushunchalarini bayon etish shuningdek, hodisa, voqealar, jarayonlar: amaliy mashg'ulotda yurish, yugirish, sakrash, igratishda tana a'zolariga beriladigan mashqlar boshga, bo'yinga, elkaga, qo'lga, belga, songa, tizzalarga, bilaklarga to'piq, barmoqlarga va xokazolar o'rtasida aloqa o'rnatish ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi.

«Klaster» so'zi hujum, bog'lam ma'nosini anglatadi.

Klasterlarga ajratishga da'vat, anglash va mulohaza qilish bosqichlaridagi fikrlashni rag'batlantirish uchun qo'llash mumkin. U asosan yangi fikrlarni uyg'otishga, mavjud bilimlarga yetib borish strategiyasi bo'lib, muayyan mavzu bo'yicha yangicha fikr yuritishga chorlaydi.

Klaster usulida ishlash uchun talabalarga tavsiyalar:

1. Katta varoq (vatman 80x60, 100x60) qog'ozning o'rtasiga yoki sinf doskasiga yoxud yozish uchun foydalanish mumkin bo'lgan sathga «kalit» so'z yoki gap yoziladi;

2. Shu mavzuga tegishli deb hisoblangan va xayolga kelgan so'z va gaplar yoziladi;

3. Fikrlar paydo bo'lganda va ularni yozganda fikrlar o'rtasida mumkin bo'lgan bog'lanishlarni belgilash;

4. Fikrlar tugamaguncha yoki vaqt tamom bo'lgunicha xayolga kelgan barcha fikrlar yozilaveradi;

5. Keltirilgan so'z va fikrlar mazmuni va yaqinligiga qarab toifalarga ajratib chiqiladi.

Klaster tuzishda guruhdagi barcha talabalarning ishtirok etishi, shu guruh uchun g'oyalar o'zagi bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, hozirgi kungacha Oliy o'quv yurtlarida innovatsion texnologiyani mukammal tizimi ishlab chiqilmagan. Shu bilan birga

ushbu tizimning zaruriyati davr taqozosidir, zero innovatsion texnologiya talabalarning bilimini, ko'nikma va malakalarini ma'lum bir tizim asosida o'zlashtirish samaradorligini oshiruvchi jarayondir.

XULOSA

Innovatsion texnologiyalar orqali o'qishning vazifalari, mazmuni, uslublari, vositalari, tashkil etilishi shakllari va natijalarida o'z aksini topishi kerak.

Talabalarda jismoniy tarbiya fanini o'qishda innovatsion texnologiyalar orqali nazariy va amaliy bilimlarni oshirish muhim ilmiy, pedagogik muammo hisoblanadi. Buning uchun, yangi o'qitish metodlari, jumladan innovatsion texnologiyalardan foydalanish zarur bo'ladi.

REFERENCES

1. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat.-Toshkent:TDPU, 2003. 175-bet.
2. Buriboev A. «Pedagogik texnologiya» T., 2004 .
3. Шуркова Н.Е. Педагогическая технология. - Москва: Педагогическое общество России. 2002.
- 4.O'rinova F. O'. Et al. Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy salohiyatini takomillashtirishda ilmiy faoliyatga tayyorlashning metodik tizimi //barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – c. 660-667
5. Azizxodjayeva N. N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. - T.: TDPU, 2003
6. Nasriddinov F.N., Shaternikov E.K. Inson omilini shakllantirishda jismoniy tarbiya va sport - T.: «O'qituvchi», 2003. -102-b.
7. Usmonxo'jayev T.S., Arzumanov S.G., Qodirov V.A. Jismoniy tarbiya. - T.: «O'qituvchi», 2013.
8. A. Abdullayev. "Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi" (1-jild) / Toshkent / "NAVROZ"nashriyoti, 2017. - 392 bet.
9. Abdumalikov R. Eshnazarov J. Jismoniy tarbiya va sport tarixi. O'quv qo'llanma Toshkent, 1993 yil.
10. Yarashev K.D. Jismoniy tarbiya va sportni boshqarish. O'quv qo'llanma, Toshkent tibbiyot, Abu Ali Ibn Sino nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2002 y.
11. Yunusova Yu.M. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Uchebnoe posobiya, Toshkent UzGosIFK 2007g

ZAMONAVIY TA'LIMDA PEDAGOGIK IMKONIYATLAR VA AXBOROT TEKNOLOGIYALARI INTEGRATSIYASINI TA'MINLASH

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИНТЕГРАЦИИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

PEDAGOGICAL FACILITIES AND INFORMATIONAL TECHNOLOGIES INTEGRATION PROVISION IN CONTEMPORARY EDUCATION

Toshboltayev Faxriddin O'rinboyevich¹

¹Toshboltayev Faxriddin O'rinboyevich

– Farg'ona davlat universiteti tayanch doktranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada pedagogik va axborot texnologiyalarini integratsiya qilish bilimlarni o'zlashtirishning hamma jihatlari qamrab oluvchi muammoni tahlil qilish va rejalashtirish, muammoning yechimini baholash faoliyatni tashkil qilish metodlarini o'z tarkibiga oladigan kompleks integrativ jarayon va bo'lajak o'qituvchilarni metodik tayyorgarligini oshirishda pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasini ta'minlash va bu orqali salohiyatli pedagogni tarbiyalashning mazmuni, qonunchilik asoslari va mavjud xolatlari tadqiq etilgan.

Аннотация

В данной статье интеграция педагогических и информационных технологий представляет собой сложный интегративный процесс, включающий в себя анализ и планирование проблемы, охватывающий все аспекты приобретения знаний, оценку решения проблемы, методы организации деятельности, интеграции педагогических и информационных технологий в совершенствовании методической подготовки будущих учителей, а через это, потенциального педагога изучены содержание образования, правовые основы и существующие условия.

Abstract

In this article, the integration of pedagogical and information technologies is a complex integrative process that includes the analysis and planning of the problem that covers all aspects of knowledge acquisition, the evaluation of the solution to the problem, the methods of organizing activities, and the integration of pedagogical and information technologies in improving the methodological preparation of future teachers, and through this, a potential pedagogue the content of upbringing, legal bases and existing conditions were studied.

Kalit so'zlar: pedagog, integratsiya, axborot, axborot texnologiyalari, metod, pedagogik mahorat, qonunchilik asoslari.

Ключевые слова: педагог, интеграция, информация, информационные технологии, метод, педагогическое мастерство, правовая основа.

Key words: pedagogue, integration, information, information technology, method, pedagogical skill, legal basis.

KIRISH

Bugungi kunda "yangi davlat ta'lim standartlari"ning joriy etilishi yana bir bor o'qituvchiga kasbiy faoliyatni sezilarli o'zgartiruvchi va yangi mazmun bilan to'ldiruvchi talablarni qo'yimoqda. Chunki mazkur standartlar kompetentli-faoliyatli yondashuvga asoslangan bo'lib, ular ajdodlaridan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish emas, balki uzluksiz ta'lim olish, ehtiyojlari va qobiliyatlarini rivojlantirishga layoqatli shaxsni tarkib toptirishga yo'naltirilganligi bilan farq qiladi. Shunday ekan, o'qituvchi kasbiy mas'uliyatining oshishi va jamiyatdagi rolining o'zgarishi ularni ta'lim jarayonidagi jadal o'zgarishlarga tez moslashish, o'ta faollik, doimiy o'zini rivojlantirish va mustaqil bilim olishga tayyor bo'lish, o'qitishning zamonaviy yondashuvlari va texnologiyalaridan boxabar bo'lish hamda ularni samarali qo'llay olish sifatlariga ega bo'lishlarini taqozo qiladi[1]. Shunday ekan, bo'lajak o'qituvchilarni metodik tayyorgarligini oshirishda ularning pedagogik va axborot texnologiyalariga asoslangan kompetentligi integratsiyasini ta'minlash dolzarb vazifalardan biridir. Bo'lajak o'qituvchilarni metodik tayyorgarligini rivojlantirishda integrativ yondashuvni qo'llash va unda axborotlarni qayta ishlash texnologiyasidan foydalanish pedagogik soha bo'yicha o'ziga xos innovatsion yondashuv bo'lib, uning yordamida tadqiqot jarayonida ijobiy sifat o'zgarishi va yuqori samaradorlikka erishiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Zamonaviy ta'limda pedagogik imkoniyatlar va axborot texnologiyalari integratsiyasini ta'minlash masalalarining qo'yilishi M.Tillashaxova, O.Abduquddusov, D.I.Yusupova, I.Y.Raxmonov,

B.Boltayev, O. Y.Kovalenko, N.Kayumova, U.N.Taylaqov, R.G'.Safarova, va B.X.Raximov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Shuningdek, muammoga oid ma'lumot va nazariyalarni amerikalik tadqiqotchilar K.Zeyxner (Zeichner) va S.Rey (Wray)lar axborot texnologiyalari integratsiyasini ta'minlashni talqin etganlar.

Jahon pedagog-psixologlarining fikricha, bilimlarning boshqarishning mumkin bo'lgan yo'li - o'zlashtirish jarayonini berilgan topshiriqning o'zlashtirish jarayoni sifatida maxsus tashkil etishdir. Bu sohada yaxshiroq ishlangan tizim P.Y.Galperinning aqliy harakatlarni bosqich(bosqichma-bosqich) bo'yicha tarkib toptirish nazariyasiga asoslangan ta'lim tizimidir. Bu nazariyaga muvofiq odamning ontogenetik rivojlanishidagi harakatlar interiorizatsiyasi degan jarayonlar, ya'ni tashqi harakatlarning asta-sekin ichki aqliy harakatlarga aylanish jarayonlari ro'y beradi. Dastavval o'quvchilar tashqi moddiy harakat bilan ish ko'radi "faqat shundan keyingina harakatning integratsiyasi, ya'ni uning ichki harakatga, endi butunlay bolaning aqlida voqea bo'ladigan harakatga aylanishi ro'y beradi",- deb yozadi A.N.Leontyev[2].

TAHLIL VA NATIJALAR

Ta'limda axborot texnologiyalarining qo'llanilish jarayonida texnik vositalar bilan bir qatorda maxsus dasturiy vositalardan ham foydalaniladi. "O'quv jarayoniga yo'naltirilgan dasturiy vosita – bu biror fan sohasini o'rganishda o'z aksini topgan dasturiy vosita bo'lib, bunda shu fan sohasini o'rganish texnologiyasi va u bilan bog'lik har xil o'quv faoliyatlarini amalga oshirish shartlari ta'minlanadi. Har xil turdagi o'quv jarayonlarini bunday funksional ta'minlovchi dasturiy vositalar pedagogik dasturiy vositalar deb ataladi. Hozirgi kunda pedagogik dasturiy vositalarning har xil turlari va guruhlari mavjud. Uslubiy vazifasiga qarab pedagogik dasturiy vositalar quyidagilardan iborat: kompyuter darsliklari (darslari); mashq qilish (repetitor) dasturlari; nazorat qiluvchi dasturlar (test qobiqlari); axborot-spravochnik (ensiklopediya) dasturlar; imitatsion dasturlar; modellashtiruvchi dasturlar; namoyish qiluvchi dasturlar (slaydlar, videofilmlar); o'quv-o'yin dasturlari; bo'sh vaqtlarni mazmunli o'tkazishga yo'naltirilgan dasturlar (kompyuter o'yinlari: quvnoq o'yinlar, strategik o'yinlar, boshqariluvchi o'yinlar, mantiqiy o'yinlar, sport o'yinlari va hokazo)"[3].

Pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning metodik tizimi maqsadidan kelib chiqib, "sifatli pedagog tayyorlashning asosiy yo'nalishlaridan biri mutaxassislik fanlari laboratoriyalari darslarida bevosita pedagogik faoliyatni tashkil etish: dars ishlanmalari, darsning texnologik xaritalarini ishlab chiqib, o'z guruhdoshlariga darslar o'tib berish, tahlil qilish orqali talabalarni pedagogik faoliyatga tayyorlash tayyorlashdir"[4]. Demak, raqobatbardosh kadr, zamonaviy pedagog shaxsiyatini tarbiyalash uchun ham metodik tayyorgarlik tizimini takomillashtirish kerak bo'ladi.

Ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib borishga tayyor bo'lishi, "turli darajadagi o'quv dasturlari va darsliklardan foydalanib informatika va axborot texnologiyalari fanidan o'qitishni tashkil qilishi, metodik tizim, uni tashkil etuvchi elementlarni bilishi kerak. Pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasida o'qituvchining metodik tizimini ishlab chiqish uchun mutaxassislikning har bir darsi davomida o'qituvchi tomonidan talabalar ongida metodik tizim, uni tashkil etuvchi elementlari shakllantirilib borilsa, talabada metodik tizimni yaratishga refleksiv yondashuv hosil bo'ladi"[5].

Bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik va axborot texnologiyalari integratsiyasi asosida metodik tayyorgarligini oshirishda hukumatning axborotlashtirish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini hisobga olish ham maqsadga muvofiq. Unga ko'ra:

- har kimning axborotni erkin olish va tarqatishga doir konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirish, axborot resurslaridan erkin foydalanishini ta'minlash;
- davlat organlarining axborot tizimlari, tarmoq va hududiy axborot tizimlari, shuningdek yuridik hamda jismoniy shaxslarning axborot tizimlari asosida O'zbekiston Respublikasining yagona axborot makonini yaratish;
- xalqaro axborot tarmoqlari va internet jahon axborot tarmog'idan erkin foydalanish uchun sharoit yaratish;
- davlat axborot resurslarini shakllantirish, axborot tizimlarini yaratish hamda rivojlantirish, ularning bir-biriga mosligini va o'zaro aloqada ishlashini ta'minlash;
- axborot texnologiyalarining zamonaviy vositalari ishlab chiqarilishini tashkil etish;
- axborot resurslari, xizmatlari va axborot texnologiyalari bozorini shakllantirishga ko'maklashish;
- dasturiy mahsulotlar ishlab chiqarish rivojlantirilishini rag'batlantirish;

PEDAGOGIKA

– tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, investitsiyalarni jalb etish uchun qulay sharoit yaratish;

– kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish, ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirishdan iborat [6]. Mazkur ustuvor yo'nalishlar asosida bo'lajak o'qituvchi o'zining axborot texnologiyalariga oid bilimlarini o'stirishi va mutaxassislik bo'yicha bilim va ko'nikmalari bilan integratsiya qila olishi kerak bo'ladi. Mazkur integratsion vazifani uddalay olgan pedagog o'zining pedagogik faoliyatida yuqori natijalarni ko'rsata oladi. Ta'limda innovatsion metodik faoliyatni rivojlantirish muammosi o'z ichiga ko'p mustaqil masalalarni oladi va bir qator konseptual qoidalarni belgilab beradi. Bular pedagogning innovatsion metodik tayyorgarligining konkret texnologik masalalarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Bular quyidagilardan iboratdir:

- integratsion va diiferensial ta'lim texnologiyalarini yaratish;
- yangicha ta'limiy jarayonlar haqida tasavvurlar tizimini shakllantirish;
- ta'limning integratsion komponentlari aloqadorligini taminlovchi pedagogik vositalar;
- oliy ta'lim muasasasida innovatsion muhitni yaratish;
- yangicha metodik faoliyatni amalga oshirishda individual xususiyatlarni aniqlashga ta'sir ko'rsatuvchi texnologik va metodik omillar. Ko'rsatib o'tilgan konseptual qoidalar innovatsion metodik faoliyatni rivojlantirish jarayoni ta'lim beruvchi bilan ta'lim subyekti o'rtasida dialektik aloqadorlik bo'lishini taqozo qiladi. Innovatsion ta'limiy metodik faoliyat integral tushuncha bo'lib, uning tarkibiy qismlari madaniy bilimdonlik, professional madaniyat, ijodkorlik madaniyati, intellektual mulk huquqi madaniyati, yangilikni idrok etish madaniyati, boshqarish madaniyati, jismoniy madaniyat kabi tuzilmalardan tashkil topadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, mamlakatimizda bugungi pedagogning kasbiy faoliyatida uning pedagogik faoliyatini axborot texnologiyalari bilan integratsiyalashi zaruriy talab hisoblanadi. Chunki bugungi ta'limni axborot texnologiyalarisiz tasavvur qilish imkonsiz ekan, unda o'qituvchining ularni chuqur bilishlari ham muhim hayotiy talabga aylanadi. Biroq ularni integratsiyalash qanday va qay shaklda, nimalarni hisobga olgan holda bo'lishi kerakligini asoslash, ilmiy tadqiq etish va muhim ilmiy xulosalarni ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolaveradi. Bo'lajak o'qituvchilarni integrallashgan metodik faoliyatga tayyorlashda ularning umummadaniy salohiyati, mutaxassislik bilimlari hamda shaxsiy fazilatlarini shakllanishida uyg'unlikka erishish taqozo qilinadi. Shu bois o'quv rejalarida ko'zda tutilgan barcha bilimlarga oid fanlarning integratsiyalashuv zarurati yuzaga keladi. Demak, integrallashgan metodik faoliyatni o'qitishda fanlararo aloqalarni mustahkamlashga asoslanadi. Talabalarning fanlarni o'zlashtirishida mustaqil fikrlashi, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida yangi pedagogik texnologiyalar, o'qitishning interfaol usullaridan foydalanishning ahamiyati kattadir. Binobarin, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim hamkorlik pedagogikasi, kichik guruhlarda ishlash usullari ta'sirida yaxshi samara berishi mumkin. Ta'lim texnologiyalari samaradorligini yanada oshirishda zamonaviy axborot kommunikatsiyalarini keng joriy etish yaxshi natija beradi.

Zamonaviy ta'limda pedagogik imkoniyatlar va axborot texnologiyalari integratsiyasini ta'minlash bo'yicha quyidagi takliflarni berish mumkin bo'ladi:

- integratsion va diiferensial ta'lim texnologiyalarini yaratish;
- yangicha ta'limiy jarayonlar haqida tasavvurlar tizimini shakllantirish;
- ta'limning integratsion komponentlari aloqadorligini taminlovchi pedagogik vositalar;
- oliy ta'lim muasasasida innovatsion muhitni yaratish;
- yangicha metodik faoliyatni amalga oshirishda individual xususiyatlarni aniqlashga ta'sir ko'rsatuvchi texnologik va metodik omillar. Ko'rsatib o'tilgan konseptual qoidalar innovatsion metodik faoliyatni rivojlantirish jarayoni ta'lim beruvchi bilan ta'lim subyekti o'rtasida dialektik aloqadorlik bo'lishini taqozo qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ибрагимова Ш.О. Бўлажак бошлангич синф ўқитувчиларида методик компетентликни ривожлантиришга инновацион ёндашув. "Таълим ва инновацион тадқиқотлар" журнали 2021 йил №3. –Б. 178.
2. Леонтович А.В. Учебно-исследовательская деятельность школьников как модель педагогической технологии/А.В. Леонтович// Ж. Народное образование. №10. 1999. -С.52-58.
3. Тиллашайхова М.А. Таълим тизимида ахборот технологияларини қўллашнинг илмий-педагогик масалалари. "Science and Education" Scientific Journal. 2020. № 2. –Б.586.

4. Kayumova N. A. Pedagogical Practice as Important Process of Forming Students' Professional Competence. // Eastern European Scientific Journal. Germaniya. 2017. № 6. -P. 21-26. www.auris-verlag.de
5. Каюмова Н. Педагогик ва ахборот технологиялари интеграциясида информатика ўқитувчиси тайёрлашнинг методик тизимини ишлаб чиқиш. Заонавий таълим журнали. 2018. №4. –Б. 35-39.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003 й., 1-сон, 2-модда; 2015 й., 52-сон, 645-модда.
7. Fakhridin Urinboevich Toshboltaev. (2021). Improving the methodological system of training teachers on the basis of integration of pedagogical and information technologies. Current research journal of pedagogics 2(6): 96-100, June 2021.
8. Fakhridin Urinboevich Toshboltaev. (2021). The necessity to ensure integration of pedagogical and information technologies in the preparation of future teachers. European Journal of Research Development and Sustainability (EJRDS). Vol. 2 No. 6, June 2021 103-106.
9. Тошболтаев Фахриддин Ўринбоевич. (2022) Бўлажак ўқитувчиларда методик тайёргарликни ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик зарурати. Science and innovation international scientific journal 539-546.
10. Тошболтаев Фахриддин Ўринбоевич (2022) Бўлажак ўқитувчиларни методик тайёргарлигини ривожлантириш ижтимоий-педагогик зарурати. KASB-HUNAR TA'LIMI Ilmiy-uslubiy, amaliy, ma'rifiy jurnal 2022-yil, 3-son 118-121.
11. Тошболтаев Фахриддин Ўринбоевич (2022) Олий педагогик таълимда педагогик ва ахборот технологиялари интеграциясини таъминлаш мазмуни. Ta'lim, fan va innovatsiya 6-son, 2022-yil 41-44.
12. Тошболтаев Фахриддин Ўринбоевич (2022) Бўлажак ўқитувчиларни методик тайёрлаш тизимини такомиллаштиришнинг хусусиятлари. Муаллим оғим узликсиз Билимлендири № 6/2 - 2022 жыл 75-78.
13. Tashboltaev Fakhridin (2022) Content of ensuring the integration of pedagogical and information technologies in higher pedagogical education. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching 193-196.
14. Fakhridin Urinboevich Tashboltaev (2022) Features of improving the methodical training system of future teachers. Journal of Pedagogical Inventions and Practices 28-12-2022 113-115.
15. Ismoilova Dilrabo Sidikjonovna. Toshboltaev Fakhridin Urinboevich (2022) Axborot Texnologiyalarini O'qitish Tizimiga Integratsiyalash. Impact Factor: 9.2 ISSN-L: 2544-980X Vol. 29 (2022): Miasto Przyszłości 283-285

JISMONIY TARBIYA FANI BO'YICHA SINFDAN TASHQARI ISHLARNI BOLALAR VA O'SMIRLAR ORGANIZMIGA TA'SIRI

ВЛИЯНИЕ ВНЕКЛАССНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ПРЕДМЕТУ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ОРГАНИЗМ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

INFLUENCE OF EXTRA-CLASS ACTIVITIES ON THE ORGANISM OF CHILDREN AND ADOLESCENTS ON THE DISCIPLINE OF PHYSICAL CULTURE

Akzamov Sobirxon Djaxbarovich¹

¹Akzamov Sobirxon Djaxbarovich

– Farg'ona davlat universiteti, Sport o'yinlari kafedrası o'qituvchisi

Annotasiya

Maqolada jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlarini organizmning funksional holatiga ta'siriga mansub maxsus adabiyotlarning tahlili va mamlakatimiz o'quvchilarining turmush tarzida muammoga oid maxsus nazariy bilimlar va amliy malakalar mazmuni tizimga solingan. Sohaning bo'lajak bakalavrlari, magistrantlari, maktab jimoniy tarbiya o'qituvchilari va sport murabbiylari uchun mo'ljallangan.

Аннотация

В статье систематизирован анализ специальной литературы, связанной с влиянием физических упражнений на функциональное состояние организма и содержание специальных теоретических знаний и практических навыков, связанных с проблемой в образе жизни студентов нашей страны. Предназначена для будущих бакалавров, магистров, школьных учителей социального воспитания и спортивных тренеров.

Absrtact

In the article, the analysis of special literature related to the effect of physical exercises on the functional state of the body and the content of special theoretical knowledge and practical skills related to the problem in the lifestyle of students of our country is systematized. It is intended for future bachelors, masters, school social education teachers and sports coaches.

Kalit so'zlar: Organizmning funksiyasi, ruhiy holati, jismoniy tatusi, jismoniy rivojlanganlik, jismoniy tayyorgarlik, organizmning somatik holati, sinfdan tashqari mashg'ulotlar, o'quv ishlari mashg'ulotlari, trenirovka mashg'ulotlari, yurak – tomir, tizimi, nafas tizimi, modda almashinuvi, endokrin tizimi, nerv tizimi, qo'zg'olish va tormozlanish.

Ключевые слова: Функция тела, психическое состояние, физическая татуировка, физическое развитие, физическая подготовка, соматическое состояние организма, внеклассные занятия, образовательная деятельность, тренировки, сердечно-сосудистая система, дыхательная система, метаболизм, эндокринная система, нервная система, ускорение и торможение.

Key words: Body function, mental state, physical tattoo, physical development, physical fitness, somatic state of the body, extracurricular activities, educational activities, training sessions, cardiovascular system, respiratory system, metabolism, endocrine system, nervous system, acceleration and braking.

KIRISH

Umumiy ta'lim maktab (UTM)lari jismoniy madaniyati uning turli mashg'ulotlari va ommaviy sog'lomlashtirish ishlarini rejali amalga oshirish o'quvchilar jismoniy madaniyatini shakllantirish, ularning sog'lom, kasalliklarsiz biologik qarish bilan umrining turli yoshi davrini yashash imkonini beradi.

Jismoniy tarbiyadan o'quv ishlari – jismoniy tarbiya darslari va yigirmaga yaqin jismoniy tarbiyadan sinfdan tashqari ishlar (STI)ning mashg'ulotlarini samarali rejalashtirish avvaliga o'quvchilar, qolaversa, maktab jismoniy madaniyatini takomillashtirish va ularga oid maqsadli va manzilli amalga oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mustaqilligimizgacha rejalashtirishga ko'p holatlarda faqat rahbar, boshqaruvchi organlarning nazoratlaridan tanqid eshitmaslik uchun, tekshiruv hujjatlari sifatida tuzilganligi, rejalashtirilganlarni amalga oshirilishi belgilangan maqsadni amalga oshirishda qo'l kelmaganligini guvohimiz. Afsuski bu holat shu kunlarda ham ko'zga tashlanib qolmoqda.

Soha mutaxasislari, ish yurituvchilari, maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilari va maktab mamuriyati xodimlari bilan o'tkazilgan suhbatlar(20dan ortiq), malaka oshirish va tajribali o'qituvchilar bilan muloqotlarimiz (10 ga yaqin), intervyular(9 ta tajribali maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilari) muammoga oid ilmiy anjumanlarimizning materiallari - bunga sabab qilib soha mutahasislarini rejalashtirish texnologiyasi, ularga oid nazariy bilimlarini yetarli emasligi, rejalashtirilgan faoliyatni

muvoffaqiyatli amalga oshirgandan so'ngi ko'taringki kayfiyatni rejalashtiruvchi his qilmaganliklarida deb hisoblamogdalar (so'rovda ishtirok etgan 60 nafar respondentning 57%).

Shuning uchun ham mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev qaror qilingan farmonlar, xukumat qarorlari va ularning ijrosi uchun tuzilgan rejalarni amalga oshirilishini nazoratini kuchaytirishga mansub fikrlari bejiz emas.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Bolalar va o'smirlar organizmining rivojlanishi, uning jismoniy tayyorgarligi - boshqachasiga aytganda jismoniy statusi, ayniqsa, organlar morfiologiyasiga mansub bilimlar (Sh.X.Xankeldiyev, S.R.Uraimov,2020)ni nazariy asoslarini o'qitilishi ta'lim tizimining barcha o'quv muassasalarining davlat dasturlarida mukammal o'qitilishi shu kunning talabi.

Jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlari va ularda beriladigan nazariy bilimlar va amaliy malakalar inson umrining turli yoshi davrida o'zining xususiy tomonlari bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham jismoniy mashqlarni organizmga ta'siriga mansub bilimlar Respublikamiz umumiy ta'lim maktablarida I sinfdan XI sinfgacha bo'lgan davr ichida jismoniy tarbiya fani mashg'uloti sifatida o'qitilishi dolzarb. Maqolamizning asosiy maqsadi sinfdan tashqari mashg'ulotlarni o'quvchi organizmning funksional tayyorgarligiga mansub bilimlari va ularni umumiy ta'lim maktabida o'qitishning nazariy bilimlarini tizimga soldik. Bu masala Respublikamiz miqyosida hozirgi kungacha mamlakatimizning hududiy sharoitini hisobga olib o'rganilmaganligini sohaga oid mahsus adabiyotlar va ilmiy tadqiqot materiallari orqali o'rgandik (M.Ismoilov, N.M.Krasnogorskiy va boshqalar).

Hozirgi kunda yosh avlodning salomatligini, jismoniy rivojlanishini va jismoniy tayyorgarligini lozim bo'lgan darajada ushlash va umrining belgilangan davri davomida vjudi a'zolari va tuzilmalarini jismoniy mashqlar orqali erishilgan darajasini pasaytirmay saqlash(ushlash) va ularga mansub bilimlar zahirasini boyitish, ularni takomillashtirish mamlakatimiz Prezidenti va xukumatimizning davlat buyurtmasi ekanligi davlat siyosatiga ko'tarilgan "Sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyatining" organizmni funksional holatiga oid bilimlari tizimini tashkil etadi .

Bolalik va o'smirlar davri organlar va tuzilmalarda murakkab o'zgarishlar ro'y berish davri ekanligi, birinchi navbatda qayd qilingan rivojlanish va o'sishning o'ta keskinligi davrida nerv, endokrin, yurak tomir va boshqa organlarning zo'r berib ishlashi organizm funksional holatining asosiy talablari bo'lib, bu davr o'quvchini harakat faolligini eng yuqori davriga to'g'ri keladi.

Jismoniy tarbiya darslari. jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlarining boshqa shakllari ,jumladan, maktabda sinfdan tashqari jismoniy tarbiya mashg'ulotlari hamda maktabdan tashqari o'quv mashg'ulotlari, trenirovka mashg'ulotlari,to'garaklar, sport seksiyalari, umumiy jismoniy tayyorgarlik mashg'ulotlari, bo'sh vaqtlarida mustaqil shug'ullanadigan maktabning fakultativ mashg'ulotlari bolalar va o'smirlarda katta energiya sarflashni va psixik zo'riqishni yuzaga kelgiradi. Organizmga berilgan jismoniy yuklamaning kattaligi uni salga ozor topadigan, ko'ngli noziklikka moylik, qo'zg'alish, tormozlanishga nisbatan qo'zg'aluvchanlik jarayonining yuqoriligi, serharaktligi, beqarorligi, jizzakiligi va tanasining bir oz terlab turishi bilan boshqalardan ajralib turadi.

Mashhur fiziolog N.M.Krasnogorskiy(1981), bolalar va o'smirlarda nerv tizimining 4 ta tipini tafovutlaydi:

- a) optimal-qo'zg'aluvchan, bosiq-tez;
- b) optimal qo'zg'aluvchan, bosiq, biroq sust;
- v) kuchli, juda qo'zg'aluvchan, to'xtatib bo'lmaydigan, beqaror;
- g) sust, kuchsiz qo'zgaluvchanlar deb organizmning ruhiy funksional tizimning guruhlaydi.

Jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlarida bajarilgan harakatlar(jismoniy mashqlar), qayd qilingan ruhiy tipdagilarda o'ziga xoslikga e'tibor berish talabini qo'yadi.

Maxsus adabiyotlar tahlili bolalik va o'smirlar yoshida ichki sekresiya bezlari (endokrin) ishida bir muncha o'zgarishlar ro'y beradi.

Gipofiz va jinsiy bezlar faollashadi, buqoq va qalqonsimon bezlar harakati to'xtaydi.

Ikkilamchi jinsiy belgilar paydo bo'la boshlaydi. Jinsiy garmonlar organizmda, muskullarda va boshqa ichki sekresiya bezlarida moddalar almashinuvini kuchaytiradi. Qizlarda hayz sikli boshlanishi (12 yoshu 7 oydan to 14 yoshgacha) balog'at belgisini aniqlash asoslangan.

Bu davrda yurak tez o'sa boshlaydi va 14 yoshga kelib.uning hajmi 6 hissa kattalashadi, 18 yoshga borganda esa 12 hissa kattalashadi. Bolalikda yurak hajmining gavda hajmiga nisbati 1:50, kattalarda-1:60, o'smirda esa jinsiy balog'atga yetish davrida-1:90 ni tashkil qiladi.

Jismoniy mashqlar ta'sirida o'smirlarda yurak va qon tomirlar hajmi ularning bo'yi (gavda uzunligi), vazni va ko'krak qafasi aylanasiga

ancha bir tekis va parallel ravishda kattalashadi ammo juda zo'riqib jismoniy harakat qilish yurak hajmining keskin va tez kattalashishiga olib boradi (gipertrofiya sodir bo'ladi).

O'smirlik davrida yurak zarblari tezligi (puls - YUQCh) kamayadi, minutiga 70-75 zarb. Bolalarda tomir chastotasi qizlardagiga qaraganda siyrak bo'ladi. Arterial bosim 100-125, venoz 60-80 simob ustuni hisobida bo'ladi.

O'smirlik yoshvda nafas apparati tez rivojlanadi: qo'krak qafasi kengayadi nafas chukurlashadi. o'pkani hayotiy sig'imi o'g'il bolalarda 13 yoshdan 18 yoshgacha u 2600 dan to 4900 ml gacha, qizlarda 2471 dan to 3500 ml gacha ortadi. Nafas tezligi kattalarnikiga qaraganda tez-20 martagacha bo'ladi. Jismoniy mashq va jismoniy mehnat bilan shug'ullanish o'pka ventilyasiyasini oshiradi.

Suyak-muskul sistemasi zo'r berib rivojlanadi. 14 yoshga borganda keskin o'sadi, 12-17 yoshda esa jadallashadi. 13-15 yoshda o'rtacha o'sish 7-8 sm ni tashkil kiladi. Qizlarning o'sishi 2 yil erta boshlanadi va bir yilda 6 sm gacha o'sadi.

Muskul vazni ortadi, o'smirlarda 15-16 yoshda gavda vazking ZZ % ini, 18 yoshda esa 44% ni tashkil qiladi

Muskul massasi ortishi bilan qo'l-oyoq muskullarining zo'riqishi kuchayadi. 14-15 yoshda pank muskuli kuchi, 16-18 yoshda esa tizza bo'g'ini muskulini kuchi ortadi. Og'ir yuklama o'smirda oyoq kafti gumbazini yassi qilib qo'yishi va yassi oyoqlikka olib borishi mumkin.

O'smrlik davrida massaning o'rtacha yillik qo'shilishi 3-5 kg ni tashkil etadi. Ko'z o'tkirligi 14-15 yoshda 0,9 dan 1,2 dioptriya oshadi.

Bolalik va o'smirlikning anatomik-fiziologik xususiyatlari organizmnya morfologik -fiziologik qayta qurilishining faol kechishi bilan ajralib turadi va sohaga oid nazariy bilimlar barcha uchun zaruriyatdir.

Mamlakatimiz aholisining jismining bichimi uning jismoniy rivojlanganligi va jismoniy tayyorgarligining ko'rsatkichlari orqali baholanadi. Jismimiz bichimiga qarab uning kasb, mehnat faoliyati tanlanadi.

Sport faoliyatida, sog'lom turmush tarzi jismoniy madaniyati mashg'ulotlarining vositalari tanlanadi, o'quv muassasalarida esa jismoniy madaniyat ta'limining mavzulari muvofiq lashtiriladi.

Insoniyat tarixida jahon ahli ichida Qadimgi yunonlar "ideal tana bichimi" haqida bosh qotirganlar. degan tushuncha o'zining asosiga ega (Ye.Ya Bondarevskiy, Sh.X. Xankeldiyev, A.Abdullayev (2017) va boshqalar;).

Qaddi qomatning rassoligi, tashqi ko'rinishi darajasini belgilaydigan halqimiz jismoniy madaniyatini e'tiborga loyiq ko'rsatkichlari hisoblanadi. Jismoniy bichimi jismoniy tayyorgarlik. nazoratining tizimini ishlash jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasida hozirgi kungacha yechimi topilishi lozim bo'lgan muammolar sirasiga kiradi.

Muammo haqidagi fundamental tadqiqotlar o'z fursatini kutmoqda. Chunki, qator sport mashqlarinn bajarish orqali erishilishi kerak bo'lgan funksional natijani muvofiq-nomuvofiqligi, yaxshiyomonligini aniqlashda bolalar, o'smirlar tanasining bichimi (bo'yi-basti, jussasi, tana o'lchamlarining mutanosibligi), erishilgan yoki erishiladigan natijalarga turlicha ta'sir ko'rsatishi jismoniy tarbiya va sport amaliyotidan ma'lum (Krechmer, Shildon, Bunak, Galand va boshqalar)

Masalan, bola jismining bichimi uning kuch harakat sifati natijasiga bevosita ta'sir qilishi sir emas. Shuning uchun boks, shtanga ko'tarish va boshqa yakka kurashlarning musobaqalarida tana vazni e'tiborga olinadi.

Agarda bola jismining morfologik bichimidagi farqlar e'tiborga olinmasa, jismoniy tayyorgarlikning baholashda katta noaniqliklarga yo'l qo'yilishi isbotlangan.

Jismoniy tayyorgarlikning darajasini aniqlashda jism bichimini salbiy rol o'ynashining, aspektlariga oid tadqiqot (E.G.Martirosov, G.S.Tumanyan, Y.Y.Bondarveskny, Sh.X.Xonkeldiyev)lar mavjud, olib borilgan, lekin, ularning tadqiqot obyektlari sobiq Ittifoqning markaziy regionlari bolalarida o'tkazilggnligi sababli qayd qilingan izlanishlarning natijalaridan mamalakatimiz hududlaridagi bolalari uchun qisman qo'llash mumkinligini e'tiborga olsak muammoning dolzarbligi ortadi.

Biz o'z tadqiqotlarimizda jismoniy tayyorgarlikning ko'rsatkichlari natijasiga tananing bo'yi-basti, bichimi ahamiyati ta'sirini yo'qqa chiqaradigan turli imkoniyatlar mavjudligini aniqladik.

Masalan, shunday nazorat mashqlarini tanladikki, ularni bajarish bilan natijada jussani ta'siri ahamiyati aytarli darajada yo'qqa chiqadi yoki turlicha gavda bichimidagilar uchun maxsus baholar

indekslari, shkalalaridan foydalanish orqali jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini baholashda nisbatan aniqligigi erishdik.

Muammo bo'yicha dastlabki tadqiqotlarning tarixi o'tgan asrning 20-yillariga borib taqaladi. Izlanish esa hozirgacha davom etmoqda. Oxirgisi V.P.Guba tomonidan 1982-yillari o'tkazilgan. Organizmning individual rivojlanishi (ontogenezi)da bola imkoniyatining yaxshilanishi organizmda harakatni boshqarishning markaziy nerv mexanizmlari takomillashishi, nerv harakati apparatining yetilishi davridan deb qaralsa, ayrim tadqiqotlarda tananing o'sishi uning bichimini individual rivojlanish orqaligina jism kattalashishi sodir bo'ladi deb hisoblamoqdalar.

Masalan, balandlikka sakrashda bolaning natijasi harakat koordinasiyasi yaxshilanishi, muskullarning qisqara olish xususiyatlari, shuningdek, tananing uzunligi ortishi hisobiga sodir bo'lishligi hozirgi kunda amaliy va nazariy isbotlangan.

Iqtidorli sportchi bolani tanlashda ham uning jismoniy rivojlanganligi va tayyorgarligi xususiyatlari orasidagi bog'liqlik kalit vazifasini o'tashi mumkin. Bu muammoni, ayniqsa, bolalar jismoniy tayyorgarligini baholash normalarining tizimini yaratishdagi, jismoniy tarbiya jarayonini individuallashtirishda, individning jismoniy tayyorgarligi testi talablari va normalarini(2020) yanada takomillashtirishdagi ahamiyatini hisobga olish lozim.

Chunki, qator jismoniy mashqlarning natijasi gavdaning umumiy jussasi bilan bog'liq. Masalan, uloqtirishlarda vazni og'ir bolalar ustunlikka ega bo'ladi. Balandlikka sakrashda nisbatan bo'yi novcha (baland) bolalar ustunlikka ega bo'ladi.

Natijasi «nisbiy kuch» bilan aniqlanadigan jismoniy mashqlar, mslm, turnikda tortilishda jussasi kichik bolalar jussi kattalarga nisbatan ustun natija ko'rsatishi Zasiorskiy, Y.Ya.Bondrevskiy, Sh.X.Xonkeldiyevlar tadqiqotlarida isbotlangan.

Jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotida jismoniy tayyorgarlikni testlash bo'yicha olinadigan yakuniy natijalarni baholashdagi bunday noxushliklarni yo'qotish uchun ikkita usuldan foydalaniladi.

Birinchi usulda testlash shunday harakat vazifalaridan tuziladi, yakuniy natijalar bahosiga tana tuzilishining morfologiyasi ta'sir ko'rsatmaydi. Lekin, buni amalga oshirish anchagina qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Sababi shundaki, qayd qilingan mashqlar aytarli kam, borlari ham barcha uchun tanish jismoniy mashqlar bo'lib, ularni chiqarib yuborishga to'g'ri keladi (masalan, uloqtirish, balandlikka sakrashlar).

Shuningdek o'z tanasining massasi qarshiligini yengish bilan bajariladigan mashqlar ham. Jismoniy rivojlanganlikning ayrim belgilarini 60 m.ga yugurish, uzunlikka sakrash, tennis to'pini uloqtirish natijalarining ta'sirini o'rganish maqsadida Marg'ilon shahrining 29 umumta'lim maktabini 80 ga yaqin 9- 18 yoshdagi faqat jismoniy tarbiya dasturidagi jismoniy mashqlar bilan shug'ullaigan (2020 y) bolalar bilan o'tkazilgan tadqiqotlarimizda jinsiy rivojlanish boshlanmagan yoshgacha bo'lgan bolalarning jussasi ko'rsatkich natijalarga aytarli ta'sir ko'rsatmasligini, jinsiy rivojlanish boshlangan davrdan boshlab esa jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlariga keskin ta'sir ko'rsatishini aniqladik. Nisbatan kattaroq yoshga borib esa natijaga ta'sir anchaga pasayishini kuzatdik.

Tananing total (umumiy) jussasi kuch, tezlik va uloqtirish, harakat koordinasiyasi va kuch mashqlarning natijasiga 10 dan 13 yoshgacha bo'lgan qizlarda, o'g'il bolalarga nisbatan keskin ta'sir ko'rsatishini kuzatdik.

Mamlakatimizda hozirgi kunda muammoning bu yo'nalishi bo'yicha fundamektal tadqiqotlar o'z fursatini kutmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib shuni takidlashimiz joyizki, jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlarini organizmning alohida bo'laklari, a'zolari va tuzilmalariga va boshq funksiyalariga ta'siriga mansub bilimlarni o'quvchilarning maktabdagi o'quv mashg'ulotlaridagina emas, jismoniy tarbiyadan sinfdan tashqari mashg'ulotlarning o'ndan ortiq jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlarining turli shakllarini ta'siri to'liq o'rganilmagan, o'zining yechimiga muhtoj.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvar kuni mamlakatimiz Parlamentiga murojaati. (Address of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev to the Parliament of our country on January 24, 2020)
2. Абдуллаев А., Расулов Р., Хасанов А., Умумий ўрта ва касб-хунар таълими тизимларида жисмоний тарбияда синфдан ташқари ишлар. Т.: 2009 й.
3. Абдуллаев А. Жисмоний тарбия воситалари. Ўқув қўлланмас. Фарғона, 1999.
4. Керимов Ф.А. Спорт соҳасидаги илмий тадқиқотлар. Т.. «Zar qalam». 2004.

UZLUKSIZ TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARDA INTIZOMLILIK MUNOSABATINI SHAKLLANTIRISH

ФОРМИРОВАНИЕ ДИСЦИПЛИНАРНОГО ОТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

FORMATION OF STUDENTS' DISCIPLINARY ATTITUDE IN THE PROCESS OF LIFELONG EDUCATION

Tuychiyev Ashurali Ibragimovich¹¹Tuychiyev Ashurali Ibragimovich

– Farg'ona davlat universiteti Jismoniy madaniyat nazariyasi va uslubiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktab o'quvchilarini intizomli munosabatga o'rgatish va ta'lim-tarbiya berish ijtimoiy pedagogik zaruriyat sifatida o'quvchilarni dars va darsdan tashqari vaqtlarini to'g'ri tashkil etish masalalari yoritilgan. Tarbiyaviy faoliyatini oqilona tashkil etishi sharoitlari bolalarni intizomlashtirishning uzluksiz jarayoni hisoblanadi. O'smir xarakatlarining ichki mazmunini tushunishi uchun uning faoliyati bilan bog'liq holda psixologik xususiyatlarini o'zganish zarurligini asoslab bergan.

Аннотация

В данной статье освещены вопросы правильной организации учебного и внеучебного времени учащихся как социально-педагогическая необходимость воспитания школьников в дисциплинированности и воспитания. Условиями рациональной организации учебной деятельности является непрерывный процесс дисциплинирования детей. Для того чтобы понять внутреннее содержание действий подростка, обоснована необходимость изменения его психологических особенностей по отношению к его деятельности.

Abstract

This article highlights the issues of proper organization of educational and extracurricular time of students as a socio-pedagogical necessity of educating schoolchildren in discipline and education. The conditions for the rational organization of educational activities are a continuous process of disciplining children. In order to understand the inner content of the adolescent's actions, it was justified the need to change his psychological characteristics in relation to his activities.

Kalit so'zlar: Ta'lim-tarbiya, shaxs, ijtimoiy muhit, dars, intizom, pedagogik jarayon, intizomlilik, uzluksiz jarayon, iymon-e'tiqod, sadoqat xalollik, posklik mehnatsevarlik, xislatlarini tarbiyasi, bolaning qiziqishi, idrok eta olish tasavvur va tafakkurlash qobiliyati.

Ключевые слова: Воспитание, личность, социальная среда, урок, дисциплина, педагогический процесс, дисциплина, непрерывный процесс, вера, лояльность, честность, добросовестность, воспитание характера, интерес ребенка, восприятие, воображение и мыслительные способности.

Key words: Education, personality, social environment, lesson, discipline, pedagogic process, discipline, continuous process, faith, loyalty, honesty, conscientiousness, character education, child's interest, perception, imagination and thinking ability.

KIRISH

Tarbiya uzluksiz jarayon bo'lib, inson dunyoga kelishidan boshlab, to umrining oxirigacha davom etib boradi. Bu jarayon davomida atrof-muhitdagi voqea hodisalarining shaxsga salbiy yoki ijobiy ta'sir etishi uning insoniy fazilatlarini qay darajada shakllanganligini belgilaydi. Bugungi kunda ta'lim sohasi oldida turgan sir yoki ijobiy ta'sir etishi uning insoniy fazilatlarini qay darajada shakllanganligini belgilaydi. Bugungi kunda ta'lim sohasi oldida turgan eng dolzarb muammolaridan biri ham aynan shu maqsadga qaratilgan bo'lib, kelajak avlodni komil shaxs sifatida shakllanishini ta'minlashdan iboratdir. O'sib kelayotgan yoshlarimiz orasida tarbiyasi og'ir va noqobil farzandlar uchraib turadi. Ayniqsa, farzand tarbiyasiga turli darajada e'tibor bermaydigan, ota-onalarining nazoratsiz kelayotgan o'smirlarining taqdiri, ularning tarbiyasi va ta'limida alohida e'tibor va yondashuv talab etiladi. Ana shunday toifadagi bolalar tomonidan dars jarayoniga nisbatan salbiy munosabat shakllanib boradi. Tarbiyaviy faoliyatini oqilona tashkil etishi sharoitlari bolalarni intizomlashtirishning uzluksiz jarayoni hisoblanadi. O'smir harakatlarining ichki mazmunini tushunishi uchun uning faoliyati bilan bog'liq holda psixologik xususiyatlarini o'zganish zarur. Intizomlilik tarbiyasida o'quvchilarning dars va darsdan tashqari vaqtlardagi hamkorlik odilona tashkil etish muhim o'rin tutadi. Bu sharoitlarda jamoat tarbiyasida intizomlilik xususiyati tarbiyalanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Davlatimizning hozirgi kuni va istiqboli yoshlarni sog'lom qilib tarbiyalash bilan chambarchas bog'liqdir. Sog'lom avlodni tarbiyalashda maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyalanuvchi bolalar bilan jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini to'g'ri olib borish nihoyatda muhim o'rin tutadi.

Buning uchun jismoniy tarbiya va sport asosiy vosita bo'lib hisoblanadi. Salomatlik poydevorini eng kichik yoshdan qura boshlash, bolalarni harakatlarga o'rgatish bilan birga ularning jismoniy tayyorgarligini oshirish zarurligi ta'kidlangan, lekin tajribada ilmiy asoslanmagan (L.M.Semenova, A.D.Peneyeva, V.K.Balsevich, SH.X.Xankeldiyev, V.SH.Muxammadiyev, T.S.Usmonxo'jayev, D.D.SHaripova, T.Arbuzova, T.Artamonova va boshqalar).

Intizom va intizomlilik tushunchasiga yangicha yondashuvlar ishlanishi amalga oshiriladi. Bu ommaviy umumta'lim maktablari sharoitida intizolilika tarbiyalash masalasi ustida yanada ko'proq ishlanganligida namoyon bo'ladi.

Xech bir inson dunyoga mukammal bo'lib kelmaydi. Inson jamiyatda, o'zining qurshovidagi insonlar orasida, tabiat quyida, turli tuman voqea xodisalar ichida, ular bilan mloqotda xamda bevosita aralashuv jarayonida o'sib ulg'aydi, kamolga yotadi. Shuning uchun xam komil inson haqidagi ta'limot insonni xar jihatdan yetuk ma'naviy-ahloqiy, ma'rifiy, ijtimoiy siyosiy, xududiy soxalarda eng yuksak kamolotga yetgan xislatlarini nazarda tutadi.

Yoshlar orasida pedagogik nuqtai-nazardan qarovsiz qolgan, tarbiyasi og'ir, huquqbuzarlikka moyil yoshlarning ko'payib borishi, o'quv tarbiya jarayonida o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Bugungi tartib buzarlikka moyil bola ertaga potensial jinoyatni bo'lib yetishishni mumkin. Shuning uchun ham dars intizomiga salbiy munosabatdagi o'smirlar bilan tarbiyaviy soatlar olib borishi alohida yondashuvning talab etadi.

Yoshlarda imyon-e'tiqod, sadoqat halollik poklik mehnatsevarlik, kabi hislatlarini tarbiyasi ta'li tarbiya sohasida milliy umuminsoniy qadriyatlardan foydalanish, yoshlarni milliy mustaqillik ruhida tirbiyalash talab etiladi.

Yoshlarni tarbiyalashda tarbiyaviy jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhim tarbiyaviy ta'sirga qarshilik qiluvchi turli kuchlar, omillar mavjud. Yagona pedagogik jarayonda tarbiyaning samaradorligini oshirishda quyida qayd etilgan xususiyatlarni hisobga olish bilan birga o'ziga xos bo'lgan tamoyillar ham borki, bu tomonlari emas. Ko'zlangan maqsadga erishishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Tarbiya metodlari o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish maqsadi bilan belgilanadi va tarbiya jarayoniga taalluqli. Bir so'z bilan aytganda bu metod tarbiyalanuvchidan o'quvchilarini ma'naviy ahloqiy, estetik va milliy fazilatlarini shakllantirish maqsadida ularning ongi va tafakkuriga xamda irodasiga ta'sir etish yo'llarini ishlab chiqishni zamon bilan hamnafaslikni talab etadi.

Jamiyatda insonlarning rivojlanishida o'ziga xosligini o'rganishi orqali uning kelajagini bashorat qilish mumkin bo'ladi. Bolaning o'ziga xosligi ko'p jihatdan u tarbiyalanayotgan oilaning ilmiy, kasbiy, madaniy salohiyatiga bog'liq bo'ladi. Bolaning qiziqishida idrok eta olish tasavvur va tafakkurlash qobiliyatiga, xarakter va ko'zga tashlangan dastlabki kurtaklarni parvarish qilish, to'g'ri yo'naltirish rivojlantirish, qo'llab-quvvatlash uning o'ziga xos inson bo'lib yetishishi uchun katta imkoniyatdir. Bu imkoniyatdan bahramand qilish oila, ta'lim muassalarining asosiy vazifalariga kiradi. Bolaning hayotini, ichki axloqiy-ma'naviy umummadaniy o'sib rivojlanishida ko'maklashishi orqali kamolotga yetkazishini ta'minlash zarur. Bolaning ma'lum bir turkum fanlarga bo'lgan qiziqishini qo'llab-quvvatlash, qiziqishi sustroq bo'lgan fanlarga qiziqtirish imkoniyatlarini shakllantirish yo'llarini izlash lozim. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonining muntazam o'rganib, tahlil qilib borish, o'quvchida pedagogik yordam ko'rsatish va o'quv bilim jarayonida uni pedagogik qo'llab-quvvatlashning qulay shakli va didaktik imkoniyatlarini izlab topshi lozim. O'quv-bilim jarayonida o'quvchi faoliyatini nazorat qilish va baxolash uchun eng samarali imkoniyatlarini izlb topshi kerak bo'ladi. Kelajagimiz vorislari bo'lgan yoshlarni komil insonlar bo'lib yetishida axloqiy tarbiya yetakchi omil hisoblanadi. Maktablarda o'qitiladigan o'quv predmetlari bolalarning xar tomonlama aqliy, jismoniy tibiby rivojlanishlarida muhim o'rin tutadi. Fanlarga ilk qiziqish xam maktabdan boshlanadi. O'quvchilarda aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur. O'quvchi shaxsining umumiy rivjljanishiga yo'naltirilgan o'quv-bilim jarayonini tashkil etish o'ta muhim masalalardan biridir. Ta'lim mazmunining shaxsga yo'naltirilganligini ta'minlovchi yo'nalishlarini kengaytirish, xar bir o'quvchining imkoniyatlarii xisobga olgan xolda rivojlantiruvchi ta'limga axamiyat berish zarur. Shaxsning o'zligini namoyon etish xusuiyatlar bilan uyg'unlashtirilishini muammosi o'tilgan. A.S.Makarenko intizomini barcha tarbiyaviy ishlarining aloqiy va siyosiy xodisasi sifatida qaratilgan. Mazkur tushunchaning moxiyatida intizom

PEDAGOGIKA

bilan muvofiqligi xar bir alohida shaxsning yanada xisoyalangan, erkinroq kamolotga olib chiqishi nazarda tutilgan.

O'quvchilarda darsga ijobiy munosabatga shakllantirish jarayonida barcha ishtirokchilarning fikrini o'rganishi va taqiblarini inobatga olish, mazkur jarayonlarida barcha sub'yektiv ishtirokini ta'minlashiga xizmat qiladi. Bunday barcha uchun qulay ta'limiy muhitini o'quvchilarda darsga ijobiy munosabatini shakllantirish jarayonlarida vujudga keltirish pedagogik xodimlar kompetentligi darajasiga bog'liq bo'ladi. Ta'lim muassasalarida o'quvchilarda darsga ijobiy munosabatni shakllantirish jarayonlarini tashkil etish va boshqarishida tashkiliy ijrochilik funksiyasidan foydalanish ham samaradorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Chunki o'quvchilarda darsga ijobiy munosabatini shakllantirish jarayonida tashkilotlarini to'g'ri tanlash va ular tomonidan bajariladigan vazifalarni oqilona taqsimlash ham o'ziga xos ahamiyat kasb etib, ularning qiziqishi, moyilligi, dunyo qarashi, o'ngimizdagi voqea hamda hodisalarning oqibatlariga bo'lgan munosabatlarning tabiiyligi va obyektivligi sub'yektlarning o'quv faoliyati samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi eng asosiy omillar xisoblanadi.

XXI asr ta'limi oldiga qo'ygan talablariga ko'ra mutaxassislar tanlangan kasbi bo'yicha bilim, malaka, va ko'nikmalarni egalashidan tashqarieologik, iqtisodiy va yuridik bilimlar bilan qurollanishiga xamda uzluksiz ravishda mustaqil bilim olish vositasi sifatida zamonaviy axborot tizimidan mustaqil va rasional foydalana oladigan darajada ko'tarilmog'i lozim. "Ta'lim to'g'risda"gi qonun XXI asr axborot asrida o'quvchilarning mustaqil o'qishlarini tashkil qilishga alohida e'tibor, ta'lim predmet asolarini yaxshi o'zlashtirish va hayotga tatbiq eta bilish uchun o'quvchilarni mustaqil bilim olishga va fan asoslariga qiziqishini yo'qotishdan boshlanadi. Intizomga salbiy munosabatdan o'quvchilarni qayta tarbiyalash muammosining dolzarbligidan kelib chiqib har bir o'qituvchi, eng avvalo, o'quvchilarning mavjud bilim va malakalariga tayangan holda, ularda o'z predmeti asosida qiziqishni tarbiyalamoq lozim.

O'quvchilarning bilim faoliyati muayyan o'quv muammolarini yechishiga yo'naltirilishi kerak. Buning uchun faoliyat usullari va metodlari yig'indisidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarning bilim faoliyatlarini tashkil etish tushunchasi ostida o'qituvchi va o'quvchilarning izchil harakatlarini ifodolovchi tizim tushuniladi. Mazkur tizim didaktik shart-sharoitlarni vujudga keltirishni ta'minlash, o'quv topshiriqlarini bajarish va ushbu jarayonini maqsadga muvofiq tarzda boshqarish imkonini beruvchi tizim bo'lishi lozim. O'quvchilarning bilim faoliyatiga yo'naltirish jarayonining bir qator yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Hulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, o'quvchilarni boshlang'ich sinflardan oq shakllantirilsa o'smirlik davri va undan keyin ham salbiy tomonga kamroq og'ish hollarini kuzatish mumkin.

Avvalo, shuni aytish lozimki, yosh yigit-qizning o'smirlik davrining sharoitimizda oilada, mahallada, maktabda turli hil ta'lim-tarbiya, sport, ko'ngilochar joylardagi jamoalarda kechadi. Agar mana shu zanjirning birontasi zaif bo'lsa, o'smir bu yerda o'ziga nisbatan e'tibor, hurmat, nazoratini sezmasa, boshqa narsalarni o'ylay boshlaydi. O'zining dunyoqarashi, intilishi borlikni o'zida idrok etishi nuqtai-nazardan kelib chiqqan holda kattalarga tahlid qilish ichishni, chekishni o'rganib o'zgaralrdan zo'rroq bo'lishini xoxlab qoladi. Niyatini amalga oshirish uchun chora izlaydi, o'zgalar ta'siriga beriladi. Natijada "yomonlar" doirasiga tushib qoladi. Agar tezda o'smirni bu yo'ldan qaytarish chora-tadbirlar ko'rilmas ekan u qing'ir yo'lga kirib qolishi hech gap emas.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. M.T.Axmedova "Pyedagogik konfliktologiya". -T.; Adabiyot uchqunlari, 2017y.300b.
2. A.K.Munavvarov "Pyedagogika".- T.; O'qituvchi,1996 y.
3. R.Mavlanova "Ijtimoiy pedagogika" o'quv -qo'llanma. T.; Istiqlol, 2009 y.

MILLIY MADANIY MEROSIMIZNI O'RGANISHDA TALABALAR INTELLEKTUAL MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY JARAYONLARI

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

SOCIAL PROCESSES OF STUDENTS' INTELLECTUAL CULTURE DEVELOPMENT IN THE STUDY OF OUR NATIONAL CULTURAL HERITAGE

Boyqo'ziyeva Rano Karimovna¹

¹Boyqo'ziyeva Rano Karimovna

– Farg'ona politexnika instituti, «Ijtimoiy fanlar va sport» kafedra assistenti

Аннотация

Mazkur maqolada bo'lajak mutaxassisni har tomonlama rivojlangan komil inson qilib tarbiyalash o'quv muassasasida zamonaviy ta'lim berishning asosiy maqsadi ekanligi, ta'lim tizimi ijtimoiy-iqtisodiy talablarga yo'naltirilgan va ma'lum sohadan yaxshi xabardor bo'lgan, malaka, ko'nikma, mahoratga ega mutaxassisga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojga bog'liq bo'lishi, ular doimo o'z bilimlari, intellektual qobiliyatlari, madaniyatini to'ldirib va takomillashtirib borishi, talabalar intellektual madaniyatini shakllantirishga bo'lgan asosiy yondashuvlar tadqiq qilingan.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос конечной цели современного обучения в образовательном учреждении — воспитания будущего специалиста как всесторонне развитой личности. Система образования зависит от социальных потребностей специалиста ориентированных на социально-экономические требования, который должен хорошо разбираться в конкретной области знаний, обладать навыками, интеллектуальными способностями, культурой, постоянно пополнять и совершенствовать свои знания. Рассмотрены основные подходы к формированию интеллектуальной культуры учащихся.

Abstract

In the article have been explored final targets of modern education, the issues of breeding professional as a fully developed person. The ultimate goal of modern teaching in an educational institution is depends of social needs of the specialist focused on socio-economic requirements. The basic approaches to the formation of students' intellectual culture are considered.

Kalit so'zlar: bo'lajak mutaxassis, ta'lim, ta'lim tizimi, aksiologiya, intellekt, intellektual faoliyat, intellektual madaniyat.

Ключевые слова: будущий специалист, образование, система образования, аксиология, интеллект, интеллектуальная деятельность, интеллектуальная культура.

Key words: future specialist, education, education system, axiology, intelligence, intellectual activity, intellectual culture.

KIRISH

O'zbekiston xalqining boy intellektual merosi va umuminsoniy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyaning yangi yutuqlari asosida mukammal tayyorgarlikdan o'tgan kadrlarni tayyorlashning yangi tizimini shakllantirish O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining muhim shartlaridan biri bo'lib qoldi. Aytish mumkinki, barkamol insonning shakllanishi uning munosib kasb-korni egallashi jamiyat taraqqiyoti uchun baholi qudrati o'z hissasini qo'shib yashashi va shu orqali jamiyatda o'zligini namoyon etishi, ya'ni shaxsning kamol topishi nazarga olingan, yoshlarning kasb tanlashga pedagogik-psixologik bilim, ko'nikma, malakalar, shuningdek, jamiyatning ta'siri orqali tayyorlash va tarbiyalash lozim. Mazkur jarayonda shaxsdan kasbga doir bilimlarga ega bo'lish talab qilinadi. Shuning uchun ham o'quvchilarni kasblar olamiga doir bilimlar bilan qurollantirish hamda amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qilish lozim. Buning uchun kasblarga doir qo'llanmalar, tarqatma materiallar bilan ta'minlash lozim. Shundagina kasb tanlash jarayonida yuzaga keladigan turli qiyinchilik, ziddiyat, to'siqlarni oldini olgan holda o'quvchi-yoshlarni ongli ravishda kasbga yo'llash imkoniga ega bo'lamiz.

ILMIY MUAMMONING QISQACHA MAZMUNI

Hozirgi zamon pedagogika fanida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar ta'lim oluvchilarning intellektual madaniyatiga oid turli nazariy yondashuvlar, ilmiy konsepsiyalar, yondashuvlar, bahs-munozaralarni ilgari surmoqda. Chunonchi, globallashtirish sharoitida inson intellektual madaniyati

muammolarining pedagogik jihatlarini tadqiq qilishda turli xil yondashuvlar o'rtasida to'xtovsiz munozara, ilmiy bahs, tortishuvlar olib borilmoqda. Millat dunyoqarashini shakllantirish, ta'lim-tarbiya, axloq normalarini vujudga keltirish, ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashda ta'lim o'z samarasini bermoqda. Ta'limning kuchi va uning samaradorligi yuksak bilimga ega bo'lish bilan izohlanadi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, «Farzandlarimizning qobiliyatini ro'yobga chiqarishga bolalikdan e'tibor berib, ularning kamoloti uchun barcha imkoniyatlarimizni safarbar etsak, yurtimizdan yana ko'plab Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar etishib chiqadi»[1, 76].

Aynan buyuk bobolarimizning ilm fan yo'lida bosib o'tgan mashaqqatli hayot yo'li biz uchun namuna bo'lmog'i lozim. Ilmiy faoliyatning madaniy jihatlarini bo'lg'usi mutaxassislarda shakllantirish esa mamlakatimiz taraqqiyotini belgilovchi strategik vazifalardan hisoblanadi. Shu o'rinda qayd etish lozimki, insonning yuksak intellektual madaniyati uning oldida turgan murakkab iqtisodiy, ijtimoiy muammolarning yechimini topishda va taraqqiyot davomida ma'naviy inqirozdan olib chiqishda, hatto ilohiy e'tiqodining mustahkam bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

Mavzu bo'yicha boshqa olimlar ilmiy asarlari qisqacha tahlili. Intellektual madaniyatning mazmuni, tuzilishi, shakllanish mexanizmlarini to'liq anglamay turib, talabalar intellektual madaniyatining mohiyatini tushunib bo'lmaydi. SHu nuqtai nazardan qaraganda, tadqiqot mavzusi doirasidagi muammolarni o'rganishda intellektual madaniyatning mantiqiy-psixologik asoslari, strukturaviy elementlari, intellektual jarayonlarning boshqa shakllari bilan o'zaro aloqadorligi hamda uzluksiz ta'limning unga ta'siri bilan bog'liq masalalar jahon faylasuf olimlar tomonidan tizimli tahlil qilingan. Ushbu sohani o'rgangan olimlar qatoriga G'arbda G.Ayzenk, A.Bine, F.Galton, V.Shtern, L.Terstoun, Dj.Gilford, R.Sternberg, X.Gardner[2, 512] va MDH davlatlaridan O.D.Shipunova[3, 354], A.Zinovev[4, 11-13], D.V.Mitrofanov[5, 14-19], G.A.Voronsov[6, 66-71] ni kiritish mumkin. O'zbekistonlik olimlardan O.Oqyulov[7, 1-4], M.Qalandarova[8, 15-17], V.I.Andriyanova[9, 138-143] kabi tadqiqotchilar intellektual madaniyat to'g'risida alohida tadqiqot olib bormagan bo'lsalar-da, lekin badiiy-falsafiy va huquqiy muammolariga bag'ishlangan izlanishlarda uning tarkibiga oid jihatlarini tilga oladilar. Intellektual madaniyatning uch elementi, ya'ni intellektual-pedagogik, ijtimoiy-huquqiy, ma'naviy-axloqiy jihatlarini tavsiflaydi.

- Birinchi elementga fan asoslarini egallash, shuningdek, shaxsda intellektual qobiliyat va malakalarni shakllantirishni kiritadi,

- Ikkinchi jihat intellektual madaniyatning ijtimoiy-huquqiy omillari,

- uchinchi esa uzluksiz ta'lim obyekti va subyekti o'rtasidagi dialektik aloqadorlikdan tashkil topuvchi intellektual faoliyatda milliy va umuminsoniy omillarning o'rnidir. Talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirish muammosini o'rganishda aqliy rivojlanishning diagnostik metodlari yaratilishi yangicha ma'no kasb etdi. Sobiq ittifoq davrida chop qilingan ijtimoiy-psixologik mazmundagi adabiyotlarda ham talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishni o'rganishga muayyan ma'noda e'tibor bilan qaralgan. Tadqiqotchi A.G.Ananev va uning safdoshlari talabalar intellektual madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lgan ijodiy tafakkur, D.B.Bogoyavlenskaya intellektual faollik sohasida tadqiqotlar olib borgan, A.A.Brudniy esa intellektual madaniyatning sifatiy jihatlarini va funksiyalarini tahlil qilgan[10, 544]. Talabalar intellektual madaniyati taraqqiyoti insoniyat rivojlanishi, ijtimoiy (ilmiy-texnikaviy) ravnaq ta'sirida yuz beradi, konkretlashadi.

MAQOLANING ILMIY YANGILIGI

Intellektual madaniyat bo'lajak mutaxassisning rivojlanish darajasini ko'rsatadi va aniq tashkil etilgan bilimlilik simbiozini, mustaqil fikrlash qobiliyatini, o'z faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini ajrata olish layoqatini, shuningdek o'qish va yangi bilimlarni egallash istagi, ularni baholash va tartibga solish, har qanday vazifaga ijodiy yondashish va aniq yo'naltirilgan maqsadga muvofiq ravishda vaziyatga ko'ra harakat qilib, o'z rejasini amalga oshirishni ifodalaydi. Talabalar intellektual madaniyati ikkita, ya'ni aksiologik va faoliyatga oid asosni ajratishdan iborat. Mazkur maqolada talabalar intellektual madaniyatining asosiy, bir-biriga bog'liq tizimli tarkibiy qismlari ehtiyojga oid-asoslangan, kognitiv, tashkiliy-faoliyatga oid va ergonomik jihatlarini tadqiq etilgan.

TADQIQOTNING OBYEKTI

Oliy ta'lim tizimi talabalarida intellektual madaniyatni rivojlantirish jarayonining ijtimoiy pedagogik jihatlarini belgilandi. Tadqiqotni olib borishda muammoga doir siyosiy, falsafiy, sotsiologik, psixologik, pedagogik adabiyotlarni qiyosiy-tanqidiy o'rganish va tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR VA AMALIY MISOLLAR

Bo'lajak mutaxassisning intellektual madaniyatini rivojlantirish ham ilmiy -nazariy, ham amaliy darajadagi muammo bo'lib, bu ishlab chiqarish va inson faoliyatining boshqa sohalarida puxta bilimlil intellektual xodimlarga ehtiyoji balandligi bilan bog'liq. Zamonaviy jamiyat nostandart vaziyatlarda mustaqil va mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan holda qaror qabul qilishga qodir, o'z malakasini doimiy o'stirishga ehtiyoj sezuvchi, ya'ni faol va tashabbuskor fuqarolarga, o'zini rivojlantirib borishga tayyor va o'rtacha imkoniyatlar chegaralarini doimiy bartaraf qilishga tayyor, yuksak intellektual ijodiy salohiyatga ega bo'lgan bilimdon odamlarga muhtoj. Bu intellektni sifatli rivojlantirish bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyat olib borishni talab qiladi, u intellektual madaniyat fenomenida namoyon bo'ladi. Oddiy bilimlar tizimini o'zlashtirishda insonda yuksak bilimlarni o'zlashtirishning predmetga xos mantiqiylikini gavdalantirib, mantiqan izchil tafakkur shakllanadi.

Talabaning intellektual madaniyati bo'lajak mutaxassisning rivojlanish darajasini ko'rsatadi va bilimlilikning aniq tashkillangan simbiozi, mustaqil fikrlashi, o'z faoliyatining eng muhim yo'nalishini ajrata olishi, shuningdek o'qib-o'rganishi, yangi bilimlarni egallashga bo'lgan istagi, ularga baho berish va tartibga solishi, har qanday topshiriqqa ijodiy yondashishi, vaziyatga qarab oldiga qo'ygan aniq maqsadlariga erishishidan iborat. Talabalarning intellektual madaniyatini tadqiq etishda «Talabalarda intellektual madaniyatni innovatsion usulda rivojlantirish texnologiyasi («Falsafa» (etika, estetika, mantiq) fani misolida)» deb nomlangan tadqiqot o'tkazildi. Biz talabalarning intellektual madaniyati mohiyati va tuzilishining tarkibiy qismlarini ishlab chiqishda shaxsga oid yondashish g'oyalari, insonning intellektual madaniyatini shaxsning mohiyatga oid kuchga erishishga yo'naltirilganlik sifatida va inson imkoniyatlarini yuzaga chiqarish konsepsiyasi, qobiliyatlarni ijodiy tatbiq qilishga tayanamiz. Talabaning intellektual madaniyati tuzilishiga doir o'tkazilgan tahlil asosida biz quyidagi o'zaro bog'liqlik tarkibiy qismni ajratib ko'rsatdik: 1) ehtiyojga oid motivatsion tarkibiy qism talaba shaxsining biror maqsadga qaratilganligi, uning qiziqish va bilishga oid dominant doirasi, turli darajadagi intensivlik va samaradorlikda intellektual istaklarini amalga oshirishga imkon beruvchi qadriyatlar tizimini belgilaydi; 2) kognitiv tarkibiy qism talabaning intellektual qobiliyati sifati va fikrlash madaniyatining alohida tomonlarining shakllanganligini aniqlaydi: bilish jarayonining rivojlanganligi, tahlil (analiz) va sintez qilish, toifalash (kategorizatsiya), umumlashtirish va klassifikatsiyalash, ya'ni ma'lumotlar oqimida yo'nalishi va ularni qayta ishlashni o'ziga xos xususiyatlarini aniqlay olish qobiliyatida namoyon bo'ladi; 3) tashkiliy-faoliyatga oid tarkibiy qism tadqiqotchilik va ijodiy faoliyatni tashkillash usullarini egallaganligini, natijalarini qayd qilish va rasmiylashtirishni bilishi, nutqining sifati va intellektual yutuqlar mohiyatini bayon qilish qobiliyati, o'z nuqtai nazarini asoslay olishi, o'zini nazorat qilish va intellektual faoliyatini o'zi baholay olish ko'nikmalarining egallaganligi, mustaqil o'qib bilim orttirishga tayyorligini belgilaydi; 4) ergonomik tarkibiy qism intellektual faoliyatni oqilona tashkil qilishdagi, o'z kuchlarini to'g'ri taqsimlash va qattiq charchashning oldini olishdagi, intellektual mehnatni tashkil qilishga ergonomik talablarni qo'yishdagi, aqliy faoliyatning estetik tomonida aks etishi mumkin bo'lgan natijalarga kam sarf qilib katta natijalarga erishishdagi bilim va malakalarining mavjudligini belgilaydi.

XULOSA

Talabaning intellektual madaniyatini shakllantirish oliy ta'lim muassasasida puxta o'ylangan va aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyatni tashkillashni talab qiladi, bunda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchi mutaxassislar intellektual madaniyatini yuqori darajada rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish talab etiladi: 1. Talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirish quyidagi uchta tarkibiy qismdan iborat: intellektual, hissiy ixtiyoriy hamda amaliy harakatli faoliyat tajribasi. Mazkur tarkibiy qismlardan intellektual va hissiy-emotsional komponent muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'limning axborotlashuvi sharoitida virtual dunyoqarash va virtual reallikni hisobga olishni talab etadi. 2. Virtual dunyoqarash murakkab ijtimoiy fenomen sifatida istiqbolli rivojlanishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Talabalarning internet tarmog'i orqali, interfaol dasturiy vositalar asosida ilmiy axborotlar bilan muntazam tanishib borishi ularning virtual dunyoqarash malakasini egallashini taqozo etadi. Virtual reallik hodisasi fan va texnikaning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ijtimoiy-tabiyy tizimlarning barqaror rivojlanishi, bugungi kunda va kelajakda hayot sifatini yaxshilash jarayoni sifatida talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. 3. Talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayoni o'zining muayyan bosqichlariga ega bo'lib, bu bosqichlarda egallangan amaliy tajribalar, nazariy bilimlar va mantiqiy fikrlash darajalariga tayangan holda ularning ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirishga yo'naltirilgan didaktik tizim taqdim qilinadi. Talabalarda shakllangan intellektual madaniyatning har bir muayyan darajasi o'zining aniq

belgilariga ega bo'lib, ular ta'lim oluvchilar ilmiy dunyoqarashining muntazam tarzda bir bosqichdan ikkinchisiga o'tib uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi. 4. Talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishda o'qituvchining kasbiy nuqtai nazari muhim o'rin tutib, malaka oshirish kurslari o'quv rejasiga «Intellektual madaniyat va ilmiy-ijodiy mas'uliyat» o'quv modulini kiritish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-том. — Т.: «Ўзбекистон», 2019. —76-б.
2. Гарднер Х. Структура разума: теория множественного интеллекта. — М.: «Бизнес книга», 2007. -С. 512.
3. Шипунова О.Д. Интеллект и субъективность (социально-философский анализ): Дис. ... д-ра филос. наук. — Санкт-Петербург, 2004. -С. 354.
4. Зиновьев А. Высшее образование и логика интеллекта. // Alma mater, 2004, № 5. -С. 11-13.
5. Митрофанов Д.В. Особенности интеллектуальной культуры студентов. // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2016. Вып. 10 (162). -С. 14-19
6. Воронцов Г.А. Культура интеллектуального труда как составляющая современного образования. // Ректор Вуза, 2011, №1. —С. 66–71.
7. Оқюлов О. Интеллектуал салоҳиятни сақлаб қолишга қаратилган чоралар. / Ҳуқуқ: Ички ишлар вазирлиги «Академия» илмий-назарий юридик журнал. — Т.: «Шарқ», 2005, № 1. -С.1-4.
8. Қаландарова М. Таълим жараёнида ўқувчиларни ақлий-интеллектуал ривожлантиришнинг дидактик имкониятлари / «Uzluksiz ta'lim» ilmiy-uslubiy jurnal. — Т.: «Шарқ», 2010. № 1. -С.15-17
9. Андриянова В.И. Интеллектуальное воспитание и обучение учащихся. / «Халқ таълими» илмий-методик журнал. -Т., 2005, 1-сон. - С. 138-143.
10. Старовойтенко Е.Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. Учебное пособие для ВУЗов. — М.: Академический проект БЦ, 2001. — С. 544.

5-7 YOSHLI GIMNASTIKACHILARNING JISMONIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH

РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ГИМНАСТОК 5-7 ЛЕТ

DEVELOPMENT OF PHYSICAL TRAINING OF 5-7 YEAR OLD GYMNASTS

Kuchkarov Ulug'bek Lochinbekovich¹¹Kuchkarov Ulug'bek Lochinbekovich– Namangan muxandislik texnologiya instituti
Jismoniy tarbiya va sport bo'limi boshlig'i v.b.
professor

Annotatsiya

Ushbu maqolada 5-7 yoshli gimnastikachilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish masalalari yoritilgan bo'lib, tadqiqot davomida ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, pedagogik tajriba, test o'tkazish, matematik statistika uslublaridan foydalanildi. O'tkazilgan tadqiqot ishlari natijalari tahlili keltirilgan hamda xulosa tavsiyalar ishlab chiqilgan. Nazorat guruhida o'rganilgan 9 ta testlardan faqatgina uchta (uzunlikka sakrash, gimnastika devorida osilib oyoqlarni 90° ga ko'tarish va ko'priq turish mashqlari) bo'yicha tajriba davomidagi o'sishlar past darajadagi statistik ishonchli ($P < 0,05$) o'zgargan xolos, qolganlarini o'zgarishi statistik ishonchsiz ($P > 0,05$) ekanligi aniqlangan. Tajriba guruhida esa o'rganilgan hamma testlar bo'yicha o'zgarishlar yaxshi ($P < 0,01$) va yuqori ($P < 0,001$) darajasida statistik ishonchli ekanligi kuzatilgan.

Аннотация

В данной статье освещены вопросы развития физической подготовленности гимнасток 5-7 лет, в ходе исследования использованы методы анализа научно-методической литературы, педагогического наблюдения, педагогического опыта, тестирования, математической статистики. Представлен анализ результатов проведенного исследования и разработаны окончательные рекомендации. Из 9 исследованных в контрольной группе тестов только три (прыжок в длину, подъем ноги на гимнастическую стенку на 90° и упражнение стоя) показали улучшения в ходе эксперимента с низким уровнем статистической достоверности ($P < 0,05$). Изменение остальных оказалось статистически недостоверным ($P > 0,05$). В экспериментальной группе отмечено, что изменения по всем изучаемым тестам статистически достоверны на хорошем ($P < 0,01$) и высоком ($P < 0,001$) уровне.

Abstract

In this article, the issues of development of physical fitness of 5-7 year old gymnasts are highlighted, and the methods of scientific and methodical literature analysis, pedagogical observation, pedagogical experience, testing, and mathematical statistics were used during the research. The analysis of the results of the conducted research is presented and the final recommendations are developed. Of the 9 tests studied in the control group, only three (long jump, 90° leg raise on the gymnastic wall, and bridge standing exercise) showed improvements during the experiment with a low level of statistical reliability ($P < 0.05$). 'changed, the change of the rest was found to be statistically unreliable ($P > 0.05$). In the experimental group, it was observed that the changes in all the studied tests were statistically reliable at a good ($P < 0.01$) and high ($P < 0.001$) level.

Kalit so'zlar: jismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik, tayyorgarlik davrlari, jismoniy sifatlar.

Ключевые слова: физическая подготовка, специальная физическая подготовка, тренировочные периоды, физические качества.

Key words: physical training, special physical training, training periods, physical qualities.

KIRISH

Gimnastika sport turida juda hilma-xil jismoniy mashqlardan foydalanilishi mumkin. Bu shug'ullanuvchilarni har tomonlama jismoniy tarbiyalash vazifasini hal qilishga yorlam beradi. Bunda pedagogik vazifalarga muvofiq va organizmning psixofiziologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda har qanday harakatli mashqlardan foydalanish mumkin. Gimnastikada nisbatan aniq tanlangan mashqlarni bajarib, muayyan ta'sir ko'rsatish choralarini amalga oshirish mumkin. Gimnastika organizmning tuzilishiga qarab, muayyan funktsiyaga mo'ljallangan va nisbatan aniq tanlangan mashqlarni bajarib, muayyan funktsiyaga mo'ljallangan va nisbatan aniq tanlangan mashqlarni bajarib, muayyan ta'sir ko'rsatish choralarini amalga oshirish mumkin. Gimnastika uchun harakterli bo'lgan metodik usullar organizmning ayrim a'zolariga va ba'zi bir muskul guruhlariga jismoniy mashqlar yordamida ta'sir ko'rsatish, shuningdek turli jismoniy sifatlarni rivojlantirish imkonini beradi [2, 3].

Ushbu sport turida jismoniy yuklamani nisbatan aniq me'yorga solish imkoniyati mavjud: hilma xil mashqlardan shug'ullanuvchi kishining darajasini hisobga olgan holda foydalaniladi hamda bu

mashqlarning qay darajada to'g'ri belgilanganligi va ularning organizmiga qanday ta'sir ko'rsatayotganligi qat'iy ravishda hisobga olib boriladi.

Mashg'ulotlarni emotsional kuchini va estetik hislarni oshiruvchi tarbiyaviy ta'sirini kuchaytirish, unga musiqiylik, harakatlar achchiqligi va ifodaliligini ta'minlash maqsadida gimnastika mashg'ulotlari o'tkazish vaqtida musiqa qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir [4].

O'qitish jarayonida har bir kishini imkoniyatlarini baholay olish mahorati tarbiyalab boriladi, harakat faoliyatining umumiy qonuniyatlari o'rganib boriladi. Bu ishni o'quv mashg'ulotlarini to'g'ri taqsimlash, harakatlarni analiz va sintez qilishni keng ravishda qo'llash, o'rganilgan harakatlarni bir-biriga qo'shib yangi-yangi harakatli mashqlar bajarish va har xil jismoniy mashqlarni o'rganish yo'li bilan amalga oshirib boriladi.

Gimnastika tarbiya vazifalarni amalga oshirish uchun maxsus vositalarga egadir: ular harakatli vazifalarni amalga oshirish uchun maxsus vositalarga egadir: ular harakatli mashqlarni oldindan kelishib olingan shartlar bo'yicha aniq bajarilishini talab qiladi; mashg'ulotlarni reglamentiga solingan qat'iy tartibi, o'qitish jarayonini tashkil qilishini alohida uslubiga ega bo'ladi. Bular harakatlarni ongli va mustaqil bajarilishini, ijodiy tashabbuskorlikni rivojlantirib borishni ko'zda tutiladi. Bular bari intizomchi, qunt-diqqatni tarbiyalashga xizmat qiladi, irodani va xarakterni mustahkamlashga yordam beradi [4].

Shunday qilib, gimnastika metodlari umumiy jismoniy tayyorgarlik masalalarini hal qilish, jismoniy mashqlar shug'ullanuvchilarning yoshiga va tayyorgarlik darajasiga muvofiq ravishda qo'llash hamda jismoniy tarbiyaning sog'lomlashtirish va tarbiyaviy – ma'rifiy vazifalarni muvaffaqiyatla amalga oshirib borish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI

Mutaxassislikka erta yo'naltirilgan sport natijalarining o'sishi va yosh gimnastikachilarning mashg'ulot jarayonlarini takomillashtirish, sport pedagogik ilmining oldiga, mashg'ulotning katta va kichik tsikllarida tayyorgarlik turlarining nazorat sistemasi va kelgusidagi mashg'ulot vositalarining samarasini oshirish rejalarini zarurligi masalasini qo'yadi. Tayyorgarlikning boshlang'ich bosqichida harakat sifatlarining rivoji va dasturdagi mashqlarning sifatli ketma-ketlikda o'zlashtirilishi masalalarini aniq tadbqiq etishni talab etadi. Bu muammo sportning barcha turlarida, shuningdek, erta mutaxassislikka yo'naltiriladigan sport turi hisoblanadigan gimnastikada dolzarbdir (Rozin Ye.Yu., Smolevskiy V.M., Menxin V. va h.k.).

Gimnastikada aytib o'tilgan muammoning holatini tahlil qilish, uni to'liq ilmiy ishlab chiqilishi yetarli darajada emasligidan guvohlik beradi. Bugungi kungacha asosiy e'tibor maxsus-texnik tayyorgarlik masalalariga qaratilgan edi. Gimnastikaning ko'pkurash turlarida tayyorlanish vositalarini taqsimlash, tayyorgarlik mazmuni, yosh gimnastikachilarning "maxsuslashtirilgan" tayyorgarlik davrida ko'rinish davrlari yetarlicha to'liq o'rganilmagan [9].

Tayyorgarlik davrlarining aniq belgilangan boshi va oxiri mavjud. Bularning hammasi olimpiya o'yinlarining ommaboplashishining o'sishi, ularning medallarni yutish va dasturlarining kengayishi, katta sportning professionallashuvi, yuklama intensivligi, yuklamalar hajmining oshishi va shiddati, yirik musobaqalar qatnashchilari mahoratining o'sishi, tayyorgarlik metodi va vositalariga yangi samarali vositalarning tadbqiq etilishi, yuqori malakali sportchilarning barcha tayyorgarlik turlarini yaxshilanishi, sport buyumlarining takomillashuvi, xalqaro musobaqalar taqvimining kengayishi, murabbiy va sportchilarning mahoratini ortishi, ilmiy sport markazlari va tayyorgarlik bazalarining yaratilishi bilan bog'liqdir [10].

Ushbu tadqiqotning maqsadi yosh gimnastikachilarni jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish bo'lib: yosh gimnastikachilar maxsus jismoniy tayyorgarligi bo'yicha adabiyotlarni tahlil etish va 5-7 yoshli gimnastikachilarni maxsus harakat tayyorgarligini rivojlantirishda ishlab chiqilgan majmuani ilmiy asoslash va uning samaradorligini pedagogik tajribada aniqlash.

Tadqiqot davomida ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, pedagogik tajriba, test o'tkazish, matematik statistika uslublaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ishlab chiqilgan majmualar gimnastikachilarni harakat tayyorgarligini oshirishga yo'naltiriladi va sport-texnik natijaga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida, 5-7 yoshli gimnastika bo'yicha o'quv dasturining me'yoriy qismiga sezilarli tuzatishlar kiritildi. Lekin shuni hisobga olish kerak-ki, bu yoshdagi bolalar organizmi hali to'liq shakllanmagan bo'lib, ko'p ko'rsatkichlar bo'yicha kattalarnikiga nisbatan kuchsiz bo'ladi.

Maxsus tayyorgarlik davrida 2 ta asosiy vazifa qo'yiladi:

- umumiy jismoniy tayyorgarlikni oshirish bazasida maxsus jismoniy sifatlarni rivojlantirish;
 - harakatning nozik koordinatsiyasi va yuqori darajali jismoniy sifatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq, juda murakkab element va birlashmalarni o'zlashtirish [9].

Pedagogik nazorat va mashg'ulotning bir yil davomida o'tkazilgan xronometraji tayyorgarlik turlarini umumiy, maxsus harakat, texnik va hokazo tayyorgarlikka berilgan vaqtning mutanosibligi keltirilgan.

Pedagogik tajriba boshida nazorat va tajriba guruhlar yosh gimnastikachilarining tajriba boshidagi jismoniy tayyorgarligi natijalarining statistik xarakteristikalarini jadvalda keltirilgan. Ushbu ma'lumotlar o'rganilgan hamma nazorat mashqlari bo'yicha nazorat va tajriba guruhlar sinalluvchilarining ko'rsatgan natijalari asosida hisoblangan variatsiya koeffitsientlari qiymatlari bir-birlariga juda yaqinligi bilan xarakterlanishini ko'rsatadi (bu ko'rsatkichlar NGda 10,91 % dan 15,89 % gacha hamda TGda 10,80 % dan 15,87 % gacha oraliqda tebranadi) va bu asos tajriba boshida tayyorgarlik darajasi deyarli bir xil bo'lgan sinalluvchilar olinganligidan, demakki pedagogik tajriba to'g'ri tashkil etilganligidan dalolat beradi.

Nazorat va tajriba guruhlar yosh gimnastikachilarining jismoniy tayyorgarligi natijalari

Nazorat mashqlari	Natijalar					
	TG	NG	TG	NG	TG	NG
	$\bar{X}$		σ		V, %	
2x10 m. moksimon yugurish (soniya)	10,36	10,24	1,52	1,46	14,67	14,26
20 m ga yugurish (soniya)	8,89	9,34	1,39	1,45	15,64	15,53
Uzunlikka sakrash (sm)	137,64	134,48	14,86	14,67	10,80	10,91
Turnikda tortilish (marta)	4,33	3,96	0,55	0,49	12,70	0,49
Ikkita parallel o'rindiqda qo'llarni bukib yozish (marta)	9,63	8,74	1,42	1,27	14,75	14,53
Gimnastika devorida osilib oyoqlarni 90° ko'tarish (marta)	6,13	6,74	0,84	0,9	13,70	13,35
Gimnastika devorida osilgan holatda burchak ushlash (soniya)	10,84	11,26	1,72	1,79	15,87	15,89
O'tirgan holatda oldinga egilish (sm)	3,97	4,38	0,58	0,65	14,61	14,84
Ko'pri (sm)	42,49	41,68	5,86	5,56	13,79	5,56

TG-tajriba guruhi, NG-nazorat guruhi

Keltirilgan ma'lumotlarning tahlili, eng avvalo, NG da ham, TG da ham, hamma o'rganilgan nazorat mashqlari bo'yicha pedagogik tajriba oxiriga kelib aniqlangan variatsiya koeffitsientlari qiymatlari tajriba boshidagiga nisbatan ijobiy tomonga o'zgarganligi hamda ikkala guruhda ham o'rganilgan hamma testlarda o'rtacha arifmetik qiymatlarning ijobiy o'zgarish tendentsiyasi mavjudligini ko'rsatdi.

Shuning bilan birga, pedagogik tajriba davomida testlarda aniqlangan statistik xarakteristikalarining NGdagi nisbiy o'zgarishlariga nisbatan TGdagi mos ko'rsatkichlar ancha yuqori va statistik ishonchliroq ekanligi kuzatildi. Jumladan, 2x10 m. moksimon yugurish (s) NGda 9,7% ga TG 19,7%, 20 m.ga yugurish (s) NG 10,3% TG 20,8%, uzunlikka sakrash (sm) NG 8% ga TG 22,4 % ga o'sganligini olingan testlarning natijasida NGga nisbatan TG ko'rsatkichlari ishonchli darajada o'sgan.

XULOSA

Ishlab chiqilgan mashqlar majmuasi yosh gimnastikachilarning mashg'ulotlari jarayonida qo'lanildi va o'tkazilgan tajribalar natijasida tajriba boshida va oxirida NG va TGlarda o'tkazilgan test natijalarining statistik xarakteristikalarini hamda ularning pedagogik tajriba davomida o'zgarishining "Student taqsimoti" kritik qiymatlari asosida baholangan statistik ishonchligi to'g'risidagi ma'lumotlar ham TGdagi o'zgarishlarning ancha ishonchli ekanligi ko'rsatdi. Chunonchi, NG da o'rganilgan 9 ta testlardan faqatgina uchta (uzunlikka sakrash, gimnastika devorida osilib oyoqlarni 90° ga ko'tarish va ko'pri turish mashqlari) bo'yicha tajriba davomidagi o'sishlar past darajadagi statistik ishonchli ($P < 0,05$) o'zgargan xolos, qolganlarini o'zgarishi statistik ishonchsiz ($P > 0,05$) ekanligi aniqlangan. Tajriba guruhida esa o'rganilgan hamma testlar bo'yicha o'zgarishlar yaxshi ($P < 0,01$) va yuqori ($P < 0,001$) darajasida statistik ishonchli ekanligi kuzatilgan.

Nazorat guruhiga nisbatan tajriba guruhidagi har bir test va guruhdagi o'rtacha nisbiy o'sishning ancha yuqoriligi va statistik ishonchli ijobiy o'zgarishlari tajriba guruhida o'quv dasturining me'yoriy qismiga sezilarli tuzatishlar kiritilganligini hamda tayyorgarlik turlarini umumiy, maxsus harakat, texnik va hokazo tayyorgarlikka berilgan vaqtning mutanosibli inobatga olinganligining samaradorligini tasdig'i hisoblanadi.

ADBIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 мартдаги “Жисмоний тарбия ва спорт соҳосида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5368-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 мартдаги Ўзбекистон спортчиларини 2020 йил Токиода бўлиб ўтадиган XXXII ёзги олимпия ва XVI параолимпияда ўйинларига тайёргарлик кўриш бўйича ПҚ-2821-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020-йил 30-октябрь ПҚ-6099 “Соғлом турмуш тарзини кенг татбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
4. АркаевЛ.Я.,Качаев В.И., Чебураев В.С. Построение предсоревновательного этапа подготовки к ответственным соревнованиям в гимнастике. // Научно-спортивный вестник. – 1995. №6. с 15-20.
5. Волков Л.П. Теория и методика детского и юношеского спорта. Киев. Олимпийская литература. 2002. 294 с.
6. Годик М.А. «Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок» М. ФиС. 1980г. 131с. 5. Ефименко А.И. Умаров М.Н «Управление предсоревновательной подготовкой юных гимнастов» Т. 1990. 63с.
7. Розин Е.Ю. Спортивная гимнастика (юноши) //Программа для ДЮСШ, СДЮШОР и ШВСМ (нормативная часть). - М.: Советский спорт, 2000. - 162 с.
8. Менхин, Ю.В. Физическая подготовка в гимнастике / Ю.В.Менхин. - М.: ФиС, 2010. - 224 с.
9. Ипполитов Ю.А. Обучение гимнастическим упражнениям на основе их моделирования//Теория и практика физической культуры, М.: 1997 - №11.- С. 55-57.
10. Умаров М.Н., Эштаев А.К. Планирование и распределение средств тренировки гимнастов на начальном этапе подготовки. Учебное пособие, Т.: 2004. - 154 с.

**SMART—JAMIYATGA O'TISH KONTEKSTIDA TA'LIMNI AXBOROTLASHTIRISHNING
ZAMONAVIY ILG'OR PEDAGOGIK HAMKORLIGI****СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ
ПЕРЕХОДА К УМНОМУ ОБЩЕСТВУ****MODERN TENDENCIES OF EDUCATION COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF
TRANSITION TO A SMART SOCIETY****Niyazova Naima Abdullajonovna¹****¹Niyazova Naima Abdullajonovna**

– Nizomiy nomidagi, Toshkent davlat pedagogika universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada axborotlashgan jamiyat sharoitida ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) dan foydalangan holda innovatsion texnologiyalardan foydalanishga yo'naltirish, har bir talabani individual xususiyatlarini maksimal darajada hisobga olishga tayyor samarali professional hamkorlik, ilg'or pedagogik tajribani almashish muhimligi haqida so'z yuritilgan.

Аннотация

Данная статья посвящена использованию инновационных технологий с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в профессиональной деятельности будущих педагогов в системе образования в условиях информационного общества, эффективного профессионального сотрудничества, готового учитывать индивидуальные особенности каждого учащегося по максимуму, упоминается важность обмена педагогическим опытом.

Abstract

In this article, in the context of the information society, orientation to the use of innovative technologies using information and communication technologies (ICT) in the professional activities of future teachers in the educational system, effective professional cooperation, ready to take into account the individual characteristics of each student to the maximum extent, the importance of sharing advanced pedagogical experience was mentioned.

Kalit so'zlar: Smart, AKT, axborot jamiyati, Elektron ta'lim, masofaviy ta'lim, kompyuter telekommunikatsiyalari, smartfonlar, aloqa vositalari.

Ключевые слова: Smart, ИКТ, информационное общество, электронное обучение, дистанционное обучение, компьютерные телекоммуникации, смартфоны, средства связи.

Key words: Smart, ICT, information society, Electronic education, distance education, computer telecommunications, smartphones, means of communication.

KIRISH

Keng qamrovli axborotlashtirish bilan bog'liq mamlakatimiz ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy faoliyatiga yangi talablarni qo'yadi, shu jumladan o'qitishni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) dan foydalangan holda innovatsion texnologiyalardan foydalanishga yo'naltirish, har bir talabani individual xususiyatlarini maksimal darajada hisobga olishga tayyor samarali professional hamkorlik, ilg'or pedagogik tajribani almashish muhimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jamiyatni axborotlashtirish jarayoni so'nggi ellik yil ichida jadal rivojlanayotgan informatika fanining nazariy, uslubiy va amaliy qoidalarini joriy etishga asoslangan.

Smart—jamiyatning rivojlanish falsafasi masalalari akademik V.P.Tixomirovning ilmiy ishlarida faol o'rganilgan, u yerda axborot jamiyatini Smart-jamiyatga aylantirish muammolari chuqur o'rganilgan va shu bilan birgalikda elektron ta'lim va aqlli ta'lim ham o'rganilgan. Ijtimoiy hayotda namoyon bo'ladigan va pedagogik kadrlarni tayyorlash va o'qitishning axborotlashtirish uchun konseptual asosga aylanishi kerak bo'lgan Smart-jamiyatning asosiy xususiyatlari (2012-yil 9-10 oktyabrda) Moskvada bo'lib o'tgan "Dunyo aqlli jamiyat yo'lida" Xalqaro Ta'lim forumi materiallari asosida ko'rib o'tilgan. Bundan tashqari, ta'limni axborotlashtirish ilmiy yo'nalishi, konseptual, uslubiy va nazariy asoslari B.S.Gershunskiy, S.G.Grigoryev, V.V.Grinshkun, A.P.Ershov, S.D.Karakozov,

K.K.Kolin, M.P. Lapchik, D.Sh.Matros, N.I.Paka, I.V.Robert, A.N.Tixonov va boshqalar asarlarida keltirilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada Smart—jamiyat g'oyasi axborot muhitida inson hayotining barcha tomonlarini yaxshilash istagini ifoda etishi, bu nafaqat axborot o'tkazuvchisi sifatida, balki insonning axborot faoliyati faol ta'sir ko'rsatadigan sohasi sifatida belgilanishi o'rganildi. Shuningdek, axborot jamiyatini va ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha zamonaviy ko'rsatmalarni tahlil qilish Aqlli jamiyatda an'anaviy ta'lim modelidan elektron ta'limga, so'ngra Smart—ta'limga o'tish jarayoni mavjudligini ta'kidlandi. Aqlli ta'lim-bu "butun dunyo bo'ylab bepul tarkibga ega bo'lgan interfaol ta'lim muhitida moslashuvchan ta'limdir. Aqlli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarga yangi bilimlarni shakllantirish va axborot izlash, tahlil qilish va innovatsiyalarni yaratish uchun AKTni yaxshi biladigan aqlli odamning shaxsini shakllantirishga imkon beradi".

TAHLIL VA NATIJALAR

Axborotlashtirish zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishi bo'lib, u quyidagi innovatsion jarayonlar bilan tavsiflanadi:

- elektron ta'lim va masofaviy o'qitish texnologiyalariga asoslangan axborot ta'lim xizmatlarini joriy etish;
- ochiq raqamli ta'lim mazmuni va interfaol va multimediya texnologiyalariga asoslangan dasturiy va uslubiy ta'minot ishlab chiqarish;
- telekommunikatsiya tuzilmalarini (axborot-ta'lim muhiti, o'quv portallari) yaratish va amalga oshirish.

Bunday sharoitda kasbiy faoliyati professional ta'lim o'quvchilarini zamonaviy axborot jamiyatida hayotga tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan o'qituvchiga alohida ahamiyat beriladi. Keling, ta'limni axborotlashtirishning hozirgi tendensiyalarini belgilaydigan jamiyatni axborotlashtirishning mavjud jihatlari tahlil qilaylik.

Chet el tadqiqotlarida birinchi bo'lib Yaponiyada shakllangan "axborot jamiyati" tushunchasi yuqori sifatli ma'lumot ustunlik qiladigan va kompyuter texnologiyalariga asoslangan uni saqlash, tarqatish va ishlatishda zamonaviy vositalardan foydalaniladigan jamiyatni belgilaydi. Ushbu yondashuv axborot portlashi nazariyasi bilan belgilanadi, unga ko'ra mavjud ma'lumotlarning ko'payishi uning sifat jihatidan o'zgarishiga olib keladi. Axborot jamiyatida kompyuter texnologiyalari ishonchli axborot manbalariga kirishni va barcha sohalarida avtomatlashtirilgan ma'lumotlarni qayta ishlashni ta'minlaydi.

Boshqa yondashuvga ko'ra, axborot jamiyatining konsepsiyasida asosiy xususiyat iqtisodiy tarkibiy qism hisoblanadi. Axborot jamiyati nazariyasining asoschilaridan biri E.To'ffler ushbu jamiyatning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalagan, uni "uchinchi to'lqin" deb atagan: siyosiy va iqtisodiy hayotning barcha sohalarida yuqori darajadagi innovatsiyalar; ishning tabiatini, shaxslararo munosabatlarni psixologik, ijtimoiy va axloqiy maqsadlarga yo'naltirish; ortiqcha ma'lumotlarning inson madaniyatiga ta'siri; madaniyat va jamiyatni har bir kishiga yo'naltirish. Shunday qilib, axborot jamiyati sog'liqni saqlash, ta'lim, menejment kabi ijtimoiy sohalariga yo'naltirilgan xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti ustuvor bo'lgan jamiyatdir.

A.I.Rakitovning izlanishlari zamonaviy axborot jamiyatining asosiy xususiyatlarini tasdiqlaydi. Muallif ta'kidlashicha, axborot jamiyatidagi odam, odamlar guruhi yoki korxona muhim muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotni va bilimlarni har qanday joyda va istalgan vaqtda avtomatik ravishda foydalanish asosida olish imkoniyatiga ega. Rivojlangan infratuzilmalar doimiy ravishda jadal rivojlanib boradigan ilmiy, texnologik va ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotni ta'minlash uchun zarur bo'lgan miqdorda milliy axborot resurslarini yaratilishini ta'minlaydi. Odamlarning axborot faoliyati sohasi kengayishi munosabati bilan ijtimoiy tuzilmalar o'zgarib bormoqda. Ushbu belgilar jamiyatning axborot texnologiyalarining tubdan yangi vositalaridan foydalanishiga va o'zaro ta'sir o'tkazish jarayonlarining sifat jihatidan yangi darajasiga o'tishni tavsiflaydi. Yangi bilimlarni ishlab chiqarish uchun texnik vositalar, usullar va texnologiyalarga asoslangan inson faoliyati sohasi sifatida axborot industriyasi (IT-sanoat) ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Jamiyatni axborotlashtirish jarayoni so'nggi ellik yil ichida jadal rivojlanayotgan informatika fanining nazariy, uslubiy va amaliy qoidalarini joriy etishga asoslangan. K.Kolin nashrlarida informatika tabiat va jamiyatdagi axborot harakatining qonunlari va shakllari haqidagi fan sifatida

belgilangan. Axborot tushunchasi va uni qayta ishlash jarayonlarining umumiy ilmiy mohiyatini ta'kidlab, informatika fanining fundamental mohiyati to'g'risida birinchi bo'lib akademik A.P.Ershov so'zlagan [1]. Informatika fanining o'ziga xos xususiyati shundaki, uning usullaridan ilmiy bilimlarning deyarli barcha sohalarida foydalanish mumkin va bu tadqiqot natijalarini sifatli boyitadi. Informatika fundamental va amaliy fanning deyarli barcha sohalarida tadqiqotlar samaradorligini ta'minlaydigan fanlararo sohadir. Axborotlashtirish bilan bog'liq jamiyatdagi o'zgarishlar informatika sohasidagi ilmiy yutuqlarga bevosita bog'liqdir.

Shunday qilib, oraliq xulosa chiqarib, shuni ta'kidlash kerakki, jamiyatni axborotlashtirish-bu barcha turdagi axborot texnologiyalari, kompyuter telekommunikasiyalari shakllanishi va ulardan foydalanish asosida fuqarolar ehtiyojlarini va axborot ehtiyojlarini qondirish uchun maqbul sharoitlarni yaratishning ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnik jarayoni axborot manbalaridir. Axborotlashtirish jarayoni dunyoning barcha mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda axborot va axborot-kommunikasiya texnologiyalarining muhim ahamiyatini anglagan holda amalga oshirilmoqda. Ushbu yo'nalishdagi shubhasiz yetakchilar Yaponiya, AQSh, Janubiy Koreya va G'arbiy Evropa. Axborotlashtirish dasturini amalga oshirishning global tamoyillari asosida (iqtisodiyot bilimlarni ko'p talab qiladigan sohalarga asoslangan; davlat va xususiy axborotlashtirishni qo'llab-quvvatlovchi muhim moliyaviy sarmoyalar; fuqarolar farovonligining o'sishi aloqa va axborotni qayta ishlash imkoniyatlariga bog'liq va hokazo) mamlakatimizda jamiyatni axborotlashtirish jarayonlariga tizimli davlat yondashuvining muhim hujjati ishlab chiqilgan.

Axborot jamiyatini barpo etish yo'lida hal qilinadigan ustuvor vazifalar quyidagilardan iborat:

- jamiyatning zamonaviy axborot va telekommunikasiya infratuzilmasini shakllantirish asosida aholiga axborot va texnologiyalardan foydalanishning yuqori darajasini ta'minlaydigan yuqori sifatli xizmatlarni taqdim etish;

- axborot va telekommunikasiya texnologiyalarini rivojlantirish va ulardan foydalanish orqali ta'lim, tibbiy yordam, aholini ijtimoiy himoya qilish sifatini oshirish;

- axborot va telekommunikasiya texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan iqtisodiyotini rivojlantirish;

- fan, texnika va texnologiyalarni rivojlantirish, axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari sohasida malakali kadrlar tayyorlash.

So'nggi o'n yillikdagi texnologik yangiliklar XXI asrda jamiyatni axborotlashtirish jarayoni boshlanganligini ko'rsatadi o'z rivojlanishining sifat jihatidan yangi bosqichiga o'tdi. Shunday qilib, 2010-yil Seulda bo'lib o'tgan G20 sammitida, axborot jamiyatining yangi bosqichi - Smart-jamiyat deb nomlandi, unda odamlar tomonidan yuqori texnologiyali texnik vositalar va Internetdan foydalanish fuqarolar, davlat organlari, xususiy kompaniyalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning yangi sifatini belgilab beradi. Hayotning ijtimoiy, iqtisodiy sohalarini yaxshilash "Aqlli" kontseptsiyasi "IT-parvarish texnologiyasi yordamida ushbu jarayonlarni amalga oshirish va qo'llab-quvvatlash uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tgan odamlar tomonidan ijtimoiy paradigma o'zgarishi, yangi g'oyalar, bilimlar va intellektual kapitalning shakllanishi asosida jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichining xususiyatini ta'kidlaydi".

Smart-jamiyat g'oyasi axborot muhitida inson hayotining barcha tomonlarini yaxshilash istagini ifoda etadi, bu nafaqat axborot o'tkazuvchisi sifatida, balki insonning axborot faoliyati faol ta'sir ko'rsatadigan sohasi sifatida ham belgilanadi. Ko'plab mamlakatlarda ustuvor yo'nalishlarga aylangan Smart-jamiyat konsepsiyasi va zamonaviy IT texnologiyalariga asoslangan axborot muhitini modernizatsiya qilish bugungi kunda global tendensiya sifatida namoyon bo'lmoqda.

Smart-jamiyatning rivojlanish falsafasi masalalari akademik V.P.Tixomirovning ilmiy kolleji tomonidan faol o'rganilmoqda, u yerda axborot jamiyatini Smart-jamiyatga aylantirish muammolari chuqur o'rganilmoqda va shu asosda elektron ta'lim va aqlli ta'lim sifatida. Keling, ijtimoiy hayotda namoyon bo'ladigan va pedagogik kadrlarni tayyorlash va o'qitishning axborotlashtirish uchun konseptual asosga aylanishi kerak bo'lgan Smart-jamiyatning asosiy xususiyatlarini ko'rib chiqaylik. Aqlli iqtisodiyot yuqori darajada ekologik toza va energiya tejaydigan texnologiyalarga asoslanadi, bu yerda aqlli jamiyat fuqarolari davlat idoralari va xususiy biznes bilan o'zaro hamkorlikda xizmatlar ishlab chiqaradilar. Zamonaviy axborot-kommunikasiya texnologiyalaridan foydalanish korxonalarga uzoq ofislardan foydalanish, iste'molchilar va hamkorlar bilan uzluksiz Internet aloqasi orqali yuqori iqtisodiy natijalarga erishish imkonini beradi. Ish beruvchilar intellektual axborot muhiti orqali xodimlarning vakolatlarini taqsimlaydilar va ularga mos ravishda uzoqdan hal etiladigan hal qilinishi kerak bo'lgan vazifalarni tanlaydilar.

Smart-jamiatda ustuvor qadriyatlar moslashuvchanlik, o'ziga xoslik va ijodiy salohiyat kabi insoniy fazilatlardir. Demak, zamonaviy interfaol AKT va texnik vositalardan foydalangan holda nafaqat ma'lumotni tez va samarali topish va undan foydalanish, balki axborot muhitida samarali hamkorlik qilish qobiliyati insonning axborot madaniyatining ajralmas qismidir. Axborot jamiyatida ta'lim muammosiga bag'ishlangan zamonaviy nashrlarda ularning yashash joylarining tabiiy elementlari tarmoq, mobil aloqa vositalari bo'lgan "raqamli" odamlarning mavjudligi haqiqati keltirilgan. V.P.Tixomirov innovatsion o'quv muassasasini bitiruvchisi qanday bo'lishi kerakligi haqida o'z tasavvurini taqdim etdi: "Smart-jamiat fuqarosi (aqlli) hayoti davomida o'rganadi, yangilik yaratadi, hokimiyat bilan birgalikda ijtimoiy muammolarni hal qilish yo'llarini izlaydi, dunyo fuqarosi bo'ladi. Internet va texnologiyalardan foydalanishga tayyor odamlar yangi iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarga olib keladi, yangi madaniyat yaratadi". Smart-jamiatga intilishda aholining axborot madaniyatini maqsadli rivojlantirish zarur.

Jamiatni axborotlashtirishning zamonaviy bosqichidagi global muammolar tahlili shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimi XXI asr sharoitlariga yo'naltirilgan yangi ta'lim paradigmasi sifatida belgilangan bir qator tubdan yangi fazilatlarga ega bo'lishi kerak:

1. Ta'limning axborot sivilizasiyasini shakllantirish muammolarini hal etishga yo'naltirilganligi.
2. XXI asr sharoitlari uchun zarur bo'lgan oliy ta'limni sifatli o'zgartirish, malakali mutaxassislar soni.

3. Tabiat, inson va jamiyat rivojlanishining axborot qonunlari sohasidagi ilm-fanning so'nggi yutuqlarini o'rganishga e'tiborni qaratgan holda ta'limni poydevorlashtirish.

4. Ta'lim tizimining keng omma uchun ochiqligi.

5. Elektron va masofaviy o'qitish texnologiyalariga asoslangan ochiq ta'lim tizimini rivojlantirish.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida ta'lim tizimi yangi xususiyatlarga ega bo'lmoqda. Ta'lim konsepsiyasi bilimlarni berishga, ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan rasmiy professional ta'lim bilan identifikatsiyani olib tashlash orqali kengayib bormoqda. Ta'lim an'anaviy axborot texnologiyalari bilan to'ldiriladigan axborotni saqlash, qayta ishlash, uzatish uchun zamonaviy kompyuter va telekommunikasion texnologiyalardan foydalanishga asoslangan. Ta'lim xizmatlari va mahsulotlari bozorini shakllantirish va rivojlantirish ta'lim tizimi uchun muhimdir. Ushbu muammolarning yechimi ta'limni keng miqyosda axborotlashtirishga asoslangan.

Axborotlashtirishni inson faoliyatining barcha ijtimoiy ahamiyatli turlarida ishonchli, keng qamrovli va o'z vaqtida olingan ma'lumotlardan to'liq foydalanishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar sifatida belgilab, akademik A.P.Ershov ta'limni axborotlashtirish yangi axborot texnologiyalaridan foydalangan holda pedagogik muammolarni vosita shaklida hal qilish vositasi ekanligini ta'kidladi, pedagogik faoliyatning usullari va tashkiliy shakllarini sifat jihatidan o'zgartirishga imkon beradi. Ushbu g'oya ushbu tushunchani zamonaviy talqin qilish uchun asos bo'ldi. Ta'limni axborotlashtirish-bu ta'lim sohasini qulay va sog'liqni saqlash sharoitida ishlatiladigan AKT vositalarining imkoniyatlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan ilmiy-pedagogik, o'quv va metodik ishlanmalarni yaratish va ulardan maqbul foydalanish metodologiyasi, texnologiyalari va amaliyoti bilan ta'minlashning maqsadli tashkil etilgan jarayondir.

Ta'lim tizimini axborotlashtirish muammosining hozirgi holatini hisobga olgan holda, ikkita strategik maqsadga erishishni ta'minlaydigan axborot texnologiyalarini joriy etishning keng ko'lamli va murakkabligini ta'kidlash kerak: ta'lim faoliyatining barcha turlari samaradorligini oshirish va axborot jamiyatining talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash sifatini oshirish. Axborotlashtirishning turli xil darajalari - umumiy professional ta'lim, qo'shimcha ta'lim tizimi, o'rta maxsus va oliy kasb ta'limi va boshqalar uchun bir xil bo'lgan zamonaviy tendensiyalarni tahlil qilaylik.

Ta'limda qo'llaniladigan AKT vositalari deganda "axborotni to'plash, ishlab chiqarish, to'plash, saqlash, qayta ishlash, uzatish bo'yicha operatsiyalarni ta'minlovchi mikroprosessor, kompyuter texnologiyalari asosida ishlaydigan dasturiy-texnik vositalar va qurilmalar, shuningdek zamonaviy axborot almashish tizimlari" tushuniladi". Zamonaviy texnik vositalar, interfaol va mul'timedia elektron ta'lim tarkibiga ega bo'lgan axborot-ta'lim muhiti yangi mazmunini yaratish ushbu sohada hal qilinadigan muhim vazifalardan biridir.

Mobil texnologiyalar o'quv jarayonlarida smartfonlar, aloqa vositalari, noutbuklardan axborot tarmoqlariga tez ulanish imkoniyati va axborot resurslaridan umumiy foydalanishni tashkil qilish uchun dasturiy ta'minot va xizmatlarning paydo bo'lishi tufayli foydalanish imkoniyatini yaratadi. Elektron ta'limni faollashtirish va masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanishga yordam beradigan o'quv

resurslarini tarmoq asosida saqlash va o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi o'zaro aloqalar qo'llanilsa, mobil qurilmalar o'quv jarayoniga samarali qo'shiladi.

Sifatli raqamli ta'lim resurslari va dasturiy-uslubiy ta'minotning markazlashtirilgan ishlab chiqarilishi va ulardan ochiq foydalanish o'qituvchilarga o'quvchilarning faol mustaqil va samarali faoliyatiga yo'naltirilgan o'quv uslublari va ta'lim texnologiyalarini joriy etish imkonini beradi. Ta'lim tashkilotlari (professional ta'lim, universitetlar va boshqalar) tomonidan hamma uchun elektron darslar (ommaviy ochiq onlayn kurs (MOOC)) o'tkaziladigan ochiq o'quv portallarini yaratish global tendensiya hisoblanadi. Ushbu yo'nalishning ilg'orligi tarkibni keng o'quvchilarga taqdim etilishi kerakligini tushunishdan kelib chiqadi. Bu ta'limdagi mavjud tendensiyaning aks ettiradi: ma'lumotni izlash, baholash va izohlash qobiliyatini shakllantirishga yordam beradigan o'quv materialining ro'ldan o'quv jarayonining o'rni ustunlik qiladi.

Ta'limiy ma'lumotlarni an'anaviy, tasviri, passiv ravishda qabul qilinadigan shakldan vizualizatsiya qilish o'quvchi faol foydalanadigan kognitiv o'qitish vositalariga aylanadi. Elektron ta'lim tarkibiga qo'yiladigan asosiy talablar uning vizual taqdimotini yaxshilaydigan mul'timedia va interaktivlikdir. O'rganilayotgan ob'ektlar, jarayonlar, hodisalarning virtual modellari o'quv jarayonidagi zamonaviy vizual vositalarning eng yorqin namunalaridan biridir.

Ta'lim tizimiga yuqorida keltirilgan zamonaviy kompyuter texnologiyalarining joriy etilishi elektron ta'lim va masofaviy o'qitish texnologiyalarining (DOT) faol rivojlanishiga yordam beradi. "Elektron ta'lim" tushunchasi 90-yillarda paydo bo'lgan. O'tgan asrning boshlarida, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi tufayli u tobora dolzarb bo'lib qoldi. Ushbu davrda elektron ta'lim masofaviy o'qitishning texnologik yordami sifatida ko'rib chiqilgan bo'lib, o'qituvchilar va talabalar uchun mul'timediya o'quv qo'llanmalariga, elektron darsliklarga, avtomatlashtirilgan test tizimlariga va boshqalarga masofadan kirish imkoniyatini ta'minlaydi. Ushbu yo'nalishning rivojlanishi elektron ta'lim muammolarini hal qiladigan murakkab dasturiy ta'minot tizimlarining tarqalishiga olib keldi: o'quv tarkibini boshqarish tizimlari, test tizimlari, o'quv muhitini interfaol qo'llab-quvvatlash tizimlari, bilimlarni boshqarish tizimlari. Bu XXI asrning boshlarida ruxsat etilgan an'anaviy ta'lim muassasalari (universitetlar, professional ta'lim, qo'shimcha ta'lim va malaka oshirish muassasalari va boshqalar) o'quv jarayoniga elektron ta'limni faol joriy etish.

"Elektron ta'lim" tushunchasining zamonaviy talqini axborot-ta'lim muhiti (muammoli va loyihaviy asosda o'rganish, hamkorlikda o'rganish, talaba va o'qituvchi portfelini shakllantirish va boshqalar) asosida pedagogik texnologiyalardan foydalanishga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etish masalalarini tizimli hal qilishni nazarda tutadi.

Masofaviy o'qitish texnologiyalari deganda "asosan talabalar va o'qituvchilar o'rtasida bilvosita (masofadan turib) o'zaro ta'sirga ega axborot va telekommunikatsiya tarmoqlaridan foydalangan holda amalga oshiriladigan ta'lim texnologiyalari" tushuniladi. Masofaviy o'qitish elektron ta'limning ekstremal holati sifatida qaraladi, uning asosiy xususiyati o'quv jarayonini tashkil etish va uning sub'ektlarining ta'lim resurslari bilan o'zaro aloqasi nuqtai nazaridan an'anaviy ta'lim elementlarining yo'qligi hisoblanadi. Shunday qilib, ta'limni axborotlashtirish yo'nalishi sifatida elektron va masofaviy o'qitish ustuvorligi ko'rsatib o'tildi.

Elektron ta'lim, masofaviy o'qitish tushunchalari bilan bir qatorda "aralashgan ta'lim" atamasi keng tarqalgan bo'lib, an'anaviy o'quv mashg'ulotlari va elektron o'qitish texnologiyalarining kombinatsiyasini anglatadi. Deputat Lapchik ta'kidlaganidek, "bu zamonaviy texnologiyalar sifatida elektron ta'limning ahamiyatini oshiradigan aralashtirilgan ta'lim. Bu nafaqat tushunarli ma'noda masofadan o'qitish bilan bog'liq, balki boshqa mashg'ulotlar shakllari va turlari uchun ham muhimdir" [2, p. 5].

Uzoq vaqt davomida hech qanday me'yoriy reglament mavjud bo'lmaganiga qaramay, elektron ta'lim va masofaviy ta'limning eksperimental faoliyat doirasida joriy etildi:

- nogiron bolalar uchun masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish;
- o'quvchilarning o'quv yutuqlarini masofadan boshqarishni tashkil etish;
- qo'shimcha ta'limda masofaviy o'qitish texnologiyalarini joriy etish, o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini tashkil etish (tarmoqdagi ta'lim tashabbuslari);
- elektron ta'lim va masofaviy ta'limdan foydalangan holda ixtisoslashtirilgan mashg'ulotlarni tashkil etish;
- kasallik tufayli va karantin davrida professional ta'limni tark etgan bolalar uchun masofaviy darslarni o'tkazish;

PEDAGOGIKA

- iqtidorli bolalarni va talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini masofadan turib qo'llab - quvvatlash;

- professional ta'limda virtual aloqa tizimini tashkil etish;
- masofaviy ta'limni kunduzgi ta'limga (aralash texnologiyalar asosida) joriy etish.

Alohida ta'lim tashkilotlarining va umuman sohaning telekommunikasion tuzilmalarini yaratish. Hozirgi bosqichda ta'limni axborotlashtirishning o'ziga xos xususiyati har xil turdagi ta'lim tashkilotlari va mintaqaviy ta'lim tuzilmalarini loyihalashtirish va amalga oshirishdir. Axborot-ta'lim muhiti tashkiliy va uslubiy vositalarni, ma'lumotni saqlash, qayta ishlash, uzatish, o'quv ilmiy aloqalarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan dasturiy va dasturiy vositalarni o'z ichiga olgan ta'lim tashkiloti faoliyatining yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Ta'limga AKTni keng miqyosda joriy etish ta'siri ostida o'qituvchining o'quv jarayonidagi roli sezilarli darajada o'zgarib bormoqda, ularning kasbiy tayyorgarligini zamonaviy axborotlashtirish darajasiga muvofiqligi talablari qo'yilmoqda. O'qituvchining dars davomida to'g'ridan-to'g'ri o'quvchilarga yetkaziladigan ta'limiy ma'lumotlarning yagona tashuvchisi sifatida tutgan o'rni asosiy vazifasi talabalarning mustaqil ishlarini qo'llab-quvvatlash va tuzatish bo'lgan murabbiy, moderatorning muhim roli bilan almashtiriladi. Shu munosabat bilan o'qituvchining asosiy vazifasi "AKT va jahon axborot resurslarida yuqori sifatli navigasiyani" tashkil etishdir. Zamonaviy sharoitda axborot texnologiyalarining rivojlanishi o'qituvchilar tomonidan AKT kompetensiyasini doimiy ravishda takomillashtirishni talab qiladi. Bugungi kunda o'z-o'zini tarbiyalashda virtual ish uslubiy birlashmalari (WMO) alohida rol o'ynaydi, ular quyidagi ish shakllarini amalga oshiradilar: telekonferensiyalar, webinarlar, Internet-konferensiyalar, suhbatlar, masofaviy maslahatlar, master-klasslar va hk.

XULOSA

Shunday qilib, axborot jamiyatini va ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha zamonaviy ko'rsatmalarni tahlil qilish Aqlli jamiyatda an'anaviy ta'lim modelidan elektron ta'limga, so'ngra Smart-ta'limga o'tish jarayoni mavjudligini ta'kidlaydi. Aqlli ta'lim-bu "butun dunyo bo'ylab bepul tarkibga ega bo'lgan interfaol ta'lim muhitida moslashuvchan ta'lim. Aqlli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarga yangi bilimlarni shakllantirish va axborot izlash, tahlil qilish va innovatsiyalarni yaratish uchun AKTni yaxshi biladigan aqlli odamning shaxsini shakllantirishga imkon beradi".

Smart-ta'lim bo'yicha quyidagi asosiy xususiyatlar qayd etilgan:

- elektron ta'lim texnologiyalari majmui sifatida mutlaqo yangi tarkib bilan to'ldirilib, unga interfaol kirishni ta'minlaydi;
- ta'lim mazmunining katta qismi Internetdagi veb-resurslarda joylashgan;
- bilimlarni sinxron ravishda yetkazib berish uchun sharoitlar yaratiladi: saytda joylashtirilgan tegishli ma'lumotlar o'quv materialiga tezda kiradi;
- pedagogik Internet hamjamiyatlari rivojlanmoqda, bunda ta'lim tizimining mutaxassislari har bir muayyan fan uchun tarkib va o'qitish usullarini tushunishda xilma-xillikni ta'minlash uchun interfaol kontent bilan almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar;
- ta'lim muassasalari va o'qituvchilar umumiy standartlar, bitimlar va texnologiyalar asosida Internetda birgalikdagi o'quv faoliyatini amalga oshirish uchun birlashadilar;
- kollektiv o'quv jarayoni o'quv materiallarining umumiy omboridan foydalangan holda amalga oshiriladi;
- tinglovchilar kompetensiya modeliga muvofiq bilim, ko'nikma va faoliyat usullarini egallashga imkon beradigan ta'lim mazmunini ishlab chiqishda ishtirok etishlari mumkin.

Axborotlashtirish kontekstida ta'lim tizimida ro'y berayotgan global o'zgarishlarning nazariy tahlili haqiqiy qarama-qarshiliklarni ochib beradi:

- axborot jamiyatining o'zgaruvchan maqsadlari va ularning ta'lim muhitida aks ettirish o'rtasida;
- o'qituvchilarga bo'lgan o'zgarib turadigan talablar va ularning bu jarayondagi roli to'g'risida xabardorlik, zamonaviy axborot jamiyatida talab etiladigan fazilatlarini shakllantirish istagi o'rtasida.

"Aqlli ta'lim" kontsepsiyasida o'z aksini topgan ta'limni axborotlashtirishning yangi yuqori yo'nalishlari elektron ta'lim va masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish sohasidagi professional vakolatlar nuqtai nazaridan o'qituvchilar malakasiga yuqori talablarni qo'yadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ершов А.П. Информатизация: от компьютерной грамотности учащихся к информационной культуре общества / А. П. Ершов // Коммунист. – 1988. – № 2. – С. 82-92.

2. Лапчик М.П. Россия на пути к smart-образованию / М.П. Лапчик // Информатика и образование. – 2013. – № 2. – С. 3-9.
3. Niyazova N.A. Integratsiyalashgan axborot-ta'lim muhitida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Namangan, 2021. – 165 b.
4. Ниязова, Н. А., & Назарова, Ш. Ш. (2022). ТЕХНИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ БИТИРУВЧИСИНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ. Research Focus, 1(1), 86-91.
5. Ниязова, Н.А. (2022). КАСБ ТАЪЛИМИ ҲЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИДА УЗЛУКСИЗ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ. PEDAGOGS jurnali, 6(1), 326-337.
6. Niyazova, N. A. (2019). ADVANTAGES OF THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(12), 234-237.
7. Ниязова, Н. А. (2018). ЭЛЕМЕНТЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ, КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ. ББК 1 Р76, 111.
8. Ниязова, Н. А. (2018). Интеграция компетенций при разработке междисциплинарной интеграции. НАУКА–ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПРАКТИКЕ, 126.
9. Ниязова, Н. (2018). НЕФТЬ ВА ГАЗ КОНЛАРИ ЖАРАЁНИДА СОДИР БЎЛАДИГАН ЮТИЛИШЛАР, УЛАРНИ САБАБЛАРИ ВА ОЛДИНИ ОЛИШ ЧОРАЛАРИ. Экономика и социум, (5), 911-913.
10. Ниязова, Н. (2017). Системный анализ вырабатывания газовых шахт в виде управляемого объекта сложного процесса. Высшая школа, (3), 79-80.
11. Niyazova, N. (2017). CREATION OF MATHEMATICAL MODELS FOR THE MANAGEMENT OF DEVELOPMENT OF GAS FIELDS IN THE WATER PRESSURE. Теория и практика современной науки, (3), 3-7.
12. Naima, N. (2016). THE OIL MINES WHICH IS THE DETERMINATION OF INDICATION AUTOMATED CHAIN OF THE CONSTRUCTION OF MATHEMATICAL MODELS. Теория и практика современной науки, (2), 10-12.
13. Niyazova, N. (2016). DECISION WHICH IS PROVIDING OF EFFECTIVE MOVING OF LIMIT OF WATER AND GAS IN NORTHERN NISH AN MINE. Теория и практика современной науки, (3), 5-7.
14. Niyazova, N., & Ozbekistan, N. THE OIL MINES WHICH IS THE DETERMINATION OF INDICATION AUTOMATED CHAIN OF THE CONSTRUCTION OF MATHEMATICAL MODELS.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQ ODOBINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА У ДОШКОЛЬНИКОВ

PROBLEMS OF SPEECH ETIQUETTE FORMATION IN PRESCHOOL CHILDREN

Boybo'riyeva Saodat O'ralovna¹

¹Boybo'riyeva Saodat O'ralovna

—Surxondaryo viloyati, pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, katta o'qituvchi.

Аннотация

Tug'ilgandan boshlab, inson boshqa odamlar bilan munosabatlarga kirishadi. Muloqotsiz uning psixikasi shakllanmaydi. Muloqot jarayonida bola atrofdagi dunyoni, o'zini o'rganadi, tilni, kattalar va tengdoshlari o'rtasidagi munosabatlar me'yorlarini o'rganadi. Har qanday tarbiya va ta'lim vazifalari bolalarning muloqot qobiliyatlarini, mehribonlik, xayrixohlik qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Nutq xulq-atvori odob-axloq asoslarini o'rgatish maktabgacha yoshdan - til, bilim, og'zaki xushmuomalalik me'yorlarini o'zlashtirish yoshidan samarali bo'ladi. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlari amaliyotida og'zaki xushmuomalalikni tarbiyalash bo'yicha maqsadli ishlar amalda olib borilmoqda.

Shu bilan birga, maktabgacha yoshdagi bolalik davrida nutq xatti-harakati odob-axloqini tarbiyalash nafaqat bolaning nutqini muloqot vositasi sifatida takomillashtirish, balki bolalarga shaxsga hurmat ko'rsatishning aniq, tushunarli usullarini o'rgatish ham hisoblanadi.

Аннотация

С самого рождения человек вступает в отношения с другими людьми. Без общения его психика не формируется. В процессе общения ребенок познает окружающий мир, самого себя, усваивает язык, нормы отношений между взрослыми и сверстниками.

Обучение основам речевого поведения и манер эффективно с дошкольного возраста - с возраста овладения нормами языка, знаний, словесной вежливости, проводятся целенаправленные работы.

При этом воспитание манер речевого поведения в дошкольном детстве рассматривается не только как совершенствование речи ребенка как средства общения, но и научить детей четким, понятным способом проявления уважения к человеку.

Abstract

From birth, a person enters into relationships with other people. Without communication, his psyche is not formed. In the process of communication, the child learns about the world around him, himself, learns the language, the norms of relations between adults and peers need.

Teaching the basics of speech behavior and manners is effective from preschool age - from the age of mastering the norms of language, knowledge, and verbal politeness. targeted works are being carried out.

At the same time, education of the manners of speech behavior in preschool childhood is considered not only to improve the child's speech as a means of communication, but also to teach children clear, understandable ways of showing respect to the person.

Kalit so'zlar: muloqot, bolalar, maktabgacha yosh, nutq, nutq odobi, odob axloq qoidalari.

Ключевые слова: общение, дети, дошкольный возраст, речь, речевой этикет, правила этикета.

Key words: communication, children, preschool age, speech, speech etiquette, rules of etiquette.

KIRISH

Chexiyalik gumanist o'qituvchi Yan Amos Komenskiy XVI asrda nutq odobini shakllantirishning asosi sifatida bolalar nutqini rivojlantirish muammosiga katta e'tibor berdi. U o'zining "Onalar maktabi" qo'llanmasida nutqni rivojlantirishga bir bob bag'ishlaydi va u yerda insonning ongi va tilini erta bolalikdan rivojlantirish kerakligini ta'kidlaydi. Ya.A.Komenskiy birinchi olti yil davomida bolalarning aqliy rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish asosida nutqni shakllantirish bo'yicha tavsiyalar beradi. Ushbu asarda muallif imo-ishoralalar va mimikalarni tushunishni o'rganishni axloqiy nutq harakatining asosi deb hisoblagan holda, kattalarning uch yoshgacha bo'lgan bola bilan muloqotini tavsiflaydi. Maktabgacha yoshdagi bolaning nutq faoliyatini shakllantirish vositasi sifatida u bolalarning e'tiborini oddiy nutq va pozitsiya o'rtasidagi farqlarga qaratishni taklif qiladi, ularga majoziy nutqni tushunishga, she'rni yod olishga o'rgatishni tavsiya qiladi, bolalar bilan ishlashda badiiy hikoyalar va ertaklardan foydalanishni tavsiya qiladi.

Bola idrok qilishni va anglashni o'rgangan hamma narsa kattalar va bolalar bilan muloqotda paydo bo'ladi. Maktabgacha ta'lim nazariyotchilari va amaliyotchilari zamonaviy bolalar qanday muloqot qilishni bilmasligini, ular uchun bir-biri bilan kelishish qiyinligini ta'kidlaydilar. Bolaning muloqotda duch keladigan qiyinchiliklari, ayniqsa qo'shma faoliyatni tashkil qilishda uning axloqiy va intellektual rivojlanishiga ta'sir qiladi. Muloqot va birgalikdagi faoliyat tajribasi keyingi aqliy rivojlanishning butun binosi qurilgan poydevordir.

METODLAR

Muloqot muammosi psixologlar tomonidan turli jihatlarida ko'rib chiqiladi: turli xil faoliyatdagi odamlarning o'zaro ta'siri, sheriklarning munosabatlari, atrofdagi voqelikni va o'zini bilish vositasi sifatida. Bundan tashqari, muloqot jarayonida muloqot ishtirokchilari almashadigan nutq namoyon bo'lish shakllari va mazmuni o'rganiladi.

Maktabgacha ta'limda bolalarning nutqini o'stirishning vazifalari quyidagilardan iborat.

1. Bolalar bog'lanishli nutqini o'stirish.
2. Bolalar lug'atini boyitish.
3. Nutqning grammatik tomonini tarbiyalash, so'zlarning gapda o'zaro birikishi va gap hosil qilish uchun zarur bo'lgan turli grammatik shakllar, qo'shimchalardan foydalanishni o'rgatish.
4. Nutqning tovush tomonini tarbiyalash, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish, ovoz-oqangni tushunish, nutqiy nafas olishni to'g'ri bajarishni shakllantirish.
5. Maktabgacha ta'limda bolalarning nutqni tushunish, tinglash malakalarini shakllantirish, kattalarga nutq orqali murojaat qilish, dialogik va monologik nutqini o'stirish, hikoya tuzishga o'rgatish.
6. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish, badiiy asarlar, ertak, hikoyalarni o'rganish, kitobga bo'lgan muhabbatni shakllantirish, asar mazmunini tushunish, obrazlar xususiyati, nutqini ajrata bilishga o'rgatish.
7. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni rivojlantirish va maktabga tayyorlash.

Og'zaki va yozma nutqning yuksak madaniyati, ona tilini yaxshi bilishi va qobiliyati, lingvistik ekspressiv vositalardan foydalana olishi, til vositalarining uslubiy xilma-xilligi shaxsiy muvaffaqiyatning ishonchli kafolati hisoblanadi. Shaxsning nutq madaniyatiga murojaat qilishi ma'naviyatni tiklash usullaridan biri bo'lib, bunda ta'lim bolani madaniyat qadriyatlari bilan tanishtirish orqali uning ongi va qalbini "tarbiyalanuvchi" makondir.

Bolalik - bu ma'lumotlarning tozaligi va dunyoni o'rganishga tayyorlik davri bo'lib, qo'rqmaslik bilan ajralib turadi, stereotiplar yuklamaydi. Bundan tashqari, ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalik nutqni o'zlashtirishga ayniqsa sezgir va agar ona tilini bilishning ma'lum darajasiga 5-6 yoshda erishilmasa, bu yo'l, qoida tariqasida, keyingi yosh bosqichlarida muvaffaqiyatli yakunlanishi mumkin emas. Bola nutq normasini mustaqil ravishda o'zlashtira olmaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida kommunikativ madaniyat elementlarini ta'lim jarayoniga kiritish shaxslararo munosabatlarni shakllantirishga va madaniy nutq o'zaro ta'siri vositasi sifatida tilni o'zlashtirishga yordam beradi. Muloqotning ijobiy tajribasini erta shakllantirish zarurati uning yo'qligi bolalarda xatti-harakatlarning salbiy shakllarining o'z-o'zidan paydo bo'lishiga olib kelishi bilan bog'liq. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar va madaniy-mafkuraviy ko'rsatmalarning o'zgarishi yosh avlodni tarbiyalash muammolarini keskinlashtiradi va nutqning mazmuni odob-axloq qoidalarini bo'lgan kommunikativ madaniyatni shakllantirishning dolzarb vazifasini ochib beradi. Odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning madaniy shaklining yo'qligi tasodifiy kayfiyat va his-tuyg'ular uchun imkoniyat yaratadi, bu axloqiy va amaliy tabiatning salbiy oqibatlariga olib keladi, odamlarning farovonligini yomonlashtiradi, asab tizimini charchatadi va o'zaro tushunishga to'sqinlik qiladi. Bir kishining ikkinchi shaxsga bo'lgan hurmati kayfiyat yoki his-tuyg'u emas, balki xulq-atvor intizomi bo'lib, nutq odobi odamlarning o'zaro munosabatlarida tarbiyalovchi rol o'ynaydi. Til shaxsining axloqiy rivojlanishining namoyon bo'lishi sifatida nutq odob-axloq qoidalarini o'zlashtirish biz uchun ijobiy aloqa o'rnatish, nizolarsiz muloqot qilish qobiliyati sifatida tushuniladi.

MUNOZARA

Nutq odob-axloq qoidalarini rivojlantirish nutqiy muloqotning turli vaziyatlarida nutq xatti-harakatlarining normalari va qoidalarini o'zlashtirish jarayoni sifatida belgilanadi, bu nutq odob-axloq formulalari doirasini turli xil nutq vaziyatlariga mos ravishda kengaytirishda ifodalanadi. Nutq odob-axloq qoidalarini o'rgatish deganda biz ijobiy aloqalarni o'rnatish, tengdoshlar va kattalar bilan do'stona munosabatlarni rivojlantirish, xayrixohlikni ifoda etishga yordam beradigan ma'lum miqdordagi og'zaki muloqot formulalarini o'zlashtirishga qaratilgan jarayonni tushunamiz. Nutq odob-

PEDAGOGIKA

axloqini shakllantirishning ko'rib chiqilayotgan muammosi katta maktabgacha yoshdagi bolalarga qaratilgan, chunki aynan shu davrda axloqiy tamoyillar poydevori qo'yiladi, shaxsiyatning hissiy sohasi faol rivojlanadi va kundalik hayotning samarali tajribasi. aloqa shakllanmoqda. Bu jarayonlar asosan adabiy tilning lug'at boyligini o'zlashtirish va undan kattalar va tengdoshlar bilan og'zaki muloqot amaliyotida foydalanish asosida sodir bo'ladi. Bu muammo katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolaning kommunikativ va umumiy madaniyatini oshirish, unga axloqiy me'yorlar va axloqiy qadriyatlarni singdirish bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu umuman shaxsning nutq xatti-harakati uchun axloqiy javobgarligi sifatida belgilanishi mumkin.

Shu munosabat bilan pedagogika fani oldida zamonaviy ta'lim jarayonining mazmuni va tuzilmasini qayta ko'rib chiqish va sifat jihatidan o'zgartirish, uni iqtisodiy munosabatlarning yangi tabiatiga, o'zgargan qadriyat yo'nalishlari, dunyoqarashi va axloqiy g'oyalarga, shuningdek, ta'lim-tarbiyaning ijtimoiy taktikasiga muvofiqlashtirish kabi dolzarb muammo turibdi.

Zamonaviy pedagogika fanida bolalarning lingvistik ta'limi muhim ahamiyatga ega. Bu yerda so'z o'zining leksik ma'nolarining xilma-xilligi, grammatik kategoriyalarning o'zgaruvchanligi, uning muhim xarakteristikasi bilan o'rganiladi. ma'lum, so'z nutq xatti-harakatlarining tartibga soluvchisi sifatida amalga oshiriladi. Odob lug'atini o'zlashtirib, bola xalqning ijtimoiy nutq tajribasining bir qismini "o'zlashtiradi", o'zi joylashgan madaniy muhitga xos bo'lgan madaniy va nutq me'yorlarini o'zlashtiradi. Nutq odob-axloq qoidalarining og'zaki formulalarini maktabgacha yoshdagi bolaning atrofida kattalar va tengdoshlari bilan nutqiy o'zaro ta'sirining umumiy tizimiga kiritish qulay kommunikativ maydonni shakllantirishga yordam beradi va bolaning ruhiy dunyosiga so'zsiz ta'sir qiladi. Zero, ma'lumki, so'z ruhni shakllantiradi.

NATIJALAR

Shunday qilib, katta maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq odob-axloq qoidalarini shakllantirish muammosining dolzarbligi uning yosh avlodni axloqiy tarbiyalashda, yangi ijtimoiy-madaniy ustuvorliklar va zamonaviy jamiyatning dolzarb talablariga muvaffaqiyatli moslashishdagi alohida o'rni bilan belgilanadi. Tadqiqotimiz davomida maktabgacha ta'lim tashkilotida o'quv jarayonini tashkil etish nazariyasi va amaliyotini tahlil qilish orqali bir qator qarama-qarshiliklarni aniqladi:

- -katta maktabgacha yoshdagi bolalarning nutq madaniyatini o'zlashtirishga bo'lgan sezgirligi va uni shakllantirishning ilmiy va uslubiy asoslarining yetarli darajada rivojlanmaganligi muammosi;

- -Maktabgacha yoshdagi katta yoshdagi bolalarda nutq odobini shakllantirishning mazmuni va pedagogik shartlarini aniqlash muammosi;

Ushbu muammolarning yechimi sifatida bir qator tavsiyalarni ishlab chiqdik.

- Bolalar nutqi ijtimoiy muhitda, ijtimoiy aloqalar kengayishiga qarab, kattalar va tengdoshlar bilan muloqot qilish jarayonida rivojlanadi. Shu sababli bolalarning nutq madaniyati tarbiyachi va atrofida barcha odamlarning nutq madaniyati bilan uzviy bog'liq holda olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

- Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqi faoliyat jarayonida va birinchi navbatda, o'yin va mehnatda shakllanadi. O'yin va mehnat bolalarning til sohasidagi mustaqilligi uchun sharoit yaratadi. Bolalar nutqini o'yin jarayonida shakllantirish.

- Maxsus guruhlarda o'qitish. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning zarur va muhim vositasidir.

- Nutqning rivojlanishi bolalar bog'chasining butun pedagogik jarayoni bilan uzviy bog'liklikda bo'lishiga bog'liq.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda,

1. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq odob-axloq qoidalarini shakllantirish ularning shaxsiyatining kommunikativ madaniyatini rivojlantirish uchun asosdir.

2. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq odobini shakllantirish jarayonining samaradorligi quyidagi pedagogik shartlar bilan belgilanadi:

- a) pedagogik o'zaro ta'sir axloqiy kommunikativ yo'nalish bilan tavsiflanadi;

- b) katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarning kattalar va tengdoshlari bilan nutqiy o'zaro munosabati amaliyotida odob-axloq lug'atidan ijobiy foydalanishga qaratilgan pedagogik vaziyatlar yaratiladi:

- v) madaniy va nutq me'yorlarining tashuvchisi sifatida badiiy adabiyot bilan tanishish

jarayonida taqdim etilgan odob-axloq lug'ati namunalaridan foydalaniladi; d) katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ madaniyatini tarbiyalashda madaniy jihatdan mos usullar (o'rgatish, faollashtirish, rag'batlantirish) qo'llaniladi.

3. Maktabgacha yoshdagi bolada nutqiy xulq-atvorni shakllantirish jarayoni ikki turdagi ta'lim va kommunikativ faoliyatning integratsiyasiga asoslanadi : maxsus o'quv va ijtimoiy-madaniy. Faoliyatning birinchi turi kirishga yo'naltirilgan va operatsion-kognitiv xususiyatga ega , ikkinchisi - real va simulyatsiya qilingan vaziyatlarda ijtimoiy-madaniy ko'nikmalar, o'zaro ta'sir qilish usullari va xatti-harakatlarini shakllantirish bilan bog'liq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Yan Amos Komenskiy. "Onalar maktabi" 1632 y. (Jan Amos Comenius. "School of Mothers" 1632 y).
2. S.Nabiyeva. Maktabgacha ta'limda nutq o'stirish metodikasi. O'quv dasturi. Qo'qon 2001-yil. (S. Nabiyeva. Methodology of speech development in preschool education. Curriculum. Kokan 2001).
3. D.R Babayeva "Nutq o'stirish metodikasi" o'quv qo'llanma. T.: "Fan va Texnologiya" (D. R. Babayeva "Methodology of speech development" training manual. T.: "Science and Technology").

TALABALARNING AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA MUSTAQIL TA'LIM OLIISHINING NAZARIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

THEORETICAL AND PEDAGOGICAL BASIS OF INDEPENDENT LEARNING OF STUDENTS THROUGH INFORMATION TECHNOLOGIES

Qanoatova Nazokat Sotvoldi qizi¹

¹Qanoatova Nazokat Sotvoldi qizi

– Andijon davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada axborot texnologiyalari vositasida talabalarning mustaqil ta'lim olish mexanizmini takomillashtirishga qo'yiladigan pedagogik talablar, mezonlar, dasturiy ta'minoti va bosqichlarini bugungi kun nuqtai nazaridan takomillashtirish, axborot texnologiyalari asosida mustaqil ta'lim olishga doir ijtimoiy, psixologik, pedagogik, metodik adabiyotlarni ilmiy nazariy jihatdan o'rganilib, tahlil etish orqali unga qo'yiladigan pedagogik talablar, mezonlar, dasturiy ta'minoti, shakllari va yaratish bosqichlari bir butun yaxlit tizim sifatida bayon etilgan hamda axborot texnologiyalariga qo'yiladigan pedagogik talablar, mezonlar bugungi ta'lim-tarbiya tizimida kechayotgan islohotlar zamonaviy axborot texnologiyalari nuqtai-nazaridan fikr-mulohazalar yoritilgan.

Аннотация

В данной статье представлены педагогические требования, критерии, программное обеспечение и этапы совершенствования механизма самостоятельного обучения студентов с помощью информационных технологий с позиций сегодняшнего дня. Социальная, психолого-педагогическая, методическая литература по самостоятельному обучению на основе информационных технологий изучены научно и теоретически. Педагогические требования, критерии, программные формы и этапы создания описываются как целостная система посредством анализа. Также освещены педагогические требования к информационным технологиям, критерии, реформы в современной системе образования и взгляды с точки зрения современных информационных технологий.

Abstract

In this article, the pedagogical requirements, criteria, software and stages for improving the mechanism of independent learning of students with the help of information technologies from today's point of view. Social, psychological, pedagogical, methodical literature on independent education based on information technologies are presented. Pedagogical requirements, criteria, software, forms and stages of creation are described as a whole integrated system through scientific theoretical research and analysis, as well as pedagogical requirements and criteria for information technology Reforms in the education system are discussed from the point of view of modern information technologies.

Kalit so'zlar: pedagogik talab, mustaqil ta'lim, ta'lim tizimi, mexanizm, axborot texnologiyalari, pedagogik va psixologik adabiyotlar, ta'lim-tarbiya, dasturiy ta'minot, mezon.

Ключевые слова: педагогический спрос, самостоятельное образование, образовательная система, механизм, информационные технологии, педагогические и психологические литературы, образование, программное обеспечение, критерий.

Key words: pedagogical demand, independent education, educational system, mechanism, information technologies, pedagogical and psychological literature, education, software, criteria.

KIRISH

Axborot ta'lim muhitida pedagogika oliy ta'lim muassasalarining boshlang'ich ta'lim yo'nalishlari o'quv jarayonida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning nazariy-pedagogik asoslarini ishlab chiqish, talabalarga mustaqil ta'lim olish jarayonida ilmiy va amaliy ahamiyatga molik nazariy ma'lumotlar, qonun-qoidalar, tushunchalar berilishi bilan birgalikda, dastavval talabalarning yoshi va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda fanlararo bog'lanishda takrorlashning oldini oladigan izchil ketma-ketlikka asoslangan uyg'unlikning bo'lishi va zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'limga tezkor kirib kelishini inobatga olgan holda, talabalarning mustaqil ta'lim olish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biriga aylanib bormoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mamlakatimizda mustaqil ta'limni tashkil etish bo'yicha elektron o'quv adabiyotlar yaratish va ulardan mustaqil ta'limda keng foydalanish muammolari bo'yicha olimlardan A.A.Abduqodirov,

M.A.Aripov, R.X.Ayupov, R.X.Djurayev, S.I.Ismoilov, N.I.Taylaqov, K.A.Tursunmetov, U.Sh.Begimqulov, M.H.Lutfillayev, Q.T.Olimov, Sh.M.Komilov, Sh.T.Ermatov, N.R.Rustamovlar tadqiqot ishlari olib borgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari olimlaridan A.A.Andreyev, V.V.Aleynikov, Ye.A.Alenicheva, O.I.Basina, O.V.Bondarenko, A.N.Nebaba, K.Ye.Demixov, N.N.Yelistratova, Ye.S.Polat, Ye.A.Petrova, A.N.Chuksina, A.Yu.Yakunin, Ye.L.Fedotovalarning tadqiqot ishlarida mustaqil ta'lim tizimini axborotlashtirish, elektron o'quv adabiyotlar yaratish hamda ulardan talabalarining mustaqil ta'lim jarayonida foydalanish masalalari tadqiq etilgan.

Xorijlik olimlar W.L.Rosch, B.Phillipp, B.Andresen, K.Brink, J.Watson, A.Hillarning tadqiqotlarida axborot texnologiyalari asosida talabalarining mustaqil ta'lim olish jarayonlarida elektron qo'llanmalar yaratish, ulardan ta'lim tizimida foydalanish va rivojlanish istiqbollari masalalari o'rganilgan.

Biroq nazariy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda bo'lajak boshlang'ich ta'lim mutaxassislarini zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalaridan bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlari davr talabiga aylanmoqda. Bu esa pedagogika oliy ta'lim muassasalari uchun mustaqil ta'lim olish mexanizmlarini ishlab chiqish hamda ulardan ta'lim jarayonida foydalanish metodikasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

OLINGAN NATIJALAR

Axborot texnologiyalari vositasida talabalarining mustaqil ta'lim olish mexanizmini takomillashtirish vazifalari:

- mustaqil ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarining tuzilishi va mazmuniga qo'yiladigan pedagogik-psixologik talablarni aniqlashtirish;

- pedagogika oliy ta'lim muassasalari boshlang'ich ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun axborot texnologiyalari vositasida mustaqil ta'lim olish mexanizmlarini ishlab chiqish;

- axborot texnologiyalari vositasida talabalarining mustaqil ta'lim olish bosqichlarini takomillashtirish;

- talabalarining mustaqil ta'lim olish jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini baholash mezonlari va ko'rsatkichlarini ishlab chiqish.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining mustaqil ta'lim olish jarayonida axborot texnologiyalariga qo'yiladigan talablar:

- axborot texnologiyalarining tuzilishi va mazmuniga qo'yiladigan ergonomik tavsifga ega turlicha murakkablik darajasiga ega o'quv materiallarining mujassamlashuvi, ko'rgazmalilikning yuqori darajasiga egalik, variativ topshiriqlar majmuasini o'zida aks ettirish kabi pedagogik-psixologik talablar o'qitishning interaktivlik va optimallik jihatlarini didaktogen produktivlikka ega bo'lishini bevosita hisobga olish;

- boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining mustaqil ta'lim olish jarayonini axborot texnologiyalari vositasida tashkil etishning modullilik, to'liqlilik, ko'rgazmalilik, tarmoqlanish, boshqaruvchanlik, moslashuvchanlik kabi tamoyillari o'qitish jarayonida subyekt-obyekt ko'rinishiga ega informatsion o'zaro ta'sir ko'rsatish jarayonlarini kompyuter vositasida qo'llab-quvvatlashni taqozo etuvchi kursni texnologik ssenariysini tuzish algoritmi bilan identivligini qat'iy belgilash;

- axborot texnologiyalari vositasida boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining mustaqil ta'lim olish manbalarini to'plash, sifatni maqbullashtirish, tarkibiy tuzilmani belgilash, gipermatnni loyihalash, intellektual yadroni hosil qilish, o'rgatuvchi tizimni tarkib toptirish, vizuallashtirish bosqichlarini konstruksiyalash jarayonlarida multimediali komponentni uzluksiz korreksiyalash mexanizmini ishlab chiqish;

- axborot texnologiyalari vositasida mustaqil ta'lim olish samaradorligini baholashning sifat mezonlari ta'lim standartlariga muvofiqlik, o'quv materiallarining to'liq o'zlashtirish imkoniyatiga egalik, o'quv faoliyatini tashkil etish va ta'limiy natijalarni tashxis etish shakllari bilan uyg'unlik ko'rsatkichlarini takroriy qayta aloqaga kirishuv darajasi adekvatligini maksimal hisobga olish.

Axborot texnologiyalari vositasida talabalarining mustaqil ta'lim olishining amaliy natijalari quyidagilardan iborat: axborot texnologiyalari vositasida talabalarining mustaqil ta'lim olishining tuzilishi, mazmuni, pedagogik talablar, baholash mezonlari talabalarda shakllantirilishi zarur bo'lgan kasbiy kompetensiyalar doirasida takomillashtirish pedagogika oliy ta'lim muassasalari uchun axborot texnologiyalari asosida mustaqil ta'limni tashkil etishning elektron manbalarini yaratish; pedagogika oliy ta'lim muassasalarida axborot texnologiyalari vositasida mustaqil ta'limni tashkil etishning tarkibiy tuzilmasi modullarini motivatsion algoritm vositasida takomillashtirish; axborot texnologiyalari

PEDAGOGIKA

vositasida talabalarning mustaqil ta'lim olishida keltirilgan ma'lumotlar va yangiliklarning izchilligi, uzviyligi va vorisiyligi asosida foydalanish samaradorligi aniqlash.

MUHOKAMA

Axborot texnologiyalari vositasida talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishning ilmiy ahamiyati pedagogika oliy ta'lim muassasalari uchun axborot texnologiyalaridan foydalanishga qo'yiladigan talablar nazariy-pedagogik jihatdan asoslanganligi, elektron darsliklar mustaqil ta'limni baholash mezonlari asosida ishlab chiqilganligi, oliy ta'lim muassasalari uchun mustaqil ta'lim jarayonida foydalanishning metodik asoslari ishlab chiqilganligi bilan izohlanadi.

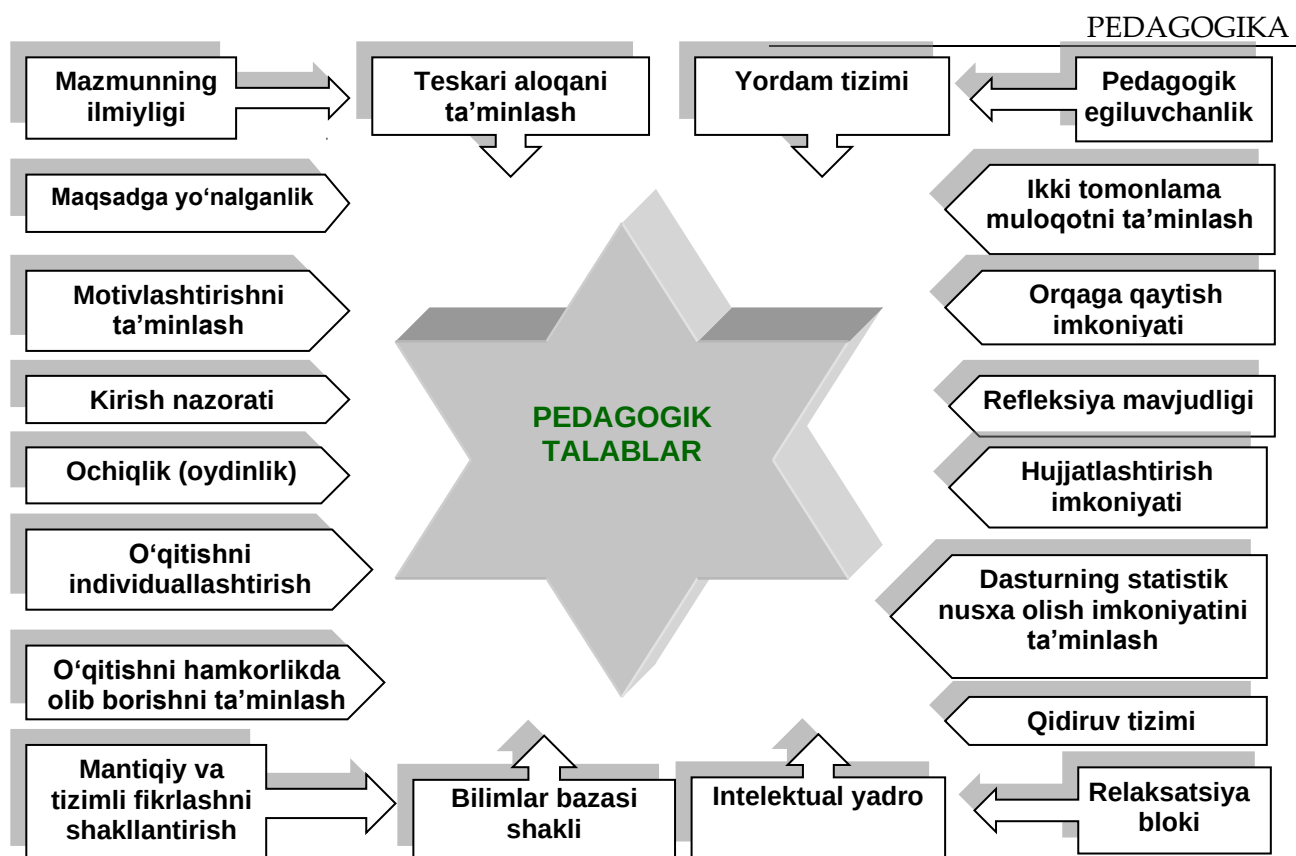
Mustaqil ta'limni tashkil etishda axborot texnologiyalaridan foydalanishga qo'yiladigan umumiy talablar

- axborot texnologiyalari manbalari o'quv dasturiga mos kelishi va mustaqil ta'lim jarayoni talablariga javob berishi kerak;
- o'rganilayotgan kursning mazmunini ochib berishi va o'quv jarayoni maqsadiga erishish uchun yetarli hajmga ega bo'lishi kerak;
- O'quv-uslubiy maqsadlarga erishishga xizmat qiluvchi illustrativ elementlarni o'z ichiga olishi kerak (ya'ni, kompyuterning multimediali imkoniyatlaridan mumkin qadar maksimal darajada foydalanish lozim);
- elektron manbalarga gipermurojaat qilish kabi, zarur bo'lganda tashqi veb-manbalar va resurslarga ham murojaat qilishni o'zida jamlashi kerak;
- talabaning materialni o'zlashtirishini mustaqil baholash uchun o'z-o'zini tekshirish imkonini beruvchi nazorat va test savollariga ega bo'lishi kerak.

1-rasm. Mustaqil ta'limni tashkil etishda axborot texnologiyalaridan foydalanishga qo'yiladigan umumiy talablar

Mustaqil ta'limni tashkil etishda axborot texnologiyalaridan foydalanishga qo'yiladigan umumiy pedagogik talablar mavjud.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining mustaqil ta'lim olish jarayonida axborot texnologiyalarining amaliy ahamiyati talabalarning elektron manbalarni to'plash, sifatni maqbullashtirish, tarkibiy tuzilmani belgilash, gipermatnni loyihalash, intellektual yadroni hosil qilish, o'rgatuvchi tizimni tarkib toptirish, vizuallashtirish bosqichlarining loyihalashtirilganligi, multimediali komponentni uzluksiz korreksiyalash mexanizmi, elektron manbalardan foydalanish samaradorligini baholashning sifat mezonlarini ishlab chiqilganligi bilan belgilash maqsadga muvofiq.

2-rasm. Axborot texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik talablari

Mustaqil ta'limni tashkil etishda axborot texnologiyalaridan foydalanishga qo'yiladigan quyidagi asosiy pedagogik talablar 2-rasmida keltirilgan. Bu rasmda ikki tomonlama muloqotni ta'minlash, orqaga qaytish imkoniyati, talabalarga mustaqil ta'lim olish imkoniyatini ta'minlashi, relaksatsiya blokining mavjudligi kabi axborot texnologiyalariga qo'yiladigan pedagogik talablar taklif etilgan.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida talabalarning axborot texnologiyalari vositasida mustaqil ta'lim olishlari tegishli fan mazmuni, ta'lim maqsadlariga hamda davlat ta'lim standartlariga mos kelishi, talabalarning mustaqil bilim olishini ta'minlashi, fanga oid yetarli miqdordagi ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirilgan bo'lishi, talabaga o'z-o'zini yoki o'qituvchiga talabalar bilimni baholash va nazorat qilish imkoniyatini yaratishi lozim. Elektron o'quv adabiyotlar o'z mazmuni, unda ta'limni individuallashtirish tamoyillariga ko'ra mustaqil holda ta'lim olishning hamma xususiyatlarini o'zida aks ettirishi zarur.

Yuqoridagi tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarning axborot texnologiyalari vositasida mustaqil ta'lim olishlarida axborot texnologiyalarining quyidagi xususiyatlarini keltirish mumkin:

- o'qituvchining talabaga eng yaqin uslubiy yordam ko'rsatuvchi vosita;
- fanning har bir bobiga, mavzusiga tegishli nazariy va amaliy ma'lumotlarni axborot texnologiyalari vositalar orqali o'zlashtirish imkoniyatlarining mavjudligi;
- turli ma'lumotlardan elektron foydalanish imkoniyati;
- fanga oid amaliy dasturlar mavjudligi;
- fanga oid test savollari, topshiriqlar, dam olish o'yinlarining mavjudligi;
- ma'lumotlarning ixchamligi;
- qisqa vaqt ichida ko'p ma'lumot berish imkoniyatining mavjudligi;
- talabalarning o'zlashtirish samaradorligini yuqori bo'lishi.

XULOSA

Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining mustaqil ta'limini tashkil etish mezonlari va bosqichlarini aniqlashtirish, axborot texnologiyalari tuzilishi va mazmuniga qo'yiladigan talablar takomillashtirilishi zarur. Shu bois mustaqil ta'lim jarayonida elektron ma'lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, bilimlarni interaktiv usulda taqdim etish va nazorat qilish kabi mezonlar asosida mustaqil ta'lim dasturlarining tuzilishi va mazmuni, baholash mezonlari va bosqichlariga

PEDAGOGIKA

qo'yiladigan pedagogik talablarning takomillashtirilishi axborot ta'lim muhitida talabalarning doimiy izlanishlarini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish KONSEPSIYASI" Farmoni
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston demokratik o'zgarishlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda. Toshkent-2021; 52-53 betlar.
3. Jumaboyev S.M. Ta'limni kompyuterlashtirish va uning tarkibi // Iqtidorli talabalarning "yoshlar va zamonaviy texnologiyalar" mintaqaviy ilmiy amaliy konfrensiyasi tezislar to'plami. Jizzax-2008 y. 28-29 mart. -315 b.
4. Sadikova Feruza Maxmudjanovna AXBOROT TA'LIM MUHITIDA TALABALAR MUSTAQIL ISHINI TASHKIL ETISH // Sovremennoye obrazovaniye (Uzbekistan). 2020. №7 (92). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ahborot-talim-mu-itida-talabalar-musta-il-ishini-tashkil-etish> (data obrasheniya: 22.04.2023).
5. Hamdamov R., Begimkulov U., Tayloqov N. TA'LIMDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI. Oliy ta'lim muassasalari uchun / O'zME davlat ilmiy nashriyoti. -T.: 2010,120 b.
6. Mirzakarimova M. EFFECTIVENESS OF STUDENTS' ENTREPRENEURIAL SKILLS DEVELOPMENT THROUGH CLIL TECHNOLOGIES // Академические исследования в современной науке. – 2023. – Т. 2. – №. 8. – С. 92-94.
7. Mirzakarimova M. The Necessity to Develop Students' Entrepreneurial Skills in English Classes - Telematique, 2022. 7128-7131 p.
8. Madaminjonovna, M. METHODOLOGY OF EDUCATIONAL TEACHING OF GENERAL SCIENCES.
9. Alqorov Q., Doniyorova Sh6, Burxonov R. TALABALAR MUSTAQIL TA'LIM OLIH FAOLIYATINI TASHKIL ETISH VA BOSHQARISH TEXNOLOGIYASI // Vestnik Nauki i Tvorchestva. 2020. №12 (60). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/talabalar-musta-il-talim-olish-faoliyatini-tashkil-etish-va-bosh-arish-tehnologiyasi> (data obrasheniya: 22.04.2023).
10. Zaripov, L. Talabalar mustaqil ta'limini tashkil etish: metodik qo'llanma / – Toshkent: "Sano-Standart", 2023. – 32 b.

O'QUVCHILARDA BADIY-IJODKORLIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK ZARURATI

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ У ШКОЛЬНИКОВ

SOCIO-PEDAGOGICAL NEED FOR THE DEVELOPMENT OF ARTISTIC AND CREATIVE SKILLS IN PUPILS

Karimov Oybek Mo'minjon o'g'li¹

¹Karimov Oybek Mo'minjon o'g'li

– Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotasiya

Mazkur maqolada o'quvchilarda badiiy-ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish zarurati, o'quvchilarning badiiy-ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning asosiy maqsadi – yosh avlodni har tomonlama yetuk, jamiyatimiz taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan barkamol insonlar etib shakllantirish ekanligi to'g'risidagi fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Аннотация

В данной статье рассматривается необходимость развития художественно-творческих способностей у учащихся, основной целью развития художественно-творческих способностей учащихся является формирование подрастающего поколения зрелых во всех отношениях, всесторонне развитых людей, необходимых для развития нашего общества. сделаны.

Abstract

In this article, the need to develop artistic-creative skills in students, the main goal of developing artistic-creative skills of students is to form the young generation mature in all respects, well-rounded people necessary for the development of our society. comments are made.

Kalit so'zlar: pedagogik-psixologik, badiiy-ijodkorlik, zamonaviy dunyoqarash, ijtimoiy zarurat, uzluksiz ta'lim, individual sifatlar, barkamol inson, ta'lim standartlari, Ta'lim va tarbiya, ilmiy-metodik.

Ключевые слова: педагогико-психологический, лингвокультурологический, современное мировоззрение, социальная необходимость, непрерывное образование, индивидуальные качества, экономическое развитие, образовательные стандарты, образование и обучение, научно-методический.

Key words: pedagogical-psychological, linguistic and cultural, modern outlook, social necessity, continuous education, individual qualities, economic development, educational standards, Education and training, scientific-methodical.

KIRISH

Bugungi kunda o'quvchilarning badiiy-ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishning asosiy maqsadi – yosh avlodni har tomonlama yetuk, jamiyatimiz taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan barkamol insonlar etib shakllantirishdir. Barkamol inson o'zida ma'naviy va jismoniy yetuklikni mujassam etadi. O'quvchilarning badiiy-ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish uchun birinchi galda xalq og'zaki ijodi, xalq ertaklari, hikoyalar, afsonalar, bolalar ensiklopediyasi hamda tasviriy ifodani aks ettiruvchi bolalar kitoblari asosiy o'rin tutadi. Bundan tashqari sharq mutafakkirlarining merosi, she'r va g'azallari, badiiy ijod namunalari dasturilamal bo'lib xizmat qiladi. Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshbandiy, Al-Buxoriy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad al-Xorazmiy, Abulqosim Firdavsiy, Amur Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari jahonga taniqli bir necha aql egalarining ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-ta'limiy qarashlariga tayanib ish ko'rilsa, o'quvchilarning ijodiy tasavvurini rivojlantirish ishlari yanada mukammallik asb etadi.

Markaziy Osiyoda ta'lim metodlarining rivojlanish tarixi o'rganilganda turli ta'lim usullari amaliyotda qo'llanganini ko'rish mumkin. Jumladan, Abu Ali ibn Sino "Tadbir al - ma'nozil" asarida yosh bolalarni tug'ilganidan boshlab voyaga yetgunigacha ma'lum tartibda tarbiyalab borish lozimligini aytadi. U bolalarni yakka tartibda o'qitishdan ko'ra jamoa tartibida o'qitishni afzal deb biladi va bu usulning ustunligi haqida shunday deb yozadi: "O'quvchilar o'qish va tarbiya davomida ilmga chanqoqlik sezadilar. O'quvchilar birga bo'lganlarida doim bir-birlari bilan g'aplashadilar va bu bilan o'z tasavvuri va nutqlarini rivojlantiradilar"[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ijodiy shaxsni tarbiyalash muammolari Yan Amos Komenskiyning tadqiqotlarida alohida o'rin tutgan bo'lib, u borliqni o'rganishga yordam beruvchi shaxs sezgi organlarining bilish tizimidagi yetakchi o'rinni egallashini ta'kidlagan, bilish jarayonlarining rivojlanishida empirik, ilmiy va amaliy bosqichlarini, bilishning asosiy manbalari bo'lgan ong va sezgilar xususiyatini tavsiflab bergan.

Respublikamiz pedagog olimlari S.Nishonova, M.Quronovlarning tadqiqotlarida o'quvchi shaxsining ma'naviy-axloqiy ongini shakllantirish asosida barkamol avlodni voyaga yetkazish va barkamol shaxsni shakllantirish konsepsiyalari yaratilgan [2].

Psixologik-pedagogik va uslubiy adabiyotda bolaning ijodiy rivojlanishiga qaratilgan vazifalar keng tarqalgan, ammo ular tizimda ro'yxatga olinmagan, hech qanday ko'rsatkichlar ishlab chiqilmagan. O'quvchilarning darsda badiiy-ijodiy tasavvurini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlar aniqlanmagan.

Tadqiqotimizda konseptual va atamashunoslik apparatlarini ochib berish maqsadida ijodkorlik, psixologik va pedagogik tadqiqotlardagi ijodiy tasavvur qanday tushunilganligini, bunyodkorlik va ijodkorlik bilan qanday bog'liqligini aniqlashga harakat qildik.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da - "ijodiylik, ijod, yaratuvchilik bilan bog'liq bo'lgan ijodiy faoliyat, ijodiy mehnat" sifatida ta'riflangan.[3] Pedagogik lug'atlarda: "ijodkorlik - tajribani qayta tashkil etish va yangi bilimlar va ko'nikmalar kombinasiyasini shakllantirish asosida yangi narsani ishlab chiqaradigan faoliyatdir," - deb keltiriladi.

Ijodkorlik turli darajalariga ega. Bir darajadagi ijodkorlik mavjud bilimlarni qo'llash bilan tavsiflanadi; boshqa darajadagisi esa ob'ektlar yoki bilim sohalarining odatdagi ko'rinishini o'zgartirishda yangicha yondashuv deb baholanadi.

Ijodiylik, ijodkorlik masalalari bo'yicha o'tgan yillar davomida professor Sh.S.Sharipov, Ch.T.Shokirova, N.G.Alovutdinova, M.Abdullayeva, A.R.Hamroyev, B.R.Adizov, Z.T.Nishanovalar bir qator izlanishlar olib borgan.

Sh.S.Sharipov "O'quvchilar kasbiy ijodkorligi uzviyligini ta'minlashning nazariyasi va amaliyoti" nomli doktorlik dissertatsiyasida: "O'quvchilar ijodiy faoliyatini tashkil qilishda ikki o'zaro bog'liq vazifani e'tiborga olish lozim. Ularning birinchisi – o'quvchilar ijodiy faoliyatida mustaqil fikrlashni rivojlantirish, bilim egallashdagi intiluvchanligi, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishi bilan; ikkinchisi – o'zlashtirgan bilimlarni ta'limda va amaliy faoliyatda mustaqil qo'llay olishga o'rgatish bilan belgilanadi" - deb ta'kidlaydi.[4] Sh.S.Sharipovning keltirib o'tgan vazifalariga tayangan holda o'quvchilarning nafaqat kasbiy ijodkorligini, balki ijodiy faoliyat jarayonini bolalarning kichik yoshidan boshlab shakllantirish, boshlang'ich sinf davrida ularning tasavvurini boyitish orqali aqliy ko'nikmalarini rivojlantirib borish, o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishishlarida turli yechimlarni topib, to'g'ri qaror chiqarish ko'nikmalariga odatlantirish orqali tashkil etish mumkin. Tadqiqotimizda o'quvchilarning ijodiy tasavvurini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlarning ayrimlarida o'quvchilarni kasbga yo'naltirishning ba'zi belgilari keltirib o'tilgan.

Zehnllilik, topqirlik, sinchkovlik, qiziquvchanlik, izlanuvchanlik sifatleri mustaqil va ijodiy faoliyatni tashkil qilishning asosiy omillari hisoblanadi. Ta'lim jarayonining ushbu asosda tashkil etilishi o'qituvchi va o'quvchi muloqotini individual va differensial yondashuvga asoslangan innovasion texnologiyalarni joriy etishni taqozo etadi. Pedagogikada innovasion yondashuvni joriy etishda ijodkorlik faoliyatining ma'naviy, didaktik, texnologik, tashkilotchilik kabi turlaridan keng foydalanish mumkin.[5]

Ma'naviy ijodkorlik – o'qituvchi va o'quvchilar orasida ma'naviy axloqiy sohada yangi sifatli natija beruvchi takrorlanmas o'ziga xos yondashuvga asoslangan faoliyat turi.

Didaktik ijodkorlik – o'quv materialini tanlash, loyihalash hamda o'quvchilar o'zlashtirishining yangi yo'nalishlarini ishlab chiqishga asoslangan faoliyat turi.

Texnologik ijodkorlik yuqori natijaga erishish imkonini beruvchi yangi tizimlar, jarayonlar va vaziyatlarni izlash hamda yaratish bilan bog'liq faoliyat turi bo'lib, u o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini butunlay qamrab oluvchi ijodkorlikning eng murakkab turi hisoblanadi. Ushbu ijodkorlikning o'ziga hosligi yangilik elementlarini texnologiyaga o'tkazish, uning samaradorligini tubdan o'zgartirishga qaratilganligi bilan izohlanadi.

Tashkilotchilik ijodkorligi – rejalashtirish, nazorat, resurslarni taqsimlash va safarbar qilish, tashqi muhit bilan aloqa, o'quvchilar va o'qituvchi orasidagi bog'lanishning yangi usullarini yaratishni tashkil qilish va boshqarishdagi ijodkorlikdir. Bizning tadqiqotimizda pedagogikada innovasion yondashuvni joriy etishda ijodkorlik faoliyatining didaktik ijodkorlik va tashkilotchilik ijodkorligi turlariga tayanish mumkinligini ta'kidlab o'tish zarur.

Ijodkorlik jarayonida maqsaddan tashqari inson xususiyatlarining psixologik (ishonch hosil qilish, munosabat, baho berish, did, urf-odatlar), pedagogik (ta'lim berish va ta'lim olish, tarbiyalash va tarbiyalanganlik) jihatlarini ham hisobga olish kerak.[6]

B.S.Abdullayeva "Intellectual imkoniyatlarsiz o'quvchining mehnatga ijodiy munosabatlarini shakllantirish turli o'quv fanlari mazmunini o'zaro uyg'unlashtirish asosida amalga oshiriladi." – deb aytib o'tgan.[7]

Ch.T.Shokirova: "Ijodiy faoliyat bizning kundalik hayotimizni jozibaliroq qiladi; fan va san'atni ijodsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, ijodsiz matematika, ona tili va boshqa fanlar taraqqiyotini tasavvur qilish mumkin

emas. Biz har doim murakkab fikrni ifodalaganimizda yoki oq qog'ozni matn bilan qoraytirganimizda ijod qilamiz. Agar shu ishni samarali va g'ayrioddiy tarzda uddalay olsak bizni rosmona ijod kishisi deb atash mumkin," – deb o'zining ta'rifini keltirgan.[8] Boshlang'ich sinflarda ijodiy faoliyat ularning yangi bilimlarni o'zlashtirishlarida, o'rganganlariga nisbatan mustaqil fikrlarini bayon qilishlarida, tasavvur qilish bilan birga ijodiy fikrlashga o'rgatishda katta yordam beradi.

NATIJALAR

Psixologlarning ta'kidlashicha, har bir dahada uning bolaligidan boshlab "g'ayritabiiy" alomatlar mavjud bo'lmay, ular hayotiy jarayonlar, atrofdagi shaxslarning xatti-harakatlarini kuzatish, ularga taqlid qilish, kitoblarni o'qish orqali yuksak darajaga erishgan. Masalan, Alisher Navoiyning "psixologik portreti"ni yaratgan olimning aytishicha, yosh Alisherda ruhiy quvvat, qobiliyat, tinimsiz mehnat, fikr, mulohaza bilan uyg'unlashib, uning talantini yuzaga chiqarishga ko'maklashgan. Demak, bolalarni kichikligidan o'rab turgan muhit, ko'z o'ngida namoyon bo'lgan jarayonlar, voqea-hodisalar ularning kelajakda qanday sifatlarga ega bo'lishini, o'z qobiliyatlarini namoyon etishlarida asos bo'lishi mumkinligini belgilab berishi mumkin. Ularning tasavvurida hosil bo'lgan, gavdalangan narsalar bir kun kelib maqsadga aylanishi bu – hayot qonunidir.

Ingliz olimi Xeyes o'rtachadan yuqoriroq intellekt sohibi va ba'zi bir ma'lum ko'nikmalarni egallagan har bir inson hatto buyuk asarni ham yaratishi mumkin degan fikr tarafdori edi. U: "Ijodiy va ijodiy bo'lmagan odamlarni ajratuvchi qandaydir kognitiv qobiliyatlar yo'q," – deb ta'kidlar edi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib bizning ko'pchiligimiz ijod uchun zarur barcha narsalarga ega ekanligimizni, ijodiy fikrlash va ijodiy tasavvurning ancha sodda jarayonlardan iboratligini, barchamiz "shoh asar"lar yarata olishimiz, faqat buning uchun boy tasavvurga ega bo'lishimiz lozimligini anglab yetamiz.

N.G.Alavutdinova ona tili darslarida ijodiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish masalasida olib borgan tadqiqotlarida: "Umumta'lim maktablari ona tili darslarida o'quvchilarning ijodiy fikrlash faoliyatlarini shakllantirish, malakalarini hosil qilishda aqliy harakatlarga tayanish zarurdir" deb hisoblaydi. Ularni quyidagi turlarga ajratib ko'rsatadi.[9]

Perseptiv faoliyat – harakatlar natijasida atrofdagi predmetlar va hodisalar to'g'risida yaxlit obraz shakllanadi;

Mnematik faoliyat – narsa va hodisalarning mohiyat va mazmuniga aloqador materialning eslab qolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog'liq;

Fikrlash faoliyati – aql, fahm-farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboqlarni yechishga qaratilgan;

Imajitiv faoliyat – ("imaje" – obraz so'zidan olingan) ijodiy jarayonlarda xayol va fantaziya vositasida hozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash, tasavvur qilishni taqozo etadi.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda ijodiy faollik, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun ijodiy tasavvur qilish eng muhimi, chunki bu haqiqatning yangi, muhim xususiyatlarini kashf qilish imkonini beradi.

Ijodkorlik tushunchasi yangilikning vujudga kelishi, tasavvur yaratgan tasvirlarning o'ziga xosligidir. A.V.Petrovskiy ijodiy tasavvurni quyidagicha tasvirlaydi: «Yaratuvchi tasavvur, yangi o'ylaydigan tasavvurdan farqli o'laroq, asl va qimmatbaho mahsulotlarda yaratilgan yangi tasvirlarni mustaqil ravishda yaratishni nazarda tutadi».[10]

Ta'limni ijodiy tashkil etishning pedagogik jihatlari B.R.Adizovning "Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari" nomli doktorlik dissertasiyasida keng yoritilgan. Uning yozishicha, ijodiy ta'limni tashkil etish – bu o'quv faoliyati bilan o'quv materiali o'rtasidagi aloqalarni yuzaga chiqarishdir. Demak, ta'limda ijodiy faoliyatni olib borishda "o'qituvchi <—> o'quv materiali" sifatida tahlil qilish mumkin. Bu o'qituvchi ta'sirida o'quv materialining bir holatdan ikkinchi holatga – o'quvchilar hali o'zlashtirib ulgurmagan bilimlardan o'rganilgan, atroficha tahlil qilingan, to'liq o'zlashtirilgan bilimlar shakliga o'tishi ijodiy faoliyat hodisasi sifatida tahlil qilinadi.

MUHOKAMA

Ijodiy shaxsning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda bir qator qarashlar mavjudligini ko'rsatib o'tish mumkin. G.Martindelening ta'kidlashicha, ijodiylik shaxsning bilish malakasiga qaraganda muhimroq hislat hisoblanadi. Boshqa tomondan ijodiy shaxsning o'zaro bog'liq bo'lgan hislatlarining to'plami emas, balki uning umumiy hislatidir.[11]

Z.T.Nishanova o'zining doktorlik dissertasiyasida mustaqil ijodiy fikrlashning ko'plab ta'riflarini tahlil qilib, ijodiy fikrlashning modelini yaratadi. U ijodiy fikrlashni tasavvur, tushuncha, bilim, ko'nikma, fikr, e'tiqod va motivasiyaga asoslangan holda amalga oshirish lozimligini ta'kidlab: "Turli yoshdagi o'quvchilarda mustaqil ijodiy tasavvurni shakllantirish hamda rivojlantirishning asosiy vositalaridan biri – bu muammoli vaziyatlarni yaratish jarayonidir," deb aytib o'tgan. Muammoli vaziyat yuzaga kelganda tasavvurimizda mavjud bo'lgan turli yechimlar ko'z oldimizda gavdalanadi. Muammoning yechimini izlash

PEDAGOGIKA

jarayonida tasavvurimizni to'raligicha ishga solamiz. Bu bevosita fikrlar xilma-xilligiga olib keladi va mustaqil fikr yuritishga o'rgatadi. [12]

Manbalarda keltirilishicha, ushbu atamani biroz boshqacha tushunish ham mumkin. Ijodkorlik – inson ijodiy tasavvurining o'ziga xos xususiyati bo'lib, u aslida boy tasavvuri orqali ongi yuksalishini, yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyor ekanligini bildirishi mumkin.

Fanning tadrijiy taraqqiyotida tasavvur tushunchasi va uni rivojlantirish muammosini o'rganish asta-sekin psixologiyadan pedagogikaga, undan metodika sohasiga ko'cha boshladi. Natijada pedagogika va metodika sohasida izlanishlar o'tkazildi. Qator ilmiy tadqiqotlarda o'quvchilar tasavvurini rivojlantirish muammosi yoritildi. O'tgan yillar davomida Q.S.Jumaniyozov, K.A.Farfiyeva, S.Rahimov, X.Tillashevlar bir qator izlanishlar olib borganlar.

Q.S.Jumaniyozov "Umumta'lim maktab o'quvchilarining geometrik tasavvurlarini rivojlantirish metodikasi" nomli dissertasiyasida "O'quvchilarning tasavvuriga berilayotgan ob'ektlar garchand to'liq, atroflicha ishlangan bo'lishiga qaramasdan, boshlang'ich holatlarda o'quvchilar uni to'liq tasavvurga keltira olmaydi. Bunday holda esda saqlash yetarli darajada ishlamasligi uni to'liq tafakkurga olib chiqish imkonini bermaydi. Bu esa o'z navbatida tasavvurning to'liq bo'lishini ta'minlay olmaydi," – deb yozib, tasavvur hosil qilishning bir qancha usullarini yoritib bergan.[13]

K.H.Rahimova maktabgacha yoshdagi bolalar ma'naviy tasavvurlari shakllanishida roli o'yinlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yoritib bergan. Uning ta'kidlashicha, tasavvurlar bolalarda darhol va osonlikcha shakllanmaydi. Ularning rivojlanishi jamiyatdagi asosiy o'zgarishlar, bola tarbiyalanadigan ma'lum muhit va unda qabul qilingan qadriyatlar, bilimlarning qanday usullar bilan yetkazilishiga qarab o'zgarib boradi. Muallif faoliyatning mazmuni, maqsadi, vositasi, natijasiga umumiy tavsif berib, tasavvurni rivojlantirishning o'ziga xos jihatlari ajratib ko'rsatgan.

Tasavvurni asosiy faoliyat mezonlari bo'yicha: ilmiy (matematik, lingvistik); ijodiy (musiqiy, adabiy, badiiy) turlarga bo'lish mumkinligi psixologik adabiyotlarda keltirib o'tilgan.

A.Potebnyaning tasavvur haqidagi fikrlari quyidagicha: "Tasavvur – tafakkurimizning ajralmas qismi. Tasavvur faqatgina so'zda namoyon bo'ladi. So'z esa boshqa so'zlar bilan birikuvidan qat'i nazar, shakl va tasavvurdan tashkil topgan jonli tildagi fikrning ifodasidir. So'z inson qalbidagi fikrning tashqi ko'rinishidir. U inson tabiatining nozik joyidan (yuragidan) oqib chiqadigan fikrni yaratuvchi qurol (vosita)". Bu o'rinda Tasavvur → fikr → so'z ko'rinishidagi ketma-ketlik hosil bo'lmoqda.

Psixologlarning ta'biricha, tasavvur – inson miyasida sodir bo'ladigan jarayon. Tasavvur inson faoliyatining turli soxalarida muhim rol o'ynaydi. Chunki mehnatning natijasini aniq tasavvur qilmasdan turib kishi ishga kirishmaydi. Mehnatning bo'lajak natijasini tasavvur qilish orqali oldindan ko'ra bilish esa inson faoliyatining hayvonlar instinktiv harakatlaridan tub farqi bo'lib hisoblanadi. Har qanday mehnat jarayonida tasavvur faol ishtirok etadi. Tasavvur, ayniqsa, badiiy, ilmiy, adabiy, texnik, konstruktorlik faoliyatlari, umuman, ijodiy faoliyatning eng muhim tomoni hisoblanadi.

N.V.Samsonovning ta'kidlashicha, tasavvur bu – biz ilgari idrok qilmagan, tajribamizda uchratmagan narsa va hodisalarning obrazlarini mavjud xotira tasavvuri asosida miyamizda yaratishda ifodalanadigan faoliyatga aytiladi. Turmushning muayyan bir sharoiti, odamning bilish, amaliy, axloqiy, estetik va boshqa ehtiyojlari tasavvur jarayoniga sabab bo'ladi.

Ma'lumki, kishilar o'tmishda tabiat berayotganiga qanoat qilmay, uni o'zgartirish, qayta qurish va undan ko'proq narsalarni undirib olish haqida xayol surganlar. Natijada tasavvurida yangi-yangi mehnat qurollari obrazlarini yaratganlar, bu obrazlar asosida esa o'sha qurolning o'zini yasaganlar. Demak, dastlab tasavvur obrazlari tabiatni o'zgartirishga ehtiyoj sezish tufayli kishilarda paydo bo'lgan.

Tasavvur muammoli vaziyat, ya'ni ehtiyojlarni qondirish uchun yangi-yangi usullar qidirish jarayonida vujudga keladi. Boshqacha aytganda, ehtiyojni qondirish uchun ehtiyoj sezayotgan narsani aniq, ravshan tasavvur qilish lozim bo'ladi. Tasavvur jarayoni orqali borliqni aks ettirish aniq obrazlar shaklida, aniq tasavvurlar shaklida bo'lsa, tafakkur jarayoni orqali aks ettirish tushunchalar orqali bo'ladi. Ko'pincha biror ehtiyojni qondirish uchun qilinayotgan faoliyat jarayonida tasavvur va tafakkur barovar ishtirok etadi, ya'ni har bir harakat fikr yuritish orqali amalga oshirilishi bilan birga, harakat usullari yaqqol tasavvur qilib ham turiladi.

Tadqiqotimizning ayrim sahifalarida fantaziya atamasini uchratish mumkin, shuning uchun ham ushbu atamaga alohida to'xtalib o'tishimiz lozim. Chunki tasavvur va fantaziya so'zlarining lug'aviy ma'nolari bir biriga yaqin hisoblanadi. Shunday bo'lsada har ikkalasining vazifalari turlichadir.

Fantaziya – yun. phantasia – xayol, tasavvur, insonning biror narsani o'ylab topishi, tasavvur qilish qobiliyati, ijodiy tasavvur, faraz tushunchalarini anglatadi. Borliqdagi voqea-hodisalar notabiiy, mubolag'a bilan tasvirlanib, ertaklarda, hikoyalarda ba'zan voqealar fantastik tasvirlanadi.

Fantastik rasm haqiqat bilan bog'liq bo'lib, uning elementlaridan yaratilgani uchun emas, eng asosiysi, xayoliy tasavvurda haqiqatning muhim tomoni aks ettirilganligi bilan ba'zi g'oyalar dizaynini

yaratiladi. Tasavvur qilish jarayonida insonning haqiqatga bo'lgan munosabati yorqin, ijodiy va vizual ifodada aks ettiriladi.

XULOSA

Bizning fikrimizcha tasavvurlar dizayner, ixtirochi, g'oyasi va rejasi haqiqiy imidjga ega bo'lgan va haqiqatning o'zgarishiga yo'naltirilgan faoliyatida namoyon bo'ladi.

Bolalarning o'yinlari xayoliy ishning samarasidir. Ular ijodiy faoliyati bilan xursandchilik qilishadi. Ularning ruhiy asosi ham tasavvur hisoblanadi. Bolalarni o'rganish jarayonida mavhum materiallarni tushunishning zarurati mavjud bo'lib, ular analogiyalarga bog'liq holda o'rganiladi. Ushbu yoshdagi o'zgarishlar ta'lim va o'quv jarayonlarini tashkil qilishda, shuningdek, tasavvurni rivojlanish jarayonini o'rganishida, tashhislashda hisobga olinishi kerak.

Tasavvur – bu ruhiy jarayonlarning qolgan qismidan tashqari, shuningdek, hislar, fikrlash va xotiralar o'rtasidagi oraliq pozitsiyani egallaydigan inson xayolotining o'ziga xos shakli. Ushbu ruhiy jarayonning o'ziga xosligi shundaki, tasavvur, ehtimol, insonning ajabtovur organizm faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ayni paytda barcha ruhiy jarayonlarning paydo bo'lishi asosidir. Ko'rinib turibdiki, tasavvur tushunish va tushuntirish istagidir.

Yuqorida keltirib o'tilgan ilmiy-metodik izlanishlar ta'limning turli bosqichlarida ijodiylikni, ijodkorlikni, tasavvurni rivojlantirishga qaratilgan izlanishlardir. Bizgacha mutaxassislar o'tkazgan ilmiy izlanishlar bizning tadqiqotimiz uchun asos vazifasini bajaradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Раҳимов С. Педагогические идеи Абу Али ибн Сины. Автореф. дисс... канд. Пед. Наук. – Т: 1964. Раҳимов С. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия ҳақида. – Т.: Ўқитувчи. 2001.
2. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. М.: Педагогика, 2002.Т.1. – 656 с.
3. Ушинский К. Д. [Человек как предмет воспитания. Том II](#) (2006)
4. Нишонава С. Воспитание совершенного человека в развитии педагогической мысли эпохи возрождения Востока.: Автореф. дисс...док.пед.наук. – Т.: 2008. – 37 с.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, -Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007, 5 жилд, 687 бет
6. Жуманиёзов Қ.С. Умумтаълим мактаб ўқувчиларининг геометрик тасаввурини ривожлантириш методикаси. Пед.фан.ном.дисс.– Тошкент: 2001. – 17 б.
7. Фарфиева К.А. Оммавий ахборот воситалари таъсирида талабаларда ижтимоий тасаввурлар шаклланишининг ўзига хослиги. Псих. фан. ном. ...дисс. Т.: 2005. – 47 б.
8. Раҳимов С. Педагогические идеи Абу Али ибн Сины. Автореф. дисс... канд. Пед. Наук. – Т: 1964. Раҳимов С. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия ҳақида. – Т.: Ўқитувчи. 2001.-Б. 89.
9. Самсонов Н.В. Развитие воображения у детей. - М.: Изд. В.В. Думнов, 2003.
10. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 6-жилд, Тошкент, Ўзбекистон 12.Миллий Энциклопедияси, 2003-йил, 704 бет, 325-бет
13. Қосимова Н.А. Она тили таълими жараёнида ўқувчилар нутқини сўз маънодошлари билан бойитиш. пед. ф. н. диссертация, -Т.: 1998. 156 б.

**CHAQIRIQQACHA BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK ELEMENTLARI VOSITASIDA
TALABALARNI HARBIY XIZMATGA TAYYORLASHDA VATANGA FIDOIYLIK
TUSHUNCHALARINI SINGDIRISHNING DOLZARBLIGI**

**ПОЛЕЗНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ ПРЕДАННОСТИ РОДИНЕ ПРИ
ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ВОЕННОЙ СЛУЖБЕ ЧЕРЕЗ ЭЛЕМЕНТЫ НАЧАЛЬНОЙ
ПОДГОТОВКИ**

**THE USEFULNESS OF IMPLEMENTING CONCEPTS OF DEVOTION TO THE
MOTHERLAND IN PREPARING STUDENTS FOR MILITARY SERVICE THROUGH THE
ELEMENTS OF INITIAL PREPARATION**

Qo'chqorov Sobirjon Ahadjonovich¹

¹**Qo'chqorov Sobirjon Ahadjonovich**

– Farg'ona davlat universiteti, Harbiy ta'lim fakulteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotsiya

Ushbu maqolamda talabalarning harbiy bilimga ega bo'lishi shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Chunki, harbiy bilim talabada mas'uliyat, intizom xissini shakllantirish bilan birga jismonan va ruhan chiniqtiradi, irodasini charxlaydi. Talabalarni har tomonlama barkamol, vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydi. Harbiy bilim talabalarda Vatan oldidagi mas'uliyatni his qilish, Vatanga sadoqat tuyg'usi shakllanishida asosiy omil sanaladi. Qolaversa, milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik, va bilim olishga ishtiyoq uyg'otadi. Mana shu tuyg'ularning asosi harbiy ta'lim jarayonida shakllanadi.

Аннотация

В данной статье приобретение студентами военных знаний имеет большое значение в формировании личности. Потому что военное воспитание, наряду с формированием у курсанта чувства ответственности и дисциплины, тренирует его физически и духовно, заостряет его волю. Воспитывает студентов в духе патриотизма во всех отношениях. Военное воспитание является главным фактором формирования чувства ответственности и верности Родине. Кроме того, пробуждает чувство национальной идентичности, патриотизм, желание учиться. Основа этих чувств формируется во время военной подготовки.

Abstract

In this article, the acquisition of military knowledge of students is of great importance in the formation of a person. Because, along with forming a sense of responsibility and discipline in a student, military education trains him physically and mentally and sharpens his will. It educates students in a comprehensive, patriotic spirit. Military education is considered the main factor in the formation of the sense of responsibility to the Motherland and the feeling of loyalty to the Motherland. In addition, it awakens national identity, patriotism, and a desire to learn. The basis of these feelings is formed during military training.

Kalit so'zlar: Qurolli Kuchlar, harbiy, jismoniy, ma'naviy, chiniqish, Vatan, bilim, ko'nikma, qurol-yaroq, texnika, strategik, taktik, samarador, metodik, pedagogik, minchlik, yurt, xalq, aholi, o'lka, mamlakat, urush, iqtisodiy, g'oyaviy, ekologik, o'lka, millatlararo, etnik, diniy, ziddiyat.

Ключевые слова: Вооруженные Силы, военная, физическая, духовная, подготовка, Родина, знания, навыки, вооружение, техника, стратегические, тактические, эффективные, методические, педагогические, мирные, страна, народ, население, страна, война, экономические, идеологические, экологический, страновой, интернациональный, этнический, религиозный, конфликтный.

Key words: Armed Forces, military, physical, spiritual, training, Homeland, knowledge, skills, weapons, equipment, strategic, tactical, effective, methodical, pedagogical, peace, country, people, population, country, country, war, economic, ideological, environmental, country, international, ethnic, religious, conflict.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizda qabul qilingan Milliy xavfsizlik konsepsiyasi, Qurolli Kuchlarning uzoq muddatga mo'ljallangan Dasturining bosh maqsadi – ixcham, tezkor va harakatchan, zamonaviy qurol-yaroq va texnika bilan ta'minlangan, strategik va taktik vazifalarni samarali hal eta oladigan, sarhadlarimiz daxlsizligi, yurtimizdagi tinchlik va barqarorlikni buzishga qaratilgan har qanday yovuz harakat va hurujlarni bartaraf etish va ularga munosib zarba berishga qodir bo'lgan kuchli armiyani yaratishga qaratilgan¹.

¹ Milliy xavfsizlik kontsepsiyasi, Qurolli Kuchlarning uzoq muddatga mo'ljallangan Dasturidan.

Albatta ushbu vazifalarni amalga oshirishda oliy ta'lim muassasasida harbiy ta'lim yo'nalishida bilim olayotgan talabalarda harbiy intizom, mas'uliyat, burch, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Chunki, harbiy ta'lim jarayonida talabalarda jismoniy va ma'naviy jihatdan chiniqish, Vatan himoyasi uchun doimo tayyor turish kabi bilim, ko'nikma va malakalar shakllanadi. Ularda harbiy salohiyat, harbiy-siyosiy muammolar, jamoa xavfsizligi haqidagi tafakkur kamol topadi.

Oliy o'quv yurtining harbiy ta'lim yo'nalishida faoliyat yuritayotgan har bir talaba, harbiy salohiyatga ega bo'lishdan tashqari ma'naviy jihatdan ham yetuk bo'lishi, mintaqadagi harbiy-siyosiy muammolarni tinch yo'l bilan yechish, jamoa xavfsizligini vujudga keltirish, terrorizmga qarshi birgalikda kurash kabi ishlarni bajarishda faol ishtirok etish mas'uliyati kamol topadi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan tub islohotlardan kelib chiqib quyidagi vazifalarga alohida e'tibor berilishi kerak:

- talabalarda harbiy bilim samaradorligini oshirish pedagogik muammo sifatida ilmiy nazariy asoslash, uning mohiyati, asosiy tushunchalarini ta'riflash;
- talabalarda harbiy bilim samaradorligini oshirishga doir ilmiy-pedagogik hamda amaliyotdagi holatni o'rganish;
- talabalarda harbiy bilim samaradorligini oshirish mazmuni, shakl va metodlarini ishlab chiqish;
- talabalarda harbiy bilim samaradorlik darajasini aniqlash;
- talabalarda harbiy bilim samaradorligini oshirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Insoniyatning ezgu orzu-niyatlaridan biri – bu yurtida tinchlikning barqaror bo'lishi hisoblanadi. Zero, yurtida tinchlik bo'lsagina, xalq mehnat qiladi, moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratadi, jamiyatda rivojlanish va taraqqiyot ta'minlanadi. Tinchlik jamiyat a'zolari imkoniyatlarini yagona maqsad – xalq farovonligini oshirish, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish bo'yicha yuqori natijalarni qo'lga kiritishning muhim omillaridan biridir. "Bashariyat faqat tinchlik va osoyishtalik barqaror bo'lgan taqdirdagina o'z oliy maqsadlariga erishadi, moddiy va ma'naviy yuksaklikka ko'tariladi"².

Yurt tinchligi xalq osoyishtaligi, farovonligi garovi bo'lib, uning barqaror bo'lishi fuqarolarning uni saqlash yo'lida kurash olib borishlari, fidoiy va vatanparvar bo'lishlariga bog'liq.

"O'zbek xalqi tinchlikni yuksak qadrlaydi, uni o'z orzu-intilishlari, maqsad muddaolari ro'yobga chiqishining kafolati deb biladi"³.

Shu bois mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq yurtida tinchlikning mangu barqaror bo'lishini ta'minlash, uni asrash, qo'shni davlatlar bilan o'zaro do'stlik, birodarlikka erishish, shuningdek, xalqaro maydonda ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida hamkorlikni yo'lga qo'yishga jiddiy e'tibor qaratib kelinmoqda.

"Bugungi kunda O'zbekiston xalqining milliy taraqqiyot yo'lidagi asosiy maqsadi – ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish bo'lib, bu g'oya millatimizning azaliy orzu-umidlarini, intilishlarini, bunyodkorlik faoliyatining ma'no-mazmunini ifodalaydi".⁴

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "yurt" tushunchasi "ma'lum xalq, aholi yashab turgan joy, o'lka, mamlakat, vatan" deya ta'riflansa, "tinchlik" atamasi "urush, o'zaro ziddiyatli to'qnashuvlar va shu kabilardan holi sharoit, tinch sharoit" ma'nosini anglatishiga urg'u beriladi.

"Tinchlik" tushunchasi muayyan sharoit, vaziyat va holatni ifoda etish bilan birga turli xalqlar, davlatlar o'rtasidagi munosabat darajasini ham ko'rsatishga xizmat qiladi. Bunda davlatlararo munosabatlar ular o'rtasidagi o'zaro imzolangan shartnomaga muvofiq hech qanday zo'rlik vositalarisiz, ishonch asosida o'z zimmalariga olgan majburiyatlarning so'zsiz, qat'iy bajarilishi asosida yo'lga qo'yiladi. Tashqi siyosatda bunday yo'l tutilishi uyushgan harbiy, qurolli to'qnashuvlar ro'y berishining oldini olibgina qolmay, davlatlar o'rtasida jamiyat ravnaqini kafolatlovchi, foydali shartnomalarning imzolanishiga sharoit yaratib beradi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi milliy istiqloq g'oyasining eng asosiy tamoyillaridan biri sifatida yurt tinchligi e'tirof etilgan. "Zero, tinchlik va osoyishtalikni saqlash o'z-o'zidan sodir bo'ladigan hodisa emas... Ayniqsa, milliy mustaqillikka tajovuzning turli shakllari, murakkab "texnologiyasi" vujudga kelgan hozirgi davrda yurt tinchligini saqlab qolish uchun mustahkam qat'iyat, kuchli iroda va moddiy-moliyaviy resurslar zarur bo'ladi. Bu haqiqatni odamlar ongiga singdirish, ularni yurt tingligini saqlash maqsadlari, vazifalari natijasida vujudga kelgan ayrim

² Sh.Mirziyoev so'zidan.

³ Sh.Mirziyoev so'zidan.

⁴ Sh.Mirziyoev so'zidan.

PEDAGOGIKA

qiyinchiliklarga chidam va sabr-toqatli etib tayyorlash milliy istiqlool mafkurasining bosh yo'nalishlaridan biridir".

Yuqorida bildirilgan fikrlarga ko'ra aytish mumkinki, "yurt tinchligi" tushunchasi lug'aviy jihatdan "urush, o'zaro ziddiyatli, qurolli yoki qurolsiz to'qnashuvlardan holi, iqtisodiy, g'oyaviy, ekologik, turli buzg'unchi axborot tahdidlaridan muhofazalangan o'lka (mamlakat, joy)" ma'nosini anglatadi.

Millatlararo, etnik yoki diniy ziddiyatlar, nizolar mavjud bo'lgan davlatlarda tinchlikni barbod etuvchi urushlar yuzaga keladi. Urushlarning ro'y berishi jamiyat taraqqiyoti, unda yashovchi xalq, millat yoki elatlarning madaniy darajasi, ularga xos bo'lgan qadriyatlar mazmuni bilan xarakterlanadi. Tinchlikning barqaror bo'lishida ham ana shu xususiyatlar muhim ahamiyat kasb etadi.

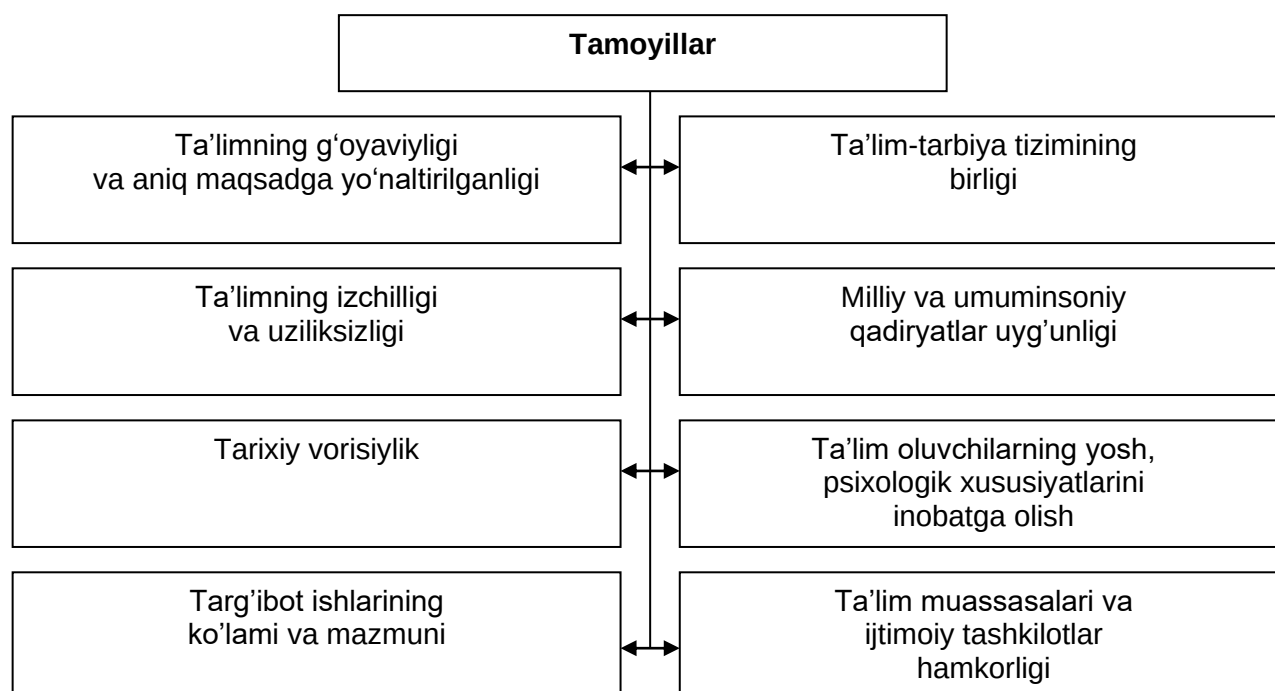
Har qanday yurtida tinchlik o'z-o'zidan qaror topmaydi, balki unda yashovchi kishilarning sa'yi-harakatlari, xohish-istaklari, davlat boshqaruvining oqilona olib borilishi, eng muhimi, o'zaro birlik, hamjihatlik evaziga o'rnatiladi. Darhaqiqat, "tinchlikni saqlash muammosini o'z-o'zidan kishilarning xohish-istagi, orzu-umidlari bilan hal qilib bo'lmaydi". Manbalarda yurtida tinchlikning barqaror bo'lishini ta'minlashda quyidagilarga e'tibor berish zarur ekanligini ko'rsatiladi: mustaqillik va tinchlikni asrash uchun mamlakatimizni tajovuzkor kuchlardan himoya qilishga doimo tayyor turish; doimo izchil va qat'iy harakatlarni olib borish.

Insoniyat tarixiy taraqqiyotini o'rganish, shundan dalolat beradiki, yurtida tinchlikni qaror toptirish, asrash murakkab, o'ta mas'uliyatlilikni talab etuvchi jarayon sifatida quyidagilar mavjudligini taqozo etadi:

- jamiyat a'zolari (mamlakat fuqarolari)ning ahilligi, hamjihatligi;
- ko'p millatli davlatda millatlararo munosabatlarning to'g'ri yo'lga qo'yilganligi, muayyan millatga alohida imtiyozlarning berilmasligi, tub aholi sanalmaydigan millatlar vakillarining etnik kamsitilishiga yo'l qo'yilmaslik;
- qo'shni davlatlar bilan tinchlikni ta'minlash borasida o'zaro kelishuvga egalik, do'stlik munosabatlarini o'rnatish;
- o'zga millat, elat va xalqlarning tarixi, buguni, tili, madaniyati, milliy qadriyatlari hamda diniy e'tiqodini hurmat qilish, istiqboli, intellektual, iqtisodiy va ma'naviy-ruhiy imkoniyatlariga ishonch bildirish, ishlab chiqish, ilm-fan, texnika va texnologiya sohalarida o'zaro tenglik asosidagi hamkorlikni yo'lga qo'yish;
- harbiy tuzilmaga ega bo'lish, Qurolli Kuchlar (armiya) tarkibining salohiyati, kasbiy malakasini oshirish, zamonaviy harbiy texnika, qurol-yarog' bilan to'la ta'minlash;
- xalqaro, etnik munosabatlarni tashkil etish, shuningdek, ichki siyosatning to'g'ri olib borilishiga mas'uliyatli yondashish;
- mintaq hamda xalqaro maydonda ro'y berayotgan voqea-hodisalar mohiyatini to'g'ri anglash, tahlil qilish, oqibatlarini bashoratlash orqali kelib chiqish ehtimoli bo'lgan ziddiyatlarning oldini olishga urinish;
- mamlakat ichkarisida jinoyatchilikka qarshi kurashish, milliy qadriyatlarga yot, buzg'unchi g'oyalarning tarqatilishiga yo'l qo'ymaslik, terrorizm, diniy ekstremizm g'oyalarining yoyilishi, shuningdek, yuqumli xavfli kasalliklar tarqalishiga yo'l qo'ymaslik va boshqalar.

"O'zbek xalqi tinchlikni yuksak qadrlaydi, uni o'z orzu-intilishlari, maqsad-mudaolari ro'yobga chiqishining kafolati deb biladi. Shuning uchun doimo Yaratgandan tinchlik va omonlik tilaydi. Holbuki, bashariyat faqat tinchlik va osoyishtalik barqaror bo'lgan taqdirdagina o'z oliy maqsadlariga erishadi, moddiy va ma'naviy yuksaklikka ko'tariladi". Shu bois respublika mustaqilligining ilk kunlaridanoq o'zbek xalqi yurt tinchligini muqaddas hodisa sifatida ardoqlab, bebaho boylik sifatida qadrlab kelmogda.

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya ishlarini samarali tashkil etish chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida yurt tinchligini g'oyasini muvaffaqiyatni shakllantirish imkonini beradi. Bu jarayonda kutilgan natijalarni qo'lga kiritishda quyidagi tamoyillar o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Quyida talabalarda yurt tinchligini g'oyasini shakllantirishda ustuvor ahamiyat kasb etuvchi tamoyillarning mohiyati ochib beriladi.

1. ***Ta'limning g'oyaviyligi va aniq maqsadga yo'naltirilganligi.***
2. ***Ta'lim-tarbiya tizimining birligi.***
3. ***Ta'limning izchilligi va uzluksizligi.***
4. ***Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi***
5. ***Tarixiy vorisiylik***
6. ***Ta'lim oluvchilarning yosh, psixologik xususiyatlarini inobatga olish.***
7. ***Targ'ibot ishlarining ko'lami va mazmuni***
8. ***Ta'lim muassasalari, davlat va ijtimoiy tashkilotlar hamkorligi.***

Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida yurt tinchligi g'oyasini shakllantirish oliy ta'lim muassasalari faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida amalga oshiriladi. Bu jarayon ta'lim va auditoriyadan tashqarida tashkil etiladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlar yo'nalishlarida kechib, bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Ya'ni:

1-bosqich: talabalarda chaqiriqqacha harbiy ta'lim asoslari bilan birga milliy istiqloq g'oyasining muhim tarkibiy qismi bo'lgan "yurt tinchligi" g'oyasining mohiyati borasidagi nazariy bilimlarni hosil qilish;

2-bosqich: talabalarda yurtda tinchlikni qaror toptirish, uning barqarorligini ta'minlash, muhofaza qilishga o'z hissasini qo'shish ehtiyojini qaror toptirish, harbiy vatanparvarlik hissinini uyg'otish;

3-bosqich: talabalarda yurt tinchligini ta'minlash, muhofaza qilish jarayonida zarur bo'ladigan amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

Talabalarida yurt tinchligi g'oyasini shakllantirish jarayonida ularning jismoniy jihatdan komillikka erishishlariga ham alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Shu bois jismoniy tarbiya darslarida talabalarining jismoniy komillik darajalarini doimiy ravishda inobatga olib borish, ko'zga tashlanadigan muammolarni o'z vaqtida bartaraf etib borish talab qilinadi. Bunda tibbiyot xodimlarining yordamlaridan foydalanish mumkin. Shuningdek, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida ijodiy yondashgan holda harbiy faoliyat ko'rinishlari, jumladan, milliy harbiy an'analardan bo'lgan – o'yinlar elementlarini qo'llash ham mazkur predmetni chaqiriqqacha harbiy ta'lim asoslari fanlari bilan bog'lash uchun sharoit yaratadi.

Oliy ta'lim muassasalarining talabalarida yurt tinchligi g'oyasini shakllantirishda o'quv yurtlari bilan ijtimoiy tashkilotlar o'rtasida hamkorlikni qaror toptirish ham e'tibordan chetda qolmasligi zarur. Zero, ular o'rtasidagi hamkorlik talabalarning yurt tinchligining mohiyati, uni qaror toptirish va muhofaza qilishga doir nazariy va amaliy bilimlarini boyitadi. Shu bilan birga ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga yordam beradi.

Mustaqillik, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimini takomillashtirish, uni zamonaviy harbiy texnikalar bilan qurollantirish hamda harbiy kadrlarning yuqori jangovar tayyorgarlikka ega bo'lishlarini ta'minlash yo'lida keng ko'lamli ishlarni amalga oshirish imkoniyatini yaratdi. Milliy mustaqillikni mustahkamlash va Qurolli Kuchlar tizimi salohiyatini oshirishga qaratilgan ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-g'oyaviy ishlarning sifat va samaradorligi bugungi kun talablariga to'la javob beradi. Bugungi davrda talabalar orasida sog'lom ma'naviy muhitni yaratishda ta'lim-tarbiya ishlariga alohida e'tibor berish, harbiy tayyorgarlik jarayonini ilg'or texnik va texnologik vositalar, yangicha usul-uslublar asosida tashkil etish, harbiy xizmatning intellektual mezonlari va yo'nalishlarini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Milliy istiqloq g'oyasi (Bakalavr bosqichi uchun darslik). – T.: Akademiya, 2005. – 368 b.
2. Pedagogika nazariyasi. X.Ibragimov, Sh.Abdullaeva. T.: Fan va texnologiyalar, 2008-yil.
3. Qo'chqorov S., & Azamatov, J. A. (2022). TA'LIM-TARBIYA TIZIMI TARAQQIYOTINING YaNGI BOSQICHI. SO'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 1(4), 200-204.
4. Qo'chqorov, S. (2022). YaNGI PEDAGOGIK TEXOLOGIIyALAR. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 1(11), 375-377.
5. Qo'chqorov S., & Azamatov, J. A. (2022). TA'LIM-TARBIYA TIZIMI TARAQQIYOTINING YaNGI BOSQICHI. SO'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 1(4), 200-204.
6. Qo'chqorov S. (2022). YaNGI PEDAGOGIK TEXOLOGIIyALAR. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 1(11), 375-377
7. Maksudov, U. K. "SCIENTIFIC-THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROMOTION OF STUDENT-YOUTH INITIATIVES BASED ON THE GENDER APPROACH." *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities* 11.3 (2023): 688-693.
8. Kurbanovich, M. U. "Pedagogical tendencies of the development of social activity skills of primary school pupils through the use of folklore." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 10.5 (2020): 562-566..
9. Максудов У. и Й. Эралиевы. "PEDAGOGIKA FANLARINI O 'QITISHDA MULTIMEDIALI VOSITALARDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI." *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI* 2.12 (2022): 68-73.
10. Qurbonovich, Maqsudov Ulug'bek, and Rahmonova Ruqiya Zuhriddinovna. "TA'LIM JARAYONIDA MULTIMEDIYA TEXNOLOGIYALARINING ISTIQBOLLARI." (2022).
11. Максудов, У. Қ. (2019). УСТОЙЧИВОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА. In *EUROPEAN RESEARCH: INNOVATION IN SCIENCE, EDUCATION AND TECHNOLOGY* (pp. 49-51).

ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA OLIY TA'LIM JARAYONIDA TALABALARDA YUZAGA KELADIGAN NIZOLARNING PEDAGOGIK TAHLILI**АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ КОНФЛИКТОВ СТУДЕНТОВ ВОЗНИКАЮЩИХ В ПРОЦЕССЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ****ANALYSIS OF PEDAGOGICAL DIAGNOSIS OF STUDENTS' CONFLICTS ARISING IN THE PROCESS OF HIGHER EDUCATION ON THE BASIS OF MODERN APPROACHES****Imomov In'omiddin Abdulxamidovich¹****¹Imomov In'omiddin Abdulxamidovich**– Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Umumiy
va aniq fanlar kafedrası katta o'qituvchisi**Annotatsiya**

Mazkur maqolada muallif pedagogik nizolarni ta'lim-tarbiya jarayonida yuzaga keluvchi hodisa sifatida o'rgangan bo'lib, u oliy ta'lim muassasalarida vujudga keladigan pedagogik nizolar va nizoli vaziyatlar sabablarini pedagogika fani nuqtai nazaridan ochib bergan. Institut va universitetlardagi nizoli vaziyat va nizoning mohiyati, manfaatlar to'qnashuvi, oliy ta'lim muassasasi rahbari, pedagoglar, talabalar hamda ota-onalarning ta'lim jarayoni nizolarini vujudga kelishidagi ishtiroki bayon qilingan. Nizoning mazmuni, davomiyli, nizolar negizini hosil qiluvchi qarama-qarshiliklarning darajalari, nizoning yuzaga kelish vaqti, ishtirokchilarning birgalikdagi faoliyat mazmuni, nizoli vaziyatning psixologik xususiyatlari, nizoni namoyon bo'lish holatiga ko'ra turlari milliy va xorijiy tadqiqotchilar ishlarini tahlil qilish natijasida ko'rib chiqilgan. Pedagogik nizo va nizoli vaziyat tushunchalarining ta'rifi ishlab chiqilgan. Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida nizoli vaziyat va nizolarni keltirib chiqaruvchi xatti-harakatlar ro'yxati va ularning tasnifi to'liq keltirilgan. Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida vujudga keladigan o'ta murakkab va nozik nizoli vaziyat va nizolarni pedagogik jihatdan tahlil qilish natijasida ularni samarali boshqarishni kafolatlovchi sabablarni aniqlashning zamonaviy yondashuvlari taklif qilingan.

Аннотация

В данной статье автор изучил педагогические конфликты как явления, возникающие в процессе обучения, раскрыл причины возникновения педагогических конфликтов и конфликтных ситуаций, возникающих в вузах с точки зрения педагогики. Описаны конфликтные ситуации в вузах и характер конфликтов, конфликт интересов, участие руководителя вуза, педагогов, студентов и родителей в возникновении конфликтов в учебном процессе. Содержание конфликта, продолжительность, уровни противоречий, составляющих основу конфликта, время возникновения конфликта, содержание совместной деятельности участников, психологическая характеристика конфликтной ситуации, виды конфликтов по степени их проявления. В результате анализа работ отечественных и зарубежных исследователей, разработано определение понятий педагогический конфликт и конфликтная ситуация. Приведён полный перечень конфликтных ситуаций и конфликтогенного поведения у студентов высших учебных заведений и дана их классификация. В результате анализа, с точки зрения педагогики, весьма сложных и деликатных конфликтных ситуаций, возникающих у студентов высших учебных заведений, предлагается использование современных подходов к выявлению причин, гарантирующих их эффективное управление.

Abstract

In this article, the author studied pedagogical conflicts as a phenomenon that occurs in the learning process, revealed the causes of pedagogical conflicts and conflict situations that arise in universities from the point of view of pedagogy. Conflict situations in universities and the nature of conflicts, conflicts of interest, participation of the head of the university, teachers, students and parents in the occurrence of conflicts in the educational process are described. The content of the conflict, duration, levels of contradictions that form the basis of the conflict, the time of the conflict, the content of the joint activities of the participants, the psychological characteristics of the conflict situation, the types of conflicts according to the degree of their manifestation. As a result of the analysis of the works of domestic and foreign researchers, a definition of the concepts of pedagogical conflict and conflict situation has been developed. A complete list of conflict situations and conflict-generating behavior among students of higher educational institutions is given and their classification is given. As a result of the analysis, from the point of view of pedagogy, very complex and delicate conflict situations that arise among students of higher educational institutions, it is proposed to use modern approaches to identifying the reasons that guarantee their effective management.

Kalit so'zlar: munosabat, nizo, jarayon, talaba, yondashuv, tashxis etish, faoliyat, sabab, ta'lim muassasasi.**Ключевые слова:** отношение, конфликт, процесс, студент, подход, диагностика, деятельность, причина, образовательное учреждение.**Key words:** attitude, conflict, process, student, approach, diagnostics, activity, cause, educational institution.

KIRISH

Ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish jarayonida uning ishtirokchilari o'rtasida muayyan nizolar yuzaga keladi. Ishtirokchilarning amalga oshirilayotgan faoliyat (ishning bajarilishi)ga bo'lgan munosabatlari, nizoni yuzaga keltiruvchi vaziyatni turlicha talqin etishlari, qarshi tomon ishtirokining salbiy yoki past baholashlari, faoliyatni tashkil etishdagi shaxsiy rolni bo'rttirib ko'rsatishlari, sabablarni chuqur tahlil qilmasliklari va eng muhimi nizoni o'z o'rnini, vaqtida bartaraf etish chora-tadbirlarini belgilamasliklari pedagogik nizolarning kelib chiqishi uchun sharoit yaratadi.

Ko'p sonli va turli yoshdagi subyektlarga egalik, har bir subyektning individual ravishda psixologik, fiziologik va jismoniy imkoniyatlarni namoyon etishi, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishda turli darajada faollik ko'rsatishi ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etishda u yoki bu ko'rinishdagi pedagogik nizolarni keltirib chiqaradi. Ta'lim jarayoni ishtirokchilarining boshqaruvchi va bo'ysunuvchi (ta'lim muassasasi rahbari, pedagoglar jamoasi, pedagog, talaba, talabaning ota-onasi), nazoratchi va nazorat qiluvchi, buyruq beruvchi va ijro etuvchi kabi ikki yirik guruhga ajralishlari hamda ular o'rtasidagi yosh, bilim, hayotiy tajriba o'rtasidagi farqning kattaligi esa pedagogik nizolarning sodir bo'lishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

"Pedagogik nizo" tushunchasini shaxsning ta'limi va tarbiyasiga daxldor subyektlarning faoliyatlari nuqtai nazardan izohlash to'g'ri bo'ladi. Ya'ni:

Pedagogik nizo – bu ta'lim va tarbiya jarayonida uning ishtirokchilari (ta'lim muassasalarining rahbarlari, pedagoglar jamoasi, talabalar hamda ularning ota-onalari) o'rtasida yuzaga keladigan va bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlar to'qnashuvi sanaladi. Demak, pedagogik nizolar deganda pedagog va talaba o'rtasidagi ta'lim jarayonida kuzatiladigan nizolar, tortishuvlar kelishmovchiliklar, qarama-qarshiliklar nazarda tutilishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Rus pedagoglaridan biri V.A.Suxomlinskiy pedagogik nizolarni "institut yoki universitet faoliyatiga xos bo'lgan jiddiy, murakkab va ko'ngilsiz hodisa" deb ta'riflaydi. Ya'ni "pedagog va bola o'rtasidagi, pedagog va ota-onalar o'rtasidagi, pedagog va jamoa o'rtasidagi nizolar – institut yoki universitet faoliyatiga xos bo'lgan jiddiy, murakkab va ko'ngilsiz hodisadir. Nizo ko'pincha pedagogning talaba shaxsi to'g'risida noto'g'ri o'yilashi sababli kelib chiqadi. Bola shaxsi to'g'risida ijobiy fikrda bo'lish pedagogik nizolar kelib chiqishining oldini oladi. Nizolarga yo'l qo'ymaslikka erishish – pedagogning pedagogik zukkoligining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Nizoni oldini olib pedagog jamoaning tarbiyaviy kuchini saqlaydi va hosil qiladi" [1].

Pedagogik nizolar ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi turli sohalarida tashkil etiladigan munosabatlarni qamrab oladi. Nizolarni ularning turli ko'rsatkichlari bo'yicha turkumlashtirish mumkin. Pedagogik nizolar davomiyligiga ko'ra:

1) tezda yakun topadigan nizolar (juda yuqori hissiyotli harakatlar bilan boshlanib, o'zida nizoga kirishuvchilarning chuqur salbiy munosabatlarini aks ettiradi; bu kabi nizolar og'ir va fojiali yakun topishi ham mumkin);

2) uzoq muddat davom etadigan nizolar (tomonlar o'rtasidagi ziddiyatlar yetarli darajada chuqur, barqaror, murakkab bo'lgan vaziyatlarda yuzaga keladi; bunday nizolarni hal qilish oson emas);

3) kuchsiz, sust kechadigan nizolar (u qadar keskin tus olmagan qarama-qarshiliklarni namoyon etadigan nizolar bo'lib, ular, odatda, ziddiyatga kirishayotgan tomonlardan birining faolligi, ikkinchi tomonning esa imkon qadar nizodan qochishi bilan tavsiflanadi; bu kabi nizolarning yechimini topish ham bir muncha qiyin; ularning yechimi tashabbuskor tomonning qaroriga bog'liq bo'ladi);

4) kuchsiz, tez kechadigan nizolar (o'zaro qarama-qarshiliklar, to'qnashuvchilarning bir qadar ijobiy shakli bo'lib, agarda u ziddiyatga kirishuvchi tomonlar o'rtasidagi yagona nizo bo'lsa, u holda uni ijobiy hal qilish imkoniyati mavjud).

Shuningdek, pedagogik nizolar yuzaga kelish vaqti, birgalikdagi faoliyat mazmuni, psixologik xususiyatlari hamda namoyon bo'lish holati nuqtai nazardan ham bir necha turlarga ajratiladi. Ya'ni:

I. Yuzaga kelish vaqtiga ko'ra: 1) doimiy nizolar; 2) muayyan muddatli (bir marta yoki bir necha marta namoyon bo'ladigan) nizolar.

II. Birgalikdagi faoliyat mazmuniga ko'ra: 1) ta'lim olish bilan bog'liq (o'quv) nizolar(i); 2) tashkiliy nizolar; 3) mehnat nizolari; 4) shaxslararo nizolar va boshqalar.

III. Psixologik xususiyatlariga ko'ra: 1) rasmiy nizolar; 2) norasmiy muloqot jarayonida yuzaga keluvchi nizolar [7].

IV. Namoyon bo'lish holati nuqtai nazardan: 1) ochiq nizolar; 2) yashirin (yopiq) nizolar.

Yashirin nizo ikki shaxs orasida mavjud bo'lib, ma'lum vaqtgacha ular orasida mojaro borligini berkitib yurish mumkin. Ulardan birining sabri chidamay qolsa bu nizo ochiq nizoga aylanishi mumkin. Yana stixiyali paydo bo'ladigan va davriy yuzaga chiqadigan, ig'vo orqali yuzaga keladigan nizolar ham mavjud. Nizoni boshqa turi fitna ham bo'lishi mumkin. Fitna tashabbuskor tomonidan qasddan qilingan vijdonsizlarcha harakat bo'lib, shaxs yoki jamoani ma'lum harakatga majbur qilib, zarur [3].

Shuningdek, ta'lim jarayonining ishtirokchilari o'rtasida kelib chiqadigan nizolar ular negizini hosil qiluvchi qarama-qarshiliklarning darajalari bo'yicha ham guruhlariga ajratiladi. Jumladan: 1) qoniqmaslik; 2) fikrlarning xilma-xilligi; 3) qarama-qarshilik; 4) janjal; 5) dushmanlik [2].

Garchi, pedagogik nizolar turlicha guruh yoki turkumlarga ajratilsalar-da, biroq ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Rivojlanish davrida nizolar bir turdagi ko'rinishdan ikkinchi turdagi ko'rinishga o'tishi mumkin.

M.M.Ribakova tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, har qanday ijtimoiy nizolar kabi pedagogik nizolarning kelib chiqishida ham boshlang'ich asos – bu vaziyat sanaladi. [3]

Nizoli vaziyat – bu obyektiv narsalar shaxs tomonidan subyektiv qabul qilingan pedagogik jarayonning murakkab obyektiv-subyektiv holati bo'lib, u ishtirokchilar uchun ahamiyatli hisoblanadi. V.I.Andreev nizoli vaziyatlar “ikki yoki undan ortiq tomonlar – ishtirokchilarning yopiq yoki ochiq o'zaro kurashishi bo'lib, ularning har biri o'zlari uchun ahamiyatli bo'lgan muammoni yechish maqsadi, sabablari, vositalari va usullariga ega” ekanligiga e'tiborni qaratadi [4].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ta'lim muassasalarida yuzaga keladigan nizolar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular orasida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- pedagogning vaziyatni pedagogik to'g'ri hal qilishga kasbiy mas'uliyat: axir OTM – talabalar insonlar orasidagi munosabatlar ijtimoiy qoidalarini o'zlashtiradigan jamiyat modelidir;
- nizolar ishtirokchilari turli ijtimoiy mavqelarga ega bo'ladilar (pedagog – talaba), nizodagi turli xulqlari shu bilan belgilanadi;
- ishtirokchilarning yoshi va hayotiy tajribasidagi farq nizodagi ularning qarashlarini ajratadi, nizoni hal qilishda xatolar uchun turli darajadagi mas'uliyatni keltirib chiqaradi;
- ishtirokchilarning hodisalarni va ularning sabablarini turlicha tushunishlari (nizoga “pedagogning ko'zi bilan” va “talabaning ko'zi bilan” turlicha qarashlar), shuning uchun pedagogga bolaning kechinmalari chuqurligini tushunish, talabaga esa – o'zining hayajonlarini boshqarish, aql bilan ish tutishi qiyin bo'ladi;
- nizo paytida boshqa talabalarning kuzatishlari ularni guvohlardan ishtirokchilarga aylantiradi, nizo esa ular uchun ham tarbiyaviy mazmunga ega bo'ladi; bu to'g'risida pedagog doim yodida tutishiga to'g'ri keladi;
- nizoda pedagogning kasbiy holati uni hal qilishda tashabbusni o'z qo'liga olishiga majbur qiladi va birinchi o'ringa shakllanayotgan shaxs sifatida talabaning manfaatlarini qo'ya bilishini talab qiladi;
- nizoni hal qilishdagi pedagogning har qanday xatosi yangi vaziyatlarni va nizolarni keltirib chiqaradi, unga boshqa talabalar ham aralashadilar;
- pedagog darsda talabalar xulqlarini taxmin qilish bo'yicha ega bo'lgan imkoniyatning ozligi; ularning harakatlari kutilmaganligi ko'pincha darsning rejalashtirilgan borishini buzadi, pedagogda g'azablanish va har qanday yo'l bilan “to'siqlarni” olib tashlashga intilishini keltirib chiqaradi; sodir bo'lgan hodisa to'g'risida axborotning yetishmasligi tegishli yo'l tutishni va shunday sharoitlarda murojaat etish ohangini tanlashni qiyinlashtiradi;
- boshqa talabalar ham vaziyat guvohlari bo'ladilar, shuning uchun pedagog har qanday yo'l bilan o'zining ijtimoiy mavqeyini saqlab qolishga intiladi va shu bilan ko'pincha vaziyatni nizogacha olib boradi;
- pedagog odatda talabaning alohida harakatlarini emas, balki uning shaxsini baholaydi, bunday baho ko'pincha talabaga boshqa pedagoglar va tengdoshlarining (ayniqsa boshlang'ich institut yoki universitetda) munosabatlarini ko'rsatadi;
- talabaga baho berish ko'pincha uning harakatlarini subyektiv tushunish va uning motivlari to'g'risida, shaxsning xususiyatlari, oiladagi hayotiy sharoitlari to'g'risida kam axborotga ega bo'lishi asosida quriladi;

PEDAGOGIKA

- pedagog vujudga kelgan vaziyatni tahlil qilishga qiynaladi, talabani jazolashga shoshiladi, talabaga nisbatan ortiqcha talabchanlik zarar qilmaydi deb hisoblaydi;
- pedagog va alohida talabalar o'rtasidagi vujudga kelgan munosabatlar xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi; talabalarning shaxsiy sifatlari va nostandart xulqlari ular o'rtasidagi doimiy nizolar sababi hisoblanadi;
- pedagogning shaxsiy xususiyatlari (jahldorlik, qo'pollik, qasoskorlik, mag'rurlik, ilojsizlik va boshqalar) ham ko'pincha nizolar sababi bo'ladi; talabalar bilan o'zaro munosabatlarda pedagogning ustuvor kayfiyati, pedagogik ishlarga qiziqishi, pedagogik qobiliyati yo'qligi, pedagogning hayotiy muvaffaqiyatsizliklari, pedagogik jamoadagi umumiy muhit va ishlarni tashkil qilinishi qo'shimcha omillar sifatida ishtirok etadi. Vaziyatlarni va nizolarni hal qilishda pedagogning har qanday xatosi talabalarning xotiralarida qoladi va o'zaro munosabatlarga uzoq vaqt ta'sir ko'rsatishini esdan chiqarmaslik kerak;
- darslardagi, ayniqsa, o'smir yoshlar sinflaridagi nizolar ko'pchilik tomonidan odatiy, qonuniy deb tan olinadi;
- pedagog turli yoshdagi talabalar o'rtasidagi amaliy o'zaro aloqalarni kuchaytirib ularning jamoali o'quv faoliyatlarini tashkil qilishni bilishi kerak; bunday nizolar ko'proq birinchi o'rinda faqatgina fanni o'zlashtirish darajasi bilan qiziqadigan pedagoglar faoliyatida ko'zga tashlanadi, aksincha, talabalarni yaxshi biladigan va ular bilan aloqa qilish turli shakllarini topadigan pedagog tomonidan olib boriladigan darslarda va boshlang'ich sinflarda ular ancha kam sodir bo'ladi;
- odatda fanni yaxshi o'zlashtirmagan, xulqi "qiyin" talabalar bilan darsdagi vaziyat nizogacha yetib boradi. Shuning uchun pedagogning o'zining foydasi uchun aynan shunday talabalarni yaxshiroq o'rganish, topshiriqni bajarishda o'z vaqtida yordam ko'rsatish maqsadida ularga e'tiborli bo'lish kerak;
- xulqi uchun fan bo'yicha yomon baholar bilan jazolash kerak emas — bu ijobiy natijalarga olib kelmaydi, balki faqatgina pedagog bilan uzoq shaxsiy nizo keltirib chiqaradi, bu holat albatta fanga qiziqishini pasaytiradi;
- pedagogik faoliyatda nizoni samarali hal qilishdan uning oldini olish oson.

Pedagogik nizolarda har qanday adolatsizliklarga, ijtimoiy munosabatlarda yakkahokimlikning yetakchi o'rin tutishiga nisbatan murosasizlik kabilar ham pedagogik nizolarning o'zigagina xos bo'lgan muhim xususiyatlar sanaladi. Har qanday nizoning oqibatlari talabalar shaxsining keyingi rivojlanishlarida o'z aksiga ega bo'lib boradi, shuningdek, ularning kelgusi taqdiriga ham sezilarli ta'siri o'tkazadi. Demak, murakkab nizoli vaziyat pedagog va talabalarning maqsadlari, vazifalari, sabablari va ishtirokchilarning shaxsiy imkoniyatlarining bir-biriga mos kelmasligi kuzatiladigan bir qadar og'ir sharoitlardagi o'zaro harakatlaridan farq qiladi. Bu o'rinda bir-biriga mos kelmasligi darajasi nizoli vaziyatning murakkablik hamda qiyinlik darajasiga bilan aniqlanadi [5].

Odatda ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilar o'rtasida muammoli nizolarni keltirib chiqarishda ular tomonidan tashkil etilayotgan ayrim xatti-harakatlar ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ta'lim oluvchilarning nizolarni keltirib chiqaruvchi xatti-harakatlari sirasida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin: [4]

- 1) nizoli holatlarni kelib chiqaruvchi xatti-harakatlar (masalan, intizomni buzish, atrofdagilarga nisbatan qo'pollik qilish, betga choparlik, pedagoglar, ta'lim muassasalarining rahbarlari, ota-onalar yoki mas'ul shaxslarning ko'rsatmalarini bajarmaslik, quloq solmaslik, yolg'on ishlatish);
- 2) o'z noroziligini uyatli so'zlar bilan ifodalash, pedagoglarning xatti-harakatlari va xulqini keskin tanqid qilish);
- 3) yashirin qarshilik ko'rsatish (pedagogik talablarga bo'ysunmaslik, pedagogik qarashlarga salbiy munosabatda bo'lish, pedagoglar bilan muloqotga kirishdan bosh tortish, darslarni qoldirish);
- 4) sust qarshilik ko'rsatish (nafratni so'zsiz ifodalash, achchiqlanish, xafa bo'lish, ko'z yoshi qilish);
- 5) buzg'unchi xatti-harakatlar va xulqiy ko'rinishlarni sodir etish ("savollar berish, pedagog (pedagog)ning "ta'zirini berib qo'yishga intilish" (qasddan to'polonlarni keltirib chiqarish, jamoa a'zolarini pedagogga bo'ysunmaslikka undash, mashg'ulotlarning tashkil etilishiga xalaqit berish va boshqalar).

Ta'lim oluvchilar tomonidan yuqorida qayd etilgan xatti-harakatlardan birortasining sodir etilishi nizoli vaziyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Aynan nizoli vaziyatlar o'z-o'zidan pedagogik nizolar turlarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Bu o'rinda M.M.Ribakova pedagogik vaziyatlar va ularga bog'liq nizolarni quyidagi turlarga ajratadi [86, 3]:

1) talabaning o'quv topshiriqlarini bajarishi, o'zlashtirishi, o'qishdan tashqari faoliyati bilan bog'liq vaziyatlar (yoki nizolar);

2) talabaning institut yoki universitetda, xususan, darslarda va institut yoki universitetdan tashqari sharoitlarda ijtimoiy xulq qoidalariga rioya etmasligi oqibatida sodir etiladigan harakatlarni yuzaga keltiruvchi vaziyatlar (nizolar);

3) talabalar va pedagoglar munosabatlariga asoslanuvchi pedagogik jarayonda ularda shaxsiy hissiy holatlarning namoyon bo'lishi bilan bog'liq vaziyatlar (nizolar).

XULOSA

Yuqorida bayon etilgan pedagogik vaziyatlar va nizolar turlari turli xildagi institut yoki universitetdagi vaziyatlar va nizolarda pedagogga yo'l ko'rsatish amaliy maqsadini ko'zlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jumaev R.Z. Konfliktologiya asoslari, asosiy tushuncha va tamoyillari. O'quv qo'llanma. – Samarqand. 2015. – bet 156. (Fundamentals of Conflictology: Main Notions and Principles)

2. Xujaniyozova Z., Dusmetova M., Nafasov D. Pedagogik konfliktologiya (O'quv uslubiy qo'llanma). – Urganch. 2015. – bet 211. (Pedagogical Conflictology)

3. Baybaeva M.X. Rahbarlarning boshqaruv faoliyatlarida sog'lom va ijodiy muhitni yaratishga xos zamonaviy yondashuvlar // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – T.: 2022. Special Issue 4-2. – bet 403-411. (Modern Approaches on the Creation of Healthy and Creative Environment in Leaders' Administrative Activity)

4. Baybaeva M.X. Ta'lim muassasalarida rahbar ayollarning boshqaruv faoliyatidagi roli // Integration of science, education and practice ilmiy-metodik jurnal. – T.: 2022. №. 5. – bet 59-66. (The Role of Women Leaders in Administration Activity of Education Institutions)

5. Ismailova Z.K., Baybaeva M.X. Rahbarlarning nizoli vaziyatlarni hal etishda konfliktologik kompetentligini rivojlantirish // Life Sciences and Agriculture. – T.: 2020. №.2-2. – bet 185-188. (Development of Conflict Competency of Leaders in Solving Disputable Circumstances)

6. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -T.: O'zbekiston, 2017. – bet 107. (Critical Analysis, Strict Discipline and Personal Liability must be the Daily Principles of Every Leader's Activity)

7. Mirsolieva M.T. Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish. Monografiya. – T.: Fan va texnologiyalar, 2019. – bet 120. (Development of Mechanisms of Professional Competency Improvement of Higher Education Institution Leaders and Pedagogical Personal)

NOTIQLIK VA VATANPARVARLIK UYG'UNLIGINING LINGVOKULTUROPEDAGOGIK TADQIQI

ЛИНГВОКУЛЬТУРОПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ГАРМОНИИ КРАСНОРЕЧИЯ И ПАТРИОТИЗМА

LINGUOCULTURAL PEDAGOGICAL RESEARCH OF ELOQUENCE AND PATRIOTISM HARMONY

Sherozbek Mo'minov¹, Tavakkaljon Mo'minov²

¹Sherozbek Mo'minov,

²Tavakkaljon Mo'minov

– Farg'ona davlat universiteti, tayanch doktoranti.

– Farg'ona davlat universiteti, magistratura

bo'limi, CHHT yo'nalishi magistranti

Annotasiya

Insonni inson qilib turadigan, uni hayvonot olamidani farqlab turadigan eng birinchi belgi – bu, uning so'zi, so'zlash, notiqlik qobiliyatiga ega ekanligi. Aynan mana shu mo'jiza tufayli inson o'zidagi tuyg'u, fikrni boshqalarga yetkazadi. Yoshlarda noyob insoniy fazilatlaridan biri bo'lgan vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish va rivojlantirishda ham notiqlikdan qulayroq vosita yo'q. Maqolada aynan mana shu – notiqlik va vatanparvarlik uyg'unligi mavzusi lingvokulturopedagogik aspektda tahlilga tortilgan.

Аннотация

Первым признаком, который делает человека человеком и отличает его от животного является наличие у него способности произносить слово, говорить и обладание красноречием. Именно благодаря этому чуду человек передает свои чувства и мысли другим. Нет более удобного средства для формирования и развития у молодежи чувства патриотизма – одного из ценных человеческих качеств, чем красноречие. В представленной статье в лингвокультуропедагогическом аспекте исследуется именно эта тема – тема гармонии красноречия и патриотизма.

Abstract

The first sign that makes a person a person and distinguishes him from the animal world is that he has the ability to speak. It is because of this miracle that a person conveys his feelings and thoughts to others. There is no more convenient tool for forming and developing the feeling of patriotism, which is one of the unique human qualities, than public speaking. In the article the theme of eloquence and patriotism is analyzed in the linguistic-cultural-pedagogical aspect.

Kalit so'zlar: inson, nutq, so'z, vatanparvarlik, uyg'unlik, tuyg'u, tarbiya, fazilat, qobiliyat, pedagogika.

Ключевые слова: человек, речь, слово, патриотизм, гармония, чувство, воспитание, положительное качество, способность, педагогика.

Key words: human, speech, word, patriotism, harmony, emotion, upbringing, virtue, ability, pedagogy.

KIRISH

O'zbek tiliga arab tilidan o'tib o'zlashgan bo'lib, so'zlovchi, gapiruvchi, fikrlovchi, diktir [6, 63] ma'nolarini anglatadigan notiq va bu sohaning nomi bo'lgan notiqlik eng qadimgi san'at turlaridan biridir. Buning asosiy boisi shundaki, "Avvalu oxirimg'a solg'il ko'z, Bil, ham avval so'zu, ham oxir so'z" yoki "Insonni so'z ayladi judo hayvondin, Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin" (Alisher Navoiy). Ya'ni, dunyoning boshi ham, oxiri ham so'zdir. So'z insonni hayvondan farqlovchi tengsiz mo'jiza bo'lib, olamda bundan sharafliroq narsa yo'qdir. Shu boisdan ham odamlar qadimdan nutqqa, jumladan, notiqlik san'atiga alohida e'tibor bilan qaraganlar. Jumladan, qaimgi Rimda notiqning so'zi nihoyatda qadrlangan. Miloddan oldingi asrda yashagan Mark Tulliy Sitseron o'z zamondoshlarining notiq'larga xuddi xudoga qaraganday e'tibor va hurmat bilan munosabatda bo'lishganini qayd etadi. Uning ta'kidlashicha, dunyoda odamlarning ikki toifasi baland darajadagi hurmat va ehtiromga sazovordir. Bularning biri lashkarboshilar, ikkinchisi esa notiq'lardir [1,16].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Jamiyat taraqqiy etgan sari, nutq, madaniyat va notiqlik san'ati ham rivojlanib, takomillashib borgan. Soha mutaxassislaridan biri S.Inomxo'jayev o'zining "Notiqlik san'ati asoslari" nomli kitobida notiqlik san'atini muayyan tur va ichki ko'rinishlarga ajratib, har biriga alohida izohlar beradi. Masalan, olim siyosiy-ijtimoiy notiqlik turining 9 ta ichki nutqiy ko'rinishlarni sanab o'tadi. Harbiy vatanparvarlik nutqi ham siyosiy-ijtimoiy notiqlikning alohida bir ko'rinishi sifatida beriladi [2, 10-11].

Bugungi kunda xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz dunyoqarashini shakllantirish va o'stirishda, jumladan, ularni vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda notiqlik san'atining roli beqiyosdir. Bu haqda ulug' allomala bobokalonlarimiz juda ibratli fikrlarni bayon etganlar. Jumladan, Mavlono Jaloliddin Rumi hazratlari ta'kidlagandaridek, "Inson xayolidagi narsa uni o'z orqasidan yetaklaydi. Masalan, bog' xayoli boqqa, do'kon xayoli do'konga olib boradi" [5,20]. Inson xayoli, fikri, tafakkuri esa til, so'z bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek xalq maqollarida aytilganidek, "Sevdigan ham til, Bezdirgan ham til" [7, 27]. Bu fikrni mavzumiz bilan bog'laydigan bo'lsak, odamlar ongida vatanga muhabbat ham, nafrat ham til, so'z vositasida amalga oshadi.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, tinchlik sharoitida ham, davlat boshqaruvi, hatto urush sharoitida ham qo'shinni boshqarishda, askarlarni vatanni asrab qolishga da'vat etishda ham notiqlik san'atining alohida o'rni bo'lganligiga guvoh bo'lamiz. Chunki ko'zlangan maqsad strategiya bo'lsa, uni amalga oshirish yo'llari – bu, taktikadir. Demak, har qanday strategiyaning ta'sirchan mexanizmi – bu, til taktikasidir.

Harbiy notiqlik mohiyat e'tibori bilan jangovarlikni, hitob va da'vatni anglatadi. Shuning uchun ham mashhur Rim notig'i Mark Tulliy Sitseron "Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda yoki notiq bo'lish kerak" degan fikrni bejiz ilgari surmagan. U ko'rib kuzatgani va anglab yetganidan so'nggina shu fikrga kelgani aniq. Shu jihatdan olib qaraganda, notiqlik va vatangan muhabbat bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Har qanday g'alabani ta'minlash ostida bevosita notiqlik mahorati turadi.

Aynan shuning uchun ham, Sohibqiron Amir Temur jang san'atida, boshqaruv tizimida notiqlikning alohida o'rnini e'tirof etgani va amal qilgani bejiz emas. Jangda g'alabaning garovi o'ziga ishonch bilan bog'liq bo'lgani kabi so'zga ham bevosita bog'liq. Qo'mondon qo'shiniga o'z nutqi orqali ishonch ruhini bersa, u dadil harakat qiladi va zafar quchadi, aks holda, mag'lubiyatga uchraydi. Shuning uchun ham notiqlikning asl mohiyati ishontirish orqali ta'sirlantirish san'atidir. Zero, kitob tokchalarimizdangina emas, qalblarimizdan munosib o'rin olgan "Temur tuzuklari"ni nutq san'atining noyob namunasi deyishimiz ham bejiz emas.

NATIJA VA MUHOKAMA

Keyingi avlod temuriyzodalardan bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur sohibqiron Amir Temurning jang san'ati va boshqaruv mahoratidan tashqari, o'z so'zi, nutqi va voizlik mahoratiga ega bo'lganini ham eshitgan, bilgan. "...har kim o'z so'ziga ega bo'lsin, ishini bilib o'zi qilsin, ya'ni raiyat podshosi aytgan so'zini, qilgan ishini o'zi aytadi, o'zi qiladi..." degan "Temur tuzuklari"dagi bitiklar ham o'sha davrda notiqlik san'atining rutbasi yuqori bo'lganini bildiradi.

"Yaxshi nutq egasi – uquvli, qat'iyatli, o'ziga ishongan bo'lishi darkor, chunki va'zxonlik – kuch. Voiz bo'lish uchun, so'zning qudrati va sehrini egallash lozim. Amir Temurning qudrati, avvalo, uning donishmand fikrlarida, maslahatli kengashlardagi so'zlangan nutqlarida namoyondir, chunki XIV asrda markazlashgan feodal davlatni tuzish, ulkan qo'shinga sarkardalik qilish uchun har taraflama bilimdon, qat'iyatli, voiz-shaxs bo'lish lozim edi" [9].

Ushbu sifatlarni hech ikkilanmasdan Zahiriddin Muhammad Bobur haqida ham aytish mumkin. Hind xalqining buyuk davlat arboblardan Javoharlal Neruning ushbu mulohazasi ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi: "Bobur dilbar shaxs, Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan. U san'atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko'rardi..." [9].

Mard va tadbirkor, san'atni sevgan kishigina qat'iy iroda, o'z so'ziga, fikriga ega inson bo'lishi tayin. Jonli manzaralar yaratuvchi, da'vatkor kuchga ega so'zning o'rni katta. To'p-u zambaraklar, behisob qo'shin eplay olmagan ishni oddiy so'z bajara olganiga tarix shohid.

Zahiriddin Muhammad Boburning nutqiy mahorati haqida mufasssal ma'lumotni shoh va shoirning qizi Gulbadanbegimning "Humoyunnoma" asaridan olish mumkin. Unda ma'lum qilipnishicha, 1527- yili Boburning Hindistonda Rano Sango bilan jangi oldidan qo'shinlari orasidagi vaziyat aziyatga sabab bo'ladi. Boshi qovushmagan jangchilar orasida ixtilof va tarqoqlik boshlanadi. Shunda Bobur lashkarga qarata jonli, ta'sirchan nutq irod qiladi. Gulbadanbegim "Bunga majlisdagilarning hammasi rozi bo'lishib..., tomirimizda bir tomchi qonimiz qolguncha kurashamiz, deb qasam ichadilar..." degan dalilni keltiradi: "Har kimki hayot majlisiga kiribtur, oqibat ajal paymonasidin ichkusidir va har kishikim, tiriklik manziliga kiribtur, oxir dunyo g'amxonasidin kechkusidir, yomon ot bilan tirilgandin, yaxshi ot bilan o'lgan yaxshiroq... Tangri taolo bu nav' saodatni bizga nasib qilibtur va mundoq davlatni bizga qariyb aylabtur. O'lgan shahid va o'ldurg'on g'oziy, barcha Tangrining kalomi bilan ont ichmak kerakkim, hech kim bu qatoldin yuz yondirur xayol qilmay, to badandin joni ayrilmag'unicha, bu muhoriba va muqotiladin ayrilmag'ay..." Boburning ushbu otashin, jangovar nutqidan so'ng barcha askarlar yakdil holda, jam bo'lib, jangga kirishgan [9].

Jang oldidan lashkarni ruhlantirish, g'alabaga nisbatan ishonch tuyg'usini uyg'otish tajribali qo'mondonlarning faoliyatida sinashta bo'lgan. Napoleon Bonapartga jangga kirishishga tayyor turgan qo'shinga qarata shunday deyishi odat bo'lgan. "Jangda o'lishni hamma eplaydi. Mard va jasur jangchilargina tirik qoladi. Menga o'lingiz emas, tirigingiz kerak. Shunday ekan, barchangizga o'lmaslikni buyuraman, olg'a!" deya xitob qilarkan. [9].

Allomalar tomonidan bildirilgan quyidagi purhikmat jumalarda insonning so'zi – uning qalbi, ko'zgusi ekanligi ta'qidlangan:

"Insonni tanimoqchi bo'lsang, uni gapga sol: so'zidan uning kimligini bilib olasan" (Jaloliddin Rumiy) [4, 53].

"Fahm ayla kishi holin so'z demagidin –

Kim, berdi xabar hadisi ko'nglidagidin" (Alisher Navoiy) [3, 161].

"Co'zingkim hizr suyidin nishondur,

Vale ul suv kibi mendin nihondur.

Har vaqtke ko'rgasen mening so'zumni,

So'zumni uqub anglagaysen o'zumni." (Zahiriddin Muhammad Bobur) [9].

XULOSA

Bildirilgan fikrlardan kelib chiqadigan xulosa shuki, notiqlik va vatanparvarlik bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bugungi tinch va osuda zamonimizda ham yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda bu qudratli quroldan ma'naviyat va ma'rifat sohasining hamma vakillari, ayniqsa, pedagoglar samarali foydalanishlari kerak. Buning uchun esa, avvalo, o'zini zamonamizning har bir ziyolisi bu noyob san'atni har tomonlama puxta egallagan bo'lishi talab etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аҳмедова Ҳ.Т. Нотиқлик санъати манбалари ва ўқувчилар нутқини ривожлантириш омиллари. – Тошкент: Bayoz, 2015.
2. Иномхўжаев С. Нотиқлик санъати асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982.
3. Навоий А. Ҳикматлар. – Тошкент: Шарқ, 20014.
4. Румий Ж. Ичиндаги ичиндадур. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013.
5. Румий Ж. Ҳикматлар. – Тошкент: Шарқ, 2008.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли, учинчи жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2007.
7. Ўзбек халқ мақоллари. Иккинчи том. – Тошкент: Фан, 1988.
8. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
9. <https://xabar.uz/jamiyat/mirzo-boburning-harbiy-notiqlik>

BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARIDA IJODIY TASAVVURNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ВОООБРАЖЕНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

OPPORTUNITIES OF CREATIVE IMAGINATION DEVELOPMENT IN ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Baydjanov Bekzod Xaitboyevich¹, Quziyeva Nigoraxon Xasanboy qizi²

¹Baydjanov Bekzod Xaitboyevich

– Farg'ona davlat universiteti Pedagogika va psixologiya fakulteti dekani, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

²Quziyeva Nigoraxon Xasanboy qizi

– Farg'ona davlat universiteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim jarayonida ijodiy tasavvurlarini hamda kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari haqida fikr yuritilgan. Ularning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, didaktik usul va metodlardan foydalanish haqida ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются возможности развития творческого воображения и творческих способностей младших школьников в процессе обучения. Даны научно-практические рекомендации по социально-психологическим особенностям развития их творческих способностей, использованию дидактических приемов.

Abstract

This article reflects on the opportunities of Primary School students to develop their creative imagination as well as their creative abilities in the educational process. Scientific and practical recommendations are given on the socio-psychological characteristics of the development of their creative abilities, the use of didactic methods and techniques.

Kalit so'zlar: O'qituvchi, ijodkorlik, tasavvur, fantaziya, didaktik usul, metod, kreativlik, faollik, o'quvchi, qobiliyat.

Ключевые слова: Учитель, творчество, воображение, фантазия, дидактический метод, метод, креативность, активность, ученик, способности.

Key words: Teacher, creativity, imagination, fantasy, didactic method, method, creativity, activity, student, ability.

KIRISH

Tasavvur insonga xos xususiyat hisoblanib, biz ongimizda tasavvur orqali mavjud bo'lmagan yoki sodir bo'lmagan voqea-hodisalarning tasvirini yaratamiz. Tasavvur ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarda jadal rivojlanadi va bolalarda tasavvurni rivojlantirish o'qituvchining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarning ijodiy tasavvuri hamda kreativ qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatlari, usullari va vositalariga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri o'qituvchi-o'quvchilar hamkorligi ekanligiga alohida e'tibor qaratiladi. Ma'lumki, ta'lim jarayoni ikki yoqlama xarakterga ega bo'lib, o'qituvchi va o'quvchilarning teng munosabatlaridan tashkil topadi. Bu jarayonga rahbarlik qiluvchi o'qituvchi ta'lim jarayonining to'g'ri tashkil etilishi, ta'lim maqsadlarining to'g'ri amalga oshirilishi va ta'lim natijalari uchun javobgar shaxs hisoblanadi. Ammo bu, ta'lim jarayoni o'qituvchining to'liq hukmronligi ostida amalga oshadigan jarayon, degan noto'g'ri fikrning tug'ilishiga asos bo'la olmaydi.

Hozirda boshlang'ich ta'lim tizimining asosiy vazifalari o'quvchilarni har tomonlama barkamol shaxs etib tarbiyalash maqsadida ularga mustaqil fikrlash, o'zligini anglash, bilimlarni o'rganishda, maktabda va maktabdan tashqari ishlarda faollik, boy ma'naviyatimiz va qadriyatlarimizni o'rgatish, o'z shaxsidagi "men"ini tanitish, yuksak axloqiy fazilatlar va estetik ruhda tarbiyalashdan iborat.[4]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tasavvur - sezgi a'zolariga qachonlardir ta'sir etgan narsa va hodisalarning yaqqol hissiy obrazi. [8]

Psixologiyada tasavvurning ko'plab ta'riflari mavjud. Shunday qilib, R. S. Nemov tasavvur "boshqa ruhiy jarayonlardan ajralib turadigan va shu bilan birga idrok va xotira o'rtasida oraliq pozitsiyani egallaydigan inson psixikasining o'ziga xos shakli" deb hisoblaydi. [3]

Tasavvur fikrlash bilan chambarchas bog'liq, shuning uchun u hayotiy taassurotlarni, olingan bilimlarni, idrok ma'lumotlarini va g'oyalarni faol ravishda o'zgartirishga qodir. Umuman olganda, tasavvur inson aqliy faoliyatining barcha tomonlari: uning idroki, xotirasi, tafakkuri, his-tuyg'ulari bilan bog'liq. Tasavvurning rivojlanishi butun shaxs shaxsining rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Tasavvur tufayli inson o'z faoliyatini yaratadi, aql bilan rejalashtiradi va ularni boshqaradi. Tasavvur vizual-majoziy fikrlashning asosi bo'lib, u odamga vaziyatni boshqarish va amaliy harakatlarning bevosita aralashuviz muammolarni hal qilish imkonini beradi.

Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda tasavvur o'ziga xos xususiyatlarga ega. Kichik maktab yoshi birinchi qayta yaratuvchi, so'ngra ijodiy tasavvurning faollashishi bilan tavsiflanadi. Uning rivojlanishidagi asosiy yo'nalish xayolning ongli niyatlariga bo'ysunishidagi o'tadi, ya'ni o'zboshimchalik bilan bo'ladi.

Bolaning tasavvurining dastlabki tasvirlari idrok jarayonlari va uning o'yin faoliyati bilan bog'liq. Bir yarim yoshli bola hali ham kattalarning hikoyalarini (ertaklarini) tinglashga qiziqmaydi, chunki u hali ham idrok jarayonlarini yaratadigan tajribaga ega emas. Shu bilan birga, o'ynayotgan bolaning tasavvurida chamadon, masalan, poyezdga, jim qo'g'irchoqqa, sodir bo'layotgan hamma narsaga befarq, kimdandir xafa bo'lgan yig'layotgan kichkina odamga, yostiqa aylanishini kuzatish mumkin. Nutqni shakllantirish davrida bola o'z o'yinlarida tasavvurini yanada faolroq ishlatadi, chunki uning hayotiy kuzatishlari keskin kengayadi. Biroq, bularning barchasi o'z-o'zidan, beixtiyor sodir bo'ladi.

Tasavvurning individual xususiyatlari ijod jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Inson faoliyatining ushbu sohasida ahamiyat haqidagi tasavvur tafakkur bilan bir qatorda joylashgan. Tasavvurni rivojlantirish uchun insonga harakat erkinligi, mustaqillik, tashabbuskorlik va bo'shlik namoyon bo'ladigan sharoitlarni yaratish kerak.

Tasavvurning o'quv faoliyatiga xizmat qiluvchi boshqa psixik jarayonlar (xotira, tafakkur, diqqat, idrok) bilan chambarchas bog'liqligi isbotlangan. Shunday qilib, fantaziyaning rivojlantirishiga yetarlicha e'tibor bermaslik, boshlang'ich o'qituvchilar ta'lim sifatini pasaytiradi.

Umuman olganda, boshlang'ich maktab o'quvchilarida odatda bolalar tasavvurining rivojlanishi bilan bog'liq muammolar bo'lmaydi, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalik davrida ko'p va turli yo'llar bilan o'ynaydigan deyarli barcha bolalar yaxshi rivojlangan va boy tasavvurga ega. Mashg'ulot boshida bola va o'qituvchi oldida hali ham paydo bo'lishi mumkin bo'lgan asosiy savollar tasavvur va e'tibor o'rtasidagi bog'liqlik, ixtiyoriy diqqat orqali majoziy tasvirlarni tartibga solish qobiliyati, shuningdek, mavhum tushunchalarni o'zlashtirish bilan bog'liq. Tasavvur qilish va bolaga, shuningdek, kattalarga taqdim etish, yetarlicha qiyin.

V.S.Muxinaning ta'kidlashicha, boshlang'ich maktab yoshida bola o'z tasavvurida allaqachon turli vaziyatlarni yaratishi mumkin. O'yinda ba'zi obyektlarni boshqalarga almashtirishda shakllanib, tasavvur boshqa faoliyat turlariga o'tadi.

Tasavvur va voqelik o'rtasidagi bog'liqlikning birinchi shakli shundan iboratki, har qanday tasavvur yaratilishi doimo voqelikdan olingan va insonning oldingi tajribasida mavjud bo'lgan elementlardan qurilgan. Agar tasavvur yo'qdan yarata olsa yoki o'z ijodi uchun avvalgi tajribadan boshqa manbalarga ega bo'lsa, bu mo'jiza bo'lardi.

Ijodkorlik va tasavvur muammolari rus psixologiyasida keng rivojlangan. Hozirgi vaqtda tadqiqotchilar ijodiy shaxsni tavsiflovchi integral ko'rsatkichni qidirmoqdalar. Qobiliyatlar, ijodiy fikrlash muammolarini rivojlantirishga B.M.Teplov, S.L.Rubinshteyn, B.G.Ananiev, N.S.Leites, V.A.Krutetskiy, A.G.Kovalev, K.K.Platonov, A.M.Matyushkin, V.D.Shadrikov, Yu.D.Babaeva, V.N.Drujinin, I.I.Ilyasov, V.I.Panov, I.V.Kalish, M.A.Sovuq, N.B.Shumakova, V.S.Yurkevich va boshqalar kabi psixologlar katta hissa qo'shdilar.

S.L.Rubinshteyn ta'kidlagan edi: "Tasavvur faqat odamda bo'lishi mumkin bo'lgan psixikaning o'ziga xos shaklidir. U insonning dunyoni o'zgartirish, haqiqatni o'zgartirish va yangi narsalarni yaratish qobiliyati bilan uzluksiz bog'liqdir". [5]

L.S.Vygotskiyning fikricha, "Tasavvur avval to'plangan taassurotlarni takrorlamaydi, balki ilgari to'plangan taassurotlardan bir qancha yangi qatorlar quradi. Shunday qilib, taassurotlarimizga yangi narsalarni kiritib, bu taassurotlarni o'zgartirib, natijada yangi, ilgari mavjud bo'lmagan tasvir hosil bo'ladi, biz tasavvur deb ataydigan faoliyatning asosini tashkil qiladi. [7]

“Umumiy psixologiya” darsligida A.G.Maklakov tasavvurga quyidagi ta’rifni beradi: “Tasavvur – voqelikni aks ettiruvchi g’oyalarni o’zgartirish va shu asosda yangi g’oyalarni yaratish jarayonidir.[2]

“Umumiy psixologiya” darsligida V.M.Kozubovskiy quyidagi ta’rifni o’z ichiga oladi. Tasavvur – insonning o’z ongida real hayotda mavjud bo’lmagan obyekt (obyekt, hodisa) tasvirini yaratishning aqliy jarayoni. Tasavvur quyidagicha bo’lishi mumkin:

- haqiqiy obyektiv faoliyatning yakuniy natijasi tasviri;
- to’liq ma’lumot noaniqligi sharoitida o’z xatti-harakatining surati;
- ma’lum bir shaxsga tegishli bo’lgan muammolarni hal qiladigan vaziyatning tasviri, yaqin

kelajakda haqiqiy bartaraf etish mumkin emas. [1]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kuzatishlar shuni ko’rsatadiki, boshlang’ich maktab yoshida bola o’z tasavvurida turli vaziyatlarni yaratishi mumkin.

V.S.Muxinaning ta’kidlashicha, “ba’zi bir narsalarning boshqalar tomonidan o’yin bilan almashtirilishida shakllanib, tasavvur boshqa faoliyat turlariga o’tadi. Ta’lim faoliyati sharoitida bolaning tasavvuriga maxsus talablar qo’yiladi, bu esa uni xayolning ixtiyoriy harakatlariga undaydi”.

Kichik maktab yoshi ijodiy tasavvurni, fantaziyaning rivojlantirish uchun eng qulay, sezgir yosh hisoblanadi. O’yinlar, bolalarning suhbatlari ularning tasavvur kuchini aks ettiradi, hatto xayoliy g’alayon deb aytish mumkin. Ularning hikoyalari va suhbatlarida haqiqat va fantaziya ko’pincha aralashib ketadi va tasavvurning hissiy voqeligi qonuniga ko’ra, tasavvurning tasvirlari bolalar tomonidan juda real tarzda boshdan kechirilishi mumkin.

L.S.Vygotskiy o’yinda bolaning tasavvurini rivojlantirish uchun zarur bo’lgan boshqa faoliyat turlari tug’ilishini ta’kidlaydi. O’yin bolaning badiiy ijodiga tayyorgarlik bosqichi bo’lib xizmat qiladi. Unda bolalar ijodiyotining alohida mustaqil turlari (chizish, modellashtirish, dizayn) ajralib turadi. [7]

Bolalar tabiiy o’yinchoqlardan ko’ra, qurish-yasash, modellashtirishga asoslangan o’yinchoqlarni o’ynashni afzal ko’radi. Ularni o’ynash jarayonida tevarak atrofda ko’rgan buyumlarini tasavvur qilish orqali ularga o’xshash nimadir yasaydilar.

Kichik yoshdagi o’quvchilar tasavvurining eng yorqin va erkin namoyon bo’lishini o’yinda, rasm chizishda, hikoyalar va ertaklar yozishda kuzatish mumkin. Bolalar ijodiyotida tasavvurning namoyon bo’lishi xilma-xildir: kimdir haqiqatni qayta yaratadi, boshqalari yangi fantastik tasvir vaziyatlarni yaratadi. Hikoyalar yozishda bolalar o’zlariga ma’lum bo’lgan syujetlarni, she’rlarning baytlarini, grafik tasvirlarni, ba’zan esa umuman sezmasdan olishlari mumkin. Biroq, ular ko’pincha ataylab taniqli syujetlarni birlashtiradi, yangi obrazlar yaratadi, o’z personajlarining ma’lum tomonlarini va fazilatlarini bo’rttiradi.

“Og’zaki fantaziya” texnikasi (nutq tasavvuri) Subbotina L.Yu.biz o’ynab o’rganamiz. 5 – 10 yoshli bolalar uchun o’quv o’yinlari.

Bolaga biron bir tirik mavjudot (odam, hayvon) yoki bolaning o’zi xohlagan boshqa narsa haqida hikoya (hikoya, ertak) o’ylab topish va uni 5 daqiqa ichida og’zaki ravishda taqdim etish taklif etiladi. Hikoyaning (hikoya, ertak) mavzusini yoki syujetini ixtiro qilish uchun bir daqiqagacha vaqt ajratiladi va shundan keyin bola hikoyani boshlaydi.

Hikoya jarayonida bolaning fantaziyasi quyidagi asoslar bo’yicha baholanadi:

- tasavvur jarayonlarining tezligi,
- tasavvurning g’ayrioddiylik, o’ziga xosligi,
- tasavvurning boyligi,
- tasvirlarning chuqurligi va ishlab chiqilishi (detallanishi),

ta’sirchanlik, tasvirlarning emotsionalligi. [6]

Shuningdek, tasavvurni hikoya yaratish orqali namoyon etishda “Uch so’z metodi” dan ham foydalanishimiz mumkin. Ushbu o’yin ijodiy tasavvurni va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bolaga uchta so’z beriladi va bu so’zlardan ma’noli iboralarni yaratish taklif etiladi, shunda ular uchta so’zni o’z ichiga olgan izchil hikoyani yaratadilar.

Foydalanish uchun so’zlar: qizcha, pufak, masxaraboz.

Ushbu matnning bajarilishiga misol:

Qizcha dadasi bilan bayramga bordi. Bayramda masxarabozni ko’rishdi. Masxaraboz qizchaga pufak sovg’a qildi. Qizcha juda xursand bo’ldi va ular uylariga qaytishdi.

Bolaning tasavvurini rivojlantirishning asosiy sharti uni turli xil faoliyat turlariga kiritishdir. Bolaning rivojlanishi bilan tasavvur ham rivojlanadi. Bola qanchalik ko’p ko’rgan, eshitgan va boshdan

kechirgan bo'lsa, qanchalik ko'p bilsa, uning tasavvurining faolligi, har qanday ijodiy faoliyatning asosi shunchalik samarali bo'ladi. Har bir bolada tasavvur, fantaziya bor, lekin ular o'zlarining individual xususiyatlariga qarab o'zlarini turli yo'llar bilan namoyon qiladilar.

Bolada ijodiy tasavvurni rivojlantirishda katta natija beradigan yuqoridagi kabi yana bir metodni ko'rib chiqamiz.

“Ertakning davomini o'ylab toping”. Mashqni bolalar guruhi bilan bajarish mumkin. Ushbu texnikani o'qituvchi M.Karne taklif qilgan. Voyaga etgan kishi bolalarga notanish yangi ertak aytib berishni boshlaydi. Bu ertak qahramoni tinglovchilar bilan tengdosh bola bo'lishi ma'qul. Qahramonning hayotidagi tanqidiy bir paytda, unga biror narsa yuz berganda yoki u qaror qabul qilishi kerak bo'lgan paytda, hikoya to'xtatiladi va bolalardan nima o'ylashlari yoki qilishlari uchun iloji boricha ko'proq variantlarni taklif qilishlari so'raladi. Qahramon o'rnida. Keyin kattalar qahramon bilan sodir bo'lgan voqealarning oqibatlarini, uning qarori haqida savol beradi. Bolalarni iloji boricha ko'proq javob berishga undash muhimdir.

Shundan so'ng, kattalar ertakning oxirini aytib beradi va bolalarni u qanday tugashi mumkinligi haqida o'ylashga taklif qiladi.

Ushbu turdagi vazifalarni bajarayotgan bolaning haqiqatan ham fantaziyasi ijodiy jarayonga kiritilganligini aniqlashga imkon beradigan quyidagi xususiyatlar ajralib turadi:

- bola syujetni rivojlantiruvchi yangi g'oyalarni batafsil va aniq shakllantiradi;
- kattalar bilan faol dialog o'tkazadi, aniqlovchi savollar beradi;
- ertak mazmuni va ob'ektlari haqida batafsil ma'lumot beradi;
- yangi qahramonlarni tanishtiradi;
- syujetning rivojlanish yo'nalishini o'zgartiradi;
- yaxshi xotirani namoyish etadi;
- imo-ishoralar va mimikalardan foydalanadi;
- nutq faolligining yuqori darajasini ko'rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, boshlang'ich sinf o'quvchilarning ta'lim jarayonida tasavvur juda muhim ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar badiiy ijod qilishni juda yaxshi ko'radilar. Bu bolaga o'z shaxsiyatini eng to'liq erkin shaklda ochib berishga imkon beradi. O'quvchilar maktabda ta'lim jarayonida olgan bilimlarini tasavvur orqali hayotga bog'laydilar. Bu esa bilimlarni o'zlashtirishda va muvaffaqiyat qozonishda katta yordam beradi.

Ba'zan kundalik hayotda fantaziya va tasavvur deganda bo'sh, keraksiz, yengil, amaliy qo'llanilishi mumkin bo'lmagan narsa tushuniladi.

Yuqorida berilgan olimlarning fikridan kelib chiqib shuni ta'kidlash mumkinki, tasavvur va fantaziya insonning kreativ qobiliyatlarini yuzaga chiqarib beruvchi muhim omildir.

Ular aytadilar: “Tasavvursiz, e'tibor yo'q”. A.Eynshteyn tasavvur qilish qobiliyatini bilimdan yuqori deb hisoblagan, chunki u tasavvursiz kashfiyotlar qilish mumkin emas deb hisoblagan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kozubovskiy V.M. Umumiy psixologiya: Ma'ruza matni. Mn., 2001 yil. (Kozubovsky V.M. General psychology: text of the lecture. Mn., 2001.)
2. Maklakov A.G. «Umumiy psixologiya». Sankt-Peterburg, 2002. (Maklakov A.G. "General psychology". St. Petersburg, 2002.)
3. Nemov R.S. Psixologiya. 3 kitobda. Kitob 2–M.: Vados, 2008. 107 b. (Nemov R.S. Psych. In 3 books. Book 2–M.: Vados, 2008. 107 p.)
4. Pulatova D.T. Innovatsion ta'lim jarayonida bolalarda ekologik tushuncha va tasavvurlarni shakllantirish. Zamonaviy ta'lim // СОБРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. 2016. 3. -9 s. (Pulatova D.T. The formation of environmental concepts and perceptions in children in the process of innovative education. Modern education 2016. 3. - 9 p.)
5. Rubinshteyn S.A. Umumiy psixologiya asoslari. 2 jildda - T. 1 - M., 1989 yil. (Rubinstein S.A. Fundamentals of general psychology. In 2 vols-T. 1st M., 1989.)
6. Subbotina L.Yu. Biz o'ynab o'rganamiz. 5-10 yoshli bolalar uchun o'quv o'yinlari. Yekaterinburg: U-Faktoriya, 2005. 144 b. (Subbotina L.Yu. We learn by playing. Educational games for children 5-10 years old. Yekaterinburg: U-Factoria, 2005. 144 p.)
7. Vygotskiy L.S. Bolalikda tasavvur va ijodkorlik. Sankt-Peterburg: Soyuz, 1999. 305 b. (Vygotsky L.S. Imagination and creativity in childhood. St. Petersburg: Soyuz, 1999. 305 p.)
8. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya (darslik) Toshkent -2009 334b. (Haidarov F.I., Khalilova N.I. General psychology (textbook) Tashkent -2009 334 p.)

CHET TILI O'QITISHNING MODELLARI HAQIDA
О МОДЕЛЯХ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
ON THE MODELS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Yusupova Dilnoza O'ktamali qizi

¹Yusupova Dilnoza O'ktamali qizi

– Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotasiya

Quyidagi maqola chet tilini o'rgatish texnologiyasini rivojlantirish va takomillashtirish haqida bo'lib, unda bugungi kunga qadar yaratilgan va til o'rganuvchilarning chet til kompetensiyalarini takomillashtirishga mo'ljallangan turli modellar haqida fikr yuritiladi. Ta'kidlash joizki, nemis tilini o'rgatishning bu yangi yaratilgan modeli kelgusida umumta'lim maktablaridagi nemis tili darslarining samaradorligida muhim ahamiyatga ega.

Аннотация

В статье речь идет о развитии и совершенствовании технологии обучения иностранному языку, в ней рассматриваются различные модели, созданные на сегодняшний день и призванные повышать иноязычные компетенции изучающих язык.

Abstract

The article is devoted to the development and improvement of the foreign language teaching technology, it discusses the various models that have been created to date and are designed to improve the foreign language competences of language learners.

Kalit so'zlar: pedagogik texnologiya, didaktika, optimallashtirish, kompetensiya, muloqot kompetensiyasi, og'zaki nutq kompetensiyasi, model, modellashtirish.

Ключевые слова: педагогическая технология, дидактика, оптимизация, компетентность, речевая компетентность, модель коммуникативной компетентности, моделирование.

Key words: pedagogical technology, didactics, optimization, competence, speech competence, communication competence model, modeling.

KIRISH

Ma'lumki, biror bir pedagogik texnologiyani ta'lim jarayoniga tatbiq qilishda, eng avvalo uning ilmiy amaliy mexanizmini ishlab chiqishni talab etadi. Pedagogik texnologiya tushunchasi dunyo olimlari tomonidan turlicha ta'riflanadi. Bundan shuni tushinish mumkinki, pedagogik texnologiya tushunchasining ko'p qirrali ekanligi, pedagogik texnologiya tushunchasiga nafaqat pedagogik hamda psixologik, balki didaktik, ijtimoiy va boshqa nuktai nazarlardan ham yondashish mumkinligini anglatadi. J.Yuldashevning fikricha, «Pedagogik texnologiya – bu o'z oldiga ta'lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo'yuvchi, butun o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonini texnik resurslar va odamlarning o'zaro munosabatlarini hisobga olgan holda yaratish, qo'llash va aniqlashning tizimli metodidir. Pedagogik texnologiya – ma'lumotlarni o'zlashtirish uchun qulay shakl va usulda uzatish va o'zlashtirish jarayonidan iborat».

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarini o'rgatish texnologiyasini rivojlantirish va takomillashtirish, o'quvchilarda o'zgalar madaniyati, urf-odatlari va bu orqali o'zlikni anglash va milliy qadriyatlar hissini shakllantirish asosida samaradorlikka erishish modelini ishlab chiqish zamonaviy chet tili darslari va til o'rganish jarayoni uchun katta ahamiyatga egadir. Zamonaviy chet til darslarida yuz berayotgan global o'zgarishlar – o'zgalar madaniyati, urf-odatlari va bu orqali o'zlikni anglash va milliy qadriyatlar hissini shakllantirishning fanga kirib kelishi, maktab o'quvchilarining Vatanga muhabbat, o'z milliy qadriyatlarini chuqur anglash borasida yangi o'quv majmualarini yaratish, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilinishi – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini oshirishni dolzarb vazifaga aylantiradi. Shuningdek, chet til ta'limini zamonaviy metodlar asosida modellashtirish har bir chet til o'qituvchisining ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda.

ADABIYOTLAR TAXLILI VA METODLAR

Til o'rganish jarayoni nafaqat lingvistik kompetensiyani rivojlantirish, balki sociolingvistik va pragmatik kompetensiyalarni ham rivojlantirish jarayonidir. Chunki lingvistik kompetensiya orqali o'quvchilarning leksik, grammatik va fonetik kompetensiyalari rivojlansa, sociolingvistik kompetensiya

orqali ularning butun til jarayoniga oid bilimlari ya'ni, madaniyat, urf-odat, har ikki mamlakatning turmush tarzlari, milliy va tarixiy qadriyatlarini o'zaro qiyoslash kompetensiyalari rivojlanadi. Pragmatik kompetensiyada esa lingvistik va pragmatik kompetensiyalarni amalda qo'llash jarayonidir. Taniqli metodist olim J.Jalolov fikricha, «kompetensiya tilni o'rganishga harakat qilmoq, til o'rganishga qobiliyatli bo'lmoqlikdir». G.Asilovning fikriga ko'ra esa «kompetensiya ma'lum bir sohada faoliyat yuritish jarayonida shaxsiy sifatlar hamda bilim, ko'nikma va malakalarning samarali qo'llanishidir». Ushbu ta'riflardan kelib chiqib aytish mumkinki, sosiolingvistik kompetensiya tarkibiga kirgan urf-odatlar chet til o'rganish jarayonida umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida o'zgaralar madaniyati, urf-odatlari va bu orqali o'zlikni anglash va milliy qadriyatlar xissini shakllantirish uchun urf-odatlarni o'rgatish modelini ishlab chiqish zarur.

Pedagogik jarayonda «belgilangan maqsad va vazifalarni e'tiborga olgan holda ta'limning harakatchan modeli yaratiladi. Modelni ishlab chiqish, asosan, tizimli yondashuv uslubi, maqsadlar tizimini yaratish va unga erishish ketma-ketligiga asoslangan holda olib boriladi. Ta'lim modelini yaratish – zamonaviy ta'lim texnologiyasining asosiy talablaridan biridir», deb ta'kidlaydi H.Omonov.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish va o'rganishni joriy etilishi bilan til o'rgatish va o'rganish jarayonini takomillashtirish va talabalarning til o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, jarayon intensivligiga hamda sosiolingvistik kompetentlikni shakllantirish asosida til o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni uyg'otish uchun nemis tilini o'qitish jarayonida urf-odatlarni o'rgatish modelini takomillashtirishga zaruriyat paydo bo'ldi. Ma'lumki, o'quv jarayoniga ma'lum bir texnologiyani joriy etish o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Har bir texnologiyani joriy etishda ma'lum shart-sharoitlar talab etiladi.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish va o'rganish modeli haqida gapirishdan avval, model tushunchasiga to'xtalib o'tishni joiz deb topdik. Model lotincha modulus so'zidan olingan bo'lib, o'lchov, me'yor degan ma'noni bildiradi. U biror obektning obrazi yoki namunasidir. Model sun'iy ravishda yaratiladi. U turli sxemalar, fizik tuzilmalar, belgili shakllar va formulalar ko'rinishida yaratilgan namuna bo'lib, o'rganilayotgan obektga o'xshab, o'zining tuzilmasiga, xossalriga, tarkibiy elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarga ega.

Ushbu maqolada bayon etilgan umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish va urf-odatni ifodalovchi o'quv materiallariga qo'yiladigan metodik mezonlar, sosiolingvistik kompetentlikni ifoda etuvchi o'quv faoliyat mazmunini modellashtirish, bo'lajak nemis tili o'qituvchilarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish orqali til o'rgatish jarayonida samaradorlikka erishishlari yuzasidan olib boriladigan ishlarni tizimli rejalashtirish imkonini beradi.

Til o'rgatish jarayonini yaxlit tizim sifatida o'rganish dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib, uni bartaraf etishda, jarayonning modelini yaratish, ya'ni modellashtirish muhim o'rin tutadi. Bizning fikrimizcha, modellashtirish ilmiy-tadqiqot faoliyatidagi yaxlit siklik jarayonni aks ettirish uchun xizmat qiladi. O'qituvchidan sikl mohiyatini diqqat bilan o'rganib chiqish talab etiladi. Tavsiya etilayotgan yakuniy model kuzatish jarayonida paydo bo'lgan fikr va mulohazalar bilan boyitiladi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, modellashtirish tanlangan jarayon haqidagi bilimlarni siklning turli bosqichlarida yakuniy tavsiya etiladigan model ko'rinishida tasavvur qilishga imkon beradi.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish modelini yaratishdan avval, modelning maqsadini belgilab olish, uning qo'llanilish sohasini chegaralash maqsadga muvofiqdir. Bu jarayon modellashtirishning boshlanishi hisoblanadi. Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish modelini yaratishdan kutilayotgan natijalar modelning maqsadidan kelib chiqadi. Modellashtirishda ta'lim mazmunini ham, o'quv faoliyatini ham modellashtirish lozim. Har bir pedagogik tadqiqot ishida modelning amaliy ahamiyati uni shakllantirish bosqichlari, tamoyillari to'g'ri hisobga olinganligi yordamida aniqlanadi. Modelning ko'rgazmalilik, tushunarlilik, obektivlik kabi tamoyillari uning imkoniyatlari va turlari bilan birga pedagogik tadqiqotning vazifalarini ham aniqlashga xizmat qiladi.

NATIJA VA MUNOZARALAR

Pedagogik modellashtirish degani bu o'quv jarayoniga olib kirilishi rejalashtirilayotgan modelning shakllantirilishidir. Shunga ko'ra har qanday pedagogik modellashtirish bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Dastlab, tadqiqotning nazariy-metodologik asoslari tanlanadi, so'ngra modellashtirish masalasiga o'tiladi. Modelning parametrlari va tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlanadi. Tadqiqotda belgilab olingan vazifalarni yechishda modelning yaroqliligi o'rganiladi. Tavsiya

etilayotgan model tajriba-sinovdan o'tkaziladi. Erishilgan natijalar tahlil qilinadi. Yo'l qo'yilgan kamchiliklar aniqlanadi va ularni bartaraf etish shart-sharoitlari aniqlanadi.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish modeli deganda, nemis tilini o'rgatish jarayonida sociolingvistik kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi, motivatsion o'quv jarayonini tashkil etish uchun zaruriy bo'lgan pedagogik shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiluvchi didaktik imkoniyatlarni o'zida aks ettiruvchi modelni tushunamiz. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida, pedagogik modellashtirishning quyidagi komponentlarini aniqlashga muvaffaq bo'lingan: aniq yo'naltirilgan maqsad, o'quv jarayonini to'g'ri rejalashtirish, o'qitish jarayonida qo'llaniladigan interfaol usullar, dars jarayoniga urf-odatga doir o'quv materiallarini olib kirish, kutilayotgan natija va maktab o'quvchilarining urf-odatlarni o'rganish jarayonini baholashga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish. Taklif etilgan urf-odatlarni o'rgatish modeli, oldindan belgilangan maqsad va unga erishish usullari, vositalariga ega.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishda samaradorlikka erishish uchun tavsiya etilgan interfaol usullardan foydalanish modeli ta'lim maqsadining aniq yo'naltirilganligi, o'quv faoliyati mazmunini tanlash, urf-odatlarni o'rgatish jarayonini tashkil etish va natijalardan iborat bo'lib, o'z ichiga o'zaro bog'liq bo'lgan, bir-birini taqozo etuvchi qismlarni qamrab olgan. Uning tarkibidagi har bir qism muhim ahamiyatiga ega. Ular bir-biridan ajragan holda belgilangan maqsadga erishishi mumkin emas. Har bir tarkibiy qism o'zining tavsifiga ega bo'lib, ular modelning umumiy xarakterini ochib berishga xizmat qiladi. Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishning diagnostik ko'rsatkichlari jarayonga qo'yiladigan talablardan tashkil topgan.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishda samaradorlikka erishish uchun tavsiya etilgan interfaol usullardan foydalanish modeli tuzilishli sxemasi asosida nemis tilini o'rgatish jarayonida urf-odatlardan foydalanishni o'zichiga qamrab oladi. Ma'lumki, bugungi kunda til o'rganuvchilarning chet til kompetensiyalarini takomillashtirishga mo'ljallangan turli modellar taklif etilgan. Xususan, «Chet tilida og'zaki nutqni o'sishiga ta'sir etuvchi omillar – Robert Gardner modeli», «Chet tilida gapirish ko'nikmasini shakllanish jarayoni – Levelt modeli» kabi modellar va bundan tashqari o'zbek olimlari O.Xasanova tomonidan nemis tilini o'rgatishda xotira texnikalaridan foydalanish orqali samaradorlikka erishish modeli, Z.Paziljanova tomonidan talabalarga madaniyatlararo muloqotni o'rgatish orqali ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish modeli, N.Merganova tomonidan nemis tilida talabalarining og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirish modeli kabilar til o'rganish jarayonining o'ziga xos jihatlarni qamrab olishga harakat qilgan. Lekin, bu modellarda urf-odatlarni o'rgatishda samaradorlikka erishish uchun interfaol usullardan foydalanish modeli haqida ma'lumot berilmagan.

Nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishda samaradorlikka erishish uchun interfaol usullardan foydalanish modeli dunyo va o'zbek tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilmagan. Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishda interfaol usullardan foydalanish natijasida o'quvchilarning nafaqat nemis tilidagi bilimlarini oshirishga, balki ularning sociolingvistik kompetensiyani rivojlantirish va takomillashtirishga, til o'rganish jarayonini dinamikasini oshirishga erishiladi. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining ikki davlat urf-odatlari to'g'risidagi bilimlari boyitildi, ularda o'zgaralar madaniyatiga hurmat va shuningdek tolerantlik ko'nikmalari shakllantiriladi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot ishlari natijalari, mavzuga oid ilmiy manbalarning tahlili, modellashtirish jarayonidagi siklik kuzatuvlar umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni qo'llash texnologiyalari orqali samaradorlikka erishish modelini yaratishga imkon beradi. Shuni xam ta'kidlash joizki, urf-odatlarni o'rgatishning bu yangi yaratilgan modeli kelgusida umumta'lim maktablaridagi nemis tili darslarining samaradorligida muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Asilova G.A. Bojxona va soliq yo'nalishlari talabalarining davlat tilida kasbiy muloqot yuritish kompetensiyasini rivojlantirish (rusguruhlarida): Avtoref. diss. ...ped.fan. dokt.-T., 2017. – 13 b.
2. Omonov H., Xo'jayev N., Madrayeva S., Eshchonov E. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - T.: Iqtisod-moliya. 2009. – 57
3. Xasanova O.Q. Nemis tilini o'rgatishda mnemotexnikadan foydalanish texnologiyasi. Ped.fan.b.fals.dok. ...diss.- Farg'ona, 2021.
4. Gardner R. A student's contributions to second language learning. Part II. Affective variables. // Language Teaching. № 26. – p: 1-11.

5. Dieter W. Sprachproduktion als Planung: Ein Beitrag zur Psychologie und Didaktik des Sprechens. Akten der Gesamtschweizerischen Tagung für Deutschlehrerinnen und Deutschlehrer. Tagungsband. –Bern: 2006.
6. Paziljanova Z.S. Zamonaviy nemis tili darsliklari vositasidatalabalarning madaniyatlararo muloqot kompetensiya sini rivojlantirish texnologiyasi. Ped.fan.b.fals.dok...diss.-Qo'qon,2022.
7. New Approaches to Lesson Plan M. Qahharova .D.Yusupova.Europaen Journal of humanities and Educational Advancements.3.40-24.2022
- 8.Izlojeniye nemetskix prazdnikov I traditsiy v uchebnikax. D.Yusupova Obshesto I innovatsii 2(4/S), 88-92
- 9.The usage of ethnographic terms in literary speech.Yusupova D.Uktamali qizi .Academicia:An international multidisciplinaryresearch journal 11 (2),855-857.
10. Technology for the development of teaching traditions in germanlesson.Yusupova D. International Confernce on Advance research inHumanities, Sciences and Education.Switzerland conference. February25th 2023.
- 11.The role of motivation in teaching a foreign language.D.Yusupova nNovateur publications Journal NX – Multidisciplinary PeerReviewed Journal. Scienceweb academic papers collection, Volume8,ISSUE 12, Dec.-2022.
12. Learning Traditions through the use of “Station”.D. YusupovaNovateur publications Journal NX – Multidisciplinary Peer ReviewedJournal. Scienceweb academic papers collection, Volume8, ISSUE 11,Nov.-2022.
- 13.The Presentation of german holidays and traditions in textbooks.GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL(GIIRJ) ISSN (E) 2347-6915. VOL. 10, Issue 11. Nov. 2022
14. Ghulomovna, K. Z. (2022). REGARDING THE CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(11), 1172-1175.
15. Xatamova, Z. (2020). Project method in teaching English. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 7, 123-127.
16. Rajapova, M. (2021). PRINCIPLES OF COGNITIVE METAPHOR AND ALLEGORY IN DISCOURSE. *Scienceweb academic papers collection*.
17. Makhmudovna, I. N. (2022). LINGUISTIC FEATURES OF TOPONYMS REPRESENTED BY COMPOUND NOUNS IN DIFFERENT SYSTEMATIC LANGUAGES. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(09), 387-390.

O'QUVCHILARNING IJODKORLIK QOBILIYATLARI VA ULARNI RIVOJLANTIRISHNING
FALSAFIY, PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARIТВОРЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ УЧАЩИХСЯ И ФИЛОСОФСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ,
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИХ РАЗВИТИЯSTUDENTS' CREATIVE ABILITIES AND PHILOSOPHICAL, PEDAGOGICAL AND
PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THEIR DEVELOPMENTSoyibnazarov Abbosjon Ikromjonovich¹¹Soyibnazarov Abbosjon Ikromjonovich

– O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Farg'ona filiali o'qituvchisi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada e'tiborimizni Rossiya oliy maktabining Halqaro fanlar akademiyasining olimlari V.E. Shukshunov va V.F. Vzyatshev va boshqalarning fikriga qaratmoqchimiz. Ularning fikricha yangicha ta'lim siyosatining boshlang'ich ilmiy asoslarini uchta sferadan izlash kerak: ta'lim falsafasi, inson va jamiyat haqidagi fanlardan va "amaliyot nazariyasidan". Quyida shular haqida kengroq va batafsil ma'lumot beramiz.

Аннотация

В данной статье мы обращаем наше внимание на ученых Академии международных наук Российской высшей школы В.Е. Шукшунова, В.Ф. Взятыешева. По их мнению, первичные научные основы новой образовательной политики следует искать в трех сферах: философии образования, гуманитарных и социальных науках и «теории практики». Ниже мы предоставим более подробную информацию о них.

Abstract

In this article, we draw our attention to scientists of the Academy of International Sciences of the Russian Higher School V.E. Shukshunov and V.F. Vzyatshev. According to them, the primary scientific foundations of the new educational policy should be sought in three spheres: philosophy of education, human and social sciences, and "theory of practice". We will provide more detailed information about them below.

Kalit so'zlar: pedagogika, psixologiya, falsafa, ontologik, IQ, fundamental, gnoseologik, metod, illyustrativ, eksperimental.

Ключевые слова: педагогика, психология, философия, онтологический, IQ, фундаментальный, эпистемологический, методический, иллюстративный, экспериментальный.

Key words: pedagogy, psychology, philosophy, ontological, IQ, fundamental, epistemological, methodical, illustrative, experimental.

KIRISH

Hozirgi davrimiz talabi IQ rivojlangan avlodni yuzaga keltirishdir. Tarbiyaning turli nazariy asoslariga ko'ra har xil konseptsyalar yaratilgan, lekin ular hozirda jamiyat talabiga to'liq javob bera olgani yo'q. Hozirda zamonaviy pedagogika fani umuminsoniy qadriyatlar asosida shaxsning rivojlanishini markazda tutadi. Tadqiqotlar asosida shaxsning rivojlanish shakllari, metodlarini yaratish kerak. Tarbiyaning muhim funktsiyasi – yangi avlodga insoniyat tomonidan yaratilgan bilim va tajribalarni o'qitish orqali berishdir.

Inson va jamiyat haqidagi fanlar shuning uchun kerakki-ular insonning hulq atvori va rivojlanishining zamonaviy ilmiy qonuniyatlari, ta'lim tizimi ichida odamlarning va ta'lim tizimining jamiyat bilan o'zaro ta'siri modeli haqida zamonaviy tasavvurni berishi lozim.

"Amaliyot nazariyasi", zamonaviy pedagogika, ijtimoiy loyihalash, ta'lim tizimi menedjmenti va h.k.lar yangi ta'lim majmuasini tasavvur etish imkoniyatini yaratadi: maqsadni, tizim strukturasini, uni tashkil etish va boshqarishlarni aniqlaydi.

Barkamol shaxsni tarbiyalash ijtimoiy murakkab jarayon bo'lib, bir qator fanlarning o'rganish ob'ektidir.

Falsafa tarbiyaning ontologik va gnoseologik asoslarini o'rganib, tarbiyaning oliy maqsadi va qadriyatlari haqidagi umumiy tasavvurlarni, tushunchalarni shakllantiradi.

Psixologiya – insonlarning individual xulqi va yoshiga mos qobiliyati hamda ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Bu esa tarbiya vositalari va qobiliyatlarini aniqlashning muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'rta ta'lim jarayonida o'quvchilarning bu qirrasini rivojlantirish borasida Sh.A.Amonashvili, A.B.Dmitrieva, M.R.Lvova, T.K.Chekmarevalarning tadqiqot ishlari, maktabda turli fanlar o'quv doirasida IQni rivojlantirishning didaktik – metodik variantlari Ye.P.Bunovlar, T.P.Gerasimov, G.P.Davdovlar, N.I.Zaporojets, T.A.Ladjenskiy, A.F.Nikitin, V.N.Rudenko, A.V.Usovalar tomonidan umumlashgan holda taklif etilgan. Bu tadqiqotlarning bajarilishiga qaramay hozirgi kun pedagogik nazariyasi va amaliyotida IQni shakllantirish, rivojlantirish muammolari bo'sh o'rin tutmoqda. O'qituvchi uchun yaratilgan metodik qo'llanmalarda bunga e'tibor qaratilgan bo'lsada, bular o'qituvchilarda u yoki bu turdagi qobiliyatni qanday rivojlantirishni yaqqol tasavvur ettira olmaydi. Qobiliyat turlari orasidagi bog'lanishlarni ko'rsata olmaydi. IQni rivojlanishi va shakllanishini boshqarish tizimi hamda ketma-ketligi aniq bir fan uchun pedagogika nazariyasida berilmaydi.

Pedagogika tarbiya mohiyatini o'rganadi, uning qonuniyatlarini, tendentsiya va rivojlanishi perespektivalarini, tarbiya texnologiyasi va nazariyalarini ishlab chiqadi, uning tamoyillarini, mazmunini hamda uslub va shakllarini belgilab beradi. Yashash tarzining va mehnatning murakkablashuv natijasida insoniyat o'zlashtirish kerak bo'lgan bilim, ko'nikma hajmi tobora ortmoqda. Bu xolat o'qitishni yangicha tizimlashtirishni, bilimlar tizimini tanlab ularni maqsadli yo'naltirishni talab etadi. Ishlab chiqarish munosabatlarini o'sishi tarbiya jarayonini zimmasiga mamlakat oldida ulkan vazifalarni yuklashiga asos bo'ladi.

Tarbiyalash – har tomonlama yetuk, ijodkorlik xislatlariga boy, keng dunyoqarashlar shakllangan shaxsni kamol toptirishdir.

Yagona o'qitish tizimiga birlashish orqali jamiyat talab etayotgan maxsus tayyorgarlikdan o'tgan pedagoglarni yetishtirish mumkin.

Falsafiy bilimlar pedagogika fanining boshlang'ich asoslarini tashkil etadi. U pedagogik bilimlarni zamonaviy rivojlanish davrida tarbiyalash va o'qitishning maqsadlarini shakllantiruvchi baza bo'lib kiradi.

Bilim nazariyasi falsafaning umumiy qonuniyatlaridan kelib chiqib, o'quv bilim faoliyati va mexanizmini boshqarishni o'rganadi. Zaruriy va tasodifiy, umumiylik, yagonalik va maxsuslik, o'zaro bog'liqlik va o'zaro aloqa kabi falsafiy kategoriyalarining rivojlanishi pedagogik tadqiqotlarni harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Pedagogika va psixologiya o'zaro bog'liq, psixologiyaning bazaviy tushunchalariga asoslanib, o'qitish, tarbiyalash, ta'lim berish jarayonlarini chuqur o'zlashtirishga erishiladi.

Psixologik bilimlardan foydalangan holda pedagogik faktlarni tizimlashtiriladi va tushuntiriladi. Pedagogik faoliyatning natijasi esa psixologik tashxis orqali aniqlanadi. Pedagogik va o'smirlar psixologiyasi, kasbiy faoliyat psixologiyasi va ko'plab boshqa ta'lim sohasidagi tadqiqotlar pedagogika va psixologiya fanlari orasidagi o'ziga xos ko'prik vazifasini bajaradi.

Hozirgi etapda ta'lim-tarbiya jarayonining chuqurlashuvi pedagogik bilimning intensiv rivojlanishi yangi falsafiy yo'nalishni yuzaga keltirmoqda – ta'lim falsafasini. Bu falsafa ilmlar majmuini aniqlashtirishni talab etadi. Asosan fundamental ilmni egallash muhim o'rin tutadi.

Fundamental ilm – bu tabiiy va aniq fanlar: kimyo, biologiya, matematika, informatika, falsafa fanlarisiz tabiat haqidagi bilimlarni chuqur tushunib yeta olmaymiz.

O'quv jarayonida har bir fundamental ilmning o'ziga xos va mos fundamental fani mavjud.

Fundamental bilim – bu fundamental fanlarga asoslangan holda tabiat haqidagi bilimdir.

Oliy ta'limni fundamentlashtirish – yaratilgan fundamental ilmlarni, fundamental bilim va ijodiy fikrlash usullarini tizimlashtirilgan hamda barcha yangiliklarni o'z ichiga olib boyitilgan o'quv jarayonidir deya olamiz.

Davrimizdagi barcha ishlab chiqarish yo'nalishlari asosida fundamental fizik qonuniyatlar yotadi. Amaliy fanlarning rivojlanishi ham tabiat qonunlarini ishlatilishiga asoslanadi. Bu fanlarni gumanitar fanlar uchun ham gapirishimiz mumkin. Bundan kelib chiqib gumanitar, fundamental va kasbiy jihatlarini integratsiyalash bo'lg'usi mutahassisni ijodiy shakllantiradi degan xulosaga kelamiz.

Tarbiyalash – ko'p faktorli jarayon bo'lib, qator ob'ektiv va sub'ektiv faktorlarga bog'liq bo'ladi. Ob'ektiv faktorlar deganda mamlakatning ijtimoiy tarixiy, madaniy an'analari va iqtisodiy talablari asosida o'qitish tizimi ko'zda tutiladi, sub'ektiv faktorlarga esa shaxsning pedagog sifatida, pedagogik mohirlik darajasi, psixologik xususiyati va tarbiyalanish jarayonidagi o'quvchilarni maqsadli yo'naltirilgani ko'zda tutiladi. Bu borada quyidagilarni tarbiyalanganlik me'zoni deb qarash mumkin:

1. Umuminsoniy gumanistik dominantlarni o'zlashtirganlik darajasi.

2. Ijtimoiy va kasbiy faoliyatida etuk norma va jamiyatning estetik qadryatlarini, o'zlashtirganlik darajasi.

3. Tarbiyalash metodlari orasidan 3 ta asosiy guruhni ajratishimiz mumkin.

1) o'quvchilarning dunyoqarashi va fikrlarini yo'naltirishni shakllantiruvchi metodlar.

2) motivlashtirishga turtki beruvchi metodlar.

3) shaxsning ijodiy qobiliyatini ochuvchi va sifat o'sishiga olib keluvchi metodlar.

Fundamental va tabiiy fanlarda shaxsning ilmiy fikrlashining intellektual imkoniyatlarini vujudga keltirish mumkin.

Agar fanlararo aloqa, va integratsion usullarni qo'llanib, tizimlashtirilgan bilim shakllantirilsa shaxsning yangi sifatlari yuzaga keladi. Aytilgan fikrlarga ko'ra, fizika o'qitishning quyidagi didaktik tamoyillarini yaratishimiz mumkin:

O'rta maktab o'quv dasturi va darsliklarining tahlili. Oliy va o'rta ta'lim fizika kurslari orasidagi bog'liqlik. Printsipal, fizika o'qitish usullari va vositalari tizimi. Fizika o'qitish printsipi. O'qitishning tarbiyalovchi printsipi. Rivojlanib boruvchi o'qitish printsipi. Politekniklik printsipi. Tarixiylik printsipi. Boshqa o'quv predmetlari bilan o'zaro bog'liqlik printsipi.

Ushbu tamoyillar o'qituvchi zimmasiga katta ma'suliyat yuklab, o'z ustida ko'plab mehnat qilishga undaydi. Bu borada Rossiya pedagogi Sitnov Ye.V va boshqalar o'z ishlarida fizika o'qituvchisining professogramma bo'yicha aniqlangan ilmiy metodik bilimi va mohirligi quyidagilardan iborat bo'lishi kerak degan xulosaga kelishgan, ya'ni:

1. Eksperimental va nazariy usullarni ijodkorona qo'llab, o'quv materialini uslubiy to'g'ri va ketma-ketligi asoslangan holda bayon etishi

2. O'quv ishlarini barcha turlarini zamonaviy didaktik talablar asosida tashkillashtira olishi

3. Barcha turdagi fizik eksperimentlarning metodikasi va texnologiyasini mukammal bilishi: fizikaning asosiy hamda shart qismlari darajasida demonstratsion, laboratoriya, amaliy ishlarni bilishi

4. Maktab fizika kursidagi ixtiyoriy qiyinchilikdagi masalalarni yecha olishi, ularni yechish metodikasini bilishi, o'qitish jarayonida kerakli vaqtlarda mustaqil masalalar tuza olishi

5. Zamonaviy Fan va texnika yutuqlarini turli darajadagi eshituvchilarga yetkaza olishi

6. Turli turdagi sinfdan va darsdan tashqari ishlarni tashkillashtira olishi

Bulardan tashqari IQni rivojlantirishning yangicha qarashlariga asosan o'qituvchilar qo'shimcha quyidagilarni bilishi kerak

1. Fizik hodisa va voqealarni modellashtirish hamda ularga mos dasturlashni bilishi

2. IQni rivojlantirishning yangi metodlarini bilishi

3. Modellashtirishga asoslangan masalalar tuza olishi

Bu talablarni bajarilishi fizika o'qitish metodikasi barcha turlarida amalga oshirilishi kerak bo'ladi.

Oliy maktab didaktikasi – oliy ta'limda o'qitishda pedagogik bilimning intesiv rivojlanuvchi shaxobchasi haqidagi fandir. Hozirgi davr oliy maktab didaktikasi quyidagi yangi tadqiqotlarni o'tkazishni talab etmoqda:

1. Oliy maktabdagi jarayonlarning didaktik tadqiqoti.

2. Oliy ta'limdagi o'qitish qonunlarini aniqlash.

3. Kelajakdagi oliy ta'lim nazariyasini ishlab chiqish.

4. Ta'lim texnologiyalarini modernizatsiya qilish.

5. Pedagogik jihozlar va shu kabi ko'plab boshqa vositalarni takomillashtirish.

Oliy ta'lim didaktikasi umumiy didaktikadan shunisi bilan farq qiladiki, unda quyidagi muammolar ilmiy asoslangan holda hal etilishi kerak:

1. Oliy ta'lim spetsifik maqsadini asoslash

2. Oliy maktabning ijtimoiy funksiyasini aniqlash.

3. Ta'lim mazmunini asoslash.

4. Oliy maktabdagi pedagogik jarayon va o'quv faoliyatini konstruksiyalash usullarini ilmiy asoslash.

5. O'qitish texnologiyasini optimal yo'llarini, mazmunini, uslubini va shakllarini aniqlash.

O'quv jarayoni pedagog va o'quvchining birgalikdagi faoliyatini aks ettirib, o'qituvchi tomonidan o'quv dasturida ko'rsatilgan axborotlar beriladi, tashkillashtiriladi, o'quvchining faolligini rivojlantiradi va baholaydi. O'quvchi esa dars mazmunini, faoliyat turlarini o'zlashtiradi.

PEDAGOGIKA

Bundan ko'rinadiki o'qituvchi va o'quvchining o'zaro bog'liqlikda ishlashi o'qitish va o'qish jarayonini amalga oshiradi, bundan oldingi didaktikada I.Ya. Lernerning quyidagi didaktikasi tan olingan. U o'qitish mazmunini elementlarga ajratgan:

1. Bilim.
2. Faoliyat usullarini (tajribada o'rgatilgan) ishlab chiqish.
3. Ijodiy tajriba.
4. O'rganilayotgan ob'ekt va real borliqqa nisbatan emotsional qadriyatlarni, shuningdek o'zga insonlarga, jamiyatga, ilm-fanga, kasbiy faoliyatiga nisbatan ijtimoiy rivojlantirish.

Bulardan kelib chiqib, o'qitish jarayoni ijtimoiy va pedagogik takomillashgan shaxsni rivojlantirish jarayonidir deya olamiz.

O'qitish jarayonida faoliyat xarakteri, mustaqillik darajasi, ijodkorlik qobiliyatining ko'rinishi o'qitish usulini tanlashning asosiy me'zoni bo'lishi kerak. I.Ya.Lerner va M.N.Skatkinlar asosan 5 turdagi o'qitish uslublarini taklif etgan bo'lib, har bir usul o'ziga xos afzallik va kamchiliklarga ega:

1. Illyustrativ tushuntirish usuli
2. Reproduktiv usul
3. Muammoli bayon usuli
4. Qisman izlanuvchan, yoki evristik usul
5. Tadqiqot usuli

Pedagogik adabiyotlarda bunday usullar ko'plab keltirilgan. Bulardan qaysi birini ishlatish kerak, nimaga asosan tanlash kerak yoki bu usullarni qaysi biri samarali(optimal) natija beradi degan savollar tug'iladi. Yu.K.Babanskiy o'qitish usulini optimal tanlashni quyidagi algoritmini bergan:

1. Agar o'quv materialini mustaqil, chuqur o'rgana olsa, pedagogning keragi bo'lmaydi.
2. Reproduktiv va produktiv usullarni nisbatan aniqlashtirish. Agar shart bo'lsa, produktiv usulni tanlash kerak
3. Holatga qarab induktiv yoki deduktiv logikani nisbiy tahlil etish kerak. Bilishning analitik yoki sintetik usulini tanlash kabi
4. Ko'rgazmalilik, so'z bilan ta'svirlash, amaliy usullarni bilish.
5. Talabalarning faoliyatiga turtki bo'luvchi zaruriy usulni tanlash.
6. Nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish usulini tanlash, ya'ni qaysi(vaqtda) va qanday intervaldan keyin nazorat qilish.
7. Dars vaqtida rejadani tashqariga chiqish(real og'ishda)da yangi zahira variantlarni o'ylab qo'yish.

Pedagogik qobiliyatning umumiy holatdagi ta'rifini Krutetskiy quyidagicha bergan:

1. Didaktik qobiliyat
2. Akademik qobiliyat
3. Pertseptivniy qobiliyat
4. Muomala qobiliyati (Rechevie)
5. Tashkilotchilik qobiliyati
6. Avtoritar qobiliyat
7. Kommunikativ qobiliyat
8. Pedagogik taassurot (prognosticheskiy) qobiliyati
9. E'tiborini o'quv jarayonida barcha komponentlarga teng taqsimlash qobiliyati

Pedagogik-psixologiyada 4 ta asosiy psixologik o'qitish nazariyasi va o'qitish jarayonida unga mos 4 ta modeli ajratib ko'rsatilgan.

1. Assotsiativ o'rgatish nazariyasi modeli
2. Shartli reflektorli o'rgatish modeli
3. Belgili o'rgatish nazariyasi modeli
4. Operatsion o'qitish nazariyasi modeli

IT qo'llashdagi ta'lim samaradorligi, foydalanilayotgan o'qitish texnologiyasiga doim ham bog'liq bo'lmay, balki ta'lim jarayonidagi masalalarni yechish uchun pedagogik ishni tashkil etish sifatiga bog'liq bo'ladi.

O'quv jarayonida yangi texnologiyalarni qo'llash quyidagilarga olib keladi:

- Yangi pedagogik uslub va usullarni rivojlanishiga
- O'z oldidagi vazifalarni (masalalarni) hal etishda o'qituvchining ish uslubining o'zgarishiga
- Pedagogik tizimning strukturasini o'zgarishiga

Rossiya ekspertlarining fikriga ko'ra ta'lim jarayoniga kompyuter texnologiyalarini qo'llash, dars samaradorligini tabiiy aniq fanlarda 30 foiz ortishiga olib keladi. Fizika darslarida kompyuter dasturlarini qo'llash o'quvchilarda fanlarga nisbatan qiziqishni rivojlantiradi, mustaqil ishlash samaradorligini o'rttirib, dars jarayonida bir butunlik, individual va differentsial yondashuvni ta'minlaydi.

Hozirgi vaqtda ko'plab o'rgatuvchi dasturlar yaratilgan:

- Hodisalarning kompyuterlashgan modeli
- Laboratoriya ishlari
- Masalalar paketi
- Nazorat qiluvchi dasturlar

Shuningdek, Rossiyaning "Fizikon" guruhi tomonidan ishlab chiqarilgan dasturlar – tirik fizika, fizika repetitori, rasmlarda fizika, PK dagi fizika, ochiq fizika –I, ochiq fizika-II lar mavjud. Fizikadan maktab darsliklari uchun kompyuter eksperimentlari, animatsiyalari, grafiklari, son qiymatli natijalari, fizik hodisalarning laboratoriya eksperimentlari, savol va javoblardan tashkil topgan.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, mustaqil tuzilgan, yaratilgan dasturlarning hususiyati shundan iboratki, ularni o'quv materialini didaktik masala va o'quvchining individual hususiyatlaridan kelib chiqqan xolda o'zgartirish mumkin. Litsenziyaga ega bo'lgan dasturlardan farqli o'laroq to'liq ekranli rejimda ishlanib, rasmlar va demonstratsiyalar yaratishi mumkin. Shunday qilib, YaIT ni fizika o'qitish jarayonida qo'llash quyidagi imkoniyatlarni beradi:

1. Kompyuterda hisoblash, modellashtirish va boshqa imkoniyatlardan foydalansak o'quv masalalari doirasini yetarli darajada o'quv tizimiga kiritishimiz mumkin bo'ladi.

2. O'quv muassasasida bajarish imkoniyati bo'lmagan, yaqqol ko'rinmaydigan, tez amalga oshadigan, o'ta sekin boradigan jarayonlarni, fizik tajribalarni modellashtirilgan dastur asosida kompyuterda ko'rish va bajarish mumkin.

3. O'qitish jarayonida informatsion texnologiyadan ma'lumotlar bazasi sifatida foydalanish mumkin.

Ma'lumotlar ba'zasi masalalarni modellashtirilib yechishda dasturlar tuzilishi orqali boyib boradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука: Избр. психол. тр. /Под ред.А.И. Подольского. - М., Воронеж: МОДЭК, 1998. - 480 с (Psychology as an objective science)
2. Камышникова И.А. Использование современных информационных технологий в процессе обучения студентов вуза // Инновации в системе педагогического образования: Материалы Всероссийской научной конференции «Организационно-управленческие инновации в системе педагогического образования». – Барнаул: Изд-во БГПУ, 2006. – С. 328. (The use of modern information technologies in the process of teaching university students)
3. Скибицкий Э.Г. Компьютеризированные курсы в педагогическом процессе образовательных учреждений: Монография. – Новосибирск: ИПСО РАО, 2003. – 90 с. (Computerized courses in the pedagogical process of educational institutions)
4. Шамова Т.И., Давыденко Т.М. Управление образовательным процессом в адаптивной школе. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2001. – 384 с. (Management of the educational process in an adaptive school)
5. Д.В. Сивухин. Умный физика курси. Москва: физ. мат. лит. 2005. 4. (General physics course)
6. К.П.Абдурахманов,У.Эгамов "Физика курси" дарслик, Тошкент, 2010 й. 5. (General physics course)
7. В.С. Волькенштейн. Умный физика курсидан масалалар туплами. 2008. Санкт-Петербурк. "Книжный мир". (A set of problems from the general physics course)

YOSHLARNI HARBIY XIZMATGA JISMONAN CHIDAMLILIK RUHIDA TARBIYALASH METODIKASI

ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ ФИЗИЧЕСКОЙ ВЫНОСЛИВОСТИ К ВОЕННОЙ СЛУЖБЕ

EDUCATION OF YOUNG PEOPLE IN THE SPIRIT OF PHYSICAL ENDURANCE TO MILITARY SERVICE

Toshpo'latov Abrorjon Mirhokimovich¹

¹Toshpo'latov Abrorjon Mirhokimovich

– Farg'ona Davlat universiteti harbiy ta'lim
fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikalarini oshirish uchun maslahatlar beriladi. Ushbu maqolada, yoshlarimizning jismoniy tarbiyasiga e'tibor qaratilishining, ularni harbiy xizmatga jismonan chidamlilik ruhida tarbiyalashning ahamiyatini kuzatuvchi. Shu bilan birga, maqola yoshlarning jismoniy holati va shaxsiy xususiyatlari, salomatlik va qobiliyatlarini oshirishga ta'sir qiladigan mashg'ulotlarini taqdim etadi. Bunday tarbiya turlari yoshlar hayoti uchun juda muhimdir, chunki ular salomatligi va mustaqil fikirlash qobiliyatini oshirishi kerak.

Аннотация

В этой статье даны советы по совершенствованию методик физического воспитания и воспитания в духе выносливости. В этой статье прослеживается важность сосредоточения внимания на физическом воспитании нашей молодежи, воспитании ее в духе физической выносливости к военной службе. В то же время в статье представлены занятия молодых людей, которые влияют на их физическое состояние и личностные характеристики, а также на улучшение здоровья и способностей. Такие виды воспитания очень важны для жизни молодых людей, так как они должны укреплять свое здоровье и способность мыслить самостоятельно.

Abstract

this article will give tips for improving upbringing methodologies in the spirit of physical education and endurance. In this article, an observer of the importance of focusing on the physical education of our youth, educating them in the spirit of physical endurance to military service. At the same time, the article presents young people's activities that affect their physical condition and personal characteristics, health and ability to improve. Such types of upbringing are very important for the life of young people, since they need to increase their health and ability to think independently.

Kalit so'zlar: hayotdagi muammo va vaziyatlar, insoniyatga yordam berish, qobiliyat, mustaqil fikirlash, jismoniy tarbiya, chidamlilik ruhi, yoshlar, salomatlik, sport, mas'uliyat hissi.

Ключевые слова: проблемы и ситуации в жизни, помощь человечеству, способности, самостоятельное мышление, физкультура, дух выносливости, молодежь, здоровье, спорт, чувство ответственности.

Key words: problems and situations in life, helping humanity, ability, independent thinking, physical education, endurance spirit, youth, health, sport, sense of responsibility.

KIRISH

Harbiy xizmatda yoshlar chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikasi juda muhimdir, chunki bu ularning hayotida katta o'zgarishlarga olib keladi va ularni harbiy qabul va harbiy xizmat davomida bajarilishi kerak bo'lgan vazifalarga tayyorlashda yordam beradi. Mamlakatimiz mudofaasini mustahkamlashda aslida har birimizning yelkamizda ulkan mas'uliyat bor. Yoshlar tarbiyasi, siyosiy ongi, mehnat faoliyati va ilmiy-texnika rivojlanishi orqali davlat mudofaa tizimini saqlashda muhim ahamiyatga ega. Tarbiyalash bu insonlarni jamiyat uchun jismoniy - aqliy mehnatga yoki boshqa foydali faoliyatga yo'naltirish, shu bilan birga ko'p qirrali ijtimoiy vazifalarni bajarishga tayyorlashning obyektiv asoslangan jarayonlardan iborat. Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi uning ajralmas qismi bo'lib, bu uchun avvalo yoshlarni aqlan yetuk va jismonan sog'lom qilib voyaga yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Harbiy vatanparvarlik tarbiyasining metodologiyasi va ilmiy asoslari insoniyat omiliga nisbatan qo'llaniladi. Bu tushunchaga insonning g'oyaviy-siyosiy, ma'naviy jismoniy va boshqa fazilatlarini yig'indisi kiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Jismoniy chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikasi, harbiy xizmatdagi yoshlar uchun o'ziga xos ta'lim usulidir. Bu usul jismoniy va ma'naviy tayyorgarliklarni rivojlantirishga yo'l qo'yadi va harbiy xizmat davomida muvaffaqiyatli bo'lish uchun zarur bo'lgan vazifalarga tayyorlashda yordam beradi.

Jismoniy tarbiyaning mazmuni atrof-muhit sharoitlari, o'smirlik davrining yosh xususiyatlari va o'ziga va boshqalarga nisbatan, xatti-harakatlar va faoliyatda namoyon bo'ladigan chaqirilishgacha bo'lgan rivojlanish darajasi bilan bog'liq edi. II bosqich va o'quvchilar hali maktabning yuqori sinflarida ta'lim olayotgan vaqtda, yoki kasb- hunar maktablarida jismoniy tayyorgarlik maktab davriga o'xshash shakl va usullar bilan amalga oshiriladi. Bular asosan jismoniy mashqlar bilan to'ldirilgan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari bo'lib, ular kelajakdagi harbiy xizmat uchun zarur bo'lgan ko'plab jismoniy ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Jismoniy tayyorgarlik dasturlarining mazmuni yengil atletika mashqlari, gimnastika, suzish, qilichbozlik va boshqalarni o'z ichiga olgan. Ushbu davrning o'ziga xos xususiyati harbiy bo'lim dasturlari bo'yicha harbiy yig'imga o'rtasida chaqiriluvchilarga jismoniy tayyorgarlikni tashkil etish va o'tkazish edi. Jismoniy tarbiyani ommalashtirish va jismoniy tayyorgarlik sifatini oshirish uchun ma'ruzalar va intervyular, sport va ko'rgazmali chiqishlar bilan tadbirlar tashkil etildi, kulbalar, kitobxonlar va klublarda sport burchaklari jismoniy tarbiya va sport mavzularida ko'rgazmali hujjatlarni rasmiylashtirib, sport yutuqlarini namoyish qilgan. Jismoniy tarbiya, chaqiruvdan oldingi tayyorgarlikning bir qismi bo'lib, ommaviy ravishda harakterlanadi, shahar va qishloq joylarida tashkil etiladi va o'tkaziladi. Qishloq va shahar yoshlarini turli xildagi sport (harbiy-sport) yo'nalishidagi sport mashg'ulotlari va to'garaklariga qatnashish imkoniyatlari taqdim etilgan bo'lib, ular o'quv yurtlari va ishlab chiqarishlarda harbiy qismlar va hududiy tuzilmalar bilan hamkorlikda tashkil etilgan. Jismoniy tarbiyaning muvaffaqiyatli usuli tashviqot ishlari hisoblanadi. U ta'lim muassasalari va sport jamiyatlari tomonidan hududning o'ziga xos xususiyatlarini, mashg'ulotlar turini, tabiiy-iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda olib boriladi va jismoniy tarbiya va harbiy xizmat masalalariga qiziqishni shakllantirishni, yoshlar va yoshlarni jismoniy tarbiya va sportga jalb qilishni o'z ichiga oladi.

Bu usulning asosi jismoniy tayyorgarlikni oshirish jarayonida turli mashqlar o'quvchilar tomonidan o'z ichiga olindi. Sport faoliyatlarida ishtirok etish, tibbiy mashqlar, kengashi mashqlar va boshqa turdagi mashqlar yoshlarning jismoniy tayyorgarliklarini yanada rivojlantirishga yordam beradi. Psixologik masalalar ham bu usulning muhim qismi hisoblanadi. Yoshlarni qiyinchiliklar bilan kurashishning psixologik aspektlarini ta'lim etish, ularni o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini oshirish va harbiy xizmat davomida muvaffaqiyatli bo'lish imkonini yaratishda yordam beradi.

Tarbiyalash metodikalari, yoshlarning mashqlarini nazorat qilish, baholar belgilash va ularga maslahatlar bermoqqa ham jismoniy tayyorgarlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega. Yetakchi instruktorlar jismoniy tayyorgarlikni oshirish jarayonida yoshlarga binoan yordam beradi va ularda ishonch va ozodlik hissi yaratadi.

Jismoniy chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikasi, harbiy xizmatdagi yangi yoshlar uchun maqsadga muvofiq tayyorlanishni ta'minlaydi va ularni harbiy xizmat davomida vazifalarga tayyorlashda yordam beradi. Ushbu usul ayni paytda mamlakatimizning yanada rivojlanishiga ham yordam beradi. Harbiy xizmatdagi yangi yoshlar jismoniy tayyorgarliklari yanada rivojlantirilgan holda keladilar va ularning hayotida katta o'zgarishlar keltiradi. Bu usul mustaqillik uchun zarur bo'lgan hujjatlar bilan ishlash imkoniyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Jismoniy chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikasi jamiyatimizning mustaqilligi uchun muhim vasfni egallab turadi.

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari sport yoki boshqa jismoniy faoliyatlar orqali amalga oshiriladi. Bu faoliyatlar yoshlarning o'zlarini kuzatishiga, salomatligi saqlab qolishiga va yangi imkoniyatlarga ega bo'lishiga yordam berishi mumkin. Chidamlilik ruhida tarbiyalash yoshlarni hayotda qarshi keladigan o'zgarishlarga tayyorlash uchun juda muhimdir. Bu tarbiya turi ularga ishonchli xarakter va mas'uliyat hissinini oshirishga yordam beradi. Ular hayot bilan bog'liq muammo va vaziyatlar bilan to'g'ridan-to'g'ri yuzlashishda tayyorlanadilar.

Yoshlarning jismoniy tarbiyasida ko'pgina changlamalar mavjud. Bularning o'zaro aloqasi va bir-biridan foydalanishlari ularga yangi imkoniyatlar taqdim etadi. Chidamlilik ruhida tarbiyalash yoshlarning insoniyatga yordam berish qobiliyatlarini oshiradi. Bu tarbiya turi ularga jamoatchilik va otangizni tanishish orqali boshqa insonlar bilan aloqalarini takomillashtirishga yordam beradi. Yoshlar o'z hayotida o'zlariga mos keladigan vaziyatlarga tayyorlashadi. Bu shu bilan birga, ularga yangi imkoniyatlar va yorliqlar taqdim etish, ularning ishonchli bo'lishini va mustaqil fikirlashni oshirishiga olib keladi.

Jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalash yoshlarni jamiyatda muhim ahamiyati kasb etadi. Ularning shaxsiy xususiyatlari va salomatligi saqlanishi, insoniyatga yordam berish qobiliyatlari oshirilishi uning rivojlanishi va mustaqilligi uchun zaruriydir. Bu sababli, bu tarbiya turilari yoshlarning hayotida eng muhim faktorlardan biridir. Jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalashga oid ko'proq ma'lumotlarni quyidagi shaklda taqdim etilishi mumkin: Jismoniy tarbiya yoshlar o'rtasida

jismoniy taraqqiyotni oshirish, salomatlikni saqlab qolish va yangi turdagi sport mashg'ulotlari orqali amalga oshiriladi. Chidamlilik ruhida tarbiyalash yoshlarni hayotda qarshi keladigan o'zgarishlarga tayyorlashga xizmat qiladi. Ushbu metodikada yoshlar o'zlariga ishonchli va salbiy qarashlarga mos keluvchi xarakterga ega bo'lishadi. Bu yordamida ular hayotdagi muammo va vaziyatlarga tayyorlanishadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikasi, yoshlarni harbiy xizmatga chiqish jarayonida jismoniy tayyorgarliklarini oshirish va ularning hayotda katta o'zgarishlarga olib kelish uchun zarur bo'lgan vazifalarga tayyorlashda yordam beradi. Jismoniy chidamlilikni oshirishga qaratilgan metodikalar, yoshlarni hayotga nisbatan tayyorlashda ham muhim ahamiyatga ega. Bu usul orqali, jismoniy tayyorgarlikni oshirishning psixologik aspektlari ham o'rgatiladi.

Harbiy xizmatchilarning jismoniy tayyorgarligini majburiy hisobga olishni talab qiladigan boshqa muhim qoidalar bu turli xil kuchli stimullar (shu jumladan jismoniy mashqlar) ta'sirida tananing reaksiyalarining qonuniyatlari hisoblanadi. Kichik kuch va energiya talab etadigan mashg'ulotning o'sishi sekin va ko'p vaqt talab etadi. Katta, stressli mashqlar bilan funktsionallik tez o'sadi. Biroq, bu holda, harbiy xizmatchilarning jismoniy tayyorgarligi sust bo'lsa, mashg'ulot yuki ularning moslashuvi bilan birga mos kelmaydi, balki kasallikka olib keladi. Jismoniy mashqlar ta'sirining salbiy oqibatlarini bartaraf etish uchun ularning jalb qilinganlarning imkoniyatlariga muvofiqligi zarur va dastlabki to'rt hafta ichida asosiy usulni tanlashning yagona usuli tanlanishi kerak. Birinchi bosqichda mashg'ulotlar soni uchtdan, keyin esa haftasiga to'rttdan iborat bo'lishi kerak. Bu qaysidir ma'noda muvaffaqiyatga eltuvchi strategiya ham deb atalishi mumkin. Chaqiriqqa qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanini takomillashishi va rivojlanishi, Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik fanining maqsad vazifasiborasida bir qancha ilmiy izlanishlar olib borilayotganligi, davlat chegaralarining o'z qo'shinlarimiz tomonidan hushyorlik bilan qo'riqlanayotganligi ilmiy ishlarimiz natijasi desak adashmaymiz. Yoshlarimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Yoshlarimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash borasida biz nimalarga e'tibor berishimiz kerak? Qanday ilmiy izlanishlar olib borishimiz kerak? Bu borada birinchi masala yoshlarimizga otabobolarimiz bosib o'tgan yo'llarini to'g'ri tushuntirish (ishontirish usuli)dir.

Tarbiyalash metodikalari o'quvchilarning maslahatlarini ham hisobga oladi. Misol uchun, doimiy mashqlar va amaliy mashqlar orqali yoshlarning jismoniy tayyorgarliklari yanada rivojlantirilishi mumkin. Shuningdek, yetakchi instruktorlar tomonidan berilgan yordam bilan, jismoniy tayyorgarlikni oshirish jarayonida taqiqatlar olib boriladi va baholar belgilanadi.

Jismoniy chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikasi, harbiy xizmat uchun tayyorgarlikni oshirishning zarur bo'lgan yo'llaridan bittasi bo'lib, kelajakdagi yoshlarimizning shaxsiy rivojlanishiga ham yordam beradi.

Jismoniy chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikasi, harbiy xizmatdagi yoshlar uchun o'ziga xos ta'lim usullarini o'rgatadi. Bu usul orqali, yoshlar jismoniy tayyorgarliklarini yanada rivojlantirish huquqiga ega bo'ladi va shuningdek, ularning hayotida katta o'zgarishlarga olib kelish jarayonida muvaffaqiyatli bo'lishi uchun zarur bo'lgan vazifalarga tayyorlashda yordam beradi. Maqola jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalashni amalda oshirish uchun quyidagi maslahatlar beradi: sport mashg'ulotlari orqali jismoniy tarbiyani oshirish, chidamlilik ruhida tarbiyalash yordamida insoniyatga yordam berish qobiliyatini oshirish, hayotdagi muammo va vaziyatlarga tayyorlash. Maqola, jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalashning mustaqil hayotda jamiyatimiz uchun ahamiyatli bo'lgan sabablarni ko'rsatadi.

Yoshlarimizning jismoniy tarbiyasiga e'tibor qaratilishining, ularni xarbiy xizmatga jismonan chidamlilik ruhida tarbiyalashning ahamiyatini kuzatadi. Yoshlarning jismoniy tarbiyasida sport va boshqa jismoniy faoliyatlar orqali o'zlarini kuzatishiga, salomatligi saqlab qolishiga va yangi imkoniyatlarga ega bo'lishiga yordam beradi. Chidamlilik ruhida tarbiyalash esa yoshlarni hayotda qarshi keladigan o'zgarishlarga tayyorlash uchun kerakli qobiliyat va xususiyatlarni oshirishga yordam beradi.

Yoshlar sport mashg'ulotlari orqali jismoniy tarbiyalarini oshirishlari kerak. Ular sportga qatnashish orqali o'z xarakterlarini, sodiqlik va mas'uliyat hissini oshirishadi.

Jismoniy tarbiya yoshlarimizning o'zlarining ularning jismoniy holatiga e'tibor qaratiladi. Bu tarbiya turi talab qiladigan mashg'ulotlarga bog'liqdir, masalan, sport va boshqa jismoniy faoliyatlar orqali amalga oshiriladi. Yoshlarning salomatligi va shaxsiy xususiyatlari bu tarbiya turi bilan bog'liqdir.

Chidamlilik ruhida tarbiyalash esa, yoshlarimizni hayotda qarshi keladigan o'zgarishlarga tayyorlash, balki insoniyatga yordam berishni tasavvur qilishiga bog'liqdir. Bu tarbiya turi zamonaviy jamiyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki chidamli yurtimizning mustaqilligi va rivojlanishi uning fuqarolarini jismoniy va ma'naviy ravishda qo'llab-quvvatlashi bilan bog'liqdir.

Jahon tarixi ko'rsatib chiqadi, harbiy vatanparvarlik ruhi mamlakatimiz rivojiga katta hissa qo'shgan sababdir. Bu bilan birga, yoshlarni xarbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ham muhim amaldir. Yoshlar milliy tuyg'u va g'oyalarga ega bo'lib, mamlakatimizni himoya qilish va uning rivojiga xizmat qilishda katta o'rin tutadilar. Shu sabablarga ko'ra, xarbiy vatanparvarlik ruhini oshirish uchun turli tadbirlar o'tkazilishi muhimdir. Misol uchun, sport klublari, xarbiy kengashlar, jangariqa salohiyatlarni oshirish va boshqa tadbirlar kuzatilishi mumkin. Bunday tadbirlar yoshlarning fizikaviy va ma'naviy ravishda rivojlanishi, insonparvarlik va hamjihatlik ruhini oshirishi va milliy tuyg'u va g'oyalarning yanada kuchayishiga olib keladi. Yoshlarning xarbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning oqibatlariga asoslangan savollar ham juda muhimdir. Bunday masalalar yoshlarning milliy tuyg'u va g'oyalari, insonparvarlik va hamjihatlik ruhi, milliy axloqimizning salomatligini himoya qilish va mamlakatimiz rivojiga xizmat qilish kabi mohiyatli maqsadlarga erishishiga qaratilgan savollar bo'ladi.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash barchamiz uchun o'z dolzarbligi va ahamiyatini hech qachon yo'qotmaydigan masaladir. Ushbu dolzarb masala uzluksiz jarayon bo'lib, u bir-biriga bog'liq siyosiy -huquqiy, ijtimoiy -iqtisodiy, g'oyaviy -mafkuraviy, madaniy-ma'rifiy tadbirlar majmuasidan iborat. Bugungi kunda yoshlarni harbiy -vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari, Qurolli Kuchlarning umumharbiy nizomlari va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq olib borilmoqda.

Xususan, "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturi"da "Vatanparvar" tashkiloti bazasida yoshlarni mehnat bozorida ehtiyoj yuqori bo'lgan kasblarga o'qitishda ko'mak berish mas'uliyati yuklatilgan. Shu bilan birgalikda ularning harbiy bilim, ko'nikma va malakalarini oshirishda targ'ibot -tashviqot ishlarini olib borilishi ham aytilgan. Barchamizga ayyonki, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi umumiy tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib, yoshlarda Vatanni fidokorona himoya qilishga tayyorlik va bunga qodirlikni shakllantirishga yo'naltirilgan. Uning ma'naviy -ma'rifiy va nazariy asosi Vatanni himoya qilish to'g'risidagi zamonaviy tegishli ilm-fan sohalarining xulosalari, xalqimizning Vatan va uni himoya qilish haqidagi tarixiy va zamonaviy amaliy tajribasi, ilmiy merosi hamda mazkur masala bilan bog'liq umuminsoniy qadriyatlar va zamonaviy talablar hisoblanadi. Yoshlarda mafkuraviy immunitetni kuchaytirish, ularni turli yot g'oya va tahdidlardan asrash, o'z mustaqil fikriga ega, irodali, fidoyi va vatanparavr insonlar etib tarbiyalash eng asosiy maqsadlardan biriga aylanmog'i lozim. O'zbekiston Respublikasi Oliy Bosh qo'mondoni Shavkat Mirziyoyev ta'kidlanganidek, "tarbiya va ta'limni bir-biridan alohida ajratib bo'lmaydi, bu ikki jarayon o'zaro uyg'un, uzluksiz asosda tashkil etilgandagina odobli, yuksak ma'naviyatli, shu bilan birga, bilimdon, zukko, ruhan va jismonan sog'lom, keng dunyoqarash, tafakkur va zamonaviy kasb-hunar egasi bo'lgan vatanparvar yoshlarni yetishtirib beradi". Jamiyatda vatanparvar va fidoyi insonlar ko'payishi natijasida ma'naviy-ma'rifiy hayotda hamda boshqa jabhalarda tub ijobiy o'zgarishlar yuzaga keladi. Bugungi kunda mamlakatimizda Yangi O'zbekistonni barpo etishdek ulug' maqsadga erishish yo'lida asosiy tayanchimiz bo'lgan azmu shijoatli yoshlarga e'tibor va g'amxo'rlik ko'rsatish, ularga barcha sohalarida o'z iqtidori va salohiyatini to'liq namoyon etishi uchun zarur sharoit va imkoniyatlar yaratib berish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Yangi O'zbekistonning Uchinchi Renessans poydevorini mustahkamlash hamda uning tadjriy rivojlanishga vatanparvar shaxs sifatida hissa qo'shish barcha vatandoshlarimizning ezgu orzu umidlaridan biriga aylanmog'i kerak. Darhaqiqat, "Yangi O'zbekiston – barchamizning ezgu orzumiz, mehnatkash, tinchiliksevar xalqimizning orzusi. Unda xalqimizning azaliy umid-niyatlari, yuksalish sari intilishlari o'ziga xos tarzda aks etmoqda. Uzoq o'tmishdan hozirgi davrgacha milliy tafakkurimiz negizida shakllanib kelgan, turli g'oya va amaliy harakatlarda o'z ifodasini topgan el-yurtimizning orzu-umidlari bugungi kunda Yangi O'zbekiston tushunchasiga jamuljam bo'ldi. Barchamiz jipslashib, tinimsiz o'qib-o'rgansak, ishmizni mukammal va unumli bajarsak, zamonaviy bilimlarni egallab, o'zimizni ayamassdan mehnat qilsak, albatta hayotimiz va jamiyatimiz o'zgaradi" -deydi Prezident Shavkat Mirziyoyev. Istiqbolli rejalar va tub demokratik islohotlar vatanparvarlik tarbiyasini yangicha qarashlar va yondashuvlar asosida olib borishni taqozo

etmoqda. Birinchi navbatda, yoshlarning ongu tafakkuri va qalbida vatanparvarlik tuyg'ularni shakllantirish amaliyotini "Yangi O'zbekiston", "Uchinchi Renessans sari", "Armiya va xalq–bir tanu bir jondir", "Bir ziyoli -bir mahallaga ma'naviy homiy", "Har bir nuroniy –besh nafar yoshga murabbiy", "Bir bolaga yetti mahalla -ota-ona", "Jaholatga qarshi ma'rifat, g'oyaga qarshi –g'oya bilan kurashish", "Biz g'ururi, oriyati, ma'naviyati baland xalqmiz", "Yangi O'zbekiston–ma'rifatparvar davlat", "Buyuk sarkardalarimizning jasorati va harbiy merosi", "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik", "Millatning dardiga darmon bo'lmoq-chin vazifangizdir", "Inson qadri uchun" tushunchalarning mazmun-mohiyatini tushintirishdan boshlab, milliy g'oya va uning mafkuraviy negizlarini takomillashtirishga ko'proq e'tibor qartomg'imiz lozim. Bugungi kunda yoshlarni ongu tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim va asosiy vazifalardan biriga aylanmoqda. Darhaqiqat, "Yoshlarning tarbiyasini zamonaviy asosda, ilmiy-texnologik talablarini hisobga olib isloh qilish, takomillashtirish borasida olib borilayotgan ishlar uchun bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy va ma'naviy asosda shakllantirishni taqozo etmoqda. Tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuv, bolalarda tayanch fazilatlarini shakllantirishda oila, maktabgacha ta'lim, umumiy ta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar va oliy ta'lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini to'liq yuzaga chiqarish va ular orasida ilmiy-metodik uzviylikni yangi darajada ko'tarish darkor". Jamiyatdagi barqarorlikni mustahkamlash va davlatning puxta xavfsizligini ta'minlash O'zbekiston uchun hayotiy zarurdir. Shularni nazarda tutib, O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat va xalqaro munosabatlarning sub'ekti sifatida o'zining mudofaa siyosatini barcha mamlakatlarning tinch-totuv yashashi, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, ularning mustaqilligini, shuningdek, davlatlararo tarkib topgan chegaralarning buzilmasligi va o'zgarmasligini hurmat qilish prinsiplariga asoslaydi. Ushbu prinsiplardan kelib chiqib, Yangi O'zbekiston Uchinchi Renessans davrida O'zbekiston mudofaasiga ko'maklashuvchi "Vatanparvar" tashkiloti ko'magida yoshlarni milliy g'oya va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda hamda ularning qalbi va ongiga Vatan himoyasi sharaflari va muqaddas burch ekanini chuqur singdirishda, milliy armiyamizning qudrati va salohiyatiga bo'lgan ishonchini kuchaytirishda, turli ichki va tashqi tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirishda salmoqli ishlarni bajarishga erishadi, degan umiddamiz. O'zbekiston Respublikasi Oliy Bosh qo'mondoni Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlanganidek, "Bugungi kunda bizning harbiylarimiz o'zlarining poofessional tayyorgarlik darajasi bo'yicha jahondagi yetakchi mamlakatlar armiyalarining harbiy xizmatchilaridan aslo qolishmasligini so'zda emas, amalda isbotlamoqda. Xalqaro harbiy o'quv musobaqalarida, armiyalar o'rtasidagi va sport bellashuvlarida O'zbekiston vakillari o'zlarining mahorati, ruhanbaqquvvatligi, g'alabaga bo'lgan irodasini namoyon etmoqda, buyuk ajdodlarimizning munosib vorislari ekanliklarini yaqqol ko'rsatmoqda. Hech shubhasiz, bularning barchasi butun O'zbekiston xalqida, ayniqsa, yoshlarimizda milliy armiyamiz bilan faxrlanish tuyg'usini, Vatan himoyachisidek sharaflari kasbga hurmat-ehtirom hissini uyg'otmoqda". Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi umumiy ta'lim-tarbiyaning tarkibiy qismi hisoblanadi. Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining asosi vatanparvarlik tarbiyasidir. Shunga ko'ra, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi har bir fuqaroning va o'sib kelayotgan yoki avlodning eng kichik yoshlik davrlaridan boshlab o'zlashtirib boradigan barcha ta'lim-tarbiyasi, bilimi, e'tiqodi, dunyoqarashining ajralmas qismi bo'lgan vatanparvarlik tarbiyasiga asoslanadi. Vatanparvarlik tarbiyasi tushunchasi harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi va ta'limi tushunchalariga nisbatdan kengroq ma'noni bildiradi. Yuqorida aytganimizdek, vatanparvarlik tarbiyasi va ta'limi har bir insonning tug'ilgan kunidan boshlab, umrining oxirigacha davom etadi. "Vatan" arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilida tug'ilib o'sgan joy, yurt, maskan ma'nolarini anglatadi. Dono xalqimiz bejiz aytmagan "Vataning tinch -sen tinch", "Ona yurtning -olting beshiging", "Ona yurtningomon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas", "El g'aminini bilgan elda doston", "Vatan gadosi –kafan gadosi", "Vatansiz inson –kuysiz bulbul", "Kishi yurtida shoh bo'lguncha o'z elingda cho'pon bo'l". Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash -bu millati, tili va kasbidan qat'i nazar, yoshlarda Vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish, ularni o'z fuqarolik burchi va konstitusion majburiyatlarini bajarishga, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga qodir shaxslar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan davlat organlari, jamoat birlashmalari va boshqa tashkilotlarining ko'p bosqichli, tizimli, maqsadli va muvofiqlashtirilgan faoliyatidir. "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasida" harbiy-vatanparvarlikning bosqichlari va yo'nalishlari aniq va ravshan bayon etilgan. Shunga ko'ra, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi va ta'limi o'zaro uyg'un tarzda quyidagi to'rt bosqichda amalga oshiriladi:

Birinchi bosqich (3-7 yoshdagilar) atrofdagi olam, Vatan haqida dastlabki tasavvurlar paydo bo'ladigan bosqich hisoblanib, unda oila va maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarga turli she'rlar,

kuy va qo'shiqlar o'rgatish, multfilm va turli o'yinlar namoyish etish, rasmlar chizish orqali dunyoni anglash, davlat ramzlari (bayroq, gerb, madhiya) bilan tanishish asosida ularda ona -yurtga muhabbatni shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi bosqichda (7-16 yoshdagilar) o'quvchilarning Vatanga muhabbati va sadoqatini mustahkamlash, ona-yurt oldidagi farzandlik burchini yuksak mas'uliyat bilan bajarish, ularda Qurolli Kuchlarimizga bo'lgan ijobiy fikrlarni yanada kengaytirish, harbiy xizmat nufuzini ko'tarish, yoshlarning jismonan sog'lom, ma'naviy yetuk, keng dunyoqarashli, mustaqil fikr yuritadigan barkamol inson sifatida shakllantirish kabi ezgu ishlarga da'vat etiladi.

Uchinchi bosqichda (16 -18 yoshdagilar) yoshlarda Vatanga va uning himoyasi uchun munosib xizmat qilishga ruhan va jismonan tayyorlikni ta'minlashga yo'naltiriladi. Milliy armiyamiz uchun jismonan baquvvat va ma'nan yetuk yoshlar zarurligi, harbiy xizmatning ahamiyati, Qurolli Kuchlarda olib borilayotgan islohotlar haqida batafsil ma'lumot beriladi.

To'rtinchi bosqich (18-30 yoshdagilar) yoshlarning jismoniy va ma'naviy qobiliyati, yetakchilik ko'nikmalari va intellektual salohiyati, umumiy va professional malakasini oshirish, ularni o'z ustida muntazam ishlash, sog'lom hayot kechirishga undash va shunga erishishni nazarda tutadi. "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash Konsepsiyasi" nafaqat vatanparvarlik tuyg'ulari, balki milliy merosimizning tarixiy ildizlarini o'rganishga hamda tahlil etish, Vatan ozodligi yo'lida qahramonlik ko'rsatgan buyuk ajdodlarimiz va jasur zamondashlarimizning ibratli hayotini keng targ'ib qilishga xizmat qiladi. Yoshlarning qalbida, ongu tafakkurida harbiy-vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish uchun, bizning nazarimizda umumiy o'rta ta'lim maktablarida 10-11-sinf o'quvchilari ishtirokida oliy harbiy bilim yurtlariga kirishdagi tanlov shartlarini (tibbiy ko'rik, jismoniy tayyorgarlik, psixologik tayyorgarlik, test sinovlari) mujaasamlashtirgan 3 bosqichli ko'p kurashli harbiy sport musobaqasini o'tkazish bo'yicha qo'shma asosida kirish uchun yo'llanma sohibiga aylandi (O'zbekiston Respublikasi oliy harbiy aviasiya bilim yurti bundan mustasno). Xuddi shunday, ko'p kurashli harbiy sport musobaqasini 9-sinf o'quvchilari ishtirokida ham o'tkazilib, eng yuqori natijaga erishgan, ya'ni respublika bosqichi g'oliblari o'zi istagan "Temurbeklar maktabi" harbiy akademik liseylariga kvota asosida kirish uchun tegishli yo'llanmaga ega bo'ladi.

XULOSA

Maqola yoshlarimizning jismoniy tarbiyasiga e'tibor qaratilishining, ularni harbiy xizmatga jismonan chidamlilik ruhida tarbiyalashning ahamiyatini ko'rsatadi. Bunday tarbiya turlari yoshlarning o'zlariga, ijtimoiy hayotga va insoniyatga qanday foydasi bo'lishini ko'rsatadi.

Jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalash yoshlar hayoti uchun juda muhimdir. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari sport yoki boshqa jismoniy faoliyatlar orqali amalga oshiriladi. Bu faoliyatlar yoshlarning o'zlarini kuzatishiga, salomatligi saqlab qolishiga va yangi imkoniyatlarga ega bo'lishiga yordam berishi mumkin. Chidamlilik ruhida tarbiyalash yoshlarni hayotda qarshi keladigan o'zgarishlarga tayyorlash uchun kerakli qobiliyat va xususiyatlarni oshirishga yordam beradi.

Maqolada jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalashning mustaqil hayotda jamiyatimiz uchun ahamiyatli bo'lgan sabablarni ko'rsatadi. Yoshlar jismoniy tarbiyasi va chidamlilik ruhida tarbiyalash orqali salomatlik va mustaqil fikirlash qobiliyatini oshirishi kerak.

Shuningdek, maqolada jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalash metodikalari taqdim etiladi. Bunday tarbiya turlari yoshlarni hayotdagi muammo va vaziyatlarga tayyorlash uchun kerakli qobiliyat va xususiyatlarni oshirishga yordam beradi.

Barcha ko'rsatmalariga asosan, jismoniy tarbiya va chidamlilik ruhida tarbiyalashning yoshlarimizning o'zaro aloqasi, insoniyatga yordam berish qobiliyati va mustaqilligi uchun zaruriydir. Bu sababli, bu tarbiya turlari yoshlarning hayotida eng muhim faktorlardan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni. (Reference)
2. Sh. M. Mirziyoyev. —Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlikhar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak T.; O'zbekiston, 2017.
3. «Mudofaa to'g'risida»gi Qonun. Toshkent-2001 yil.
4. Chaqiriqqacha yoshlarni tayyorlash va harbiy vatanparvarlik tarbiyasi. Andijon nashriyoti 2003 yil.
5. A.Bo'tayev. «Chaqiriqqacha yoshlarni tayyorlash». O'quv qo'llanma. Andijon -2004.
6. «O'smirlarni chaqiriqqacha tayyorlash to'g'risidagi Nizomi» 2014 y
7. A.YU. Sotvoldiev. "Chaqiruvga qadar harbiy ta'limni tashkil etish va uning metodikasi" O'quv qo'llanma, I, II - qismlar, 2007 yil, o'quv qo'llanma. 151-163-b
8. B.B. Gafurov "Boshlang'ich umumqo'shin harbiy tayyorgarlik bo'yicha" II qism, 2005 yil, o'quv qo'llanma. 37-b
9. O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi Qonuni, 1992 y

ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDA LOYIHALASH FAOLIYATINI TASHKIL ETISH

СОСТАВЛЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ В СФЕРЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

ORGANIZING DESIGN ACTIVITIES IN EDUCATIONAL PROCESS

Azamov Sherzodjon Xusanboy o'g'li¹¹Azamov Sherzodjon Xusanboy o'g'li

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Bugungi kunda innovatsiya va islohotlarni ta'lim jarayonida qo'llash zamonaviylik belgisi hisoblanadi. Loyihalash jarayoni innovatsion faoliyat sifatida bir qator afzalliklarga, balki hozirgi ta'lim tizimidagi muammolarga ham egadir. Zamonaviy ta'limning asosiy funksiyasi o'quvchini ijtimoiy hayotga tayyorlash jarayonida namoyon bo'ladi. Innovatsiya har qanday rivojlanayotgan ijtimoiy tizimga xosdir. Innovatsion hodisa va jarayonlarni anglash, innovatsion siyosatni bilish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni boshqarish, inqiroz va turg'unlikdan chiqishning eng muhim shartidir.

Аннотация

На сегодняшний день использование инноваций и реформ в образовании - знак современности. Процесс проектирования в инновационной деятельности имеет некоторое превосходство, но и проблемы в системе образования. Основная функция современного образования проявляется в подготовке ученика к общественной жизни. Инновация свойственна каждой развивающейся социальной системе. Понимание инновационных явлений и процессов, знание политической инновации и управление развитием социальной экономики – условия выхода из кризиса и устойчивости.

Abstract

Today the use of innovations and reforms in the educational process is a sign of modernity. The design process as an innovative activity has a number of advantages, but also problems in the current education system. The main function of modern education is manifested in the process of preparing the student for social life. Innovation is characteristics of any developing social system. Understanding innovation phenomena and processes, knowledge of innovation policy is the most important condition for socio-economic development process, process and exit from stagnation.

Kalit so'zlar: Innovatsiya, pedagogik texnologiya, innovatsion yondashuv, innovatsion faoliyat, loyihalash, kreativlik, ijodkorlik, metod.

Ключевые слова: Инновация, педагогические технологии, инновационный подход, инновационная деятельность, проектирование, креативность, изобретательность, метод.

Key words: Innovation, pedagogical technology, innovative approach, innovative activity, design, creativity, method.

KIRISH

Respublikamizda so'ngi yillarda amalga oshirilayotgan innovatsion ta'lim muassasalarini tashkil etish isloxtlari jahonning yuksak rivojlangan mamlakatlari qatoridan o'rin egallashimizda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta'limdagi innovatsiyalar jamiyatning tarixiy taraqqiyoti davrida o'zgarib borayotgan talablarni muvofiqlashtirishga xizmat qilish bilan ahamiyatlidir. Biroq, bu tizimda innovatsion jarayonlarni keltirib chiqaradigan ijtimoiy motivlar bizning davrimizda sezilarli darajada o'zgardi, bu esa maxsus ijtimoiy institut sifatida ta'limning asoslariga ta'sir ko'rsatadigan innovatsiyalarning rivojlanishiga olib keldi.

Zamonaviy ta'limda "Innovatsion yondashuv", "Innovatsion faoliyat", "Innovatsion pedagogika" tarzidagi tushunchalarning paydo bo'lishi va ularning maqsadi ta'lim sohasida o'quv-tarbiya jarayoni natijasini kafolatlaydigan o'zgarish, ta'lim jarayoniga yangiliklar kiritishdan iborat [1]. Bunda o'quv jarayonida an'anaviy ta'lim mexanizmidan voz kechishga, ta'lim oluvchilarning tashabbuskorligini rag'batlantirishga qaratilgan axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'zaro hamkorlikda o'rganish imkonini beruvchi, o'quvchini shaxs bo'lib shakllanishiga yordam beradigan loyihalash faoliyatini tatbiq etish shubhasiz samarador ustunlikka egadir. Loyihalash faoliyatida turli ta'lim muassasalari, jamoat va davlat tashkilotlarining hamkorligini nazarda tutuvchi loyihalar asosiy o'rin tutadi. Jahon mamlakatlari o'z taraqqiyot yo'llarini belgilab olishda ta'lim tizimiga jiddiy e'tibor qaratishmoqda. Ta'lim, mamlakat kelajagini ta'minlashdagi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida davlat siyosatida muhim o'rin egallamoqda. Barcha ilg'or mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-

madaniy sohaning rivojini raqobatbardosh kadrlar ta'minlashini inobatga olib, ta'limga o'qitishning zamonaviy va ijodkorlikka asoslangan usullarni joriy etish yo'lidan bormoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ta'lim tizimiga loyihalash metodining kirib kelishi XIX asrga borib taqaladi, aynan shu davrda AQSHda bu usuldan qishloq xo'jaligi ishchilarini o'qitishda keng foydalanilgan. J.Dyui esa XX asr boshlarida loyihalash metodini bolalarning qiziqishlaridan kelib chiqib ularni yo'naltirishga asoslangan pragmatik pedagogika ta'limotiga tatbiq qilgan.

Ta'limda loyihalash tushunchasi 80-yillarning oxirida faol joriy etila boshlandi va dastlab ta'lim sohasidagi tashkiliy-faoliyatli o'yinlarni ishlab chiqish va o'tkazish jarayonida foydalanildi. Ta'limda loyihalash faoliyatini yanada rivojlantirish Rossiya ta'lim akademiyasining "Pedagogik innovatsiyalar" instituti ishi doirasida amalga oshirildi [2]. Zamonaviy ta'limning asosiy funksiyasi o'quvchini ijtimoiy hayotga tayyorlash jarayonida namoyon bo'ladi. O'quvchini ijtimoiy hayotga tayyorlashning samarali va ilg'or usullardan biri pedagogik loyihalash usuli bo'lib, bugungi kunda ta'lim sifatini oshirishda keng qo'llanilmoqda.

Ushbu maqolada "Pedagogik loyihalash" tushunchasi nazariy va uslubiy tahlil obyekti hisoblanadi. Pedagogik loyihalash mavzusi jahonda I.A. Zagvyazinskiy, Ye.Ya. Zaxarova, Ye.A. Tirkaya, I.A. Podimova, N.V.Kuzmina, O.I.Anisimova va boshqalar tomonidan o'rganilgan. O'zbekistonlik tadqiqotchilardan I.K.Abdirimova, N.A.Muslimov, M.H.Usmonboyeva, D.M.Sayfurov, A.B.To'rayev, J.G'.Yo'ldoshev, S.I.Usmonov tomonidan o'rganilgan.

Innovatsion maktablarda ta'lim sifatini oshirish uchun zamonaviy, barcha talablarga javob beradigan o'quv rejalar asosida variativ o'quv dasturlari tayyorlanishiga erishilmoqda. Zamonaviy maktablar individual o'quv rejasining o'ziga xos xususiyati uning gumanitar va estetik yo'nalishidir. U o'quvchining ijtimoiy, jismoniy, somatik, aqliy, axloqiy, ma'naviy salomatligini ta'minlaydigan valeologik faoliyat tamoyillarini amalga oshirishni ta'minlaydi. Tana, ruh va aqlning rivojlanish birligi va uyg'unligi maktabning ta'lim siyosati g'oyasi hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Loyihalash - bu ijodiy faoliyat turi bo'lib, rejalashtirilgan va amalga oshiriladigan hamda bir vaqtning o'zida sintez qilinadigan faoliyat turidir.

1918-yilda Kolumbiya universiteti qoshidagi pedagogika kolleji o'qituvchisi Vilyam Kilpatrik loyihalash metodining mohiyatiga bag'ishlab "Loyihalash metodi" nomli maqola yozadi. Muallifning keyingi maqolalarida ushbu atama quyidagicha talqin qilinadi: "Loyiha" atamasi faoliyatning har bir imkoniyatini, tajriba jarayonining bog'liqligini anglatishi zarur. Bunda maqsad ichki omil sifatida faoliyatning maqsadini anglatadi, tajribaga ega bo'lish jarayonini boshqaradi, shaxsning o'z faoliyatini va ichki qobiliyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. 1905-yilda rus pedagogi S.T.Shatskiy o'qitish tizimida loyihalash metodini qo'llashga harakat qildi. Keyinchalik, 20-yillarda maktablarda loyihalash metodi asosiy metod sifatida o'quv jarayoniga keng tatbiq qilina boshlandi, biroq 1931-yilda bu metod yordamida umumta'lim fanlarini o'quvchilarga chuqur o'rgatishning to'la imkoni yo'q degan xulosaga kelindi va an'anaviy ta'limga qaytildi. Loyihalash metodi uzluksizlikni ta'minlay olmagani va puxta o'ylanmagan metod sifatida tanqidga uchradi va yaqin davrgacha ta'lim jarayonida qo'llanilmasdan keldi. XX asr boshlarigacha bu metoddan kasb-hunar maktablarida foydalanilgan xolos. Ushbu ta'lim metodini atroflicha tahlil qilish quyidagi natijalarni ko'rsatadi:

1. Ushbu metod insonda ijodkorlik xislatlarini shakllantirish imkonini yaratadi;
2. Yosh avlodni mustaqil hayotga tayyorlash va ko'nikmalarni hosil qiladi;
3. O'quvchilarni mehnat faoliyatiga tayyorlashning bir shaklidir;
4. Ta'lim berishda amaliyot va nazariya uyg'unligi vositasidir;
5. Mustaqil ravishda o'z ustida ishlash orqali mavjud bilimlarni mustahkamlash va yangilarini puxtalashning asosiy negizidir;
6. O'qituvchi tomonidan maxsus ishlab chiqilgan va o'quvchi tomonidan mustaqil bajariladigan harakatlar majmuasidir;
7. Rivojlantiruvchi ta'lim muhitini tashkil etuvchi pedagogik texnologiyadir.

Rus olimlari Ingrid Bem va Yens Shnayder loyihalash faoliyati o'quvchilarni ma'lum bir ta'lim olish davrida (o'quv yili yoki yarim yillik) bilim olish va kasbga yo'naltirish ishlarini tashkil etishning usuli deb hisoblaydilar.

Ta'limda innovatsion yondashuvlar pedagogik loyihalash jarayonida namoyon bo'ladi. Ijodkorlik va kreativlik pedagogik loyihalashning ajralmas qismidir. Didaktik, kasbiy va texnologik

PEDAGOGIKA

ijodkorlik – bu pedagogik loyihalash sohasidagi samarali faoliyat uchun zarur bo'lgan o'qituvchining bilim, ko'nikma va malakalari yig'indisi hamda kasbiy kompetentlik darajasini aniqlovchi bosh omildir.

Bugungi kunda innovatsiya va islohotlarni ta'lim jarayonida qo'llash zamonaviylik belgisi hisoblanadi [6]. Loyihalash jarayoni innovatsion faoliyat sifatida bir qator afzalliklarga, balki hozirgi ta'lim tizimidagi muammolarga ham egadir.

Pedagogik loyihalash faoliyatiga dars mashg'ulotlarini o'tkazish uchun materiallar, metodik qo'llanmalar, vositalar va usullarni, shuningdek, o'qituvchining ijodiy jarayoni va amalga oshiradigan faoliyatini oldindan ishlab chiqishga aytiladi. Pedagogik loyihalash pedagogik faoliyatning bosqichlaridan biri bo'lib, har qanday pedagogik faoliyat oldindan ta'lim jarayoni ishtirokchilari tomonidan ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi.

Pedagogik loyihalash jarayoni pedagogik faoliyatning diagnostik, tashkiliy yoki kommunikativ funksiyalariga tayanilib amalga oshiriladi. Pedagogik loyihalashni amalga oshirishda dastlab o'qituvchi kelajakdagi o'quv faoliyatini amalga oshirish rejasini ishlab chiqadi. Har bir o'qituvchidan pedagogik loyihani yaratish jarayonida individual, ijodiy yondashish talab etiladi. Ya'ni, loyihani yaratishga o'qituvchining o'ziga xos sub'yektiv omillariga ilhom, alohidalilik, ixtirochilik va boshqalar ta'sir qiladi. O'qitishning turli shakl va usullaridan foydalangan holda loyiha yaratishga favqulodda yondashish, shuningdek, an'anaviy va zamonaviy o'qitish texnologiyalari - oliy o'quv yurtida o'quv mashg'ulotlarini qurish jarayonida o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi[3].

Pedagogik loyihani ishlab chiqishda nafaqat ijodiy komponent muhim ahamiyatga ega, balki didaktika ham dolzarblik kasb etadi. Chunki zamonaviy dunyoda globallashtirish va axborotning katta oqimi o'qituvchidan didaktik bilimlarga ega bo'lishni talab etadi. Axborot asrida yashayotgan talabalarga "kerakli", "muhim", "saratilgan" ma'lumotlarni aniqlash kelajakdagi pedagogik loyihaga qo'yishda o'qituvchidan didaktik ijodkorlik talab etiladi. O'qituvchining didaktik ijodkorligi talabalarning qiziqishi va bilish darajasini aniqlash, o'quv materialini tanlash, tuzish jarayonida ham davom etadi.

Professional ijodkorlik pedagogik loyiha yaratish uchun muhim. Chunki o'qituvchi o'quvchilarning individual xususiyatlarini, ularning ehtiyojlari va qiziqishlarini, xulq-atvor xususiyatlarini va boshqalarni hisobga olgan holda o'quv materialini to'g'ri tanlashi kerak. Texnologik ijodkorlik esa pedagogik loyihalarni yaratish uchun zarur bo'lgan pedagogik kasbiy mahoratning tarkibiy qismlarini to'ldiradi. Texnologik ijodkorlik pedagogik loyihalashning samaradorligiga, pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishning ancha yuqori sifatiga erishishga yordam beradi [4].

Pedagogik loyihalash darajasi bevosita o'qituvchining texnologik kompetensiyasiga bog'liq bo'lib, u quyidagi mezonlar bo'yicha baholanadi.

- Maqsadga muvofiqlik (oriyentasiya);
- Ijodkorlik (faoliyat mazmuni);
- Ishlab chiqarish qobiliyati (pedagogik texnologiya darajasi);
- Optimallik (samarali vositalarni tanlash);
- Natijadorlik [5].

XULOSA

Yoshlarni tarbiyalash va ularga zamonaviy bilimlar berishning sifatini oshirish orqali jamiyatimiz uchun barkamol shaxsni shakllantirish ta'lim tizimining eng asosiy maqsadlaridan hisoblanadi. Uzlaksiz ta'lim jarayonida olib borilayotgan barcha harakatlar shu maqsadni amalga oshirishda muhimdir. Hozirgi vaqtda barcha fanlarni innovatsion texnologiyalar asosida o'qitishning maqbul yo'llari tadqiq qilinmoqda [7].

Yuqoridagilardan xulosa qilishimiz mumkinki, pedagogik loyihalash o'qituvchining ko'p komponentli murakkab faoliyati bo'lib, uning malakasi, kasbiyligi va texnologik samaradorligiga bog'liq. Zamonaviy ta'lim muassasalarida barcha sohalarida bo'lgani kabi sifat masalasi birinchi o'ringa ko'tarilmoqda. Abituriyentlarni oliy ta'limga jalb etish maqsadidagi kurash muassasalar o'rtasida ta'lim sifatiga katta e'tibor talab qilmoqda. Professional ta'lim muassasalarida o'qitishning zamonaviy usullarini qo'llash, yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- [1]. Захарова Е.Я. Трудности внедрения новых информационных технологий // Качество образования. Проблемы оценки. Управление. Опыт: Репортерские Ново-сибирск. Изд-во НГТУ, 1999. с. 47-51 (Zaharova E.Y. "Difficulties of harming new information technologies" The quality of education. Evluation problems. Management, 1999.y 47-51p)

- [2]. Быстрова Н.В., Хижная А.В., Чумакова Л.А., Коротева О.Д. "Педагогические основы формирования познавательных интересов школьников"//Проблемы современного педагогического образования. 2017. №57-12. С. 58-64. (Bistрова N.V, Xijnaya A.V, Chumakova L.A Koroteeva O.D " Pedagogical basic formation of cognitive interests of schoolchildren" Problems of modern teacher education 2017y. №57-12. . 58-64 p)
- [3]. Филатова О.Н., Быстрова Н.В., Васильева Н.В., Дюжакова Д.А. "Роль педагога профессионального обучения в реализации профессиональных стандартов"// Проблемы современного педагогического образования. 2017. №57-7. С. 222-228 (Filatova O.N, Bistрова N.V, Vasileva N.V, Dyujakova D.A "The role of the teacher of vocational training in the implementation of professional standards" Problems of modern teacher education 2017 y №57-7. 222-228 p)
- [4]. I.K. Abdirimova. "Loyihalash faoliyatining bosqichlari, loyihaga yondashuv mohiyati va maqsadlar uyg'unligi" Ilm fan va ta'lim jurnali 2020 18-26 b (I.K. Abdirimova " Stages of design activities, the gist of the approach to the project and the harmony of goals" Science and Education" Scientific Journal September 2020 / Volume 1 Special Issue 2. 18-26 p)
- [5]. Shofqorov, A. M., Xodjamqulov, U. N. "Pedagogik ta'lim klasteri tamoyillari" Filologiyaning dolzarb muammolari, 2019-y. (2), 71-74 b. (Shafqorov, A.M., Xodjamqulov, U.N "Principles of pedagogical education cluster" Current problems of philology 2019y. (2), 71-74 p)
- [6]. M. Quronov "Uzluksiz ta'lim jarayonida barkamol shaxsni tarbiyalash tizimi" Risola-Toshkent: 2005. (M.Kuronov. "System of educating a well-rounded person in the process of continuous education" pamphlet-Tashkent:2005)
- [7]. Qorayev S.B. "Pedagogika" O'quv qo'llanma. Toshkent: "Zebo-Print" 023-y 63-b (Qorayev.S.B. "Pedagogy" Tutorial book. Tashkent "Zebo-Print" 2023y 63p)

INCLUSIVENESS IN EDUCATIONAL PROCESSES AS MEANS OF PROVIDING EQUAL ACCESS TO EDUCATION

ИНКЛЮЗИВНОСТЬ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ КАК СРЕДСТВО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАВНОГО ДОСТУПА К ОБРАЗОВАНИЮ

TA'LIM JARAYONIDAGI INKLYUZIVLIK TENG TA'LIM Olishni ta'minlash omili SIFATIDA

Adila Tadjibaeva¹¹Adila Tadjibaeva

– Senior teacher Foreign languages chair, Computer engineering department Fergana branch of the Tashkent University of Information technologies

Annotatsiya

Pedagogika inklyuziv ta'limni kelib chiqishi va shaxsidan qat'i nazar, barcha o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirish va ularning fanni o'rganishda ishtirok etishiga ko'maklashish vositasi sifatida qaraydi.

Inklyuziv ta'lim va o'qitish barcha o'quvchilarga xilma-xillikni hurmat qiladigan, ishtirok etishni ta'minlaydigan, to'siqlarni olib tashlaydigan, turli ta'lim ehtiyojlari va afzalliklarini oldindan ko'ra oladigan va hisobga oladigan, o'qitish, o'rganish va baholash usullarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun teng huquqli ta'lim jarayonini ta'minlaydi. Bu barcha talabalarga o'quv jarayonida konstruktiv ishtirok etish va o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish imkonini beradi.

Ushbu maqolada asosiy e'tibor inklyuziv ta'limga talabalarining qobiliyatidan qat'i nazar, barchani jalb qilishni ta'minlash, ikoniyati cheklangan va sog'lom bo'lgan barcha o'quvchilar uchun o'quv jarayoniga teng foydalanishni ta'minlashning dolzarb masalasi sifatida qaratiladi. Maqolada ta'limda inklyuzivlik bo'yicha qabul qilingan bir qator qonun hujjatlari muhokama qilinish, jahon miqyosida ham, alohida davlatda ham qabul qilingan qonun hujjatlari, ta'lim jarayonini qayta ko'rib chiqishga, shuningdek, ta'lim olish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan hujjatlar to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi va ta'lim jarayonining inklyuzivligini ta'minlash uchun o'quv materialini ishlab chiqish ham ko'rib chiqiladi.

Аннотация

В педагогике, инклюзивное обучение рассматривается как средство удовлетворения потребностей всех учащихся, независимо от их происхождения или идентичности, и содействия их участию в изучении предмета.

Инклюзивное обучение и преподавание предоставляет всем учащимся равные права на процесс обучения, который уважает разнообразие, обеспечивает участие, устраняет барьеры, предвосхищает и учитывает различные потребности и предпочтения в обучении, разрабатывая и внедряя методы преподавания, обучения и оценки, которые позволяют всем учащимся конструктивно участвовать в процессе обучения и раскрыть весь свой потенциал.

Основное внимание в данной статье уделяется инклюзивному образованию как актуальному вопросу обеспечения вовлечения всех, независимо от способностей обучающихся, создания равного доступа к образовательному процессу для всех обучающихся с ограниченными возможностями здоровья и без. В статье рассматривается ряд законодательных актов, принятых в отношении инклюзивности в образовании, и приводится информация о законодательных актах, принятых как на глобальном уровне, так и в отдельно взятой стране, направленных на пересмотр образовательного процесса, а также создающих благоприятные условия обучения. Также рассматривается профессиональная подготовка учителя и разработка учебного материала для обеспечения качества инклюзивности образовательного процесса.

Abstract

In pedagogy inclusive learning is considered as means for seeking to meet the needs of all the learners, despite of their background or identity, and promoting their participation in subject matter.

Inclusive learning and teaching provides equal rights to all students to learning process that respects diversity, ensures participation, removes barriers, anticipates and accommodates different learning needs and preferences, designing and implementing teaching, learning and assessment methods that enable all learners to participate meaningfully in the learning environment program and reach their full potential.

The main focus of this article is inclusive education as an urgent issue of ensuring the involvement of all, regardless of the abilities of students, creating equal access to the educational process for all the students with disabilities and without. The article considers a number of legislative acts adopted regarding inclusiveness in education and provides information on the legislative acts which have been taken both at the global level - and in a single country, the acts directed to the revision of the educational process and also creating favorable learning conditions. It also discusses the professional training of a teacher and the development of educational material to ensure the quality of inclusiveness in the educational process.

Kalit so'zlar: Inklyuzivlik; nogiron talabalar; kognitiv buzilish; miya funktsiyasi; Konventsia; zaif va chetlashtirilgan bolalar, ta'lim muhiti.

Ключевые слова: Инклюзивность; студенты с ограниченными возможностями; когнитивные нарушения; работа мозга; Соглашение; уязвимые и исключенные дети, среда обучения.

Key words: Inclusiveness; students with disabilities; cognitive impairment; brain function; Convention; vulnerable and excluded children, learning environment.

INTRODUCTION

At present, the standards of a new ethic - tolerance, equality and diversity - are increasingly being strengthened in the world. Inclusion is an important part of these standards. Inclusion is the inclusion of someone or something in the social process. The word "inclusion" comes from the Latin "Includo" and means "I include".

Inclusiveness anticipates ensuring equal access to education for all students. It takes into account the diversity of special educational needs and personal opportunities.

By disability, we mean people whose health condition does not allow them to master the compulsory programs of the education system or those who experience difficulties without special obligations for education and upbringing. Pupils diagnosed with disabilities are characterized by impaired cognitive activity due to a deficiency in certain brain functions. Children with disabilities can have hearing, vision, speech, musculoskeletal, and intellect disorders, with manifest disorders of the emotional and volitional sphere, along with autistic disorders, mental retardation, and group developmental disorders.

It is also necessary to pay attention to the likely cases that children with disabilities face multiple forms of discrimination that lead to their exclusion from society and education. For example, girls with disabilities are particularly vulnerable and at higher risk of gender-based violence, neglect, abuse and exploitation.

LITERATURE REVIEW AND METHODS

The trend towards inclusiveness in the education system directly draws attention to the origins of the formation and development of inclusive education and the social changes taking place in society, the change in the social system, the development of the educational system led to the creation of new schools and directions. An example of a different approach to inclusiveness can be seen in various writings. For example, in the works of Aristotle, a philosophical justification is given for the uselessness of people with mental and physical disabilities by society. He argued: "Regarding the rearing of newborn children and the refusal to raise them, let there be a law: not a single cripple should be raised." [4,].

The current trend suggests the opposite and gives legislative validity to the inclusiveness and importance of involving people in the social life of society, regardless of the physical and mental capabilities of a person [1;2;3], the need to work with numerous forms of educational intervention aimed at excluding children with disabilities[6]. Psychologists (Vygotsky, 1978; Bruner, 1996 have long been investigating social interactions in children's learning and development of education since the onset of the sociocultural theory of learning). According to Bruner the concept of communities of mutual learners helps people to understand the benefits of learning process and values of these interactions in contexts of diversity where all sit together and acquire knowledge[29].

A number of scientists such as J. Corbett, N. Nind, N. Popova, A. Suvorov, A. Shemanov adhere to a methodological approach based on the cultural aspect: each education must contain culture; culture in education is not assimilated and not appropriated, but reproduced; as a result of the educational process, each person has his own version of culture, and thus each person is a co-author of humanity [11]. Inclusion provides for the professionalism of teachers as a means of ensuring the quality of inclusive education[5], a joint approach to studying the content of the material being taught[14;15;18;19;21], the fundamental principle of inclusive education is bringing all children to learn together, regardless of some difficulties in learning process or other differences [9]. Development of programs, analysis and selection of didactic materials to create an interactive working atmosphere in the classroom [12; 16; 23;24;26;27;28].

Inclusive education is built on an anthropological approach, where a special focus is the essence, uniqueness and originality of a person. Educational institutions with inclusive education must necessarily respond to the diversity of needs of students, linguoculturological aspects [13,17, 25]. and properly adapt learning styles, student assessment and at the same time ensure the quality of education [7, 8, 10].

Attitudes towards children with disabilities, as well as the lack of inclusive learning environments provided with the necessary resources and information, exacerbate the problems they face in accessing education. In fact, children with disabilities are disproportionately represented among children deprived of the opportunity to receive an education.

In this regard, the tendency to study and solve the problems of education of people with disabilities (HIA) is increasing every year.

Here we can highlight a number of actions taken at the international and country level, where the main focus is the inclusiveness of education and the creation of an educational environment equal for all.

Let's look at a set of rules on rights to include:

- Discussions on the post-2015 development framework (Sustainable Development Goals) with a focus on inclusive quality education are ongoing.
- United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, which mandates that disability be given special attention and mainstreamed into all development issues.
- EFA Flagship on the Right to Education for Children with Disabilities: Towards Inclusion.
- World Education Forum Action Framework, Dakar, EFA goals + MDGs, Ensuring that all children have access to education and compulsory primary education by 2015, with a focus on socially excluded groups of girls.
- Salamanca Declaration and Framework for Action on the Education of Children with Special Needs.
- The UN Standard Rules on Equal Opportunity for "Persons with Disabilities", Rule 6, reaffirms the rights of all children, youth and adults with disabilities to education, while affirming the need for an "integrated school environment" in the educational process for all students with and without disabilities.
- World Declaration on Education for All (Jomtien Declaration).
- The UN Convention on the Rights of the Child guarantees the right of all children to receive an education and to have no discrimination at all.
- Universal Declaration of Human Rights, ensures the right to free and compulsory primary education for all children.

It is appropriate to note the purposefulness of UNICEF's actions in this area. UNICEF's approach to human rights education is based on the premise that every child has the right to a quality education that accepts and respects their dignity and in turn promotes optimal development, and that every child has the right to a quality education. The 1989 Convention on the Rights of the Child (CRC) and the 2007 Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) specifically articulate the goals of quality education for all and the need and importance of providing the necessary holistic support to develop the potential of every child. Quality education can only be achieved when all children, especially the most vulnerable and children with learning difficulties due to some kind of disability, go to school and receive a quality education that equips them with the skills they need in their lives.

UNICEF education programs cover all groups of children and pay special attention to children at risk of exclusion from the education system.

There are effective ways to create inclusive societies where children with disabilities and their non-disabled peers can enjoy their rights, including their right to a quality education.

These two conventions and UNICEF's mission see inclusive education as the approach that UNICEF takes to ensure that every child receives a quality education. The Salamanca Declaration [1] defines inclusive education as a commitment to "recognizing the need to work towards 'schools for all' - institutions that celebrate difference, support learning and respond to individual needs". Inclusive education is a process that values the well-being of all students and is not an end in itself.

The adoption of legislative acts at the global level led to the adoption of such issues in individual countries. Uzbekistan showed its attitude to this issue with all seriousness and issued a number of acts aimed at inclusive education in the country.

- the Concept for the development of inclusiveness in the system of public education in 2020–2025:

-Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated October 13, 2020 No. PP-4860 - On measures to further improve the system of education and upbringing of children with special educational needs.

- Decree of the Cabinet of Ministers of October 12, 2021 No. 638 "On approval of regulatory legal acts on inclusive education of children."

On April 28, 2020, the draft presidential decree "On measures to further improve the education system for children with disabilities" and the Concept for the development of inclusive (integrated) education in Uzbekistan until 2030 were submitted for public discussion to ensure public involvement in the discussion of the issue and diversify inclusive approaches to education in Uzbekistan. The Resolution approved the Regulation on inclusive education of children with special educational needs in One of the commendable actions of the government of the country on inclusive education is to involve the public in the discussion of the issue of inclusiveness to ensure the quality of education, diversification of inclusive approaches to education and accessibility for all, regardless of their abilities. The Resolution approved the Regulation on inclusive education of children with special educational needs in general educational institutions. It defines [2] :

- goals and objectives of inclusive education;
- the procedure for organizing inclusive education and primary remedial classes in schools and the educational process for children with special educational needs;
- the procedure for admitting children to inclusive education classes and primary basic remedial classes;
- measures for quality control and management of education in inclusive education classes and primary mainstream remedial classes.

The provisions on:

- specialized educational state institutions for children with physical, mental, sensory or mental disabilities;
- specialized educational state institutions of the sanatorium type;
- order of individual training at home for children with physical, mental, sensory or mental disabilities, as well as children in need of long-term treatment are also approved.

In addition, the decree defines measures to organize vocational training courses in specialized state educational institutions for children with special educational needs.

One of the pressing issues here is the quality of the software and the professionalism of the teaching staff. It is necessary to indicate some professional qualities of a teacher that will directly make a significant contribution to the quality of inclusion:

- the ability to communicate with children, recognizing their dignity, understanding and accepting them;
- the ability to design and create situations and events that develop the emotional and value sphere of the child (the culture of experiences and value orientations of the child);
- the ability to build educational activities, taking into account cultural differences, age and gender and individual characteristics, to maintain a business-friendly atmosphere.

It is appropriate to present the thoughts of the Norwegian scientist G. Stangvik from the article "The Policy of Integrated Education in Norway" [5], where he describes the professionalism of the teacher in the following words - "In order for the idea of inclusiveness to 'work', it is necessary that it master the minds of teachers, become an integral part of their professional mindset. And this, in turn, means the need for special efforts to change the latter."

In order to ensure the quality of inclusiveness based on the principles of inclusive education, it is important to take into account and expediency the following rules:

- to accept students with disabilities, like any other full-fledged student in the class;
- involve students in the same tasks, but only set tasks according to their abilities;
- involve students in group forms of work and group problem solving
- use active forms of learning such as games, projects, research and others.

It should be noted that at the stage of development of high-quality inclusive education, it is necessary to develop a set of programs, monitoring studies that are associated with a dynamic assessment of the psychological parameters of the inclusion process. The professional readiness of a teacher to work in the conditions of inclusive education, which is necessary when developing the content of advanced training programs, competent management and methodological support of the system of inclusion, as well as psychological support for inclusive education, is important. And

another important aspect is the integration in pedagogy, which leads to the importance of studying deontology [11]. The deontological approach in the interpretation of inclusive education may include adherents of humanistic ethics and moral requirements as a form of social necessity in the professional activities of a teacher working in an inclusive environment.

The methodology of synergetics, which studies the processes of self-realization and regulation in various open systems and becomes the source of a new evolutionary vision of the world, is widely spread in the modern scientific space. Synergetics is a scientific and philosophical principle that considers nature and the world as a self-organized complex system. The founder of synergetics is H. Haken. He defines it as the science of interaction [8, p. 14], as an area of interdisciplinary research [8, p. five]. Synergetics can be thought of as the study of the collective functioning of society and draws on quite different disciplines. Therefore, it should be expected that in the light of synergetics, one can see the emergence of a new, unique picture of the world, composed, like a mosaic, from a large number of specific facts collected by science [8, p. 25].

An analysis of the impact of a synergistic approach on inclusive education was made which identifies three main components: — (a) the content of the inclusive educational process should be focused on the needs of children with disabilities and the direction of their development; — (b) the educational process in an inclusive educational environment should be oriented towards self-development, self-education and self-improvement; - (c) use methods related on the basis of intersectoral mutual assistance to effectively provide psychological and pedagogical impact.

The use of interactive equipment and technologies, which allows creating an integral system and get better learning outcomes not only for ordinary schoolchildren, but also for children with disabilities is of particular importance in creating an effective educational environment.

RESEARCH RESULTS

An important step in the implementation of interactive technologies is the system of events that involve all participants and is aimed at motivating students to actively participate in the classroom. Here it would be appropriate to emphasize the need for professional training of teaching staff for the effective, meaningful and appropriate use of interactive technologies. This can be the effective use of SMART technologies in the development of the potential of a child with disabilities, pedagogical and methodological understanding of the use of information and communication technologies, practical recommendations for preparing for classes on SMART BOARD for classes with a mixed audience, which involve both children with disabilities and without.

Thus, a teacher who has sufficient knowledge and experience in working with a mixed group, whose representatives are children with different abilities and abilities, and the appropriate use of information and communication technologies is an important factor in the quality of inclusiveness in the classroom.

If we want to build communication, it is necessary that the student accept and understand the information coming from others and, in turn, respond, respond to it. In this case, ICT will serve as a faithful assistant. Information and communication technologies will help to do this in exactly the form and in the form accessible to the child based on his capabilities, for example, some children can only perceive visually, while others find it difficult to assimilate the information received in any form. ICT will help to translate the transmitted information into a form that is easier for students to perceive. And most importantly, the involvement of students in mixed classes will be effective and productive, since with the help of ICT, the teacher will be able to individualize the approach to students and give tasks to students according to their abilities and capabilities.

ICT has three main roles in inclusive education:

- compensatory - providing technical assistance to facilitate the education of such activities as reading and writing;
- didactic - the process of using ICT in general and changing approaches to learning. There are many possibilities to create the necessary learning environment;
- communication - focused on communication technologies, the use of supportive alternative communication systems.

What types of information technology tools can be used for students with disabilities?

- Use of standard technologies such as computers with built-in settings for persons with disabilities;

- Availability of available data formats, ie alternative formats. It's accessible HTML, talking books, and more;
- Use of assistive technologies such as hearing aids, screen readers, accessibility keyboards, etc. These technologies include software or other services that help enhance, support, and improve the functioning of students with disabilities.

There are other ICT tools for learning, such as learning software and virtual learning environments. It is important that all students can use such ICTs in the learning process. At the same time, an important factor in educational structures is to ensure the universal design of the technologies used. Any technology used must comply with the requirements of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

CONCLUSION

Thus, we can conclude that inclusiveness, being one of the norms of the new ethics as tolerance, equality and diversity, in education provides for the active inclusion of children with special needs who have physical and mental difficulties in mastering educational material in the educational process of a regular school, university.

In the article, we examined the general attitudes and approaches both at the global level and in a single country, where the essence of inclusiveness in all aspects is of no small importance, from the legislative framework in improving inclusive education to ensuring the professionalism of the teacher and program materials and teaching aids to improve the quality of inclusiveness in the education process, as well as the revision of the education system towards creating a comfortable learning environment for everyone.

If we trace the experience in the field of inclusiveness, it shows that learning together with peers helps vulnerable children and those with special needs to improve their native speech and mathematics. Inclusion contributes to having a neutral or positive impact on the performance of students without disabilities.

It is appropriate to note here that thanks to the development of inclusive education, everyone has the right to access education, taking into account their individual capabilities and educational needs. Inclusion helps children integrate into the school society, fights stigmatization, and among other things, teaches normotypical children to communicate and live together with special children.

In other words, inclusiveness in education leads to the prevention of separating people according to their opportunities outside of education, in areas such as business, art, social economy, tourism, providing equal rights for women in community decision-making processes and their equal participation in governance.

REFERENCES

1. Salaman Declaration on Principles, Policies and Practices in the Education of Persons with Special Needs. Salamanca, Spain. 1994.
2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan. (2020). On measures to further improve the system of education and upbringing of children with special educational needs. No. PP-4860.
3. Decree of the Cabinet of Ministers. (2021). On approval of regulatory legal acts on inclusive education of children. No. 638.
4. Voronova, O.V. Становление и развитие инклюзивного образования: историко-генетический аспект. 2017. 23, (2).
5. Stangvik, G. The policy of integrated learning in Norway. 2013.
<http://sociosphera.com/publications.166>
6. Goodley, D., Runswick-Cole, K., Barton, Len. Inclusion and critical disability studies: theorising disabled childhoods. International Studies in Sociology of Education, 2010. 20, (4), 273–290.
7. Kamordzhanova, N. A., Pankov, D. A., Krupenko Yu. V. Социальное предпринимательство: учетно-аналитические аспекты и практический опыт разных стран. (Social entrepreneurship: accounting and analytical aspects and practical experience of different countries) М., 2019. 252 .
8. Haken, G. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии. (Secrets of nature. Synergetics: the doctrine of interaction) М.: Ijevsk, 2003. 320.
9. Kharchenko, N. L. Основные этапы становления образования лиц с ОБЗ. (The main stages in the formation of the education of persons with disabilities.) Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2020. 14, (2), 108–112.
10. Luzina, L.M. Философско-антропологический подход в современной методологии воспитания. (Philosophical-anthropological approach in the modern methodology of education.) autoref. dis. Ped.sciences SP., 1998. 86.
11. Speck, O. People with mental retardation: Education and upbringing. М., 2004. 432 .
12. Tamarskaya, N. Применение Интерактивных Технологий в процессе Инклюзивного Образования. Национальная ассоциация ученых (НАУ). (Application of Interactive Technologies in the process of Inclusive Education. National Association of Scientists (NAS).) Педагогические науки, . 2015. VI (11).

13. Sirojiddinova, D. Brief information about the history of linguoculturology. So'nggi ilmiy tadqiqotlar nazaryasi Respublika ilmiy -uslubiy jurnali, 2022. 4, 131-134.
14. Sirojiddinova, D. Communication as a process of interpersonal information exchange. Journal of Integrated Education and Research. 2022. 1, (5), 335-338.
15. Raximjanova, D. The structural – semantic features of computer terms in English linguistics. Pedagogics journal. 2022. 20, (2), 36-40.
16. Safonov, M. A., Usov, S. S., Arkhipov, S. V. E-Learning application effectiveness in higher education. general research based on SWOT analysis. ICEMT, 5th International Conference on Education and Multimedia Technology. New York, 2021. 207–212. DOI: 10.1145/3481056.3481096.
17. Muminova, M. The problems studied in the result of the linguocultural research of the Uzbek language. Samarkand scientific journal, 2022. 6
18. Muminova, M. The Importance of Using Linguoculturological Terms in Linguistics. American journal of Social and Humanitarian research. ISSN:26-90-9626., 2022. 3,(10),346-351
19. Tadjibaeva, A., & Tashlanova, N. The collaborative approach in content and language learning. 2020. Теория и практика современной науки, 2022. (6), 31-34.
20. Ташланова, Н. Д. Особенности Методических Приемов Изучения Второго Иностранного Языка. (Features of Methodological Techniques for Learning a Second Foreign Language.) Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 2022. 3(9), 1-11.
21. Tashlanova, N. Correlation of Didactics, Linguodidactics and Methods of Teaching Foreign Languages. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 2022. 12, 7-16.
22. Jurayeva, Z.Q. Specific features of language in the development of culture.Tashkent. 2022. 2, (27), 192-196, <https://doi.org/10.5281/zenodo.7353385>.
23. Jurayeva, Z.Q. Improving listening skills at preschools and primary schools. Fergana, International conference. The actual issues of preschool education., 2022. 230-232.
24. Obidova, G. Analyzing pragmatic activities for the speaking classroom. International scientific-practical conference and perspectives of modern technology in teaching foreign languages. 2022. 2, (27), 39-43
25. Obidova, G. Improving oral language skills of beginning students. Journal, Теория и практика современной науки. 2022. 70, (10), 36-39
26. Tadjibaeva, A. The effective ways, Methods and Techniques for teaching English. 2022. Central Asian journal of literature, philosophy and culture. 2022. 2, (3), 32-37
27. Tadjibaeva, A. Развитие профессиональной компетентности у студентов высших учебных заведений. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2022. 2, (2), 37-42
28. Maxkamova, D.B Language units in English and Uzbek to express “RESPECT”in classroom and educational process. International conference. Tahkent 2022. 2, (27), 339-343.
29. Molina Roldan, S. How inclusive interactive learning environments benefit students without special needs. Frontiers in Psychology, 2021. 12, art. 661427

TALABALAR MUSTAQIL TA'LIMINING BUGUNGI HOLATI VA UNI SAMARALI TASHKIL ETISHDA DIDAKTIK VOSITALARDAN FOYDALANISH

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНТОВ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В ЕГО ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

THE CURRENT STATE OF INDEPENDENT EDUCATION OF STUDENTS AND THE USE OF DIDACTIC MEANS IN ITS EFFECTIVE ORGANIZATION

Xalilov Fayoz Vaxobjonovich¹

¹Xalilov Fayoz Vaxobjonovich

– Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'limni samarali tashkil etish orqali, talabalarga kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga e'tibor qaratilgan. Olib borilgan ilmiy tadqiqotda ta'lim tizimida mustaqil ta'limni tashkil etilganlik holati tahlil etildi. O'qitishning kredit-modul tizimida mustaqil ta'limni tashkil etilganligi, alohida fan tanlab olindi va fan uchun ajratilgan soatlar taqsimoti hamda mustaqil ta'limni bajarishda zamonaviy didaktik vositalarni qo'llash bo'yicha ma'lumotlar keltirildi. Bundan tashqari mustaqil ta'limni tashkil etishda zamonaviy o'qitish platformalarini didaktik vosita sifatida qo'llash bo'yicha tavsiya keltirilgan.

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется развитию профессиональной компетентности студентов посредством эффективной организации самостоятельного обучения в системе высшего образования. В проведенном научном исследовании проанализировано состояние организации самостоятельного обучения в системе образования. Информация об организации самостоятельного обучения в кредитно-модульной системе собиралась путем выделения отдельного предмета и с учетом распределения часов, отведенных на предмет, а также использования современных дидактических средств при осуществлении самостоятельного обучения. Дополнительно даны рекомендации по использованию современных обучающих платформ в качестве дидактического инструмента в организации самостоятельного обучения.

Abstract

This article focuses on the development of professional competence of students through the effective organization of independent learning in the higher education system. In the conducted scientific research, the state of organization of independent learning in the educational system was analyzed. Information on the organization of independent learning in the credit-module system was gathered by selecting separate subject and taking into account the distribution of hours allocated for the subject, as well as the use of modern didactic tools in the implementation of independent learning. Additionally, recommendations on using modern teaching platforms as a didactic tool in the organization of independent learning are given.

Kalit so'zlar: ta'lim, kompetentlik, mustaqil ish, yuklama, kredit, kredit tizimi, mutaxassis, didaktik vosita, platforma

Ключевые слова: образование, компетентность, самостоятельное обучение, учебная нагрузка, кредит, кредитный модуль, специалист, дидактический инструмент, платформа.

Key words: education, competence, independent learning, workload, credit, credit-module, specialist, didactic tool, platform

KIRISH

Ta'lim tizimini to'g'ri va samarali tashkil etish mamlakat kelajagining asosiy poydevori hisoblanadi, shunday ekan mamlakatning yuksalishi, rivojlanishi ta'lim tizimining qay darajada yo'lga qo'yilganligi bilan ahamiyatlidir. Ta'lim tizimini isloh qilish orqali mamlakatni rivojlantiribgina qolmay, balki dunyo mamlakatlariga kadrlarni eksport qilish ham mumkin. Jamiyat iqtisodiyotining erkinlashuvi, ijtimoiy va siyosiy munosabatlarni yangi bosqichga ko'tarish uchun avvalo, ta'lim tizimini yaxshilash zarur. Shuning uchun ham mamlakatimizda ta'lim tizimiga taraqqiyotning ustuvor yo'nalishi deb yondashiladi.

Har yili mamlakatimiz budjetidan ta'lim sohasiga turlicha mablag'lar ajratilganligiga va ushbu ajratilayotgan mablag'lar yil sayin ortib bormoqda. Agar 2021 - yilda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligiga davlat budjetidan 2,9 trillion so'm, Xalq ta'limi vazirligiga 22,1 trln so'm ajratilgan bo'lsa, 2022 - yilda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligiga 4,1 trln so'm, Xalq ta'limi vazirligiga esa 25,8 trln so'm ajratilgan⁵.

Ajratiladigan mablag'lar to'g'ridan – to'g'ri ta'lim tizimining rivoji uchun sarflanmoqda, jumladan yangi OTMlarning qurilishiga, mavjud OTMlarning o'quv korpuslari va talabalar uchun yotoqxonlar

⁵ <https://daryo.uz/k/2022/12/30/ozbekistonda-talim-sohasining-bugungi-holati-tahlil-qilindi>

qurilishiga yoki qayta rekonstruktsiya ishlariga, yangi zamonaviy laboratoriya uskunalari, yangi adabiyotlar xarid qilinishiga, umuman olganda yuqoridagi mablag'lar ta'lim sohasining rivoji uchun barcha jabhalarga yo'naltirilmoqda. Hukumatimizning ta'limni rivoji uchun barcha imkoniyatlarni yaratib berishi mumkinligini ajratilgan mablag'lardan ham ko'rish mumkin.

Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida dunyo hamjamiyatida yuz berayotgan tub o'zgarishlar va texnik – texnologik rivojlanish ta'lim tizimidan haqli ravishda sifat jihatdan yangi natijalarni talab etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Bugungi kun talabi yuqori malakali, kompetentli kadrlar tayyorlashga qaratilar ekan, endi nimani o'qitishni ta'lim muassasalari emas, balki buyurtmachi hal qiladi. Ijtimoiy buyurtmalar va iste'molchilarning fikrlari, mehnat bozoridagi ehtiyoj, bitiruvchi kompetentsiyasining ishlab chiqarish talablariga mosligi, shuningdek, ta'lim muassasasi rivojlanishining ichki faktorlari tahlilini doimiy ravishda olib borish kerak. Boshqacha qilib aytganda, buyurtmachi kompetentli mutaxassisni tayyorlab berishni talab etadi va bu jarayon o'z novbatida ta'lim muassasalari professor – o'qituvchilari zimmasiga yangi vazifalarni yuklaydi [1].

Professor – o'qituvchilar talabalarga bilim berish, ilmga yo'naltirishda auditoriyada beriladigan ta'lim bilan cheklanib qolishmoqdalar. Chunki talabalar auditoriyadan tashqarida bajarilishi kerak bo'lgan o'quv soatlari yoki boshqacha aytganda mustaqil ta'lim soatlari amalda aksariyat hollarda bajarmayapti.

Mamlakatimizning ko'plab pedagog olimlari mustaqil ishlarni samarali tashkil etish bo'yicha juda ko'plab izlanishlar olib borishgan jumladan:

Mamlakatimiz pedagog olimlaridan T.T.SHoymardanov, N.Sayidahmedov, P.T.Magzumov, O.X.To'raqulov, A.R.Xodjaboev, R.Mavlonova, U.N.Nishonaliev, E.T.CHoriev, O.A.Qo'ysinov va boshqalar o'z tadqiqotlarida talabalar mustaqil ta'limining tashkiliy va metodik asoslari borasida fikr yuritganlar.

Mustaqil ta'limni tashkil qilishni pedagogik muammo sifatida T.R.Niyazmetova, R.Saidova, A.I.Axmedov, B.M.Turdibaeva, O'Q.Tolipov, Sh.S.Sharipov, Z.Nishonova, J.Tolipova, N.Xalilov, S.Matchanov va boshqalar o'z ishlarida tadqiq qilishgan.

Talabalar mustaqil ishlarini samarali tashkil etishda didaktik o'quv vositalaridan foydalanish bo'yicha dunyo olimlaridan V.P. Bepalko, N.V.Bordovskaya, L.Ya.Zorina, Yu.G.Tatur, N.L.Shubina, N.E.Erganova va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. [6].

Biroq, ushbu muammoga bag'ishlangan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, "mustaqil ish" tushunchasining mohiyati to'g'risida hanuzgacha bir fikrga kelinmagan va uning mohiyati to'g'risida hanuzgacha yakdil fikr mavjud emas.

R.J.Ishmuhammedov, A.A.Abduqodirov, A.Pardaev ta'kidlaganidek, ta'limning bugungi vazifasi o'quvchilarni kun sayin oshib borayotgan axborot – ta'lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat olib borishga, axborot oqimidan oqilona foydalanishga o'rgatishdan iboratdir. Buning uchun ularga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyati va sharoitini yaratib berish zarur [2].

Mustaqil ish tushunchasini mazmun – mohiyatini ochib berishda turli yondoshuvlar mavjud. Jumladan, mustaqil ish o'qitish metodi (A.G.Kovalev, A.I.Bushley, I.V.Kuzmin, I.Ya.Lerner), o'qitishni qabul qilish (A.V.Usova), talabalar faoliyatini tashkil etish shakli (B.P.Esipov, V.A.Shchenev), o'quv vositasi va o'quv va ilmiy bilish shakli (P.I.Pidkasistiy, E.L.Belkin) sifatida belgilangan.

Ancha to'liq ta'rifni P.I.Pidkasistiy beradi. U ta'rifni quyidagicha qayd etadi: "Oliy ta'limdagi mustaqil ish – bu ta'lim jarayonidagi mustaqil faoliyatni tashkil etish va boshqarishning o'ziga xos pedagogik vositasi", deb hisoblaydi [3]. U "mustaqil ish" tushunchasini didaktik hodisa deb biladi, uning ikkilamchi qobiliyatida harakat qiladi.

Mustaqil ish ta'lim beruvchi tomonidan belgilangan ko'rsatma asosida bajariladigan ish yoki yangi bilimlarni egallash va kerakli ko'nikmalarga ega bo'lishdir. Mustaqil ishlarning o'ziga xos shakli, mohiyati mavjud.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mamlakatimizdagi barcha oliy ta'lim muassasalari kredit-modul tizimi bo'yicha o'z faoliyatini olib borishmoqda.

Kredit-modul tizimi, bu — ta'limni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit o'lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish

serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir. Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi: talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash; talabalar bilimini reyting asosida baholash.

Kredit-modul tizimida talabalarning mustaqil ta'limiga juda katta e'tibor berilgan. Oliy ta'lim tizimida tahsil oluvchi talabalarning o'quv mashg'ulotini (*"Kompyuter tizimlari va tarmoqlari"*) fan misolida tahlil etib ko'ramiz.

Misol uchun *"Kompyuter tizimlari va tarmoqlari"* fani uchun jami 150 soat ajratilgan bo'lsa, unda auditoriya mashg'uloti uchun 60 soat, mustaqil ta'lim uchun 90 soat yuklama taqsimlangan. Ushbu fan uchun 5 kredit ajratiladi va kredit tizimi orqali baholanadi.

Barcha bakalavriat ta'lim yo'nalishida 4 yil tahsil oladigan talaba umumiy 240 kredit yoki 7200 soat o'quv yuklamani bajarishi lozim. Umumiy soatdan kelib chiqqan holda 1 kredit o'quv yuklamani 30 soatiga tenglashtirilgan. Umumiy o'quv yuklamani 40% o'quv auditoriya soatini tashkil etsa, 60% mustaqil ta'limni tashkil etadi. Bundan kelib chiqadiki, umumiy 7200 soatning 60% ya'ni 4230 soat mustaqil ta'lim uchun ajratilgan.

Olib borilgan o'rganishlar shuni ko'rsatadiki, ba'zi OTMLarida o'qituvchilar yoki talabalar asosan auditoriya mashg'ulotlari uchun ajratilgan yuklama soatlari bilan chegaralanib qolmoqdalar, ya'ni mustaqil ta'lim soati uchun ajratilgan yuklama bajarilmay qolmoqda.

Bu nimani anglatadi? Bu nimaga olib keladi?

Buyurtmachilar tomonidan zamonga mos, raqobatbardosh, kompetentli mutaxassisga qo'yilgan talablarni bajarish uchun, ta'lim muassasalarining auditoriya mashg'ulotlarida berilgan bilimlarning o'zi albatta yetarli emas, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ta'limni mustahkam o'zlashtirish orqali nostandart holatlarda uchraydigan turli masalalarni tahlil eta olish, qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirishga erishish lozim.

Buning uchun talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishda turli xil zamonaviy texnologiyalarni didaktik vosita sifatida tizimga joriy etish kerak, ayniqsa muhandislik yo'nalishlariga.

Zamonaviy axborot – texnologiyalarni ta'lim tizimga qo'llashdan oldin ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchilarning informatsion madaniyatini shakllantirishimiz kerak, ya'ni ta'lim platformalari didaktik vosita sifatida qo'llanilar ekan, o'qituvchilar ta'lim platformalariga fan bo'yicha ma'lumotlar (ma'ruza, prezentatsiya, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, nazorat savollari, testlar va boshqalar) taqdim etishlari hamda tahlil eta olish kabi bilimlarga ega bo'lishlari zarur. Talabalarga ham ta'lim platformalaridan foydalanishda o'ziga xos madaniyat shakllantirilishi lozim, misol uchun tizimga kirish uchun login va parolni o'zida saqlashi, fanlarni o'zlashtirish va berilgan topshiriqlarni bajarishda o'zining bilimlariga tayanishi va boshqlar.

Ta'lim tizimiga zamonaviy o'itish platformalaridan didaktik vositasi sifatida keng foydalanib kelinmoqda, ushbu texnologiyalarga misol uchun MOODLE tizimi, HEMIS tizimi, Google for Education, Coursera, Udemy va boshqa o'nlab tizimlar mavjud.

Har bir tizim o'ziga xos funksionallikka ega. Bu tizimlar talabalarga yoki jamiyatga nima beradi degan savolga, quyidagicha izoh qoldiraman:

- Tizimlarning barcha turli operatsion tizimlarda qo'llab quvvatlanishi;
- Barcha tizimlarning mobil versiyalari mavjud;
- Talabani ta'lim olishdagi vaqtini tejaydi;
- Tizimda ishlash uchun muayyan joy talab etilmaydi;
- Axborotlarni istalgan vaqtda ko'rish, o'zlashtirish, yoki fanga doir nazoratlar va topshiriqlarni

bajargan holda tizimga yuklash imkoni mavjud;

- Ko'p beriladigan savollar bo'limini tashkil etish va unda izohlar yozishga imkon berish;
- Talaba va o'qituvchilar ushbu tizimlar orqali mobillikka ega bo'ladi;

O'zlashtirish platformalarida yil sayin fan bo'yicha yig'ilgan ma'lumotlar jamlanadi, yangilanadi va ma'lumotlar bazasini hosil qiladi. Talabalar tomonidan eng to'g'ri bajarilgan topshiriq va nazoratlarning bajarilganligi esa bilimlar bazasiga aylanadi.

Bilimlar bazasi – aniq bir predmet sohasi bo'yicha dalillar va qoidalar shaklida rasmiylashtiriladigan bilimlar to'plami.

Bilimlar bazasidan didaktik vosita sifatida foydalanish, talabalarga ma'lumotlarni tezkorlik bilan izlab topishga, berilgan topshiriqlarni bajarish va o'zlashtirish uchun yangi ma'lumotlarni taqdim etishi hamda muammoli vaziyatlarni yechishda eng maqbul qarorlarni qabul qilishga ko'maklashadi.

Bilimlar bazasi – ekspert tizimlarining yadrosi hisoblanadi.

Ekspert tizimi – bu ba’zi bir predmetli sohadagi murakkab vazifalarni yechish uchun bilimlarni tashkil qilish, jamlash va qo’llash usullari va vositalari majmuasi. Ekspert tizimi mutaxassislar guruhining yuqori malakali tajribasiga suyangan holda qarorlarni tanlab olishga erishadi.

Ekspert tizimining asosi qarorlar qabul qilish jarayonini shakllantirish maqsadlarida bilimlar bazasining jamlanmasidan iborat.

Yana ta’lim tizimiga yangi metodikalardan “Smart” texnologiyalarni qo’llash zamonaviy o’qitishning yangi vositasi hisoblanadi [4]. Talabalar ko’p, topshiriqlar esa undanda ko’p, ammo ularning olgan bilimlarni nazorat qilish uchun o’qituvchilarning vaqti ham, imkoniyati ham kam. Shunday ekan yangi zamonaviy o’qitish metodikalarini, laboratoriya uskunalarini ko’paytirish hamda adabiyotlarning yangi avlodlarini tizimga kiritish foydadan xoli bo’lmaydi.

XULOSA

Xulosa o’rnida F.A. Disterveg o’quvchilarni aqliy kuchlarini rivojlantirish bo’yicha bergan fikrini keltirib o’tmoqchiman: “Rivojlanish va ta’lim hech bir insonga berilishi va yetkazilishi mumkin emas. Har kim bunga shaxsiy faoliyati bilan erishishi kerak. Inson o’zining mustaqil yo’l bilan egallamagani - uniki hisoblanmaydi”, deb fikr bildirgan [5]. Ushbu fikrdan shuni anglab yetish mumkinki, har bir inson o’z ustida doimiy ravishda o’qib o’rganishi, izlanishi, va o’z ustida juda qattiq mehnat qilishi kerak, xoh u ta’lim beruvchi bo’lsin, xoh ta’lim oluvchi.

Ta’lim samaradorligiga, sifatiga, bo’lajak mutaxassislarning kompetentligini rivojlantirish uchun eng avvalo o’qitishda zamonaviy didaktik vositalarini joriy etish lozim.

Ta’lim yo’nalishning malaka talablarini to’liq bajarilishi ta’minlash uchun, albatta talabalarning mustaqil ishlarini bajarilishini yangi mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Auditoriyada beriladigan ta’lim bilan chegaralanadigan bo’lsak teran fikrlaydigan, zarur hollarda qaror qabul qila oladigan kadrlarni tayyorlash juda qiyin masala bo’ladi, shuning uchun ham mustaqil ishlarni samarali tashkil etish, mazmuni, shaklini qayta ko’rib chiqish va turli zamonaviy texnologiyalarni qo’llash tavsiya etiladi.

Ya’ni:

- Mustaqil ishlarni rejalashtirish, nafaqat uning maqsadi, mazmuni, shakllari, metodlari va bajarish muddatini nazarda tutadi, balki uni bajarishning asoslangan normativ – kredit birligini ham inobatga olishi kerak;

- Mustaqil ishlarning mazmuni, uning tashkiliy-uslubiy ta’minotidan kelib chiqqan holda turli forma va metodlardan foydalanishni nazarda tutishi, o’quv topshiriqlarining variativ xarakterga ega bo’lishini ta’minlashi kerak;

- Mustaqil ta’lim jarayonida talabalarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda xorij tajribasidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish lozim;

- Zamonaviy o’qitish platformalaridan didaktik vosita sifatida foydalanishda, yuqori malakali, tajriba ega ishlab chiqarish xodimlarni jalb etish yoki fan spetsifikatsiyasidan kelib chiqib, chet el OTMlarida tahsil beradigan pedagoglarning ishtirokini ta’minlash.

Yangi bilimlarni o’zlashtirish, doimiy ilmiy tahlillarni kuzatib borish lozim. Shundagina, kompetentli mutaxassislar turli vaziyatlarda uchrashi mumkin muammolarni yechishda kerakli qarorlarni qabul qila olishadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Khojiev A.K., Formation of knowledge independence of student as a pedagogical problem, Web of Scientist: International Scientific Research Journal: Vol. 3 No. 10 (2022)
2. Ishmuhamedov R.J., A.A.Abdugodirov, A.Pardaev. Ta’limda innovatsion texnologiyalar (ta’lim muassasalari pedagog-o’qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). –T.: Iste’dod, 2008. -180b. (Ishmuhamedov R.J., A.A.Abdugodirov, A.Pardaev. Innovative technologies in education (practical recommendations for pedagogues-teachers of educational institutions). - T.: Iste’dod, 2008. -180p.)
3. Пидкасистый П.И. Педагогика. Учебное пособие/- М.: Высшее образование, 2006–432 с.(Pidkasty P.I. Pedagogy. Textbook / - M.: Higher education, 2006–432 p.)
4. U.M.Ibragimov, Z.R.Xo’janazarov Bo’lajak muhandis-kadrlarni masofaviy o’qitish natijalarini “smart” texnologiyasi yordamida baholash. – 2021 yil, 370-375 b. (U.M.Ibragimov, Z.R.Xo’janazarov Evaluation of the results of remote training of future engineers using "smart" technology. - 2021, 370-375 p)
5. И.П.Подласый. Педагогика. М., «Владос». 2007. (I.P.Podlasiy. Pedagogy. M., "Vlados". 2007)
6. С.С. Рахматов., Использование дидактических возможностей информационных технологий в учебном процессе. Информационно-коммуникационные технологии: достижения, проблемы, инновации (икт-2022), 2022 г. С. 198-201 с. (S.S. Rakhmatov., The use of didactic possibilities of information technologies in the educational process. Information and Communication Technologies: Achievements, Challenges, Innovations (ICT-2022), 2022, pp. 198-201 p)

TA'LIM JARAYONIDA MOBIL TA'LIMNING TAHLILI VA TAVSIYALAR

ANALYSIS AND RECOMMENDATIONS ON MOBILE LEARNING IN THE EDUCATIONAL PROCESS

АНАЛИЗ И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО МОБИЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Katayeva Mukarama Maxmudovna¹¹Kataeva Mukarama Maxmudovna– Namangan Engineering-Construction Institute
PhD student

Annotatsiya

Ushbu maqolada mobil texnologiyalarning ommaviyligi, hayotimizning barcha jabhalarida faol ishtiroki, mobil texnologiyalarning inson hayotining ta'lim, tijorat, siyosat, ko'ngil ochar va boshqa sohalariga kirib borayotganligi, ta'lim jarayonida mobil ilovalarning ahamiyati va ularning ta'lim jarayonini samaradorligini oshirishdagi axamiyati, ta'lim jarayonida mobil qurilmalardan foydalanish ta'lim oluvchilarni motivatsiyasini oshirish, mustaqil o'zlashtirish ko'nikmasini rivojlantirishga yordam berishi haqida aytib o'tilgan. Olimlar Alan Key, Yu. Eremin, E. Krilovalar fikrlari, M. Ragus, M. Sharples, Mohammed Aliy va boshqa olimlar ishlaridan misollar keltirilgan. O'zbek olimlarini bu sohadagi ilmiy izlanishlari haqida aytib o'tilgan. Mobil o'qitishni ommaviy tarzda o'quv jarayoniga tatbiq etish va ularning ahamiyati. Mobil o'qitishda multimediyadan foydalanish va axborot almashinuvini jadallashtirish, mobil texnologiyalardan foydalanish, ta'lim oluvchilarning shaxsiy psixologik va fiziologik xususiyatlaridan kelib chiqib, individual yondashishda mobil qurilmalarning moslashuvchanligi haqida fikrlar berilgan. Raqamli O'zbekistonni bunyod etishda, uning ilk poydevorini qurish yo'lida, ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar – mobil texnologiyalardan foydalanish, o'zimizning milliy mobil ilovalarimizni yaratish va ularni dars mashg'ulotlariga tatbiq qilish va dars samaradorligini oshirish haqida tahlil va tavsiyalar.

Аннотация

В данной статье сделан анализ и даны рекомендации о популярности мобильных технологий, их активное использование во всех сферах нашей жизни, проникновение мобильных технологий в образование, торговлю, политику, развлечения и другие сферы жизни человека, значение мобильных приложений в образовательном процессе, в повышении эффективности образовательного процесса. Использование мобильных устройств в образовательном процессе способствует повышению мотивации, развитию навыков самостоятельного обучения. Даны воззрения Алан Ки, Ю. Еремин, Е. Крыловых, приведены примеры из работ М. Рагус, М. Шарплес, Моҳаммед Алий и других ученых. Было отмечено о научных исследованиях узбекских ученых в этой области. Внедрение мобильного обучения в образовательный процесс в массовом порядке и их значение. Приведены использование мультимедиа в мобильном обучении и ускорение обмена информацией, использование мобильных технологий, гибкость мобильных устройств в индивидуальном подходе с учетом личностных психологических и физиологических особенностей обучающихся. В целях построения цифрового Узбекистана, закладки его первого фундамента были внесены предложения по использованию цифровых технологий – мобильных технологий в образовательном процессе, созданию собственных национальных мобильных приложений и внедрению их в классную деятельность, совершенствованию эффективности класса.

Abstract

This article analyzes and makes recommendations on the popularity of mobile technologies, their active participation in all areas of our lives, the penetration of mobile technologies into education, trade, politics, entertainment and other areas of human life, the importance of mobile applications in the educational process and their importance in improving the efficiency of the educational process, the use of mobile devices in the educational process, it is noted that this helps to increase motivation, develop independent learning skills. Scientific thoughts of Alan Key, Y. Eremin, E. Krylov, examples from the works of M. Ragus, M. Sharples, Mohammed Aliy and other scientists are given. It was noted about the scientific research of Uzbek scientists in this area. The introduction of mobile learning in the educational process in droves and their importance. The use of multimedia in mobile learning and the acceleration of information exchange, the use of mobile technologies, the flexibility of mobile devices in an individual approach, taking into account the personal psychological and physiological characteristics of students, are given. In order to build a digital Uzbekistan, laying its first foundation, proposals were made to use digital technologies - mobile technologies in the educational process, create their own national mobile applications and implement them in class activities, improve class efficiency.

Kalit so'zlar: mobil o'qitish, mobil ilovalar, ta'lim, internet, mobil ta'lim, masofaviy ta'lim, multimediya, raqamli texnologiya.

Ключевые слова: мобильное обучение, мобильные приложения, образование, интернет, мобильное обучение, дистанционное обучение, мультимедиа, цифровые технологии.

Key words: mobile learning, mobile applications, education, internet, mobile learning, distance learning, multimedia, digital technology.

INTRODUCTION

In recent years, new modern concepts have begun to emerge at various stages of the educational system. For example, we can include information communication technologies, mobile technologies, Internet technologies, innovative educational technologies, and modern pedagogical technologies among the terms that are becoming a trend and have even reached the peak of usage in some regions.

These days, it is inappropriate to talk about the popularity of mobile technologies, their active participation in all aspects of our lives. Mobile phones have become a part of our life, we are used to using its services every day. Currently, everyone can imagine that mobile technologies have penetrated into education, commerce, politics, entertainment and other spheres of human life, becoming its witness and user. It would be safe to say that the ability to publish information on the Internet has become a basic requirement for every person.

MATERIALS AND METHODS

As we know, since the 30s of the 20th century, there was a correspondence form of education. At the same time, according to the educational experience of foreign countries, remote teaching methods were introduced into the education system with the help of radio lectures (1932), radio courses (1943), and television lessons (1960-1970). In Uzbekistan, since 1970, special lessons on mathematics, physics, biology and other subjects, as well as sports lessons on chess, have been shown.

In order to increase the effectiveness of education, Alan Key gave the idea of bringing the computer to the size of a book in the 70s of the last century. Since the 1990s, the creation of pocket computers has led to the establishment and development of mobile education for students. The first educational applications for such an educational environment began to be created.[1]

At the international conference organized in European countries in 2002, various researchers discussed the place and role of mobile educational technologies, the application of mobile devices to the educational process, and the theoretical and practical aspects of using mobile educational resources in teaching.

In 2002, a mobile learning consortium was also established in Canada, which included several large companies, as well as Seneca College and the Northern Alberta Institute of Technology. As a test, 300 students studied an accounting course using mobile communication to access audio and video resources[2].

Yu. Eremin, E. Krylova, based on the analysis of foreign and domestic pedagogical literature, note that most reviews of the concept of "mobile education" (M-Learning) are based on the technological features of mobile devices or the didactic possibilities of their use.

Learning from the network on the basis of mobile technology was thoroughly studied in scientific research works of V.A. Kuklev. Also, M.A. Grigoreva's scientific research studies have studied the issues of teaching computer science on mobile computer systems, and organizing the teaching of mathematics and linguistics on the basis of mobile systems in the projects of G.Stead and G.Colley. In Australia, Great Britain, Italy, Canada, Cyprus, Mexico, New Zealand, Poland, USA, Turkey, Chile, Sweden and South African countries, educational technologies based on internal information and telecommunication tools (mobile computer systems: phone, tablet and smartphone) are widely used.

For instance, M. Ragus[3] analyzed the Australian mobile learning network, M. Sharples [5] considered teaching in the era of mobile devices, Mohammed Ali [4] considered electronic resources in the form of educational objects; A. Andreev[6] analyzed the prospects of using portable personal computers in the distance education system, developed a classification of portable personal computers, formed their didactic features and functions; G. Zhukov [7] distinguishes as the main principle of mobile education: learning at any convenient place and convenient time; I. Savinykh [8] analyzed the mobile portal's possibilities of using mobile devices for SMS-tests, SMS-requests, SMS-messages.

A.A.Abduqadirov, M.M.Aripov, U.Sh.Begimkulov, Sh.B.Bekchonova, A.R.Davlatova, M.Q.Lutfillaev on the implementation of information and communication technologies in the process of training future specialists in higher educational institutions of our country, A.I. Olimov, A.R. Sattarov, B.M. Suropov, M.R. Fayzieva, T.T. Shoyardonov conducted scientific research.

M.M. Nafasov developed recommendations for improving the technology of creating educational mobile applications and the methodology of their use.

RESULTS AND DISCUSSION

The use of mobile devices in the educational process helps to increase the motivation of learners, to develop independent learning skills. It is appropriate to introduce mobile learning into education.

Mobile learning is a special form of learning that has the ability to combine individual, group and collective learning with curricular and extracurricular activities using mobile technologies.

In the educational process, the phrase "Mobile learning" can be interpreted as follows:

- Device in education (optional mobile devices and network technologies);
- Teacher (during training, the device can be located in the classroom or outside the classroom);
- Application to the educational process depending on the type of lesson (virtual-teacher on the Internet from another school, city or region).

Thus, from a technological point of view, mobile education is the transmission and reception of educational materials on an optional portable mobile device with the ability to access the Internet, search and receive materials, answer questions on the forum, and try (test) using WAP or GPRS technology. is to do.

Mobile education is a systematic activity conducted through compact, portable, mobile devices and technologies that enable learners to be more effective in their learning process by accessing, creating, and communicating information.

Mobile education is the ability to receive or present information in any format on personal mobile devices[9].

Mobile education is an opportunity to learn through mobile technologies regardless of time and place.

In the last decade, the phrase "mobile learning" or "M-Learning" appeared in the English-language scientific and pedagogical literature, and experiments were conducted on its use as various methods and methods.

M-Learning is a type of education that is carried out with the help of mobile devices and technologies.

J. Traxler[10] stated: "Mobile learning will change the entire educational process. Education remains timely and individualized."

D. Kelly[11] states that mobile education is not a process of moving educational materials to a small screen and using mobile devices, but a way to introduce innovative educational forms: educational microblogs, news feeds, educational course broadcasts, etc. emphasizes.

In order to apply mobile education to the educational process in a mass way, it is necessary to pay attention to the following organizational and pedagogical requirements, including:

- Organization of mobile classes based on tablets, netbooks and laptops in educational practice;
- Training based on the BOYD (Bring your own device) method (learners bring their own mobile device to the training).
- It is advisable to allow free access to the Internet in the educational institution not only in the auditorium, but also in the corridors, in the library, in the hall of activists, and to organize special areas.

The advantages of mobile learning are:

1. Gives students the opportunity to freely change the place;
2. Enables students with disabilities to study using mobile devices;
3. There will be no need for a personal computer and paper educational literature;
4. With the help of modern wireless technologies, the distribution of educational resources among users is facilitated (WAP, GPRS, EDGE, Bluetooth, Wi-Fi);
5. Mobile education uses multimedia content, that is, information is expressed in different forms (text, graphics, audio);
6. Availability of the opportunity to monitor the learner (Participation monitoring);
7. Encouraging (motivational) nature of the educational process;
8. The same control of the level of education of students regardless of their region;
9. Acceleration of information exchange between the participants of the educational process;

10. Based on the personal psychological and physiological characteristics of learners, the creation of wide opportunities such as the flexibility of mobile devices (Individual approach) in the individual approach helps to organize the comprehensive activities of the pedagogues.

In this case, the effectiveness of learning and retention of educational resources increases, motivation to learn develops. If the students are interested in completing the tasks given by the teacher, then any teacher will have the opportunity to observe the revitalization of the audience, the development of motivation for learning and the increase in the efficiency of mastering, and to achieve its further development.

To sum up, it can be said that teachers do not have to constantly fight to attract the attention of learners, by using mobile technologies in the educational process, a new educational environment is created that automatically encourages their participation, encourages them to learn and always work on themselves.

Many practitioners and industry experts believe that in the future, mobile education will become a new standard in the field of education and will rise to the level of a trend.

Moreover, mobile applications not only make the educational process more convenient, but also simplify the solution of organizational issues.

In addition, the widespread use of mobile technologies for educational purposes helps to increase the motivation of students to study, solves the problem of gaps in learning, and in the course of the lesson, students are given the opportunity to shine, achieve, rise, realize their potential, and regularly improve themselves. provides the opportunity to receive training.

In creating digital Uzbekistan, on the way to building its first foundation, using digital technologies - mobile technologies in the educational process, creating our own national mobile applications and applying them to classes, every science teacher should feel that he is involved in this work, ultimately, professors, teachers, students also helps them to achieve high results in the era of digital technology revolution. This will certainly serve to impart the most up-to-date knowledge and skills to the growing future generation.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2017 йил, 22 декабр. www.president.uz (Обращение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева к Олий Мажлису.)
2. M. Uschold. 2018. Demystifying OWL for the enterprise. *Synthesis Lectures on the Semantic Web: Theory and Technology* 8, 1 (2018), i–237. DOI: <https://doi.org/10.2200/S00824ED1V01Y201801WBE017>. (Korxona uchun OWL ning sirini ochish)
3. Ragus M. «Mobile Learning: Handheld innovations in flexible learning». Project Report. New Practices in Flexible Learning, Australian Flexible Learning Framework, 2004. (Mobil ta'lim: moslashuvchan o'rganishda qo'lda innovatsiyalar)
4. Ally M. «Developing Learning Materials for Mobile Learning» // «Mobile technology: The future of learning in your hands» th World conference on mLearning - Capetown, South Africa, 2005. [Elektronno'y resurs] https://www.researchgate.net/publication/312948343_Mobile_Technology_The_future_of_learning_in_your_hands (Mobil ta'lim uchun o'quv materiallarini ishlab chiqish" // "Mobil texnologiyalar: ta'lim kelajagi sizning qo'lingizda)
5. Sharples M. , Taylor J. , Vavoula G. «Towards a Theory of Mobile Learning» Int J Technol Des Educ 18, 319–335 (2008). DOI: <https://doi.org/10.1007/s10798-007-9028-2> (Mobil ta'lim nazariyasi sari)
6. Андреев А. В., Андреева С. В., Доценко И. Б. Практика электронного обучения с использованием Moodle. Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2008 (Practice e-learning using Moodle.)
7. Жуков Г. Н., Матросов П. Г., Каплан С. Л. Основы общей и профессиональной педагогики: учеб. пособие. - М.: Гардарики, 2009. (Fundamentals of general and professional pedagogy)
8. Кувшинов С. «M-learning – новая реальность образования» <https://cyberleninka.ru/article/n/m-learning-novayarealnostobrazovaniya.pdf> (M-learning is the new reality of education)
9. Еремин Ю., Крылова Е.. Использование мобильных технологий в самостоятельной работе студентов по иностранному языку в неязыковом вузе. <http://ugoo.gl/xpmi> (The use of mobile technologies in the independent work of students in a foreign language in a non-linguistic university.)
10. Трахлер Ж. Current state of mobile learning \ Mobile learning: Transforming the Delivery of Education and Training. -2009. (<http://www.aupress.sa/index.php/books/120155>)
11. Келли Д. Тонкости запуска проектов по мобильному обучению <http://www.ispring.ru/elearning-insights/debbi-richards-pro-m-learning/> (The subtleties of launching mobile learning projects)
12. Эшназарова, М. Ю Мобил ўқитиш - олий таълимни модернизация қилиш сифатида, **Монография.** - Наманган., НамДУ илмий техник кенгашининг 2021 йил 10 январдаги №1 сонли баенномаси, - 64 бет (Mobile learning as a modernization of higher education)
13. Eshnazarova, M. Y., Katayeva, M. M. (2021). Theoretical basis of mobile learning and use of mobile platforms. *International Journal on Integrated Education*, 4(1), 184-187.
14. Эшназарова, М. Ю., Катаева, М. М., Мадаминжанов, А. Д. (2021). ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОЗМОЖНОСТЕЙ МОБИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ. *Экономика и социум*, (4-2), 1243-1247.(THEORETICAL FOUNDATIONS FOR USING MOBILE LEARNING IN THE EDUCATIONAL PROCESS.)

15. Катаева, М. М. (2016). Сложные стороны для создания дистанционного обучения в Наманганском инженерно-педагогическом институте. *Academy*, (6 (9)), 95-96.(Difficult sides for creating distance learning at the Namangan Engineering and Pedagogical Institute)

16. Katayeva, M., Kariyeva, M. (2018). NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN TRAINING ENGLISH LANGUAGE. *Мировая наука*, (5), 48-51.

17. Katayeva, M. M. (2022). Role of Erasmus Exchange Programs in High Education Development. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(7), 78-80.

18. Анваров, А., Катаева, М. (2013). Стратегии для улучшения памяти. *Russian town Russian-American Magazine*, 22. (Strategies for Improving Memory)

19. Катаева, М. М. (2016). Иностранная языковая способность как ключевое умение. *Молодой ученый*, (1), 712-713.(Foreign language ability as a key skill.)

МОДЕЛИРОВАНИЕ КВАНТОВОГО СОСТОЯНИЕ ЧАСТИЦЫ В ДВУМЕРНОЙ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЯМЕ

IKKI O'LCHAMLI POTENSIAL O'RADAGI ZARRACHANING KVANT HOLATINI MODELLASHTIRISH

SIMULATION OF THE QUANTUM STATE OF A PARTICLE IN A TWO-DIMENSIONAL POTENTIAL WELL

Мухтаров Эркин Кобилжонович¹¹Мухтаров Эркин Кобилжонович– Андижанский государственный университет,
и.о.доцент кафедры физики**Annotatsiya**

Maqolada ikki o'lchovli potensial o'radagi zarrachaning kvant holati ko'rib chiqiladi. Potensial oradagi zarrachaning kvant sonlarini va o'raning o'lchamlarini o'zgartirish orqali zarrachaning ehtimollik zichligi grafiklarini virtual kuzatish imkonini beruvchi obyektga yo'naltirilgan dasturlash tilida vizualizatsiya qilish uchun dastur yaratilgan.

Аннотация

В статье рассматривается квантовое состояние частицы в двумерной потенциальной яме. Создана программа симуляции на объектно-ориентированном языке программирования, которая позволяет визуально наблюдать графики плотности вероятности частиц за счет изменения квантовых чисел частиц в потенциальной яме и размеров ямы.

Abstract

The article deals with the animation of a particle in a two-dimensional potential well. The program was created by the author in an object-oriented programming language, and while the program is running, one can visually observe the particle probability density graph by changing the quantum numbers of particles in the potential well and the size of the well.

Kalit so'zlar: Shredinger tenglamasi, to'lqin funksiyasi, ikki o'lchovli potensial o'ra, ehtimollik zichligi, kompyuterda modellashtirish.

Ключевые слова: уравнение Шредингера, волновая функция, двумерная потенциальная яма, плотность вероятности, компьютерное моделирование.

Key words: Schrodinger equation, wave function, two-dimensional potential well, probability density, computer simulation.

ВВЕДЕНИЕ

Описание многих микроскопических систем возможно только в рамках квантовой механики. Данный подход находит применение не только в идеализированных физических системах. При этом аналитическое решение соответствующих задач встречается достаточно редко. Практическое значение этой области науки велико: основанное на компьютерных вычислениях распознавание активных центров молекул и объяснение их функций позволяют создавать новые материалы.

Целью данной статьи является изучение поведения частицы в визуально созданной потенциальной яме с заданными условиями.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД

Уравнение Шредингера имеет широкий диапазон применимости, начиная от атомных и субатомных доменов до конденсированным состоянием материи [1,2].

Поведения частицы рассматриваются в данном случае с позиции учета энергии, спина и других параметров.

Задача математического описания реальных систем достаточно сложна. Ограничимся простейшими случаями. Рассмотрим двумерную прямоугольную потенциальную яму с бесконечными стенками и поместим в туда пробную частицу с массой m . Пусть задана

потенциальная энергия как функция координат от x, y . Основываясь на уравнении Шредингера, будем исследовать состояние частицы в потенциальной яме [2,3,4,5].

Как известно, в квантовой механике движение нерелятивистской частицы в потенциальном поле описывается уравнением Шредингера в следующем виде:

$$\hat{H}\Psi = E\Psi \quad (1)$$

здесь $\hat{H}$ – гамильтониан, E – полная энергия частицы, Ψ – волновая функция. Стационарное уравнение Шредингера описывает состояния системы:

$$\frac{\hbar^2}{2m} \Delta \psi + [E - U(x, y)] \psi = 0 \quad (2)$$

Решения этого уравнения ψ_n называются собственными функциями системы, а соответствующие значения параметра E_n – собственными значениями энергии.

При финитном движении частиц (в потенциальной яме) собственные значения E_n образуют дискретный спектр. Гамильтониан является эрмитовым, поэтому его собственные значения E_n оказываются действительными числами, а матрица является эрмитовой матрицей. Уравнение (2) – дифференциальное уравнение второго порядка в частных производных, его точные решения известны лишь для простейших симметричных потенциалов $U(x, y)$. Во многих случаях приходится прибегать к численным методам [5,6].

Приведем решение уравнения Шредингера для простейшего случая двумерной прямоугольной ямы с бесконечно высокими стенками [7,8,9]:

$$U(x, y) = \begin{cases} 0, & M \in \Omega \\ \infty, & M \notin \Omega \end{cases} \quad \Omega = \begin{cases} 0 < x < a \\ 0 < y < b \end{cases} \quad M(x, y)$$

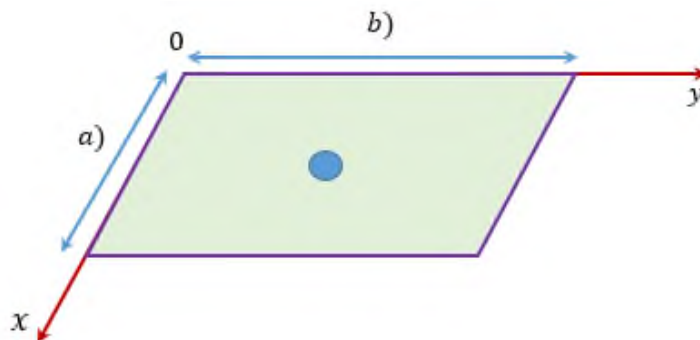

Рис. 1. Общий вид двумерной потенциальной ямы.

Исходя из симметричности задачи, можно представить волновую функцию в виде произведения функций одной переменной:

$$\psi(x, y) = \psi_x(x) \cdot \psi_y(y) \quad (4)$$

Тогда уравнение (2) принимает вид:

$$\frac{d^2 \psi_x}{dx^2} + k_x^2 \psi_x = 0 \quad (5)$$

Аналогично можно принять и для ψ_y . С учетом граничных условий $\psi_x(0) = 0$, $\psi_x(a) = 0$, решение (5) можно записать как

$$\psi_{x,n} = C_x \sin k_{x,n}, \quad k_{x,n} = \frac{\pi n}{a} \quad (6)$$

Искомая волновая функция находится следующим образом:

$$\psi_{n_1, n_2}(x, y) = C \sin k_{x, n_1} \sin k_{y, n_2} \quad (7)$$

$$k_{x,n_x} = \frac{\pi n_x}{a} x, \quad k_{y,n_y} = \frac{\pi n_y}{a} y, \quad n_x, n_y = 1, 2, 3, \dots$$

Собственные значения энергии имеет вид:

$$E_{n_x, n_y} = \frac{\hbar^2}{2m} [k_{x,n_x}^2 + k_{y,n_y}^2]; \quad n_x, n_y = 1, 2, 3, \dots \quad (8)$$

Будем использовать это решение для проверки корректности работы программы.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Для моделирования частиц в двумерной потенциальной яме разработана программа на языке Visual Basic с подключением соответствующих библиотек, способных к симуляции поведения квантовых частиц [10,11].

1. Частица находится в двумерной прямоугольной потенциальной яме с бесконечно высокими стенками. Координаты x, y частицы лежат в пределах $0 < x < a$, $0 < y < b$, где a и b – стороны ямы (нм). Найти вероятность нахождения частицы в области $0 < x < a/2$, $b/2 < y < b$ ($b = 2a$), при квантовых числах $n_x = 2$, $n_y = 2$ [12,13]

Вероятность нахождения частицы в двумерном пространстве определяется выражением:

$$\omega = A^2 \int_{x_1}^{x_2} \int_{y_1}^{y_2} |\psi_{n_x, n_y}(x, y)|^2 dx dy \quad (9)$$

Если в данную формулу вставить выражение волновой функции, получаем следующую формулу:

$$\omega = \frac{4}{ab} \int_{x_1}^{x_2} \int_{y_1}^{y_2} \sin^2\left(\frac{\pi n_x}{a} x\right) \cdot \sin^2\left(\frac{\pi n_y}{b} y\right) dx dy \quad (10)$$

Вычислив определенный интеграл получим:

$$\omega_1 = \frac{4}{ab} \int_0^{a/2} \sin^2\left(\frac{2\pi}{a} x\right) dx \cdot \int_{b/2}^b \sin^2\left(\frac{2\pi}{a} y\right) dy = 0,25.$$

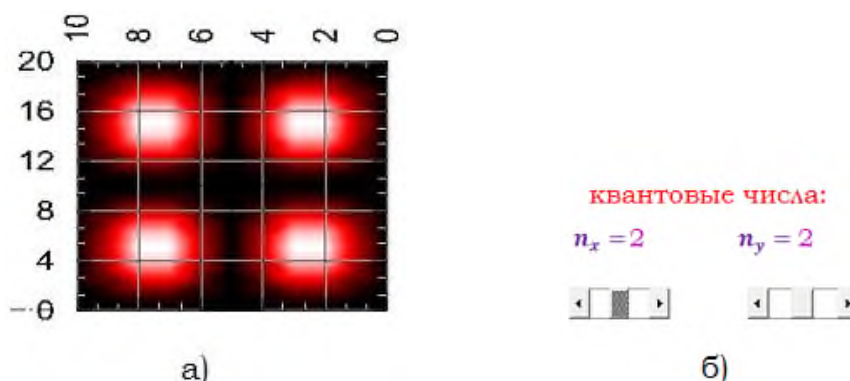

Рис.2. Общий вид результатов вычисления для заданных условий.

а– график плотности вероятности в плоскости xOy ; б– квантовые числа;

По симметрии вероятность нахождения частицы в областях $0 < x < a/2$ и $0 < y < b/2$; $a/2 < x < a$ и $b/2 < y < b$; $a/2 < x < a$ и $b/2 < y < b$ (рис.2) [11] имеет значение соответственно $\omega_2 = 25\%$, $\omega_3 = 25\%$, $\omega_4 = 25\%$. Тогда вероятность нахождения частицы в

областях $0 < x < a$, $0 < y < b$ в двумерной прямоугольной потенциальной яме с бесконечно высокими стенками принимает вид:

$$\omega_1 + \omega_2 + \omega_3 + \omega_4 = 1$$

Это удовлетворяет условию конечности волновой функции.

2. Определить точки, в которых плотность вероятности нахождения частицы в квадратной потенциальной яме максимально, для случая, когда квантовые числа частицы равны $n_x = 1$ и $n_y = 3$ [13,14].

Плотность вероятности нахождения частицы в двумерном потенциальном яме определяется выражением [4]:

$$\rho_{n_x, n_y}(x, y) = |\psi_{n_x, n_y}(x, y)|^2 = C \sin^2\left(\frac{\pi n_x}{a} x\right) \sin^2\left(\frac{\pi n_y}{b} y\right) \quad (11)$$

здесь C – нормировочный коэффициент, для двумерной потенциальной ямы $C = 4/ab$ [13], по условию задачи $a = b$.

Для того, чтобы найти максимальное значение функции $\rho_{1,3}(x, y)$, возьмем сначала производную данной функции по x , а затем по y , и после приравняем их к нулю:

$$\frac{\partial \rho_{1,3}(x, y)}{\partial x} = \frac{8\pi}{a^3} \sin\left(\frac{\pi}{a} x\right) \cdot \cos\left(\frac{\pi}{a} x\right) \cdot \sin^2\left(\frac{3\pi}{a} y\right) = 0 \quad (12)$$

$$\frac{\partial \rho_{1,3}(x, y)}{\partial y} = \frac{24\pi}{a^3} \sin^2\left(\frac{\pi}{a} x\right) \cdot \sin\left(\frac{3\pi}{a} y\right) \cdot \cos\left(\frac{3\pi}{a} y\right) = 0 \quad (13)$$

Отсюда получаем критические точки (в этих точках выполняется условие максимума функции) $\rho_{1,3}(x, y)$:

$$x_1 = \frac{a}{2}, y_1 = \frac{a}{6}; \quad x_2 = \frac{a}{2}, y_2 = \frac{a}{2}; \quad x_3 = \frac{a}{2}, y_3 = \frac{5a}{6}.$$

Для проверки правильности задачи составили программу и выбираем значения сторон потенциальной ямы $a = b$ и квантовые числа $n_x = 1$ и $n_y = 3$ (рис.3. а). В результате отображается график плотности вероятности (рис.4. б). На рис.6. с показан график плотности вероятности в плоскости xOy .

Из рис. 3. б, с видно, что плотность вероятности частицы в квадратной потенциальной яме достигает максимального значения в точках [11]:

$$x_1 = \frac{a}{2}, y_1 = \frac{a}{6}; \quad x_2 = \frac{a}{2}, y_2 = \frac{a}{2}; \quad x_3 = \frac{a}{2}, y_3 = \frac{5a}{6} \quad (\text{белая область}).$$

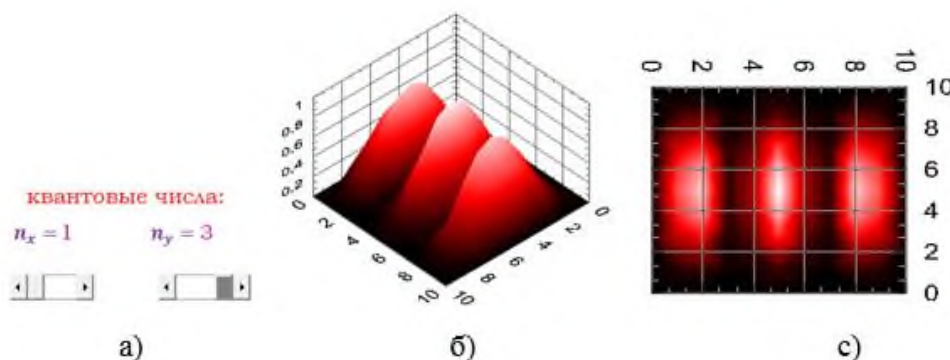

Рис.4. Общий вид результатов вычисления для заданных условий.

а–квантовые числа; б–график плотности вероятности; с–график плотности вероятности в плоскости xOy .

Приведенные выше примеры показывают правильность созданной программы и могут быть использованы для обучения двумерной потенциальной ямы в квантовой механике.

Программа позволяет изменять квантовые числа в двумерном пространстве и определить плотность вероятности обнаружения частиц, а также значение энергии частиц для разных значений квантовых чисел. Такие программы дают возможность визуализировать квантовые явления и помогают глубокому пониманию происходящих процессов. Данную программу можно использовать при преподавании теоретического материала по квантовой механике в качестве демонстративного источника.

ВЫВОДЫ

1. Контурные карты для решения, не зависящего от времени, где белая точка является самой высокой точкой.

2. Для других значений n_x и n_y можно визуально увидеть график функции плотности вероятности и наблюдать точки, в которых функция $\rho_{n_x, n_y}(x, y)$ достигает своего максимума.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основе уравнения Шрёдингера с помощью программы исследовано состояние частицы, находящейся в двумерном потенциале. Был продемонстрирован быстрый и точный расчет этих вопросов. Наглядно показаны величины, рассчитывающие состояние частицы, и сформирован новый подход к изучению подобных задач в теоретической механике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Nouredine Zettili. Quantum Mechanics: Concepts and Applications. Jons Wiley & Sons, 2009. –P.688. (N.Zettili. Kvant mexikasi: Tushunchalar va ilovalar. Jon Wiley & Sons, 2009, 688 c.)
2. Dae Mann Kim. Introduction Quantum Mechanics for Applied Nanotechnology. Wiley-VCH Verlag GmbH & Co, 2015. –P. 190. (Dae Man Kim. Amaliy nanotexnologiya uchun kvant mexikasisiga kirish. Wiley-VCH Verlag GmbH & Co, 2015. 190 c.)
3. Соколов А.А., Лоскутов Ю.М., Тернов И.М. Квантовая механика. –М.: Просвещение, 1985. –С.224. (Sokolov A.A., Loskutov Yu.M., Ternov I.M. Kvant mexikasi. –М.: Prosveshcheniye, 1985. 224 c.)
4. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика: учеб. пособие в 10 т. Т.3. Квантовая механика нерелятивистическая теория. –М.: Физматлит, 2004. –С.400. (Landau L.D., Lifshits E.M. Nazariy fizika: o'quv qo'llanma. T.3. Norelyativistik kvant mexikasisi nazariyasi. –М.: Fizmatlit, 2004. 400 c.)
5. Давыдов А.С. Квантовая механика: учеб. пособие для вузов. СПб.: БХВ–Петербург, 2011. –С.703. (Davidov A.S. Kvant mexikasisi: o'quv qo'llanma. St. Petersburg: BHV-Petersburg, 2011. 703 c.)
6. Демидович, Б.П. Математические основы квантовой механики. – СПб.: Лань, 2005. –С.200. (Demidovich, B.P. Kvant mexikasisining matematik asoslari. - St. Petersburg: Lan, 2005. 200 c.)
7. Шпольский, Э.В. Атомная физика – СПб.: Лань, 2010. –С.324. (Shpolsky, E.V. Atom fizikasi - St. Petersburg.: Lan, 2010. 324 c.)
8. Савельев И.В. Основы теоретической физики. т.2. Квантовая механика. –М.: Наука, 2018. –С.432. (Saveliev I.V. Nazariy fizika asoslari. v.2. Kvant mexikasisi. – М.: Nauka, 2018. 432 c.)
9. Балашов В.В., Долинов В.К. Курс квантовой механики. –М.: НИЦ "Регулярная и хаотическая динамика", 2001. –С.336. (Balashov V.V., Dolinov V.K. Kvant mexikasisi kursi. –М.: NIS "Regulyarnaya i xaocheskaya dinamika, 2001. 336 c.)
10. Philipp Conrod. Learn Visual Basic. Kidvare Software, 2012. –P. 880. (Filipp Konrod. Visual Basic dasturini o'rganing. Kidvare Software, 2012. 880 c.)
11. Мухтаров Э.К. Электронный информационно-образовательный ресурс «Двумерная потенциальная яма». Программный продукт для ЭВМ, №ДГУ 21510, 09.01.2023 г. (Muxtarov E.K. "Ikki o'lchovli potentsial o'ra" elektron axborot-ta'lim resursi. EHM uchun dastur, №ДГУ 21510, 01.09.2023 y.)
12. A. Capri. Problems and Solutions in Non-relativistic Quantum Mechanics, World Scientific, 2001. –P.520. (Kapri A. Norelyativistik kvant mexikasisi masalalari va yechimlari, 2001, 520 c.)
13. K. Tamvakis. Problems and solutions in quantum mechanics. New York, Cambridge University Press, 2005. –P. 334. (K. Tamvakis. Kvant mexikasisidan masalalar va yechimlar. Nyu-York, Kembrij universiteti nashriyoti, 2005, 334 c.)
14. Елютин П.В. Квантовая механика с задачами. –М.: Наука. 2001. –С.218. (Elyutin P.V. Kvant mexikasisidan masalalar –М.: Nauka. 2001. 218 c.)

MUSTAQIL DARSLARNING ASOSIY SHAKLLARI VA TASHKIL ETILISHI

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ И ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ

MAIN FORMS AND ORGANIZATION OF INDEPENDENT LESSONS

Тожибоев Музаффар Маъруфович¹, Юнусова Дильдора Салахиддиновна²
Хурсантова Мухлиса Раҳимберди қизи³

¹Тожибоев Музаффар Маъруфович

– Преподаватель Ташкентской медицинской академии

²Юнусова Дильдора Салахиддиновна

– доцент Ташкентского Государственного педагогического университета

³Хурсантова Мухлиса Раҳимберди қизи

– Студент Ташкентского Государственного педагогического университета

Annotatsiya

Maqolada maqsad va vazifalar bilan belgilanadigan mustaqil ta'lim shakllari ko'rib chiqiladi. Ularning asosiylari gigienik gimnastika, maktab vaqtidagi mashqlar, o'z-o'zini mashq qilishdir.

Аннотация

В статье рассматриваются формы самостоятельных занятий обуславливаются целью и задачами. Основные из них— гигиеническая гимнастика, упражнения в течение учебного времени, самостоятельные тренировки.

Abstract

The article considers the forms of self-study, determined by the purpose and objectives. The main ones are hygienic gymnastics, exercises during school hours, self-training.

Kalit so'zlar: mustaqil ish, mashg'ulot, gimnastika, mashqlar, yurish, aylanma harakatlar, mushaklar, gigiena, yugurish, jismoniy madaniyat, jismoniy faollik, jismoniy sifatlar.

Ключевые слова: самостоятельная занятия, тренировка, гимнастика, упражнения, ходьба, круговые движения, мышцы, гигиена, бег, физическая культура, физические нагрузки, физические качества.

Key words: self-study, training, gymnastics, exercises, walking, circular movements, muscles, hygiene, running, physical culture, physical activity, physical qualities.

ВВЕДЕНИЕ

Формы самостоятельных занятий обуславливаются целью и задачами. Основные из них— гигиеническая гимнастика, упражнения в течение учебного времени, самостоятельные тренировки.

Гигиеническая гимнастика должна сочетаться с само-массажем и закаливанием как ее заключительной частью.

Цель исследования. Примерная схема составления комплексов гигиенической гимнастики группа упражнений, воздействие упражнений на организм

1. Ходьба, легкий бег Умеренное разогревание организма 2. Упражнения в потягивании Улучшение кровообращения, выпрямление позвоночника 3. Упражнения для ног (приседания, выпады) Укрепление мышц, увеличение подвижности суставов и улучшение кровообращения 4. Упражнения для мышц туловища (наклоны вперед-назад, в стороны, круговые движения) Развитие гибкости, подвижности позвоночника, укрепление мышц, улучшение деятельности внутренних органов 5. Упражнения для рук и плечевого пояса Увеличение подвижности, укрепление мышц

6. Маховые упражнения для ног и рук Развитие гибкости, подвижности в суставах, усиление деятельности органов кровообращения и дыхания

7. Упражнения для мышц брюшного пресса, тазового дна, боковых мышц Укрепление мышц

8. Бег, прыжки, подскоки Укрепление мышц, повышение общего обмена веществ

9. Заключительные упражнения Успокаивающее воздействие, приближение деятельности организма к обычному ритму

Задачи. Упражнения в течение учебного времени нацелены на концентрацию внимания, восприятие учебного материала, предупреждение и снятие умственного утомления,

поддержание работоспособности. Выполняются в режиме 8-10 минут после каждой пары занятий. Небольшие(3-5 упражнений) комплексы, в виде напряжений мышц ног, вращений в голеностопе, «борьба» двух рук, их массаж, проводимые незаметно для окружающих, сидя и бесшумно, помогут «протиснуться», снять усталость с кисти пишущей руки, а закрыв и широко открыв, зажмурившись — снять усталость и напряжение с глаз.

Естественно, что нельзя ограничиваться только перечисленными выше рекомендациями и упражнениями.

Самостоятельные тренировочные занятия могут быть как индивидуальными, так и групповыми. Для их проведения используются приемы и методы, применяемые в видах спорта.

Само занятие делится на подготовительную часть(разминку), длительность которой 5-10% от общего времени, основную— 80-90% и заключительную часть— 8-10%.

Рекомендуется следующая частота повторений по дням для развития основных физических качеств за недельный цикл самостоятельных тренировочных занятий: гибкость, общая выносливость, сила мелких групп мышц— ежедневно; сила мышц

— через день; специальная выносливость при высоких нагрузках

— три дня в неделю; показ высших возможностей в соревновательном периоде— не более двух раз в неделю; для поддержания уровня быстроты, скоростно-силовых качеств— два раза в неделю; прыжковые упражнения без отягощений ежедневно; с отягощением— через день, то же с упражнениями на быстроту и гибкость.

Существующее и сегодня течение«1000 движений ежедневно!» подразумевает«норму двигательной активности», необходимую для нормальной работы организма человека, его систем и органов. За 27-45 минут в зависимости от состояния здоровья нужно выполнить: приседание, наклоны туловища вправо-влево, наклоны вперед(руками достать пола), назад, сведение за спиной согнутых в локтях рук, поднимание прямых ног с одновременным приподнятием таза(лежа на спине), разведение рук(прямых) в стороны и поднимание их вверх— по 100 раз. Повороты туловища вправо влево, втягивание живота, прыжки на месте на каждой ноге, доставание носками ног пальцев вытянутых вперед рук(стоя) — по 50 раз.

Особенности самостоятельных занятий женщин При занятиях физическими упражнениями необходимо учитывать индивидуальные особенности. Здесь имеют значение степень физического развития, а также двигательный опыт, состояние здоровья и самочувствие.

Организм женщины имеет анатомо-физиологические особенности, которые необходимо учитывать при проведении самостоятельных занятий физическими упражнениями или спортивной тренировки. В отличие от мужского, женский организм характеризуется менее прочным строением костей, меньшим общим развитием мускулатуры тела, более широким тазовым поясом и более мощной мускулатурой тазового дна. У женщин значительно слабее развиты мышцы— сгибатели кисти, предплечья и плечевого пояса. Для здоровья женщины большое значение имеет развитие мышц брюшного пресса, спины и тазового дна. От их развития зависит нормальное положение внутренних органов. Для укрепления мышц брюшного пресса и тазового дна рекомендуется выполнять упражнения в положении сидя и лежа на спине с подниманием, отведением, приведением и

круговыми движениями ног, с поднятием ног и таза до положения «березка», различного рода приседаниями. Женщинам при занятиях физической культурой и спортом следует особенно внимательно осуществлять врачебный контроль и самоконтроль.

Необходимо наблюдать за влиянием учебных и самостоятельных занятий, тренировок, соревнований на течение менструального цикла и характер его изменений. Во всех случаях неблагоприятных отклонений студентка должна обратиться к врачу.

Всем женщинам противопоказаны большие физические нагрузки, спортивная тренировка и участие в спортивных соревнованиях в период беременности. После родов к тренировкам рекомендуется приступать не ранее, чем через 8-9 месяцев.

Психофизическая рекреация в зачетно-экзаменационный период Зачетно-экзаменационная сессия в профессиональном учебном заведении особый, насыщенный до предела, требующий максимального использования своих возможностей период как для студентов, так и для педагогов. Ответственен он и для преподавателей физического воспитания, деятельность которых практически значима и должна быть направлена на

концентрацию психических и умственных способностей, реакций, проявлений организма и сокращение времени реабилитации после нервно-эмоциональных напряжений, постоянного стрессового состояния студентов во время зачетов, экзаменов и после них.

Экспериментально доказано, что двухразовые в неделю занятия по физическому воспитанию, по одному академическому часу, проводимые после экзаменов, положительно влияют на умственную работоспособность студентов в период сессии, организм быстрее восстанавливается после экзаменационного стресса. В содержание занятий обязательной частью были включены игры по выбору самих студентов. Экспериментальные наблюдения автора неоднократно подтверждали тезис о снижении физической работоспособности, отрицательных проявлений организма у спортсменов в период сессии, в день экзамена и в после экзаменационное время. Однако нельзя не отметить, что именно у спортсменов (до 80%) быстрее проходили процессы восстановления, практически не оставалось никаких заметных следов после дистрессовых воздействий зачетно-экзаменационной сессии.

После экзамена для снятия напряжения рекомендованы упражнения циклического характера (ходьба, бег, плавание) умеренной интенсивности. Не советуют использовать участие в ответственных играх, единоборствах в плане реабилитации, т.к. их воздействие носит угнетающий умственную работоспособность характер.

АНАЛИЗ И МЕТОДЫ ЛИТЕРАТУРЫ

Несколько слов о психосаморегуляции. Известно, что на фоне мышечного расслабления ослабляется психическая активность (внимание, память, эффективность мышления, эмоции и др.). Суть аутогенной тренировки в том, что воздействуя на себя методами самоубеждения, самовнушения, логических доводов, мы снижаем уровни возбуждения, нервного, физического утомления, наконец, может преодолеть бессонницу

— одно из проявлений умственного и психического утомления. Имеет смысл рекомендовать и изменение направленности сознания: отключение — концентрация внимания волевыми усилиями на другие объекты, ситуации; переключение — перенос направленности сознания на более интересное дело; отвлечение

— ограничение сенсорного потока — пребывание в тишине, глаза закрыты, расслабленная поза; разрядка через речь, движение.

Использование физических упражнений на улучшение кровоснабжения головного мозга можно дифференцировать по схеме:

1. Непосредственное воздействие на сосуды головного мозга: различные движения головой, лежа на спине: подъем ног, стойки на лопатках, голове, упражнения для позвоночника (грудной, шейные отделы), массаж, упражнения в интенсивном дыхании.

2. Рефлекторно-сосудистые реакции: упражнения для мышц грудинно-ключичной, межлопаточной области, плечевого пояса, для раздражения вестибулярного аппарата, температурные и водные воздействия.

3. Упражнения, основанные на реакции сосудов головного мозга в связи с повышенным содержанием CO₂ в крови, — нетрудные и несложные физические упражнения, упражнения с задержкой дыхания.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Одним из направлений физического воспитания является закаливание — комплекс мероприятий, повышающих защитную функцию от вредных воздействий окружающей среды (солнечной радиации, пониженного атмосферного давления, изменения температурных условий и др.).

В восстановлении физической и умственной работоспособности, профилактике простудных заболеваний и повышении устойчивости (резистентности) организма к отрицательным влияниям экологических факторов роль закаливания неопределима. Как и любому процессу, связанному со здоровьем, необходимо пользоваться основными гигиеническими принципами закаливания: систематичностью, постепенностью, разнообразием средств, методов воздействий, самонаблюдением. При длительных, более двух-трех недель, перерывах резистентность организма практически утрачивается. Эффективность закаливания намного возрастает, если оно проходит в сочетании с двигательной активностью. Основные факторы закаливания: воздух, солнце, вода. Прием воздушных ванн — наиболее доступный и безопасный

способ закаливания. Процедура производится в хорошо проветриваемом помещении— для начинающих, и при соответствующем учете скорости, влажности движения воздуха— на открытых площадях. Воздушные ванны условно подразделяются на тепловые(- 80-20°C), прохладные(+20-14°C) и холодные(+14° и ниже). Начинают с10-20 минут, далее ежедневно добавляют по15-10 минут, однако при появлении озноба, «гусиной кожи», необходимо повысить интенсивность выполнения упражнений прекратить прием воздушной процедуры.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Закаливание солнцем благотворно влияет на организм. Ультрафиолетовые лучи повышают тонус нервной системы, ее защитную функцию, активизируют деятельность внутренней секреции, способствуют лучшему обмену крови, образованию витамина«Д». Целесообразно начинать закаливание весной, не прекращая процесса в дальнейшем. Время, рекомендуемое для этой процедуры для начинающих, — 5-10 минут, увеличивая на2-5 минут ежедневно; доводя до15-12 часов с10-15-минутными перерывами и отдыхом в тени через каждые15-25 минут процедуры. Солнечные ванны рекомендуется принимать через один час после еды, придерживаясь следующих периодов времени суток: в южных регионах— 7-10 часов, в средней полосе— 8-11 часов, в северных районах— 9-12 часов. Передозировка грозит ожогами, перегревание— солнечным или тепловым ударом. Закаливание водой — наиболее популярный, доступный, разнообразный и эффективный комплекс положительных воздействий на организм человека.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРА

1. Васильева О.С., Правдина Л.Р., Литвиненко С.Н. Книга о новой физкультуре (оздоровительные возможности физической культуры). Ростов н/Д, 2001. (Vasilyeva O.S., Pravdina L.R., Litvinenko S.N. A book about the new physical culture (improving possibilities of physical culture). Rostov n / a, 2001)
2. Головин В А., Масляное В А., Коробков АВ. Физическое воспитание. М., 1993. (Golovin V A., Oily V A., Korobkov AV. Physical education. M., 1993)
3. Ю.И.Евсеев Физическая культура.Учебное пособие.Ростов-на-Дону, 2003(Yu.I. Evseev Physical culture. Textbook. Rostov-on-Don, 2003)
4. Ю.Веленский Физическая культура и здоровье. Учебник. М., 2001.
5. T.Zayniddinov, A.Sodiqov, R.Iminjanov Jismoniy tarbiya gigiyenasi va sportning tibbiy fiziologik asoslari O'quv qo'llanma -Toshkent.2020y (T.Zayniddinov, A.Sodikov, R.Iminjanov Physical education hygiene and medical physiological bases of sports Study guide -Tashkent.2020y)
6. Rutenfranz L. Daily physical act: vity investigated by time budet stubies and physical performance capacity of schoolboys|| Acta paediat, belq. -1994. -suppe. - P. 79-86.

BO'LAJAK TARJIMONLARNING LINGVOMADANIY VA KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ПЕРЕВОДЧИКОВ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF DEVELOPING LINGUISTIC AND COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TRANSLATORS

Abduraximova Umida Shuxratovna¹

¹Abduraximova Umida Shuxratovna

– Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Аннотасија

Ushbu maqolada bo'lajak tarjimonlarning lingvomadaniy va kommunikativ kompetentligini rivojlantirish pedagogik-psixologik asoslari taraqqiyotining muhim omili ekanligi to'g'risidagi fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Аннотация

В данной статье изложено мнение о том, что развитие языковой, культурологической и коммуникативной компетентности будущих переводчиков является важным фактором развития педагогических и психологических основ.

Abstract

This article describes the opinion that the development of linguistic, cultural and communicative competence of future translators is an important factor in the development of pedagogical and psychological foundations.

Kalit so'zlar: pedagogik-psixologik, lingvomadaniy, zamonaviy dunyoqarash, ijtimoiy zarurat, uzluksiz ta'lim, individual sifatlar, iqtisodiy taraqqiyot, ta'lim standartlari, Ta'lim va tarbiya, ilmiy-metodik.

Ключевые слова: педагогико-психологический, лингвокультурологический, современное мировоззрение, социальная необходимость, непрерывное образование, индивидуальные качества, экономическое развитие, образовательные стандарты, образование и обучение, научно-методический.

Key words: pedagogical-psychological, linguistic and cultural, modern outlook, social necessity, continuous education, individual qualities, economic development, educational standards, Education and training, scientific-methodical.

KIRISH

Mamlakatimiz taraqqiyotining muhim shartlaridan biri kadrlar tayyorlash tizimini tubdan o'zgartirishdan iborat bo'lib, ta'lim jarayonining hamma bosqichlarida, uzluksiz ta'lim tizimi ta'lim muassasalarining barcha shakl va turlarida ilg'or metodik ta'limga, zamonaviy ilmiy yutuqlarga hamda ijtimoiy tajribalarga tayangan holda amalga oshiriladi. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama rivojlangan shaxs-fuqaroni shakllantirishni ko'zda tutadi.

Azal-azaldan bir-biriga qardosh-qarindosh, do'st, birodar bo'lib kelgan xalqlarimiz, ota-bobolarimiz til o'rganishgan, o'zaro madaniyatlar ayirboshlashgan. Xalqlarning ma'naviy tarafdin bir-birlarini boyitishlari evaziga tamaddun qaror topgan. Bunda, san'at asarlari, adabiyot namunalari, buyuk daholarning ilg'or qarashlari, kishilarning erkinligi, tengligi g'oyalarini tarqatuvchilar sanalmish tarjimonlarning roli bebahodir. Tarjimaga o'qitish faqat sof amaliy, ya'ni o'quvchilarda zarur tarjimonlik kompetensiyasini shakllantirish bilangina ahamiyat kasb etmaydi. U, shuningdek, muhim umumlingvistik va umumta'limiy majburiyatlarni ham bajaradi.[1] Tarjima bilan shug'ullanish o'quvchilarda semantikaning nozik jihatlari va til birliklarining qo'shimcha ma'no beradigan jihatlarga e'tibor qaratish ko'nikmasini shakllantiradi, tillarning tizimli tashkil etilishi va ishlatilishining o'ziga xosliklari, har bir til yordamida "dunyo manzarasi" xususiyatlari, turli tillar jamoalari vakillari madaniyati va fikrlashidagi umumiy va o'ziga xos jihatlarni ochib beradi. Tarjimonlik vakolatini yaratish bo'lajak tarjimonlar shaxsini har tomonlama rivojlantirishga yordam beradi: ularda hushyorlik va mas'uliyat hissi, ma'lumotnoma va qo'shimcha axborot manbalaridan foydalanish, tanlash, tez va to'g'ri qaror qabul qilish, qo'shimcha lingvistik ma'lumotlarni olish va taqqoslash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya (литература и методология /Methods). Tarjimonning professional tayyorgarligi yuksak madaniyat, qomusiy bilim, uni muntazam to'ldirib borish, keng qamrovli qiziqishlar kabi sifatlarni talab etadi. Shunday sifatlarni ikki tilda va ikki xil madaniyatni o'rganishda sayqallashadi. Zero, ikki xalqning madaniyatini to'laqonli anglab olmasdan pragmatik tarjimaga erishish mushkul vazifa bo'lib qolaveradi. Har qanday o'quv yo'nalishi mundariyasi, o'rganilayotgan predmetning

o'ziga xos xususiyatlari o'qitishning pirovard maqsadi bilan belgilanadi. Tarjimonlik faoliyati qonun-qoidalarini tarjimonlar tayyorlash dasturi asoslariga kiritilgan tarjima nazariyasi o'rganadi.[2]

Lekin tarjima kurslarining asosiy vazifasi talabalarga bir qancha bilimlar yig'indisini berishdangina emas, balki ulardan tarjimalarni professional darajada bajara oladigan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashdan iboratdir. Shuning uchun ham kurslarning kattagina qismi professional tarjima mahorati va ko'nikmalarini rivojlantirishga, tarjimonlik strategiyasi va texnikasi unsurlarini egallashga, murakkablik darajasi turlicha bo'lgan matnlarni o'girish bo'yicha tajriba to'plashga bag'ishlanadi.

Tarjimaga o'qitishni tashkil etish va uni o'qitish usullarini ishlab chiqish bir qator asl farazlar qabul qilinishi bilan shartlanadi:

- tarjima aqliy faoliyatning murakkab va ko'p qirrali turi bo'lib, u turli maqsadlarni ko'zlashi, har xil sharoitlarda, turli yo'llar bilan va ko'plab unsurlar ta'sirida amalga oshirilishi mumkin;

- har qanday faoliyat singari tarjimaning ham amalga oshishi uchun o'qitish jarayonida hosil qilinishi lozim bo'lgan muayyan bilim, mahorat(ma'lum bir harakatni ongli ravishda bajarish) va ko'nikma(ma'lum bir harakatni yarim ixtiyoriy va beixtiyor(avtomatik) ravishda bajarish) talab etiladi;

- tarjimonlik faoliyati tarjimon tomonidan ongli ravishda(tahlil va asoslangan xulosalar yordamida) yoki intuitiv ravishda amalga oshirilishi mumkin. Faoliyatning ongli va intuitiv ko'rinishlari orasidagi nisbat har xil tarjimonlarda har xil matnlarni turli sharoitlarda o'girish asnosida turlicha bo'ladi. Ongli va intuitiv o'girish qobiliyati(tarjimonlik vakolati) o'qitish va amaliyot jarayonida rivojlanib boradi;

- tarjimonlik vakolatining amalga oshishi tarjimonning til bilan bog'liq shaxsiy ishtirokida ro'y beradi. Buning uchun tarjimonda har tomonlama kognitiv va lingvistik bilim, keng ko'lamlı umummadaniy zukkolik, zarur ruhiy sifatlar va iste'dod bo'lishi lozim. Bunday sifatlar tarjimaga o'qitish davomida rivojlanib va rag'batlantirilib borishi kerak;

- tarjimaga o'qitish vazifasi tarjimon har qanday vaziyatda beixtiyor qo'llay olishi mumkin bo'lgan qandaydir me'yor, qoida va reseptlarni o'zlashtirish emas, balki tarjima qoidalari, uslub va usullarini egallash, ularni tanlay bilish, muayyan sharoitlarda turli matnlarga nisbatan, turli maqsadlarda turlicha qo'llay olishdadir. O'girish jarayonida tarjimon tomonidan hal etiladigan masalalar barchaga ma'lum usul va qoidalarni qo'llash imkonini beruvchi bir qolipdagi yoki tarjimonlik strategiyasining umumiy qoidalari asosida matnda yashiringan ma'no va tegishli vaziyatning o'ziga xosliklarini hisobga olgan holda yangicha yechim topishni talab etadigan darajada individual bo'lishi mumkin. Yechim qidirish ma'lum qoida va usuldan foydalanish imkoniyati haqidagi, uning o'zgaradigan yoki odatiy, qolipli yechimidan voz kechib, noyob, okkazonal yechimni tanlash zarurati haqidagi xulosalardan iborat bo'ladi;

- tarjimonlik faoliyati ob'yekti asl matndagi axborot hisoblanadi. Matn (xabar) mundarijasi semantik va shakliy qismlari bir-biri bilan bog'liq. Biroq uzviylik turlicha ahamiyat kasb etuvchi tugallangan bir butun ko'rinishda namoyon bo'ladi. Butun va uning bo'laklari orasidagi bog'liqlik tarjima jarayonida turlicha namoyon bo'ladi. Matnning alohida unsurlarini o'girishda muhimligiga qarab nisbatan aniq va to'laqonli ifoda yuzaga kelishi mumkin. Shu ma'noda bir butun alohida qismlariga nisbatan ahamiyatliroq bo'lishi (bo'lmasligi ham) mumkin;

- matnni tashkil etuvchi til birliklari o'z-o'zicha tarjima ob'yekti bo'la olmaydi, ammo matn mundarijasi, matnda ma'lum bir til vositalarining uchrashi ular orqali yuzaga keladi, semantik ahamiyatga ega bo'ladi, tarjima vazifasining xarakterini aniqlay olishi va tarjima uchun ma'lum bir qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Shu ma'noda til birliklari ahamiyatini tarjima jarayonida matnning ulkan mundarijasidagi bir bo'lak sifatida ifodalash muammosi mavjud bo'ladi;

- ko'rsatilgan nisbat tarjimaga o'qitishda foydalaniladigan o'quv tarjimini professional tarjimonning ish sharoitlariga yaqinlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, o'quv maqsadlarda ma'lum bir qolipdagi tarjima qiyinchiliklari va masalalarini, iloji boricha, kichik qismda ajratib ko'rsatish imkonini beradigan matnning ayrim bo'laklaridan, ba'zi ifodalardan foydalanish mumkin;

- tarjimaga o'qitish jarayonida foydalanilayotgan o'quv materiali(matn, ifoda, so'z)ni o'girish usullari emas, balki tipik tarjima masalalarini yechish usullari va individual ijodiy yechimlar qidirish strategiyasi o'rganilishi lozim. Shu ma'noda tarjimaga o'qitish o'quv materialda tipik tarjima masalalarini ajrata bilish va ularni yechishning umumiy qoidalari va xos usullarini shakllantirishni talab qiladi. Turli xil tarjimalarda umumiy qoida va usullar bilan birga, har bir tur uchun mos keladigan maxsus usullar ham qo'llanishi mumkin.[4]

Umuman olganda, tarjima qilinadigan materiallarning yuqorida keltirilgan konkret turlarini aytish bilan birga shuni alohida ta'kidlash joizki, pragmatik aspektni hisobga olish ekvivalentam leksika deb nomlanadigan atoqdi otlar, geografik nomlar va turli xil madaniy-maishiy realilar tarjimasida muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, asliyatdagi matnda implisit(asliyat tili egasiga uning"dastlabki bilimi" ning bir qismi sifatida ma'lum bo'lgan), ya'ni tarjima tili egalari uchun mavxum shaklga ega bo'lgan axborot tarjima tilida eksplisit(aniq, tushunarli), ya'ni konkret tarzda ifodalanadi. Qiyoslang:

"Where you girls from?" I asked her again... "Seattle, Washington..." (J. Salinger, *The Catcher in the Rye*, 10) – "Qizlar, sizlar qayerdانسizlar?", - deb takror so'radim. "Sietldan, Vashington shtatidan". Turli tillardagi lisoniy birliklar har doim ham bir-birini to'la-to'kis almashtira olmaydi, bir tilga xos bo'lgan so'z ikkinchi tilda mavjud bo'lmastligi mumkin. Masalan kuyidagi misolni ko'rish mumkin, "A prison on Robben Island" so'zini o'zbek tiliga tarjima qilganda uning asliyatdagi ma'nosini berish, ya'ni pragmatik tarjimaga erishish uchun tarjimon ba'zi lisoniy vositalardan foydalanadi va uni "Robben Aylenddagi qamoqxona" deb emas, balki "Robben Aylend orolidagi qamoqxona" deb tarjima qiladi, Bu yerda asliyatda aks etgan ma'no o'zbek reseptori(kitobxon)ga tushunarli bo'lishi uchun "orol" so'zi ko'shilgan.[5:140]

Tarjima tilida so'zlashuvchilarga noma'lum, ammo asliyat tilida so'zlashuvchilarga ma'lum bo'lgan bu kabi ma'lumotlarni o'zida mujassam qiladigan qo'shish tarjimadagi odatiy tarzda ishlatiladigan uslub bo'lib, undan kutilgan maqsad tarjima qilingan matnni tarjima tilida so'zlashuvchilarga imkon boricha tushunarli bo'lishiga erishishdir. It was Friday and soon they'd go out and get drunk. (J. Brain, *Room at the Top*) -Juma- maosh beriladigan kun. Hech qancha vaqt o'tar-o'tmas bu odamlar ko'chaga chiqishib, kayf-safo qilishadi. Keltirilgan ushbu misoldan ko'rinib turibdiki, Angliyada maosh har haftaning juma kunida berilishini har bir ingliz kishisi biladi, ammo har qanday o'zbek kitobxonni ham buni bilmasligi mumkin. Shuning uchun, tarjimada maosh beriladigan kun jumlasini ko'shilgan. Demak, tarjimada qo'shiladigan so'zlarga, odatda, asliyat tilida so'zlashuvchi kishilarga ma'lum bo'lgan axborot tarjima tili kitobxoniga noma'lum bo'lishi mumkinligi uchun zaruriyat tug'iladi. Tarjima amaliyotida, extimol, ko'shish va tushirib qoldirishdan ham ko'proq tarjima tilida so'zlashuvchi kitobxonga asliyatda bevosita ifodalangan, ammo unga ozmi-ko'pmi tushunarli bo'lgan u yoki bu informatsiyani yetkazish usuli sifatida almashtirish metodi ham ishlatiladi. Misol tariqasida amerikalik tarixchi va jurnalist U. Shirerning "The Rise and Fall of the Third Reich" asaridan quyidagi parchani olaylik: The jubilant Prime Minister faced a large crowd that pressed into Downing Street. After listening to shouts of "Good old Neville", Chamberlain spoke a few words from a second-storey window in Number 10. (Ch. 12).

NATIJALAR

Tarjima asliyatdagi axborotni kitobxonga tushunarli tarzda yetkazish jarayoni bo'lib, kitobxon matnni o'qib axborotni qabul qiluvchiga aylanadi hamda unda matnda ifodalangan axborotga nisbatan muayyan bir munosabat hosil bo'ladi. Bu munosabat pragmatik munosabat deb ataladi. Bunday munosabatlar turlicha bo'lishi mumkin, ya'ni kitobxon uchun qiziqarli bo'lmagan yoki unda kuchli emotsional ta'sir uyg'otgan axborotlardan tashkil topgan bo'lishi mumkin.

Matning axborot qabul qiluvchiga ko'rsatgan bunday kommunikativ ta'siri matnning kommunikativ aspekti yoki salohiyati deb yuritiladi.[7:56] Matnning pragmatik salohiyatini muallif tomonidan tanlangan til ifoda vositalari: leksik, sintaktik va stilistik birliklar tashkil qiladi. Asliyat matni o'zining kommunikativ maqsadiga mos keluvchi axborotni ta'sirchan qiladigan til vositalarini tanlaydi. Natijada bunday maqsadda yaratilgan matn muayyan pragmatik salohiyatga ega bo'ladi va u axborot qabul qiluvchiga kommunikativ ta'sir kiladi. Matning pragmatik salohiyati axborotning mazmuni va shakli bilan ifodalanib, ular avvaldan tilda mavjud bo'lgan ifoda vositalaridir va muallif ulardan o'rinli foydalanadi xolos.

Kitobxonning axborotga nisbatan paydo bo'ladigan pragmatik munosabatlari matnigagina emas, balki uning shaxsiga, hayotiy tajribalariga, bilimlariga, ruhiy holatiga ham bog'liqdir. Matnning pragmatik va kommunikativ ta'siri turli saviyadagi kishilarga turlicha ta'sir qilishi orqali belgilanadi. Shunday ekan asliyatga mos keladigan pragmatik munosabatni o'rnatish tarjimonning qanday til vositalarini tanlashiga bog'liq.

Tarjima jarayonida tarjimon asliyatdagi voqea-hodisalarni kitobxonga tushunarli bo'lgan til vositalari orqali qayta yaratishga intiladi. Bunda u kitobxonning asliyatga nisbatan butunlay boshqa tilga mansub ekanligini, o'zgacha madaniyat va tarix vakili ekanligini unutmastligi kerak.[8:108]

Ma'lumki, har qanday badiiy asar birinchi navbatda shu asar yozilgan tilda so'zlashuvchi kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan bo'ladi. Shu sababli unda aynan shu xalqqa mansub bo'lgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmush tarziga, kiyim-kechaklariga, taomlariga va shu kabilarga oid voqealar bayon qilinadi. Tarjimon bunday asarni tarjima qilishga kirishar ekan, asliyat va tarjima tilidagi bunday nomuvofiqliklarni xisobga olib, tegishli o'rinlarda o'zgartirishlar va qo'shimchalar qo'shishiga to'g'ri keladi. Tarjimada pragmatik salohiyatning qanchalik to'g'ri aks ettirilganligi badiiy asarning kitobxonga ta'sir kuchi, uning badiiy qimmati, o'ziga ko'plab kitobxonlarni jalb qila olishi bilan belgilanadi. Bunday matn tarjimasining pragmatik vazifasi tarjima tili matnida ham xuddi asliyatdagidek kitobxonda badiiy-estetik ta'sir uyg'ota oladigan matn yaratishdir. Xullas, tarjimada pragmatik salohiyatning aks ettirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa ko'proq tarjimonning kerakli o'rinlarda tegishli leksik sintaktik birliklarni qo'llay olishiga bog'liqdir.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, tarjimada pragmatik uyg'unlikka erishish uchun tarjimondan asliyat matnida ifodalangan har bir holat va narsani yaxshi bilishni, ya'ni chuqur

ekstralingvistik bilimga ega bo'lish talab qilinadi, zero, ekstralingvistik faktorlarni xisobga olish asliy monand tarjimaga erishish garovidir.

Xalqaro munosabatlar amaliyotida dunyo tillarining oltitasi yetakchilik qilishi e'tirof etilgan. Ulardan biri shubhasiz ingliz tili bo'lib, u to'rt yuz million kishi uchun ona tili hisoblanadi. Bundan tashqari, uch yuz millionga yaqin kishi ushbu tildan millatlararo munosabatlar vositasi sifatida foydalanadi. Jahonning yana bir yarim milliard aholisi o'z ishi va hayotida ingliz tilini ikkinchi yoki uchinchi til sifatida qo'llaydi.

Tilni professional darajada o'zlashtirib, tarjimon bo'lib ishlash deyarli keng yoritilmaydigan, o'ziga xos va yetarlicha nozik masaladir. Tarjimonlik kasbi – dunyoda juda keng tarqalgan eng ijodiy kasblardan biridir. Ommaviy axborot vositalarida tarjimonlar haqida juda kam yoziladi (gapiriladi). Shuning uchun ham, odatda, ushbu kasb to'g'risida hammada har xil, aksariyat hollarda yanglish tasavvurlar shakllanadi.

Tarjima qiyofasi turli-tuman bo'lib, unda reklama matnidan shifokorlar qo'llaydigan atamalarga, olim kishining falsafiy mulohazalaridan chim ustida o'ynaladigan xokkeyning xalqaro matchiga oid e'tiroz muhokamasiga va shu kabi cheksiz mavzularning biridan ikkinchisiga o'tishga to'g'ri keladi. Bu esa professional tarjimondan nafaqat tilga, balki og'zaki nutqqa oid bilimlarga ham ega bo'lishni talab qiladi.

Ehtimol bu kasb aytaylik geolog yoki sinovchi-uchuvchi kasbidek romantik kasb emasdir biroq, qiziqarliligi jihatidan muhandis yoki me'mor kasbidan qolishmaydi. Hech qanday kasb sizga urushdan tortib ilmiy seminargacha bo'lgan vaziyatlarda prezidentlardan tortib oddiy dehqonlarnigacha kuzatish, ko'plab mamlakatlarga borish, juda ko'p xalqlarning urf-odatlarini, an'ana va tamoyillari bilan tanishish imkoniyatini bermaydi.

Tarjima–juda murakkab ishdur. Sun'iy intellekt texnologiyalariga asoslangan avtomatik tarjima tizimlari paydo bo'lib borishiga qaramay tarjima har doim ijodiy ish bo'lib kelgan va shundayligicha qoladi. Agar kishi tarjima haqidagi zaruriy ma'lumotlarning loaqal minimumidan boxabar bo'lsa, tarjima oldida turgan vazifa yechimini yengillatishi mumkin, zero ushbu minimum tarjimonga vazifani to'liq anglab yetish, tarjima qila olishiga doir real qobiliyatini to'g'ri belgilash imkoniyatini beradi. Buning uchun professional tarjimonlarda shakllangan ko'nikma va usullarni o'zlashtirish, shuningdek, tarjima byurolari xizmatlaridan unumli foydalanish darkor. Materialni bayon etish uslubi, yo'sini, shakli va tarzi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mohir tarjimonlarning mehnati tufayli jahonning buyuk shoir va yozuvchilari tomonidan yaratilgan asarlardan ajdodlarimiz huzur qilib kelganlar, hozir esa o'zimiz ham farzandlarimiz bilan birgalikda bahramand bo'lib kelmoqdamiz. Muayyan ixtisoslikka doir ma'lumotga va yillar davomida to'planadigan tajribaga ega bo'lmay turib, tilga oid ma'lumoti bo'lmagan kishi, chet tilini yaxshi bilsa ham hech qachon yaxshi tarjimon bo'la olmaydi. U yoki bu darajada aqlli va dono kishilarning ma'lum bir matnni «Hech bir qiyin joyi yo'q», - deb bilib, tarjima qilishga urinishganlariga, biroq asliyatning birinchi sahifasini ochishlari bilan faqat professional tarjimon hal eta oladigan muammolar bilan to'qnash kelganlariga, o'z malakalari yetishmasliklariga iqrar bo'lib, tarjimoni chetga surib qo'yishganlariga hammamiz ham guvoh bo'lganmiz desam lof qilmagan bo'lgan. Nima uchun shunday bo'ladi?

Chunki professional tarjimon nafaqat chet tilini, balki ona tilida to'g'ri so'zlash va yozishni yaxshi biladi, u so'z boyligiga ega bo'libgina qolmay, ushbu boyligidan to'g'ri va mohirona foydalanishni biladi, muayyan kishining tarjima qilinishi kerak bo'lgan nutqini tarjima tilida talab darajasida bayon eta oladi. Axir ko'p hollarda xorijliklarning jonli tili adabiy bo'lmagan o'zbek tiliga emas, balki kitob tiliga tarjima qilinadi. Shuni ham yoddan chiqarmaslik kerakki, tarjimon matnni to'g'ri tarjima qilishi uchun gap nima to'g'risida borayotganligini yetarlicha aniq tasavvur qilishi, teran bo'lmasa ham bayon etilayotgan mavzuga doir bilimlarga ega bo'lishi kerak. Shu bois umumiy barkamollik, allomalik, keng saviya –yaxshi tarjimon tabiatida shakllangan sifatlar bo'lishi darkor. Kishining o'z ixtisosligiga oid bilimlari, agar u tarjimon sifatida tayyorgarlikdan o'tib, yetarlicha katta tajriba to'plasa, tegishli matnlarni tarjima qila olishiga omil bo'ladi.

Tarjimonlik kasbi azaldan eng nufuzli va zaruriy kasblardan biri sifatida e'tirof etib kelingan. Birinchi tarjimonlar qadimgi Misrda paydo bo'lganlar va o'sha uzoq zamonlardan e'tiboran obro'li odamlar qatoriga kiritilganlar. Sharq mamlakatlari bilan chambarchas aloqa bog'lagan qadimgi Gretsiyada esa chet tilini bilgan kishilar alohida mavqega ega bo'lganlar. Agar ular bo'lmaganlarida jahon xalqlarining madaniy boyligi sanaladigan Bibliyaning ko'p kitoblari ehtimol bo'lmagan bo'lar edi. Ma'lumki, Tavrotning aksariyat qismi faqat grek tarjimasida saqlanib qolgan. Qadimiy Rusda (Rossiyada) tilmoch-rohiblar juda o'qimishli kishilar sifatida tan olinganlar, Napoleon Bonapart esa «Ikkita tilni bilgan askar ikki nafar jangchi o'rnini bosadi», -deb ta'kidlab o'tgan.

Bugungi kunda xalqaro aloqalar shu qadar jadal kechib bormoqdaki, tarjima qilinishi kerak bo'lgan hujjatlar soni (asliyat hajmi) kun sayin ko'payib bormoqda. So'nggi yillarda og'zaki tarjimaning ham, yozma tarjimaning ham hajmi sezilarli ravishda ortib ketdi. Tarjimonlar safiga qo'shilganlar soni ko'paydi. Chet tili va tilshunoslikka oid ma'lumotga ega bo'lishni istaganlar sonining ortib borishi esa –tarjimonlik kasbiga talab hamon dolzarbligicha qolayotganligidan dalolat beradi.

Umuman olganda, professional tarjimon o'zini ko'rsata olishi mumkin bo'lgan sohalar bugungi kunda juda bisyor. U xohlasin faqat o'z ixtisosligi bo'yicha yoki misol uchun reklama, jurnalistika, turizmga oid biznesda ishlamoqchi bo'lsin – ish topadi. Yirik nashriyotlarda tarjimonga ehtiyoj doimo kuchli bo'lib kelgan. Modomiki, tarjimonlar oliy o'quv muassasadagi besh yil o'qish davomida nafaqat tilshunoslik, balki filologik ma'lumotga ega bo'lar ekanlar bunday holatdan hayratlanishga hech bir sabab yo'q, albatta. Tadbirkorlik sohasi ham tarjimonlarni quchoq ochib kutib oladi. Til bilgan menejer o'z sohasida katta tajriba to'plagan oddiy menejerga nisbatan ko'proq qadrlanadi. Loaqal ingliz tilini mukammal bilish xorijiy kompaniyaga ishga kirish uchun zaruriy shartlardan biri sanaladi. Bunday firmalarda to'lanadigan ish haqining miqdori sezilarli bo'lib, bundan tashqari firma xodimiga katta ijtimoiy imtiyozlar beriladi va eng nufuzli mahalliy shifoxonalardan birida bepul tibbiy xizmat ko'rsatiladi.[9]

MUHOKAMA

Og'zaki tarjimonlar yozma tarjimonlarning yoki texnik adabiyot tarjimonlari badiiy adabiyot tarjimonlarining ishini bajara olishlari haqidagi fikr-mulohazalar ham uydirmadir. Muayyan bir mavzuga mansub tarjima boshqa mavzuga oid tarjimaga nisbatan oson kechadi, bir mavzuni tarjima qilgan har qanday tarjimon boshqa mavzuni ham tarjima qila oladi deyish ham noto'g'ridir. Turli ixtisosliklarga mansub shifokorlarni darajalarga ajratish biror ma'no ifodalaganligi kabi tarjimonlarni darajalar bilan farqlash ham shunchalik behuda. Nevrolog urologga nisbatan malakali shifokor deb biror-bir kishi da'vo qilmasa kerak. Tish kanaliga plomba solish iltimosi kardiologni qanday mushkul ahvolga solib qo'ysa, radiohavaskorlik darsligini tarjima qilib berish iltimosini eshitgan «Hamlet»ning tarjimoni rahmatli Cho'lpon ham shunday ahvolga tushib qolgan bo'lar edi. Ayni vaqtda radiotexnikaga oid mavzular tarjimoni «Gamlet»ni tarjima qila olishi amri maholdir. Agar tadrijiy tarjimonlar notiqning besh daqiqali nutqini yodida saqlab, boshqa tilda to'la-to'kis bayon eta bilish qobiliyatlari bilan sinxron tarjimonlarni tez-tez hayratga solib tursalar, sinxron tarjimonlarning notiq bilan barobar so'zlab borish qobiliyatlari oldida qolgan tarjimonlarning qoyil qolishi muqarrardir.[10]

Yuqorida zikr etilganday og'zaki tarjima sinxron va tadrijiy turlarga bo'linadi. Aksariyat buyurtmachilar har qanday og'zaki tarjimoni sinxron tarjima deb atab adashadilar. Aslida esa sinxron tarjima og'zaki tarjimaning maxsus, juda murakkab va qimmat turi sanaladi. Tadrijiy tarjimada nutq porsiyalarga bo'linib tarjima qilinadi, ya'ni: gapirayotgan odam jumlani yoki nutqining muayyan bir qismini talaffuz etgach, tarjimon uning gapini tarjima qilib bo'lganiga qadar gapirishdan to'xtaydi, so'ng so'zini yana davom etadi. Tarjimaning ushbu turi ish yuzasidan olib boriladigan muzokaralar, turli texnik montajlar, shahar bo'ylab ekskursiya kabi tadbirlar, bir so'z bilan aytganda – muloqot vaqti u qadar cheklanmagan, tomonlar fikr almashadigan vaziyatga ko'proq to'g'ri keladi. Sinxron tarjima esa o'z nomidan ko'rinib turganday, notiqning nutq o'qish jarayoni bilan sinxron kechadi, ya'ni: notiqning nutqi, tarjima qilinishi uchun, biror daqiqaga bo'lsin tinmaydi, tarjimon ham uzluksiz gapiradi. Shunga muvofiq, notiq bilan tarjimonning ovozlari qo'shilib ketmaslik maqsadida sinxron tarjima uchun qimmat turadigan maxsus asbob-uskuna va jihozlar qo'llaniladi (ikki nafar tarjimon kabinada o'tirishadi va bittasining ovozi quloqlarga taqiladigan radio karnaychalar orqali tinglovchilarga translyasiya qilinadi).

Tarjimaning ushbu turi oliy darajada o'tkaziladigan uchrashuvlar, konferensiyalar, simpoziumlar va shu kabi rasmiy tadbirlarda qo'llaniladi. Nutqni tarjima qilish va sinxronligini ta'minlash uchun sinxron tarjimon notiqning yarim daqiqa oldin aytgan gapini mikrofonga talaffuz etib, bir vaqtning o'zida qulog'iga taqilgan radiokarnaycha orqali notiq so'zlarini tinglab boradi. Bu ish tarjimondan zo'r g'ayrat va diqqat-e'tiborli bo'lishni talab qilishi bois oson kechmaydi, shuning uchun ham kabinada ikki nafar tarjimon o'tirib, har yarim soatda bir-birini almashtirib boradi (aks holda yolg'iz tarjimon bardoshi pand beradi).

Ushbu muammo, garchi adekvat tarjima ko'p jihatdan nafaqat asarni to'g'ri tushunib yetishga, balki uni his-tuyg'u ila, mazmuniga baho berib borgan tarzda idrok etishga bog'liq bo'lsa ham tarjima nazariyasida hali ilmiy asosga ega bo'lmagan. Takrorlanmas individualligini o'ziga mujassam etgan inson retseptor sifatida chiqar ekan –matn resepsiyasi turli individlarda mutlaqo barobar bo'lmaydi. Bilim va tajriba zaxirasi, fikr yurgizish va his etish qobiliyati, tarbiya va ma'lumot, adabiy did va ishtiyoq, ona tilini o'zlashtirganlik saviyasi, muayyan ijtimoiy muhit va jamoa manfaatlarining o'tkazadigan ta'siri, dunyoqarash va shaxsiyat shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari hatto egizaklarda ham mutlaqo bir xil bo'lmaydi. Biroq, bu tavsiflar har xil odamlarda ko'p jihatdan mos kelishi, ushbu muvofiqlik darajasi aynan bir ijtimoiy guruh vakillarida ortib borishi tufayli o'zlashtirishda, misol uchun, badiiy asar mazmunini idrok etishda nisbiy bir xillik real mavjuddir.

Matndagi semantik va his-tuyg'uli mazmunning jamiki ob'yektiv hajmini anglab yetish imkonini beruvchi bilim va estetik idrok saviyasiga ega bo'lish reseptor sifatida chiqadigan tarjimon uchun juda muhimdir. Mabodo, tarjimon bilimlarining zaxirasi cheklangan, his-tuyg'uli tafakkuri zaif bo'lsa, matnni idrok etish qobiliyati unda yetishmay qolishi mumkin. Agar tarjimon o'xshash kamchiliklarga giriftor bo'lmagan bo'lsa, asliyatni nisbatan to'liq idrok etadi. Matnni idrok etish darajasidagi farq va ushbu jarayonning

individual-shaxsiy jihatdan o'ziga xosligida tafovut bo'lishi tufayli bitta asliyatning ayni bir vaqtda turlicha va aytarli ekvivalent tarjimalari yuzaga keladi.

Tarjimaning har bir turi va ko'rinishi asliyat matnini idrok etish bosqichida o'ziga xos jihatlar va xususiyatlarga egadir. Modomiki gap badiiy asar tarjimasi ustida borar ekan, ushbu bosqichkam deganda ikki qismdan iborat bo'lishini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir. Ulardan biri tarjimaga qadar idrok deb ataladi. Bunda tarjimon badiiy asarni birinchi (goho ikkinchi va undan ortiq) bor o'qib chiqishi davomida idrok etadi, tushunish va «his etishga», uning badiiy qimmatini anglab yetishga intiladi, uslubiy jihatdan qanday shakllanganligini aniqlaydi, tarjima matni, ta'sirchanlik darajasi qanday bo'lishi, muayyan so'z, jumla, ibora, abzas kabilari qanday tarjima qilinishi kerakligini belgilaydi.

Asliyat matnini idrok etish bosqichining ikkinchi qismida, ya'ni u tarjima qilinishidan oldin chet tilida bitilgan matnning jumlagiga bo'lingan resepsiyasi ro'y berayotganida, tarjimon, asliyatdagi alohida elementlar (so'zlar va so'z birikmalari) mazmunini va har bir jumla ma'nosini idrok etgancha tahlil va sintezni ishga soladi. Ayni vaqtda nafaqat matnni tushunib yetish, balki so'zlar vositasida «chizib berilgan» asar qahramonlari va vaziyatni ko'ra bilish tarjimon uchun juda muhimdir. So'z umumlashtirib beradigan vositagina xolos. So'z, kommunikasiyada ishtirok etayotganlar o'zlariga yaxshi ma'lum bo'lgan yoki ko'rinayotgan aniq narsalar, kishilar, jism yoxud ob'ektlar haqida gapirgandagina muayyan ma'noga ega bo'ladi. Shundagina asliyat tarjimasini yaratadigan va ushbu tarjimani kelajakda o'qiydigan o'quvchilar ongida muayyan tasavvurlar va aniq qahramonlar gavdalanadi. Aks holda o'quvchi ongida mavhum tasavvur shakllanadi. Agar biror-bir matn «Xonada stol turibdi» so'zlari bilan boshlanadigan bo'lsa, «xona» ham, «stol» ham umumiy tushuncha sifatida idrok etiladi. O'quvchilar ushbu «xona» va «stol»ni ko'rmaydilar, tasavvur etganlarida ham ularning har biri o'ziga qulay yo'sinda, ya'ni to'g'ri kelgan xona va duch kelgan stolni tasavvur etadilar. Matn so'zlarining tushuncha sifatida idrok etilishi o'z madaniyati, etnografik hayot tarzi va ijtimoiy tuzilishi jihatidan bir-biridan farq qiladigan xalqlar tilida bitilgan matnlarni tarjima qilish imkoniyatini beradi.

Badiiy asar yaratgan yozuvchi asar qahramonlarini, undagi muayyan muhit, hodisa va shu kabilarni tasvirlar ekan aksariyat hollarda, ushbu ob'yektni tafsilotlarga bo'lib ko'rsatadi. Misol tariqasida «Ikki katta deraza yoritib turgan baland shiftli katta xonaning qoq o'rtasida oyoqlari o'yma naqshli, to'g'ri burchakli qora stol turar edi» jumlasini olaylik. Bunday matn nafaqat tushuncha sifatida idrok etiladi, balki o'quvchi ongida aniq tasavvur shakllanishiga omil bo'ladi. Tarjimon so'z vositasida chizilgan manzarani ko'radi, xona ham, stol ham yozuvchi qalami bilan nisbiy konkretlikka ega bo'ladi. Asar qahramonlari, harakat ro'y berayotgan joy, manzara, tabiat hodisasi kabilarga oid har qanday tafsilot –konkretlashtirish va individualashtirish vositasi bo'lib, tarjimonning matnni aniq tasavvur bilan idrok etishiga turtki beradi. Yozuvchi tasvirni tafsilotlarga bo'lib ko'rsatar ekan, mavhum tushunchani individual tushunchaga aylantiradi. Ushbu individuallikda umumlashtirilgan narsalar ham bisyor bo'lishi mumkin, albatta. Yozuvchi real namoyon bo'ladigan ko'p narsalarni muayyanlashtiradi, yagona bir tasvirga umumlashtiradi va adabiy asarning badiiy voqeiylikdagi ushbu tasvir yagona va konkret bo'lib qoladi.

Tarjima qilinishi kerak bo'lgan jumla zamiridagi semantik hamda his-tuyg'u va ta'sirchan axborotni idrok etgach, tarjimon, mazmun hajmini to'la saqlab qolishga intilganicha, ushbu axborotni tarjima tilining moddiy birliklari vositasida qaytadan yaratadi. U asliyatning har bir so'zi yoki so'z birliklariga mos keladigan so'z yoxud so'z birligini qidirmaydi (ayrimlar shunday qilish kerak deb o'ylaydilar), aksincha matn ma'nosini qaytadan va endi tarjima tilida ifodalaydi.

Asar matnini qaytadan ifodalab chiqish jarayoni yakuniga yetgach, tarjimani identifikasiyalash, ya'ni tarjima matniga ishlov berishga (uni sayqallashtirishga) o'tiladi. Tarjima jarayoni pirovardida ma'nosi hamda funksional-uslubiy va g'oyaviy-badiiy mazmuni jihatidan asliyatga aynan o'xshash (adekvat) badiiy asar yaratiladi. Bunda, tarjima qilingan har bir jumla va abzas asliyatdagi tegishli matn bilan sinchiklab taqqoslanadi, solishtirib chiqiladi. Bu esa, o'z navbatida, axborotning yo'qotilgan qismini topishga omil bo'ladi. Ayni shu davrda kerakli so'z qidirish, sintaktik manzaraga aniqlik kiritish, funksional-uslubiy va janrga oid muvofiqlik, voqealarni to'g'ri tasvirlash, so'z o'yini, o'zbek adabiyotida o'ziga xos hodisaga aylanishi kutilayotgan tarjimaga yakuniy sayqal berish bilan bog'liq «ijod azoblari» boshlanadi. Davomiyligi asliyat matnining hajmi, til va adabiyotga oid qiyinchiliklar, shuningdek, tarjimon mahorati va tajribasiga bog'liq bo'lgan ushbu davrda qo'lyozma ustida olib borilgan ishlar nihoyasiga yetadi. Qayta o'qib chiqilganida esa unga deyarli sezilmas tuzatishlar kiritiladi.

Og'zaki tarjimonga oldindan ko'rgan tayyorgarligi yordam bera olishi mumkin xolos. Shu bois, muhtaram buyurtmachi, tarjimon taklif qilingan seminar yoki muzokaralarda gap nima to'g'risida borishi va tarjima mavzusi xususidagi materiallar so'ralsa ajablanmang. Bu tarjimonning malakasi past ekanligidan emas, aksincha bunday savollar tarjimonning professional ekanligi, o'z ishiga vijdonan yondashayotganligi haqida dalolat beradi. Shuning uchun ham tarjimonga (imkon qadar oldindan) tarjima mavzusiga oid, qaysi tilda (chet yoki o'zbek tilida) yozilgan bo'lishidan qat'iy nazar turli materiallarni, xususan: reklama

prospektlari, texnik tavsiflar, tadbir dasturi, ekranda namoyish etiladigan materiallar (prezentasiyalar), hattoki tadbirga doir oldin olib borilgan yozishmalarni havola etish lozim. Tayyorgarlik ko'rish uchun materiallar bo'lmasa tarjimon Internet vositasida tayyorgarlik ko'rish mumkin, albatta, biroq buyurtmachi tomonidan havola etilgan materiallar ko'proq foydalidir, negaki ushbu ma'lumotlar tarjima mavzusining mazmuni va leksikasini aniqroq tasvirlab beradi.

Bozorning har bir segmenti, qo'yingki har bir sohasida aksariyat befoyda an'ana va yolg'on-yashiqlar bor. Masalan radio va teleuskunalar sotadigan sotuvchilar do'konlarida mavjud jamiki texnika Yaponiyada tayyorlangan deb, yoymachilar esa jinsini turklarniki, pardoz-andoz buyumlarini fransuzlarniki, poyafzalning hammasi Italiyadan keltirilgan deb xaridorlarni ishontirishga urinadilar. Xaridorlar esa, o'z navbatida, sotuvchilarning bunday bayonotlari marketingcha usul ekanligini yaxshi tushunadilar. Malakali texnik adabiyot tarjimonlari, odatda bitta, yetarligha tor sohaga ixtisoslashadilar. «Texnik, yuridik, iqtisodiy, tibbiyotga oid va har qanday boshqa matnlarni tarjima qilaman» kabi e'lonlar professional tarjimonlarda shubha tug'diradi. Har bir maktab o'qituvchisi rus tili, matematika, geografiya va rasm darslarini bir xilda yaxshi o'qita olishi ehtimoldan qanchalik yiroq bo'lsa, bunday tarjimon mahoratiga ishonish ham shu qadar qiyindir.

Ma'lumki, til bu bizga meros bo'lib qoladigan madaniyatning dalili hamda uning bir qismidir. Darhaqiqat, xalqning madaniyati dastlab uning tilida aks etadi, aynan tilgina mazkur madaniyatning sirli qirralarini so'zlar orqali ochib beradi. Mutaxassislarning fikricha, turli xalqlar konseptlari bir-biridan farqlanadi. Dunyoda semantik jihatdan bir-biriga to'la mos keluvchi tillarning o'zi yo'qdir. Lekin qisman bo'lsa ham, semantik jihatdan mos keluvchi tillar mavjuddir. Tillar semantikasining ayrim jihatlari bir-biriga o'xshamasligining sababi– turli xalqlarning madaniyati, urf-odatlar, ilmiy-texnikaviy jarayoni, yashash sharoitlari turlicha ekanligi bilan izohlanadi. B. Genzel va M. Grevzlar ham: "Boshqa madaniyat egalarining dunyoqarashi, o'ylash, fikrlashlari borasida tadqiqot olib borar ekanmiz, biz nafaqat ular haqida, balki o'zimiz va o'z madaniyatimiz borasida ham e'tibor bermagan narsalarimiz haqida bilib olamiz", degan fikrlarni keltirib o'tadilar.[11]

Tilshunoslikda ritorika mavzusining ko'pgina qirralari, turli xalqlar tillarida uning milliy-madaniy xususiyatlari olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lsa-da, lekin ingliz va o'zbek tillari nutq madaniyati ritorik aspektida qasam ichishning milliy-madaniy xususiyatlari muammosi yoritilmaganligini kuzatish mumkin. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ham tilshunoslikning ushbu muammosini ochib berishdan iborat.

Oxford Thesaurus of English lug'atida ritorika so'zining sinonimik qatoriga oratory, eloquence, power of speech, command of language, expression, way with words, delivery, diction kabi so'z va so'z birlikmalar keltirilgan. Mazkur termin qadimda voizlik, balog'at san'ati, kalom ilmi, farosat ilmi, shirinso'zlik, ifodalilik, so'zga chechanlik, ishontirish san'ati kabi nomlarga ega bo'lsa-da, zamonaviy manbalar uni ritorika, so'zga chechanlik san'ati deb nomlaydi. O'zbek tilining izohli lug'atida ritorika so'zi bu antik davrda va keyingi davrlarda notiqlik san'ati va umuman badiiy nasr haqidagi fan, notiqlik nazariyasi va san'ati, balandparvoz, tumtarogli, lekin quruq, mazmunsiz nutq, bayon", deb izohlangan.[12]

XULOSA

Bizning fikrimizcha, ritorika bu fikrni ifodali, ma'noli, ta'sirchan bayon eta olgan holda tinglovchilarga ta'sir etish, ularni mavzuga jalb qilish, qiziqтира olish va savobli ishlarga qo'l urushlariga unday olish san'atidir. Ritorika so'zlovchidan o'z tinglovchisini o'z maqsadlari sari yetaklash, ergashtirish, uni ishontira olish, uning ongiga va xatti-harakatlariga madaniyat doirasidan chiqmagan holda ta'sir o'tkaza olishlilikni talab qiladi.

Ritorika so'zlovchidan o'z tinglovchisini o'z maqsadlari sari yetaklash, ergashtirish, uni ishontira olish, uning ongiga va xatti-harakatlariga madaniyat doirasidan chiqmagan holda ta'sir o'tkaza olishlilikni talab qiladi.

Yu.V. Rojdestvenskiyning fikricha, hozirgi kun ritorikasi xujjatlarni yozish va yuritish, monolog va dialoglarni ifoda etish qonun-qoidalarini, diskussiya, polemikalarni o'z ichiga oladi. Mazkur maqolada oddiy so'zlashuvda, ya'ni dialoglardagi ritorikaning xususiyatlari tadqiq etiladi. Ritorik aspektida, insonni biror-bir fikrga ishontirish, ma'lum bir ishga undashda qasam ichishning ham o'ziga xos ahamiyati borligi kuzatiladi. Qasam so'zi o'zining haqligi, so'zining to'g'riligi va shu kabilarni tasdiqlash, unga boshqalarni ishontirish uchun muqaddas narsalar, kimsalar nomini og'izga olib aytiladigan mas'uliyatli so'z, ont kabi izohlanadi.[13] So'zlovchi qasam ichar ekan, u o'z so'zlarini rost ekanligini isbotlashga, tinglovchilar undan shabhanmasliklariga harakat qiladi. Bunda u o'ziga eng yaqin, eng aziz bo'lgan insonlar, predmetlar, ilohiy kuchlarni o'rta qo'yib qasam ichishi kuzatiladi. Natijada, tinglovchining so'zlovchiga bo'lgan shubhalari kamayadi va ishonch tuyg'ulari oshadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Педагогикадан атамалар луғати. — Тошкент: Фан, 2008. — 196 б.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. Зебуннисо-Кониғил. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. — 704 б.
3. Базаров Т.Ю., Ерофеев А.К., Шмелов А.Г. Коллективное определение понятия «компетенции»: попытка извлечения смысловых тенденций из размытого экспертного знания // Вестник Московского университета. — Москва, 2014. № 1. Серия 14. Психология. — С. 87–99.
4. Алиев И.Т. Педагогнинг касбий компетентлиги // Узлуксиз таълим тизимида ўқитувчиларни касбий-педагогик компетентлигини ривожлантириш муаммолари ва истиқболлари: Респ. илмий-амалий анжумани материаллари. — Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2013. — 55 б.
5. Маннопов Ж., Холматова А. Касб таълими ўқитувчисининг мустақил педагогик фаолият юрита олиш компетентлигини шакллантириш // Узлуксиз таълим тизимида ўқитувчиларни касбий-педагогик компетентлигини ривожлантириш муаммолари ва истиқболлари: Респ. илмий-амалий анжумани материаллари. — Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2013. — 209 б.
6. “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик” модули бўйича ўқув-услубий мажмуа. — Тошкент, 2017. — 230 б.
7. Марина О.А. Структурные компоненты иноязычной профессиональной компетенции как профессионального стратегического ресурса // Педагогические образование и наука. — № 5. — Москва, 2014. — 113 р.
8. Закинов Э. Ю. Коммуникативность как базис человеческого общения // Педагогические образование и наука. — № 6. — Москва, 2014. — 82 б.
9. Мустафаева Ҳ. Инглиз тили грамматикасини ижтимоий-гуманитар факультетлар талабаларига ўргатишнинг лингводидактик хусусиятлари: Дис. пед.ф.н. — Самарқанд, 2003. — 8 б.
10. Мадрахимов Т. Инглиз тили сўзлашув нутқининг функционал-семантик хусусиятлари: Дис. фил.ф.н. — Тошкент, 2008. — 154 б.
11. Дондокова Р.П. Сущностная характеристика и структура коммуникативной компетентности // Вестник Бурятского Государственного университета. 1.1. 2012. — С. 19. Электронный ресурс: — URL: <file:///C:/Users/LinK/Downloads/suschnostnaya-harakteristika-istruktura-kommunikativnoy-kompetentnosti.pdf>. Дата обращения: 29.09.2019
12. Дондокова Р.П. Сущностная характеристика и структура коммуникативной компетентности // Вестник Бурятского Государственного университета. 1.1. 2012. — С. 19. Электронный ресурс: — URL: <file:///C:/Users/LinK/Downloads/suschnostnaya-harakteristika-istruktura-kommunikativnoy-kompetentnosti.pdf>. Дата обращения: 29.09.2019

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI BADIY ASARLARNI IFODALI O'QISHGA O'RGATISH TEXNOLOGIYALARI

TECHNOLOGIES OF TEACHING ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS TO EXPRESSIVE READING OF WORKS OF ART

ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Baydjanov Bekzod Xaitboyevich¹, Xolmatova Shahnoza Ilyosxon qizi

¹Baydjanov Bekzod Xaitboyevich

– Farg'ona davlat universiteti Pedagogika va psixologiya fakulteti dekani, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

²Xolmatova Shahnoza Ilyosxon qizi

– Farg'ona davlat universiteti Ta'lim va tarbiya nazariyasi (Boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi magistranti.

Annotatsiya

Boshlang'ich sinif o'quvchilarida kitobga, kitobxonlikka mehr uyg'otish, bolalar qalbini kitob bilan oshno qilish dolzarb masalalardan biri sifatida qaraladi. Badiiy asarlarni o'qib o'rganish orqali bolalar yaxshi-yomonni, oq-u qorani, past-balandni ajratishni o'rganadi. Ezgulikka muhabbati oshib, yovuzlikdan nafratlanadi. Shu o'rinda, badiiy asarlarning ham o'ziga xos tur va yo'nalishlari mavjud bo'lib, boshlang'ich sinif o'quvchilarining yosh xususiyatlaridan kelib chiqib, ularga mos va xos asarlarni tanlash va ularni to'g'ri, aniqlik, ravon o'qishga o'rgatish ham pedagogdan yuksak pedagogik mahoratni talab etadi. Kitob mutolaasi, birinchi navbatda, o'quvchilar tasavvurini shakllantiradi. Bizning har bir harakatimiz, o'ylagan o'yimiz ma'lum bir tasavvurga asoslanadi. Biror narsa, voqea, predmet voqealanishi uchun ham avvalo, bizning tasavvurimiz g'alviridan o'tishi kerak bo'ladi. Ya'ni, bizning tasavvurimiz aralashmagan voqelik mavhumlikdir. Hayotning eng muhim jihati shundaki, o'quvchi nimani tasavvur qilsa, o'shangagina erishadi. Inson tasavvuri reallikni yaratadi. Tarixda yuksak kashfiyotlar qilgan daholar o'z tasavvur doiralaridan ortig'iga ega buyuk insonlar bo'lishgan. Kitob mutolaasi jarayonida o'quvchining tasavvuri ishlaydi. U uzoq o'tmishni, kelajakni tasavvur qiladi. Zamondoshlari hayotini tasavvurida gavdalantiradi. Bu jarayon teleekrandagi jonsiz surat shaklida emas, o'quvchining ongida, tasavvur olamida sodir bo'ladi. Va o'z-o'zidan o'quvchining ongida ham o'zgartishlar yasashga qodir bo'ladi. Shu sababli ushbu maqolada aynan bolalarni badiiy asarlarni sevib o'qishga va ongli ravishda ifodali o'qishga o'rgatish xususida so'z boradi.

Аннотация

Привитие младшим школьникам любви к книгам и чтению, приобщение детских сердец к книгам рассматривается как один из актуальных вопросов. Читая художественные произведения, дети узнают хорошее и плохое, черное и белое, учатся различать высокое и Низкий. У него возрастает любовь к добру и он ненавидит зло. В этом пункте существуют также конкретные виды и направления художественных произведений, исходя из возрастных особенностей учащихся начальных классов, подходящие для них и подбирающие конкретные произведения и обучающие их правильному чтению, точно, бегло и требует от педагога высокого педагогического мастерства. Чтение книги, прежде всего, формирует воображение учащихся. Каждое наше действие и мысль основывается на определенной идее. Чтобы что-то, событие, предмет стали событием, оно должно сначала пройти через наше воображение. То есть реальность без нашего воображения — это абстракция. Самый важный аспект жизни состоит в том, что то, что ученик себе представляет, он может достичь. Человеческое воображение создает реальность. Гении, совершившие великие открытия в истории, были великими людьми, обладавшими не только своим воображением. Воображение читателя работает в процессе чтения книги. Он воображает далекое прошлое и будущее. Он воплощает жизнь своих современников в своем воображении. Этот процесс происходит не в виде безжизненной картинке на экране телевизора, а в сознании читателя, в мире воображения. И сама по себе она способна произвести изменения в сознании ученика, поэтому данная статья посвящена обучению детей читать художественные произведения с любовью и читать осознанно и выразительно.

Abstract

Instilling a love for books and reading in primary school students, familiarizing children's hearts with books is considered as one of the urgent issues. By reading works of art, children learn good and bad, black and white, learns to distinguish between high and low. His love for goodness increases and he hates evil. At this point, there are also specific types and directions of artistic works, based on the age characteristics of primary school students, suitable for them and choosing specific works and teaching them to read correctly, accurately, fluently also requires high pedagogical skills from the pedagogue. Reading a book, first of all, shapes the students' imagination. Each of our actions and thoughts is based on a certain idea. In order for something, an event, an object to become an event, it must first pass through our imagination. That is, the reality without our imagination is an abstraction. The most important aspect of life is that what a student imagines, he can achieve. Human imagination creates reality. Geniuses who made great discoveries in history were great people who had more than their imagination. The reader's imagination works in the process of reading a book. He imagines

the distant past and the future. He embodies the life of his contemporaries in his imagination. This process takes place not in the form of a lifeless picture on the TV screen, but in the mind of the reader, in the world of imagination. And by itself, it is able to make changes in the mind of the student. Therefore, this article is about teaching children to read works of art with love and to read consciously and expressively.

Kalit so'zlar: mutolaa madaniyati, kitob, kitobxonlik, ifodali va ongli o'qish, masal, she'r, maqola

Key words: reading culture, book, reading, expressive and conscious reading, parable, poem, article

Ключевые слова: культура чтения, книга, чтение, выразительное и сознательное чтение, притча, стихотворение, статья

KIRISH

Mutolaa madaniyati kishining manbaani to'laqonli tushunishi, undan estetik zavq olishi, muallif fikri va g'oyasini anglashi hamda uni baholay olishi kabi xususiyatlarga ega bo'lishini ta'minlaydi. Kitobni tanlash, uni tez o'qish, avaylab saqlash, shaxsiy kutubxona tashkil etish, o'qilgan kitoblarni boshqalarga tavsiya eta olish ham mutolaa madaniyatiga kiradi. Demak, mutolaa madaniyati insonni bevosita amaliyotga kirishish, hayot bilan uyg'unlashish, ma'naviy foyda olishga yo'naltiradi. Bugungi shiddatli va murakkab globallashuv davrida yuzaga kelayotgan mafkuraviy xatarlar va tahdidlarga qarshi kurashish kitobxonlik madaniyatini yanada yuksaltirish, ayniqsa, bolalar va yoshlarni kitobga oshno qilish, kutubxonalarda mutolaani rag'batlantirish kabi qator dolzarb masalalar yechimi bilan chambarchas bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 yanvarda imzolangan — kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risidagi farmoyishi ana shu ezgu ishlarni yangi, yanada yuksak bosqichga ko'tarishga qaratilganligi bilan g'oyatda ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Respublikamizda mutolaa madaniyatini, mutolaa texnologiyasi, mutolaa darajasi va intensivligi asosida shakllantirishga doir bir qator ilmiy ishlar olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, ularning fikricha, mutolaa madaniyatining muhim tarkibiy jihatlari undagi ixtiyoriylik, ta'lim olishda onglik, faoliyat turini erkin tanlash, o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyoji tamoyillari bilan bog'liq bo'lib, bu zamonaviy yondashuv o'quvchi shaxsini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Metodist olim M.Mirqosimova ko'rsatib o'tganiday: "Adabiy tahlil she'r yoki nasriy asarni ifodali o'qishdan boshlanadi". O'qish davomida ijodkor yaratgan tafakkur tizimi anglanadi, o'zlashtiriladi, muhokama qilinadi, kitobxon ko'z o'ngida yaratilgan poetik manzarani yaratishda shoir yoki yozuvchi qo'llagan tasviriy vositalarga sirtidan ahamiyat berilmaydi, asosiy e'tibor o'qish jarayonida mazmunga, obrazning ichki ma'nolariga jalb etiladi.

Rus olimi N.I.Kudryashev badiiy asar o'qishning uch asosiy metodini tavsiya etadi: tahlil etish, talqin qilib sintezlash, birlashtirish. Badiiy asar o'qish haqidagi o'z talqinlarini davom ettirib, ijodiy o'qishga alohida urg'u beradi. Bundan tashqari ifodali va sharhli o'qish, o'qituvchi va o'quvchining so'zlashuvi, o'quvchilar bilan suhbat, badiiy asar va hayotiy kuzatishlar asosida topshiriqlarni muhokama qilish, savol va rejalar tuzish mutolaa madaniyatini tashxislashda asosiy omildir. V.V.Ivanixin o'quvchilarga o'qituvchi beradigan izoh va sharhlar haqida gapirib, o'quvchidan uning shaxsiy, ko'pincha tushuntirib bo'lmaydigan holatlaridan, ba'zida esa g'alati savollaridan kelib chiqish lozimligini uqtiradi.

MUHOKAMA

Masal, axloqiy mazmunni kinoyaviy obrazlar orqali aks ettiradigan badiiy asardir. U ko'proq she'riy tarzda yoziladi. Masalda inson xarakteriga xos xususiyatlar kinoyaviy obrazlar — hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan oxirida qissadan xissa, ya'ni ibratli xulosa chiqariladi. Bu o'quvchilarni axloqiy tomondan tarbiyalashga katta imkon beradi. Masalda fikrning qisqa, lo'nda, chiroyli va ifodali tasvirlanishi, tilining o'tkirligi va xalqchilligi o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirishda muhim material hisoblanadi. Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pyesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa va mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

Boshlang'ich sinflarda masalni o'rganishda bolalarni masalni ifodali o'qishga va uning mazmunini qisqa, ba'zan bir necha so'z bilan aytib berishga (masalni to'liq qayta hikoya qildirish tavsiya etilmaydi), ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aytib, o'zaro qiyoslashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Masalning allegorik mazmuniga to'xtalmasdan, bosh personaj obrazini tahlil qilishga kirishiladi. 1- sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o'xshash kulgili hikoya kabi qabul qilsalar, 2- sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o'zaro

munosabatlari ba'zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, ko'proq she'riy tarzda bo'lishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydilar. Masal tili ustida ishlaganda, o'quvchilar nutqini boyitish uchun unda ishlatilgan obrazli iboralar, badiiy vositalar o'quvchilarga mustaqil toptiriladi: o'quvchilar o'qituvchi bergan gap yoki iborani masaldagi ibora bilan almashtiradilar. Masalan, Shukur Sa'dullaning "Laqma it" masalining tili ustida ishlash jarayonida o'qituvchi qish kelib sovuq boshlandi. Bo'ron turdi gaplarini beradi, o'quvchilar gaplarini topib aytadilar. Masal tahlil qilinayotganda voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif tuzish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni tavsiya qilish maqsadga muvofiq. Personajga xarakteristika berishda uning xatti-harakati bilan birga, tilning o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, avtor tilini yaxshi tushunish, xar bir personajning individual xarakterini hisobga olish zarur. Masalan, "Laqma It" masalini o'qiganda, laqma itning yalinib-yolvorishi, mushukning to'g'riso'zligi muomalasi orqali ifodalandi. Dialogli masallarni rollarga bo'lib o'qish, insenirovka qilib, aytdirish maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmali ta'limning asosiy formasi lirik she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham, she'riy hikoyani ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhimdir, shuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahrg'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Bolalar she'rni o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishlari, she'r ritmini buzmasliklariga erishish lozim. She'r mazmuni ham, boshqa janrdagi badiiy asarlar kabi, savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi. O'quvchilarga she'rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi (o'quvchilar darsda ifodali o'qimagan she'rni uyda ifodali yod aytib berishga tayyorlanishni tavsiya etilmaydi).

Bolalar she'rni yoqtiradilar. She'riy nutq yengil yodlab olinadi, estetik his-tuyg'u uyg'otadi, kichik yoshdagi o'quvchilar saviyasiga mos bolalar bop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar, keyin yoddan ifodali o'qiyladilar.

Ilmiy-ommabop maqolalarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayoti haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat. Ilmiy prozada real muhit faktlarini kuzatish natijasining mantiqiy umumlashmalari va xulosalari xisoblangan aniq tushunchalar aks ettiriladi. Ilmiy-ommabop maqolalar bolalarni gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

NATIJALAR

O'qituvchi bolalarning his-tuyg'ularini o'stiradigan kitoblarni o'qib berish orqali mustaqil mamlakatimiz, uning go'zal shaharlari, qishloqlari, milliy urf-odatlarini, qadriyatlarini, o'tmishi, insonlarning orzu-istaklari bilan tanishtiriladi. Ularda bilimga havas uyg'otadi. 2-sinfda o'quvchilar kichik hajmdagi asarlarni o'qituvchining yordami va topshirig'i asosida mustaqil o'qishga o'tadilar. Bu sinfda 2 haftada bir marta sinfdan tashqari o'qish darsi o'tkaziladi. Ona – vatan va ota-bobolar jasorati, o'simliklar, qushlar hamda hayvonlar haqidagi asarlarni o'qituvchi topib, tanlab o'quvchilarga o'qishga tavsiya etadi. 3 va 4-sinflarda sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'quvchilarning mustaqil o'qishlari uchun kishilarning hayoti, yorqin tasvirlangan, ularning ma'naviy-ahloqiy turmush tarzi aks ettirilgan badiiy va ilmiy-ommabop asarlar tavsiya etiladi. 3-4 sinflarda sinfdan tashqari o'qish darslari ikki haftada bir marta o'tkaziladi. Bu sinflarda o'qituvchi sinf kutubxonasida kerakli bo'lgan o'quvchilar yoshiga mos kitoblarni to'plashni davom ettiradi. Sinfdan tashqari o'qish burchagi turlicha bezalishi mumkin. Bunda o'qituvchi va o'quvchi hamkorlikda ish olib boradi. Badiiy va ilmiy-ommabop asarlar mustaqil ravishda va izchil o'qib borilsagina o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga, shakllantirishga xizmat qiladi. Sinfdan tashqari o'qish bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, bog'lanishni, nutqni o'stirish, adabiy – estetik tafakkurni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Bolalar adabiyoti avvalo o'zining qiziqarli mazmuni, badiiy obrazlarining go'zalligi, tilning ifodaliligi, she'riy so'zlarning musiqaviyligi bilan bolalarga quvonch baxsh etadi. Ayni vaqtda u bolalarga tarbiyaviy ta'sir ham ko'rsatadi. Bolalar adabiyoti o'quvchiga jonajon o'lka tabiatini,

PEDAGOGIKA

kishilarning mehnati, hayoti, ularning qilayotgan ishlari va ko'rsatayotgan qahramonliklarini, bolalar hayotidan olingan voqealarni, bolalarning o'yinlari, ertaliklari, orzu istaklarini hikoya qilib beradi. Bu borada ertaklar katta ahamiyatga ega. Xalqimizning tarixi, uning urf odatlari, moddiy va ma'naviy boyliklari barcha orzu istaklari ming yillar davomida yaratilgan ertaklarda saqlanib kelmoqda. Kishilar o'z orzu havaslarini yosh avlodda o'g'il-qizlarida ko'rishni istaydilar. Shu sababdan ham o'quvchilarga ertaklarni o'qishga tavsiya qilinadi. Ertak o'qigan bola qiyinchilikni yengishga, botir, jasur bo'lishga intiladi. O'quvchi yer yuzidagi barcha insonlarning men bir bo'lagiman, men o'z xalqimga qilayotgan ishlarim bilan ularga munosib bo'lib ulg'ayishim kerak, desagina o'z xalqini munosib farzandi bo'la oladi. Ertaklar yosh avlodni ana shu ruhda tarbiyalaydigan baynalminal badiiy quroldir. "Uch og'ayni botirlar", "Zumrad va Qimmat", "Egri va To'g'ri" kabi bir qator ertaklar o'quvchilarning sevimli ertaklaridir. O'quvchilar bu ertaklardan kishi o'z mehnatiga ishonib yashashi kerakligini, birovning boyligiga hasad bilan qaramaslik kerak degan hayotiy xulosalarni o'qituvchi yordamida tushunib yetadilar.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, kitob inson uchun eng yaxshi hamroh, eng dilkash suhbatdosh. Badiiy asarlarni o'qish orqali inson o'zidagi kamchilik va xatolarini anglaydi, to'g'ri fikrlay oladi, estetik zavq oladi, muammolariga yechim topoladi. Bir so'z bilan aytganda, ma'naviy olamini yuksaltirib, yuksaklarga undaydi. Kitobga bo'lgan oshnolikni, poydevorini yoshlikdan, aynan boshlang'ich sinfdan qo'yimoq darkor. Shu o'rinda, pedagog zimmasiga ham bir qator vazifalar yuklanishi va ushbu vazifalarni pedagog ham sidqidildan bajarmog'i lozim. Bolalar misoli bo'm-bo'sh qop. Qopni nima bilan, qanday tarzda to'ldirish pedagogning salohiyati va kompetentligiga bog'liq. Shunday ekan badiiy asarlarga oshnolikni, ularni to'g'ri va ongli o'qishga o'rgatishni, bu orqali yuksak saviyali kadrlar yetishtirishga bir tamol toshini qo'yayotganini his qilgan holda jonbozlik ko'rsatmoqlik har bir pedagog uchun yuksak ma'suliat va javobgarlik sifatida qaralmog'i lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbek xalq maqollari. Toshkent, 1978. – 288b. (Uzbek folk proverbs. Tashkent, 1978. - 288 p)
2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor – T., O'qituvchi, 1990 (Jumaboyev M. "Children's literature and folklore". - T., Teacher, 1990)
3. S. Inomxo'jayev, A. Zunnimov. Ifodali O'qish asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 1978. (S. Inomkhojaye, A. Zunnimov. Fundamentals of Expressive Reading. - Tashkent: Teacher, 1978).
4. Matchonov S., Shojalilov A., Gulomova X., Sariyev Sh. Dolimov Z. O'qish kitobi 4-sinf uchun darslik. – Toshkent: "Yangiyo'l poligraf servis" 2013. 83 (
- 5 Matchonov S., Shojalilov A., Gulomova Kh., Sariyev Sh. Dolimov Z. "Reading book": textbook for 4th grade. - Tashkent: "Yangiyo'l polygraph service" 2013. 83)
6. T. G'afarova va boshqa. O'qish kitobi (1-sinf uchun darslik). - T.: Sharq, 2009. (T. Gafarova and others. Reading book (textbook for 1st grade). T.: Sharq, 2009).
7. B. Ma'qulova, Sa'diyeva. Sinfdan tashqari O'qish mashg'ulotlari (I -sinf o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma). - T.: "O'qituvchi", 1997. (B. Ma'qulova, Sa'diyeva. Out-of-class reading exercises (Methodical guide for I-grade teachers). - T.: Teacher, 1997).
8. B. Ma'qulova, T. \. Kitobim - oftobim (1 -sinf sinfdan tashqari O'qish kitobi). - T.: "O'qituvchi", 1999. (B. Ma'kulova, T. \. My book is my sun (Reading book out of class). - T.: "Teacher", 1999).

BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA FANI O'QITUVCHILARINING SPORT TURIZMIGA TAYYORLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗКУЛЬТУРЫ К СПОРТИВНОМУ ТУРИЗМУ****SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE PREPARATION OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS FOR SPORTS TOURISM****G'ofurov Azizbek Umarjonovich¹****¹G'ofurov Azizbek Umarjonovich**

– Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining sport turizmiga tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari, jamiyadagi turli islohotlarni rivojlantirish to'g'risidagi fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Аннотация

В данной статье описаны особенности подготовки будущих учителей физической культуры к спортивному туризму, мнения о развитии различных реформ в обществе.

Abstract

This article describes the peculiarities of training future physical education teachers for sports tourism, opinions on the development of various reforms in society.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-iqtisodiy, mustaqil ta'lim, zamonaviy dunyoqarash, ijtimoiy zarurat, uzluksiz ta'lim, jismoniy tarbiya o'qituvchilari, innovation va raqamli, ta'lim standartlari, Ta'lim va tarbiya, ilmiy-metodik.

Ключевые слова: социально-экономическое, самостоятельное образование, современное мировоззрение, социальная необходимость, непрерывное образование, учителя физической культуры, инновационные и цифровые, образовательные стандарты, образование и обучение, научно-методические.

Key words: socio-economic, independent education, modern outlook, social necessity, continuous education, physical education teachers, innovative and digital, educational standards, Education and training, scientific-methodical.

KIRISH

Bugungi kunda zamonaviy shaxs tushunchasi hamda jamiyatda shaxsning faolligi to'g'risidagi fikrlar bahsli munozaraga aylanmoqda. Ijtimoiy- madaniy jarayonlarda shaxs erkinligi chegaralanganligi zamonaviy odam tushunchasini rad etib, u «agar u sayohat jarayonlarni boshidan o'tkazmasa» o'zining «zamonning o'zgaruvchan individi» sifatida tasavvur qila olmaydi.[1] Bu esa zamonaviy shaxs tushunchasiga umuman mos kelmaydigan asosdir. Insonning sayyoh sifatida o'z manzilini ma'lum muddat tark etishi, insonning dunyo bo'ylab amaliy faoliyati uning ongi, intellektual, estetik, ijtimoiy-madaniy qarashlari o'zgarishini ta'minlaydi.

Turli jamiyat boshqaruvi davrlarida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barqaror rivojlanishi uchun shaxsning burchi va majburiyatlarini bajarishi, uning intellektual salohiyati, bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish kabi omillar muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu borada davlat va jamiyat hayotining yuqori sifatini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan sohalar asosiy rol o'ynay boshlaydi. Bu borada B.Fouller turizm madaniyatining muhim omillaridan biri – bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish va zamonaviy faoliyatni tashkil etilganligini quyidagi omillar bilan izohlaydi:[2:17]

–globallashuv natijasida dunyo eklektik makonga aylandi;

–ilmiy-texnika inqilobi aloqa vositalarini rivojlantirdi, ular esa odamlar va hududlar o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy, siyosiy chegaralarni qisqartirdi, bu jarayonlar informasion madaniyatga ehtiyojni oshirdi.

–«madaniyat iste'mol»i tushunchasi, bo'sh vaqtning yangi yo'nalishlari va undan foydalanish etikasi shakllandi;

–turizmning keng faoliyat turiga aylanishi bo'sh vaqtni chet elda o'tkazish odatlarini vujudga keltirdi.

Turizm madaniyatida ijtimoiy tuzum, ommaviy axborot vositalari, yangi texnologiyalarning rivojlanishi bo'sh vaqtning mazmuni, harakatchanlik, amaliyot, faoliyat bilan izohlanadigan

tushunchadir. Bundan tashqari, jamiyatda shaxsning ichki rivojlanish omillari va shaxslararo o'zaro ta'sir, madaniyatlararo muloqot, murakkab iqtisodiy va sosiomadaniy fenomendir.[3:20] Jamiyatning o'zgarib borishi natijasida intellektual va ijodiy salohiyatni rivojlantirishga qaratilgan yangi turdagi turizm madaniyatiga ega shaxs shakllana boshladi, deb aytishimiz mumkin. Iqtisodiy faoliyatning ustuvorligi tovarlarni ishlab chiqarishdan xizmatlar sohasi hisoblangan turizm sohasiga o'tdi, bu esa samaradorlik va o'sish manbalari, ma'lumot va bilimlarning to'planishida namoyon bo'ladi. Turizm - madaniyatlar almashinuvi inson bilimlarini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan gnoseologik yo'nalish hisoblanadi. Dunyo mamlakatlari va boshqa etnoslar haqida ma'lumot va bilimlarni to'plash, ulardan bahra olish turizm madaniyatining gnoseologik funksiyasini namoyon etadi.

Bugungi kunda turizm inson dunyoqarashini kengaytiruvchi omil sifatida o'rganilmoqda. So'nggi o'n yilliklardagi ijtimoiy-madaniy muhit, madaniy o'zgarishlar, ijtimoiy-madaniy harakatni idrok etishda yangi bosqichga ko'tarildi. Turizm orqali umummadaniyat haqidagi tasavvurning yuksalishi turizm madaniyati bilan hamohang holatda quyidagicha namoyon bo'ladi:

- shaxs, guruh va umumiy jamiyatning dunyoqarashini kengaytirish;
- ma'lum ijtimoiy makonning madaniyatiga tegishli har qanday muhitni qabul qilish;
- insonning yashash hududi va qoidalarining o'zgarishi va ularning global ravishda kengayishi;

Turistik madaniyatning muhim tarkibiy qismi bo'lgan estetik ehtiyoj ijtimoiy va semiotik haqiqat sifatida boshqa madaniyatga qiziqish va o'rganishni o'z ichiga oladi. Biroq, turizm madaniyatini belgilovchi omillari bo'lgan milliy qadriyatlarga amal qilinmasa inson va jamiyat munosabatlariga salbiy ta'sir etishi mumkin. «Globallashuvga ziddiyatlilik, ko'pqirralilik, dinamika va kutilmagan xususiyatlar xosdir. Bir tomondan u inson taraqqiyoti uchun ulkan imkoniyatlar olib kelsa, ikkinchi tomondan, ayrim davlatlar va xalqlarni iqtisodiy va siyosiy jihatdan boshqa davlatlarga qaram qilib qo'ymoqda. Bunday holat siyosiy jihatdan globallashuvning ziddiyatli, bir vaqtda ijobiy va salbiy, ko'p hududlarni qamrab oluvchi va lokal, birlashtiruvchi va bo'luvchi mohiyatga egaligi bilan bog'liq».[4:32] Bunday jarayonlarda turizm o'zining salbiy xususiyatlarini namoyon etishi, inson dunyoqarash darajasini pasaytirishi, inson ongini salbiy ma'lumotlar bilan to'ldirishi va ijtimoiy fikrni o'zgartirishi ham mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini sport turizmiga qiziqishlari ma'lum bir tartibda, qonuniyatlarga muvofiq shakllanadi va ro'yobga chiqadi. Asosan tarbiyaviy xarakterga ega turizmning mazmuni, uning rivojlanish xususiyatlari va istiqbollari inobatga olgan holda turizm pedagogikasida quyidagi ikkita bosh yo'nalishni ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) turizm sohasi mutaxassisini tayyorlash, ta'lim-tarbiya berish nazariyasi va amaliyoti;
- 2) turizm faoliyatida shaxsni rivojlantirish, ta'lim-tarbiya berish nazariyasi va amaliyoti.

Turizm faoliyatining tarbiyaviy vazifalarini quyidagicha ifodalash mumkin: altruistik hayotiy pozitsiyani tarbiyalash; shaxs barqarorligi, shaxs mustaqilligi, qiyinchilikka bardosh berish qobiliyati, qat'iyatlilik va iroda mustahkamligi, ochiqlik, insonlarga hurmat. Ushbu maqsadni amalga oshirish talabalarning shaxsiy harakatlarini tahlil qilish, o'z-o'zini va o'rtoqlarining harakatlarini baholash, o'zini o'zi bilishga intilish qobiliyatini rivojlantirish jarayonida ro'y beradi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini sport turizmiga tayyorlashning pedagogik jarayondagi o'rni uning bo'lajak mutaxassislarning ijtimoiy-madaniy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi va ko'maklashishi bilan belgilanadi. Jumladan, shaxsni shakllantirish ma'nosida umuminsoniy qadriyatlarni egallash, jahon madaniyati to'g'risida yaxlit va muqarrar tasavvurga ega bo'lish, ijodiy qobiliyatlarni aniqlash va rivojlantirishni nazarda tutadi. Ijtimoiy nuqtai nazardan, turizm talabalarning ijtimoiy madaniyat, ayniqsa, ijtimoiy muloqot va kommunikativlikni shakllantirishni taqozo qiladi.

Demak, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini sport turizmiga tayyorlashning pedagogik-psixologik asoslarini psixologik ta'sir ko'rsatish bilan birga ta'limiy-tarbiyaviy funksiyani bajarish orqali ularda turistik savodxonlik, turistik salohiyat, turistik faollik tushunchalari bilan bog'liq tushunchalar ekanligi namoyon bo'ldi. Shuningdek, turizm insonning o'zi yashab turgan joyini ma'lum muddatga tark etishi orqali sayohatlar, sarguzashtlar, davolanish, sport bilan shug'ullanish, tijorat maqsadlarida sayohat qilish, ziyorat qilish bilan izohlanishi asoslandi.

Shuningdek, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini sport turizmiga tayyorlash orqali ularga psixologik ta'sir ko'rsatish va bu orqali ularda mazkur faoliyatga aksiologik munosabatni shakllantirish mumkin bo'ladi. Turizmning aksiologik xususiyati uning madaniyati va ijtimoiy-psixologik mazmunini belgilaydi. Ushbu faoliyatning madaniy va gedonistik, evdomonistik xarakteri bo'lajak o'qituvchining

jismoniy, estetik, intellektual sohasiga ijobiy ta'sir etadi. Bu esa turizm faoliyatini milliy qadriyatlarga rioya qilish bilan birga, shaxning jamiyatda ijtimoiy mavqeini belgilash omiliga aylantirmoqda.

Bugungi kunda butun dunyo xalqlari madaniyatlari almashinuvi jarayonlari qadriyat sifatida e'tirof etib borilayotgan faoliyatning yangi shakllari bo'lgan ta'lim, turizm, shou-biznes, ommaviy madaniyat orqali yoyilmoqda. Jamiyatda bunday jarayonlarning jadallashishi industrial jamiyat rivojlanishi sabablarini keltirib chiqarishda muhim omil hisoblanadi.[6:113] Madaniyatlar almashinuvi davrida bo'lajak o'qituvchilarda "turistik savodxonlik"ni yuksalganligi sayohatlar davrida o'zining qat'iy pozitsiyasida turishiga xizmat qiladi. Shuningdek, xalqning turistik savodxonligi yuksakligi orqali progressiv jarayonlarning davlat tomonidan tartibga solib turilishi hamda qadriyatlarini saqlab qolish, tartibga solinishini ta'minlaydi. Turist sayohat davomida turli xalqlar madaniyati bilan tanishadi, tabiat go'zalligidan bahramand bo'ladi, shu sabab turistik savodxonlik shaxsda geografiya, biologiya, tibbiyot, tarix, geologiya, iqtisod, adabiyot, ma'naviyat va boshqa fanlar bo'yicha olgan bilim hamda malakalarini qo'llash imkonini yaratadi. Turizmga oid tadqiqotlardaziyorat turizmni bo'lajak o'qituvchini ruhiy-psixologik, estetik tarbiyalashdagi vazifasini alohida ta'kidlangan. Ziyorat diniy rasm-rusumlarni bajarish bilan birga amalga oshiradigan insonning turli muqaddas makonlarga sayohatidir. U kishining doimiy yashab turgan manzilidan uzoqlashgan holda sajda qilishga asoslangan diniy yoki dunyoviy muqaddas joylarga ziyorat qilishidir. Ziyorat estetik hissiyot orqali insonni ma'naviy va jismoniy kamolotga erishishiga ko'maklashadi. Insonlar muqaddas joy va narsalar bilan tanishadilar, ulardan ma'naviy ozuqa oladilar, har xil hodisalarga guvoh bo'ladilar. Bunday jarayonlar ziyoratchilarning dunyoqarashini kengaytiradi va barkamollikka erishishgako'maklashadi.

Umuman olganda, «bo'lajak o'qituvchilarni estetik jihatdan tarbiyalash murakkab va serqirra jarayon xisoblanib, insonning tafakkuri, dunyoqarashi bilan bog'liq jarayondir. Bu jarayonlarda estetika amaliy jihatdan o'zini turizm madaniyati orqali xam namoyon etishi mumkin».[7:22] Talabalar tabiatga sayohat qilishi natijasida go'zallikdan, ulug'vorlikdan bahramand bo'lishi bilan birga, uni nafosatli tarzda o'zlashtiradi. Turizmni faoliyatini baholashga qaratilgan bir qatorilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ularni ma'lum turdagi turizm uchun funksional muvofiqlikni hisobga olgan holdagi texnologik baho, farovonlik darajasini ko'rsatuvchi fiziologik baholash, estetik tarbiya ekanligini alohidata'kidlash zarur.

Bo'lajak o'qituvchilar faoliyatida turizmning estetiktarbiyahususiyatlari ma'lum ma'nodauningasosiyvazifalarini hambelgilab beradi. Anashuvazifalar quyidagilar:

Forig'lantirish - turizmning asosiy vazifasi.Sayohat inson qalbini tozalaydi – poklaydigan ma'naviy jarayon vazifasini o'taydi. Safar jarayoni insondan yomon axloqdan voz kechib xushfe'llik fazilatlarini shakillantiradi. Shu ma'noda bo'lajak o'qituvchilarni turistik faoliyatga yo'naltirish orqali ularning ruhiyatiga psixologik ta'sir ko'rsatish mumkin. Ya'ni ularni qalbini tozalashi, forig'lantirishi va ularning qalbiga ulug'vor tuyg'ularni joylashi mumkin.

NATIJALAR

Tarbiyaviylik vazifasi. Tarbiyachi sifatida turizm inson hissiyotlariga ta'sir qiladi, estetik kechinmalar uyg'otadi va shu orqali ezgulikdan yovuzlikni farqlay bilish ko'nikmasini shakllantiradi. Turizm insonni dunyoqarashini o'sishiga, ma'naviy yetuklikka erishishda katta ahamiyat kasb etadi. Demak, bo'lajak o'qituvchilar uchun turizmning tarbiyaviy funksiyasi ularda bilim va tajribalar ortib boradi, boshqa millat va jamiyatlarning urf-odatlarini va tarbiyaviy mezonlarini o'rganadi.

Huzurbaxshlik - turizmning ijtimoiy vazifasi. Turizmni estetik ehtiyoj ekanligini alohida aytish mumkin. Huzurbaxshlik vazifasi turizmning g'oyaviy-badiiy yaxlitligini ta'minlaydi, uni ajdoddan avlodga asrab yetkazadi. Demak, bo'lajak o'qituvchilarni turistik faoliyatga yo'naltirish orqali ularda hayotga nisbatan kuchli motivasiya, ishga nisbatan intilish va huzurbaxshlikni namoyon qiladi.

Turizm talabalarning hissiy va intellektual qobiliyatlari, ularning hayot to'g'risidagi tasavvurlari, nafaqat tabiiy zaruriyat, balki go'zallik qonunlari asosida yaratilgan real narsa-hodisalar bilan birgalikda xulq-atvor shakllarini o'z ichiga olgan murakkab tizimdir. Hozirgi davrda turizm talabalarning dunyoqarashini rivojlanish natijalarini aks ettirish shakli, balki jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni, ularning ahamiyati to'g'risidagi umumbashariy g'oyalarni aks ettirishning o'ziga hos o'zgarmas modelidir.

Texnogen sivilizasiya talabalarni jamiyatdan zerikishlariga kasbiy, ijtimoiy faoliyatini zaiflashishiga olib keladi. Barcha narsani muhayyo qiladigan turmush tarzi, bir xillik insonning xayotdan zerikishiga olib kelishi mumkin. Turistik sayohat bugungi kunda konsentrasiyalangan shahar hayotidan qochib, eskapizmning bir shakliga aylanadi. Belgilangan hayot tarziga ega bo'lgan shaharning maydoni, reklama xabarlarining kuchli konsentrasiyalangan oqimi, odamlar ongini axborot

bilan «to'ldirish» natijasida inson o'zini bunday shahar muhitidan aqliy siqib chiqarishga intiladi. Boshqa muhitda bo'lish nafaqat yangi narsalarni o'rganish insonning kundalik hayotidagi shahar makonidan sifat jihatidan farq qiladigan notanish makonni ko'rishga ehtiyoj sezadi. Sayyohning ma'lum bir masofani bosib o'tishi muhim hissiy emotsional ahamiyatga ega hodisa hisoblanadi, sayyoh bu jarayonlarda estetik zavq orqali tarbiyalanadi. O'zbekiston turistik hududlarida Samarqand, Buxoro, Xiva Toshkent, Farg'ona shaharlarida sayyohlar uchun o'zbek xalqining folklor tomoshalar namoyish etiladi. Bu nafaqat chet ellik sayyohlarni qiziqtirish, shuningdek, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, yoshlarni ijtimoiy faolligini oshirish hamda qadriyatlarni saqlab qolishning muhim omilidir.

Bo'lajak o'qituvchilar uchun turizm faoliyati madaniy qadriyatlarni tarqatishda, ularning tafakkuri va dunyoqarashini o'zgartirishda, har tomonlama rivojlangan insonni tarbiyalashda o'ziga xos tarbiyalovchi funksiyani bajaradi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun turizm faoliyati quyidagi funksiyalarini bajaradi:

- turizm faoliyatining axborot berish (informativ) vazifasi. Har bir talaba o'zini qurshab turgan moddiy dunyo va ijtimoiy muhitni o'zlashtirib hamda anglab borish natijasida muayyan darajadagi bilim, tajriba, malaka va ko'nikmalarga ega bo'la boradi. Ularni boshqalarga, o'zidan keyin kelayotgan avlodlarga yetkazib berish ehtiyojiga ega bo'ladi.

- turizm faoliyati tartibga solish (regulyativ) vazifasi. Talabalarning o'zga jamiyat va boshqa xalqlarga nisbatan bo'lgan munosabatlari, uni mustahkamlovchi va tarqatuvchi o'zga huquq hamda mafkura, axloq, san'at hamda din ta'sirida tartibga solib turadi. Kishilarning o'zga atrof-muhitga nisbatan bo'lgan munosabatlari natijasida axloqiy, estetik, diniy, siyosiy va huquqiy me'yorlar vujudga keladi.[8:193]

- turizm faoliyatining baholash vazifasi. Ushbu funksiya tufayli talabalar o'zi mansub bo'lmagan sivilizatsiyalar tomonidan yaratilgan eng nodir, eng qimmatli madaniy boyliklar, ularni yaratish jarayonidagi barqarorlik, davomiylik va vorislik anglab yetadi. Bu esa boshqa davlatlarning madaniyatini o'rganish, boshqa hududlar va mamlakatlar o'rtasida madaniyatlararo muloqot vazifasini bajarish, madaniyat sohasidagi yutuqlarga ko'maklashish, kognitiv jarayonlarni faollashtirish hamda shaxsiy muloqotni uyg'unlashtirish demakdir.

- turizm faoliyati gnoseologik funksiyasi. Turizm asosan ilmiy bilishning umumiy xossalari, qonuniyatlarini ochishga xizmat qiladi. Turizmning gnoseologik vazifasi shundan iboratki, inson sayohat qilish orqali joylarning nomlari, tarixiy kelib chiqishi, o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganishi, xaritalarni o'qishi, chizgilar tayyorlashi, kundalik va sayohat esdaliklarini yozib borishi mumkin, hamda tarixiy arxitektura ob'ektlari, turli xalqlarning urf-odatlarini, an'analari, marosimlari bo'yicha intellektual salohiyatini oshirib, bilim va tajribalarga ega bo'ladi. Insonni ijtimoiy-madaniy hayotga moslashish imkonini beradi.

Mohiyatiga ko'ra turizm insonga estetik-hissiy ta'sir ko'rsatishi orqali bilishda axborotlarning ko'payishiga qaratilgandir. Bu ma'noda turizmni gnoseologik amaliyot deb atash mumkin. Demak, bo'lajak o'qituvchilarni ham turistik faoliyatga yo'naltirish orqali ularda ijtimoiylashuvni tezlashtirishga hismat qiladi.

MUHOKAMA

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun turizm faoliyati ijtimoiy-pedagogik jarayon sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan omillardan biridir. Shu nuqtai nazardan turizm, talabalarda empirik bilimlarni ilmiy bilimlarga aylanish jarayonini hosil qiladi. Ilmiy bilimlarni o'rganishning soddalashtirilgan modeli bilan tanishtirish zamonaviy turizmning asosiy vazifasidir. «Turizm bir paytning o'zida faoliyat shakli, milliy iqtisodiyot tarmog'i, rekreasiya ko'rinishi, dam olish usuli bo'lishi bilan bir qatorda san'at, ilm fan hamda biznes hisoblanadi». **Turizm faoliyatining barcha vazifalari bir-birlari bilan uzviy aloqadorlik va bog'lanishda rivojlanadi. Ular bir-birini to'ldiradi hamda boyitib boradi.** Turizm tizimining strukturasi deganda, sistemaning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, uning yaxlitligi va barqarorligini ta'minlaydigan elementlarning birligi va ular o'rtasidagi barqaror aloqadorlik tushuniladi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun hamda «Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi» ning qabul qilinishidan ko'zlangan asosiy muammo ham «ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasida o'zaro hamkorlik hamda o'zaro foydali integratsiyaning yo'qligi, o'qituvchilarning o'quvchilarga zamonaviy bilim berishga imkon yaratadigan zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarga ega emasligi, yuqori malakali pedagog kadrlarning yetishmasligi, kadrlar tayyorlashning mavjud tizimidagi jiddiy kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilganligi bilan izohlanadi».[9:19] Bu kamchiliklarni

bartaraf qilishda asosiy rolni o'qituvchi bajaradi. Demak, «bu muammolarning muvaffaqiyatli hal etilishi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik tayyorgarligiga bog'liq».[10]

Bugungi kunda bo'lajak kadrlarni zamonaviy faoliyat turlari bilan shug'ullanishlari, zamonaviy kasb va bu bilan bog'liq ko'nikmalarni egallashlari uchun sharoit yaratish, uchinchi ming yillikka mos tafakkur va dunyoqarashga ega shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda. Davrimizda axborot texnologiyalari, turizm va boshqa yangi sohalar bilan bog'liq faoliyat turlari ommalashmoqda va yangicha ishlash va daromad topish mezonlari shakllanmoqda. Shuningdek, yangi ming yillikda shakllangan yangi faoliyat turlari mamalakatlar uchun keng imkoniyatlar, chegarasiz hizmatlar bozori, global faoliyat maydonini yaratishi bilan ham shaxs, ham davlat uchun yangi imkoniyatlarni tuhfa etmoqda. Buning uchun esa mamlakatda yangi sohalarni rivojlanishi uchun sharoit yaratish, an'anaviy sohalarni yangicha ishlash bosqichiga o'tkazish talab etilmoqda. Shuningdek, ta'lim tizimida ham bilim berish, kasb va hunarga tayyorlashning eskicha tizimi o'z ahamiyatini yo'qotib, yangicha mezonlar asosida bilim berish, faoliyatga yo'naltirish shakllanmoqda. Eskicha ta'lim berishda o'rganuvchiga axborotni tez va ko'p hajmda joylash muhim mezon bo'lgan bo'lsa, bugun o'rganuvchini kashf etish, uning ichki iqtidorini namoyon qilishi uchun imkoniyat yaratish, o'zini ko'rsatish uchun unga ta'sir ko'rsatish va bu orqali uni ma'lum faoliyatga yo'naltirish samarador tizim sifatida baholanmoqda. Shu bois ham tadqiqotlarda bo'lajak kadrlarni faoliyatga yo'naltirishning amaliyot bilan bog'liq yangi shakllarini yaratish, ularning emosional holatiga ta'sir o'tkazish orqali yo'naltirish vazifalari namoyon bo'lmoqda. Bu boradagi ishlarning bir ko'rinishi sifatida, bo'lajak o'qituvchilarni muzey pedagogikasi orqali turizm faoliyatiga yo'naltirish masalasi ham dolzarb masalalardan biridir. Chunki bugun uchun yangi bosqichga olib chiqilayotgan soha sifatida turizmni rivojlantirish va bu faoliyatga ko'plab yoshlarni jalb qilishning yangicha mexanizmlarini yaratish mazkur muammoning yechishda muhim odim bo'ladi.

So'ngi yillarda O'zbekistonda barcha sohalarda bo'lgani singari turizm sohasida ham tub o'zgarishlarga yuz tutdi. Barcha davlatlar bilan viza tizimlarining yengillashtirilishi ko'plab sayyohlarni o'zbek madaniyati, urf – odatlari bilan tanishtirishning eng samarali vositasiga aylandi. Bu borada Xalqaro Baxshilar festivali, Xalqaro Maqom festivali, Xalqaro Sharq taronalari festivali, Xalqaro Atlas festivali, Xalqaro turizm yarmarkalari, Xalqaro hunarmandchilik festivallari singari ko'plab tadbirlarning muntazam tashkil etib borilayotganligi o'zbek xalqining milliy-mental xususiyatlari, hamda qadriyatlarni saqlab qolishda muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Davlatimiz rahbari fikricha, «hozirgi kunda milliy iqtisodiyotga yuqori daromad keltiradigan istiqbolli tarmoqlardan biri – bu milliy turizmdir. O'zbekiston turizm sohasida ulkan salohiyatga ega bo'lgan davlat hisoblanadi. Yurtimizda 7 ming 300 dan ortiq madaniy meros ob'yektlari mavjud va ularning aksariyati YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan. Shu bilan birga, mamlakatimizning betakror tabiati, go'zal dam olish zonalarini imkoniyatlaridan foydalanib, yangi turistik yo'nalishlar ochish mumkin. Bu sohaga jahon brendlarini faol jalb etgan holda, biz ziyorat turizmi, ekologik, ma'rifiy, etnografik, gastronomik, turizm va bu sohaning boshqa tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishimiz zarur. Bu borada davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini qo'llash sohani taraqqiy ettirishda keng imkoniyatlar ochishini hisobga olishimiz lozim. Samarqand, Buxoro, Toshkent shaharlaridagi muqaddas qadamjolar va yodgorliklarni ziyorat qilishdan iborat bo'lgan «Kichik xaj» dasturini rivojlantirish va jadallashtirish zarur. Ichki turizm sohasidagi katta imkoniyatlarni ham to'liq ishga solish lozim. Bu sohani yanada rivojlantirish, talaba-yoshlarning aql-zakovati, bilimi va iqtidoridan bu sohani rivojlantirishda foydalanish dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda. Buning uchun esa bo'lajak kadrlarni bu sohaga qiziqtirish, turizm faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirish kerak bo'ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, turizm bo'yicha instruktor kadrlar tayyorlashda mustaqil g'oyalarini singdirish, ma'naviy-ma'rifiy madaniyat tarbiyasini ustun qo'yish, aholining sihat-salomatligini yaxshilash va o'quvchi yoshlarning jismoniy barkamolligini o'stirish yo'llari asos qilib olinishi lozim.

Instruktorlarning mavqesini oshirish, o'z ishlarida mas'uliyatlarini chuqur sezish va turizmga ommaviy ravishda hissa qo'shish maqsadida ularga maxsus guvohnomalar (sertifikat) va ko'krakka taqiladigan nishonlarni (znachok) tayyorlash, hamda ularga taqdim etish eng muhim tarbiyaviy jarayondir.

Umumiy xulosa shundaki, mamlakatda turizm harakatini tashkil qilish va boshqarish davlat hamda jamoatchilik tizimlari tashkil etilib, ular aholining turizm bilan faol shug'ullanishlariga imkoniyatlar yaratmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бзолтабаев М.Р. Тухлиев И.С. Сафаров Б.Ш. Абдурахимов С.А. Туризм назария ва амалиёт.-Т.,2018. –Б. 42.
2. Алимова М.Т. Туризм тизимида оид категорияларнинг илмий-назарий талқини ва таърифларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журналы. № 4, июль-август, 2016. – Б.7.
3. Музаффаров А.М.Туризм – маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш омили. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати.-Тошкент 2020. – Б. 17.
4. UNWTO – WYSE 2011, The Power of Youth Travel, Volume 2 Available http://florianopoliscvb.com.br/MyFiles/amreports_vol2_thepowerofyouthtourism_eng_lw.pdf Accessed: 11-02-2014.
5. Юддашева Ф.Х. Ўзбекистон глобаллашув шароитида маънавий янгиланишнинг ўзига хос зусусиятлари. Фалсафа фанлари доктори (DSc) диссертация автореферати: – Тошкент, 2019. – Б. 14.

MILLIY MADANIY MEROSIMIZNI O'RGANISHDA TALABALAR INTELLEKTUAL MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY JARAYONLARI

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

SOCIAL PROCESSES OF STUDENTS' INTELLECTUAL CULTURE DEVELOPMENT IN THE STUDY OF OUR NATIONAL CULTURAL HERITAGE

Boyqo'zieva Rano Karimovna¹

¹Boyqo'zieva Rano Karimovna

– Farg'ona politexnika instituti «Ijtimoiy fanlar va sport» kafedra assistenti

Annotatsiya

Mazkur maqolada bo'lajak mutaxassisni har tomonlama rivojlangan komil inson qilib tarbiyalash o'quv muassasasida zamonaviy ta'lim berishning asosiy maqsadi ekanligi, ta'lim tizimi ijtimoiy-iqtisodiy talablarga yo'naltirilgan va ma'lum sohadan yaxshi xabardor bo'lgan, malaka, ko'nikma, mahoratga ega mutaxassisga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojga bog'liq bo'lishi, ular doimo o'z bilimlari, intellektual qobiliyatlari, madaniyatini to'ldirib va takomillashtirib borishi, talabalar intellektual madaniyatini shakllantirishga bo'lgan asosiy yondashuvlar tadqiq qilingan.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос конечной цели современного обучения в образовательном учреждении - воспитания будущего специалиста как всесторонне развитой личности. Система образования зависит от социальных потребностей специалиста ориентированных на социально-экономические требования, который должен хорошо разбираться в конкретной области знаний, обладать навыками, интеллектуальными способностями, культурой, постоянно пополнять и совершенствовать свои знания. Рассмотрены основные подходы к формированию интеллектуальной культуры учащихся.

Abstract

In the article have been explored final targets of modern education, the issues of breeding professional as a fully developed person. The ultimate goal of modern teaching in an educational institution is depends of social needs of the specialist focused on socio-economic requirements. There are considered basic approaches to the formation of students' intellectual culture.

Kalit so'zlar: bo'lajak mutaxassis, ta'lim, ta'lim tizimi, aksiologiya, intellekt, intellektual faoliyat, intellektual madaniyat.

Ключевые слова: будущий специалист, образование, система образования, аксиология, интеллект, интеллектуальная деятельность, интеллектуальная культура.

Key words: future specialist, education, education system, axiology, intelligence, intellectual activity, intellectual culture.

KIRISH

O'zbekiston xalqining boy intellektual merosi va umuminsoniy qadriyatlar asosida zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan-texnika va texnologiyaning yangi yutuqlari asosida mukammal tayyorgarlikdan o'tgan kadrlarni tayyorlashning yangi tizimini shakllantirish O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining muhim shartlaridan biri bo'lib qoldi. Aytish mumkinki, barkamol insonning shakllanishi uning munosib kasb-korni egallashi jamiyat taraqqiyoti uchun baholi qudrati o'z hissasini qo'shib yashashi va shu orqali jamiyatda o'zligini namoyon etishi ya'ni shaxsning kamol topishi nazarga olingan, yoshlarning kasb tanlashga pedagogik-psixologik bilim, ko'nikma, malakalar, shuningdek, jamiyatning ta'siri orqali tayyorlash va tarbiyalash lozim. Mazkur jarayonda shaxsdan kasbga doir bilimlarga ega bo'lish talab qilinadi. Shuning uchun ham o'quvchilarni kasblar olamiga doir bilimlar bilan qurollantirish hamda amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qilish lozim. Buning uchun kasblarga doir qo'llanmalar, tarqatma materiallar bilan ta'minlash lozim. Shundagina kasb tanlash jarayonida yuzaga keladigan turli qiyinchilik, ziddiyat, to'siqlarni oldini olgan holda o'quvchi-yoshlarni ongli ravishda kasbga yo'llash imkoniga ega bo'lamiz.

ILMIY MUAMMONING QISQACHA MAZMUNI

Hozirgi zamon pedagogika fanida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar ta'lim oluvchilarning intellektual madaniyatiga oid turli nazariy yondashuvlar, ilmiy konsepsiyalar, yondashuvlar, bahs-munozaralarni ilgari surmoqda. Chunonchi, globallashtirish sharoitida inson intellektual madaniyati

muammolarining pedagogik jihatlarini tadqiq qilishda turli xil yondashuvlar o'rtasida to'xtovsiz munozara, ilmiy bahs, tortishuvlar olib borilmoqda. Millat dunyoqarashini shakllantirish, ta'lim-tarbiya, axloq normalarini vujudga keltirish, ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashda ta'lim o'z samarasini bermokda. Ta'limning kuchi va uning samaradorligi yuksak bilimga ega bo'lish bilan izohlanadi. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganidek, «Farzandlarimizning qobiliyatini ro'yobga chiqarishga bolalikdan e'tibor berib, ularning kamoloti uchun barcha imkoniyatlarimizni safarbar etsak, yurtimizdan yana ko'plab Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar yetishib chiqadi»[1, 76].

Aynan buyuk bobolarimizning ilm fan yo'lida bosib o'tgan mashaqqatli hayot yo'li biz uchun namuna bo'lmog'i lozim. Ilmiy faoliyatning madaniy jihatlarini bo'lg'usi mutaxassislarda shakllantirish esa mamlakatimiz taraqqiyotini belgilovchi strategik vazifalardan hisoblanadi. Shu o'rinda qayd etish lozimki, insonning yuksak intellektual madaniyati uning oldida turgan murakkab iqtisodiy, ijtimoiy muammolarning yechimini topishda va taraqqiyot davomida ma'naviy inqirozdan olib chiqishda, hatto ilohiy e'tiqodining mustahkam bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

MAVZU BO'YICHA BOSHQA OLIMLAR ILMIY ASARLARI QISQACHA TAHLILI

Intellektual madaniyatning mazmuni, tuzilishi, shakllanish mexanizmlarini to'liq anglamay turib, talabalar intellektual madaniyatining mohiyatini tushunib bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, tadqiqot mavzusi doirasidagi muammolarni o'rganishda intellektual madaniyatning mantiqiy-psixologik asoslari, strukturaviy elementlari, intellektual jarayonlarning boshqa shakllari bilan o'zaro aloqadorligi hamda uzluksiz ta'limning unga ta'siri bilan bog'liq masalalar jahon faylasuf olimlar tomonidan tizimli tahlil qilingan. Ushbu sohani o'rgangan olimlar qatoriga G'arbda G.Ayzenk, A.Bine, F.Galton, V.Shtern, L.Terstoun, Dj.Gilford, R.Sternberg, X.Gardner[2, 512] va MDH davlatlaridan O.D.Shipunova[3, 354], A.Zinovev[4, 11-13], D.V.Mitrofanov[5, 14-19], G.A.Voronsov[6, 66-71] ni kiritish mumkin. O'zbekistonlik olimlardan O.Oqyulov[7, 1-4], M.Qalandarova[8, 15-17], V.I.Andriyanova[9, 138-143] kabi tadqiqotchilar intellektual madaniyat to'g'risida alohida tadqiqot olib bormagan bo'lsalar-da, lekin badiiy-falsafiy va huquqiy muammolariga bag'ishlangan izlanishlarda uning tarkibiga oid jihatlarini tilga oladilar. Intellektual madaniyatning uch elementi, ya'ni intellektual-pedagogik, ijtimoiy-huquqiy, ma'naviy-axloqiy jihatlarini tavsiflaydi.

- Birinchi elementga fan asoslarini egallash, shuningdek, shaxsda intellektual qobiliyat va malakalarni shakllantirishni kiritadi,

- Ikkinchi jihat intellektual madaniyatning ijtimoiy-huquqiy omillari,

- uchinchi esa uzluksiz ta'lim ob'ekti va sub'ekti o'rtasidagi dialektik aloqadorlikdan tashkil topuvchi intellektual faoliyatda milliy va umuminsoniy omillarning o'rnidir. Talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirish muammosini o'rganishda aqliy rivojlanishning diagnostik metodlari yaratilishi yangicha ma'no kasb etdi. Sobiq ittifoq davrida chop qilingan ijtimoiy-psixologik mazmundagi adabiyotlarda ham talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishni o'rganishga muayyan ma'noda e'tibor bilan qaralgan. Tadqiqotchi A.G.Ananev va uning safdoshlari talabalar intellektual madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lgan ijodiy tafakkur, D.B.Bogoyavlenskaya intellektual faollik sohasida tadqiqotlar olib borgan, A.A.Brudniy esa intellektual madaniyatning sifatii jihatlarini va funksiyalarini tahlil qilgan[10, 544]. Talabalar intellektual madaniyati taraqqiyoti insoniyat rivojlanishi, ijtimoiy (ilmiy-texnikaviy) ravnaq ta'sirida yuz beradi, konkretlashadi.

MAQOLANING ILMIY YANGILIGI

Intellektual madaniyat bo'lajak mutaxassisning rivojlanish darajasini ko'rsatadi va aniq tashkil etilgan bilimlilik simbiozini, mustaqil fikrlash qobiliyatini, o'z faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini ajrata olish layoqatini, shuningdek o'qish va yangi bilimlarni egallash istagi, ularni baholash va tartibga solish, har qanday vazifaga ijodiy yondashish va aniq yo'naltirilgan maqsadga muvofiq ravishda vaziyatga ko'ra harakat qilib, o'z rejasini amalga oshirishni ifodalaydi. Talabalar intellektual madaniyati ikkita, ya'ni aksiologik va faoliyatga oid asosni ajratishdan iborat. Mazkur maqolada talabalar intellektual madaniyatining asosiy, bir-biriga bog'liq tizimli tarkibiy qismlari ehtiyojga oid-asoslangan, kognitiv, tashkiliy-faoliyatga oid va ergonomik jihatlarini tadqiq etilgan.

TADQIQOTNING OBYEKTI

Oliy ta'lim tizimi talabalarida intellektual madaniyatni rivojlantirish jarayonining ijtimoiy pedagogik jihatlarini belgilandi. Tadqiqotni olib borishda muammoga doir siyosiy, falsafiy, sotsiologik, psixologik, pedagogik adabiyotlarni qiyosiy-tanqidiy o'rganish va tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR VA AMALIY MISOLLAR

Bo'lajak mutaxassisning intellektual madaniyatini rivojlantirish ham ilmiy -nazariy, ham amaliy darajadagi muammo bo'lib, bu ishlab chiqarish va inson faoliyatining boshqa sohalarida puxta bilimli intellektul hodimlarga ehtiyoji balandligi bilan bog'liq. Zamonaviy jamiyat nostandart vaziyatlarda mustaqil va mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan holda qaror qabul qilishga qodir, o'z malakasini doimiy o'stirishga ehtiyoj sezuvchi, ya'ni faol va tashabbuskor fuqarolarga, o'zini rivojlantirib borishga tayyor va o'rtacha imkoniyatlar chegaralarini doimiy bartaraf qilishga tayyor, yuksak intellektual ijodiy salohiyatga ega bo'lgan bilimdon odamlarga muhtoj. Bu intellektni sifatli rivojlantirish bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyat olib borishni talab qiladi, u intellektual madaniyat fenomenida namoyon bo'ladi. Oddiy bilimlar tizimini o'zlashtirishda insonda yuksak bilimlarni o'zlashtirishning predmetga xos mantiqiylikni gavdalandirib, mantiqan izchil tafakkur shakllanadi.

Talabaning intellektual madaniyati bo'lajak mutaxassisning rivojlanish darajasini ko'rsatadi va bilimlilikning aniq tashkillangan simbiozi, mustaqil fikrlashi, o'z faoliyatining eng muhim yo'nalishini ajrata olishi, shuningdek o'qib-o'rganishi, yangi bilimlarni egallashga bo'lgan istagi, ularga baho berish va tartibga solishi, har qanday topshiriqqa ijodiy yondashishi, vaziyatga qarab oldiga qo'ygan aniq maqsadlariga erishishidan iborat. Talabalarning intellektual madaniyatini tadqiq etishda «Talabalarda intellektual madaniyatni innovatsion usulda rivojlantirish texnologiyasi («Falsafa» (etika, estetika, mantiq) fani misolida)» deb nomlangan tadqiqot o'tkazildi. Biz talabalarning intellektual madaniyati mohiyati va tuzilishining tarkibiy qismlarini ishlab chiqishda shaxsga oid yondashish g'oyalari, insonning intellektual madaniyatini shaxsning mohiyatga oid kuchga erishishga yo'naltirilganlik sifatida va inson imkoniyatlarini yuzaga chiqarish konsepsiyasi, qobiliyatlarni ijodiy tatbiq qilishga tayanamiz. Talabaning intellektual madaniyati tuzilishiga doir o'tkazilgan tahlil asosida biz quyidagi o'zaro bog'liqlik tarkibiy qismni ajratib ko'rsatdik: 1) ehtiyojga oid motivatsion tarkibiy qism talaba shaxsining biror maqsadga qaratilganligi, uning qiziqish va bilishga oid dominant doirasi, turli darajadagi intensivlik va samaradorlikda intellektual istaklarini amalga oshirishga imkon beruvchi qadriyatlar tizimini belgilaydi; 2) kognitiv tarkibiy qism talabaning intellektual qobiliyati sifati va fikrlash madaniyatining alohida tomonlarining shakllanganligini aniqlaydi: bilish jarayonining rivojlanganligi, tahlil (analiz) va sintez qilish, toifalash (kategorizatsiya), umumlashtirish va klassifikatsiyalash, ya'ni ma'lumotlar oqimida yo'nalishi va ularni qayta ishlashni o'ziga xos xususiyatlarini aniqlay olish qobiliyatida namoyon bo'ladi; 3) tashkiliy-faoliyatga oid tarkibiy qism tadqiqotchilik va ijodiy faoliyatni tashkillash usullarini egallaganligini, natijalarini qayd qilish va rasmiylashtirishni bilishi, nutqining sifati va intellektual yutuqlar mohiyatini bayon qilish qobiliyati, o'z nuqtai nazarini asoslay olishi, o'zini nazorat qilish va intellektual faoliyatini o'zi baholay olish ko'nikmalarining egallaganligi, mustaqil o'qib bilim orttirishga tayyorligini belgilaydi; 4) ergonomik tarkibiy qism intellektual faoliyatni oqilona tashkil qilishdagi, o'z kuchlarini to'g'ri taqsimlash va qattiq charchashning oldini olishdagi, intellektual mehnatni tashkil qilishga ergonomik talablarni qo'yishdagi, aqliy faoliyatning estetik tomonida aks etishi mumkin bo'lgan natijalarga kam sarf qilib katta natijalarga erishishdagi bilim va malakalarining mavjudligini belgilaydi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Talabaning intellektual madaniyatini shakllantirish oliy ta'lim muassasasida puxta o'ylangan va aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyatni tashkillashni talab qiladi, bunda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchi mutaxassislar intellektual madaniyatini yuqori darajada rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish talab etiladi: 1. Talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirish quyidagi uchta tarkibiy qismdan iborat: intellektual, hissiy ixtiyoriy hamda amaliy harakatli faoliyat tajribasi. Mazkur tarkibiy qismlardan intellektual va hissiy-emotsional komponent muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'limning axborotlashuvi sharoitida virtual dunyoqarash va virtual reallikni hisobga olishni talab etadi. 2. Virtual dunyoqarash murakkab ijtimoiy fenomen sifatida istiqbolli rivojlanishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Talabalarning internet tarmog'i orqali, interfaol dasturiy vositalar asosida ilmiy axborotlar bilan muntazam tanishib borishi ularning virtual dunyoqarash malakasini egallashini taqozo etadi. Virtual reallik hodisasi fan va texnikaning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ijtimoiy-tabiiy tizimlarning barqaror rivojlanishi, bugungi kunda va kelajakda hayot sifatini yaxshilash jarayoni sifatida talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. 3. Talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv jarayoni o'zining muayyan bosqichlariga ega bo'lib, bu bosqichlarda egallangan amaliy tajribalar, nazariy bilimlar va mantiqiy fikrlash darajalariga tayangan holda ularning ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirishga yo'naltirilgan didaktik tizim taqdim qilinadi. Talabalarda shakllangan intellektual madaniyatning har bir muayyan darajasi o'zining aniq belgilariga

ega bo'lib, ular ta'lim oluvchilar ilmiy dunyoqarashining muntazam tarzda bir bosqichdan ikkinchisiga o'tib uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi. 4. Talabalar intellektual madaniyatini rivojlantirishda o'qituvchining kasbiy nuqtai nazar muhim o'rin tutib, malaka oshirish kurslari o'quv rejasiga «Intellektual madaniyat va ilmiy-ijodiy mas'uliyat» o'quv modulini kiritish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-том. - Т.: «Ўзбекистон», 2019. –76-б.
2. Гарднер Х. Структура разума: теория множественного интеллекта. - М.: «Бизнес книга», 2007. -С. 512.
3. Шипунова О.Д. Интеллект и субъективность (социально-философский анализ): Дис. ... д-ра филос. наук. - Санкт-Петербург, 2004. -С. 354.
4. Зиновьев А. Высшее образование и логика интеллекта. // Alma mater, 2004, № 5. -С. 11-13.
5. Митрофанов Д.В. Особенности интеллектуальной культуры студентов. // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2016. Вып. 10 (162). -С. 14-19
6. Воронцов Г.А. Культура интеллектуального труда как составляющая современного образования. // Ректор Вуза, 2011, №1. –С. 66–71.
7. Оқюлов О. Интеллектуал салоҳиятни сақлаб қолишга қаратилган чоралар. / Ҳуқуқ: Ички ишлар вазирлиги «Академия» илмий-назарий юридик журнал. - Т.: «Шарқ», 2005, № 1. -С.1-4.
8. Қаландарова М. Таълим жараёнида ўқувчиларни ақлий-интеллектуал ривожлантиришнинг дидактик имкониятлари / «Uzluksiz ta'lim» ilmiy-uslubiy jurnal. - Т.: «Шарқ», 2010. № 1. -С.15-17
9. Андриянова В.И. Интеллектуальное воспитание и обучение учащихся. / «Халқ таълими» илмий-методик журнал. -Т., 2005, 1-сон. - С. 138-143.
10. Старовойтенко Е.Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. Учебное пособие для ВУЗов. – М.: Академический проект БЦ, 2001. – С. 544.

**BO'LAJAK TEXNOLOGIK TA'LIM O'QITUVCHILARINI METODIK KOMPETENTLIGINI
AXBOROTLASHGAN TA'LIM MUHITIDA TAKOMILLASHTIRISH****ПОВЫШЕНИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ИНФОРМАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
СРЕДЕ****IMPROVING THE METHODOLOGICAL COMPETENCY OF FUTURE TECHNOLOGICAL
EDUCATION TEACHERS IN AN INFORMED LEARNING ENVIRONMENT****Nosirov Nodirbek Valijonovich¹****¹Nosirov Nodirbek Valijonovich**– Farg'ona tibbiyot instituti xalq salomatligi
o'qituvchisi**Annotatsiya**

Mazkur maqolada bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini metodik kompetentligining axborotlashgan ta'lim muhitidagi tizimli yo'nalishlariga to'xtalgan. Har bir o'sibkelayotgan yosh avlodning buguni zamon talablariga to'la qonli javob berishlari uchun axborot kommunikatsiyasining o'zni beqiyosdir. Shuni hisobga olgan holda axbotot ta'lim muhitidagiayrim jihatlarga alohida e'tibor berilgan. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini metodik kompetentligi uchun kerakli tavsiya va ko'rsatmalar keltirib o'tilgan.

Аннотация

Данная статья посвящена системным направлениям методологической компетентности будущих педагогов технологического образования в информационно-образовательной среде. Место информационного общения несравнимо для того, чтобы каждое подрастающее молодое поколение в полной мере отвечало требованиям времени. Учитывая это, особое внимание было уделено некоторым аспектам образовательной среды. Даны необходимые рекомендации и указания по методической грамотности будущих учителей технологического образования.

Abstract

This article focuses on the systematic directions of methodological competence of future technological education teachers in the informational educational environment. The place of information communication is incomparable for each growing young generation to fully respond to the demands of the time. Taking this into account, special attention was paid to some aspects of the educational environment. Necessary recommendations and instructions for the methodical competence of future teachers of technological education have been given.

Kalit so'zlar: Axborotlashgan ta'lim, metodika, metodik kompetentlik, pedagogika, kasbiy mahorat, malaka.**Ключевые слова:** Информационное образование, методология, методологическая компетентность, педагогика, профессиональное мастерство, квалификация.**Key words:** Informed education, methodology, methodological competence, pedagogy, professional skill, qualification.**KIRISH**

Respublikamizda amalga oshirilayotgan tub islohatlarning yaratuvchisi sifatida shakllanayotgan yosh avlodni voyaga yetkazish, ularning zamon talablari darajasida bilim olishi, shaxs sifatida kamol topishi, kasb – hunar sirlarini o'rganishi va kundalik turmush yumushlarini hal etishga tayyorlab borish masalasi asosiy muammolar tariqasida ta'lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda.

Zamon talablari asosida ta'lim jarayonini tashkil etish, jumladan, oliy ta'lim tizimida axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali yuqori malakali kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. So'nggi o'n yillik islohotlarning natijasida mamlakatimizda yangi O'zbekistonni barpo etishning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma'rifiy asoslari yaratildi. Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda "Inson qadri uchun" tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, iqtisodiyot tarmoqlarini transformatsiya qilish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish, inson huquqlari va manfaatlarini so'zsiz ta'minlash hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilash maqsadida, keng jamoatchilik muhokamasi natijasida "Harakatlar strategiyasidan - Taraqqiyot strategiyasi sari" tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan 2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va uni "Insonga e'tibor va

PEDAGOGIKA

sifatli ta'lim" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturiga muvofiq yettita ustuvor yo'nalishlarda quyidagi yo'nalishlar ham asosiy o'rin egallab turibdi:

- ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish;
- milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda umumbashariy muammolarga yondashish [1-2].

Shulardan kelib chiqqan holda har bir o'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama yetuk va salohiyatli shaxs bo'lib yetishishlari uchun nafaqat tarbiyachi ustozlar balki barchamiz mas'ulmiz desak mubolag'a bo'lmaydi. Biz kutgan natijaga erishish uchun bo'lajak o'qituvchilar va tarbiyachi ustozlar o'zlarining bilim, ko'nikma va malakalarini oshirib, mustahkamlab, ularni rivojlantirib, o'z ustilarida ko'proq shug'ullanishsa maqsadga muvofiq bo'ladi. XXI asr axborot texnologiyalari asri bo'lib, har bir yosh avlod kelajagi va ertangi kuni uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Axborot kommunikatsiyalarining rivojlanishi butun dunyo bo'ylab taraqqiy etib bormoqda. Kun sayin barcha sohalar amaliyotiga jadal kirib borayotgan axborot texnologiyalarini oliy ta'lim jarayoniga ham tatbiq etish dolzarb masalalardan biridir. Butun jahon miqyosidagi axborot tarmog'i har qanday sohada axborotning hajmi va tezligidan qat'iy nazar, uni istagan miqdorda qabul qilish uchun taqdim eta oladi. Axborot texnologiyalarining barkamol shaxsni rivojlantirish, uning mustaqil kasb tanlashi va kasbiy jihatdan o'z-o'zini shakllantirish, kasbiy mahoratini o'stirishda tutayotgan o'rni va ta'siri ortib borayotganligini inkor etib bo'lmaydi. Kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanib, ta'lim sohasida, o'quv faoliyatida va bo'lajak o'qituvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Axborot texnologiyalari ta'limni amalga oshirish jarayonida hayot bilan uyg'unlashtirishga imkon beradi.

O'qitishni kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan chambarchas bog'lash imkoniyati paydo bo'ladi. Yillar davomida to'plangan ilm-fan xazinasini bugungi yosh kelajak avlodga o'rgatish, ularni dunyodagi ilg'or va zamonaviy pedagogik texnologiya va axborot tizimlari yordamida jahon standartlariga to'g'ri keladigan yetuk mutaxassis kadrlar qilib tayyorlash bugungi davrning asosiy vazifalaridan biriga aylandi. Hozirgi kunning muhim talablaridan yana biri, o'quv jarayonini to'liq kompyuter tarmoqlaridan foydalangan holda olib borishdir [3].

Ta'lim tizimidagi keng qamrovli tarkibiy islohotlarni respublika pedagoglari ilg'or pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish va o'quv jarayoniga qo'llash bilan mustahkamlashlari zarur. Buning uchun pedagoglarimizni o'quv jarayoniga texnologik yondashuvlarini o'rgatish talab etiladi, bu esa pedagogik texnologiyalardan foydalanishdan tashqari uni O'zbekiston madaniyati, an'analari va tajribasi bilan boyitishga olib keladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Fanni o'qitish uchun eng mos keladigan ta'lim texnologiyasini qo'llashdan iborat. Shuningdek, yanada samarali o'qitish uchun boshqa texnologiyalarning elementlari, masalan, o'yin texnologiyasi va guruhli o'qitish texnologiyasi pedagogik jarayonga kiritilishi kerak. Ushbu fanni muvaffaqiyatli o'rganish uchun talabalarning reproduktiv faolligini ularning mustaqil izlash faoliyatini faollashtirish, fazoviy fikrlash, ijodiy kasbiy fikrlashni rivojlantirish bilan birlashtirish zarur. O'qitish jarayonida ko'plab tadqiqotchilar, o'zbek olimlari izlanishlar olib bormoqda, ushbu izlanishlar asosan ta'lim jarayonining ijtimoiy ehtiyojlarini o'rganishga va oshirishga qaratilgan bo'lib bo'lajak, o'qituvchilarning metodik kompetentligini takomillashtiradi.

Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchisi endi nafaqat o'zining funksional majburiyatlarini yaxshi bajarishi, shuningdek turli jarayonlarni loyihalay olishi, yechimlar qabul qilishi va ijodiy ishlarni bajara olishi kerak. Texnologiya fani mashg'ulotlarida ham ta'lim texnologiyalaridan biri bo'lgan axborotlashgan ta'limni qo'llash bo'yicha real ehtiyoj mavjud-ki, bu esa tizimda multimedia vositalarini joriy qilish bo'yicha to'xtovsiz ishlashni talab qiladi. Chunki multimedia ta'lim va tarbiya oluvchilarga axborotning noan'anaviy manbalariga, yangi shakllariga va o'qitish metodlariga yo'l ochib beradi. Multimedia dasturlarida axborot uchta vosita – grafika, audio va video yordamida uzatiladi. Kompyuter grafikasi yordamida shakl tuzilmasining estetik qonunlarini maksimal amalga oshirish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu ko'rgazmalilik o'zida tasvirlanadigan obyektni real dunyo bilan almashtirish elementlarini birlashtiradi. Ko'rgazmalilikning bunday kategoriyasi o'zining mental ko'rinishli tasvirni sxematikligi va shifrlanganligi bilan tasniflanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini metodik kompetentligi takomillashtirish oliy o'quv yurtida kasbiy ta'lim olish jarayonida boshlanadi. Oliy o'quv yurtlarining o'quv-reja va fanlar bo'yicha

dasturlarida bo'lajak o'qituvchilarga shu kasbning sir-asrorlarini o'rgatish, ilmiy bilimlar berish, o'qituvchilik kasbi haqida ma'lumot berish va ko'nikma hosil qilish nazarda tutiladi [4].

Ta'lim jarayonida fanlar bo'yicha amalga oshiriladigan seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari nazariy bilimlarni mustahkamlashga hamda ularni ko'nikmaga aylantirib qolmasdan, balki ularni amaliy ish jarayonida qo'llashga ham imkon beradi. Bunday mashg'ulotlar tanlagan kasbi to'g'ri ekaniga ishonch hissini uyg'otadi. Yurtimizda ta'lim tizimini o'sib kelayotgan yosh avlod ta'lim-tarbiyasining milliy g'oyalari, talablari asosida tashkil etish, uni jamiyat taraqqiyoti istiqbollari va jahon andozalariga javob bera oladigan darajada bo'lishini ta'minlash bugungi kunning dolzarb masalasidir. Ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni o'tmish qoldiqlaridan tozalash va rivojlangan demokratik davlatlar darajasiga ko'tarish, jamiyat ravnaqi uchun yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash ta'lim tizimi xodimlarining umumiy vazifasidir.

Bo'lajak **texnologik ta'lim o'qituvchilarini metodik kompetentligini** takomillashtirish uchun avvalo kuzatuvchanlik xususiyatining rivojlanishiga e'tibor qaratish lozim. Pedagogik faoliyat va muloqot jarayonida ijtimoiy-perseptiv kompetensiyaga ega bo'lib borish uchun mutaxassis o'zida insonparvarlik, ijtimoiy-refleksiv, bilim hamda ko'nikmalar, ijodiy kasbiy "Men"- siymosi, ba'zi shaxsga xos sifatlar (intellekt, iroda, empatiya, kuzatuvchanlik, mehribonlik, hissiy bag'rikenglik va boshqalar)ni shakllantirishga oid mashg'ulotlar bilan shug'ullinishi maqsadga muvofiqdir [5].

Axborotlashgan ta'lim muhitida bo'lajak **texnologik ta'lim o'qituvchilarini metodik kompetentligini** takomillashtirish uchun avvalambor ularning kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalana olishlik darajalarini tekshirib ko'rish va shunga mos tarzda ularga tushunchalar berish lozim. O'tiladigan har bir fanga ko'rgazmali qurollardan foydalanish, elektron doskalar hamda fanga oid qiziqarli materiallardan foydalanish albatta kutilgan natijaga erishishga yordam beradi.

Bo'lajak **texnologik ta'lim o'qituvchilarini** yetuk mutaxassis bo'lib yetishishlari uchun tarbiyachi pedagogning ham bilim, ko'nikma va malakalari muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsning ma'lum sifatleri amaldagi tarbiyaviy ishlar majmui orqali hosil qilinadi. Bu ishlar yaqqol ko'rinishdagi ko'p yoqlik bo'lishi, bir vaqtning o'zida aqliy, jismoniy, xulqiy, estetik va mehnat tarbiyasini uzviyligi asosida olib borishi zarur. Har yoqlama yaxlit tarbiyaviy yondashuv tarbiyachining tizimli munosabatini va boshqaruvini taqozo qiladi. Boshqaruv tarbiya jarayonida ishtirok etuvchi tashqi va ichki omillarni va ularning o'zaro ta'sirini inobatga olingandagina muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Pedagogik mahoratni egallashda kasbga oid nazariy va amaliy bilimlarni egallash pedagogik jamoa bilan doimiy muloqotda bo'lish ijobiy natijalar beradi. Albatta bunday muhitda o'zaro fikr almashish, shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirilayotgan fikrlar bilan taqqoslab, ularni to'g'ri va haqqoniylikiga ishonch hosil qilib, o'ziga bo'lgan ishonchni yanada orttirib, mavjud bilimlarni boyitish, xato va kamchiliklarni to'g'rilash va sayoz bilimlar ustida ko'proq shug'ullanish imkoniyatini yaratib beradi. "O'qituvchi muntazam ravishda fan bilan shug'ullanmogi lozim. Aks holda u qurigan daraxt va toshga o'xshab qoladi. Qurigan daraxt va tosh meva bera olmaganidek, kelajakda bunday o'qituvchilardan hech qanday natija kutib bo'lmaydi" [6].

Jahondagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlantirish bo'yicha yetakchilik qilib kelayotgan davlatlarning pedagogik tajribalariga asosan, zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga keng tatbiq etish hamda ta'limning sifat darajasini yangi bosqichga ko'tarishda bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash muhim o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchilik ta'lim yo'nalishi talabalarini xalqaro standartlar darajasidagi mutaxassislik faoliyatiga tayyorlashda elektron ta'lim resurslaridan samarali foydalanish orqali mehnat bozori talablariga muvofiq pedagogik kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish zaruratini taqazo qiladi [7].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ta'lim jarayonida multimediali darslardan foydalanib amalga oshirilganda, bo'lajak o'qituvchidan muayyan malakaviy talablarni bajarish lozim bo'ladi. Natijada o'qituvchining pedagogik kompetentsiyasi rivojlanadi, salohiyati va pedagogik mahorati ortadi, o'qituvchining bilim darajasi va mashg'ulot sifati yanada yuqori darajaga ko'tariladi. Bu esa ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda va boshqarish, ta'lim mazmunini davriy ravishda yangilab borishga imkoniyat yaratadi [10-14]. Shu bois bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarida muayyan sifatlarga egalikni baholovchi mezonlarni asoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi PF-60-sonli farmoni.
Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 No. PF-60 "On the new development strategy of Uzbekistan for 2022-2026".
2. Sh.M.Mirziyoyev. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis Palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi -Toshkent: O'zbekiston, 2016-yil. (Sh.M. Mirziyoyev. "Free and prosperous, democratic country of Uzbekistan together we will build." Speech at the joint session of the Chambers of the Oliy Majlis dedicated to the inauguration ceremony of the President of the Republic of Uzbekistan - Tashkent: "Uzbekistan", 2016.)
3. O.A.Qo'ysinov Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik (DSc) diss. – Toshkent, 2019-yil 47-bet. (O.A. Koysynov "Technologies for the development of professional pedagogical creativity of future teachers based on a competent approach": Doctorate in Pedagogical Sciences (DSc) diss. - Tashkent, page 47 of 2019.)
4. M.K.Shomirzayev Combined In Technology Courses Use Of Technologies //The American Journal of Social Science and Education Innovations. 2021. – T. №. 05. – P. 389- 396 betlar. (M.K. Shomirzayev Combined In Technology Courses Use Of Technologies //The American Journal of Social Science and Educational Innovations. 2021. - T. no. 05. – P. 389-396 pages.)
- 5.B.E.Qodirov Elektron axborot ta'lim muhitida o'quvchilarning hunarmandchilikka oid tayanch kompetentsiyalarini rivojlantirish metodikasi: Diss. p.f.f.d. (PhD) – Termiz: 2021-yil 142-bet. (B.E. Kadirov "Methodology of development of basic skills of students in the electronic information education environment": Diss. p.f.f.d. (PhD) – Termiz: 2021 page 142.)
6. U.Sh. Begimkulov Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy nazariy asoslari. - T: Fan 2007-yil 157-bet. (U.S. Begimkulov Scientific theoretical foundations of introduction of modern information technologies in pedagogical education. - T:Fan 2007 page 157.)
7. M.M. Axmedov, G.T. Xojikarimova, G.M. Safarova. Pedagogical skill is the product of the individual characteristics of the teacher Vol. 7 No. 02 (2021): JOURNALNX s. –R. 237-240. (M.M. Akhmedov, G.T. Khojkarimova, G.M. Safarova. Pedagogical skill is the product of the individual characteristics of the teacher Vol. 7 No. 02 (2021): JOURNALNX p. -R. 237-240.)
8. M.M.Axmedov, G.T. Xojikarimova, G.M. Safarova The american journal of applied sciences// SJIF-5.634 DOI-10.37547/tajas.Vol.3. Issue01, 2021 s. R. 54-57. (M.M. Akhmedov, G.T. Khojkarimova, G.M. Safarova The American journal of applied sciences// SJIF-5.634 DOI-10.37547/tajas.Vol.3. Issue01, 2021 p. R. 54-57.)
9. N.A.Muslimov, O.A.Qo'ysinov, SH.Abduraxmonov, Q.M.Abdullaeva, N.S. Gaipova. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining metodik kompetentligini shakllantirish texnologiyalari. Metodik qo'llanma. – T.: 2014 yil. 90-95-betlar. (N.A. Muslimov, O.A. Koysinov, SH. Abdurakhmanov, Q.M. Abdullaeva, N.S. Gaipova, Technologies of formation of methodical competence of future vocational education teachers. Methodical manual. - T.: 2014. Pages 90-95.)
- 10.A.R.Jo'raev. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda dasturlashtirilgan ta'lim vositalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari. Zamonaviy fan, ta'lim va tarbiyaning dolzarb muammolari. Elektron jurnal. – Urganch. 2019-yil 1-son. 120-125-betlar. (A.R. Joraev., "Didactic possibilities of using programmed educational tools in the training of future technology teachers". Actual problems of modern science, education and upbringing. Electronic magazine. - Urganch. Issue 1 of 2019. Pages 120-125.)
11. N.V.Nosirov Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda pedagogik-psixologik omillardan foydalanishning ahamiyati Central asian research journal for inter disciplinary studies (sarjis) ISSN: 2181-2454. Volume 2 |ISSUE 4| 2022. DOI:10.24412/2181-2454-2022-4-81-85 O'zbekiston 4-son 82-85-betlar. 2022-yil. (N.V. Nosirov "The importance of using pedagogical and psychological factors in the training of future technological education teachers" Central Asian research journal for inter disciplinary studies (sarjis) ISSN: 2181-2454. Volume 2 |ISSUE 4| 2022. DOI:10.24412/2181-2454-2022-4-81-85 Uzbekistan No. 4, pp. 82-85. 2022 year.)
12. N.V.Nosirov Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini metodik kompetentligini rivojlantirish mezonlari Criteria for the Development of Methodological Competence of Future Teachers of Technology" International Journal on Integrated Education. Research parks publishing Indonesia. In Vol.6 No r (2023). (N.V. Nosirov Criteria for the Development of Methodological Competence of Future Teachers of Technology Criteria for the Development of Methodological Competence of Future Teachers of Technology International Journal on Integrated Education. Research Parks Publishing Indonesia. In Vol. 6 No. r (2023).)
13. N.V.Nosirov Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarida kasbiy va metodik kompetentlikni shakllantirishda integratsion jarayondan foydalanish. Mug'allem hem uzluksiz bilimlendio' "Ilmiy jurnali. Nukus. №5/2. 2022-yil.129-134-betlar. (N.V.Nosirov "Using the integration process in the formation of professional and methodical competence of future technology teachers". "Teacher and continuous education" Scientific magazine. Defect. No. 5/2. 2022. Pages 129-134.)
14. N.V.Nosirov. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini metodik kompetentligini takomillashtirishning pedagogik-psixologik asoslari. "NamDU ilmiy xabarlar" Ilmiy jurnali. Namangan 11-son. 2022-yil 636-641-betlar. (N.V.Nosirov "Pedagogical and psychological foundations of improving the methodological competence of future technology teachers". "Scientific news of NamSU" scientific magazine. Namangan No. 11. 2022 pp. 636-641.)
15. N.V.Nosirov Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirish jarayonini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari "FarDU ilmiy xabarlar" Ilmiy jurnali. 2023-yil 1-son 574-577-betlar. (N.V. Nosirov "Pedagogical conditions for improving the process of developing methodical competence of future technology teachers". "FarDU scientific news" scientific journal. Issue 1, 2023, pp. 574-577.)

INGLIZ TILIDAGI TOPONIMLARNI IZOHLASHDA LEKSIKOGRAFIK TAMOYILLAR (BUYUK BRITANIYA VA AMERIKA JOY NOMLARI LUG'ATLARI MISOLIDA)

LEXICOGRAPHIC PRINCIPLES IN THE INTERPRETATION OF TOPONYMS IN ENGLISH (IN THE EXAMPLE OF BRITISH AND AMERICAN PLACE NAME DICTIONARIES)

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ТОЛКОВАНИЯ ТОПОНИМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ (НА ПРИМЕРЕ БРИТАНСКИХ И АМЕРИКАНСКИХ СЛОВАРЕЙ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ)

Ganiyeva Gulnozaxon Zaxirovna¹

¹Ganiyeva Gulnozaxon Zaxirovna

– Jizzax davlat pedagogika universiteti v/b. dotsenti, PhD

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz tili toponimlari, ularning toponimik lug'atlarda izohlanishi haqida batafsil so'z yuritiladi.

Toponimlarni lug'atlarga joylash, ularning o'ziga xos leksikografik xususiyatlari bo'yicha, shuningdek, leksikografiya va shu sohada ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar to'grisida batafsil to'xtalangan. Ularning ishlari maqolada o'z aksini topgan va munosabat bildirilgan. Shu bilan birga toponimik lug'atlar, ularning mualliflari, yondashuvlar va har bir lug'at yartilishida keltirilgan uslublar va tamoyillarga alohida e'tibor qaratilgan.

Maqolaning amaliy ahamiyati shundaki, uning asosiy qismida ikki nufuzli toponimik lug'atlar o'zaro qiyoslangan. Har ikkala lug'atlarda keltirilgan bir xil toponimik birliklar tanlab olinib, aynan lug'atda keltirilgan izohlanish holati, ya'ni asliyat ko'rsatib o'tilgan. O'xshash va farqli tomonlari qiyoslangan. Izohlanish holatlari tahlil qilingan.

Аннотация

В данной статье отдельно рассматриваются английские топонимы и их толкование в топонимических словарях.

Подробно рассмотрено размещение топонимов в словарях, их специфические лексикографические особенности, а также лексикография и ученые, проводившие научные исследования в этой области. В статье отражена их работа и выражена реакция.

При этом особое внимание уделяется топонимическим словарям, их авторам, подходам и методам, принципам, представленным в каждом разделе словаря.

Практическая значимость статьи заключается в том, что в ее основной части сравниваются два авторитетных топонимических словаря.

Выбираются одни и те же топонимические единицы, указанные в обоих словарях, и показывается состояние толкования, данное в словаре, то есть оригинальность. Сходства и различия сравниваются. Анализируются их толкования.

Abstract

In this article, English toponyms and their interpretation in toponymic dictionaries are discussed separately.

Placement of toponyms in dictionaries, their specific lexicographic features, as well as lexicography and scientists who conducted scientific research in this field are discussed in detail. Their work is reflected in the article and the reaction is expressed. At the same time, special attention is paid to toponymic dictionaries, their authors, approaches and methods and principles presented in each dictionary section.

The practical importance of the article is that two authoritative toponymic dictionaries are compared in its main part.

The same toponymic units listed in both dictionaries are selected, and the state of interpretation given in the dictionary, that is, the originality, is shown. The similarities and differences are compared. The interpretations are analyzed.

Kalit so'zlar: Toponim, toponimik birlik, leksikografiya, tamoyillar, o'quv izohli lug'at, lug'at maqolasi, bosh so'z, izoh, joy nomlari, toponimik lug'atlar.

Ключевые слова: Топоним, топонимическая единица, лексикография, принципы, учебный толковый словарь, словарная статья, заглавное слово, топонимы, топонимические словари.

Key words: Toponym, toponymic unit, lexicography, principles, educational annotated dictionary, dictionary article, main word, explanation, place names, toponymic dictionaries.

KIRISH

Ma'lumki, toponimlarni qadimdan to hozirgacha saqlanib kelishida lug'atshunoslik sohasining o'rni beqiyos. Toponimlarni o'rganishda toponimik lug'atlar muhim ahamiyatga ega, chunki aynan toponimik lug'atlar orqali biz joy nomlari haqida to'liqroq ma'lumotga ega bo'lamiz.

V.Dubichinskiy lug'at tuzishning jamoaviy jarayonini shakllantirish, lug'at loyihasini tuzish, lug'at kartotekasini tuzish (yoki ma'lumotlarning kompyuter bankini), tamoyillar asosida lug'at so'zligini

tanlash, lugʻat maqolasi tuzilishining mualliflik konsepsiyasini ishlab chiqish, tanlab olingan til leksemalarining bevosita tarjimai, lugʻatni nashrga tayyorlash kabi bir necha bosqichlarga⁶ boʻladi.

Professor M.I.Umarxodjayev leksik birliklarni, asosan frazeologik birliklarni lugʻatga tanlash va joylash tamoyillariga atroflicha yondashgan. Jumladan, olim frazeologik birliklarni lugʻatlarga tanlash va joylashtirishda umumlingvistik hamda frazeologik tamoyillarga tayangan. M.I.Umarxodjayevning fikricha, frazeologik birliklarni joylashtirishda, birinchidan, frazeologik birliklarning leksik tarkibini aniqlashtirib olish zarur. Ikkinchidan, bevosita bunday birliklar muhitini koʻra olish lozim. Uchinchidan, tasavvurni oʻrnata olish kerak. Aks holda frazeologizmlarning majburiy kontekstini aniqlash mumkin emas⁷.

Bizning fikrimizcha, yuqorida taʼkidlab oʻtilgan tamoyillar⁸ni toponimik lugʻat tuzishda ham qoʻllash mumkin. Bunda, eng avvalo, frazeologik birliklar emas, toponimik birliklar qatlami aniqlab olinsa kifoya. Qayd etilgan maʼlumotlarga tayangan holda oʻquv-toponimik lugʻatini tuzishda quyidagi tamoyillarni tavsiya qilishimiz mumkin:

- lugʻat maqsadini belgilab olish;
 - lugʻat qabul qiluvchisi (adresati), yaʼni kimlar uchun moʻljallanganligini aniqlashtirish;
 - lugʻatning qaysi turga mansub boʻlishini aniqlab olish (izohli, qomusiy yoki boshqa, shuningdek, bir tilli, ikki yoki koʻp tilli, oʻquv lugʻatlari asosan bir tilli boʻladi);
 - lugʻat hajmini belgilash;
 - lugʻat tarkibidagi toponimik birliklarning soni (oʻquv toponimik lugʻatlari asosan 1000-5000 tagacha boʻlgan toponimlarni qamrab olishi maqsadga muvofiq) ham;
 - lugʻat strukturasini tuzib olish;
 - lugʻat uchun mos toponimlar muhitini koʻra bilish;
 - toponimik lugʻatga toponimlarni tanlashda uzual metoddan foydalana olish;
 - tanlanayotgan toponim joylashgan hududda istiqomat qiladigan yoki shu hududga tashrif buyurishni moʻljallayotganlar bilan yozma yoki ogʻzaki soʻrovnoma oʻtkazish;
 - soʻrovnoma natijalarini tahlil qilish va keraklilarini qayd etish;
 - toʻplangan maʼlumotlarni tasdiqlash;
- manbalarni chop etish. Ushbu bosqich amalga oshirilgan ishlarning eng soʻnggisi boʻlib, barcha maʼlumotlar toʻplam holiga keltiriladi va kerakli manba (toponimik maʼlumotnoma yoki lugʻat) sifatida chop etiladi. Bu maʼlumotlar toʻplami kitob holatida yoki raqamli, yaʼni elektron dastur holatida ommaga taqdim etilishi mumkin. Shu oʻrinda aytib oʻtish joizki, oʻquv toponimik lugʻatni chop etishda uning poligrafik xususiyatlariga alohida eʼtibor qaratish maqsadga muvofiq boʻladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ingliz tili leksikografiyasi koʻp yillar davomida mahalliy va xorijiy tilshunoslarning tadqiqot obyekti boʻlib kelgan, chunki ushbu fan dunyodagi eng qadimgi va koʻp asrlik hayoti davomida ingliz tilshunos olimlarining toʻplagan muhim tajribasi boʻlib, ularning eng yaxshi lisoniy yutuqlarini oʻzida aks ettiradi.

Tadqiqotlar ingliz tilidagi lugʻatlarni yaratish bilan bogʻliq asosiy tendensiyalarni bir necha bor taʼriflab berdi, ular qiyin, nodir va tushunarsiz (difficult, remarkable, obscure words) soʻzlarning dastlabki izohli lugʻatlari deb nomlangan boʻlib, bunday lugʻatlarning mualliflari foydalanuvchilarga buyuk yozuvchilarning soʻzlardan foydalanish standartini qabul qilishni tavsiya qildilar. Ushbu lugʻatlarda differensial lugʻat va differensial soʻzlarni qayta ishlash asosan grammatik va etimologik belgilarga qisqartirildi⁹.

XVII-XVIII asrlarda J.Choser, J.Milton, U.Shekspir asarlari uchun kitob lugʻatlari paydo boʻldi. Shunisi eʼtiborga molikki, ingliz tili leksikografiyasi singari, Buyuk Britaniyada ham Shotlandiya leksikografiyasi mustaqil ravishda rivojlanib, u ingliz tilidagi dastlabki lugʻatlarni tuzish tamoyillarini asosan takrorlagan. 1700 yilgacha Shotlandiya leksikografiyasida shotlandcha qiyin soʻzlarning lugʻatlari shakllandi, shu bilan bir vaqtning oʻzida differensial lugʻat va differensial soʻz ishlab chiqishga ega boʻlgan ikki tilli maʼlumotnomalar (soʻzlar) paydo boʻldi¹⁰.

⁶ Дубичинский В.В. Лексикография русского языка. – Москва: Флинта-Наука, 2008. – С. 370.

⁷ Умарходжаев М.И. Очерки по современной фразеологии. – Ташкент: Фан, 1977. – С. 28.

⁸ Умарходжаев М.И. Основы фразеологии. – Ташкент, 1983. – С. 93-130.

⁹ Карпова О.М. Шекспировская лексикография нового времени: возвращение глоссариев // Вестн. Иван. гос. ун-та. Сер.: Гуманитарные науки, 2012. Вып. 1. – С. 48-53.

¹⁰ Карпова О. М. Вестник Ивановского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки», 2013. – С. 48.

Leksikografiya haqida soʻz ketganda, har bir tilshunos olimning koʻz oldida akademik L.V.Sherbaning ushbu sohada qoldirgan madaniy merosi gavdalanadi. Sherba oʻzining bir qancha asarlarida nafaqat tilshunoslik, balki leksikografiyaga, aynan lugʻatlar bilan ishlash masalasiga alohida eʼtibor qaratgan. Olimning “Yazikovaya sistema i rechevaya deyatelnost” nomli asarida lugʻat va uning turlari bilan bogʻliq boʻlgan barcha masalalarga oydinlik kiritilgan.

Rus leksikograf olimi V.V.Dubichinskiyning fikricha, toponimik lugʻatlarning oʻziga xos ajralib turadigan xususiyati shundaki, ular tarkibida asosan ensiklopedik maʼlumotlar koʻp: joy nomi tarixi, kelib chiqishi, nomlanishi va shu kabilar. Lekin toponimik lugʻat bilan berilgan toponimning etimologik xususiyati oʻrtasida farq bor¹¹.

Butun dunyo olimlari toponimlarning lugʻat shakliga keltirilishi, toponimik lugʻat tarkibining tuzilishi borasida koʻplab ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirganlar va hozirda ham bu jarayon davom etib kelmoqda. Jumladan, ingliz olimlaridan D.Mils, A.Rum, amerikalik olimlardan R.Styuart, A.Drey, rus olimlari Y.M.Pospelov, S.I.Garagulya, oʻzbek toponimist olimlaridan N.Oxunov, S.Qorayev, T.Nafasov kabilarning olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari va yaratgan toponimik lugʻatlari joy nomlari, yaʼni toponimlarning shakllanishi va saqlanishida muhim ahamiyatga ega.

Masalan, oʻzbek toponimist olimlaridan N.Oxunovning “Joy nomlari taʼbiri” nomli asari toponimik lugʻatlar sirasiga kiritilgan boʻlib, yurtimizdagi joy nomlari alfabit tarzida berib oʻtilgan va har bir toponimik birlikka alohida izoh keltirilgan¹². T.Nafasov, V.Nafasovalar tomonidan yaratilgan “Oʻzbek tili toponimlarining oʻquv izohli lugʻati” ham alohida ahamiyatga ega boʻlib, lugʻat tavsifiy, etimologik tarzda tuzilgan. Lekin baʼzi toponimlar “q”-“qarang” yoʻnaltiruvchi belgisi orqali boshqa sahifada berib ketilgan. Masalan: Yartepa – q. Jartepa, Yorqoʻrgʻon – q. Jarqoʻrgʻon¹³. Yu.Ahmadaliyev esa Fargʻona viloyati toponimlarining izohli lugʻatini ishlab chiqqan¹⁴.

Toponimist olim A.Drey toponimik lugʻat yaratishga oʻzgacha uslubda yondashadi, yaʼni u oʻzining “AQSH joy nomlarining qofiyali lugʻati” ni yaratadi. Unga koʻra AQSH ning ellikta Shtati nomlari alfavit tarzida berib har bir joy nomiga mos bir nechta qofiyadosh soʻzlar keltiradi.

E.M.Pospelov¹⁵ ning “Toponimik lugʻat” (“Toponimicheskiy slovar”) nomli oʻquv lugʻati oʻquvchilar uchun moʻljallangan boʻlib, unda ham baʼzi ingliz tili toponimlari oʻz aksini topgan va bu lugʻat 1500 ta toponimdan iborat. Lugʻatning oxirida joy nomlariga oid mashqlar hamda oʻzgargan yoki qayta nomlangan joy nomlarining roʻyxatini koʻrish mumkin.

S.I.Garagulya yaratgan “Buyuk Britaniya va AQSH geografik nomlarining lingvokulʼturologik lugʻati”¹⁶ esa XXI asr leksikografiyasidagi eng yangi lugʻatlardan biri hisoblanadi, desak mubolagʻa boʻlmaydi. Muallif boshqa toponimik lugʻatlardan farqli ravishda Buyuk Britaniya va AQSH geografik nomlarining lingvokulʼturologik lugʻatini yaratdi va aynan 2021 yilda ushbu lugʻat nashrdan chiqdi. Lugʻatda muallif ikki mamlakat toponimlarining madaniyat va til, yaʼni lingvomadaniyatga bogʻliqlik jihatlari berib oʻtadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Toponimlarni izohlashda toponimik birlik haqidagi maʼlumotlarni dunyoning lingvistik manzarasi nuqtai nazaridan ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi.

Toponimlarga izoh berish tamoyillarini shakllantirish uchun ingliz tili toponimik lugʻatlaridan Britaniya joy nomlari lugʻati¹⁷ hamda Amerika joy nomlari lugʻati¹⁸dagi namunalarga murojaat qildik. Har ikkala ingliz tili lugʻatlarida uchraydigan toponimlarni tom maʼnoda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Kelib chiqishi faqat Britaniya orollari hududiga daxldor boʻlgan, hozirda ham Buyuk Britaniya, ham Amerika Qoʻshma Shtatlari hududida mavjud boʻlgan toponimlar, yaʼni Amerikaga qachonlardir baʼzi bir sabablarga koʻra kirib borgan joy nomlari.

¹¹ Дубичинский В.В. Лексикография русского языка. – Москва: Флинта-Наука, 2008. – С. 233.

¹² Охунев Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 64 б.

¹³ Nafasov T, Nafasova V. Oʻzbek tili toponimlarining oʻquv izohli lugʻati (maktab oʻquvchilari, kollej va litsey oʻquvchilari uchun). – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2007. – B 9.

¹⁴ Ахмадалиев Ю. Фарғона вилояти топонимлари. – Фарғона, 2009. – 140 б.

¹⁵ Пospelov Е. М. Топонимический словарь: Около 1500 единиц. – Москва: Астрель, 2005. – 331 с.

¹⁶ Гарагуля С.И. Лингвокультурологический словарь географических названий Великобритании и США : словарь / С.И. Гарагуля. – Москва : ИНФРА-М, 2021. – 257 с.

¹⁷ Mills A.D. A Dictionary of British Place Names. – New York: Oxford University Press, 2011. – P. 485.

¹⁸ George R. Stewart. American Place-Names: A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. – New York: Oxford University Press. – P. 522

2. Kelib chiqishi faqat Amerika Qo'shma Shtatlari hududiga mansub bo'lgan, ikkala mamlakat hududida hozirgi kunda ham mavjud bo'lgan, lekin etimologiyasi AQSHga borib taqaladigan toponimik birliklar.

Dastlab **BJNL (DBPN)** dagi birinchi guruhga kiritilgan toponimlarning izohlanish holatlarini ko'rib chiqamiz.

Bosh so'z – **Bengor** chap tarafda, o'ng tarafida esa unga tegishli bo'lgan ma'lumotlar va izoh berilgan. Mazkur so'zlikdan keyin qavs ichida shu nomning qadimiy shakli berilgan. Keyingi so'z qaysi hududga kirishi: Down – Shimoliy Irlandiyadagi grafliklardan biri. 555 yildagi nomi, so'ngra qo'shtirnoq ichida ifodalagan ma'nosi berilgan. Shundan so'ng asosiy izohga o'tilgan. Izoh berishda uning etimologiyasi taxminiy keltirib o'tilgan:

Bangor¹⁹ (*Beannchar*) Down. *Bennchuir* 555. 'Place of points'. The name probably refers to a pointed wattle enclosure around the original monastic settlement.

Aynan *Bengor* toponimi lug'atning ikkita maqolasida berilgan, lekin bu toponimning boshqa hududdagisi ko'rsatilgan. Izohlash qismi yuqoridagi bilan deyarli farq qilmaydi. Faqatgina hududlar nomi o'zgargan. Bu esa ushbu toponimik birlik boshqa hududda ham mavjudligini anglatadi. Yana bir ahamiyatli jihati shundaki, har ikkala toponimlar ma'nolari ikki xil izohlangan. Bu esa uning etimologiyasiga borib taqaladi:

Bangor²⁰ Gwyd. *Benchoer* 634. 'Wattled fence'. Welsh *bangor*. The reference is probably to the wattled fence that enclosed the monastery founded in 525

Keyingi izohlanayotgan toponim – **Norfolk**. Ushbu lug'at so'zligi aynan graflik ekanligi qavs ichida izohlangan. Shuningdek, nechanchi yilda qanday nomlangani, qaysi manbaada uchrashi, ma'nosi qayd etilgan. Berilgan toponimning qanday yasalganligiga ham e'tibor qaratilgan:

Norfolk (the county). *Nordfolc* 1086 (DB). '(Territory of) the northern people (of the East Angles)'. OE *north* + *folc*, see SUFFOLK²¹

Portsmud. Bu toponim ham lug'atda xuddi Norfolk kabi izohlangan. Faqat bitta farqli jihati shundaki, maqola so'nggida uning Roman davridagi nomiga ham to'xtalangan:

Portsmouth²² Portsm. *Portesmuthan* late 9th cent. 'Mouth of the harbour called *Port*'. OE *port* (a loan-word from Latin *portus* 'a harbour') + *mūtha*. The harbour was no doubt known as *Portus* in the Roman period.

Quyida aynan shu uchta toponimik birliklarni **AJNL (APN)** dagi namunalarini ko'rib chiqamiz va qiyoslaymiz.

Bengor toponimi izohi BJNL (DBPN) dagi izohdan tubdan farq qiladi. Chunki bu lug'atdagi aynan shu toponimning qayerda joylashgani, nimaning sharafiga bunday nom olgani, Uels yoki Shimoliy Irlandiyadan ko'chirilgani haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, uelslik kishi sharafiga nomlanganligi haqida matn ko'rinishida, hech qanday raqamlarsiz izohlar mavjud. Lekin bu izohda na sana, na berilgan toponimning ma'nosi bor:

Bangor²³ in ME the town is said to have been named for hymn tune. More probably the name was transferred from Bangor in Wales or in Northern Ireland. In Pa the town was named by Welshman because of slate deposits, as at Bangor in Wales.

Norfolk toponimiga berilgan izoh BJNL (DBPN) dagiga biroz o'xshab ketadi. Uning qayerdan olingani, birinchi marta nechinchinchi yilda va qayerda nomlangani, keyingi davrlardagi nomlari va hatto nomning o'zgartirilgan holatigacha izohlangan. Joy nomi ifodalagan ma'no haqida hech qanday ma'lumot berilmagan:

Norfolk²⁴ From the English county, the first naming being the county in MA(1643), which was later abolished. The present county in MA dates from 1793. Also from the English county are **Norfolk** in VA (1691) and in CT (1738). In NB the town was proposed as **North Fork**, Shortened to **Norfork**, but in transmission through the Post Office Dept. it was altered to the common form.

Portsmud toponimi ham xuddi Norfolk kabi izohlangan, hech qanday sana yoki ma'no haqida ma'lumot qayd etilmagan:

¹⁹ Mills A.D. A Dictionary of British Place Names. – New York: Oxford University Press, 2011. – P. 40.

²⁰ O'sha manba. – B. 40.

²¹ O'sha manba. – B. 347

²² O'sha manba. – B. 374.

²³ George R. Stewart. American Place-Names: A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. – New York: Oxford University Press. – P. 34.

²⁴ O'sha manba. – B. 332.

Portsmouth²⁵ from the English town, but with descriptive and strongly commendatory suggestions. All three of the Colonial naming NH, RI, VA were on harbors, and the double reason for naming seems to be clear. In OH the town was named for the one in RI.

Demak, berilgan toponimlarni har ikkala manbaadan topib, ularning izohini o'rganib chiqqach, shuni ayta olamizki, birinchi lug'atda deyarli barcha toponimlarga oid to'liq ma'lumot berilgan bo'lsa, ikkinchi manbaada faqatgina bitta toponimga to'liqroq izoh berilgan. Bizning fikrimizcha, bunga yuqoridagi toponimlar Buyuk Britaniya hududida joylashgan, o'sha yerda paydo bo'lgan va muallifning vatani hududida bo'lgani, u yerdagi aholining AQSHga ko'chishi yoki boshqa bir sabablarga ko'ra AQSH xalqi tomonidan o'zlashgani sababdir. Shuning uchun bu toponimlar har ikkala lug'atga ham kiritilgan. Lekin, nima bo'lganda ham, har bir toponimga alohida to'liqroq ma'lumot berilsa, foydalanuvchilarni qiyinchiliklardan xalos etgan bo'lardi.

Xuddi shu holatni, ya'ni asli AQSH hududida paydo bo'lgan va ba'zi sabablarga ko'ra, Britaniya orollari hududiga kirib kelgan va har ikkala lug'atda ham mavjud bo'lgan boshqa toponimlarga e'tibor qarataylik.

Ikkinchi guruhga kiritilgan toponimik birliklarni dastavval **BJNL (DBPN)** dagi namunalar misolida ko'rib chiqamiz:

1. Lug'at maqolasining bosh so'zi – **Vashington** bilan boshlangan. Undan keyin shu toponim joylashgan hudud nomi qisqartmasi berilgan. Qachon, qanday nom bilan atalganiga alohida izoh mavjud. Ma'nosi va grammatik tavsifiga ham e'tibor qaratilgan. Shuningdek, ushbu toponimga doir ikki maqola uchraydi. Har ikkisida ham izoh to'liq berilgan. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu nomning AQSHdagi Vashingtonga umuman bog'liqlik joyi yo'q:

Washington Sundld. *Wassingtona* 1183. 'Estate associated with a man called *Hwæssa'. OE pers. name + *-ing-* + *tūn*²⁶.

Washington W. Sussex. *Wessingatun* 94-655, *Wasingetune* 1086(DB). 'Estate of the family or followers of a man called *Wassa'. OE pers. name + *-inga-* + *tūn*²⁷.

2. Ikkinchi izoh esa **Virjiniya** toponimiga taalluqli. Bu toponimning qachon va qayerda paydo bo'lgani, hozirda qaysi hududga kirishi va hatto aslida qanday atalgani, keyinroq Amerikadagi Virjiniya toponimiga bog'liq holda qayta nomlangani haqida ma'lumot berilgan, ma'nosi ham ko'rsatilgan:

Virginia²⁸ Cavan. *Virginia* 1611. The town, founded in 1611 and originally named *Lough Ramor*, was soon after renamed from the newly-established colony of Virginia in America. Its Irish name is *Achad an Iúir*, 'field of the yew tree'.

Quyida Vashington va Virjiniya toponimlarining **AJNL (APN)** dagi izohini tahlil qilamiz.

Vashington toponimi lug'at maqolasida juda keng izohlangan bo'lib, nechanchi asrda, qayerda, kimning sharafiga qo'yilganligi barchasi to'liq keltirilgan. Hatto maqolaning oxirigacha jami Vashington so'zi to'qqiz marta uchraydi va ularning har biriga izoh berilgan. Bu esa ushbu toponimning qanchalik serqirra va muhimligini anglatadi. Shuningdek, mazkur joy nomi kimning sharafiga berilganligi ham qayd etilgan:

Washington²⁹ The family was established in VA from the 17th century, and some local names are thus derived. Most of them; however, honor George Washington, beginning with **Fort Washington** NY in 1776. Numerous names followed rapidly. **Washington DC**: named in commissioners who were entrusted with establishing a national capital. Washington (State): the territory was so named by act of Congress in 1853

Lug'atda Virjiniya nomiga ham izoh to'liq berilgan. Lekin bu yerda Virjiniya toponimiga oid ma'lumotlar to'liq emas. Shunday bo'lsada, toponim ma'nosi ham berilgan:

Virginia³⁰ According to the Amadus and Barlowe narrative, the country is described as 'now called Virginia Anno 1584,' and the name is declared to have been given by her Majestie i.e. Elizabeth I.

²⁵O'sha manba. – B. 384.

²⁶Mills A.D. A Dictionary of British Place Names. – New York: Oxford University Press, 2011.–P. 485.

²⁷O'sha manba. – B. 485.

²⁸O'sha manba. – B. 477.

²⁹George R. Stewart. American Place-Names: A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. – New York: Oxford University Press.–P. 522.

³⁰O'sha manba. – B. 513.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, istalgan toponim haqida ma'lumotga ega bo'lish uchun aynan toponimik lug'atlar zarurligi va ularning muhim ahamiyatga ega ekanligini isbotladi.

Tadqiqotimiz natijasi o'laroq ta'kidlash joizki, toponimlarni lug'atlarga tanlashda, ularga izoh berishda leksikografik tamoyillarga asosiy e'tibor qaratilishi zarur. Yuqorida ko'rib chiqilgan va tahlil qilingan har ikkala lug'atda keltirilgan toponimik birliklar garchi shaklan bir xil ko'rinishga ega bo'lsa-da, ularning izohlanishi turlicha tarzda berib o'tilgan. Ba'zilar to'liq izohlangan bo'lsa, boshqalari qisman izohlangan, ba'zi toponimik birliklarning ma'no ifodasi to'liq ochib berilgan, kelib chiqishi ko'rsatib o'tilgan bo'lsa, boshqa birlarining ma'nolari umuman qayd etilmagan. Bu esa har ikkala lug'at o'ziga xos leksikografik tamoyillarga asoslanib yaratilganidan, har bir lug'at maqolasi o'zgacha tarzda izohlanganidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. George R. Stewart. American Place-Names: A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. – New York: Oxford University Press. – P. 522
2. Mills A.D. A Dictionary of British Place Names. – New York: Oxford University Press, 2011. – R. 485.
3. Nafasov T, Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati (maktab o'quvchilari, kollej va litsey o'quvchilari uchun). – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2007. – B 9.
4. Ahmadaliyev YU. Farg'ona viloyati toponimlari. – Farg'ona, 2009. – 140 b.
5. Garagulya S.I. Lingvokul'turologicheskiy slovar' geograficheskix nazvaniy Velikobritanii i SSHA : slovar' / S.I. Garagulya. – Moskva : INFRA-M, 2021. – 257 s.
6. Dubichinskiy V.V. Leksikografiyarusskogo yazika. – Moskva: Flinta-Nauka, 2008. – S. 233.
7. Karpova O. M. Vestnik Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Gumanitarnye nauki», 2013. – S. 48.
8. Karpova O.M. Shekspirovskaya leksikografiya novogo vremeni: vozvrasheniye glossariyev // Vestn. Ivan. gos. un-ta. Ser.: Gumanitarnye nauki, 2012. Vip. 1. – S. 48-53.
9. Oxunov N. Joy nomlari ta'biri. – Toshkent: O'zbekiston, 1994. – 64 b.
10. Pospelov ye. M. Toponimicheskiy slovar': Okolo 1500 yedinits. – Moskva: Astrel', 2005. – 331 s.
11. Umarxodjayev M.I. Osnovi frazeografii. – TaShkent, 1983. – S. 93-130.
12. Umarxodjayev M.I. Ocherki po sovremennoy frazeografii. – TaShkent: Fan, 1977. – S. 28.

PROFESSIONAL TA'LIM MUASSASALARIDA O'QUVCHILARNING DARSDAN TASHQARI FAOLIYATINITASHKIL ETISHDA LOYIHA METODIDAN FOYDALANISH**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ****USING THE PROJECT METHOD IN ORGANIZING EXTRACURRICULAR ACTIVITIES OF STUDENTS OF PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS****Abidova Zarnigor Kamildjanovna¹****¹Abidova Zarnigor Kamildjanovna**

– Buxoro muhandislik-texnologiya instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada professional ta'lim muassasalarida o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini mazmunli o'tkazish, fanlar bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmalarini oshirishda loyiha metodidan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, statistik va so'rov metodlaridan foydalanilgan. O'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini loyiha metodi asosida tashkil etish bosqichlari va sub'ektlarning vazifalari belgilab berilgan. Sinf dan tashqari ishlarni samarali tashkil etish natijasida bo'lajak mutaxassislarining umummadaniy, umumkasbiy va kasbiy kompetentligini shakllantirish imkoniyatlari ochib berilgan. Loyihaviy faoliyat jarayonida o'quvchilarda universal bilim, malaka va ko'nikmalarining yaxlit tizimi shakllanishi, turli axborot manbaalari bilan mustaqil ishlash ko'nikmalarini egallashlari, mustaqil faoliyat tajribasiga ega bo'lishlari bayon etilgan.

Аннотация

В статье рассмотрены возможности организации метода проектов в профессиональных образовательных учреждениях для содержательной организации внеурочной деятельности и развития знаний, умений и навыков учащихся по изучаемым предметам. Обозначены этапы внеурочной организации метода проектов учащихся и задачи субъектов образовательного процесса. Раскрыты возможности формирования общекультурных, общепрофессиональных и профессиональных компетенций будущих специалистов в результате эффективной организации внеурочных работ. Изложены формирования целостности системы универсальных знаний, умений и навыков учащихся, а также владения навыков самостоятельной работы с различными источниками информации и опыт самостоятельной работы в процессе проектной деятельности.

Abstract

The article considers the possibilities of organizing the method of projects in professional educational institutions for the meaningful organization of extracurricular activities and the development of knowledge, skills and abilities of students in the subjects studied. The stages of extracurricular organization of the students' project method and the tasks of the subjects of the educational process are outlined. The possibilities of the formation of general cultural, general professional and professional competencies of future specialists as a result of the effective organization of extracurricular activities are revealed. The article describes the formation of the integrity of the system of universal knowledge, skills and abilities of students, as well as the possession of skills of independent work with various sources of information and experience of independent work in the process of project activities.

Kalit so'zlar: o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyati, loyiha, loyiha metodi, loyihaviy faoliyat, o'quv vaziyatlar, tarmoq servislari.

Ключевые слова: внеурочная деятельность учащихся, проект, метод проектов, проектная деятельность, учебные ситуации, сетевые сервисы.

Key words: extracurricular activities of students, project, project method, project activity, learning situations, network services.

KIRISH

Hozirgi kunda professional ta'limning muhim vazifalaridan biri o'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishida mustaqil bilim olish, o'z ustida mustaqil ishlash qobiliyatlarini rivojlantirish va shaxsiy faoliyatini reflektsiyalash hamda axborotlar bilan maqsadli ishlash ko'nikmalarini shakllantirishdir. Buning uchun, o'quv jarayonida o'quvchilarning professional sifatlariga dahldor bo'lgan loyihaviy, konstruktorlik, kommunikativ va tashkiliy funktsional komponentalarini shakllantirish zarur. Lekin, ayrim ob'ektiv sabablarga ko'ra, jumladan auditoriya mashg'ulotlari doirasida vaqt chegaralanganligini hisobga olganda bunday sifatlarni doim ham shakllantirib bo'lmaydi. Shuning uchun, professional ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyatning muhim elementlaridan biri "o'quvchini o'qishga o'rgatish" bo'lib, uni darsdan tashqari va mustaqil faoliyatini samarali tashkil etish zaruriyatiga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 6 sentyabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812-sonli Farmonida professional ta'limni rivojlantirishda ta'lim oluvchilarning darsdan bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish, mustaqil ta'limni samarali tashkil etish va o'quv mashg'ulotlarida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish bo'yicha vazifalar belgilab berilgan. [1].

Hozirgi kunda, sinfdan tashqari ishlar professional ta'lim tizimining ajralmas komponentasi bo'lib, uni samarali tashkil etish natijasida bo'lajak mutaxassislarning umummadaniy, umumkasbiy va kasbiy kompetentligini shakllantirish imkoniyatlari yaratiladi. Sinfdan tashqari faoliyat deganda - ta'lim oluvchilarning o'quv mashg'ulotlaridan bo'sh bo'lgan vaqtlarini maqsadli tashkil etishda kreativligini rivojlantirishga yo'naltirish, tashabbuskorligi va mobilligini oshirish, kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarni o'zlashtirishini ta'minlash tushuniladi [2].

Sinfdan tashqari ishlarining yaxshi tashkil etilgan shakllari va formalariga quyidagilarni ta'kidlash mumkin: professional va ijodiy tanlovlar, o'quvchilarning ilmiy-tadqiqot ishlari, ta'lim muassasalarida fanlar bo'yicha to'garaklarda, musobaqalarda va fan olimpiadalarida ishtirok etish, turli tadbirlarda qatnashish, uy topshiriqlarini bajarish va h.k.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ta'lim oluvchilarning darsdan tashqari faoliyatini turli yo'sinlarda A.V. Esin [2], V.O. Kutev [3], I.P. Podlasiy [4], E.V. Savina [5], E.Yu. Rivkinlar [6] tomonidan ko'rib chiqilgan.

N.E. Gurulevaning fikriga ko'ra, ta'lim oluvchining darsdan tashqari faoliyati- o'quv jarayoni doirasida to'liq amalga oshirishning imkoni bo'lmagan va har bir o'quvchining qiziqishlarini va so'rovlarini to'liq qondirish uchun katta imkoniyatlarga ega [3].

I.I. Prokopevning tanlangan ma'ruzalarida darsdan tashqari ishlar sinfdan tashqari ishlarining bir qismini ifodalashi va unda o'quvchilarning individual qiziqishlarini va so'rovlarini hisobga olish imkoniyatlari ko'proq ekanligi ta'kidlangan [7].

Pedagog olimlarning ta'kidlashicha, darsdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchilarning noformal muloqot muhitda to'garaklarda, olimpiadalarida, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Darsdan tashqari o'quvchilar bilan mashg'ulotlarni tashkil etish yoki to'garaklarda ishlash va ular bilan ancha erkin muhitda muloqot qilish ularning rivojlanishida va tarbiyasida muhim rol o'ynaydi [5,8,9].

Jahon pedagogik tajribasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim oluvchilarning darsdan tashqari faoliyatini mazmunli va samarali tashkil etishning yo'llaridan biri loyiha metodidan foydalanishdir. Garchi loyiha metodi pedagogik amaliyotda yangilik bo'lmasada, hozirgi kunda ham u o'z dolzarbligini yo'qotmagan [8,9,10].

Maqola maqsadini shakllantirish. Maqolaning maqsadi - kasb-hunar texnikumlarida, kollejlarda va maktablarida o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini mazmunli o'tkazish, fanlar bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmalarini oshirishda loyiha metodidan foydalanish imkoniyatlarini ochib berishdir.

Vazifaning qo'yilishi. Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun quyidagi masalalarni yechimini topish talab etiladi:

- professional ta'limda o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatining mazmun-mohiyatini aniqlash;

- o'quvchilarning individual va guruhda loyiha metodi asosida auditoriyadan tashqari faoliyatini tashkil etish imkoniyatlarini aniqlash;

Tadqiqot jarayonida foydalanilgan metodlar:

- 1.Tizimli tahlil metodi (loyihani yaratish va undan foydalanish uchun turli xarakterdagi elementlarning o'zaro hamkorligini hisobga olish).

- 2.Statistik metodlar (normativli metod, tasodifiy baholash metodi, konstruktiv-tanqidiy metod).

- 3.So'rov metodlari (anketa o'tkazish, intervyu, suhbatlar).

Hozirgi kunda professional ta'lim muassasalarida darsdan tashqari va mustaqil ishlarni o'rgatuvchi dasturlar, elektron darsliklar va qo'llanmalar, shuningdek bosmali adabiyotlardan foydalanib tashkil etish bo'yicha tajribalar yig'ilgan. Shu bilan birga turli fanlardan o'quvchilarning darsdan tashqari mustaqil ravishda bajarishlari kerak bo'lgan vazifalarni loyiha metodidan foydalanib amalga oshirish bo'yicha metodik ishlanmalar deyarli ishlab chiqilmagan. Professional ta'lim muassasalarida o'quv – loyihalari biror mavzu doirasida (qisqa muddatli) yoki oraliq nazoratlar mobaynida (o'rta muddatli), shuningdek semestr mobaynida (uzoq muddatli) individual yoki guruhga

bo'lingan holda faoliyat olib borishlarini ilmiy asoslangan holda tashkil etish – belgilangan pedagogik maqsadlarga erishishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'limda loyiha metodi mahsuldor o'qitish texnologiyalardan biri bo'lib, professional ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoni sifatini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi [8].

Odatda ta'lim muassasalarida o'quvchilarning loyihaviy faoliyatini dars paytida yoki darsdan tashqari paytda tashkil etish mumkin. Tadqiqot ishimizning xususiyatidan kelib chiqqan holda, biz o'quvchilarning fanlar bo'yicha loyihaviy faoliyatini darsdan tashqari paytda tashkil etish texnologiyasini ko'rib chiqamiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini tashkil etish uchun yuqori didaktik potentsialga ega bo'lgan komponentlardan biri - loyiha metodini qo'llash bo'lib hisoblanadi. Garchi, loyiha metodi 100 yildan ko'proq vaqt oldin paydo bo'lgan bo'lsada, unga bo'lgan qiziqish nafaqat bugungi kunda pasaydi, balki o'qitishning kompetentli modeliga o'tish tufayli sezilarli darajada oshib bormoqda.

E.S. Polat loyiha metodiga quyidagicha taklif beradi: "loyiha metodi - muammoni batafsil ishlab chiqish orqali didaktik maqsadlarga erishish usuli bo'lib, u haqiqiy olingan natija bilan yakunlangan bo'lishi va tegishli tarzda rasmiylashtirilgan bo'lishi kerak" [8].

O'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini loyiha metodi asosida tashkil etish bo'yicha tajriba ishlari Buxoro viloyati Vobkent kasb-hunar maktabi "Yengil sanoat mahsulotlari texnologiyasi va konstruksiyasi" fanini o'qitish misolida o'tkazildi. O'quvchilarning loyihaviy faoliyatini tashkil etish va uni kuzatib borishning eksperimental tadqiqotlari o'quv yili mobaynida olib borildi.

O'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatiga biz kasbiy bilimlarini kengaytirishga va kasbiy ahamiyatga ega fazilatlarini shakllantirishga hissa qo'shadigan o'quv jarayonidan tashqaridagi har qanday faoliyatini tushunamiz. Bunday faoliyat turi ta'lim oluvchilarning auditoriyada olingan bilimlarini mustahkamlashga, yangi bilimlarni faol o'zlashtirishga, qo'yilgan masalalarni yechimini topishda ijodiy yondoshuvni rivojlantirishga, vaziyatli masalalarni yechishda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirildi.

Loyiha ustida ish bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Loyihani tayyorlashning barcha bosqichlarida o'qituvchi maslahatchi sifatida ishtirok etdi. Loyihani bajarish jarayonida asosiy e'tibor o'qitish mazmuniga emas ("nima qilish kerak?"), balki mavjud bilimlarni qo'llash ("bilish, qanday") jarayoniga qaratildi. Muhitdagi noaniqlikning mavjudligi, o'quvchilarni kognitiv faoliyatini faollashtiradi. Bunday vaziyatda o'quvchining ham roli o'zgaradi. Ular jarayonning faol ishtirokchisiga aylanadi; ishchi guruhlardagi faoliyati jamoa bo'lib muammoni yechish ko'nikmalarini shakllantiradi; o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalari rivojlanadi.

Loyiha ustida ishlar quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1.Loyiha ustida ishni rejalashtirish (mavzu bo'yicha bor bo'lgan bilimlar bilan fikr almashish bosqichi): yuzaga kelgan g'oyalarni muhokama qilish; takliflarni bildirish va munozarali masalalar yechimini topish yo'llarini aniqlash.

2. Analitik bosqich: loyiha maqsadi va vazifalarini aniqlashtirish; maxsus adabiyotlar, Internet manbalari yordamida axborotlarni qidirish va yig'ish; o'quvchilarning o'z bilimlari va tajribalaridan foydalanishi; boshqa shaxslar bilan axborot almashish; olingan ma'lumotlarni taqqoslash va muhimlarini tanlash.

3.Umumlashtirish bosqichi (olingan axborotlarni strukturlashtirish bosqichi va egallangan bilim, malaka, ko'nikmalarni integratsiyalash): olingan ma'lumotlarni tizimlashtirish; natijalarni tasdiqlash uchun xulosalarning umumiy mantiqiy sxemalarini qurish (referat, videofilm, prezentatsiya, maket va boshqa ko'rinishlarda).

4.Olingan natijalarning prezentatsiyasi (o'quvchilar faoliyatini tahlil qilish bosqichi): olingan ma'lumotlarni va natijaga erishish usullarini tushunish; loyiha natijalarini taqdim etish va muhokama qilish.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim oluvchilar loyihaviy faoliyat jarayonida turli axborot manbaalari bilan mustaqil ishlashni o'rganadilar, loyiha uchun kerak bo'ladigan axborotlarni topadilar va ulardan foydalanadilar, o'zlarining ijodiy qobiliyatlarini namoyon etadilar va kichik guruhlarda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

O'quv loyihalarini o'quv-ishlab chiqarish tajribasi sifatida ahamiyatli qirralarini ikki tomonlama ko'rsatish mumkin. Bir tomondan o'quv loyihalari o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga

PEDAGOGIKA

yo'naltirilgan o'qitish metodi bo'lib hisoblanadi. Ikkinchidan –o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni amaliy qo'llash vositasi sifatida xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib ta'kidlash joizki, professional ta'lim muassasalarida o'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini loyiha metodi asosida tashkil etish- ta'lim oluvchilarda universal bilim, malaka va ko'nikmalarning yaxlit tizimini shakllantiradi, motivatsiyani oshirishni ta'minlaydi, intellektual rivojlanish darajasini intensivlashga imkon beradi va nazariy bilimlarini amaliyotda mustahkamlash hamda o'z-o'zini nazorat qilish imkoniyatlarini yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 6 sentyabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812 – sonli Farmoni. www.lex.uz
2. Енин А.В. Система воспитания творчески активной личности учащихся во внеклассной деятельности: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Енин Алексей Владимирович. – Воронеж, 2010. – 494 с.
3. Кутьев В.О. Внеурочная деятельность школьников: пособие для классных руководителей / В.О. Кутьев. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
4. Подласый И.П. Продуктивная педагогика: кн. для учителя / И.П. Подласый. – М.: Нар. образование, 2003. – 496 с.
5. Савина Е.М. Внеурочная познавательная деятельность как фактор развития воспитательной системы образовательного учреждения: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Савина Елена Михайловна. – Ярославль, 2006. – 196 с.
6. Ривкин Е.Ю. Профессиональная деятельность учителя в период перехода на ФГОС основного общего образования. Теория и технологии / Е.Ю. Ривкин. – Волгоград: Учитель, 2014. – 183 с
7. Прокопьев И.И. Педагогика. Избранные лекции: Учеб. пособие. В 3 ч. Ч.3 – Дидактика / И.И. Прокопьев. – Гродно: ГрГУ, 2000. – 138 с.
8. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологий в системе образования. –М.: Академия, 2005. - 272 с.
9. Абрамова Н.С., Гладкова М.Н., Гладков А.В., Кутепов М.М., Трутанова А.В. Организация проектной деятельности студентов в электронном обучении // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 6. – С. 7-11.
10. Johnson K., Magusin E. Exploring the digital library. A guide for online teaching and learning// Jossey – Bass, 2005.–162 pp.

TALABA-YOSHLARDA HARBIY VATANPARVARLIKNI ARTPEDAGOGIKA VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ ВОЕННОГО ПАТРИОТИЗМА У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЁЖИ ПОСРЕДСТВОМ АРТПЕДГОГИКИ

MILITARY PATRIOTISM DEVELOPMENT TECHNOLOGY IN YOUNG STUDENTS BY MEANS OF ARTPEDAGOGY

Madaliyev Rahmiddin Ismoilovich¹

¹Madaliyev Rahmiddin Ismoilovich

– Farg'ona davlat universiteti, Harbiy ta'lim fakulteti o'qituvchisi.

Annotatsiya

Mazkur maqolada talaba -yoshlarning harbiy-vatanparvarlik tarbiyasida artpedagogik vositalarning ahamiyati, badiy adabiyot, teatr va kino sa'nati yordamida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkillash xamda o'tkazish shakl va uslublari to'grisida so'z yuritiladi.

Аннотация

В данной статье говорится о значении художественно-педагогических средств в военно-патриотическом воспитании учащихся, формах и методах организации и проведения духовно-воспитательных мероприятий с помощью литературы, театра и кино.

Abstract

This article talks about the importance of art-pedagogical tools in the military-patriotic education of students, the forms and methods of organizing and conducting spiritual-educational events with the help of literature, theater and cinema.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiyoti va san'ati, harbiy-tarixiy voqealar, tasviriy san'at, teatr, kino filmlar va axloqiy-ijtimoiy manbaalar.

Ключевые слова: узбекская литература и искусство, военно-исторические события, изобразительное искусство, театр, кино, нравственно-социальные источники.

Key words: Uzbek literature and art, military-historical events, visual arts, theater, movies and moral and social sources.

Tarbiya biz uchun
yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat,
yo saodat-yo falokat masalasidir.
(Abdulla Avloniy)

KIRISH

Yosh avlodni xar taraflama sog'lom va barkamol qilib tarbiyalash g'oyat murakkab va uzoq vaqtni talab qiladigan jarayondir. Yoshlar tarbiyasiga beparvolik, loqaydlik kelajakda tuzatib bo'lmas og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin. Agar bu vazifani biz bugundan boshlab yoshlarimiz qalbi va ongida ezgulik g'oyalarini, yuksak axloqni shakllantira olsak nafaqat o'zimiz balki jamiyatimizning rivojiga ulkan xissa qo'shgan bo'lamiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining: "Xususan, milliy o'zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o'rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlash lozim. Buyuk alloma va arboblarning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak"ligi haqidagi fikrlari buning yorqin isbotidir.³¹

Sharq, xususan o'zbek ta'lim tizimida yoshlar tarbiyasi, axloqi, vatanparvarligi, mexnatsevarligi, insonparvarligi kabi sifatlarga azaldan alohida e'tibor qaratilgan.

Bunda "Qobusnoma", Qutadg'u bilig' "Maxbub-ul qulub" kabi durdona asarlarga tayanilgan.

Zotan adabiyot insonlarni yaxshilikka chorlovchi, yomonlikdan qaytaruvchi ilmdir. Aynan u go'zal axloqni shakllantiradi. Insonni ma'naviy kamolotga etkazadi.

Alisher Navoiyning fikricha, ahli ma'ni, ya'ni ma'nili kishilar ma'naviyatli etuk shaxslardir: «Xayrat-ul-abror» dostonida etuk shaxsning ma'naviyatidagi yaxshilik, sahovat, soflik, hayo,

³¹ 1.SH.Mirziyoev YAngi O'zbekiston taraqqiyoti strategiyasi. Toshkent 2022 y. 4-27 b

muruvvat, andisha, adab, kamtarlik, sadoqat, qanoat, rostgo'ylik, bag'ri kenglik singari fazilatlari ta'riflanib, ruhiy kamolot yo'llari tahlil etilgan.³²

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Talabalarni serqirra, atroflicha ta'sir etuvchi nafasat qadriyatlarga yo'naltirish lozim. Birinchi navbatda milliy qadriyatlar, ona zamin tabiati, milliy xalq san'ati, Sharqning, O'zbekistonning badiiy madaniyati, tarixiga muhabbat tuyg'ularini rivojlantirish. Bu borada asosiy manba sifatida milliy an'analarga boy adabiyot, tasviriy san'at, haykaltaroshlik, hunarmandchilik, musiqa va san'atning boshqa turlari bilan tanishtirish ya'ni yurtimizni diqqatga sazovor joylarga ekskursiyalar uyushtirish, o'zbek xalqining o'tmishdagi va zamonaviy turmush tarzi aks etgan milliy spektakllarga va muzeylarga olib borish. Bu bilan talabalarni o'z xalqiga va yurtiga muhabbatini ortirish lozim. Bunday muzeylarga misol qilib Farg'ona viloyati "O'lkashunoslik" muzeyi, Farg'ona davlat universiteti qoshida tashkil qilingan "Qatog'on qurbonlari" muzeyi hamda yurtimizni barcha viloyat va shaharlarida bunyod etilgan muzeylarni misol qilishimiz mumkin. Yana bir quvonarlisi Prezidentimizning tashabbusi bilan Buyuk g'alabaning 75 yilligiga bag'ishlanib qurilgan G'alaba bog'ida "Shon-sharaf" muzeyi, "Mangu jasorat", "Matonat madhiyasi" monumentlari bunyod etildi.

Bu obida xalqimizni qonli janglardagi mardligini front ortidagi mashaqqatli mexnati va fidoyiligini aks ettirishga bag'ishlangan keng ko'lamlı tarixiy-badiiy ekspozitsiyadir.

Bu yerda namoyish etilayotgan minglab tarixiy eksponatlar buyuk G'alabaga hissa qo'shgan xalqimizning mislsiz jasoratini tarannum etishga, yosh avlodimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdek olijanob maqsadga xizmat qiladi.³³

Yurtimizdagi muzeylarga qadam qo'ygan har qanday yigit-qiz ulug' ajdodlarimizga, qahramon xalqimizning noyob ma'naviy fazilatlarini qadrlab ularga munosib voris bo'lishga, ana shunday insonlardan ibrat olishga harakat qiladilar.

Kino sa'nati ham talaba yoshlarimizni vatanparvar, milliy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalashda hamda ma'naviyatini yuksaltirishda muhim o'rin tutadi. Kino-yoshlar o'rtasida eng ommaviy sa'nat turi bo'lib xisoblanadi. Sotsilogik ma'lumotlarga ko'ra mamlakatimiz yoshlarining 80% - kinotomoshabinlardir.

Xalqimizning o'tmishida O'zbekiston Respublikasi ozodligi, mustaqilligi uchun olib borgan kurashlarini badiiy va ma'naviy jixatdan tushunib yetish, xalqimiz taqdiridagi suronli yillarning buyuk sinovlari aks ettirilgan, ozodlik kurashini olib borgan ajdodlarimizning fidoyiliklarini falsaviy mushohada qilish-bu vatanparvarlik mavzusidagi filmlarning bosh maqsadidir.

Bunday kinofilmlar o'tkir syujetli, chuqur falsafiy ma'noga, shuningdek, sarguzasht voqealarga boy bo'lsa, yoshlar tarbiyasida eng samarali vositalar bo'lib qoladi.

Eng yaxshi kinofilmlarda jasurlik, qahramonlik manbaalarini badiiy jihatdan tadqiqot qilish,

Vatanga bo'lgan muhabbat bilan ifodalanadi va bu ruhiy kalit hisoblanib, u shaxsning ichki dunyosidagi eng chuqur kechinmalarni anglashga imkon beradi. Vatanparvarlik mavzusidagi filmlar, yoshlarning ma'naviy ehtiyojlariga to'la javob beradi, chunki ularda yoshlarga xos bo'lgan sarguzashtlarga intilish, hayotda o'zining munosib o'rnini egallash va fidoyilik namunalari hikoya qilinadi.³⁴

Ana shunday kinofilmlardan biri "O'zbekkino" milliy agentligi tomonidan yaratilgan "Ilhaq" badiyfilmidir. Toshkent viloyati Zangiota tumanida yashab o'tgan Zulfiya Zokirovaning xar qanday insonni hayratga soladigan hayoti tasvirga olingan bo'lib, unda turmush o'rtog'i vafotidan keyin Zulfiya aya yolg'iz o'zi besh o'g'il, bir qizni tarbiyalab voyaga yetkazgani, ikkinchi jahon urushida Isoqjon, Vaxobjon, Yusufjon, Axmadjon, Muhammadjon degan besh nafar bahodir o'g'illaridan judo bo'ladi. Lekin matonatli, metin irodali o'zbek onasi bu cheksiz kulfatlarga bardosh bera oladi.

Onaizor umrining oxiriga qadar suv kelsa-simirib tosh kelsa- kemirib, qahramon o'g'illarining aziz xotirasi bilan kelinlari, nabiralarning hayoti, yurtning tashvish va quvonchlari bilan yashaganligi juda ham ta'sirli ishlangani va bu filmdan talaba yoshlarmiz o'zlariga kerakli bo'lgan xulosani olish bilan birga bizning shunday tinch, osuda kunlarimizga kelishimizda qanchadan-qancha ajdodlarimiz mashaqqatli kunlarni boshidan kechirganliklari haqida taasurotlar oladilar. Xalqimiz hayotining eng

³² 2. A.Navoiy.: (Xayrat-ul-abror asari.)

³³ 3. SH. Mirziyoev. Buyuk –G'alabaning 75 yilligi kuniga bag'ishlangan nutqi "Mangu jasorat" nomli adabiyot. Toshkent 2020 y. 1-13 b

³⁴ 4. Z.Sabirov. Halqaro konferensiyadagi maqolasi. son 257-258 b.

og'ir, eng fojiali davriga bag'ishlangan bu asar tom ma'noda qahramonlik qasidasi bo'lib har qanday insonni qalbini larzaga soladi.

Yoki o'zbek va turk kinomotogriflari bilan hamkorlikda ishlangan "Mendirman Jaloliddin" badiiy filmi ham yoshlarda juda katta taasurot qoldirdi. Jaloliddin obrazi bilan o'z yurtini sodiq haqiqiy mard, kindik qoni to'kilgan tuproqni muqaddas bilib, o'z yurti himoyasi har qanday bosqinchi yovlardan himoya qilish uchun hech qanday qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan jasur himoyachi sarkarda obrazi tasvirlanadi.

Bu ko'p qismli badiiy film juda ko'p yoshlarimizda ijobiy taasurot uyg'otdi va bu obraz orqali yoshlarimiz o'z xalqining qahramonlari to'g'risida ularning qahramonliklari to'g'risida ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lishdi. Bunday kinofilmlar yoshlarimizni qahramonlikka chorlaydi shu bilan birga o'z yurtiga muhabbati ortadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash barchamiz uchun o'z dolzarbligi va ahamiyatini hech qachon yo'qotmaydigan masaladir. Ushbu dolzarb masala uzluksiz jarayon bo'lib, u bir-biriga bog'liq siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, g'oyaviy-mafkuraviy, madaniy-ma'rifiy tadbirlar majmuasidan iborat. Bugungi kunda yoshlarni harbiy –vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalari qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari, Qurolli Kuchlarning umumharbiy nizomlari va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq olib borilmoqda. Xususan, "2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturi"da "Vatanparvar" tashkiloti bazasida yoshlarni mehnat bozorida ehtiyoj yuqori bo'lgan kasblarga o'qitishda ko'mak berish mas'uliyati yuklatilgan. Shu bilan birgalikda ularning harbiy bilim, ko'nikma va malakalarini oshirishda targ'ibot - tashviqot ishlarini olib borilishi ham aytilgan. Barchamizga ayyonki, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi umumiy tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib, yoshlarda Vatanni fidokorona himoya qilishga tayyorlik va bunga qodirlikni shakllantirishga yo'naltirilgan. Uning ma'naviy -ma'rifiy va nazariy asosi Vatanni himoya qilish to'g'risidagi zamonaviy tegishli ilm-fan sohalarining xulosalari, xalqimizning Vatan va uni himoya qilish haqidagi tarixiy va zamonaviy amaliy tajribasi, ilmiy merosi hamda mazkur masala bilan bog'liq umuminsoniy qadriyatlar va zamonaviy talablar hisoblanadi. Biz qanchalik yoshlarimizni to'g'ri o'rgatsak, o'qitsak ularda o'zlariga bo'lgan ishonchlarini yana bir bor uyg'otgan bo'lamiz. Yoshlarimizni harbiy vatanparvar qilib tarbiyalashda avvalambor biz ularga miliy qadriyatlarimizni o'rgatamiz va o'qitamiz. Bu yoshlarimizni harbiy vatanparvar bo'lib tarbiyalanishiga katta samara beradi. Bundan kelib chiqqan holda talaba yoshlarni tarbiylashda vatanparvarlik tarbiyasini barcha shakl va usullaridan unumli foydalangan holda ARTpedagogika vositalari orqali rivojlantirilsa yaxshi natijalarga erishish mumkin. Bu tarbiy yo'nalishida quyidagi ARTpedagogika vositalari orqali yani o'lkamizning tarixiy obidalarini xamda muzeylariga sayohatlar uyshtirish davomida talabalar ajdodlar jasorati, ularning shonli ishlari haqida batafsil ma'lumotga ega bo'ladi. Bundan tashqari talabalar bilan vatanparvarlik mavzusida yozilgan badiiy adabiyotlar, kitoblarni ommaviy o'qish va ushbu kitoblar asosida nazariy anjumanlar, kitoblar muhokamasi kabi tadbirlarni muntazam tashkillashtirib borish, bir tomondan yoshlarda kitob o'qishga bo'lgan ishtiyoqni tarbiyalasa, ikkinchi tomondan bu kitoblar orqali xalqimizning milliy e'tiqodi, ma'naviy qadriyatlari, burch, vatanga muhabbat, millat kelajagi, yurt manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo'yish kabi hislatlarni tarbiyalash bilan bir qatorda badiiy savodxonlikni ham tarbiyalaydi. SHu o'rinda ta'kidlash joizki bunday kitoblarni tanlab olish uni ommaviy tashviqot qilish o'qituvchi va murabbiylardan bilim hamda badiiy savodxonlikni talab qilishini unutmazlik kerak. Demak o'qituvchining o'zi ham keng ko'lamdagi kitoblar mutoolasi bilan shug'ullanishi, bilimlarini muntazam oshirib borishi zarurligini unutmazligi kerak.

XULOSA

Bugungi kunda barchamiz yangi O'zbekistonni qurmoqdamiz. Yangi hayot beqiyos o'zgarishlar hammamizdan fidoyilik va bunyodkorlikni, yanada katta safarbarlikni talab etmoqda. Bu yo'lda biz pedagoglar o'zimizning bilmimiz bilan mamlakatimizni tinchligi va osoyishtaligi yo'lida xalqimizning farovonligi uchun harakat qilmog'imiz yangi avlod kadrlarini etishtirish, yoshlarni tashabbuskor, bunyodkor, vatanparvarlik kabi g'oyalari bilan kasb-hunarga yo'naltirishimiz zarurdir. Ishonchimiz komilki qahramon ajdodlarimizning jasoratiga sodiq bo'lgan yoshlarimiz farovon hayotni qadrlab, uni yanada mustahkamlash yo'lida bor kuch-g'ayratlarini safarbar etadilar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. "YAngi O'zbekiston taraqqiyoti strategiyasi" Toshkent: O'zbekiston, 2022 y. 4-27 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk –G'alabani 75 yilligi kuniga bag'ishlangan nutqi "Mangu jasorat" nomli adabiyot Toshkent 2020 yil. 1-13b.
3. Yuldasheva N. "Zamonaviy ta'lim" jurnali 2021 y.6 son. 5-9 b
4. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7- fevraldagi PF-4947 sonli Farmoni.
5. Sabirov Z. "O'quvchilarni harbiy vatanparvarlik tarbiyasida badiy adabiyot va musiqa sa'atining muhim omillari" mavzusidagi Halqaro konferensiyadagi maqolasi son 257-258 b.
6. Madaliev R.I "Talaba – yoshlarning harbiy vatanparvarlik tarbiyasida artpedagogik vositalarining ahamiyati" FarDU ilmiy xabarlar 2023 y. №1son 51b.
7. Madaliev R.I "O'quvchi – yoshlarning harbiy vatanparvarlik tarbiyasida artpedagogik vositalarining ahamiyati" Finlandiy ilmiy jurnali 2023 y. №11(2)son 716-721b.
8. Ibragimov A.I. Sultonov X.X. "Vatan tuyg'usi" asari Toshkent 1996 y.

TALABALARNING XULQ ATVORIDAGI NIZOLI VAZIYATLARNI PEDAGOGIK TASHXIS ETISHNING SINERGETIK-TUZILMASINING TALQINI

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРНАЯ МОДЕЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ КОНФЛИКТНОЙ СИТУАЦИИ ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ

SYNERGETIC-STRUCTURED MODEL OF PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS OF STUDENTS' CONFLICT BEHAVIOR SITUATION

Baybaeva Muxayyo Xudaybergenovna¹, Imomov In'omiddin Abdulxamidovich²

¹Baybaeva Muxayyo Xudaybergenovna

– Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Pedagogika kafedrası professori v.b., pedagogika fanlari doktori

²Imomov In'omiddin Abdulxamidovich

– Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Umumiy va aniq fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur tadqiqot mualliflari oliy ta'lim muassalari talabalarning nizoga asos bo'luvchi xulq-atvorini pedagogik tashxis etishning sinergetik konsepsiyasini ishlab chiqishni maqsad qilgan. Unda shaxsiyatning dinamik tuzilmasi konsepsiyasiga muvofiq to'rtta kichik tuzilmalar ketma-ketligi, ularning ahamiyati va nizolarni vujudga kelishining mazkur kichik tuzilmalarga uzviy bog'liqligi bayon qilingan. Ta'lim-tarbiya jarayonida nizoga sabab bo'luvchi xulq-atvor, nizoga kirishuvchi tomonlar, ularning o'zaro munosabati, nizolarni oldini olish imkoniyatlari va nizoli vaziyatlarni yumshatish, qolaversa, ularni bartaraf etishda ob'ektivlikning ahamiyati, nizoli vaziyatlarni boshqarishni yaxlit tizim sifatida o'rganilgan. Tadqiqot davomida makroiijtimoiy yondashuv singari oliy ta'lim ijtimoiy muhitidagi nizolarni talqin etishga asoslangan xilma-xil nazariya va konsepsiyalarga tayanib nizolarni sinergetik nazariy asoslari tahlil qilingan, shuningdek, ta'lim muassasalarida yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashda pedagogik jarayonni muvaffaqiyatli tashkil etish, yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan pedagogik nizolarning oldini olish va ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida vujudga keladigan nizoli vaziyatlarda talabalar xulq-atvorini pedagogik tashxis etish natijasida nizolarni bartaraf etishning sinergetik modeli ishlab chiqilgan.

Аннотация

Авторы настоящего исследования ставят перед собой задачу разработать синергетическую концепцию педагогической диагностики конфликтного поведения студентов высших учебных заведений. Описывается последовательность четырех подструктур согласно концепции динамической структуры личности, их значение и присущая им зависимость возникновения конфликтов от этих подструктур. Конфликтное поведение в образовательном процессе, конфликтующие стороны, их взаимодействие, возможности предотвращения конфликтов и смягчения конфликтных ситуаций, кроме того, значение объективности в их устранении, изучается конфликтоведение как целостная система. В ходе исследования были проанализированы синергетические, теоретические основы конфликтов на основе различных теорий и концепций, основанных на трактовке конфликтов в социальной среде высшей школы, таких как макросоциальный подход, а также возможность успешной организации педагогической деятельности процесса воспитания подрастающего поколения как совершенной личности в образовательных учреждениях, разработаны практические рекомендации по предупреждению и устранению педагогических споров. В результате педагогической диагностики поведения студентов в конфликтных ситуациях, возникающих между студентами вузов, разработана синергетическая модель разрешения конфликтов.

Abstract

The authors of this study set themselves the task of developing a synergistic concept of pedagogical diagnostics of conflict behavior of students of higher educational institutions. The sequence of four substructures is described according to the concept of the dynamic structure of personality, their meaning and their inherent dependence of the occurrence of conflicts on these substructures. Conflict behavior in the educational process, conflicting parties, their interaction, the possibility of preventing conflicts and mitigating conflict situations, in addition, the importance of objectivity in their elimination, conflict studies are studied as an integral system. The study analyzed the synergistic, theoretical foundations of conflicts based on various theories and concepts based on the interpretation of conflicts in the social environment of higher education, such as a macro-social approach, as well as the possibility of successfully organizing the pedagogical activity of the process of educating the younger generation as a perfect personality in educational institutions, practical recommendations for the prevention and elimination of pedagogical disputes have been developed. As a result of pedagogical diagnostics of students' behavior in conflict situations that arise between university students, a synergistic model of conflict resolution has been developed.

Kalit so'zlar: талаба, ўқиш, модел, тузилма, синергетика, тарбиявий жараён, имконият, сабаб, алоқа, хулк атвор.

Ключевые слова: студент, обучение, модель, структура, синергия, образовательный процесс, возможность, причина, общение, поведение.

Key words: student, learning, model, structure, synergy, educational process, opportunity, reason, communication, behavior.

KIRISH

Shaxs tuzilmasi masalasiga nafaqat yo'nalganlik bilan bog'liqlikda bir tomonlama qarash, rivojlanish darajasi va dinamikasini hisobga olish lozim. Tuzilmaviy tavsiya bizga uning yaxlitligi yoki bo'linishi, bosqililigi yoki qarama-qarshiligi, barqarorligi yoki o'zgaruvchanligi, chuqurligi yoki yuzakligi, u yoki bu psixik funksiyalarga egaligi yoki yetarlicha namoyon bo'lishini aniqlashga yordam beradi.

Ko'pchilik psixologlarning hisoblashicha, shaxsiyatning ob'ektiv tuzilmasi bilishga doir, emotsional-hissiy, qadriyatga yo'naltirilgan, amaliy komponentlar birligini aks ettiradi. Masalan, shaxsiyatning dinamik tuzilmasi konsepsiyasiga muvofiq quyidagi ketma-ketlikdagi to'rtta kichik tuzilmalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Shaxsiyatning birinchi kichik tuzilmasi axloqiy xususiyatlarni o'zida aks etiruvchi shaxsning yo'nalganligi va munosabatini o'zida birlashtiradi.

2. Shaxsiyatning ikkinchi kichik tuzilmasi biologik, shu bilan birga shaxsning genetik xususiyatlari ta'siri orqali, ta'lim olish yo'li bilan shaxsiy tajribaga aylangan bilim, ko'nikma, malaka va odatlarni o'zida birlashtiradi.

3. Shaxsiyatning uchinchi kichik tuzilmasi psixik jarayonlar shakli sifatida tushuniladigan xotira, emotsiya, his-tuyg'u, fikrlash, idrok, iroda kabi alohida individual xususiyatlarni o'zida mujassam etadi.

4. Shaxsiyatning to'rtinchi kichik tuzilmasi shaxsning temperamenti yoki tipologik xususiyatlarini o'zida ifoda etadi. Bunga jinsiy, yosh xususiyatlari, undagi "organik" o'zgarishlar kiradi.

Shaxsiyatning mazkur tuzilmasining ahamiyati shundaki, u nizoli xulq-atvorning yuzaga kelish manbalarini o'rganishga imkon beradi. Maxsus dalillarsiz ham shuni aytish mumkinki, nizo yuqorida sanalgan shaxsiyat tuzilmasi elementlari bilan bevosita bog'liq: nizo u yoki bu darajada shaxsning yo'nalganligi va boshqa kishilar bilan munosabatlari tavsifiga bog'liq; yo'nalganlik, enng avvalo, bilim, ko'nikma, malaka va odatlarni aniqlab beradi; insonning xatti-harakatlar hamma vaqt individual-shaxsiy xususiyatlari bilan belgilanadi; ular shaxs temperamentiga ham bog'liqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Nazariy-metodologik asos sifatida makroiijtimoiy yondashuvlar orasidan quyidagilar alohida o'rganildi:

Pedagogik nizolarning asosida ta'lim jarayoni sub'ektlarining nuqtai nazarlari va qiziqishlarining turfa xilligi masalasi turuvchi R.Darendorfning konseptual g'oyalari; pedagogik nizoni ijtimoiy kasallik sifatida tavsiflashga doir E.Dyurkgeym, T.Parsons, N.Smelzerning tuzilmali-funksional yondashuvi. Mazkur yondashuvga ko'ra, murosaga asoslangan munosabatlarni qo'llab-quvvatlash ijtimoiy tenglikning asosi sifatida qaraladi.

Mikroiijtimoiy yondashuv ijtimoiy o'zaro birgalikdagi harakat va xulq-atvorni tahlil etishga asoslanadi. Uning metodologik asosi ta'lim jarayonidagi o'qituvchi va talabalarning rollarini chuqur tahlil etish imkonini beradigan motivlar va o'zaro munosabatlarning o'ziga xosliklarini ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv doirasida o'rganish ob'ekti sifatida nizoga asoslangan shaxslararo o'zaro harakatlar vaziyati aks etadi. Makroiijtimoiy yondashuv singari oliy ta'lim ijtimoiy muhitidagi nizolarni talqin etishga asoslangan xilma-xil nazariya va konsepsiyalarni (G.Zimmel', Z.Freyd, K.Xorni, E.From) o'zida aks ettiradi.

Muammoga oid manbalardan birida ko'rsatilishicha, har qanday nizo negizida quyidagilarni o'z ichiga oladigan vaziyat yotadi: 1) qandaydir holat yuzasidan tomonlarning o'zaro kelisha olmasliklari; 2) tomonlarning mavjud vaziyatda kutilgan natijaga erishishga qaratilgan maqsad va vositalarning o'zaro qarama-qarshiligi; 3) tomonlarning qiziqish, xohish-istak, layoqat va hokazolarning bir-biriga mos kelmasligi [1].

Ta'lim muassasalarida yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashda pedagogik jarayonni muvaffaqiyatli tashkil etish, yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan pedagogik nizolarning oldini olish va ularni bartaraf etish muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy-falsafiy hamda psixologik yondashuvga ko'ra nizoli vaziyatlar turli shaxslar, guruhlar, tashkilotlar, millatlar va davlatlararo munosabatlarda yuzaga kelib, menejment, etnopsixologiya va xalqaro munosabatlar doirasida o'rganiladi. Shaxslar hamda guruhlararo munosabatlarda yuzaga

keladigan nizolar esa sosiologiya va psixologiya sohalarida o'rganiladi. Ta'lim jarayonini tashkil etishda uning ishtirokchilari o'rtasida yuzaga kelib, o'qitish yoki tarbiya masalalariga oid nizolar esa aynan pedagogik fanlar negizida o'rganilishi zarur. Ma'lumki, har qanday ta'limiy va tarbiyaviy xarakterga ega faoliyat asosini ham shaxslararo (pedagoglar, guruh (sinf) rahbarlari, talabalar, ta'lim muassasalarining rahbarlari, ota-onalar o'rtasidagi) munosabatlar tashkil etadi. Shu sababli pedagogik nizolarni to'g'ri baholash, salbiy xarakterga ega nizolarni bartaraf etishda psixologik bilimlarga tayanilib ish ko'riladi [2].

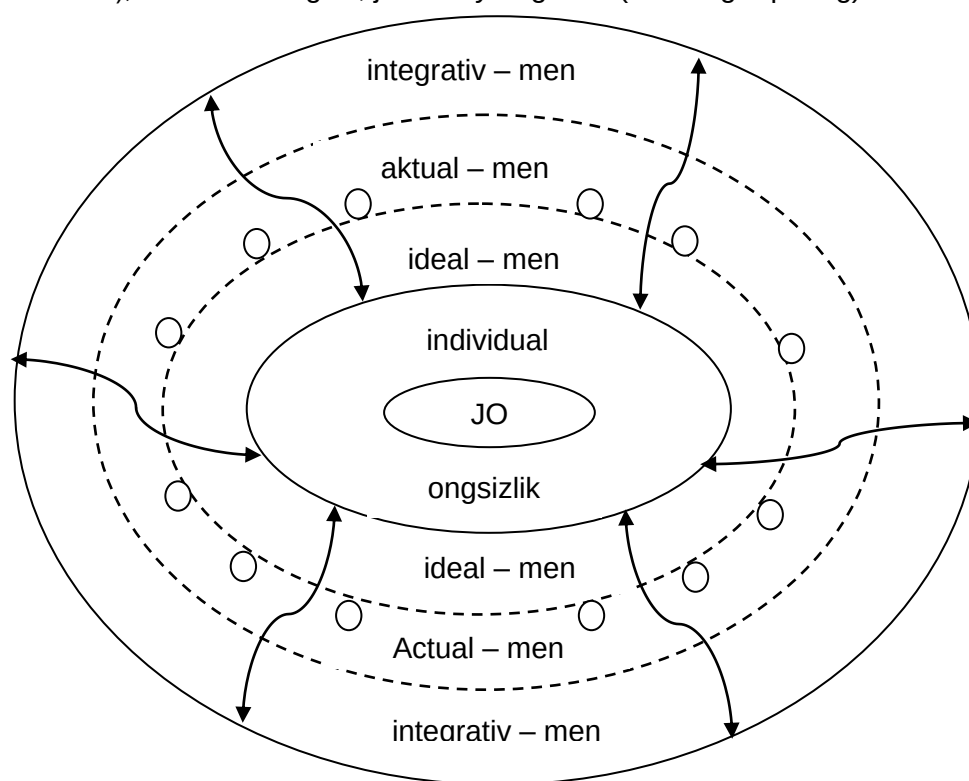
NATIJALAR VA MUHOKAMA

Shaxsiyatning tuzilmasini aniqlashtirish orqali tadqiqot jarayonida shaxs tarbiyasining sinergetik nazariyasi asosida pedagogik nizolarning yuzaga kelishini o'rganishga muvaffaq bo'lindi [1].

Sinergizm (nochiziqli, notekis harakatlanish) nafaqat tabiiy, balki tarbiya jarayonida ham namoyon bo'ladi.

Sinergetik yondashuv ochiq tizimlar, tartiblanmagan, beqaror, noteng, nochiziqli munosabatlarga alohida e'tibor qaratadi. Agar notenglik atrof-borliqni o'rab turgan barcha jarayonlarning tabiiy holatini o'zida aks ettirsa, notenglik jarayonlarining imminent xususiyati sifatida o'z-o'zini tashkillashga intilish ham tabiiy ravishda yuzaga keladi. Aynan tuzilmaning noteng elementlarining birgalikdagi harakati yoki kogerent xulq-atvori o'z-o'zini tashkillash jarayoni sifatida tavsiflanadigan hodisa bilan bog'liqdir.

Sinergizm nazariyasiga ko'ra shaxsiyat tuzilmasining quyidagi darajalarini ajratib ko'rsatish mumkin: ongli va tizimli-funksional roli ("integrativ - Men"), ong osti holatiga ko'ra ("ideal - Men", "aktual - Men"), individual-ongsiz, jamoaviy ongsizlik (1-rasmga qarang).

1-rasm. Shaxsning sinergetik tuzilmali modeli

Mazkur model asosida oliy ta'lim jarayonida yuzaga keladigan pedagogik nizolar, ularning kelib chiqish sabablari va mohiyatini bayon etamiz.

Tadqiqot jarayonida pedagogik nizolar makro va mikroijtimoiy yondashuvlarga asosan tahlil etildi. Umumiy ma'noda makroiijtimoiy yondashuv jamiyat va uning alohida ijtimoiy institutlariga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ana shu asosdan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, mazkur yondashuv jamiyat rivoji bilan bog'liqlikda oliy ta'limni uzluksiz ta'lim tizimining alohida turi sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi. Shu bilan birga makroiijtimoiy yondashuv oliy ta'lim jarayoni sub'ektlarining o'zaro munosabatlarining o'ziga xosliklari, ishtirokchilarning ijtimoiy-psixologik tavsifini hisobga olishga imkon beradi va oliy ta'limdagi nizoli xulq-atvor strategiyasini aniqlashga yordam beradi [3].

Mavjud manbalarni o'rganish pedagogik nizolar o'z mohiyatiga ko'ra: 1) ta'lim muassasasi rahbari va pedagogik jamoa; 2) pedagoglar va talabalar jamoasi; 3) ta'lim muassasasi jamoasi va ota-onalar; 4) ota-onalar va talaba sanalgan farzandlar; 5) talabalar jamoasi va alohida talaba o'rtasida yuzaga kelishini ko'rsatdi [4].

Ta'lim ishtirokchilari tomonidan qo'yilayotgan pedagogik talabning birdek anganmasligi, pedagoglar, guruh (sinf) rahbarlari, talabalar va ota-onalar tomonidan bir-birlarining fikrlari, maqsadlari yoki yondashuvlarini to'g'ri tushunmasliklari, o'z shaxsiy manfaatlarini ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilari manfaatlaridan ustun qo'yishlari pedagogik nizonig keltirib chiqaruvchi asosiy omil sanaladi. Qolaversa, ta'lim muassasalari amaliyoti bilan tanishish natijasi ta'lim muassasalarining rahbarlari, pedagoglar, guruh (sinf) rahbarlari va ota-onalar tomonidan talaba shaxsi, unga xos yosh xususiyati, aqliy, jismoniy va fiziologik imkoniyatlarining inobatga olinmasligi, "hali voyaga yetmagan shaxs" sifatida qabul qilishlari; pedagogik talabni qo'yishda talabalar yosh, psixologik, fiziologik va shaxsiy imkoniyatlarining inobatga olinmasligi; pedagogik talabning talabalar imkoniyatiga mos emasligi; pedagogik talabning qo'yilishida talabalarga birdek yondashilmaslik; pedagoglarning talabaga nisbatan "adolatsiz munosabatda bo'lishlari"; pedagogik talabning qo'yishda talabalar xohish-istak, intilish va qiziqishlariga qarama-qarshi bo'lishi; pedagogik talabning qo'yilishida samimiylarning yetishmasligi, aksincha, buyruq ohangida bayon etilishi; pedagogik talabning qo'yilishida talaba shaxsiga ishonch bildirilmaslik va hokazolar pedagogik nizolar kelib chiqishini ta'minlovchi sabablar ekanligini ko'rsatdi.

O'z vaqtida pedagogik jarayonda yuzaga keladigan nizolar oldining olinmasligi talabalarda pedagogik jamoa va ota-onalarga nisbatan hurmatsizlikni keltirib chiqaradi, ta'lim olishga bo'lgan qiziqish yo'qoladi, shaxs sifatida o'zini anglash va o'z-o'zini yetarlicha baholash layoqati shakllanmaydi, hayotga bo'lgan intilish pasayadi, aksincha, jamiyat va uning a'zolariga qarshi nafrat hissi shakllanadi.

XULOSA

Pedagogik nizolar mohiyatini to'g'ri tushunish, ular vujudga kelgan vaqtda oqilona yo'l tutish, ularning imkoniyatidan ta'lim va tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o'rinli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu sababli pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarini pedagogik nizolarning mohiyatini to'g'ri anglash, nizoli vaziyatlarni oqilona baholash, ijobiy mazmundagi nizolarni ta'lim va tarbiya jarayonlarini samarali tashkil etishga yo'naltirish, salbiy nizolarni o'z vaqtida baholash, ularning oldini olishga o'rgatish ularni kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak pedagoglar sifatida talabalar yoshlarining pedagogik nizolar mohiyati, ahamiyati va oqibatlar haqidagi maxsus bilimlarga ega emasliklari, ijobiy xarakterdagi pedagogik nizolarni maqsadli yo'naltirish, salbiy mazmundagilarini esa o'z vaqtida anglab, bartaraf etish ko'nikmalarini o'zlashtirmayotganliklari tadqiqot muammosining dolzarbligini belgilab beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jumaev R.Z. Konfliktologiya asoslari, asosiy tushuncha va tamoyillari. O'quv qo'llanma. – Samarqand. 2015. – bet 156. (Fundamentals of Conflictology: Main Notions and Principles)
2. Xujaniyozova Z., Dusmetova M., Nafasov D. Pedagogik konfliktologiya (O'quv uslubiy qo'llanma). – Urganch. 2015. – bet 211. (Pedagogical Conflictology)
3. Baybaeva M.X. Rahbarlarning boshqaruv faoliyatlarida sog'lom va ijodiy muhitni yaratishga xos zamonaviy yondashuvlar // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – T.: 2022. Special Issue 4-2. – bet 403-411. (Modern Approaches on the Creation of Healthy and Creative Environment in Leaders' Administrative Activity)
4. Ismailova Z.K., Baybaeva M.X. Rahbarlarning nizoli vaziyatlarni hal etishda konfliktologik kompetentligini rivojlantirish // Life Sciences and Agriculture. – T.: 2020. №2-2. – bet 185-188. (Development of Conflict Competency of Leaders in Solving Disputable Circumstances)
5. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -T.: O'zbekiston, 2017. – bet 107. (Critical Analysis, Strict Discipline and Personal Liability must be the Daily Principles of Every Leader's Activity)
6. Mirsolieva M.T. Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish. Monografiya. – T.: Fan va texnologiyalar, 2019. – bet 120. (Development of Mechanisms of Professional Competency Improvement of Higher Education Institution Leaders and Pedagogical Personal)

ZAMONAVIY YONDASHUVLAR ASOSIDA OLIY TA'LIM JARAYONIDA TALABALARDA YUZAGA KELADIGAN NIZOLARNING PEDAGOGIK TAHLILI**АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ КОНФЛИКТОВ СТУДЕНТОВ ВОЗНИКАЮЩИХ В ПРОЦЕССЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ****ANALYSIS OF PEDAGOGICAL DIAGNOSIS OF STUDENTS' CONFLICTS ARISING IN THE PROCESS OF HIGHER EDUCATION ON THE BASIS OF MODERN APPROACHES****Imomov Inomiddin Abdulxamidovich¹**¹**Imomov In'omiddin Abdulxamidovich**

– Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti umumiy va aniq fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada muallif pedagogik nizolarni ta'lim-tarbiya jarayonida yuzaga keluvchi hodisa sifatida o'rgan bo'lib, u oliy ta'lim muassalarida vujudga keladigan pedagogik nizolar va nizoli vaziyatlar sabablarini pedagogika fani nuqtai nazaridan ochib bergan. Institut va universitetlardagi nizoli vaziyat va nizoning mohiyati, manfaatlar to'qnashuvi, oliy ta'lim muassasasi rahbari, pedagoglar, talabalar hamda ota-onalarning ta'lim jarayoni nizolarini vujudga kelishidagi ishtiroki bayon qilingan. Nizoning mazmuni, davomiyli, nizolar negizini hosil qiluvchi qarama-qarshiliklarning darajalari, nizoning yuzaga kelish vaqti, ishtirokchilarning birgalikdagi faoliyat mazmuni, nizoli vaziyatning psixologik xususiyatlari, nizoni namoyon bo'lish holatiga ko'ra turlari milliy va xorijiy tadqiqotchilar ishlarini tahlil qilish natijasida ko'rib chiqilgan. Pedagogik nizo va nizoli vaziyat tushunchalarining ta'rifi ishlab chiqilgan. Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida nizoli vaziyat va nizolarni keltirib chiqaruvchi xatti-harakatlar ro'yhatiga ularning tasnifi to'liq keltirilgan. Oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida vujudga keladigan o'ta murakkab va nozik nizoli vaziyat va nizolarni pedagogik jihatdan tahlil qilish natijasida ularni samarali boshqarishni kafolatlovchi sabablarni aniqlashning zamonaviy yondashuvlari taklif qilingan.

Аннотация

В данной статье автор изучил педагогические конфликты как явление, возникающее в процессе обучения, раскрыл причины возникновения педагогических конфликтов и конфликтных ситуаций, возникающих в вузах с точки зрения педагогики. Описаны конфликтные ситуации в вузах и характер конфликтов, конфликт интересов, участие руководителя вуза, педагогов, студентов и родителей в возникновении конфликтов в учебном процессе. Содержание конфликта, продолжительность, уровни противоречий, составляющих основу конфликта, время возникновения конфликта, содержание совместной деятельности участников, психологическая характеристика конфликтной ситуации, виды конфликтов по степени их проявления. В результате анализа работ отечественных и зарубежных исследователей разработано определение понятий педагогический конфликт и конфликтная ситуация. Приведён полный перечень конфликтных ситуаций и конфликтогенного поведения у студентов высших учебных заведений и дана их классификация. В результате анализа, с точки зрения педагогики, весьма сложных и деликатных конфликтных ситуаций, возникающих у студентов высших учебных заведений, предлагаются использовать современные подходы к выявлению причин, гарантирующих их эффективное управление.

Abstract

In this article, the author studied pedagogical conflicts as a phenomenon that occurs in the learning process, revealed the causes of pedagogical conflicts and conflict situations that arise in universities from the point of view of pedagogy. Conflict situations in universities and the nature of conflicts, conflicts of interest, participation of the head of the university, teachers, students and parents in the occurrence of conflicts in the educational process are described. The content of the conflict, duration, levels of contradictions that form the basis of the conflict, the time of the conflict, the content of the joint activities of the participants, the psychological characteristics of the conflict situation, the types of conflicts according to the degree of their manifestation. As a result of the analysis of the works of domestic and foreign researchers, a definition of the concepts of pedagogical conflict and conflict situation has been developed. A complete list of conflict situations and conflict-generating behavior among students of higher educational institutions is given and their classification is given. As a result of the analysis, from the point of view of pedagogy, very complex and delicate conflict situations that arise among students of higher educational institutions, it is proposed to use modern approaches to identifying the reasons that guarantee their effective management.

Kalit so'zlar: munosabat, nizo, jarayon, talaba, yondashuv, tashxis etish, faoliyat, sabab, ta'lim muassasasi.**Ключевые слова:** отношение, конфликт, процесс, студент, подход, диагностика, деятельность, причина, образовательное учреждение.**Key words:** attitude, conflict, process, student, approach, diagnostics, activity, cause, educational institution.

KIRISH

Ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish jarayonida uning ishtirokchilari o'rtasida muayyan nizolar yuzaga keladi. Ishtirokchilarning amalga oshirilayotgan faoliyat (ishning bajarilishi)ga bo'lgan munosabatlari, nizoni yuzaga keltiruvchi vaziyatni turlicha talqin etishlari, qarshi tomon ishtirokining salbiy yoki past baholashlari, faoliyatni tashkil etishdagi shaxsiy rolni bo'rttirib ko'rsatishlari, sabablarni chuqur tahlil qilmasliklari va eng muhimi nizoni o'z o'rnini, vaqtida bartaraf etish chora-tadbirlarini belgilamasliklari pedagogik nizolarning kelib chiqishi uchun sharoit yaratadi.

Ko'p sonli va turli yoshdagi subyektlarga egalik, har bir subyektning individual ravishda psixologik, fiziologik va jismoniy imkoniyatlarni namoyon etishi, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishda turli darajada faollik ko'rsatishi ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etishda u yoki bu ko'rinishdagi pedagogik nizolarni keltirib chiqaradi. Ta'lim jarayoni ishtirokchilarining boshqaruvchi va bo'ysunuvchi (ta'lim muassasasi rahbari, pedagoglar jamoasi, pedagog, talaba, talabaning ota-onasi), nazoratchi va nazorat qiluvchi, buyruq beruvchi va ijro etuvchi kabi ikki yirik guruhga ajralishlari hamda ular o'rtasidagi yosh, bilim, hayotiy tajriba o'rtasidagi farqning kattaligi esa pedagogik nizolarning sodir bo'lishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

"Pedagogik nizo" tushunchasini shaxsning ta'limi va tarbiyasiga dahldor subyektlarning faoliyatlari nuqtai nazardan izohlash to'g'ri bo'ladi. Ya'ni:

Pedagogik nizo – bu ta'lim va tarbiya jarayonida uning ishtirokchilari (ta'lim muassasalarining rahbarlari, pedagoglar jamoasi, talabalar hamda ularning ota-onalari) o'rtasida yuzaga keladigan va bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlar to'qnashuvi sanaladi. Demak, pedagogik nizolar deganda pedagog va talaba o'rtasidagi ta'lim jarayonida kuzatiladigan nizolar, tortishuvlar kelishmovchiliklar, qarama-qarshiliklar nazarda tutilishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Rus pedagoglaridan biri V.A.Suxomlinskiy pedagogik nizolarni "institut yoki universitet faoliyatiga xos bo'lgan jiddiy, murakkab va ko'ngilsiz hodisa" deb ta'riflaydi. Ya'ni "pedagog va bola o'rtasidagi, pedagog va ota-onalar o'rtasidagi, pedagog va jamoa o'rtasidagi nizolar – institut yoki universitet faoliyatiga xos bo'lgan jiddiy, murakkab va ko'ngilsiz hodisadir. Nizo ko'pincha pedagogning talaba shaxsi to'g'risida noto'g'ri o'ylashi sababli kelib chiqadi. Bola shaxsi to'g'risida ijobiy fikrda bo'lish pedagogik nizolar kelib chiqishining oldini oladi. Nizolarga yo'l qo'ymaslikka erishish – pedagogning pedagogik zukkoligining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Nizoni oldini olib pedagog jamoaning tarbiyaviy kuchini saqlaydi va hosil qiladi" [1].

Pedagogik nizolar ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi turli sohalarida tashkil etiladigan munosabatlarni qamrab oladi. Nizolarni ularning turli ko'rsatkichlari bo'yicha turkumlashtirish mumkin. Pedagogik nizolar davomiyligiga ko'ra:

1) tezda yakun topadigan nizolar (juda yuqori hissiyotli harakatlar bilan boshlanib, o'zida nizoga kirishuvchilarning chuqur salbiy munosabatlarini aks ettiradi; bu kabi nizolar og'ir va fojia yakun topishi ham mumkin);

2) uzoq muddat davom etadigan nizolar (tomonlar o'rtasidagi ziddiyatlar yetarli darajada chuqur, barqaror, murakkab bo'lgan vaziyatlarda yuzaga keladi; bunday nizolarni hal qilish oson emas);

3) kuchsiz, sust kechadigan nizolar (u qadar keskin tus olmagan qarama-qarshiliklarni namoyon etadigan nizolar bo'lib, ular, odatda, ziddiyatga kirishayotgan tomonlardan birining faolligi, ikkinchi tomonning esa imkon qadar nizodan qochishi bilan tavsiflanadi; bu kabi nizolarning yechimini topish ham bir muncha qiyin; ularning yechimi tashabbuskor tomonning qaroriga bog'liq bo'ladi);

4) kuchsiz, tez kechadigan nizolar (o'zaro qarama-qarshiliklar, to'qnashuvchilarning bir qadar ijobiy shakli bo'lib, agarda u ziddiyatga kirishuvchi tomonlar o'rtasidagi yagona nizo bo'lsa, u holda uni ijobiy hal qilish imkoniyati mavjud).

Shuningdek, pedagogik nizolar yuzaga kelish vaqti, birgalikdagi faoliyat mazmuni, psixologik xususiyatlari hamda namoyon bo'lish holati nuqtai nazardan ham bir necha turlarga ajratiladi. Ya'ni:

I. Yuzaga kelish vaqtiga ko'ra: 1) doimiy nizolar; 2) muayyan muddatli (bir marta yoki bir necha marta namoyon bo'ladigan) nizolar.

II. Birgalikdagi faoliyat mazmuniga ko'ra: 1) ta'lim olish bilan bog'liq (o'quv) nizolar(i); 2) tashkiliy nizolar; 3) mehnat nizolari; 4) shaxslararo nizolar va boshqalar.

III. Psixologik xususiyatlariga ko'ra: 1) rasmiy nizolar; 2) norasmiy muloqot jarayonida yuzaga keluvchi nizolar [7].

IV. Namoyon bo'lish holati nuqtai nazardan: 1) ochiq nizolar; 2) yashirin (yopiq) nizolar.

Yashirin nizo ikki shaxs orasida mavjud bo'lib, ma'lum vaqtgacha ular orasida mojaro borligini berkitib yurish mumkin. Ulardan birining sabri chidamay qolsa bu nizo ochiq nizoga aylanishi mumkin. Yana stixiyali paydo bo'ladigan va davriy yuzaga chiqadigan, ig'vo orqali yuzaga keladigan nizolar ham mavjud. Nizoni boshqa turi fitna ham bo'lishi mumkin. Fitna tashabbuskor tomonidan qasddan qilingan vijdonsizlarcha harakat bo'lib, shaxs yoki jamoani ma'lum harakatga majbur qilib, zarur [3].

Shuningdek, ta'lim jarayonining ishtirokchilari o'rtasida kelib chiqadigan nizolar ular negizini hosil qiluvchi qarama-qarshiliklarning darajalari bo'yicha ham guruhlariga ajratiladi. Jumladan: 1) qoniqmaslik; 2) fikrlarning xilma-xilligi; 3) qarama-qarshilik; 4) janjal; 5) dushmanlik [2].

Garchi, pedagogik nizolar turlicha guruh yoki turkumlarga ajratilsalar-da, biroq ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Rivojlanish davrida nizolar bir turdagi ko'rinishdan ikkinchi turdagi ko'rinishga o'tishi mumkin.

M.M.Ribakova tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, har qanday ijtimoiy nizolar kabi pedagogik nizolarning kelib chiqishida ham boshlang'ich asos – bu vaziyat sanaladi. [3]

Nizoli vaziyat – bu ob'ektiv narsalar shaxs tomonidan sub'ektiv qabul qilingan pedagogik jarayonning murakkab ob'ektiv-sub'ektiv holati bo'lib, u ishtirokchilar uchun ahamiyatli hisoblanadi. V.I.Andreev nizoli vaziyatlar “ikki yoki undan ortiq tomonlar – ishtirokchilarning yopiq yoki ochiq o'zaro kurashishi bo'lib, ularning har biri o'zlari uchun ahamiyatli bo'lgan muammoni yechish maqsadi, sabablari, vositalari va usullariga ega” ekanligiga e'tiborni qaratadi [4].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ta'lim muassasalarida yuzaga keladigan nizolar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular orasida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- pedagogning vaziyatni pedagogik to'g'ri hal qilishga kasbiy mas'uliyat: axir OTM – talabalar insonlar orasidagi munosabatlar ijtimoiy qoidalarini o'zlashtiradigan jamiyat modelidir;
- nizolar ishtirokchilari turli ijtimoiy mavqelarga ega bo'ladilar (pedagog – talaba), nizodagi turli xulqlari shu bilan belgilanadi;
- ishtirokchilarning yoshi va hayotiy tajribasidagi farq nizodagi ularning qarashlarini ajratadi, nizoni hal qilishda xatolar uchun turli darajadagi mas'uliyatni keltirib chiqaradi;
- ishtirokchilarning hodisalarni va ularning sabablarini turlicha tushunishlari (nizoga “pedagogning ko'zi bilan” va “talabaning ko'zi bilan” turlicha qarashlar), shuning uchun pedagogga bolaning kechinmalari chuqurligini tushunish, talabaga esa – o'zining hayajonlarini boshqarish, aql bilan ish tutishi qiyin bo'ladi;
- nizo paytida boshqa talabalarning kuzatishlari ularni guvohlardan ishtirokchilarga aylantiradi, nizo esa ular uchun ham tarbiyaviy mazmunga ega bo'ladi; bu to'g'risida pedagog doim yodida tutishiga to'g'ri keladi;
- nizoda pedagogning kasbiy holati uni hal qilishda tashabbusni o'z qo'lga olishiga majbur qiladi va birinchi o'ringa shakllanayotgan shaxs sifatida talabaning manfaatlarini qo'ya bilishini talab qiladi;
- nizoni hal qilishdagi pedagogning har qanday xatosi yangi vaziyatlarni va nizolarni keltirib chiqaradi, unga boshqa talabalar ham aralashadilar;
- pedagog darsda talabalar xulqlarini taxmin qilish bo'yicha ega bo'lgan imkoniyatning ozligi; ularning harakatlari kutilmaganligi ko'pincha darsning rejalashtirilgan borishini buzadi, pedagogda g'azablanish va har qanday yo'l bilan “to'siqlarni” olib tashlashga intilishini keltirib chiqaradi; sodir bo'lgan hodisa to'g'risida axborotning yetishmasligi tegishli yo'l tutishni va shunday sharoitlarda murojaat etish ohangini tanlashni qiyinlashtiradi;
- boshqa talabalar ham vaziyat guvohlari bo'ladilar, shuning uchun pedagog har qanday yo'l bilan o'zining ijtimoiy mavqeini saqlab qolishga intiladi va shu bilan ko'pincha vaziyatni nizogacha olib boradi;
- pedagog odatda talabaning alohida harakatlarini emas, balki uning shaxsini baholaydi, bunday baho ko'pincha talabaga boshqa pedagoglar va tengdoshlarining (ayniqsa boshlang'ich institut yoki universitetda) munosabatlarini ko'rsatadi;
- talabaga baho berish ko'pincha uning harakatlarini sub'ektiv tushunish va uning motivlari to'g'risida, shaxsning xususiyatlari, oiladagi hayotiy sharoitlari to'g'risida kam axborotga ega bo'lishi asosida quriladi;

PEDAGOGIKA

- pedagog vujudga kelgan vaziyatni tahlil qilishga qiynaladi, talabani jazolashga shoshiladi, talabaga nisbatan ortiqcha talabchanlik zarar qilmaydi deb hisoblaydi;
- pedagog va alohida talabalar o'rtasidagi vujudga kelgan munosabatlar xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi; talabalarning shaxsiy sifatlari va nostandart xulqlari ular o'rtasidagi doimiy nizolar sababi hisoblanadi;
- pedagogning shaxsiy xususiyatlari (jahldorlik, qo'pollik, qasoskorlik, mag'rurlik, ilojsizlik va boshqalar) ham ko'pincha nizolar sababi bo'ladi; talabalar bilan o'zaro munosabatlarda pedagogning ustuvor kayfiyati, pedagogik ishlarga qiziqishi, pedagogik qobiliyati yo'qligi, pedagogning hayotiy muvaffaqiyatsizliklari, pedagogik jamoadagi umumiy muhit va ishlarni tashkil qilinishi qo'shimcha omillar sifatida ishtirok etadi. Vaziyatlarni va nizolarni hal qilishda pedagogning har qanday xatosi talabalarning xotiralarida qoladi va o'zaro munosabatlarga uzoq vaqt ta'sir ko'rsatishini esdan chiqarmaslik kerak;
- darslardagi, ayniqsa, o'smir yoshlar sinflaridagi nizolar ko'pchilik tomonidan odatiy, qonuniy deb tan olinadi;
- pedagog turli yoshdagi talabalar o'rtasidagi amaliy o'zaro aloqalarni kuchaytirib ularning jamoali o'quv faoliyatlarini tashkil qilishni bilishi kerak; bunday nizolar ko'proq birinchi o'rinda faqatgina fanni o'zlashtirish darajasi bilan qiziqadigan pedagoglar faoliyatida ko'zga tashlanadi, aksincha, talabalarni yaxshi biladigan va ular bilan aloqa qilish turli shakllarini topadigan pedagog tomonidan olib boriladigan darslarda va boshlang'ich sinflarda ular ancha kam sodir bo'ladi;
- odatda fanni yaxshi o'zlashtirmagan, xulqi "qiyin" talabalar bilan darsdagi vaziyat nizogacha yetib boradi. Shuning uchun pedagogning o'zining foydasi uchun aynan shunday talabalarni yaxshiroq o'rganish, topshiriqni bajarishda o'z vaqtida yordam ko'rsatish maqsadida ularga e'tiborli bo'lish kerak;
- xulqi uchun fan bo'yicha yomon baholar bilan jazolash kerak emas — bu ijobiy natijalarga olib kelmaydi, balki faqatgina pedagog bilan uzoq shaxsiy nizo keltirib chiqaradi, bu holat albatta fanga qiziqishini pasaytiradi;
- pedagogik faoliyatda nizoni samarali hal qilishdan uning oldini olish oson.

Pedagogik nizolarda har qanday adolatsizliklarga, ijtimoiy munosabatlarda yakkahokimlikning yetakchi o'rin tutishiga nisbatan murosasizlik kabilar ham pedagogik nizolarning o'zigagina xos bo'lgan muhim xususiyatlar sanaladi. Har qanday nizoning oqibatlari talabalar shaxsining keyingi rivojlanishlarida o'z aksiga ega bo'lib boradi, shuningdek, ularning kelgusi taqdiriga ham sezilarli ta'siri o'tkazadi. Demak, murakkab nizoli vaziyat pedagog va talabalarning maqsadlari, vazifalari, sabablari va ishtirokchilarning shaxsiy imkoniyatlarining bir-biriga mos kelmasligi kuzatiladigan bir qadar og'ir sharoitlardagi o'zaro harakatlaridan farq qiladi. Bu o'rinda bir-biriga mos kelmasligi darajasi nizoli vaziyatning murakkablik hamda qiyinlik darajasiga bilan aniqlanadi [5].

Odatda ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilar o'rtasida muammoli nizolarni keltirib chiqarishda ular tomonidan tashkil etilayotgan ayrim xatti-harakatlar ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ta'lim oluvchilarning nizolarni keltirib chiqaruvchi xatti-harakatlari sirasida quyidagilarni keltirib o'tish mumkin: [4]

- 1) nizoli holatlarni kelib chiqaruvchi xatti-harakatlar (masalan, intizomni buzish, atrofdagilarga nisbatan qo'pollik qilish, betga choparlik, pedagoglar, ta'lim muassasalarining rahbarlari, ota-onalar yoki mas'ul shaxslarning ko'rsatmalarini bajarmaslik, quloq solmaslik, yolg'on ishlatish);
- 2) o'z noroziligini uyatli so'zlar bilan ifodalash, pedagoglarning xatti-harakatlari va hulqini keskin tanqid qilish);
- 3) yashirin qarshilik ko'rsatish (pedagogik talablarga bo'ysunmaslik, pedagogik qarashlarga salbiy munosabatda bo'lish, pedagoglar bilan muloqotga kirishdan bosh tortish, darslarni qoldirish);
- 4) sust qarshilik ko'rsatish (nafratni so'zsiz ifodalash, achchiqlanish, xafa bo'lish, ko'z yoshi qilish);
- 5) buzg'unchi xatti-harakatlar va hulqiy ko'rinishlarni sodir etish ("savollar berish, pedagog (pedagog)ning "ta'zirini berib qo'yishga intilish" (qasddan to'polonlarni keltirib chiqarish, jamoa a'zolarini pedagogga bo'ysunmaslikka undash, mashg'ulotlarning tashkil etilishiga halaqit berish va boshqalar).

Ta'lim oluvchilar tomonidan yuqorida qayd etilgan xatti-harakatlardan birortasining sodir etilishi nizoli vaziyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Aynan nizoli vaziyatlar o'z-o'zidan pedagogik nizolar turlarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Bu o'rinda M.M.Ribakova pedagogik vaziyatlar va ularga bog'liq nizolarni quyidagi turlarga ajratadi [86, 3]:

1) talabaning o'quv topshiriqlarini bajarishi, o'zlashtirishi, o'qishdan tashqari faoliyati bilan bog'liq vaziyatlar (yoki nizolar);

2) talabaning institut yoki universitetda, xususan, darslarda va institut yoki universitetdan tashqari sharoitlarda ijtimoiy xulq qoidalariga rioya etmasligi oqibatida sodir etiladigan harakatlarni yuzaga keltiruvchi vaziyatlar (nizolar);

3) talabalar va pedagoglar munosabatlariga asoslanuvchi pedagogik jarayonda ularda shaxsiy hissiy holatlarning namoyon bo'lishi bilan bog'liq vaziyatlar (nizolar).

XULOSA

Yuqorida bayon etilgan pedagogik vaziyatlar va nizolar turlari turli xildagi institut yoki universitetdagi vaziyatlar va nizolarda pedagogga yo'l ko'rsatish amaliy maqsadini ko'zlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jumaev R.Z. Konfliktologiya asoslari, asosiy tushuncha va tamoyillari. O'quv qo'llanma. – Samarqand. 2015. – bet 156. (Fundamentals of Conflictology: Main Notions and Principles)

2. Xujaniyozova Z., Dusmetova M., Nafasov D. Pedagogik konfliktologiya (O'quv uslubiy qo'llanma). – Urganch. 2015. – bet 211. (Pedagogical Conflictology)

3. Baybaeva M.X. Rahbarlarning boshqaruv faoliyatlarida sog'lom va ijodiy muhitni yaratishga xos zamonaviy yondashuvlar // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – T.: 2022. Special Issue 4-2. – bet 403-411. (Modern Approaches on the Creation of Healthy and Creative Environment in Leaders' Administrative Activity)

4. Baybaeva M.X. Ta'lim muassasalarida rahbar ayollarning boshqaruv faoliyatidagi roli // Integration of science, education and practice ilmiy-metodik jurnal. – T.: 2022. №. 5. – bet 59-66. (The Role of Women Leaders in Administration Activity of Education Institutions)

5. Ismailova Z.K., Baybaeva M.X. Rahbarlarning nizoli vaziyatlarni hal etishda konfliktologik kompetentligini rivojlantirish // Life Sciences and Agriculture. – T.: 2020. №.2-2. – bet 185-188. (Development of Conflict Competency of Leaders in Solving Disputable Circumstances)

6. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. -T.: O'zbekiston, 2017. – bet 107. (Critical Analysis, Strict Discipline and Personal Liability must be the Daily Principles of Every Leader's Activity)

7. Mirsolieva M.T. Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish. Monografiya. – T.: Fan va texnologiyalar, 2019. – bet 120. (Development of Mechanisms of Professional Competency Improvement of Higher Education Institution Leaders and Pedagogical Personal)

FARG'ONA VODIYSI HUNARMANDLARI POSTINDUSTRIAL DUNYODA

РЕМЕСЛЕННИКИ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ МИРЕ

ARTISANS OF FERGANA VALLEY IN THE POST-INDUSTRIAL WORLD

Соколова Людмила Михайловна¹¹Соколова Людмила Михайловна– Наманганского государственного университета
преподаватель кафедры История

Annotatsiya

O'zbekiston hukumati hunarmandchilikka, uning an'alarini saqlab qolish va rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Respublikaning zamonaviy jamiyatida hunarmandchilikning o'rnini aniqlash va uning rivojlanishi prognozlarini aniqlashtirish ushbu maqolaning vazifalaridan biridir. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyatga taqdim etayotgan bilimlar va zamonaviy o'zbek hunarmandining ushbu texnologiyalarni idrok etish va qo'llashga tayyor emasligi o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish ushbu muammoni o'rganuvchilarga qiyin bo'lib tuyuladi. Bizning kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, Farg'ona vodiysi hunarmandlari ishlab chiqarishda zarur bo'lgan to'liq bilimga ega. Hunarmandchilikda eng yangi texnologiyalardan foydalangan holda, ular eng qadimgi an'analarni saqlab qolishadi.

Аннотация

Правительство Узбекистана уделяет огромное внимание ремесленничеству, сохранению и развитию его традиций. Определение места ремесленничества в современном социуме республики и выяснение прогнозов его развития – одна из задач данной статьи. Исследователям этой проблемы представляется сложным преодоление разрыва между объемом знаний, который предоставляют обществу информационно-коммуникационные технологии и кажущуюся неготовность современного узбекского ремесленника воспринять и применить эти технологии. Наши наблюдения говорят, что ремесленники Ферганской долины владеют полным объемом знаний, необходимых им в производстве. Применяя новейшие технологии в ремесле, они сохраняют и древнейшие традиции.

Abstract

The Government of Uzbekistan pays great attention to handicrafts, the preservation and development of its traditions. Determining the place of handicraft in the modern society of the republic and finding out the forecasts for its development is one of the objectives of this article. Researchers of this problem find it difficult to overcome the gap between the amount of knowledge provided to society by information and communication technologies and the seeming unpreparedness of the modern Uzbek artisan to accept and apply these technologies. Our observations show that the artisans of the Fergana Valley possess the full scope of knowledge they need in production. Applying the latest technologies in the craft, they preserve the most ancient traditions.

Kalit so'zlar: hunarmandchilik, hunarmandchilikning jamiyatdagi o'rne, eng yangi texnologiyalardan foydalanish, bilimlar hajmi, an'analarni saqlash.

Ключевые слова: Ремесленничество, место ремесленничества в социуме, применение новейших технологий, объем знаний, сохранений традиций.

Key words: Handicraft, the place of handicraft in society, the use of the latest technologies, the amount of knowledge, the preservation of traditions.

ВВЕДЕНИЕ

Правительство Узбекистана уделяет огромное внимание ремесленничеству, сохранению и развитию его традиций. основополагающим стало Постановление Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по дальнейшему развитию ремесленничества и поддержке ремесленников» от 28.11.2019 г. № ПП-4539, а также последующие Постановления и Указы, предусматривающие поддержку отдельных отраслей ремесла.

О том, какое внимание придаётся ремесленничеству, говорит посещение Президентом Узбекистана Ш. Мирзиёевым ремесленников Бувайдинского и Фуркатского районов Ферганской области 12 мая 2022 года.

Источниками данного материала стали также публикации исследователей, изучающих эволюцию (или девиацию) общества.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ

Социологи, футурологи и философы определяют современное общество как постиндустриальное. Дегтярев Е.В. в своей диссертации «Единство техносферы:

онтологический и гносеологический аспекты» [6] приводит свыше двухсот ссылок на работы ученых, так или иначе уделявших внимание прогнозам общественного развития, в том числе в некоторой степени и перспективам ремесла. Частично будущему ремесла в мировой экономике посвящен труд Элвина Тоффлера «Третья волна» [17, с.17].

Иноземцев В. Л. в статье «Постиндустриальное общество» [9] пишет, что современный социум характеризуется смещением центра хозяйственной активности от производства материальных благ к созданию услуг и информации, повышающейся ролью теоретического знания, возрастанием значения политического фактора в развитии общества и замещением взаимодействия человека с элементами природной среды интерперсональным общением.

Развитию этой отрасли народного хозяйства в Российской Федерации посвящено интервью экс-директора НИИ статистики Росстата «БИЗНЕС Online» в Симчеры. Информативным является также материал генерального директора Фонда развития промышленности, руководителя кафедры предпринимательского лидерства МГУ «Сколково» А. Комиссарова «Четвертая промышленная революция» [10], а также статьи М.И. Лесовской и Л.В. Лесовской «Унесенные Болонским ветром» [11], И. Н. Водяновой «Новая ремесленная экономика как вид малого предпринимательства» [4] и другие материалы.

То есть, неисчерпаемый корпус исследований в полемическом формате рассматривает, по существу, один вопрос – на какой стадии находится мировое сообщество, и какую роль в его развитии играет на современном этапе труд.

В этом случае представляется целесообразным сузить объем источников, обратиться к собственному, ограниченному временными и географическими рамками региону и рассмотреть текущий круг проблем по заявленной тематике, главным содержанием которого является, опять-таки, труд. Тем более что, по мнению некоторых исследователей, например, известного социолога Ж. Бодрийяра, «...труд в современном обществе стал подобен эпилептическому припадку, или, иначе говоря, превратился в бесконечную деятельность, не имеющую своей цели» [12].

Таким образом, труд в представлении Ж. Бодрийяра не является насущной потребностью индивида, а, напротив, приобретает болезненный, монструозный характер.

Научных работ, посвященных прогнозу ремесленничества в Узбекистане и, в частности, в Андижанской, Наманганской, Ферганской областях Ферганской долины (далее Ферганская долина) чрезвычайно мало. Поэтому мы провели анкетирование на исторических факультетах университетов Ферганской долины, а также подсчитали число объявлений в разрезе профессий на сайте OLX по состоянию на декабрь 2020 года, что позволило частично восполнить пробел в материалах по Ферганской долине.

Способ исследования – сравнительно-исторический.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Согласно единой терминологии ЕС, ВТО и ООН ремесленная деятельность – это вид профессиональной деятельности по производству товаров, работ, оказанию услуг преимущественно потребительского назначения мелкими партиями, штучно, в том числе по индивидуальным заказам, с использованием особых знаний, специальных технологий, навыков, умений, традиций, секретов [4].

Можно выделить несколько исторических форм ремесленничества, соответствующих этапам эволюции общественного разделения труда:

- а) домашнее ремесло – в условиях натурального хозяйства;
- б) ремесло на заказ – в условиях разложения натурального хозяйства;
- в) ремесло на рынок.

Домашнее ремесло нередко называют домашней промышленностью, т.е. производством несельскохозяйственной продукции, а ремесло на заказ и на рынок – кустарной промышленностью.

Больше всего ремесленники заняты штукатурными, цементными, бетонными работами и кирпичной кладкой, столярными, плотничьими и слесарными работами, малярными, декоративными и электроустановочными работами [4].

Современных исследователей беспокоит кажущийся разрыв между объемом информации и неготовностью к нему общества. «Последствия информатизации общества, как и последствия предшествовавших великих социо-технологических революций, будут различными для разных регионов, стран и народов. Свободное движение и производство

информации и информационных услуг, неограниченный доступ к информации и использование ее для стремительного научно-технологического и социального прогресса, для научных инноваций, развития знаний, решения экологических и демографических проблем возможны лишь в демократических обществах, в обществах, где признают свободу и права человека, где открыты возможности для социальной и экономической инициативы» [17]. По Тоффлеру овладение полным объемом информационно-коммуникационных технологий возможно только при наличии в стране демократии.

М.И. Лесовская, Л.В. Лесовская отмечают: «В индустриальном обществе прогресс достигался в основном благодаря работе изобретателей-практиков, далеко не всегда имевших научную квалификацию. В постиндустриальном обществе резко возрастает роль наукоемких ресурсосберегающих и информационных («высоких») технологий: микроэлектроника, программное обеспечение, телекоммуникации, робототехника, биотехнологии, генная инженерия и т. д. Возникает вопрос: остается ли в этих условиях социально-экономическая ниша для ремесленного производства, представляющего собой мелкий ручной труд, не ориентированный на использование высоких технологий, больших производственных мощностей и крупных коллективов?» [11].

Суть проблем современности исчерпывающе отразил польский путешественник Яцек Палкевич: «Ритм перемен, охвативший все сферы нашей жизни настолько интенсивен, что мы уже не в силах поспеть за темпом развития технологий и цивилизации. Всё большая конкуренция и все более новые высокие стандарты рынка требуют от нас приспособиться к условиям изменяющейся окружающей среды, пользоваться нестандартными методами, обращаться к инновациям, приказывают принять участие в гонке за первенство» [15, с. 132].

В этом плане следует вспомнить высказывание русского философа XX века Николая Бердяева: «Человечество должно бесстрашно, с полной верой своего духа проходить через материальное развитие, через машину и технику и перестать искать спасение исключительно в прошлом. Боязнь в страх машины есть материализм и слабость духа» [2, с. 205].

В применении к Узбекистану, особенно к такому замкнутому географически региону, каким является Ферганская долина, вопрос будущности ремесленничества, его включенность в информационные («высокие») технологии особенно актуален, так как значительное число населения занимается ремеслом. При этом нельзя игнорировать монолит национальной культуры. Я. С. Уманский и А. В. Арапов в своем труде «Диалоги об этнической политике: Узбекистан и Центральная Азия» называют следующие черты узбекского этноса:

«Современный Узбекистан, как явление цивилизации и культуры воплощает в себе опыт развития государственности, начиная с доисламских – античной Согдианы, Бактрии и Хорезма, мусульманских государств Саманидов, Караханидов, Хорезмшахов, Темура и Темуридов, весь исторический опыт древнего народа и вековую мечту о своём государстве, а также современную практику государственного строительства в независимой стране. Узбекское государство...неразрывно объединяют единство общечеловеческого и национально-государственного, духовного и интеллектуального, традиционного и обновленческого начал. Они развиваются в соответствии с духовным потенциалом цивилизации, насчитывающей не менее трёх тысяч лет. И все это создаёт мощный импульс для перехода к новому качеству общественной культуры... В центре идеологии национальной независимости находится идеал построения великого будущего Узбекистана. Собственный путь к нему проходит через социальную рыночную экономику и народные первоосновы духовности» [18, с. 33-44].

На наш взгляд, в основе узбекистанского ремесленничества лежат два взаимосвязанных фактора: приверженность традициям и открытость всему новому.

Приверженность традициям выражается внешне в сохранении института инициации – посвящения в мастера шогирда-ученика. Опросы выяснили, что в Ферганской долине без посвящения ни один ремесленник местной национальности, даже если он работает в новейшей сфере, например, в сфере электроники, не может считаться мастером и без благословения обычно не начинает самостоятельную работу.

Этот механизм, возможно, берущий начало со времени неолитической революции 9–10 тысячелетий назад, играет важнейшую регулирующую и мотивирующую роль в дуаде ученик-учитель. Мастер, давая благословение на открытие дела ученику, учитывает объём спроса на продукцию (на заказы), иначе при конкуренции со стороны ученика, не будет обеспечен

достаточный заработок ни учителю, ни новому мастеру. Ученик же должен стараться не только овладеть навыками мастерства, но и превзойти учителя в качестве работы, иначе потребители по-прежнему будут обращаться к старому, опытному мастеру, игнорируя неофита.

Сохраняются традиционно уважительные отношения между учителем и шоги́рдом. В статье Д.Э.Харитоновича речь идет о Западной Европе. Там этот принцип утрачен во время промышленной революции, но в Узбекистане, тем более в Ферганской долине сохранился в неприкосновенности. «...и наставник, и ученик как бы объединялись личностями, т.е. имели, если можно так выразиться, общие личные качества. Но объединялись не только эти двое, но и все предыдущие наставники, так что в каждом человеке как бы концентрировался весь цех, в том числе и мастера прошлого. Эта «непрерывность личности» весьма способствовала непрерывности знания, но, вместе с тем, его консервативности» [5, с. 118–124].

Есть еще одно сходство. Лео А. Оппенгейм замечает о ремесленниках Месопотамии: «Следует подчеркнуть, что к каждой профессии складывалось свое особое отношение. Примером могут быть ссылки в поздних нововавилонских текстах на «город» кожевников и «город» металлостроителей – специальные городские кварталы, в которых эти ремесленники селились либо по приказу свыше, либо по собственной воле, для общего удобства» [14, с. 66].

Р. Назарьян пишет: «...Непременным атрибутом древних среднеазиатских городов являлось наличие многочисленных ремесленных цехов. Их количество иногда доходило до сотни» [13].

Согласно традициям, ремесленники по-прежнему часто открывают свои мастерские на одной улице. Так в Маргилане есть улицы хлебопеков, в Намангане на улице Ирвадан – мастерские по обслуживанию автомобилей, в Уйчинском районе – по изготовлению железных ворот, в одной из махаллей Андижана – по вышивке сюзана, в Чусте в каждой семье изготавливают тубетейки. Это позволяет с наибольшей полнотой удовлетворять спрос потребителя, соотносить объем трудовых затрат с наличием заказов, при необходимости обращаться за помощью к соседу, а с другой стороны контролировать весь процесс работы соседа-конкурента, включая его текущий заработок.

Приверженность традициям проявляется и в сохранении профессиональной иерархии. Возглавляет её мифический покровитель профессии – нами выявлено свыше 60 покровителей ремесленных цехов. Далее идут святые пророки, затем пиры шариата, тариката, хақыката и маърифата. За ними следуют духи реальных мастеров-предшественников. Последнюю ступень в этой системе занимает здравствующий наставник – олицетворение связи ремесла с демиургом.

«Создавая те или иные вещи, человек, обладающий тайнами ремесла, полученными от мифологического персонажа, как бы повторял те операции, которые во времена первотворения были под силу только творцам вселенной. И не только повторял, но являлся прямым продолжателем начатого демиургами дела. Тем самым деятельность ремесленника имела не столько утилитарный, сколько космологический смысл» [1, с. 200].

О том же говорит и Д.Э. Харитонович. «Мастер-ремесленник как бы повторял в своих действиях начальную борьбу космических сил, создание Космоса и полезных для человека вещей, возводил себя к демиургу и культурному герою» [5, с. 118–124].

Здесь сакрализация выполняет охранительную, консервирующую роль.

Следует отметить, что ритуал посвящения в мастера обязательным элементом содержит завязывание пояса.

А.Б. Джумаев отмечает: «Возможное объяснение завязыванию пояса как связи с миром духовным нужно искать, видимо, в зороастризме, хотя его истоки и ареал древнее и разнообразнее. Как известно, посвящение в зороастрийскую общину сопровождалось завязыванием пояса «кусти». Троекратное опоясывание специальным шнуром символизировало трехчастную этику зороастризма, (благая мысль, благое слово, благое дело). Этот ритуал означал также установление связи между посвященным и духовным миром.

Завязывание пояса означало вступление в прямые отношения с духом покровителя данного ремесла и с духами ушедших мастеров. Состояние «до завязывания» пояса – это время, когда ученик находится под надзором и покровительством мастера. Завязывание пояса с благословением (фатиха) – это отдача ученика из рук мастера в «руки» духовных покровителей» [7, с. 163–170].

С точки зрения духовной ученик должен следовать предписаниям рисола – наставления ремесленнику. Этот кодекс предписывал ремесленнику высокие этические стандарты. «Трактаты ремесленников заостряли внимание общества на святости, благородности и возвышенности соответствующих профессий, призывая мастера-ремесленника своими поступками соответствовать высоким достоинствам выбранной деятельности» [8, с. 163].

Сохраняются традиции размещения и строительства сакральных сооружений по географическим координатам, отвечающим определенным критериям.

По законам красоты строится национальная одежда, вышивка, домашняя утварь, ножи, инвентарь и т.п., причем в их основе лежат математические и геометрические законы.

«...плохой человек как бы не мог сделать хорошую вещь. Высокие моральные требования к мастеру становятся необходимыми и для его производственной деятельности. И наоборот, ремесленный трактат, содержащий указания о том, как сделать прекрасные вещи, становится как бы трактатом педагогическим, повествующим о том, как стать прекрасным человеком.

Предложенное описание ремесленника есть его «идеальный тип», по необходимости статичный, хотя само ремесло не оставалось неизменным» [5, с. 118–124].

В Ферганской долине, несмотря на усиленные поиски, нам не удалось найти ни одного устава-рисола. У ремесленников долины они хранятся в устной форме и так же передаются ученикам.

Традиционным является само отношение населения к смыслу слова «уста». Обычно так называют мастера любой профессии, но в первую очередь – мастера-строителя: «Ўйимизга уста тушди – У нас дома работает мастер-строитель». По итогам анкетирования на исторических факультетах университетов Ферганской долины студенты отметили 87 ремесленных профессий (сельское хозяйство не включалось). В перечне профессий в махалле на первом месте – кузнец, на четвёртом – строитель. Приводим таблицу десяти из них в порядке убывания.

Таблица 1. Ремесленничество в целом по Ферганской долине

№	Ремесло	Итого
1	Кузнецы	109
2	Плотники	103
3	Портные, портнихи, швейники, швеи	102
4	Строители	90
5	Мебельщики	75
6	Парикмахеры	64
7	Пекари	62
8	Гончары	44
9	Ткачи, ткачество	42
10	Обувщики	42

Очевидно, что на первые места по традиции поставлены представители наиболее древних профессий.

Следует учесть, что и в технологию «древних» профессий ремесленники вносят инновации. Все, кроме кузнецов работают с применением электрических механизмов, использованием новых красителей, внедрением новых направлений в сфере строительства, логистики, услуг и т.д.

Рассмотрим 20 наиболее востребованных профессий по материалам объявлений в разделе «Бизнес и услуги» на сайте OLX по состоянию на декабрь 2020 года. Представлены результаты только по Ферганской области, так как данные по Андижанской и Наманганской областям схожи. Всего по результатам объявлений выделены 83 профессии.

Таблица 2. Востребованность профессий

№	Наименование услуги	Число объявлений	№	Наименование услуги	Число объявлений
1	Дома, квартиры, офисы.	32	11	Торты, пирожные,	5

	Ремонт			национальная кухня	
2	Электроника	18	12	Маникюр	5
3	Сантехника	14	13	МДФ двери	5
4	Репетитор	9	14	Электрик	4
5	Реклама	8	15	Наращивание ресниц, волос	4
6	Металлоконструкции, сварочные работы и монтаж	8	16	Холодильник: установка и ремонт	3
7	Автосервис: кузов, мойка, мотор, тонировка	7	17	Теплицы: установка	3
8	Стиральные машины: установка и ремонт	6	18	Мобильные дома, офисы, туалеты	3
9	Грузоперевозка	5	19	Компьютеры, ремонт	3
10	Резка бетона, гранита	5	20	Мебель на заказ	3

Даже из неполного перечня таблицы следует, что ремесленники долины в полной мере владеют всеми видами работ, востребованных обществом – от кладки стен гувалюком до ремонта самих информационно-коммуникационных машин. Если исходить из критерия Тоффлера, то разнообразие ремесел позволяет сделать вывод о безусловном наличии в нашей стране возможности для социальной и экономической инициативы, обусловленной демократией

Разумеется, от ремесленника не требуется знание интегрального исчисления, языка программирования высокого уровня «Паскаль» или понимания теории относительности, хотя это и не возбраняется. Но очевидно, что профессии, включенные в перечень, приведенный выше, основываются на передовых технологиях в сфере услуг. Ремесленники Ферганской долины всегда в курсе нововведений в той или иной области производства. Они сознают, что только новейшие средства, инновационные методы работы обеспечат им успех в той конкуренции, которая складывается на рынке услуг. При необходимости ремесленник посещает какие-либо курсы: визажиста, кулинара, мясника и получает соответствующий сертификат. При затруднении помогают все те же информационные технологии: «Қийналсам – ютубда қарайман – Будет заминка – посмотрю на ютубе».

Надо сказать, что на государственном учете находятся только те ремесленники, которые открыли свой «дўкон». Они-то и выплачивают налоги, если не имеют льгот и преференций. Число ремесленников, работающих вне налоговой системы, весьма значительно, хотя и не поддается учету. Некоторые из них, чтобы заработать трудовой стаж, фиктивно числятся на предприятиях и в учреждениях, оставляя свою заработную плату их руководителю.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В одном из своих интервью экс-директор НИИ статистики Росстата «БИЗНЕС Online» В. Симчера сказал: «.. без особых проблем в полном объеме мы бы могли восстановить былые многомиллионные русские самобытные артельные и крестьянские хозяйства с их в высшей степени мастеровитыми людьми, рачительными безотходными технологиями, неповторимой культурой производительного общинного труда и не имеющими аналогов в современном мире экологически чистыми продуктами производства. С такими людьми и с такими продуктами труда мы бы могли с успехом конкурировать и выигрывать все на любых мировых рынках» [16]. Таким образом, В. Симчера обозначил проблемы, стоящие перед соответствующей сферой в РФ. Скорее всего, предложения автора не выходят из области мечты.

М.И. Лесовская, Л.В. Лесовская пишут: «... современный ремесленник – это работник нового типа. Его деятельность существенно отличается от деятельности рабочего промышленного производства. Ремесленник должен быть не только рабочим высокой квалификации, но и технологом, способным спроектировать трудовой процесс, а также организатором бизнеса, умеющим работать с клиентами, ценящим и уважающим свою профессию и себя в ней» [11, с. 58–60].

Этот идеал ремесленника осуществлен в Узбекистане, особенно в Ферганской долине. Недаром Махмуд ибн Вали писал о ферганцах: «Народ Фарганы смысленный, сообразительный и представительный. Начиная от простолюдина и кончая воином, все они смелые, отважные и предприимчивые. Ученых в этой области много: большинство ученых-законоведов (факих) вышло из Фарганы» [3, с. 246].

Предприимчивые, трудолюбивые, нравственные, богобоязненные, отзывчивые ремесленники составляют золотой фонд страны, и при должной государственной поддержке наша страна с их помощью успешно может конкурировать и выигрывать все на любых мировых рынках.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байбурун А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – С.200. (Baiburin A. K. Ritual in traditional culture. Structural and semantic analysis of East Slavic rites. – St. Petersburg: Nauka, 1993. – P.200.)
2. Бердяев Н. А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – М., 1990. – С.205. (Berdyayev N. A. The Fate of Russia. Experiments on the psychology of war and nationality. – M., 1990. – P.205.)
3. Вали Махмуд ибн Эмира. Извлечения из «Бахр ал-асрар» // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. – Т., 1988. – С. 246. (Wali Mahmud ibn Emir. Extracts from "Bahr al-asrar" // Materials on the history of Central and Central Asia of the X–XIX centuries. – T., 1988. – P. 246.)
4. Водянова И. Н. Новая ремесленная экономика как вид малого предпринимательства // Проблемы современной экономики – N 2 (34). – СПб., 2010. // <http://www.m-economy.ru> > art. (Vodianova I. N. New craft economy as a type of small business // Problems of modern economy – N 2 (34). – St. Petersburg, 2010. // <http://www.m-economy.ru> > art.)
5. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Жизнь города и деятельность горожан. – Т. 2. – М.: Наука, 1999. – С. 118–124. // <http://ec-dejavu.ru/c-2/Craft.html>. (A city in the medieval civilization of Western Europe. The life of the city and the activities of citizens. – Vol. 2. – Moscow: Nauka, 1999. – PP. 118-124. // <http://ec-dejavu.ru/c-2/Craft.html>.)
6. Дегтярев Е. В. Единство техносферы: онтологический и гносеологический аспекты. // <http://www.dslib.net> > ontologia > edinstvo-tehnosfery. (Degtyarev E. V. The unity of the technosphere: ontological and epistemological aspects. // <http://www.dslib.net> > ontologia > edinstvo-tehnosfery.)
7. Джумаев А.Б. К изучению ритуалов «арвохи пир» и «камарбандон» в городских цехах музыкантов Средней Азии. // Общественные науки в Узбекистане. – №5–6–7–8. – Ташкент, 1995. – С. 163–170. (Dzhumaev A.B. On the study of the rituals "arvokhi feast" and "kamarbandon" in the city workshops of musicians of Central Asia. // Social Sciences in Uzbekistan. – No.5-6-7-8. – Tashkent, 1995. – PP. 163-170.)
8. Иброхимов М.Ф. Текстильные промыслы таджикского народа в конце XIX – начале XX в. – Душанбе: Ирфон, 2013. – С. 163. (Ibrokhimov M.F. Textile crafts of the Tajik people in the late XIX – early XX century. – Dushanbe: Irfon, 2013. – P. 163.)
9. Иноземцев В. Л. Постиндустриальное общество. // <https://gtmarket.ru/concepts/7368>. (nozemtsev V. L. Postindustrial society. // <https://gtmarket.ru/concepts/7368>.)
10. Комиссаров Алексей. Четвертая промышленная революция. // <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/10/14/612719-promishlennaya-revolutsiya>. (Alexey Komissarov. The Fourth Industrial Revolution. // <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2015/10/14/612719-promishlennaya-revolutsiya>.)
11. Лесовская М.И., Лесовская Л.В. Унесенные Болонским ветром // Международный журнал экспериментального образования. – 2012. – № 4. – С. 58–60. // <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=2647>. (Lesovskaya M.I., Lesovskaya L.V. Gone with the Bologna wind // International Journal of Experimental Education. - 2012. – No. 4. – pp. 58-60. // <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=2647>.)
12. Ляхова Я. Ю. Трансформация понятия «труд» в социально-философских концепциях «постиндустриалистов». // <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-ponyatiya-trud-v-sotsialno-filosofskih-kontseptsyah-postindustrialistova>. (Lyakhova Ya. Yu. Transformation of the concept of "labor" in the socio-philosophical concepts of "post-industrialists". // <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-ponyatiya-trud-v-sotsialno-filosofskih-kontseptsyah-postindustrialistova>.)
13. Назарьян Р. Рисаля: тысячелетняя история среднеазиатских цеховиков-ремесленников // <https://nuz.uz/svobodnoe-mnenie/32125-risalya-tysyacheletnyaya-istoriya-sredneaziatskih-cehovikov-remeslennikov.html>. (Nazarian R. Risalya: a thousand-year history of Central Asian artisan guildsmen // <https://nuz.uz/svobodnoe-mnenie/32125-risalya-tysyacheletnyaya-istoriya-sredneaziatskih-cehovikov-remeslennikov.html>.)
14. Оппенгейм А. Лео. По следам исчезнувших культур Востока. – М., 1990. – С. 66. (Oppenheim A. Leo. In the footsteps of the disappeared cultures of the East. – M., 1990. – P. 66.)
15. Палкевич Я. По бездорожью мира. – Бишкек, 2017. – С. 132. (Palkevich Ya. Off-road world. – Bishkek, 2017. – P. 132.)
16. Симчера В.: «В стране взяла верх государственная идеология дезинформации». // <https://www.business-gazeta.ru/article/306470>. (Simchera V.: "The state ideology of disinformation has taken over in the country." // <https://www.business-gazeta.ru/article/306470>.)
17. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: Издательство АСТ, 1999. – С. 17. (Toffler E. The Third wave. – M.: Publishing House AST, 1999. – P. 17.)
18. Уманский Я. С., Арапов А. В. Диалоги об этнической политике: Узбекистан и Центральная Азия. На правах рукописи. – Ташкент: Ташкентский государственный юридический институт, 1994. – С. 33–44. (Umansky Ya. S., Arapov A.V. Dialogues on ethnic politics: Uzbekistan and Central Asia. On the rights of the manuscript. – Tashkent: Tashkent State Law Institute, 1994. – PP. 33-44.)

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQ ODOBINI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА У ДОШКОЛЬНИКОВ

PROBLEMS OF SPEECH ETIQUETTE FORMATION IN PRESCHOOL CHILDREN

Boybo'riyeva Saodat O'ralovna¹

¹Boybo'riyeva Saodat O'ralovna

– Surxondaryo viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, katta o'qituvchisi

Аннотация

Tug'ilgandan boshlab, inson boshqa odamlar bilan munosabatlarga kirishadi. Muloqotsiz uning psixikasi shakllanmaydi. Muloqot jarayonida bola atrofdagi dunyoni, o'zini o'rganadi, tilni, kattalar va tengdoshlari o'rtasidagi munosabatlar me'yorlarini o'rganadi. Har qanday tarbiya va ta'lim vazifalari bolalarning muloqot qobiliyatlarini, mehribonlik, xayrixohlik qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Nutq xulq-atvori odob-axloq asoslarini o'rgatish maktabgacha yoshdan - til, bilim, og'zaki xushmuomalalik me'yorlarini o'zlashtirish yoshidan samarali bo'ladi. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlari amaliyotida og'zaki xushmuomalalikni tarbiyalash bo'yicha maqsadli ishlar amalda olib borilmoqda.

Shu bilan birga, maktabgacha yoshdagi bolalik davrida nutq xatti-harakati odob-axloqini tarbiyalash nafaqat bolaning nutqini muloqot vositasi sifatida takomillashtirish, balki bolalarga shaxsga hurmat ko'rsatishning aniq, tushunarli usullarini o'rgatish ham hisoblanadi.

Аннотация

С самого рождения человек вступает в отношения с другими людьми. Без общения его психика не формируется. В процессе общения ребенок познает окружающий мир, самого себя, усваивает язык, нормы отношений между взрослыми и сверстниками.

Обучение основам речевого поведения и манер эффективно с дошкольного возраста - с возраста овладения нормами языка, знаний, словесной вежливости, проводятся целенаправленные работы.

При этом воспитание манер речевого поведения в дошкольном детстве рассматривается не только как совершенствование речи ребенка как средства общения, но и научить детей четким, понятным способом проявления уважения к человеку.

Abstract

From birth, a person enters into relationships with other people. Without communication, his psyche is not formed. In the process of communication, the child learns about the world around him, himself, learns the language, the norms of relations between adults and peers. need

Teaching the basics of speech behavior and manners is effective from preschool age - from the age of mastering the norms of language, knowledge, and verbal politeness. targeted works are being carried out.

At the same time, education of the manners of speech behavior in preschool childhood is considered not only to improve the child's speech as a means of communication, but also to teach children clear, understandable ways of showing respect to the person.

Kalit so'zlar: muloqot, bolalar, maktabgacha yosh, nutq, nutq odobi, odob axloq qoidalari

Ключевые слова: общение, дети, дошкольный возраст, речь, речевой этикет, правила этикета.

Key words: communication, children, preschool age, speech, speech etiquette, rules of etiquette.

KIRISH

Chexiyalik gumanist o'qituvchi Yan Amos Komenskiy 16-asrda nutq odobini shakllantirishning asosi sifatida bolalar nutqini rivojlantirish muammosiga katta e'tibor berdi. U o'zining "Onalar maktabi" qo'llanmasida nutqni rivojlantirishga bir bob bag'ishlaydi va u yerda insonning ongi va tilini erta bolalikdan rivojlantirish kerakligini ta'kidlaydi. Ya.A.Komenskiy birinchi olti yil davomida bolalarning aqliy rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish asosida nutqni shakllantirish bo'yicha tavsiyalar beradi. Ushbu asarda muallif imo-ishoralar va mimikalarni tushunishni o'rganishni axloqiy nutq harakatining asosi deb hisoblagan holda, kattalarning uch yoshgacha bo'lgan bola bilan muloqotini tavsiflaydi. - Maktabgacha yoshdagi bolaning nutq faoliyatini shakllantirish vositasi sifatida u bolalarning e'tiborini oddiy nutq va pozitsiya o'rtasidagi farqlarga qaratishni taklif qiladi, ularga majoziy nutqni tushunishga, she'rni yod olishga o'rgatishni tavsiya qiladi, bolalar bilan ishlashda badiiy hikoyalar va ertaklardan foydalanishni tavsiya qiladi.

Bola idrok qilishni va anglashni o'rgangan hamma narsa kattalar va bolalar bilan muloqotda paydo bo'ladi. Maktabgacha ta'lim nazariyotchilari va amaliyotchilari zamonaviy bolalar qanday

muloqot qilishni bilmasligini, ular uchun bir-biri bilan kelishish qiyinligini ta'kidlaydilar. Bolaning muloqotda duch keladigan qiyinchiliklari, ayniqsa qo'shma faoliyatni tashkil qilishda uning axloqiy va intellektual rivojlanishiga ta'sir qiladi. Muloqot va birgalikdagi faoliyat tajribasi keyingi aqliy rivojlanishning butun binosi qurilgan poydevordir.

METODLAR

Muloqot muammosi psixologlar tomonidan turli jihatlarida ko'rib chiqiladi: turli xil faoliyatdagi odamlarning o'zaro ta'siri, sheriklarning munosabatlari, atrofdagi voqelikni va o'zini bilish vositasi sifatida. Bundan tashqari, muloqot jarayonida muloqot ishtirokchilari almashadigan nutq namoyon bo'lish shakllari va mazmuni o'rganiladi.

Maktabgacha ta'limda bolalarning nutqini o'stirishning vazifalari quyidagilardan iborat.

1. Bolalar bog'lanishli nutqini o'stirish.
2. Bolalar lug'atini boyitish.
3. Nutqning grammatik tomonini tarbiyalash, so'zlarning gapda o'zaro birikishi va gap hosil qilish uchun zarur bo'lgan turli grammatik shakllar, qo'shimchgalardan foydalanishni o'rgatish.
4. Nutqning tovush tomonini tarbiyalash, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish, ovoz-ohangni tushunish, nutqiy nafas olishni to'g'ri bajarishni shakllantirish.
5. Maktabgacha ta'limda bolalarning nutqni tushunish, tinglash malakalarini shakllantirish, kattalarga nutq orqali murojaat qilish, dialogik va monologik nutqini o'stirish, hikoya tuzishga o'rgatish.
6. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish, badiiy asarlar, ertak, hikoyalarni o'rganish, kitobga bo'lgan muhabbatni shakllantirish, asar mazmunini tushunish, obrazlar xususiyati, nutqini ajrata bilishga o'rgatish.
7. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni rivojlantirish va maktabga tayyorlash.

Og'zaki va yozma nutqning yuksak madaniyati, ona tilini yaxshi bilishi va qobiliyati, lingvistik ekspressiv vositalardan foydalana olishi, til vositalarining uslubiy xilma-xilligi shaxsiy muvaffaqiyatning ishonchli kafolati hisoblanadi. Shaxsning nutq madaniyatiga murojaat qilishi ma'naviyatni tiklash usullaridan biri bo'lib, bunda ta'lim bolani madaniyat qadriyatlari bilan tanishtirish orqali uning ongi va qalbini "tarbiyalanuvchi" makondir.

Bolalik - bu ma'lumotlarning tozaligi va dunyoni o'rganishga tayyorlik davri bo'lib, qo'rqmaslik bilan ajralib turadi, stereotiplar yuklamaydi. Bundan tashqari, ma'lumki, maktabgacha yoshdagi bolalik nutqni o'zlashtirishga ayniqsa sezgir va agar ona tilini bilishning ma'lum darajasiga 5-6 yoshda erishilmasa, bu yo'l, qoida tariqasida, keyingi yosh bosqichlarida muvaffaqiyatli yakunlanishi mumkin emas. Bola nutq normasini mustaqil ravishda o'zlashtira olmaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida kommunikativ madaniyat elementlarini ta'lim jarayoniga kiritish shaxslararo munosabatlarni shakllantirishga va madaniy nutq o'zaro ta'siri vositasi sifatida tilni o'zlashtirishga yordam beradi. Muloqotning ijobiy tajribasini erta shakllantirish zarurati uning yo'qligi bolalarda xatti-harakatlarning salbiy shakllarining o'z-o'zidan paydo bo'lishiga olib kelishi bilan bog'liq. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar va madaniy-ma'furaviy ko'rsatmalarning o'zgarishi yosh avlodni tarbiyalash muammolarini keskinlashtiradi va nutqning mazmuni odob-axloq qoidalari bo'lgan kommunikativ madaniyatni shakllantirishning dolzarb vazifasini ochib beradi. Odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning madaniy shaklining yo'qligi tasodifiy kayfiyat va his-tuyg'ular uchun imkoniyat yaratadi, bu axloqiy va amaliy - tabiatning salbiy oqibatlariga olib keladi, odamlarning farovonligini yomonlashtiradi, asab tizimini charchatadi va o'zaro tushunishga to'sqinlik qiladi. Bir kishining ikkinchi shaxsga bo'lgan hurmati kayfiyat yoki his-tuyg'u emas, balki xulq-atvor intizomi bo'lib, nutq odobi odamlarning o'zaro munosabatlarida tarbiyalovchi rol o'ynaydi. Til shaxsining axloqiy rivojlanishining namoyon bo'lishi sifatida nutq odob-axloq qoidalarini o'zlashtirish biz uchun ijobiy aloqa o'rnatish, nizolarsiz muloqot qilish qobiliyati sifatida tushuniladi.

MUNOZARA

Nutq odob-axloq qoidalarini rivojlantirish nutqiy muloqotning turli vaziyatlarida nutq xatti-harakatlarining normalari va qoidalarini o'zlashtirish jarayoni sifatida belgilanadi, bu nutq odob-axloq formulalari doirasini turli xil nutq vaziyatlariga mos ravishda kengaytirishda ifodalanadi. Nutq odob-axloq qoidalarini o'rgatish deganda biz ijobiy aloqalarni o'rnatish, tengdoshlar va kattalar bilan do'stona munosabatlarni rivojlantirish, xayrixohlikni ifoda etishga yordam beradigan ma'lum miqdordagi og'zaki muloqot formulalarini o'zlashtirishga qaratilgan jarayonni tushunamiz. Nutq odob-axloqini shakllantirishning ko'rib chiqilayotgan muammosi katta maktabgacha yoshdagi bolalarga

qaratilgan, chunki aynan shu davrda axloqiy tamoyillar poydevori qo'yiladi, shaxsiyatning hissiy sohasi faol rivojlanadi va kundalik hayotning samarali tajribasi. aloqa shakllanmoqda. Bu jarayonlar asosan adabiy tilning lug'at boyligini o'zlashtirish va undan kattalar va tengdoshlar bilan og'zaki muloqot amaliyotida foydalanish asosida sodir bo'ladi. Bu muammo katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolaning kommunikativ va umumiy madaniyatini oshirish, unga axloqiy me'yorlar va axloqiy qadriyatlarni singdirish bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu umuman shaxsning nutq xatti-harakati uchun axloqiy javobgarligi sifatida belgilanishi mumkin.

Shu munosabat bilan pedagogika fani oldida zamonaviy ta'lim jarayonining mazmuni va tuzilmasini qayta ko'rib chiqish va sifat jihatidan o'zgartirish, uni iqtisodiy munosabatlarning yangi tabiatiga, o'zgargan qadriyat yo'nalishlari, dunyoqarashi va axloqiy g'oyalariga, shuningdek, ta'lim-tarbiyaning ijtimoiy taktikasiga muvofiqlashtirish kabi dolzarb muammo turibdi.

Zamonaviy pedagogika fanida bolalarning lingvistik ta'limi muhim ahamiyatga ega. Bu yerda so'z o'zining leksik ma'nolarining xilma-xilligi, grammatik kategoriyalarning o'zgaruvchanligi, uning muhim xarakteristikasi bilan o'rganiladi. ma'lum, so'z nutq xatti-harakatlarining tartibga soluvchisi sifatida amalga oshiriladi. Odob lug'atini o'zlashtirib, bola xalqning ijtimoiy nutq tajribasining bir qismini "o'zlashtiradi", o'zi joylashgan madaniy muhitga xos bo'lgan madaniy va nutq me'yorlarini o'zlashtiradi. Nutq odob-axloq qoidalarining og'zaki formulalarini maktabgacha yoshdagi bolaning atrofidagi kattalar va tengdoshlari bilan nutqiy o'zaro ta'sirining umumiy tizimiga kiritish qulay kommunikativ maydonni shakllantirishga yordam beradi va bolaning ruhiy dunyosiga so'zsiz ta'sir qiladi. Zero, ma'lumki, so'z ruhni shakllantiradi.

NATIJALAR

Shunday qilib, katta maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq odob-axloq qoidalarini shakllantirish muammosining dolzarbligi uning yosh avlodni axloqiy tarbiyalashda, yangi ijtimoiy-madaniy ustuvorliklar va zamonaviy jamiyatning dolzarb talablariga muvaffaqiyatli moslashishdagi alohida o'rni bilan belgilanadi. Tadqiqotimiz davomida maktabgacha ta'lim tashkilotida o'quv jarayonini tashkil etish nazariyasi va amaliyotini tahlil qilish orqali bir qator qarama-qarshiliklarni aniqladi:

- -katta maktabgacha yoshdagi bolalarning nutq madaniyatini o'zlashtirishga bo'lgan sezgirligi va uni shakllantirishning ilmiy va uslubiy asoslarining yetarli darajada rivojlanmaganligi muammosi;
 - -Maktabgacha yoshdagi katta yoshdagi bolalarda nutq odobini shakllantirishning mazmuni va pedagogik shartlarini aniqlash muammosi;
- Ushbu muammolarning yechimi sifatida bir qator tavsiyalarni ishlab chiqdik.
- Bolalar nutqi ijtimoiy muhitda, ijtimoiy aloqalar kengayishiga qarab, kattalar va tengdoshlar bilan muloqot qilish jarayonida rivojlanadi. Shu sababli bolalarning nutq madaniyati tarbiyachi va atrofidagi barcha odamlarning nutq madaniyati bilan uzviy bog'liq holda olib borilishi maqsadga muvofiqdir.
 - Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqi faoliyat jarayonida va birinchi navbatda, o'yin va mehnatda shakllanadi. O'yin va mehnat bolalarning til sohasidagi mustaqilligi uchun sharoit yaratadi. Bolalar nutqini o'yin jarayonida shakllantirish.
 - Maxsus guruhlarda o'qitish. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning zarur va muhim vositasidir.
 - Nutqning rivojlanishi bolalar bog'chasining butun pedagogik jarayoni bilan uzviy bog'liqlikda bo'lishiga bog'liq.

XULOSA

4. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq odob-axloq qoidalarini shakllantirish ularning shaxsiyatining kommunikativ madaniyatini rivojlantirish uchun asosdir.

5. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq odobini shakllantirish jarayonining samaradorligi quyidagi pedagogik shartlar bilan belgilanadi:

- a) pedagogik o'zaro ta'sir axloqiy kommunikativ yo'nalish bilan tavsiflanadi;
- b) katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarning kattalar va tengdoshlari bilan nutqiy o'zaro munosabati amaliyotida odob-axloq lug'atidan ijobiy foydalanishga qaratilgan pedagogik vaziyatlar yaratiladi;
- v) madaniy va nutq me'yorlarining tashuvchisi sifatida badiiy adabiyot bilan tanishish jarayonida taqdim etilgan odob-axloq lug'ati namunalaridan foydalaniladi;
- d) katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ madaniyatini tarbiyalashda madaniy jihatdan mos

PEDAGOGIKA

usullar (o'rgatish, faollashtirish, rag'batlantirish) qo'llaniladi.

6. Maktabgacha yoshdagi bolada nutqiy xulq-atvorni shakllantirish jarayoni ikki turdagi ta'lim va kommunikativ faoliyatning integratsiyasiga asoslanadi: maxsus o'quv va ijtimoiy-madaniy. Faoliyatning birinchi turi kirishga yo'naltirilgan va operatsion-kognitiv xususiyatga ega, ikkinchisi - real va simulyatsiya qilingan vaziyatlarda ijtimoiy-madaniy ko'nikmalar, o'zaro ta'sir qilish usullari va xatti-harakatlarini shakllantirish bilan bog'liq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Yan Amos Komenskiy. "Onalar maktabi" 1632 y. (Jan Amos Comenius. "School of Mothers" 1632 y).
2. S. Nabiyeva. Maktabgacha ta'limda nutq o'stirish metodikasi. O'quv dasturi. Qo'qon 2001-yil. (S. Nabiyeva. Methodology of speech development in preschool education. Curriculum. Kokan 2001).
3. D.R. Babayeva "Nutq o'stirish metodikasi" o'quv qo'llanma. T.: "Fan va Texnologiya" (D. R. Babayeva "Methodology of speech development" training manual. T.: "Science and Technology").

**YOSH AKROBATLARNING XARAKAT-TEKNIK TAYYORGARLIGI
METODOLOGIYASINING KUMULYATIV SAMARADORLIGINI O'RGANISH****ИССЛЕДОВАНИЕ КУМУЛЯТИВНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕТОДИКИ ДВИГАТЕЛЬНО-
ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ЮНЫХ АКРОБАТОВ****STUDY OF CUMULATIVE EFFECTIVENESS OF THE TECHNIQUE OF MOTOR AND
TECHNICAL READINESS OF YOUNG ACROBATS****Ханкельдиев Шер Хакимович¹, Каримов Дониёр Комил угли²****¹Ханкельдиев Шер Хакимович**

– Профессор, доктор педагогических наук

²Каримов Дониёр Комил ўғли– Мастер спорта международного класса Ферганский
государственный университет**Annotatsiya**

Bugungi kunda zamonaviy pedagogikada har tomonlama rivojlangan shaxsni rivojlantirish uchun akrobatika darslarini pedagogik jarayonga kiritish zarurati tug'iladi. Innovatsiyalarni faol izlash davom etmoqda, ammo asosiy yangiliklar jismoniy tarbiya darslaridan boshlanadi, bu iqtidorli bolalarni sportni takomillashtirishning dastlabki bosqichida izlash va tanlashga qaratilgan jarayonlar samaradorligining sifatli o'sishini ta'minlaydi. Maqolada yosh akrobatlar bilan o'tkazilgan pedagogik eksperiment natijalari keltirilgan bo'lib, unda yosh sportchilarning mahoratini shakllantiradigan tashkiliy va pedagogik faoliyatda akrobatikadan foydalanish samaradorligi ko'rsatilgan.

Аннотация

Сегодня в современной педагогике возникает необходимость внедрения занятий по акробатике в педагогический процесс для развития всесторонне-развитой личности. Идет активный поиск инноваций, однако основные инновации начинаются с уроков по физической культуре, которые обеспечивают качественный рост эффективности процессов, направленных на поиск и отбор одаренных детей на начальном этапе их спортивного совершенствования. В статье представлены результаты проведенного педагогического эксперимента с юными акробатами, где показана эффективность применения акробатики в организационно-педагогическую деятельность, формирующую мастерство юных спортсменов.

Abstract

Today in modern pedagogy, there is a need to introduce acrobatics classes into the pedagogical process for the development of a comprehensively developed personality. There is an active search for innovations, but the main innovations begin with physical education lessons, which provide a qualitative increase in the effectiveness of processes aimed at finding and selecting gifted children at the initial stage of their sports improvement. The article presents the results of a pedagogical experiment with young acrobats, which shows the effectiveness of the use of acrobatics in organizational and pedagogical activities that form the skills of young athletes.

Kalit so'zlar: Sport akrobatikasi, tajriba, keng qamrovli baholash, vosita va texnik tayyorgarlik, kumulyativ ta'sir, korrelyatsiya.

Ключевые слова: Спортивная акробатика, эксперимент, комплексная оценка, двигательная и техническая подготовка, кумулятивный эффект, корреляция.

Key words: Sports acrobatics, experiment, complex assessment, motor and technical training, cumulative effect, correlation.

ВВЕДЕНИЕ

Осуществление профессионального отбора и оценки уровня специализированной подготовленности детей к занятиям спортивной акробатикой является наиболее сложным педагогическим процессом, где характерной особенностью данного вида спорта являются экстремальные ситуации и сложность технических действий.

Оценивая классификацию двигательных действий юных акробатов узких специализаций в парно-групповых видах акробатики следует отметить, что за последние годы спортивная акробатика претерпела значительные изменения как в совершенствовании технического мастерства так и во внутренней структуре её видов. Стали самостоятельными видами спорта акробатические прыжки на дорожке и на батуте. Сегодня парно-групповая спортивная акробатика имеет в своей структуре пять видов пар и групп.

Современный этап развития спортивной акробатики, характеризующийся тенденцией к ранней специализации, непрерывно растущей сложностью выполняемых упражнений, ставит

перед наукой вопрос о необходимости дальнейшего поиска средств и методов повышения эффективности системы отбора одаренных детей для занятий спортивной акробатикой.

Литература и методология. Мониторинговый анализ научно-методической литературы по проблеме Ю.В.Верхошанский [1]; Л.П.Матвеев [3]; В.Н. Платонов [4]; Ш.Х.Ханкельдиев [6] отбора и методов поиска одаренных детей показал недостаточную разработанность критериев оценки и дает основание утверждать, что на современном этапе развития спортивной акробатики, характеризующийся тенденцией к ранней спортивной специализации с повышением требований к прогрессивному росту сложности акробатических упражнений, ставит перед спортивной наукой вопрос о необходимости разработки инновационных педагогических технологий в методику обучения сложно-координационным упражнениям с целью дальнейшего повышения эффективности данных мероприятий при отборе одаренных детей для занятий спортивной акробатикой.

Результаты. Произошедшие изменения заставляют подвергнуть коррекции некоторые теоретические и методические подходы к процессу многолетней подготовки акробатов. Анализируя классификации спортивной акробатики было выявлено, что в них не были учтены их специализации, что определила задачу усовершенствовать классификацию спортивной акробатики и дополнить ее содержание имеющими место более мелкими структурными образованиями с условным названием “узкие специализации”. (Рис.1)

Под «узкими специализациями» в спортивной акробатике понимается место, занимаемое спортсменом в паре или группе, особенности его соревновательных двигательных действий и условия их реализации.

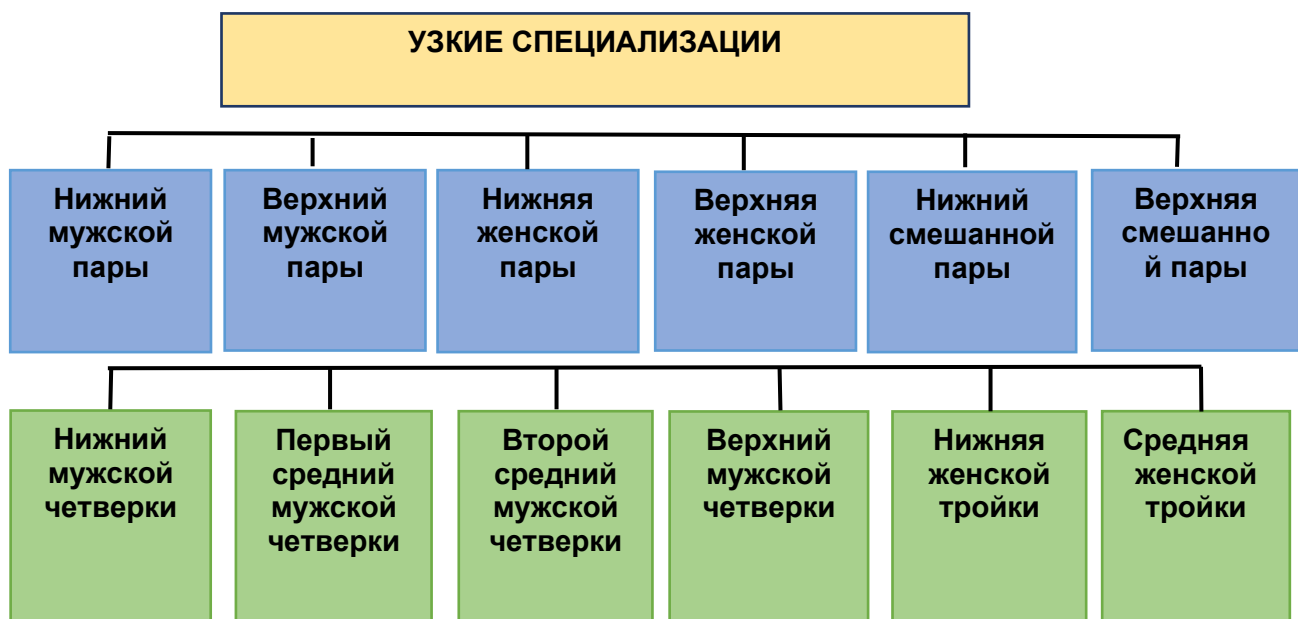

Рис. 1. Классификация парно-групповых видов спортивной акробатики

Исследование соревновательной программы парно-групповых видов спортивной акробатики, с учетом избранного амплуа показало, что характер выполняемых упражнений различен. В этой связи по признаку основного места расположения акробата при выполнении совместных двигательных действий в соревновательных упражнениях представители различных узких специализаций были отнесены к группам "нижние" и "верхние".

Проведенный педагогический эксперимент позволил выявить, что исходные показатели педагогического тестирования физической подготовленности юных акробатов на этапе комплектования экспериментальных групп, достоверных различий между исследуемыми группами не выявлено.

Внедрение в учебно-тренировочный процесс разработанных авторских мероприятий направленных на повышение их двигательной и технической подготовленности, в процессе которого в экспериментальной группе выполнялись акцентированные физические упражнения силовых и скоростных способностей увеличенных по объему и интенсивности оцениваемых по

бальной системе специально созданной компетентной комиссией. При тестировании технической подготовленности к концу педагогического эксперимента было выявлено достоверное прогрессивное различие между двумя исследуемыми отделениями.

Обсуждение. Математико-статистическая обработка цифровой информации полученных в ходе проведения педагогического эксперимента позволила выявить, что достоверных прогрессивных показателей связанных с выполнением сложно-координированных двигательных действий вращательного характера в технике исполнения не выявлено.

Многолетняя практика тренировочного процесса показала, что опытные наставники, имеющие многолетний стаж тренерской работы интуитивно выявляют степень одаренности и перспективности детей. Результаты тестирования изучаемых параметров дают возможность определить фактор перспективности детей к данному виду детского спорта, при анализе выполнения сложно-координированных двигательных действий с перспективой перехода в группу специализированной подготовки и ожидаемого эффекта на последующих этапах спортивного совершенствования.

Педагогический эксперимент выявил, что комплектование групп юных акробатов на начальном этапе их подготовки осуществляемый по результатам проведенного эксперимента, позволил повысить эффективность подготовки и обеспечить решение профессиональных задач в процессе обучения сложно-координационным двигательным действиям, методически грамотно распределять физические нагрузки с учетом индивидуальных возможностей юных акробатов.

Актуальность данного исследования заключалась в том, что предлагаемая разработанная авторская методика по отбору юных акробатов в группы специализированной подготовки, прошедшая научную апробацию и рекомендованная в практику работы тренерского состава выявила достоверный положительный эффект.

Объект исследования - учебно-тренировочный процесс юных акробатов на начальном этапе спортивного совершенствования .

Предмет исследования – экспериментальное обоснование эффективности кумулятивного воздействия авторской методики на повышение двигательно-тактической подготовки юных акробатов на начальном этапе спортивного совершенствования.

По результатам проведенных отборочных соревнований по спортивной акробатике оцениваемых компетентной группой тренеров через промежуток времени длительностью в полугодовой макроцикл занятий, экспериментальная группа начальной подготовки была разделена на два отделения.

В первом отделении по результатам проведенного тестирования были отобраны юные акробаты, имеющие, по интуитивному мнению тренеров, большую перспективу и задатки для занятий данным видом спорта.

Во второе отделение вошли юные акробаты, имевшие существенные отклонения от требований, предъявляемых к ним по внешним признакам и результатам тестирования.

Анализ результатов одаренности детей принимавших участие в педагогическом эксперименте выявили, что различия между средними показателями качества исполнения характеризующих уровень развития физической и технической подготовленности статистически недостоверны, что дает основание для проведения аналитического мониторинга в работе с юными акробатами. (Табл.1, 2)

Таблица 1

Результаты педагогического тестирования физической подготовленности юных акробатов на начальном этапе спортивного совершенствования

№	Физические компоненты	Статистические показатели				Достоверность	
		1 отделение		2 отделение			
		$\bar{X} \pm S_x$	σ	$\bar{X} \pm S_x$	σ	t	p
1	Бег 60 м (с)	$8,8 \pm 0.3$	0,8	$7,9 \pm 0.2$	0,6	3,3	< 0,01
2	Прыжок в длину с места (см)	105 ± 0.2	0,6	103 ± 0.2	0,6	2,8	< 0,05
3	Подтягивание в висе (раз).	$8,6 \pm 0.6$	1,2	$7,9 \pm 0.1$	0,4	3,0	< 0,01
4	Угол в висе (с).	$8,6 \pm 0.2$	0,6	$7,8 \pm 0.3$	0,8	3,1	< 0,01

PEDAGOGIKA

5	Сгибание-разгибание рук в упоре лежа, (раз).	$8,6 \pm 0,3$	0,8	$7,8 \pm 0,4$	1,0	3,2	$< 0,01$
6	Сгибание-разгибание рук в упоре на брусках, (раз).	$8,5 \pm 0,3$	0,8	$7,8 \pm 0,4$	1,0	3,0	$< 0,01$
7	Стойка силой согнувшись «спичаг» (раз).	$8,8 \pm 0,4$	1,0	$7,9 \pm 0,6$	1,2	2,8	$< 0,05$
8	Стойка на руках (с).	$8,2 \pm 0,4$	1,0	$7,7 \pm 0,7$	1,4	3,1	$< 0,01$

Педагогический поисковый эксперимент позволил уточнить и зафиксировать все организационно-методические аспекты занятий с юными акробатами начальной системы подготовки.

В экспериментальных отделениях юные акробаты занимались по единой программе, где существенную разницу составляла дозировка физических упражнений, требования технического и методического характера предъявляемых со стороны тренерского контингента:

– к юным акробатам первого отделения были предъявлены более жесткие требования к выполнению техники акробатических упражнений;

– к юным акробатам второго отделения предъявлялись требования общего характера как, выполнение акробатических упражнений с отдельными ошибками, обращая внимание только на отдельные детали техники исполнения.

Результаты педагогического тестирования физической и технической подготовки юных акробатов в конце эксперимента показали статистически достоверную оценку прироста средних значений.

Таблица 2

Результаты тестирования технической подготовленности юных акробатов, в баллах

№	Технические компоненты	Статистические показатели				Достоверность	
		1 отделение		2 отделение		t	p
		$\bar{X} \pm Sx$	σ	$\bar{X} \pm Sx$	σ		
1	Техника элементов	$7,8 \pm 0,2$	1,1	$9,1 \pm 0,2$	1,2	3,6	$< 0,01$
2	Акробатические прыжки	$7,7 \pm 0,1$	1,3	$8,4 \pm 0,3$	0,7	2,3	$< 0,05$
3	Композиция (хореография)	$7,5 \pm 0,4$	0,6	$8,2 \pm 0,5$	0,5	2,6	$< 0,05$
4	Вестибулярная устойчивость	$8,0 \pm 0,2$	0,9	$8,7 \pm 0,2$	0,8	2,3	$< 0,05$

На заключительном этапе педагогического эксперимента при тестировании технической подготовленности юных акробатов было выявлено, что показатели опытного отделения достоверно превосходили результаты второго отделения, что было выявлено в ходе исследований по показателям связанных с вращательной подготовкой.

Заключение. Проведенные экспериментальные педагогические исследования двигательной и технической подготовленности юных акробатов оцениваемых по результатам высокой корреляционной взаимосвязи этих параметров направленных на выявление эффективных форм и методов подготовки детей позволяющих определить степень одаренности детей к занятиям спортивной акробатикой на основе кумулятивного подхода в совокупности с интуицией тренерского контингента достичь высокой эффективности в процессе выступления в ответственных соревнованиях.

Педагогический эксперимент выявил, что комплектование групп юных акробатов на начальном этапе их подготовки осуществляемый по результатам проведенного педагогического эксперимента, позволил существенно улучшить систему начальной подготовки детей в сложнокоординированном виде спорта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Karimov, D. K. The Relationship Between Body Types In The Sports Specialization Of Young Acrobats. (Yosh akrobatlarning sport ixtisoslashuvida tana turlari o'rtasidagi bog'liqlik) *Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities*, 2022(1.5 Pedagogical sciences).

2. Каримов, Д. Жисмоний Сифатлар Ривожланишининг Асосий Қонуниятлари. (The main laws of the development of physical qualities) *Ijodkor O'qituvchi*, 2022(20), 148-153.
3. Ханкельдиев, Ш. Х., & Каримов, Д. К. (2021). МАХСУС МАШҒУЛОТЛАР БОСҚИЧИДА ЖУФТ АКРОБАТИКА БЎЙИЧА ПАСТКИ ШЕРИКЛАРНИНГ МОТОР ФАОЛЛИГИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ. (Specially engaged high-ranking acrobatic shepherd smell shericlarning scooter analysis) *Fan-Sportga*, (4), 24-26.
4. Каримов Д.К. ГИМНАСТИКА В ОБЛАСТИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ЧЕЛОВЕКА. (Gymnastics in the field of physical education and its significance for a person) *Мировая наука*, 2022 (3 (36)), 256-259.
5. Каримов, д. Педагогическая технология поиска одаренных детей в акробатике. (Pedagogical technology of finding gifted children in acrobatics) *ФАН-СПОРТГА Учредители: Узбекский государственный университет физической культуры и спорта*, (8), 30-32.
6. Каримов, Д. К. Психика В Качестве Источника Здоровья. (The psyche as a source of health) 2022 Ю953, 59.
7. Каримов, Д. (2023). МОНИТОРИНГ СПЕЦИАЛЬНО-ФИЗИЧЕСКОЙ И ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ ЮНЫХ АКРАБАТОВ. (Monitoring of special physical and technical fitness of young acrobats) *International Bulletin of Applied Science and Technology*, 3(4), 496-501.
8. Karimov, D. Effective use of innovative technologies in physical education lessons. (Jismoniy tarbiya darslarida innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish) *Asian Journal of Multidimensional Research*, 2022 11(10), 305-310.

KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNING XUSUSIYATLARI

ХАРАКТЕРИСТИКА ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА РАЗВИТИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

CHARACTERISTICS OF FACTORS AFFECTING DEVELOPMENT OF SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP

Bozarov Xayrullo Xayitbayevich

Annotatsiya

Ushbu maqolada iqtisodiy munosabatlarning jadal rivojlanishi sharoitida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mazmuni va mohiyatiga yondashuvlar nazariy jihatdan tadqiq etilgan. Shu bilan birga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar o'rganilgan.

Аннотация

В данной статье теоретически исследованы подходы к содержанию и сущности малого бизнеса и частного предпринимательства в условиях бурного развития экономических отношений. При этом изучаются основные факторы, влияющие на развитие малого бизнеса и частного предпринимательства.

Abstract

This article theoretically examines approaches to the content and essence of small business and private entrepreneurship in the conditions of rapid development of economic relations. At the same time the main factors influencing the development of small business and private entrepreneurship are studied.

Kalit so'zlar: kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, iqtisodiy o'sish, bandlik, talab omillari, taklif omillari, ekstrenal omillar, internal omillar.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, экономический рост, занятость, факторы спроса, факторы предложения, внешние факторы, внутренние факторы.

Key words: small business, entrepreneurship, economic growth, employment, demand factors, supply factors, external factors, internal factors.

KIRISH

Bugungi kunda iqtisodiyotda innovatsiyalarni jadallashtirish, xalqaro bozorda raqobatdosh mahsulotlarni yaratish hamda tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish mamlakat va uning mintaqalarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi. Bunda rivojlanishning asosiy mezonlari bo'lib, YIM, mahsulot eksport hajmi, ish bilan bandlik darajasi, aholi jon boshiga to'g'ri kelgan daromadlar xizmat qiladi. Bu o'rinda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mazkur ko'rsatkichlardagi yuqori ulushga egaligi sohaning muhimligini ifodalaydi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bilan bog'liq chora-tadbirlar natijasida aholi daromadlari ortib, ish bilan bandlik darajasi o'smoqda. Shuningdek, ishlab chiqarish ko'lami va tovar hamda xizmatlarning turi kengaymoqda. Milliy bozorlarda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tovar va xizmatlari ulushi kengaymoqda. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyot rivojlanishining asosiy omili bo'lib, mamlakatdagi ijtimoiy va iqtisodiy masalalarni samarali yechish imkonini beradi. Mazkur sohani kengaytirish aholi daromadlari o'sishigina emas, balki mamlakat va mintaqalarning iqtisodiy hamda ijtimoiy salohiyati o'sishini ham ta'minlab beradi. Qator xorijiy mamlakatlar tajribasini ko'rsatishicha kichik biznesning rivojlanishiga oid mezonlar iqtisodiyotda asosiy ulushlarga ega.

Yevropa mamlakatlarida kichik va o'rta biznesning YIMdagi ulushi 60 foizdan, ish bilan bandlardagi ulushi 65-70 foizdan hamda qo'shilgan qiymatdagi ulushi 50 foizdan yuqori. Shuningdek, Xitoyda 4,3 mln. dona kichik va o'rta biznes korxonalari hamda 27,9 mln. dona yakka tartibdagi tadbirkorlik mavjud bo'lib, shahar aholisining 75 foizi bandligini ta'minlaydi [1, 54-68-b].

Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, mamlakatni barqaror rivojlantirishda kichik va o'rta biznesning ahamiyati yuqoridir. Chunki, mazkur soha iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy masalalarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mazkur soha iqtisodiyotda cheklangan resurslardan foydalanib, cheklanmagan ehtiyojlarni qondirishdek, iqtisodiyotning fundamental masalasini hal qiladi.

Shu o'rinda, kam xarajat va moliyaviy mablag'lar hisobiga yangi ish o'rinlarini yaratilishi kichik biznesning ijobiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Iste'mol mollari ishlab chiqarish sohasida ham kichik biznes ko'lamining yuqoriligi, tez realizatsiya bo'luvchi tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga moslashuvchanligi bozor sharoitiga mos xususiyat kasb etadi. Shuningdek, mamlakatda yaratilgan qulay shart-sharoit natijasida esa tadbirkorlik yanada rivojlanib, kengayib bormoqda. Uning iqtisodiyotdagi ko'lamini o'sib, soha va tarmoqlardagi ulushi ortmoqda. Kichik biznes va tadbirkorlikni yanada kengaytirish uchun davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda.

Demak, milliy iqtisodiyotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ko'lamini kengaytirish mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini ortishiga hamda barqaror rivojlanishiga olib keladi. Iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy shartlaridan biri – ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning real qiymatini oshirish hisoblanadi. Kichik biznes kam investitsiya talab qilishini hisobga olsak, ushbu soha innovatsiyani kengaytirish hamda tarkibiy o'zgarishlar sifatini oshirishda ham alohida o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Yuqoridagilarga muvofiq kichik biznes va xususiy tadbirkorlik tushunchasining ilmiy-nazariy jihatlariga hamda tashkiliy-huquqiy mexanizmlariga to'xtalib o'tishni talab etadi. Jumladan, tadbirkorlik faoliyatining eng kichik va boshlang'ich subyekti oilaviy tadbirkorlik hisoblanadi. Shu bois, dastavval mazkur tushunchaning ilmiy-nazariy hamda huquqiy jihatlariga to'xtalib o'tamiz.

Jumladan, qonun hujjatlarida "oilaviy tadbirkorlik" oila a'zolari tomonidan tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olish maqsadida amalga oshiriladigan tashabbuskorlik faoliyatidir, deb belgilangan [2]. Shuningdek, mazkur hujjatda quyidagi jihatlariga ham alohida e'tibor qaratilgan: oilaviy tadbirkorlik o'z ishtirokchilarining ixtiyoriyligiga asoslanadi; oilaviy tadbirkorlik yuridik shaxs tashkil etgan yoki tashkil etmagan holda amalga oshirilishi mumkin; yuridik shaxs tashkil etgan holda amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlikning tashkiliy-huquqiy shakli oilaviy korxonadir; yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi oilaviy tadbirkorlik qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

R.Kantilon, Y.Tyunen, J.B.Sey kabi mumtoz iqtisodchilar fikricha, tadbirkorlik o'ziga tavakkalchilikni oluvchi shaxs hisoblanadi. A.Smit tadqiqotlarida tadbirkorlik kapital egasining tijoriy g'oyasi asosidagi foyda olishi nazarda tutilgan. Shuningdek, muallif tadbirkor o'z manfaati yo'lidagi faoliyati natijasida o'zgalarning moddiy ehtiyojlarini qondirishiga to'xtalib o'tgan. P.Druker bergan ta'rifga ko'ra, tadbirkor bu kapital egasi sifatida yuqori daromad izlab imkoniyatini ishga soluvchi shaxs, deya ta'kidlanadi [3].

Y.Shumpeter fikricha, tadbirkor bu tavakkalchilikni o'z bo'yniga oluvchi shaxs bo'lib, ixtiro va yangiliklar asosida iqtisodiy rivojlanishni ta'minlaydi. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyatiga texnika-texnologiya omili asosida berilgan ta'riflar ichida Y.Shumpeterning izlanishlari alohida o'rin tutadi. Muallif fikricha, tadbirkor bu yangiliklar tashabbuskori, innovator hisoblanadi, deya ta'rif berilgan. Y.Shumpeter fikricha, mulk yoki kapitalning mavjudligi tadbirkorlik uchun asosiysi emas, balki uning ustuvor jihati ixtirochilik hamda tashabbuskorlikdir [4].

Yuqoridagi tadqiqotlari qatorida, kapital omiliga, investitsiyalarga hamda davlatning qo'llab-quvvatlash faoliyatiga e'tibor qaratilgan tadqiqotlar ham mavjud. Bunday tadqiqotlar ichida, J.M.Keynsning izlanishlari alohida ahamiyatga ega. Jumladan, uning fikricha, faollik va riskning mavjudligi tadbirkorning o'ziga xos xususiyati. Shunday bo'lsa-da, tadbirkorlik faoliyati doim barqaror rivojlanmaydi, shu bois, ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash talab etiladi [5].

Tadbirkorlik va kichik biznes bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarda zamonaviy izlanishlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, kichik biznes tushunchasiga zamonaviy adabiyotlarda ishchi-xodimlar hamda aylanma mablag'lari hajmiga bog'liq ta'riflar ko'plab uchraydi. Xususan, I.Y.Zagoruyko fikricha, kichik biznes bu cheklangan ishchilar faoliyat yuritadigan hamda hududiy jihatdan sezilarsiz ko'lamga ega shaxs [6].

Bir guruh tadqiqotchilar fikricha, kichik biznes bu iste'mol kooperativlari va tijorat tashkilotlari, tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar hamda fermer xo'jaligi subyektlaridir. Uning o'ziga xos jihatlaridan biri – turli davlatlarda qonunchilik asosida ish bilan bandlar soni orqali tavsiflanadi [7, 67-71-b].

Shuningdek, kichik biznesni nisbatan keng tarzdagi ta'riflari ham mavjud bo'lib, ushbu yo'nalishda nafaqat ko'lam, balki uning faoliyat turlariga ham e'tibor qaratilgan. A.N.Alisov tomonidan berilgan ta'rifda kichik biznes – resurslardan nisbatan samarali foydalanib,

IQTISODIYOT

innovatsiyalarga asoslangan holda tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni qondirish asosida foyda oluvchi tadbirkorlik subyektidir [8].

Mamlakatimiz olimlari, K.Karimova va K.Sharifxodjayevalar fikricha, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo'lib, iqtisodiy faoliyatning fundamental asosi, davlat rivojlanishida eng muhim katalizatorlardan biridir [9].

Kichik biznes va tadbirkorlik bo'yicha berilgan ta'riflarni umumlashtirish asosida mualliflik ta'rifini keltirib o'tamiz. Kichik biznes subyekti bu qonunchilik asosida belgilangan ishchi-xodimlarning cheklangan soniga ega, bozordagi ko'lami yuqori bo'lmagan tavakkalchilikni zimmasiga olib foyda olish maqsadida faoliyat yurituvchi shaxs. Tadbirkorlik esa mulkchilik turi va hajmidan qat'iy nazar qonunchilik bilan taqiqlanmagan holda faoliyat olib boruvchi hamda foyda ko'ruvchi shaxs hisoblanadi. Biznes esa egasiga foyda keltirish maqsadida tashkil qilingan va jamiyat moddiy hamda ma'naviy manfaatlariga xizmat qiladigan faoliyat turi va predmeti hisoblanadi. Bunda, qonunchilik doirasida ruxsat berilgan ish, faoliyat turlarini e'tiborga olamiz. Shunday bo'lsa-da, mazkur tushunchalarning, xususan, kichik biznes va tadbirkorlikning muhimlik darajalaridan biri – faoliyati natijasining rivojlanishi hisoblanadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Kichik biznesning rivojlanishi bilan bog'liq tadqiqotlar negizida asosiy e'tibor sohaning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishiga qaratiladi. Shuningdek, sohani rivojlanishi bilan bog'liq tushunchalarga berilgan ta'riflarda ham mazkur yo'nalishga alohida e'tibor berilgan. Jumladan, kichik biznesning rivojlanishi davlatning iqtisodiy siyosati bilan bog'liq bo'lib, unga tegishli faoliyatning kengayishi hisoblanadi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha qator olimlar izlanishlarida iqtisodiy ko'lamiga alohida e'tibor qaratiladi. Bu yo'nalishdagi izlanishlarda xorijiy olimlar asosiy e'tiborni iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishi bilan bog'laydilar.

Bir guruh izlanuvchilar fikricha, kichik biznesni rivojlanishi bu sohaning milliy iqtisodiy tizim ko'rsatkichlaridagi ulushining ijobiy siljishlari hisoblanadi. Shu bilan birga, kichik biznesning omilli jihatlariga muvofiq ta'riflar ham mavjud. Jumladan, N.I.Sultonova fikricha, kichik biznesning rivojlanishi moliyaviy mezonlar bilan bog'liq bo'lib, uning o'zgarishlari asosida belgilanadi. B.Yusupov ta'rifida esa, makroiqtisodiy jihatdan yondashuv amalga oshirilgan bo'lib, kichik biznes rivojlanishi - iqtisodiy salohiyatni oshirish va undan to'liq foydalanishdir, deya ta'kidlanadi.

R.R.Versoskiy tadqiqotlarida kichik biznes faoliyati barqarorligini davlat dasturlari hamda kadrlar salohiyati bilan bog'lagan. U tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra, kichik va o'rta biznesning rivojlanishi bu uning kadrlar salohiyati oshishi asosida asosiy faoliyat natijalarining o'sishi hisoblanadi. Muallif mazkur ta'rif orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni mehnat munosabatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'laydi. Shuningdek, ushbu yo'nalishdagi ta'riflar ham keng tarqalgan bo'lib, B.Shermuhamedov va M.Mirvaliyevlar fikricha, kichik biznesning rivojlanishi bu ish bilan bandlik darajasining ortishi va aholi daromadlarining o'sishi asosidagi natijaviy jarayon hisoblanadi.

Yuqorida amalga oshirilgan tadqiqotlarni ko'rsatishicha, kichik biznesni rivojlanishi bilan bog'liq qarashlar negizida asosiy e'tibor iqtisodiyotning u yoki bu mezonlaridagi sohaning ulushi o'zgarishi nazarda tutilmoqda (1-jadval).

1-jadval**Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka rivojlanish bo'yicha qarashlar va yondashuvlar**

Mualliflar	Qarashlar va yondashuvlar
A.Soy	Kichik biznesning rivojlanishi davlat tomonidan amalga oshirilgan qo'llab-quvvatlash natijasida amalga oshib, ko'lamining o'zgarishi bilan beligalandi
E.S.Kozma	Kichik biznesni rivojlanishi – iqtisodiy-ijtimoiy mezonlardagi kichik biznes faoliyati ko'lamining o'zgarishidir
V.G.Basareva	Kichik biznes rivojlanishi bu sohaning hudud iqtisodiy-ijtimoiy ko'rsatkichlaridagi ulushining o'zgarishi, deb ta'rif berilgan
G.K.Sherova Siximbayev M.R. Siximbayeva D.R.	Kichik biznesni rivojlanishi bu sohaning milliy iqtisodiy tizim ko'rsatkichlaridagi ulushining ijobiy siljishlari hisoblanadi
N.I.Sultonova	Kichik biznesning rivojlanishi moliyaviy mezonlar bilan bog'liq bo'lib, uning

	o'zgarishlari asosida belgilanadi
B.Yusupov	Kichik biznes rivojlanishi – iqtisodiy salohiyatni oshirish va undanto'liq foydalanishdir
R.R.Versoskiy	Kichik va o'rta biznesning rivojlanishi bu uning kadrlar salohiyati oshishi asosida asosiy faoliyat natijalarining o'sishi hisoblanadi
B.Shermammedov, M.Mirvaliyev	Kichik biznesning rivojlanishi bu ish bilan bandlik darajasining ortishi va aholi daromadlarining o'sishi asosidagi natijaviy jarayon hisoblanadi

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish avval ta'kidlaganimizdek, har qanday iqtisodiy tizimning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Shunday bo'lsa-da, ushbu sohani rivojlantirishda har bir mamlakat o'zining xususiyatiga mos yo'lni tanlashi lozim. Hatto, mintaqalar ham o'z xususiyatidan kelib chiqib rivojlanish yo'nalishlarini belgilaydi. Buning asosiy sabablaridan biri – omil va manbalarining notekis taqsimlanganligidir. Shu bois, sohani kengaytirish, uning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib rivojlantirish uchun omillariga alohida e'tibor qaratamiz. Buning uchun, kichik biznesning omil va manbalarini ilmiy-nazariy jihatlariga to'xtalib o'tamiz.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun ta'sir qiluvchi omillarni dastlabki yondashuvda an'anaviy tarzda qarab o'tamiz. Jumladan, sohaga ta'sir qiluvchi omillar sifatida taklif, talab va taqsimot omillarini tadqiq qilamiz.

Taklif omillari qatoriga xomashyo va tabiiy resurslar, mehnat, kapital va tadbirkorlik qobiliyati kiradi. Xomashyo muhim bo'lib, ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda kichik biznesni ixtisoslashuvini belgilaydi. Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik xomashyo va kapitaldan samarali foydalanib, tovar va xizmatlar yaratishni ta'minlaydi. Kichik biznesni barqaror rivojlanishida investitsiyalar bilan ta'minlanganlik muhim hisoblanadi. Ular kichik biznesning asosiy va aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganligini hamda sifatini belgilab beradi. Tadbirkorlik qobiliyati mavjud omillarni samarali yaxlitligini ta'minlab, iste'molga mos tovar va xizmatlar turidan maqbulini ishlab chiqarishni amalga oshiradi.

Talab omillari qatorida asosiy e'tibor bozor bilan bog'liq manbalarni o'rganishga qaratiladi. Jumladan, uning asosida iste'mol xarajatlari, investitsion talab hamda tashqi bozor talablari o'rganiladi. Mazkur omilning muhimligini iqtisodiyotdagi fundamental masalalardan hisoblangan "kimga?", "nimani?", "qancha?" kabi savollarga yechim topishi bilan izohlaymiz. Taqsimot omillari tarkibida institutsional masalalar yotadi. Bunda mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat o'rganiladi. Mazkur omil talab va taklifning samarali taqsimotini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatni o'z ichiga oladi. Shunday bo'lsa-da, bir qator olimlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni tadqiq etishda yuqoridagi u yoki bu omillarni o'z ichiga oladi.

Jumladan, A.Y.Chepurinko, L.I.Yevaleno kabilar kichik biznesning rivojlanishiga mehnat omilining ta'siri yuqori ekanligini ta'kidlashgan [10, 1070-1078-b]. Shuningdek, L.I.Yevaleno izlanishlarida kichik biznesning rivojlanishini miqdoriy jihatlarida sohadagi ish bilan bandlikning o'zgarishi kuchli ta'sir qiluvchi omil ekanligi aniqlangan. Mazkur omil nafaqat kichik biznes uchun balki, ko'lamidan qat'iy nazar tadbirkorlik faoliyati uchun muhimdir. Ushbu omil miqdoriy jihatdan yangi ish o'rinlari yaratilishiga sabab bo'lsa-da, uning fikr-mulohazalari natijasida tadbirkorlik kengayadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bilan bog'liq tadqiqotlarda nisbatan keng izlanishlar ichida omillarni ikkiga, eksternal va internal turlarga ajratilgan. Tashqi yoki eksternal omillar tashqi muhit bilan bog'liq mezonlar asosida tadqiq etiladi. Ichki yoki internal omillar esa sohaga tegishli manbalarni o'z ichiga oladi. Mazkur tasniflash belgisi bo'yicha amalga oshirilgan izlanishlarni tizimlashtiramiz.

Jumladan, bir guruh olimlar fikricha, kichik biznes rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ikki guruhga – ichki va tashqi turlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ichki omillarga, tadbirkorlik ixtiyoridagi ichki muhit manbalari hisobga olinsa, tashqi omillar sifatida iqtisodiy, ijtimoiy-demografik, huquqiy, siyosiy, ilmiy-texnika, xalqaro, tabiiy-iqlim sharoiti kabilar qaraladi. Shunday bo'lsa-da, ichki muhit omillari asosiy bo'lib, ular o'z ichiga ta'minotchilar, iste'molchilar, institutsional-tashkiliy, davlatning qo'llab-quvvatlash tizimi, raqobat, infratuzilma kabilarni qamrab oladi.

K.A.Omarova tadqiqotlarida ham kichik va o'rta biznesning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar ikkiga – ichki va tashqi turlarga bo'lib o'rganilgan. Muallif masalaga boshqaruv jarayoni

IQTISODIYOT

nuqtayi nazaridan yondashgan bo'lib, ichki omillarni boshqaruv maqsadi bilan bog'lasa-da, tashqi omillariga kengroq to'xtalib o'tgan. Jumladan, tashqi omillarga tabiiy-iqlim, institutsional, siyosiy, demografik, iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy manbalarni kiritgan.

Shu bilan birga, A.Xosking ham kichik biznes omillarini ichki va tashqi mezonlar asosida o'rgangan bo'lsa, I.N.Gerchikova tashqi manbalarni ikkiga, to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiluvchi omillar hamda bilvosita ta'sir qiluvchi omillarga bo'lgan. Birinchi guruhga quyidagilar kiritilgan: bozor munosabatlarining holati va tavsifi; iste'mol xarajatlari; taklif; bozordagi savdo sharoiti; firmalarning xo'jalik aloqalari; xomashyo va materiallar yetkazib beruvchi tarmoqlar holati; ishchi kuchining malaka ko'nikmaga egaligi; moliya institutlari va kredit tashkilotlari bilan aloqalar. Ikkinchi guruhga, ya'ni bilvosita omillarga quyidagilar kiritiladi: tadbirkorlik faoliyatining tartibga solish; ilmiy-tadqiqot ishlanmalari va ularning holati; mamlakat iqtisodiyotining holati; tadbirkorlik muhiti; umumsiyosiy va umumiqtisodiy holat.

Bir guruh mualliflar ham kichik biznesning omillari sifatida tashqi va ichki manbalarni ajratib tadqiq etgan. Tashqi omillarga psixologik, tabiiy-geografik, texnologik, ekologik, axborot va xalqaro mezonlar kiritilgan. Ichki omillar tashkiliy-huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik va texnologik manbalarni o'z ichiga oladi.

A.Aydinova kichik biznesga ta'sir qiluvchi omillarni agrar sektor nuqtayi nazaridan o'rgangan. Tadqiqotlarida kichik biznes omillarini uch guruhga bo'lib o'rganishni tavsiya etgan: tadbirkorlik uchun umumiy omillar; kichik biznesga ta'sir qiluvchi omillar; qishloq joylaridagi kichik biznesga ta'sir qiluvchi omillar. Shunday bo'lsa-da, muallif omillarni yirik ikki guruhga – ichki va tashqi omillarga birlashtirgan. Ichki mezonlarga tashkiliy-huquqiy, texnik-texnologik, ijtimoiy-ruhiy, ekologik kabi xo'jalik subyekti va mahsulot raqobatbardoshligini ta'minlovchi omillar guruhi kiritilgan. Tashqi omillar esa, tabiiy-iqlim, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy-geografik, infratuzilma va bozor mezonlarini o'z ichiga oladi.

R.G.Dobrov kichik biznes omillarini makro va mikro daraja muhiti manbalariga ajratgan. Makrodaraja omillariga mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish holati, qonunchilik tizimi, siyosiy muhit, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va tartibga solish tizimi, mamlakat va hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy holat, madaniyat va ta'lim, ilmiy-texnik va texnologik muhit, ijtimoiy muhit, infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi kiritilgan. Mikrodarajadagi omillar guruhiga tadbirkorlik faoliyati uchun ta'sir qiluvchi bevosita omillar sanab o'tilgan. Ularni iqtisodiy, ishlab chiqarish, kadrlar, tashkiliy va boshqa omillarga bo'lib o'rganilgan.

L.S.Rujanskaya, T.A.Tichinskaya, A.A.Sherbinina tadqiqotlarida yuqoridagilardan farqli o'laroq, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka ta'sir qiluvchi omillarni an'anaviy tarzda tadqiq etishgan. Jumladan, ular taklif va talab omillariga to'xtalib o'tishgan.

Shuningdek, tadqiqotlarda kichik biznes rivojlanishini ta'minlovchi omillar sifatida talab omilining ayrim jihatlariga e'tibor qaratiladi. Bunda mintaqadagi talab hamda iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi kichik biznesning rivojlanish omillari, deya qayd etilgan.

U.Gofurov kichik biznes rivojlanish omillarini an'anaviy turlariga, ya'ni investitsiya, mehnat kabilarga e'tibor bergani holda, davlatning qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlariga to'xtalgan. N.Murodova ham omillar qatorida yuqoridagi kabi an'anaviy omillarni ko'rsatib o'tgan. Xuddi shunday omillar B.Shermuhamedov va M.Mirvaliyevlar tadqiqotlarida ham ko'rsatilgan.

Bir guruh mualliflar tadbirkorlik faoliyati rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar sifatida innovatsiyalarni alohida ta'kidlab o'tishgan. Shuningdek, ular kichik biznes va xususiy tadbirkorlik omillarni quyidagi guruhlariga ajratadi: talab omillari (ichki va tashqi bozorlardagi talab darajasi); makroiqtisodiy omillar (solliqlar darajasi, iqtisodiy vaziyat, me'yoriy-huquqiy baza); moliyaviy omillar (moliyaviy resurslar, tijorat banklardagi hisob stavkalar); ichki omillar (malakali ishchi kuchi, asbob-uskunalar va ularning eskirish darajasi, xomashyo materiallar).

Shuningdek, tadbirkorlik va biznes faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar qatoriga biznes yuritishning osonligi, qurilish ishlariga ruxsat berish, elektr bilan ta'minlanganlik, mulkni ro'yxatdan o'tkazish, kredit olish, investorlarni himoya qilish, solliqlarni to'lash, chegaralar orqali savdo qilish, shartnomalarni bajarish, to'lovga qobiliyatsizligini hal qilish kabilarni ham sanab o'tishgan. Shuni alohida ta'kidlaymizki, mazkur manbalar institutsional omillar bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlar e'tibordan chetda qolmoqda.

XULOSA

Yuqoridagilar asosida xulosa qilsak, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka ta'sir etuvchi omillarni ikkiga, tashqi va ichki turlarga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jumladan, respublikada kichik biznesga ta'sir etuvchi tashqi omillarga quyidagilarni kiritamiz: tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar hamda iqtisodiy-ijtimoiy siyosat. Ichki omillarga mehnat, investitsiya, iste'mol va infratuzilma kabilarni kiritamiz. Hududlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib tashqi omillar sifatida quyidagilarni sanab o'tamiz. Siyosiy-huquqiy omillar: respublika va mahalliy hokimiyat tomonidan ishlab chiqilgan mintaqani rivojlantirishga qaratilgan dasturlar; institutsional omillar: mintaqani infratuzilma faoliyatini rivojlantirish bilan bog'liq mahalliy hokimiyat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar; ekologik omillar: tabiiy resurslar hamda mavjud xomashyo va ularning ishlab chiqarishga jalb etish bilan bog'liq chora-tadbirlar. Ichki omillarga esa, viloyatda mavjud ishchi kuchi, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari bo'lgan muhandislik va ishlab chiqarish bo'yicha mutaxassislar, ichki va tashqi investitsiya, tijorat banklarining mavjudligi va ularning kredit resurslari, qo'shni respublika bilan bog'lovchi hudud kabilarni kiritamiz.

Shuni alohida ta'kidlaymizki, tashqi omillar asosan ichki omil va manbalarning samarali bandligini ta'minlaydi. Shuningdek, tashqi omillar kichik biznesning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini belgilab bersa-da, ichki omillar faoliyat turini hamda sohaning ixtisoslashuv darajasini ta'minlaydi.

ADABIYOTLARRO'YXATI

1. Пискун Е.И., Брускин К.Н. Развитие предпринимательских структур в современных условиях экономики России: тенденции и факторы влияния // Сервис в России и за рубежом. 2019. Т. 13. Вып. 2. С. 54-68. DOI: 10.24411/1995-042X-201910206; Стратегии развития предпринимательства в современных условиях: сборник научных трудов IV национальной (с международным участием) научно-практической конференции. Санкт-Петербург 23–24 января 2020 г. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2020. – 391 с.
2. O'zbekiston Respublikasining 2012 yil 26 apreldagi "Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida"gi O'RQ-683-son qonuni.
3. Лино Маркес Коимбра. Теоретико-методологические основы предпринимательства и его значение в развитии экономики Мозамбика // Вестник ТГУ, выпуск 3 (143), 2015.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития [Электронный ресурс]. – М.: Директмедиа Пабблишинг, 2008.
5. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Гелиос АВР, 2002.
6. Загоруйко И.Ю. исследование развития и оптимизации малого предпринимательство в России в условиях мирового кризиса // Вестник Пермского университета. 2012, №3.
7. Кузубов А.А., Каба В.О., Чжан Ц. Основные аспекты государственной поддержки в развитии малого и среднего бизнеса России и экономически-развитых стран // Карельский научный журнал. – Т. 7. № 2(23). 2018. С.67-71.
8. Алисов А.Н. Управление развитием малого предпринимательства в регионах России: монография. – М.: МАКС Пресс, 2013. 175 с.
9. Karimova K., Sharifxodjaeva K. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik – mamlakat iqtisodiy tayanchi // "Xalqaro moliyavahisob" ilmiyelektronjurnali. 2017, №1, fevral.
10. Энхчимэг О. Банковское кредитование малого и среднего бизнеса в Монголии: проблемы и решения // О. Энхчимэг, О. Ю. Оношко // Известия Иркутской государственной экономической академии. – Т. 25. 2015. – С.1070-1078.

SAN'ATNING BADIY ADABIYOT TURI UZLUKSIZ MA'NAVY TARBIYANING MUHIM OMILI

ВИД ИСКУССТВА И ЛИТЕРАТУРЫ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР НЕПРЕРЫВНОГО ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ

THE TYPE OF ART AND LITERATURE IS AN IMPORTANT FACTOR OF CONTINUOUS SPIRITUAL EDUCATION

Boboyeva Zulfiya Akbarjonovna¹

¹Boboyeva Zulfiya Akbarjonovna

– Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

Annotasiya

Ushbu maqolada san'atning badiiy adabiyot turi uzluksiz ma'naviy tarbiyaning muhim omili, san'at va ahloqning bosh mavzui inson ekanligi, san'at insonning maqsad-manfaatlari, fikr-mulohazalari, his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari nuqtayi nazaridan aks ettirsa, axloq inson ijtimoiy aloqalari va munosabatlarining mag'ziga singib ketadi hamda hayotda, mayyan jamiyatda ahloq-odob zarur ekanligi yoritib berilgan.

Аннотация

В данной статье методы формирования духовно-нравственной культуры молодежи в новом Узбекистане, главная тема искусства и этики - человек, если искусство отражает цели и интересы человека, мнения, чувства, внутренние переживания, Нравственность заложена в сердцевине человеческих общественных отношений и взаимоотношений, и разъяснено, что нравственность необходима в жизни и обществе.

Abstract

In this article, the methods of forming the spiritual and moral culture of young people in the new Uzbekistan, the main subject of art and ethics is man, if art reflects the goals and interests of a person, opinions, feelings, inner experiences, Morality is embedded in the core of human social relations and relationships, and it is explained that morality is necessary in life and society.

Kalit so'zlar: Axloq va san'at, axloqiy ideal, axloq falsafasi, axloqiy tarbiya, amaliy ko'nikmalar, axloqsiz yondoshuv, individual sifatlar, iqtisodiy taraqqiyot, ta'lim standartlari, ilmiy-metodik, sub'yektiv yangilik.

Ключевые слова: навыки педагогов, воспитание и развитие, воспитание и обучение, практические навыки, непрерывное образование, индивидуальные качества, экономическое развитие, образовательные стандарты, воспитание и обучение, научно-методические, субъективные инновации.

Key words: sports, folk traditional values, intercultural relations, practical skills, continuous education, individual qualities, economic development, educational standards, education and training, scientific-methodical, subjective innovation in students.

KIRISH

IX asrda yashagan arab filologi Ibn al-Mu'tazz suyangan fikrga qaraganda, arabcha badaa masdari (fe'li), «yangilik» degan ma'noni bildiradi.[1] Badiylik iborasi esa go'zallik, ohorlilik, nafislik demakdir. Shu sababli «badiylik» atamasi adabiyotning eng nozik jihati bilan aloqador, shunga e'tiborimizni tortadi, chunki asarda yangilik bo'lmasa, uning o'rniga takror, qaytariq bo'lsa, bunday asar adabiyotga nokerakdir. Har bir asar taqdirini ritorika emas, balki yangilik, nafosat hal qiladi, shuning uchun yaxshi badiiy asar millat va jahon adabiyoti tarixiga kiradi. Yangilik esa asarning mazmun tomoniga ham, shakl tomoniga ham tegishlidir. Yangi narsa esa ohorlidir, diqqatni tez tortadi va jozibali ham maftunkordir, chunki u hayot va ruhiy ham ma'naviy ehtiyoj tufayli kelib chiqadi, kishilar talabini qondiradi. Ma'lumki, adabiyot go'zallik qonunlari to'g'risida bahs yuritadi va shu o'zanda rivoj topadi, go'zallik ichki va tashqi bo'ladi, ikkalasi uyg'un holda yashaydi, inson unga intiladi. Bu hol badiylik bilan aloqador ekanligi tabiiy hodisa, chunki badiylik, yangilik ma'nodan, shakldan, go'zallikdan tashqarida yashay olmaydi.

«Badiylik» tushunchasi buyuk fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiy asarlarida ham uchraydi. U Salmon Sovajiy haqida shunday deydi: «Uning ikki masnaviy kitobi bor, biri «Jamshidu Xurshid» bo'lib, uning uslubi sertakallufigidan badiyat chegarasidan chiqib ketgan. Ikkinchisi «Firoqnoma» deb ataladigani badiyatda yuksak va nazmiyotda latif».[2] «Badiylik» atamasi Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ushshuaro» asarida Alisher Navoiyning «Agar xonada kishi bo'lsa, sharpaning o'zi kifoya» degan misrasiga nisbatan ishlatilgan.[3]

«Xudojnik» so'zi – umeles, ya'ni «mohir» degan ma'noni bildiradi, «xudojestvennost», ya'ni badiiylilik shu so'zdan yuzaga kelgan.[4]

«Badiiylilik» atamasi Yevropada dastlab Gegelda duch keladi, Rossiyada XIX asrda paydo bo'ldi. 20-30 yillarda Abdurahmon Sa'diy, Fitrat asarlarida, o'quv qo'llanmalarida «badiiylilik» atamasi o'rnida «nafis», «nafislik», «nafis adabiyot» atamaları kelib chiqdi (nafis, ko'pligi nafoyis, nozik, bejirim, ko'rkam demakdir). «Badiiylilik» atamasi sinkretik san'atga, tarixiy mavzudagi memuarga va muallifi bo'lmagan (ya'ni yozma adabiyotga taallug'i yo'q) asarlarga nisbatan o'z to'la ma'nosida tatbiq etilmaydi. Rus matbaasidagi bu qarash e'tiborga loyiq.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Adabiyotdagi badiiylilik to'g'risida bahs yuritaymiz. San'atning turli ko'rinishlarida ham badiiylilik mavjud. San'at turlaridan bo'lgan adabiyotdagina emas, balki kino, teatr, muzika, haykaltaroshlik, televideniye va me'morchilikda xam badiiylilik bor: badiiylilik bu san'at turlarida, ularning o'ziga xosliklari asosida alohida yuzaga keladi. Masalan, adabiyot so'zga, rassomlik bo'yogga, musiqa tovushga suyanadi, lekin umumiy xususiyatlar ham bor, ayni holda, aniq belgilar ham yo'q emas. Umumiylik hamma san'at turlarining obraz bilan ish ko'rishidir. Shu tahlillardan xulosa qilib aytish ham mumkinki, «badiiylilik – san'at sohasiga oid bo'lgan ijodiy mehnat samarasini belgilovchi ichki (tuzilishga oid) xususiyatlarning murakkab yig'indisidir».[5]

F.M.Dostoyevskiyning aytishicha, «...badiiylilik, masalan, aqalli romannavisni olsak, o'z fikrini romandagi shaxslar va obrazlarda shuncha aniq ifoda etish iste'dodidirki, kitobxon romanni o'qib, yozuvchi o'z asarini yaratib, o'z fikrini qanday tushungan bo'lsa, xuddi shunday tushunadi».[6]

Ahamiyat bering, Gegel adabiyotda mahorat, uning ta'sir etishini, Dostoyevskiy iste'dod masalalarini alohida ta'kidlamogda. Demak, badiiylilik tushunchasi doirasiga san'atning muayyan sohasi, uning ichki tuzilishi va undagi murakkablik, san'at asarida yozuvchi o'z oldiga qo'ygan maqsad, uning aniq ifodalanishi, yozuvchi niyatining amalga oshganligi va asarning qiyomiga yetkazib ishlanganligi kiradi, ammo hali badiiylikka adabiy jarayon va uning estetik ideali ta'siri, har bir badiiylilikning shu sohadagi muayyan daraja ekanligi aytilgani yo'q. Yuqorida keltirilgan umumiy va qo'llanib kelayotgan ma'noda deyilgan ta'riflar to'la emasligi ayon bo'lib turibdi.

Badiiylilikni hosil etish maqsadi hayotni orzu etilgan darajada qurish va yaxshilashga xizmat qiladi. Badiiylilik badiiylilik uchun yashamaydi, balki hayotning murakkab masalalarini hal etish, inson ongi va ruhiyatiga ta'sir ko'rsatish va ularni ezgulik, ro'shnolik, taraqqiyparvarlik va shu bilan birga go'zallik va zarurat qonunlari asosida o'zgartirish uchun da'vat qilingan.

Badiiy obrazlar, qahramonlarning kishilar xulqiga ta'siri tom ma'noda ulkan va beqiyosdir. Aynan mana shuni nazarda tutib yozuvchimiz A. Qahhor "Adabiyot atomdan kuchli..."—degan edi. Haqiqatan ham shunday. Agar san'at asarlari fahsh, zo'rlik, g'ayriinsoniylik, adovat, nafrat tuyg'ularining o'sishiga xizmat qilsa, o'zidan so'ng singan inson taqdirlarini, buzilgan avlod va ma'naviy bo'shliqni qoldiradi. Bu har qanday atom bombasi portlashi natijalaridan ham xavfliroq va fojealirokdir. San'at asarlari ezgu g'oyalar, mehr-muhabbat tuyg'ulari bilan yo'g'rilgan bo'lsa, do'stlik va qardoshlikni tarannum etsa, ma'naviy yuksalish uchun xizmat qiladi, hushyorlikka, faollikka chorlaydi.[7]

San'at ijtimoiy hayotning mustaqil sohasi bo'lishi bilan birga inson faoliyatining badiiy bo'lmagan sohalar bilan ham chambarchas bog'liq. San'at turlari xususiy-badiiy burch-vazifalari bilan birga foydali-amaliy burch-vazifalarni ham bajaradi. Bu jihatdan san'at turlarining foydali-amaliy burch-vazifalarini ikki burchli, bir burchli, tadbqiqiy va «toza» burch-vazifa ko'rinishlariga bo'lish mumkin. Me'morchilik, amaliy san'at, xalq hunarmandchiligi, tadbqiqiy burch ko'rinishiga ega. Bu san'at turlarida badiiylilik foydali-amaliy idrok bilan uzviy birlikda namoyon bo'ladi. Masalan, harbiy musiqa davlat madhiyasi yoki adabiyot, tasviriy san'at sohalarining (bayroq, tamg'a) axborot-hujjat tomonlari shunday xususiyatga egadir.

Hozirgi davr badiiy madaniyatida san'at va boshqa sohalar o'rtasidagi chegaralar tobora yemirilib bormogda va ular o'rtasida samarali hamkorlik jarayonlari shakllanmogda. Ayniqsa, bu hamkorlik san'at va fan-texnika aloqalarida yaqqol ko'rinadi. Og'zaki adabiyotda so'z bilan ijrochi mushtarakdir. Bir vaqtning o'zida muallif bilan ijrochi (dostonchilar, baxshilar, askiyachilar) birlashib ketadi. Binobarin so'zda ifodalangan asar (askiya, doston, terma) ijro va idrok uchun yaratilgan bo'ladi. Yozma adbiyot esa ijro talab qilmaydi. U eshituvchiga emas, o'quvchiga mo'ljallangan bo'ladi. Og'zaki va yozma adabiyot o'rtasidagi farq ularning inson tuyg'ulariga turlicha ta'sir o'tkazishida namoyon bo'ladi. Aytilgan so'zni eshitish, yozilganini ko'rish va o'qish uchun mo'ljallanganligidan tashqari, yozma adabiyotni idrok etish o'quvchidan ko'proq ijodiy faollikni va mustaqillikni, adabiy

FALSAFA

matndan olingan axborotni o'zining ma'naviy dunyosi va hayotiy tajribasi bilan qiyoslashni talab qiladi.

Badiiy adabiyotning epik turida voqelik keng va ko'p tomonli holda qamrab olinadi, inson xulq-atvorini shakllantiradigan va uni harakat qilishga undaydigan shart-sharoitlar bilan uzviy bog'liq tarzda bayon qilinadi. Unda tashqi olam qonuni hukmronlik qiladi, tasvirlanayotgan voqelikka, narsalarga muallif munosabati, odatda, bayon qilish uslubi asar tartibi ichiga yashiringan bo'ladi. Epik asar hamma vaqt erkin yozma bayon (insho) usulida ifodalanadi, unda ko'proq tasvirlash ustunlik qiladi. Epik asar mazmuni tasviriy qismlar, qahramonlarning fikr-mulohazalari va kechinmalari tasviri orqali namoyon bo'ladi.

Epik adabiyotda voqelik tasvirining kengligi, mufassalligi, hayot manzaralarini yaxlit yaratishga intilish, voqealar tasvirini bayon qilish tarzi bu turning ba'zi shakliy belgilarini ham izohlaydi. Tasvirning bayon tarzi, uning batafsilligi qismlarining nisbiy mustaqilligi, harakat sodir bo'lishining sekin-astaligi, asar badiiy tizimining erkin tarkib topishi, harakatning tugal emasligi kabi belgilar shular jumlasidandir. Epik asarlar o'z mazmuni va shakliy belgilari jihatidan nasriy ifodaga moyil bo'lib, unda to'la va jozibali bo'y ko'rsatadi. Epik adabiyot ko'proq nasriy bayonga mo'ljallangan holda, lirik adabiyot asosan nazm orqali bayon etiladi. Agar epik asarlarda voqelikning keng manzarasi-tashqi olam ruhi hukmron bo'lsa, lirik adabiyotda ko'proq inson ichki holati ifodalanadi. Arastu ta'kidlaganidek, lirik adabiyot muallifi o'zi yaratgan asari bilan yaxlit birlikni tashkil qiladi va bunda o'zligini ham saqlab qoladi. Ba'zan lirikada tasvir tomonlar zaif holda aks etib, ko'proq muallif fikr va tuyg'ulari ifodalanadi. Bu uning voqelikni aks ettirishning muhim shakli bo'lib qolishiga halal bermaydi. Lirik adabiyotda tashqi dunyo bevosita emas, bilvosita, ya'ni fikr va tuyg'ular orqali aks ettiriladi. Shoirning shaxsiy fikr va tuyg'ulari o'zi yashab turgan davrning ilg'or fikr va tuyg'ulariga hamohang tarzda umumxalq, umuminsoniy ahamiyat kasb etadi. Bunga Yassaviy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Turdi, Mahtumquli, Muqimiy, Furqat, Cho'lpon, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov lirikasi yorqin misol bo'ladi. Lirikada fikr bilan tuyg'u chirmashib, tutashib ketadi. Unda sezgi bilan bezangan, his-tuyg'ular bilan to'lib toshgan fikr bevosita kechinmalar shaklida namoyon bo'ladi. Lirikada olam va inson haqida eng murakkab, eng teran fikrlarni ifodalash qudratiga ega. Lirikada bevosita tasvir uslubidan foydalanmasligi jihatidan musiqa va raqsga yaqin bo'lsada, o'zining so'z bilan qat'iy birligi tufayli u inson ma'naviy hayotining hamma qirralarini ifodalash imkoniyatiga egadir. Badiiy adabiyotning ko'pgina asarlari bir vaqtning o'zida hamepik, ham lirik tur belgilariga ega bo'ladi. Masalan, o'zbek adabiyotida Cho'lpon va Usmon Nosir, Abdulla Oripov va Erkin Vohidov lirikasida badiiy uslub xilma-xilligidan qat'iy nazar, ular ijodida lirik va epik tomonlar qorishmasimavjudligini ko'ramiz. ularning ham lirik, ham epik asarlar yaratishga moyilliklari mantiqiy tarzda bu shoirlar ijodida dramaturgik turni paydo qildi.

NATIJALAR

Badiiy adabiyotning dramaturgiya turi, avvalo, sahnalashtirishga mo'ljallangan asarlar bo'lib, uni ham adabiyot turi, ham teatr qismi deb ataydilar. Bu tur hayotning dramatik lahzalari va tomonlarini yanada to'laroq aks ettirish talab-ehtiyojlaridan kelib chiqqan bo'lib, har qanday dramatik asar asosini ziddiyat (konflikt) tashkil qiladi. Drama asarlarida kundalik hayotning tub o'zgarishlarga moyilligidan dalolat beruvchi tomonlarini to'laqonli ochib berishda mavzu asosiy o'rin egallaydi.

Dramatik asarlarda o'z oldilariga aniq-ravshan maqsad va vazifalar qo'ygan irodali kishilar yuzma-yuz kelib to'qnashadilar. To'qnashuv qudrati esa ko'p jihatdan iroda namoyon bo'lishi va uning ifoda kuchiga bog'liq bo'ladi. Dramatik to'qnashuv xususiyati o'z navbatida dramatik harakat xususiyatini belgilab beradi. Dramatik harakatda esa inson ruhiy tahlili, uning fikr-tuyg'usi, insoniy sifatleri namoyon bo'ladi. Dramatik asarlarda hayot uyg'unligi to'la namoyon bo'lar ekan, dramatik harakat mumkin qadar faollikka, bir maqsadga yo'nalganlikka, tamoshabinga bevosita ta'sir o'tkazishga intiladi. Bu esa suhbat (dialog) orqali amalga oshadi. Suhbat jarayonida har bir so'z, voqea-hodisa, har bir hatti-harakat, ibora boshqa odam (suhbatdosh) ga faol tasir o'tkazish sifatida o'rin egallaydi. Badiiy adabiyotning turlari o'z navbatida bir necha xil va ko'rinishlarga bo'linadi. Ular epik turda xalq eposi; epik doston, roman-epopeya, roman, qissa; lirik turda-qasida, tuyuq, ruboiy, g'azal, mustahzod, she'r; dramatik turda-fojea (tragediya), komediya, drama kabilardir. Ularning har birini janr deb atash ham qabul qilingan bo'lib, mazmun umumiyliigi, hayotiy hodisalar tanlovi, g'oyaviy-estetik baholanganligi, his-tuyg'uli ta'sir kuchi bilan izohlanadi. Har bir janr o'ziga xos belgilari, badiiy vositalar majmuining nisbiy qaror topganligi bilan bir-biridan farq qiladi. Badiiy adabiyot san'atning barcha turlariga ta'sir o'tkazib keldi va hozir ham o'tkazmoqda. Badiiy adabiyot

ta'siridan holi bo'lgan badiiy ijod sohasi yo'q bo'lib, unda ilk bor qalamga olingan mavzu, g'oya, ohang, qiyofa, xulq-atvor keyinroq san'atning boshqa turlariga ham ko'chishi mumkin. San'atning teatr va kino kabi qorishma turlariga ham badiiy adabiyot ilk asos vazifasini bajaradi. Nihoyat, san'at taraqqiyotining hozirgi bosqichiga xos bo'lgan badiiy qorishma vujudga kelishida ham adabiyot asosiy uyg'unlashtiruvchi va jamlovchi omillardan biri bo'lib xizmat qilmoqda.[8]

Falsafa va adabiyot bir-biri bilan chambarchas bog'liq, ular voqelikni o'ziga xos idrok etish, borliqni qadriyatli tushunish, voqelikni sub'yektiv idrok etish, muallif pozitsiyasini ifodalash bilan fandan farqlanadi. Falsafa va adabiyot bir-biriga juda yaqin, ammo bir xil emas; adabiyot boshqa san'at turlari singari badiiy obrazlar tilida, falsafa esa tushunchalar tilida so'zlaydi. Ammo, faylasuflar adabiy shakldan foydalanishgani xususida Tomas Morning "Utopiya", Aflotun "Dialog"i, Jan Jak Russoning "Emil yoki ta'lim to'g'risida" kabi ko'plab misollar keltirish mumkin. Ba'zi yozuvchilar tomonidan yozilgan asarlarda adabiyot va falsafaning chinakam birlashib ketgani, unda narsalarning mohiyati badiiy vositalar orqali talqin etilishini kuzatish mumkin. Zero, yuksak adabiyot hamisha falsafiydir, u ba'zan falsafaning ratsionallashtirilgan shakllaridan chuqurroq va yorqinroq bo'lishi, ko'plab savol tug'dirishi, muammoni keskinlashtirishi, uning yangi qirralarini ko'rsatishi mumkin.

Qadimgi antik davrning donishmandlari ham didaktik adabiyot orqali qadimiy falsafani kosmos, dunyo, inson, baxt va adolat, haqiqat, yaxshilik va go'zallik haqida mulohaza yuritishga yo'naltirdilar. Gomerning "Iliada" va "Odisseyasi" qadimgi yunonlarning falsafasidan ilhomlangan. "Mifdan logosa" ga ya'ni antik falsafa didaktik adabiyot va badiiy ijod orqali kirib kelgan. Muqaddas kitob, muqaddas yozuvlarda ham falsafa va badiiy timsolni birlashib ketganini ko'rish mumkin. Qur'onda Yusuf surasi eng go'zal qissa sifatida ta'riflanadi. Bu falsafa va adabiyotning qadimdan uzviy bog'liqligi, bir biridan ta'sirlashuvi va biri-birini boyitishini namoyon etadi. Yoki sivilizatsiya tarixida Tit Lukretsiy Kar, Dante, Shekspir, Servantes, Gyote kabi shoir va yozuvchi faylasuflar, aka-uka Shlegel, Novalis va boshqa nemis romantiklari "she'riyatni falsafa bilan birlashtirish, aralashtirishni" haqida o'z estetik qarashlarida bayon etishgan.

Tarixiy va falsafiy jarayonda san'atning o'рни va roli muammosi romantizm davridan boshlab Yevropa madaniyatining insonparvarlik, inson falsafasi, hayot falsafasi, inson mavjudligi, o'z-o'zini anglashi, o'zida sodir bo'layotgan muhim o'zgarish va evrilishlar tahliliga e'tibor qaratgan ekzistensializmda turlicha namoyon bo'lgan. Umuman olganda, g'arb va sharq falsafasi doimiy san'at, jumladan adabiyotga murojaat qiladi. Kant san'atni aqlning noyob kuchi va inson yaxlitligining noyob modeli asosi sifatida qo'ygan bo'lsa,[9] Hegel "barcha g'oyalarni qamrab oluvchi, aqlning oliy harakati - estetik harakatdir" va "ruh falsafasi estetik falsafa" degan fikrlari yangi Yevropa ratsionalizmi inqiroziga reaksiya sifatida –romantik panestetizmni vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

XIX -asrda yozuvchi, shoirlar badiiy adabiyot va falsafani biri-biriga yaqinlashtirdi. XIX asr oxiri-XX asr boshlariga kelib falsafa va adabiyot "birlashdi" deyish mumkin. Jahon adiblari jahon adabiyoti va falsafasiga katta ta'sir ko'rsatgan badiiy obrazlarda chuqur g'oyalar, mulohazalar va tajribalarni mujassam etishga muvaffaq bo'lishdi. Ular o'z asarlarida umumiy falsafiy muammolarga to'xtalib, falsafiy tahlilning abadiy mavzusi bo'lgan inson tabiatining tubsizliklarini ochib beradi. Masalan, Dostoyevskiy Kant kabi erkinlikni shaxsning axloqiy pokligi sifatida talqin etdi. "Jinoyat va jazo", "Telba" asarlarida inson sir-sinoati, ruhiyati, go'zallik jumbog'i, tarixning ma'nosi, hayotning diniy va axloqiy ibtidosi kabi muhim muammolarni badiiy vositalar orqali tasvirlaydi. Dostoyevskiy o'zining asarlarida hayotning oliy ma'nosi faqat Xudoda, qalbda Xudoning borligida, faqat shu orqali to'g'ri hayot kechirish mumkinligini ta'kidlaydi. "Telba", "Iblislar", romanlarida inson qalбини o'rganishni va unda yaxshilik va yomonlikni izlashni davom ettiradi. Yozuvchi insonda destruktiv ibtidoaning kelib chiqishini "metafizik yetimlik" - xudosizlik fenomenidan kelib chiqishini va oqibat qotillik, o'z o'zini yo'q qilish va zo'ravonlik, anarxiyaga bo'lgan ijtimoiy ehtirosni keltirib chiqarishini e'tirof etadi.

MUHOKAMA

XX asrda adabiy asar badiiylikka yo'g'rilgan bo'lsada, unda falsafiy asosga e'tibor berila boshlandi. Neki har bir yozuvchi davrning falsafiy muhitidan nafas oladi va bundan ko'z yumib bo'lmaydi. Bu davrda olamning falsafiy mohiyatini teran his qiladigan Tolstoy, Dostoyevskiy, Kafka, Prust, Djoys, Borxes, Kortasar, Merdok, U.Eko, K.Uilson kabilarni asarlariga qiziqish ortganligini kuzatish mumkin. Ko'plab tarjimalar yuzaga keldi, lekin ushbu yozuvchilarning asarlari falsafiy tahlilga muhtoj, adabiyot falsafasiga oid tadqiqotlar kam. Adabiyotshunos olimlar tomonidan

FALSAFA

ularning badiiy-falsafiy mazmuni, badiiy-uslubiy mahoratiga oid maqolalar e'lon qilingan. Lekin ushbu asarlarining germeneytik ontologik, epistemologik, aksiologik, axloqiy jihatlari kam o'rganilgan. Nafaqat xorij balki mumtoz adabiyotimiz, zamonaviy o'zbek yozuvchi va shoirlar asarlarini falsafiy tahliliga e'tibor qaratish lozim. Bu falsafani ham adabiyotni ham boyishiga xizmat qiladi.

Falsafa va adabiyot olamni o'ziga xos tarzda o'zlashtiradi va aks ettiradi. Falsafa dunyoqarash sifatida adabiyotga ta'sir ko'rsatdi, shuningdek falsafa ham adabiyotning ta'sirini boshdan kechiradi. Falsafiy matn-bu dialogga asoslanadi, dialog esa haqiqatni adabiy va she'riy ifodalaydigan og'zaki nutq ko'rinishidir. Falsafa va san'atning o'rtasidagi aloqa lingvistik shakllari orqaligina amalga oshishi mumkin emas. Ko'pincha ular haqiqatni yetarlicha ifoda eta olmaydilar, shuning uchun ularni badiiy tafakkur, badiiy g'oya, badiiy-falsafiy majoz va ramzlar, metafora, metonimiya kabi hodisalar orqali talqin etiladi. Ayniqsa, san'at va falsafa tutashgan marginal janrlar (falsafiy esselar, ijtimoiy fantastika va boshqalar) kengayib borayotganini kuzatish mumkin. Bu esa adabiyot falsafasidagi integratsiyani namoyon etadi. Adabiyot falsafasi bu adabiyot hodisasining ontologik, epistemologik, aksiologik, axloqiy xususiyatlarini o'rganadigan soha. Falsafiy yondashuvlar esa adabiy tanqid va adabiyoni talqin qilishni uslubiy jihatdan kengaytiradi, filologik nuqtai nazardan ularning maqsad va vazifalarni to'g'ri belgilashga xizmat qiladi. "Shu ma'noda, adabiyot va falsafa insoniyat tarixi va tadrijiyining umumiy hosilasi, falsafiy va badiiy tafakkurning uyg'unlikda namoyon bo'ladigan yaxlit natijasi, birining mavjudligi ikkinchisining zarurligini albatta taqazo etadigan, o'zaro chambarchas bog'liq fenomenal hodisalardir. Bu esa, badiiy tafakkurni falsafa, falsafiy g'oya va qarashlardan ayriqcha qarash, uzviy aloqador bo'lgan bu hodisalarni bir biridan ajratishning nihoyatda xato ekanligi va salbiy natijalarga olib kelishi mumkinligidan dalolat beradi".[10]

XULOSA

Xulosa qilganda, adabiyot falsafasi fikr va tuyg'u mushtarak, badiiy matnlarda falsafiy muammolarni to'g'ri topishga urinishlar sohada yangi yondashuvlar, taklif va mulohazalarni ishlab chiqishga yordam beradi;

Ikkinchidan, badiiy tafakkur ham jamiyatdagi ijtimoiy voqelik, insoniy munosabatlarning ongndagi ifodasi bo'lib falsafa va adabiyot aloqadorligining ham muayyan ifodasidir;

Uchinchidan, adabiyot falsafasining integral xususiyati adabiyot va falsafa deb atalgan ikki sohaning o'zaro uzviy aloqadorligidan va umuminsoniylik xususiyatidan kelib chiqadi, ularning butun bashariyatga tegishli umumiy qadriyat ekanligiga tayanadi;

To'rtinchidan, adabiyot falsafasi o'z mavzularida (birinchisi ob'yektiv tuzilmalar bilan, ikkinchisi sub'yektivlik bilan bog'liqligi), usullarda (birinchi holda oqilona; tasavvur, ilhom va ikkinchisida ongsizsizlik bilan bog'liqligi), natijalarda (birinchi bilim yaratadi, ikkinchisi –emotsional ta'sir) falsafani adabiyotdan ajratib turuvchi nuqtalarni aniqlashga va ularning munosabatlarini oydinlashtirishga harakat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдурахмон Жомий, «Баҳористон». Т., Ёш гвардия, 1979, 75-бет
2. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. («Тазкират уш-шуаро»дан). 2.Бўрибой Аҳмедов таржимаси. Т., Адабиёт ва санъат, 1981, 190-бет.
3. Краткая литературная энциклопедия. Т.8, М., «Советская энциклопедия», 1975, с.339.
4. Saydullaeva, A. R. (2022). Gender Factors in Raising the Intellectual and Social Status of Women in Universities. American Journal of Social and Humanitarian Research, 3(10), 103-107.
5. Гегель. Сочинения. Том XIV, М., 1958, с. 204.
6. Роднянская И.В. Художественность КЛЭ., т.8, М., 1975, С. 338.
7. https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/Санъатнинг_нафосатли_моҳияти_ва_бадийий_ижод_жараёни/item/12664-2021-06-03-11-09-13
8. Кант И. Критика способности суждения // Соч.: В 6 Т. М., 1969.Т. 5.С. 330.
9. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2-х Т. М., 1970. Т. 2. С. 212.
10. Назаров Қ. Адабиёт фалсафаси. Жаҳон адабиёти. 2016 йил, 7-сон. – Б.35-38.

HUQUQIY TARG'IBOT JARAYONIDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING O'RNI

РОЛЬ СМИ В ПРОЦЕССЕ ПРАВОВОЙ ПРОПАГАНДЫ

THE ROLE OF SMI AND THE PROCESS OF LEGAL PROPAGANDA

Хо'jaxonov Islomxo'ja Abdullohon o'g'li¹¹Хо'jaxonov Islomxo'ja Abdullohon o'g'li

– Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqola hozirga zamonda dolzarb bo'lib hisoblangan masala, ya'ni jamiyatda yoshlarning huquqiy ongi va madaniyatini shakllantirishda ommaviy axborot vositalarining o'ri ularni yanada yuksaltirishga qaratilgan taklif va mulohazalar bildirilgan. Tadqiqot jarayonida kuzatish, hujjatlarni o'rganish, analiz-sintez, statistik tahlil usullaridan foydalanilgan. Tadqiqot jarayoni shuni ko'rsatadiki mamlakat barqarorligini ta'minlash uchun albatta yoshlarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish zaruriyati mavjudligi ochib berilgan. Chiqarilgan qonun va qarorlarni yoshlarga yetkazishda, axborotni tez tarqatishga qaratishi kerak. Bunda ommaviy axborot vositalarini faoliyatini takomillashtirish hamda ijtimoiy tarmoqlardan yoshlarning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish zaruriyati ta'kidlab o'tilgan.

Аннотация

В данной статье представлены предложения и замечания, направленные на повышение роли средств массовой информации в формировании правосознания и культуры молодежи в обществе, что считается актуальным в настоящее время. В ходе исследования использовались методы наблюдения, изучения документов, анализа-синтеза и статистического анализа. Процесс исследования показывает, что для обеспечения стабильности страны выявлена необходимость повышения правовой культуры молодежи. Информировав молодежь об изданных законах и решениях, следует ориентироваться на оперативное распространение информации. Подчеркнута необходимость совершенствования деятельности средств массовой информации и разработки эффективных механизмов повышения правосознания и культуры молодежи из социальных сетей.

Abstract

This article presents suggestions and comments aimed at improving the role of the mass media in forming the legal consciousness and culture of young people in the society, which is considered to be relevant nowadays. During the research, observation, document study, analysis-synthesis, and statistical analysis methods were used. The research process shows that in order to ensure the stability of the country, it is revealed that there is a need to improve the legal culture of young people. Informing the youth about the issued laws and decisions, it should be focused on the rapid dissemination of information. It was emphasized the need to improve the activities of mass media and develop effective mechanisms for raising the legal consciousness and culture of young people from social networks.

Kalit so'zlar: Huquq, ong, madaniyat, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, islohot, burch mas'uliyat.

Ключевые слова: право, сознание, культура, правосознание, правовая культура, реформа, долг и ответственность.

Key words: law, consciousness, culture, legal consciousness, legal culture, reform, duty and responsibility.

KIRISH

Mamlakatni fuqarolik jamiyati yo'lidan jadal rivojlanishi va bu borada amalga oshirilayotgan islohotlarning samarasi mamlakat yoshlarining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatining yuksalik darajasiga bog'liq. Mamlakatimizda hamma sohalarida olib borilayotgan islohotlarning mazmunini tushunish, ushbu jarayonda faol ishtirok etish, yoshlarning huquqiy madaniyati yuqori bo'lishini taqozo etmoqda. Buning dolzarbligi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev huquqiy madaniyatning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi: "...qonun ustuvorligini ta'minlashda huquqiy madaniyatni yuksaltirish, fuqarolarni qonunga hurmat ruhida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi"[1] - deya ta'kidlaydi. O'zbekistonda yoshlar huquqiy madaniyatini yuksaltirishning zamonaviy tendensiyalariga ommaviy axborot vositalari, internet, ijtimoiy tarmoqlar faoliyatini kiritish mumkin. Ularning bu jarayondagi o'ri: ma'lumot, voqea-hodisalar va turli jarayonlarni ommaga yetkazishda hozirjavobligi, ilg'or texnologiyalarning mavjudligi; ommaviyligi orqali o'z ifodasini topadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Huquqiy madaniyat haqida fikr yuritar ekanmiz avvalo unga berilgan ta'riflarni keltirib o'tamiz. Huquqiy madaniyatning falsafiy tahlili bilan shug'ullangan olim D.Q.Adilova quyidagicha

FALSAFA

mulohaza bildiradi: "...huquqiy madaniyat – bu obyektning yuridik tayyorgarligi darajasi va uning o'z siyosiy, iqtisodiy va madaniy huquq hamda erkinliklarini amalga oshirishdir. Obyektning huquqiy madaniyatining mezonlari nafaqat uning yuridik va huquqiy normalarni bilishi, balki jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotida faol ishtirok etishi hamdir"[2. 16]. O'zbek huquqshunos olimlaridan professor X.Odilqoriev: "Aslida, huquqiy madaniyat o'z mohiyat-e'tibori bilan insonning siyosiy va huquqiy jihatdan ijtimoiylashuvi (sotsializatsiyasi) natijasidir. Bunda insonning ijtimoiy tajribasi, bilim va ko'nikmalari to'laligicha namoyon bo'ladi. Inson o'z manfaat va ehtiyojlarini qondirishga qay darajada qobil, ayni vaqtda, jamiyat manfaatlarini ta'minlashga qanchalik samarali hissa qo'sha oladi, degan savollarga javob ko'p jihatdan uning ichki ma'naviyati, e'tiqodi va huquqiy madaniyatga bog'liq. Professorlar U. Tadjixanov va A. Saidovlarning talqiniga ko'ra, jamiyatning huquqiy madaniyati huquqiy ongning, qonuniylikning, qonunlarni takomillashtirishning va huquqiy tajribaning muayyan darajasini aks ettiradigan hamda insoniyat huquq sohasida yaratgan butun boylklarni qamrab oladigan ijtimoiy madaniyatning bir turidir. Shaxsning huquqiy madaniyati esa jamiyat huquqiy madaniyatining uzviy qismidir. Shaxsning huquqiy madaniyati - jamiyat huquqiy madaniyatning zaruriy shart-sharoiti va ilk bunyodkori, uning maqsadi va tarkibiy qismidir. Shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi uning jamiyat huquqiy hayoti va amaliyotiga faol daxldorlik holatini ko'rsatadi. Mazkur daxldorlik darajasi shaxs huquqiy bilimlarni qadam-baqadam o'zlashtirib borgan sayin o'sib boradi va uning huquqiy me'yorlariga ongli, ixtiyoriy rioya etish saviyasi orqali namoyon bo'ladi" [3. 225], – deb ta'riflaydi. Rus olimi A.P.Semitiko huquqiy madaniyat tarkibiga nafaqat huquqiy ong balki uning rivojlanish darajasini ham kiritadi: "huquqiy madaniyat mazmuniga shunchaki qonuniylik, huquqiy ong emas, balki, ularning rivojlanish darajasi ham kiradi. Shuningdek, aholi huquqiy ongining yuksakligi, ya'ni aholi huquqdan qay darajada xabardorligi, huquqiy qadriyatlarni qay darajada o'zlashtirganligi, huquqiy faoliyatning qanchalik rivojlanganligi, jamiyat a'zolarining huquqi mustahkamlangan qonun hujjatlarining mukammalligi ham huquqiy madaniyat mazmuniga mansub bo'ladi"[4. 9]. T. V.Sinyukovning fikricha, huquqiy madaniyat - inson amaliyotining "Muayyan jamiyatda (sivilizatsiyada) odamlarni ijtimoiy-huquqiy yo'naltirish funksiyasini bajaruvchi normalar, qadriyatlar, yuridik institutlar, jarayonlar va shakllarni o'z ichiga oluvchi" sohasidir. Professor A.B.Vengerov huquqiy madaniyatni "huquqiy ongning nisbatan yuksak va keng ko'lamli shakli" sifatida e'tirof etadi. Bizningcha, oxirgi talqinni ilmiy deb e'tirof etib bo'lmaydi, chunki ushbu holda huquqiy madaniyat faqat ideal sohaga taalluqli bo'lib, huquqiy ongli subyektlar faoliyati va bu faoliyat natijalarini inkor etadi. Boshqacha aytganda, huquqiy ong, muayyan ma'noda, huquqiy madaniyatning tarkibiga kiruvchi hodisadir. Huquqiy madaniyatni unga ta'sir etuvchi omillarni va uning elementlarini sanab o'tish yo'li bilan ta'riflashni ham to'g'ri deb bo'lmaydi. Masalan, davlat va huquq nazariyasiga doir darsliklardan birida quyidagilarni o'qish mumkin: "Huquqiy madaniyat deganda, jamiyat huquqiy hayotining ma'naviy, siyosiy va iqtisodiy tuzum bilan belgilanuvchi, huquqiy faoliyat, yuridik hujjatlar va, umuman, huquqiy ongning erishilgan rivojlanish darajasida, subyektning rivojlanish darajasida o'z aksini topgan sifat holati tushuniladi". Quyidagi fikrlardan kelib chiqib quyidagicha ta'rif berish mumkin. Huquqiy madaniyat shaxsning ijtimoiy, huquqiy va siyosiy institutlar ta'sirida, milliy qadriyatlar asosida huquqiy va siyosiy ijtimoiylashuvi hamda o'z huquq va burchlari to'g'risidagi shaxsiy huquqiy ong, huquqiy bilim va huquqiy xulq-atvorining amaldagi ifodasidir. Maqolada ommaviy axborot vositalari orqali yoshlarning huquqiy madaniyatni yuksaltirish usul va vositalari muhokama qilinadi. Xususan hozirda rivojlanib borayotgan ijtimoiy tarmoqlar orqali yoshlar ongiga huquq haqidagi ma'lumotlarni yetkazish tushuntirilgan. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish va ularning samarasi tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hozirda ommaviy axborot vositalari yoshlarni harakatga keltiruvchi kuchga aylanib bormoqda. Yoshlar esa unga qaram bo'lib bormoqda. Natijada ommaviy axborot vositalarining mas'uliyati yanada ortib bormoqda. Mamlakatning har bir yoshlari o'z huquq va burchlarini hamda mas'uliyatini yaxshi bilishi lozim. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining bergan ma'lumotiga ko'ra 2019-yilda 13 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tomonidan 15590 ta jinoyat sodir etilgan. Bu ko'rsatkich 2020 yilda 18231ta, 2021-yilda 30526 taga 2019-yilga nisbatan 2641 ta 2020-yilga nisbatan 12295 taga ortganini ko'rishimiz mumkin[5]. Mamlakat barqarorligini ta'minlash uchun albatta yoshlarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish zaruriyati tug'iladi.

Yoshlarimizning dunyoqarashi, tafakkuri mamlakat hayotiga, yangilanishlarga mos ravishda o'zgarib borishi huquqiy madaniyat tushunchasi bilan chambarchas bog'liqdir. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida aholining huquqiy madaniyati va ongini yuksaltirish, bu borada davlat organlarining fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari va ta'lim tashkilotlari bilan o'zaro samarali hamkorligini yo'lga qo'yish asosiy vazifalaridan biri etib belgilandi.

Huquqiy madaniyat yoshlarning huquqiy savodxonlik darajasi, qonunlarga bo'lgan hurmati, huquqiy normalarni ijro etishi, jamiyatga tatbiq eta olish ko'nikmasi, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik, qonunlarga itoatkorlik, huquqiy faollik hamda tashabbuskorligini anglatadi. Mamlakat yoshlarining yuksak huquqiy ongi va huquqiy madaniyati davlatimizning taraqqiyotini ta'minlaydi. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat darajasi qabul qilingan qonunlar soni bilan emas, balki ushbu qonunlarning to'liq ijro etilishi hamda yoshlarning unga amal qilishi bilan belgilanadi. Shuning uchun ta'lim-tarbiyaning tizimli va uzviy olib borilishiga alohida e'tibor qaratish, ta'lim tizimining barcha qatlamlaridagi yoshlarga huquqiy ong va huquqiy madaniyatni chuqur singdirish nazarda tutilmoqda. Yosh avlod ongiga huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini hamda odob-axloq normalarini singdirib borish, Konstitutsiyaning muhim jihatlarini ularga bolaligidan boshlab o'rgatish bo'yicha o'ziga xos tizim yaratiladi. Haqiqatdan ham, yosh avlod ongida nima yaxshi, nima yomon, nima mumkin nima mumkin emasligini, huquq va burch, halollik va poklik tushunchalarini odob-axloq normalari asosida tushuntirib borish hamda bosh qomusimizdagi eng muhim tamoyillarni sodda tilda bolaligidan o'rgatib borish kelajakda o'z samarasini beradi. Ommaviy axborot vositalarida ham bu muammoga ko'proq ahamiyat berilmoqda. Xususan, huquqiy bilimlarni ommaga yetkazishning an'anaviy bo'lmagan shakllariga oid izlanishlar olib borilmoqda [6. 56].

Yoshlarning huquqiy savodxonligini ta'minlashda ommaviy axborot vositalarining roli juda muhim. O'zbekiston Respublikasining "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi qonuni (2006) 1-moddasida ommaviy axborot vositalariga shunday ta'rif beriladi:

Gazetalar, jurnallar, axborotnomalar, byulletenlar, axborot agentliklari, televideniye (kabelli, efir-kabelli televideniye) va radioeshittirishlar, hujjatli kino, elektron axborot tizimi, shuningdek, doimiy nomga ega bo'lgan, davlat tasarrufidagi, mustaqil va boshqa ommaviy davriy nashrlar ommaviy axborot vositalaridir.

Qonunning 2-moddasida O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalari erkin bo'lib, ular O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, ushbu Qonunga va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq faoliyat ko'rsatadi, deyilgan.

Ommaviy axborot vositalari axborotni izlash, olish va tarqatish huquqidan foydalanadilar hamda o'zlari e'lon qilayotgan axborotning to'g'riligi va haqqoniyligi uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar, deb belgilab qo'yilgan. Qonunning 3-moddasida so'z erkinligi, 4-moddasida senzura yo'l qo'yilmasligi ta'kidlanadi. Shu ma'noda 1997-yili qabul qilingan "Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida"gi hamda "Jurnalistik faoliyatini himoya qilish to'g'risida"gi qonunlar odamlarimizni mana shu ruhda tarbiyalovchi, ma'naviy, ijtimoiy, siyosiy va axloqiy dunyoqarashlarini yuksaltirishga undovchi ahamiyatga egadir. Milliy mediamakonda huquqiy mavzulardagi ruknlarga e'tiborni yanada kuchaytirish, aholi o'rtasida ko'proq ko'tarilayotgan muammolarni davriy nashrlar sahifalarida, televideniye va radioeshittirishlarida, ijtimoiy tarmoqlarda tushuntirib borish zarur. Hozirgi globallashuv, ilmiy-texnik taraqqiyot davrida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishning innovatsion usullaridan, targ'ibotning ilg'or va ta'sirchan vositalaridan, xorijiy davlatlarning bu boradagi ilg'or tajribalarini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. "Yuksak huquqiy madaniyat - mamlakat taraqqiyoti kafolati" degan konseptual g'oya asosida aholining barcha qatlamlari huquqiy savodxonlikka erishishlari, yuksak darajadagi huquqiy ongga ega bo'lishlari hamda huquqiy bilimlarini kundalik hayotda qo'llay olishlari uchun tizimli va keng qamrovli huquqiy targ'ibot tadbirlarini tashkil qilish davlat organlari va tashkilotlarning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish "shaxs-oila-mahalla-ta'lim muassasasi tashkilot jamiyat" prinsipi bo'yicha tizimli va uzviy tashkil etiladi. Darhaqiqat, huquq asoslarini, Konstitutsiya va qonunlar mazmun-mohiyatini, yangi qonuniy hujjatlar, huquqiy me'yorlarni kishilarning, birinchi navbatda, yoshlarning ongi, qalbiga singdirishda hech bir narsa o'z ahamiyatiga ko'ra huquqiy ta'lim-tarbiyaga tenglasha olmaydi. Huquqiy madaniyatni rivojlantirishda nodavlat idoralar bilan ishlash, keng jamoatchilikni huquqdan xabardor qilish korrupsiyaga qarshi

kurashda kuchli rag'batlantiruvchi omil sifatida ishlaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, ommaviy axborot vositalari kimningdir yoki qaysidir tashkilotning qo'lidagi o'yinchoqqa aylanmasligi kerak va mustaqilligini qonunan tartibga solish zarur. Ommaviy axborot vositalarining mustaqilligini va xolisligini ta'minlash uchun markazlashtirilgan tizim ishlab chiqilishi kerak. Aks holda, ommaviy axborot vositalari nohalol raqobatga kirishadi hamda o'zini-o'zi yo'q qiladigan organga aylanadi, bu esa uning va qadr-qimmatini yo'qotadi. Ommaviy axborot vositalari aholining e'tiqodiga asoslanadi, agar jamoatchilik e'tiqodi buzilsa ommaviy axborot vositalari o'zini-o'zi yo'q qiladi. Ommaviy axborot vositalarini ikki toifaga bo'lib o'rganish mumkin: bosma va radioeshittirish vositalari. Internetning rivojlanishi ijtimoiy tarmoqlarning yanada yuksalishiga xizmat qildi. Bosma ommaviy axborot vositalar ham jamiyatda muhim o'rin tutadi. Bosma ommaviy axborot vositalari ham jamiyatning rivojlanishi bilan turli xil dizaynlardan foydalangan holda axborotlarni yetkazishga xizmat qilmoqda. Zamonaviy texnologiyaning rivojlanishi sababli ommaviy axborot vositalari keng ommani qamrab oldi. Bunda ommaviy axborot vositalari turli usul va vositalardan foydalanadi. Mamlakatimizda so'z va axborot erkinligini ta'minlash bo'yicha kompleks tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar amalga oshirilishi natijasida media sohasi jadal rivojlanishi, ayniqsa nodavlat OAVlar soni ko'payishi kuzatilmoqda. 2015-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, O'zbekiston matbuot va axborot agentligida 1,4 mingga yaqin ommaviy axborot vositalari, jumladan, 970 ziyod bosma va 100 elektron nashr ro'yxatdan o'tgan. 1991-yildagi ko'rsatkich bilan taqqoslaganda, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan OAV soni 3,5-marta oshgan. 5,3 foizi bosma axborot vositalarining muassasalari nodavlat tashkilotlardir[7. 59-60]. 2016-yilning 1-iyul holatiga ko'ra, davlat reyestriga kiritilgan ommaviy axborot vositalarining umumiy soni 1461 tani tashkil etadi. Ulardan 686 tasi gazeta, 300 tasi jurnal, 16 tasi axborotnoma-byulleten, 4 tasi axborot agentligi, 65 tasi televideniya, 31 tasi radio, 359 tasi veb-saytlardir. Ta'kidlash lozimki, 1991-yildagiga nisbatan 3,5 baravarga, ya'ni 395 tadan 1461 taga ko'paygan bo'lsa, gazetalar soni 2,5 baravarga, jurnallar soni esa 6 baravarga o'sganini qayd etish mumkin. Respublikamizdagi ommaviy axborot vositalari soni davlat-nodavlat ko'rinishidagi taqsimotga ajratilganda, davlat tashkilotlari tasarrufidagi bosma va elektron nashrlar jami, 539 ta (46.2%) nodavlat tashkilotlar va xususiy sektorga tegishli ommaviy axborot vositalari 922 taga tengdir. Davriy nashrlar monitoringi ularning nafaqat son, balki ixtisoslashuvi, mazmuni, hajmi va matbaa sifati jihatidan ham rivojlanib borayotganligini ko'rsatmoqda. Jumladan, mavjud davriy nashrlarning 220 taga yaqini ijtimoiy-siyosiy, 130 tadan ortig'i ijtimoiy-huquqiy, iqtisodiy-ma'rifiy, 200 tadan ortig'i adabiy-badiiy, axborot-ko'ngilochar, 80 taga yaqini ilmiy-tahliliy, 70 tadan ortig'i yoshlar, bolalar va o'smirlar va 20 taga yaqini esa sport yo'nalishlariga ixtisoslashgan[8]. Yoshlarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish uchun yoshlarga quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

OAV orqali tushuntirish, yozma so'zlar, belgilar, rasmlar, multfilmlar, videolar, roliklar, kinolar, animatsiyalar, o'yinlar, viktorinalar yoki targ'ibotning boshqa har qanday shakldagi ko'rinishida. Lekin ularning bosh g'oyasi aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirishga xizmat qilishi lozim.

- Barqaror demokratik jamiyat asosi sifatida inson huquqlariga hurmatni shakllantirish va mazkur huquqlarni ta'minlash uchun institutsional mexanizmlarni yanada mustahkamlash;
- So'z erkinligi, axborot olish va uni tarqatish erkinligiga rioya qilish kafolatiga ega bo'lgan mustaqil ommaviy axborot vositalarini izchil rivojlantirish;
- Yoshlarning siyosiy va huquqiy madaniyatini, savodxonligini yuksak darajaga ko'tarish va ularning muttasil o'sib borishini ta'minlash zarur.
- Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda ta'lim tizimida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.
- Yoshlar ongida shakllantirilayotgan huquqiy madaniyatni yuksaltirishda xalqimizning umumiy madaniyatiga, milliyligimizga tayanishimiz kerak

XULOSA

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, chiqarilgan qonun va qarorlarni yoshlarga yetkazishda, axborotni tez tarqatishga qaratishi kerak. Bunda mobil telefon va ijtimoiy tarmoqlar qisqa vaqt ichida ma'lumotlarning barchaga yetib borishiga yordam beradi. OAV har bir fuqaroga so'z erkinligi, ommaviy axborot vositalarida o'z mustaqil fikrini ochiq ayta olish huquqini kafolatlab, jamiyatni demokratlashtirish jarayonida fikrlar xilma-xilligini asoslab, jamoatchilik fikrini shakllantiradi. Fuqarolik jamiyati OAV faoliyati jarayonida shakllanuvchi jamoatchilik fikrining davlat

siyosatiga ta'sirida namoyon bo'ladi. Shunday ekan OAV va huquqiy targ'ibot tashviqot ishlar ko'lamini yanada rivojlantirish hozirgi kunning dolzarb muammolaridan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining saylangan Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Xalq so'zi gazetasi, 2016-yil 8-dekabr.
2. "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasi"da axborot sohasini isloh qilish, axborot va so'z erkinligini ta'minlash yuzasidan belgilab berilgan vazifalar hamda sohada mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlar haqidagi matbuot anjumani. 2016-yil 1-iyun. www.api.uz.
3. M.Qurbonov va boshqalar, Betakrorimsan, yagonasan, ona Vatanim, O'zbekistonim: -Toshkent: Ma'naviyat, 2015. -69-70 betlar.
4. D.K. Adilova. Filosofskiye problemi formirovaniya pravovoy kulturi u selskogo naseleniya. – T., 2012. – S. 16.
5. A.P. Semitiko. Pravovaya kultura obshestva// Pravovedeniye. – M., 1997. №4. – S. 9.
6. X. Odilqoriyev. Konstitutsiya va fuqarolik jamiyati. – T.: Sharq, 2002. – B. – 225.
7. U. Tadjixanov, A. Saidov, Huquqiy madaniyat nazariyasi. T.:1998. –B 56.
8. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/crime-and-justice-2>

MUSIQA MADANIYATI DARSLARIDA O'QUVCHILARNI MUSIQIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM SHARTLARI

ВАЖНЫЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

IMPORTANT CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' MUSICAL ABILITY IN MUSIC CULTURE CLASSES

Mamajonov Ulug'bek Maxammattolibovich¹

¹Mamajonov Ulug'bek Maxammattolibovich

– Andijon davlat pedagogika instituti, tasviriy san'at va musiqa ta'limi kafedrası v.b dotsenti

Annotatsiya

Musiqa darslari o'zining badiiyligi, qiziqarliligi va obrazli kechinmalar uyg'otishi bilan maktabdagi boshqa fanlardan ajralib turadi. Musiqa bolalarning aqliy va axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir etadi. Badiiy tarbiya esa uning mantiqiy mazmunidir. Musiqa darsining ichki tuzilishi musiqa tarixi, nazariyasi va ijrochiligiga doir turli namunalardan - vokal-xor mashg'ulotlari, musiqa savodi, musiqa tinglash, musiqa tahlili va adabiyoti, bolalar cholg'u asboblari chalish, ritmik harakatlar bajarish elementlaridan iborat. Shuning uchun u aralash dars tipiga kiradi.

Аннотация

Уроки музыки отличаются от других предметов в школе своей артистичностью, интересностью и вызыванием образных переживаний. Музыка положительно влияет на умственное и нравственное воспитание детей. А художественное воспитание-это его логическое содержание. Внутренняя структура музыкального урока состоит из различных примеров по истории, теории и исполнительству музыки - элементов вокально-хорового обучения, музыкальной грамоты, прослушивания музыки, музыкального анализа и литературы, игры на детских инструментах, выполнения ритмических движений. Поэтому он относится к смешанному типу уроков.

Abstract

Music lessons are distinguished from other subjects at school by their artistry, fun and evoking figurative experiences. Music has a positive effect on the mental and moral education of my child. And artistic upbringing is its logical content. The internal structure of the music lesson consists of various samples of the history, theory and performance of music - vocal-choral training, music basket, listening to music, Music analysis and literature, playing children's instruments, performing rhythmic movements. Therefore, it belongs to the mixed lesson type.

Kalit so'zlar: Musiqa, vokal-xor, nota, tembr, dinamika, lad - garmonik to'plam, metr –ritmlar, metod, orkestr, ansambl, repertuar, bolalar ovozi.

Ключевые слова: музыка, вокал-хор, нота, тембр, динамика, лад - гармонический набор, метр-ритмы, метод, оркестр, ансамбль, репертуар, детский голос.

Key words: music, vocal-choral, note, timbre, dynamics, lad - harmonic set, meter –rhythms, method, orchestra, ensemble, repertoire, children's voice.

KIRISH

Musiqa san'ati hayotni bilish va odamlarni tarbiyalashning qudratli vositasidir. Ammo uning bilish va tarbiyalashdagi xizmat darajasi kishiga estetik, badiiy jihatdan ta'sir etish kuchiga bog'liqdir. Musiqa san'ati kishi faoliyatining muayyan bir turi bo'lib, uning vazifasi jamiyatga estetik xizmat ko'rsatishdir. Shu ma'noda uning o'rnini hech bir narsa bosa olmaydi. Musiqa ijtimoiy hayotning hamma sohalarida faol suratda o'rin oladi.

Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev «Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorni imzolagani ham bejiz emas. Xususan, bu qarorda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilariga milliy musiqa cholg'ularidan kamida bittasini chala olish mahorati o'rgatiladi hamda bu haqda ularning ta'lim to'g'risidagi hujjatlari (shahodatnoma)ga tegishli qayd kiritilishi, hamda 2023/2024-o'quv yilidan boshlab esa kamida uchtasini chala olish mahoratiga ega bo'lish majburiy hisoblanishini belgilab qo'yilgan.

Musiqadan ozuqa olish uchun inson yuksak madaniyatli, sof qalb egasi, go'zallikni his eta oladigan bo'lishi kerak. Olimlardan birlari «Odam shaxs bo'lish uchun, u ruhiy tomonidan rivojlanishi, o'zini bir butun inson deb his qilmog'i kerak»- degan edi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Shaxsni rivojlantirish uchun avvalo, uning xulqiga ta'sir etuvchi omillarni, uning tabiatini, qiziqishini o'rganish lozim. Buning uchun shaxsni turli munosabatlari doirasiga qo'yib kuzatish kerak. Ana shundagina uning ijtimoiy xulqi ma'naviy qiyofasi, insoniy fazilatlarini ro'yobga chiqadi. «Har bir inson – degan edi Abu Nosir Al Forobiy – o'z tabiati bilan shunday tuzilganki u yashash va yuksaklikka erishish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi, shu sababli u ko'p narsalarni o'zaro yordamlashuvi orqali yetuklikka erishadi».

VIII-XII asarlarda Sharqshunoslik tarixida "Sharq yoki musulmon Renessansi" davri deb nom olgan davr Sharqda O'rta asrlardagi barcha taraqqiyotlarning eng yuksak cho'qqisi hisoblanadi. Abu Yusuf Yoqub ibn Is'hoq al-Kindiy, Abu Nasr ibn Muhammad al-Forobiy, Abu Ali ibn Sino va boshqalar shu davrning ajoyib vakillari bo'lganlar. Al-Forobiyning musiqaqa bag'ishlangan "Kitob ul-musiqiy al-Kabr" ("Musiqa haqida katta kitob") asarida yozilishicha musiqa haqidagi fan amaliy va nazariy sohalaridan iborat. Birinchisi musiqiy asboblarning yordamida musiqiy asarlarni ijro etishga oid. Ikkinchisi esa ohanglarning kelib chiqishi va musiqiy asarlarni yaratilish qonunlarini o'rganadi. Forobiyning tabiricha san'at, shu jumladan, musiqa ilohiy ne'mat emas, balki inson ijodining mahsulidir. Uning vazifasi insonga o'z intellektual va axloqiy sifatlarini takomillashtirishda foydali bo'lishidan iborat.

O'quvchilarda musiqa tinglash (musiqa idroki) ni rivojlantirish, ularni musiqiy tomondan tarbiyalashdagi muhim vazifalardan biri bo'lib, u barcha faoliyatlar davomida olib boriladi. Misol uchun qo'shiqni o'rganishda uning ohangiga diqqat bilan quloq solish zarur, kuylayotgan paytda esa musiqa ohangining sofligiga, aniqligiga e'tibor berish juda muhimdir. Bolalar musiqiy cholg'ularda kuyga jo'r bo'lishda, musiqaqa xos ritmik va raqs harakatlari bajarishda musiqadagi o'zgarishlarga quloq solishi va harakatlar orqali unga o'z munosabatini bildirishlari zarur. Shuning bilan bir paytda musiqa tinglash (musiqa idroki) musiqa darslarida mustaqil faoliyat turidir. U uslubiy adabiyotlarda musiqa tinglash yoki idrok qilish deb aytiladi. Bu faoliyat jarayonida o'quvchilar o'zlari ijro qila olishi mumkin bo'lgan asarlardan murakkabroq musiqa namunalari tinglaydilar. Lekin bu jarayon musiqa asarlari bilan tanishishdan iborat bo'lib qolmasligi kerak. O'quvchilarda musiqa asarlarini tushunish ko'nikmalarini, malakalarini shakllantirish, ularda musiqiy, ijodiy qobiliyatlarni va yana shuningdek eng muhimi musiqiy did va qiziqishlarini o'stirish juda muhimdir.

O'quvchilarda musiqiy didni shakllantirishning asosini, yuqori saviyadagi musiqa asarlari va ularni o'zlashtirishga qaratilgan aktiv musiqa faoliyati tashkil qiladi. To'g'ri tashkil qilingan musiqa tinglash jarayoni musiqa idrokini rivojlantirishning turli usullari (masalan musiqaqa mos harakatlar bajarish, bolalar cholg'ularida ijro qilish va yana shuningdek asar mavzularini kuylash kabilar) o'quvchilarda qiziqish va musiqiy didning shakllanishiga yordam beradi, ularda musiqiy ehtiyojini shakllantiradi.

Musiqa insonga ifoda vositalari kompleksi - tembr, dinamika, lad - garmonik to'plam va metr –ritmlar orqali ta'sir qiladi, ular esa asar kayfiyatini, inson ichki kechinmalari, hayotiy hodisalarni ifodalaydi.

Musiqiy obrazlarni idrok qilish tinglovchida o'ziga xos ijodiy faoliyat orqali kechadi. Chunki u o'z ichiga uning shaxsiy (musiqiy eshituv va hayotiy) tajribalarini oladi. Natijada asar g'oyasi qandaydir bir muqaddas narsa sifatida qabul qilinadi. Aynan shuning uchun ham musiqashunoslar musiqani eshitganday qilib tinglash – bu qalb, taffakur va o'ziga xos ijodiyot uchun katta mehnatdir deyilar.

Musiqani idrok etishning turli tomonlariga bolalar auditoriyasi bilan bevosita ish olib borgan musiqashunos amaliyotchilar ko'p marta e'tiborlarini qaratganlar, misol uchun rus musiqashunosi B. L. Yavorskiy musiqani idrok qilish asosida «fikrlash, musiqani aniq, tushunarli nutq kabi idrok qilish yotadi» - degan edi .

Musiqa insonga ta'sir qilgan ekan, uni hayajonlantirishi, o'ziga qiziqish uygotishi mumkin. Shodlik va qayg'u, orzu – umidlar, baxt nashidasi va azoblanish – bular barchasi musiqa ifodalay olishi mumkin bo'lgan hissiyotlar yig'indisidir. O'qituvchi bularning barchasini bolalar idrok qilishlari va anglab olishlariga yordam berishi kerak. U yana shuningdek o'quvchilarda musiqaqa nisbatan emotsional munosabatlar namoyon bo'lishi uchun barcha sharoitlarni yaratishi zarur. Bu esa ko'p hollarda darsda tinglanadigan musiqa asarlariga bog'liqdir. Bu asarlar yuqori saviyali, mazmuni bo'yicha bolalarga yaqin tushunarli bo'lishi zarur.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Har bir bolada uning ichki dunyosiga bog'liq bo'lgan qiziqishlar olami mavjuddir. Shu bilan bir paytda ularning ma'lum bir yosh davrida umumiy birlashtiruvchi paytlar ham bor. Kichik maktab yoshidagi bolalar quvnoq, hayotbaxsh musiqalarni sevib tinglaydilar. Ularni bolalar dunyosini ifodalovchi jonli, obrazli, tushinish uchun oson musiqalar qiziqtiradi, o'ziga tortadi. Misol uchun umumta'lim maktablari musiqa madaniyati darslarida o'quvchilar mazmuni bo'yicha oddiy tushunarli bo'lgan musiqa asarlari: S. Abramovning «Kuz», o'zbek xalq kuyi «Andijon polkasi», G'ofur Qodirovning «Yurish marshi», o'zbek xalq kuylaridan «Do'loncha», «Asp bo'laman», «Oq terakmi - ko'k terak», D. Zokirov qayta ishlagan «Jamalagim» kabi kuy - qo'shiqlarni tinglaydilar.

Tinglash uchun tavsiya qilingan musiqa asarlari chorakdan – chorakka, yildan – yilga murakkablashib boradi. Ikkinchi sinfda bolalar o'zbek xalq kuylaridan «Dutor bayoti», «Qashqarcha», «Qari navo», «Oromijon», «Qo'shtor», «Chamanda gul», «Norim norim», «Xorazm lazgisi», A. Muhammedovning «Shohi so'zana», X. Abdurasulovning «Jazoir», o'zbek xalq kuyi «Lolacha», «Farg'onacha tanovar» G. Husayinlining «Jo'jalarim», B. Umidjonovning «Xumo qushim» kabi kuy va qo'shiqlarini tinglaydilar. Bu asarlar orqali o'quvchilar o'zbek xalq kuylari va kompozitorlar ijod mahsulining tanlangan namunalarini bilan yaqindan tanishadilar, ularda xalq musiqasi va kompozitorlar ijodiga nisbatan hurmat hissi uyg'onadi, musiqiy did shakllanadi.

O'quvchilar diqqatiga tinglash uchun musiqa materialini havola qilishda ularning qancha muddat musiqa tinglay olishlarini e'tiborga olish zarur. Misol uchun 6 - 7 yoshli bolalar bir – bir yarim, II - III – sinf o'quvchilari uch minutgacha cho'ziladigan musiqa asarlarini tinch o'tirib tinglay olishlari mumkin.

To'rtinchi sinf o'quvchilarini ko'proq mardlik, qahramonlik mavzulardagi musiqa asarlari qiziqtiradi.

O'smirlar insonning murakkab ichki dunyosini ifodalovchi, musiqa tili bilan zamonaviy muammolarni ifodalovchi asarlar bilan qiziqadilar. Ular ayniqsa XXI asrning o'ziga xos ritmli musiqasini yorqin his qiladilar. O'quvchilarni musiqani hissiyot bilan idrok qilishga tayyorlash har xil metodlar va usullar bilan olib borilishi mumkin. Bularga o'qituvchining kirish suhbatini, boshqa san'at asarlaridan foydalanish, cholg'u kuylarining asosiy mavzularini kuylash kabilar kiradi.

Musiqa haqida xikoya qilish juda mashaqqatli ish. Kirish suhbatini uchun yorqin iboralar, obrazli taqqoslashlar topish zarur.

Badiiy asarlar - she'r, g'azal, hikoyalardan keltirilgan parchalar

ham sinfda emotsional kayfiyat hosil qilishga yordam beradi. Ba'zi bir hollarda tasviriy san'at asarlaridan foydalaniladi. Misol uchun 2 sinf musiqa madaniyati darslarining ikkinchi choragida tinglash uchun Ik. Akbarovning «Bahor», M. Mirzaevning «Bahor valsini», o'zbek xalq qo'shig'i «Boychechak» kabi asarlar tavsiya etiladi. Shu asarlarni tinglatish jarayonida tabiat manzaralari, uyg'onayotgan bahor fasli tasvirlangan kartinalar, reproduksiyalardan foydalanish mumkin.

Musiqa o'qituvchisi ajoyib sozanda bo'lishi zarur. Bu haqda D. B. Kabalevskiy: «O'qituvchi bilishi zarur bo'lgan narsalar ichida eng muhimi- uning musiqa asboblari qanday darajada egallaganligidir» - degan edi.

Albatta, bolalarga xor yoki orkestr ijrosini eshittirish zarur bo'lib qolgan paytda musiqa darslarini mexanik yozuvlarsiz tasavvur qilish qiyin. Lekin ular o'qituvchining jonli ijrosini almashtirmasligi, faqat uni to'ldiruvchi bo'lishi zarur. O'qituvchining jonli ijrosi kamida uch jihatdan muhimdir:

Birinchidan, jonli ijro sinfda doimo ko'tarinki, jonli kayfiyat hosil qiladi;

Ikkinchidan, o'qituvchi musiqa asarining biron bir parchasi, qismini qayta ijro qilish uchun to'xtashi, hatto asar boshiga qaytishi ham mumkin;

Uchinchidan, o'qituvchi ijrosi o'quvchilariga musiqaning jonli ijrosi amalda qanchalik qiziqarli va muhim ekanligini ko'rsatish uchun misol bo'lib xizmat qiladi.

Sinf jihozi estetik jihatdan turlicha bo'lishi mumkin, lekin ular musiqa darslari uchun zarur bo'lgan muhitni yaratishga yordam berishi zarur.

Zamonaviy musiqa darslarini audio - video vositalarisiz tasavvur qilish juda qiyin. Musiqa tinglatish uchun musiqa yozuvlari televizor, video magnitofon, DVD, komp'yuter texnikalaridan keng foydalanish kerak. Ular o'quvchilarni turli xil ijrolar (orkestr, xor, ansambl) bilan tanishtirish imkonini yaratadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har bir musiqa darsida o'qituvchi tomonidan ijro etiladigan kuy va qo'shiqlar yoqimli, chiroyli, hamohang qilib ijro etilishi lozim. Chunki o'qituvchining ta'sirli ijrosi o'quvchilarni asarga qiziqtirish uchun jonli vosita hisoblanadi. Xususan, o'zbek musiqasi va milliy cholg'u asboblardan keng foydalanish, darsning yanada jonli va qiziqarli o'tishni ta'minlaydi. O'zbek musiqasi bilan bir qatorda qardosh va xorijiy xalqlarning musiqasini o'rganib borish o'quvchilarni vatanparvarlik va baynalminallik ruhida tarbiyalashga yordam beradi. O'quvchilarning ijodiy faolligini o'stirish uchun dars jarayonida «Men yoqtirgan kuy va qo'shiqlar», «Men sevgan kompozitor» kabi mavzularda munozarali suhbatlar bahslar uyushtirish, o'quvchilarga qiziqarli uy vazifalari berish, topishmoq rebuslar o'ylab topish, ilg'or o'quvchilarni rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olib, musiqa darslarida turli harakatlar bilan bajariladigan o'yin elementlaridan foydalanish darsning samarali bo'lishiga yordam beradi.

O'quvchilarning ijodiy faolligini oshirish o'qituvchidan ma'suliyatli, o'ta izlanuvchan, ijodkor, topqir, ya'ni bolalarda ijodiy zavq uyg'ota olish mahoratiga ega bo'lishni talab etadi.

O'quvchilarni ijodiy faoliyatga tayyorlashda bir-biriga bog'liq uchta yo'nalish mavjuddir. Ulardan biri bolalar hayotiy va musiqiy tasavvurlarni boyitishdir. Misol uchun ertaklar, she'r, xalq an'analari, kitob qahramonlarini bilish u yoki bu musiqiy o'yinlarni o'tkazish uchun asos bo'ladi.

Ikkinchi yo'nalish o'quvchilarni ijodiy harakatlar vositalari bilan tanishtiradi. Shu maqsadda ularga oddiy kuylarni, qo'shiqlarni bir-biriga qiyoslash taklif qilinadi. Musiqiy ijodkorlik namunalari beriladi. Misol uchun ritmik kirishni ijod qilish topshiriladi.

Uchinchi yo'nalish ijodiy harakatlar usullarini egallashni nazarda tutadi. Dastlab pedagogning o'zi ularni ko'rsatib beradi: qo'shiq yoki kuyni birgalikda tahlil qilgandan keyin uning ijro rejasini u yoki bu ijodiy vazifa qanday ijro qilishsa ko'ngildagidek chiqishini isbotlab beradi.

Bolalarga yaxshi tanish qo'shiqlar vositasida ladning bir xil pog'onalarining qo'shilishidan har xil musiqiy obrazlar tuzish mumkinligini, musiqa xarakteri har - xil ifoda vositalarining qo'shilishi natijasida xosil bo'lishni bolalarga tushuntiriladi. Kelajakda olinadigan tajribalar natijasida bolalar o'zlari «ijod» qila boshlaydilar. O'quvchilarni ijodiy faoliyatga tayyorlash katta ahamiyatga egadir. Misol uchun ular kuy variantlarini o'ylab topishlari uchun yetarli darajada ohang ritmik tajribaga ega bo'lishlari zarur. U esa ma'lum bir izchillikda shakllanadi. Shuning uchun ham bunday vazifalarni xal qilishdan oldin sharqiy matn ritmik, shakl, kuy tuzilishlari o'rganilmog'i kerak.

O'quvchilardagi ijodkorlik faoliyatini rivojlantirishning aktiv vositasi ularga ijodiy vazifalar berishdir. Ularning muvaffaqiyatli hal qilinishi ko'pchilik hollarda o'qituvchiga, uning shaxsi, qiziquvchanligi, ijodiyot jarayonida qatnashishiga bog'liqdir.

O'qituvchi ma'lum bir holatlarni hosil qilib ularni ijodiy harakatlarga undaydi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda ijodiy tashabbuslarni faollashtirish uchun u o'yin shaklidagi ijodiy vazifalarni taklif qiladi.

Vazifalarning to'g'ri bajarilishiga u tomonidan tushuntirilgan o'yin qoidasi va syujet mazmuni katta yordam beradi. Darsdagi o'yinlar esa emotsional hozirjavoblikni, erkin muhitni shakllantiradi. Bu esa juda muhim bo'lib, bolalardagi ijodiy imkoniyatlar ana shunday sharoitda to'la - to'q ro'yobga chiqadi.

O'yinlar sharti va mazmunining asta - sekin murakkablashishi, o'quvchilar musiqiy tajribalari, ijodiy imkoniyatlarining boyib borishiga yordam beradi.

Ijodiy faoliyat jarayonida o'quvchilarning mustaqilligi kengayib boradi. Agar dastlab o'yinni o'qituvchi olib borsa, keyinchalik uni o'quvchilar olib boradilar. Ba'zan ular o'z o'yinlarini o'ylab topadilar yoki oddiy o'yinlarni musiqiy o'yinlarni musiqiy o'yinlarga aylantiradi.

Barcha ijodiy vazifalar ma'lum bir izchillikda bajariladi. Misol uchun ifodali harakatlarni topish uchun bolalar dastlab musiqa asarini tinglaydilar, uning xarakteri va musiqa ifoda vositalarini aniqlaydilar. Keyin ular u yoki bu harakatlarning mumkin bo'lgan variantlarini aniqlaydilar.

O'ylagan, ko'zda tutilgan narsa jamoa bo'lib yoki yakka muxokama qilinadi. Ijodiy yechimning natijasi asarning ifodali ijrosidir.

Bajarilgan vazifani baholashda musiqiy timsollarni tushinish darajasi kompozitsiyani sayqallashtirish uchun harakat, asarni «avtorning» o'zi ifodali takrorlashi kabi holatlar e'tiborga olinishi zarur.

Musiqi tarbiyasining dastlabki davrlarida ifodali usullar qo'shiqlarni cheklangan pog'onalarda ijod qilish muhimdir. Ana shunda o'quvchi musiqa tinglash, qo'shiq kuylash, cholg'u asboblari ijro qilish jarayonida olgan aniq taassurotlari bilan bimalol ish ko'rish mumkin.

O'qituvchi har xil musiqa faoliyatlari jarayonida: musiqa tinglash, kuylash, bolalar cholg'u asboblari ijro qilish, raqs harakatlari bajarishda o'quvchilarning ijodiy tomondan rivojlanishiga katta e'tibor qaratish lozim. Avvaliga kichik maktab yoshidagi o'quvchilar raqs harakatlari, oddiy cholg'u asboblari ijro qilish bilan bog'liq ijodiy vazifalarni yengil hal qiladilar. Ular o'z ijodlarini har tomonlama o'ylab chiqadilar, sayqallashtiradilar va ifodali qilib takrorlaydilar.

Qo'shiq kuylashda bolalar uchun keladigan ijodiy qiyinchilik (ovoz bilan eshituvning muvofiqlashmasligi) asta-sekin yo'qolib boradi. «kuylamaydigan» bolalar o'zlarini ijodiy imkoniyatlarini harakatlarida bolalar cholg'u asboblari ijrosida kuylovchi bolalar esa qo'shiq kuylashda namoyon qilishlari mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Musiqi darslarining samarali bo'lishi sinfda o'quvchilarni ijodiy faolligini oshirishga ham bevosita bog'liq. O'quvchilarning ijodiy faolligini oshirish o'qituvchining so'z mahoratiga, muloqot qilish san'atiga ega bo'lishni taqozo etadi. O'qituvchi qiziqarli xikoya va suhbat bilan bolalar diqqatini asar mazmuniga, musiqiy obrazlarga jalb etadi. Kompozitorlarning ijodiy biografiyasiga oid xikoyabop qiziqarli voqeya va lavhalardan parchalar keltirish, biron bir asarning yaratilishi tarixini bayon qilish bilan o'qituvchi o'quvchilarning bilish qobiliyatini o'stiradi, musiqa haqidagi bilim doirasini yangi ma'lumotlar bilan boyitadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. SH.Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz Toshkent - "O'zbekiston"-2016.yil
2. Umumiy urta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi 7- maxsus son. Musiqi. «Sharq» matbaa konserni M., 1999 .umki
3. Апраксина О. Методика музыкального воспитания в школе. «Просвещение» М., 1983.
4. Апраксина О. Из истории музыкального воспитания. «Просвещение» М.,1990 .
5. Дмитриева Л. Г. Черноиваненко Н. М. Методика Музыкального воспитания в школе. М.,1989.
6. Кабалевский Д. Б. Музыка в начальных классах. М., 1985.
7. Кабалевский Д. Б. Как рассказывать детям о музыке. «Просвещение» Т.,1989.
8. Nurmatova M. A. «Musiqi o'qitish metodikasi va maktab repertuari» fani buyicha ma'ruza matnlari. Urg., 2007.
9. Omonullaev D., Nurmatov X va boshq. 1- sinfda Musiqi darslari T.,2000.
10. Omonullaev D. Ibragimov O. Yormatov Sh. Музыка. 8- sinf uchun darslik. «O'qituvchi».T. ,1995
11. Omonullaev D. Maktabda Musiqi tarbiyasi metodikasidan leksiylar kursi T.1990.
12. O'zbek maktablarining I - IV sinflari uchun programmalar. «O'qituvch T..1991.

BIOLOG TALABALARNI KASBGA YO'NALTIRILGAN YONDASHUV ORQALI TIL O'QITISH BO'YICHA TAKLIF**ПРЕДЛОЖЕНИЕ ПО ОБУЧЕНИЮ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-БИОЛОГОВ ПОСРЕДСТВОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА****PROPOSAL OF TEACHING LANGUAGE BIOLOGY STUDENTS THROUGH PROFESSIONALLY-ORIENTED APPROACH****Yuldasheva Ma'mura Boqijonovna¹****¹Yuldasheva Ma'mura Boqijonovna**

– Namangan Davlat Universiteti, chet tillar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya

So'nggi yillarda oliy ta'lim sifatini oshirish va mehnat bozoridagi dolzarb talablarni qondirish maqsadida bir qator loyihalar joriy etildi. Mazkur tadqiqot oliy ta'lim, ya'ni Namangan davlat universitetida til o'qitish bilan bog'liq. Oldinga qo'yilishi rejalashtirilgan taklif biologiya talabalariga maxsus mo'ljallangan EAP kursini o'rgatishdir va maqolada maqsadli talabalar va tavsiya etilgan kurs tashkiloti uchun EAP kursining ahamiyati muhokama qilinadi.

Аннотация

В последние в течение нескольких лет был внедрен ряд проектов, направленных на повышение качества высшего образования и удовлетворение насущных потребностей рынка труда. Настоящее исследование также связано с высшим образованием, а именно с преподаванием языков в Наманганском государственном университете. Настоящее предложение, которое планируется выдвинуть, состоит в том, чтобы преподавать специально разработанный курс EAP для студентов-биологов, и в статье обсуждается важность курса EAP для целевых студентов и рекомендуемая организация курса.

Abstract

A number of projects have been introduced in order to increase the higher education quality and meet the urgent demands in the job market in the last few years. The present research is also related to higher education, namely, language teaching at Namangan State University. The present proposal planned to put forward is to teach a specially-designed EAP course to Biology students and the article discusses the importance of EAP course for the target students and the recommended course organisation.

Kalit so'zlar: kasbga yo'naltirilgan o'qitish, nolingvistik mutaxassislik, oliy ta'lim, ehtiyojlarni tahlil qilish.

Ключевые слова: профессионально-ориентированное обучение, неязыковая специальность, высшее образование, анализ потребностей.

Key words: professionally-oriented teaching, non-linguistic specialty, higher education, needs analysis.

INTRODUCTION

In the late 1990s, foreign language education in Uzbekistan ushered its new era due to its increasing importance as the language of international means of communication and globalization. Since then English has become the most common learned foreign language in Uzbekistan and a number of language educational reforms have caused to revise the curricular standards for foreign language teaching (Hasanova & Shadieva, 2007). One of them is the State Educational Standards (SES) developed by the Ministry of Public Education in 1998 and this legislation brought a number of changes in foreign language education such as a gradual alteration from traditional grammar translation method (GTM) to communicative language teaching (CLT) as a result, students can formulate both linguistic knowledge and communicative competence in their language learning. Matskevich (2002) notes that CLT has been maintained by both local and international English teachers as the major new approach in English education in Uzbekistan. In 2012 the Common European Framework of Reference (CEFR) was implemented in Uzbekistan as a framework for teaching, learning, and assessing languages. CLT employed within CEFR is much more different than grammar-translation method (GTM) to language teaching that language teachers are accustomed to in Uzbekistan. Although great improvement has been made in language education so far, there are still problems and challenges that our schools and higher education are facing these days.

MATERIALS AND METHODS

As Kheng and Baldauf (2011) stated, “for language planning to be effective, and to understand how those effects work, there is a need to examine activities at a local or micro level.” For this reason, the initial plan is to implement the present proposal in small scale, which is to experiment it with only Biology students at Namangan State University, and after having obtained targeted results, the following plan is to adapt and expand the implementation with the ESP students of other different specialized fields in higher education. In fact, Biology students at Namangan State University study an EFL course for only one year (mostly at the first year of their study) and the primary goal of this course is to help the students to increase their level from B1 into B2 level, which is set by State Education Standards for Higher Education. However, most EFL instructors have to begin teaching English to Biology students from A1 or A2 level and develop general English of these students. The reason for this is that their language proficiency levels are often lower than expected (B1) since they do not take an English exam when they enter the university. Therefore, the EFL course can serve them as a General English learning course.

On the other hand, while researching the field, I have questioned whether this EFL course is able to meet all the needs of these learners and held a survey among the students and the teachers of Natural Science Department.

DISCUSSION

According to the results of the survey, the large proportion of learners need to learn English not only for just entertainment, travelling and obtaining language proficiency certificates, but also, most importantly, for their professional development. They admitted that they would have to read English materials which could not be found in their L1 in order to enrich their knowledge in their specialized field. Furthermore, most of them planned to do research in their area, write and publish articles in foreign outlets. The findings have also revealed that the EFL course is not enough for these learners and there is something “missing” or “gap” to address all of these learners’ needs. Admittedly, the latest researches emphasize that academic English is a dominant language in all international scientific domains such as publishing, information gathering, and formal and informal writing. Furthermore, most scientists and researchers think that their discoveries and findings make a way for an international audience and have a larger influence only by publishing them in English (cited in Kheng & Baldauf, 2011, p. 960). As a result, this requires almost all candidates who want to build a successful scientific career to be competent in mostly English academic writing and reading skills. The LPP Proposal the researcher is putting forward is aimed at addressing the present issue and bridging the “gap” by providing the fourth-year students with a specially-designed EAP course that focuses on mostly academic reading and writing, and includes 60 lessons for one academic year.

The present project aims at senior students in Natural Science Department as they are mature enough to realise the importance of professional development in Biology and their general English is developed through EFL classes at the first or second year of their study. There are 5 groups of fourth-year Biology students and each group includes 30-32 students. It should be noted that each group is divided two sub-groups to teach language classes. I collected the statistics of EFL teachers and fourth-year students are as follows:

<i>Fourth-year students</i>	158
<i>Teacher with C1</i>	4
<i>Teacher without any level certificates</i>	2

The project lasts two years to complete. In the first year, 3 groups (6 sub-groups) will be used as experiment groups and the other 2 groups as control groups (4 sub-groups) to see the influence of the projected course. In addition, the drawbacks and weaknesses will be identified to make improvement for the following year of the project with all groups of new senior students.

While setting the goals and objectives, the findings from the researches on teaching English for Specific Purposes (ESP) around the world have also been taken into consideration (Shraiber & Ovinova, 2017; Abu-Melhim, 2013; Ibrahim, 2010). As Kaiser (2018) suggested, the goals and objectives have been closely linked to the context. The primary goal of the present proposal is the following:

- To encourage Biology students to do research at international level by improving their academic reading and writing skills in English.

The objectives to achieve the goal of the project are as follows:

- Collaborating British Council in terms of curriculum development, syllabus design and lesson materials;
- Employing the instructors who have enough experience to teach the course;
- Implementing appropriate and effective approaches such as CLT and CLIL;
- Creating learner-friendly atmosphere inside and outside the classroom;
- Organizing in-service teacher training education for those who lack experience and knowledge for the course.

There are several state policies that mandate foreign language learning and teaching in higher education. First, National Program of Preparing Cadres aims at preparing specialists who must know several foreign languages in order to correspond to the current political, economic, and social needs of the country. Secondly, the Resolution of the Cabinet of Ministers in Uzbekistan on May 19, 2021 "On Measures for the Effective Organization and Popularization of Foreign Languages Studies" states that higher educational institutions must create necessary conditions for their students to acquire foreign languages, leading to increasing their potential and competitiveness in the labour market.

On the other hand, according to State Education Standards for Higher Education which was updated in 2021 by Ministry of Higher Education, the requirements for Graduates of Non-linguistic Undergraduate Programmes are to be able to work with foreign literature in their specialized fields and write coherent scientific articles as well as writing well-structured professional essays and reports in their specialization. In addition, graduates must have the ability to understand authentic texts related to their major, special vocabulary and terminology: for instance, extracts from texts, reports and scientific and specialty literature (Azizova, 2014). In addition, the resolution № 610 made by the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan in 2017 and Presidential Decree № 5117 issued in 2021 emphasize the importance of teaching foreign languages in Higher Education and prepare competitive specialists in all specialized fields. Thus, all the legislations cited above require making changes to current undergraduate program of Higher Education.

Furthermore, professional literature states that the role of English is of great importance in many vocational and professional domains all around the world. In academic activities, English is viewed as the lingua franca for academics, like people in many professional and vocational fields. Since the ultimate aim of the project is to encourage and support Biology students to do research internationally in their domain, most studies suggest teaching English for Academic Purposes (EAP) to achieve this goal (Charles & Pecorary, 2016). In terms of dealing with the challenges, Ibrahim (2010) suggests student-centered approach to deal with the difficulties to develop the students' competency in English language in their specialization.

Thus, the recommendations cited above provide a clear direction for addressing challenges in the present LPP proposal and address the needs of Biology students.

In terms of the timeline, organising this course that will bring expected outcomes will take approximately two years and three months. The division of the suggested time is as follows:

Initial 3 months	Preparation for the implementation: the teachers will be trained to teach the EAP course; the course curriculum and syllabus will be developed by the help of experts; piloting groups will be identified; necessary facilities will be created.
Phase 1 (year 1)	Piloting year of the implementation: 3 groups (6 sub-groups) will be used as experiment groups and the other 2 groups as control groups (4 sub-groups) to see the influence of the projected course. In addition, the drawbacks and weaknesses will be identified to make improvement.
Phase 2 (year 2)	Expanding year of the implementation: the project will be expanded with all groups of senior Biology students. The results of the project will be assessed based on students' academic performance and the survey at the end of the course.

Target language

Charles and Pecorary (2016) point out that needs analysis is central to EAP courses and is also related to the development of the course materials. Considering the needs of Biology students, the primary focus is on developing learners' academic reading and writing skills. The students are supposed to learn how to work with academic language and terminology in their specialized area and use it accurately and appropriately while writing research papers and professional reports. Additionally, relevant speaking skill can be integrated in certain topics. For instance, learners will be taught how to present a research paper at a conference.

Assessments

According to Kaiser (2018), assessment for an academic setting is advised to provide in an LPP proposal. Throughout the course, the students will be assessed through criterion-referenced assessments by the teachers in order to make sure whether the objectives of the lessons and the course have been achieved. As continuous assessment, the students will be assessed through presentations, article discussion, peer-review tasks, draft articles and reflections. At the end of the course, the students are supposed to write an article which is intended to publish in one of the foreign outlets as Key Assessment.

CONCLUSION

Regarding with the productivity of the project, the surveys will be conducted among the students and teachers at the end of the course during two years of the project. In conclusion, the EAP project has given Biology students in Uzbekistan the opportunity to encourage them to do research at international level and we believe this newly-acquired knowledge is so invaluable to find solutions to some other challenges related to language teaching and learning in our country.

REFERENCES

1. Abu-Melhim, A. (2013). Exploring the historical development of ESP and its relation to English language teaching today. *European Journal of Social Sciences*, 40(4), 615–627.
2. Charles, M. and Pecorary, D. (2016). *Introducing English for Academic Purposes*. NY. Routledge.
3. Hasanova, D. (2007). Teaching and learning English in Uzbekistan. *English Today*, 23(1), 3–9.
4. Hasanova, D., & Shadieva, T. (2007). *Implementing communicative language teaching in Uzbekistan*. TESOL Quarterly, 42(1), 138–143.
5. Ibrahim, A. M. (2010). ESP at the tertiary level: Current situation, application and expectation. *English Language Teaching*, 3(1), 199–204.
6. Kaiser, D. (2018). Growing Your Own Onion: Teachers as Writers of Language Planning and Policy Proposals (draft article)
7. Kheng, C.C.S. & Baldauf, Jr., R.B. (2011). Micro language planning. In E. Hinkel (Ed.), *Handbook of research in second language teaching and learning: Volume 2* (936-951). New York: Routledge.
8. Matskevich, L. 2002. *New trends in teaching English in Uzbekistan*. Retrieved December 10, 2005.
9. Shraiber, E. G., & Ovinova, L. N. (2017). CLIL technology as an innovative method to learn foreign languages at university. *Bulletin of the South Ural State University. Ser. Education. Educational Sciences.*, 7(2), 82–88. <https://doi.org/10.14529/ped170208>
10. Zhao, S. (2011). Actors in language planning. In E. Hinkel (Ed.), *Handbook of research in second language teaching and learning: Volume 2* (905-923). New York: Routledge.

GLOBAL EKOLOGIK MUAMMOLAR: SHAXS DUNYOQARASHI VA MILLIY QADRIYATLARI TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR

ГЛОБАЛЬНЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ: ИЗМЕНЕНИЯ В СИСТЕМЕ ЛИЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

GLOBAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS: CHANGES IN THE SYSTEM OF PERSONAL WORLDVIEW AND NATIONAL VALUES

Qandov Bahodir Mirzayevich¹¹Qandov Bahodir Mirzayevich

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti Miilliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi kafedrası v.b. dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada, tabiatni muhofaza qilish, uning resurslaridan oqilona foydalanish bilan bog'liq ekologik qadriyatlarning shaxs dunyoqarashidagi o'rnini va ularni yosh avlod ongiga singdirish masalalari yoritilgan. SHuningdek maqolada, globallashuv jarayoni barcha sohalarda bo'lgani kabi ekologik sohada ham odamlar, ularning guruhlari, ijtimoiy jamoalari, umuman jamiyat a'zolari ongida qaror topgan qadriyatlar tizimida ekologik dunyoqarash fenomenining o'rnini va ahamiyatini turlicha izohlanayotganligi tahlil qilingan.

Аннотация

В данной статье освещается роль экологических ценностей, связанных с охраной природы, рациональным использованием ее ресурсов в мировоззрении личности и вопросы усвоения их в сознании подрастающего поколения. В статье также анализируется, как в процессе глобализации во всех сферах по-разному интерпретируется в экологической сфере роль и значение феномена экологического мировоззрения в системе ценностей, сложившихся в сознании людей, их групп, социальных общностей и членов общества в целом.

Abstract

This article highlights the role of environmental values associated with the protection of nature, the rational use of its resources in the worldview of the individual and the issues of instilling them in the minds of the younger generation. The article also analyzes how, in the process of globalization in all spheres, the role and significance of the phenomenon of ecological worldview in the system of values that have developed in the minds of people, their groups, social communities and members of society as a whole are interpreted differently in the environmental sphere.

Kalit so'zlar: tabiat, globallashuv, ekologiya, dunyoqarash, qadriyat, milliy qadriyatlar, ekologik dunyoqarash, shaxs dunyoqarashi, ijtimoiy borliq, ijtimoiy ong, global muammolar, global ekologiya muammolari.

Ключевые слова: природа, глобализация, экология, мировоззрение, ценность, национальные ценности, экологическое мировоззрение, личностное мировоззрение, общественное бытие, общественное сознание, глобальные проблемы, глобальные экологические проблемы.

Key words: nature, globalization, ecology, worldview, value, national values, ecological worldview, personal worldview, social life, public consciousness, global problems, global environmental problems.

KIRISH

Jahon hamjamiyati global iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, texnologik hamkorlikning yangi bosqichiga o'tmoqda, bu dunyo ekologik manzarasini belgilovchi mezonlar va transformatsiya jarayonlarining o'zaro mushtarakligi, global muammolar mazmunini va xarakterini belgilamoqda. "Bugungi kunda tobora keskin tus olayotgan ekologik xatarlar ham barqaror taraqqiyotga jiddiy tahdiddir. Jumladan: Orol muammosi global miqyosdagi ekologik va gumanitar halokatdir" [1, 310-311]. Insoniyat global muammolar girdobida yashamoqda. "Biz bugun insoniyat taraqqiyotining, ta'bir joiz bo'lsa, keskin burilishlar ro'y berayotgan tarixiy bosqichida yashamoqdamiz.

Keyingi yillarda Yer yuzida keskin geosiyosiy o'zgarishlar ro'y berdi, xalqaro miqyosda xavfsizlik va barqarorlik tizimi izdan chiqmoqda. Globallashuv jarayonining tobora shiddatli tus olishi nafaqat insoniyat imkoniyatlarini kengaytirmoqda, balki ziddiyatlarning keskinlashuvi, rivojlangan va qoloq davlatlar o'rtasidagi tafovutning o'sishiga olib kelmoqda. Buning oqibatida tinchlik va barqarorlikka raxna solayotgan, mohiyati va ko'lamiga ko'ra transmilliy xususiyatga ega

FALSAFA

turli xatti-harakatlar sodir etilmoqda" [2, 33], - deb uqtiradi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

Globallashuv jarayoni barcha sohalarda bo'lgani kabi ekologik sohada ham odamlar, ularning guruhlari, ijtimoiy jamoalari, umuman jamiyat a'zolari ongida qaror topgan qadriyatlar tizimida ekologik dunyoqarash fenomenining o'рни va ahamiyatini turlicha izohlanashga olib kelmoqda. Zero, tabiatni muhofaza qilish, uning resurslaridan oqilona foydalanish bilan bog'liq hamda ekologiya sohasidagi inson huquqlarini himoya qilish masalalari dolzarb muammodir. Har qanday tarixiy davrda jamiyatning ma'naviy-ruhiy tiklanishi insonning erga va uning boyliklariga bo'lgan munosabatini o'z ichiga olishi lozim. Bunda ijtimoiy munosabatlar tizimida shaxs ekologik sifatlarini mushtaraklashtirgan ekologik dunyoqarashini shakllantirishni kun tartibiga qo'yish etarli emas, balki insonning tabiatni muhofaza qilish his-tuyg'ularini tarbiyalash, ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, bu sohadagi amaliy tajribalarini chuqurlashtirish vazifalari bilan bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimiz hamda mintaqada inqirozli ekologik vaziyatni sog'lomlashtirish muammolarini kompleks hal etish uchun: davlat organlari, jamoat birlashmalari, fuqarolik jamiyati institutlari va fuqarolarining sa'y-harakatlarini birlashtirish va safarbar qilishni taqozo qilmoqda. Sog'lom atrof-muhit muhofazasi davlatimiz, jamiyatimiz va har bir fuqaroning vazifasi bo'lishi lozim. Bunday sharoitda ekologiya bilan bog'liq milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash hamda ularni takomillashtirish xususiyatlarini o'rganish zarurati tug'ilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review)

Ekologik dunyoqarash shakllanishini o'rganishning umumfalsafiy masalalari tarixiy yozma manba «Avesto»da nisbatan sistemalashgan. Shuningdek, islom dini manbalari «Qur'oni Karim» va «Hadisi sha'rif»dagi ilohiy o'git va aqidalar ekologik dunyoqarash tadqiqotining ma'naviy ildizlarini, manbalarini tashkil qiladi. Markaziy Osiyolik mashhur mutafakkirlar va davlat arboblari bu masalalarga o'ziga xos tarzda yondashganlar. Jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Yusuf xos Xojib, Ismoil Al-Buxoriy, Amur Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, So'fi Olloyor, Ahmad Donish va boshqalarning, keyinchalik esa jadid ma'rifatparvarlari qoldirgan boy ilmiy merosda ham bu masalalar o'zining aksini topgan.

Ekologik muhitning inson turmush-tarzi, salomatligiga ta'siri, uning ijtimoiy oqibatlar kabi masalalar dunyo olimlaridan K.Yung, D.Feydimen, G.Freyger, I.L.Andreev, L.N.Gumilyov, L.N.Kogan, N.Moiseev, N.I.Kukova, T.A.Akimov, V.V.Xoskin, A.A.Melkumova, B.A.Afanosev, S.V.Belov va A.V.YAblokovlar tadqiqotlarida jiddiy o'rganilgan.

Ekologik dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirishda ijtimoiy-siyosiy omillarning roli, ekologik munosabat va ongning ijtimoiy-tarixiy jarayonlar bilan aloqadorligi, ularning ijtimoiy-falsafiy muammolari: E.Xoshimova, Z.Abdullayev, S.Mamashokirov, H.Yu.Salomova, Yu.Shodimetov, A.Choriev, M.Eshmatov, A.Ahmedov va boshqa olimlar tomonidan ekologik borliqning inson salomatligiga, sog'lom, jismonan baquvvat naslni tarbiyalashga, sog'lom turmush tarzini shakllanishiga ta'sirining muayyan tomonlari tadqiq qilingan. Ushbu tadqiqotlarda zamonaviy globallashuv sharoitida shaxs ekologik dunyoqarashini yuksaltirish xususiyatlari, imkoniyatlari maxsus tadqiq etilmagan. Bu shaxs ekologik dunyoqarashini shakllantirishda milliy qadriyatlarning o'рни va ahamiyatini fundamental tadqiq etish borasida jiddiy ilmiy izlanishlar olib borilishini talab etmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Jamiyat ma'naviy qadriyatlari tarkibida ekologik dunyoqarashni shakllantirish va rivojlantirish qonuniyatlarini o'rganishning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy, mafkuraviy ta'limotlarga metodologik asos bo'lish imkoniyatlari bilan izohlanadi. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning global ekologiya muammolarini hal etish borasida respublikamizda amalga oshirilayotgan tadbirlari, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish borasidagi qaror va farmonlari, insonning ijtimoiy himoyasiga yo'naltirilgan fikr-mulohazalari va ilmiy-nazariy xulosalari ushbu tadqiqotning normativ va nazariy asosi bo'ldi.

Shaxs ekologik ongi, moddiy va ma'naviy madaniyati darajasi, uning tabiatni muhofaza qilish sohasidagi amaliy faoliyati, emotsional his-tuyg'ulari, faolligi va mas'uliyati – jamiyat real ekologik voqeligidan kelib chiqqan va uni ifodalaydigan dunyoqarash shakllarinining ma'naviy-madaniy asoslarini rivojlantirish xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ekologik dunyoqarashning tarixiy genezisi jamiyat tarixining ilk bosqichlaridan boshlab hozirgacha inson ekologik dunyoqarashiga qadriyatiy munosabat ikki tipga ajratib kelingan. Birinchisi – antropogen faoliyat natijasida o'zgartirilgan moddiy borliqqa, tabiat narsa va hodisalarini biosfera ekologik muvozanati qonunlariga, inson ehtiyojlari va manfaatlariga mos tabiiy atrof-muhit muhofazasiga qadriyat maqomidagi munosabat. Bunga shaxs va jamiyat ijtimoiy-ekologik munosabatlari doirasiga tortilgan tabiatni muhofaza qilishning texnik-texnologik, tashkiliy faoliyatlari kiradi va ular moddiy ekologik qadriyatlar sifatida e'tirof qilingan. Ikkinchisi – inson ekologik yoki antieologik faoliyatini baholash mezonlari va usullari, vositalari majmuasini tashkil qilgan ma'naviy ekologik qadriyatlardir. Ular ijtimoiy ong shakllarining normativ-baholash funksiyasini: tasavvurlar, maqsadlar, ideallar, loyihalar, ta'qiqlar, talablar, majburiyatlar, baholar, yo'l-yo'riqlar, ko'rsatmalar bo'lib inson ekologik faoliyati mo'ljallarini, istiqbollari belgilashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, ekologik dunyoqarashning aksiologik funksiyasi, bir tomondan, inson faoliyatini muvofiqlashtirishi, boshqarishi bilan aksiologik ahamiyatga ega. Bunda masalaning prakseologik jihat, ekologik faoliyatdagi qadriyatga oid bilish jarayoni uzviyligini va ularning mustahkam aloqadorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, ekologik dunyoqarashning gnoseologik, ruhiy-emotsional jihatlar inson amaliy faoliyatida turli ijtimoiy munosabat loyihalari, xatti-harakat dasturlarining o'zaro bog'lanish imkoniyatlarini tushunishga imkon beradi.

Bulardan tashqari, umuman dunyoqarash, xususan ekologik dunyoqarash individning tabiatni muhofaza qilishga doir ma'naviy va amaliy faoliyatini tartibga solish (regulyativ) jihatlarini o'z ichiga oladi. Bunday tartibga soluvchi jihatlar inson ongiga, hayot tarziga: afsona, din, ilmiy, falsafiy va boshqa ma'naviy qadriyatlar orqali singdiriladi.

Ekologik dunyoqarashning aksiologik va gnoseologik yo'nalishlarini uyg'unlashtirishni tartibga solishda ishonch va e'tiqod komponenti muhim rol o'ynaydi. Zero, shaxs va jamiyat ekologik faoliyati natijalariga ishonch, e'tiqod, dunyoviy bilimlar va qadriyatlarning inson dunyoqarashiga singdirilishi va mustahkamlanishi, tabiat muhofazasiga oid o'zlashtirilgan g'oyalar haqiqiylikiga imon keltirishdir.

Ekologik dunyoqarashga oid turli qarashlar va bilimlar tizimi haqiqatligiga insonning ishonchi va e'tiqodi xarakteri, uning ijtimoiy qadriyatlari va ideallarini amalga oshirish harakatiga tayyorligi kabi tomonlar o'zaro muvofiqlashadi. Lekin ishonch hamma vaqt ratsional va irratsional bilimlarga asoslangan bo'lsa ham, u e'tiqodga aylanishi ham, aylanmasligi ham mumkin[3].

Ishonch va e'tiqod bilimni amaliyotga o'tkazuvchi, transformatsiya jarayonining asosiy zvenosidir. Bilim qat'iy ishonch va e'tiqodga aylanganda, u dunyoqarash elementi hisoblanadi. Shuning uchun, aksariyat hollarda dunyoqarashni inson ishonchi va e'tiqodi yig'indisi ham deyishlarida muayyan asos bor. Zero, insondagi qat'iy ishonch va e'tiqod, dunyoqarash komponenti sifatida, unga hayotda to'g'ri yo'l topishga yordam beradi, murakkab vaziyatlardan chiqishga ko'maklashadi.

Ekologik dunyoqarashning aksiologik tomoni – tabiatni muhofaza qilish sohasida shaxs va jamiyat faoliyatini tartibga solishga oid jihatlar: xatti-harakat, muloqot va ishonchni o'z ichiga oladi. Boshqacha qilib aytganda, inson ekologik dunyoqarashi tarkibi: bilimlar, qadriyatlar, ishonch va e'tiqodning o'zaro bog'liq zvenolaridan, ularning o'zaro aloqadorligidan tashkil topadi.

Tarixdan ma'lumki, qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida amal qilgan ekologik qadriyatlar tizimi ming yillar mobaynida, deyarli o'zgarishsiz qolgan. Buning ustiga ekologik dunyoqarashlar tarkibida diniy motivlar ustuvorlik qilgan. Masalan, Qadimgi Hindiston va Xitoy falsafiy ta'limotlarida qadimiy dinlarning animizm va animatizm xususiyatlari, dunyoviy dinlarda zardo'shtiylik ta'limoti ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan.

Umuman, qadimgi Sharq dunyosida tabiat hodisalarini mutlaqlashtirish, ularga sajda qilish va hodisalarini oliy qadriyat deb tan olishga muvofiq ravishda, "konservativ" ekologik dunyoqarash va ijtimoiy munosabatlar tizimi turg'un saqlanib qolgan. Natijada, ularga asoslanuvchi tabiatni antropogen va antropotexnogen o'zgartirish jarayoni Sharqda G'arb jamiyatlaridan nisbatan orqada qolishga olib kelgan.

Sharqdan farqli ravishda antik Gretsiya, Rim, keyinroq esa Evropa uyg'onish davrida dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo, dengizchilik intensiv taraqqiy etdi. Natijada bu hududlarda ekologik qadriyatlarga mos faoliyat sohalarida muayyan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Xususan, xo'jalik faoliyatining rivoji tabiat narsa va hodisalarini ilohiy deb hisoblashdan chekinishga olib keldi. Tabiat

FALSAFA

va xudolar bir-biridan ajratildi va tabiat buyumlariga merkantil-utilitar qadriyat sifatida munosabat kuchaydi va “inson – barcha narsalarning mezon” sifatida qabul qilindi.

Bu tabiatning ahamiyatini, uning inson ehtiyojlarini qondirish va manfaatiga mos kelishi nuqtai nazaridan bu qoida Rim imperiyasida ustuvor mavqega ega bo'ldi. Ekologik faoliyatda ham, bir tomondan, utilitar qadriyatlarning hatti-harakatlar mazmunini belgilovchi omiliga aylanishi tabiatni qayta ishlovchi texnik qurilmalar, texnologiyalar rivojini ta'minladi. Ikkinchi tomondan, shaharsozlik, yo'l qurilishi, kanallar bunyod etilishi, harbiy texnika, kemasozlik jadal rivojlanishiga qaramasdan O'rta asrdagi diniy g'oyalar hukmronligi tabiatni shafqatsiz ekspluatatsiya qilinishini kamaytirdi.

Lekin kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari tabiatni yana utilitar qadriyatga aylantirishi va unga merkantil munosabatni tiklashi natijasida, tabiat kuchli antropotexnogen ta'sir bosimi ostiga tushdi. Buning hozirgi global ekologik inqirozga va ayanchli vaziyatga olib kelganini biz o'z boshimizdan kechirmoqdamiz.

Masalaning mohiyatidan kelib chiqsak, shaxs yoki jamiyatning ekologik madaniyati ham, ularning ekologik dunyoqarashi ham, ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong tizimlarining o'zaro aloqadorligida shakllanishi ma'lum bo'ladi.

Yer yuzidagi hozirgi ekologik vaziyat turli madaniyatlarda tabiat muhofazasiga munosabatning qandayligini o'rganish masalasini dolzarb vazifa darajasiga ko'tardi. Umuman olganda, “madaniyat” termini dastlab yerga, moddiy narsalarga ishlov berishni anglatganligi bois, bu tushuncha mazmunida ekologik ijtimoiy faoliyat aks etishini ham esdan chiqarmasligimiz kerak.

Shu ma'noda inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni garmonik tashkil etish uchun, barcha tipdagi madaniyatlar mazmunidagi ekologik qadriyatlardan unumli foydalanishni ta'lim va tarbiya tizimlarining muhim vazifasi qatoriga kirishi lozim. Bu bir tomondan, dunyo xalqlari ekologik madaniyatlari rivojiga, integratsiyasiga va dunyoqarashi transformatsiyasiga hissa qo'shsa, ikkinchi tomondan, global va keskinlashayotgan ekologik vaziyatni yumshashiga, pirovardida uning yechimiga olib keladi.

Bu yo'nalishlarda turli madaniyatlar simbiozi (grek tilida – symbiosis – birga yashashi), sintezi, integratsiyasi natijasida, nisbatan universal umuminsoniy ekologik dunyoqarashni shakllantirish mumkin. Chunki turli-tuman yo'nalish, shakl va tipdagi madaniyatlarning tabiat muhofazasiga ijobiy yondashuv tajribalari tizimlashuvi ekologik ilmiy dunyoqarashga asos bo'ladi va qadriyat maqomiga ega. Masalan, G'arb madaniyatida ratsionallikning hissiylikka nisbatan ustuvorligini e'tirof qilishni, Sharq madaniyatida esa, ma'lum ma'noda, uning aksi – irratsionalistik munosabat mutlaqlashganligini ko'ramiz.

Vaholanki, ularning oqilona murosas va muvozanat nuqtasini topish, ham ekologik, ham umumfalsafiy jihatdan muhim nazariy-metodologik vazifa sanaladi. Shu ma'noda, ularni ekologik maqsad va ehtiyojlarga ko'ra o'zaro sintezlashtirish, integratsiyalashtirish – “tabiat-jamiyat-inson” tizimi munosabatlarini o'zaro muvofiqlashtirish imkoniyati hisoblanadi.

Umuman madaniyat tizimida ekologik madaniyat, bir tomondan, ijtimoiy faoliyatining mahsuli, natijasi bo'lsa, ikkinchi tomondan, shaxs dunyoqarashi sifatida bu faoliyatni rivojlantirishning asosidir. Ya'ni sabab va oqibat birligi namoyon bo'ladi. Lekin har bir millatning individual-mental xususiyatlari, ekologik, iqtisodiy, axloqiy, huquqiy va boshqa madaniyatlaridagi umumiy va farqli jihatlar ekologik dunyoqarashida: ratsional va irratsional, emperik va nazariy tomonlar birligi tarzida namoyon bo'ladi[4].

Umumlashtirib aytganda, jamiyat ma'naviy qadriyatlari tizimida ekologik madaniyat va dunyoqarash maqomini ijtimoiy munosabatlar kompleksidan, ularning ratsional va irratsional, emperik va nazariy jihatlar birligidan tashqarida tasavvur qilib bo'lmaydi.

Ekologik madaniyat, tor ma'noda, insonning tabiat bilan birligini tiklashga qaytishdan iborat. Bu jarayonda, ma'naviy madaniyatning barcha sohaları katta rol o'ynaydi. Ya'ni ekologik dunyoqarash darajasi tabiatga ma'naviy-madaniy munosabat kompleksligiga va sistemaliligiga bog'liq bo'lib, jamiyat ekologik barqaror rivojlanishiga asos bo'ladi.

Har qanday jamiyatning rivojlanish darajasi va tipi, inson va tabiiy muhit o'zaro munosabatlarini uyg'unlashtirishda namoyon bo'ladi. Bu esa kishilar dunyoqarashida tabiatga nisbatan: yaxshilik, ezgulik, ijobiylik, progressivlik va shu kabi ekologik tasavvurlar ob'ektini ham tubdan o'zgartirishni taqazo etadi. Shu nuqtai nazardan “ekologik madaniyat – boshqa barcha ijtimoiy tizimlar singari dialektika qonunlari asosida rivojlanadi, unda ham yangi – progressiv va

eski – regressiv hodisalar mavjud bo'lib, ular o'rtasida doimiy kurash ketadi. Demak, ekologiya yangi va eski, ijobiy va salbiy, foydali va zararli hodisa hamda voqeliklarning muntazam almashib turish ob'ektidir"[5, 65].

Shu ma'noda, shaxs ekologik madaniyati va ekologik dunyoqarashi o'zaro nisbatida farq, tafovut va umumiyliklar, quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

- ekologik madaniyat ekologik dunyoqarashga nisbatan barqaror bo'lib, tasavvurlar, qadriyatlar, urf-odat va an'analar mushtarakligi va integratsiyaga moyilligi, uning mazmunini, mohiyatini tashkil etadi;

- ekologik dunyoqarash muayyan shaxs amaliy faoliyati, bilimi, tajribasi, tabiatga munosabati tabiiy-ijtimoiy jarayonlarga hamohang rivojlanishi bois ekologik madaniyatga nisbatan dinamik o'zgaruvchidir.

Ekologik madaniyat tabiat va jamiyat munosabatlarini oqilona boshqarish uchun ekologik nazariy bilim va amaliy ko'nikmaga ega bo'lish, o'z kasbi, salohiyati doirasida ishlab chiqarishni ekologiyalashtirishga xizmat qiladi. "Eng muhim masala - aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Albatta, bunday muammolarni faqat ma'muriy yo'l bilan hal etib bo'lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin"[1, 318].

Umuman, shaxs ekologik madaniyati va dunyoqarashidagi o'zaro nisbat, farq va tafovutlarga qaramay, bu ikki tushunchani shakllantirishda kishilar ruhiyati va jamiyatda etilgan ijtimoiy-ekologik maqsad, ehtiyoj, mas'uliyat, majburiyat belgilovchi ahamiyatga egaligini V.O.Levinskaya quyidagicha asoslaydi: "Ekologik madaniyat – bu tabiat ne'matlarini o'zlashtirishga oqilona ijodiy yondashuv bo'lib, ushbu jarayonda ekologik qadriyatlarni yaratish, taqsimlash va undan foydalanishga mas'uliyatli munosabat yuzaga keladi"[6, 11].

Darhaqiqat, bu ko'rsatkichlar tabiat, jamiyat va shaxs munosabatlarini uyg'unlashtirishning asosiy omili sifatida dolzarb ahamiyat kasb etib, kishilarda ekologik madaniyatni yuksaltirish, davlat siyosati darajasida vazifalardan biriga aylangan. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev aytganidek, "Eng muhim masala – aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Albatta, bunday muammolarni faqat ma'muriy yo'l bilan hal etib bo'lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin"[2, 570].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, ekologik madaniyat insonning tabiiy borliqqa sub'ektiv munosabati hisoblanib, atrof-muhitni muhofaza qilish ehtiyojini anglashida, ekologik xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf qilish imkoniyatlarini, usul-vositalarini qidirib topishda namoyon bo'ladi. Shu tarkibiy qismlarni o'zida mujassamlashtirgan insonda, ma'lum ma'noda ekologik dunyoqarash, ilmiy ekologik tafakkur, ijtimoiy ekologik faollik va mas'uliyat, o'z-o'zini ekologik baholash va nazorat qilish kabi hislatlar shakllangan deyish mumkin. Xullas, tahlil etilgan masalalarni umumlashtirib quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- ma'naviy-madaniy qadriyatlar tizimidagi ekologik dunyoqarashga daxldor tarixiy, gnesologik va ijtimoiy-amaliy manbalarni shaxs ekologik madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirilishi muhim metodologik va amaliy ahamiyatga ega;

- ekologik madaniyatning ekologik dunyoqarash bilan o'zaro nisbati, farqi, o'xshashligi ilmiy-nazariy tahlili doirasida bu ikki tushunchaga ta'sir etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlarning xususiyatlari aniqlashtirilishi zarur;

- shaxs ekologik dunyoqarashi shakllanishida: ekologik idrok, tasavvur, tushuncha va tafakkur muhim sub'ektiv omillar bo'lib, ularni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar bilan aloqadorlik nuqtai nazaridan normativ-aksiologik tomonlarini fundamental tarzda o'rganish muhim ahamiyatga ega;

- ekologik milliy qadriyatlarning ahamiyatini kuchaytirish va maqomini mustahkamlashda madaniyatlar ekologiyalashuvi va umuminsoniy maqomga ega bo'lishi, global ekologik muammolar echimini topishda muhim sub'ektiv omil rolini bajaradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev SH.M. Yangi O'zbekiston – taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B.440.
2. Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T.1. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B.570.

FALSAFA

3. Kandov B.M. (2021). [Problems of Global Ecology and Socio-Natural Environment](#) // International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences. – pp. 182-186.
4. Kandov B.M. Ikramov R.A. (2021). [The Role of Education and Upbringing in the Formation of a Harmonious Personality in the Process of Globalization](#) /Journal of Ethics and Diversity in International Communication. – pp. 33-37.
5. Maxmudova SH.L. Ekologicheskaya kultura kak faktor gumanizatsii otnosheniya obshchestva k prirode. Dissert. na soiskanii uchen. step. kand. filos. nauk. – Tashkent. 1994. – S. 65.
6. Levinskaya V.O. Ponyatie, struktura i funktsii ekologicheskoy kulturi. Diss. uch. step. kand. filos. nauk. – Tashkent: 2000. – S.11.

KIBERMAKONDA MAVJUD O'ZIGA XOS TAHDIDLAR

UNIQUE THREATS EXISTING IN CYBER SPACE

КОНКРЕТНЫЕ УГРОЗЫ СУЩЕСТВУЮЩИЕ В КИБЕРПРОСТРАНСТВЕ

Berkinov Oybek Toxir o'g'li¹¹Berkinov Oybek Toxir o'g'li

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada kibermakon tushunchasining nazariziy-metodologik asoslari yoritilgan. Kibermakonda mavjud tahdidlar qiyosiy jihatdan tahlil qilingan va xalqaro maydonda kibertahdid muammosi yuzasidan qilingan nazariy va amaliy ishlar o'rganilgan.

Аннотация

В данной статье рассмотрены теоретико-методологические основы понятия киберпространство. Сравнительный анализ существующих угроз в киберпространстве и изучение теоретических и практических работ по проблеме киберугроз на международной арене.

Abstract

This article describes the theoretical and methodological foundations of the concept of cyberspace. Existing threats in cyberspace are comparatively analyzed and the theoretical and practical work done on the problem of cyber threats in the international arena is studied.

Kalit so'zlar: kibermakon, kibertahdid, axborotlashuv, elektron dunyo, kiberhujum.

Ключевые слова: киберпространство, киберугроза, информатизация, электронный мир, киберзапугивание.

Key words: cyber space, cyber threat, communication, electronic world, cyber attack.

KIRISH

Kibermakon ham insoniyat tamadduni uchun misli ko'rilmagan qulayliklar, imkoniyatlar berishi bilan birgalikda, turli xafv-xatarlarning avj olishiga ham sabab bo'lmoqda. Chunki, cheksiz-chegarasiz mazkur vosita bugun buzg'unchi kuchlarning asosiy quroli va g'oyalarini targ'ibot qiluvchi qurol vazifasini ham bajarmoqda.

Afsuski, "elektron dunyo" turli siyosiy kuchlar uchun o'zlarining terroristik, ekstremistik tashviqotlar va g'oyalari, o'z qarashlarini ommaga targ'ib qilish, har xil jinoiy to'dalar faoliyatlarini amalga oshirish yo'lida asosiy qurol sifatida foydalanishmoqda. Yirik salbiy kuchlarning internet tarmog'ida o'zlarining mafkuraviy maydonlarini yaratib, internetda keng qamrovli axborotli terror – "elektron jihad" olib borayotgani, global va mintaqaviy xavfsizlikka nisbatan yangi tahdidlar, muammolar paydo qilayotganlari dunyo mamlakatlari oldida axborot xavfsizligini ta'minlash muammolarini keltirib chiqarmoqda[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

MDH doirasida «kibermakon» muammosining falsafiy jihatlarini A.R.Barishev, R.I.Vilkov, O.I.Radina, S.L.Vacenev, D.Y. Poverennaya kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Bundan tashqari, kompyuterdagi «estetik ehtiyojlar» va ularning transformatsiyasi masalalari N.Viner, S.I.Orexov, D.I.Dubrovskiy, R.F.Abdiev, D.V.Ivanov, M.B.Ignatev va boshqa olimlar tadqiqotlarida ko'rib chiqilgan, bu virtualistikaning butun muammolarini dolzarblashtirish va uni fan sifatida shakllantirishga turtki berdi. Rossiyalik olim I.A.Vasilenko istalgan davlatning kuchi va ta'siri uning axborot makonidagi o'rni bilan bevosita bog'liqligini tushuntirishga harakat qilgan.

O'zbekistonda kibermakonning ontologik, gnoseologik, epistemologik va dialektik asoslarini tadqiq etgan olimlar qatoriga G.G'.G'affarova, A.K.Turashbekova, A.G.Muminov, A.Muxtorov, B.R.Karimov, Z.D.Davronov, N.A.Shermuxeamedova, E.M.Izzetova, Sh.S.Qo'shoqov, I.Saifnazarov, V.Xayrullaeva, M.Nurmatova, N.B.Abdullaeva, O.G'aybullaev, T.Sultanova, M.Z.Abdullaeva kabilarni kiritish mumkin[3].

TAHLIL VA NATIJALAR

Axborotlashuv jarayonining rivojlanishi kompyuter jinoyatchiligi va kompyuter terrorizmi kabi yangi jinoyatlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Yangi va o'rganilmagan jinoiy soha sifatida insoniyat uchun xavfli hisoblangan kiberterrorizm muammosini hal etish alohida e'tibor talab qiladi. Internet tarmog'idagi ochiq manbalar orqali biologik, kimyoviy hattoki yadro qurollarini tayyorlash texnologiyalarini o'rgangan holda amalga oshirilayotgan terrorchilik harakatlari huquqni muhofaza qiluvchi organlar e'tiborini tortmoqda. Saytlarni noqonuniy yo'llar bilan buzish orqali kiberterrorchilar turli maxfiy ma'lumotlarni olish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar.

Kiber makonda davlatlar milliy xavfsizligiga, siyosatiga aralashuvlar paydo bo'ldi. Bu tizimning rivojlanishi yangi bir muammoni ham keltirib chiqardi. Bu muammo kiber hujumlardir. Kiberhujum – bu kibermakonda aktivga ruxsatsiz kirish yoki ruxsatsiz foydalanish orqali ma'lumotlarni oshkor qilish, o'zgartirish, o'chirish, yo'q qilish, o'g'irlash yoki olish uchun har qanday urinishdir. Barcha zamonlarda, ayniqsa, hozirgi taraqqiy etib borayotgan zamonda axborot eng katta qurol ekanligini hisobga olsak, kiberhujumlarning ham asosiy nigohi axborotlarga ega bo'lishlikdir[4].

Kiber hujum bu kompyuter axborot tizimlari, infratuzilmalari, kompyuter tarmoqlari yoki shaxsiy kompyuter qurilmalariga qaratilgan har qanday tajovuzkor manevr turidir. Kiber hujumlar kiberjang yoki kiberterrorizmning bir qismi bo'lishi mumkin. Kiber hujum suveren davlatlar, shaxslar, guruhlar, jamiyat yoki tashkilotlar tomonidan ishlatilishi mumkin va bu noma'lum manbadan kelib chiqishi mumkin. Huquqiy ekspertlar kiberhujum atamasini jismoniy ziyon yetkazadigan hodisalar bilan cheklashni, uni odatdagi ma'lumotlar buzilishidan va kengroq hakerlik harakatlaridan ajratib ko'rsatishga intilmoqda.

Kiberhujumlar tobora takomillashib va xavfli bo'lib qoldi. 1980-yillarning oxiridan boshlab kiberhujumlar bir necha bor rivojlanib, axborot texnologiyalaridagi yangiliklarni kiber jinoyatlar uchun vektor sifatida ishlatmoqda[4]. So'nggi yillarda kiberhujumlarning ko'лами va mustahkamligi tez sur'atlarda o'sib bormoqda, buni Jahon iqtisodiy forumi o'zining 2018-yilgi hisobotida kuzatgan: "Hujumkor kiber imkoniyatlar bizning dushmanlik hodisalarini ko'rib chiqish qobiliyatimizdan ko'ra tezroq rivojlanmoqda".

2000-yil may oyida Internet Engineering Task Force RFC 2828-dagi hujumni quyidagicha aniqladi: aqlli tahdiddan kelib chiqadigan tizim xavfsizligiga qarshi hujum, ya'ni xavfsizlik xizmatlaridan qochish va tizimning xavfsizlik siyosatini buzish uchun qasddan qilingan urinish (ayniqsa usul yoki uslub ma'nosida) bo'lgan aqlli harakat. Amerika Qo'shma Shtatlarining Milliy xavfsizlik tizimlari qo'mitasining 2010-yil 26-apreldagi 4009-sonli CNSS yo'riqnomasida hujum quyidagicha ta'riflanadi: axborot tizimi resurslarini yoki ma'lumotni o'zi to'plash, buzish, rad etish, yomonlash yoki yo'q qilishga urinayotgan har qanday zararli faoliyat. Zamonaviy jamiyatning axborot va kompyuter tarmoqlariga tobora ko'proq qaramligi (ham xususiy, ham davlat sektorida, shu jumladan harbiy sohada) kiberhujum va kiberjang kabi yangi atamalarni keltirib chiqardi.

Kiberterrorizm aslida axborot texnologiyalari ichki faoliyatiga noqonuniy aralashish, kompyuterda mavjud dasturlar yoki ma'lumotlarni maqsadli ravishda yo'q qilish, zarar keltirish, davlat organlarining muhim qismlari faoliyatini izdan chiqarish bilan birga insonlar hayotiga xavf solish, moddiy zarar keltirish yoki ommaviy qo'rqitish, harbiy nizolar kabi turli zararli oqibatlarni keltirib chiqarishga qaratilgan harakatdir. Kiberterrorizmning shiddat bilan o'sib borishining yana bir sababi, u qurol-yarog' yordamida amalga oshiriladigan terrorchilik harakatidan arzonga tushadi, jangovar harakatlar, portlashlar, xunrezliklar bo'lmaydi. Buzg'unchi harakatlar internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Internet tarmog'i o'zining tezkorligi, tejamkorligi va ochiqligi, nazoratning sustligi yoki umuman yo'qligi, dunyo bo'ylab tarqalgan foydalanuvchilarning mavjudligi, axborotlarning tez va arzon yo'l bilan to'liqligicha tarqatilishi, hamfikir guruhlarining tashkil etish mumkinligi, aloqalarning anonim ekani, asl manbani aniqlash imkonsizligi, strategik obyektlar, harbiy tashkilotlar kompyuterlariga noqonuniy ulanish imkonining mavjudligi, tarmoqlarning yashovchanligi bilan terrorchi tashkilotlarni o'ziga jalb qilayotir. Bugun terrorizm terrorchilar yashirib yurgan yoki bosh qarorgohlari joylashgan muayyan davlat hududi bilan chegaralanib qolayotgani yo'q. Ular allaqachon kiber olamga ko'chib ulgurganlar. Terrorchi tashkilotlar o'z saflarini kengaytirish hamda maqsadlariga erishishda texnika va internetning so'nggi imkoniyatlaridan ustamonlik foydalanmoqdalar[5]. Shu yo'l bilan terrorchilik harakatlari, maqsad va vazifalari haqida ma'lumot

berish, o'z g'oya va mafkurasini omma orasida tarqatish bilan birga internet foydalanuvchilariga axborot-psixologik ta'sir o'tkazish, odamlar o'rtasida vahima uyg'otish, terrorchilik harakatlarini qo'llab-quvvatlash uchun mablag' yig'ish, zaharli moddalar, portlovchi vosita va qurilmalar hamda ularni tayyorlash texnologiyasi haqida ma'lumot berish, terrorchilik tashkiloti safiga yangi a'zolarni qabul qilish singari harakatlarni amalga oshirishmoqda.

Hozir psixologik jihatdan ishlov berilgan, jangarilarning jihodiy nashidalar bilan yo'g'rilgan videoroliklari bilan bir qatorda mobil ilova-yu, terrorchilar belgisi aks ettirilgan buyumlarni sotib olish imkonini beruvchi internet do'konlar ko'payib borayotgani ham kiberterrorizmning tarkibiy unsurlariga aylangan. Biz ana shun xavfdan har doim ogoh bo'lishimiz, farzandlarimizni ularning ta'siridan har tomonlama himoya qilishimiz lozim. Shu bilan bir qatorda, Braziliya, Filippin, Quvayt va Vatikan kabi davlatlar kibermakonidagi internet, ijtimoiy tarmoqlar, mobil telefonlar va ilovalardagi din bilan bog'liq muammolar avj olayotganini bilib olish mumkin. Kibermakonda dinning vujudga kelganiga ko'p bo'lmagan bo'lsa-da, o'zining turli-tumanligi va jamiyat hayotining har sohasi va har qatlamini qamrab olganligi bilan ahamiyatlidir. Zero, mazkur yo'nalishdagi jarayonlar nafaqat u yoki bu davlatda, balki, mustaqil O'zbekiston sharoitida ham rivojlanib borayotgani hech kimga sir emas. Shuni e'tiborga olgan holda, mazkur mavzu doirasidagi ilmiy tadqiqotlarni tahliliy o'rganib, jamiyatda kuzatilishi mumkin bo'lgan muammolarga echim topish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Zero, bugungi globallashuv jarayonida, axborot asrida "o'rgimchak to'ri" deb, atalgan internet tarmog'i orqali har qanday ma'lumotni, g'oyani dunyoni istalgan joyiga bir zumda yetkazish imkoniyati bor.

XULOSA

Kibermakon tushunchasi o'zida barcha sohalarni qamrab oluvchi ijtimoiy texnik fenomendir. Turli ilmiy adabiyotlarni tahlil qilgan holda kibermakon tushunchasiga quyidagicha ta'rif berdik:

- *texnik jihatdan*, internet, telekommunikatsiya tarmoqlari, kompyuter tizimlari va o'rnatilgan protsessor va tekshirgichlarni o'z ichiga olgan axborot texnologiyalari infratuzilmalarining o'zaro bog'liq tarmog'i;

- *ijtimoiy jihatdan*, insonlar o'rtasida o'zaro axborotlar, g'oyalar, mafkuralar almashadigan virtual muhit;

- *psixologik jihatdan*, inson ruhiyatidagi transformatsiya jarayoni atributlar – shakl, mazmun, kompozitsiya, joylashuv, ohang, matn va rang uyg'unligi, garmoniya, ritm, uslub hamda ularning sifat va miqdor jihatdan o'zgarishlar yuzaga keluvchi maydon;

- *siyosiy jihatdan*, kibermakon siyosiy kontekst bilan chuqur bog'langan ijtimoiy – texnik haqiqatdir;

- *ma'naviy jihatdan*, turli xil jamiyatlarda shakllangan madaniyatlarni, qarashlarni, qadriyatlarni o'zaro bog'laydigan va insonlar ma'naviyatida transformatsiyalarga sabab bo'luvchi makon [6].

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. <https://lex.uz/docs/4071401>
2. BMT Bosh Assambleyasining 2002 yil 20 dekabrda "Global kiberxavfsizlik madaniyatini yaratish" rezolyutsiyasi, y 57/239. Mavjud: http://www.un.org/ru/ga/second/57/second_res.shtml.
3. 2003-yil 12-dekabrda "Axborot jamiyati qurilishi – yangi asrda global vazifa" tamoyillari deklaratsiyasi. <https://zakon.rada.gov.ua/laws>
4. Гулчеҳра Ғаффарова, Алишер Абдуллаев. Аxborotlashgan жамиятда маънавий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари // Academic research in educational sciences. 2021. B-75-86
5. G'affarova G.G., Yo'ldoshev A. (2022). Klaster tushunchasining falsafiy mohiyati // International scientific and practical conference "Modern psychology and pedagogy: problems and solutions". – Angliya, 28 mart, -P.322-328.
6. Berkinov O.T. Changes in media culture and human thinking // Инновации в технологиях и образовании: XV Международная научная конференция. Болгария., С.16-17.
7. Berkinov O.T. Ijtimoiy tarmoq: yoshlar va "kelajak" // NamDU ilmiy Axborotnomasi, 3-son., B.181-187.
8. Yo'ldashev A. A. Ta'limga e'tibor - kelajakka e'tibor // Barqaror rivojlanishda uzluksiz ta'lim: muammo va yechimlar: xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ilmiy ishlar to'plami. – Toshkent, B.340-341.

JINOYATGA JAZO TAYINLASHGA OID AYRIM XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASINING
IJTIMOIY-FALSAFIY JIHATLARIСОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ОПЫТА УГОЛОВНЫХ НАКАЗАНИЙ
НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНSOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF SOME FOREIGN COUNTRIES' EXPERIENCE
ON CRIMINAL PUNISHMENTIxtiyorjon Ismoilov¹¹Ixtiyorjon Ismoilov

– Farg'ona davlat universiteti, doktorant

Annotatsiya

Bir necha jinoyat shakllarining huquqiy belgilari va jazo tayinlashdagi ahamiyati atroflicha o'rganilgan. Bir qancha jinoyatlarning yuridik ahamiyati va shakllari jazo tayinlash, javobgarlik va jazodan muddatidan oldin ozod qilish va jazoni o'tab bo'lgandan keyingi huquqiy oqibatga oid masalalarni hal etishga ta'sir qilishi tadqiq etilib, mazkur tushunchaga oid yondashuvlar o'rganilib, mualliflik ta'riflari ishlab chiqilgan. O'z navbatida, hozirgi vaqtda bir qancha jinoyat tushunchasi bo'yicha yagona yondashuvning mavjud emasligi, uning aniq ilmiy va huquqiy ta'rifi yo'qligi, bir qancha jinoyat shakllari yuzasidan jazo tayinlashda muammolarning mavjudligi va bu borada yagona ta'rifni ishlab chiqish zarurligi, takroran jinoyat sodir etish normasidan voz kechish lozimligi, jinoyatlar majmui tushunchasiga yangicha ta'rif berish, o'ta xavfli retsdiv jinoyat tushunchasini jinoyat qonunchiligidan chiqarish lozimligi, shaxsga nisbatan asossiz ravishda og'ir jazo tayinlanishining oldini olish, retsdiv jinoyat uchun jazo tayinlash normasining huquqiy oqibati shaxsni jazodan va javobgarlikdan ozod etilmasligida namoyon bo'lishi alohida o'rganilgan.

Аннотация

Подробно изучены юридические признаки нескольких форм преступления и их значение при назначении наказания. Было изучено влияние юридической значимости и форм нескольких преступлений на определение вопросов, связанных с назначением наказания, досрочным освобождением от ответственности и наказания в виде штрафа и юридическими последствиями после отбытия наказания, изучены подходы к этому понятию и разработаны авторские определения. В свою очередь, отсутствие единого подхода к понятию нескольких преступлений на данный момент, отсутствие его четкого научно-правового определения, наличие проблем при назначении наказания за несколько видов преступлений и необходимость выработки единого определения в связи с этим, необходимость отказа от норм о повторном преступлении, дающая новое определение понятию, отдельно изучается проявление правовых последствий нормы о назначении наказания за рецидив при отсутствии освобождения лица от наказания и ответственности.

Abstract

The legal signs of several forms of crime and their importance in the appointment of punishment have been studied in detail. The influence of the legal significance and forms of several crimes on the determination of issues related to the appointment of punishment, early release from liability and punishment and the legal consequence after serving the sentence was studied, approaches to this concept were studied and author's definitions were developed. In turn, the absence of a single approach to the concept of several crimes at the moment, its lack of a clear scientific and legal definition, the presence of problems in the appointment of punishment for several forms of crime and the need to develop a single definition in this regard, the need to abandon the norm of repeated crime, give a new definition of the concept, the manifestation of the legal consequence of the norm of prescribing punishment for a recidivism in the absence of exemption from punishment and liability of a person is studied separately.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, huquq, huquqiy madaniyat, jazo, o'lim jazosi, jinoyat va jazo, javobgarlik.

Ключевые слова: гражданское общество, право, правовая культура, наказание, смертная казнь, преступление и наказание за него, ответственность.

Key words: civil society, law, legal culture, punishment, Capital Punishment, crime and punishment, responsibility.

KIRISH

Ayrim xorijiy davlatlar jinoyat qonunlarini tajribalarini qiyosiy tahlil qilinib, ijobiy tomonlarini milliy qonunchiligimizga tatbiq etib, ushbu taklif va tavsiyalar O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligini liberallashtirilish siyosatiga to'la mos kelishini asoslantirgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirish konsepsiyasining

tasdiqlanishidan maqsad ham milliy xususiyatlar va sharoitlarni e'tiborga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat qonunchiligiga ilg'or xorijiy tajribani implementatsiya qilishdir.

Bugungi kunda jahonda bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash borasida yagona tajribaning mavjud emasligi, jinoyat-huquqiy manbalar va huquq tizimlarining alohida ekanligi (roman- german, anglo-sakson va MDH mamlakatlari jinoyat qonunchiligi)dan kelib chiqib, bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash chegarasi bo'yicha ma'lumotlar ikki guruhga ajratilib tahlil qilingan.

Birinchi guruhga kiruvchi davlatlar (AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, GFR) ning jinoyat qonunchiligini o'rganish asosida jinoyatlar jamini hukm qonuniy kuchga kirgunga qadar sodir etilgan jinoyatlar tashkil etishi va bir qancha jinoyatlarning shakli bo'lgan retsdiv jinoyatlar uchun sanksiyada ko'rsatilgan jazoning ikki barobari miqdorida jazo tayinlanadi, degan xulosaga kelingan.

Ikkinchi guruhdagi davlatlar (MDH davlatlari: Armaniston, Belarus, Moldova, Ozarbayjon, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston, Qozog'iston, Rossiya Federatsiyasi, Ukraina hamda Gruziya) jinoyat qonunchiligida hukm chiqarilgunga qadar sodir etilgan jinoyatlar uchun bir necha jinoyat yuzasidan jazo tayinlanadi, shuningdek ushbu normalarni o'rganish natijasida bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazolarni qo'shish qoidalarini o'zaro farqlanishi aniqlangan. O'zbekiston Respublikasi JKning bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlashda jazolarni qo'shish qoidalariga oid normasiga tegishli o'zgartirish kiritish zarurligi asoslab berilgan.

Voyaga yetmaganlar uchun bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash liberallashtirilishi, xususan, «Shaxs retsdiv va xavfli retsdiv jinoyat sodir etganda uning o'n sakkiz yoshga to'lgunga qadar sodir etgan jinoyati uchun sudlanganligi, shuningdek qonunda belgilangan tartibda sudlanganlik muhlatlarining o'tib ketganligi yoki olib tashlangan sudlanganligi inobatga olinmaydi.

JKning 59- moddasiga ko'ra bir necha jinoyatlar uchun jazo tayinlashga oid normada faqat bir qancha jinoyat shakli bo'lgan jinoyatlar majmui nazarda tutilgan. Shu bois ushbu normaga tegishli o'zgartirish kiritishi lozimligi asoslantirilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2008 yil 5 maydagi «Bir necha jinoyat sodir etilganda qilmishni kvalifikatsiya qilishga doir masalalar to'g'risida»gi qarori 17- bandiga ko'ra retsdiv jinoyat deb topish uchun shaxs tomonidan muqaddam sodir etgan jinoyati tufayli sudlangandan so'ng, yangi jinoyat sodir qilganligi talab etilishi tufayli oxirgi jinoyat sodir etilgan vaqtni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Bunda JPK 528-531-moddalari mazmuniga ko'ra shaxs unga ayblov hukmi qonuniy kuchga kirganligi to'g'risida e'lon qilingan paytdan boshlab sudlangan, deb topiladi. Hukm e'lon qilingan vaqtdan boshlab uning qonuniy kuchga kirganligi mahkumga e'lon qilingunga qadar o'tgan vaqt ichida sodir etilgan yangi jinoyat retsdiv jinoyatni tashkil etmaydi. Shunday ekan hukm qonuniy kuchga kirgunga qadar sodir etilgan jinoyatlar bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlashni ham tashkil etmasligi kerak. Dissertant tomonidan sud amaliyotidagi muammolarni bartaraf etish yuzasidan bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlashda jinoyatning sodir etilgan vaqtini jinoyat qonunchiligida aniq belgilash lozimligi asoslantirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Jazo tayinlashning jinoyat huquqi nazariyasi va jinoyat qonunchiligidagi ahamiyati tatqiq etilib, mazkur tushunchaga oid yondashuvlar va mavjud ta'riflar o'rganib chiqilgan. O'z navbatida, hozirgi vaqtda jazo tayinlash tushunchasi bo'yicha yagona yondashuvning yo'qligi hamda unga aniq ilmiy va huquqiy ta'rif berilmaganligi, uning huquqiy maqomi jinoyat-huquqiy siyosat doirasida kompleks, tizimli o'rganilmaganligi, birinchi navbatda, bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlashning nazariy qoidalarini tatbiq etish va jinoyat qonunchiligini amalda qo'llashda jinoyat huquqining qator institutlari bilan uzviy bog'liqligi alohida ko'rsatilgan va O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi statistika ma'lumotlaridan foylanilgan. Ijtimoiy so'rov natijalariga ko'ra 82% ishtirokchilar takroran jinoyat sodir etishga oid normani JKdan chiqarilishi maqsadga muvofiq deb topishgan. Chunki muallifning ta'kidlashicha, bir qancha jinoyat shakllarining yuridik ahamiyati shundan iboratki, bir qancha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash, javobgarlikdan va jazodan muddatidan oldin ozod qilish va jazo o'talغانidan keyingi huquqiy oqibatga oid masalalarni hal etishga ta'sir qiladi. Shuningdek, qator olimlar (A.S.Yakubov, B.Matlyubov, A.K.Irkaxodjayev U.SH.Xalikulov, M.Rustamboyev, R.Zufarov, I.A.Sarokin)ning fikrlaricha, bir qancha jinoyat shakli bo'lgan takroriy jinoyatning qonunchilikda belgilangan ta'rifi qonunni qo'llash faoliyati jarayonida, jinoyatlar majmuini kvalifikatsiya qilishda va jazo tayinlashda ikki xil hisobga olishga olib kelganligi, jinoyat takroran sodir etilgan deb topilganida, har doim

FALSAFA

jazoning og'irroq turi tayinlanishi, ya'ni qilmish takroran sodir etilgan, deb kvalifikatsiya qilinib, jazo tayinlanadigan bo'lsa, muayyan normaning javobgarlikni og'irlashtiruvchi turi sifatida qaralishi jinoyatni avtomatik tarzda og'ir yoki o'ta og'ir turiga aylantirib yuboradi. Buning natijasida shaxsga nisbatan javobgarlik yoki jazodan ozod qilishni qo'llash mumkin bo'lmay qoladi. Shu sababli bir necha jinoyat va bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlashda jinoyat qonunini liberallashtirish va soddalashtirish maqsadida takroran jinoyat sodir etish institutidan voz kechish lozim.

Bir necha jinoyat yoki bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlayotganda turli xil jazolarni qo'shishni jazoni o'tashdan bo'yin tovlaganlik tufayli jazolarni almashtirishdan farqlash lozim. Ozodlikni cheklash jazosi ozodlikdan mahrum qilish jazosiga nisbatan yengilligini hisobga olib, sud amaliyotidagi mavjud muammolarni bartaraf etish maqsadida jazolarni qo'shib hisoblash qoidalari nazarda tutilgan JKning 61-moddasiga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritish taklif etilgan.

NATIJALAR

Ma'lumki har bir davlatning rivojlanishi, kelgusi taraqqiyotjarayoni uning kelajagi bo'lgan yosh avlodga bo'layotgan munosabatida, ularga berilayotgan ta'lim va tarbiyada, o'z imkoniyatlarini to'la ochib berishlari uchun berilayotgan e'tibor va munosabatlarda namoyon bo'ladi. Shu sababli, bugungi kunda Respublikamizda ayni shu borada amalga oshirilayotgan ishlar har tomonlama tahsinga sazovor deyish mumkin. Yoshlarning bilim olishi, kasb-hunar egasi bo'lishi va shu orqali hayotdao'zining munosib o'rnini egallashi, bugungi kunda davlat rahbarining e'tiborida turgan asosiy masalalardan biri ekanligini, Prezidentning 2022 yil 20 dekabr kuni Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga yo'llagan Murojaatnomasida "Ta'lim sohasidagi navbatdagimuhim yo'nalish, bu – yoshlarning zamonaviy kasb-hunar egallashi uchunbarcha zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat"ligi bo'yicha bildirgan fikrlarida ko'rinib turibdi.

Yoshlarni o'tish davrida band qilish, ularga hayotda o'zlari uchun munosib o'rin egallashlari uchun imkoniyatlar yaratish bo'yicha amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida voyaga yetmaganlar tomonidan jinoyat sodir etilishiga qarshi kurashish, profilaktik ta'sir-choralarini amalga oshirish hamda voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilishga oid qator maqsadli chora-tadbirlar: voyagayetmaganlar va yoshlar o'rtasida huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish; voyaga yetmaganlarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirish; ularga nisbatan tayinlanadigan jinoiy jazolarni yanadaliberallashtirish, ularning huquqlarini himoya qilishga oid qatoryutuqlarga erishilmoqda.

Ammo har bir jamiyatda tarbiyasida nuqsonga ega, yoki boshqa salbiyxususiyatga ega tashqi ta'sirlar natijasida hayotda o'z o'rnini topishgaqiynalayotgan va shu sabab o'zi bilib, bilmay jinoyat olamiga tushibqolayotgan yoshlarning ham borligi hali bu borada soha vakillari oldidaamalga oshirilishi lozim bo'lgan yana bir qator vazifalar borligini ko'rsatib bermoqda.

Shu sababli mazkur maqolada ayrim rivojlangan xorijiy davlatlarning voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olish bo'yicha ilg'or tajribalarini o'rganish va tahlil etish maqsad qilindi.

Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olishda Amerika Qo'shma Shtatlarining tajribasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u o'ziga xos tizim va ilg'or tajribaga ega davlat hisoblanadi.

Mazkur davlatda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olishgaqaratilgan o'ziga xos normativ baza shakllantirilgan bo'lib, bu boradaAQShning "Voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklari profilaktikasi va sudlovi to'g'risida"gi[1]. qonunini aytib o'tish maqsadga muvofiq deb o'ylamiz chunki AQShda voyaga yetmaganlar huquqlarini kafolatlashga oidqonunlarning kodifikatsiya qilinganligi bu boradagi masalagadavlatning aniq pozitsiyasi mavjudligini yaqqol ko'rsatadi. Xususan, Voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklari to'g'risidagi federal kodeksda[2] voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyat va huquqbuzarliklarni sud tartibida hal etish mexanizmlari belgilabqo'yilgan.

AQShda jinoyatlarning oldini olish faoliyatining uchta modeli tashkil qilingan:

- 1) jamoat tashkilotlarining modeli;
- 2) individ xavfsizligi modeli;
- 3) atrof-muhit orqali ta'sir ko'rsatish modeli.

Muhokama(Obsujdeniye/Discussion). Jinoyatlarning oldini olish dasturi federal va mahalliydarajada amalga oshiriladi. Ayrim shtatlarda huquqiy tartibotnimustahkamlashda fuqarolarning ishtiroki talonchilik jinoyati sonini 30 foizga kamayishiga yordam bergan. Tezkor-profilaktik ahamiyatdagima'lumotlarni yetkazganlik uchun mukofotlash usulidanfoydalaniladi [3].

Shuningdek, Germaniyada voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olish bo'yicha politsiya tajribasini ham namuna sifatida keltirish mumkin. Germaniyada voyaga yetmaganlarning jinoyatchiligiga qarshi kurash strategiyasi quyidagi qoidalar asosiga qurilgan:

o'smirlarning qonunga xilof harakatlarni sodir etishgaberiluvchanligi shaxs shakllanish jarayoni tugallanganidan so'ng juda ko'p vaziyatlarda biror-bir tashqi ta'sirlarsiz yo'qoladi;

davlat organlari tomonidan qo'llaniladigan jazo choralariko'plab salbiy oqibatlarga olib keladi.

Fransiyada "Bolalarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish to'g'risida"gi qonun (2007 y.) bilan bolalarga nisbatan zo'ravonlik holatlari kuzatilganda tezkorlik bilan davlat va huquqni muhofaza qiluvchi organlarga murojaat qilish lozim ekanligi belgilangan. Ushbu ma'lumotlarni bila turib huquqni muhofaza qiluvchi organlarga xabar bermagan shaxslar 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilinishi yoki 45 ming evro miqdorida jarimaga solinishi mumkin[4]. Bundan tashqari, Fransiyada bir qator ayollar yoki voyaga yetmaganlar murojaat qilishi mumkin bo'lgan markazlar mavjud bo'lib, ularga murojaat qilish uchun "3919-ishonch telefoni"ga qo'ng'iroq qilish amaliyoti mavjud. Agarda, oiladagi holat shuni talab qilsa, zo'ravonlik qurboniga tashkil etilgan uylarga borib yashash taklif qilinadi[5].

Yevropa Ittifoqi davlatlarida jinoyatlarning oldini olishning ikkita darajasi ajratiladi: ijtimoiy va vaziyatli. Ijtimoiy oldini olish jinoyatchi shaxsining shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi salbiy sharoitlarni o'zgartirishga qaratilgan. Bunday tushuncha jinoyatlarni bartaraf qilish va oldini olish tushunchalariga to'g'ri keladi [6].

Yaponiyada 1980 yildan politsiya bosh boshqarmasi tarkibiga kiruvchi 7 ta voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha markazlar faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Bu kabi o'xshash markazlar joylarda ham tuzilgan bo'lib, politsiya organlari tomonidan rahbarlik qilinadi. Bundan tashqari, 1978 yilda shaharlarda, aholi punktlarida va qishloqlarda voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha 548 ta markaz tashkil etilgan[7].

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda ham o'rganilayotgan masala davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Buni so'nggi yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasi ham yaqqol tasdiqlaydi. Jumladan, Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan yoshlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olishda ichki ishlar organlarida ishlaydigan psixolog-pedagoglar maktabini yaratish, oliy o'quv yurtlarida psixolog kadrlar tayyorlash tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish borasidagi vazifalarning belgilanganligi[8] bu boradagi ishlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Xususan, pedagog-psixolog kadrlarni tayyorlash va ular faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tizimida 2.503 nafar, xalq ta'limi tizimida 14.272 nafar pedagog-psixolog kadrlar faoliyat olib bormoqda.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining xususiyatlari va uning oldini olishga doir rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasining o'ziga xos xususiyatlari: birinchidan, huquqbuzarliklar profilaktikasi samaradorligi ularda tatbiq etilgan maxsus dastur hamda loyihalarga bevosita bog'liqligida; ikkinchidan, voyaga yetmaganlar huquqlarini kafolatlashning huquqiy mexanizmlarining kodifikatsiya qilinganligida; uchinchidan, «voyaga yetmaganlar huquqi («yuvnalnoye pravo»)» ning mustaqil huquq tarmog'i sifatida e'tirof etilganligida; to'rtinchidan, voyaga yetmaganlar huquqlarini himoyalash darajasini oshirish uchun voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha odil sudlov tizimining joriy etilganligida namoyon bo'ladi.

Jinoyatga jazo tayinlash masalasini tadqiq etish natijasida quyidagi xulosa, taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Jinoyat huquqi nazariyasini rivojlantirish bo'yicha xulosa va tavsiyalar:

1. Jazo tayinlashning quyidagi ta'rifi ishlab chiqildi: «jazo tayinlash–jinoyat qonun hujjatlariga muvofiq JKning prinsiplariga asoslangan holda sud tomonidan jinoyat sodir etganlikda aybdor bo'lgan shaxsga tayinlanadigan jazo turi va miqdorining belgilanishi».

2. Bir qancha jinoyatning quyidagi ta'rifi ishlab chiqildi va uni JK sakkizinchi «Atamalarning huquqiy ma'nosi» bo'limiga kiritish taklif etildi:

– «bir qancha jinoyat sodir etish – shaxsning ikki yoki undan ortiq jinoyatni sodir etishi».

3. Jinoyatlar majmui tushunchasiga oid olimlarning fikrlari to'rt guruhga ajratilgan holda tahlil qilingan:

– birinchi guruhdagi olimlar jinoyat qonunchiligidagi jinoyatlar jami bilan jinoyatlar majmui tushunchalarini sinonim tushunchalar sifatida qaraydilar;

FALSAFA

– ikkinchi guruh olimlari hukm chiqqunga qadar sodir etilgan jinoyatlarni jinoyatlar majmui sifatida ta’kidlaydilar;

– uchinchi guruh olimlar, JKning 33-moddasi qoidalaridan kelib chiqqan holda, shaxsning sudlanmaganligini jinoyatlar majmui uchun asos sifatida ko’radilar;

– to’rtinchi guruhdagilar esa ilgari sodir etgan jinoyatlari uchun tayinlangan jazoni to’liq o’tab bo’lgunga qadar ikki yoki undan ortiq jinoyatlarning sodir qilinishiga jinoyatlar majmui sifatida ta’rif beradilar.

4. Bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlashda yuridik fakt sifatida sodir etilgan jinoyatning vaqti yuzasidan xorijiy davlatlar olimlarining fikrlari shartli ravishda ikki guruhga ajratildi:

– birinchi guruhdagilar hukm chiqarilgan, lekin hali qonuniy kuchga kirmagan holda mahkum tomonidan yangi jinoyat sodir qilinishi bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash uchun asos bo’ladi deb hisoblaydilar;

– ikkinchi guruh olimlari mahkumga sud tomonidan jazo tayinlangan holda yangidan jinoyat sodir etishi uning ijtimoiy jihatdan yuqori xavflilik darajasi saqlanib qolishini ta’kidlab, mazkur shaxslar tomonidan birinchi marotaba jinoyat sodir qilingandan so’ng faqatgina sud hukmi qonuniy kuchga kirgach, yangi jinoyat sodir qilinishi bir necha hukm yuzasidan jazo tayinlash qoidalari qo’llanilishiga sabab bo’lishini ta’kidlaydilar.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act of 2002 // [Elektron manba]: <https://www.ojjdp.gov/about/ojjdpact2002.html> (murojaat vaqti: 12.11.2019 y.).
2. Federal juvenile delinquency code // [Электрон манба]: <https://www.justice.gov/jm/criminal-resource-manual-117-federaljuvenile-delinquency-code> (murojaat vaqti: 08.06.2019 й.).
3. Voronin Y.A. Preduprejdeniye prestupnosti v zarubejnix stranax // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2012. № 27 (281). – S. 88.
4. Astanov I. Oiladagi zo’ravonlikning sabab va sharoitlari, profilaktikasi hamda xorijiy tajriba // Oilalardagi zo’ravonliklarning sabab va sharoitlari, profilaktikasi hamda xorij tajriba: respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi matmalleri. - T.: O’zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2017. -B. 51.
5. Murodov A.SH. Ichki ishlar organlarining oiladagi zo’ravonlik bilan bog’liq huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish: yuridik fanlar bo’yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi – T., 2019. – B. 100.
6. Asyayeva V.M. Osobennosti preduprejdeniya prestupleniy v zarubejnix stranax // NovalInfo.Ru, 2013. 18. – S.2.
7. Bakayev A.A., Ostapenko N.I. Sistema profilaktiki pravonarusheniy nesovershennoletnix. – M., 2003. – S. 136–137
8. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 7 iyundagi “Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 472-son qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 08.06.2019 y., 09/19/472/3253-son.

MILLIY QADRIYATLAR– MA’NAVIY TARBIYANING MAFKURAVIY ASOSI
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕННОСТИ - ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ
NATIONAL VALUES - THE IDEOLOGICAL BASIS OF SPIRITUAL EDUCATION

Sayitxonov Akmalxon Axatjonovich¹

¹Sayitxonov Akmalxon Axatjonovich

– Farg’ona davlat universiteti, falsafa fanlari bo’yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada bizning kelajagimiz bo’lgan yosh avlodni milliy va ma’naviy qadriyatlar asosida komil inson qilib tarbiyalash g’oyalari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Bugungi kunda, shiddatli davrda chinakkam ma’naviyatli va ma’rifatli odamgina inson qadrini bilish o’z milliy qadriyatlarini, milliy o’zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o’ziga munosib o’rin egallashi uchun fidoiylilik bilan kurasha olishi mumkin. Shunday ekan, ota-onalar, ustoz-murabbiylar yoshlar tarbiyasiga bo’lgan mas’uliyatni yo’qotmasligimiz va beparvo bo’lmasligimiz zarur.

Davlatning buyuk kelajagi, albatta yoshlarni chuqur bilimli va pokiza ahloq-odobli qilib tarbiyalash bilan bevosita bog’liq ekanini yoddan chiqarmaslik lozim. Umuman olganda, xalq turmushining yaxshilanishi, rivojlanishi bilan bevosita aloqador bo’lgan fan va madaniyat taraqqiyotining ta’lim-tarbiyasiz tasavvur etish mumkin emas. Bu ajdodlarimiz tomonidan isbot qilingan ilmiy-nazariy, falsafiy-tarbiyaviy haqiqatdir.

Аннотация

В данной статье научно анализируются идеи воспитания подрастающего поколения, за которым стоит наше будущее, как совершенной личности, основанной на национальных и духовных ценностях. Сегодня, в неспокойное время, только истинно духовный и просвещенный человек может знать цену человеку, осознавать свои национальные ценности, национальное самосознание, жить в свободном обществе, самоотверженно бороться за то, чтобы наша независимая страна заняла достойное место в мировом сообществе. Поэтому родители, педагоги-тренеры не должны терять ответственности за воспитание молодежи и не быть беспечными.

Не следует забывать, что великое будущее государства напрямую связано с воспитанием у молодежи глубоких знаний и чистых нравов. Вообще невозможно представить развитие науки и культуры, непосредственно связанных с улучшением и развитием жизни людей, без образования. Это научно-теоретическая, философско-просветительская истина, доказанная нашими предками.

Abstract

In this article, the ideas of educating the young generation, who are our future, as perfect human beings based on national and spiritual values, are scientifically analyzed. Today, in the turbulent times, only a truly spiritual and enlightened person can know the value of a person, realize his national values, national identity, live in a free society, and selflessly fight for our independent country to take its rightful place in the world community. Therefore, parents, teachers-coaches, it is necessary not to lose responsibility for education of young people and not to be negligent.

It should not be forgotten that the great future of the state is directly related to educating young people with deep knowledge and pure morals. In general, it is impossible to imagine the development of science and culture, which is directly related to the improvement and development of people's life, without education. This is a scientific-theoretical, philosophical-educational truth proved by our ancestors.

Kalit so’zlar: Qadriyat, ma’naviyat, tarbiya, oilaviy qadriyat, milliy qadriyat, mafkura, milliy g’oya, fuqarolik jamiyati.

Ключевые слова: Ценность, духовность, образование, семейная ценность, национальная ценность, идеология, национальная идея, гражданское общество

Key words: Value, spirituality, education, family value, national value, ideology, national idea, civil society.

KIRISH

Ma’lumki, bugungi murakkab globallashuv davrida ma’naviyat, ma’naviy tarbiya sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolar, xalqimiz ma’naviyatini asrash va uni yuksaltirish, ayniqsa yosh avlodning qalbi va ongini turli zararli g’oya, mafkuralar tahsirdan saqlash va himoya qilish, ularda yuksak ma’naviy xislatlarni tarkib toptirish muxim ijtimoiy-pedagogik, muammolardan biri hisoblanadi. Zero, xalqimiz o’z oldiga ezgu va ulug’ maqsadlar qo’yib, tinch-osoyshta hayot kechirayotgan, o’z kuchi va imkoniyatlariga tayanib, demokratik davlat va fuqarolik jamiyat qurish yo’lida, azaliy qadriyatlarimizga tayanib, shu bilan birga, taraqqiy topgan

davlatlar tajribasini hisobga olgan holda ozod, erkin va farovon hayotni barpo etayotgan sharoitda bu masalaning yanada dolzarbligi xammaga ma'lum bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Milliy istiqlol mafkurasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, demokratiya tamoyillariga asoslanadi. Xalqning asrlar davomida shakllangan yuksak ma'naviyati, an'ana va udumlari, ulug' bobokalonlarning o'lmas merosidan oziqlanadi. Xalqning ishonch va e'tiqodi aks etgan adolat, haqiqat, erkinlik va mustaqillik g'oyalarida yurt tinchligi, Vatan ravnaqi va xalq farovonligini ta'minlash nazarda tutiladi. Shuningdek, jamiyat a'zolarini, aholining barcha qatlamlarini O'zbekistonning buyuk kelajagini yaratishga safarbar etadi. Millati, tili va dinidan qat'iy nazar, mamlakatning har bir fuqarosi qalbida ona-Vatanga muhabbat, mustaqillik g'oyalariga sadoqat va o'zaro hurmat tuyg'usini qaror toptiradi.

Insoniyat paydo bo'lishi bilan uning tili, urf-odatlar, an'analari, dini, madaniyati, ezgulikni ifodalovchi axloqiy fazilatlar vujudga kela boshlagan. Ularning mazmunida xalqning hayot tarzi, ruhiyati, ma'naviyati, madaniyati, turmush tarzi, o'y-xayollari aks etgan. Milliy qadriyat– millatning tarixi, yashash tarzi, ma'naviyati hamda madaniyati bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Qadriyat atamasi arabcha "qadr" so'zidan olingan bo'lib, qimmatli, foydali degan ma'noni anglatadi. Qadriyat – bu tabiiy va ijtimoiy hayotda namoyon bo'ladigan shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojni qondirishga xizmat qiladigan moddiy-madaniy, ma'naviy omillar yig'indisidir. Bizning mentalitetimizga xos bo'lgan milliy qadriyatlardan andisha, sabr-toqat, vazminlik, mulozamat, sertakalluflik, keksalarga hurmat-ehtirom, ijtimoiy hayotda bosiqlik qon-qonimizga singib ketgan. Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'zbek xalqi milliy, ma'naviy qadriyatlar va axloq-odoba bag'ishlangan maxsus teran ta'limotlarning merosxo'ridir. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-xaqoyiq" asarlari, Kaykovusning "Qobusnoma", Burhoniddin Marg'inoniyning yetti kitobdan iborat "Hidoya"[1.326], Husayn Voiz Koshi-fiyning "Axloqi Muhsiniy" [2.34] nomli odob-axloq me'yorlarini batafsil yoritib bergan asarlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini, dolzarbligini yo'qotmagan. B.Ziyomuhammadov o'zining "Komillikka eltuvchi kitob"[3.73] asarida "Qadriyat" so'ziga quyidagicha ta'rif beradi: "Kishini qurshab turgan cheksiz ko'p narsa va hodisalar, shu jumladan, milliy ma'naviyat ichidan ham, muayyan shaxs yoki ijtimoiy guruh yo konkret bir millat yoxud butun insoniyat uchun alohida ahamiyatga, qadrga ega bo'lganlarini qadriyat deyiladi. "Moddiy qadriyatlar – kishilar moddiy ehtiyojlarini qondirib, o'ziga xos xususiyati va shakllariga ko'ra odamlarda alohida his-tuyg'u uyg'otuvchi moddiy narsalarga aytiladi. Ularga buyuk inshootlar, bog' va xiyobonlar, antiqa uy-ro'zg'or buyumlari, tarixiy qimmatga ega bo'lgan uy anjomlari, qurol-yarog', oziq-ovqat, shaxsiy buyumlar va shunga o'xshash narsalar kiradi. Qadriyatlar – umumbashariy, milliy va shaxsiy bo'lishi mumkin:

1) Olam, tabiat va jamiyatning eng muhim tomonlarini, aloqadorliklarini ifodalaydigan qadriyatlar umumbashariy xususiyatga ega. Bunday qadriyatlar o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan, umumbashariy abadiy qadriyatlardir;

2) Muayyan bir elat, millat, xalqning hayoti, turmush tarzi, tili, madaniyati, urf-odat va an'analari, o'tmishi va kelajagi bilan bog'liq qadriyatlar milliy qadriyatlardir;

3) Inson, uning faoliyati, turmush tarzi, e'tiqodi, umr ma'nosi, odobi, go'zalligi bilan bog'liq qadriyatlar shaxsiy qadriyatlardir [4.509]. X. Qodirova o'zining "Milliy qadriyatlar va ma'naviy merosning jamiyat hayotidagi o'rni" nomli maqolasida: "O'zbekiston xalqi umum insoniy va milliy qadriyatlarga tayanadi. Bularning biri ikkinchisini inkor etmaydi. Milliy qadriyatlar quyidagilardan iborat, deb quyidagilarni sanaydi:

1. Xalqimiz hayotida jamoa bo'lib yashash ruhining ustuvorligi;
2. Xalq ongida ustuvor bo'lgan fikr – do'st va yaxshi qo'shni bo'lib, tinchlik va totuvlikda, yaqindan hamkorlikda yashash;
3. Oila, mahalla, el-yurt, Vatan tushunchalarini muqaddas bilish;
4. Ota-ona, mahalla jamoalariga, rahbarlarga yuksak hurmat-e'tibor ko'rsatish, butun jamiyatni hurmat qilish;
5. Millatning o'lmas ruhi, millat ma'naviyatining hayotbaxsh manbai sifatida ona tiliga muhabbat uyg'otish, uni sevis;
6. Kattalarga hurmat-ehtirom, kichiklarga izzat-e'tibor, degan qoidaga amal qilish;
7. Ayol zotiga ehtirom ko'rsatish, ya'ni, muhabbat, go'zallik va nafosat timsoli bo'lgan ayolni qadrlash;

8. Sabr-toqat va mehnatsevarlik;
9. Halollik, mehr-oqibat [5.13]ni nazarda tutadi.

Bir qator olimlar tomonidan yozilgan "Shaxs ma'naviyatini shakllantirish omillari va vositalari" nomli kitobda O'zbekistonni yangilash va rivojlantirish yo'li to'rtta asosiy negizga asoslanadi:

1. Umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik; 2. Xalqimiz ma'naviy saviyasini mustahkamlash va rivojlantirish; 3. Insonni o'z imkoniyatlarini erkin namoyish qilishi 4. Vatanparvarlik, insonparvarlik, tolerantlik, [6.12] deb qayd etilgani ham aynan milliy qadriyatlarimiz asosida tarbiyaviy ishlarni yoshlar o'rtasida olib borishda ko'proq qanday yo'nalishlarga e'tibor qaratish va targ'ibot ishlarida mahalla, oila, jamoat, tarbiyaviy muassasalarning o'rnini kuchaytirish zarurligini ko'rish mumkin.

Mualliflar qadriyatlar va ularning turlariga quyidagicha yondoshganlar:

- Oilaviy qadriyat – bir oila uchun ma'lum bir ma'naviyat turi (masalan, tug'ilgan kunni nishonlash);
- Milliy qadriyat – millatning asrlar mobaynida yaratgan ma'naviy boyliklari, noyob tarixiy obidalarini avaylab-asrash, kelgusi avlodlarga yetkazish, rivojlantirish, hurmat bilan munosabatda bo'lish, hurfiylik, vijdon va din erkinligini qaror toptirish, ma'naviy mulkni milliy qadriyat sifatida himoya qilish;
- Jamoa qadriyati – ma'lum bir mahallada, qishloqda, mehnat jamoasida biron ijtimoiy hodisa (ommaviy tadbirlar, masalan, hashar) urf bo'lgan;
- Umuminsoniy qadriyat – jahon xalqlari uchun ijobiy ahamiyat kasb etuvchi, insoniyatning umumiy manfaatlariga mos keluvchi moddiy va madaniy hamda mezonlar majmuasi maqsad va intilishlarini o'zida ifoda etadi [7. 16]Umuminsoniy qadriyatlar va milliy ma'naviyat, o'z navbatida, Islom xalqlari ma'naviyati, Hindiston xalqlari ma'naviyati, Yevropa xalqlari ma'naviyati, Sharq xalqlari ma'naviyati yo'nalishlari quyidagicha yoritilgan;
- Islom xalqlari ma'naviyati – arab xalqlari, forsiy zabon xalqlar, turkiy xalqlar;
- Yevropa xalqlari ma'naviyati– rus, ingliz, frantsuz ma'naviyati;
- Hindiston xalqlari ma'naviyati – oriy xalqlar ma'naviyati;
- Sharq xalqlari mahnaviyati – yapon ma'naviyati, xitoy ma'naviyati.

Qadriyatlarning xilma-xil shakllari, moddiy, ma'naviy, milliy, mintaqaviy, umumbashariy, jamiyat hayotining sohalari bo'yicha iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ijtimoiy ong shakllariga mos keladigan axloqiy, diniy, huquqiy, va boshqalar. Jumladan, milliy qadriyat – millatning tarixi, yashash tarzi, ma'naviyati hamda madaniyati bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Umuminsoniy qadriyatlar – jahon xalqlari uchun ijobiy ahamiyat kasb etuvchi insoniyatning umumiy manfaatlariga mos keluvchi moddiy va madaniy hamda mezonlar majmuasi maqsad va intilishlarini o'zida ifoda etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hozirgi davrda milliy va ma'naviy qadriyatlarning inson va jamiyat hayotidagi hamiyatining oshib borishi, yoshlar kamolotidagi o'zni barchamiz uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Milliy-ma'naviy, madaniy, ta'lim-tarbiya, axloq kabi qadriyatlar komil inson tarbiyasidagi o'zni juda ham katta ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda yoshlar tarbiyasini ma'naviy qadriyat va milliy istiqloq mafkurasi tamoyillari bilan uyg'unlikda olib borish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy qadriyatlarimiz, xalqimizning o'ziga xos udumlari, uning yuksak axloqiy fazilatlarini ma'naviyatimiz o'zigidir. Barchamizga mahlumki, bugungi kunda milliy qadriyatlarni tiklash, takomillashtirish, o'zligimizni bilish, ma'naviy qadriyatlar tizimini yaratish umummiliy, dolzarb vazifalardan biridir.

Yuksak ma'naviy qadriyatlarni milliy g'oya va mafkura bilan uyg'unlikda olib borishda umuminsoniy qadriyatlar, ta'lim-tarbiya, ilm-fan va odob-axloqning o'zni o'zgachadir. Jumladan, axloqiy tarbiya va axloqiy dunyoqarash o'z yaqinlari, Vatani oldidagi burch va javobgarlik hissini shakllantiradi. Mafkura – muayyan ijtimoiy guruh, ijtimoiy qatlam, millat, davlat xalq va jamiyatning ehtiyojlari, maqsad muddaolari, manfaatlar, orzu-intilishlari hamda ularni amalga oshirish tamoyillarini o'zida mujassam etgan g'oyalar tizimidir. Uning falsafiy, dunyoviy va diniy ildizlari bor. Mafkuraning maqsadi – insonlarni muayyan g'oyaga ishonitirish, bu yo'lda ma'naviy-ruhiy rag'batlantirish, insonlarni g'oyaviy tarbiyalash yo'llarini uyushtirish, insonlarda g'oyaviy immunitetni shakllantirishga safarbar etishdir.

Qadriyat – uning mohiyati va mazmuni, milliy qadriyatlarning namoyon bo'lish shakllarini va ularning asosiy xususiyatlarini o'z ichiga qamrab olgan. Shuningdek, qadriyat mavzularida O'zbekiston tarixini sharqona qadrlash, ularga vatanparvarlik ruhida munosabat bildirish, yoshlar

ongida istiqloq va qadriyatlarga nisbatan qarashning ijobiy tomonga o'zgarishi, milliy qadriyatlarni asrash va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unligini ta'minlash juda muhimdir.

XULOSA

Yosh avlodni ma'naviy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, allomalarning o'giti, dono so'zlari, fikrlarini qadrlash, o'rganish, hayotda qo'llash yoshlarni fikr va dunyoqarashini kengaytiradi. Bugungi yoshlar – kelajak poydevori. Shunday ekan, ularni har tomonlama yetuk, komil, vatanparvar, yurt tinchligi va ravnaqi yo'lida fidokor bo'ladigan farzandlar qilib tarbiyalash zarur. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning "Bizni hamisha o'ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan dahvat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan [8.486] " – degan fikrlari barchamizga dasturi lamal bo'lishi zarur. Ta'kidlash joizki, milliy qadriyatlar qatori, milliy istiqloq mafkurasining vazifasi mustaqil tafakkur sohibi, ma'naviy barkamol, komil insonni shakllantirish, jamiyatni yot va begona g'oyalar ta'siridan himoya qilish, ko'p millatli o'zbekistonliklar ongida vatanparvarlik, insonparvarlik, qonunni hurmat qilish, el-yurt uchun fidoyilik, imon-e'tiqod, halollik kabi yuksak ma'naviy sifatlarni shakllantirish, millatimiz shahnini butun dunyoda himoya qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Marg'ironiy B. "Al-Hidoya", 1-jild. T; 2001; Yana qarang "Hidoya", O'zME, 11-jild.T; 2005.–326-bet (Marginani B. "Al-Hidaya", volume 1. T; 2001; See also "Hidaya", UzME, vol. 11.T; 2005.–Page 326)
2. Koshifiy V.H. Axloqi Muhsiniy. – T; O'zME, 2010. –34-bet (Koshifi V.H. Morality is Muhsini. – T; UzME, 2010. -34 p)
3. Ziyomhammadov B. Komillikka eltuvchi kitob. – T; "TURON-IQBOL" nashriyoti, 2006.–73-bet (Ziyomhammadov B. The perfect book. – T; "TURON-IQBOL" publishing house, 2006.-73 p)
4. Tarbiya entsiklopediyasi. –T; "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi", 2010.–509-bet (Encyclopedia of education. -T; "National Encyclopedia of Uzbekistan", 2010.-509 p)
5. Jalolov H. Oila, mahalla va maktab hamkorligi.Tarbiya. №2-son.2006.–13-bet (Jalolov H. Family, neighborhood and school cooperation. Education. Issue No. 2. 2006. - Page 13)
6. Tillaeva G., Yusupov Q., Boboev N., Xaldibekova F.,Yusupov A. Shaxs ma'naviyatini shakllantirish omillari va vositalari. T: "Falsafa va huquq instituti" 2009.–12-bet (Tillaeva G., Yusupov Q., Boboev N., Khaldibekova F., Yusupov A. Factors and means of personal spirituality formation. T: "Institute of Philosophy and Law" 2009.-12 p)
7. Tillaeva G., Yusupov Q., Boboev N., Xaldibekova F., Yusupov A. Shaxs ma'naviyatini shakllantirish omillari va vositalari. T: "Falsafa va huquq instituti" 2009.–16-bet (Tillaeva G., Yusupov Q., Boboev N., Khaldibekova F., Yusupov A. Factors and means of personal spirituality formation. T: "Institute of Philosophy and Law" 2009.-16 p)
8. Shavkat Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qathiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. "O'zbekiston", 2016. –486-bet (Shavkat Mirziyoyev. We will persistently continue our path of national development and raise it to a new level. "Uzbekistan", 2016. - page 486)

TAFAKKUR TARZI VA JAMIYAT MAFKURAVIY TIZIMINING IJTIMOYIY
TARAQQIYOTGA TA'SIRIВЛИЯНИЕ СТИЛЯ МЫШЛЕНИЯ И ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБЩЕСТВА НА
СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕTHE INFLUENCE OF THE STYLE OF THINKING AND THE IDEOLOGICAL SYSTEM OF
THE SOCIETY ON THE SOCIAL DEVELOPMENTMuminova Zarifa Odilovna¹¹Muminova Zarifa Odilovna

– O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd)

Annotatsiya

Tadqiqotning maqsadi-ijtimoiy mafkuraning jamiyat ijtimoiy rivojlanishini boshqarish samaradorligiga ta'siri mexanizmini asoslashdir. Ushbu maqsadga erishish jarayonida quyidagi vazifalar hal qilindi: Zamonaviy mafkuralarning mohiyati tadqiq etiladi. Jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini boshqarish uchun ijtimoiy mafkuraning ahamiyati asoslab berilgan. Jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini boshqarish samaradorligiga ijtimoiy mafkuraning ta'sir mexanizmi shakllandi. Shu munosabat bilan jamiyat ijtimoiy rivojlanishini boshqarish samaradorligiga ijtimoiy mafkuraning ta'siri xususiyatini aniqlash uchun maxsus tadqiqot o'tkazish dolzarbdir. Tadqiqot jarayonida sinergetikaning nochiziqlilik, tizimli yondashuv metodlaridan, bundan tashqari umumilmiy tadqiqot metodlari bo'lgan, analiz, sintez, mantiqiylik, kabilardan foydalanilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini boshqarish samaradorligi ijtimoiy mafkura, ijtimoiy madaniyat, davlatning ijtimoiy faoliyati, ijtimoiy iqtisodiyot, jamiyatning strategik rivojlanishi, ijtimoiy tizim hamda davlat va jamiyat manfaatlarini muvofiqlashtirishni o'z ichiga olgan bir qator omillarga bog'liq³⁵. Bunday yechimlarning amalga oshirilishi jamiyatning progressiv ijtimoiy rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga imkon beradi. Bu tubdan muhimdir, chunki ijtimoiy (iqtisodiy va siyosiy) rivojlanish global (ichki va tashqi iqtisodiy) rivojlanish bilan bir qatorda barqaror rivojlanish yo'nalishi va sifatini belgilaydi, natijada mamlakat aholisining turmush darajasi oshadi. Ijtimoiy mafkuraning jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini boshqarish samaradorligiga ta'siri mantiqini tushunish uchun XX asrda rivojlangan asosiy zamonaviy mafkuralarning mohiyati to'g'risida tadqiqot o'tkazildi. Olingan natijalar, o'rganilgan barcha mafkuralardan faqat axloqiy konservatizm va iqtisodiy dinamizm mafkuralari bilan birgalikda harakat qiladigan ijtimoiy determinizm jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini boshqarish samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi degan xulosaga kelish imkon berdi.

Аннотация

Цель исследования — обосновать механизм влияния социальной идеологии на эффективность управления социальным развитием общества. В процессе достижения поставленной цели решались следующие задачи: Исследуется сущность современных идеологий. Обосновывается значение социальной идеологии для управления социальным развитием общества. Сформирован механизм влияния социальной идеологии на эффективность управления социальным развитием общества. В исследовании использовались методы нелинейного, системного подхода синергетики, а также общенаучные методы исследования, такие как анализ, синтез, логика и др. Результаты исследования показывают, что эффективность управления социальным развитием общества зависит от ряда факторов, среди которых социальная идеология, социальная культура, социальная активность государства, социальная экономика, стратегическое развитие общества, социальная система и согласование интересов государства и общества. Реализация таких решений позволяет создать необходимые условия для поступательного социального развития общества. Это принципиально важно, поскольку социальное (экономическое и политическое) развитие, наряду с глобальным (внутренним и внешнеэкономическим) развитием, определяет направленность и качество устойчивого развития, в результате которого повышается уровень жизни населения страны. В целях понимания логики влияния социальной идеологии на эффективность управления социальным развитием общества было проведено исследование характера Основные современные идеологии, разработанные в 20 веке. Полученные результаты позволили сделать вывод, что социальный детерминизм, действуя совместно с идеологиями морального консерватизма и экономического динамизма, оказывает существенное влияние на эффективность управления социальным развитием общества.

Abstract

The purpose of the study is to substantiate the mechanism of the influence of social ideology on the effectiveness of managing the social development of society. In the process of achieving this goal, the following tasks were solved: The essence of modern ideologies is studied. The importance of social ideology for managing the social development of society is substantiated. A mechanism for the influence of social ideology on the effectiveness of managing the social development of society has been formed. In this regard, it is important to conduct a special study to determine the nature of the influence of social ideology on the effectiveness of managing the social development of society. In the research process, methods of a non-

FALSAFA

linear, systematic approach of synergetics were used, as well as general scientific research methods, such as analysis, synthesis, logic, etc. The results of the study show that the effectiveness of managing the social development of a society depends on a number of factors, including social ideology, social culture, social activity of the state, social economy, strategic development of society, social system and coordination of interests of the state and society. The implementation of the solution allows creating the necessary conditions for the social development of society. This is fundamentally important, since social (economic and political) development in combination with global (domestic and foreign economic) development determines the correctness and quality of sustainable development, and the result is an increase in the standard of living of the population. In order to understand the logic of the influence of social ideology on the effectiveness of managing the social development of society, a study was conducted on the nature of the main modern ideologies developed in the 20th century. The results obtained led to the conclusion that social determinism, acting in conjunction with the ideologies of moral conservatism and economic dynamism, has a significant impact on the effectiveness of managing the social development of society.

Kalit so'lar: tafakkur, mafkura, tizim, ijtimoiy determinizm, axloqiy konservatizm, rivojlanish, taraqqiyot, ijtimoiy qadriyatlar.

Ключевые слова: мышление, идеология, система, социальный детерминизм, моральный консерватизм, развитие, прогресс, социальные ценности.

Key words: thinking, ideology, system, social determinism, moral conservatism, development, progress, social values.

KIRISH

XX asr o'rtalarida G'arbiy Yevropa ilmiy doiralarda "jamoatchilik fikrini deideologizatsiya qilish" deb atalgan fanda obyektivlik va xolislikni o'rnatish g'oyasi keng tarqaldi. Ushbu konsepsiyani paydo bo'lishi mafkuraviy dogmalarni ilmiy g'oyalar bilan almashtirishga olib keldi. Mafkuralarga umumiy shubha va ishonchsizlik asosan kapitalistik va sotsialistik tizimlarning qarama-qarshiligi bilan bog'liq edi. Jahon sotsializm tizimining qulashi va tegishli mafkuraning qulashi postsovet hududida deideologizatsiyaning kuchayishiga olib keldi.

Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti taraqqiyot yo'nalishini belgilovchi g'oyaviy asossizgina mumkin emas. Bundan tashqari, jamiyatning ijtimoiy rivojlanishi o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Bu davlat tomonidan boshqariladigan ta'sirning natijasidir, bu ham tegishli mafkura bilan belgilanadi. Ijtimoiy mafkura boshqaruvning harakatlantiruvchi kuchi sifatida davlatning boshqaruv ta'sirini tuzishga, uning manfaatlari va jamiyat manfaatlarini uyg'unlashtirishga yordam beradi, jamiyatning ijtimoiy rivojlanish jarayonini optimallashtiradi. Mafkuraning boshqaruv samaradorligiga ta'sirining ahamiyati shunchalik kattaki, u jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini boshqarishda mafkuraning ma'lum bir hodisasi haqida gapirishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ilmiy va ixtisoslashgan adabiyotlarda mafkura va menejment sintezi masalalariga katta e'tibor beriladi. So'nggi yillarda turli xil mavzularga bag'ishlangan asarlar nashr etildi. Bu borada quyidagi nashrlar e'tiborga loyiq: V.R.Feldman, S.P.Zuyeva, A.V.Mironov, G.P.Xorina, V.A.Sheshin, M.A.Slatenkov, I.V.Merzlyakova, va boshqalar. Ushbu mualliflarning aksariyat asarlari mafkuraning davlat uchun ahamiyati, uning jamiyat ijtimoiy taraqqiyotidagi o'rni tahliliga bag'ishlangan. Shu bilan birga, mafkuraning boshqaruv samaradorligiga ta'siri muammosiga yetarlicha e'tibor berilmagan, uning yechimi asosan davlat institutlari va umuman jamiyat rivojlanishidagi muvaffaqiyatni belgilaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ijtimoiy mafkuraning jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini boshqarish samaradorligiga ta'siri mantiqini tushunish XX asrda rivojlangan asosiy zamonaviy mafkuralarning mohiyatini o'rganishni talab qiladi. Olingan natijalar nafaqat mafkuraning jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini boshqarish to'g'risidagi g'oyalar tizimidagi o'rnini aniqlashga imkon beradi, balki ijtimoiy mafkura (ijtimoiy determinizm) uyg'unlashgan jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini boshqarishning tizimli modelini shakllantirishga imkon beradi, uning mazmuni jamiyatimizga xos bo'lgan mentalitet va dunyoqarashni eng aniq aks ettiradi. Tarixiy ketma-ketlik va uzluksizlik tamoyillariga asoslangan zamonaviy mafkuralar mohiyatini o'rganish mantiqi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Zamonaviy mafkuralar mohiyatini o'rganish mantiqi

Ideologiya	Xarakteristika	Ijtimoiy menejment samaradorligiga ta'sir darajasi
Anarxizm	Siyosiy falsafa, insonning inson ustidan har qanday majburiy nazorati va kuchini yo'q qilishni targ'ib qiluvchi nazariyalar va	Bunday ta'sir yo'q.

	qarashlarni o'zida mujassam etgan mafkura.	
Konservatizm	An'anaviy qadriyatlar va buyruqlarga, ijtimoiy yoki diniy ta'limotlarga mafkuraviy rioya qilish. Mavjud davlat va jamoat tartibining qadr-qimmatini ta'kidlaydi va ekstremizm deb qaraladigan tub islohotlarni rad etadi.	Past. Hayotiy qarorlarni qabul qilish jarayonida xavf mavjudligi bilan bog'liq ijodiy prinsipni e'tiborsiz qoldirish tufayli.
Demokratiya	Demokratiya-bu inson erkinligini kengaytirish va huquqiy asosga kiritishga qaratilgan siyosiy mafkuraning bir turi. Oxlokratiyaning shakllanishiga ko'maklashadi.	Past. Demokratiya mamlakat tashqi boshqaruvining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.
Liberalizm	Liberalizm-bu inson huquqlari va shaxs erkinliklari daxlsizligini e'lon qiladigan falsafiy va ijtimoiy-siyosiy tendensiya. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvini minimallashtirish va bozorning o'zini o'zi boshqarish zarurligini asoslaydi.	Past. Liberalizm mamlakat tashqi boshqaruvining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.
Kapitalizm	Kapitalizm-bu xususiy mulk, universal huquqiy tenglik va tadbirkorlik erkinligini e'lon qiladigan ijtimoiy mafkura. Jamiyatda pulning kuchini ta'minlaydi.	Past. Kapitalizm mamlakat tashqi boshqaruvining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.
Sotsializm	Sotsializm-davlat mulki yoki mulk va tabiiy resurslar ustidan jamoatchilik nazoratini talab qiluvchi ijtimoiy-iqtisodiy ta'limot.	Davlat va jamiyat manfaatlarini muvofiqlashtirish zarurligiga e'tiborsizlik tufayli past.
Rasizm	U inson irqi, millatlarining jismoniy va ruhiy tengsizligi va irqiy farqlarning tarix va madaniyatga hal qiluvchi ta'siri to'g'risidagi qoidalarga asoslangan qarashlar to'plami sifatida ishlaydi.	Ikkinchisining "yuqori" va "quyi" irqi bo'linishi tufayli davlat va jamiyat manfaatlarini muvofiqlashtirishning iloji yo'qligi sababli past.
Natsizm	Bu ijtimoiy tartibni oqlaydigan mafkura, uning asosi sotsializm, o'ta millatchilik va irqchilikning simbiozidir. Amalga oshirish vositasi tajovuz va genotsiddir.	Hokimiyatning totalitar terroristik usullaridan foydalanish, shuningdek, barcha millatlarning foydalilik darajasiga ko'ra gradatsiyasi tufayli past.
Natsionalizm	Mafkura, uning asosiy prinsipi millatning ijtimoiy birlikning eng yuqori shakli sifatida qadrlanishi, uning davlatni shakllantirish jarayonidagi ustunligi haqidagi tezisdir.	Milliy dushmanlikni qo'zg'atish muhitida imkonsiz bo'lib qoladigan ijtimoiy konsolidatsiyaning yetishmasligi tufayli past.
Gumanizm	Odamlar o'z hayotlarining mazmuni va shaklini aniqlash huquqiga va burchiga ega ekanligini ta'kidlaydigan demokratik, axloqiy hayotiy pozitsiyadir. Gumanizm teistik emas va dunyoning g'ayritabiiy ko'rinishini qabul qilmaydi.	Jamiyat hayotining asosiy maqsadi — barqaror rivojlanishni ta'minlashning rad etilishi tufayli past.
Ijtimoiy determinizm	Bu ijtimoiy ong darajasini aks ettiruvchi va ijtimoiy ideallar, me'yorlar va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi ijtimoiy-falsafiy kategoriya bo'lib, uning asosida o'zaro bog'liq va o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan gumanitar, bozor, moliyaviy, huquqiy va ishlab chiqarishni rag'batlantirish barcha jamiyat qadriyatlari qatlamlarida adolat va ijtimoiy farovonlikning o'sishini ta'minlash uchun shakllanadi.	Yuqori. Jamiyatning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi, bu gumanitar, bozor, moliyaviy, huquqiy va sanoat sohalarida aks etadi.
Iqtisodiy dinamizm	Iqtisodiy dinamizm mafkurasida bu iqtisodiy munosabatlarni belgilaydigan, o'rnatadigan va tartibga soladigan va ularning harakatchanligini, jamiyat iqtisodiy rivojlanishining tezkorligini aks ettiradigan	Yuqori. Iqtisodiy dinamizm iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga eng samarali tarzda erishish uchun sharoit yaratishga imkon beradi.

FALSAFA

	ideallar, me'yorlar va qadriyatlar majmui.	
Axloqiy konservatizm	Bu an'anaviy qadriyatlar va buyruqlarga sodiqlikni ifodalovchi konseptual shakllangan qarashlar va g'oyalar tizimi bo'lib, unda odamlarning haqiqatga va bir-biriga bo'lgan munosabati amalga oshiriladi va baholanadi, shuningdek jamiyatda mavjud bo'lgan hukmronlik va hokimiyat shakllari sanksiyalanadi.	Yuqori. Axloqiy konservatizm jamiyatning asosli ideallar, me'yorlar va qadriyatlar asosida siyosiy rivojlanish maqsadlariga erishish istagini ta'minlash uchun zarur shartlarni shakllantiradi.

Yuqoridagi sharhdan ko'rinib turibdiki, mavjud mafkuralarning jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini boshqarish samaradorligiga ta'sir darajasi bir qator sabablarga ko'ra ahamiyatsiz. Buning asosiy sababi shundaki, jamoat ongiga ta'sir ko'rsatadigan ushbu mafkuralar jamiyatning yetarli bo'lmagan dunyoqarashini shakllantiradi, natijada ular atrofdagi voqelikni obyektiv baholay olmaydilar hamda oqilona va maqsadga muvofiq qarorlar qabul qila olmaydilar. Ammo aynan mafkuraning asosiy tarkibiy qismlari — odamlarning hayotiy faoliyatini rag'batlantiradigan, jamiyatning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiradigan va uning ijtimoiy rivojlanishining muvaffaqiyatini ta'minlaydigan barcha ideallar, me'yorlar va qadriyatlar — harakatlar, fikrlar, kayfiyatlarning ma'lum bir mazmunini shakllantirish va davlatdan jamiyatga o'tkazishning eng qulay va universal usulini ifodalaydi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni shakllantirishga imkon berdi: 1. Ijtimoiy mafkuraning jamiyat ijtimoiy taraqqiyotini boshqarish samaradorligiga ta'siri mantig'ini tushunish uchun XX asrda rivojlangan asosiy zamonaviy mafkuralarning mohiyati to'g'risida tadqiqot o'tkazildi. 2. Olingan natijalar, o'rganilgan barcha mafkuralardan faqat axloqiy konservatizm va iqtisodiy dinamizm mafkurallari bilan birgalikda harakat qiladigan ijtimoiy determinizm jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini boshqarish samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi degan xulosaga kelishimizga imkon berdi. 3. O'rnatilgan munosabatlar ushbu mafkuraning jamiyat ijtimoiy rivojlanishini boshqarish samaradorligiga ta'sirining mohiyatini aks ettiruvchi ijtimoiy determinizmning tizimli modelini shakllantirishga imkon beradi. Ushbu ta'sir mexanizmi ijtimoiy qadriyatlar, me'yorlar va qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu ideallar, me'yorlar va qadriyatlarga rioya qilish jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi. Jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini boshqarish samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillar yig'indisini umumlashtirish va O'zbekistonning ijtimoiy rivojlanishiga davlatning nazorat ta'sirini amalga oshirish mexanizmi bo'lgan tegishli konseptual modelni ishlab chiqish ushbu yo'nalishda keyingi tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. С.Пб. 1999 г. С 483
2. Карл Поппер. Открытое общество и его враги. М., 1992г. С. 84
3. Киселов Г.С. Свобода и эволюция. Вопросы философии. 2005г №10 С14
4. Моисеев, Н. Н. Современный рационализм и мировоззренческие парадигмы // Общественные науки и современность. — 1994. — № 3. — С. 77–87.
5. Муминова З.О. Маънавий борлиқнинг синергетик таҳлили. — Самарқанд: Зарафшон, 2016. — 204 б.
6. Муминова З.О. Атрибутивные свойства духовного мира человека // Universum: Общественные науки. - Москва: 2014. №3.
7. Муминова З.О. Свобода — одно из неотъемлемых свойств духовного мира человека // Self-realization of potential of a personality in modern society. Prague. 2014.
8. Муминова З.О. Синергетический анализ духовного бытия человека // Credo new. — Санкт-Петербург: 2015. №2
9. Muminova Z.O. Factors that forms human beyings moral beying // The USA journal of applied sciences. NY.2015. №2.
10. Muminova Z.O. Spiritual moral beying of humans in the sinergetik context // Austrian journal of humanities and social sciences. 2015/№3.
11. Muminova Z.O. Objective and subjective factors that forms humans moral beying // Theoretical and applied science. Philadelphiya, USA. 2016. №2
12. Пригожин, И. Философия нестабильности // Вопросы философии. — 1991. — № 6. С. 46–57
13. Урманцев Н. М. Свобода общество и человека: аспекты самоорганизации. Философия и общество, № 4, октябрь — декабрь 2007 68–82.
14. Янч, Э. Самоорганизующаяся Вселенная. Введение и обзор: рождение парадигмы из метафлуктуации // Общественные науки и современность. — 1991. — № 1. — С. 143–158.

YOSHLAR INTELLEKTUAL SALOHİYATINI OSHIRISHNING IJTIMOİY-MADANIY OMILLARI

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ МОЛОДЕЖИ

SOCIO-CULTURAL FACTORS OF INCREASING THE INTELLECTUAL COMPETENCE OF YOUTH

Isomiddinov Azizbek Abdumajidovich¹¹Isomiddinov Azizbek Abdumajidovich

– Farg'ona viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi v.b.dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Jamiyat salohiyati tizimida yoshlar intellektual salohiyati muhim o'rin tutadi. Bu esa taraqqiyot istiqboli nuqtai nazaridan yoshlar intellektual salohiyati kelajak tarixining mohiyatini belgilab beruvchi asosiy kuch sifatidagi ahamiyati ochib berilgan. Uning mavjudligi, taraqqiyotining asosida ma'lum ijtimoiy va madaniy omillar tahlil qilingan. Jamiyatda inson salohiyatining yuksaklik darajasi uning xususiyatlari va mazkur muammo bilan aloqador bir qator ijtimoiy hodisalarning amalga oshib borishi kabi omillar har qanday davlat, millat taraqqiyoti va mamlakat hayotining ijtimoiy yuksalishiga ta'sir etishi o'rganilgan.

Аннотация

Интеллектуальный потенциал молодежи занимает важное место в системе общественного потенциала. С позиции развития раскрывается значение интеллектуального потенциала молодежи как главной силы, определяющей сущность будущей истории. Определенные социальные и культурные факторы анализируются на основе его существования и развития. Изучено, что такие факторы, как высокий уровень человеческого потенциала в обществе, его особенности и реализация ряда социальных мероприятий, связанных с этой проблемой, влияют на развитие любого государства, нации и социальное развитие жизни страны.

Abstract

The intellectual potential of young people occupies an important place in the system of community potential. From the perspective of development, the importance of the intellectual potential of young people as the main force that determines the essence of future history is revealed. Certain social and cultural factors are analyzed on the basis of its existence and development. It has been studied that factors such as the high level of human potential in society, its characteristics and the realization of a number of social events related to this problem affect the development of any state, nation and the social development of the country's life.

Kalit so'zlar: Yoshlar, intellektual salohiyat, ijtimoiy-madaniy omillar, salohiyat, intellektual kapital, intellektual resurs, aqliy faoliyat, intellektual qobiliyat.

Ключевые слова: Молодежь, интеллектуальный потенциал, социокультурные факторы, потенциал, интеллектуальный капитал, интеллектуальный ресурс, умственная активность, интеллектуальные способности.

Key words: Youth, intellectual potential, socio-cultural factors, potential, intellectual capital, intellectual resource, mental activity, intellectual ability.

KIRISH

Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi yoshlar kamoloti bilan bog'liq bo'lib, har qanday yurtning jadal rivojlanishi, muayyan yutuqlarga erishishi, xalqning farovon bo'lishi o'sha davlatning yoshlar ta'lim-tarbiyasi va kelajagiga beriladigan e'tibori bilan chambarchas bog'liq. Davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri bu yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, ijtimoiy taraqqiyotning in'kosi bo'lgan ijtimoiy falsafiy dunyoqarashning yangi sifatini bosqichga ko'tarish, yoshlar ta'lim-tarbiya tizimi va ularning modernizatsiyalashtirish imkoniyatlarini ta'lim falsafasi kontekstida tadqiq etish, milliy ta'lim tizimidagi islohotlar uzviyligi, ta'lim va tarbiyaning o'zaro uyg'unligini hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga tayanishni taqozo etmoqda. Mazkur holat dunyo hamjamiyati tomonidan yoshlar masalasi va ularning intellektual salohiyatini oshirishga bo'lgan ehtiyojni orttirmoqda. Zero, yoshlar jamiyatni yetakchi kuchi, ularning intellektual salohiyati ijtimoiy-madaniy omillarni tahlil qilish dolzarb masala hisoblanadi.

Yoshlar intellektual salohiyatini oshirishning ijtimoiy-madaniy omillari sifatida “salohiyat”, “intellektual salohiyat” tushunchalari, intellektual salohiyatni oʻrganish konsepsiyalari va yondashuvlari muhim hisoblanadi. Yoshlar intellektual salohiyatini oshirishning ijtimoiy-madaniy omillarining mazmun-mohiyati, ijtimoiy-madaniy omillarning obʼektiv va subʼektiv ahamiyati va ulardan foydalanishni takomillashtirish zaruratini ilmiy asoslash zarur. Shuningdek, intellektual kapital, intellektual resurs, aqliy faoliyat, intellektual qobiliyat kategoriyalari va ularning amal qilish chegaralari jamiyatda inson salohiyatining yuksaklik darajasi, inson salohiyati tizimining mohiyati va xususiyatlari mazkur muammo bilan aloqador bir qator ijtimoiy hodisalarning amalga oshib borishi kabi omillar har qanday davlat, millat taraqqiyoti va mamlakat hayotining ijtimoiy yuksalishiga taʼsir etadi. Oʻzini tizim sifatida namoyon etgan jamiyat dastlab, ijtimoiy taraqqiyotning quyi davrlarida inson salohiyati biologik ehtiyojlar sifatida yuzaga kelgan boʻlsa, keyinchalik salohiyat shaklida jamiyat taraqqiy etib borgani sari uning yangi shakllarida paydo boʻladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Jamiyat taraqqiyoti istiqboli nuqtai nazaridan yoshlar intellektual salohiyati kelajak tarixining mohiyatini belgilab beruvchi asosiy kuch sifatida qaraladi. Uning mavjudligi, taraqqiyotining asosida maʼlum ijtimoiy va madaniy omillar turadi.

Oʻzbekiston Respublikasida yoshlar maʼnaviyatini yuksaltirish va ularning boʻsh vaqtini mazmunli tashkil etish boʻyicha besh tashabbus va “Ayni paytda islohotchi boʻlib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur” [1.23.]ligi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bu jamiyat taraqqiyotida yoshlar intellektual salohiyatini oshirishning ijtimoiy-madaniy omillarini bajarilishining strategik maqsadiga asos boʻladi. Shaxs va jamiyat intellektual salohiyatini rivojlantirishga boʻlgan zarurati taʼlim tizimi islohotlari va ular samaradorligi istiqbolimiz tayanchi boʻlgan yoshlarning yuksak intellektual salohiyat egasi boʻlib yetishishlari uchun yetarlicha imkoniyat yaratadi. Bizningcha, mazkur yondashuv cheklangan boʻlib, muammoning bir qismini hal etishi mumkin xalos.

Rossiyalik olim P.Lemanova inson salohiyatini koʻproq uning mustaqil inson sifatida oʻzini namoyon qila olishi xususiyati bilan bogʻlaydi. Olimaning fikricha, inson oʻz salohiyatini maʼlum sharoitlarda namoyon qila olish qobiliyati «Inson salohiyatini uning malakasini tashkil etuvchi elementlar: insonning oʻz ishiga aqlini, energiyasini, pozitivligini, ishonchligini, sadoqatligini, hayot qiyinchiliklarida ishonchsizlikka qarshi ishonch bilan qarshi tura olishini, diskussiyalarda aniq pozitsiyaga ega boʻlishini, mehnat faoliyati amalga oshiriladigan siyosiy va iqtisodiy muhit sharoitlarini baholay olishini, insonning oʻrganishga intilishini, qobiliyatini, tasavurini, insonning ijodiy xarakterini, turli hayotiy muhitlarda ishga vijdonan munosabatini, bilimlarning borligini anglay olishi va ularni tartibga sola olishini, maqsad va vazifalarni qoʻya olishi, nostandart vaziyatlarda toʻgʻri yoʻnalishni topishi, yuzaga kelgan muammolarni ratsional hal eta olishini, yangi axborotni topish va uni boshqalar bilan boʻlishish, guruhda ishlay bilish va maqsadga yoʻnaltirilgan faoliyatni pozitiv yoʻnaltirishni, zamonaviy axloqiy qoidalarga boʻysunish va boshqalar»[2.14.]. Koʻrinib turibdiki, P.V.Lemanova tomonidan inson salohiyati sifatida tavsiflangan hodisa insonning koʻproq intellektual salohiyatini ifoda etmoqda.

T.V. Kalinina esa inson salohiyatini kuch va undan olingan nisbat sifatida tavsiflab, uning asosida salohiyatni tashuvchi insonning fiziologik, biologik, ijtimoiy, psixik salohiyatlari turishini qayd etadi. “Salohiyatlilik barcha mavjud salohiyatning xususiyati hisoblanib, olamning salohiyatlilik mohiyati uning asosida realizatsiya boʻladi. Koʻrinib turibdiki, olimaning fikricha, insonni oʻrab turgan butun olam, borliqqa salohiyatlilik xususiyati xos. Olamning mohiyatida salohiyatlilik mavjud. Salohiyatning iqtisodiy, ekologik, biologik va maʼnaviy turlari mavjud”[3.16.]. Bu esa, shaxs salohiyati xususiyat va shakl nuqtai nazardan turlicha ekanligini anglatadi.

Yoshlar intellektual salohiyatini oshirish madaniy muassasalarda yoshlarni oʻqitishning koʻplab muammolari bilan bogʻliq boʻlgan jarayonlarni oʻz ichiga qamrab oladi. Faylasuf Xose Arangurenning fikricha, intellektual salohiyat sohibi “Millat vijdoni, ozchilikning jamiyatdagi eng ilgʻor, mustaqil va progressiv ovozi”[4.638.]. Yaʼni, intellektual salohiyat sohibi millat va jamiyatning “javohiri” hisoblanadi. Bu oʻz navbatida millat va jamiyatning “javohiri”ni tarbiyalash ehtiyojini keltirib chiqaradi. Sodaroq qilib aytganda, aql tizimining hozirgi holatini, inson hayotining maʼlum bir davrida (yoshlar) intellektual faoliyatning samaradorligini baholash uchun intellektual maqom tushunchasi qoʻllaniladi. Aholining, xususan, “yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish, innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlarga qiziqishini kuchaytirish hamda ilmiy-tadqiqot muassasalari va

texnoparklar faoliyatining yo'lga qo'yilishi [5.12.] jamiyat taraqqiyoti samaradorligini ta'minlovchi ijtimoiy-madaniy omillardir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqotda milliy ma'naviy immunitetni rivojlantirish va mustahkamlashda samarali foydalanish mumkin bo'lgan omillar va ularning amaliy ahamiyati ham xususan, ta'limning yangi modeli jamiyatda yuksak intellektual salohiyatli insonlarni tarbiyalaydi degan fikrlarga kelish mumkin. O'z-o'zidan ma'lum bo'ladiki, jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy omillarning sub'ektlari o'rtasidagi barqaror munosabatlarni mavjudligi natijasida jamiyat rivojlanadi. Bu o'z navbatida millat va jamiyatning intellektual salohiyatli avlodini tarbiyalash ehtiyojini keltirib chiqaradi. Aholining, xususan, yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish, innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlarga qiziqishini kuchaytirish hamda ilmiy-tadqiqot muassasalari va texnoparklar faoliyatining yo'lga qo'yilishi jamiyat taraqqiyoti samaradorligini ta'minlovchi ijtimoiy-madaniy omillardir.

Yoshlar intellektual salohiyatini yuksaltirishning innovatsion zaruriyati yoshlar intellektual salohiyatini yuksaltirishda innovatsion tafakkurni shakllantirish zaruriyati, yoshlarning ijodiy faollik va kreativlik dinamikasi, ularning motivatsion jihatining jamiyat hayotidagi ahamiyatiga bog'liq. Falsafiy tafakkur, deterministik omillar, innovatsion izlanishlar, innovatsion tafakkurni harakatga keltiruvchi ichki va tashqi determinantlar, tafakkurning ijtimoiy kognitiv xususiyatlarini yanada asosli tahlil qilish kerar.

Yoshlar intellektual salohiyatini rivojlantirishda kreativlik dinamikasi va motivatsion jihatlari kreativlik kategoriyasining pedagogik, psixologik, falsafiy tahlili qiyosiy o'rganilgan, yoshlar intellektual salohiyatini rivojlantirishda ijodiy faollik va kreativlik dinamikasi tadqiqiga e'tibor qaratilib, ijodiy faoliyatning xususiyatlariga mavzu doirasida aniqlik kiritilgan.

Yangi yosh xodimlarning intellektual salohiyatini shakllantirish va shakllantirish jarayoni (taftalogiya) bayon etilgan bo'lib, bizning nazarimizda, bu masala ham tor doirada qamrab olinganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda jamiyatda ijodiy potensialga ega kuchlarini ro'yobga chiqarishda yosh avlodga puxta va mustahkam bilim berish, bu jarayonda ma'rifiy merosimizdan samarali foydalanish, ilm-fan sohasini ildam rivojlantirish, uning taraqqiyotida jahon sivilizatsiyasi yutuqlaridan ijodiy foydalanish, eng muhimi, yuksak ilmiy salohiyatga ega kadrlarni tayyorlash muammosi tadqiq etilgan. Ma'lumki, har qanday sohadagi yangilanish muayyan zaminlarga suyanadi. Ilm-fan sohasidagi islohotlarning mohiyat-mazmuni, yo'nalish va istiqbollari, uning asosiy omillariga urg'u berish bilan birga, har qanday jamiyatning yoshlar intellektual salohiyatini yuksaltirishga innovatsion yondashuvi, ta'lim, intellektual boylikning rivojlanganligi, insonga bo'lgan munosabat, "inson kapitali" nazariyasi, ushbu nazariya doirasida boshqaruv va madaniyatga oid holatlar, ijtimoiy-madaniy kategoriyalar yoritiladi. Ishda inson kapitali odatda pul birligida o'lchanishi, lekin ijtimoiy-madaniy omillarda esa "kuch-bilim" sifatida ishlatilishini ilmiy asoslanishi zarur.

O'zbekistonda davlat va jamiyat boshqaruvini yoshlar intellektual salohiyatining oshirishga ta'siri yetuk kadrlarni tarbiyalashda yoshlar intellektual salohiyatining jihatlari, mamlakatda yoshlar intellektual salohiyatini oshirishning ahamiyatiga bog'liqdir. Intellektuallik va ta'lim-tarbiya tizimi o'zaro dialektik aloqadorlikda rivojlanadi. Bizning nazarimizda, aynan mana dialektik aloqadorlikning kuchi, sifat bosqichiga o'tishdagi shakl va mazmun mutanosibligi masalalari mavzu doirasidagi real muammolar, sabab va oqibatlar misolida aniq voqelik va real to'siqlar kesimida tadqiq etilishi maqsadga muvofiq bo'lar edi.

XULOSA

Zero, boshqaruv kadrlarining professional salohiyati davlatning iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotining omili hisoblanadi. Ijtimoiy-madaniy hayotda davlat va jamiyat ishlarini boshqarish, strategik maqsadlar bilan uyg'unlashtirish kabi faoliyatlar kechadigan sotsiodinamik makon sifatida, undagi ob'ektlar ijtimoiy institutlar, jamiyat taraqqiyotining mexanizmlari rang-barang bo'lishi bilan ijtimoiy-siyosiy borliqni jonli, harakatini namoyish qiladi. Serharakatchanlik, mobillik bugungi ijtimoiy siyosiy borliqning, jamiyatlarning tub belgisidir. Bu talab ma'naviy-axloqiy omillarga ham, innovatsion izlanishlarga ham dinamizm baxsh etadi, ularni davr talablaridan, aholi ehtiyojlaridan orqada qolmaslikka undaydi.

O'zbekiston taraqqiyotining yangilanish bosqichida ijtimoiy-iqtisodiy va islohotlar ta'sirida davlat va jamiyat boshqaruvi kadrlarining professional salohiyatini uzluksiz ravishda yuksaltirib borish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Chunki, davlatning kadrlar siyosati davlat

FALSAFA

va jamiyat boshqaruvi muammolarini hal qilinishining muhim omili hisoblanadi. Davlat boshqaruvi tizimida hamda mahalliy boshqaruv tizimida kadrlar siyosati tasodifiy (ko'r-ko'rona) tarzda amalga oshirilmaydi. Davlat o'zining yuqori malakali kadrlarni tayyorlash siyosatini olib borish orqali strategik maqsadlarini ilgari surishi, ustuvor vazifalarni belgilashi, ta'lim standartlarini ishlab chiqishi, kadrlarni qayta tayyorlashga davlat buyurtmasini belgilashi, boshqaruv kadrlarini tayyorlash me'yorlarini ishlab chiqishi lozim. intellektual salohiyat va ijtimoiy-madaniy omillar orqali mamlakatni rivojlantirish borasida katta imkoniyatlar mavjud.

Birinchidan, ijtimoiy-madaniy omillar tasnifi va aynan, qaysi bir ijtimoiy-madaniy omillar yoshlar intellektual salohiyatini oshirishga qanday ta'sir ko'rsatadi, (vertikal, gorizonlar) misollar keltirish va ularning tahlilini asoslash maqsadga muvofiq edi.

Ikkinchidan, yoshlar intellektual salohiyatini oshirishning davr nuqtai-nazaridan emas balki, ontologik qarashlar asosida o'rganish ilmiy xulosalarni asoslashga xizmat qiladi.

Uchinchidan, tafakkur rivoji intellektual bilim, emotsional-irodaviy va amaliy jihatlarining o'zaro ta'sirida ro'y beradi. Shaxs va jamiyat intellektual salohiyatini ham bugungi jahon mehnat bozori talablaridan kelib chiqqan xolda shakllantirishimiz va rivojlantirishimiz lozim. Bu borada intellektual salohiyatni yuksaltiruvchi barcha omillarni ham mazkur talablarga muvofiq takomillashtirib borishimiz darkor bo'ladi. Bu bilan oilaga, ta'limga, tengdoshlarga, ommaviy axborot vositalariga berilayotgan e'tibordan maqsad umuman xalqimizni, balki yoshlarimizni ma'naviy kamolotiga berilgan e'tibor asosdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2022.
2. Леманова П.В., Социальная политика в управлении развитием человеческого капитала. Учебное пособие Москва. 2016.
3. Калинина Т.В. Функционально-типологический анализ человеческого потенциала. Дисс. на соискание степени кандидата философских наук. Специальность: 09.00.11-Социальная философия. Нижний Новгород, 2007.
4. Aranguren J.L. El buen talante // Obras Completas.-Madrid: Trotta, El buen talante.
5. Эгамбердиев А. Ўзбекистонда модернизация шароитида ёшларда инновацион онг шаклланишининг ижтимоий-фалсафий муаммолари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент. 2019.

INTERNET-MAKON MOHIYATI, GENEZISI VA ZAMONAVIY TARKIBI

СУЩНОСТЬ, ГЕНЕЗИС И СОВРЕМЕННЫЙ СОСТАВ ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВА

INTERNET SPACE ESSENCE, GENESIS AND MODERN COMPOSITION

Nomozov Xurshid Shavkat o'g'li¹¹Nomozov Xurshid Shavkat o'g'li

– Shahrisabiz davlat pedagogika instituti, o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada internet-makonning mohiyati va shakllanishi jarayoni ochib berilgan, undan joy olgan kontentlar tavsiflangan ham mazkur resurslar qo'llanilyotgan sohalar ifodalangan. Internet kommunikativ tarmoq sifatida rivoj topar ekan, turli resurslar evaziga muttasil boyib bordi. Buning ustiga, mazkur resurslardan maqsadga muvofiq foydalanish ko'lam ham kengaydi.

Аннотация

В статье описывается сущность и процесс становления интернет-пространства, описывается его наполнение, а также описываются сферы использования этих ресурсов. По мере того как Интернет развивался как коммуникационная сеть, он постоянно обогащался различными ресурсами. Кроме того, расширилась сфера надлежащего использования этих ресурсов.

Abstract

The article describes the essence and process of the formation of the Internet space, describes its content, and also describes the areas of use of these resources. As the Internet has developed as a communication network, it has been constantly enriched with various resources. In addition, the proper use of these resources has expanded.

Kalit so'zlar: internet, internet-makonn, ommaviy kommunikatsiya, axborot, veb-sayt, elektron pochta.

Ключевые слова: интернет, интернет-пространство, информация, веб-сайт, электронная почта.

Key words: internet, internet space, information, website, e-mail.

KIRISH

Asrlar davomida fiziologik ehtiyojlarni qondirish zaruriyati, shaxsiy xavfsizlikni ta'minlash istagi, hatto o'z xohishlarini ro'yobga chiqarish ilinji o'zgaralar bilan turli aloqalarni yo'lga qo'yishni taqozo qilib kelgan. Bu aloqalar muayyan axborotlarni yetkazish yoki qabul qilish, tushunish va tushuntirish, sa'y-harakatlarni uyg'unlashtirish, hamjihatlikda faoliyat olib borish va shu kabilar uchun xizmat qilgan. Ehtiyojlar ortgani, hayotiy xavfsizlik shartlari murakkablashgani, inson xohishlari doirasi kengaygani sayin bu aloqalar ham, ularni amalga oshirishga madad beradigan vositalar ham takomillashib boravergan. Sirasini aytganda, telegraf, telefon, gazeta, jurnal, radio, televideniya va shu kabilar ham insoniyat kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida ixtiro qilingan. XX asrning ikkinchi yarmida internet tarmog'ining vujudga kelishi insoniyatning kommunikativ imkoniyatlarni kengaytirish borasidagi sa'y-harakatlari gultojisi bo'ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT USLUBLARI

Ma'lumki, internet turli axborotlarni saqlash, qayta ishlash va uzatish imkonini beradigan kommunikativ tarmoqdir. U qisqa muddatda vujudga kelib qolgan ommaviy kommunikatsiya vositasi emas. Uning shakllanishi jarayoni bir necha bosqichni bosib o'tdi. Odatda Internetning paydo bo'lishi tarixi haqida gapirganda avvalo amerikalik olim J.Liklayderni tilga oladilar. Dastavval psixoakustikaning dolzarb masalalari bilan shug'ullangan olim o'tgan asrning 60-yillariga kelib, axborot texnologiyalari bilan jiddiy qiziqqa boshladi. Olim Massachusetts texnologiya instituti laboratoriyasida mehnat qilar ekan, 1962 yilning avgustida "Galaktik tarmoq" mavzusidagi ilmiy ma'ruzasini jamoatchilikka taqdim qildi. Ma'ruzada muallif bir necha kompyuterni o'zaro bog'lash va mazkur ulanish yordamida ma'lumotlar almashinish imkoniyatlari haqida fikr yuritadi. E'tiborli jihati shundaki, ma'ruzada shunchaki kompyuterlarni o'zaro bog'lash g'oyasi bilan cheklanilmasdan, uni amalga oshirish tamoyillari ham bayon etilgan[1]. Keyinchalik J.Liklayder o'z hamkasblariga maxsus xat tayyorlab, unda bu borada yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va ularning yechimlari xususida ham fikr bildirdi[2].

J.Liklayder, R.Beren va D.Devisning kompyuter texnologiyalariga asoslangan ommaviy kommunikatsiya vositasi haqidagi g'oyalari AQSH Istiqbolli tadqiqot loyihalari Agentligi sa'y-harakatlari bilan amaliyotga tatbiq etila boshlandi. Bu o'rinda mavzudan bir oz chekinib, ushbu Agentlik to'g'risidagi ma'lumotlarga to'xtalishimiz kerak bo'ladi. Yetakchi mamlakatlar o'rtasidagi harbiy raqobat avj olgan o'tgan asrning o'rtalariga kelib, aniqrog'i 1957 yilda SSSRda Yerning sun'iy yo'ldoshi uchirildi. Bu fakt

FALSAFA

AQSH harbiy texnologiyalar rivojida ortda qola boshlaganidan dalolat berar edi. Vaziyatni o'nglash uchun 1958 yilda AQSH hukumati qarori bilan Mudofaa vazirligi huzurida Istiqbolli tadqiqot loyihalari Agentligi tashkil qilindi. Agentlik vazirligining kanselyariyasida joylashtirilib, uning faoliyatiga mamlakatning katta salohiyatga ega bo'lgan 150 dan ortiq turli sohalar mutaxassisleri jalb qilindi.[3] Yangi tuzilma 520 million dollarlik moliyaviy resurs bilan ta'minlandi.[4] Agentlik o'z oldiga qo'yil-gan vazifalarni qisqa muddatda hal qilish uchun turli universitet va il-miy markazlardagi olimlar bilan hamkorlik qilar, ushbu hamkorlik esa o'zaro axborot uzatish jarayonlarini qulaylashtirish va jadallashtirishni taqozo qilardi. Aynan shuning uchun ham J.Liklayder, R.Beren va D.Devis-ning kompyuter texnologiyalariga asoslangan ommaviy kommunikatsiya vositasi haqidagi g'oyalari Agentlikning diqqat markaziga tushdi va uni amaliyotga tatbiq etishga undadi.

AQSH Mudofaa vazirligi tashabbusi bilan 1959 yilda tashkil qilingan ilk kompyuter tarmog'i ARPANet (Advanced Research Project Agency Net - Istiqbolli tadqiqot loyihalari Agentligi tarmog'i) nomini oldi. Shu yilning oktabr oyi davomidagi tajriba-sinov ishlaridan so'ng, 1959 yilning 5 dekabrda ARPANetning ekperimental tarmog'i yaratildi. A.V. Dikovning maqolasida qayd qilinishicha, dastlab tarmoqqa Agentlik-ning to'rt asosiy hamkori – Kaliforniya universiteti (Los-Andjeles), Stenford ilmiy-tadqiqot instituti, Santa-Barbara shahar universiteti, Yuta shtati universitetidagi kompyuterlar ulandi.[5] Yangi tarmoq imkoniyatlari quyidagi maqsadlarga yo'naltirildi:

- kompyuter kommunikatsiyalari sohasida tajribalarni amalga oshi-rish;
- tadqiqot muassasalari ilmiy potensialini birlashtirish;
- yadro quroli yordamida hujum uyushtirilgan sharoitda barqaror aloqani saqlash yo'llarini

aniqlash;

- urush davrida harbiy va fuqarolik bo'linmalarini samarali boshqarish konsepsiyalarini ishlab chiqish.[6]

XX asrning so'nggi o'n yilligi arafasida internet bugungi ko'rinishga kira boshladi. Bunga Yevropa yadro tadqiqotlari laboratoriyasi xodimlari T. Berners-Li va R.Kayo izlanishlari zamin yaratdi. Olimlar Jenevada faoliyat olib borgan mazkur laboratoriyada 1984-1989 yillarda yirik matnli hujjatlarni izlash, tizimlashtirish, saqlash va uzatish yo'llarini topish bilan mashg'ul bo'ldilar. Izlanishlar natijasi o'laroq ushbu vazifalarni bajarishga qodir bo'lgan dastur yaratildi va taqdim qilindi. Qizig'i shunda-ki, dastavval dasturdan laboratoriyaga dahldor bo'lgan hujjatlarni topish va tizimlashtirish maqsadida foydalanish rejalashtirilgandi. Biroq "World Wide Web" (Umumjahon tarmog'i) deb nom olgan ushbu dastur shiddat bilan ommalasha boshladi va tez orada butun Yevropaga mashhur bo'lib ketdi. T. Berners-Li va R.Kayo 1991-1993 yillarda bildirilgan taklif va tavsiyalar ustida ishlashga va dasturni takomiliga yetkazishga majbur bo'ldilar[7].

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

Internetning axborotlarni saqlash, qayta ishlash va uzatish imkonini beradigan umumsayyoraviy kommunikativ tarmoqqa aylanishi jarayoni ham ana shu davrdan iz oladi. Aynan o'tgan asrning 90-yillaridan boshlab tarmoq eng ommabop aloqa vositasiga aylana boshladi. E'tiborli tomoni shundaki, radio va televideniye ommabop vositaga aylanishi uchun o'nlab yillar kerak bo'lgan bo'lsa, internet bu bosqichni o'ta qisqa muddatda bosib o'tdi. Mutaxassislar radio, televideniye, internet auditoriyasining 50 million foydalanuvchiga yetishi davrini quyidagicha ifodalaydilar:[8]

Axborot muhiti	Vahti, yil
Radio	38
Televideniye	13
Kabelli televideniye	10
Internet	5

1. Bugungi kunda internet imkoniyatlaridan foydalanuvchilar soni misli ko'rilmagan darajaga yetdi. Milliardlab kishilar internetni kundalik aloqa vositasiga aylantirganlar. Ma'lumotlarga qaraganda, 2012 yilda ja-hondagi internet auditoriyasi 2,18 milliard kishidan iborat bo'lgan bo'lsa, 2022 yilga kelib bu ko'rsatkich 4,95 milliardga yetgan. Boshqacha aytganda, bugun jahon aholisining 62,5 foizi internetdan foydalanmoqda[9]. Ayni paytda Yevropa aholisining 82,5 foizi, Shimoliy va Janubiy Amerika aholisining 77,2 foizi, Osiyo aholisining 48,4 foizi, Afrika aholisining 28,2 foizi internet xizmatlaridan foydalanmoqda.[10] Ko'rinish turibdiki, internetdan foydalanish imkoniyatlari, bir tomondan, turmush farovonli-gi darajasiga, ikkinchi tomondan, energiya manbalari bilan ta'minlanganlik darajasiga borib

taqaladi. Turmush farovonligining oshishi internetdan foydalanish uchun moliyaviy imkoniyatlarni kengaytirsa, energiya ta'minoti optimallasuvi zaruriy infrastrukturani yaratish uchun poydevor yaratadi. Turmush darajasining pastligi, energiya ta'minotidagi uzilishlar internetdan foydalanish imkoniyatlarini cheklab qo'yadi.

2. Biroq tadqiqot maqsadi internet-makonning shaxs ijtimoiylashuviga ta'siri bilan bog'liq bo'lgani bois bizni masalaning texnik jihatlari qi-ziqirmaydi. Internet-makon mazmuniga diqqatni jamlaydigan bo'lsak, uning asosiy tarkibiy komponentlari quyidagilardan iborat:

3. Domen nomlari tizimi shaxsning internetdagi veb-saytlarga kirishini qulaylashtiradigan va maqbulashtiradigan xizmatdir. Tarmoqqa ulangan har bir kompyuter o'z IP-manziliga ega. Bu manzillar bir necha sonlarning murakkab yig'indisidan tarkib topadi. Murakkabligi bois mazkur IP-manzillarni eslab qolish va ulardan foydalanish ancha mushkulliklar keltirib chiqaradi. Ushbu mushkulotlarni bartaraf etish va internet xizmatidan foydalanishni yengillashtirish uchun mutaxassislar domenlar tizimini taqdim etishgan. Unda har bir domen muayyan IP-manzilga birlashtirilgan.[11]"Masalan, www.rbc.ru domen nomi 194.186.36.150 IP-manziliga to'g'ri keladi".[12] Domen sonlarning murakkab kombinatsiyasini eslab qolishga hojat qoldirmaydi va veb-saytlarni topish imkoniyatlarini kengaytiradi. Domen nomlari xizmati bo'lmasa, internet-makondan muayyan saytni topish uchun uzundan-uzoq raqamlarni eslab qolish, ularni brauzerga bexato kiri-tish zarur bo'lardi.

4. Elektron pochta xizmati foydalanuvchilarga o'zaro axborot almashinish imkonini beradi. Internet tizimiga ulangan kompyuterlar soni ko'paygani, uning xizmatidan foydalanuvchilar soni ortgani sayin pochta xizmatiga ehtiyoj ham oshib bordi. Chunki foydalanuvchilarning bir-biriga yozgan xabarlarini zudlik bilan yetkazish imkoniyatlarini yaratmasdan turib, tarmoqning o'zini rivojlantirish amri mahol edi. Bunday imkoniyatlarni shakllantirish oson kechgani yo'q. Gap shundaki, kompyuterlar muntazam ravishda internetga ulanganicha turmaydi, tarmoqdan uzilgan kompyuterga xabarni yetkazish esa bag'oyat mushkul. Holatni inobatga olgan holda 1978 yilda mutaxassislar tomonidan kliyent-server modeli asosida ishlovchi UNIX elektron pochta tizimi ishlab chiqildi. Bu tizim foydalanuvchidan xabarni qaysi serverga ulangan shaxsga yetkazishni aniq ko'rsatishni talab qilardi. Shundan so'ng jo'natilgan xabar mazkur serverda o'z egasini kutib turar, adresat internet tizimiga ulangan zahoti uning qo'lga tegar edi. Dastur o'ta qulayligi bois tez ommalasha boshladi va yangi asr arafasiga kelib umumjahon internet xizmatiga aylandi.[13] Biroq keyingi yillarda o'zaro xabar almashinish imkonini beradigan ijtimoiy tarmoqlarning ri-vojlaniishi elektron pochta xizmatiga bo'lgan ehtiyojni bir qadar kamaytirdi.

5. Retranslyatsiya xizmati bir necha foydalanuvchiga qisqa xabarlar yordamida to'g'ridan-to'g'ri o'zaro suhbatlashish imkonini beradi. Bu xizmat foydalanuvchilar orasida chat (inglizcha so'zlashmoq so'zidan) nomi bilan mashhur. Mazkur muloqot bir kanal doirasida unga a'zo bo'lgan shaxslar o'rtasida olib boriladi. Chat dasturining ilk variantlari 1988 yilda ishlab chiqilgandi. [14]Keyinchalik mazkur dastur muttasil takomillashtirib borildi. U, bir tomondan, muayyan kasb egalarining o'zaro muloqotini tashkil qilish, ikkinchi tomondan, bu davrga kelib virtual reallikka bog'lanib qola boshlagan foydalanuvchilarni yolg'izlikdan qutqarish niyatida yaratilgan bo'lsa ajab emas. Qanday maqsadda yaratilganidan qat'i nazar, chat dasturidan foydalanish shu qadar qulay ediki, uning yaratilganidan so'ng o'tgan ikki yildayoq dastur xizmatidan foydalanuvchilar soni 1 milliondan oshdi. Yangi asrda chat imkoniyatlaridan muayyan mavzuga doir xabarlarini bir joyda to'plash maqsadida ham foydalanila boshlandi. Masalan, 1991 yilda AQSH-ning Iroqdagi harbiy operatsiyasi chog'ida unga doir ma'lumotlar chatda muntazam e'lon qilib borildi. Bugungi kunda dastur ayniqsa yoshlar e'tiborini tortmoqda. [15] Bunday dastur yigit va qizlarga o'zaro tanishish, maishiy muammolarni muhokama qilish, sodir bo'lgan ijtimoiy voqeaga munosabat bildirish, o'z qiziqishlari yuzasidan fikr almashinish imkonini bermoqda. Keyingi yillarda chat muayyan masalalar yuzasidan targ'ibot ishlarini amalga oshirish maydoni sifatida ham namoyon bo'lmoqda.

6. Telekonferensiyalar xizmati dastlab 1980 yilda AQShning Darem shahrida joylashgan Dyuk universiteti aspirantlari J.Ellis va T. Traskott tomonidan muayyan kasbkor vakillarining munozarasini tashkil qilish va turli fayllarni chop etish maqsadida yaratilgan edi. Keyinchalik u America Online internet-provayderi sa'y-harakatlari sharofati bilan turli mavzulardagi yangiliklarni o'zida jamlagan guruhlar yig'indisiga aylandi. [16]Mazkur transformatsion jarayonlardan so'ng uning nufuzi orta bordi. Chunki u turli hududlarda yashovchi mutaxassislarga bir joyda to'planmagan, yo'l, mehmonxona, oziq-ovqat mahsulotlariga xarajat qilmagan holda telekonferensiyalar o'tkazish imkonini berardi. Telekonferensiyalar xizmati davomida qo'llangan "nik", "smayl", "moderator", "trolling", "spam" kabi so'zlarning ommaviylashib ketgani[16] ham uning vaqtida ancha mashhur xizmat bo'lganidan dalolat beradi. Bugun ham mazkur xizmatdan foydalanayotgan kishilar talaygina. Biroq, bir tomondan, yangiliklar guruhlarida spam-xabarlarining ko'payib ketgani, ikkinchi tomondan esa, Twitter, Reddit kabi ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo'lgani undan foydalanuvchilar sonini keskin kamaytirdi.

7. Fayllarni uzatish va arxivlash xizmati internet-makonda yarim asrdan buyon qo'llanib kelinadi. U turli ma'lumotlarni bir kompyuterdan ikkinchisiga oson uzatish, ularni ma'lum muddat saqlab turish imkonini beradi. Taqdim qilingan ilk vaqtida mazkur xizmat axborotlar harakatini ta'minlashga katta hissa qo'shdi. Biroq mazkur dastur axborot hujumi avj olib ulgurmaganda davrda himoyalangan aloqa vositasi sifatida ishlab chiqilgandi. Axborot hujumlari intensivlashgan bir pallada esa uning uzatilayotgan ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlay olmasligi, turfa tahdidlar oldidagi zaifligi tobora ko'proq ma'lum bo'ldi. Ayrim mutaxassislar ushbu tahdidlarning ko'rinishlarini hatto tasniflab ham berdilar. Shundan so'ng turli mamlakatlarda uzatilayotgan ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladigan uslublarni yaratishga e'tibor qaratildi. Jumladan, ushbu sa'y-harakatlar natijasi o'laroq FTPS uslubi yuzaga keldi. Bu uslub foydalanuvchi talabiga ko'ra uzatilayotgan axborotlarni shifrlash imkonini beradi. Yana bir uslub SFTP deb nomlanib, u ikki kompyuter o'rtasidagi aloqa xavfsizligini ta'minlashda qo'llaniladi. Bunday uslublarning vujudga kelishi va amaliyotda qo'llay boshlanishi fayllarni uzatish va arxivlash xizmati xavfsizligini kuchaytirdi.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, turli axborotlarni saqlash, qayta ishlash va uzatish imkonini beradigan kommunikativ tarmoq sifatida vujudga kelgan internet XX asr oxiri – XXI asr boshlariga kelib ijtimoiy voqelikning o'ziga xos ko'rinishiga, o'z tavsifi va tarkibiga ega bo'lgan internet-makonga aylandi. Internet-makon – bir-biri bilan aloqada bo'lgan individlar, ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar tomonidan kompyuter va boshqa kommunikatsion texnologiyalar yordamida yaratilgan va muayyan chekchegaraga ega bo'lmagan yaxlit tuzilmadir. Uning tarkibi domen nomlari tizimi, elektron pochta xizmati, retranslyatsiya xizmati, telekonferensiyalar xizmati, fayllarni uzatish va arxivlash xizmati, uzoqdagi kompyuterlarni boshqarish xizmati, umumjahon tarmog'i xizmati kabi komponentlarni o'z ichiga olmoqda. Mazmundorlik va tarkiban murakkablik unga axborot berish, shaxslararo muloqotni ta'minlash, imkoniyatlarni birlashtirish, vorisiylikni ta'minlash, ijodiy faoliyatni takomillashtirish funksiyalarini bajarish imkonini bermoqda.

ADABIYOTLA RO'YXATI

1. Istoriya kompyuternogo andegraunda: Rojdeniye ARPAnet i epoxa BBC.// bugtraq.ru, 2003, 30 maya.
2. Liklayder Dj. Mejgalakticheskaya kompyuternaya set.// habr.com, 2017, 13 oktabrya.
3. Crocker S. Why the World Must Resist Calls to Undermine the Internet.// translated. turbopages.org, 2022, 15 March.
4. Lyon M., Hafner K. \$ 520 million appropriation and a \$ 2 billion budget plan.// Where Wizards Stay Up Late: The Origins Of The Internet.- Simon & Schuster: Kindle Edition, 1999.- P. 2000.
5. A.V. Evolyutsiya Interneta ot nachala do nashix dney i daleye.// Shkolniye texnologii, 2019, №2.-3-s.
6. Ob istorii interneta.// www.toalexsmail.com, 2018, 15 avgusta
7. Grinshteyn S. Sozdatel World Wide Web Tim Berners-Li izmenil mir, no sam ostalsya prejnim.// habr.com, 2016, 25 avgusta.
8. Pavlov S. Novoye litso auktsiona.// old.computerra.ru, 1999, 2 marta
9. Churanov YE. Statistika interneta i sotssetey na 2022 god.// www.web-canape.ru, 2022, 1 fevralya.
10. Measuring digital development: Facts and Figures 2022.// www.itu.int/hub/publication/d-ind-ict_mdd-2022.
11. Romanenko D. Chto takoye DNS: tri bukvi, na kotorix derjitsya internet.// mcs.mail.ru, 2020, 3 iyunya.
12. Internet lug'ati.// hidoyat.uz, 2020, 27 mart
13. Yedalina D.I., Goryachev N.V., Yurkov N.K. Elektronnaya pochta v seti Internet// Trudi Mejduna-rodnoy simpoziuma «Nadejnost i kachestvo», 2017, №1.- 364-365-s.
14. Lobashevskaya V.A. IRC set i vozmojnye metody yeye realizatsii.// Molodoy ucheniy, 2021, №18.- 33-s.
15. IRC.// wikipedia.org.
16. Allman M., Ostermann S. FTP Security Considerations.// www.rfc-editor.org/rfc/rfc2577

HUQUQ FALSAFASINING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ ФИЛОСОФИИ ПРАВА В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

THE IMPORTANCE OF THE PHILOSOPHY OF LAW IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Sobirova Umidaxon Rahmonovna¹¹Sobirova Umidaxon Rahmonovna

– Farg'ona viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada huquq falsafasini davlatning huquqiy normalari, jamiyat hayotining me'yoriy asoslarining bir bo'lagi sifatida shakllangan munosabat o'rganilgan. Bunday munosabatlar qabul qilingan turli birlashmalarning normalarini amalga oshirish natijasidir. Huquqiy tafakkurning "erkin huquq" va "ijtimoiy nazorat instituti" kabi ijtimoiy munosabatlarga ta'siri asoslangan.

Аннотация

В данной статье исследуется отношение, формируемое правовой философией государства как части нормативных основ жизни общества. Такие отношения являются результатом реализации норм различных общепринятых ассоциаций. Он основан на влиянии правового мышления на такие общественные отношения, как «свободное право» и «институт общественного контроля».

Abstract

In this article, the attitude formed by the legal philosophy of the state as a part of the normative foundations of the life of the society is studied. Such relations are the result of the implementation of norms of various accepted associations. It is based on the influence of legal thinking on social relations such as "free law" and "institution of social control".

Kalit so'zlar: Huquq, huquq falsafasi, jamiyat, taraqqiyot, davlat, ta'lim-tarbiya, davlat va huquq nazariyasi.

Ключевые слова: Право, философия права, общество, развитие, государство, образование, теория государства и права.

Key words: Law, philosophy of law, society, development, state, education, theory of state and law.

KIRISH

Huquqni o'rganishning ko'plab usullari mavjud. Buning sababi shundaki, huquqning o'zi murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, uni o'rganish, qoida tariqasida, u yoki bu ilmiy va ta'limning nisbatan mustaqil muammosini tashkil etuvchi har qanday jihatlarini ajratish bilan bog'liqdir. Bunda davlat va huquq nazariyasi (huquqning umumiy nazariyasi), huquqiy ta'limotlar tarixi, huquq sotsiologiyasi, yuridik psixologiya, konstitutsiyaviy huquqni o'rganuvchi tarmoq fanlari, fuqarolik, jinoiy, ma'muriy va huquqning boshqa sohalarini qamrab olinish kerar. Ilmiy jihatdan huquq falsafasi alohida o'ringa egadir. Bu o'ziga xoslik bilan bog'liq bilim sohasi va uning oldida turgan vazifalar huquq falsafasi evolyutsiyasining ko'p asrlari davomida huquqning mohiyati va ma'nosini bilishga inson va jamiyat hayotidagi ahamiyatini o'zgartirmaydi.

Bugungi kunda jahon bo'ylab yuz berayotgan globallashuv sharoitlari nafaqat bizda, balki barcha davlatlarni ta'lim tizimiga kuchli ta'sir qilmoqda. Taraqqiyotimizning yangi bosqichida mamlakatimizda ta'lim-tarbiya masalasiga e'tibor ko'proq qaratilmoqda. Dunyoning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalari o'rnatish, o'quv jarayoniga ilg'or xorijiy tajribalarini joriy etish, ayniqsa, istiqbolli pedagog va ilmiy kadrlarni xorijning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalarida stajirovkadan o'tkazish va malakasini oshirish borasidagi ishlar bugungi kunning dolzarb masalasidir. Buning uchun, avvalombor, tashabbuskor islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur.

Zero, huquq falsafasi huquqning mohiyati va uning mazmuni nimadan iborat degan savolga javob berar ekanmiz, huquq qanday bo'lishi kerak degan yana bir savolga ham javob berish lozim. Shu ma'noda huquq falsafasi – bu huquq haqidagi bilimlar sohasi bo'lib, unda insoniyatning yaxshiroq davlatga, jamiyatning demokratiya, erkinlik asosida izchil rivojlanishi haqidagi orzu va intilishlarini o'zida jamlagan huquqiy ideal barpo etilishidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Klassik huquq falsafasining paydo bo'lishi uzoq tarixga ega. Huquqning mohiyati va uning ma'nosi, inson va jamiyat uchun ahamiyati haqidagi savollar hech bo'lmaganda huquq va davlat paydo bo'lganidan beri dolzarb bo'lib kelgan. O'sha kunlarda, inson mifologik xayol orqali dunyoning to'liq tasavvurini qurishga harakat qilganda, ko'p xalqlar olamning ma'lum bir umumiy asosi, odamlar o'rtasidagi munosabatlar tartibini belgilaydigan universal tartib haqida g'oyalarga ega edilar. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi xulq-atvor qoidalari falsafaning "donolikka muhabbat" sifatida paydo bo'lishi bilan insoniyat uchun eng muhim bo'lgan vazifani xayol va e'tiqodga emas, balki qat'iy mantiq qoidalariga muvofiq isbotlashga asoslangan yangicha yechim paydo bo'ladi.

Adolat qonunning asosiy ma'nosi va uning maqsadi sifatida umumiy umuminsoniy tartib (logos) kontekstida ko'rib chiqildi - bu ilohiy adolat edi, inson tomonidan yaratilgan qonunlar ushbu umuminsoniy tartibga mos kelishini bilishning ma'nosi huquqning asosiy printsiplari hisoblanadi. Qadimgi yunonlarning fikricha, u o'z mazmuniga ko'ra, xuddi Suqrotgacha bo'lgan falsafiy izlanishlarning asosiy predmetini tashkil etgan borliqning birinchi tamoyillari kabi ob'ektiv edi.

Turli vaqtlarda yuqoridagi savollarga javoblar har xil edi. Bu ko'p holatlar, birinchi navbatda, xalqlar hayotining ijtimoiy va siyosiy sharoitlari bilan bog'liq edi. Lekin muhimi shundaki, davlat va huquq uning dunyoda yashash yo'li bo'lgan inson uchun bu savollarning o'zi hamisha muhim bo'lib kelgan. Dastlab, bu savollarga falsafa javob berdi, bilimning birinchi nazariy shakli sifatida uning muqobili yo'q edi. Keyinchalik davlat va huquqiy hayotning rivojlanishi bilan bir soha paydo bo'ldi, uning vazifasi huquq haqidagi nazariy bilimlarni mustaqil ravishda rivojlantirish edi. Rim huquqi mana shunday vujudga kelgan. Rim huquqshunoslari huquq nazariyasi rivojiga katta hissa qo'shdilar, ularning ta'limotlari tufayli zamonaviy huquqshunoslik birinchi marta qadimgi Rimda shakllantirilgan ko'plab umumiy va maxsus huquqiy tushunchalar bilan ishlay boshladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Milliy strategiya doirasida inson huquqlarini o'qitishning uzluksiz tizimini yaratish, umumta'lim maktablari, oliy o'quv yurtlari, kadrlarni qayta tayyorlash markazlarida "Inson huquqlari", "Bola huquqlari", "Ayollar huquqlari" nomli maxsus o'quv kurslarini joriy etishning vaqti-soati keldi, deb o'ylayman" [1.117.], deb ta'kidlaydi.

Zamonaviy rus adabiyotida o'zining puxtaligi, funktsional murakkabligi, huquq falsafasining ta'rifi akademik, yuridik fanlar doktori, professor V.S. Nersesyan o'zining "Huquq falsafasi" darsligida huquq va huquq o'rtasidagi farqni ta'kidlab, Kantga ergashib, huquqiy qonun g'oyasini ishlab chiqdi:

"Huquq falsafasi huquqning ma'nosi, mohiyati va tushunchasi, asosi va dunyoda tutgan o'rni, qadr-qimmat va ahamiyati, inson, jamiyat va davlat hayotidagi, insoniyat taqdiridagi rolini o'rganish bilan shug'ullanadi. xalqlar va insoniyat"[2.54.]

Gegel huquq g'oyasini huquq falsafasining predmeti deb hisoblagan bo'lsa, rus faylasufi S.L. Frank buni ijtimoiy ideal haqidagi ta'limot sifatida tushuntiradi: "...yaxshi, oqilona, adolatli, normal ijtimoiy tuzum bo'lishi kerakligini"ni ta'kidlaydi. S.S. Alekseev esa: "Huquq falsafasida huquqiy tushunish mavzusi "qonun" atamasi bilan belgilangan voqelik hodisalarining butun spektrini qamrab olishga imkon berishga e'tiborni qaratadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 yanvardagi "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi 5618-son Farmon mavzusini yoritishda asosiy manba bo'lib xizmat qildi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub islohotlar, qabul qilinayotgan qonun hujjatlari va davlat dasturlarining mazmuni va mohiyatini izchil yetkazish tizimini shakllantirish, ta'lim tizimida "Zamonaviy xorijiy tajriba asosida yuridik sohada ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasining yangi innovatsion shakl va institutlarini joriy etish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish"[3.] dagi ustuvor yo'nalishlariga mosdir.

Huquq falsafasi ham har qanday ilmiy fan kabi qator vazifalarni bajaradi. Ularning ichida eng muhimlari ontologik, gnoseologik, mafkuraviy, uslubiy va aksiologikdir. Ontologik funktsiyaning mohiyati shundan iboratki, huquq falsafasi huquqiy tushunishning ma'lum bir tushunchasi nuqtai nazaridan, huquqiy voqelikning mohiyati va mohiyatini o'rganib chiqadi. Nazariy-kognitiv (gnoseologik) funktsiya huquq falsafasining huquqiy voqelikdagi haqiqatni ochib berish qobiliyatida,

ya'ni. shaxsning sub'ektiv fikriga bog'liq bo'lmagan, shuningdek, o'rganilayotgan mavzuning bilim jarayonining ilmiy xususiyatini ta'minlaydigan bilimlardir.

Huquq falsafasining intizomiy maqomi muammosi uning shakllanishining ikki xil manbalarining mavjudligi bilan belgilanadi, bu esa uning maqomini tushunishga ikki yondashuvning shakllanishiga olib keladi.

Birinchi yondashuv huquq falsafasini umumiy falsafaning bir qismi sifatida ko'rib chiqadi, bu esa uning asosiy muammosi falsafiy fan sifatida (tabiatshunoslik falsafasi, din falsafasi, axloq falsafasi va boshqalar bilan birga) falsafiy tomoniga qaratilgan bo'lsa, huquq sohasidagi ko'plab falsafiy tushunchalardan biridir. Huquq falsafasining huquqshunoslik nuqtai nazaridan ishlab chiqilgan kontseptsiyalarida, qoida tariqasida, huquqiy mavzular, tadqiqotning huquqiy yo'nalishi ustunlik qiladi. Ularning falsafiy qiyofasi falsafiy mulohazani talab qiladigan davlat-huquqiy sohaning ehtiyojlari bilan belgilanadi. Bu holatlar tufayli huquqning ikkita falsafasi bordek tuyuladi: biri faylasuflar tomonidan, ikkinchisi huquqshunoslar tomonidan ishlab chiqilgan. Huquq falsafasining birinchi negizi huquq muammolarining umumiy falsafiy rivojlanishi hisoblansa, ikkinchi asos huquqning amaliy muammolarini hal qilish bilan bog'liqdir. Shunday qilib, huquq falsafasi yuqori darajadagi nazariy tadqiqotlarni amaliy huquqiy muammolarni hal qilish imkoniyatini birlashtirgan yagona ilmiy va akademik fandır.

Huquq faoliyati va rivojlanishining tarixiy shakllarining xilma-xilligidan biz faqat g'oyalar, nazariyalar va normalarning qisman tizimlariga e'tibor qaratamiz. Shu munosabat bilan huquq ontologiyasini shakllantirishning to'rtta asosiy yondashuvi mavjud:

- tabiiy huquq;
- pozitivist;
- sotsiologik;
- libertar huquqiydir.

XULOSA

Huquq falsafasi yo'nalishlarining farqiga qaramay (ularning ular huquqning turli tushunchalariga asoslanadi), ularni huquq va huquqni farqlash fakti birlashtiradi. Qonunni qabul qilishda o'zboshimchalik ehtimoliga yo'l qo'yadigan siyosiy xarakterga ega bo'lgan inson tomonidan yaratilgan hodisa sifatida qaraladi. Huquq ob'ektiv hodisa bo'lib, tabiiy (tabiiy, ilohiy, ma'naviy va hokazo) yo'l bilan vujudga keladi. Tabiiy-huquqiy yondashuvning yana bir muhim pozitsiyasi shundan kelib chiqadi: tabiiy, qonuniy huquqni bilish nuqtai nazaridan huquq mazmunini tanqidiy baholash. Shunday qilib, zamonaviy tabiiy-huquqiy tafakkur o'zining aksiologik shaklidir

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юсалиш сари. Тошкент: Ўзбекистон. 2020. Б 117.
2. Нерсисянц В.С. Философия права. Москва., 2016.
3. www.lex.uz. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 январдаги "Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида"ги ПФ-5618-сон Фармони.

ZIYORAT TURIZMI SOHASIDA O'ZBEKISTONNING O'RNI VA IMKONIYATLARI

ПОЛОЖЕНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ УЗБЕКИСТАНА В ОБЛАСТИ ПАЛОМНИЧЕСКОГО
ТУРИЗМАPOSITION AND OPPORTUNITIES OF UZBEKISTAN IN THE FIELD OF PILGRIMAGE
TOURISMAbdiyev Alimardon Chorshanbiyevich¹, Xolyorova Barno Ibragimovna²¹Abdiyev Alimardon Chorshanbiyevich– Qarshi davlat universiteti “Turizm va marketing”
kafedrası katta o'qituvchisi, i.f.n²Xolyorova Barno Ibragimovna

– Qarshi davlat universiteti magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada ziyorat turizmi rivojlanishining nazariy-metodologik asoslari ko'rib chiqilgan bo'lib unda sohani rivojlantirishda klasterli siyosat va integratsiyalashgan marketing konsepsiyasi ilgari surilgan. Natijada xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlar bilan ziyorat turizmi sohasida aloqalar o'rnatishi, mamlakatimizga turistlar oqimining kirib kelishini ko'paytirish, turistlar xavfsizligini ta'minlashni tartibga soluvchi tashkiliy-iqtisodiy yuriqlar ko'rsatib o'tilgan.

Аннотация

В данной статье были рассмотрены теоретико-методологические основы развития паломнического туризма, а также выдвинута концепция кластерной политики и комплексного маркетинга в развитии отрасли. В результате показаны организационно-экономические шаги, регулирующие налаживание отношений с международными организациями и зарубежными странами в сфере паломнического туризма, увеличение потока туристов в нашу страну, обеспечение безопасности туристов.

Abstract

This article discusses the theoretical and methodological foundations of the development of pilgrimage tourism, which promotes the concept of cluster policy and integrated marketing in the development of the industry. One of the important factors in the development of tourism in our country is peace, stability, mutual understanding and solidarity.

Ключевые слова: кластер, паломнический туризм, диверсификация, предпринимательство, стандарт, кооперация, опыт, правовая база, безопасность, экономико-правовая база.

Kalit so'zlar; klaster, ziyorat turizmi, diversifikatsiya, tadbirkorlik, standart, hamkorlik, tajriba, huquqiy asoslar, xavfsizlik, huquqiy-iqtisodiy baza.

Key words: cluster, tourist, tourism, diversification, entrepreneurship, standard, partnership, experience, legal framework, security, legal and economic system.

Kirish

Bizga ma'lumki, O'zbekiston o'zining boy madaniy va ma'naviy merosi, memoriy va tasviriy san'ati, tarixiy obidalar bilan hamda ko'plab dunyoga taniqli mashhur va buyuk ajdodlarimiz dunyo olimlari va sayyohlarini o'ziga jalb etib kelmoqda. Bu o'z navbatida xalqaro turizm bozorlaridagi o'zimizga xos o'rnimiz va nufuzimizni ko'rsatadi. Ta'kidlash joizki, mamlakatimizda ziyorat turizmini rivojlantirish borasida Respublikamiz Prezidentining tashabbuslari bilan O'zbekistonda ilk bor 2019-yil 21-23 fevral kunlari Buxoro shahrida ziyorat turizmi bo'yicha birinchi xalqaro forum o'tkazildi. Forum doirasida Malayziya muftiysi Perlis Mohd Asri bin Zaynul Abidin O'zbekistonning faxriy ziyorat turizm elchisi etib belgilandi. Bu o'z navbatida millatlarni, xalqlarni, dinlarni o'zaro hamjihatlikka, inoqlik va bag'rikenglikka chaqiradi. Sohaning rivojlanishida mamlakatimizda olib borilayotgan islohatlar o'zining ijobiy natijalarini ko'rsatmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Keyingi yillarda mamlakatimizning ziyorat turizmi borasida jahon iqtisodiyotidagi o'rni, ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati nazariy yondashuvlar asosida tahlil etib borilganligini e'tirof etish o'rinlidir. Ta'kidlash joizki 2019-yil 5-yanvarda 2019-2025-yillarda O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi, hamda 2019-yil 18-iyul kuni “Turizm to'g'risida” gi qonunning yangi tahrirda 557 qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti turizmni izchil rivojlantirish istiqbollari bag'ishlangan yig'ilishda “O'zbekiston ham sayohat, ham ziyorat uchun qulay mamlakat. Chunki, ona zaminimizda butun dunyoga ma'lum va mashhur bo'lgan ajdodlarimiz mangu qo'nim topgan. Ular qoldirgan boy ma'naviy-madaniy merosga xalqaro maydonda qiziqish juda katta” – deb ta'kidlagan edi. Global iqtisodiy innovatsion o'zgarishlar sharoitida ziyorat

turizmining rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari ochib berish hamda uni samarali rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish nuqtai nazaridan ushbu masalaning metodologik-uslubiy va amaliy jihatlarini tadqiq etish bugungi kunda dolzarbligi bilan ahamiyatlidir. Geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va siësiy jihatdan qulay joyda joylashgan O'zbekiston nafaqat o'zining boy tarixi va madaniy yodgorliklariga egaligi bilan, balki muqaddas qadamjolar maskani sifatida ham jahonga mashhurdir. O'zining ko'p ming yillik taraqqiyoti davomida vatanimiz siyosiy, madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy, geosiësiy salohiyati jihatidan dunyo tamadduniga katta hissa qo'shib kelgan. Shuningdek, mamlakatning Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashganligi, bu yerda madaniyatlar to'qnashuvining yuz berishiga, ilm-fan yutuqlarining almashinuviga, mamlakatlar orasidagi yangiliklarning o'zaro keng yoyilishiga imkon qadar xizmat qilgan. O'zbekistonda qadimiy obidalarining, ulug' ilm sohibi va islom diniga o'zining ulkan hissasini qo'shgan shaxslar ziyoratgohlarining ko'pligi islom diniga e'tiqod qiluvchi musulmon bo'lgan sayyohlarni ziyorat maqsadida yurtimizga qiziqishini yanada ortishiga sabab bo'lmoqda. Respublikada qadim tarixga ega, bir necha tuzumlarni ko'rgan va shunday sharoitda ham o'z qadr-qimmatini, go'zalligini saqlab qolgan obidalar sayyohlarda ajib bir hayrat hissini shakllantirmoqda. Zero, O'zbekiston sayyohlik ko'лами va tarixiy qadamjolari ko'pligi bo'yicha dunyoning 10 ta yetakchi mamlakatlari qatoridan o'rin egallagan. Respublikada turistlarni o'ziga jalb qiladigan 7,4 madaniy meros ob'ektlari mavjudligi hamda ularning 209 tasi YuNESKO tashkiloti ro'yxatidan o'rin egallaganligi mamlakatimiz turistik salohiyatining yuqoriligi va imkoniyatlarining serobligiga borib taqaladi.

TAHLIL

Mamlakatimizda turizm sohasining muhim yo'nalishi deb qaralayotgan, ziyorat turizmini rivojlantirish uchun din bilan bog'liq tarixiy yodgorliklar, o'ziga xos diniy qadriyatlar va an'analarning mavjudligi yetarli emas. Bu yo'nalishda sayëhlarning ulkan oqimini hosil qilishdagi ba'zi bir kamchiliklarning mavjudligini ta'kidlash lozim. Bu kamchiliklarga, xususan, mehmonxonalar yetishmasligi, arzon va qulay infratuzilmaning to'liq mavjud emasligi, erkin axborot olish va internetdan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi, turmahsulotlarning sifati pastligi va jozibador emasligi tufayli sayyohlarni o'ziga yetarli darajada jalb qila olmayotganligi va boshqalarni kiritish mumkin. Turistlarni jalb etish uchun qulay turistik infratuzilmani shakllantirish, yaxshi reklama, jozibadorlikni namoyish etuvchi tashviqot ishlarini olib borish, viza rejimini yanada erkinlashtirish, aeroport va mehmonxonalarda ibodat qilish uchun shinam sharoitlar yaratish kerak. Misol uchun, Malayziya dunyoning ko'plab davlatlari fuqarolari uchun viza talabini olib tashlaganligi sababli sayyohlar ko'plab mamlakatlardan sayyohlar oqimi oshib bormoqda. Hozirgi statistik ma'lumotlarga asosan, jahonda 1,6 mlrd.dan ortiq islom diniga e'tiqod qiluvchilar bo'lib, ular dunyoning deyarli barcha mintaqasida yashaydi. Xususan, ko'p sonli musulmon aholiga ega bo'lgan Indoneziya (260 mln.), Malayziya (32 mln.), Pokiston (150 mln.) singari mamlakatlarning fuqarolarini ziërat turizmi maqsadida Qadimiy Turkiston zaminining bo'yuk qadamjolari shuningdek Buxoro, Samarqand, Toshkent, Xiva, Termiz va mamlakatimizning boshqa shaharlarida joylashgan muqaddas qadamjolarga jalb etish O'rta Osiyoda O'zbekiston uchun ulkan imkoniyat hisoblanadi. Ushbu shaharlarda joylashgan muqaddas qadamjolar, avliyolar va ulamolarning maqbaralari, masjid va madrasalar, qadimiy 558 qo'lyozmalarni ko'rsatish xorijiy sayyohlar qiziqishlarining ortishiga, sayyohlar oqimining kengayishiga, natijada mamlakatimiz turizm salohiyatini oshib borishiga imkoniyatlar eshigi ochilishini ta'minlaydi. Mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirish maqsadida hukumat tomonidan bosqichma bosqich majmualiq qarorlar, farmonlar va davlat dasturlari qabul qilinmoqdaki, ular jumlasiga 2018-yilda turizmga doir 4 ta O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni, 6 ta O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 1 ta O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoyishi, 15 ta O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori; 2019-yilda 1 ta O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 5 ta O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni va 2 ta O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 5 ta O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi. Ushbu hujjatlar bilan sohada yig'ilib qolgan muammolarni hal etish, turizm salohiyatini oshirish bo'yicha ustuvor vazifalar belgilandi, ichki turizmni yanada rivojlantirishning son sanoqsiz imkoniyatlari yuzaga keldi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi —O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risidagi 5326-sonli farmoniga ko'ra, Isroil, Indoneziya, Koreya Respublikasi, Malayziya, Singapur, Turkiya va Yaponiyalik fuqarolar uchun 30 kunlik muddatga viza rejimi joriy etildi. Shuningdek, bugungi kunda MDH tarkibidagi to'qqiz mamlakat fuqarolari vizasiz rejimdan

FALSAFA

foydalanmoqdalar. 2018-yil 1-iyuldan elektron 2 vizalar joriy qilindi. Jahon tajribasidan kelib chiqib bu tizimni yanada soddalashtirib va ichki va tashqaridan turistlar oqimi tartibini doimiy ravishda e'tiborli bo'lgan holda olib borishni talab etmoqda. Ma'lumki, 2019-yilning 5-yanvarida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining —O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PF-5611-sonli Farmoni qabul qilindi. Mazkur farmonga ko'ra, —2019-2025 yillarda O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi tasdiqlandi. Unda turizm sohasida qulay iqtisodiy sharoitlar va omillarni yaratish bo'yicha olib borilayotgan islohotlarning samaradorligini oshirish, turizm sohasini jadal rivojlantirish bo'yicha ustuvor maqsad va vazifalarni belgilash, uning iqtisodiyotdagi o'rni va ulushini oshirish, xizmatlarni diversifikatsiyalash va ularning sifatini oshirish hamda turizm infra tuzilmasini takomillashtirishga katta e'tibor qaratilishini o'zi bu katta yutuqdir. Keyingi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar tahsinga sazovordir. Xususan, 45 davlat fuqarolari uchun yurtimizda 30 kungacha vizasiz bo'lish, 76 davlat fuqarolari uchun yengillashtirilgan tartibda elektron viza olish, 101 mamlakat fuqarolari uchinchi davlatga borishda O'zbekistonga 5 kungacha vizasiz kirishi kabi qator imtiyozlar joriy etildi. Bu esa xorijiy sayyohlar safi tobora kengayishiga sabab bo'lmoqdaki, natijada mamlakatimizga islom diniga e'tiqod qiluvchi va musulmon aholiga ega bo'lgan ko'plab davlatlardan musulmon turistlar tashrifining oshishiga imkon to'g'ulmoqda. O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar qisqa muddatda o'z samarasini ko'rsatmoqdi. Shu jumladan, viza 515 rejimidagi o'zgarishlar, O'zbekistonda bo'lish qoidalari hamda tadbirkorlik faoliyatini olib borish tartibining soddalashtirilishi, turizm sohasida infratuzilmaning rivojlanishi va turizm salohiyatini targ'ib qilish choralarining ko'rilishi mamlakatimizga kirib kelayotgan xorijiy fuqarolar sonini o'tgan yillarga nisbatan oshishiga, shuningdek turizm xizmatlari eksportidan tushadigan daromadlar hajmini oshishiga olib kelmoqda. 559 e'tirof o'rnida aytish mumkinki, birgina Malayziyaliklarning taklifiga ko'ra, mamlakatimizda ziyorat turizmini yanada jadallashtirish maqsadida, Kuala Lumpur-ToshkentJidda yo'nalishi bo'yicha avia qatnovlarni ochish masalasi ko'ndalang qo'yildi. Chunki har yili 250 ming malayziyaliklar uchun Umra safariga borishdan oldin yoki safardan keyin, albatta, O'zbekiston bo'ylab sayohat qilish imkoni paydo bo'ladi. Bu holat esa viza olish jarayonini yanada yengillashtirishni taqozo etgan holda har yili 250 mingdan ortiq turist kelishi hamda shunga mos ravishda daromad manbaiga erishish demakdir. Shu boisidan ham Malayziya sayyohlik va sayohat agentligi assotsiatsiyasi bilan yanada yaqindan hamkorlikni yo'lga qo'yish kechiktirib bo'lmaydigan holdir. Bizga ma'lumki, Malayziya sayyohlik va sayohat agentliklari assotsiatsiyasi va O'zbekiston Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi o'rtasida anglashuv memorandumi imzolandi. Agarda O'zbekiston ziyorat turizmi agentligi ziyorat turizmiga doir qiziqarli hamda azronlashtirilgan narxdagi tur paketlarini taqdim etsa, assotsiatsiya yuqoridagi takliflarni Malayziya hamda yaqin atrofdagi qo'shni davlatlar Indoneziya, Singapur mamlakatlardagi mijozlarga sotishda amaliy yordam berishlarini qayd etishdi. Yana shuni ta'kidlash lozimki, ushbu assotsiatsiyaning yilda 4 maratoba nashr etiladigan, 3200 ta turizm sanoati professionallariga yetkaziladigan jurnalida O'zbekistonning ziyorat turizmi salohiyati haqidagi maqolalarni, reklama-targ'ibot materiallarini chop etish bo'yicha hamkorlik shartnomasi taklif sifatida qabul qilindi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sayehlar qisqa muddat ichida ko'plab va qadimiy joylarni ko'rishni istaydi. O'zbekistonda esa vaqt chegaralangandir. O'zbekistonda kafe va restoranlar 23:00 da yopiladi. Agarda restoranlarni 24 soatlik ish vaqtiga o'zgartirilsa, bu muammo o'z yechimini topgan bo'lar edi. Turistlarga mehmonxonadan vaqtincha ro'yxatdan o'tish ham ba'zi muammolarni keltirib chiqarmoqda hamda faqatgina 5 yulduzli mehmonxonalarga ko'proq ahamiyat berilmoqda. Agarda biz 4-5 yulduzli mehmonxonalarga va 2-3 yulduzli otellarga ham birdek e'tibor berilsa, ularda turistlar uchun qulayliklar yaratilsa, bu ham turistlar sonining oshishiga sabab bo'ladi. Hamda yurtimizdagi mehmonxonalarda musulmon sayyohlar uchun zarur shart-sharoitlarni yaratilishi mehmonxonalarning nufuzini oshishiga, sayyohlarning qiziqishining ortishiga xizmat qiladi. Shuningdek, sayyohlarning uqalash xizmati, piyoda yurishni talab etadigan joylarning ko'pligi uchun turistlarga qisqa masofalarga xizmat ko'rsatuvchi servis xizmatlarini ham joriy etish lozim. Eng asosiysi kelgan mehmonlarni, ya'ni sayyohlarni barcha servis xizmatlarida ochiq chehra bilan kutib olish hamda ularni uzoq muddat kuttirib qo'ymaslik uchun xodimlarning tezkorligini oshirish va o'sha xizmatning texnik salohiyatini yuqori darajaga olib chiqishni talab etadi.

Mamlakatga xorijiy turistlarni jalb etishning eng asosiy omillaridan yana biri bu – tarixiy obidalarni asli holicha saqlashdir. Yevropalik sayyohlar ham, musulmon davlatlari turistlari ham zamonaviy osmono'par binolarga to'la mamlakatlardan kelishadi. O'zbekistonning o'ziga xos jihati tarixiy obidalar o'zining go'zal, qadimiy ko'rinishini saqlab qolganligidir. Tarixiy obidalar limmo-lim bo'lgan qadimiy shaharlarimizda obidalaridagi yozuvlar katta ma'no-mazmunga egadir. Bu binolarning uzoq o'tmishga ega ekanligi, qanday qurulish uslublari buni yod etilganini hamda obidalaridagi naqshlarning uslublari va bu naqshlar orqali qanday ma'no-mazmun yashiringanligi haqida chet tillaridagi tarjima bukletlarini tayyorlash sayyohlarni yanada ko'proq qiziqishini oshishiga olib keladi. Ma'lumki, ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha Qubbat-ul islom maqomiga sazavor bo'lgan Buxoro shahrida tamal toshi qo'yildi, deyishimiz mumkin. 2019-yil 21-23 fevral kunlari qadim Sharq durdonasi bo'lgan Buxoro shahrida ziyorat turizmi bo'yicha birinchi xalqaro forum bo'lib o'tdi. Unda dunyoning ko'plab davlatlaridan din ulamolari, muftiylar, 560 nufuzli xalqaro tashkilotlar a'zolari, sayyohlik kompaniyalari, tur kompaniyalari operatorlarining vakillari qatnashiga erishildi. Ushbu forumda qatnashuvchilar O'zbekistonning ziyorat turizmidagi salohiyati bilan yaqindan tanishdi hamda yurtimizni ziyorat turizmining yangi markaziga aylantirishda yaqin hamkorlik qilish va o'zaro madaniy aloqalarni rivojlantirish borasida fikr mulohazalar almashishdi. Shuningdek, istiqbolda sayyohlar oqimining keskin ko'payishi hisobga olingan holda, joriy yilda 60 ga yaqin mehmonxonalar qurish, 20 dan ortiq restoranlar, bir qancha istirohat bog'lari barpo etish va sayilgohlar qurilishi haqida muhokamalar bo'lib o'tdi. 2019-yilda taqdim etilgan Jahon halol turizmi reytingiga ko'ra, O'zbekiston Top-20 ro'yxatidan o'rin olgan. Halol turizm ziyoratchilarini qabul qiluvchi Islom hamkorlik tashkiloti (IHT) mamlakatlari orasida esa Top-10 ro'yxatiga kiritilgan⁶. Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqib, xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ziyorat turizmini rivojlantirishda sayyohlarning talab va takliflarini hisobga olish lozim. Talablarga qarab ehtiyojlar qondiriladi. Turistlar oqimiga mos, shart-sharoitlarga ega bo'lgan mehmonxona va restoranlarning sonini yanada oshirish hamda mehmonxonalar jihozlarining safidan musulmon sayyohlar uchun Qur'oni Karim, joynamoz va qibla ko'rsatkichlarining o'rin olishini ta'minlash zarur. Aeroportdagi nohush vaziyatlarni va turistlarni kuttirib qo'yish hollarini bartaraf etish lozim. Ziyorat turizmi yo'nalishida asosan islom diniga e'tiqod qiluvchi turistlar tashrifi yuqoriligi inobatga olgan holda barcha turistik xizmat va mahsulot turlariga —Halol standart talablarini joriy etish lozim hamda katta yo'l bo'ylarida, turistik manzillar atrofida masjidlar sonini tobora ko'paytirish zarur. Ziyorat turizmini rivojlantirish uchun xalqaro tashkilotlar, turizm rivojlangan davlat bilan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish va ularning bu sohadagi ilg'or tajribalarini o'zlashtirishimiz kerak. Reklama agentliklari bilan chet ellarda ham targ'ibot ishlarini amalga oshirmog'imiz darkor. Yurtimizda qadimdan qadrlanib kelinadigan qo'l mehnati, uy hunarmandchiligini rivojlantirib, bu yo'nalishda faoliyat olib boradigan tadbirkorlarga ma'lum bir erkinliklar va yengilliklar berish lozim. Turistlarga mos keladigan, arzonlashtirilgan narxlarga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirsak, tarixiy obidalar, muqaddas qadamjolar aziz avliyolarning ziyoratgohlari haqida chet tillaridagi tarjima bukletlarini tezroq va ko'proq miqdorda tashkil etsak hamda bu obidalarning qadimiyligini o'z holicha saqlasak, ularning sur'ati tushirilgan suvinerlarni ixcham shakllarda yarata olsak, malakatimizga tashrif buyuradigan turistlar tashrifini oshirilishiga sazovor bo'lishlik nasib etadi degan umiddamiz va hk.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. //Xalq so'zi, 2018 yil 29 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi sayyohlik sohasini rivojlantirishni tezlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni. 2016 yil 2 dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining —O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PF-5611-sonli Farmoni. 2019 yil 5 yanvar. 561
4. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2018 yil yanvar-dekabr. — T.: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, 2019. B. 306.
5. 2019-2025 yillarda O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini rivojlantirish Konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 5 yanvardagi PF-5611- sonli Farmoniga ilova.
6. Travel & Tourism Economic Impact 2018 Uzbekistan//World Travel & Tourism Council 2018 march.
7. <http://www.uzbekistan.at/ru/node/89>

SINERGETIKA: IJTIMOY TIZIMNI TADQIQ QILISHDAGI MUAMMO VA IMKONIYATLAR**SYNERGETICS: PROBLEMS AND OPPORTUNITIES IN THE RESEARCH OF SOCIAL SYSTEMS****СИНЕРГЕТИКА: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ В ИССЛЕДОВАНИИ СОЦИАЛЬНЫХ СИСТЕМ****Ilhom Rizayev¹****¹Ilhom Rizayev**

– falsafa doktori (PhD) Toshkent axborot va texnologiya universiteti Samarkand Filiali Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrası

Annotatsiya

Maqolada sinergetik g'oyalarni ijtimoiy fanlarda qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari bayon etilgan. Shuningdek, ijtimoiy tizimni tadqiq qilishda sinergetika va uning imkoniyatlari atroflicha muhokama qilingan. Rivojlanish jarayonini dialektika tasvirlaydi va uni sinergetika bilan almashtirish mumkin emas. Zamonaviy fanda jamiyatni o'rganishga yanada samarali yondashish mavjud bo'lgan barcha metodologik yondashuvlarning elementlarini sintez qilish, xususan, dialektik, informatsion, tizimli, sinergetik va boshqalar asosida amalga oshirilishi mumkinligi tadqiq etilgan.

Аннотация

В статье описаны особенности использования синергетических идей в социальных науках. Также подробно обсуждены синергетика и ее возможности в исследовании социальной системы. Процесс развития описывается диалектикой и не может быть заменен синергетикой. Исследовано, что более эффективный подход к изучению общества в современной науке может осуществляться на основе синтеза элементов всех существующих методологических подходов, в частности: диалектического, информационного, системного, синергетического и др.

Abstract

The article describes the features of the use of synergetic ideas in the social sciences. Synergetics and its possibilities in the study of the social system are also discussed in detail. The development process is described by dialectics and cannot be replaced by synergetics. It has been studied that a more effective approach to the study of society in modern science can be carried out on the basis of a synthesis of elements of all existing methodological approaches, in particular: dialectical, informational, systemic, synergetic, etc.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tizim, ijtimoiy fanlar, sinergetika, metodologiya, dialektika, fluktuatsiya, bifurkatsiya.**Key words:** social system, social sciences, synergetics, methodology, dialectics, fluctuation, bifurcation.**Ключевые слова:** социальная система, социальные науки, синергетика, методология, диалектика, флуктуация, бифуркация.**KIRISH**

Zamonaviy ijtimoiy fanlarning yangi metodologik yondashuvlarga murojaat qilishi ular holatining zaruriy hosilasidir. Avvalgi ijtimoiy tuzumning o'zgartirilishi va qandaydir yangi ijtimoiy tuzumga o'tishga urinishlar ijtimoiy fanni avvalgi asoslaridan mahrum qildi. Ilmiy inqiroz holati yuzaga keldi. Mamlakatimizdagi siyosiy voqealar o'z vaqtida jahon ilm-fanidagi jarayonlarga, ya'ni o'z taraqqiyotining noklassik bosqichidan keyingi postnoklassik bosqichiga to'g'ri keldi. Ayni shunga o'xshash holat G'arbdagi ijtimoiy fanlariga ham xosdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Yangicha yondashuvlar, g'oyalar, modellar va boshqalar mavjud bo'lmaganda, sinergetika ijtimoiy sohada yangi tadqiqot mavzularini izlayotganlar uchun toza havoga aylandi. Ijtimoiy-tarixiy hodisalarni bilishda sinergetik yondashuvning qo'llanilishini tahlil qilar ekan, B.O.Turayev sinergetikaning evristik imkoniyatlaridan xabardor bo'lish, klassik va noklassik fanning metodologik imkoniyatlarining "tugashini" tushunish ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilishda sinergetik g'oyalarning rivojlanishiga olib keladi, deb ta'kidlaydi [1]. Z.O.Muminovanning fikricha, bir qator olimlar yangi dunyoqarashning ijtimoiy-falsafiy qo'llash imkoniyatlarini izlashda davom etmoqdalar [2]. G.S.Sultanova esa yangi g'oyalarning nazariy tarixga tatbiq etilishini tahlil qilishda samoqli tadqiqotlar o'tzib kelmoqda [3]. M.H.Ergasheva sinergetikadan ta'limning murakkab superatraktor tomon harakatlanadigan rivojlantiruvchi sifatida o'z-o'zini tashkillashtirishini tahlil qilishda va ijtimoiy

rivojlanishni tahlil qilishda foydalanadi [4]. Biz esa ijtimoiy tizimlarning dinamik o'z-o'zini tashkillashtirish mexanizmlari konseptsiyasini ishlab chiqishga harakat qilganmiz [5].

Sotsiosinergetikada amaliy tadqiqotlar ham rivojlanmoqda, masalan, ijtimoiy tengsizlik muammolari, iqtisodiyot, konfliktologiya, siyosatshunoslik sinergetikasi kabi sohalaridagi muammolar o'z izlanuvchilarini kutmoqda.

Sinergetik g'oyalarni ijtimoiy fanlarda qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy-madaniy jarayonlarni o'rganishda sinergetik yondashuv qo'llaniladigan bir qancha sohalarni belgilab o'tishimiz mumkin.

✓ birinchi yo'nalish tadqiqotchini bir tomondan o'z-o'zini tashkillashtirish mexanizmlarini, boshqa tomondan ijtimoiy munosabatlar va madaniy hayotni tashkil etish sohasidagi tartibga solish mexanizmlarini tushunish orqali ularning rivojlanish qonunlarini bilishga yo'naltiradi. Natijada, jamiyatning keng ko'lamli o'zgarishlari sharoitida o'zaro ta'sirni o'z-o'zidan va ratsional boshqarish mexanizmining kumulyativ sinergetik samaradorligi aniqlandi.

✓ ikkinchi yo'nalish ularning dinamikasidagi ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Ijtimoiy-madaniy o'z-o'zini tashkillashtirish muammosini faqat ijtimoiy omillar darajasida ko'rib chiqish mumkin emas (iqtisodiy faoliyatda, odamlar o'rtasidagi munosabatlarda va hokazolarda yangi munosabatlarni shakllantirish misolida), shuningdek, ma'naviy va ramziy o'ziga xoslikni, an'analarning ma'nosini, madaniyatning qadriyat-semantik asoslarini ko'rib chiqishni nazarda tutadi, bu yo'nalish sinergetika tamoyillarini "an'anaviy" kulturologik metodlar bilan birlashtirishni nazarda tutadi.

✓ uchinchi yo'nalish falsafiy va madaniy tadqiqotlarga umumiy yo'nalishni ta'minlaydigan sinergetikaning alohida tamoyillarini emas, balki tabiiy ilmiy bilimlarning turli sohalaridan sinergetik sxemalar va modellarni o'tkazish bilan bog'liq.

Belgilangan kognitiv strategiyalarning har biri tabiatshunoslik fanlarining modellari va sxemalari, shuningdek, ijtimoiy va gumanitar fanlarining metodlari va yondashuvlari (strukturaviy-funksional, germeneytik, fenomenologik, psixologik va boshqalar) "chorrahasida" tug'iladi.

Kulturologik tadqiqotlar o'ziga xos yo'nalish bo'lib, u sinergetikaga asoslangan tarzda madaniyatdagi o'zgarishlarni aniqlashga qaratilgan. E'tibor beradigan bo'lsak, tadqiqot amaliyotida ko'pincha ikki yoki uchta metodologik yondashuv birlashtiriladi. Buning asosi turli bilim sohalari (tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-gumanitar va boshqalar) o'rtasidagi o'zaro ta'sirning samaradorligidan desak, xato bo'lmaydi.

O'zbekistonda ijtimoiy sinergetika falsafiy va ijtimoiy-madaniy tadqiqotlarning ikki asosiy yo'nalishi: fundamental (nazariy) va amaliy jihatdan rivojlanib bormoqda. Xususan nazariy yo'nalish doirasida quyidagilarga e'tibor qaratilmoqda:

➤ ijtimoiy sinergetikaning metodologik asosi sifatida sinergetikaning asosiy tamoyillari va strategiyalari - transdistsiplinarlik, fanlararo muvofiqlashtirish va dialog;

➤ noxiziqli dinamika va noxiziqli tafakkur;

➤ ochiq o'z-o'zini tashkillashtiruvchi ijtimoiy (insoniy) tizimlarning xatti-harakati va boshqalar;

➤ Ijtimoiy va sotsial-madaniy sinergetikaning amaliy yo'nalishini rivojlantirish ham jadal tarzda kechmoqda, uning doirasida quyidagilar aniqlanadi:

➤ ijtimoiy tizimlarning turli darajalarida - sivilizatsiya, mintaq va boshqalarda sotsial-madaniy jarayonlarning o'z-o'zini tashkillashtirish mexanizmlari.

➤ ijtimoiy sinergetikaning muhim xususiyati tadqiqotning nazariy darajasidan empirik darajasiga o'zaro o'tish va aksincha, tadqiqotda "o'rta" qatlamning mavjudligidir.

➤ Sinergetika sotsial-madaniy jarayonlarni tushunish uchun yetakchi vosita bo'lib xizmat qiladigan tadqiqot strategiyalarining to'rt turini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

➤ kommunikativ (dialog) strategiya;

➤ sinergetik modellarni boshqa materialga o'tkazish bilan bog'liq nazariy modellash;

➤ transdistsiplinar strategiya;

➤ sinergetik diskurs.

Sinergetika o'zining kognitiv imkoniyatlari bilan zamonaviy fan va xususan ijtimoiy fan uchun katta ahamiyatga ega. Bu tadqiqotchini dunyoni yanada murakkab idrok etishga yo'naltiradi. Murakkab (ochiq, muvozanatsiz) tizimlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarni ochib berish uchun xizmat qiladi. Bugungi kunda sinergetika shakllanish jarayonida bo'lib, aniq va mustahkam

tuzilishga ega emas. Metodologik funktsiya sinergetikaning barcha qismlari tomonidan turli darajalarda amalga oshiriladi: tamoyillar, qonunlar va asosiy tushunchalar.

Sinergetikaga qiziqishning kuchayishi uning evristik imkoniyatlari bilan bog'liq. Bu imkoniyatlar har qanday ochiq, muvozanatsiz tizimlarda sodir bo'ladigan o'z-o'zini tashkillashtirish qonuniyatlarida namoyon bo'ladi. O'z-o'zini tashkillashtirish qonuniyatlari universal xarakterga ega bo'lishiga qaramay, ularni tarixiy jarayonni tahlil qilish va bir qator boshqa jarayonlarga tatbiq etishda ma'lum cheklovlar mavjud. Bu cheklovlar kashf etilgan qonuniyatlarning ahamiyatini tushunish bilan ham, qonuniyatlarning o'z tabiati bilan ham bog'liq.

Ijtimoiy tadqiqotlarda sinergetikadan foydalanish ko'pincha uning qonuniyatlarini mutlaqlashtirish va falsafiy metodologiyaning, xususan, dialektikaning rolini inkor etish bilan bog'liq [6]. Bu, ayniqsa, bifurkatsiyaga uchragan tizimning rivojlanish jarayoni haqida gap ketganda, tadqiqot natijalarining e'tiboridan chetda qolmaydi. Ta'kidlash joizki, dialektika o'zining imkoniyatlarini yo'qotgani yo'q va barcha muammolarni yangi metodologik yondashuv yordamida hal qilishga urinish noto'g'ri bo'ladi.

Sinergetikaning ayrim tarafdorlari dialektikani sinergetikaga "moslashtirish" ga urinib, dialektik qonuniyatlarni tahrir qilmoqdalar. Agar bu mazmunning o'zgarishi yoki buzilishlarga emas, balki uning rivojlanishiga olib kelishini hisobga oladigan bo'lsak, bu juda maqbuldir [7].

Sinergetikaning o'zi bilvosita dialektikani o'z ichiga oladi, lekin tan olib aytish kerakki, sinergetikaning ishlab chiqilmagan qoidalari va u ishlatadigan tilning o'ziga xosligi tufayli hali o'zini yetarlicha namoyon etmagan. Sinergetikaning eng "sodiq" tadqiqotchilari va muxlislari uning yangiligini ham, dialektik xarakterini ham inkor etmaydilar. Sinergetikani tushunishimiz uchun asos shundan iboratki, uning deyarli barcha tushunchalari, tamoyillari va obrazlari o'z mohiyatiga ko'ra dialektik xususiyatga ega bo'lib, zamonaviy ilmda dunyoning dialektik manzarasini shakllantirishga yordam beradi [8].

Sinergetika turli xil ochiq tizimlarning o'z-o'zini tashkillashtirishini tushuntirilgani uchungina falsafiy metodologiya darajasiga ko'tarishga urinishlar ratsionallikdan ko'ra ko'proq emotsional xarakterga ega.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xo'sh, ijtimoiy fanlarda dialektikani inkor etish va uni sinergetika bilan almashtirish nimaga olib keladi? Bunday rad etish tizim rivojlanishining ma'lum bir bosqichini mutlaqlashtirishga va butun bir yaxlit rivojlanish jarayonini ko'zdan qochirishga olib keladi. Agar biz ijtimoiy tizimning rivojlanishini tasviflashga harakat qilingan ijtimoiy sinergetikaga oid tadqiqotlarni ko'rib chiqsak, unda sinergetik tushunchalar sifatida asosan tartib va tartibsizlik (xaos) munosabatlari haqida so'z yuritiladi. Albatta, har qanday tizimda tartibni ham, kaosni ham topish mumkin, ammo ularga tizimni hosil qiluvchilik xususiyatini berish to'g'ri emas. Asosli bo'lishi uchun ba'zi misollarni ko'rib chiqsak.

Ijtimoiy sinergetikaning o'ziga xosligi shundaki, u fizik va biologik sinergetikadan farqli o'laroq, ijtimoiy o'z-o'zini tashkillashtirishning umumiy qonuniyatlarini, ya'ni ijtimoiy tartib va ijtimoiy kaos o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi [9]. "Sinergetika rivojlanish jarayonini qonuniyat, shu bilan birga tartib va kaosning takroriy almashinuvi deb biladi" [10]. Tartib va kaosning bir-biriga o'tishi ko'rib chiqiladigan juda ko'p tadqiqotlar mavjud. Bu tushunchalar bilan bog'liq yana bir xususiyat shundaki, kaosga tartibning yaratuvchisi tarzidagi ma'no beriladi. Deyarli barcha sinergetika tadqiqotchilari kaosning ijodiy imkoniyatlariga urg'u beradilar. Branskiyning ta'kidlashicha, kaos taraqqiyot manzarasiga organik tarzda birlashadi, lekin shu bilan birga o'zining ijodiy xarakterini saqlab, yangi tartib va kaosni keltirib chiqaradi [11].

Agar kaosning ijodiy roli haqidagi ibora metafora bo'lsa, unda bu juda o'rinli. Ammo, agar bu metafora bo'lmasa, unda bunga qo'shilishning iloji yo'q. Xaos, sinergetik kontseptsyaning o'zidan kelib chiqadigan bo'lsak, bu tizimning o'tish yoki bifurkatsiya davridagi holati. Xaos – bu tizimning holati, holat esa harakatlantiruvchi kuch, harakat manbai bo'la olmaydi. Holat o'z-o'zini tashkillashtirish uchun stimulyat sifatida harakat qilishi mumkin, ammo o'z-o'zini tashkillashtirishning sababi, manbai tartibsizlikdan tashqarida. Fizika yoki kimyo elementar zarralar, atomlar, molekulalar faoliyatining ichki sabablarini bilmaydi. Shuning uchun ularning o'z-o'zini tashkillashtirish jarayonini faolligi bilan emas, balki tashqi sabablar bilan izohlash to'g'riroq bo'ladi. Uzoq davr mobaynida ba'zi olimlar noaniq narsalarni oddiy tarzda "ob'ektning tabiati shunday", deb mulohaza qilishardi. Xaos tizim elementlari harakatining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. O'z-o'zini tashkillashtirishning sababi tartibsizlikda emas, balki boshqa narsada. Buni fizik masalalarda

hali tushunish mumkin emas, lekin ijtimoiy tizim masallalarida amalga oshirish mumkin. Jamiyatda qism sifatida elementar zarrachalar emas, balki o'zlari murakkab tizim bo'lgan kishilar ishtirok etadi. Bu tizimlar ichki faollikka ega bo'lib, ularning xulq-atvori, harakati sabablarini o'rganish orqali tashkillashtirish sabablarini tushunish mumkin. Ular tartibsizlikda emas, balki insonning o'zida. Shaxsda biologik mavjudot sifatida tabiiy xulq-atvor dasturlarining (instinktlarning) mavjudligi ijtimoiy strukturaning dezorganizatsiyasi, destruktiviyasi holatlarida o'z-o'zini tashkillashtirish mexanizmini ishga tushirishni ta'minlaydi. Elementlar darajasidagi ijtimoiy tizim muvozanatsizdir. Kishilar o'zlarining shaxsiy fazilatlarini darajasida bir xil emas. Xususan, faol shaxslar, liderlar mavjud bo'lib, ularning jamiyatda hukmronlik qilishga intilishi boshqalarga qaraganda ancha rivojlangan. O'z navbatida, bunday dominantlarga duch kelgan kishilar boshqa instinktning ishlashini - bo'ysunishni namoyish etadilar. Shu sababli, tirik organizmlarning har qanday jamoasida bo'lgani singari, ierarxik struktura paydo bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, bunga xaosning mutlaqo aloqasi yo'q.

Endi ijtimoiy sinergetikaning "sevimli" g'oyasi, jamiyat taraqqiyoti jarayonida xaosdan tartibga va aksincha, tartibdan xaosgacha bo'lgan cheksiz o'zaro o'tishlar hamda ierarxizatsiyaning murakkablashishi va soddalashishi haqida qarashlarni ko'rib chiqsak. Agar bu jarayonning oxiri bo'lmasa, u cheksizlikka boradi. Ibtidoiy jamoa davrida jamiyatning barcha a'zolari bir-biriga nisbatan ijtimoiy jihatdan teng va xususiy mulk mavjud emas edi, sivilizatsiya taraqqiyoti bilan kishilar o'rtasidagi tengsizlik va xususiy mulk shakllandi. Ibtidoiy jamiyatda birgalikdagi hayotni tashkillashtirishda ratsional tamoyil, ya'ni madaniyat dominantligi rol o'ynaydi va buning natijasida boshqaruv hamda struktura yetakchi shakllar hisoblanadi. Sivilizatsiyalashgan jamiyatlarda esa o'zaro munosabatlarni, raqobatni, tanlovni va buning natijasida o'z-o'zini tashkillashtirishni tartibga soluvchi avtomatik mexanizm faollashadi. Hodisa sifatida inson mavjudligining ushbu shakli markazida, ongli odam harakat qiladi, lekin mohiyatiga ko'ra, uning harakatlari ratsional printsip va madaniyat bilan emas, balki tabiiy biologik instinktlar bilan belgilanadi. Bu holatda ratsional asos ongsizlikka xizmat qiladi. Agar sinergetika pozitsiyada qoladigan bo'lsak, unda haqiqatan ham xaosdan tartibga, tartibdan xaosga va ko'plab tanlovlar guvohi bo'lamiz. Ammo bunda ibtidoiy jamiyat kishilar tashkillashishining o'ziga xos shakli sifatida ekanligi unutilib, faqat xaos va tartibni izlashga olib keladi. Dialektika boshqa narsani ko'rishga imkon beradi. Aynan bir-biridan tubdan farq qiladigan, ammo genetik jihatdan uzviy o'zaro bog'liq bo'lgan kishilar tashkillashishining ikki sifat jihatidan turlicha shakllarini namoyon qiladi. Dastlab Gegel, keyin esa Marks, Engels va ularning izdoshlari bu organik tizim rivojlanishining tabiiy bosqichlari ekanligini ko'rsatdilar. Birinchi bosqich yangi sifatning paydo bo'lishi yoki tasdiqlanishidir. U nomukammal, rivojlanmagan shakldan va asta-sekinlik bilan rivojlanish tomon boradi. Keyin u ikkinchi bosqichga o'tib, birinchi bosqichni inkor etadi. Bunda ayni paytda shakl ham, mazmun ham inkor etiladi. Rivojlanishning ushbu bosqichida hamma narsa birinchi bosqichga qarama-qarshi tarzda taqdim etiladi. Biz tarixda aynan shu narsani ko'rishimiz mumkin. Dastlab munosabatlar insonparvarlik, tenglik, hayot uchun zarur bo'lgan barcha narsalarning umumiyligiga asoslangan jamoalar paydo bo'ladi. Ammo bularning barchasi kurtak holatida va faqat jamoada shakllanadi. Mehnat unumdorligi past bo'lib, tirikchilikni ta'minlash esa barcha jamoa a'zolarining birgalikdagi sa'y-harakatlari bilangina amalga oshiriladi. Individual ong rivojlanmagan tarzda "borliq bu biz" g'oyasi ustunlik qiladi. Tabiiyki, "borliq bu men" tushunchasi mavjud bo'lolmaydi. Birgalikdagi hayotning nazorat parametri madaniy me'yorlar bo'lib, muayyan xatti-harakatlarga, ya'ni tabiiy egoizmning namoyon bo'lish shakllariga taqiy qo'yiladi. Biroq ishlab chiqarish vositalarining rivojlanishi bilan individual mehnat unumdorligi oshadi va individual ong rivojlanadi. Avval "ego" si boshqalardan ko'ra ko'proq rivojlangan elita guruhi jamoadan ajralib chiqadi. Bu guruh, tabiiy qobiliyatlari tufayli boshqalarga nisbatan ortiqcha mahsulotni ishlab chiqarishga muvaffaq bo'ldi va o'z-o'zini anglab, ya'ni o'zining "ego" sini boshqalarga qaraganda ertaroq tushundi. Shu sababli, bu guruh umumiy massadan ajralib, turli jihatlariga ko'ra farqlana boshladi: kiyim-kechak, taqinchoqlar, oziq-ovqat hamda keyinchalik qullarning paydo bo'lishi va hokazo. Asta-sekin xususiy mulk, ijtimoiy tengsizlik, resurslar uchun raqobat, mavqe, shon-shuhrat va boshqalar kurashning asosi sifatida vujudga keladi. Bu jarayonda asosiysi shaxslarning o'z-o'zini va o'z ehtiyojlarini anglashidir. Aql jamiyat manfaatlariga emas, balki individ manfaatlariga xizmat qila boshladi. Jamiyat o'z taraqqiyotning navbatdagi bosqichiga o'tdi va uni Gegel "Anti-tezis" deb atagan edi. Bu yerda hamma narsa birinchi bosqichning qarama-qarshisi tarzida namoyon bo'ladi. Jamiyat rivojlanishining ushbu bosqichi o'z-o'zini tashkillashtirish bosqichi sifatida sinergetika qonunlariga muvofiq ishlaydi. O'z-o'zini tashkillashtirish mexanizmining asosi xaos ham, xaosning tartib bilan kurashi ham emas, balki hayot jarayonida ishtirok etuvchi

kishilar instinktlarining kurashi, manfaatlar kurashidir. Tirik tabiatda individlarning birinchilik uchun kurashi tabiiy tanlanishning asosi, turning takomillashuv mexanizmi bo'lganidek, inson jamoasida ham individlarning mulk, hokimiyat, mablag' egaligi uchun ustunlik va boshqalar (sof insoniy shakllar) uchun kurashi pirovard natijada jamiyat taraqqiyotiga olib keladi. Mehnat unumdorligi, turmush darajasi, aql, munosabatlardagi insonparvarlik darajasi va boshqalar o'sib boradi. Bularning barchasi qon to'kilishi va azob-uqubatlarga orqali sodir bo'ladi va shunga qaramay, taraqqiyot yuzaga keladi.

A. K. Astafiev, V. P. Branskiy, K. M. Oganyanlarning ta'kidlashicha, tabiatdan farqli o'laroq, jamiyat rivojlanishida ob'ektiv tartib va ob'ektiv xaos, mafkuraviy ("sub'ektiv") tartib va xaos o'ziga xos tarzda bir-biri bilan birlashadi. Shuning uchun ham ijtimoiy taraqqiyotning ijtimoiy ideallardan tashqari, mustaqil "ob'ektiv" mezoni mavjud emas. Bu juda muhim xulosaga olib keladi: nisbiy taraqqiyot nisbiy idealning amalga oshishi bilan, mutlaq taraqqiyot esa mutlaq idealning amalga oshishi bilan belgilanadi [12]. "Fikrlar (ideallar) dunyoni boshqaradi" degan tezis juda uzoq vaqtdan buyon ma'lum. Biroq, doimiy savol tug'iladi: idealning orqasida nima turibdi, uni nima belgilaydi?

Agar dunyoqarashning ba'zi jihatlarini e'tiborsiz qoldiradigan bo'lsak, unda Kant, Gegel, Marks va Engels nuqtai nazaridan ham ideal - faoliyat maqsadining obrazidir. Agar zamonaviy psixologiyaga murojaat qilsak, faoliyatning maqsadi (ideal) munosabat bilan uzviy bog'langanligini, bu esa o'z navbatida motiv bilan, motiv esa ehtiyoj bilan uzviy bog'langanligini ko'ramiz. Bilamizki, ehtiyojlar biologik va ijtimoiydir. Biologik ehtiyojlar nafaqat oziq-ovqat, ichimlik va hokazolarga bo'lgan ehtiyoj, balki individual organizmning omon qolishini ta'minlaydi. Biologik ehtiyojlar turning takomillashuvi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin, masalan, boshqalardan ustun bo'lish, hukmronlik qilish va o'z naslini davom ettirish istagi. Bu ehtiyoj inson uchun barcha boshqalar ehtiyojlar kabi muhim va hatto boshqalaridan ham muhimroq bo'lishi mumkin. Shunday qilib, biz bir-biriga qarama-qarshi yo'nalishda bo'lgan kamida ikkita idealga duch kelamiz. Birinchi ideal hukmronlik qilish, boshqa odamlarni o'ziga bo'ysundirish istagiga xizmat qiladi, ikkinchi ideal esa o'ziga nisbatan boshqalarning bunday urinishiga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi.

Mavhum, spekulativ konstruksiyalarga asoslangan ideallar nazariy jihatdan asoslab berilgan instinkt yoki situatsiv zaruratni o'z ichiga oladi yoki ijtimoiylikning mohiyatini, ibtidoiy jamoa (erkinlik, tenglik, birodarlik) deb ataladigan idealning birinchi shaklining mohiyatini aks ettiradi. Idealning asosi aniqlanmaguncha, nima uchun inson uni shu qadar faol ravishda hayotga tatbiq qilishga harakat qilishini ochib bo'lmaydi. Faoliyatning tabiati insonning biologik tabiatiga biologik instinktlar shaklida kiritilgan.

Jamiyat muayyan qismining mehnati evaziga boshqalarining ehtiyojlari qondirilishida ustunliklarni ta'minlashga qaratilgan davlat deb nomlangan maxsus ierarxik tuzilishga ehtiyoj paydo bo'ladi. Davlat munosabatlarning mavjud strukturasi qayta ishlab chiqarishni, yuzaga keladigan fluktuatsiyalarni bostirishni va tizimni avvalgi holatiga qaytarishni ta'minlaydi. Biroq vaqti-vaqti bilan tashqi yoki ichki omillarga ko'ra ijtimoiy tizimning strukturasi (lokal jamoa) buziladi, strukturaviy xaos paydo bo'ladi. Bunday sharoitlarda o'z-o'zini tashkillashtirish jarayoni boshlanadi. Buning sababi esa kishilarning doimiy faolligi, hukmronlik qilish istagidir. Ular esa turli shiorlar (ideallar) ostida atroflariga hamfikrlarni to'playdilar. Agar ideal o'z vaqtida (sharoit, imkoniyatlar) pishib yetilgan bo'lsa, fluktuatsiya kuchayadi va butun tizimni bo'ysundirishi mumkin. Biroq, dastlabki shakllar o'zgarishi bilan munosabatlarning mohiyati bir necha ming yillar davomida deyarli o'zgarmadi. Iqtisodiy munosabatlar va ekspluatatsiya shakllari o'zgardi, ammo ekspluatatsiyaning o'zi saqlanib qoldi. Kishilarning bir-biriga nisbatan munosabatlarini qurishda oqilona asos tabiiy printsipga – hukmronlik qilish istagiga nisbatan zaifroq bo'lib chiqdi.

Yuqoridagi mualliflarning ta'kidlashicha, jamiyatning inqiroz holati bir qator ehtimoliy (xususan virtual ma'noda) bo'lgan strukturalarning ob'ektiv paydo bo'lishini nazarda tutadi. Bunday holda, jamiyat ijtimoiy tizim sifatida ijtimoiy portlash yoqasida bo'lib, uni faqat keng omma manfaatlarini qondiradigan, transformatsiyalarga olib keladigan ijtimoiy o'zgarishlar oldini olish mumkin. Nochiziqlik elementi faqat ijtimoiy o'zgarishlar natijalarining printsipial noaniqligiga asoslanadi [13]. Bu, albatta, to'g'ri chunki inqiroz davridagi natijani oldindan aytish qiyin.

A. V. Daxin S. P. Kurdyumov, G. G. Malinetskiy, A. B. Potapov, D. S. Chernyavskiy [14] asarlariga tayanib, sinergetik "oldindan bashorat qilib bo'lmaydiganlik" chuqurroq o'rganilganda nisbiy ekanligini ta'kidlaydi: u kuzatuvchining tizimdagi o'rniga, shuningdek, tizimdagi shart-sharoitlarga bog'liq. Binobarin, fazo va vaqt atributlari mavjud bo'lib, ulardagi sharoitlarga qarab

tizimning xatti-harakatlarini bashorat qilish mumkin va xuddi shu tizimning xatti-harakatlarini bashorat qilish mumkin bo'lmagan sharoitlar mavjudligini ham inkor qilib bo'lmaydi [15].

Ijtimoiy fanlarda sinergetikani qo'llashning yana bir jihati aniqlik kiritishni talab qiladi. Bu "ijtimoiy tizim" tushunchasidan foydalanishdir. Bir paytlar Marks jamiyat rivojlanishi muammosi ustida ish olib borar ekan, muomalaga yangi tushuncha - "ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya" ni kiritishga majbur bo'ldi. Bu "jamiyat" tushunchasining juda keng mazmuni bilan bog'liq edi. Bugungi kunda xuddi shunday holatni ijtimoiy sinergetikada ham ko'rish mumkin. Birinchidan, "jamiyat" tushunchasi uni qo'llash chegaralarini ko'rsatmasdan ishlatiladi (avtohavaskorlar jamiyati yoki tarixning muayyan bosqichidan olingan jamiyat yoki zamonaviy jamiyat, Yunon, Hind va boshqalar). Ikkinchidan, mazmuni aniqlamay turib, "ijtimoiy tizim" tushunchasidan foydalaniladi. Shu sababli, xaosdan tartibga o'tish, attraktor tomon harakatlanish va hokazolar tasvirlanganda, qanday ijtimoiy tizim haqida gap ketayotgani ko'pincha noaniq bo'lib qoladi.

V. I. Sirov "Falsafa va sinergetika" maqolasida sinergetika tushunchalarining ijtimoiy sohaga noo'rin tarzda o'tkazilishi haqida quyidagi tanqidiy dalillarni keltiradi: "Ijtimoiy tizimning dissipativligi haqida gapirganda, ular energiyaning tarqalishi haqida gapirayotganimizni unutishadi va birinchi navbatda "ijtimoiy energiya" o'zi nima ekanligini va uni miqdoriy jihatdan qanday o'lchash mumkinligini aniqlash kerak bo'ladi. "Jamiyat ochiq tizimdir" deb postulatsiya qilib, u kimga va nimaga nisbatan "ochiq" degan savol umuman qo'yilmaydi, "yopiq tuzum" kabi narsalarni butunlay e'tibordan chetda qoladi. Tegishli tizimlar harakatining "fazali fazo" tushunchasiga aniqlik kiritgandan keyingina ijtimoiy-ma'naviy sohadagi "attraktorlar" haqida jiddiy gapirish mumkin bo'lishini ular ko'rmaydilar. Bifurkatsiya holati uning mazmunida sistema (attraktorlar) rivojlanishining ko'plab potentsial yo'llari to'qnashuvi sifatida qaraladi... Biroq, tizimning fazali traektoriyalari rivojlanish yo'nalishlari emas, balki harakat yo'nalishlari hisoblanadi" [16].

Sinergetika fazali fazoda joylashgan tizimlarni, agar dialektik kategoriyalardan foydalansak, o'tish yoki sakrash fazosini ko'rib chiqadi. Boshqa holatlarda ham u bilan tasvirlangan qonuniyatlar sodir bo'ladi, lekin u yoki bu tarzda miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro bir-biriga o'tishi dialektik qonunining namoyon bo'lishini aniqlaydigan mexanizmlar bilan bog'liq. Shuning uchun, biz qaysi jamiyat haqida gapirayotganimiz haqidagi savolga aniqlik kiritmasdan, turib, o'z-o'zini tashkillashtirish jarayonining sinergik qarashlarini jamiyatga nisbatan qo'llashga yo'l qo'yib bo'lmaydi, chunki bu chalkashlikni keltirib chiqaradi va noto'g'ri xulosalarga olib keladi.

XULOSA

Yuqorida aytilganlardan xulosa qilish kerakki, biz qaysi jamiyat haqida gapirayotganimizni aniqlamay turib, jamiyatdagi o'z-o'zini tashkillashtirish jarayonini ko'rib chiqishga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Aks holda, biz har qanday vaziyatga tatbiq etilishi mumkin bo'lgan va har qanday vaziyatni tushuntirib beradigan va shuning uchun mutlaqo foydasiz bo'lgan noo'rin abstraktsiyaga ega bo'lamiz. Ijtimoiy sohada sinergetikani qo'llash jarayonining tahlili shuni ko'rsatadiki, hali ko'p tushunarsiz jihatlar mavjud bo'lib turibdi. Shubhasiz, jamiyatni sinergetik dunyoqarash nuqtai nazaridan o'rganish jarayoni ko'pincha sinergetikaning ba'zi qoidalarini mutlaqlashtirishdan aziyat chekadi. Kishilik jamiyatining o'z-o'zini tashkillashtirish jarayonlarini o'rganishda sinergetikaning ijodiy salohiyati undan to'liq foydalanishdan yiroq va bu sinergetika rivojlanishi bilan birga samarali bo'lib boradi. Jamiyatni o'rganishdagi asosiy vazifa ijtimoiy jarayonlarni tavsiflashda sinergetika imkoniyatlarini bo'rttirib ko'rsatmaslik va uni ijtimoiy tizim rivojlanishida qo'llash chegaralarini aniq anglashdan iborat. Sinergetika rivojlanish jarayonining faqat bir jihatini – o'z-o'zini tashkillashtirishni tavsiflaydi. Rivojlanish jarayonini dialektika tasvirlaydi va uni sinergetika bilan almashtirish mumkin emas. Zamonaviy fanda jamiyatni o'rganishga yanada samarali yondashish mavjud bo'lgan barcha metodologik yondashuvlarning elementlarini sintez qilish, xususan: dialektik, informatsion, tizimli, sinergetik va boshqalar asosida amalga oshirilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Тураев Б. О. и др. Сinergetika: mo'xijati, qonuniyatlar va amaliyotda namoён бўлиши //Т.: Наврўз нашриёти. – 2017. – С. 12-13.
2. Odilovna M. Z. Духовно моральный мир человека в контексте синергетики //Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2015. – Т. 1. – №. 3-4. – С. 157-160.
3. Sultanova G. Metodology and way of thinking in postnonclassical phylosophy //Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 2. – С. 172-174.
4. Эргашева М. Х. Замонавий таълим синергетик тизим сифатида //Философия и жизнь международный журнал. – 2022. – №. SI-1.

5. Alikulov S. A., Rizaev I. I. Methodological problems of research of social systems //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 2. – С. 717-720.
6. Бозаров Д. М., Каримова Г. Й. Мураккаб ижтимоий тизимларда ўз-ўзини ташкиллаштириш моделининг ўрни //Oriental Journal of Social Sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 1. – С. 1-9.
7. Усмонов Ф. Н. Рациональность и традиция в развитии науки //Инновации в технологиях и образовании. – 2016. – С. 349-353.
8. Тураев Б. О. Фанда толерантлик ва интолерантлик //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 23. – С. 41-48.
9. Rizaev I. Synergetics in Social Systems and its Possibilities //Global Scientific Review. – 2022. – Т. 10. – С. 62-69.
10. Басина Г. И., Басин М. А. Синергетика. Эволюция и ритмы человечества. - СПб.: Норма, 2003. - 258 с.
11. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопр. философии. - 2000. - № 4. - С. 112-129.
12. Астафев А. К., Бранский В. П., Оганян К. М. Социальная синергетика: учеб. пособие. - СПб.: СПбГИЭУ, 2004. - 98 с.
13. Эргашева М. Х. Синергетический подход к некоторым идеям в Авесте //Credo New. – 2015. – №. 4. – С. 6-6.
14. Дахин А. В. Социокультурный «отскок» как проблема социальной синергетики // Социальная синергетика: теоретические и практические аспекты. - Йошкар-Ола, 2004. - С. 91.
15. Тураев Б. О. Онтология, гносеология, логика ва фан фалсафаси муаммолари' //Т.: Алишер Навоий номидаги эбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, Б. – 2015. – С. 48-49.
16. Сыров В. И. Философия и синергетика // Социальная синергетика: предмет, актуальные проблемы, поиски, решения. - Йошкар-Ола, 2003. - С. 104.
17. Саматов Х. У. Парадигмальная сущность социально-экономической системы узбекистана //Парадигма современной науки в условиях модернизации и инновационного развития научной мысли: теория и практика. – 2022. – С. 406-408.
18. Alikulov X., Haqqulov N. Q. Духовная зрелость и философское мышление зависимость развития //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 4. – С. 164-167.

**SHARQ VA G'ARB TA'LIM FALSAFALARINING O'ZARO TA'SIRIGA ASOSLANGAN
MADANIYATLARARO MULOQOT****INTERCULTURAL DIALOGUE BASED ON THE MUTUAL INFLUENCE OF EASTERN
AND WESTERN PHILOSOPHIES OF EDUCATION****МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ОСНОВЕ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ВОСТОЧНОГО И
ЗАПАДНОГО ФИЛОСОФИЙ ОБРАЗОВАНИЯ****Ravshan Mardonov¹****¹Ravshan Mardonov**

– falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent Axborot
va Texnologiya Universiteti Samarkand Filiali
Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrası

Annotatsiya

Maqolada olimlarning ilmiy ishlari va falsafiy adabiyotlarini o'rganish hamda mualifning oliy ta'lim tizimidagi faoliyat tajribasi asosida Sharq va G'arb ta'lim falsafalarning xususiyatlari hamda ularning bir-biriga ta'sirining madaniyatlararo aloqalardagi roli tahlil qilinadi. Ta'lim falsafasida madaniyatlararo muloqot muammosiga murojaat qilish zamonaviy dunyoda G'arb texnogen tsivilizatsiyasi va Sharq an'anaviy madaniyati o'rtasida qarama-qarshilik mavjudligi bilan dolzarbdır. Shuningdek, Sharq va G'arb ta'lim falsafasidagi ustunliklar, ular o'rtasidagi umumiylik va farqlar, jamoaviylik va individuallik munosabatlari kabi jihatlarga alohida e'tibor qaratilgan.

Аннотация

Статья посвящена исследованию вопросов восточной и западной философии образования и роли их взаимовлияния в межкультурном диалоге на основе изучения научных трудов ученых и философской литературы, а также опыта автора в системе высшего образования. Обращение к проблеме межкультурного диалога в философии образования актуализируется тем, что в современном мире отмечается противоречие между западной техногенной цивилизацией и восточной традиционной культурой. Также особое внимание уделяется таким аспектам восточной и западной философии образования, как преимущества, общие черты и различия между ними, отношения коллектива и индивидуума.

Abstract

The article is devoted to the study of issues of Eastern and Western philosophies of education and the role of their mutual influence on intercultural dialogue based on the study of scientific works of scientists and philosophical literature, as well as the author's experience in the system of higher education. Appeal to the problem of intercultural dialogue in the philosophy of education is actualized by the fact that in the modern world there is a contradiction between the Western technogenic civilization and the Eastern traditional culture. Also, special attention is paid to such aspects of Eastern and Western philosophy of education as advantages, common features and differences between them, the relationship of the collective and the individual.

Kalit so'zlari: Sharq va G'arb falsafasi, ta'lim, ta'lim falsafasi, din, tarbiya, jamoaviylik, individuallik.

Ключевые слова: восточная и западная философия, образование, философия образования, религия, воспитание, сообщество, индивидуальность.

Key words: Eastern and Western philosophy, education, philosophy of education, religion, upbringing, community, individuality.

KIRISH

Falsafa tarixida an'anaviy ravishda g'arbiy falsafa G'arb falsafasi, sharqiy falsafa esa Sharq falsafasi sifatida belgilanadi [1]. G'arb va Sharq bu holda dunyoning global sub'ektlari sifatida makrosotsial tarzda tushuniladi, bundan tashqari "G'arb falsafasi"[2,123] va "Sharq falsafasi"[3,322] tushunchalari fanda o'rnatilgan.

Sharq falsafasi din bilan yaqin aloqada rivojlanadi: ko'pincha bir xil falsafiy oqim ham o'ziga xos falsafa, ham din sifatida namoyon bo'ladi. Demak, O'rta Osiyo sivilizatsiyasi pedagogik an'analarning g'oyaviy asosini islom dini tashkil etdi. Bu asos insonning turmush tarzini, ijtimoiy va axloqiy me'yorlar, marosim va bayramlar tizimini belgilab berdi. Sharq buyuk sivilizatsiyalarining asosiy falsafiy an'analari ta'limning sharqona tipini belgilab berdi. Ushbu tur an'anaviy me'yorlar va qonunlarni amalga oshirish bo'yicha qat'iy talablar bilan tavsiflanadi. Inson bu yerda hissiyotlar, iroda va aqlning ruhiy birligi sifatida tushuniladi. Oqibatda sharq odami uchun jamiyat hayotining turli sohalarida shaxs erkinligi, fikr mustaqilligi, mustaqillikning cheklanishi xos edi. G'arbnig

ma'naviy sivilizatsiyasi g'arbiy ta'lim turini belgilaydigan o'zgarishlarga, haqiqatni turli yo'nalishlarda, shu jumladan ateistik, intellektual, amaliy, izlashga ochiq bo'lib chiqdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

“Sharq-G'arb” muammosi ikki tomonlama muammodir, chunki G'arb nafaqat Sharqni o'rganadi va tushunishga harakat qiladi, balki Sharq ham G'arbn o'rganadi va tushunishga harakat qiladi. G'arb va Sharqning to'qnashuvi sharoitida tushunish majburiyati asosan ikki tomonlama va ikki ma'noda bo'ladi: boshqasini tushunish asosida o'z-o'zini anglashni chuqurlashtirish; boshqasini tushunishga intilishi bilan uni o'zaro tushunishga undaydi [4,63].

Individual g'arbiy ong hayotning total utilitarizmi sharoitida “bo'g'ilib qo'lmoqda”, bu yerda amaliy foyda, aniq natijalar, tijorat manfaati va texnokratik sivilizatsiyaning boshqa mevalari hukmronlik qilmoqda. Moddiy ta'minotdan tashqari inson hayotda muqaddas narsaga, Yerdagi inson mavjudligining ma'nosini tushuntiradigan qandaydir ruhiy haqiqatga muhtojdir. Tafakkurning quruq ratsional-mantiqiy sxemalariga qat'iy tuzilgan G'arb ongida Sharq dunyoqarashini ijobiy ajratib turadigan o'sha mifopoetik tamoyillar yetishmasligi aniq. Bularning barchasi ko'p jihatdan mustahkam ko'p asrlik an'analar natijasida muqaddaslikka bo'lgan ehtirom sharqona inson qalbida saqlanib qolganligi, afsuski, G'arb odami buni butunlay yo'qotganligi tufayli mumkin bo'ldi [5,48].

Ta'lim muayyan jamiyat madaniyatining bir qismi bo'lib, yangi ta'lim modellarini joriy etish muqarrar ravishda qadriyatlar, dunyoqarash va dunyoni tushunish kabi sohalarga bostirib kirishni keltirib chiqaradi. Ta'lim – bu shaxs shakllanishining murakkab jarayoni bo'lib, unda aqliy (G'arb) va ma'naviy (Sharq) o'rtasida birlashish va doimiy muloqot mavjud bo'ladi. Ta'lim - bu bilish kuchlari rivojlanishining ma'lum darajasiga, shuningdek, shaxsning nazariy va amaliy tayyorgarligiga ifodalangan bilimlar tizimini izlash va o'zlashtirish, hamda shu o'zlashtirishning natijasi jarayonidir. Ta'lim jarayonida shaxs tabiat, jamiyat, tafakkur, faoliyat usullari to'g'risidagi bilimlarning mazmunini o'zlashtiradi, bu unga odamlar orasida ma'lum bir mavqeni egallash, kasbiy faoliyatda aniq maqsad va natijalarga erishish, boshqa shaxslar bilan o'zaro munosabatlar va muloqot qilish imkonini beradi. Ta'limning natijasi - shaxsning har tomonlama rivojlanishi, ya'ni keng fundamental bilimlarga, barqaror malaka va ko'nikmalarga ega bo'lgan, o'z faoliyatida jismoniy va aqliy mehnatni uyg'unlashtiradigan, jamiyat uchun moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratadigan shaxsni shakllantirish; jismoniy va ma'naviy jihatdan barkamol shaxs, yuksak axloqiy ideallarga ega, estetik didi rivojlangan, har tomonlama moddiy va ma'naviy ehtiyojlarga ega faol jamoat arbobi va fuqarodir. Insonning itoatkor va fazilatli bo'lib shakllanishi sharq mamlakatlaridagi insonning butun hayotida, madaniyatning o'zida va uning rivojlanish usullarida iz qoldirdi. Bu o'ziga xos insoniy tamoyil bu yerda juda muhim bo'ldi. G'arb sivilizatsiyasi texnologiya va texnikaning jadal rivojlanishi, ob'ektiv dunyo va odamlarning ijtimoiy aloqalarining tez o'zgarishi bilan tavsiflanadi, chunki uning madaniyatida ilmiy ratsionallik hukmronlik qiladi, u alohida o'z-o'zini talab qiluvchi qadriyat sifatida ishlaydi. Ta'lim butun insoniyat madaniyati rivojiga kiritilgan inson taraqqiyoti g'oyasiga asoslanadi. “Sharq” tarbiya jarayoniga ma'naviyat, axloqiy kamolotga bo'lgan ehtiyoj va hokazolarni olib keladi. Shu ma'noda ta'lim va tarbiya jarayonlari yaqinlashadi. Insonni tarbiyasiz o'zgartirib bo'lmaydi, xuddi ta'limsiz ham tarbiyalab bo'lmaydi; ta'lim - bu aql va ma'naviyat dialektikasi ekanligini tushunishdir.

Bundan tashqari, ta'lim doimiy madaniyatlararo muloqot bo'lib, uning natijasi nafaqat “o'z” madaniy me'yorlari, xatti-harakatlari, ma'nolari va bilim tizimlarini, balki “begona”larni ham idrok etishga asoslangan tushunishdir. Shu munosabat bilan tafakkurning haqiqiy umumiy paradigmalarini aniqlashga harakat qilinib, G'arb va Sharq ta'lim falsafalari g'oyalari parallelligi ta'kidlanadi. Ta'lim falsafasida madaniyatlararo muloqot muammosiga murojaat qilish zamonaviy dunyoda G'arb texnogen sivilizatsiyasi va Sharq an'anaviy madaniyati o'rtasida qarama-qarshilik mavjudligi bilan dolzarbdur. Bu muammo XXI asrning global muammolaridan biri sifatida S. Xantingtonning “tsivilizatsiyalar to'qnashuvi” kontseptsiyasida alohida ta'kidlangan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Amerikalik olim G'arbn “qudrati o'z kuchiga yaqinlashadigan” boshqa sivilizatsiyalarga “moslashishga” va boshqa madaniyatlarning diniy-falsafiy asoslarini yaxshiroq tushunishga chaqiradi, chunki uning fikricha, “yaqin kelajakda, hech qanday jahon sivilizatsiyasi ko'zda tutilmagan, lekin dunyoda har xil sivilizatsiyalar bo'ladi, ularning har biri boshqalar bilan birga yashashni o'rganishi kerak”[6,38]. Turli davrlar, madaniyatlar va ta'lim tizimlarining falsafiy g'oyalarini ma'lum bir ierarxik chiziqqa qurish mumkin emas. Jahon falsafasi hamma joyda

rivojlanadi va insonning yashash sharoitlarining umuminsoniyligi tufayli falsafaning tarixiy va boshqa turlarini falsafa taraqqiyotining yagona jahon jarayoniga birlashtiruvchi universal ruhiy tuzilmalarni rivojlantiradi [7,31]. Ta'lim falsafasidagi tadqiqotlar - bu qarama-qarshi pozitsiyalarning konsensusiga asos bo'lishi mumkin bo'lgan turli xil ta'lim tushunchalarining madaniyatlararo muloqotini tushunish, ularning asoslarini aks ettirish, ularning har birining asoslarini aniqlash va ularni tanqidiy tahlil qilish, ta'lim tizimining va pedagogik tafakkurning yakuniy asoslarini topishdir" [8,5].

Haqiqiy muammo - ta'lim va tarbiya tizimlarining madaniyatlararo o'zaro ta'siri sharoitida o'ziga xos milliy (mintaqaviy, qit'aviy) falsafiy-ma'rifiy fikrni shakllantirish mexanizmini aniqlashdir. Birinchi navbatda G'arbiy Yevropa va Amerika standartlariga yo'naltirilgan milliy ta'lim tizimlarini yaratish ularning rivojlanish muammolarini ham ochib berdi, bu nafaqat ta'lim jarayonini, balki ijtimoiy, madaniy hayot sharoitlarini, fikrlash tarzini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Bir qator mamlakatlarda ta'limni rivojlantirish uchun bunday shart-sharoitlar milliy xususiyatlar, madaniyat va mentalitetga zid keladi. Madaniyatlar va sivilizatsiyalar doirasida milliy ta'lim falsafalarining "joylashuvi" mavjud: Lotin Amerika madaniyati, Afrika madaniyati, Islom madaniyati va boshqalar.

Bunday holda, bir tomondan, zamonaviy tarix, madaniyat va falsafadagi integratsion jarayonlar, ikkinchi tomondan, milliy falsafiy madaniyatning o'zini-o'zi identifikatsiya qilish muammosi, bir-birini inkor etuvchi tendentsiyalar sifatida, bir ko'rishda, umumiy bo'lib chiqadi. Madaniyatlararo falsafa, N.I. Petyaksheva fikricha, falsafiy mulohazaning e'tiborini o'zaro kontekstga, o'zaro aloqaga qaratadi va bizning dunyomizni tashkil etuvchi barcha "universumlar" o'rtasida izchil birdamlikni rivojlantirishga qaratilgan tartibga soluvchi dastur sifatida universallik g'oyasini qayta ko'rib chiqishga yordam beradigan darajaga erishishga harakat qiladi. "Madaniyatlararo pozitsiyalardan - deb yozadi N.I. Petyaksheva - yangi global vaziyat Yevropadan Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi (va hokazo) bilan gaplashishning yangi usuli sifatida ko'riladi va aksincha" [9,19].

Falsafiy faoliyat begonalashtirishdan iborat emas, balki raqobatbardosh sivilizatsiya pozitsiyalarini egallash va o'zlashtirishdan iborat. Ta'limda madaniyatlararo falsafaning imkoniyatlari haqida uni ta'lim haqiqatida madaniy xilma-xillikni ta'minlaydigan o'zaro moslashish mexanizmini yaratish strategiyasi sifatida tushunish nuqtai nazaridan gapirish mumkin [10,5-8]. Madaniyatlararo muloqot imkoniyati, o'zining o'zgalik imkoniyatini "Boshqa"da tan olish zamonaviy dunyoda sivilizatsiyalar to'qnashuvi emas, balki ularning muloqoti yo'lini tanlash imkonini beradi.

XULOSA

Demak, zamonaviy ta'limni G'arb va Sharq ta'lim tizimlari o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, turli mintaqalar uchun umumiy rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilish kontekstida o'rganishning dolzarbligi quyidagi sabablar bilan bog'liq.

Birinchi, barcha mamlakatlar uchun ta'limni fundamentallashtirishni qisqartirishning umumiy jarayoni mavjud; ikkinchi, ta'lim (tarbiya) tizimlarini g'ayriinsoniyashtirish jarayoni rivojlanmoqda; uchinchi, jamiyatning birgalikda evolyutsion rivojlanishining zamonaviy sharoitida ta'limni ekologiyalashtirish hali ham etarli emas. To'rtinchidan, so'nggi o'n yilliklarda sodir bo'lgan axborot inqilobi ta'lim muammolarini yanada keskinlashtirdi. Axborot va bilim asosiy ijtimoiy qadriyat vazifasini bajaradigan axborot jamiyatiga o'tish ta'lim tizimidagi tub o'zgarishlarni anglatadi.

Bizning fikrimizcha G'arbdagi ratsional ta'limning Sharq an'analari bilan uzviy bog'lanishi, ikki turdagi (Sharqiy va G'arbiy) ta'lim-tarbiyaning uzviy birlikda uyg'unlashuvi zarur. Zamonaviy ta'lim tizimlaridagi inqirozli hodisalar va qarama-qarshiliklarni Sharq va G'arb ta'lim (tarbiya) turlarini uyg'unlashtirish orqali bartaraf etish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Восток и Запад в мировом историко-философском процессе (материалы «круглого стола») // Философские науки. – 1988. – № 7.
2. Рассел, Б. История западной философии в ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней: В 2-х т. / Б. Рассел. – Новосибирск, 1994; Реале, Д. Западная философия от истоков до наших дней: В 4-х т. / Д. Реале, Д. Антисери. – СПб., 1994 – 1997; Западная философия: итоги тысячелетия. Екатеринбург – Бишкек, 1997.
3. История восточной философии: Учебное пособие. – М., 1998.
4. Семенов, Н.С. Философские традиции Востока: учеб. пособие / Н.С. Семенов. – Мн.: ЕГУ, 2004.

FALSAFA

5. Семенов, А.Н. Восток и Запад: два типа исторического созания / А.Н.Семенов // Путь Востока. Традиции освобождения. Материалы III Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. Серия «Simposium». Вып. 4. – СПб. – Санкт-Петербургское философское общество, 2000.
6. Хантингтон, С. Грядущее столкновение цивилизаций или Запад против остального мира / С.Хантингтон // Полис. – 1994. - №1.
7. Юлен, М. Сравнительная философия: методы и перспективы: / М. Юлен // Сравнительная философия. – М., 2000.
8. Огурцов, А.П. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А.П.Огурцов, В.В.Платонов. – СПб.: РХГИ, 2004.
9. Петякшева, Н.И. Интеркультурность как перспектива современного философствования / Н.И.Петякшева // 4-й Международный философский симпозиум «Диалог цивилизаций: Восток-Запад». – М., 2000.
10. Колесников, А. С. Интеркультурная философия в образовании / А.С.Колесников // Компаративное видение истории философии. – СПб., 2008.
11. Samatov K. Issues Naqshbandi teaching peace and harmony in society //Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 2. – С. 175-179.
12. Усмонов Ф. Н. Эпистемологическая эволюция рационализма //Наука и современность. – 2012. – №. 19-1. – С. 194-198.
13. Ризаев И. И. Проблемы либерализации общества в контексте глобализации //Онтологические и социокультурные основания альтернативного проекта глобализации.—Екатеринбург, 2021. – 2021. – С. 254-257.
14. Mardonov R. Philosophical aspects of modern education //Conferencea. – 2021. – С. 15-17.
15. Muhammadiev, Kh. Potentiality and virtuality in the philosophy of modern times / Kh. Muhammadiev // . – 2022. – No. 3(107). – P. 1000-1004.
16. Qahramonovich H. N. Worthy descendants of the samarkandians: enlighteners jadids //World Bulletin of Social Sciences. – 2022. – Т. 13. – С. 37-40.

O'RTA OSIYODA HOZIRGI EKLOVIK MUAMMOLAR VA TRANSFOR SUVDAN FOYDALANISH MUAMMOLARI**ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОСТИ И ПРОБЛЕМА ТРАНСГРАНИЧНОГО ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ****ECOLOGICAL CHALLENGES OF THE CONTEMPORARY WORLD AND THE PROBLEM OF TRANSBOUNDARY WATER USE IN CENTRAL ASIA****Н.Х.Хакимов¹Б.А.Набиев²****¹Н.Х.Хакимов**

– заведующий кафедрой «общественно гуманитарные и точных наук» ташкентского государственного экономического университета. доктор философских наук, профессор

²Б.А.Набиев

– старший преподаватель кафедры «общественно гуманитарные и точных наук» ташкентского государственного экономического университета

Annotatsiya

Maqolada orol dengizi basseynida joylashgan davlatlar tomonidan suv resurslaridan foydalanish holati tadqiq qilingan. Mualliflar mamlakatimiz strategik taraqqiyoti shu jumladan qishloq ho'jaligi va iqtisodiyot tarmoqlarida suvdan samarali foydalanish bilan bog'liqligini ta'kidlagan. tadqiqotda ekologik bo'ronlar va iqlim o'zgarishi, global ravishda issiqlikning oshib borishi mintaqadagi asosiy suv manbalari uchun muhim ahamiyat kasb etadigan muzliklarning tez erishiga sabab bo'layotganligini asoslagan, shuningdek suv resurslaridan samarali foydalanishning mintaqada tinchlik va barqarorlikni saqlash muammosi, bog'likligi o'rganilgan.

Аннотация

В статье анализируются вопросы трансграничного водопользования в бассейне Аральского моря. Авторами сделана попытка раскрыть параметры стратегического развития и миссии государственных органов Республики Узбекистан в рациональном использовании водных ресурсов в сельском хозяйстве и других секторах. В исследовании указано, что экологические вызовы, глобальное потепление является причиной стремительного сокращения ледников, питающих основные водные артерии региона. Подчёркнуты взаимосвязи сохранения мира и стабильности с проблемой водопользования в регионе.

Abstract

The article analyzes the issues of transboundary water use in the Aral Sea basin. The authors made an attempt to disclose the parameters of strategic development and the mission of the state bodies of the Republic of Uzbekistan in the rational use of water resources in agriculture and other sectors. The study states that environmental challenges, global warming is the reason for the rapid reduction of glaciers that feed the main water arteries of the region. The relationship between the preservation of peace and stability and the problem of water use in the region is emphasized.

Kalit so'zlar: ekologiya, suv resurslari, suvdan foydalanish, o'rta osiyo, xavfsizlik, barqarorlik, transchegaraviy, global.

Ключевые слова: экология, водные ресурсы, водопользование, Центральная Азия, безопасность, стабильность, трансграничное, глобальное.

Key words: ecology, water resources, water use, Central Asia, security, stability, transboundary, global.

ВВЕДЕНИЕ

Вопросы водопользования, с учетом их жизненной важности для нашей страны, постоянно находятся в центре внимания Руководства Узбекистана. В условиях развития нового Узбекистана в стране принята и внедрена в практику нормативно-правовые акты, решаются вопросы повышения культуры использования водных ресурсов, их экономии, рационального пользования. Между тем, одной из граней данной проблемы является необходимость решения вопроса использования трансграничных рек. С учетом географического положения Узбекистана, его особенности, вопросы трансграничного водопользования приобретают особое значение. Актуальность данной проблемы проявилась уже в прошлом столетии. Так, одной из причин арабо-израильской войны 1967 года называют то, что Сирия в июне 1964 года решила отвести воды реки Иордан, впадающей в израильское озеро Кинерет, на свою территорию. Последний аналогичный случай – нашумевшее массовое отравление рыб со стороны безответственных польских

предпринимателей в июле-августе 2022 года и как результат – экологическая катастрофа на трансграничной реке Одер в Германии.

В настоящее время рассматриваемым вопросам уделяется все больше внимания, с учетом их фактически решающего значения для качественной жизни всего человечества. Так, на прошедшей в Никосии совсем недавно – 5-7 октября 2022 года Девятой министерской конференции «Окружающая среда для Европы», вопросам водопользования, в том числе – трансграничного, уделено отдельное внимание.

Необходимо учесть, что деятельность Европейской экономической комиссии Организации Объединенных Наций (ЕЭК) не ограничена лишь рамками Европы (в связи с чем в ее терминологии применяется понятие «панъевропейский»), но включает в себя еще целый ряд регионов, в том числе – Центральную Азию³⁶.

Указывая на проблему водопользования, ЕЭК акцентирует внимание на том, что количество воды в панъевропейском регионе распределено асимметрично в пространстве и времени, а изменение климата создает дополнительные проблемы, влияющие на здоровье человека в результате различных явлений, связанных с водой, таких как наводнения, засухи, болезни, передаваемые через воду, и изменения биоразнообразия в водных экосистемах. Антропогенное давление, в том числе через гидроморфологические изменения и барьеры, усиливает асимметричность распределения водных ресурсов, ухудшая качество пресной воды³⁷.

ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБСУЖДЕНИЕ

Экологические вызовы и проблемы пользование трансграничных водных ресурсов являются предметом исследования ученых Узбекистана и стран входящих в бассейн Аральского море. Сидорова Л., изучила проблемы совместного использования трансграничных водных ресурсов Государства Центральной Азии.³⁸ Вопросы влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии рассмотрена в статье Б.О. Байгамбетова.³⁹ Состояние ледников исследована учеными и сотрудниками главного управления по гидрометеорологии и наблюдениям за природной средой Республики Таджикистана.⁴⁰ Роль ледников в формировании водных ресурсов региона затронуты в выступление Первого заместителя Министра энергетики Республики Таджикистан Джамшеда Шоимзода в рамках международного конгресса "Гидроэнергетика. Центральная Азия и Каспий".⁴¹ Важным источником в изучении вопросов трансграничных водных ресурсов является работа Пикулина М.Л. Проблема трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии.⁴² В работе Жильцов С., Бименова А. изучена политика стран Центральной Азии в

³⁶ «В тексте этой оценки, там, где это оправдано и применимо, упоминаются следующие субрегионы: i) Европейский союз, включающий 27 государств-членов; ii) Западная Европа, включающая Андорру, Израиль, Исландию, Лихтенштейн, Монако, Норвегию, Сан-Марино, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Швейцарию; iii) Центральная Азия, включающая Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан; iv) Восточная Европа, включающая Азербайджан, Армению, Беларусь, Грузию, Республику Молдову, Российскую Федерацию и Украину; и v) Юго-Восточная Европа, включающая Албанию, Боснию и Герцеговину, Северную Македонию, Сербию, Турцию и Черногорию». Цит. по: Седьмая общеевропейская оценка состояния окружающей среды: Резюме для директивных органов Девятая министерская конференция «Окружающая среда для Европы» (Никосия, 5–7 октября 2022 г.). <https://unece.org/sites/default/files/2022-09/...WEB%20%281%29.pdf>

³⁷ Седьмая общеевропейская оценка состояния окружающей среды: Резюме для директивных органов Девятая министерская конференция «Окружающая среда для Европы» (Никосия, 5–7 октября 2022 г.). <https://unece.org/sites/default/files/2022-09/...WEB%20%281%29.pdf>

³⁸ Сидорова Л. Государства Центральной Азии: проблемы совместного использования трансграничных водных ресурсов // Центральная Азия и Кавказ. 2008. № 1. С. 92–104.

³⁹ Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии (Обобщающий отчет) / Б.О. Байгамбетов [и др.]. Алматы: ЕАБР: ИК МФСА, 2009

⁴⁰ Ледники Таджикистана. Министерство охраны природы Республики Таджикистан. Главное управление по гидрометеорологии и наблюдениям за природной средой. Душанбе 2003. С.35.

⁴¹ Выступление Первого заместителя Министра энергетики Республики Таджикистан Джамшеда Шоимзода в рамках международного конгресса "Гидроэнергетика. Центральная Азия и Каспий". <https://tj.sputniknews.ru/20220713/tajikistan-tayanie-lednikov-1049962017.html>

⁴² Пикулина М.Л. Проблема трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Казахстан Спектр, 2013, № 1. С. 32.

области использования водных ресурсов трансграничных рек.⁴³ В научных исследованиях Зиганшиной Д. О. подчеркнута роль Конвенции ООН по водотокам в Центральной Азии – текущее положение и перспективы на будущее.⁴⁴ Ценным источником в изучении экологических вызовов в регионе являются статья Искандархонова Б.А. правовое регулирование использования трансграничных рек в Центральной Азии.⁴⁵

ОБЩАЯ ЧАСТЬ

В целях рационального водопользования, в частности, Указом Президента Республики Узбекистан от 10 июля 2020 года № УП-6024 «Об утверждении Концепции развития водного хозяйства Республики Узбекистан на 2020 - 2030 годы»⁴⁶ установлена поэтапная реализация Концепции развития водного хозяйства Республики Узбекистан на 2020 - 2030 годы посредством стратегий развития водного хозяйства Республики Узбекистан, утверждаемых каждые три года исходя из приоритетных направлений, целевых параметров и показателей Концепции на соответствующий период. Соответственно, Постановлением Президента Республики Узбекистан от 24 февраля 2021 г. № ПП-5005, утверждена Стратегия управления водными ресурсами и развития сектора ирригации в Республике Узбекистан на 2021 - 2023 годы⁴⁷, разработанная Министерством водного хозяйства с участием заинтересованных министерств и ведомств, а также международных экспертов. В этих важных нормативно-правовых актах решаются вопросы повышения культуры использования водных ресурсов, их экономии, рационального пользования.

В своем выступлении на 72 Сессии Генеральной Ассамблеи ООН, Глава нашего государства Ш.М.Мирзиёев особо подчеркнул: «Говоря о проблемах обеспечения безопасности и стабильности в Центральной Азии, нельзя обойти такой важный вопрос, как совместное использование общих водных ресурсов региона. Мы полностью разделяем позицию Генерального секретаря ООН, заключающуюся в том, что «проблемы воды, мира и безопасности неразрывно взаимосвязаны. Убежден, альтернативы решению водной проблемы, учитывающему в равной степени интересы стран и народов региона – нет»⁴⁸.

С учетом географического положения Узбекистана, его особенности, вопросы трансграничного водопользования приобретают особое значение. Актуальность данной проблемы проявилась уже в прошлом столетии. Так, одной из причин арабо-израильской войны 1967 года называют то, что Сирия в июне 1964 года решила отвести воды реки Иордан, впадающей в израильское озеро Кинерет, на свою территорию. Последний аналогичный случай – нашумевшее массовое отравление рыб со стороны безответственных польских предпринимателей в июле-августе 2022 года и как результат – экологическая катастрофа на трансграничной реке Одер в Германии.

В настоящее время рассматриваемым вопросам уделяется все больше внимания, с учетом их фактически решающего значения для качественной жизни всего человечества. Так, на прошедшей в Никосии совсем недавно – 5-7 октября 2022 года Девятой Министерской конференции «Окружающая среда для Европы», вопросам водопользования, в том числе – трансграничного, уделено отдельное внимание.

Необходимо учесть, что деятельность Европейской экономической комиссии Организации Объединенных Наций (ЕЭК) не ограничена лишь рамками Европы (в связи с

⁴³ Жильцов С., Бименова А. Политика стран Центральной Азии в области использования водных ресурсов трансграничных рек // Центральная Азия и Кавказ. 2015. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-stran-tsentralnoy-azii-v-oblasti-ispolzovaniya-vodnyh-resursov-transgranichnyh-rek> (дата обращения: 18.10.2022).

⁴⁴ Зиганшина Д. О Конвенции ООН по водотокам в Центральной Азии – текущее положение и перспективы на будущее. В Сб. «Роль двух глобальных водных конвенций для продвижения интегрированного управления водными ресурсами в Республике Узбекистан и поддержания трансграничного сотрудничества в Центральной Азии». Ташкент, 2016. С.18.

⁴⁵ Искандархонова Б.А. Правовое регулирование использования трансграничных рек в Центральной Азии // Московский журнал международного права, 2007, № 3. С. 142.

⁴⁶ Указ Президента Республики Узбекистан от 10 июля 2020 года № УП-6024 «Об утверждении Концепции развития водного хозяйства Республики Узбекистан на 2020 — 2030 годы». <http://old.lex.uz/docs/4892946>

⁴⁷ Постановление Президента Республики Узбекистан от 24 февраля 2021 г. № ПП-5005, «Об утверждении Стратегии управления водными ресурсами и развития сектора ирригации в Республике Узбекистан на 2021 — 2023 годы». <http://old.lex.uz/docs/5307921>

⁴⁸ Выступление Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева 19 сентября 2017 года на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций. <https://president.uz/ru/lists/view/1063>.

FALSAFA

чем в ее терминологии применяется понятие «панъевропейский»), но включает в себя еще целый ряд регионов, в том числе – Центральную Азию⁴⁹.

Указывая на проблему водопользования, ЕЭК акцентирует внимание на том, что количество воды в панъевропейском регионе распределено асимметрично в пространстве и времени, а изменение климата создает дополнительные проблемы, влияющие на здоровье человека в результате различных явлений, связанных с водой, таких как наводнения, засухи, болезни, передаваемые через воду, и изменения биоразнообразия в водных экосистемах. Антропогенное давление, в том числе через гидроморфологические изменения и барьеры, усиливает асимметричность распределения водных ресурсов, ухудшая качество пресной воды⁵⁰.

Особую актуальность данный вопрос имеет для стран Центральной Азии. Как известно, основными водными артериями, питающими регион, являются Сырдарья и Амударья. Фактически, данные две реки являются основным источником жизни для населения этих стран. Средний многолетний сток реки Сырдарьи составляет 40,6 кубкм/год при общей ее длине 2337 км, а у Амударьи — 62,9 кубкм/год при длине в 2540 км.

Страны региона, по их отношению к водопользованию, можно разделить на две группы: так называемые «страны верховья» и «страны низовья». Кыргызстан и Таджикистан относятся к первой группе – более 80 процентов стока великих рек формируются на территории этих стран⁵¹. Соответственно, другие три страны – Узбекистан, Туркменистан и Казахстан (в определенной степени), относятся ко второй группе и качество их водопользования в значительной степени зависит от стран верховья.

Рассматривая факторы, характеризующие проблему водопользования в Центральной Азии, полагаем выделить следующие. В первую очередь, глобальное потепление вызывает стремительное сокращение ледников, питающих основные водные артерии региона. Так, ледники Кыргызстана в период 1960–2000 гг. сократились на 14,9%, а в Таджикистане за тот же период сокращение ледников достигло 30%⁵².

По состоянию на 2003 год в Таджикистане насчитывалось 8492 ледника общей площадью 8476 кв.км. Общий объем всех ледников составлял 567 куб.км⁵³. По заявлению первого заместителя министра энергетики Таджикистана Д.Шоимзода, за минувшие 30 лет Таджикистан потерял более 1000 ледников⁵⁴.

По прогнозам, через 15–20 лет водные ресурсы региона сократятся минимум на треть. По данным ООН, к 2040-му объем годового стока Кыргызстана составит 19 куб. км, в то время как в 2006 году этот показатель был равен 55 куб. км. Между тем только в ближайшие десять-пятнадцать лет региональная потребность в воде может увеличиться на 40%, что не может не отразиться на экономическом развитии государств Центральной Азии и повлечь за собой возникновение целого ряда других проблем.

⁴⁹ «В тексте этой оценки, там, где это оправдано и применимо, упоминаются следующие субрегионы: i) Европейский союз, включающий 27 государств-членов; ii) Западная Европа, включающая Андорру, Израиль, Исландию, Лихтенштейн, Монако, Норвегию, Сан-Марино, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии и Швейцарию; iii) Центральная Азия, включающая Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан; iv) Восточная Европа, включающая Азербайджан, Армению, Беларусь, Грузию, Республику Молдову, Российскую Федерацию и Украину; и v) Юго-Восточная Европа, включающая Албанию, Боснию и Герцеговину, Северную Македонию, Сербию, Турцию и Черногорию». Цит. по: Седьмая общеевропейская оценка состояния окружающей среды: Резюме для директивных органов Девятая министерская конференция «Окружающая среда для Европы» (Никосия, 5–7 октября 2022 г.). <https://unece.org/sites/default/files/2022-09/...WEB%20%281%29.pdf>

⁵⁰ Седьмая общеевропейская оценка состояния окружающей среды: Резюме для директивных органов Девятая министерская конференция «Окружающая среда для Европы» (Никосия, 5–7 октября 2022 г.). <https://unece.org/sites/default/files/2022-09/...WEB%20%281%29.pdf>

⁵¹ Сидорова Л. Государства Центральной Азии: проблемы совместного использования трансграничных водных ресурсов // Центральная Азия и Кавказ. 2008. № 1. С. 92–104.

⁵² Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии (Обобщающий отчет) / Б.О. Байгамбетов [и др.]. Алматы: ЕАБР: ИК МФСА, 2009.

⁵³ Ледники Таджикистана. Министерство охраны природы Республики Таджикистан. Главное управление по гидрометеорологии и наблюдениям за природной средой. Душанбе 2003. С.35.

⁵⁴ Выступление Первого заместителя Министра энергетики Республики Таджикистан Джамшеда Шоимзода в рамках международного конгресса "Гидроэнергетика. Центральная Азия и Каспий". <https://tj.sputniknews.ru/20220713/tajikistan-tayanie-lednikov-1049962017.html>

РЕЗУЛЬТАТЫ

Соответственно, повышается значение следующего фактора. Интересы двух упомянутых выше групп государств в этом отношении в определенной степени вступают в некоторое противоречие, что обусловлено их вышеупомянутым географическим положением. В частности, страны верховья, меньше ориентированы на развитие сельского хозяйства – исторически, с учетом особенностей горного рельефа, здесь больше внимания уделялось животноводству, в том числе – отгонному. При этом, необходимость развития своей промышленности (с учетом ограниченных возможностей для развития сельского хозяйства), неизбежно вызывает потребность развития энергетического потенциала, в первую очередь – за счет развития гидроэнергетики.

Так, Кыргызстаном в свое время был изменен режим работы Токтогульского водохранилища. В летний период, когда страны низовья особенно нуждались в воде, происходило ее накапливание в водохранилище; в зимний же – производился сброс воды в большом объеме в целях выработки электроэнергии⁵⁵. Имеется целый ряд других примеров, которые подтверждают мнение профессора С.Жильцова и А.Бименовой о том, что: «... водные ресурсы во многом определяют состояние большинства отраслей экономики, особенно сельского хозяйства. Дефицит воды и снижение качества речного стока осложняют решение социально-экономических и экологических проблем. По этой причине вопрос стабильного доступа к водным ресурсам стал одним из приоритетных для стран региона (Центральной Азии)»⁵⁶.

Как верно отмечает Д.Зиганшина: «Для преодоления этих вызовов требуется целостное, взаимовыгодное, коллективное решение, согласованное всеми участвующими сторонами. В ходе региональной оценки относительно роли и уместности Конвенции ООН по водотокам 1997 года в странах бассейна Аральского моря, выполненной в 2011 году, было обнаружено, что этот глобальный инструмент может улучшить правовую основу сотрудничества по трансграничным водам бассейна и помочь странам в построении и обеспечении эффективного и мирного управления совместно используемыми водными ресурсами»⁵⁷.

Следует отметить, что государствами региона неоднократно предпринимались попытки заключения подобных соглашений, а также использования других инструментов межгосударственного сотрудничества.

Так, в октябре 1991 года было принято Ташкентское заявление, послужившее основой к началу переговорного процесса по данной непростой проблеме. В частности, в Заявлении ставился вопрос о совместном использовании водных ресурсов на общих принципах, с учетом интересов всех сторон⁵⁸. Данные принципы получили свое развитие в подписанных 18 февраля 1992 года в Алматы (Казахстан) межправительственном соглашении «О сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной водных ресурсов межгосударственных источников» и соглашении о создании Межгосударственной координационной водохозяйственной комиссии (МКВК). При этом, страны региона декларировали намерение сохранить действовавший режим управления водными ресурсами бассейнов Амударьи и Сырдарьи и придерживаться сложившихся подходов к разделу трансграничных водных ресурсов. Эти документы регулировали годовое распределение воды между странами бассейна Аральского моря, однако, к сожалению, сезонное распределение в них учтено не было⁵⁹.

⁵⁵ Пикулина М.Л. Проблема трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Казахстан Спектр, 2013, № 1. С. 32.

⁵⁶ Жильцов С., Бименова А. Политика стран Центральной Азии в области использования водных ресурсов трансграничных рек // Центральная Азия и Кавказ. 2015. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-stran-tsentralnoy-azii-v-oblasti-ispolzovaniya-vodnyh-resursov-transgranichnyh-rek> (дата обращения: 18.10.2022).

⁵⁷ Зиганшина Д. О Конвенции ООН по водотокам в Центральной Азии – текущее положение и перспективы на будущее. В Сб. «Роль двух глобальных водных конвенций для продвижения интегрированного управления водными ресурсами в Республике Узбекистан и поддержания трансграничного сотрудничества в Центральной Азии». Ташкент, 2016. С.18.

⁵⁸ Пикулина М.Л. Проблема трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Казахстан Спектр, 2013, № 1. С. 34.

⁵⁹ Искандархонова Б.А. Правовое регулирование использования трансграничных рек в Центральной Азии // Московский журнал международного права, 2007, № 3. С. 142.

В 1998 году между Казахстаном, Кыргызстаном и Узбекистаном было заключено соглашение «Об использовании водно-энергетических ресурсов бассейна реки Сырдарьи», к которому в 1999 году присоединилась и Республика Таджикистан. Однако, и этот документ не решал всех проблем. В частности, как указывает Г.Петров; «...в нем не был описан экономический механизм взаимоотношений между гидроэнергетикой и ирригацией. В итоге страны нижнего течения летом, в период наибольшей потребности в воде, стали испытывать ее дефицит, а зимой сталкиваться с подтоплениями и затоплениями водохозяйственных объектов»⁶⁰.

Немаловажным фактором является то что национальное законодательство стран центрально-азиатского региона все еще формулирует отношение к вопросу трансграничного водопользования с точки зрения, которую с большей долей вероятности следует охарактеризовать как в достаточной мере эгоистичную. Так, фактически все страны региона четко позиционируют воду в качестве ресурса, принадлежащего государству, подчеркивая, что водные ресурсы, являясь объектом исключительной собственности государства, что подразумевает регулирование их использование по усмотрению отдельного государства в пределах его суверенитета. Страны верховья в данном вопросе формулируют свою позицию достаточно определенно и довольно жестко.

В частности, статья 3 Закона Кыргызской Республики «О межгосударственном использовании водных объектов, водных ресурсов и водохозяйственных сооружений Кыргызской Республики», формулируя основные принципы сотрудничества в сфере межгосударственных водных отношений при осуществлении государственной политики в области использования водных ресурсов рек, формирующихся на территории Кыргызской Республики и вытекающих за ее пределы, закрепляет: признание права собственности государства на водные ресурсы в пределах своих территориальных границ; признание воды как вида природных ресурсов, имеющей свою экономическую стоимость...и являющейся товаром; платность водопользования в межгосударственных водных отношениях...»⁶¹. Аналогично, статья 4 Водного кодекса Республики Таджикистан закрепляет право собственности государства на водные ресурсы⁶².

Необходимо также отметить, что в национальном законодательстве этих стран отсутствует понятие «трансграничные реки», что, по нашему мнению, усложняет решение проблемы в международно-правовом ракурсе.

Между тем, международное право располагает определенными инструментами, позволяющими разрешить возникающие проблемы в сфере трансграничного водопользования. Так, Организацией Объединенных Наций был принят ряд документов, регулирующих использование и охрану международных водотоков, среди которых в первую очередь следует выделить Конвенцию по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер (Хельсинки, 17 марта 1992 г.) и Конвенцию о праве несудоходных видов использования международных водотоков, принятую в мае 1997 года. В частности, согласно статье 2 Конвенции по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер, Стороны принимают все соответствующие меры, в том числе: ...b) для обеспечения использования трансграничных вод в целях экологически обоснованного и рационального управления водными ресурсами, их сокращения и охраны окружающей среды; c) для обеспечения использования трансграничных вод разумным и справедливым образом с особым учетом их трансграничного характера при осуществлении деятельности, которая оказывает или может оказывать трансграничное воздействие...». В статье 9 этой Конвенции формулируется: Прибрежные Стороны на основе равенства и взаимности заключают двусторонние или многосторонние соглашения или другие договоренности конкретно устанавливающие границы водосбора или его части (частей), в отношении которых осуществляется сотрудничество. Эти соглашения или договоренности

⁶⁰ См.: Петров Г. Конфликт интересов между гидроэнергетикой и ирригацией в Центральной Азии. Его причины и пути преодоления // Центральная Азия и Кавказ, 2010, № 3. С. 59—72.

⁶¹ Закон Кыргызской Республики от 23 июля 2001 года № 76 «О межгосударственном использовании водных объектов, водных ресурсов и водохозяйственных сооружений Кыргызской Республики». <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/483>

⁶² Водный Кодекс Республики Таджикистан от 02.04.2020г. (Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан 2020г. №4-5 ст.233). <http://ncz.tj/content/#collapse-266>

охватывают соответствующие вопросы затрагиваемые настоящей Конвенцией, а также любые другие вопросы, по которым прибрежные Стороны могут посчитать необходимым осуществлять сотрудничество»⁶³.

Статья 8 Конвенции о праве несудоходных видов использования международных водотоков призывает: «Государства водотока сотрудничают на основе суверенного равенства, территориальной целостности, взаимной выгоды и добросовестности в целях достижения оптимального использования и надлежащей защиты международного водотока. При определении способов такого сотрудничества государства водотока могут рассмотреть вопрос о том, чтобы создавать — в зависимости от того, что они считают необходимым, — совместные механизмы или комиссии для облегчения сотрудничества в отношении соответствующих мер и процедур, принимая при этом во внимание опыт сотрудничества, накопленный в рамках имеющихся в различных регионах совместных механизмов и комиссий»⁶⁴.

Разумеется декларативный характер этих международных документов не позволяет рассматривать их как обязательные к исполнению, однако представляется, что присоединение к ним всех государств Центральной Азии позволило бы сделать первые шаги на пути согласованных действий в решении вопросов цивилизованного водопользования в регионе.

ВЫВОДЫ

Вопросы рационального использования трансграничных водных ресурсов становятся важной проблемой стран входящих в бассейн Аральского море. В качестве одной из Целей Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы⁶⁵ провозглашено поднятие на высокий уровень тесного сотрудничества в водной сфере в Центральной Азии. Представляется, что достижение этой цели послужит решению поднятых проблем, поскольку это имеет важное значение для формирования в регионе зоны стабильности, экономического развития и экологической безопасности.

В связи с этим, насущной необходимостью представляется отход различных государств от узкоэгоистичных интересов поскольку отказ от учета мнения и интересов других стран, по своему географическому положению поставленных в зависимое от беспрепятственного пользования трансграничными водными ресурсами, неизбежно влечет за собой определенное ухудшение отношений с ними и, в конечном итоге — причиняет ущерб интересам страны-инициатора такого положения.

Разумеется, немаловажное значение имеет решение водной проблемы дипломатическим путем. Главную роль с этим процессе надлежит сыграть межгосударственным соглашениям, которые могли бы конкретизировать варианты достижения консенсуса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы. Утверждена Указом Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № УП-60. <https://lex.uz/ru/docs/5841077>
2. Выступление Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева 19 сентября 2017 года на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций. <https://president.uz/ru/lists/view/1063>.
3. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Хельсинки, 17.03.1992г. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercourses_lakes.shtml
4. Конвенция о праве несудоходных видов использования международных водотоков. Принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН за №51/229 от 21 мая 1997 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercrs.shtml
5. Указ Президента Республики Узбекистан от 10 июля 2020 года № УП-6024 «Об утверждении Концепции развития водного хозяйства Республики Узбекистан на 2020 — 2030 годы». <http://old.lex.uz/docs/4892946>

⁶³ Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Хельсинки, 17.03.1992г. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercourses_lakes.shtml

⁶⁴ Конвенция о праве несудоходных видов использования международных водотоков. Принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН за №51/229 от 21 мая 1997 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercrs.shtml

⁶⁵ Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы. Утверждена Указом Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № УП-60. <https://lex.uz/ru/docs/5841077>

6. Постановление Президента Республики Узбекистан от 24 февраля 2021 г. № ПП-5005, «Об утверждении Стратегии управления водными ресурсами и развития сектора ирригации в Республике Узбекистан на 2021 — 2023 годы». <http://old.lex.uz/docs/5307921>
7. Водный Кодекс Республики Таджикистан от 02.04.2020г. (Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан 2020г. №4-5 ст.233). <http://ncz.tj/content/#collapse-266>
8. Седьмая общеевропейская оценка состояния окружающей среды: Резюме для директивных органов Девятая министерская конференция «Окружающая среда для Европы» (Никосия, 5–7 октября 2022 г.). <https://unece.org/sites/default/files/2022-09/...WEB%20%281%29.pdf>
9. Петров Г. Конфликт интересов между гидроэнергетикой и ирригацией в Центральной Азии. Его причины и пути преодоления // Центральная Азия и Кавказ, 2010, № 3. С. 59—72.
10. Искандархонова Б.А. Правовое регулирование использования трансграничных рек в Центральной Азии // Московский журнал международного права, 2007, № 3. С. 140-153.
11. Зиганшина Д. О Конвенции ООН по водотокам в Центральной Азии – текущее положение и перспективы на будущее. В Сб. «Роль двух глобальных водных конвенций для продвижения интегрированного управления водными ресурсами в Республике Узбекистан и поддержания трансграничного сотрудничества в Центральной Азии». Ташкент, 2016. С.18-35.
12. Пикулина М.Л. Проблема трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Казахстан Спектр, 2013, № 1. С. 31-42.
13. Сидорова Л. Государства Центральной Азии: проблемы совместного использования трансграничных водных ресурсов // Центральная Азия и Кавказ. 2008. № 1. С. 92–104.
14. Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии (Обобщающий отчет) / Б.О. Байгамбетов [и др.]. Алматы: ЕАБР: ИК МФСА, 2009.
15. Ледники Таджикистана. Министерство охраны природы Республики Таджикистан. Главное управление по гидрометеорологии и наблюдениям за природной средой. Душанбе 2003. 101с.
16. Выступление Первого заместителя Министра энергетики Республики Таджикистан Джамшеда Шоимзода в рамках международного конгресса "Гидроэнергетика. Центральная Азия и Каспий". <https://tj.sputniknews.ru/20220713/tajikistan-tayanie-lednikov-1049962017.html>

TASAVVUFDA TARIQAT A'ZOLARINING JAMOADAN ALOHIDALANISHI (IJTIMOIY FALSAFIY TAHLIL)

ОТДЕЛЕНИЕ ЧЛЕНОВ ТАРИКАТА ОТ ОБЩЕСТВА В СУФИЗМЕ (СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ)

SEPARATION OF MEMBERS OF THE TARIKAT FROM SOCIETY IN SUFISM (A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS)

Xurshid Samatov¹¹Xurshid Samatov

– falsafa doktori (PhD), dotsent, Toshkent Axborot va Texnologiya Universiteti Samarkand Filiali Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrası mudiri

Annotatsiya

Maqolada tasavvuf insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichida yangi ma'naviy zarurat, fikriy va hissiy izlanishlar ehtiyojiga javob sifatida paydo bo'lganligi va tasavvuf insonning ruhiy-ahloqiy poklanishi, ilohiy muhabbat bilan yuksalib borishi haqidagi g'oyalari bilan haqiqat talabida yurgan odamlar qalbiga taskin berishi kabi munosabatlarga e'tibor qaratilgan. Ayni paytda, insonlarning to'xtovsiz ijodiy faoliyati, jamiyatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ham tasavvufga o'ziga xos ta'sir o'tkazib, undagi sinkretiklik (omuxtalik) xususiyatini kuchaytirib, yangi tariqatlar, ta'limotlar, qarashlar silsilasini vujudga keltirganligi ko'rib chiqilgan.

Аннотация

В статье акцентируется внимание на том, что суфизм возник как ответ на потребность в новых духовных потребностях, интеллектуальных и эмоциональных исследованиях на определенном этапе развития человечества, и что суфизм утешает сердца людей, ищущих истину, своими представлениями о духовно-нравственном очищении человека и возникновении божественной любви. В то же время считалось, что непрекращающаяся творческая деятельность людей, социально-экономические изменения в обществе оказали уникальное воздействие на суфизм, усилили его синкретизм и породили ряд новых тарикатов, учений и воззрений.

Abstract

The article focuses on the fact that Sufism arose as a response to the need for new spiritual needs, intellectual and emotional research at a certain stage in the development of mankind, and that Sufism consoles the hearts of people seeking the truth with its ideas about the spiritual and moral purification of man and the emergence of divine love. At the same time, it was believed that the incessant creative activity of people, socio-economic changes in society had a unique impact on Sufism, strengthened its syncretism and gave rise to a number of new tarikats, teachings and views.

Kalit so'zlar: tasavvuf, tariqat, jamiyat, shaxs, tarkidunyochilik, ibodat, islom, xalq bilan muloqot.

Ключевые слова: суфизм, тарикат, общество, личность, аскетизм, богослужение, ислам, общение с народом.

Key words: Sufism, tarikat, society, personality, asceticism, worship, Islam, communication with the people.

KIRISH

Tasavvuf g'oyalari zamon va makon jihatidan teran va keng miqyosga ega bo'lib, uzoq asrlardan beri yashab kelmoqda. O'tgan davr mobaynida tasavvuf o'ziga xos bir ta'limot sifatida shakllandi va turli mavzular doirasida bahslashadigan hamda yakunida Allohga va uni tanishga olib boradigan g'oyalar tizimiga aylandi. Tasavvuf mavzulari ichida eng ko'p bahs-munozara qilingan ijobiy yoki salbiy yondashilgan mavzu bu xilvat, uzlat va anjumanning uzviyligi masalasi hisoblanadi. Qolaversa, "Sufiy xilvatda bo'lishi kerakmi yoki jamoada?" degan savolga ham tariqat pirlarining bir-biriga qarama-qarshi fikrlarini uchratamiz. Buni biz ba'zi tariqatlarda pirlarning o'z shogirdlarini xalq bilan muloqot qilishdan qaytarganida ko'rishimiz mumkin. Ularning nuqtai nazaricha, xalq bilan ko'p muloqotda bo'lish, ulardagi xislatlar insonga ta'sir qilib qolishi mumkinligidan ogohlantirgan. Shuningdek, xalqning diniy va dunyoviy savollariga javob berish, ular bilan muloqotga ko'p vaqt sarflash natijasida solikning asosiy vazifasi bo'lgan zikrga vaqt yetmay qolishi haqida fikrlar ham mavjud. Umuman olganda, tasavvufda xalq bilan muloqot zaruriymi, majburiymi yoki ixtiyoriy?! Ushbu savollarga javob izlash orqali tasavvufni ijtimoiy xususiyatlari yanada oydinlashadi. Tasavvuf yoki tariqat tanqid qilinayotgan bo'lsa, aynan qaysi g'oya nazarda tutilayotganini aniqlab olish lozim. Tasavvufga bildirilayotgan aksariyat tanqidlarda tariqat

pirларining shariat qoidalaridan ortiqcha o'ziga xos qoidalar joriy etganligi va sufiylarning boshqa musulmonlardan qanday farqlanishini izohlash kerakligi haqidagi fikrlar ko'zga tashlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Zamonaviy tasavvuf mohiyatini tadqiq etishga qaratilgan falsafiy va diniy adabiyotlarni tahlil etar ekanmiz, ayrim adabiyotlarda tasavvuf zikr va Alloh taolaga sajda qilishni o'z ichiga olgan, maxsus ajratilgan "takka", "honaqoh" deb ataladigan joylarda, shayxlar deb ataladigan ustozlar (murshid) rahbarligida, hirqa (maxsus kiyim)da o'tkaziladigan marosimlar majmuidir, degan ta'riflar uchraydi. Shuningdek, nay va boshqa maxsus asboblarda yordamida raqslar ijro etish hamda "muroqaba" va "robita" deb nomlangan yashirin holatlarni ham o'z ichiga oladi [1,5].

Tasavvuf haqidagi xilma-xil mulohazalar orasida islomdan avval ham tasavvufga o'xshash yunon yo hind mistitsizmlari borligi qayd qilinadi. Ayrim tadqiqotchilarning bu falsafiy ta'limotlar bilan shug'ullanib, ularning mistik hatti-harakatlarini islom dini bag'rida shakllangan tasavvuf bilan bog'lashayotganligini ko'rish mumkin. Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, har bir mistika o'zi tegishli bo'lgan dinning yoki falsafaning umumiy xususiyatini aks ettiradi. Masalan, hind mistitsizmi hind tafakkurining in'ikosidir, uning o'ziga xosliklarini namoyon etadi. Islom tasavvufi esa, islomiyatning xususiyatlarini aks ettiradi. Shunday ekan, islomga zid tasavvufni tasavvur qilib bo'lmaydi. Tasavvufning islom dini bilan bog'lab tushunish va tushuntirish nafaqat uning diniy, falsafiy, balki ijtimoiy jihatlarini ham ochib beradi. Mashhur zamondoshimiz tasavvuf haqida bir qator kitoblar muallifi Mahmud As'ad Jo'shon tasavvufni aynan islom dini bilan bog'liq jihatlari jamiyat va davlat uchun shuningdek, har bir mo'min va musulmon uchun foydali ekanligini ta'kidlaydi [2,60].

Tasavvufda alohidalanish uning tarixiy jarayonlar bilan bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Tasavvuf tarixi dastlab ikki davrga bo'linadi: birinchisi — zohidlik davri, ikkinchisi — oriflik va oshiqlik davri [3,14]. Bu davrga mos ravishda xalq bilan muloqot mavzusini ham nazariy va amaliy jihatdan shartli ravishda 3 bosqichga bo'lib o'rganish mumkin. Birinchi bosqichda, tasavvuf jamoalarning diniy, ijtimoiy sabablarga ko'ra, ajralib chiqish davri bu zohidlik davri, ikkinchisi Alloh haqidagi muayyan bilimga ega bo'lish oriflik davri, o'zini va Yaratganni anglash davrida ilohiy bilimlar ta'sirida yuzaga keladigan Allohga oshiqlik davri. Buni ikkiga bo'lish mumkin. Bunda yakka holda doimiy toat-ibodat qilib, insonlardan alohidalanish orqali Allohga muhabbat bog'lash va Allohning bandalariga xizmat qilish orqali Uni muhabbatiga sazovor bo'lish.

Sufiy jamoalarning yuzaga kelishi va ularda oddiy musulmonlardan farqlanib turuvchi sifatlarining paydo bo'lishi zohidlik davridan boshlanganligini ko'ramiz. Bu davrda tasavvufning keng qamrovli ijtimoiy hodisa sifatida shakllanib borishiga jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ham o'ziga xos ta'sir o'tkazdi. Dastlab, sufiy jamoalar tomonidan Ummaviy hukmdorlar va ularni yaqinlarining dunyoviy maishat va isrofgarchilikdan iborat hayot tarzi ilk islom davridagi musulmonning ijtimoiy va diniy ideallariga zid hodisa sifatida qaraldi. Ularning hukmronlik yillarida saroy hashamlari, dabdabali bezaklar, oltin-kumushga berilish, xazina to'plash avj oldi. Ya'ni, diniy mashg'ulotlar, Xudo yo'lidagi toat-ibodat o'rnini dunyoviy ishlar, dunyo moliga muhabbat egallay boshladi. Bu hol diniy amrlarni ado etishni har qanday dunyoviy ishlar, boyliklardan ustun qo'ygan e'tiqodli kishilarning noroziligiga sabab bo'ldi. Ular orasida hadis to'plovchi muhaddislar, ilgari qashshoq bo'lib, uy-joy, mol-mulkka e'tibor qilmagan sahobalar ham bor edi. Bularning bir qismi dinni himoya qilib, ochiq kurashga otlangan bo'lsalar, ikkinchi qismi qanoat va zuhdni («zuhd» so'zidan «zohid» so'zi kelib chiqqan) asosiy maqsad qilib olib, saroy ahli va amaldorlar, boylar axloqiga qarshi norozilik belgisi sifatida tarkidunyochilik g'oyasini targ'ib etib, ijtimoiy faoliyatdan butunlay chetlashdilar va surunkali toat-ibodat bilan shug'ullanishga berilib ketishdi.

Bundan tashqari, xalifalik hokimiyatiga nisbatan xorijiy singari diniy – siyosiy guruhlarining paydo bo'lishi, qo'lda qurol bilan chiqqan shialarning bir qismi qurolli kurash yo'li bilan "nopok" hukmdorlarni ag'darib tashlashga intilishi jarayonlari amaldagi din hokimiyatiga nisbatan asosli e'tirozlarni mavjudligini anglatar edi. Bunday holatda jamiyatning ayrim qatlam vakillari aktiv qarshilikni emas, balki passiv qarshilik ko'rsatish hamda inson Xudoning irodasiga to'la bo'ysunishi lozimligi haqidagi g'oyalarni ilgari surishni afzal ko'rdi. Garchi ularning e'tiqod masalasidagi namunali taqvodorligi dunyoviy va harbiy hukmdorlar uchun niqoblangan chaqiriq sifatida qabul qilingan bo'lsa ham, ular xalifalik boshqaruviga oshkora qarshi chiqmagunlariga qadar xalifalik hukumati ularga yetarlicha sabr-toqat bilan munosabatda bo'ldi.

Tasavvufshunos olim K.Rahimov jamiyatda tasavvufiy jamoalarining alohidalanishi ya'ni xalqdan ajralib chiqishning vujudga kelish sabablari, nazariy va amaliy jihatlarini bir necha faktorlar bilan asoslashga harakat qilgan [4,17]. Jumladan:

1. Diniy sabablar: tasavvuf islom dini doirasidagi ijtimoiy hodisa sifatida, birinchi navbatda, islom ta'limoti, jumladan, Qur'on oyatlari va hadislariga tayangan holda vujudga kelgan ta'limotdir. Tadqiqotchining aniqlashicha, Allohning barcha joyda hoziru nozir ekanligi, uning o'z bandalariga yaqinligi hamda ularni eslashi va sevishi barobarida bandalari ham Uni eslashlari, sevishlari va Undan rozi rozi bo'lishga, shuningdek, nafsga qarshi kurashish orqali ezgu xislatlarga ega inson bo'lishga chorlashi to'g'risidagi g'oyalar, shuningdek, ko'plab oyat va hadislarini "o'zgacha" talqin etuvchilar taqvodor kishilardan ma'lum qismi islomning ilk davrlaridagi sufiylik harakatining vujudga kelishiga sabab bo'lgan [4,18]. Muhammad (s.a.v)ning ayrim safdoshlari Abu Dardo, Abu Zarr, Huzayfa ibn Yamon va boshqa sahobalarga zohidlik kayfiyati xos bo'lgan deb hisoblanadi. Ilk sufiylik an'analari namoyondalari bo'lgan zohidlarning o'ziga xos xususiyatlari Qur'on oyatlari mazmuni ustida mushohada qilish, kundalik hayotda bu ilohiy kitob va Muhammad (s.a.v) hadislarini va ko'rsatmalariga qat'iy rioya etish, muntazam nafl (qo'shimcha) namoz o'qish, bedorlik va ro'za tutish, har qanday dunyoviy ho'yu havaslardan yuz o'g'irish, kundalik hayotda taqvoli bo'lish, xususan, ruxsat etilgan narsalar bilan man qilingan narsalarni qat'iy ajratish, o'zini taqdiri ilohiyga topshirish (tavakkul) kabilar bo'lgan. Shuningdek, faqirlikni ulug'lash, oxiratni o'ylash va tavba qilish kayfiyati, berganiga shukr qilish, azob uqubatlarga sabr-toqatlilikdan iborat edi [5,454].

2. Ijtimoiy-iqtisodiy sabablar: Payg'ambar vafotidan keyin arab xalifaligi tomonidan olib borilgan yurishlar natijasida ko'plab o'lkalarning fath etilishi bilan o'ljalar va soliqlardan tushgan daromadlarning ko'payishi, xalifalik boshqaruvidagi amaldorlarning bir qismini boyib ketishiga olib keldi. Bu esa, bir tomondan musulmonlar jamiyatida mol-dunyo va boylikka berilish kayfiyatining kuchayishiga, ikkinchi tomondan ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi tengsizlikka va ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashishiga sabab bo'ldi. Natijada, taqvodor kishilarning musulmonlarni mol-dunyoga berilishiga qarshi norozilik kayfiyatlari uchinchi xalifa Usmon (r.a) davridan boshlanib, ummaviylar xalifaligi davrida kuchayib ketdi [4,19]. Shuni ta'kidlash lozimki, zohid bo'lib yashovchilar payg'ambar davrida ham mavjud bo'lib, ularga nisbatan e'tirozlar bo'lsa-da, o'zlarini asosiy jamoadan alohidalashga intilar edi. Muoviya ibn Qurra (r.a.) dan rivoyat qilinadi: "Umar ibn Xattob ahli Yamandan bir guruh odamlarga yo'liqib qolib, "Sizlar kimsizlar?" deb so'radi. "Tavakkul qiluvchilarmiz", deyishdi. "Yo'q! Sizlar tekinxo'rlarsiz. Tavakkul qiluvchi oldin donni yerga sepib qo'yib, keyin Allohga tavakkul qiladi", dedi" [6,98].

Bu davrni tasavvufshunos olim N.Komilov quyidagicha tahlil qiladi: "Xalifa Usmon (r.a) zamonida boylikka ruju qo'yish, qimmatbaho tuhfa bilan qarindosh-urug'lar, yaqin do'st-birodarlarni siylash rasm bo'ladi. Ummaviylar xalifaligi davriga kelib esa saroy hashamlari, dabdabali bezaklar, oltin-kumushga berilish, xazina to'plash avj oldi, ya'ni diniy mashg'ulotlar, Alloh yo'lidagi toat-ibodat o'rnini dunyoviy ishlar, dunyo moliga muhabbat egallay boshladi. Bu hol diniy amrlarni ado etishni har qanday dunyoviy ishlar, boyliklardan ustun qo'ygan e'tiqodlik kishilarning noroziligiga sabab bo'ldi" [3,9].

3. Ijtimoiy-siyosiy sabablar. Xalifalikda davlat boshqaruvi tartibini belgilash jarayonlaridagi ziddiyatlar, musulmonlar o'rtasida hokimiyat uchun kechgan qonli urushlar, ular natijasida hokimiyatga chiqqan ummaviylar, keyinroq abbosiylar sulolasining diniy ideallarga hamisha ham to'g'ri kelmaydigan siyosati, bir tomondan taqvodorlar nazdida qiyomat yaqinlashishining belgisi bo'lib ko'rinib, ularning bu dunyo lazzatlaridan voz kechib, toat-ibodatga berilishlariga, ikkinchi tomondan hukmron tabaqalar zulmiga qarshi kurash foydasizligini anglab, go'shanishinlikka berilishlariga sabab bo'ldi [4,19]. Zero, islom aqidalari va g'oyalariga sodiq kishilar uchun hukmron tabaqalarning moddiy boylikdan ma'naviyatni ustun quyuvchi, ijtimoiy adolatni targ'ib qiluvchi hamda barchani tinchlik va totuvlikka chorlovchi islom ta'limotini o'z manfaatlariga moslab talqin etishlarini hazm qila olmas edi.

4. G'oyaviy-aqidaviy sabablar. Ilk xalifalar, xususan, to'rtinchi xalifa Ali ibn Abu Tolib (k.v) zamonidan boshlangan siyosiy, keyinchalik shu bilan bog'liq aqidaviy ixtiloflar islom dini ichida ortodoks hisoblangan sunniylikdan tashqari, shialar, xorijiyalar, qadariylar, jabariylar, murjiylar, mo'taziliylar, karromiylar, qarmatiylar va shu kabi boshqa ko'plab diniy-siyosiy, diniy-aqidaviy oqimlarning vujudga kelishiga hamda ular o'rtasida Alloh, payg'ambarlik, imon, kufr kabi sof diniy mavzulardan tortib hokimiyat va hukmronlik kabi siyosiy mavzulargacha bo'lgan masalalar borasida bahs-munozaralar va o'zaro kurashlarning avj olishiga sabab bo'ldi. Musulmonlar jamiyati

a'zolari orasida ixtilof va bo'linish keltirib chiqaradigan bunday jarayonlar ham taqvdor kishilarning noroziligiga sabab bo'lib, ularda go'shanishlik va zohidlik kayfiyatini kuchaytirgan bo'lishi mumkin [4,20].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Shuni ta'kidlash lozimki, A.Knish va K.Rahimovlarning tasavvufiy jamoalarning alohidalanishi jarayonlariga oid tadqiqotlarida umumiylik kuzatiladi. Mazkur tadqiqotlarda musulmon zohidligining paydo bo'lishi, Qur'on oyatlari va Payg'ambar hadislariga asoslangan tavba-tazarru va o'z-o'zini tark etish jarayonlari, Madinadagi ilk musulmon jamoalariga xos kamtarona hayot tarzini targ'ib etuvchi dindorlarning xalifalik iqtisodiy ravnaqining o'sib borishiga qarshi reaksiyasi sifatida baholash mumkinligi ta'kidlangan.

Umuman olganda, tasavvufda zohidlikning paydo bo'lishi, ularni yashash sharoitlari xalqdan ajralib chiqishning amaliy ifodasi deb hisoblashimiz mumkin. Biroq, tasavvufning ilk kurtaklari shakllanayotgan mazkur davrda xalq va zohidlar o'rtasida chegara qo'yilmagan edi. Mazkur davrda yuzaga kelgan ziddiyatli jarayonlarda yashagan zohidlarning ta'lim berishicha, chindan ham Xudodan qo'rqadigan kishi gunoh va adolatsizliklarga to'la dunyoviy hayotdan voz kechish orqali o'zini xalos qilishga intilishi zarur edi. O'zlarini zohidlarcha tarkidunyochiligining tashqi belgisi sifatida ayrimlari egnilariga dag'al jundan tayyorlangan ko'ylak kiyib yura boshlagan edilar.

Bu esa, to'laqonli ularni jamiyatda oddiy avom xalqdan ajralganligini belgisi edi. Endi ular nafaqat hukumat balki, oddiy insonlar bilan muloqotga kirishishni istamadilar. Biroq, bu urf hali keng yoyilmagan edi. Bunday zohidlar xulq-atvorining "xristian" ildizlarini anglagan ayrim ilk musulmon arboblardan jundan tayyorlangan mato kiyishni qoraladilar. Boshqalar bu amaliyotni boshqa bir sababga ko'ra qoraladilar. Ular nazarida kambag'allikni namoyish etish Xudo o'zining e'tiqodli bandalarini hayot uchun yetarli vositalar bilan ta'minlay olmaganligidan dalolat beradigandek tuyuldi. Bunga o'xshash noroziliklarga qaramasdan, jun mato kiyish Suriya va Iroqdagi taqvdor musulmonlar o'rtasida keng yoyilgan odatga aylandi. Turli o'lkalarda keng avj olgan jun mato kiyish, guruhlanish alohida ajralib turishlari uchun har xil nomlarda ataladigan bo'ldi.

Xuroson (Sharqiy Eron) va Movarounnahr (Markaziy Osiyo)da sufiy-mutafakkirlar "donishmandlar" (hukamo, birlikda hakim) yoki "Xudoni bilganlar", ya'ni gnostiklar "orifun" (birligi orif) sifatida ma'lum va mashhur edilar. Amaliyotchi sufiylar xalifalikning Sharqiy o'lkalarida, shuningdek, Iroq va Suriyada "kambag'allar" (arabcha "fuqaro", birlikda "faqir", forsha, darvesh) yoki "zohidlar" deb atalardi. Xalifalik Sharqida zohidlik va tarkidunyochilik qator mahalliy diniy harakat vakillari tomonidan targ'ib qilindi. Ulardan eng asosiylari karromiya (Xuroson va Movarounnahr) va malomatiya (Xuroson, Nishopur) edi [7,21].

Ushbu jarayon tasavvuf tariqatlarining dastlabki shakllanishi davri bo'lib, unda ayrim tariqatlar tarkidunyochilik qilishni o'zlariga kasb qilishib, jamiyatdan ayri holda yashash tarziga o'ta boshlagan. Bu esa, keyinchalik butunlay "sirli" jamoaga aylanib, oddiy avom halqdan farqlanishni maqsad qilganligi ma'lum edi. Tariqatlardagi maxsus hayot tarzi boshqalar uchun "sirli" bo'lib ko'ringan. Shuningdek, maxsus kiyim kiyishi ularni to'la jamiyatdan "izolyatsiya" (alohida "xos" shaxslar uchun) qilishiga olib keldi. Bunday holatlar tasavvufga nisbatan umumiy tanqidiy yondashuvni shakllantirdi.

Ikkinchi yo'nalish esa, ularda ham taqvdor bo'lishga oid talablar ishlab chiqilgan, biroq xalqdan ajralmagan holda Xudoga itoat qilishi, odamlardan ajralib turadigan biror bir ishga qo'l urmadi. Chunki, ularning nazarida taqvdorlik oshkora emas, balki qalbdagi "xufiyona" tarzda bo'lishligi, oddiy avom xalqni e'tiborini tortadigan kiyimlar, ibodatlarni tark etishgan. Bu "xilvat dar anjuman" shioriga mos bo'lib, insonlarni diqqatini jalb etadigan har qanday hatti-harakatlar riyokorlikka olib kelishi mumkinligiga asoslangan. Riyo esa shariatga ham tariqat qoidalariga ham to'g'ri kelmaydi. Shu bois, tasavvuf tariqatlari xalqdan ajralmagan tariqatlar va tarkidunyoga berilgan tariqatlar toifasiga bo'lindi. Shu o'rinda ta'kidlamoqchimizki, dastlabki zohidlarning dunyoga noroziligi ramzi sifatida paydo bo'lgan tarkidunyochilik tushunchasi ayrim tariqatlarda mutassibona yondashuvga yetib bordi. Bu orqali g'uyoki ular o'zini poklash va ko'p ibodat bilan mashg'ul bo'lish imkoniga ega bo'lar edi.

Mazkur davrdagi zohidlarning xalqdan alohidalashuv jarayonlariga ishq mavzusi ham katta ta'sir ko'rsatdi. Allohga bo'lgan muhabbat zohidlarga turlicha ko'rinishda namoyon bo'la boshladi. Muhabbat tushunchasi aniq shakl yoki obrazga ega bo'lmaganligi sababli, u oshiqning harakteri orqali hatti-harakatlarida kuzatildi. Ayrim zohidlar bunda ishqni oshkora namoyon etib, o'zini

haqiqiy oshiq ekanligini isbotlash uchun xilvatxonalarda yashadi va oddiy xalqdan farq qiluvchi kiyimlar kiydi, darveshlik qilib ko'chalarda yurdi. Bu oddiy xalq nazarida oshiq qalandar ko'rinishda insonlar qatoridan chiqib bo'lgan edi. Ikkinchi toifa ishqni pinhona tutdi va Allohga bo'lgan muhabbatini qalbida sir saqladi. Xalqdan maxsus kiyimlarda o'ranib ajralib chiqmadi, xilvatxonalarda emas, odamlar bilan birga yashadi. Bu orqali jamoadan farq qiluvchi sifatlarini o'zida shakllantirmadi. Shuning uchun ularni ko'pincha, oddiy insonlardan mutlaqo ajratib bo'lmaz edi. Ular Allohga bo'lgan muhabbatini Uning bandalariga xizmat qilish bilan amalga oshirishi mumkinligiga ishonidilar.

Mazkur davrda ko'pchilik zohidlari shaxsiy taqvoga, axloqiy poklikka, Xudodan qo'rqishga va shariatga amal qat'iy amal qilishga alohida ahamiyat berdi. Sufiylik harakatining jarchilari deyish mumkin bo'lgan bu zohidlar ahd qilish, mo'minlik, qo'shimcha zohidlik amallarini bajarish, uzoq tungi bedorlik, Qur'on matni ustida tadabbur qilish, shuningdek, Allohga o'zini fikran va ruhan to'la bag'ishlash orqali Alloh bilan botiniy yaqinlikka erishishga intilgan. Ular Allohga yaqinlashishga intilar ekanlar, Qur'on oyatlaridan ilhom oldilar. Ilk musulmon zohidlari va sufiylari Payg'ambar to'g'risidagi hadislarining ma'nosi ustida fikr yuritdilar, bu hadislar Xudoning ko'zga ko'rinmaydigan mavjudligini ta'kidlar edilar.

Qur'on oyatlari va hadislardan ruhlangan ilk sufiylar ilohiy Ma'shuqaga bo'lgan o'zlarining ishqiy intilishlarini doston va she'riy misralarda ifoda eta boshladilar. Ilk sufiylarning ta'limot va qarashlarida Xudoga yaqinlikni his etish ko'pincha fikr yoki xatti-harakatlarda kichik xatoga yo'l qo'yish yoki hatto qisqa muddat g'afolatda qolish (ilohiy mehr-muravvatni unutish)dan qattiq dahshatga tushish holatlari yorqin ifodalandi.

XULOSA

Shuni ta'kidlash lozimki, A.Knish va K.Rahimovlarning tasavvufiy jamoalarning alohidalanishi jarayonlariga oid tadqiqotlarida umumiylik kuzatiladi. Mazkur tadqiqotlarda musulmon zohidligining paydo bo'lishi, Qur'on oyatlari va Payg'ambar hadislariga asoslangan tavba-tazarru va o'z-o'zini tark etish jarayonlari, Madinadagi ilk musulmon jamoalariga xos kamtarona hayot tarzini targ'ib etuvchi dindorlarning xalifalik iqtisodiy ravnaqining o'sib borishiga qarshi reaksiyasi sifatida baholash mumkinligi ta'kidlangan.

Umuman olganda, tasavvufda zohidlikning paydo bo'lishi, ularni yashash sharoitlari xalqdan ajralib chiqishning amaliy ifodasi deb hisoblashimiz mumkin. Biroq, tasavvufning ilk kurtaklari shakllanayotgan mazkur davrda xalq va zohidlar o'rtasida chegara qo'yilmagan edi. Mazkur davrda yuzaga kelgan ziddiyatli jarayonlarda yashagan zohidlarning ta'lim berishicha, chindan ham Xudodan qo'rqadigan kishi gunoh va adolatsizliklarga to'la dunyoviy hayotdan voz kechish orqali o'zini xalos qilishga intilishi zarur edi. O'zlarini zohidlarcha tarkidunyochiligining tashqi belgisi sifatida ayrimlari egnilariga dag'al jundan tayyorlangan ko'ylak kiyib yura boshlagan edilar.

Bu esa, to'laqonli ularni jamiyatda oddiy avom xalqdan ajralganligini belgisi edi. Endi ular nafaqat hukumat balki, oddiy insonlar bilan muloqotga kirishishni istamadilar. Biroq, bu urf hali keng yoyilmagan edi. Bunday zohidlar xulq-atvorining "xristian" ildizlarini anglagan ayrim ilk musulmon arboblardan jundan tayyorlangan mato kiyishni qoraladilar. Boshqalar bu amaliyotni boshqa bir sababga ko'ra qoraladilar. Ular nazarida kambag'allikni namoyish etish Xudo o'zining e'tiqodli bandalarini hayot uchun yetarli vositalar bilan ta'minlay olmaganligidan dalolat beradigandek tuyuldi. Bunga o'xshash noroziliklarga qaramasdan, jun mato kiyish Suriya va Iroqdagi taqvodor musulmonlar o'rtasida keng yoyilgan odatga aylandi. Turli o'lkalarda keng avj olgan jun mato kiyish, guruhlanish alohida ajralib turishlari uchun har xil nomlarda ataladigan bo'ldi.

Xuroson (Sharqiy Eron) va Movarounnahr (Markaziy Osiyo)da sufiy-mutafakkirlar "donishmandlar" (hukamo, birlikda hakim) yoki "Xudoni bilganlar", ya'ni gnostiklar "orifun" (birligi orif) sifatida ma'lum va mashhur edilar. Amaliyotchi sufiylar xalifalikning Sharqiy o'lkalarida, shuningdek, Iroq va Suriyada "kambag'allar" (arabcha "fuqaro", birlikda "faqir", forsha, darvesh) yoki "zohidlar" deb atalardi. Xalifalik Sharqida zohidlik va tarkidunyochilik qator mahalliy diniy harakat vakillari tomonidan targ'ib qilindi. Ulardan eng asosiylari karromiya (Xuroson va Movarounnahr) va malomatiya (Xuroson, Nishopur) edi [7,21].

Ushbu jarayon tasavvuf tariqatlarining dastlabki shakllanishi davri bo'lib, unda ayrim tariqatlar tarkidunyochilik qilishni o'zlariga kasb qilishib, jamiyatdan ayri holda yashash tarziga o'ta boshlagan. Bu esa, keyinchalik butunlay "sirli" jamoaga aylanib, oddiy avom halqdan farqlanishni maqsad qilganligi ma'lum edi. Tariqatlardagi maxsus hayot tarzi boshqalar uchun "sirli" bo'lib ko'ringan. Shuningdek, maxsus kiyim kiyishi ularni to'la jamiyatdan "izolyatsiya" (alohida "xos"

FALSAFA

shaxslar uchun) qilishiga olib keldi. Bunday holatlar tasavvufga nisbatan umumiy tanqidiy yondashuvni shakllantirdi.

Ikkinchi yo'nalish esa, ularda ham taqvodor bo'lishga oid talablar ishlab chiqilgan, biroq xalqdan ajralmagan holda Xudoga itoat qilishi, odamlardan ajralib turadigan biror bir ishga qo'l urmadi. Chunki, ularning nazarida taqvodorlik oshkora emas, balki qalbda "xufiyona" tarzda bo'lishligi, oddiy avom xalqni e'tiborini tortadigan kiyimlar, ibodatlarni tark etishgan. Bu "xilvat dar anjuman" shoriga mos bo'lib, insonlarni diqqatini jalb etadigan har qanday hatti-harakatlar riyokorlikka olib kelishi mumkinligiga asoslangan. Riyo esa shariatga ham tariqat qoidalariga ham to'g'ri kelmaydi. Shu bois, tasavvuf tariqatlari xalqdan ajralmagan tariqatlar va tarkidunyoga berilgan tariqatlar toifasiga bo'lindi. Shu o'rinda ta'kidlamoqchimizki, dastlabki zohidlarning dunyoga noroziligi ramzi sifatida paydo bo'lgan tarkidunyochilik tushunchasi ayrim tariqatlarda mutassibona yondashuvgacha yetib bordi. Bu orqali guyoki ular o'zini poklash va ko'p ibodat bilan mashg'ul bo'lish imkoniga ega bo'lar edi.

Mazkur davrdagi zohidlarning xalqdan alohidalashuv jarayonlariga ishq mavzusi ham katta ta'sir ko'rsatdi. Allohga bo'lgan muhabbat zohidlarga turlicha ko'rinishda namoyon bo'la boshladi. Muhabbat tushunchasi aniq shakl yoki obrazga ega bo'lmaganligi sababli, u oshiqning xarakteri orqali hatti-harakatlarida kuzatildi. Ayrim zohidlar bunda ishqni oshkora namoyon etib, o'zini haqiqiy oshiq ekanligini isbotlash uchun xilvatxonalarda yashadi va oddiy xalqdan farq qiluvchi kiyimlar kiydi, darveshlik qilib ko'chalarda yurdi. Bu oddiy xalq nazarida oshiq qalandar ko'rinishda insonlar qatoridan chiqib bo'lgan edi. Ikkinchi toifa ishqni pinhona tutdi va Allohga bo'lgan muhabbatini qalbida sir saqladi. Xalqdan maxsus kiyimlarda o'ranib ajralib chiqmadi, xilvatxonalarda emas, odamlar bilan birga yashadi. Bu orqali jamoadan farq qiluvchi sifatarni o'zida shakllantirmadi. Shuning uchun ularni ko'pincha, oddiy insonlardan mutlaqo ajratib bo'lmaz edi. Ular Allohga bo'lgan muhabbatini Uning bandalariga xizmat qilish bilan amalga oshirishi mumkinligiga ishonidilar.

Mazkur davrda ko'pchilik zohidlari shaxsiy taqvoga, axloqiy poklikka, Xudodan qo'rqishga va shariatga amal qat'iy amal qilishga alohida ahamiyat berdi. Sufiylar harakatining jarchilari deyish mumkin bo'lgan bu zohidlar ahd qilish, mo'minlik, qo'shimcha zohidlik amallarini bajarish, uzoq tungi bedorlik, Qur'on matni ustida tadabbur qilish, shuningdek, Allohga o'zini fikran va ruhan to'la bag'ishlash orqali Alloh bilan botiniy yaqinlikka erishishga intilgan. Ular Allohga yaqinlashishga intilar ekanlar, Qur'on oyatlaridan ilhom oldilar. Ilk musulmon zohidlari va sufiylari Payg'ambar to'g'risidagi hadislarining ma'nosi ustida fikr yuritdilar, bu hadislar Xudoning ko'zga ko'rinmaydigan mavjudligini ta'kidlar edilar.

Qur'on oyatlari va hadislaridan ruhlangan ilk sufiylar ilohiy Ma'shuqaga bo'lgan o'zlarining ishqiy intilishlarini doston va she'riy misralarda ifoda eta boshladilar. Ilk sufiylarning ta'limot va qarashlarida Xudoga yaqinlikni his etish ko'pincha fikr yoki xatti-harakatlarda kichik xatoga yo'l qo'yish yoki hatto qisqa muddat g'aflatda qolish (ilohiy mehr-muravvatni unutish)dan qattiq dahshatga tushish holatlari yorqin ifodalandi.

Tasavvuf jamoalarining xalq bilan muloqot uchun yaqinlashishi Hasan Basriyning zamondoshlariga nisbatan qardoshlik muhabbati (uhuvva) va uning altruizmi (isor) keyingi davr sufiylari tomonidan Xudoga samimiy xizmat qilishga intiluvchilarning olijanob fazilati sifatida qabul qilindi. Ular ma'naviy "jasurlik"(futuvva) to'g'risidagi ta'limot uchun asos bo'ldi va keyingi davrlarda ko'plab sufiy jamoalarning muhim belgisi bo'lib qoldi. Hasan Basriyning nomi juda ko'plab tasavvufiy tariqatlar silsilasida qayd etilganligi va uning so'zlari ilohiy hikmatlar to'plamlarida keltirilishiga ajablanmasa ham bo'ladi. Basrada ham, uning tashqarisida ham Hasan Basriyning zohidlarcha xudojo'yiligi ta'siri sezilib turgan [7,29].

Umuman olganda, tasavvufning bu davrida shakllanib kelayotgan g'oyalarda sufiylarning taqvodorligi odamlar orasida qanday ta'sirga egaligi, ularga ibrat va hikmat nazari bilan qarashlari bilan bog'liq masalalar aks etdi. Tasavvufning tarixiy ildizlariga bag'ishlangan tadqiqotlarda xalq bilan muloqot masalasining nazariy va amaliy ifodasi zohidlik davridagi so'fiylarning yashash tarzi va ularning ta'limotlarida hamda turli vaziyatlarda yashagan sufiylarni faoliyatlarida namoyon bo'ldi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Хасан Камиль Йылмаз. Тасаввув и тарикаты. Перевод с турецкого. М.: ООО «Издательская группа «САД», 2007. – 300 стр. 1-е издание. С.5.

2. Маҳмуд Асъад Жўшон. Сиддиқлар йўли (тасаввуф ва нафс тарбияси). / Таржимон: Нодирхон Ҳасан; - Т. "МАТВААСН", 2022. - Б. 60.
3. Комилов Н. Тасаввуф.-Т. "Movarounnahr" 2009. Б. 14.
4. Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар).-Т. "Akademnashr". 2020. Б. 17.
5. Ислом энциклопедияси: А-Ҳ/Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида.-Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2017.- Б. 454.
6. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Алий ибн Ҳасан Ҳаким Термизий. Сарахс аҳли сўраган масалалар. Қасбнинг баёни. Таржимон Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф.-Т.: "Hilol-Nashr", 2019. Б. 98.
7. Книш Александр. Мусулмон тасаввуфи/ Таржимон Қодирқул Рўзматзода.- Тошкент: "Фан зиёс", 2022.- Б. 21.
8. Сафаров А. И., Хаккулов Н. К. Свойственные качества совершенному человеку в суфизме // Современная наука как социально-политический фактор развития государства. – 2019. – С. 48-50.
9. Муминова З. О. Атрибутивные свойства духовного мира человека // Universum: общественные науки. – 2014. – №. 3 (4). – С. 4.
10. Nasirdinovich U. F., Rakhmatullayeva U. L. History and contemporary social and moral approach to rationalism // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 5. – С. 1796-1801.
11. Samatov K. Issues Naqshbandi teaching peace and harmony in society // Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 2. – С. 175-179.
12. Mardonov R. Philosophical aspects of modern education // Conferencea. – 2021. – С. 15-17.
13. Ганиев К., Ризаев И. И. Вестник Прикамского социального института // Вестник Прикамского социального института Учредители: Прикамский социальный институт. – №. 2. – С. 156-162.
14. Muhammadiyev, Kh. Potentiality and virtuality in the philosophy of modern times / Kh. Muhammadiev // . – 2022. – No. 3(107). – P. 1000-1004.

VIRTUALLIK YANGI FALSAFIY KATEGORIYA SIFATIDA
ВИРТУАЛЬНОСТЬ КАК НОВАЯ ФИЛОСОФСКАЯ КАТЕГОРИЯ
VIRTUALITY AS A NEW PHILOSOPHICAL CATEGORY

Husan Muhamadiyev¹

¹Husan Muhamadiyev

– Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrası

Annotatsiya

Maqolada virtuallik g'oyalari ijtimoiy fanlarda qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari bayon etilgan. Shuningdek, borliqni tadqiq qilishda virtuallik va uning imkoniyatlari atroflicha muhokama qilingan. Zamonaviy fanda virtuallikni o'rganishga yanada samarali yondashish mavjud bo'lgan barcha metodologik yondashuvlarning elementlarini sintez qilish, xususan: dialektik, informatsion, tizimli, sinergetik va boshqalar asosida amalga oshirilishi mumkinligi tadqiq etilgan.

Аннотация

В статье описаны особенности использования идей виртуальности в социальных науках. Также подробно рассматривается виртуальность и ее возможности в исследовании бытия. Исследовано, что более эффективный подход к изучению виртуальности в современной науке может быть осуществлен на основе синтеза элементов всех существующих методологических подходов, в частности: диалектического, информационного, системного, синергетического и др.

Abstract

The article describes the features of the use of virtuality ideas in social sciences. Virtuality and its possibilities in the study of existence are also considered in detail. It has been studied that a more effective approach to the study of virtuality in modern science can be implemented on the basis of a synthesis of elements of all existing methodological approaches, in particular: dialectical, informational, systemic, synergetic, etc.

Kalit so'zlar: borliq, ijtimoiy fanlar, virtuallik, metodologiya, reallik, imkoniylik, internet.

Ключевые слова: бытие, общественные науки, виртуальность, методология, реальность, потенциальность, интернет.

Key words: being, social sciences, virtuality, methodology, reality, potentiality, internet.

KIRISH

XX asrning so'nggi choragidan boshlab virtual muammolar haqida ilmiy va badiiy adabiyotlarda, qolaversa ommaviy axborot vositalarida tobora ko'proq ma'lumotlarga duch kelmoqdamiz. Siyosatchilar, davlat arboblari, olimlar, faylasuflar bu haqda ko'p va xo'p gapirib kelmoqdadilar. Kundalik hayotda, ishda, ko'plab hayotiy muammolarni hal qilishda biz virtual hodisalarga duch kelishimiz odatiy holatga aylandi. Shubhasiz, jamiyat hayotining barcha jabhalarini qayta qurish, intensivlashtirishning axborotni talab qiluvchi tizimini shakllantirish, axborotdan rivojlanish resursi va eng muhim sifat omili sifatida foydalanishni rag'batlantirish amalga oshirilmoqda. Axborot texnologiyalari bu jarayonning tezlatuvchisi vazifasini bajarmoqda [1,109].

Tabiiy savol tug'iladi: "Virtuallikning mohiyati nimada?". Ko'plab ta'riflar va yondashuvlar orasida barcha holatlarga mos keladigan aniq javob yo'q. Bizningcha, bunga javob berish uchun virtualning falsafiy mohiyatini ochib berishimiz kerak. Ushbu maqolada biz uchta muammoni hal qilishga harakat qilamiz:

- ✓ birinchidan, virtuallikning umumiy mexanizmi va hodisalarini ochib berish;
- ✓ ikkinchidan, virtuallikni tavsiflovchi va izohlovchi tushunchalar doirasini tizimlashtirish;
- ✓ uchinchidan, virtual hodisalar ko'p qirraligining umumiy xarakterini aniqlash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ilmiy adabiyotlarda mavjud bo'lgan virtuallikka nisbatan bo'lgan ko'plab yondashuvlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu atama ontologik, gnoseologik, psixologik kontekstda qo'llaniladi va tasniflash mezoni virtuallikning kelib chiqishi hisoblanadi.

Virtuallikning psixologik ma'nosini biz psixologiya fanlari doktori N. A. Nosov asarlarida uchramiz. U "virtus" atamasini quyidagicha ochib beradi:

- 1) energiya, kuch, jasorat;
- 2) mardlik, qahramonlik;
- 3) fazilatlar, qadr-qimmat; talant, iste'dod;
- 4) axloqiy komillik, odob, ma'naviy olijanoblik [2,63].

“Virtuallik” tushunchasining o'zgacha ma'nosi L. A. Mikesheva, M. I. Openkov asarlarida keltirilgan. Ular gnoseologiya sohasida “virtuallik” tushunchasini qo'llashdi. Mualliflarning fikriga ko'ra, bilimning o'zi ham, u haqidagi ta'limot ham g'ayrioddiy hodisalar virtual ob'ektlar bilan to'yingan, ular nafaqat elektron tizimlar tomonidan ishlab chiqariladi va diqqatni tortadi, balki odamning boshqa odamlar bilan o'zaro ta'sirida muloqot, matnli va boshqa dialoglarning turli shakllarida ham namoyon bo'ladi [3].

Virtuallikning ontologik jihatini tahlili keng tadqiq qilinmoqda.

Ontologik kontekstda aksariyat mualliflar virtuallik tushunchasiga ko'pincha “potentsiallik” va “imkoniylik” ma'nolarini kiritadilar.

Xorijiy so'zlar lug'atida “virtualis” tushunchasi quyidagicha tarjima qilingan:

- 1) imkoniy; muayyan sharoitlarda o'zini namoyon qilishi mumkin va lozim bo'lgan;
- 2) irreal, illyuzor, xayoliy [4,97].

Ingliz tilidan “virtual” so'zi “faktik, haqiqiy” [5,568], fransuz tilidan - “imkoniy, potentsial, yashirin” deb tarjima qilingan [6,245].

Aksariyat olimlar virtuallikning paydo bo'lishini ko'pincha kompyuter texnologiyalari bilan bog'lashadi. Shuni ta'kidlash kerakki, virtuallik g'oyasi falsafa tarixida uzoq yo'lni bosib o'tgan va zamonaviy fanda rivojlanmoqda. Virtuallik haqidagi dastlabki g'oyalar antik madaniyat doirasida shakllangan. Qadimgi yunon mutafakkirlari virtuallik tushunchasini talqin qilishda aqlning yetakchi kuchiga tayanganlar. Virtuallik kategoriyasi birinchi marta Aristotelning asarlarida uchraydi (lekin tushunchaning o'zi yo'q), faylasuf uni ochish uchun “dynamis”, “energeia” va “entelexiya” kategoriyalaridan foydalanadi. “Dynamis” atamasi imkoniyat, kuch, qobiliyatni bildirgan; “energeia” - energiya, faoliyat, amalga oshirish; “entelexiya” - voqelik, amalga oshirilganlik. Mana bu fikrda Aristotel potentsiallikning ortida qandaydir aktualikka aylanmaslik imkoniyatini taxmin qildi: “... mavjud bo'lmalik orasida qandaydir ehtimollik bor; lekin u aslida hali voqelikda mavjud emas” [7,238].

Aristotel asarlaridagi biz virtuallikning potentsiallik va reallik o'rtasida ziddiyatli mohiyatga ega ekanligini ko'ramiz. Ushbu hodisaning mohiyatini ochib berish uchun u “entelexiya” tushunchasini maxsus ishlab chiqdi, bu “imkoniyatning energiya orqali reallikka majburiy o'tishi” [8,126] degan ma'noni anglatadi. Entilexiya bu reallikka uyushgan materiya va uning ajralmas amalga oshirilishidir.

Entilexiya tushunchasi borliq o'zining analitik jihatdan ravshan bo'lmagan va ratsional jihatdan butunlay ajralmaydigan xususiyatlarida harakat qila oladigan vaziyatni ifodalaydi. Entilexiya aktida dunyoning, madaniyat olamining va inson olamining tarkibiy o'ziga xosligi amalga oshiriladi, shaxs mikrokosmosga aylanadi. Bularning barchasi bizga virtuallikni sub'ektning mavjudligi bilan bog'liq bo'lgan kategoriya sifatida, “o'z shaxsni o'zgartirish uchun qo'llanma” sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi [9,358].

Aristotelning tushunchalar triadasi o'z mazmuniga ko'ra S.S.Xorujyning “dynamis” kategoriyasiga yaqinlashadi, u energiya imkoniylikning voqelikka o'tishining asosiy sababi maqomini oladi [10].

“Virtus” atamasini biz birinchi marta Mark Tulliy Sitseron asarlarida uchratamiz. Bu fikrga N.A.Nosov, T.A.Kirik va S.I.Orexov kabi boshqa olimlar ham qo'shiladi. Xususan, “Xudolarning tabiati haqida” kitobida “fazilat” ma'nosida “virtus” tushunchasini uchratish mumkin [11,288]. Xuddi shu nuqtai nazardan “virtuallik” kategoriyasi Yevropa o'rta asrlari davrida tahlil qilinadi. “Virtus” atamasi nafaqat energetik akti bildiruvchi kategoriya sifatida, balki aktuallik va potentsiallik o'rtasidagi oraliq sifatida ham qo'llanila boshlandi. Bu yerda “virtus” ezgu amallar qobiliyati sifatida qaraladi. Foma Akvinskiy [12], Duns Skott [13], Nikolay Kuzanskiy [14] lar tomonidan “virtuallik” kategoriyasi bir qator fundamental falsafiy muammolarni hal qilish uchun faol ishlatilgan: oddiy narsalardan murakkab narsalarni konstruktash, harakat aktining energiya komponenti, potentsiallik va aktuallik o'rtasidagi munosabat, turli darajadagi realliklarning birgalikda yashash imkoniyati va boshqalar.

Bunday pozitsiya dunyoqarashda qarama-qarshiliklarni keltirib chiqardi, bu yerda kelajak allaqachon voqelikda mavjud bo'lib, faqat vaqt o'tishi bilan o'zini namoyon qiladi. Ushbu

muammolar ikkinchi darajali reallikni (ilohiy reallikning chegarasida) qabul qilish orqali hal qilindi, unda energiya (“virtus”) amalda mavjud bo‘lib, aktning rivojlanishiga kuch beradi. Demak, agar nimadir mavjud bo‘lsa, u abadiy, maxsus potentsial shaklda mavjuddir. Aktual mavjudlik yo‘q, u efemer (vaqtinchalik) va illyuzor, ya‘ni vujudga kelish sodir bo‘lmaydi.

Yangi davrda Kant, Leybnits va Gegel asarlarida “virtus” tushunchasining mazmuni distinktsiya, nozik farqlar va talqinlar bilan to‘yingan. Bunda klassik ma’nolar asosan saqlanib qolgan: virtus – fazilat, kuch, potentsiya.

G.Leybnits, A.Bergson [15], A.N.Leontiev va boshqalarlarning ijodida “virtus” tushunchasining keng tahlilni kuzatishimiz mumkin. Bizning fikrimizcha, bu A.N.Leontievning so‘zlarida aniq ifodalangan: Garchi u (hissiy bilim) odamning boshida saqlansa-da, lekin “tayyor narsa” sifatida emas, balki faqat virtual ravishda - ob’ektning sub’ektiv qiyofasini amalga oshirishga qodir bo‘lgan shakllangan fiziologik miya turkumlari shaklida” [16,71].

Biroq dunyoning bu manzarasi ichki ziddiyatga ega edi. Agar tabiat hodisalari (masalan, ikki jismning tortishishi) haqida gap ketganda, butun olamning tortishish qonuni shunday deb munosabat bildirish mumkin. Ammo murakkabroq ijtimoiy hodisalar (masalan, ikki kishi o‘rtasidagi munosabatlar) uchun voqelikning ba’zi oraliq darajalarini tan olish talab qilinadi, nima uchun bir holatda munosabatlar qonunlarning bir turiga, boshqasida esa boshqasiga mos kelishini tushuntirish mushkul kechadi.

XX asrda virtuallik g‘oyasining qayta shakllanishi Yangi Yevropa madaniyatining inqiroziga, ilm-fandagi o‘zgarishlarga reaksiya tarzida sodir bo‘ldi va muvozanatsiz tizimlarning oldindan aytib bo‘lmaydigan xatti-harakatlari amal qiladigan sinergetik yondashuvda namoyon bo‘ldi. Fizikadagi ilmiy-texnikaviy inqilob, kompyuter texnikasining o‘sishi, globallashuv virtuallikni o‘rganishda o‘zgarishlar kiritdi. Eksperimental faktlarning to‘planishi ilmiy muomalaga faqat o‘zaro ta’sir qilish paytida paydo bo‘lib va juda qisqa vaqt davomida mavjud bo‘lgan virtual zarralar tushunchasining kiritilishiga olib keldi. Bunday zarrachalarning realligi masalasi ham falsafa, ham bevosita fizikadagi tadqiqotlarda keng tahlil qilinadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Elementar zarrachalar fizikasi tomonidan olingan natijalar faylasuflarni virtual zarralar borlig‘i noaniqligi bilan ajralib turadigan ob’ektiv reallikdir [17] degan xulosaga keldi.

Hozirgi vaqtda o‘rta asrlardagi “virtus” tushunchasi va zamonaviy “virtuallik” varianti o‘rtasidagi parallel munosabatlar ushbu muammo bilan shug‘ullanadigan deyarli barcha tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilmoqda. Buni biz ham hisobga olmoqdamiz.

Bizning fikrimizcha, V.I.Kemkin tadqiqotlarida to‘g‘ri shakllantirilgan “holat” atamasi virtuallikga ko‘proq mos keladi. “Holat” tushunchasi ma’lum makon va zamon sharoitlarida bir butun sifatida ob’ektning xatti-harakati va amal qilishini tavsiflovchi fizik nazariya tarkibida rivojlanadigan tasavvurlarni aniqlashtirish imkonini beradi. Fizikada “holat” mantiqiy-gnoseologik jihatdan fizik ob’ektlarning muhim parametrlarini aks ettiruvchi tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi va bu ularning integral bo‘limlarini ochish bilan bog‘liq. Bu har bir konkret holatda fizik tizimlarning mavjudligini, ya‘ni ularning holatini amalga oshirish usullarini aniqlash imkonini beradi” [18,14].

Keng ma’noda “holat” ob’ektning mavjudligini faqat ma’lum makon va zamon sharoitlaridagina emas, balki barcha miqdoriy va sifat tomonlari birligida ham qamrab olishga qodir.

Biz uchun V.Geyzenbergning fikri alohida ahamiyatga ega. Uning uchun “holat” tushunchasi voqelikni emas, balki imkoniyatni bildiradi va ... uni oddiygina “imkoniyat” so‘zi bilan ifodalash mumkin [5,366]. Bu yerda “imkoniyat” atamasi “voqelik” kategoriyasi bilan bog‘liq bo‘lgan kategoriya sifatida ishlatiladi.

Bizning fikrimizcha, virtual holat elementlarining o‘zaro ta’siridan kelib chiqadigan integral sifat sifatida vujudga keladi. G.Leybnits ham shunday yozgan edi: “Koinotdagi hamma narsa shu qadar bir-og‘liqki, hozirgi zamon har doim kelajakni o‘z tubida yashiradi va har qanday holat tabiiy ravishda faqat undan oldingi holatdan boshlab tushuntirilishi mumkin” [20,418].

O‘zaro ta’sir jarayoni virtual zarralar almashinuvi jarayoni sifatida L. A. Mikesheva va M. Yu. Openkovlar tomonidan ko‘rib chiqilgan. Kvant effektlari energiya saqlanish qonunini juda qisqa vaqtga to‘xtatib qo‘yishi mumkin, bu vaqt davomida energiya turli maqsadlar uchun, jumladan, zarrachalarni yaratish uchun “qarz olish” mumkin. Bu holda paydo bo‘ladigan barcha zarralar qisqa muddatli bo‘ladi, chunki ularga sarflangan energiya soniyaning arizmas kichik qismidan keyin

qaytariladi. Zarrachalar yo'q bo'lib ketishdan oldin o'tkinchi borliqqa ega bo'lib, "yo'qdan" paydo bo'lishi mumkin.

Mualliflar zarralarni faqat butun bilan munosabatlarida ko'rib chiqadilar va fazo bo'shliq kabi ko'rinadigan bo'lsada, aslida virtual zarralar, jumladan o'zaro ta'sir o'tkazuvchi zarralar bilan "to'lib ketgan" ligini ta'kidlaydilar. Kvant yondashuvi zarralarni faqat butun bilan munosabatlarida hisobga olishni talab qiladi. Kvant maydon nazariyasi barcha o'zaro ta'sirlarni virtual zarrachalarni almashish jarayoni sifatida tasvirlaydi. "O'zaro ta'sir qanchalik kuchli bo'lsa, mos keladigan jarayonning ehtimoli shunchalik yuqori va tez-tez almashinuv sodir bo'ladi" [21].

Virtuallashtirilgan tizimning tarkibiy murakkabligi, ichki va tashqi o'zaro ta'sirlar, aloqalar va munosabatlar nafaqat yangi sifatning paydo bo'lishini, balki bu jarayonning barqaror xarakterini ham ta'minlaydi.

B.F.Kevbrinning fikriga ko'ra, o'zaro ta'si tizimning murakkablashishiga yordam beradigan kurash (qarama-qarshiliklar) dir [22,54].

Demak, virtual holat butunning tarkibiy qismlarining bir-biri bilan o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladi. Virtual tarkibiy qismlar o'rtasida barqaror aloqalarning mavjudligi, ma'lum sharoitlarda, bu holatning paydo bo'lishiga va ma'lum vaqt davomida saqlanib qolishiga imkon beradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi global kompyuter tarmoqlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Hozirgi vaqtda eng katta tarmoq internet bo'lib, u o'zini dunyoning universal axborot tarmog'i deb da'vo qilmoqda. 1980 yillarda o'zining zamonaviy ko'rinishida paydo bo'lgan internet hozirda dunyoning barcha mamlakatlarini qamrab olgan. Sayyoramizning deyarli har ikkinchi aholisi internet foydalanuvchisidir.

Hozirgi vaqtda internet ma'lum darajada global virtual makon bo'lib, uni barcha mavjud telekommunikatsiya va axborot tarmoqlarini birlashtirgan real makonning axborot proyeksiyasi ko'rinishidagi yagona psevdomakon sifatida ko'rish mumkin. Zamonaviy dunyoda internet turli xil telekommunikatsiya va axborot tarmoqlarini (telefon, radio, televidenie, telegraf va boshqalar) birlashtira oladigan tuzilmaga aylandi. Global axborot tarmoqlarining shakllanishi telekommunikatsiya tarmoqlarining hozirgi vaqtda kuzatilayotgan konvergentsiyasi uchun asos bo'lib xizmat qilgan kompyuter texnologiyalari rivojlanishining bevosita natijasi bo'ldi. Shunday ekan, global axborot maydoni birinchi navbatda kibernetik virtual xarakterga ega. Kompyuter va kompyuter texnologiyalarining paydo bo'lishi bilan virtuali ko'rinadigan bo'lishdek yangi sifatiga ega bo'ladi.

Yuqorida aytilganlar bizga virtuallikni umumiy jihatdan tadqiq qilishni ko'rsatadi. Bizni ilmiy adabiyotlardagi virtual borliqning xususiyatlari haqidagi muammo qanday hal qilinganligi qiziqtiradi.

Virtual borliq narsalarning tabiiy borlig'idan farq qiladi. Virtual borliqdagi obraz uni namoyon qiladigan tashuvchi tomonidan beriladi (masalan, kompyuterda va hokazo) va unda ongli ravishda harakat qiladigan shaxsga nisbatan tubdan farq qiladi. Agar insonning tanasi uning mohiyati bilan bir bo'lsa, uni ramziy ma'noda ifodalasa, uning virtual obrazi o'z mohiyatiga nisbatan boshqacha – allegoriyadir.

XULOSA

Virtual reallik hodisalari yetarlicha ob'ektiv va operatorga buntunlay bog'liq emas, ular ma'lum bir mantiqqa bo'ysunadi: ular shartli; qayta aloqa talabini qondirish, ya'ni ular virtual operatorning harakatlari va xatti-harakatlariga javoban o'zgaradi; virtual reallik hodisalari mantig'i ushbu reallikning "qonunlari" ga bo'ysunadi, ular virtual reallikning ayrim turlari uchun farq qiladi.

Virtual holatning to'liq mazmuni uning mavjudligining ma'lum bir davrida va muayyan munosabatlar tizimida tarkibiy elementlar xususiyatlarining butun majmuidir. Virtuallik mavjud bo'lgan har qanday momentida cheksiz xilma-xil xususiyatlarga ega. Virtualning barcha xususiyatlarini uning holatini ifodalashda hisobga olish shart emas, bu tadqiqotning aniq vazifasi bilan belgilanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, virtuallikning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1. Virtuallik o'zaro ta'sir natijasida nisbiy turg'unlikning virtualligacha (previrtual) bo'lgan holatidan kelib chiqadi.

2. Virtual holat - ma'lum yangi shart-sharoitlarning (struktura elementlari o'rtasidagi munosabatlar va aloqalar) shakllanishi natijasi.

FALSAFA

3. Previrtual holatga nisbatan virtual holat (sun'iy) tizimning o'zaro ta'sir qiluvchi elementlari o'rtasidagi munosabatlar va aloqalar imkon bersagina mavjud bo'ladi. Sharoit yo'qolganda, tizim muqarrar ravishda oldingi previrtual holatga qaytadi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, virtuallikning kategoriyasining asosiy sifati "virtuallik" bo'lib, u quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- zamonda mavjudlikning noaniqligi;
- illyuzorlik;
- o'lchovlilik;
- loyihalashtirilganlik;
- tabiiy (previrtual)ga nisbatan sun'iylik.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Зейналов, Г. Г. Человечество в поисках альтернативного пути развития / Г. Г. Зейналов. - М. : Прометей, 1999. - 200 с.
2. Носов, Н. А. Словарь виртуальных терминов / Н. А. Носов // Труды лаборатории виртуалистики. - Вып. 7. Труды Центра профориентации. - М. : Путь, 2000. - 69 с.
3. Микешина, Л. А. Новые образы познания и реальности / Л. А. Микешина, М. Ю. Опенков. - М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. - 240 с.
4. Универсальный словарь иностранных слов русского языка / под ред. Т. Волновой. - М. : Вече, 2001. - 688 с.
5. Англо-русский словарь / сост. В. Д. Аракин, З. С. Выгодская, Н. Н. Ильина. - 20-е изд., стереотип. - М. : Рус. яз. ; Мэди, 2005. - 589 с.
6. Большой французско-русский, русско-французский словарь / сост. Э. Ю. Понятин, Т. П. Понятина. - М. : ЗАО Центрополиграф, 2005. - 703 с.
7. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Соч. : в 4 т. / ред. В. Ф. Асмус. - М. : Мысль, 1975. - Т. 1. - 550 с.
8. Грязнова, Е. В. Виртуальная реальность: анализ смысловых элементов понятия / Е. В. Грязнова // Философские науки. - 2005. - № 2. - С. 125-143.
9. Хайдеггер, М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер ; сост., пер. с нем. и коммент. В. В. Библина. - М. : Республика, 1993. - 447 с.
10. Хоружий, С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности / С. С. Хоружий // Вопросы философии. - 1997. - № 6. - С. 53-68.
11. Цицерон, М. Т. О природе Богов / М. Т. Цицерон ; пер. с лат. С. Блажевско-го. - СПб. : Азбука-классика, 2002. - 288 с.
12. Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. I-II / Фома Аквинский. - Киев : Ника-Центр ; Эльга ; СПб. : Алетей, 2007. - 835 с.
13. Heim, M. The metaphysics of virtual reality / M. Heim // Virtual reality: theory, practice and promise. - Westport and London, 1991. - P. 27-33.
14. Кузанский, Н. О видении Бога / Н. Кузанский // Сочинения : в 2 т. Т. 2. Перевод / Н. Кузанский ; общ. ред. В. В. Соколова и З. А. Тажуризиной. - М. : Мысль, 1980. - 471 с.
15. Бергсон, А. Опыт о непосредственных данных сознания, материя и память // Собрание сочинений : в 4 т. / А. Бергсон. - М. : Московский клуб, 1992. - Т. 1. - 336 с.
16. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. - Изд. 2-е. - М. : Политиздат, 1977. - 304 с.
17. Готт, В. С. О философских вопросах теории виртуальных частиц и процессов / В. С. Готт, А. Ф. Перетурин // Философские науки. - 1965. - № 4. - С. 10-20.
18. Кемкин, В. И. Категория "состояние" в научном познании / В. И. Кемкин. - М. : Высш. шк., 1983. - 120 с.
19. Гейзенберг, В. Шаги за горизонт / В. Гейзенберг. - М. : Прогресс, 1987. - 366 с.
20. Лейбниц, Г. Новые опыты о человеческом разуме / Г. Лейбниц ; пер. с фр. П. С. Юшкевича. - М. : Мысль, 1983. - 686 с.
21. Rizaev I. Synergetics in Social Systems and its Possibilities // Global Scientific Review. - 2022. - Т. 10. - С. 62-69.
22. Кевбрин, Б. Ф. Развитие. Детерминизм. Закон / Б. Ф. Кевбрин. - М. : Моск. ун-т потребительской кооперации, 1998. - 244 с.

TINCHLIKNI TA'MINLASHNING INNOVASION OMILLARI

ИННОВАЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МИРА

INNOVATIVE FACTORS OF ENSURING PEACE

Sharipov Dilshod Baxshilloyevich¹¹Sharipov Dilshod Baxshilloyevich

– Buxoro davlat pedagogika instituti “Ijtimoiy fanlar” kafedrası o'qituvchisi

Annotasiya

Ushbu maqolada taniqli fransuz olimi, esseyisti, iqtisodchisi, professori, Fransiya Respublikasi Prezidenti F. Mitterandning sobiq maslahatchisi, YeTTB sobiq raisi Jak Attali geoiqtisodiy konsepsiyasining empirik tahlili keltirilgan. Bunda asosiy e'tibor tinchlikni ta'minlash, taraqqiyot, tarixning innovasion yondashuvlari va umuminsoniy tartibotni yuzaga keltiruvchi omillar tahliliga e'tibor qaratilgan. Ijtimoiy tadqiqotlar uchun tavsiyalar mavjud.

Аннотация

В данной статье представлен эмпирический анализ концепции Жака Аттали, известного французского ученого, эссеиста, экономиста, профессора, бывшего советника президента Французской Республики Ф. Миттерана, бывшего председателя ЕБРР. Основное внимание уделяется анализу факторов, обеспечивающих мир, развитие, инновационные подходы к истории и универсальному вселенскому порядку. Также в статье предоставлены рекомендации по обществознанию.

Abstract

This article empirically analyzes the geoeconomic concept of the famous French scientist, essayist, economist, professor, former adviser to the President of the French Republic F. Mitterand, former chairman of the EBRD. The main attention is paid to the analysis of the factors that ensure peace, development, innovative approaches to history and the universal order. The article also provides recommendations on social studies.

Kalit so'zlar: tinchlik, innovasiya, dunyoviy iqtisodiy tartibot, kelajak, hokimiyat.

Ключевые слова: мир, инновации, мирохозяйственный порядок, будущее, власть.

Key words: peace, innovation, world economic order, future, government.

KIRISH

Jak Attali texnika tarixini tadqiq etib va texnikaning insoniyat rivojidadagi o'rnini o'rganish maqsadida 8 ta asosiy texnologik innovasiyani ta'kidlaydi va ushbu innovasiyalarning dunyo iqtisodiy tartibotini asoslashga xizmat qilganini ko'rsatadi:

1. Bosmaxona dastgohi;
2. Hisoblash metodlari;
3. o'ta jiddiy boshqariladigan mexanizmlar;
4. Parvoz qiluvchi kemalar;
5. Karavella;
6. Bug' mashinasi;
7. Ichidan yonuvchi motor;
8. Elektrik motor [1.131].

Jak Attali “Sovuq urush” davridagi dunyoviy evolyusiyani ikkita kriteriya bilan asoslaydi: 1. Iqtisodiy; 2. Harbiy jihat.

Iqtisodiy hokimiyatni Yaponiya bir tomon, Yevropa Hamjamiyati bir tomon; prinsipial harbiy hokimiyatni esa AQSh bir tomon, Sobiq Ittifoq bir tomon, tarzidagi raqobatda ko'radi.

“Tinch okeani sferasi deganda, Men tinch okeani qirg'oqlarida shakllangan davlatlar guruhini nazarda tutaman, deylik, Okeaniya – tez sur'atlarda rivojlanayotgan Sharqiy Osiyo (Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya, Indoneziya, Singapur, Tayvan, Fillipin, Gong – Kong) va Shimoliy va Janubiy Amerikaning barcha davlatlari. Men Xitoy va Vyetnamni kiritmadim. Bu juda katta mintaqqa iqtisodiy to'fon yerlariga, markaziga aylanmoqd hokimiyat tinch okeanining bir qirg'og'idan ikkinchisiga ko'chmoqda” [1.131].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI

Ushbu tezisning ahamiyatli va xolis tanqidiy tomonlarini ko'rib chiqish lozim. Birinchidan, ushbu xulosa shakllanayotgan dunyoviy tartibotning har qanday jihatini to'liq aks ettirmaydi.

Nimaga deganda Yaponiya o'z orollik xususiyatiga ko'ra rivojlanib kelmoqda va dunyoviy iqtisodiy tartibotda markaz bo'lishga intilayotgan emas. Agar shunday bo'lganda edi, bu bevosita siyosatni, demakki, siyosiy ta'sirni yuzaga keltirardi. Boshqa tomondan esa dunyo iqtisodiy tartiboti markaziga aylanishni istagan har qaysi jo'g'rofiy hudud bevosita harbiy ta'sir va aralashuv, harbiy potensialni ko'z – ko'z qilgan va o'zga jo'g'rofiy hudud va maydonga o'rnatgan bo'lardi, yoki qaysidir hokimiyat asosi bo'lishi mumkin bo'lgan richagni ishga solgan bo'lardi.

Ikkinchidan esa siyosiy vaqt masalasini inobatga olish kerak. Demoqchimizki, Yaponiya iqtisodiy hukmfarmonlikni emas, har qanday o'zgarishlarda, xususan, siyosiy – diplomatik, harbiy va iqtisodiy, informasion va texnikaviy, demografik – insoniy o'zgarishlarda o'z davlat qurilishi an'analarga sodiq qoldi. Masalan, Sobiq Ittifoq quladi. Berlin devori quladi.

AQSh geostrateglari esa AQShning yagona dunyoviy superderjava ekanligidan bong urdi. Ammo yapon milliy qudrati dunyoviy o'zgarishlarda o'z imperatori timsolida bor – yo'g'i kulib turdi, xolos. Yaponiya tabiati neytral, ammo funksional ish nuqtai nazaridan yetakchidir. Bu esa hali klerikal siyosat degani emas, yoki dunyo tartibotidagi qandaydir, deylik, iqtisodiy, yoki siyosiy hokimiyat emas. Siyosiy vaqt masalasi siyosat mohiyatini belgilaydi, xususan, iqtisod va iqtisodiy hokimiyatning ham. Masalan, Jak Attali Xitoy va Vyetnamni tinch okeani qirg'oqlari davlatlar guruhiga kiritmagan.

Xitoyning hozirgi XXI asrdagi dunyo va Sharqiy Osiyodagi o'rni va Xitoy siyosiy ta'siri va iqtisodiyotining ahamiyati beqiyosdir. Qachonlardir N.Bonapart Xitoyni uxlab yotgan ajdarga qiyoslaydi va uni qo'zg'atmaslik ma'qulligini ta'kidlagan edi. Hozirgi XXI asrda esa Xitoy o'z harbiy va iqtisodiy dogmatikasi jihatidan xohlagan rivojlangan davlatdan o'zishi mumkin, aslida Xitoy shu narsa ushlab turibdi. Sababi siyosat degani har doim, deyarli har doim harbiy omillar bilan kuzatiladi. Harbiy ish siyosat o'zagini belgilaydi. Bu azaldan mavjud bo'lgan, bugun kashf etilmagan qoidadir. Xitoy misolida esa harbiy mashina siyosatni ham belgilaydi, ham ushlab turadi. Bu masalada hali alohida yondoshuv lozim. J.Attalining **“hokimiyat Tinch okeanining bir qirg'og'idan ikkinchisiga ko'chmoqda”** degan xulosasi ham nisbiydir. Sababi dunyoviy tartibda hokimiyatning o'zi qayerda va kimning qo'lida ekanligini hal etish lozim – gap shakllanayotgan dunyoviy tartibot haqida bormoqda. Iqtisodiy indeksarga ko'ra ta'rif berish adashishlarga olib keladi. Xuddi shundayki, siyosiy indeksarga ko'ra ham ta'rif berish adashishlarga olib keladi. Bu yerda masala o'q ildiziga ahamiyat berish lozim. Mohiyat daraklari to'g'ri xulosalarga olib keladi.

Shunday qilib, Jak Attali dunyoviy iqtisodiy tartib bo'yicha yana bir quyidagi tezisni ilgari suradi: “dunyo iqtisodiyoti markazi bo'lishni istagan xohlagan nomzod, xususan, Yaponiya, ko'rishi lozim bo'lgan omillar, quyidagi juda ham muhim omillarni to'ldirishi lozim: masalan, Yaponiya dunyo bo'ylab xalqlar qabul qilishi lozim bo'lgan ijtimoiy qadriyatlarni yarata oladimi?! Periferiya va davlatning uzoq yerida Yaponiya harbiy protektor bo'lishni istaydimi va shunday qabul qilinadimi, markaz roli to'ldirilishi lozim ?!”

Jak Attalining ushbu xulosasi esa bevosita hukmfarmonlik g'oyalaridan kelib chiqqan. Ko'pgina zamonaviy konsepsiyalarda ushbu g'oya yagona g'oya sifatida asoslashga urinilgan, masalan, xali tegishli maqolada tahlil qilingan S.P.Xantington tamadduniy konsepsiyadagi madaniyat g'oyasi, F.Fukuyama konsepsiyasidagi siyosiy tarix va liberalizm g'oyasi, Zb.Bjezinski konsepsiyasida xavfsizlik g'oyo va h.k.z. Jak Attalida esa iqtisod g'oyasi belgilangan. Bunday yondashuv, masalan, Jak Attali g'oyasi kabi ko'proq kimningdir hukm o'tkazish va hukmfarmonlik qilish g'oyasiga asoslanadi. Alohida uqtirish kerakki, barcha (siyosiy birliklar) uchun bir xil bo'lgan ijtimoiy qadriyatlar mavjud emas. Ayni paytda xoh siyosiy markaz bo'lsin, xoh iqtisodiy markaz bo'lsin, xoh u ilmiy markaz bo'lsin yagona ijtimoiy, qolaversa, siyosiy qadriyatlarni yarata olmaydi, o'rnatma ham olmaydi.

Siyosatda qudrat hamma narsani hal qiladi. Iqtisodda pul hamma narsani hal qiladi. Axborot va xavfsizlikda ma'lumot hamma narsani hal qiladi. Ilmda ilmning o'zi hamma narsani hal qiladi. Xalqaro munosabatlarda har doimgidek dilemma hamma narsani hal qiladi. Ammo yetakchi davlat degani boshqa millatlar uchun, xoh u periferiya bo'lsin, xoh u davlatning uzoq yeridagi makon bo'lsin, yagona ijtimoiy qadriyat va harbiy kafillik yoki harbiy himoyachi – harbiy protektor bo'lishi kerak, degani emas. Liderlikning yagona qonuni tartib o'rnatishdir, balki, bu hukmdir, balki bu konsensusdir, ammo hyech qachon yagona ijtimoiy qadriyat va harbiy himoya degani emas. Agar shunday bo'lganida edi, AQSh Vyetnamga qo'shin kiritmasdi va olib chiqib ketmasdi; Sobiq Ittifoq Afg'onistonga qo'shin kiritmasdi va olib chiqib ketmasdi. Demak, har qanday liderlik, avvalo, har

qaysi sohada tartib o'rnatishdir, yangi tartib o'rnatishdir va bunda tinchlik, osoyishtalik, ravnaq va munosabatlar konsensusi va chindan ham tartibning mavjud bo'lishidir. Bu esa protektor qiladigan ish emas.

Jak Attali AQSh haqida yozar ekan, bir tomondan AQSh iqtisodiyoti inqirozi haqida gapirsa, bir tomondan AQSh dollarining dunyoviy ahamiyatga egaligini ta'kidlaydi. Xususan, Amerika moliyaviy, texnikaviy va demografik resurslar bo'yicha ahamiyatli ekanligini yozadi. "Shunga qaramay, Amerika Yevropaning qizidir, va bevosita Atlantika okeani va O'rta yer dengizi bo'ylab o'zgarishi mumkin, ammo tinch okeani bo'ylab emas" [1.4]. Jak Attalining faqatgina bitta xulosasi, siyosiy bashorat bo'yicha o'zini oqladi: u AQSh davlat qudratini sanoat asoslashini va AQShga ta'luqli qulash har yerda kuzatilishini ta'kidlagan edi [2.499].

Buni hozirgi kundagi dunyo siyosatidagi o'zgarishlar va AQShdan boshlangan ipoteka banklarining inqirozidan ham bilsa bo'ladi. AQSh sanoatining 1991 yilga qadar oxirgi 15 yilida Dunyo bozoridagi ulushi 6% kamaygani va AQShda yaratilgan avtomobillar, televizorlar va uy jihozlarini eksport qilmayotganligi ham uning dunyo iqtisodiyoti markazi bo'lishga salbiy ta'sir etishini ta'kidlagan. Jak Attali faqatgina pozitiv savdo balansi ikkita sektorga ta'luqli ekanligi ta'kidlagan:

1. Aviasion – kosmik;

2. Kompyuterlar

Jak Attali AQSh uchun Markaziy va Lotin Amerikasidagi "kommersial xohish"ni qozonishi kerakligini uqtiradi va buning uchun AQSh "ispan tilli millat bo'lishi" ya'ni ispan tilida so'zlashuvchi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Barcha shunday muammolarni qiyosiy tahlil qilar ekan, J.Attali xulosani sanoatga bog'laydi. Jak Attali yapon biznesi o'zini modernizasiya qilish uchun Amerika biznesidan ko'ra, ikki barobar ko'p sarflaydi, deb ta'kidlaydi. Bunday vaziyat esa boshqa hududlarga u yoki bu tarzda ta'sir etdi. Demak, liderlikdagi o'zgarishlar o'zgalarda ham aks ettiriladi va siyosat parametrlari mavjud vaziyatga qarab belgilanadi. Shunday qilib, dunyo siyosatidagi o'zgarishlar o'z holicha ro'y bermaydi, aksincha, biror bir samaraga erishish mumkin, xolos.

Jak Attali Yevropa tartiboti haqida ta'kidlar ekan, bunda **birlashgan Germaniyani** Yevropa kontinentining ikki qismini birlashtiruvchi davlat sifatida ko'radi [1.13].

Yaponlar tabiati haqida yozar ekan, J.Attali quyidagilarni ta'kidlaydi: "Yapon jamiyati konsensus bo'ylab o'zgarishlarni boshqarishni o'rgandi. "O'zgarish" so'zi yapon tilida – **nimavashi**, deb yana "transplanting" – "boshqa joyga o'tkazmoq" ma'nosini anglatadi" [1.9].

"Sababi o'zgarishlar sekin kirib kelishi mumkin, qachon u kelsa, o'zagi bilan o'zgartirib yuboradi". Ushbu madaniy va jo'g'rofiy omillar o'zga millatlardan ko'ra, yaponlarga shunday turtki berdiki, ularni kelajakka garovlab qo'ydi. Ular sarflashdan ko'ra, saqlaydigan va importdan ko'ra, eksport qiladigan xalqdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

J.Attali "har qanday bayonotlardan tashqari, Yaponiya tinch okeani sferasi maydonining hukmronligiga aylanmoqda, bu sferada AQShning noqulayligi ortmoqda", deb ta'kidlaydi. "Qadam ba qadam Yaponiya (o'zini) o'rab turgan bozorlar va sanoat kommunikasiya tarmoqlarini nazorat qilmoqda. Tokio sanoat investisiyalari Osiyo tinch okeani qirg'oqlarida har yili (o'ndan) uch qismga ko'paymoqda. Yaponiya hozir kommersial tarmoqlarning (o'ndan) uch qismini va bugungi keng iste'mol mahsulotlarini taqsimlanishining deyarli yarmini nazorat qilmoqda. To'rt "ajdar" – Gong – Kong, Singapur, Tayvan va Janubiy Koreya o'zlarini Yevropaning eng rivojlangan davlatlaridan ham yuqoriga ko'tarishdi" [1.14-15]. "Shunga qaramay, ularning aholisi o'smoqda – va iste'molchilar soniga ko'ra muvofiq o'sish – o'zgacha tez sur'atlarda o'smoqda. Birgalikda tinch okeani qirg'oqlaridagi millatlar hisoblanganda, dunyo YaIM 1/6 ishlab chiqarmoqda". J.Attali yana quyidagilarni ta'kidlaydi: "Asr o'zgarishi bilan ularning IYaM Yel va AQSh tenglashadi. Ularning o'zaro savdosi dunyo savdosining 1/10 qismini tashkil etadi va tinch okeani uzra savdodan ancha oshib ketadi. Bunday savdoning o'sishi shunchalar tezki, yaqin o'n yil ichida dunyo savdosining yarmi tinch okeani qirg'oqlarida sodir bo'ladi. Allaqachon dunyoning oltita porti tinch okeanining Osiyo qismini kesib o'tadi".

Ayni paytda Jak Attali "hukmronlik uchun kurash"da Yaponiyaga ko'proq ahamiyat bergan. Ta'kidlangan ma'lumotlardan tashqari, bank sohasiga alohida e'tibor beradi: "Tokio dunyoviy finaslarning asosiy markaziga aylanib ulgurdi: bu dunyoviy foyda va moliyaviy instrumentlar joylashgan yerdir. Dunyoning kamida o'nta katta banklaridan sakkiztasi shu yerdadir" [1.20].

FALSAFA

Bundan tashqari, J.Attali tinch okeani qo'shnilari o'rtasidagi g'oyalar, ishlar, mahsulotlar almashinuvi bir xil tezlikda xuddi shunday Yevropada, AQShda borayotganligini va Yaponiya bu to'siqni yengib o'tishi uchun qattiq ishlashi kerakligini ta'kidlagan. Jak Attali qaror qabul qilish tizimi haqida quyidagi amaliy xulosani beradi: Yapon qaror qabul qilish tizimida Amerika va Yevropa biznessidan farqli ravishda sirli businessmenlar va oliy darajadagi byurokratlar borligini ta'kidlaydi.

XULOSA

Jak Attali "kommunikasion to'ntarish" so'z birikmasini geoiqtisod ilmida ilk bora muomalaga kiritdi. "Kommunikasion to'ntarish ma'lumot almashinuvida allaqachon o'z o'rniga ega: telefon, faks, kabellar va kosmik (parabol antenna) televideniya, barchasiga uzatish uchun ijozat berilgan – xohlagan payt dunyoning xohlagan vaziyatda virtual tarzda yorug'lik tezligida – rasmlar, dizaynlar va tasvirlar sanoat ishlab chiqarishi va individual foydalanish uchundir. Bu yaponlarning ushbu sohada yetakchi ekanligi tasodif emas" [1.21].

Bundan tashqari Jak Attalining fikriga ko'ra, "Yaponiya Xitoy bozorini rivojlantirish uchun qattiq harakat qilmoqda".

Barcha mavjud omillarni o'rganib, Jak Attali shunday xulosa qiladiki, na tinch okeani sferasi, va na Yevropa shakllanayotgan Yangi dunyo tartiboti ustidan hukmfarmonlik qilishadi: "shakllanayotgan Yangi dunyo tartiboti markazi ko'pgina mintaqalar o'rtasida o'zidagi shartli funksiyalarga taqsimlanishi mumkin – Amerika madaniyat, pul va mudofaa bo'yicha, Yaponiya moliya va sanoat bo'yicha, Yevropa hayot tarzi va xizmatlar bo'yicha" [1.38].

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jak Attali. Mingyillik. Kelgusi dunyo tartibida g'oliblar va mag'lublar (Jacques Attali. Millennium: Winners and Losers in the Coming World order). New York, 1991. 131 b.
2. English – Uzbek dictionary. Inglizcha – O'zbekcha lug'at. Ikkinchi nashri. "VECTOR - PRESS". Toshkent – 2009. 499 b.

XOJA AHROR VALIY QARASHLARIDA ILOHIY MUHABBAT TUSHUNCHASINING FALSAFIY TAHLILI

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ БОЖЕСТВЕННОЙ ЛЮБВИ ВО ВЗГЛЯДАХ ХОДЖИ АХРОРА ВАЛИ

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF THE DIVINE LOVE IN THE VIEWS OF KHOJA AHROR VALI

Xolidaxon Xolikovna Raxmatova¹

¹Xolidaxon Xolikovna Raxmatova

– Buxoro davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar
kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari nomzodi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xoja Ahror Valiy ma'naviy merosining Xuroson tasavvuf maktabini asoschisi yirik mutasavvif Abu Said Abul Xayr (vaf. 440/1048) bilan bog'liq jihatlari o'rganilgan. Xoja Ahror Valiyning "Risolai Havroiyya" (Hurlar risolasi) asari Abu Said Abul Xayr tomonidan yozilgan, bemor kishiga o'qilsa sharofatli hisoblangan va shuning uchun juda ko'p kishi tomonidan sharh etilgan ruboiyning tahliliga bag'ishlangan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются аспекты духовного наследия Ходжи Ахрара Вали, связанные с великим мистиком Абу Саидом Абул Хаиром (ум. 440/1048), основателем Хорасанской школы мистицизма. «Risalai Khavroya» («Трактат о хуррах») Ходжи Ахрара Вали посвящен анализу рубаи, написанного Абу Саидом Абул Хаиром, который считался благоприятным при чтении больному человеку и поэтому комментировался многими людьми.

Abstract

This article discusses aspects of the spiritual heritage of Khoja Akhrar Vali associated with the great mystic Abu Said Abul Khair (d. 440/1048), the founder of the Khorasan school of mysticism. "Risalai Khavroya" ("Treatise on Khurrah") by Khoja Akhrar Vali is devoted to the analysis of the rubaiyat written by Abu Said Abul Khair, which was considered favorable when reading to a sick person and therefore was commented on by many people.

Kalit so'zlar: Naqshbandiya ta'limoti, Xoja Ahror Valiy, mutasavvif, Abu Said Abul Xayr, hurlar, rizvon, koinot, mushohada, inson ruhi.

Ключевые слова: Учение Накшбандия, Ходжа Ахрар Вали, мистичесизм, Абу Саид Абул Хайр, Хавраия, ризван, вселенная, наблюдательность, человеческий дух.

Key words: Teachings of Naqshbandia, Khoja Akhrar Vali, mysticism, Abu Said Abul Khair, Khavria, rizvan, universe, observation, human spirit.

KIRISH

XV asrning ikkinchi yarmida Xoja Ahrorning mamlakat siyosiy, iktisodiy va madaniy-ma'naviy hayotidagi mavqei kuchaygan, mutasavvif naqshbandiya tariqatini nazariy jihatdan boyitibgina qolmay, balki undagi «dast ba kor, dil ba Yor» - «qo'l mehnatda, dil Allox yodi bilan band bo'lsin», degan shiorini amaliyotga joriy etgan. Mazkur yo'nalishda Xoja Ahror Valiy bir necha asarlar yozgani xam ma'lum. «Risolai Havroiyya» («Hurlar xakida risola») Shayx Abu Sa'id Abulxayrga (XI asr) tegishli bir tasavvufiy ruboiy sharhiga bag'ishlangan: «Risolai Volidiyya» («Otaga atalgan risola»), tasavvufiy risola (Xoja Ahror uni o'z otasining iltimosiga ko'ra yozgan), «Faqarot ul-orifiyn» («Oriflar hayotidan lavhalar») naqshbandiya tariqatining nazariy tahlilini o'z ichiga olgan. Xoja Ahror o'z risolasida Shayx Abusaidning ruboiysidagi badiiy obrazlar tasavvufiy ma'nolarini muhokama qilgan. Avvalo, bu ruboiyni bemor tepasida o'qishdan maqsad muhabbatli kishilarning sururiga sabab bo'lish ekanini ta'kidlagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Xoja Ahror Valiyning «Risolai Havroiyya» (Hurlar risolasi) va mutaqaddamin va mutaaxxirin mashoyixlar naqli bilan bog'liq 52 ta rashhalarining 39-chisi(8, 352) Abu Said Abul Xayr ijodini tahlili bilan bog'liq. Xoja Ahror Valiyning «Risolai Havroiyya» – asarining nusxalari O'z FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda.(2, 23)

«Risolai Havroiyya» (Hurlar risolasi) Abu Said Abul Xayr tomonidan yozilgan, bemor kishiga o'qilsa sharofatli hisoblangan va shuning uchun juda ko'p kishi tomonidan sharh etilgan ruboiyning tahliliga bag'ishlangan. Chunki ilgarigi sharhlar Xoja Ahrorni qoniqtirmagan va o'zi bu ruboiyni tahlil

FALSAFA

etish maqsadida “Hurlar risolasi” nomi bilan mo’jazgina, lekin boy tasavvufiy mazmunni o’ziga olgan asarni yozgan.

“Risolai Havroiyya”da Abu Said Abul Xayrning quyidagi mashhur ruboiysini Xoja Ahror sharhlab, o’zining insonga oid qarashlarini bayon etadi:

Huro ba nazzorai nigoram saf zad,
Rizvon z-taajjub kafi xud bar kaf zad.
On xoli siyah bar on ruxon mutraf zad,
Abdol zi biym chang bar mus’haf zad. (383, 12)

Bu ruboiyning asosiy so’zlariga Xoja Ahror tomonidan sharh va izohlar berilgan. Shular asosida ruboiyni o’zbek tilidagi tabdilini quyida keltiramiz. Xoja Ahror “Risolai Havroiyya” asarining boshida, sharhlardan oldin inson haqida fikr yuritadi. U insonni tana va ruhdan iborat ilohiy mavjudot sifatida ko’rib tahlil etadi. Ruhlarini Haq o’z Jamolini muhoshadasi uchun yaratgan, deydi Xoja Ahror. Ruh tanaga kirganda o’z asli Haq Jamolidan hijoblar bilan to’siladi. Ammo asl holatda inson ruhida Haq Jamoli bilan muhabbat va unsiyat hosil bo’ladi. Jaloliddin Rumiy aytganidek, nay aslidan uzilib yana unga yetish uchun nola qilganidek, inson ruhi doimo asliga tomon intiladi. Lekin ruhlar asl holatlariga qaytishga intilsalar ham, xohlasalar ham taqdir taqozosi bilan qayta olmaydilar. Odam (alayhissalom) qancha Jamolga intilsa ham farzandlari, badan bog’lanishlari tufayli hijob-pardalar hosil bo’lganini misol tariqasida Xoja Ahror yozadi.

NATIJALAR

Xoja Ahror insonlarni ikki toifaga bo’ladi. Biri bog’lanishi va taalluqlar pardasiga o’ralib o’z aslini unutib, kufru isyon yo’liga o’tadi. Ikkinchi qism payg’ambar va valiylar yordami bilan aslini xotirlaydi va imyon nuri bilan munavvar bo’ladi. Natijada Haq Jamolini hech unutmaganlaridek ularda kuchli ishtiyoq paydo bo’ladi. “Muhabbat otashi ularning dillarida shunday o’rnashdiki, bu otash o’shal Jamol mushohada yodisiz taskin topmaydi. Agar bu otash ularni qattiq kuydirsayam, lekin bu otashsiz turolmaydilar.” (22, 12). Ikkinchi toifa- nurli, imyonli, komil insonlar uchun o’lim asl bilan bog’lanish, visol sururidir. Shuning uchun o’lim haqida gapirganda ular shod bo’ladilar. Xoja Ahror yozadi: “Ular shunday toifaki, biror zahmat-bemorlik yetganda ularga bir kishi shu holatlarida o’lim haqida gapirsa, ular shod bo’ladilar, zero, biladilarki, o’shal Jamol mushohadasini topish o’limsiz hosil bo’lmaydi.” (23, 12) Bu xabardan shod bo’lgan bemorning badaniga ham yengillik, hosil bo’ladi, deb yozadi Xoja Ahror “Haqiqiy Jamol mushohadasi lazzati bu olamdan o’tgandan keyin bo’ladi” – deb Xoja Ahror payg’ambarimiz Muhammad (sallallohi alayhi vasallam)ni “kim Menga Safar oyining chiqqanidan xabar bersa, Men unga Jannat bashoratini qilaman” hadisi orqali bu fikrni isbot etadi.

Xoja Ahror “o’limni eslash ulug’larning shodligi” ekanini, yuqorida tilga olgan Abu Said Abul Xayrning ruboiysi shu ma’noda bo’lganligi uchun bemorga muhabbat sururini, Haqqa qaytish zavqu shavqini berishini aytib, har bir ruboiydagi asosiy tushunchani izohlaydi. Xoja Ahror aslini esda tutgan, Ilohiy Jamol ishqida kuyib, unga yetishishni orzu qilayotgan komil inson bemorlik holatiga nisbatan o’z sharhini yozadi.

Xoja Ahror ruboiyni boshidagi “Huro” so’zi hurlar va farishtalarni anglatishini yozadiki, ular o’layotgan ilohiy ishqda kuygan bemor boshiga kelib saf tortib, uni kuzatib turadilar. Birinchi qatordagi “nigor” Xoja Ahror fikricha mahbublik maqomidagi inson ruhi. Qur’oni Karimdagi Moida surasining 54-oyati - “U ularni yaxshi ko’radi, ular ham uni yaxshi ko’radilar”ni Xoja Ahror asos sifatida keltiradi. Abul Said Abul Xayr ruboiysining birinchi qatori Xoja Ahror sharhi bilan quyidagi ma’no oladi:

Hurlar, farishtalar mahbublik maqomidagi ruh – nigroni kuzatib, nazzora etib, saf tortdilar. Xoja Ahror bu holat mahbublik maqomidagi insonda bo’ladi deb ta’kid etadi.

MUHOKAMA

Ruboiyning ikkinchi qatoridagi “Rizvon”-dan murod esa dil bog’i (jannat)ni qo’riqllovchi aqlidir,” deb Xoja Ahror dilni jannat bilan qiyoslaydi, “Ammo dil behishtga tabiat do’zaxidan o’tmaguncha yetmaydi” deb, Xoja Ahror ruh tanaga kirib, moddiy olam, shahodat olamida o’z o’rnini topib, bandalikni o’rniga keltirganidagina qalb jannatga aylanishini yozib, moddiy olamdagi pokiza hayot kechirish ruh kamoloti uchun naqadar muhimligini ta’kid etadi. “Taajjub” so’zini Xoja Ahror qalbni o’zidan uzoq narsalarni bilib qolishi va bu esa aqlni hayratga tushishiga sabab ekanligini aytadi. Bundan kelib chiqib Abu Said Abul Xayr ruboiysini ikkinchi qatorini shu mazmunda tabdil etish mumkin:

Rizvon – qalb, dil jannatini qo'riqllovchi aql (qalbni) ogohligidan taajjubga tushib, o'z kaftini kaftiga urdi. Bu holat hayratdan lol bo'lgan paytda insonga beixtiyor sodir bo'ladi. Bu go'zal holat aqlni lol etgan, hayratga solgan. Bu bilan Xoja Ahror qalbni ko'rishni, anglash, dark etish darajasini cheksizligi va aqlni bilish darajasi chegaralanganligini ham ta'kid etmoqda.

Xoja Ahror ruboiyni uchinchi qatoridagi "xoli siyox" – qora xolni o'lim vaqtida zuhurga keladigan xorlik, mazallat va kamtarliklar, deb sharh etadi. Shu qatorda "mutraf" so'zi bor. Uni mazmuni "yuzni yopuvchi parda, hijob"(776, 15) -dir. Sharh va izohlar bilan ruboiyni uchinchi qatorini shunday mazmunda yozish mumkin:

O'shal qora xol – o'lim holati, ruhlar uchun hijob, pardani olib tashladi. (Ularga vasl bilan qo'shilish uchun imkon berdi.)

Shuning uchun bo'lsa kerak tasavvuf ahli "o'limdan oldin o'lmoq"ni istaydilar. Shuning uchun bo'lsa kerak Bahouddin Naqshband: "Gar bimorem hech motam ne", ya'ni "agar biz o'lsak motam emas" – deb ta'kid etganlar.

Ruboiy to'rtinchi qatoridagi "Abdol" va "Mus'haf"ni Xoja Ahror quyidagicha sharh etgan: "Abdoldan maqsad nafsoniy quvvatdurki, inson mohiyatida har xil o'zgarishlar yasaydigan narsadir. Mus'hafdan murod esa Kull mazhari, jamlik nusxasi bo'lgan inson haqiqatidir." (383, 15)

"Abdol" – Xudoga yaqin, xudoning xos kishilari bo'lib, ular yetmish kishidan iborat." Xoja Ahror shu yetmish quvvatni insonni botinida mavjudligini aytadi. Mus'haf – Qur'oni Karimni ham shu nom bilan ataydilar. Bu yerda Mus'haf – Qur'on qanday Olloh kalomi bo'lib, butun Olam mohiyatini aks ettirsa, inson ham – Mus'haf – Olloh-Kullning zohir bo'ladigan joyi, jam' maqomidagi nusxa bo'lib, uni Xoja Ahror inson haqiqati deydi. U yerda Qur'oni Karimdagi "Fussilot" surasidagi 53 oyatni keltirib, uni izohida yozilgan va inson mohiyatini ochib beradigan quyidagi ruboiyni keltiradi:

Ey nusxai nomai ilohi, ki tui,
Va ey oynai jamoli shohi, ki tui.
Berun zi tu nest, har chi dar olam hast,
Dar xud bitalab, har on chi xohi, ki tui.

Mazmuni:

Ey ilohiy noma nusxasi, sensan,
Ey Shoh jamoli ko'zgusi, sensan.
Olamda nima bor bo'lsa, senda bordir,
O'zingdan talab qil, har nima istasang, o'zingdan.

Abu Said Abul Xayr ruboiysini to'rtinchi qatorida "chang solish"ni Xoja Ahror "o'zlarining rutbasi pasayib, ruh martabasi oliy bo'lganligidan ruhga yopishishdir"– deydi. Umuman ruboiyni to'rtinchi qatorini quyidagicha tabdil etish mumkin:

(O'lim holatida ruhiy olam sururini ko'rib) abdol – barcha nafsoniy quvvatlar qo'rqib, asl mohiyat, inson haqiqati bo'lgan Mus'hafga yopishdilar. Xoja Ahrorning Abu Said Abul Xayr ruboiysini sharh, izoh, tahlilidan ma'lum bo'ladiki, inson kamoloti, haqiqiy asl mohiyatni topish, ilohiy ishq ila mahbublik maqomiga yuksalish uchun o'limni eslash, "robitai mavt"⁶⁶ning ahamiyati kattadir, foni va boqiy, o'zgaruvchan va abadiy narsalarni bilish inson uchun muhimdir. Xoja Ahrorning bu sharhlari Alisher Navoiyning quyidagi mashhur misralari bilan hamohangdir:

O'z vujudingni tafakkur aylagil,
Har na istarsen, o'zingdan istag'il.

Xoja Ahror rashhalari tufayli biz yana bir bor tasavvufga berilgan ta'riflarning eng yaxshisini angladik. Darhaqiqat, vaqt qadrini bilish har nafas, har onni to'g'ri o'z o'rniga sarflash jamiyat va inson kamoloti uchun zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, Xoja Ahror Valiying Abu Said Abul Xayr ruboiysining sharhiga doir asari va tasavvufga oid hikmatli so'zini ifodalovchi rashhasi uning inson, inson mohiyati, haqiqiy inson, ruh, tana, o'lim, ilohiy ishqga oid tasavvufiy tushunchalarini anglashga imkon beradi. Bularni anglash Xoja Ahror shaxsiyatini chuqurroq bilish imkonini beradi.

⁶⁶ Робитаи мавт – Нақшбандия тариқатидаги ўлим билан боғланиш ҳолатига мансуб амалиёт.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бертелс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965
2. Бобохонов Ш., Мансур А. Нақшбандийя тариқатига оид қўлғемалар фихристи. Т.: Мовароуннахр, 1993. 22-23-бетлар.
3. Knish A.D. Musulmon tasavvufi. - Tarjimon Qodirqul Ro'zmatzoda-Toshkent, "Fan ziyosi" nashriyoti, 2022.- 448 b.
4. Komilov N. Tasavvuf. Toshkent: "Movarounnahr"- "O'zbekiston", 2009. – 446 b.
5. Каримов Э. Рол, место и социальные позиции духовенства Мавераннахр в ХИВ. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. -Ташкент: 1990.; Некоторые черты хозяйственной и политической деятельности Ходжа Ахрара // Узбекистан: страницы истории. -Ташкент: 1991. - С.5-7.
6. Mirzo Kenjabek. Hazrati Xoja Ubaydulloh Ahror: "Risolayi validiyya" nazmiy tarjimasi va sharhi. -Toshkent: Sharq, 2019.
7. Sharipov A.Z. Inson manfaatlarini taminlash va halq bilan muloqot qilish jarayonlarida ijtimoiy hamkorlik. Imom Buxoriy saboqlari. Manaviy-marifiy, ilmiy-adabiy jurnal. №3, 2017– Samarqand, 2017. B.73-76
8. Navro'zova G.N., Raxmatova X.X. Naqshbandiya tushunchalari genezisi. "Buxoro" nashriyoti, 2010. 232 b.
9. Faxriddin Ali Safiy. Rashahot: (Obi Hayot tomchilari). – Tabdil va so'ng so'z muallifi M.Hasaniy. – T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tib-nashr., 2003. 352-bet.
10. Ijtimoiy siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug'ati. N.Mahmudov tahriri ostida. Toshkent. Sahhof nashriyoti, 2021. 304 b.
11. Идрис шах. Суфизм. М. 1994.
12. Xoja Ubaydulloh Ahror. Risolai Havroiyya/Tabarruk risolalar. Nashrga tayyorlovchi, tarjimon, so'z boshi va izoh mualliflari – M.Hasaniy, B.Umrzoh, H.Amin. – T.: Adolat, 2004. 21-25-betlar.
13. Xoja Ubaydulloh Ahror. Tabarruk risolalar/ Tarjimonlar Mahmud Hasaniy, Bahriddin Umrzoq, Hamidulloh Amin. - Toshkent: Adolat, 2004.
14. Raxmatova X.X. The world importance of the teachings of Khoja Ahror Vali. Academicia aninternational Multidisciplinary Research Journal (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) 2021, r 1508-1512
15. Фарҳанги забони тожики. Том 1. Москва: 1969. 26-б.

HUQUQIY ONG TIZIMIDA HUQUQIY DAVLATCHILIK G'OYALARI

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПРАВОВОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В СИСТЕМЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ

IDEAS ABOUT LEGAL STATEHOOD IN THE SYSTEM OF LEGAL CONSCIOUSNESS

Ismayilov Akmal Ziyadillaevich¹¹Ismayilov Akmal Ziyadillaevich

– Chirchiq davlat pedagogika universiteti Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati tuzilmalari madaniy hodisalardir. Ular tabiat tomonidan in'om etilgan emas, balki insonlar tomonidan ongli va maxsus ravishda o'z ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlov berib yaratilgan. Shunday ekan, ushbu maqolamizda biz davlatchilik shakllanishining qonuniyatli jarayonlariga alohida to'xtalishga harakat qildik. Shuningdek, davlat huquqiy hayotda ham boshqarib turuvchilik qonunini bajarishi, unda jamiyat huquqiy madaniyati, jumladan qonun va qonun osti hujjatlari ham huquqiy ong sifatida esa uning vakolatlarining huquqiy asoslari bo'lib xizmat qilishiga e'tibor qaratilgan. Umuman olganda, jamiyat mavjudligi va rivojlanishining asosi madaniy borliq hisoblanishi, uning negizida jamiyatning to'rtta korrelyasion-funksional qonunlari kelib chiqishini yoritib berishga harakat qilindi.

Аннотация

Структуры правового государства и гражданского общества являются явлениями культуры. Они не одарены природой, а созданы людьми сознательно и специально для удовлетворения своих социальных потребностей. Поэтому в данной статье мы попытались сосредоточить внимание на легитимных процессах формирования государства. Также уделяется внимание реализации государством регулирующего права в правовой жизни, где правовая культура общества, в том числе законы и нормативные акты, служат правосознанием и правовой основой его полномочий. В целом основой существования и развития общества считается культурное целое, и на его основе пытались объяснить происхождение четырех соотносительно-функциональных законов общества.

Abstract

The structures of the rule of law and civil society are phenomena of culture. They are not gifted by nature, but created by people consciously and specifically to meet their social needs. Therefore, in this article we have tried to focus on the legitimate processes of state formation. Also, attention is paid to the implementation by the state of regulatory law in legal life, where the legal culture of society, including laws and regulations, serve as legal consciousness and the legal basis of its powers. In general, the cultural whole is considered the basis of the existence and development of society, and on its basis they tried to explain the origin of the four correlative-functional laws of society.

Kalit so'zlar: huquq, huquqiy ong, huquqiy davlat, huquqiy borliq, fuqarolik, fuqarolik jamiyati, qonun, sivilizatsiya, davlat, davlatchilik, sotsial hayot, madaniy borliq, moddiy hayot, ma'naviy hayot, ijtimoiy munosabatlar.

Ключевые слова: право, правосознание, правовое государство, правовое бытие, гражданство, гражданское общество, право, цивилизация, государство, государственность, общественная жизнь, культурное бытие, материальная жизнь, духовная жизнь, общественные отношения.

Key words: law, legal consciousness, legal state, legal existence, citizenship, civil society, law, civilization, state, statehood, public life, cultural life, material life, spiritual life, social relations.

KIRISH

Davlatchilik masalasi bir necha ijtimoiy fanlar – ijtimoiy falsafa, siyosatshunoslik va yuridik fanlarning tadqiqot ob'ektlaridandir. Ijtimoiy falsafada davlatchilik ijtimoiy madaniy hodisa va u jamiyatning kattakon komponenti sifatida korrelyasion-funksional qonunlari tizimi doirasida o'rganiladi. Ijtimoiy falsafa fani davlatchilikning kelib chiqishi masalasida tarix, davlat va huquq tarixi fanlari yutuqlarini umumlashtirish yo'lidán boradi. Davlat, jumladan huquqiy davlat masalasi ijtimoiy falsafaning mavzularidan biridir. Bu masala esa siyosatshunoslikda markaziy o'ringa chiqadi. Bizning tadqiqot ob'ektimiz huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining o'zaro aloqadorlik tizimi va unda huquqiy ongning o'rni masalasidir. Huquqiy davlat esa davlatchilik tarixida bir bosqichdir. Shunday ekan, mazkur masalalarni oydinlashtirish uchun davlatchilik to'g'risidagi huquqiy qarashlarga ham murojaat qilishga to'g'ri keladi. Davlatchilik va uning kelib chiqishi to'g'risidagi qarashlar, jumladan konsepsiya – nazariyalar huquqiy ongning tarkibiy qismlari va shakllaridir. Huquqiy ong davlat va huquq nazariyasining asosiy ob'ektlaridan biridir. Huquqiy

SIYOSAT

ongning yuqori, ya'ni nazariy darajasi huquqiy mafkura va yuridik fanlardir. Yuridik fanlar ayni vaqtda nazariy huquqiy ongning tarkibiy qismlaridir. Huquqiy ongning nazariy darajasi, xususan yuridik fanlar umumiy huquqiy fan - davlat va huquq nazariyasi, huquqiy-tarixiy fanlar, davlat-huquqiy fanlari, fuqarolik-huquqiy fanlari, xo'jalik-huquqiy fanlari, jinoiy-huquqiy fanlari, protsessual huquqiy fanlari va xalqaro huquqiy fanlari bo'lmalaridan iborat. Davlat va huquqiy davlat, jamiyat va fuqarolik jamiyati masalalari esa davlat va huquq nazariyasi va davlat huquqi va boshqaruvi, xususan konstitutsiyaviy huquq fanlarida o'rganiladi. Shunday ekan, biz o'z umumlasmalarimizda bu fanlarning yutuqlaridan foydalanamiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

G'arbda qadimgi davrdan hozirgi davrgacha davlat, jumladan huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati masalalariga Salon, Pifagor, Platon, Aristotel, N.Makiavelli, G.Grotsiy, B.Spinoza, Dj.Milton, O.Sidney, T.Gobbs, J.Lokk, SH.Monteskyo, J.Russo, I.Kant, V.Fon. Gumboledt, G.Gegel, D.Jefferson, A. de Tekvil, K.Popper, F.Xayek, R.Patiem, N.Berdyayev, S.Gessen, G.SHermenovich, YU.Gambarov, P.Sorokin, N.Karkunov, V.Solovev, V.Xvostov, S.Alekseev, D.Kerimov, V.Nersesyans, K.Gadjiev, YU.Xabermas, V.Ilin, A.Solovev, YU.Rednik kabi mutafakkir va tadqiqotchilar ham e'tibor berishganlar.

Mamlakatimizda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati masalalari bilan bevosita va bilvosita Abduraxmonov F., Abilov O', Abduxoliqov S., Aliev B.A., Davronov Z., Ismoilov M.I., Madaeva SH.O., Mamashokirov S., Norqulov D.T., Raximov S., Sanginov S.S., To'raev B., Haydarov X.F., Hakimov N.H. va boshqalarning tadqiqot ishlarida o'z ifodasini topdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat, jumladan huquqiy davlat jamiyatining asosiy tarkibiy qismlaridan biri – siyosiy hayot sohasining komponentlaridan hisoblanadi. “Davlat, – deydi Z.M.Islamov, - barcha siyosatning yadrosi”[1, 9]. Agar butun va qism dialektikasi bo'yicha qaraladigan bo'lsa, “jamiyat” tushunchasi “fuqarolik jamiyati” tushunchasiga nisbatan kengroqdir. Xuddi shundayin, “davlat” tushunchasi ham “huquqiy davlat” tushunchasiga nisbatan kengroqdir. “Jamiyat va davlat nisbatini tavsiflagan holda, -deydi F.M.Royanov, - aytish lozimki, tarixiy ma'noda davlat paydo bo'lishi bilan jamiyat bamisoli ikki qismga - davlatga va boshqa, ya'ni nodavlat qismga ajralgandek bo'ladi, aynan shu ikkinchi qismni fuqarolik jamiyati deb atamoq lozim. Davlatni tarkib tortiruvchi jamiyatda, bir tomondan, davlat, ikkinchi tomondan, fuqarolik jamiyati aniq ajralib tursa, davlat va jamiyat nisbati masalasi, aslida, fuqarolik jamiyati va uning siyosiy hokimiyati nisbati muammosiga aylanadi”[2, 83].

Huquqiy davlat davlatning shakli-mi yoki biron-bir ko'rinishi-mi? Bu savolga ilmiy adabiyotlarda bir xil javobga kelingan emas. Davlatga xos belgilar huquqiy davlatga ham xos. Ammo davlat hokimiyatida asosiy masala jamiyat darajasidagi boshqarish hisoblanadi. “Davlat hokimiyati, - deydi Z.M.Islamov, - kishilar harakati va hulq-atvorini boshqarish, ijtimoiy muammolarni hal qilish, shaxsiy manfaatlarni yoki guruhlarning manfaatlarini muvofiqlashtirish, ularni hokimiyatning yagona – xohish-irodasiga ishontrish, rag'batlantirish, majburlash usullari bilan bo'ysundirishga qodir bo'lgan buyuk bunyodkor kuch sifatida namoyon bo'ladi”[3, 324]. Huquqiy davlatchilikda eng asosiy masala qonunlarning huquqiyligi va ularning ta'minlanishi asosida davlat faoliyatining, boshqarish tizimining amal qilishidir. “Huquqiy davlat” tushunchasi birinchi marta nemis olimlari K.T.Velker, I.X.Frayxer fon, Aretin va R.fon Mol asarlarida ishlatilgan[4, 33-34]. Lekin huquqiy davlat – qonunga bo'ysinuvchi davlat hokimiyati to'g'risidagi g'oyalar qadimiylidir.

Xo'sh, davlat, jumladan huquqiy davlat o'zi nima? U narsa-mi yoki munosabat? U sub'ekt-mi yoki sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlar-mi? U tabiiy hodisa-mi yoki ijtimoiy hodisa-mi? Agar u ijtimoiy hodisa bo'lsa, uning madaniyligi, ya'ni ongli va maqsadga muvofiq holda yuzaga keltirilganligi nimada? Bu haqda “Davlat va huquq nazariyasi” (-T.: TDYUI nashriyoti 2000.) darsligida keltirilgan ba'zi mutafakkirlarning fikrlarini keltiramiz: Aristotel davlatni “insonning o'ziga o'xshagan va ozod kishilar ustidan hukmronligini o'rnatuvchi hokimiyat”[5, 67] dir, deb ta'riflaydi. Aristotel ta'limoti bo'yicha, barchaning ustidan qonun hukmron bo'lgani ma'qul. Qonun esa huquqqa asoslanishi kerak[6, 481]. O'rta asr mutafakkirlaridan biri Abu Nasr Farobiy huquqiy davlatga oid ushbu fikrlarni rivojlantirib “Fozil odamlar shahri” asarida shunday yozadi: “Ularning o'zlaridan saylangan rahbar va boshliqlar hokimi mutloq bo'lmaydi. Ulardan odamlar ichidan ko'tarilgan, sinalgan eng olijanob, rahbarlikka loyiq kishilar bo'ladilar. Shuning uchun bunday rahbarlar o'z saylovchilarini to'la ozodlikka chiqaradilar, ularni tashqi dushmandan himoya

qiladilar”[7, 19]. Demokratiya manfaatlar uyg'unligi va uning boshqarilishidir. Farobiyning bu qarashlari negizida ushbu qoidalar yotibdi. Farobiy davlatda adolatli qonunlar ustivor bo'lishini ta'kidlab shunday yozadi: “Agar u (sohibi qonun) o'zi buyurgan narsani joriy etolmasa, agar boshqalar bo'ysingan narsaga o'zi amal qilmasa, u holda uning ko'rsatmalari qonuniy kuchga ega bo'lmaydi va uning so'zlari qo'l ostidagilarga ta'sir etmaydi”[7, 20]. Davlat bog'lanishlar tugunidir. Huquqiy davlatda bu tugun va uning ta'siri adolatli bo'ladi. Amir Temurning ham davlatchilik to'g'risidagi quyidagi qarashlari ham davlatning ijtimoiy munosabatlar tuguni sifatida madaniy hodisa ekanligini tasdiqlaydi: “davlat ishlarining to'qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilishini angladim”[8, 15].

Yangi davrda G.Grotsiy esa davlatni “huquqqa rioya etish va umummanfaati yo'lida tuzilgan erkin kishilarning mukammal ittifoqi”[5, 68], deb tavsiflaydi. Dj.Lokk va I.Kantlar davlatni uyushma ma'nosida ishlatishgan[5, 68]. Jumladan Dj.Lokk davlatchilikda qonun ustuvor bo'lishi to'g'risida shunday yozadi: “Qonun bo'lmagan joyda erkinlik ham bo'lmaydi”[9, 34], Nemis faylasufi I.Kant esa “davlat – huquqiy qonunlarga bo'ysunuvchi ko'p kishilarning birlashmasidir”[10, 344], deydi. J.Boden va Gobbstar davlat deganda hokimiyatning suverenligini ilgari surdi[5, 68]. Xullas, G'arb va Sharq mutafakkirlari bo'lsin, ularning davlat va uning huquqqa mosligi to'g'risidagi fikrlari bir-biriga mazmunan yaqin bo'lib, maxsus sub'ektlar tomonidan boshqariladigan ijtimoiy munosabatlarning tugunidan iborat bo'lib chiqadi. Bu munosabatlar tuguni tabiat tomonidan yaratilgan emas, aksincha kishilarning ongli, maqsadli, demakki madaniy harakatlaridir. Hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida davlatga berilgan ta'rif – tavsiflar ham ushbu fikrlarni tasdiqlaydi. “Davlat, - deyiladi A.Saidov va U.Tadjixonovlar, - suverenitetga, boshqaruvning hamda fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilishning maxsus apparatiga ega bo'lgan, shuningdek, huquq normalari (qoidalari)ni yaratishga qodir bo'lgan ommaviy hokimiyatning siyosiy – hududiy tashkilotidir”[11, 10].

Davlat – butun mamlakat miqyosidagi hokimiyatning maxsus boshqaruv va majburlov apparatiga ega bo'lgan, barcha uchun majburiy qonunlar chiqaradigan va suverenitetga ega bo'lgan yagona siyosiy tashkilotdir.

Davlat-jamiyat siyosiy tizimining odamlar, guruhlar, sinf, tashkilot, hamkorlikdagi faoliyatini va o'zaro munosabatini tashkil etuvchi, yo'naltiruvchi va nazorat qiluvchi asosiy institutdir[11, 10].

Huquqiy davlat to'g'risida ko'plab tadqiqotlarning mavjudligiga qaramay, hozirgi kunda ijtimoiy falsafiy ilmiy adabiyotda huquqiy davlatning ta'rifi, tushunchasi, uning belgilari, prinsiplari, fuqarolik jamiyati bilan munosabati masalalarida umumiylik hamon qaror topmagan. Shu munosabat bilan yuridik fanlarda huquqiy davlatga berilgan ta'riflarni qiyosiy nuqtai – nazardan qarab chiqish muayyan qiziqish uyg'otishi tabiiydir.

Taniqli huquqshunos olim V.V.Lazarevning ta'rificha, huquqiy davlat – bu nafaqat insoniylik va adolatni qaror toptirishga qaratilgan ijtimoiy qadriyatlardan biri bo'libgina qolmay, balki shaxsning erkinligini, uning qadr va qimmatini ta'minlash va himoya qilishning amaliy instituti, byurokratiya, mahalliychilik va idorachilik bilan kurashishning vositasi hamda xalq hokimiyatchiligining amal qilish shakli hamdir[12, 293]. Bu ta'rifda huquqiy davlat g'oyasi ijtimoiy qadriyat sifatidagina namayon bo'lmay, balki jamiyat hayotini oqilona tashkil etishning amaliy, real shakli tarzida qaror topishga bo'lgan ishonch sifatida ham ko'rinib turibdi, albatta. Shuningdek professor A.V.Malkoning ta'rificha, huquqiy davlat – shunday davlatki, unda inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini eng to'la ta'minlash hamda hokimiyat suiste'molliklariga yo'l qo'ymaslik maqsadida siyosiy hokimiyatni huquq bilan asta – sekin bog'lash uchun sharoit yaratilgan bo'ladi[13, 189]. Bu ta'rifda huquqiy davlatda hokimiyatlar bo'linishi prinsipi davlat organlari tomonidan vakolatlarni suiiste'mol qilishning oldi olinishi, huquqiy davlatni tashkil etishning prinsiplarining aniq amalga oshishi inson huquq va erkinliklarining to'la ro'yobga chiqishiga imkon yaratishi ta'kidlanadi. Professor Z.M.Islamov huquqiy davlatni ommaviy – siyosiy hokimiyatni tashkil etish va uning faoliyatining, hamda inson va fuqaro huquq va erkinliklari egasi, huquq sub'ektlari sifatidagi individlar bilan o'zaro munosabatining huquqiy shakli sifatida ta'riflaydi[14, 119].

Yuqoridagi ta'riflardagi turlichalikka qaramay, ularda muayyan umumiylikni ta'kidlash o'rinli. Shunday qilib, huquqiy davlat bu shunday davlatki, unda insonning huquq va erkinliklari to'la ta'minlanadi, davlat faoliyati hokimiyatlar bo'linishiga asoslanib, hokimiyat suiiste'molli holatlari istisno etiladi, davlat va shaxs o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlarga asoslangan munosabat tizimi hamda huquq hukmronligi tarkib topadi. Shuning bilan birga, huquqiy davlat, eng avvalo,

SIYOSAT

davlat absolyutizmi va totalitarizmining yagona muqobili hisoblanmish davlat mustaqilligining huquqiy jihatdan tashkil etilishini nazarda tutadi. Davlat mustaqilligi ijtimoiy hayotda kuch va zulm monopoliyasi huquqini emas, eng avvalo, davlat hukmronligining huquq bilan belgilangan shaklini amalga oshirishni anglatadi. Bu huquqiy shakl huquqiy majburiyatning xarakter kuchini davlat yo'li bilan qo'llash imkonini beradi. Davlat mustaqilligining huquqiy bayoni shuni bildiradiki, hokimiyat, uning organlari va mansabdor shaxslarning vakolatlari hech qanday holatda buzilmaydigan yuridik tamoyillarga muvofiq amalga oshiriladi. Davlat organlari faoliyatida vazifalar va vakolatlarning aniq taqsimlanishi, ya'ni qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatlarning bo'linishi davlatning huquqiy harakterini ifodalovchi muhim xususiyatdir. Bu tizimdagi yuqori o'rinni qonun chiqaruvchi hokimiyat egallashi kerak. Faqat qonun chiqaruvchi hokimiyatgina xalqning mustaqilligini, xohishini ifodalaydigan, davlatning huquqiy harakterini aniqlovchi institutlar, ular faoliyatining me'yori va tartibini belgilaydi, boshqa hokimiyatlarning to'g'ri tashkil etilishi va faoliyat ko'rsatishi uchun qonuniy shart-sharoitlar yaratadi.

Davlat va huquqiy davlat tushunchalari, ma'no-mazmuni borasidagi g'oyalar va ta'limotlar umumlashtirilsa, ularning barchasi uchun tipologik yaxlit umumnazariy talqin mavjudligini ko'rish mumkin. Ya'ni, huquqiy davlat nazariyasi ijtimoiy hayotning barcha jabhasida huquq ustivorligini ta'minlashni o'zining asosiy vazifasi deb biladigan davlat faoliyatining maqsadini, ish yuritish vositalari hamda yo'sinlariga oid muammolarni yoritadi. Bunday davlat faoliyati huquqiy maqsadlarda, huquq asosida va huquqiy vositalar bilangina amalga oshirilishi lozim. U jamiyatning demokratlashuviga, davlat organlari ishida o'zboshimchalik, zo'ravonlik va g'ayri qonuniylarning butunlay istisno bo'lishiga olib keladi.

Davlatning kelib chiqishiga davlatning belgilari, funksiyalari, davlat shakllari, davlat idoralari va ularning qonuniy faoliyatlari to'g'risidagi qarashlar ham uning siyosiy munosabatlar majmuasi, tuguni va siyosiy – huquqiy madaniy hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Bu haqda, avvalo bor, davlatning asosiy belgilari to'g'risidagi qarashlarni olaylik. Davlatning belgilari bo'yicha ilmiy adabiyotlarda bir xillik yo'q.

Moskva Davlat Universiteti olimlari tomonidan nashr etilgan "Davlat va huquqning umumiy nazariyasi" nomli ikki tomlik akademik kursda prof. M.N.Marchenko davlatning quyidagi beshta belgisini ko'rsatgan:

"Avvalambor bu – jamiyatdan ajralib chiqqan va ko'pincha ular ustidan turadigan hokimiyat va boshqaruv apparatining mavjudligi. ...

Davlatning muhim farq qiluvchi xususiyati hokimiyat va boshqaruv apparati bilan birgalikda, majburlov apparatining mavjudligi hisoblanadi...

Davlatning o'ziga xos xususiyatlari orasida aholining hududiy bo'linishi bo'yicha bo'lininishi shunday xususiyat sifatida ajratiladi. ...

Davlatning muhim belgilaridan biri suverenitet hisoblanadi. ...

Davlatning xarakterli belgisi, uning ta'kidlangan xususiyatlari bilan birgalikda, zayom va soliqlar hisoblanadi"[15, 94-99]. Davlatning ushbu sifat belgilari barchasi sof madaniy hodisalardir. Bunda ko'rsatilgan davlatning to'rtinchi belgisi – suverenitet, ya'ni oliy hokimiyatga egalik, hokimiyatning mustaqilligi ayni vaqtda siyosiy va huquqiy ijodkorlik natijalaridir. Bu birinchidan. Ikkinchidan, davlatning ko'rsatilgan ikkinchi belgisi – majburlov apparatining mavjudligi, davlatning birinchi belgisi tarkibiga – hokimiyat va boshqaruv apparatiga kiradi. U alohida belgi hisoblanmaydi. Uchinchidan, soliq to'plash hokimiyat organlarining vazifasiga kiradi. Funksiya faoliyat, vazifalar demakdir. "Davlat funksiyasini, - deydi V.A.Chetvernin, - davlat organlari funksiyasidan farqlamoq kerak. Shunday, davlatda butunligicha fuqarolik jamiyatiga munosabati bo'yicha soliq yig'ish funksiyasi yoki fiskal funksiyasi yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Negaki, davlat jamiyat a'zolari uchun, jumladan ulardan soliq yig'ish uchun zarur, degan zid ifodani anglatgan bo'lar edi. Davlat – bu shunday ommaviy-hokimiyat institutiki, qaysinki soliq yig'ish vazifasini qo'ymaydi, balki soliqlar hisobiga yashaydi va soliqlar hisobidan olingan mablag' hisobidan mavjud bo'ladi. Soliqlar – bu davlatning vazifalarini bajarish asosi, funksiyalarini amalga oshirish vositasi va sharoitidir, soliq solmoq va yig'moq – bu qonun chiqaruvchining vazifasi va davlat soliq organlarining funksiyasi"[16, 630]. Biz ham ushbu so'nggi fikrlarga qo'shilamiz: soliq solish va yig'ish davlatning tegishli organlarining vazifasiga kiradi, u davlatning belgilari hisoblanmaydi. Prof.M.N.Marchenkoning yuqoridagi ko'rsatilgan fikrlarida davlatning faqat ikkita asosiy belgilari ko'rsatilgan, xolos.

Siyosatshunoslik sohasida V.P.Pugachyov va A.I.Solovyovlar davlatning belgilarini quyidagi tartibda sanab ko'rsatishgan:

“1. Xalq hokimiyatining jamiyatdan ajralishi, uning barcha aholi tashkiloti bilan mos kelmasligi, professional boshqaruvchilar qatlamining paydo bo'lishi. ...

2. Davlatning chegaralarini chizib qo'yuvchi hudud davlatning qonun va vakolatlari ma'lum bir hududda yashovchi odamlarga tarqaladi. ...

3. Suverinitet, ya'ni ma'lum bir hududda oliy hokimiyatga egalik. Barcha aholi uchun majburiy bo'lgan qonunlar va me'yorlarni chiqarish huquqi faqat ungagina tegishlidir. ...

4. Jismoniy majburlash, ochiqchasiga kuch ishlatish monopoliyasi (yakka egaligi)... Majburlash funksiyasini bajarish uchun davlatga maxsus vositalar (qurol, qamoqxona va boshqalar), shuningdek, organlar – armiya, politsiya, xavfsizlik xizmati, sud, prokuratura bo'ladi.

5. Aholidan soliqlar va yig'imlar olish huquqi. ...

6. Davlatga a'zolikning majburiyigi. ...

7. Bir butun jamiyatning vakolatiga hamda umumiy manfaatlar va umumiy farovonlikni himoya qilishga da'vogarlik...”[17, 257-258]. Davlatning ushbu ko'rsatilgan belgilaridan uchinchi – suverinitet, ya'ni oliy hokimiyatga egalik birinchi belgi tarkibiga kiradi va uning funksional holatini ifodalaydi. Qolganlari esa davlatning belgilari hisoblanmaydi, balki ichki va tashqi funksiyalarini ifodalaydi va to'ldiradi. V.P.Pugachyov va A.I.Solovyovlarning davlatning ushbu ko'rsatilgan belgilari ichida faqat birinchisi, ya'ni xalq hokimiyatining mavjudligi va ikkinchidan – hududiy bo'linishlar haqiqatdan ham davlat belgilarini ifodalaydi. Ularga, jumladan hududiy bo'linishga ham maqsadga muvofiqlik xos, shuning uchun ham ular madaniy hodisalardir. Ko'rsatilgan boshqa belgilar, bizning nazarimizda funksiyalar ham sof madaniy hodisalardir, ongli va maqsadga muvofiq harakatlardir.

Huquqiy davlat, shuningdek, jamiyatning har bir a'zosi o'z taqdirini o'zi erkin belgilashiga asoslanadi. Bu shaxsning jamiyat bilan aloqasini ta'minlovchi ijtimoiy fazilatlarini ro'y-rost ro'yobga chiqarish uchun mumkin qadar qulay imkoniyatlar yaratib beradi. Bunda huquq ijodiy faollik va teranlikni, insonning o'z-o'zini chuqur anglab, erkin, ongli kamol topa borishini, mas'ulligi favqulotda oshishini ta'minlovchi poydevorga aylanadi. Insonni ruhan rag'batlantiradi, uning ijtimoiy e'tirof etilishini, ozod va teng huquqli bo'lib dunyoga kelishini kafolatlaydi. Teng imkoniyatlar, adolat, saylash va saylanish, so'z hamda vijdon erkinligi umumbashariy demokratik qadriyatlar bo'lib, ular rivojlangan, ma'rifiy etuk jamiyatda shaxs huquqiy maqomining asos-mohiyatini tashkil etadi. Shu ma'noda huquq qonunning hukmronligi fuqaroning ozodlik, tenglik, adolat, baxt-saodat, daxlsizlik hamda shaxsning ijtimoiy tabiatidan kelib chiquvchi boshqa qadriyatlarga bo'lgan tabiiy-tarixiy huquqiy shart qilib qo'yuvchi o'ziga xos muhim ijtimoiy hodisadir.

Huquqning davlat hamda uning faoliyati ustidan ijtimoiy-siyosiy peshvoligini e'tirof etish chinakam huquqiy davlatni shakllantirishning birlamchi sharti bo'lib, uning siyosiy-huquqiy ittifoq sifatidagi mohiyati demokratiyani ta'minlaydi, davlatchilikning o'zi tomonidan tan olinishiga olib keladi. Huquqiy davlatning qaror topishi va rivojlanishi uning asosiy tamoyillarini izchil ro'yobga chiqarishni taqozo etadi. Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida huquq va qonunning ustuvorligi shunday tamoyillarning birinchisi hisoblanadi. Bu ma'rifiy rivojlanish taraqqiyot jarayonida madaniy yuksaklikka ko'tarilish, chinakam xalq hokimiyati va demokratiyaning real tarzda namoyon bo'lish imkoniyati yuzaga kelishining muqarrar alomatidir.

Huquqiy davlatda xalq ma'naviyati va uning ijtimoiy ifodasi, ayniqsa, qonun posbonlarining o'z burchlariga sodiqligida, halolligida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu munosabat bilan professor A.X.Saidovning o'zbek xalqining milliy huquqiy an'alaridan foydalanib, oila-turmush nizolari masalalari yuzasidan mahallalarda vijdon sudlarini tiklash kerak[18], degan taklifiga qo'shilamiz.

Huquqiy davlatning asl mohiyatini namoyon etuvchi muhim huquqiy g'oyaviy tamoyillari mavjud bo'lib, bular quyidagilar:

- birinchi tamoyil - davlatning o'zi, uning organlari qonun bilan bog'liq ekanligi, qonun bilan cheklanganligi;

- ikkinchi tamoyil - davlat uning hokimiyat va boshqaruv organlari, turli darajadagi mansabdor shaxslar jamiyatda amal qilib turgan qonunlarni buzishga haqli emasligi;

- uchinchi tamoyil - shaxs erkinligi, huquqlari va qonuniy manfaatlari, sha'ni, qadr-qimmatini daxlsiz ekanligida, ular huquqi muhofaza etilishi va kafolatlanishi;

- to'rtinchi tamoyil - davlat bilan shaxsning o'zaro javobgarligi;

SIYOSAT

- beshinchi tamoyil - qonunni ro'yobga chiqarish, uning adolatli ijrosini amalda ta'minlash, nazorat qilish va tekshirib borishning samarali tizimini tarkib toptirish.

XULOSA

Shunday qilib, huquqiy davlat tushunchasi, uning asosiy belgilari va tamoyillari demokratik dunyoviy davlatning ijtimoiy asoslarini belgilaydigan, uni fuqarolik jamiyati sari boshlaydigan, inson huquqi, erkini to'la ta'minlaydigan konstitutsiyaviy maqom hisoblanadi. Huquqiy davlat davlatning adolatli ko'rinishidir va huquqiy qonunlarga bo'ysunishidir.

Huquqiy ong ijtimoiy ong shakllaridan bo'lib, bunda konstitutsiyaviy huquqiy ong yetakchilik xususiyatiga egadir. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati institutlari huquqiy ongning bu shaklisiz tarkib topmaydi.

Davlat va huquqiy davlatning munosabati masalasi butun va qism dialektikasi bo'lganligi uchun ijtimoiy-falsafiy masaladir. Davlatchilik g'oyalari esa huquqiy ongning muhim tarmoqlaridandir.

Davlatning kelib chiqishining turli xil nazariyalari mavjud bo'lib, ularning negizida madaniylik yotadi. Madaniy borliqning tarixiy tiplari – sivilizatsiyalar o'z fuqarolari va davlatiga ega mamlakatlarni keltirib chiqaradi. Huquqiy davlatchilik va fuqarolik jamiyati institutlari esa sivilizatsiyalarga bog'liq holda amal qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Islamov Z.M. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная сущность. – Т.: Изд. ТГУУИ, 2003.
2. Royanov F.M. Проблемы теории государства и права (юриспруденция). – М.: «Право и государство», 2003.
3. Islamov Z.M. Davlat va huquq nazariyasi. – Toshkent: "Adolat", 2007.
4. Sokolov A.N. Правовое государство: от идеи до ее материализации. – Калининград: "Янтарный сказ", 2002.
5. Davlat va huquq nazariyasi. – Т.: TDYUI nashriyoti, 2000. 67-bet.
6. Aristotel. Politika // Sochineniya v chetyre tomakh. T.4. – М.: «Мысль», 1983.
7. Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Т.: "Xalq merosi", 1993.
8. Amir Temur. Temur tuzuklari. – Toshkent: 1991.
9. Lokk Dj. Избранные философские произведения в двух томах. T.2. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960.
10. Kant I. Метафизика прав. // Собрание сочинений в восьми томах. T.8. – М.: «Лоро», 1994.
11. Saidov A., Tadjixanov U. Davlat va huquq asoslari. – Т.: O'zR IIV Akademiyasi, 1999.
12. Общая теория права и государства. – М.: "Юрист", 1994.
13. Теория государства и права. – М.: "Юрист", 1997.
14. Islamov Z. Общество. Государство. Право. – Т.: «Adolat», 2001.
15. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. – том Теория государства. – М.: Издательство «Зеркало», 1998.
16. Четвернин V.A. Функция государства // Проблемы общей теории и государства. – М.: Норма, 1999.
17. Pugachyov V.P. Solovyov A.I. Siyosatshunoslikka kirish. – Т.: "Yangi asr avlodi", 2004.
18. Saidov A. Verhovenstvo zakona // gazeta "Vecherniy Tashkent", 1993 g., 12 maya.

**MARKAZIY OSIYO CHEGARA MUAMMOLARI YECHIMINI KONSTRUKTIVIZM
NAZARIYASI YORDAMIDA TAHLIL QILISH****АНАЛИЗ РЕШЕНИЯ ПОГРАНИЧНЫХ ПРОБЛЕМ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ С
ПОМОЩЬЮ ТЕОРИИ КОНСТРУКТИВИЗМА****ANALYZING THE SOLUTION OF THE BORDER PROBLEMS OF CENTRAL ASIA
USING THE THEORY OF CONSTRUCTIVISM****Javohir Sultonov¹**¹Javohir Sultonov

– Mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya

Ushbu maqolada konstruktivizm nazariyasidan Markaziy Osiyodagi chegara nizolarining asosiy sabablarini tushunish va yechish uchun foydalanish taklif qilinadi. Konstruktivizm xalqaro munosabatlarni shakllantirishda g'oyalar, me'yorlar va qadriyatlarining ahamiyatini ta'kidlab, nizolarni muloqot va umumiy me'yor va qadriyatlarni yaratish orqali hal qilish mumkinligini taklif qiladi. Ushbu yondashuvni Markaziy Osiyodagi chegara muamolariga qo'llagan holda, maqolada mintaqaning boy tarixi va madaniy xilma-xilligini hamkorlikni rivojlantirish va chegara muammolariga birgalikda yechim topish vositasi sifatida ta'kidlash lozimligi taklif qilinadi. Maqolada Markaziy Osiyo, uning tarixi va 1991-yilda Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin mintaqani qiynab kelayotgan chegara nizolari haqida umumiy ma'lumot berilgan.

Shuningdek, ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashqi siyosatdagi tashabbuslari, ayniqsa, O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida qayd etishi natijasida Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligida yangi bosqich boshlanganligi aytib o'tilgan.

Аннотация

В данной статье обсуждается использование теории конструктивизма в качестве основы для понимания коренных причин пограничных споров в Центральной Азии. Конструктивизм подчеркивает важность идей, норм и ценностей в формировании международных отношений и предполагает, что разрешение конфликтов может быть достигнуто посредством диалога и создания общих норм и ценностей. Применяя этот подход к пограничным конфликтам в Центральной Азии, в статье предлагается подчеркнуть богатую историю и культурное разнообразие региона как средство укрепления сотрудничества и поиска совместных решений пограничных проблем. В статье представлен обзор Центральной Азии, ее истории и пограничных споров, преследовавших регион после распада Советского Союза в 1991 г. к обособлению традиционных сообществ и возникновению этнокультурно разнообразных территорий.

Более того, в данной статье показано, что новый этап в сотрудничестве стран Центральной Азии начался в результате внешнеполитических инициатив Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева, определяющих Центральную Азию приоритетным направлением деятельности внешней политики Узбекистана.

Abstract

This article discusses the use of the theory of constructivism as a framework for understanding the root causes of border disputes in Central Asia. Constructivism emphasizes the importance of ideas, norms, and values in shaping international relations, and suggests that conflict resolution can be achieved through dialogue and the creation of common norms and values. By applying this approach to the border conflicts in Central Asia, the article suggests that the region's rich history and cultural diversity should be highlighted as a means of fostering cooperation and finding joint solutions to border problems. The article provides an overview of Central Asia, its history, and the border disputes that have plagued the region since the collapse of the Soviet Union in 1991. It also discusses the challenges posed by the artificial borders created during the Soviet era, which have led to the separation of traditional communities and the emergence of ethnoculturally diverse territories.

Moreover, this article demonstrates that a new stage in the cooperation of the Central Asian countries has begun as a result of the initiatives in foreign policy taken by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, which determine the Central Asia a priority direction of Uzbekistan's foreign policy.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, chegara nizolari, konstruktivizm, ijtimoiy qurilish, xalqaro munosabatlar, o'ziga xoslik va millatchilik, me'yorlar, qadriyatlar, nizolarni hal qilish, madaniy aloqalar, tarixiy aloqalar, Farg'ona vodiysi, Kaspiy dengizi, Amudaryo, Sirdaryo, hududiy nizolar, delimitatsiya, Sovet Ittifoqi, etnik xilma-xillik.

Ключевые слова: Центральная Азия, пограничные споры, конструктивизм, социальное строительство, международные отношения, идентичность, нормы, ценности, разрешение конфликтов, культурные связи, исторические связи, Ферганская долина, Каспийское море, Амударья, Сырдарья, территориальные споры, размежевание, Советский Союз, этнические разнообразие.

Key words: Central Asia, border disputes, constructivism, social construction, international relations, identity, norms, values, conflict resolution, cultural ties, historical ties, Fergana Valley, Caspian Sea, Amu Darya, Syr Darya, territorial disputes, delimitation, Soviet Union, ethnic diversity.

KIRISH

Konstruktivizm xalqaro munosabatlardagi rivojlanib borayotgan muhim nazariyalardan hisoblanib, xalqaro tizim ishtirokchilarining xulq-atvorini shakllantirishda g'oyalar, me'yorlar va qadriyatlar orqali ijtimoiy jihatdan qurilganligini ta'kidlaydi. Konstruktivizm faqat moddiy kuch va manfaatlarga e'tibor qaratish o'rniga, xalqaro munosabatlarni shakllantirishda g'oyalar va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning muhimligini ta'kidlaydi.

Konstruktivistlarning fikriga ko'ra, aktorlarning o'ziga xosligi, me'yorlari va qadriyatlari ijtimoiy jihatdan qurilgan va vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Shuning uchun bu g'oyalardagi o'zgarishlar xatti-harakatlar va siyosatning o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Ushbu yondashuv nizolarni hal qilish muloqot va umumiy normalar va qadriyatlarni yaratish orqali amalga oshirilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo davlatlari bir qancha madaniy va tarixiy rishtalarga ega bo'lib, ular chegara bahslari bo'yicha oldingi muhokamalarda ko'pincha e'tibordan chetda qolib kelmoqda. Konstruktivizm asosida yondashadigan bo'lsak, ushbu umumiy madaniy va tarixiy aloqalarni ta'kidlash, idrok etish orqali davlatlar o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishiga olib kelishi mumkin, bu esa chegara muammolarini hamkorlikda hal qilish uchun yo'l ochadi.

Xalqaro munosabatlarda konstruktivizm nazariyasi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan ko'plab olimlar bor ulardan eng mashhurlaridan biri Aleksandr Vendt xalqaro munosabatlardagi konstruktivizmning yetakchi olimlaridandir. U xalqaro xulq-atvorni shakllantirishda me'yorlar va g'oyalarning roli to'g'risida keng tadqiqotlar olib bordi va xalqaro munosabatlar umumiy me'yorlar va qadriyatlarni ishlab chiqish orqali o'zgartirilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy qurilish ekanligini ta'kidladi.

Aleksandr Vendtning "Xalqaro siyosatning ijtimoiy nazariyasi" xalqaro munosabatlar sohasida klassikaga aylanib, davlatlar xulq-atvori faqat xalqaro tizim tuzilishi bilan belgilanadi, degan an'anaviy qarashga qarshi kuchli dalil keltirdi. Vendtning asosiy argumenti shundan iboratki, davlatlar tashqi tazyiqlarga oddiygina javob bermaydi, balki ularning xatti-harakati ular boshqa davlatlarga xos bo'lgan intersub'yektiv ma'nolar bilan shakllanadi. Boshqacha qilib aytganda, davlatlar bir-biriga do'st yoki dushman sifatida qarashlari mumkin va bu idrok ularning harakatlariga ta'sir qiladi. Bu davlatlar doimo raqobat yoki ziddiyat holatida bo'ladi, degan an'anaviy realizmdan chekinishdir[1].

Yana bir biz o'rganishimiz kerak bo'lgan olimlardan biri Tomas Shellingdir. Tomas Shellingning xalqaro munosabatlardagi davlatlar o'rtasidagi nizolarni hal qilish haqidagi g'oyalari aks etgan "Mojarolar strategiyasi" ("The Strategy of Conflict") dolzarb va hozirda qo'llanilmoqda. Tomas Shellingning fikricha, xalqaro munosabatlarda harbiy kuch ishlatish bilan bir qatorda diplomatiya va muzokaralar muhim o'rin tutadi. U davlatlar o'rtasidagi nizolarni hal qilishga qaratilgan bir nechta tushuncha va strategiyalarni ishlab chiqadi. Uning asosiy g'oyalardan biri shundaki, nizolarni imtiyozlar va murosalar orqali hal qilish mumkin edi. Shellingning fikriga ko'ra, tomonlar har biri xohlagan narsasiga erisha olmasligini va ikkala tomon ham uzoq muddatli maqsadlarga erishish uchun ba'zi imtiyozlar berishga tayyor bo'lishi kerakligini tushunishlari kerak. Shelling, shuningdek, raqibning pozitsiyasini va uning sabablarini tushunish muhim deb hisobladi. U tomonlar birgalikda foyda olishlari mumkin bo'lgan "nolga teng bo'lmagan o'yin" taktikasidan foydalanishni taklif qildi, bunda tomonlar ikkalasiga ham mos keladigan foydali yechimni topishga harakat qilishadi. Shellingning yana bir muhim g'oyasi shundaki, xalqaro muzokaralarda "obro'" tushunchasidan foydalanish kerak. Uning fikriga ko'ra, agar biror bir davlat xohlagan narsasiga erisha ololmasa ham, kelajakdagi muzokaralarda ittifoqchilari va raqiblarining ishonchini saqlab qolish uchun o'z obro'sini saqlab qolish muhimdir[2].

Bundan tashqari Markaziy Osiyo chegara muammolarini o'rganishda E. L. Dmitrieva tomonidan yozilgan "Postsovet Markaziy Osiyo: etno-hududiy nizolar va chegara mojarolari" [Постсоветская Центральная Азия: этнотерриториальные споры и пограничные конфликты] maqolasida Sovet Ittifoqi qulaganidan keyin Markaziy Osiyo mintaqasidagi etno-hududiy nizolar va chegara mojarolari muammolarini taxlil qiladi E. L. Dmitrieva chegara mojarolarining paydo bo'lishida etnik kelishmovchiliklar va hududiy nizolarning rolini aytib o'tadi. Uning ta'kidlashicha, Markaziy Osiyodagi ko'plab etnik guruhlar o'zlarining an'anaviy hududlariga ega va mojarolar ko'pincha ularni boshqarish uchun kurash bilan bog'liq.

Bundan tashqari, u Markaziy Osiyo mintaqasidagi zamonaviy etnoterritorial nizolar va chegara mojarolarini, shu jumladan Qirg'iziston va Tojikiston, O'zbekiston va Tojikiston, shuningdek Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasidagi ziddiyatlarni tahlil qiladi. U ushbu mojarolarning sabablarini o'rganadi va xalqaro hamjamiyat va Markaziy Osiyo davlatlarining ushbu muammolarni hal qilishga urinishlarini ko'rib chiqadi. Markaziy Osiyoda chegara muammolarni o'rganishd quydagi olimlar Farxod Tolipov, Sayfiddin Jo'rayev, Xayrulla Umarov, Madlen Rivs, M. A. Achykgez, Kazantsev A. A. Bolshakov A.G. kitoblari va ilmiy ishlarini taxlil qilindi.

Markaziy Osiyo mintaqasini umummiy holatiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, Markaziy Osiyo Yevroosiyo qit'asining markazida joylashgan ulkan mintaqadir. U beshta davlatni, jumladan Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekistonni o'z ichiga oladi, ularning umumiy aholisi 70 milliondan oshadi. Tarixan mintaqada turli sivilizatsiyalar, madaniyatlar va dinlarning chorrahasi bo'lib kelgan, buning natijasida an'ana va urf-odatlar o'ziga xos uyg'unlashgan.

Mintaqaning boy tarixi va madaniy xilma-xilligiga qaramay, Markaziy Osiyo 1991-yilda Sovet Ittifoqi parchalanganidan beri turli chegara muammolari bilan to'lib toshgan. Bu muammolar hududiy nizolardan tortib resurslar raqobati, etnik ziddiyatlarni qamrab oladi. Markaziy Osiyodagi eng munozarali chegara muammolari orasida Farg'ona vodiysi, Kaspiy dengizining huquqiy maqomi, Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi suv taqsimoti muammolari, odamlar va tovarlarning transchegaraviy o'tishi kiradi.

Markaziy Osiyodagi hozirgi chegaralar sovet davridan qolgan. Bu davrda mahalliy etnik va madaniy guruhlar hisobga olinmagan holda chegaralar yaratilib, turli hududiy nizolar kelib chiqqan. Masalan, O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikistonga tegishli bo'lgan Farg'ona vodiysi bir-biriga zid bo'lgan hududiy da'volar tufayli keskinlik manbai bo'lib kelgan.

1924-yilda Markaziy Osiyoda chegaralarni delimitatsiya qilish yangi tuzilgan Sovet Ittifoqi va uning qo'shnilari, jumladan, Xitoy, Afg'oniston va Eron o'rtasida imzolangan qator shartnomalarga asoslandi. Shartnomalar ushbu davlatlar bilan Turkmaniston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Qozog'iston va Tojikiston Sovet respublikalari o'rtasidagi chegaralarni belgilashga qaratilgan edi.

Ushbu qiyinchiliklarga qaramay, 1924-yilgi delimitatsiya Markaziy Osiyodagi zamonaviy chegaralar uchun asos bo'lib xizmat qildi va bugungi kunda mintaqada davom etayotgan ko'plab nizolar aynan shu davrga to'g'ri keladi.

Markaziy Osiyoda chegara nizolariga sabab bo'layotgan asosiy omillardan biri Sovet davridan qolgan chegaralardir. Sovet Ittifoqi davrida avvaldan mavjud etnik, til va madaniy chegaralarni hisobga olmagan holda mintaqani turli respublikalarga bo'lish uchun sun'iy ravishda chegaralar yaratilgan. Bu an'anaviy jamoalarning bo'linishi va etnik-madaniy jihatdan xilma-xil bo'lgan hududlarning paydo bo'lishiga olib keldi [3].

1991-yilda Sovet Ittifoqi parchalanganidan so'ng Markaziy Osiyoda chegara nizolari masalasi ayniqsa dolzarb bo'lib qoldi. Mustaqillikka erishgan yangi davlatlar chegaralari noaniq va bahsli bo'lib qoldi, bu ko'pincha nizolar va keskinliklarga olib keldi.

Umuman olganda, Markaziy Osiyodagi chegara nizolarining tarixiy va madaniy ildizlari murakkab va ko'p qirrali bo'lib, unda Sovet davridagi chegaralar merosidan tortib, tarixiy-madaniy bo'linishlar va millatchilikgacha bo'lgan omillar mavjud. Bu ildizlarni tushunish mintaqadagi chegara nizolariga samarali yechim topish uchun zarur.

1924-yil bo'linishida bir davlatga tegishli bo'lgan, lekin boshqa davlat hududi bilan o'ralgan hududlar bo'lgan bir qancha anklav hududlar tashkil etildi.

Bular:

- So'x anklavi: O'zbekistonning Qirg'iziston hududida joylashgan.
- Vorux anklavi: Qirg'iziston hududida joylashgan Tojikistonning bir qismi.
- Barak eksklavi: Qirg'izistonning bir qismi, O'zbekiston hududida joylashgan.
- Chong-Kara eksklavi: O'zbekiston hududida joylashgan Tojikistonning bir qismi.
- O'zbek eksklavi: Turkmanistonning bir qismi, O'zbekiston hududida joylashgan.
- rShohimardon eksklavi: Qirg'iziston hududida joylashgan, lekin rasman O'zbekiston tarkibiga kiradi.

Ushbu bahslarning tarixiy va madaniy ildizlarini tushunish konstruktiv yechimlarni ishlab chiqish uchun juda muhimdir. Mintaqadagi jamoalar o'rtasidagi tarixiy va madaniy aloqalarni tan olish va hurmat qilish orqali siyosatchilar barcha manfaatdor tomonlarning ehtiyojlari va

SIYOSAT

manfaatlarini hisobga olgan holda yechimlarni topishga harakat qilishlari mumkin. Bu mintaqada iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga yordam beradigan chegaralarni qayta chizish yoki transchegaraviy hamkorlik va integratsiya mexanizmlarini ishlab chiqishni o'z ichiga olishi mumkin.

Qolaversa, bu bahslarning madaniy-tarixiy ildizlari ko'pincha milliy o'zlikni anglash muammosi bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlash zarur. Markaziy Osiyoda millatchilik tushunchasi nisbatan yangi bo'lib, u turli tarixiy va siyosiy omillar ta'sirida shakllangan. Sovet Ittifoqining milliy o'ziga xoslikni etnik belgilarga ko'ra targ'ib qilish siyosati mintaqada milliy o'ziga xosliklarning barpo etilishiga xizmat qildi, bu esa hududiy da'volar va kelishmovchiliklarning paydo bo'lishiga olib keldi.

O'zlik va millatchilik siyosiy xulq-atvorni shakllantirishda va chegara nizolari bilan bog'liq qarorlar qabul qilishda muhim rol o'ynashi mumkin. Chegaradagi kelishmovchiliklar ko'pincha ikki yoki undan ortiq millat yoki jamoalar o'rtasida ma'lum bir geografik mintaqaga bo'yicha ziddiyat yuzaga keladi. Bunday hollarda, ishtirok etayotgan jamoalarning o'ziga xosligi va millatchiligi ularning harakatlari va reaksiyalariga chuqur ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'zlik va millatchilik ko'pincha o'zaro bog'liq bo'lgan murakkab va ko'p qirrali tushunchalardir. Identifikatsiya deganda shaxs yoki guruhning o'zini anglashi tushuniladi, u ko'pincha turli omillar, jumladan, madaniy, tarixiy va ijtimoiy jihatlarga asoslanadi. Millatchilik esa o'z millatiga yoki jamiyatiga nisbatan kuchli g'urur va sadoqat hissini bildiradi.

Chegara bahslari kontekstida o'ziga xoslik va millatchilik hududiylik tuyg'usining kuchayishiga va murosaga kelishni istamaslikka olib kelishi mumkin. Buning sababi shundaki, ayrim shaxslar yoki jamoalar bahsli hududni ko'pincha o'z shaxsiyati va o'z millati tarixi, madaniyati va merosining ajralmas qismi sifatida ko'radi. Ushbu o'ziga xoslikni himoya qilish istagi muzokaralar olib borish yoki yon berishni istamaslikka olib kelishi mumkin, chunki har qanday hududni yo'qotish ularning o'ziga xosligi va milliy g'ururiga hujum sifatida ko'riladi[4].

Demak, Markaziy Osiyoda chegara nizolarini hal etish milliy o'ziga xoslik va hududiy da'volar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tushunishni talab qiladi. Konstruktivistik nazariya o'ziga hoslik qanday tuzilganligi va siyosiy xatti-harakatlar va qarorlar qabul qilishni qanday shakllantirishini tahlil qilish uchun foydali asos bo'lishi mumkin. Chegara bo'yicha kelishmovchiliklarni shakllantirishda o'ziga xoslikning rolini tushunib, siyosatchilar o'zaro tan olish va hurmatga asoslangan yechimlarni ishlab chiqish ustida ishlashlari mumkin.

Bundan tashqari, o'ziga xoslik va millatchilikning siyosiy xulq-atvorni shakllantirish va chegara nizolari bilan bog'liq qarorlar qabul qilishdagi rolini ijtimoiy konstruktivizm ob'ekti orqali tushunish mumkin. Ushbu nazariyaga ko'ra, o'ziga xosliklar qat'iy yoki oldindan belgilanmagan, aksincha, boshqalar bilan o'zaro ta'sir qilish orqali ijtimoiy jihatdan qurilgan. Chegara bahslari kontekstida bu o'ziga xoslik va millatchilik tabiiy yoki muhim emas, balki tarixiy, madaniy va siyosiy omillar orqali qurilganligini anglatadi.

Shu sababli, o'ziga xoslik va millatchilikni shakllantirish usullarini chuqurroq tushunish, chegara nizolari bilan bog'liq siyosiy xatti-harakatlar va qarorlar qabul qilishga qanday ta'sir qilishi mumkinligi haqida tushuncha beradi. Masalan, turli milliy va etnik guruhlar o'rtasida transchegaraviy madaniy almashinuv va muloqotni rag'batlantirish orqali milliy yoki etnik chegaralardan tashqarida bo'lgan umumiy o'ziga xoslik va mansublik hissini rivojlantirish mumkin.

Xuddi shunday, bir nechta millatlar yoki etnik guruhlarga foyda keltiradigan iqtisodiy imkoniyatlarni yaratish orqali tarixiy shikoyatlar va mojarolarni bartaraf etishga yordam beradigan umumiy manfaatlar tuyg'usini yaratish mumkin. Shu tariqa, chegara nizolariga konstruktiv yondashish turli guruhlar o'rtasida hamkorlik va tushunishni kuchaytirish maqsadida o'ziga xoslik va millatchilikni shakllantirish usulini o'zgartirishga e'tibor qaratishi mumkin.

Bu bahslarning tarixiy va madaniy ildizlaridan tashqari, iqtisodiy manfaatlar ham muhim rol o'ynaydi. Markaziy Osiyo tabiiy resurslarga, jumladan, neft, gaz va foydali qazilmalarga boy va bu resurslar keskinlik va mojarolar manbai bo'lib kelgan. Masalan, Qirg'iziston va O'zbekiston o'rtasidagi Qambarota-1 GESi bo'yicha kelishmovchilik iqtisodiy manfaatlardan kelib chiqqan.

Mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish va chegaradagi kelishmovchiliklarni hal qilish uchun mojarolarni keltirib chiqaradigan asosiy iqtisodiy muammolarni hal qilish zarur. Bu resurslarni adolatli taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqish yoki transchegaraviy savdo va investitsiyalarni rag'batlantirishni o'z ichiga olishi mumkin.

Markaziy Osiyoda chegara nizolarining murakkablashuviga sabab bo'layotgan yana bir omil tashqi ishtirokchilarning faoliyatidir. Mintaqaning Xitoy, Rossiya va Yaqin Sharq o'rtasida joylashganligi sababli strategik ahamiyatga ega bo'lib, mintaqaviy va global kuchlar uchun kurash maydoniga aylangan. Rossiya, Xitoy va Qo'shma Shtatlar kabi tashqi ishtirokchilarning mintaqada o'z manfaatlari bor, bu esa mavjud keskinlik va mojarolarni yanada kuchaytiradi[5].

Shuning uchun mintaqaviy hamkorlik va xalqaro tashkilotlarning ishtiroki Markaziy Osiyodagi chegara nizolarini hal qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YXHT) va Shanxay Hamkorlik Tashkiloti (ShHT) Kollektiv Xavfsizlik Shartnomasi Tashkiloti kabi tashkilotlar muzokaralarni osonlashtirish va ishtirokchilar o'rtasida muloqotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Markaziy Osiyoda chegara nizolarini hal etishda e'tiborga olinadigan yana bir jihat fuqarolik jamiyatining rolidir. Fuqarolik jamiyati tashkilotlari muloqotni rivojlantirish, muzokaralarga ko'maklashish va mintaqadagi jamoalar o'rtasida ishonchni mustahkamlashda muhim rol o'ynashi mumkin. Bu tashkilotlar mintaqaviy barqarorlik va xavfsizlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynashi mumkin, bu esa chegaradagi kelishmovchiliklarni hal qilish uchun zarurdir. ShHT, xususan, mintaqadagi iqtisodiy hamkorlik, terrorizmga qarshi kurash va nizolarni hal etishda faol ishtirok etmoqda. Tashkilot, shuningdek, Tojikiston-Qirg'iziston chegarasidagi mojaro kabi chegaradagi kelishmovchiliklarga aloqador tomonlar o'rtasidagi muzokaralarga ko'maklashishda ham ishtirok etgan.

Chegaraviy nizolar tuzilishini o'zgartirish va manfaatdor tomonlarning kengroq doirasini jalb qilish ko'proq hamkorlikka asoslangan yechimlarga olib kelishi mumkin bo'lgan bir nechta hayotiy misollar orqali ko'rishimiz mumkin.

Hindiston-Bangladesh anklavlari: 70 yildan ortiq vaqt davomida Hindiston va Bangladeshdagi anklavlar aholisi qonuniy noaniq holatda yashab, ularning farovonligi uchun hech bir davlat javobgarlikni o'z zimmasiga olmagan. 2015-yilda ikki davlat 162 ta anklavni almashish va ularning chegaralarini soddalashtirish, uzoq vaqtdan beri davom etayotgan hududiy kelishmovchilikni hal etish bo'yicha tarixiy kelishuv imzolagan edi. Kelishuvga masalani hududiy nizo emas, balki gumanitar muammo sifatida qayta ko'rib chiqish orqali erishildi va muzokaralar jarayonida mahalliy aholi va fuqarolik jamiyati guruhlar ishtirok etdi[6].

Efiopiya-Eritreya chegara mojarosi: 1998-yildagi chegara urushidan so'ng, Efiopiya va Eritreya o'n yildan ortiq qurolli qarama-qarshilik holatida qolishdi, ikkala tomon ham muzokara qilishdan bosh tortdi. 2018-yilda yangi Efiopiya hukumati 2000-yilda imzolangan chegarani demarkatsiya qilish to'g'risidagi bitimni to'liq amalga oshirishni taklif qilib, muhim uverturani amalga oshirdi. Bu ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning tez erishiga olib keldi va tarixiy tinchlik bitimi bilan yakunlandi. Yondashuvdagi o'zgarishlar Efiopiya rahbariyatining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lib, u mojaroni iqtisodiy o'sish va mintaqaviy barqarorlikka to'siq sifatida qayta ko'rsatishga intildi va muzokaralar jarayonida mintaqaviy manfaatdor tomonlarning ishtirokini jalb qildi[7].

Norvegiya-Rossiya dengiz chegarasi bo'yicha mojaro: Norvegiya va Rossiya Barents dengizidagi dengiz chegarasi bo'yicha uzoq vaqtdan beri davom etayotgan kelishmovchilikka tushib qolgan. 2010-yilda ikki davlat o'rtasida kelishmovchilikni hal qiluvchi shartnoma imzolangan va baliqchilikni birgalikda boshqarish rejimi o'rnatilgan. Bu masalani hududiy nizo emas, balki birgalikda boshqarish muammosi sifatida qayta ko'rib chiqish yo'li bilan kelishuvga erishildi va muzokaralar jarayonida ikki davlat olimlari va baliqchilik mutaxassisleri ishtirok etdi[8].

Ushbu misollarning barchasida nizing asosini o'zgartirish va manfaatdor tomonlarning kengroq doirasini jalb qilish barcha ishtirokchilar uchun foydali bo'lgan ko'proq hamkorlikka asoslangan echimlarga olib keldi. Muammoni insonparvarlik tashvishi, iqtisodiy imkoniyat yoki birgalikda boshqarish muammosi sifatida qayta ko'rib chiqish orqali o'zaro manfaatli va nizing asosiy ildizlarini ko'rib chiqadigan echimlarni topish mumkin bo'ldi.

Shuni tan olish kerakki, chegaradagi kelishmovchiliklarga hamkorlikda yechim topish uzoq muddatli jarayon bo'lib, barcha ishtirokchilarning doimiy ishtiroki va majburiyatlarini talab qiladi. Bu doimiy muloqot va hamkorlik mexanizmlarini ishlab chiqish, shuningdek, turli guruhlar o'rtasida ishonch va munosabatlarni o'rnatishni o'z ichiga olishi kerak bo'ladi.

O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston Respublikalari o'rtasida 1994-yil aprel oyida yagona iqtisodiy hududni barpo etish to'g'risidagi shartnomaning imzolanishi mintaqada o'zaro hamkorlik va integratsion jarayonlarni rivojlantirish borasida dastlabki muhim hujjat edi. Bu shartnomani imzolashdan asosiy maqsad chegara muammolarini yengillashtirish, tovarlar,

SIYOSAT

xizmatlar, kapital va ishchi kuchining mintaqa bo'ylab erkin harakatini ta'minlashga qaratilgan edi. 2001-yil 28-dekabrda Toshkentda bo'lib o'tgan uchrashuvda Markaziy Osiyo iqtisodiy hamdo'stligini "Markaziy Osiyo hamkorligi tashkiloti"ga aylantirish to'g'risida qaror qabul qildilar. Almati shahrida 2002-yil 28-fevralda bo'lib o'tgan uchrashuvda Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va O'zbekiston rahbarlari "Markaziy Osiyo hamkorligi tashkiloti"ni tashkil qilish to'g'risidagi shartnomani imzoladilar. Shunday qilib MOHT keng ko'lamdagi masalalarni ko'rib chiqish imkoniyatiga ega bo'lgan mintaqaviy integratsion tashkilotga aylandi[9]. Biroq 2005-yil 6-7-oktabr kunlari Sankt-Peterburg shahrida bo'lib o'tgan yig'ilishda MOHning Yevroosiyoda integratsiyalashuv jarayonidagi burilish nuqtasi bo'ldi. Shu tariqa tashkilot faoliyati tugatildi. Bu esa keyingi 10 yil ichida Markaziy Osiyo chegara muammosini hal qilish jarayonida deyarli hech qanday o'zgarish olib kelmadi. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida turli ziddiyatlar kuchayib bordi bu narsa mintaqadagi iqtisodiy va siyosiy hamkorlikni zaiflashtirdi. Bu jarayon Shavkat Mirziyoyev hokimiyatga kelgunga qadar davom etdi. Shavkat Mirziyoyev hali Prezident etib saylanmasdan oldin, ya'ni 2016-yil 8-sentabrda Oliy Majlis palatalarini qo'shma yig'ilishida O'zbekiston Respublikasi Prezidentini vaqtincha bajaruvchi lavozimga kirishar ekan, Markaziy Osiyo haqida quyidagicha fikr bildirgan edi: "Mamlakatimizning milliy manfaatlarini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan Markaziy Osiyo mintaqasi O'zbekiston tashqi siyosiy faoliyatining asosiy ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Biz o'zimizning yaqin qo'shnilarimiz Turkmaniston, Qozog'iston, Tojikiston va Qirg'iziston bilan ochiq, do'stona va pragmatik siyosat olib borishga sodiq qolamiz"[10]

Shavkat Mirziyoyevning tashqi siyosatdagi tashabbuslari, ayniqsa, O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida qayd etishi natijasida Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligida yangi bosqich boshlandi. Shu o'rinda bir biriga turtki bo'lgan yirik anjumanlarning o'tkazilganligi yanada dolzarb ahamiyatga ega. Masalan, mamlakatimiz tashabbus bilan 2017-yil 11-avgust kuni Toshkentda bo'lib o'tgan "Markaziy Osiyo — O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishi" mavzusidagi xalqaro konferensiya 2017-yilning 10-11-noyabr kunlari Samarqand shahrida "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusidagi xalqaro konferensiya o'tkazilishiga bu esa, o'z navbatida, 2018-yilning 15-mart kuni Ostona Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining birinchi maslahat uchrashuvining tashkillanishiga sabab bo'ldi. Keyingi bosqichda bunday uchrashuvlarning har yili o'tkazilib turilishi hamda mintaqadagi muammolarni hal etish orqali ishonchli mintaqaviy hamkorlikning mustahkamlanib borishiga sabab bo'lmoqda.

Ma'lumki, mintaqa markazida joylashgan O'zbekiston Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlari bilan umumiy chegaraga ega. Uning uzunligi 7000 kilometrdan ziyod, jumladan, Qozog'iston bilan – 2356,31, Qirg'iziston bilan – 1476,12, Tojikiston bilan – 1296,9, Turkmaniston bilan – 1831,49, Afg'oniston bilan – 143 kilometrni tashkil etadi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 5 sentyabrdagi Qirg'iziston Respublikasiga, 2018-yil 9-martdagi Tojikiston Respublikasiga davlat tashriflari davomida o'zbek-qirg'iz davlat chegarasi haqidagi shartnomaning kelishilgan qismi va O'zbekiston – Tojikiston davlat chegarasining ayrim uchastkalari haqidagi shartnoma imzolanishi chegarani delimitatsiya va demarkatsiya qilish, chegaraoldi muammolarini hal etishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Pirovardida, O'zbekiston Prezidentining ochiq va pragmatik siyosati tufayli O'zbekiston,

Qozog'iston bilan davlat chegarasini delimitatsiya qilish nihoyasiga yetib, ayni paytda bu haqidagi shartnoma uchun zarur hujjatlarni tayyorlash bo'yicha muzokaralar o'tkazilmoqda.

Turkmaniston bilan Davlat chegarasi haqidagi shartnoma 2000-yil sentyabr oyida Ashxobodda imzolaniib, unda 10 ta uchastka bo'yicha ishlarni davom ettirishga kelishilgan edi. 2017-yil mart oyida mamlakatimiz Prezidentining Turkmanistonga davlat tashrifi chog'ida Ashxobodda erishilgan yuksak darajadagi kelishuvga muvofiq, uzoq yillik tanaffusdan so'ng chegara masalalari bo'yicha ishchi guruhlar muzokaralari tiklandi.

2018-yil fevral oyida Afg'oniston rasmiylari bilan bo'lgan uchrashuvda Amudaryo sohillari bo'ylab chegara chizig'ini mustahkamlash masalasi ko'rib chiqildi[11].

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari natijasida chegaraning bahsli hududlari to'g'risida shartnoma imzolanganligi chegara muammosini hal qilinishi sifatida keng jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. Bunga misol qilib biz quyidagi fikrlarni ham keltirishimiz mumkin.

«O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasidagi barcha davlatlar bilan chegaradosh bo'lgan yagona davlatdir. Bugungi kunda O'zbekiston barcha qo'shnilari bilan chegara masalasini uzil-kesil hal qildi. Bu esa O'zbekiston uchun Markaziy Osiyoda mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish yo'lida yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda»,—deydi tojikistonlik siyosatshunos Sherali Rizoyon[12].

Hozirda mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar rivojlanib borayotgani hech kimga sir emas, ammo Qirg'iziston Respublikasi va Tojikiston Respublikasi o'rtasidagi chegara muammolari ancha ziddiyatli bo'lib qolmoqda Tojikiston Tashqi ishlar vazirligi rasmiy malumotiga ko'ra, so'nggi 12 yil ichida tojik-qirg'iz chegarasida 230 dan ortiq qurolli to'qnashuvlar bo'lgan. Ikki qo'shni davlat o'rtasidagi chegara mojarolarining mohiyati shundaki, chegaralarni belgilovchi rasmiy hujjatlarga ko'ra, bugungi kunda, Tojikiston va Qirg'iziston o'rtasidagi chegara uzunligi 972 kilometr bo'lib, shundan 682 kilometri joriy yilning yanvar oyi oxirigacha aniqlangan. Qolgan 290 kilometrda ish olib borilmoqda. 2022-yilning 23-sentabr kuni BMT Bosh Assambleyasida Tojikiston Tashqi ishlar vaziri Sirojiddin Muhriddin chegaralarni belgilovchi rasmiy hujjatlarga ko'ra, bugungi kunda Tojikiston qonuniy hududining 211 ming gektar yer uchastkalari Qirg'iziston davlati ixtiyorida ekanligini iddao qilgan edi.

Bugungi kunda bu yerlar bahsli hududlar qatorida bo'lib, Tojikistonning Bobojon G'afurov tumani hududida (asosan, Xistevarz mahallasi hududida) 84 ming gektar, Tog'li Mastchoh tumanida (Andarak o'rmon mintaqasi) 66 ming gektar, Isfara hududi (Surx, Lakkon, Chilgazi, Shahrak, Chorkuh va Vorux jamoalarida) 61 ming gektarga to'g'ri keladi. Shuningdek, So'g'd viloyatining Jabbor Rasulov va Spitamen tumanlarida ham shunday yerlar mavjud. Bu hududlarda chegara to'liq harbiylar nazorati ostida bo'lib, so'nggi yillarda Isfara va Bobojon G'afurov mintaqalarining chegara qishloqlarida harbiy to'qnashuvlar kuzatilgan; yuzlab odamlar, harbiylar va mahalliy aholi vakillari halok bo'lgan[13]. Bu hududlarda hozirda millatchilik kuchayib bormoqda, bu esa muammoni yana ham kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Boshqa tomondan, o'ziga xoslik va millatchilik chegaradagi kelishmovchiliklarni hal qilishga ham hissa qo'shishi mumkin. Buning sababi shundaki, alohida shaxslar yoki jamoalar, agar ular o'zlarining o'ziga xosligi va milliy g'ururlari hurmat qilinib, himoya qilinayotganini his qilsalar, muzokaralar va murosaga ko'proq tayyor bo'lishlari mumkin. Bundan tashqari, umumiy o'zlik va milliy g'urur tuyg'usi umumiylik va hamkorlik tuyg'usini yaratishi mumkin, bu tafovutlarni bartaraf etish va o'zaro maqbul yechim topishga yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyodagi chegara nizolarining tarixiy va madaniy ildizlarini tahlil qilish mintaqadagi muammolarning murakkabligini tushunish uchun juda muhimdir. Markaziy Osiyo chegaralari bilan bog'liq nizolar murakkab va ko'p qirrali masalalar bo'lib, ularni hal qilish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Muammoni qayta ko'rib chiqish, manfaatdor tomonlarning keng doirasini jalb qilish va o'zlik va millatchilik rolini ko'rib chiqish orqali mintaqada o'zaro manfaatlar, hamkorlik va uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlovchi yechimlarni topish mumkin bo'ladi. Bu transchegaraviy infratuzilmani birgalikda rivojlantirish yoki savdo kelishuvlari kabi resurslarni yoki iqtisodiy foydalarni almashish yo'llarini topishni o'z ichiga olishi mumkin. Umumiy til va umumiy manfaatlarni topish orqali bir tomon yutib, ikkinchisi mag'lub bo'lishdan ko'ra, o'zaro manfaatli yechimlarni topish osonroq bo'ladi. Ushbu yondashuv tafakkurni raqobatdan hamkorlikka o'tkazishni talab qiladi va bir nechta manfaatdor tomonlarni, jumladan hukumatlar, fuqarolik jamiyati tashkilotlari va mintaqaviy tashkilotlarni jalb qilishni talab qiladi. Markaziy Osiyoda chegara muammolarini hal qilish murakkab va mashaqqatli vazifa, ammo mintaqaviy barqarorlik va taraqqiyotni rag'batlantirish uchun bu muammoni yechish zarurdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Wendt, Alexander. "Social Theory of International Politics", Cambridge University Press 1999
2. Schelling, Thomas. The Strategy of Conflict, 1980.
3. Дмитриева Е.Л. Постсоветская центральная Азия: этнотерриториальные споры и пограничные конфликты. 2018
4. На историческом рубеже. Сборник о национально-государственном размежевании Средней Азии. Нашр: Тошкент - 1924.
5. Cornell, Stephen, and Douglas Hartmann. Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World, 2007.
6. Rumer, E. B. "Central Asia in the Era of the New Great Game." Foreign Affairs, vol. 95, 2016, pp. 32-41.

SIYOSAT

7. "India, Bangladesh Exchange 162 Enclaves, Solve Border Dispute" published by Voice of America News on July 31, 2015.
8. "How Ethiopia and Eritrea made peace after 20 years of border conflict" published by the World Economic Forum in 2019.
9. Geir Hønneland and Oystein Jensen, "The Norway-Russia Maritime Delimitation Agreement: A Breakthrough in the Barents Sea", published in Ocean Development & International Law in 2011.
10. Xalilov, Bahodir and Jo'rayev, Sayfiddin. "Markaziy Osiyo hamkorligi tashkiloti." URL manzil: https://uz.wikipedia.org/wiki/Markaziy_Osiyo_hamkorligi_tashkiloti.
11. Shavkat Mirziyoev. "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz." T.1, O'zbekiston, 2018, p. 17.
12. "Davlat Chegaralarini Rasmiylashtirishni Jadallashtirish – O'zbekiston Tashqi Siyosatining Ustuvor Yo'nalishi." 17 August 2018, <https://xs.uz/uz/post/davlat-chegaralarini-rasmijlashtirishni-zhadallashtirish-ozbekiston-tashqi-siyosatining-ustuvor-jonalishi>.
13. "Markaziy Osiyoning So'nggi Chegara Bahsi Qachon Hal Bo'ladi?." 14 February 2023, <https://www.amerikaovozi.com/a/6961497.html>.
14. Абдулло ПАХНАМО Таджикско-кыргызские пограничные конфликты. Кто на самом деле агрессор? Медиа группа «ASIA-Plus» (Душанбе, Таджикистан) 23 ноября, 2022 <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/security/20221123/tadzhiksko-kirgizskie-pogranichnie-konflikti-kto-na-samom-dele-agressor>

TEMURNING HAYOTI VA SHAXSIY FAZILATLARI UILYAM DEVI HAMDA JOZEF UAYT TALQINIDA

WILLIAM DAVY AND JOSEPH WHITE'S INTERPRETATION OF TIMUR'S LIFE AND PERSONAL QUALITIES

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ УИЛЬЯМ ДЭВИ И ДЖОЗЕФ УАЙТА ЖИЗНИ И ЛИЧНЫХ КАЧЕСТВ ТИМУРА

Usmonov Bahriddin Ahmedovich¹, Madalimov Dilmurod Abduvoxobovich²¹Usmonov Bahriddin Ahmedovich

– Tarix fanlari doktori, dotsent

²Madalimov Dilmurod Abduvoxobovich

– Farg'ona davlat universiteti, O'zbekiston tarixi kafedrası magistranti

Annotatsiya

Maqolada ingliz mualliflari U.Devi hamda J.Uayt tomonidan Amir Temurning hayoti va faoliyati, o'zining mustaqil davlatini tuzish yo'lidagi kurashlari va undan maqsad hamda "Temur tuzuklari" ning yaratilishiga oid ma'lumotlar keltirilgan. Ingliz mualliflarining bergan ma'lumotlari Sharq manbalariga solishtirilib qiyoslangan holda o'rganilgan hamda manbalarda berilgan ma'lumotlar tahlil qilingan. Amir Temurning olib borgan yurishlari o'z xalqining ozodligi va osoyishtaligi yo'lidagi maqsad ekanligi borasidagi demokratik fikrlar ingliz mualliflarining ma'lumotlarida qayd etilganligi maqolada yoritilgan. Shuningdek, "Temur tuzuklari" da berilgan ma'lumotlarning originallik darajasiga oid ingliz mualliflarining ma'lumotlari ham o'rin olgan.

Аннотация

Статья содержит сведения о жизни и деятельности Амира Тимура и его борьбе за создание своего независимого государства и создании «Законов Тимура» английскими авторами У.Дэви и Ж.Уайтом. Дана информация проведенного ими сопоставления с восточными источниками, а также проанализированы сведения, приведенные в источниках. В статье отмечено, что походы, проводимые Амиром Тимуром, были направлены на свободу и мир его страны. Также выявлено своеобразие информации, приведенной в «Законах Тимура», данная английскими авторами.

Abstract

The article contains information about the life and work of Amir Temur, his struggle for the creation of his independent state and the creation of "Temur tuzuklari" by the English authors W.Davy and J.White. The information given by him was compared to the Eastern sources, and the information given in the sources was analyzed. It was noted in the article that the campaigns conducted by Amir Temur were aimed at the freedom and peace of his country. Also, the originality of the information of "Temur tuzuklari" given by the English authors is shown.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Ost-Indiya kompaniyasi, Bodlean kutubxonasi, Uilyam Devi, Jozef Uayt, Oksford, Klarendon nashriyoti, Sharafiddin Ali Yazdiy, Mirxond, Peti De La Krua, Ibn Arabshoh, Abu Tolib al-Husayni, Nizomiddin Shomiy, "Zafarnoma", Zahiriddin Muhammad Bobur, "Boburnoma" Muhammad Ashraf Buxoriy.

Ключевые слова: АмирТемур, компания Ост-Индия, библиотека имени Бодлея, Уильям Дэви, Джозеф Уайт, Оксфорд, Издательство Кларендон, Шарафуддин Али Язди, Миркханд, Пети Де Ла Круа, Ибн Арабшах, АбуТалибаль-Хусейни, Низамуддин Шами, «Зафарнама», Захириддин Мухаммад Бабур, «Бабурнаме», Мухаммад Ашраф Бухари.

Key words: Amir Temur, Ost-Indiya company, Bodlean Library, William Davy, Joseph White, Oxford, Klarendon publishing, Sharafuddin Ali Yazdi, Mirkhand, Peti De la Croix, Ibn Arabshah, Abu Talib al-Husseyini, Nizamuddin Shami, "Zafarnama", Zahiriddin Muhammad Babur, "Baburnama", Muhammad Ashraf Bukhari.

KIRISH

Davlatchiligimiz tarixida Amir Temur va temuriylar davrini o'rganish bilan bog'liq tadqiqotlar bugungi kunda nafaqat yurtimiz tarixchilari, balki ko'plab mamlakatlar olimlarining diqqat markazida o'zining yangi, hali tadqiq etilmagan qirralari bilan namoyon bo'lmoqda. Davlatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng bu davrni yoritishga bo'lgan tadqiqotlar va izlanishlar ko'lamini yanada kengayib bordi. Bu borada davlatimiz rahbari va hukumatimiz tomonidan yaratib berilayotgan shart-sharoitlar tadqiqotchilar uchun erkin ijod qilish va tariximizning unutilgan qirralarini yangitdan ochishga imkon yaratmoqda.

XX asr dunyo tarixshunosligida Amir Temur va temuriylar davri tarixini o'rganish masalasi juda katta tadqiqot maydonini shakllantira oldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Shu o'rinda aytib o'tish

TARIX

kerakki, o'rta asrlarda horij tarixchilari, xususan ingliz tarixchilari tomonidan bu davrni yoritishga bo'lgan yondashuv bugungi tadqiqotlar doirasida kam o'rganilgan jihatlardan biridir. Shundan kelib chiqqan holda biz XVIII asr ingliz tadqiqotchilarining Amir Temur va temuriy hukmdorlar haqida qanday ma'lumotlarni jamoatchilikka taqdim eta olganligini o'rganishga qaror qildik.

Ma'lumki, Buyuk Britaniya hukumati XVIII asr o'rtalaridan boshlab Hindistonni bosib olishga kirishgan va XIX asr o'rtalariga kelib bu davlatni o'z mustamlakasiga aylantirgan edi. Inglizlarning bu hududdagi harakatlarini amalga oshiruvchi tashkilot bo'lgan Ost-Indiya (Sharqiy Hindiston) kompaniyasi o'lkadagi barcha boyliklarni, jumladan, kutubxonalardagi yozma manbalar va qo'lyozmalarni ham Britaniyaga olib ketishga muvaffaq bo'lgan. Mana shu to'plangan qo'lyozmalar orasida Bodlean kutubxonasi fondlarida saqlanib kelayotgan Amir Temur va temuriylar tarixiga oid ma'lumotlarning borligi va ulardan ayrimlarini ingliz tadqiqotchilari tomonidan nashr etilganligi dunyo tadqiqotchilarining temuriylar tarixiga katta qiziqish bilan qaraganligini namoyon etadi. Quyida Bodlean kutubxonasidan olingan qo'lyozmalarni ingliz tiliga o'girib, shu asosda maqola tayyorlagan XVIII asr mualliflari U.Deyvi hamda J.Uayt tadqiqotlarini e'tiboringizga havola etamiz [1:5].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

U.Deyvi hamda J.Uilayt tarjimai asosida tayyorlangan ushbu kitob doktor Uilyam Hanter buyurtmasi asosida yaratilgan. Bu haqda kitobning kirish qismida mualliflar qisqacha izoh berib o'tgan [1:9]. Shu o'rinda asar mualliflari haqida qisqacha to'xtalib o'tish lozim. Uilyam Deyvi 1743-1826 yillarda yashab o'tgan ingliz ruhoniysi. Bizdagi to'plangan ma'lumotlarga ko'ra, uzoq yillar ilohiyot, xristian dini ta'limoti bilan shug'ullangan, shuningdek, ilohiyot ilmini o'rganish jarayonida Sharq qo'lyozmalari va manbalari bilan ham tanishgan. Bu esa unga temuriylar tarixi bo'yicha tadqiqot olib borish imkonini bergan [6:2].

Mualliflardan yana biri Jozef Uilayt 1745-1814 yillarda yashab o'tgan ingliz tadqiqotchisi. U yoshligida islom tarixi bilan qiziqqan, shuningdek, arab tilini qunt bilan o'rgangan va o'z davrining yetuk arabshunoslaridan biriga aylangan. Uning arabshunoslikka oid bo'lgan tadqiqotlarida islom falsafasini o'rganish asosiy o'rinni egallagan. Muallifning arabshunoslik tadqiqotlari uni temuriylar davri tarixi bilan ham tanishtirgan [6:1 b].

1783-yilda Oksforddagi Klarendon nashriyotida chop etilgan ushbu kitobda Amir Temurning shaxsiy fazilatlarini, markazlashgan davlat tuzish borasida olib borgan harbiy yurishlari, uning hayoti va faoliyatiga oid Sharq mualliflarining yozgan asarlari hamda Hindistonda hukmronlik qilgan Amir Temurning avlodlari haqida qimmatli ma'lumotlar o'rin olgan. Ushbu ma'lumotlarni Sharq mualliflarining asarlariga qiyosan o'rganish asosida, ingliz mualliflarining Amir Temur va temuriylar tarixini o'rganishga qay darajada qiziqqanligini ko'rib chiqish mumkin bo'ladi.

“TEMURning mashhur nomi, - deb yozadi mualliflar, - Yevropaga ilk bor an'analar bo'yicha ma'lum bo'lgan: uning qahramonlik harakatlari haligacha Ali Yazdiy yozgan tarixni ko'rmagan, D'Herbelot va Volterniing hikoyalarini o'rganmagan ko'pchilik tomonidan olqishlanadi” [6:3]. Kitobdagi ma'lumotlar ushbu jumlar bilan boshlanib, Amir Temurning shaxsiy fazilatlarini, harbiy yurishlarining maqsadi, u o'z maqsadlarini amalga oshirishda kimlardan foydalanganligiga oid ma'lumotlar bilan to'ldirib boriladi. Asarni o'rganish jarayonida muallif Sharq qo'lyozmalaridan ancha xabardor bo'lganligiga guvoh bo'lish mumkin. Quyidagi fikrlar buni asoslashga imkon beradi: *“Bu buyuk fathning hayoti o'g'li yoki nabirasi amriga bo'ysunib asli fors bo'lgan Ali Yazdiy tomonidan yozilgan. Petis de la Croix tomonidan frantsuz tiliga va bu tarjimadan ingliz tiliga o'girigan bu asar undagi gulli iboralar bilan emas, balki to'plangan asl materiallar uchun ham qadrlidir. Temur vafotidan keyin o'ttiz oltinchi yili uning hayoti suriyalik Ahmad Ibn Arabshoh tomonidan arab tilida yozilgan. Bu muallif ham xuddi avvalgidek jonli va ta'riflovchi qalamga ega edi: Nafislikda nimani yutsa, haqiqat va ochiqlikda shuni yutqazadi; chunki uning ijodining har bir sahifasida tarixchini uyaltiradigan o'sha milliy xurofotlar, g'alaba qozongan dushmanga nisbatan nafrat sezilishi mumkin edi”* [1:14]. Bu jumalarga qiyosan Ibn Arabshoh o'z asarida Amir Temur haqida qanday fikr bildirganligiga e'tibor qaratsak. *“Shon shuhratning uzoqligi unga yetishishdan seni noumid qilmasin, chunki u(shon-shuhrat) ning peshma-peshligiyu mashqi bor. Sen ulug'vorligini ko'rib turgan kanap quvurma-quvur ko'tarilib o'sib boraveradi”* [3:69]

Demak, bundan ko'rinadiki, asar qo'lyozma holatidan frantsuz tiliga, so'ng ingliz tiliga tarjima qilingan. Lekin, kitobdagi barcha ma'lumotlar to'liq frantsuz tilidan ingliz tiliga o'g'irilgani

haqidagi ma'lumot yetarlicha asosga ega emas. Chunki, yuqorida aytib o'tilgan muallif J.Uilayt arabshunos sifatida qo'lyozmalarga mustaqil yondashganligiga ham ishonch hosil qilishimiz mumkin. Asardagi ma'lumotlarni o'rganish jarayonida W.Deyvi hamda J.Uayt shakllantirgan tarjima ingliz yozuvchisi Jon Kleland tomonidan maktub tarzida ingliz ilohiyotchisi va yozuvchisi Alex Popga taqdim etilganligiga ham guvoh bo'lish mumkin.

Asarda keltirilgan quyidagi jumlar Yevropalik, xususan ingliz tarixchilarining Amir Temur haqidagi qarashlari va fikrlari bir qator ijobiy bo'lganligiga ham guvoh bo'lish mumkin. *"Qiziqishlariga mos kelmasada qasos olishdan o'zini tiyganini, qul bo'lishga tayyor bo'lgan xalqi va fuqarolarining haq-huquqlarini ta'minlaganini o'qiganimizda, u insonparvar va liberal fazilatlariga ega ekanligiga shubha qilinmaydi. U o'zining imperiyasining go'dak dunyosi kabi anarxiyadan hamjihatlik bilan bepoyon o'sib borayotganini ko'rgach, o'zi yaratgan hukmronlikning har bir qismiga tartib-intizom tarqatib, uni donolik, adolat va xayrixohlik bilan boshqaradi. Shuning uchun uning maqsadlarini ayblashga sabablar ozroq, aksincha u tomonidan cheklangan maqbul bo'lgan o'zgarishlarni tan olish afzal"* [1:15].

Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarida ham huddi shunga o'xshash jumalarni uchratish mumkin: *"Va aning davlatmand zotikim, mazhari lutfi Ilohiy erdi, Shafqat va xayrdin o'zga ish muborak ko'ngliga kechmas erdi. Va ul holda, agarchi qahr va siyosat qilur erdi, nechukkim ul so'zlar kelgusi turur, ul qahr va g'azabpodshohlik jihatidin va mamlakat zabti uchun erdi"* [2:14].

Mualliflarning bu fikrlari tarixiylik va xolisona yondashuv jihatidan bir oz mulohaza yuritishni talab qiladi. Demak, bundan ko'rinadiki ingliz muarrixlari Amir Temur olib borgan yurishlarni bosqinchilik yurishi deb emas, balki, o'sha davrdagi siyosiy vaziyat hamda shart-sharoitlar talabidan kelib chiqib amalga oshirilganligi hamda o'z xalqining erki va ozodligi yo'lida olib borilgan kurash sifatida talqin etganliklari juda katta e'tirofqa loyiqdir. Chunki XX asr ikkinchi yarmida Amir Temur shaxsiga bir tomonlama yondashib, uning hayoti va tarixini qora bo'yoqlar bilan namoyish etgan sovet jamiyatidagi ilg'or "tadqiqotchilari"ning "buyuk xizmatlari" yuqorida bildirilgan fikrlar bilan solishtirganda, bir necha ming yillik tariximiz faqat buzib ko'rsatilganligini yaqqol anglashimiz mumkin bo'ladi.

Ushbu kitobning yana bir qimmatli jihati shundaki, muallif qo'lyozmani tarjima qilish jarayonida harbiy san'atning juda ko'p atamalarini kuzatganligi, tatar(turkiy) tildagi juda ko'p iboralar Yevropada hech bir lug'atda tushuntirilmaganligi va bu iboralarni ko'rib chiqishga birinchi bo'lib u muyassar bo'layotganidan faxrlanganini yozib qoldirgani bilan diqqatga sazovordir. Shuningdek kitobni nashrga tayyorlagan muallif W. Devi bilan J. Uaytni "bu tilni o'zlashtirishga ko'maklashgani uchun "Lug'at" va "Grammatika" ga qiyoshlagani ham yevropaliklarning Sharq qo'lyozmalari va tillariga qay darajada qiziqqanligini ham ko'rsatadi.

"Asarga va uning muharririga muhim ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli fors qo'lyozmasini qo'llagani uchun do'stona xushmuomalalik bilan qilgan yaxshiliklari uchun C. V. BOUGHTON Rousega minnatdorchilik bildirmasdan turib ushbu kirish so'zlarini tugata olmayman" [1:21]. Ushbu jumlar orqali kitobning yaralishiga sababchi bo'lgan yana bir tarixiy shaxsga duch kelish mumkin. Charlz Uilyam Rouz Boughton (1747-yil dekabr - 1821-yil 26-fevral) Hindistonda [Sharqiy Hindiston kompaniyasining ma'muri va keyinchalik Britaniya jamoatlar palatasi](#) a'zosi bo'lgan. Bu shaxsning asar yaratilishida qay darajada o'rni bo'lganligini quyidagi jumalarda ham ko'rish mumkin. *"Janob Rouz menga o'z asarining tarjima qilingan ba'zi qismlarini, shuningdek, asl fors tilini ko'rsatdi va ko'pgina parchalarning ulug'vorligi va go'zalligi meni hayratda qoldirdi"* [1:22]. Ushbu manbani o'rganish davomida muallifning juda ko'plab Sharq manbalari va qo'lyozmalaridan xabardor bo'lganligini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Muallif tomonidan bildirilgan fikrlar tadqiqotchini yanada yangi ma'lumotlar bazasiga yetaklab borishi shubhasizdir. Bunga misol tariqasida quyidagi jumalarni keltirib o'tish mumkin. *"Shuning uchun men uni ushbu nashrda "Yusuf va Zullayho" namunasiga ilova qilib qo'ydim: faqat o'sha fikr va ifoda go'zalligi uchun emas, har ikkisida ham hayratga soladigan narsa bor; lekin Temur ijodi singari, bu ham fors tilini bilish yevropalik olimga nafaqat o'z tilidagi asarida qimmatli bo'lgan narsalarni, balki shanskrit, mo'g'ul va boshqa hali kashf etilmagan uzoq tillar xazinalarini ham ko'rsatishiga dalil bo'lib xizmat qiladi"* [1:23].

Shu o'rinda yana bir mulohaza, muallif faqat Amir Temurning hayoti va faoliyatiga, harbiy yurishlari va davlat boshqaruviga e'tibor qaratib qolmagan. U o'sha davr tarixchilarining voqelikni yoritishga bo'lgan munosabati, qanday maqsad bilan yondashib asar yaratayotganligi haqida ham

TARIX

xolisona fikrlar bildirgan. *“Bu tarixga ko‘ra, bu ma‘lumotlarning bahosini kamaytirishdan boshqa imkon bo‘lmagan ba‘zi odamlar, darhaqiqat uning bosh muallifi o‘z illatlarini o‘quvchi ko‘zidan puxtalik bilan yashirgan va uning fazilatlari haqida aniqroq fikr yuritganligiga qisman e‘tiroz bildirishgan. Ammo, bu keskin fikrlarni faqat uning yozganlari bilan tanish bo‘lmaganlar aytishi yoki ommaga yoyishi mumkin”* [1:14].

Asarda keltirilgan qator yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, mualliflar Amir Temur va temuriylar tarixini yoritib beruvchi asarlarni avval tanqidiy jihatdan o‘rganib chiqishgan va “Temur tuzuklari” (asarda Temurning o‘zi yozgan “Tarixi” deb ko‘rsatilgan)ning Mir Abu Tolib Husayniy al-Ariziy at-Turbatiy tomonidan fors tiliga o‘girilgan haqiqiy nusahasini o‘ta sinchikovlik bilan tadqiq etishgan. Bu holat mualliflarga Amir temur va temuriylar tarixini yoritib beruvchi ayrim asarlarda kamchiliklar va noto‘g‘ri yondashuvlar borligini ko‘rsata olishga imkon bergan. *“Ammo Temurning zabt etishlari asosan boshqa sabablarga ko‘ra yuzaga kelgan: uning yashagan zamoni va yurtining odob-axloqi, buyukligiga hasad qilib, o‘zini do‘st deb bilgan podshohlarning hiyonati bilan ham. Uning jasorati haqida gapirishning hojati yo‘q chunki, uning muvaffaqiyatli urushlari, qayg‘udagi qat‘iyati va qarori, g‘alabadan keyin tinch tabiati va mo‘tadil xulq-atvori haqida kim eshitmagan ahir?”* [1:15].

Nizomiddin Shomiy o‘zining “Zafarnoma” asarida ushbu jumalarga monand quyidagi fikrlarni bayon etgan: “Kimda-kim oldindan hushyorlik shartlariga riyoya qilmasa, ehtiyotkorlik chorasiga beparvolik bilan qarab, yovuz niyatli dushmaniga e‘timod qilmasa, o‘z halokatiga o‘zi intilgan va o‘z davlatining zavoliga o‘zi harakat qilgan bo‘ladi. Shunga binoan Amir Sohibqironning iqboli uni ushbu fikrga olib keldiki, u bu ish ustida chuqur o‘ylab, o‘z ishida g‘aflatu beparvolikka yo‘l qo‘ymadi, yovuz niyatli dushman undan ustun kelishidan ilgari chorayu tadbir maqomiga qadam qo‘ydi” [1:52]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bu fikrlardan anglash mumkinki, Amir Temur o‘z zamonasining tartib-qoidalarini qattiq hurmat qilgan, vaziyat taqozosi tufayli yurishlari amalga oshirgan, atrofidagi ittifoqchi bo‘lib ko‘ringan hamda g‘alabalaridan nafratlangan dushmanlarining hasadlarini payqagan, o‘ziga xos tabiati va xulq atvori bilan atrofida qilarga o‘rnak bo‘la olgan.

Shuningdek, asarda Sharafiddin Ali Yazdiy va Mirxond faoliyatiga ham alohida e‘tibor qaratilib, ularning Amir Temur haqidagi fikrlarida xolislik yetishmaydi deb ko‘rsatilgan. Bu fikrlarni quyidagi parchadan ham anglash mumkin bo‘ladi. *“...Men o‘qigan birgina “Temur tarixi” (o‘zi yozganlari bundan mustasno) Shurruf uddin Ali Yezzudiy va Mirxondning hikoyalaridir: ikkinchisi “Ruzut ul Suffau”da. To‘g‘ri bu mualliflarning hech biri, yodimdaki, na “Ko‘rsatma”ga, na TEMURning “Tarix”iga (yoki “Izohlar”iga) e‘tibor bermay yozgan. Ali Yezzudiy aytadiki, Temurga doimo bir qancha bilimdon va qobiliyatli kishilar hamroh bo‘lgan, ularning yagona burchi harbiy va fuqarolik tekshiruvlarining o‘ziga xos tarixiy jurnalini yuritish edi; ularga eng ahamiyatsiz faktlarni bayon qilishda haqiqatga qat‘iy rioya qilish buyurilganligi va bundan keyin ham imperatorning o‘zi xatti- harakatlariga nisbatan qat‘iy xolislikka rioya qilishlari haqida ko‘rsatma berilgan”*. Bundan ko‘rinadiki ingliz mualliflari ham voqea hodisalar va Amir Temur bilan bog‘liq tarixiy faktlarga xolisona baho berishga harakat qilgan.

Yana bir e‘tiborli jihat shuki, asarda Zahiriddin Muhammad Bobur, uning Hindistondagi hukmronligi, vorislari Humoyun va Akbar haqidagi ma‘lumotlar, eng muhimi Bobur tomonidan yozilgan hamda o‘zining hayoti tasvirlangan “Tarix” (“Boburnoma” nazarda tutilgan) deb nomlangan asari haqidagi ma‘lumotlarning keltirib o‘tilishidir. *“Mening kuzatishlarim ostida qolgan TIMUR hayoti va tarixiga eng kam o‘xshash asar bu Sulton Boburning o‘zi yozgan “Tarixi” (yoki sharhlari)dir. Bobur beshinchi avlod, Temurdan kelib chiqqan; u Umarning o‘g‘li, Abu Saidning o‘g‘li, Muhammadning o‘g‘li, Meraun Shoahning o‘g‘li, TIMURning o‘g‘li edi. TIMUR vafotidan Bobur tug‘ilishigacha taxminan sakson yil o‘tdi. Bobur o‘n ikkinchi yoshda va hijratning 899-yilida Farg‘ona podsholigida otasining taxtiga o‘tirdi”* [1:30]. Garchi, ayrim chalkashliklar bo‘lsa-da, lekin manbada berilgan ma‘lumotlar muallifning o‘sha davr tarixiga oid muhim va original manbalar bilan tanish bo‘lganidan va undan foydalanib ushbu ma‘lumotlarni asarga joylaganidan dalolat beradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur esa o‘zining taxtga o‘tirishi tarixi haqida quyidagicha bayon qilgan: *“Ushbu yili dushanba kuni, ramazon oyining to‘rtinchisida Umarshayx mirzo jordan kabutarlar va kabutarxonasi bilan uchib, halok bo‘ldi. O‘ttiz to‘qqiz yoshda edi...Umarshayx mirzo bilan o‘sha voqea yuz berganda men Andijonda chorbog‘da edim. Seshanba kuni, ramazon oyining*

bashinchisida bu xabar Andijonga yetib keldi. Iztirob bilan o'tlanib, yonimdagi navkar va savdarlarim bilan qo'rg'onga yo'l oldim" [5:37].

XULOSA

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, U.Devi hamda J.Uayt tomonidan berilgan ma'lumotlar O'rta Osiyolik olim Abu Tolib al-Husayniy tomonidan tayyorlangan forscha nashrdan olingan bo'lib, bu ma'lumotlarni shu paytga qadar nashr etilgan "Temur tuzuklari" ning barcha nusxalarida berilgan ma'lumotlardan ancha mukammalroqdir. Bunday to'xtamga kelishimizga sabab, Hindiston hukmdori Shohjahon ko'rsatmasi bilan Muhammad Ashraf Buxoriy tomonidan "Tuzuki Temuriy"("Temur tuzuklari") ning forscha tarjimasi Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari bilan solishtirilgan holda tahrir etilgan nusxasi va shu nusxa asosida dunyoning ko'plab mamlakatlarida chop etilgan nashrlar bir qator o'zgarishlarga uchrab, Amir Temur tarixi bilan bog'liq voqealarni yoritishda chalkashliklarni vujudga keltirganligidir. Ingliz tadqiqotchilarining Amir Temur tarixi bilan bog'liq ma'lumotlarga bu darajada sinchikovlik bilan yondashganligi o'sha davrda temuriylar davlati tarixini o'rganishga G'arb olimlari ham katta qiziqish bildirganligining alohida na'munasi deb ko'rsatishimiz mumkin. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda Amir Temur va temuriylar tarixi bilan bog'liq voqealarni yoritishda nafaqat Sharq manbalari(arab va fors tilidagi asarlar) balki, G'arb manbalining, jumladan, ingliz manbalarining ham o'rni o'ziga xosdir. Mazkur manbalarni boshqa tillarda chop etilgan asarlar bilan qiyoslab tanqidiy o'rganish ushbu davr tarixini yoritishda yanada mukammal tarixni yaratish imkonini beradi, deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. J. White. Institutes, political and military, by the great Timour written... The whole work published with a preface, indexes. Oxford, 1783. – 15 p.
2. Шарафиддин Али Йаздий. Зафарнома. /Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари А.Ахмад ва Ҳ.Бобобеков, – Т.: Шарқ, 1997.
3. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни У.Уватов тайёрлаган. К. I. – Т.:Меҳнат, 1992.
4. Низомиддин Шомий. Зафарнома /Форс тилидан ўгирувчи – Ю. Ҳакимжонов, таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва маъсул муҳаррир – А. Ўринбоев, изоҳлар ва луғатларни тузувчи – Ҳ. Кароматов (жуғрофий номлар изоҳи – О. Бўриевники), Ҳофизу Аbruни «Зафарнома»га ёзган «Зайл»и(«Илова»)ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларини тузувчи – О. Бўриев. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 52 б
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома/ ҳозирги ўзбек тилига Ваҳоб Раҳмон ва Каромат Муллахўжаева табдил қилган, Порсо Шамсиев, Содик Мирзаев, Эйжи Мано ва Саидбек Ҳасанов нашрга тайёрлаган. Масъул муҳаррир – Маҳмуд Саъдий, махсус муҳаррир – Нажмиддин Комилов. Ўқитувчи НМИУ, 2008. – 37 б.
6. Wikipedia. <https://en.wikipedia.org/wiki/>

O'ZBEKISTONDA TURIZMNING VUJUDGA KELISHI TARIXI (XX asrning 20-30-yillari)

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ (20-30-е годы XX века)

HISTORY OF THE EMERGENCE OF TOURISM IN UZBEKISTAN (20-30s of XX century)

Muzaffarjon Mansurov Sharifjon o'g'li¹¹Muzaffarjon Mansurov Sharifjon o'g'li

– A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti yetakchi ilmiy xodimi tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Tadqiqot maqsadi Sovet Ittifoqi yillarida O'zbekistonda madaniy turizmning turizm industriyasidagi o'rni va ahamiyatini ochib berishdan iborat. Davriy chegarasi 1924-1991-yillarni o'z ichiga oladi. Tadqiqot ishi qiyosiy-tadrijiy, davriylik metodlari asosida xorij manbalari hamda Sovet Ittifoqi yillarida nashr etilgan gazeta va jurnallar asosida tahlil qilingan. V.A.Kvartal'nogo, G.A. Papiryana, B.C. Malsheva, R.Yu. Popovoy, O.P. Berezkinoy, N.V. Mixaylovoy, I.I.Ilinoy kabi olimlarning analiz metodlaridan samarali foydalanilgan. O'zbekistonda turizmni paydo bo'lishi bevosita Sovet Ittifoqining XX asrning 20-yillariga to'g'ri keladi hamda ishchi va mehnatkashlarni dam olishini tashkillash va kommunistik mafkura targ'ibot quroli vazifasini bajardi. Biroq bu davrda turizm infratuzilmasining yo'qligi tufayli Sovet Ittifoqi tashqi turistlar oqimi uchun sun'iy to'siq qo'yishga majbur bo'ldi.

Аннотация

Цель исследования - выявить роль и значение культурного туризма в туристической индустрии Узбекистана в годы существования Советского Союза. Период включает 1924-1991 годы. Исследовательская работа анализировалась на основе сравнительно-поэтапного, периодического методов с опорой на зарубежные источники и газеты и журналы, издававшиеся в годы существования Советского Союза. Были использованы методы анализа таких ученых, В.А.Квартального, Г.А. Папириана, Британская Колумбия Малышева, Р.Ю. Поповой, О.П. Березкиной, Н.В. Михайловой, И. И. Илиной. Возникновение туризма в Узбекистане приходится непосредственно на 20 годы 20 века в Советском Союзе, что послужило инструментом организации отдыха рабочих и коммунистической идеологией. Однако из-за отсутствия туристической инфраструктуры в этот период Советский Союз был вынужден ставить искусственный барьер на пути потока иностранных туристов.

Abstract

The purpose of the research is to reveal the role and importance of cultural tourism in the tourism industry in Uzbekistan during the years of the Soviet Union. The time limit includes the years 1924-1991. The research work was analyzed on the basis of comparative-gradual, periodical methods based on foreign sources and newspapers and magazines published during the years of the Soviet Union. The analysis methods of scientists as V.A. Kvartal'niy, G.A. Papirian, B.C. Malyshev, R. Yu. Popova, O.P. Berezkin, N.V. Mikhailova, I.I. Ilina are given. The emergence of tourism in Uzbekistan falls directly on 20s of the 20th century in the Soviet Union and served as a tool for the organization of recreation for workers and communist ideology. However, due to the lack of tourism infrastructure during this period, the Soviet Union was forced to put up an artificial barrier to the flow of foreign tourists.

Kalit so'zlar: turizm, kommunistik mafkura, Inturist, proletart turizmi, tashqi turizm, ichki turizm, mehnat rohat turizmi, qaxramonlik yo'llari.

Ключевые слова: туризм, коммунистическая идеология, Интурист, пролетарский туризм, иностранный туризм, внутренний туризм, трудово-развлекательный туризм, дороги героев.

Key words: tourism, communist ideology, Intourist, proletarian tourism, foreign tourism, domestic tourism, labor-pleasure tourism, heroic roads.

KIRISH

XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida turizm jahon iqtisodiyotida muhim o'rin egalladi. Dunyo aholisi moddiy farovonligi darajasining ortishi dam olish va sayohat qilishga bo'lgan ehtiyojning kuchayishiga olib keldi. Natijada, har bir mamlakatda turizm jozibadorligini oshirish orqali sayyohlar oqimini boshqarish zarurati paydo bo'ldi. Jahonning barcha mintaqalarida, xususan, O'zbekistonda ham turistlarning reklama-axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish, mavjud infratuzilmani mukammallashtirish, turistlar xavfsizligini ta'minlash strategik maqsadlardan biriga aylandi. Turizm murakkab, ko'p funksional ijtimoiy-madaniy hodisa bo'lib, madaniy qadriyatlarni targ'ib qilish fenomeni sifatida tavsiflanishi mumkin. Turizm "ijtimoiy utopiya" yaratishga qaratilgan

Sovet turmush tarzini targ'ib qiluvchi vosita edi. Sovet Ittifoqida yaratilgan turizm modelining ijtimoiy ongda sotsialistik mafkurani o'rnatish vositasi sifatida foydalanilganligi asoslangan.

MAVZUGA DOIR ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Sovet Ittifoqida tashqi va ichki turizmning o'ziga xos xususiyatlari hamda turizmdan kommunistik mafkura targ'ibot "qurol" sifatida qaratilganligi V.Kvartalnov, R.Abdumalikov, B.Rogatin, M.Pikulin, V.Vitkovich, M.Jo'raev, N.Qalandarov, X.Nurmuhamedov, G.Vasilev, O'.Rustamov, X.3iyaev, I.To'xtasinov, G.Semivol, A.Yo'ldoshevlar tomonidan o'rganilgan. Mavjud manbalar XX asr-20-30-yillarida O'zbekistondagi turizmning ahvolini yoritishda samarali foydalanildi.

Sovet ittifoqi yillarida turizmga mustaqil tarmoq sifatida qaralmagan bo'lsa-da, kapitalistik mamlakatlarda iste'mol tanlovining yuqoriligi, sayohatga chiqish imkoniyatining ortib borishi, "amerikacha" turmush-tarzini targ'ib qilishda turizm imkoniyatlaridan keng foydalanilganligi, davlat tomonidan sohaning qo'llab-quvvatlanishi natijasida soha taraqqiy etgan[1.108 B.].

Sovet Ittifoqida turizmning rivojlanish jarayonlarining birinchi bosqichi (1920-1939 yil) sohada yangi turistik harakatlarning paydo bo'lishi, tashkiliy jihatdan shakllanishi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiyotni tiklash va madaniy inqilobni rivojlantirish maqsadida mehnatkashlar faolligini oshirish, ularning madaniy qadriyatlarga va tabiatni o'rganishga bo'lgan ehtiyojini qonlirish asosiy vazifa bo'lgan. Ayni shu davrda AQSh turizmdan totalitar tahdidlarga qarshi kurash olib borishda turizm imkoniyatlaridan foydalandi. Yangi model Amerika va uning ittifoqdoshlariga ham xizmat qildi. Yangi model o'zida globalashuv, kosmopolitizm, va paroxializm g'oyalarini targ'ib qilishdan iborat bo'lgan[1.92 B.].

XX asrning 30-yillarida turizm sohasi shakllanish jarayoni boshlanishi bilan bir qatorda byurokratik to'siqlar ham paydo bo'lgan. Proletart turizm jamiyati maxsus shiorlar ham ishlab chiqa boshladi. "Mamlakatni yaxshiroq qurish uchun uni yaxshi bilish lozim. Uning uchun sayohat qiling" shiori turizmning asosiy yo'nalishini belgilab berdi. Bu davrda mehnat kuchi kam bo'lgan hududlarga ishchi kuchi sifatida safarbar qilinish ham turizm yo'nalishi sifatida e'tirof etilgan. Buni "proletar turizm insonni yangi qirralarini ochadi" deb silliqildi. "Turizm – bu eng yaxshi ta'til" shiori asosida ta'til va yozgi yig'im terim vaqtida ommaviy safarbarlik "ekskursiyalari" uyushtirilgan[2.21B.].

O'rta Osiyoda dastlabki professional ekskursiya 1919-yil iyul oyida Qo'qondan Toshkentga yuborilgan. Bu esa ekskursiyachilarni o'lka tabiati va tarixiga bo'lgan qiziqishini oshishiga olib keldi[3.]. Sovet Ittifoqida turizm sohasiga bag'ishlangan birinchi konferensiya 1921-yil 16-21-may kunlari Petrogradda bo'lib o'tdi. Konferensiyaning asosiy vazifasi maktab va maktabdan tashqari turizmni rivojlantirishga ko'maklashishdan iborat bo'lgan. 1923-yil 10-12-mart kunlari bo'lib o'tgan ikkinchi konferensiyada turizmning mohiyati va rivojlanmagan turlar va muammolar borasida nazariy tavsiyalar berilgan.

1920-yillarda Sovet Ittifoqida turizm turlari asosan sport bilan hamohang holda rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratildi hamda turizm ommaviy xarakter kasb etmadi. Ushbu davrda 43 ta turizm targ'ibotiga bag'ishlangan filmlar ishlab chiqildi. Boshqa sohalarda bo'lgani singari turizm sohasida ham davlat monopoliyasi o'rnatildi. Yana bir alohida hususiyat ishlab chiqarish sohasida o'zaro tajriba almashish turizmning eng asosiy vazifalaridan biri sifatida ko'rsatib o'tilgan[3.]. 1924-yil 23-yanvarda O'lka fizkultura jamiyati vujudga keldi. 1927-yilda birinchi umumo'zbek fizkultura bayrami bo'lib o'tdi. Musobaqada 300 nafar sportchi qatnashgan[2.26 B.].

Proletart turizmi va ekskursiya jamiyati 1927-yilda tashkil etildi. Ushbu jamiyatga 1928-yildan boshlab yosh komsomol va ishchi mehnatkashlar a'zo bo'la boshladi. Ushbu jamiyat a'zolarining asosiy huquqi sifatida turistik mahsulotlar hamda qurollarni sotib olish, turistik lagerlarga yo'llanmalar olish imkoniyatlari kirgan. Temir yo'llarda 50 foiz chegirma bilan harakatlanish huquqiga ega bo'lgan[4.].

1929-yil "Inturist" tashkiloti tashkil etilgach, haqiqiy ma'noda turizm rivojlanish jarayoni boshlandi. Turizmni targ'ib qilish maqsadida radio eshittirishlar hamda gazetalarda maqolalar muntazam berib borilgan. Sovet ittifoqi yillarida O'zbekistonda 1929-yilga kelganda 29 vaucher va marshrutlar ro'yxatga olindi. Asosiy marshrutlar tog' turizmi yo'nalishlardan iborat bo'lgan. Sovet ittifoqining turizmni rivojlantirishdan ko'zlangan asosiy maqsad jismoniy sog'lom odamlarning shakllantirish va ishchilarning madaniy darajani ko'tarishdan iborat bo'lgan. Shuningdek, turizm

TARIX

harbiy vatanparvarlikni rivojlantirishga xizmat qilganligi, hatto ushbu davr shiorlarida ham aks etgan. Jumladan, "Proletar turizm jasur jangchilarni tarbiyalaydi", "Proletar turizm mudofaa manfaatlariga xizmat qiladi" singari g'oyalarni targ'ib qilgan bo'lsa, ikkinchi asosiy qutb AQShda ham turizmga harbiy xizmatchilarning zo'riqlashini oldini oluvchi vosita sifatida qaralgan. Bu orqali harbiylarning zerikishini oldi olingan. Sayohatga chiqqan amerikalik harbiylar turli irqchilik va diniy nizolardan uzoq bo'lishi, shuningdek biror ko'ngilsizlik bo'lishidan ehtiyot bo'lishi lozimligi uqtirilgan[5.].

1929-yil 18-dekabrda partiya "Ishchi va dehqonlarga tibbiy yordam to'g'risida" gi farmon qabul qilindi. Ammo amalda kolxozchilar kamdan-kam hollarda sanatoriy-kurortga borish imkoniyatidan foydalangan. Turizm sohasini targ'ib qilishda turli hujjatli va badiiy filmlar roli ham katta bo'ldi. Jumladan 1930-yilda olingan "Ta'tilda" filmi misol bo'la oladi[6.].

Butunittifoq proletar turizm va ekskursiyalar jamiyati tashkiliy-ommaviy, turistik-ekskursiya, targ'ibot ishlarini umumiy ma'noda tiklashga imkon beradi. XX asrning 30-yillarida ishlab chiqilgan turistik marshrutlarning asosiy qismi 12-14 kundan oshmagan[7.]. Sovet ittifoqi o'z tarixi davomida xalq haqida o'ylaydigan, ularning farovon hayotini ta'minlaydigan qilib ko'rsatishni ustuvor vazifa qilib belgilagan edi. Turizm ayni shu rejani amalda ko'rsatib berishga xizmat qilgan. 1925-yil 5-iyundagi "Sovet Ittifoqiga kirish va chiqish to'g'risida"gi nizomga binoan xorij mamlakatlariga sayohat qilish qiyinlashdi. 1931-yilda "Sovet ittifoqiga kirish va chiqish to'g'risida yo'riqnoma"ga yangi norma kiritildi: "Xorijga sayohat qilish uchun ruxsatnomalar shaxsiy sayohat qilish uchun Sovet fuqarolari alohida holatlarda beriladi". Mamlakatdan chiqish faqat diplomatlar va davlat uchun muhim ish safarlarida bo'lgan xodimlar uchun mumkin edi[8.]. AQShning bu davrdagi migratsiya siyosati turizm sohasini to'laqonli rivojlanish imkonini bermadi. Turizm ayrim "imtiyozli" qatlam uchungina xizmat qildi. Mamlakatga xitoyliklar, qora tanlilar hamda ruslarni sayohat qilishiga "cheklov"lar qo'yilgan[9.].

Mehnatkashlarni dam olishini tashkillash maqsadida Namangan shahrida 1884-yilda tashkil etilgan istirohat bog'i 1927-yilda shahar Komsomol yoshlari tomonidan obodonlashtirildi[10.]. Bu yerdagi chinorlarning aksariyati aynan shu yili Latif va Zarif bog'bonlar tomonidan o'tkazildi va dastlabki qizil choyxona tashkil etildi. Bu yerda 200 xildan ortiq noyob daraxtlar va 10 ming tupdan ortiq atirgullar o'tkazildi[11. 531B.].

O'zbekistonda turizmni to'laqonli rivojlanishiga, eng avvalo, texnik muammolar ta'sir ko'rsatgan. Yo'llarning mavjud emasligi, transportning cheklanganligi, elektrlashtirilmagan hududlar soni ko'pligi, toza ichimlik suviga bo'lgan ehtiyojning qondirilmaganligi, qurilish sohasidagi muammolar o'z salbiy ta'sirini ko'rsatgan. Eng asosiy muammolardan yana biri shundan iboratki, ikki haftalik yoki bir oylik sayohat marshrutlari uchun ma'lumotlar yetarli darajada emasligi, turizm yoki sayohat bo'yicha gazeta yoki yo'l ko'rsatkichlar nashr etilmasligi asosiy muammolardan biri bo'lib qolgan[12. 3 B.]. Bolalar ekskursiya turistik stansiyalari O'zSSRda 1935-yildan tashkil etila boshlangan[2.12.B.]. 1929-yilning iyul oyida mamlakatimizda veloturizm va suv turizmi yo'nalishlari to'liq shakllandi hamda ilk turistik safarlar uyushtirildi[13.444 B.].

1927-yilda O'rta Osiyo bo'yicha bor yo'g'i davlat reestridan o'tgan ikkita turistik marshrut bo'lib, ushbu marshrutning birinchisi O'rta Osiyo paxta dalalari bo'ylab tashkil etilgan bo'lsa, ikkinchisi O'rta Osiyoni o'rganish marshruti hisoblanadi. Ushbu turistik marshrutlar kichik tarmoqlarga ham bo'lingan bo'lib quyidagilarni o'z ichiga oladi. Jumladan, "yettinchi ittifoq Tojikiston bo'ylab sayohat", "Turkmanistonda qurilish" marshruti, "O'rta Osiyo sanoat shaharlari bo'ylab" sayohat marshruti, "O'rta Osiyo paxtazorlari" turistik marshruti, "Farg'ona vodiysi bo'ylab" tur marshrutlari ham ishlab chiqilgan[14.].

1929-yildan yer-suv sohasida amalga oshirilgan islohatlar natijasida kolxozlarning yangicha boshqaruv sifatida xalq farovonligini ta'minlashda tutgan o'rnini ko'rsatish maqsadida qishloq turizmi doirasida sayyohlik marshrutlariga kiritilgan. Turizmning asosiy maqsadi sotsiolizm targ'iboti bilan bir qatorda piyoda turizmni rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratdi. Chunki, piyoda turizm armiya hayotiga tayyorlovning muhim elementi bo'lgan[15.]. Yevropa mamlakatlari tajribalarini inobatga olgan holda agro turizm va industrial turizmni yo'lga qo'ydi. Bu orqali qishloq xo'jaligi hamda sanoatda erishgan yutuqlar namoyish qilingan[16.].

O'zbekiston sanoat sohasidagi yutuqlar bilan tanishtirish maqsadida, asosan, Toshkent shahriga sayohatlar uyushtirilgan. Toshkent shahridan 30 km uzoqlikdagi paxta tozalash zavodi,

yog' zavodi, shakar zavodlariga, Farg'ona oblastidagi Marg'ilon to'qimachilik kombinatiga, ipakchilik sanoat markazlariga, ko'mir sanoati va neft sanoat markazlari bo'lgan Qizil qal'a, Chimyon, Chelak hududlariga, qishloq xo'jalik hududlaridan Dalvarzin va Mirzacho'l hududlariga sayohatlar uyushtirilgan. Sirdaryo temir yo'l stansiyasidan 18 km uzoqlikdagi Paxtaorol sovxosi asosiy turistik markaz vazifasini bajargan. Jizzax oblastidagi G'allaorol hududlari ham qiziqarli turistik maskan sifatida e'tirof etilgan[17.]. Sayohatga chiqishda sog'liqni tiklash muhim rol o'ynagan[18.]. Bu davrda asosan erkaklar sayohatga chiqqan bo'lib, turistlar kontingentini uzoq vaqt ushbu ko'rsatkichlari saqlanib qoldi. Sayohatga chiquvchilarning faqatgina 10 foizinigina ayollar tashkil qilgan[19.].

Paxtachilik bilan tanishuv marshruti Toshkent temir yo'l stansiyasidan boshlangan. O'zgan – Bozorqo'rg'on – Chorbog' – Arslonbob, Asaka – Jalolobod, Jalolobod – Quva yo'nalishlari bo'ylab tashkil etilgan. Farg'ona vodiysi paxtachilik markazi bo'lgan. O'zgan shahrida 20 ta paxta tozalash zavodlari sayohat marshrutiga kiritilgan. Marshrutning asosiy markazlaridan biri menereal buloqlarga boy kurort shahar Jalolobod hisoblanadi. Ammo shunisi ajablanarliki ekskursiya davomida mahalliy aholi bilan tanishish zararli deb qayd etilgan[2.15 B.].

Farg'ona vodiysida Oloy tog'lariga, Shohimardon, Qora qozoq dovonlariga sayohat qilish mumkinligi ko'rsatib o'tilgan. Namangan hududida esa Chortoq asosiy turistik maskan sifatida ekskursiya marshrutlari tarkibiga kiritilgan. Pomir tog'lari bo'ylab ham turistik marshrut ishlab chiqiladi. Bu marshrut umumiy uzunligi 450 km ni tashkil etgan. O'sh – Oloy vodiysi – Oltin Mozor – Farg'ona bo'ylab o'tgan. O'sh shahrida yirik ipak fabrikasi, paxta tozalash zavodi hamda gidro elektr stansiyalariga sayohat qilgan. Chetlik dovonni orqali Oloy vodiysiga sayohat qilingan. Bu marshrut bo'ylab N.Korallenko 1931-yilda turistik guruh bilan sayohatga chiqqan[2.16 B.].

Qirg'izistonning Qorako'l Norin rayonlari joylashgan Issiqko'lga Toshkent temir yo'li orqali Avliyoota – Frunze shaharlari bo'ylab tur marshrut ishlab chiqilgan. Frunzega otda, piyoda yoki avtobusda ham borish mumkin bo'lgan[2.17 B.].

Tyanshan tog'i bo'ylab turistik marshrut tog'larning baland muzliklari bilan tanishish asosiy vazifa hisoblanadi. Marshrutning umumiy uzunligi 192 km ni tashkil etadi. Qora ko'l shahridan Semyonov muzligiga qadar 750 km ni tashkil etib marshrut davomiyligi 21 kunni tashkil etadi. Semyonov muzliklarining umumiy uzunligi 30 km ni tashkil etgan. Marshrut Roboch – Semyonov muzligi – Esheter dovon – Bayon ko'l dovon – Norin shaharchasi - Qarqara yarmarkasi – Santosh dovon – Qorako'l – Frunze shahri bo'ylab o'tgan. Frunzedan Rovochgacha bo'lgan masofa 1916-yil ozod etilgan hududlar hisoblanadi. 1929-yil 30-iyunda Ukrainalik alpistlardan iborat turistik guruh Xon tangri tog'iga ekskursiya uyushtirgan[2.21 B.].

1927-yilda Samarqand shahri bo'ylab turistik marshrut ishlab chiqilgan. Bibixonim Jome masjidi, Ulug'bek rasadxonasi, Registon maydoni, Go'ri amir maqbarasi singari joylar bilan bir qatorda Sovet Ittifoqi tomonidan barpo etilgan sanoat korxonalariga sayohatlar tashkil etilgan. Samarqand elektrostansiyasi, vino va aroq zavodlari, meva quritish sexlari ko'rsatilgan. Shuningdek, Cho'ponota tepaligi shahar atrofidagi qishloqlarga ham sayohatlar qilingan[2.22 B.]. Buxoro shahri bo'ylab tashkil etilgan tur marshrut davomida tarixiy me'moriy yodgorliklar tomosha qilingan. Buxoro shahriga Sovet Ittifoqi yillarida O'rta Osiyo va Qozog'iston yagona turistik marshrutlar tizimiga kirganligi tufayli temir yo'l tizimi orqali Olmaota va Buxoro turistik marshruti ishlab chiqiladi. Ushbu marshrut jami 11 kunga mo'ljallangan[20.]. 1930-yillarda xatto xorij mamlakatlaridan ham turistlar Buxoro shahriga kelib turgan. Jumladan, 1932 yilda Amerikalik kommunist Lui Tompson Peterson Buxoroda bo'lganligini Buxoro o'lkashunoslik kitobida qayd etgan[21.]. Turizm aktiv dam olishning asosiy vositasiga aylana boshladi. Ammo transport infratuzilmasining u darajada rivojlanmagani tabiatning odam oyog'i yetmagan yoki kam o'zlashtirilgan hududlarga sayohat qilish bo'yicha tur marshrutlar infratuzilmasi yo'lga qo'yilmadi. Bu esa o'z navbatida sayyohlarni to'liq o'zlarini erkin his qilish imkonini bermadi. Shahar aholisining o'sishi qishloq hududlarini turizm ob'ekti sifatida qarash imkonini berdi[2.30 B.].

Sovet ittifoqi bo'ylab harakatdagi turistik marshrutlar ro'yxati: Sibir o'lkasi Kuznesskiy ko'mir koni bo'ylab Sibir industriyasi namoyish etilgan. Chenelish – Neva – Sibirskiy – Kuznesskiy – Tomsk yo'nalishi bo'ylab 12 kunlik marshruti davomida Kuznesskiy xavzasi – Oltoy turistik marshruti bo'ylab eski Sibir manzaralari namoyish qilingan marshrut davomiyligi 30 kunni tashkil etgan[22.].

TARIX

Inturist XX asrning 30-yillaridan turizm sohasiga malakali kadrlar tayyorlashga ham alohida ahamiyat qaratib boshladi. Jumladan, tarjimonlar uchun 3 yillik kurslar, Moskvadagi Turizm va ekskursiya kolleji va oliy turizm ta'lim tizimiga asos solindi. Moskva universitetlarining Geografiya va Etnografiya fakultetlarida turizm bo'yicha ixtiyoriy darslar joriy qilindi. Leningraddagi Xorijiy turizm institutida gid-tarjimonlar malaka oshirish tizimiga asos solindi. 1938-yilda uzoq yillar davomida Chet el turizmi instituti yopilgandan so'ng, Butunittifoq kasaba uyushmalari Markaziy Kengashi turizm va ekskursiyalar bo'yicha Markaziy Kengash kurslari turizm sohasida ishchilarni tayyorlash va ularning malakasini oshirishda asosiy bo'g'in bo'lib qoldi[23.].

1930-yildan aholini turistik sayohatlarga jalb qilish, oromgohlar va turistik marshrutlar tarmog'ini rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratib boshladi. Iqtisodiy boshqaruvning markazlashtirilishi turizm infratu zilmasini rivojlantirishga katta mablag' ajratish imkonini berdi. Sovet ittifoqida turizm sohasida xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanish jinoyat darajasiga ko'tarildi[24.]. Pasport tizimi to'g'risidagi Nizom 1933-yil 28-aprel qarori asosida amalga oshirila boshlandi. Pasport tizimining joriy etish orqali fuqarolarning doimiy axloqiy jihatdan nazorat qilish imkonini bergan[25.].

1936-yildan SSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining farmoni bilan turizm sohasidagi ishlarga rahbarlik qilish Butunittifoq kasaba uyushmalari Markaziy Kengashiga topshirildi. Natijada ichki turizm sohasida yangi davr boshlandi. Turizm xarbiy vatanparvarlikni rivojlantirishda ham alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Spelioturizm va tog' turizmi rivojlanish Sovet Ittifoqida asosan harbiylar orasida "fuqarolik urishi" bo'lgan hududlarga amalga oshirilgan sayohatlar natijasida keng avj oldi. Turizm xalqaro munosabatlarga juda "sezgirliги" natijasida davlatlar o'rtasidagi barometrga aylandi. Dunyodagi birinchi sotsiolistik mamlakatni ko'rishga bo'lgan qiziqish xorij mamlakatlarida ayniqsa kapitalistik mamlakatlarda kuchli bo'lgan. Biroq xalqaro vaziyat turizmning rivojlanishiga to'laqonli imkoniyat bermagan. 1936-yildan ichki turizmni rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratildi. Turizmning rivojlanishi kapitalistik mamlakatlarda tovarlarning ko'pligi, odamlarning xulq-atvori ko'proq taasurot uyg'otgan bo'lsa, sotsiolistik mamlakatda ijtimoiy tenglik nazariyasi va "umumfarovonlik" g'oyalari o'rtasida murosasiz "axborot" xurujlari aynan turizm orqali keng yoyilgan. Dam olishga bo'lgan ehtiyojning ortishi natijasida 1936-yilda Toshkent shahrining Beshyog'och dahasida Komsomol ko'li barpo etildi. Bu o'z navbatida, turizm rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

1936-yilda Chirchiq shahrida ilk turistik seksiya tashkil etildi. Aynan shu yili Chirchiqlik turistlar balandligi 2500 metrdan 4000 metr balandgacha bo'lgan 22 dovonni zabt etdi. Sayyohlar 1300 km masofani 34 kun ichida bosib o'tdi. Shuningdek, Burchmulla – Olmaota turistik marshruti eng qiziqarli tur marshrut bo'lganligini qayd etgan.

1929-1937-yillar Inturist faoliyatida o'sish davri bo'ldi. Tashqi turizm rivojlandi. Xorij mamlakatlaridan 70 ming sayyohlar aynan shu davrda mamlakatga kelgan bo'lsa, shundan uchdan biri AQSh fuqarolari bo'lgan. 1938-yildan jahon mamlakatlaridagi iqtisodiy inqiroz va jahon urushining boshlanish xavfi turistlar oqimiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Birinchi dam olish uyi 1934-yilda Toshkent shahri Yalong'och mavzesida tashkilotlarning ilg'or ishchi va xizmatchilarining dam olishini tashkil qilish maqsadida barpo etilgan. Dam olish uylarida kasaba uyushmalari hisobidan yo'llanmalar asosida yuborilgan[26.183 B.].

1937-yilda Sovet Ittifoqida birinchi muzqaymoq zavodi ishga tushirildi. Aynan shu voqea keyinchalik mamlakat bo'ylab kafe va barlarning paydo bo'lishiga hamda sovet madaniyatining ajralmas qismiga aylanishiga olib keldi. Urushdan so'ng kafelar tizimida o'zgarish paydo bo'ldi. Ya'ni interer, musiqa va jaz alohida shukuh bera boshladi[27.].

Turizmning yanada rivojlanishiga 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi va Ikkinchi jahon urushi boshlanishi to'sqinlik qildi. Birinchi jahon urushidan keyin turizm nisbatan tez tiklandi. Natijada xalqlar o'rtasida tinchlik va o'zaro tushunish ortdi. Turizmni rivojlantirishning ikkinchi muhim omili urush davri talablari bilan tezlashtirilgan texnik takomillashtirish edi. Shunday qilib, avtoulavlar va avtobuslar samaradorligi oshdi. Turoperatorlar sayyohlar ehtiyojlari uchun qulayroq va arzonroq transport vositalarini taqdim etish imkoniyati paydo bo'ldi. Aviatsiya yetkazib berishning amaliy vositasiga aylandi. Bu dunyoning barcha mamlakatlarida turizmning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan mobillik va aloqa davri boshlandi. Bu davrda turizm sohasida asosan sport va mudofaa sohasiga yo'naltirilganligi tufayli topografik va turistik

xaritalarning yetishmasligi asosiy muammolardan biri bo'ldi. Shuningdek, sayyohlarni joylashtirish borasida ham katta muammolarga duch kelindi. Mavjud moslashtirilgan mehmonxonalar talab darajasida emas edi. Asosan, mahalliy aholining turar joylaridan foydalanilgan. Bir kunlik sayohat davomiyligi bo'yicha ham aniq normalar qabul qilinmaganligi tufayli 8-12 soatlab davom etar edi. Oziq-ovqat xavfsizligi ham eng asosiy muammolardan biri bo'lib, boshqa hududlardan tashrif buyurgan turistlarning iqlim xususiyati inobatga olinmadi. Tog' va ov turizmi keng yoyildi. Ammo eng katta muammo turli zaharli xashorot va sudralib yuruvchilardan himoya tizimi va birinchi tez tibbiy yordam beruvchi dori-darmonlar yetishmasligi ko'zga tashlandi[28.].

Yosh sayyohlar va o'lkashunoslar markazi O'zbekistonda xalq ta'limi tizimida o'quvchi-yoshlarga to'g'arak, klub, sayyohlik guruhlar orqali qo'shimcha ta'lim-tarbiya beruvchi bolalar muasasasi bo'lgan. O'quvchi yoshlarning qiziqishlari, intilishlari, iqtidorlariga mos to'g'arak ishlariga jalb etilgan. Ularning bo'sh vaqtini mazmunli va foydali o'tkazishni uyushtirgan. Markaz ekskursiya, sayohat, safar, ekspeditsiya, sayyohlik yurishlarini uyushtirib, ular orqali o'quvchi yoshlar dunyoqarashini kengaytiradi hamda mustahkamlaydi. O'zbekistonda Bolalar sayyohlik bazasi ilk bor 1936-yilda tashkil etilgan[29.568 B.]. Sovet hokimiyati yillarida maktab va maktabdan tashqari muasasalarda, kattalar o'rtasida madaniy-oqartuv ishlarida ekskursiyalarning o'rni va ahamiyati katta bo'ldi. 20-yillarning oxiri 30- yillar boshlarida ekskursiyalar turizmning tarkibiy qismiga aylandi. 1936- yilda SSSR MIK turizm va ekskursiyaga rahbarlik qilishni VSSPS va uning tashkilotlariga yukladi[30.162 B.].

Samarqandga dastlab kelgan chet el yozuvchilaridan biri chex yozuvchisi Yulius Fuchik edi. U "Rude pravo" gazetasining Moskva muxbiri sifatida 1936-yilda kelib ketgandi. Yulius Fuchik Samarqandda bor-yo'g'i uch kun turdi. Shu muddat ichida respublika kasalxonasida, "Hujum" ipak fabrikasida, teri zavodida, shaharga yaqin kolxozda bo'ldi. Maktablarni, ishchilar shaharchasini borib ko'rdi, eski shahar maydonlarida va ko'chalarida sayr qildi. Yulius Fuchik Samarqand haqida yozgan ocherklaridan birini Moskvada o'qib taxsil ko'rgan birinchi o'zbek ayol doktori Roziyaxon Mirsoatovaga bag'ishlagan edi. Yu. Fuchik O'rta Osiyo xalqlarining sotsialistik madaniyati sohasida erishgan yutuqlari bilan faxrlanib: "Xozirgi kunda Samarqand birinchi darajali kasalxonasi bilan shuhrat qozongani singari, Buxoro ham endi o'z masjidleri bilan emas, balki yaxshi- yaxshi maktablari bilan nom chiqargan",— deb yozgandi[31.].

Sovet ittifoqi xalqlari o'rtasida do'stlik tarixi to'g'risida ko'plab asarlar yaratilgan. Belarus va o'zbek xalqlari o'rtasidagi do'stlik aloqalari ham uzoq tarixga borib taqaladi. Belarus olimi M. Iosko mana shu ikki xalqning do'stlik aloqalarini tarixiga oid kitobini Belarus davlat universiteti nashriyotida nashr ettirdi. Mixail Iosko o'z asarini "Belorusiya va O'zbekiston (belorus va o'zbek millatlararo aloqalar taraqqiyoti tarixidan) deb nomlagan. M. Iosko o'z asarini sobiq belorus partizani o'zbek xalqi farzandi Luqmon O'roqovga bag'ishlagan. Asarning "Yagona oilada" bo'limida asosan ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrdagi o'zbek belorus aloqalari alohida o'rganilgan. 1932-yilda Belarus shoirlari P.Glebka, M.Xvedarovich, I.Barashka O'zbekistonga kelib Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand, Qo'qon shaharlarida bo'lgan. O'zbekistonga qilgan sayohat natijasida M. Xvedarovich "O'zbekistonga" she'rini yozgan. 1935 yilda Belorusiyada chiqadigan "Polimya" jurnali o'z o'quvchilarini A. Ruseskiyning Farg'ona vodiysiga qilgan sayohatidan so'ng yozilgan[32.].

1935-yilda paragvaylik Elvio Romero Samarqand shahriga qilgan sayohati davomida Sovet tarixini puxta biladigan mahalliy o'quvchilar hamda Samarqand ko'chalarida chopon kiygan sallali mo'ysafidlarning gazeta o'qiyotganliklari hayratlantirgan[33.].

Sovet Ittifoqida XX asrning 30-yillarida og'ir iqtisodiy vaziyat hamda doimiy moliyalashtirilmasligi oqibatida mehmonxonalar soni qisqarib ketdi. Bu davrda xonalar to'shak, stol, stul shakldan iborat bo'lib, mebellar sifatsiz bo'lgan. Xonalar sanitariya talablariga javob bermagan. RSFSR Xalq Komissarlari Kengashining "Mehmonxona sanoatini soddalashtirish va mehmonxonalardagi xonalar va yotoqlar uchun tariflarni belgilash to'g'risida"gi 1934- yil 27-iyuldagi 687-sonli Qarori bilan mehmonxonalarda yangi standartlar o'rnatilgan. Restoran-ovqat xonasi, bufet, sataroshxona, elektr signalizatsiyasi, jamg'arma kassasi, radio, markaziy isitish, kanalizatsiya, issiq suv ta'minoti, shaxsiy va jamoat foydalanish uchun hammom va dush xonalari, jamoat telefoni mavjudligi; xonalarni yuqori sifatli ko'rpa-to'shak bilan ta'minlash; mehmonxonalardagi xonalar va zallar me'moriy va badiiy bezatilgan bo'lishi; tashrif

TARIX

buyuruvchilarga kiyim-kechak va poyafzallarni, kirlarni tozalash xizmatining mavjudligi; mehmonxonalarda kutubxona-o'qish zallari, bilyard xonalari, kitob-gazeta do'konlari bo'lishi belgilandi[34.]. 1939-yilda sayyohlarni joylashtirish bilan bog'liq muammolar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, sayyohlarning 3/1 qismi turli chodirlarda joylashtirilgan bo'lsa, 3/2 qismi kapital ta'mirlash ishlari olib borilgan moslashtirilgan binolarga joylashtirilgan[35.].

Kattaqo'rg'ondagi Pirmatovlar uyi, Qo'qon shahridagi Sadixon uyi, Namangandagi Muhammad Siddiq uyi[36.37 B.] singari mahalliy aholiga tegishli uylardan mehmonxona sifatida foydalanish yo'lga qo'yildi.

1939-yildan Inturist SSSR Tashqi savdo xalq komissarligi yurisdiksiyasiga o'tkazildi. Xorijliklarni mehmonxonalarda qabul qilish bo'yicha hujjatlashtirish soddalashtirildi. 1939 yilgacha Inturist asosan milliy hunarmandchilik targ'ibotchisidan yuksak iqtisodiy tashkilotga aylandi. 1939 yilda Inturist jami 14 davlatda o'z vakolatxonalari ega bo'lgan. Chunki urush turizm sohasini ham og'ir ahvolga solib qo'ygan edi[37.].

Afg'oniston Respublikasi bilan Sovet Ittifoqi do'stligi natijasida 1926-1939-yillarda "Toshkent – Qobul shaharlari o'rtasida muntazam aviaqatnovni yo'lga qo'yish to'g'risidagi bitim" imzolanishi o'zaro do'stlik aloqalarini mustahkamlashda hamda turistik almashuv uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi[38.55 B.].

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni alohida qayd etish lozimki, turizmning rejalashtirish bosqichida Sovet Ittifoqi yillarida sport va harbiy vatanparvarlik turlari orqali rivolantrilgan. Pasport tizimi yo'lga qo'yilishi natijasida turizm cheklangan darajada amalga oshirilishiga olib keldi. Shuningdek, turizmni rejalashtirish bosqichida AQSh va Yevropa mamlakatlardan O'zbekistonga sayyohlar oqimi nisbatan yuqori bo'lganligi tasdig'ini topdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "Travel America Year," A proclamation by the President of the United States of America, No. 2383. F.R. Doc. 92,108.
2. G.Vasiljef. Proletar tyrizmi ycnyn O'rta Asja bojunca saqlam ekskyrije ycnyn. - T.: O'z. davlat nashrat, 1932 y. B. 21,26,11,12,13,14, 15,16,17,22, 30.(2. G. Vasiljef. Proletarian tyrizm has been preserved throughout Middle Asia. - T.: Myself. State publishing house, 1932. V. 21,26,11,12,13,14, 15,16,17,22, 30.)
3. A.Milirud. "O'zbekistonda turizm tarixi" "O'zbekiston fizkulturchisi" gazetasi: 1980 y. 19 mart, № 32 (4045) (A.Milirud. "History of Tourism in Uzbekistan" newspaper "Uzbekiston Fizkulturchisi": 1980. March 19, No. 32 (4045))
4. <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/turizm-v-sssr-v-konce-1920-h-nachale-1930-h-godov-organizatsionne-i.html>
5. I.Alimov "O'zbekistonda fizkultura va sport tarixidan" "Toshkent haqiqati" O'zbekiston KP Toshkent oblast va shahar Komitetlari, mehnatkashlar deputatlari oblast va shahar Sovetlarining organi gazetasi: 1961 y. 11 avgust, № 158 (1936)(I.Alimov "From the history of physical culture and sports in Uzbekistan" "Tashkent truth" newspaper of the organ of the Tashkent regional and city committees of the Communist Party of Uzbekistan, regional and city Soviets of working people's deputies: 1961. August 11, No. 158 (1936))
6. <https://knife.media/soviet-vacation/>
7. <http://lib.sportedu.ru/press/tpfk/2003N5/p47-49.htm>
8. <https://varlamov.ru/3327216.html>
9. <https://www.researchgate.net/publication/334432190Tourism>
10. X.Nurmatov "Hammaning istirohatgohi" "Namangan haqiqati" gazetasi: 1974 y., 27 avgust, № 163 (11591)(Kh.Nurmatov "Everybody's Rest" Newspaper "Namangan Haqiqiti": August 27, 1974, No. 163 (11591))
11. O'zbek Sovet ensiklopediyasi, 2 son, T.: 1972 y. 531 B. (11. Uzbek Soviet encyclopedia, 2 issues, T.: 1972. 531 B.)
12. Э.Кодыш "Пешеходный туризм", М.: "Физкультура и туризм", 1990 г. (170 с) С.3. (12. E.Kodysh "Pedestrian tourism", M.: "Physical culture and tourism", 1990 (170 p.) P.3.)
13. А.Алексеев. Спортивный туризм в СССР и России (к истории развития). М.: 2015. 444 с. (A.Alekseev. Sports tourism in the USSR and Russia (on the history of development). M.: 2015. 444 p.)
14. Рецензенты: Начальник Управления Российского Республиканского Совета по туризму и экскурсиям (до 1989 г.) (Reviewers: Head of the Department of the Russian Republican Council for Tourism and Excursions (until 1989))
15. "Travel America Year," A proclamation by the President of the United States of America 20
16. The Annals of Iowa Volume 48 Number 7
17. The Annals of Iowa Volume 48 Number 10
18. A.Fozilov "Buxoroning chegarasi qayrda" "Lenin yo'li" O'zbekiston KP Samarqand oblast Komiteti va mehnatkashlar deputatlari oblast Sovetining organi gazetasi: 1975 y., 1 fevral, № 23 (13.338) (18. A. Fazilov "Where is the border of Bukhara" "Lenin's road" newspaper of the organ of the Samarkand Regional Committee of the CP of Uzbekistan and the Regional Soviet of Workers' Deputies: February 1, 1975, No. 23 (13.338))

19. <https://ir.uiowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=9188&context=annals-of-iowa> 344
20. Ye.Fobin "Sovet Turkistonida birinchi bor" "O'zbekiston fizkulturachisi" gazetasi: 1974 y., 26 iyun № 73 (3165) (Fobin "For the first time in Soviet Turkestan" Newspaper "Uzbekiston Physkulturachisi": June 26, 1974 No. 73 (3165))
21. <https://profile.ru/society/vyselit-iz-vsex-dach-burzhuaizyu-istoriya-vnutrennego-turizma-posle-revolyucii-409154/>
22. Э.Маммудов "Паспорт режими" "Совет О'збекистони" gazetasi: 1973 y., 4 sentabr, № 206 (15.306) (22. E.Makhmudov "Passport Regime" "Soviet Uzbekistan" newspaper: September 4, 1973, No. 206 (15.306))
23. https://tourlib.net/statti_tourism/vasiljev.htm
24. G'.Ishoqov "Komsomol ko'li" "Sovet O'zbekistoni" gazetasi: 1983 y., 5 may, № 5 (110) (24. G. Ishakov "Komsomol Lake" "Soviet Uzbekistan" newspaper: May 5, 1983, No. 5 (110))
25. I.Popov "Ilk qaldirg'och" "O'zbekiston fizkulturachisi" gazetasi: 1980 y., 14 may № 55(4066) (25. I. Popov "Ilk kaldirgoch" "Uzbekiston fizkulturachisi" newspaper: May 14, 1980 No. 55(4066))
26. "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002 y. № 3. 183 B. (26. "National Encyclopedia of Uzbekistan" T.: "National Encyclopedia of Uzbekistan" State Scientific Publishing House, 2002. No. 3. 183 B)
27. https://tvzvezda.ru/news/ghistory/content/20191271040ajQwa.html?utm_source=tvzvezda&utm_medium=longpage&utm_campaign
28. Г.Папирян Международные экономические отношения. Экономика туризма. М.: Финансы и статистика, 2000 г. (G.Papiryan International economic relations. Economics of tourism. M.: Finance and statistics, 2000)
29. "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" T.: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002 y., № 3, 568 B. ("National Encyclopedia of Uzbekistan" T.: "National Encyclopedia of Uzbekistan" State Scientific Publishing House, 2002, No. 3, 568 B.)
30. O'zbek Sovet ensiklopediyasi, № 13, T.: 1979 y. 162 B. (Uzbek Soviet Encyclopedia, No. 13, Volume: 1979. 162 B.)
31. I.Popov "Ilk qaldirg'och" "O'zbekiston fizkulturachisi" gazetasi: 1980 y., 14 may № 55(4066) (I.Popov "Ilk kaldirgoch" "Uzbekiston fizkulturachisi" newspaper: May 14, 1980 No. 55(4066))
32. X.Ismatullaev "Belorusiya va O'zbekiston" "Toshkent oqshomi" Toshkent shahar Komiteti va Toshkent shahar Sovetining organi gazetasi: 1970 y. 19dekabr, № 297(1365) (Kh. Ismatullaev "Belarus and Uzbekistan" "Tashkent evening" Tashkent City Committee and Tashkent City Soviet organ newspaper: 1970. December 19, No. 297(1365))
33. O'z.Tag. "Chet elliklar qoy." "Toshkent oqshomi" Toshkent shahar Komiteti va Toshkent shahar Sovetining organi gazetasi: 1970 й. 24 октябрь, № 252 (6121) (Own Tag. "Foreigners leave." "Tashkent Evening" newspaper of the Tashkent City Committee and Tashkent City Council: 1970. October 24, No. 252 (6121))
34. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Сибирская государственная геодезическая академия" Новосибирск 2017. (Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Professional Education "Siberian State Geodetic Academy", Novosibirsk 2017.)
35. Л.Клетнова Формирование материально технической базы рекреационно туристского хозяйственного комплекса в СССР и России Москва 2018. (L. Kletnova Formation of the material and technical base of the recreational tourist economic complex in the USSR and Russia Moscow 2018.)
36. Д.Назильов "Xalq me'morchiligi" T.: O'zbekiston SSR "Fan", 1982 y. 37 B. (D.Nazilov "People's architecture" T.: Uzbekistan SSR "Science", 1982. 37 B.)
37. https://studref.com/320862/turizm/mezhdunarodnyy_turizm_ssr
38. M.Pikulin "Afg'oniston" O'zSSR T.: 1959 y. (64 b.) 55 B. (M.Pikulin "Afghanistan" UzSSR T.: 1959. (64 p.) 55 B.)

FARG'ONA VODIYSI QADIM MADANIYATLARINING SO'NGGI BRONZA VA ILK TEMIR DAVRLARI SHAHARSOZLIGINING SHAKLLANISHI HAMDA RIVOJLANISHIDAGI O'RNI VA ROLI

МЕСТО И РОЛЬ ДРЕВНИХ КУЛЬТУР В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА ФЕРГАНЫ В ПЕРИОДЫ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

PLACE AND ROLE OF ANCIENT CULTURES IN FORMATION AND DEVELOPMENT URBAN PLANNING OF FERGANA DURING BRONZE AND EARLY IRON AGES

Abdullayev Baxtiyor Manopovich

¹Abdullayev Baxtiyor Manopovich

– Samarqand arxeologiya instituti, katta ilmiy xodim, tarix fanlari nomzodi.

Аннотация

Ushbu tadqiqot Farg'onaning bronza va ilk temir davri urbanizatsiya jarayonlarini yoritib beruvchi keng ko'lamli ilmiy adabiyotlarni tanqidiy tahlil qilish asosida olib borilgan. Har bir davr uchun shahar madaniyati rivojlanishining xarakterli xususiyatlari alohida keltirilgan. O'rganilayotgan davr shaharlari va aholi punktlarini rejalashtirishning qadimgi me'morlari tomonidan o'ziga xos yechim muammosi ochib berilgan.

Аннотация

Данное исследование направлено на основе критического анализа широкого круга научной литературы, освещены урбанизационные процессы Ферганы эпохи бронзы и раннего железа. Представлены характерные черты развития городской культуры для каждого периода в отдельности. Раскрыта проблема своеобразного решения древними зодчими планирования городов и поселений изучаемого периода.

Abstract

This study is aimed at the basis of a critical analysis of a wide range of scientific literature highlighting the urbanization processes of Ferghana of the Bronze Age and Early Iron Age. The characteristic features of the development of urban culture for each period are presented separately. The problem of a peculiar solution by ancient architects of planning cities and settlements of the studied period is revealed.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, so'nggi bronza va ilk temir davri, manzilgothlar va shaharlar.

Ключевые слова: Фергана, эпоха поздней бронзы и раннего железного века, поселения и города.

Key words: Fergana, Late Bronze Age and Early Iron Age, settlements and cities.

KIRISH. MARKAZIY OSIYODA TEMIR DAVRINI O'RGANILISHI BO'YICHA MA'LUMOT

Taqdim etilayotgan ilmiy tadqiqot Farg'ona vodiysi tarixining eng muammoli dolzarb masalalaridan bo'lmish so'nggi bronza va ilk temir davrlari shaharsozligida ko'chmanchi va ziroatkor madaniyatlarining o'rni hamda rolini aniqlashga bag'ishlangan. Bronza davri asosiy xomashyosi bo'yicha ilmiy adabiyotlarda keng ko'lamda ko'rib chiqilgan va shu tufayli qisman ilk temir davri shakllanishiga doir ayrim masalalarni tahlil qilishimiz lozim. Zero, bu davrda temirning kashf etilishi hamda uning ishlab chiqarilishi turli tarixiy-madaniy o'lkalarda turli xronologiyani ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo va, xususan, Farg'ona vodiysi xududlarida ilk temir davri xronologiyasi bo'yicha tadqiqotchilar o'tgan asrning boshlaridan [40: 157] 80-yillarigacha oldingi soha mutaxassislari o'z tadqiqot xulosalarini dunyoni ilk tamaddun o'choqlaridagiga nisbatan mahalliy temir buyumlarini qiyosiy solishtirma tahlillari asosida taqdim etib kelishgan [49: 155; 14: 125, 128; 16: 83; 50: 149; 32: 106; 30: 73, 80, 81; 52: 70, 74, 81, 97; 53: 155; 24: 52; 44: 37; 51: 30; 45: 110; 58: 37; 12: 17, 67]. Keltirilgan tadqiqot xulosalari 1980-yillar boshida tanqidiy o'rganilib umumlashtirilgach, tahlil natijalari alohida maqolada chop etilgan [43: 229-234]. Bu tadqiqot natijasiga ko'ra, Markaziy Osiyoda temirning paydo bo'lishi mil.avv. X-VIII asrlar, uning keng tarqalishi esa, mil.avv. VII-IV asrlar bilan belgilangan bo'lsa, mil.avv. III-II asrlarda aksariyat hunarmandchilik buyumlarini tayyorlashda temir bronza metalini siqib chiqardi. Mutaxassisning ishlanmalariga ko'ra, Farg'ona vodiysida temir buyumlarning keng tarqalishi xronologik jihatidan mil.avv. VIII-IV asrlarni o'z ichiga qamraydi [43: 233-234]. Bu holat esa taqdim etilyotgan

mavzuimizda ilk temir shaharsozligi, qisman, so'ngi bronza davriga oid Chust madaniyatining ohirgi ikki asrlig davridan boshlanib, antik davrining boshlarigacha bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Farg'ona vodiysi qadim madaniyatlarida so'nggi bronza davridan o'rta asrlargacha shakllanib rivoj topgan shaharsozlikka oid me'moriy yechimlarning tadrijiy taraqqiyotini o'zida saqlagan bir qator yodgorliklar o'tgan asrning 30-yillaridan ohirgi paytgacha ko'plab olimlarni dala tadqiqotlari doirasidan o'rin egallagan. Garchi, bu tadqiqotlarning aksariyatida urbanizatsion jarayon muammolari odatda ikkinchi darajali sifatida o'rganilgan bo'lsada, bu yo'nalish bo'yicha ham ko'plab materiallar to'plangan. Ularning tanqidiy o'rganilishi esa Farg'ona vodiysi shaharsozligi bu davrlar mobaynida ma'lum tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligini ko'rsatadi.

Yuqorida keltirilganlarga ko'ra, mintaqada qadimdan shakllanib kelgan urbanizatsion jarayonlar umumlashtirilib, shaharsozlik madaniyatini vujudga kelishi va taraqqiyot bosqichlari omillarining ilmiy asoslari belgilanishi hamda uning vodiy tamadduni rivojidadagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalariga ta'siri oydinlashtirilishi lozim. Bunda quyidagi vazifalar amalga oshirilishi rejalashtirilgan: shaharsozlikning ilk shakllanish xususiyatlari; ko'chmanchilar migratsiyasi hamda dehqonchilik xo'jaligini rivoji va irrigatsiya inshootlarining urbanizatsion jarayonlariga ta'siri; har bir tarixiy davr uchun alohida xususiyatli bo'lmish yodgorliklarning o'z davridagi voqea yoki ma'lum savdo yo'llari tizimida joylashgan o'rni; vodiy shaharsozligining tadrijiy taraqqiyotini qo'shni mintaqalar bilan taqqoslash, hamda o'ziga xoslik va umumiylikni aniqlash shular jumlasiga kiradi.

Ko'rsatilgan muammoni yoritishdan oldin, garchi alohida maqolalarimizda va 2021-yilgi ilmiy tadqiqotimizda bu borada ancha keng ko'lamli ilmiy adabiyotlar asosida yoritib o'tgan bo'lsakda [9: 5-9], Farg'ona vodiysi qadim madaniyatlari ketma ketligi kontseptsiasidagi uzoq yillardan beri olib borilayotgan mulohaza, mushohada va yangi tadqiqot natijalari hamda ularning yechimida bizning munosabatimiz borasida o'z tahliliy xulosalarimizni keltirib o'tishni o'rinli deb bildik.

Mintaqada dastlabki tom manodagi arxeologik dala tadqiqotlarining olib borilishidan hozirgi vaqtgacha farg'onashunos olimlarining (B.A.Latinin, A.N.Bernshtam, B.A.Litvinskiy, Yu.A.Zadneprovskiy, N.G.Gorbunova, Ye.D.Saltovskaya, V.I.Kozenkova, A.A.Anarboyev, B.Abdulgaziyeva, B.X.Matboboyev, G.P.Ivanov, S.S.Qudratov) ⁶⁷ aksariyati vodiy qadim madaniyatlar ketma ketligi jadvalini tuzayotganida ilk ikkita⁶⁸ – Chust va Eylaton madaniyatlarini o'zgarishsiz keltirib, ulardan keyin keladigan madaniyatlarni turlicha berishgan. XX asrning yosh tadqiqotchilari esa u yoki bu klassik tadqiqotchi kontsepsiasiga o'z tadqiqoti doirasida qo'shimcha kiritish bilan cheklangan. Natijada, Farg'ona vodiysi qadim madaniyatlari kontsepsiyasi aniq yechimga ega bo'lmay kelmoqda. Eng avvalo, keltirilgan kontsepsiyalarda ko'chmanchi va ziroatkor madaniyatlar davri, maqomi va ularning mintaqada qadim aholisining tadrijiy taraqqiyotiga ta'siri ilmiy asoslangan mezonlarga kiritilmay qolmoqda. Bu esa, o'z o'rnida, yodgorliklarni nisbiy va absolyut davrlashtirish masalalarini murakkablashtirmoqda.

Bizning tadqiqot natijalarimizga ko'ra, dastlab mintaqaning ilk ziroatkor (Chust) ⁶⁹ va ko'chmanchi (Qayroqqum) madaniyatlari kabi ilk temir davrida ham parallel ravishda faoliyat ko'rsatgan ziroatkor va ko'chmanchi madaniyatlar aniqlanishi lozim. Zero, Chust madaniyatidan so'ng, uning vorisi sifatida B.A.Latinin taklifi hamda N.G.Gorbunova va Yu.A.Zadneprovskiylarning tan olishiga ko'ra, Eylaton madaniyati ziroatkor sifatida e'tirof qilinadi. Biroq, bu kontseptual g'oya, bizning fikrimizcha ⁷⁰, ilmiy asosi ancha zaif. Gap shundaki, N.G.Gorbunova va Yu.A.Zadneprovskiylar Chust va Eylaton madaniyatlariga oid nafaqat shaharsozlik an'anasida, balki ularning sopol komplekslarida ham bir qator mezonlar (tayyorlanishi, hajmi, naqshlanishi hamda idish foniga berilgan rangi)ga ko'ra bir biridan keskin farq qilishini takidlab o'tishgan.

Shunday bo'lsada, ular B.A.Latinin g'oyasini tasdiqlaydigan moddiy manba topish uchun o'tgan asrning 60-70-yillari mintaqaning sharqi, g'arbi va janubi-g'arbida tadqiqotlar olib borgan. Biroq bu urinishlar natijasida, Eylaton madaniyatiga oid faqat qabr qo'rg'onlar mavjudligi hamda

⁶⁷ Klassik farg'onashunoslar kontsepsiyalari XX asr ohirida maxsus jadvalga kiritilgan (21: 168, ris. 1) bo'lsa, oradan 20 yil o'tmay, bu jadval 1970-1980 yillari o'sha davr yosh tadqiqotchilarning ishlanmalari bilan to'ldirilgan (41: 69-73).

⁶⁸ Bundan B. A. Latinin va A. N. Bernshtam ajralib turadi, zero birinchisida madaniyatlar ketma ketligi shartli rim hamda arab raqamlari bilan, ikkinchisida esa bronza va saklar davri berilgan.

⁶⁹ Bu borada mintaqada ilk va rivojlangan bronza davriga oid asori-atiqalar topilganligi ma'lum, biroq ular bilan bog'liq manzilgoh topilmagan. Shu tufayli, hozircha vodiy qadimiyati uchun Chust madaniyati birlamchi xisoblanadi.

⁷⁰ Bunday xulosa bizning ohirgi yetti yillik tadqiqot natijalarimiz xosilasi bo'lib, u 2021-yili xalqaro konferentsiyadagi maqolamiz va yillik xisobotimizda asoslangan (9: 3-11; 10: 114-130).

TARIX

deyarli manzilgoh yoki Eylatondan boshqa shahar topilmaganligini takidlaganlar. Bu hol esa Eylaton madaniyati ziroatkordan ko'ra ko'chmanchilar sarasiga kirishini ko'rsatadi. Vaholanki, bu madaniyat bo'yicha dastlabki tadqiqodlardan boshlab Eylaton shahri ko'chmanchi sak qabilalarining markaziy shahri bo'lishi bilan birga, bu madaniyatda eng ko'p uchragan sopol komplekslari ko'chmanchi Qayroqqum madaniyati sopol idishlariga xosligini ilmiy faktlar bilan keltirgan [29: 92, 94; 31: 53, 54].

Bu borada shuni ta'kidlashimiz mumkinki, B.A.Litvinskiy qadim madaniyatlar ketma ketligi kontseptsiyasiga doir jadvalda ilk temir davrida Eylatondan boshqa, u bilan parallel ravishda mavjud nomalum madaniyat bo'lganligini ko'rsatib o'tadi [21: 168, ris. 1; 41: 71, jadval a]. Bizning fikrimizcha, bu madaniyat chustliklarning vorisi ziroatkor Sho'raboshot madaniyati bo'lish ehtimoli katta. Biroq, shuni ham takidlash lozimki, Sho'raboshot madaniyatiga oid yodgorliklarni keng ko'lamda tadqiq etgan olimlarning xulosasiga ko'ra bu madaniyat mil.avv. V – mil. birinchi asrlar [56: 137-138] yoki mil.avv. V-II asrlar [17: 16-17, 19] bilan belgilangan.

Sho'raboshot madaniyati sohiblaridan bizgacha yetib kelgan aksariyat moddiy madaniyat (shaharsozlik, hunarmanchilik, xo'jalik qurollari va buyumlari) namunalari chustliklar moddiy madaniyatiga xos yoki turli ijtimoiy-siyosiy ta'sir ostida mukammallashgan. Biroq oldingi tadqiqotchilar tomonidan Sho'raboshot madaniyati ikki asr kech bo'lgan vaqt bilan davrlashtirilgan!? Bu nomutanosiblik, bizning xulosalarimizga [9: 5-9] ko'ra, bevosita Eylaton madaniyatining ziroatkor deb takidlanishidan kelib chiqmoqda. Aynan shu sababli, Yu. A. Zadneprovskiy Sho'raboshot madaniyatini Eylatondan keyin qo'ygan, P. P. Gavryushenko esa o'z davriy xulosasini shakllantirishda Sho'raboshot yodgorligida olib borilgan tadqiqot natijalariga asoslab shakllantirgan. Shu tufayli, vodiy qadimiyatining galdagi dolzarb tadqiqotlaridan biri – Sho'raboshot madaniyatiga oid shu vaqtgacha topilgan asori-atiqalarni qayta ko'rib chiqish hamda yangi arxeologik qazishmalar jarayonida aniq fanlar mutaxassislari bilan hamkorlikda keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilishi talab etiladi.

Bizning tadqiqot natijalarimizga ko'ra, ilk temir davri bronza davri mintaqamizda shakllanayotgan urbanizatsion elementlarning antik davrining keng ko'lamli shaharsozligiga olib borgan xronologik xalqa deb keltirish mumkin. Shu sababli, so'nggi bronza davrida ko'chmanchi va o'troq madaniyatlarda urbanizatsion jarayon qay tarzda kechganligi va ular keying avlodga shaharsozlikning qanday "ta'mal toshini" qo'yib ketganliklarini ko'rib chiqishimiz lozim.

I. SO'NGI BRONZA DAVRI (MIL.AVV. XII-VII ASRLAR) DA URBANIZATSION JARAYONLAR

Bu davrda vodiy mintaqasida urbanizatsion jarayonlar bir biridan keskin farq qilgan holda ko'chmanchi (Qayroqqum) va ziroatkor (Chust) madaniyatlarida ham kuzatilgan. Binobarin, birinchisida bu jarayon faqat uncha muraakkab bo'lmagan manzilgohlar ko'rinishida bo'lsa, ikkinchisida – o'ziga xos infrastrukturaga ega shaharlar hamda aksariyat holda o'rta va kichik manzilgohlar tarzida namoyon bo'lgan.

I. 1. KO'CHMANCHI QAYROQQUM MADANIYATIGA OID URBANIZATSION JARAYONLAR

Bu madaniyat manzilgohlari o'tgan asrning 50-yillari B. A. Litvinskiy tomonida atroflicha o'rganilgan [29: 142-156]. O'sha davr aerofotosuratlar tahliliga ko'ra, Qayroqqum cho'lining sharqidan g'arbga qadar zamonaviy Sirdaryoni 3-7 km shimolidan uning eski o'zani aniqlangan va aynan shu o'zanning bo'ylarida ushbu ko'chmanchi madaniyatga tegishli manzilgohlar mavjud bo'lgan. Biroq, muallifning takidlashiga ko'ra, cho'l mintaqasida keng tarqalgan taqirlarda bunyod etilgan qadimiy manzilgohlarining o'rnida ularni, madaniy qatlamning "jonli etidan" mahrum bo'lgan "skeletlari"gina saqlangan xolos [29: 142-156]. Shunday bo'lsada, ulkan ahamiyatga ega o'nlab qadimiy manzilgohlar bir necha yuz kvadrat kilometr ga tarqalib joylashgan. Vaholanki, manzilgohlarning aksariyat qismini kichik (300-5000 m²) va o'rtacha (1000-30000 m²) maydonga egalari tashkil qilsa, atigi to'rtasi "gigant" (425000-255000 m²) manzilgohlardan iborat bo'lgan. Bu hol shuni takidlaydiki, Qayroqqum manzilgohlarining ko'pchiligida maydoni o'zgarib turgan va bu cho'l hududlaridagi turar-joylari uchun odatiy jarayon tusiga kirgan [29: 149-150].

Manzilgohlarning alohida nisbatan yaxshi saqlangan elementlariga o'nlab metr ga cho'zilgan zanjir ko'rinishidagi loy mahsulotlari (xom g'isht va loy qorishmasi) yoki toshlardan yasalgan

o'choqlar majmuasini kiritish mumkin. Shubhasiz, Qayroqqum o'choqlar zanjiri ma'lum manzilgohlar ichkarisida joylashgan bo'lgan.

B. A. Litvinskiy fikricha, uy-joylar qurilishi atigi somonli loy suvoq parchalarini topilishi tufayli, ularning devorlari tabiat in'om etgan narsalar (tosh, terak, qamish va h.) dan yengil konstuktsiyalar – tosh asos ustiga ma'lum oraliqda terak novdalari terilib, qamish bilan o'zaro mahkalab to'qilgan hamda ikki tafidan somonli loy bilan suvab chiqilgan. Ushbu uylarning tom qoplama vazifalarini ham terak novdalari va qamishlar o'tagan bo'lishi kerak. Darhaqiqat, tez-tez ko'chib yurishga moslashgan madaniyat sohiblari uchun bu kabi "engil devorlar" ancha qulayliklar yaratgan bo'lishi kerak. B. A. Litvinskiy takidlashicha, novda ustunchalarni o'zaro bog'lab turuvchi qamish to'qimalari asosida bunyod etilgan "engil devorli" uylardan foydalanish Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkiston xalqlari uchun qadimdan XX asrlargacha qo'llanilib kelingan [29: 153-154; 15: 34-47, fig. 1-7; p. 56-63, fig. 1-3, 8-16]. Vaholanki, bu kabi mudofaa inshootlarini qurish uslubi shu davrga oid Sharqiy Turkiston (hozirgi Xitoyning Sinzyan viloyati) xududidagi Jumbuloqqum yodgorligida bizning tadqiqotlar natijasida aniqlangan [5: 46-47, ris. 2].

Shunday qilib, Qayroqqum madaniyatiga oid manzilgohlarida topilgan me'moriy qoldiqlar ularni tark etgan aholi uy-joy qurish usullari bilan tanish bo'lganligini aniq ko'rsatmoqda. Qurilish jarayonida hunarmandlar barqaror turdagi konstruksiyalarni, bir qator maqsadga muvofiq qurilish texnikasini hamda devor va shift konstruksiyalarini ishlab chiqqandilar. Bularning barchasi qurilish texnikasini rivojlantirishda sezilarli muvaffaqiyatlardan hamda uy-joy qurilishi sohasida qurish ko'nikmalarini rivojlantirish darajasidan dalolat beradi. Shunday bo'lsada, yuqorida keltirilgan fikrlar asosan Qayroqqum madaniyatiga tegishli hunarmand (birinchi o'rinda, metalsoz yoki temirchi) lar ustaxonalari va turar joylari bo'yicha ma'lumot beradi, biroq aniqlangan bironta manzilgohni monolit paxsa yoki xom g'ishtdan qad ko'targan mudofaa devorlariga oid izlari topilmagan. Demak, vodiy ko'chmanchilarining mil.avv. XII-VII asrlarga doir me'morchiligida faqat urbanizatsiya elementlari mavjud bo'lgan xolos, lekin tom ma'nodagi shaharsozlik shakllanmagan.

I. 2. ZIROATKOR CHUST MADANIYATIGA OID URBANIZATSION JARAYONLAR

Chust madaniyati uning asosiy tadqiqotchisi tomonidan mil.avv. XII-VII asrlar (so'ngi bronza davri) bilan belgilanadi, biroq u bu davrni qadimiylashishi mumkin deb aytgan [56: 70]. Hozirgi vaqtgacha 80 dan ortiq bu madaniyatga tegishli yodgorliklar aniqlangan, biroq, garchi mintaqada boshqa yirik (Ashqaltepa – 13 ga) va kichik arxeologik ob'ektlar bo'lsada, faqatgina ikkitasida ya'ni Dalvarzin (25 ga) va Chust (4 ga) yodgorliklarida keng qamrovli arxeologik tadqiqotlar olib borilgan.

Chust madaniyatining markaziy shahri Dalvarzinda qo'lga kiritilgan topilmalarni o'rganish "Dalvarzin shahri uning barcha faol davrlarida muntazam kengayib va ta'mirlanib turgani" xaqidagi farazlarimizni tasdiqladi [1: 131-140]. Odatda Chust manzilgohlari tabiiy mudofaalangan (bir tomondan suv havzasi boshqa tarafdin botqoqliklar bilan o'ralib, faqatgina bir tomondan kirish imkonini beradigan) daryo yoki soy deltalarida joylashardi va asosiy mudofaa inshootlari shu yo'l ustida turishi mantiqan to'g'ri edi. Dalvarzindagi dastlabki manzilgohning o'troq aholisi Qoradaryoni qadimgi deltasida joylashgan va bu an'ana boshqa yodgorliklarda ham qo'llanilgan [6: 14].

Birinchi bosqichda 2 gektardan kattaroq maydon atrofi o'zaro bog'liq uylar bilan aylana shaklida o'rab [1: 132], tashqi tazyiqdan muhofazalangan aholi dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan hayot kechirganlar. Keyinchalik, bu qo'rg'on uylarining tashqi devorlari yo'nalishida mudofaa devorlari bilan o'ralib, bo'lg'usi shahar arkiga (D-III) aylantirilgan va u shaharning shimoliy-g'arbiy qismida joylashgan. Arkning darvozasi uning janubi-sharqiy qismida, ya'ni shaharni "asosiy yashash" xududi (DI) bilan bog'langan. Arkning darvozasidan uning markaziy maydoniga qadar yer sathiga uch qator shag'al to'shalgan [57: 401], biroq unda diniy markaz vazifasini o'tashi mumkin bo'lgan mahobatli bino qoldiqlari topilmagan.

O'troq hayot tarzi va u bilan bog'liq xo'jalik yuritish ravnagi aholining demografik o'sishiga, hamda dastlabki qo'rg'on atrofida (asosan janub va janubi-sharqda) yangi qo'rg'onlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Natijada, qo'shimcha 18 gektar maydonda uy-joylar qurilgan. Qabilalraro urush xavfi yangi qo'rg'onlarni o'z ichiga olgan mudofaa devorlari qad ko'tarilishiga olib keldi. Demak, ikkinchi bosqichda shaharning "asosiy yashash" qismidagi mudofaa devori arkdan tashqaridagi yangi qo'rg'on uylarining tashqi devorlari yo'nalishida o'ralgan va bu holat o'zining arxeologik tasdiqini topgan [35: 66].

TARIX

Uzoq muddat shaharning “hayvonlar saqlash” qismi (D-II) botqoqliklar bilan himoyalangan, biroq ma'lum davr ichida, taxminimizcha, xo'jalik yuritish faoliyati ta'siri va Qoradaryoning shimol tomonga tabiiy siljishi sababli botqoqliklar asta-sekin quriy boshlagan, hamda ko'chmanchi qabilalar bosqini havfi ortganligi tufayli uchinchi bosqichda bu yer ham asosan tuproq uyimi (lumboz) va qisman xom g'ishtli mudofaa devorlari bilan o'ralgan.

Dastlabki tashqi mudofaa devorlari shaharning shimoli-g'arbiy qismida joylashgan “arkda” fundamentsiz qad ko'tarilgan. Bu devor uch bor qayta ta'mirlanib qurilgan, vaholangki bu ko'rsatkich “uy hayvonlari joylashgan” qismning shimoliy devori uchun – bir bosqich va “ark” qismining sharqiy devori uchun – ikki bosqichga ega bo'lgan;

“Asosiy aholi istiqimot qilgan” – “shahriston” qismining sharqiy devorining qad ko'tarilishida turli qurilish materiallari (paxsa, xom g'isht va guvala) va qurish uslublar (faqat paxsa yoki g'isht bilan, ularning kombinatsiyasi, lumboz, juft g'isht devorlar oralig'ini tuproq va qurilish materiallarining siniqlari bilan to'ldirish)dan foydalanilgan;

“Uy xayvonlari joylashgan” qismining atrofi “ark” va “asosiy aholi istiqimot qilgan” qismlaridan ko'ra kechroq mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Shaharning bu qismi mudofaa devorlari lumboz tuproq asosida qurilishining sababi, unda uy hayvonlari saqlanganligi va dastlab atrofi botqoqliklardan iborat bo'lganligidir.

Shaharning faqatgina “ark” va “asosiy aholi istiqimot qilgan” qismlari uchun umumiy shimoliy mudofaa devori blokli paxsadan qurilgan va bir necha qurilish gorizontlari davrida mavjud bo'lgan. Tadqiqotlarimizga ko'ra, har safar umumiy shimoliy mudofaa devori yangilanish arafasida eski inshootdagi xonalar tuproq, qurilish chiqindilari (singan paxsa va xom g'isht bo'laklari) va loy bilan to'ldirilib, o'ziga xos maxsus platformani vujudga keltirib, uning ustiga yangi inshoot qad ko'tarilgan. Shu tufayli, antik va o'rta asr shahar va qo'rg'onlarining muhim qismini tashkil qilgan mahobatli binolarning asosi bo'lmish tagkursi (platforma-stilobat) ilk bor Farg'onada Chust madaniyatida davrida paydo bo'lgan.

Bizdan oldingi tadqiqotchilarning [56: 11-49; 47: 227-232] natijalarini tanqidiy o'rganish asosida quyidagilarni xulosa qilish mumkin. Chust madaniyatning rivojlangan davrida shaharsozlikning deyarli asosiy unsurlari barpo qilingan. Qurilishda paxsa va xom g'ishtdan foydalanilgan, biroq lumboz asosida devorlar topilmagan. Qadimiy me'morlarning mahalliy rel'ef imkoniyatlaridan to'la foydalanishga intilishi tufayli mudofaa inshootlari takomillashib borgan. Keyingi davrlarda shaharsozlikda keng foydalanilgan to'rt burchakli burjlarning yaratilishiga hamda ilk temir va ayniqsa antik davr shahar va qo'rg'onlarida keng tarqalgan darvoza oldi xonalari va burjlarining Farg'ona vodiysida paydo bo'lishiga asos bo'lgan.

Chust madaniyatida ro'y berayotgan urbanizatsion jarayonlar bir tomondan aholining demografik o'sishi va ularni xo'jalik yuritishining asosini tashkil qiluvchi dehqonchilik hududini kengaytirib borish zarurati bilan bog'liq bo'lgan. Biroq, bu davr aholisi asosan daryolarning qadimgi o'zanlaridagi vohalarda istiqomat qilgan va ularning sug'orma dehqonchilik texnologiyasi imkoniyatlari hali mukammallik darajasi past bo'lgan. Ya'ni, tuproq osti suvlarini olib chiqib ketishi mumkin bo'lgan zaxkash va zakanlar kashf etilmagan. Shu sababli, dastlab xosildor bo'lgan yerlar uzog'i bilan 50-100 yil mobaynida sho'rlashib borgan. Bu hol esa, Chust madaniyatida sohiblarini o'zlashtirilgan joylarini tashlab, daryo (Qoradaryo, Norin, Sirdaryo) bo'ylarida yangi xosildor yerlarni izlashga majbur etgan. Ma'lumki, Chust madaniyatida yodgorliklari Farg'ona vodiysining shimoli-g'arbidan janubi-sharqigacha uzunligi 230 km keladigan enli hududda joylashgan bo'lib, unda 15 ta gurux vohalari o'zlarining markaziy shaharlari bilan mavjud bo'lganligi aniqlangan [59: 120].

Vaholanki, ohirgi 30 yil mobaynida olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, mintaqaning sharqida joylashgan Dalvarzin shahridan, uning shimoli-g'arbida aniqlangan Chust (kichik shaharcha harobasi) manzilgohini shakllanishi davriy jixatdan yoshroq. Bizni fikrimizcha, bu hol Chust madaniyatining mintaqaga bo'yicha tarqalishini bir vaqtdagi ko'lamidan ko'ra, ularning bosqichma-bosqich daryo bo'ylab sharqdan shimoli-g'arb tomonga ko'chib borganliklaridan darak beradi.

Urbanizatsion jarayonlarda Chust madaniyatiga oid o'rtacha va kichik manzilgohlar eng ko'p aniqlangan ob'ektlar qatoriga kiradi. Bizning fikrimizcha, bu voqelikning asosiy sabablaridan biri bevosita sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikni mukammallashmaganligi bilan bog'liq. Zero, ko'plab insonlarni mehnat va katta iqtisodiy sarmoya evaziga quriladigan yirik va o'rtacha shaharlar ko'pi bilan 50-100 yildan so'ng tashlab ketilishi hamda yana yangi yerlarga ko'chib o'tish ilk

ziroatkolarga bir qator qiyinchiliklar tug'dirgani ehtimoldan holi emas. Shu tufayli, Chust madaniyati sohiblari alohida urug'lar kuchi bilan bitadigan (0,02-0,5 ga) manzilgohlar qurilishi udum bo'la boshlagan.

Chust madaniyatining Dalvarzindek markaziy shahridagi "arkini" rejasi bevosita shu madaniyatga oid ko'plab manzilgohlar qurilishi uchun andoza vazifasini o'tagan. Garchi, bu shahar arkini kelib chiqishi xaqida ayrim maqolalarimizda [2: 28; 3: 64-65; 4: 3] keltirgan bo'lsakda, manzilgohlar rejasini shakllanishini tushunish uchun ushbu jarayon haqida qisqacha to'xtalib o'tish lozim.

O'z vaqtida Yu.A.Zadneprovskiy Dalvarzin shahrini shu davrga oid ko'chmanchi va ziroatchi xalqlari shaharlari bilan qiyoslagan. Biroq, O'rta Osiyoning ziroatchilari manzilgohlarida arki bo'lgan bulsada, manzilgohlarning o'zi mudofaa devorlari bilan o'ralmagan; ko'chmanchilarning istehkomli manzilgohlari esa maydoni jihatidan faqatgina Dalvarzin arkiga teng yoki bir oz kattaroq bo'lgan [62: 23]. Shunga qaramay, Chust madaniyati namoyondalarining ko'chmanchilar bilan umumiy kelib chiqishi va qon-qardoshlik aloqalarini saqlab qolganligi tufayli, ularni me'morchiligida ishlatilgan qurilish materiallari va Dalvarzin arki tasnifi (2 ga maydon atrofi ketma-ket va o'zaro tutash xonalar bilan aylana shaklida qurib chiqilgan) ko'proq ko'chmanchilarning qurilish an'analariga yaqin bo'lganligini [20: 48; 48: 166-168; 36: 100-106; 25: 116]. Yevrosiyo va Yakin Sharq ko'chmanchi madaniyatlarining barchasida o'troq xayot tarziga o'tish davrida Dalvarzin arki qurilishidagi jarayonlarni kuzatish mumkin – ular ham dastlab 2-3 ga maydon aylanasi ichiga 25-30 ta uyni qo'rg'on shaklida qurgan [65: 131-132]. Bu kabi aylana shaklidagi qo'rg'onlar G'arbiy Sibir uchun mil. avv. II ming yillikdan ma'lum [42: 29-47; 26: 123-125], biroq bu manzilgohlarda 12-17 xonadan tashkil topgan.

Bu davr manzilrohlari bo'yicha Andijon suv ombori to'g'onidan 16 km yuqoridagi Qirgizston hududining Yassi daryosining chap qirg'og'ida joylashgan Bo'ztepa yodgorligini misol qilib keltirib o'tish mumkin [11: 357-358; 63: 86]. Tepalik aniq ikkita qurilish gorizontiga bo'lingan – I va II, ularning asosiysi II (yuqori) gorizont. Bizni qiziqtirgan II qurilish gorizontida manzilgoh qoldiqlari mavjud bo'lib, u Dalvarzin arkining aylana tasnifidan farqli bo'lib, deyarli kvadrat shaklidagi rejaga bo'ysunib, burchaklari aylanasi va dunyo taraflariga yo'naltirilgan. Majmua yo'laklar bilan o'zaro bog'langan 23 xonadan iborat edi. Ba'zi xonalar o'zaro anfilada uslubida ulangan – ya'ni bir biriga umumiy eshiklar vositasida o'tish mumkin bo'lgan. Bir guruh xonalar to'rtburchak shaklidagi inshootni tashqi devorlarining perimetri bo'ylab joylashgan bo'lsa, boshqalari esa markaziy xonalar guruhiga kiritilgan. Manzilgohning tashqi kichik hovlisiga, Dalvarzin arkidagidek, bitta chiqish joyi bo'lgan.

Umuman olganda, Chust madaniyatining manzilgoh xonalarini rejasi markaziy shahar deb atlmish Dalvarzin arkidagi xonalar joylashuvini eslatadi. Farqi shundaki, agarda markaziy shahar arki tasnifi aylana bo'lsa, manzilgohlarniki esa to'rtburchak bo'lgan. Shuningdek, birinchisi (ark)da xonalar markaziy xovli atrofida o'zaro bir biri bilan bog'liq 1-3 qator xonalar vositasida o'ralib turgan bo'lsa, ikkinchisi (manzilgoh)da xonalar uning perimetri bo'yicha joylashib markazdagi xonalar guruxini o'rab turgan. Dalvarzinni aylana arkidan Bo'ztepa manzilgohining to'rtburchak rejasiga o'tishi, Yevroosiyo dashtlaridagi kabi bronza davridan ilk temir davriga o'ziga xos tadrijiy taraqqiyot yo'nalishiga mos tushadi [2: 29]. Chust madaniyati taraqqiyoti jarayonida shakllangan manzilgohlarning to'rtburchak tasnifi undan keyingi ziroatkor Sho'raboshot madaniyatining asosiy me'moriy mezonlariga kiritilganligi bir qator dala tadqiqotlarida o'z tasdig'ini topmoqda.

II. ILK TEMIR DAVRI IKKINCHI BOSQICHI (MIL.AVV. V-IV ASRLAR) SHAHARSOZLIGI

Oxirgi o'n yillik tadqiqotlarimizga ko'ra, Farg'ona vodiysi shaharsozligining bu bosqichi Eylaton va Sho'raboshot madaniyatlari yodgorliklari bilan belgilanadi. Zero, bizning fikrimizcha, birinchisi ko'chmanchi Qayroqqum madaniyati bilan irsiy bog'liqlikka ega bo'lsa, ikkinchisi, aksariyat ziroatchilik va hunarmandchilik mahsulotlarining o'xshashligi tufayli, Chust madaniyatining davomchisi sanaladi. Shuningdek, yuqorida keltirilgan madaniyatlarni oldingi tadqiqotchilar tomonidan, ma'lum subyektiv va obyektiv sabablarga ko'ra, nomutanosib ravishda davrlanishi qisman bizni tadqiqotlarda asoslab berilgan hamda, bizning fikrimizcha, bu madaniyatlar bir davrda va o'zaro ta'sir doirasida faoliyat ko'rsatganlar [10: 114-130; 9: 3-11].

Bu davrda ko'chmanchi va ziroatkor madaniyati sohiblarining urbanizatsion (shahar va manzilgohlar bunyod etish) taraqqiyotida yangi sifat bosqichi shakllanadi va keyingi antik davri

TARIX

me'morchiligi uchun deyarli barcha asosiy qurish me'zonlari va konstruktiv elementlari kashf qilinib bo'ladi. Chust madaniyatida ta'mal toshi qo'yilgan shaharsozlik meyorlari ilk temir davri ohiri va antik davrda o'z kamolotini topadi.

Ilk temir davrining ikkinchi yarmi Eylaton va Sho'raboshot madaniyatlari orasidagi aloqalar hamda o'zaro madaniy ta'sir ushbu madaniyatlar qorishuvi (sintezi)ga olib kelgan. Ma'lum sabablarga ko'ra, bu ko'chmanchi va o'troq madaniyatlar sintezi natijasida ilk markazlashgan Farg'ona (Davan) davlatchiligi barpo bo'lib, undagi boshqaruv ko'chmanchilar qo'lida bo'lgan [61: 22; 19 102; 10: 127-128]. Aynan markazlashgan davlatchilik rahnomaligida olib borilgan keng ko'lamli bunyodkorlik ishlari – Shahrixonsoy va Andijonsoy kabi sun'iy sug'orish inshootlarining qurilishi mintaqadagi urbanizatsiya jarayonlarini ham jadallashtirgan.

II. 1. EYLATON MADANIYATIDA YUZ BERGAN URBANIZATSIYA JARAYONLARI

Garchi vodiyni boshqa joylaridagi 20 dan ortiq antik va o'rta asrlar yodgorliklarining quyi qatlamlarida Eylaton madaniyatiga oid sopol na'munalari aniqlangan bo'lsada, xususan, Eylaton shahridan boshqa bu madaniyatga doir to'laqonli ma'lumot beruvchi shahar yoki manzilgoh qoldiqlari topilmagan. Biz, keng ko'lamli adabiyotlarni tanqidiy-solishtirma tahlillarini o'z ichiga olgan, tadqiqotlarimizda Eylaton shahrini bu davr ko'chmanchilariga tegishli ekanligini yoqlaymiz [9: 3-11]. Vaholanki, bu haqida dastlabki fikr XX asrning 60-yillari ayrim tadqiqotchilar tomonidan ilmiy asoslab berilgan [29: 92, 94; 31: 53, 54].

Bizning tadqiqotlarga ko'ra, aynan ko'chmanchi madaniyatlarga taaluqli bo'lganliklari tufayli [10: 125-126; 9: 7-8], ularning markaziy shahri Eylaton ham, ko'pchilik tadqiqotchilarning takidlashiga ko'ra, bu madaniyat tarixining ikkinchi yarmida bunyod etilgan [39: 194; 21: 83; 23: 3; 27: 3; 28: 40-41]. Albatta, bu tarzda ko'chmanchi madaniyatda markaziy shaharning bunyod etilishi, vodiya chorvani ekstensiv rivojlantirish imkoniyatlarining chegaralanishi hamda unga qarama qarshi ravishda aholining demografik o'sishi va natijada aholi orasida qashshoqlashib borayotgan aholi toifalarning ortib borishi asosiy sabablardan bo'lgan.

Shuni ham takidlash lozimki, Eylaton shahri qurilguncha va undan keyin ham vodiya, Qayroqqum madaniyatidagidek, daryo va soy bo'ylarida temirchi hunarmandlarining manzilgohlari mavjud bo'lganligi ehtimoldan holi emas. Zero, Farg'ona shahridagi Simtepa va Andijondagi Sarvontepa yodgorliklarining quyi qatlamlarida Eylaton madaniyatiga oid topilma (birinchisida) hamda qalin madaniy qatlam (ikkinchisida) aniqlangan. Agarda Simtepa yodgorligining quyi qatlamidagi o'zaro bog'liq uzun xonalarni funksional vazifasi va davri tadqiqotchilar tomonidan mavhum deb topilgan [18: 96] bo'lsa, Sarvontepaning quyi madaniy qatlami uning tadqiqotchisiga Eylaton madaniyatini ikki bosqichiga oid sopol komplekslarini ajratish imkonini bergan [33: 111-117]. Biroq, ushbu yangiliklarda Simtepa va Sarvontepa yodgorliklarining quyi qatlamida ziroatchilik madaniyatiga xos me'zonlar qat'iy belgilanmagan. Bu borada ko'chmanchi va o'troq madaniyatlarga oid shaharlarining farqi yana bir tafsilot bilan ajralib turadi – faqat ziroatchilarda ko'p miqdordagi uy-ro'zg'or o'ralari mavjud bo'lgan [23: 3] bo'lib, Eylatonda aniqlanmagan [55: 30-32; 56: 108-109; 38: 38-45].

Bu madaniyat urbanizatsiyasidagi bir qator jumboqli vaziyatlar bo'lib, ularning yechimi keyingi tadqiqotlar vazifasidir, biroq Eylaton shahrining bunyod etilishi mintaq ko'chmanchilari tarixida keskin burilish yasadi deb e'tirof qilish lozim. Birinchidan, Eylaton shahri shu paytgacha vodiya mavjud bo'lmagan mahobatli inshoot bo'lib, u har 55-60 m oralig'ida to'rt burchak (10x10 m) burjlar bilan kuchaytirilgan ikki qator mudofaa devorlariga ega bo'lib, tashqi shahar 200 ga va ichki shahar 20 ga maydondagi xududlarni o'rab turgan [55: 31; 38: 38]. Eylaton chust madaniyati shaharlaridan farqli parallelogram shaklida bo'lgan. Shaharning ark qismi bo'lmagan. Ikkinchidan, bu mahobatli inshoot rejali bo'lib, shaharning barcha devorlari bir davrda qad ko'tarilgan. Shu sababli, ilk mudofaa tizimi sifatida shahar devorlarining old tomonidan qurilish jarayonida xandaklar bunyod etilgan. Bu kabi xandaklarni bunyod etilishi, Markaziy Osiyoning boshqa qadimgi shahar va qal'alaridagi singari o'tgan [54: 42; 37: 213-214].

Eylatonda foydalanilgan qurilish texnikasi va materiallari Markaziy Osiyoda me'morchiligida bo'lib o'tgan taraqqiyot tendentsiyalari bilan bir qator o'xshashliklarga ega: qurilishda guvala, xom g'isht (mudofaa devorlari) va paxsadan (uy-joylar) foydalanilgan; mahobatli inshootlar loy qorishmasi va guvaladan qilingan poydevor ustiga qurilgan; g'ishtlar chok bostirib urilgan; inshoot

devorlari ikkita parallel holat urilgan g'ishtli devor (tashqi qismi tekis, ichki qismi esa tartibsiz) ning oralig'i odatda guvala va xom g'isht parchalarini loyga qorishtirib to'ldirish orqali bunyod etilgan.

Shunday bo'lsada, eylatonliklar shaharlari Chust madaniyatidagilardan hajm va shaklida keskin farqlari bo'lgan: Chust va Eylaton madaniyatlari ikkisida ham to'g'ri to'rt burchakli va tamg'alangan xom g'ishtlardan foydalanilgan. Biroq, birinchisida xom g'ishtlarining hajmlari orasida katta farq bo'lib (Dalvarzinda – 53-55x27-38x8-13 sm, Chustda – 30-60x27-28x5-8 sm), tarkibiga somon qo'shilmagan va qirralari aniq edi. Ulardan farqli, ikkinchisida xom g'ishtlar deyarli bir xil hajmli (40-46x39-40x8-9 sm), tarkibida somon bo'lib, qirralari aniq chiqmagan va shu sababli ular ko'proq ezilgan guvalaga o'xshardi; Chust ilk darvozasining o'ng tomonida bastionsimon inshoot bo'lgan bo'lsa, Eylaton ichki shahrining sharqiy darvozasi ikki tomondan burjlar himoyasida bo'lgan va o'ng burjda darvoza oldi xonasi topilgan.

II. 2. SHO'RABOSHOT MADANIYATI URBANIZATSIYASI

Bu madaniyat bevosita Chust madaniyatining vorisi va davomchisi bo'lganligi nafaqat uzoq davr mobaynida takomillashib borgan qo'lda yasalgan va bo'yoq bilan naqshlangan idishlaridagi ornamentatsiya an'anasida, balki manzilgohlarni bunyod etish mezonlarida sezilib turadi [22: 19; 2 123]. Biroq, yuqorida keltirilganidek, Farg'ona vodiysi qadim madaniyatlarini davrlashtirilishidagi noaniqliklar Sho'roboshot madaniyati davrini mil.avv. V – mil. birinchi asrlar bilan belgilanishiga olib kelgan. Natijada, Chust va Sho'roboshot madaniyatlari orasida ikki asrlik bo'shliq paydo bo'lgan. Vaholanki, G. P. Ivanovning davriy sxemasida ham bu xronologik bo'shliqni mavjudligiga alohida ishora bergan [21: 168, ris. 1]. Albatta, bunday davriy nomuttanosiblik Sho'roboshot madaniyatiga oid yodgorliklarida yangi dala tadqiqotlarini bevosita arxeologik va u bilan kesishgan aniq fanlar natijalarini zamonaviy tahlillar vositasida olib borilishi natijasida hal bo'ladi.

Sho'raboshot madaniyatining shaharsozligi to'g'risida Sho'raboshot, Qoradaryo shaharlari, Qulunchoq va Qo'shtepa-2 mudofaa qo'rg'onlari, hamda Xo'jambog'tepa va Mirzaolimtepa yodgorliklarida qo'lga kiritilgan ma'lumotlar orqali ko'rish mumkin. Ushbu, arxeologik jixatidan ancha yaxshi o'rganilgan, yodgorliklarda Chust madaniyati urbanizatsiyasi jarayonida shakllangan qurish mezonlari va elementlarining tadrijiy taraqqiyoti aniqlangan. Yuqorida keltirganimizdek, ilk temir davrida mintaqa shaharlari tasnifi trapetsiya va aylana shaklidan to'rtburchak ko'rinishiga tadrijiy rivojlanib kelgan. Zero, ziroatkor madaniyatlarida shahar va manzilgothlar alohida daryo va soy deltalarida emas, balki ular bo'ylarida shakllanidigan bo'lgan.

Bu borada Sho'raboshot shahri qurilishi misol blishi mumkin. Garchi 70 ga maydonni o'z ichiga olgan bu uch qism (Sh-I, Sh-II, Sh-III)dan iborat shahar Yassi daryosi irmog'ining shimolida joylashgan bo'lib, u faqat uch (g'arb, shimol va sharq) tarafdin mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lsada, uning janubiy qismida mudofaa devori topilmagan. Ya'ni, bu madaniyat sohiblari chustliklar singari tabiiy suv manbalaridan himoya sifatida foydalanishni davom ettirganligini ko'rsatadi. Sho'raboshotning mudofaa tizimidagi burjlar ham Eylaton shahridagidan keskin farq qilib, ular mudofaa devorlari chizig'idin turtib chiqmagan. Bu yodgorlikning tadqiqotchisi keltirgan shahar [56: 288, tabl. XLI] tasnifida burjlar belgilangan, lekin mudofaa devori chizig'ining qalinligi o'zgarmagan. Bunday burjlar Qoradaryo shahri tasnifida ham keltirilgan [56: 316, tabl. XLIX]. Bu hol esa, burjlar devorlardan faqat bir oz balandroq bo'lganligidan darak beradi xolos. Ehtimol, Chust madaniyatining markaziy shahri Dalvarzin devorlari yaxshiroq saqlangan bo'lganida, uning qalin (4-6 m) devorlari ustida ham Sho'raboshot devorlaridagidek burjlar mavjud bo'lganligi ko'rinardi. Shuningdek, Sho'raboshot shahrini deyarli yarim maydonini egallagan Sh-I qismi bo'shliqdan iborat bo'lgan va uning tadqiqotchisining fikriga ko'ra, u yerda urush vaqtida shahar atrofidagi aholi va uy hayvonlari saqlangan va bu uni Eylatonni tashqi shahri bilan yaqinlashtiradi [56: 119]. Biroq bizningcha, bu hol ko'chmanchi (Eylaton) va ziroatkor (Sho'raboshot) madaniyatlari orasida ma'lum nifoq bo'lib, birinchilar ikkinchisiga nisbatan tajovuzkorroq bo'lganidan darak beradi.

Sho'raboshot madaniyati shahar va manzilgothlari odatda to'rt burchak shaklga ega bo'lib, atrofi burjlar bilan kuchaytirilgan monolit mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Ko'pincha shahar qurish uchun joylar ikki-uch tomondan soy, botqoqlik yoki jar ko'rinishidagi tabiiy himoyaga ega bo'lgan. Qolgan joyda esa mudofaa devorlari qurilishi jarayonida ularning old tomonidan sun'iy xandaklar barpo qilingan.

XULOSA

Ilk temir davrining birinchi yarmida Qayroqqum va Chust madaniyatlaridagi urbanizatsion jarayonlar o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Agarda birinchisida ko'chmanchi madaniyat sohiblari kamsarf va yengil turar joylar qurishgan bo'lsa, ikkinchisida o'troq madaniyati uchun turar joylar nisbatan uzoq vaqtga mo'ljallangan bo'lishi bilan birga, ularning joylashuvi nafaqat tabiiy (daryo va soy deltalari) himoyalangan, balki mahobatli mudofaa inshootlari bilan ham ta'minlangan edi. Zero, tezkor suvoriy jangchilarga ega ko'chmanchilar bu davrda statsionar mudofaaga muhtoj bo'lmagan, balki, zarurat tug'ilganda, suvoriylarga tayangan holda oziq-ovqat va hunarmandchilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini ziroatkor mudaniyatiga oid shahar va manzilgohlarga bosqin qilish vositasida qondirganlar. Shu tufayli, Qayroqqum madaniyati urbanizatsiyasida keskin o'zgarish sezilmaydi. Biroq, Chust madaniyatida bu o'zgarishlar o'ziga xos tarzda ajralib turgan.

Chust madaniyati sohiblarining bir maromda taraqqiy etishi uchun nafaqat dehqonchilik va hunarmandchilikni rivojlantirib borish lozim edi, balki ko'chmanchilarning hurujiga qarshi mudofani mutahkamlab borishi zarur bo'lgan. Bu zaruriyat yirik markaziy Dalvarzin shahrining shakllanishiga olib kelgan. Biroq, yerga ishlov berish hali kamolotga yetmaganligi sababli, yirik shaharlardagi hosildor yerlar 50-100 yilga bormay sho'rlashib ketar va aholi ehtiyojini qondirish uchun zarur hosilni olib bo'lmas edi. Shu tufayli, chustliklar yangi hosildor yerlarni izlab bosqichma-bosqich Qoradaryo, Norin va Sirdaryo bo'ylariga ko'chib o'tganlar. Lekin yuqorida keltirilgan sabablarga ko'ra, aksariyat hollarda o'rtacha va kichik manzilgothlar bunyod etish bilan cheklanganlar.

Eylaton shahrining bunyod etilishi mintaqaga ko'chmanchilari tarixida keskin burilish yasadi deb e'tirof qilish lozim. Zero, Eylaton shahri shu paytgacha vodiya mavjud bo'lmagan mahobatli inshoot bo'lgan. Garchi, buning asosida ijtimoiy muammo – chorvadorlar orasida qashshoqlashib borayotganlar soni ko'payishi natijasida ularni o'ziga xos "ijtimoiy himoyalash" siyosati olib borilgan bo'lsada. Vaholaki, bunday mahobatli shaharning kelib chiqishi Yevroosiyo ko'chmanchilari an'analariga borib taqaladi. Shunday bo'lsada, Eylaton shahri qurilishi natijasida mintaqaga mahobatli burjlar bilan mustahkamlangan va katta maydonni egallagan shaharlar bunyod etish me'zonlari kirib keldi. Bu mezonlar mukammallashtirilgan holda Mingtepa shahri qurilishida o'z aksini topdi, biroq undagi burjlar kamonchilar shinagi bilan jihozlangan bo'lib, darvoza oldidagi burjlar qolganlariga nisbatan mudofaa devorlari chizig'idan 2-3 barobar ko'proq turtib chiqqan va eng zaif mudofaa xalqasini shu yo'sinda kuchaytirgandi.

Mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida keng ko'lamda vodiya olib borilgan irrigatsiya inshootlarini barpo etilishi [13: 154; 60: 192-196; 34: 68] natijasida, har bir yangi irrigatsiya inshootlari bo'ylarida o'nlab manzilgoh va qo'rg'onlar barpo etilgan. Tadqiqotlarimizga ko'ra [7: 45-48; 8: 4-12] kuchli mudofaga ega bo'lgan qal'alar kanallar bo'yida har 2-3 km.da qurilib, ularga shu xududga zarur suv taqsimotini nazorat va mudofa qilish vazifasi yuklatilgan. Albatta, bunday keng ko'lamdagi bunyodkorlik natijasida soylar bo'yida joylashgan bir qator manzilgothlar ular hududidan ichki va tashqi savdo yo'llarining o'tishi, ayrim hollarda esa strategik ahamiyatga ega manzilgothlar yirik mudofalangan qal'alar va o'ziga xos markazlarga aylanishi mumkin bo'lgan.

Ayrim ma'lumotlarda Sho'raboshot madaniyatiga oid yodgorliklar 50 dan ortiq deb ko'rsatilgan bo'lsa, ba'zilarida faqatgina Shaxrixonsoy bo'yida 40 ta yodgorlik aniqlangani berilgan. Vaholangki bu kabi suv inshootlari, u qadar katta uzunlikga ega bo'lmasada, bir necha o'nlab qurilganligi aniqlangan [13: 150].

Yuqorida keltirilgan holat oldingi davrlarda faqat daryo va soy deltalari dagina emas, balki ancha keng hududda dehqonchilik bilan shug'ullanish imkonini bergan. Zero, bu inshootlarning uzunligi bir necha 100 m dan 100 km gacha borgan. Bu esa, o'z navbatida, shaharsozlik ko'lamini kengaytirib, aholining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy xayotida tub o'zgarishlarni sodir ettirgan. O'z o'rnida esa bu vaziyat eski voha mudofaa tizimlarini yanada murakkablashtirib, ularni o'zaro bog'lanishlarini mustahkamladi. Fikrimizcha, bu davrlarda shaharlar shakllanishi ham aynan voha mudofa tizimlarini takomillashtirish orqali savdo yo'llarining hafsizligini oshirish tufayli ravnaq topgan.

Ahamiyatlisi shundaki, bu davrning deyarli barcha sun'iy sug'orish inshootlari, asosan, Sho'raboshot madaniyatiga oid yodgorliklari joylashgan hududda aniqlangan. Eng asosiy xulosalardan biri shundaki, agar davlatchilikning shakllanishi bevosita keng ko'lamda irrigatsiya

inshootlarini barpo qilish bilan bog'lansa, demak aynan sharqiy qismidan uning g'arbiy sarhadlarigacha urbanizatsiya jarayonlari jadallashib borganligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullayev B. M. Nekotoriye itogi izucheniya drevney fortifikatsiya Fergani // Istoriya Uzbekistana v arxeologicheskix i pismennix istochnikax. Tashkent: Fan, 2005. S. 131-140.
2. Abdullayev B. M. Qadimgi Farg'ona mudofaa inshootlarida ko'chmanchilar madaniyati izlari // O'rta Osiyoning qadim va o'rta asr shahar madaniyati an'analari. O'zbekiston milliy universitetining 70-yilligiga bag'ishlangan konf. materiallari. Toshkent: Yangi nashr, 4-5 noyabr 2010a. B. 27-32.
3. Abdullayev B. M. Ob elementax kochevoy kulturi v fortifikatsionnix soorujeniyax Fergani // Sivilizatsii i kulturi Sentralnoy Azii v yedinstve i mnogoobrazii. Tashkent-Samarkand, 2010b. S. 61-67.
4. Abdullaev B. M. Archaic fortification of the Fergana // International workshop on Eurasian archaeology. General information. Xi'an, Chine, 2010. 09. 17-26 September. 2010c. P. 3-4.
5. Abdullayev B. M. Drevneyshaya fortifikatsiya Fergani v svete novix issledovaniy v Sintszyane (pozdneya bronza i rannejelezniy vek) // IMKU. Tashkent, 2012. № 37. S. 45-52.
6. Abdullayev B. M. Qadimgi Farg'ona urbanizatsiyasining ayrim xususiyatlari // O'zbekiston arxeologiyasi. Samarqand: O'R FA Arxeologiya instituti, 2016a. № 2. B. 13-22.
7. Abdullayev B.M. Nekotoriye itogi raskopok 2014-2015 gg. na pamyatnike Koshtepa-2 // Arxeologiya Uzbekistana. Pod red. T. Sh. Shirinova. Samarkand, 2016b. № 1. S. 45-48.
8. Abdullayev B. M. Nekotoriye itogi issledovaniy na poselenii Koshtepa-2 // TD. Mejdunar. nauch. konf. "Aspekti Sogdiyskoy kulturi". Sankt-Peterburg, 2016c. S. 4-12.
9. Abdullaev B. M. Eylaton madaniyati // The history of the Fergana valley in new researches. www. research-support-center.com, 2021a. B. 3-11.
10. Abdullayev B.M. Sho'raboshot va Eylaton madaniyatlarining o'zaro aloqalari hamda ularning Farg'ona vodiysida davlatchilik shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga ta'siri // «Markaziy Osiyoda qadimgi tosh va ilk metal davrlari moddiy va ma'naviy madaniyatlari kelib chiqishi, shakllanishi va rivojlanish bosqichlari (1,5 mln. yillardan – eramizning IV-V asrlarigacha)» mavzuidagi bo'limning yillik xisoboti. Samarqand, 2021b. B. 114-130.
11. Abetkov A. K., Gavryushenko P. P., Zaurova Ye. Z., Kojemyako P. P., Kojomberdiyev I. K. Arxeologicheskiye raboti v Kirgizii // AO – 1967 Moskva: Akademii nauk SSSR, 1968. S. 356-360.
12. Askarov A., Albaum L. I. Poseleniye Kuchuktepa. Tashkent: Fan, 1979. 112 s.
13. Berenaliyev O. B. Sledi drevney irrigatsii Kirgizii // Stranitsy istorii i materialnoy kulturi Kirgizstana. Frunze: AN Kirg. SSR, 1975. S. 148-167.
14. Bernshtam A. N. Saki Pamira // VDI. Moskva: Akademii nauk SSSR, 1956. № 1. S. 121-134.
15. Debain-Francfort C., Idrisse A. Keriya, mémoires d'un fleuve. Paris, 2005. 245 p.
16. Gamburg V. 3., Gorbunova N. G. Ak-Tamskiy mogilnik // KSIIMK. Vip. 69. Moskva: Akademii nauk SSSR, 1957. S. 78-90.
17. Gavrushenko P. P. Kulunchakskoye ukreplennoye poseleniye // Avtoreferat. ... kand. ist. nauk. Tashkent, 1970. 27 s.
18. Gorbunova N. G., Kozenkova V. I. Sim-Tepe – poseleniye v Fergane // ASGE. Vip. 16. Leningrad: Avrora, 1974. S. 95-104.
19. Gorbunova N. G. Nekotoriye osobennosti formirovaniya drevnix kultur Fergani // ASGE. Vip. 25. Leningrad: Gos. Ermitaj, 1984. S. 99-107.
20. Gurevich L. L. O kruglix gorodax drevnix irantsev // Zoni i etapi urbanizatsii. Tezisi dokl. regionalnoy konferentsii. Namangan, 1989. S. 47-49.
21. Ivanov G. P. Arxeologicheskiye kulturi Fergani (periodizatsiya i sinxronizatsiya) // Diss. ... kand. ist. nauk. Samarkand, 1999a. 188 s.
22. Ivanov G. P. Arxeologicheskiye kulturi Fergani (periodizatsiya i sinxronizatsiya) // Avtoreferat. ... kand. ist. nauk. Samarkand, 1999b. 23 s.
23. Ivanov G. P. Rannyya gosudarstvennost na territorii drevney Fergani / <https://uz.denimetr.com/docs/768/index-280993-1.html> 2013. 4 s.
24. Kabanov S. K. Stratigraficheskiy raskop v severnoy chasti gorodisha Afrasiab // Afrasiab. Vip. II. Tashkent: Fan, 1973. S.16-84.
25. Kizlasov L.R. Gorodskaya sivilizatsiya Seredinnoy i Severnoy Azii. Moskva: Nauka, 2006. 360 s.
26. Kovaleva V.T. Tashkovskaya kultura rannego bronzovogo veka Nijnego Pritobolya // Materialnaya kultura drevnego naseleniya Urala i Sibiri. Sverdlovsk, 1988. S. 29-47.
27. Kudratov S. S. Poseleniye levoberejya r. Narin v Fergane // AKD. Sankt-Peterburg, 1992. 23 s.
28. Kudratov S.S. Farg'ona tarixida Eylaton madaniyati // Farg'ona tarixining vodisi tarixining dolzarb muammolari. Respublika ilmiy nazariy anjumani materiallari. Farg'ona, 2000. B. 39-41.
29. Litvinskiy B. A., Okladnikov A. P., Ranov V. A. Drevnosti Kayrak-Kumov. Dushanbe: Akademii nauk TadjSSR, 1962. 405 s.
30. Litvinskiy B. A. Orujiye naseleniya Pamira i Fergani v sakskeye vremya // MRT. Vip. 1. Dushanbe, 1968. S. 69-115.
31. Litvinskiy B. A. Problemi etnicheskoy istopii drevney i rannesrednevekovoy Fergani // Istoriya i kultura narodov Sredney Azii (drevnost i sredniye veka). Moskva: Nauka, 1976. S. 49-65.
32. Masson V. M. Drevnezemledelchesnaya kultura Margiani // MIA. Moskva-Leningrad: Akademii nauk SSSR, 1959. № 73. 216 s.

TARIX

33. Matbabayev B. X. Noviy arxeologicheskiy kompleks Eylatanskoj kulturi Fergani // *Sivilizatsii skotovodov i zemledeltsev Sentralnoj Azii*. Samarkand: MITSAL, 2005. S. 111-122.
34. Matbabayev B. X., Mashrabov Z. Z. Drevniy i srednevekoviy Andijan. Tashkent: Sharq, 2011. 254 s.
35. Matbabayev B. X., Pardayev M. X., Abdullayev B. M. Novoye ob oboronitel'nyx stenax gorodisha Dalverzina // *Istoriya Uzbekistana v arxeologicheskix i pismennix istochnikax*. Tashkent: Fan, 2005. S. 59-68.
36. Milyutina T.E., Zdanovich G.B. Kuysak – ukreplennoye poseleniye protogorodskoy sivilizatsii Yujnogo Zauralya // *Rossiya i Vostok: problemi vzaimodeystviya*. Ch. V, kn. 1. Kultura drevnix narodov stepnoy Yevrazii i fenomen protogorodskoy sivilizatsii Yujnogo Urala. Chelyabinsk, 1995. S. 100-106.
37. Nilsen V.A. Stanovleniye feodalnoy arxitekturi Sredney Azii V-VIII vv. Tashkent: Fan, 1966. S. 213-214.
38. Obolduyeva T. G. Raskopki 1960 goda na gorodishe Eylatan // *KSIA*. Vip. 91. Moskva: Akademii nauk SSSR, 1962. S. 38-47.
39. Obolduyeva T. G. O datirovke sten Eylatana // *SA*. Moskva: Nauka, 1981. № 4. S. 186-195.
40. Pumpelly R. Explorationsin Turkhestan. Washington, D. C.: Published by the Carnegie Institution of Washington. April, 1905. Publication № 26. 324 p.
41. Raxmanov Z., Xomidjonova M. Qadimgi Farg'onaning madaniyatlarini davrlashtirish borasida ayrim fikr-mulohazalar // *FarDU ilmiy xabarlari*. Farg'ona, 2018. № 6. B. 69-73.
42. Rijikova O.V., Pridodchenko I.A. Poseleniye Andreyevskoye ozero XIII – Noviy pamyatnik tashkovskoy kulturi // *Arxeologicheskiye otkritiya Urala i Povol'ya*. Yoshkar-Ola, 1994. S. 123-125.
43. Sagdullayev A. S. Zametki o rannem jeleznom veke Sredney Azii // *SA*. Moskva: Nauka, 1982. № 2. S. 229-234.
44. Saltovskaya Ye. D. Nekotoriye Noviy materialy o «ferganskix kochevnikax» // *USA*. Vip. 3. Leningrad: Nauka, 1975. S. 36-39.
45. Sarianidi V. I. Drevniye zemledeltsi Afganistana. Moskva: Nauka, 1977. 172 s.
46. Srednyaya Aziya v epoxu kamnya i bronzi. (Otv. redaktor: Massov V. M.). Moskva-Leningrad: Nauka, 1966. 290 s.
47. Sprishevskiy V. I. Oboronitel'noye sooruzeniye epoxi bronzi na territorii Uzbekistana // *SA*. Moskva: Nauka, 1972. № 3. S. 227-232.
48. Steblin-Kaminskiy I.M. Ariysko-Uralskiye svyazi mifa ob Yime // *Rossiya i Vostok: problemi vzaimodeystviya*. Ch. V, kn. 1. Kultura drevnix narodov stepnoy Yevrazii i fenomen protogorodskoy sivilizatsii Yujnogo Urala. Chelyabinsk, 1995. S. 166-168.
49. Terenokhin A. I. Sogd i Chach // *KSIMK*. Vip. XXXIII. Moskva-Leningrad: Akademii nauk SSSR, 1950. S. 152-169.
50. Tolstov S. P. Raboti Xorezmskoy arxeologo-topograficheskoy ekspeditsii // *AN SSSR v 1949-1953 gg*. TXE. T. II. Moskva-Leningrad: Akademii nauk SSSR, 1958. S. 8-258.
51. Vaynberg V. I. Pamyatnik rannego jeleznoogo veka v Severnoy Turkmenii // *Kayrakkumskiy drevnosti*. 1977. Vip. V. S. 25-45.
52. Vishnevskaya O. A. Kultura saksix plemen nizovyev Sirdaryi v VII-V vv. // *Tr. XAEE*. VIII. Moskva: «Nauka», 1973. 160 s.
53. Vorobyeva M. G. Dingildje. Usadba I tisyacheletiya do n.e. v drevnem Xorezme // *TXE*. 1973. Vip. 9. Moskva: Nauka, 1973. 217 s.
54. Voronina V.L. Iz istorii sredneaziatskoy fortifikatsii // *SA*. Moskva: Akademii nauk SSSR, 1964. № 2. S. 40-54.
55. Zadneprovskiy Yu. A. Gorodiще Eylatan // *SA*. Moskva: Akademii nauk SSSR, 1960. № 3. S. 29-45.
56. Zadneprovskiy Yu. A. Drevnezemledelcheskaya kultura Fergani // *MIA*. 118. Moskva: Akademii nauk SSSR, 1962. 328 s.
57. Zadneprovskiy Yu. A. Tsitadel Dalverzina // *AO – 1970* Moskva: Akademii nauk SSSR, 1971. S. 400-402.
58. Zadneprovskiy Yu. A. Chustskaya kultura Fergani i pamyatniki rannejeleznogo veka Sredney Azii // *Avtoref. dokt. dis*. Leningrad: LOIA AN SSSR, 1978. 52 s.
59. Zadneprovskiy Yu. A. Osnovniye zemledelcheskiye oblasti Sredney Azii v epoxu rannego jeleza // *Priroda i chelovek*. Moskva: Nauka, 1988. S. 120-133.
60. Zadneprovskiy Yu.A. Dinamika razvitiya osedlozemledelcheskoy kulturi Fergani // *Aralskiy krizis (istoriko-geograficheskaya retrospektiva)*. Moskva: Akademii nauk, 1991. S. 185-197.
61. Zadneprovskiy Yu. A. Sporniye voprosi istorii kulturi drevney Fergani // *KSIA*. Vip. 199. Moskva: Nauka, 1993. S. 17-23.
62. Zadneprovskiy Yu.A. Razvitiye fortifikatsii v Fergane (I tis. do n.e. - ser. 1 tis. n.e.) // *Fortifikatsiya v drevnosti i v srednevekov'ye*. Sankt-Peterburg: Otdeleniye istorii RAN, 1995. S. 21-23.
63. Zadneprovskiy Yu.A. Oshskoye poseleniye. K istorii Fergani v epoxu pozdney bronzi. Bishkek: Muras, 1997. 172 s.
64. Zdanovich G. Arkaim — kulturniy kompleks epoxi sredney bronzi Yujnogo Zauralya // *RA*. Moskva: Nauka, 1997. № 2.
65. Ze'ev H. The Beer-Sheba Valley // *From nomadism to monarchy*. Jerusalem, 1992. R. 125-237.

FARG'ONA VODIYSI ANTIK DAVR SHAHAR TOPOGRAFIYASINI O'RGANILISHIGA
OIDК ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОГРАФИИ АНТИЧНЫХ ГОРОДОВ
ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫSCIENTIFIC RESEARCH ON THE STUDY OF THE TOPOGRAPHY OF THE ANCIENT
CITY OF FERGHANA VALLEYKarimova Nazokat Voxidjon qizi¹¹Karimova Nazokat Voxidjon qizi– Farg'ona davlat universiteti jahon tarixi
o'qituvchisi, arxeologiya yo'nalishi magistranti

Annotatsiya

Maqolada hozirgacha ilmiy adabiyotlarda ma'lum bo'lgan, Farg'ona vodiysining antik davrdagi tarixiy topografiyasi masalasi ko'rib chiqiladi. Millodning boshlari Yevroosiy mintaqasida katta migratsiya davri hisoblanadi. Xitoy tarixiy manbalarida gunlar, xunlar yoki yuechilar Tyan-Shan tog'lari bo'ylab, sharqdan g'arbga qarab harakatlanishda davom etganlar. Buyuk ko'chishlar, xalqlarning qo'shilishi moddiy madaniyat va shaharsozlik tarixida katta o'zgarishlarga olib keladi. Albatta, bunday dunyoviy o'zgarishlar Farg'ona vodiysini ham chetlab o'tmadi. O'rta Osiyodagi mahalliy chorvadorlar madaniyatini o'rganish, asosan, qo'rg'onlarda olib borilgan tadqiqotlarga asoslanadi. Farg'ona vodiysining mashhur qadimiy shaharlari u yoki bu darajada saqlanib qolgan va o'rganilgan. Tarixiy topografiyani tiklash uchun tabiiy fanlar majmuasi - paleobotanika, paleozoologiya, gen injeneriyasi va iqlimshunoslik fanlarining xulosalarining natijasini talab qiladi.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос исторической топографии Ферганской долины в античности. Начало тысячелетия считается периодом великих миграций в евразийском регионе. В китайских исторических источниках Хунны, Гунны или Юэйчжи продолжали двигаться с востока на запад по отрогам Тянь-Шаня. Великие миграции, смешение народов приводит к большим изменениям в материальной культуре и в истории градостроительства. Разумеется, такие мирские перемены не обошли стороной и Ферганскую долину. Изучение культуры местных-скотоводов Средней Азии в основном базируется на исследованиях, проводимых в курганных могильниках. Известные античные города Ферганской долины сохранились и обследованы в той или иной степени. Для восстановления исторической топографии необходимы результаты комплексного методов естественных наук - палеоботаники, палеозоологии, генной инженерии и климатологии.

Abstract

The article covers the historiography of the ancient Ferghana Valley. The beginning of the millennium is considered a period of great migrations in the Eurasian region. In Chinese written sources, the Huns, Guns, or Yuechi continued to move from east to west or vice versa. The great migrations, the intermingling of peoples, will lead to great changes in the cultural world and geopolitics. Of course, such worldly changes did not bypass the Fergana Valley. Until now, the history of this period, its culture, is interpreted only on the basis of archaeological materials. The study of the culture of nomadic herders in Central Asia is mainly based on research conducted in burial mounds. As some of the uncovered ancient city ruins have been uncovered to one degree or another, the historical topography of the cities still cannot be fully revealed. Although these studies conducted until 2000s were a natural situation in their time, these conclusions are rare today. Because as a result of analyzing animal bones, plant remains and seeds, the role of natural factors in the crisis of climate change is a serious issue in front of science. In the reconstruction of ancient history, the origin of communities and peoples, genetic engineering is being restored based on modern anthropological analysis, and it is possible to trace the complete family tree of their migration issues.

Kalit so'zlar: Sho'raboshat, Marhamat, Mingtepa, Axsikent, B.A.Latinin, A.N.Bernshtam, B.A.Litvinskiy, Y.A.Zadneprovskiy, N.G.Gorbunova, mozor-qo'rg'onlar.

Ключевые слова: Шурабашат, Мархамат, Мингтепа, Ахсикент, Б.А.Латинин, А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, Ю.А.Заднепровский, Н.Г.Горбунова, курганы.

Key words: Shuraboshat, Marhamat, Mingtepa, Axsikent, B.A.Latinin, A.N.Bernshtam, B.A.Litvinskiy, Y.A.Zadneprovskiy, N.G.Gorbunova, tombs.

KIRISH

Mutaxassislar tomonidan birinchi marta o'rganish 1884–1885-yillari sharqshunos va arxeolog N.I.Veselovskiy O'rta Osiyo xususan Farg'ona vodiysida ilk arxeologik tadqiqot ishlari boshlandi. Arxeolog olim o'z diqqatini musulmonlik davri yodgorliklarini hamda Kosonsoy (Mug'), Axsikent,

TARIX

O'zganni tadqiq etishga qaratdi. Ayniqsa N.I.Vaselovskiy Shimoliy Farg'onada joylashgan qadimiy mozorlardagi 30 ga yaqin qabrlarni qazib o'rganishi muhim tadqiqot sifatida tarixda ahamiyat kasb etdi.[1.5-6.] Lekin ushbu mozor-qo'rg'onlar qaysi shahar yodgorliklariga tegishli ekanligi haqida fikrlar yuritmadi.

Farg'ona ekspeditsiyasi ilk boshliqlaridan B.A.Latinin asosiy e'tiborini bronza davri madaniyati yodgorliklarida chorvador va o'troq aholi madaniyatini qiyoslashga kirishdi.[16.1961.A] Farg'ona vodiysining Chust va Dalvarzintepadan chiqqan hayvon suyaklarini faqat yirik shohli qoramol va mayda shohli hayvonlarga ajratish bilan ijtimoiy-iqtisodiy hayot haqida xulosalar chiqarish bilan cheklanishdi. Farg'ona vodiysiga uyushtirilgan dastlabki ekspeditsiyalar 1930, 1933, 1934-yillar B.A.Latinin boshchiligidan miloddan avvalgi I asrlar Farg'ona vodiysi yodgorliklarini ilmiy tadqiq etishga asos soldi,[15.1961.].

ADABIYOTLAR TAHLILI

1939–1950-yillarda Farg'onada bir qator kanallar qurulishi natijasida ko'rib chiqilayotgan davr yuzasidan yirik materiallar to'plandi. Shu davrda arxeologik tadqiqotlarni olib borgan olimlar 1940-yil M.E.Masson, 1951-yil Y.G.G'ulomov, 1940–1951-yillar V.D.Jukov, 1940–1951-yillar T.G.Obolduyeva, 1953-yillarda Y.A.Zadneprovskiyilar vodiylar tarixini asori-atiqalarini arxeologik jihatdan o'rganishga juda katta hissa qo'shdilar.[11.31-44]

1930-yildan Leningrad Davlat Ermitaji xodimi B.A.Latinin Uchqo'rg'on elektr stansiyasi qurulishi munosabati bilan ushbu arxeolog olim qurulish yaqin yerlarda arxeologik kuzatuvlar olib bordi. O'zidan oldingi olib borilgan tadqiqotlardan farqli o'laroq B.A.Latinin musulmonlikka bo'lgan yodgorliklarni o'rganish bilan shug'ullandi. Uning eng katta xizmatlaridan biri hali fanga ma'lum bo'lmagan ko'plab yodgorliklarni aniqlaganligi, Farg'onaga xos bo'lgan qizil angobli va bo'yoq bilan, gul solingan sopol buyumlar majmuasi topilishi shular jumlasiga kiradi.[11.31-44] Bu arxeolog olimning yana bir xizmati u O'rta Osiyoda birinchi bo'lib, yirik dehqonchilik hududining Farg'ona Vodiysidagi sug'orilish tarixini o'rganilishini boshlab berdi.[11.45] Bu sohani kelajakda katta ahamiyat kasb etishini ta'kidlab o'tdi.

1939–1940-yillarda O'zbekistonda ham yirik bunyodkorlik ishlari olib borildi. Ayniqsa suv inshootlari kanallar qurulishi avj oldi. Bular ichida Katta Farg'ona kanali qurulishi vaqtida olib borilgan arxeologik tadqiqot ishlari o'z ko'lamini bilan ajralib turadi. 270 km uzunlikdagi hududda qazish ishlari arxeologlar e'tiborida bo'ldi. Vodiyning qadimgi tarixi to'g'risda bebaho ma'lumotlar qo'lga kiritildi,[11.44-50].

1940-yil T.G.Obolduyeva Shimoliy Farg'ona kanali qurilishida, V.D.Jukov esa Janubiy Farg'ona qurilishida ana shunday arxeologik tadqiqotlarni olib boradilar. 1943–1940-yillari V.D.Gaydukevich Farhod elektr stansiyasi qurilishida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. Farg'ona vodiysining yuzlab yodgorliklaridan dastlabki materiallar yig'ildi.[15.1961] Bu voqealar Farg'ona qadimgi tarixini asosli dalillar va arxeologik materiallar to'planishiga asos bo'lib xizmat qildi. To'plangan materiallar orasida antik davr yodgorliklari ham o'rganilgan, biroq keng qamrovli ishlar olib borilmadi.

TADQIQOT METODLARI

Urushdan keyingi 1946-yildan boshlab, yetti arxeologik dala mavsumi davomida Farg'ona vodiysida professor A.N.Bernshtam (1910-1956) arxeologik tadqiqotlar olib bordi. Shu maqsadda 1950–1952-yillarda Pomir-Farg'ona kompleks arxeologik ekspeditsiyasi tashkil etdi. Ekspeditsiya a'zolari olib borgan tadqiqotlari davomida qadimgi dehqonlar va chorvadorlar, shahar va qishloq xarobalarini bir xil darajada o'rgandi.[7.348] Agar N.I.Vaselovskiy, asosan, o'rta asr yodgorliklarini B.A.Latinin musulmonlikka bo'lgan davr yodgorligini o'rganishgan bo'lsalar A.N.Bernshtam keng qamrovli tadqiqotlar olib bordi. Farg'ona vodiysining qadimgi davr madaniyatlarini o'rganishga kirishdi. Masalan, qadimgi tosh asridan to XVIII-XIX asrlargacha bo'lgan tarixiy yodgorliklarni o'rgandi. Farg'ona vodiysidagi yirik arxeologik yodgorliklar bo'lmish Eylaton yodgorligida, Mingtepa (Marhamat) da, Kosonda, Axsikentda, Quvada, O'zganda ilmiy tekshirish tadqiqotlarini olib bordi. Arxeologik ishlari natijasida A.N.Bernshtam yodgorliklarni tasnifini va qadimgi Farg'ona madaniyatlarining arxeologik davriyligini ishlab chiqdi. Tarixiy yozma mabalarini qazishma natijalari bilan solishtirib ko'rish natijasida arxeologik xulosalar chiqardi. Bunday xulosalaridan biri qadim Farg'ona madaniyati va turmush tarzini ikki xil yo'nalishga bo'lgan bo'lib, dehqonchilik va chorvachilik deb ta'kidlab o'tgan. Bir-biriga ta'siri to'g'risidagi g'oyalarni berib o'tadi.[16.1961A]

Tekislik hududlarida, soy va daryo bo'ylarida dehqonchilik bilan shug'ullangan xalqlar yashagan bo'lsa, tog'li hududlarda o't-o'lanlar ko'p yaylovlarda ko'chmanchi chorvadorlar istiqomat qilgan.[6.34] Bu tarixiy jarayon hozirgacha davom etib kelmoqda. A.N.Bernshtam xulosalarida keltirilgan fikrlarni undan keyin olib borilgan izlanishlarda o'z aksini topadi.

A.N.Bernshtam ekspeditsiyasi tomonidan olingan qadimgi Farg'ona madaniyati bo'yicha materiallarni yanada rivojlantirish Y.A.Zadneprovskiyning "Qadimgi Farg'ona" (1954-yil) mavzusidagi dissertatsiyasida keltirib o'tildi,[11.53].

1950-yillarda Farg'onaning qadimiy davri madaniyati bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib borildi, ularda uchta respublika – O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston arxeolog olimlari bilan bir qatorda markaziy muassasalar va mahalliy muzeylardan ekspeditsiyalarda qatnashuvchilar soni ko'pchilikni tashkil qildi. Tadqiqotning bu bosqichi 1954-yilda Sho'raboshat madaniyati yodgorliklari ilk temir davri, Oqtom qabristoni va katakomba qabrlari ko'p uchraydigan, Qorabuloq qabristonlari topilib, o'rganila boshlandi.[12.1988]

1954-yildan boshlab SSSR fanlar akademiyasi, Janubiy Qirg'iziston bo'limi va Qirg'iziston SSR Fanlar akademiyasi ilmiy-tadqiqot instituti Farg'ona sharqida joylashgan O'zgan vohasidagi Sho'raboshat manzilgohlarini o'rganishni boshlab yubordi. Natijada Farg'ona madaniyati tarixida Eylatondan keyin, Marhamatdan oldin bo'lgan, Sho'robashat (miloddan avvalgi VI–I asrlar) deb nomlangan yangi davr alohida belgilab olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Farg'ona vodiysini arxeologik o'rganish 1950–1960-yillarda yangi bosqichga ko'tarildi. Bu vaqtlarda O'rta Osiyo respublikalari Fanlar Akademiyasi qoshida ilmiy markazlar o'z hududlarida keng ko'lamli qidiruv tadqiqot ishlari olib borildilar. Tadqiqot ishlarida Sankt-Petrburgdagi Ermitaj, Arxeologiya instituti, Etnografiya instituti, Maskvada arxeologiya instituti kabilar viloyatlardagi o'lkashunoslik muzeylari bilan hamkorlikda faol qatnashdilar. Jumladan Andijon o'lkashunoslik muzeyida V.I.Kozenkova, Farg'onada N.G.Gorbunova, G.P.Ivonov, B.Z.Gamburg, Namanganda Y.G.Chulanov, O'shda Y.D.Baruzdin, A.I.Poshko vodiya faol arxeologik tadqiqotlarni o'tkazishdi.[1.8]

Y.A.Zadneprovskiy (1956–1958-yillar), Y.D.Baruzdin (1960–1962-yillar) Sho'raboshat davri yodgorliklariga tegishli Qorabuloq va boshqa qabristonlardagi olib borgan arxeologik qazishmalari natijasida moddiy madaniyatning yangi turlarini (chetdan keltirilgan buyumlar, ipak, yog'och va boshqalar) ochib o'rgandi, qabrlarni qazish usullari sifatli darajada yaxshilandi. Ko'p yillik dala tadqiqot ishlari natijasida qadimgi Farg'ona aholisi madaniyati boy bo'lganligi haqida ma'lumotlar to'plab o'rgandi.[4.43-82]

Farg'onaning janubiy g'arbiy qismidagi Isfara vodiysida E.A.Davidovich, B.A.Litvinskiylar 1955-yili tadqiqot ishlarini davom etirishdi. Keyinchalik B.A.Litvinskiy boshchiligidagi Isfara vodiysi va Qoramazor tog'larida (Shimoliy-G'arbiy Farg'ona) antik davrga oid mozor-qo'rg'onlarini keng ko'lamda arxeologik qazish ishlari olib borildi. Natijada, B.A.Litvinskiy vodiyni antik davr chorvadorlar madaniyati ilmiy taxlillar asosida yoritib berildi. B.A.Litvinskiy boshchiligidagi ekspeditsiya ko'chmanchi chorvadorlar madaniyatini asosan mozor-qo'rg'onlarni o'rganishga qaratdi. Garchi bu hududdan hunarmandlar mahsulotlari ko'p uchragan bo'lsada, bu mozor-qo'rg'onlarni hech qaysi shahar xarobasiga bog'lanmadi.

Qadimgi Farg'ona vodiysida joylashgan Quva vohasidagi antik davr yodgorliklarini o'rgangan V.D.Jukov 1957-yilda arxeologik tadqiqotlar olib bordi. Sharqiy Farg'onadagi G'ayrattepa yodgorligida V.I.Kozenkova tomonidan arxeologik tadqiqotlar tashkil etildi. V.I.Kozenkova (1959–1964-yillar) bir qancha yangi yogorliklarni ko'rib chiqdi.[13.1964]

1962-yildan boshlab N.G.Gorbunova boshchiligidagi Davlat Ermitajining Farg'ona ekspeditsiyasi o'z ishini boshladi. Farg'onaning turli hududlardagi antik davr manzilgohlarini va shu davrdagi qabristonlarni tizimli ravishda o'rgandi.[9.1962] N.G.Gorbunova Farg'ona vodiysida antik davr shaharlari mozor-qo'rg'onlarini birga o'rganib shaharsozlik tarixiy-topografiyasiga e'tibor qaratdi.

1964–1967-yillarda Andijon suv ombori hududida P.N.Kojemyako boshchiligidagi Qirg'iziston arxeologlari tomonidan keng ko'lamli qazishmalar olib borilgan. Sho'raboshat madaniyatining Qulunchak manzilgohlarida olib borilgan tadqiqotlar katta qiziqish uyg'otadi.

TARIX

Ilk temir davri miloddan avvalgi VI–IV asrlar yoki Eylaton madaniyati davridan qolgan yodgorliklarni ko'proq qabrlarni N.G.Gorbunova tomonidan keng o'rganildi. N.G.Gorbunova tomonida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Oqtom, Sufon, Ko'ngay, Valik kabi mozar-qo'rg'onlardan chorvadorlarning dafn marosimiga oid juda qimmatli ma'lumotlar olindi. Bundan tashqari bu davrning yagona shahar xarobasi bo'lmish Eylatonda ham ma'lum darajada ishlar olib bordi, ammo yodgorlikni katta qismi buzib tashlanganligi bois uning tarixiy-topografiyasi to'liq ma'lumotlari batafsil yoritilmadi,[10.1976].

Y.A.Zadneprovskiy olib borgan ko'plab arxeologik izlanishlari natijasida Eylaton madaniyatidan keyingi davrda dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi qabilalar bilan bog'liq, Sho'raboshat madaniyati yodgorliklari ko'plab ochilib o'rganildi. Yaqin vaqtlargacha Sho'raboshat yodgorliklari faqat vodiyni sharqiy rayonlari uchungina xos bo'lgan degan fikr bilan qaralar edi.[11.1962] Ammo keyingi yillardagi ilmiy arxeologik qidiruv ishlari bu fikrlarga tuzatishlar kiritildi: Sho'raboshat madaniyati yodgorliklari Qoradaryo va Norin daryolari o'rtasidagi hududidan asosiy yodgorlik bilan yangi topilgani orasida masofa 80 km chiqadigan hududda Yalpoqtepa yodgorligi topildi.[11.1962] Yana Sho'raboshat madaniyatiga xos materiallar Andijon shahri yaqinidan ham topilib qayd etilgan. Demak, bu madaniyat sohiblari vodiyni katta hududida miloddan avvalgi IV–I asrlariga oid. Bundan tashqari, Sho'raboshat madaniyatini o'rganish bo'yicha B.X.Matboboyev 1993-yili qo'shni Qirg'iziston respublikasida arxeologik qazishma ishlarini olib bordi.[16.59-63]

1960–1970-yillarda Y.D.Baruzdin O'sh viloyati Batken tumanida joylashgan millodiy III–V asriga oid yodgorlik hisoblangan Qorabuloq mozorini o'rgandi. Qorabuloq mozoridan topilgan mo'miyolangan jasadlar, ust-bosh qoldiqlari, yog'ochdan yasalgan buyumlar arxeologik olimlarni hayratga soldi,[1.11].

Farg'ona vodiysini o'rta asrlari haqida fikr yuritilganda, yozma manbalarda tilga olingan shaharlar: Axsikent, Bob yoki Pop, Quva va Marhamat shaharlarida olib borilgan arxeologik tadqiqot ishlarini misol tariqasida keltirish mumkin. Axsikentda I.Ahrorov, A.Anorboyev boshchiligidagi keng ko'lamli ishlar olib bordi.[3.54] Axsikent materiallarini o'rgangan P.P.Gavryushenko 1970-yil dissertatsiyasida ko'rib chiqilgan.[3.58-59] Bu vohadagi ishlarni D.F.Vinnik davom ettirdi. 1968-yil o'z dissertatsiyasida Axsikent va unga qo'shni Shimoliy Farg'ona vohalarida o'rganib chiqdi. Farg'onaning janubi-g'arbiy qismida G.A.Brikina bir necha yillar davomida Qayrag'och manzilgohi va sinxron qabristonini tizimli ravishda o'rgandi.

Quva shahar xarobasida B.A.Bulatova, D.P.Varxotova arxeologik tadqiqot ishlari natijasida mashhur budda ibodatxonasi kovlab ochilishi ilm fanda katta yutuq edi,[1.12].

1987–1992-yillari qadimgi Pop shahrini o'rganish bo'yicha arxeologik tadqiqotlar natijasida: shahar o'rni, uni rivojlanish bosqichlari o'rganildi. Qazishma olib borgan arxeolog olim B.X.Matboboyev fikriga ko'ra, Pop shahri vodiydagi ilk o'rta asr shaharlar qatoriga kiradi. Shahar o'z qabristoniga ega bo'lgan bo'lib, mozorlari bizgacha yetib kelgan. Mozorni mahalliy xalq Munchoqtepa deb atashgan. 1988-yillarda ommaviy axborot vositalarida shov-shuvlarga sabab bo'lgan yer osti sag'analari topilib tadqiq etilgan. Sag'analardan juda yaxshi saqlangan oziq-ovqat, kiyim-kechak, qurol-yarog'lar va boshqa topilgan buyumlar sobiq ittifoqdagi 1988-yilgi to'rt mashhur topilmalardan biri deb baholandi,[18.124-140].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Farg'ona vodiysining antik davr yodgorliklarini o'rganishda quyidagi asosiy dolzarb masalalar kun tartibiga chiqmoqda.

1.Vodiy antik davr tarixiy-topografiyasi borasida yaqin yillarda o'zbek-xitoy qo'shma arxeologik ekspeditsiyasi xodimlari tomonidan Mingtepani tashqi mudofaa devorini aniqlaganligi antik davr shaharsozligida chorvadorlarga xos keng maydonni (270-320 ga) o'rab olinganligi aniqlandi. Mingtepa turidagi Axsikent va Quva shahar xarobalarining tashqi devorlari to'g'risida tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin. Vodiyning antik davr qishloq va shaharlar tarixiy-topografiyasida muhim o'rin egallagan ularning qabristonlari hozirgacha bir majmua sifatida o'rganilmaganligi muammoligicha qolib kelmoqda.

2. O'tgan asrning 70–80-yillarigacha arxeologiya fanida qo'llanilayotgan tabiiy fanlarni tahlil natijalarini qo'llash hozirgi kunning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Millodiy eraning boshlariga xos inqiroz davri buyuk ko'chishlar sabablarini (paleobotanika), iqlim o'zgarishlari va

antropologik materiallarni gaen enjeneriyasi yoki hayvon suyaklaridan genetik ma'lumotlar olingani yo'q. Bu tahlillar antik davr Farg'ona tarixiy-topografiyasini o'rganishda muhim aniqliklar kiritadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Matboboyev B. X. Shamsutdinov R. T. Mamajonov A. Buyuk Ipak yo'lidagi Farg'ona shaharlari. Andijon.: Meros, 1994.
2. Зоҳир Аълам Қадимги тарихчилар Урта Осиё ҳақида. Тошкент.: Юрист медиа маркази, 2008.
3. Ахроров И. Археологические исследования городища Ахсикент в 1960 году //Общественные науки в Узбекистане. 1962.-№8.
4. Баруздин Ю.Д. Карабулакский могильник// ИАН Киргизской ССР. Серия общественных наук. ТомIII. Вып.3. (История). – Фрунзе, 1961.
5. Берништам. А. Кухна Фаргона. Тошкент.: 1951
6. Бернштам А.Н. Древняя Фергана (научно-популярный). Тошкент. 1951.
7. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-шаня и Памиро-Алая. / МИА №26. М.-Л.: 1952.
8. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том 1. Москва-Ленинград. 1950.
9. Горбунова Н.Г. Культура Ферганы в эпоху раннего железа // АСГЭ. Вып.5. – Л.: Искусство, 1962
10. Горбунова Н.Г. Фергана по сведениям античных авторов // История и культура народов Средней Азии (Древность и средние века). - М.: Наука, 1976.
11. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. Москва.: Наука.1962.
12. Заднепровский Ю.А. Основные земледельческие области Средней Азии в эпоху бронзы - раннего железа // Природа и человек. - М., 1988
13. Исамиддинов М.Х., Хасанов М.Х. История древнего и средневекового керамического производства Нахшеба. – Ташкент, 2000.
14. Козенкова В.И. Гйрат тепа (к истории поселени Ферганы 1 половины 1 тыс. н.э. //СА,31964.
15. Латынин Б.А. Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции 1934 г. // АСГЭ. Вып. 3. -Л.: Искусство, 1961.
16. Латынин Б.А. Вопросы хронологии земледельческих культур древней Ферганы // Исследования по археологии СССР. - Л., 1961А.
17. Матбабаев Б.Х. О возникновения и этапах развития города Поп(Баб) // ОНУз. №8. –Ташкент.: 1994.
18. Матбабаев Б.Х. Могильник Мунчактепа в Северной Фергане (Узбекистан) // РА. №3. – М., 1999.

DINSHUNOSLIK FANINING YUZAGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАУКИ РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF RELIGION

Turdiyeva Dilafruz Maxmudjanovna¹¹Turdiyeva Dilafruz Maxmudjanovna

– O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
 "Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish
 UNESCO" kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Taraqqiyotimizning yangi davrida diniy va milliy qadriyatlar yanada rivoj topib, ajdodlarimizning diniy-ma'rifiy merosini teran o'rganish va tahlil qilish, ularning ilmiy an'alarini munosib davom ettirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Dinshunoslik gumanitar fanlar qatoridagi insoniyatning madaniy, ma'rifiy, fikriy tarixini o'z ichiga olgan ilmlar qatoriga kiradi. Mazkur maqolada dinshunoslik fanining yuzaga kelishi va u bilan bog'liq jarayonlar tahlil etilgan.

Аннотация

В новый период глобализации дальнейшее развитие получают религиозно-национальные ценности, особое внимание уделяется глубокому изучению и анализу религиозно-просветительского наследия наших предков, достойному продолжению их научных традиций. Религиоведение – одна из наук, включающая культурную, образовательную и интеллектуальную историю человечества среди гуманитарных наук. В данной статье анализируется возникновение науки религиоведения и процессы, связанные с ней.

Abstract

In the new period of our development, religious and national values are developing further, special attention is being paid to the deep study and analysis of the religious and educational heritage of our ancestors, and the worthy continuation of their scientific traditions. Religious studies is one of the sciences that includes the cultural, educational, and intellectual history of humanity among humanities. This article analyzes the emergence of the science of religion and the processes related to it.

Kalit so'zlar: dinshunoslik, din, itoat, zardushtiylik, iloh, globallashuv.

Ключевые слова: религиоведение, религия, повиновение, зороастризм, божество, глобализация

Key words: religious studies, religion, obedience, Zoroastrism, divinity, globalization.

KIRISH

Ma'lumki, din doimo bashariyat diqqat markazida bo'lgan. Tarixning muayyan bosqichlarida u mutlaq hukmron kuch bo'lgan bo'lsa, ba'zi bosqichlarda inkor etilgan va unga qarshi "urush" e'lon qilingan. Jamiyatdagi mavqeidan qat'i nazar u doimo o'rganish, tadqiqot ob'yekti bo'lib kelgan. Globallashuv natijasida ro'y berayotgan millatlar, irqalar, dinlararo muloqotning o'ziga xos ahamiyat kasb etishi kontekstida, dinlarni o'rganish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayni damda, Yer kurrasining ba'zi mintaqalarida diniy asosdagi kelishmovchilik o'choqlarining alangalagani, shuningdek, ba'zi noxolis tadqiqotchilar tomonidan dinlar o'rtasidagi to'qnashuv "nazariya"larining ilgari surilishi din va bag'rikenglik masalalari bilan shug'ullanuvchi dinshunoslik fanining yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Ko'pmillatli hamda ko'pkonfessiyali bo'lgan O'zbekistonda ham, mustaqillikka erishilgan ilk yillardanoq din, bag'rikenglik masalalariga katta e'tibor berilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Dinning mohiyati turlicha izohlansa-da, uning asosida ishonch, e'tiqod tuyg'usi yotadi. Darhaqiqat, din ishonmoq tuyg'usidir. Ishonmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridandir. Din arabcha so'z ekani barchaga ma'lum. Lekin din tushunchasini to'liq anglab olish uchun, uning ham lug'aviy, ham istilohiy ma'nolarini alohida-alohida olib tanishib, tahlil qilish maqsadga muvofiq[1].

Arab tilidagi manbalarda qayd etilishicha, din so'zi "دان" ("dâna") fe'lidan yasalgan bo'lib, "kingadir bo'ysunmoq, bo'yin egmoq, itoat etmoq, kimdandir qarzdor bo'lmoq, e'tiqod qilmoq, qilgan ishiga yarasha mukofotlamoq"; "diynun" so'zi esa, "din, imon, ajr–mukofot, qilingan ishga yarasha berilgan haq" kabi ma'nolarni bildiradi. O'zbek tili lug'at adabiyotlarida "din" – ishonch, ishonmoq, e'tiqod, mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, bo'ysunish, itoat qilish, ibodat, parhez, yo'l

tutish, odat qilish, e'tiqod qilish ma'nolarini bildirishi keltirib o'tiladi. Islomdan avval turkiy xalqlarning din tushunchasini ifodalash uchun turli davrlarda "drm", "darm", "nom" va "den" kabi so'zlarni ishlatganlari ma'lum. Ulardan "drm", "darm" din, aqida ma'nosida sanskritcha (qadim hind tili) "dharma"dan (Pali tilida dhamma); "nom" din ishonch, qonun ma'nosida sug'd tilidan kirib kelganligi aytiladi[2].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek tilidagi "din" ma'nosini beruvchi atamalar barcha tillarda mavjud. Jumladan, zardushtiylarning manbasi "Avesto"da "din" sifatida "daena", qadimgi fors pahlaviy tilida "den", "din", "dena", "daena" so'zi ishlatilib, «yo'l», «mazhab», «marosim», «uslub», «tarz» kabi ma'nolarni bildirgan. Ibroniylar tilida istifoda qilinadigan «dath» so'zi «din» tushunchasini ifodalash uchun umumiy termin bo'lib, «hukm», «amr» va «qonun» ma'nolarini anglatgan. Rus tilida din ma'nosini anglatadigan «religiya» so'zining kelib chiqishi borasida lug'atlarda bir qancha yondashuvlar keltirib o'tilgan. Ulardan ba'zilariga ko'ra mazkur atama lotincha «religio» so'zidan kelib chiqib, «diyonat, dindorlik, taqvodorlik, xudojo'ylik, mo'minlik, taqvo, muqaddas narsa yoki joy, qadamjo, ziyoratgoh, ibodat– topinish–sig'inish va u bilan bog'liq diniy marosimlar» degan ma'nolarni anglatadi[4].

Ikkinchi guruh tilshunolar «religio» so'zi semantik, ma'no va morfologik jihatdan «relegere» so'zi bilan bog'liq bo'lib, «yangidan to'plamoq, yangidan tanlashga kirishmoq, qayta ishlab chiqish uchun oldingi sintezga qaytish» kabi ma'nolarni anglatadi, deb ta'kidlaydilar. Olimlar muayyan e'tiqod din deb atalishi uchun uch asosiy xususiyatga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydilar. Bulardan birinchisi, g'ayritabi'iy iloh (yoki ilohlar) haqidagi tasavvurning mavjudligi. Har bir dinda topinish ob'yekti – Xudo bo'lishi shart hisoblanadi. Mavjud dinlardagi Xudo haqidagi tasavvurlarni shartli ravishda ikkiga – transsendent va immanent ilohlarga bo'lish mumkin. Transsendent ilohlarga insonlar olamidan tashqarida, insonlarga hech qanday aloqasi bo'lmagan, qusur va nuqsonlardan xoli Xudolar kiradi. Bunga misol sifatida tom ma'noda islom dinidagi Alloh taolo va qisman xristianlikdagi Ota Xudo, yahudiylidagi Yaxvelarni keltirish mumkin. Immanent ilohlar deganda esa tabiatning bir bo'lagi sifatida tasavvur qilingan, insonlarga o'xshab ketadigan, biroq g'ayrioddiy yaratuvchilik, buzg'unchilik, rizqlantiruvchilik kabi kuchlarga ega bo'lgan Xudolar kiradi. Bunday turdagi ilohlar ko'pincha yo antropomorf (inson qiyofasida) yo zooantropomorf (yarim odam yarim hayvon) yoki zoomorf (hayvon) shaklda tasavvur qilinadi. Bunga misol sifatida Qadimgi Misr, Yunon, Rim sivilizasiyalari, zamonaviy Hindiston, Xitoy, Yaponiya dinlarini sanash mumkin. Ikkinchisi, Xudo bilan insonlarni bog'lab turuvchi kult yoki kultlar majmuasi. Yuqorida aytilganidek har bir dinda topinish ob'yekti – Xudo bo'lishi lozim. Yaratuvchi bilan insonni bog'lab turadigan ibodat va marosimlar majmui (qurbonlik, ro'za, bayramlar) kult deb ataladi. Kultlar kundalik yoki mavsumiy, yakka tartibdagi yoki jamoaviy kabi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Jumladan, islom dinida "Namoz mo'minning me'roji" (ya'ni Alloh taoloning xuzuriga ko'tarilishi) hisoblansa xristianlikdagi "sirli marosimlar"da Muqaddas Ruhning o'zi ishtirok etadi deb hisoblanadi. Shu tariqa, mavjud barcha dinlarda kultlar vositasida e'tiqodchilar o'z ilohlari bilan bog'lanadilar. Uchinchisi esa e'tiqodchilarni o'zida jamlaydigan diniy tashkilotlarning mavjudligi. Diniy tashkilot – bu bir din izdoshlarining jamoaviy ravishda o'z diniy rasm– rusum, ibodat marosimlarini o'tkazadigan, diniy ta'lim oladigan muassasalaridir. Bu, islomda – masjid, madrasa, xristianlikda – cherkov, seminariya, yahudiylidagi – sinagoga va hokazo[5].

Dinlar tarixi, ular bilan bog'liq jarayonlar, dinning inson hayotining turli jabhalari bilan o'zaro ta'sirlashuvini o'rganuvchi fan "Dinshunoslik" deb ataladi. Dinshunoslik barcha ijtimoiy fanlar qatori ham o'zining o'rganish ob'yektiga ega. U dinning paydo bo'lishi, ijtimoiy mohiyati va jamiyatdagi rolini tadqiq qilish bilan birga diniy e'tiqodlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi evolyusiyasini ilmiy jihatdan o'rganadi. Dinlarni o'rganish uzoq tarixga ega. Har bir inson yon-atrofidagilarning e'tiqodi, qaysi dinga mansubligiga qiziqadi, ular haqida bilishni istaydi. Bu boradagi ilk ma'lumotlarni Qadimgi Gresiya va Rim yozuvchilari asarlarida ko'rishimiz mumkin. Ulardan eng mashhuri "tarix otasi" nomini olgan Gerodot (mil. avv. V asr) o'zi tadqiq qilgan xalqlarning dinlari haqida ma'lumotlar keltirgan. Bu qiziqish O'rta asr Yevropasida ham mavjud bo'lgan. Lekin boshqa dinlar haqida fikr bildiruvchilar, xristianlarning e'tiborini jalb qilmaslik va ularni o'sha dinlarga kirib ketmasliklari ta'minlash maqsadida, u dinlarga nisbatan salbiy fikr bildirish, ularni yomonlash orqali ularga yondashishni ma'qul deb topganlar. Islom olamida ham

TARIX

dinlarni o'rganish bo'yicha tadqiqotlar uzoq tarixga borib taqaladi. Milodiy VII-VIII asrlardayoq diniy tortishuv (munozara)larni o'z ichiga olgan "maqola"lar (keyinchalik "maqolot"), VIII-IX asrlardan e'tiboran esa boshqa dinlarga "raddiya"lar yozila boshlangan. Keyingi asrlardan esa "al-Firaq" (Firqalar), "ar-Radd" (Raddiya), "ad-Diyonot" (Dinlar) va "al-Milal" (Xalqlar) yo'nalishidagi adabiyotlar vujudga kelgan. "Ad-Diyonot" (Dinlar) yo'nalishida yozilgan ilk asar Hasan ibn Muso an-Navbaxtiyning (vaf. 910) "al-Aro' vad-diyonot" (E'tiqodlar va dinlar) kitobi hisoblanadi. Keyinchalik Mas'udiy (957) o'zining "ad-Diyonot" (Dinlar), Masbihiy (1029) "Darkul bug'yati fiy vasfid diyonoti val ibodoti" (Dinlar va e'tiqodlar vasfida maqsad me'yori) kitoblarini yozganlar. Shuningdek Beruniyning (973–1048) "Tahqiqun ma lilhind min maqulatin, maqbulatin fil- aqli av marzulatin" (Aqlga maqbul yoki noma'qul bo'lgan Hindistonga oid izlanishlardan) nomli kitobi ham shular sirasiga kiradi. "Al-Firaq" (Firqalar) yo'nalishida yozilgan kitoblarga Abu Mansur Abdulqodir al-Bag'dodiyning (vaf. 1038) "al-Farq baynal-firaq" (Firqalar orasidagi farq) asari hamda Abul-Maoliy Muhammad ibn Ubaydullohning (vaf. 1092) "Baynal-adyon" (Dinlar orasida) asarlarini kiritish mumkin. "Al-Milal" yo'nalishida Qozi Abu Bakr Baqilloniyni (vaf. 1012) "al-Milal van-nihal" (Dinlar va xalqlar), Abu Muhammad Ali Ibn Hazmning (vaf. 1064) "Kitobul-fasl fil-milal val-ahvoi van-nihal" (Dinlar, havo va xalqlar haqida ajraluvchi kitob), Abul-Fath Muhammad ibn Abdulkarim ash-Shahristoniyni (vaf. 1183) "al-Milal van-nihal" asarlarini sanash mumkin[3].

"Ar-Radd" (Raddiya) yo'nalishida ham ko'plab asarlar dunyo yuzini ko'rgan. Ularga Imom G'azzoliyni (vaf. 1111) "ar-Raddul jamil" (Go'zal raddiya), Ibn Kalbiyni (vaf. 819–821) "Kitobul-asnam" (Butlar kitobi) asarlarini alohida qayd etish lozim. Islom olamida qiyosiy dinshunoslik sohasida ham salmoqli ishlar qilingan. Ulardan Abu Rayhon Beruniyning "al-Osorul boqiya" (Boqiy asarlar), Ibn Nadimning (vaf. 990) "al-Fihrist" (Mundarija), Muhammad ibn al-Huzayyni (vaf. 840) "Kitobul-Majus va kitobus- sanaviya" (Majusiylilik va ko'pxudolilik kitobi), Abul- Abbos Ahmad ibn Muhammad as-Saraxsiyni (vaf. 899) "Risola fi vasfi mazohibis-sobiyn" (Sobiylarning mazhablari vasfi haqida risola), Abu Zayd al-Balxiyni (vaf. 941) "Kitobu sharo'il adyon" (Dinlar shariatlari kitobi) asrlarini sanab o'tish mumkin. Zamonaviy dinshunoslik esa bir yarim asrga yaqin davrga borib taqaladi. G'arbda, zamonaviy ma'nodagi dinlar tadqiqotlari Maks Myuller (1823–1900) tomonidan boshlab berilgan. Olim 1856 yilda "Qiyosiy mifologiya" va 1870 yilda nashrdan chiqqan "Dinlarning asosi va shakllanishiga oid dars baholari" nomli asarlari bilan boshqa dinlarni tadqiq qilishga yo'l ochgan va kattagina e'tibor qozongan. U Angliyadagi mashhur Oksford universitetida dinlar tarixidan ma'ruzalar o'qigan. O'zining "Sharqning muqaddas kitoblari tarjima silsilasi" asarida u ilk bora "religious studies" (dinshunoslik) so'zini qo'llagan. Myuller va uning zamondoshlari dinlarni ilmiy tadqiq qilishda filologiyani muhim deb bilishgan va dinning asl mohiyatiga faqatgina til orqali qilingan izlanishlar bilangina yetishish mumkin, degan fikrni olg'a surgan. Biroz keyingi davrlarda Gollandiyada S.R.Tile va Shantepi de la Sosse bu borada izchil faoliyat olib borganlar. Shunday qilib davrlar o'tishi bilan Parij, Bryussel va Rim kabi markazlarda dinshunoslik universitetlar ta'lim dasturlaridan joy olgan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab dinshunoslik sohasida olib borilgan izlanishlar shakllangan. Bu davrda turli mintaqalarda zikr qilingan sohada bir qancha mutaxassislar yetishib chiqqan. Ulardan R.Pettazoni, M.Eliade, Van der Lyu, R.Otto, G.Menshing, J.Vax, F.Xeiler, G.Dumezil, E.G.Parrinder, S.G.F.Brandon, Erik F.Sharp, Ninian Smart, M.Kitagava, R.S.Zeyxner, Ugo Biyenchi, V.Kantvell Smit, Ake V.Strom, Xans J.Shoyps va Mixayel Pay va hokazolar[6]

XULOSA

Yuqoridagilardan qisqa xulosa qilib aytganda, din insoniyat tarixida, birinchidan, umuminsoniy axloq me'yorlarini o'ziga singdirib olib, ularni hamma uchun majburiy hulq-atvor qoidalariga aylantirgan; ikkinchidan, odamlarning bahamjihat yashashiga ko'malashgan; uchinchidan, odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan hamda hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni yengib o'tishlarida kuch bag'ishlagan; to'rtinchidan, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish hamda avloddan-avlodga yetkazishga yordam bergan va shu yo'l bilan madaniyat rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Гуннар Скирбекк, Нилс Гильё. Фалсафа тарихи. –Т.: Шарқ, 2002. (Gunnar Skirbeck, Nils Guillot. History of philosophy. - Т.: Sharq, 2002.)
2. Мень А. История религии. – М.: 1994. (Men A. History of religion. – М.: 1994.)

3. Петер Антерс. Религии современности. История и вера. –М.: Прогресс–Традиция, 2001. (Peter Anters. Religions of the present. History and Faith. -M.: Progress-Tradition, 2001.)
4. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М.: 1996. (Radugin A.A. Introduction to Religious Studies: Theory, History and Modern Religions. – М.: 1996.)
5. Яблоков И.Н. Основы религиоведения. – М. 1998. (Yablokov I.N. Fundamentals of Religious Studies. - M. 1998.)
6. Dinshunoslik asoslari. O'quv qo'llanma. «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi. – T. 2013. (Fundamentals of religious studies. Study guide. "Tashkent Islamic University" Publishing Association. - T. 2013.)

ARXEOLGIK TADQIQOT METODIGA DOIR
О МЕТОДЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
ABOUT THE METHOD OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

A.A.Aloxunov¹

¹A.A.Aloxunov

— Fargʻona davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası
dotsenti, t.f.f.d. (PhD).

Annotatsiya

Mazkur maqolada arxeologik tadqiqot usullarining doimiy taraqqiy etib borishi natijasida qadimgi davr obyektlari, materiallari to'g'risidagi axborot manbai kengayib borayotganligi hamda arxeologiyani ish uslubi – arxeologik qidiruv, arxeologik sinov hamda arxeologik qazish o'tkazish to'g'risidagi ayrim fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Аннотация

В данной статье представлены рассуждения о том, что в результате непрерывного развития методов археологических исследований расширяются источники информации об объектах и материалах античного периода, а также некоторые мнения о таких методах археологических исследований, как археологическая разведка, археологические испытания и археологические раскопки.

Abstract

This article presents arguments that as a result of the continuous development of methods of archaeological research, sources of information about objects and materials of the ancient period are expanding, as well as some opinions about such methods of archaeological research as archaeological exploration, archaeological testing and archaeological excavations.

Kalit so'zlar: arxeologiya, madaniy qatlam, arxeologik qazishma, shurf, arxeologik dala ishlari, arxeologik laboratoriya, aerofotosurat, geofizik metod, geografik axborot tizimi.

Ключевые слова: археология, культурный слой, археологические раскопки, археологические полевые работы, археологическая лаборатория, аэрофотосъемка, геофизический метод, геоинформационная система.

Key words: archeology, cultural layer, archaeological excavation, archaeological fieldwork, archaeological laboratory, aerial photography, geophysical method, geographic information system.

KIRISH

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz hududida qadimgi davrlardan boshlab rivojlangan qishloqlar, shaharlar va sivilizatsiya markazlarining boy o'tmishini arxeologik jihatdan tadqiq etish va tarixiy jarayonlarni tiklash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi. O'zbekiston hududi tosh davridan boshlab o'zlashtirilganligi, mamlakatimiz jahondagi ilk shaharsozlik va davlatchilik shakllangan markazlardan biri bo'lganligi, tariximiz va madaniyatimiz chuqur ildizlarga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Fan, ta'lim va iqtisodiyotning jadal integratsiyalashuvida respublika hududida olib borilayotgan arxeologik tadqiqotlarni zamon talablari asosida yo'lga qo'yish, qazishmalarni keng ko'lamda tashkil etish, yoshlarni arxeologik izlanishlar bilan tanishtirish hamda ochilgan qadimiy noyob me'morchilik namunalarini ochiq osmon ostida muzeylar shaklidagi turizm obyektlariga aylantirish bugungi kunning muhim masalasi bo'lib qolmoqda[1].

Arxeologiya insonni o'rganishning alohida sohasi bo'lib, u inson xatti-harakatlarini bevosita kuzatish yoki yozma manbalarga emas, balki birinchi navbatda, moddiy manbalarga tayanadi. Moddiy dalillarga e'tibor qaratish arxeologlarni ma'lumotlarni to'plash va tushunish uchun qo'llaniladigan usul va uslubarni takomillashtirishga majbur qiladi, bu esa ularga mavjud manbalardan maksimal ma'lumot olish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bugungi kunda arxeologiya sohasi nihoyatda kengayib, murakkablashib bormoqda. Uning barcha sohalarini o'rganib chiqishning o'zi murakkab. Shuning uchun arxeologlar ma'lum bir davr, ma'lum bir hudud yoki ma'lum bir yo'nalish bo'yicha ixtisoslashadilar. Hozirda arxeologiyani geoarxeologiya, palinologiya, landshaft arxeologiyasi, harbiy, sanoat, suv ostidagi arxeologiya,

cho'kkan kemalarni o'rganish arxeologiyasi kabi yo'nalishlari, shuningdek, arxeobotanika, arxeozoologiya, etnoarxeologiya, eksperimental arxeologiya, astroarxeologiya va boshqa tarmoqlari ham mavjud.

Arxeologiya fani murakkab bo'lishi bilan bir qatorda, nihoyatda qiziqarli fan ham hisoblanadi. Yer ostida yashirib yotgan moddiy buyumni topish, qayta tiklash va uni «gapirtirish» arxeologdan o'ziga xos mahoratni talab qiladi. Bu mahorat esa, yillar davomida shakllanib, rivojlanib, yuksak malaka va tajribaga aylanadi. Umuman olganda, arxeologiyada tarixni tiklash ko'p vaqt, ilm, bilim va mahorat talab etsa-da, bu yo'lda izlanish olib borayotgan olimlari safi yildan yilga kengayib bormoqda. Ularning sa'y-harakatlari tufayli o'tmishning ko'plab noma'lum tomonlari ochilib, kashfiyotlar qilinmoqda. Bu esa, insoniyatning qo'lga kiritgan yutuqlarining samarasini ko'rsatmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Insoniyat tomonidan qadimda yaratilgan inshootlarning har qanday qoldiqlari, kishilar e'tiqodi va mehnat faoliyati bilan yaratilgan buyumlar, odamlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarilgan barcha narsa-buyumlar arxeologik topilmalar deb ataladi. Chet el adabiyotlarida ular "artefakt"lar deb yuritiladi. Bunday tushuncha arxeologiya olamida 1976-yildagi "Tarixiy va madaniy yodgorliklardan foydalanish va ularni saqlash haqida"gi qonundan so'ng keng tarqaldi. Ushbu qonunning 1-moddasida arxeologik yodgorliklar sirasiga shahar xarobalari, qo'rg'onlar, qadimgi qishloqlar qoldiqlari, mudofaa devorlari, sug'orish inshootlari, qadimgi qabristonlar, tosh yodgorliklar, qoyatosh va devoriy suratlar, qadimgi buyumlar, qadimgi aholi manzilgohlaridan topilgan madaniy qatlamlar kiritilgan[4:8].

Madaniy qatlam arxeologiyani asosiy tushunchalaridan biridir. Hozircha arxeologiya fani madaniy qatlamning shakllanishi haqida umumiy nazariyaga ega emas, holbuki bu jarayonga bir-biriga bog'liq bo'lmagan tabiiy va inson omillari katta ta'sir ko'rsatadi. Shunday bo'lsada, biz madaniy qatlamning shakllanishi haqida umumiy tasavvur beruvchi yodgorliklar, ularning turli qatlamlarining xususiy tuzilishi haqida ham fikr yuritishimiz mumkin.

Arxeologik dala ishlarini o'tkazish va ilmiy hisobot hujjatlarini tayyorlash tartibi to'g'risidagi Nizomning oxirgi tahririga muvofiq madaniy qatlam – bu yer yoki suv ostidagi qatlam bo'lib, uning paydo bo'lish vaqti yuz yildan ortiq bo'lgan va arxeologik ashyolardan iborat inson mavjudligining izlarini o'z ichiga oladi[7:5].

Arxeologik yodgorliklar bir yoki bir necha o'n madaniy qatlamdan iborat bo'lib, ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30–35 metrgacha borishi mumkin[8:7]. Madaniy qatlam o'tmishimizning g'or va ungurlarida, daryo va ko'l bo'ylarida qad ko'targan makon va manzilgohlarda hosil bo'lgan madaniy qoldiqlarning jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda davrma davr, ustma-ust joylashishini ifodalaydi. Odatda, arxeologik yodgorliklar bir yoki bir necha madaniy qatlamli bo'lib, ularning joylashishi, gorizontlarga bo'linishi, ularda uchraydigan arxeologik topilmalarning xususiyati va davriyligiga qarab, ularning nisbiy va mutlaq yoshi aniqlanadi. Odamlar ma'lum joyda muayyan davrdagina yashasa bir madaniy qatlamli yodgorlik hosil bo'ladi. Bir joyda davom etgan uzluksiz hayot esa ko'p madaniy qatlamli yodgorliklarni vujudga keltiradi[13].

Madaniy qatlam murakkab o'zaro bog'liq tizim bo'lib, uni kompleks o'rganish zamonaviy arxeologiyani xazina qidirish va kolleksiya to'plash ishidan ajratib turadi. Faqat topilmalarni emas, balki butun arxeologik kontekstni chuqur, har tomonlama o'rganishgina madaniy qatlamning shakllanish xususiyatlari, sharoitlari va vaqti haqida tasavvur berishi va pirovardida tarixiy haqiqatni aniqlashi mumkin. Madaniy qatlam kishilar faoliyatining qoldiqlarini o'rganish va shu qarorgohning tarixini tiklash maqsadida qaziladi.

Madaniy qatlam u yoki bu yodgorlikda shurf tashlash, keng ko'lamdagi qazish ishlari natijasida aniqlanadi. Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida "qazimoq" degan ma'noni bildiradi. Shurf solish deyilganda yodgorlikdagi dastlabki qazish ishlari tushunilib, shurf tashlashdan asosiy maqsad madaniy qatlamni aniqlash va yodgorlik haqida dastlabki ma'lumot olishdir. Shurf ko'pincha kvadrat va to'g'ri to'rtburchak shakllarida bo'lib, chuqurligi va kengligi madaniy qatlamga qarab har xil bo'lishi mumkin. Keng ko'lamdagi qazish natijasida madaniy qatlam to'la ochilib, inson faoliyatining izlari bo'lmagan yergacha kovlab tushiladi, arxeologiyada u "materik" — bezovta qilinmagan yer deb ataladi[8:7].

TARIX

Arxeologni qiziqtirgan materiallar to'rtta kategoriyaga bo'linadi. Birinchisi, artefaktlar, ya'ni odamlar tomonidan yaratilgan yoki qayta ishlangan narsa-buyumlar, ya'ni turli mehnat, ov va jangovor qurollar, sopol buyumlar, turli hunarmandchilik va zargarlik buyumlari, tangalar, uy-joy qoldiqlari va boshqalar. Ikkinchi kategoriyaga arxeologik obyektlar kiradi. Arxeologik yodgorliklar davr va uning harakteriga qarab quyidagilarga ajratiladi:

- Manzilgohlar; makonlar, qishloqlar, shahar xarobalari.
- Qadimgi mozor-qo'rg'onlar, qabristonlar.
- Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan joylar; konlar, ustaxonalar.
- G'or va ungurlar.

Arxeologlar mazkur topilmalar yordamida o'sha davr manzarasini, insonlarning yashash sharoitini, jamoada mavjud udumlar va qaysi taraqqiyot bosqichida turganliklarini aniqlaydilar[3:7].

Uchinchi kategoriya – biologik qoldiqlar, yovvoyi tabiatga tegishli bo'lgan har qanday materiallar. Xususan suyaklar, chig'anoqlar, o'simlik gulchaglari, kuygan donalar va yog'ochlarning barchasi va boshqalar biologik qoldiqlardir. An'anaga ko'ra, artefaktga aylantirilgan biologik materiallar, masalan, suyakdan yasalgan ov va mehnat qurollari yoki paxta, ipak matolari biologik qoldiqlar hisoblanmaydi. Odamlar tomonidan foydalanilmagan yoki qayta ishlanmagan, balki odamlar yashagan joyda saqlanib qolgan (biologik yoki boshqa) qoldiqlar ekofaktdir. Ekofakt – insonlarni qurshab turgan tabiiy-geografik muhit omillaridir. Qazilma biologik ekofaktlarga qadimgi o'simliklar gulchaglari, chig'anoqlar va hasharotlar qobig'i misol bo'la oladi. Ekofaktlar, asosan, arxeologik yodgorlik mavjud bo'lgan davrning tabiiy muhitini qayta qurish imkoniyatini beradi.

To'rtinchi kategoriyaga yodgorlik hududida to'plangan tuproq, tosh va boshqa geologik konlar kiradi. Ular orasida uning tabiiy muhiti va shakllanish tarixi haqida ma'lumot olishga imkon beruvchi muhim ekofaktlar mavjud. Konlarda parchalangan materiallarning kimyoviy izlari ham bo'lishi mumkin. Cho'kma namunalari olishda ko'pincha dalada aniqlash juda qiyin yoki imkonsiz bo'lgan biologik qoldiqlar va artefaktlar aniqlanadi. Shuning uchun arxeologiyada cho'kindi namunalari keyinchalik laboratoriya tahlilidan o'tkazish uchun dalada olish odatiy holdir. Material qoldiqlari topilgan joylarning nisbiy holati ma'lum bo'lganda alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Yog'och parchalanishining alohida bo'lagi, masalan, uy hayvonlarini bog'lash uchun ustun qoldiqlari bo'lishi mumkin; kichik doira ichida joylashgan bir nechta chirigan ustunlar ibtidoiy uy yoki don omborini ko'rsatadi; chirigan ustunlarning katta oval shaklida ichki ustunlar izlari bilan joylashishi bu yerda yanada mustahkam jamoat tuzilmasi mavjudligidan dalolat beradi. Xuddi shu tarzda, ko'milgan odamning skeletining qorin bo'shlig'idan topilgan o'q uchi, bu odamning zo'ravonlik bilan o'limidan dalolat beradi[11].

Arxeologik tadqiqotlar tarixiy-madaniy yodgorliklarda olib boriladi. Arxeologik yodgorliklarning quyidagi turlari eng keng tarqalgan: aholi manzilgohlari, mozor-qo'rg'onlar, diniy va ishlab chiqarish faoliyati izlari mavjud bo'lgan hududlar.

Arxeologik tadqiqotlarning ikkita asosiy usuli mavjud – dala va kabinet (laboratoriya).

Odatda, arxeolog o'z vaqtini kutubxonada, dalada va laboratoriyadagi ishlarga ajratadi. U o'z ishini o'zidan oldingi olimlarning tadqiqotlari bilan tanishishdan boshlaydi, so'ngra o'z tadqiqoti uchun ma'lumotlar yig'ish uchun dalaga boradi. Ushbu ma'lumotlarning ma'nosi ko'pincha u laboratoriyaga qaytib, ularni tahlil qilmaguncha noaniq bo'lib qoladi. Xuddi shunday materiallar to'plami, asosan, dala ishlari jarayonida amalga oshiriladi.

Dala tadqiqotlari yodgorliklarni qazish yoki buzilmaydigan usullar bilan aniqlash, tavsiflash va bevosita o'rganishni o'z ichiga oladi.

Dala tadqiqotlarida arxeologik ekspeditsiya va guruhlarining ish uslubi uch pog'onali bo'lib, arxeologik qidiruv, sinov va qazish ishlarini amalga oshirishdan iboratdir, uning vazifasi yodgorlikning paydo bo'lgan davri, qancha yashagani, inqirozga yuz tutishi va boshqa xususiyatlarini aniqlash hisoblanadi.

Arxeologik qazishmalar arxeologik qidiruv va sinov natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlarga tayanib, mazkur joyda yodgorlikni batamom qazib tugatishdan va yodgorlik haqida xulosalar chiqarishdan iborat bo'ladi[8:6].

Arxeologiyaning ish uslubi deganda, moddiy madaniyat yodgorliklari mavjud joyning tabiiy geografik tuzilishiga va ulardagi tarixiy-maishiy holatga qarab tadqiqot ishlarini belgilash zarur.

Bunda, birinchidan, arxeologik axtarish (rekognossirovka – arxeologiya qazuv ishlari olib borish uchun joyni oldindan tekshirib bilish)dan iborat bo'lib, unda ma'lum joyda qaysi turdagi yodgorliklar: shahar xarobalari, qadimgi qabristonlar, maskanlar va boshqa yodgorliklarning borligini, ularning taxminiy davrlarini belgilab chiqiladi.

Ikkinchidan, arxeologik sinov (razvedka)da har bir yodgorlikni sinov tariqasida qisman qazib ko'riladi. Unda arxeologik yodgorlikda shurf tashlanadi.

Uchinchidan, muqim (statsionar) arxeologik qazish turli arxeologik tekshirishning yakunlovchi bosqichi bo'lib, unda sinab ko'rilgan yodgorlik boshdan-oyoq batamom qazib tekshiriladi[6:48-49].

Demak, arxeologiyaning vazifalaridan biri arxeologik yodgorliklarni qidirish, ochish va ilmiy o'rganish obyekt sifatida qayd etishdir. Bu vazifani arxeologik ilmiy tadqiqotning boshlang'ich protsedurasi arxeologik qidiruv (razvedka) bajaradi. Arxeologik yodgorliklarga razvedka qilish davlat tomonidan berilgan maxsus ruxsatnoma (ochiq varaqa) bilan mutaxassislar tomonidan o'tkaziladi.

Arxeologik qidiruvga tayyorlanish o'ziga xos reja talab qiladi. Nimani o'rganish, qaysi hudud, qancha vaqtga, qanday kuch bilan qazish haqida aniq reja tuziladi. Qidiruvga tayyorlanish paytida arxeologik yodgorliklar haqidagi avvalgi ilmiy hisobotlar, arxiv materiallari va nashr ma'lumotlar bilan tanishish kerak[9:22].

Yodgorliklarda o'tkazilgan ilgarigi qazishmalardan arxeolog to'la xabardor bo'lishi shart, agar aksincha bo'lsa, ikkinchi «ochilishi» yangilikka duch keladi. Tayyorgarlik ishlari o'rganilayotgan hududning geografik harakteristikasini o'rganishni ham o'z ichiga oladi. Xarita bo'yicha ekspeditsiyaning yo'nalishi, joyi va tadqiqot o'tkazish objekti aniq ko'rsatilishi kerak.

Arxeologik ekspeditsiyaning har bir a'zosi qo'yilgan vazifalarni to'liq o'zlashtirishga tayyor va barcha qurollar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Masalan, kundalik daftari, chizmalar uchun qog'ozlar, tarh chizish uchun qurollar, fotoapparat va plyonkalar, qadimgi topilmalarni tiklash va konservatsiya qilish uchun materiallar, o'lchash asboblari, kompas, nevelir, ruletka, kenglik va uzunlikni o'lchash asboblari bo'lishi kerak. O'rganilayotgan hududning yodgorligi haqida qidiruv paytida olingan ma'lumotlar asosida arxeolog quyidagi reja bilan dala tadqiqot ishlarini boshlashi mumkin:

Qadimgi yodgorlik haqida ilgarigi ma'lumotlar, adabiyotlardagi ma'lumotlarni tekshirib ko'rish.

Yangi arxeologik yodgorliklarni o'rganish va ochish haqidagi ma'lumotlarni hududni tadqiq etish maqsadida tekshirish.

Topilgan yodgorliklarni qayd etish:

a) Yodgorlikning joylashgan manzilini kundalikda qayd etish (tuman, qishloq nomi);

b) Tarh va profilni chizish uchun yodgorlikning atrofi bilan umumiy ko'rinishida rasmga olish (xarobani o'rganishda albatta mudofaa inshootlariga alohida; zovur, xandaq, o'tish joylarini e'tiborga olish shart.)

v) Yuqori qatlamdan terib olingan materiallarni yozish;

g) Yodgorlikning tabiiy holati va o'zgaruvchanligini o'rganish;

d) Manzilgohda madaniy yotqiziqlarni va ulardagi topilmalarga oid ma'lumotlarni to'liq yozish, zamonaviy to'proq, qabr qatlamlari qayd etish;

ye) qo'rg'onlarni tavsifini berganda, ularning hisobini tarh tuzilishi, o'rab turgan unsurlarni ham qayd etish kerak.

Yodgorlik haqida va barcha tasodifiy uchragan topilmalar haqida mahalliy aholidan ma'lumot yig'ish va ularni xaritaga tushirish ham kerak[4:21-22].

Agar dala ishlari arxeologik materiallarni topishning asosiy usuli bo'lsa, laboratoriya tadqiqotlari ushbu materiallarni izohlash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni olishning asosiy vositasidir. Laboratoriya ishining muhim qismi topilmalarni tozalash, ularni ro'yxatga olish, sertifikatlash va kataloglashtirishdir. Biroq, shundan keyingina o'tkazilgan tahlillar ularning mohiyati va ahamiyatini aniqlashga imkon beradi[12].

Arxeologik laboratoriya amaliyotida yuzlab usullardan foydalaniladi, ammo ularning hech biri biron bir tadqiqotda ishlatilmaydi.

Kabinet usullari orasida qiyosiy tipologik usullar eng ko'p qo'llaniladi. Ular universaldir, chunki ular alohida artefaktlarga ham, aholi punktlari va dafnlarga ham tegishli. Uning mantiqiy davomi arxeologik madaniyatlarni aniqlash va o'rganishdir. Bundan tashqari, trasologiya usuli qo'llaniladi. Qadimgi obyektlarning maqsadi va vazifalarini ulardagi ish izlarini aniqlash orqali aniqlash imkonini

TARIX

beradi. Narsalarni yasash usuli ham belgilanadi. Bunga metallografiya, spektral tahlil, petrografiya, shuningdek, qadimgi jamoalar vakillari yashagan tabiiy sharoitlarni qayta tiklash (spora-gulchaglarni tahlil qilish usuli) kabi usullar yordam beradi.

O'rganilgan artefaktlarning sanasini aniqlash imkonini beruvchi kabinet usullari ham mavjud.

Arxeologik yodgorliklarni o'rganishning zamonaviy usuli arxeologik va tabiiy fanlarni kompleks qo'llashga asoslangan. Tadqiqotlar majmuasiga quyidagilar kiradi:

havodan suratga olish (aerofotosurat);

geofizika;

tuproq tadqiqoti.

Aerofotorazvedka metodi nafaqat arxeologik yodgorliklarni topish va xaritaga tushirish, balki geomorfologik metod yordamida muhim tadqiqotchilik vazifalarini yechishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qadimgi yodgorliklar zamonaviy qatlam ostida yashirinib yotar ekan, ularni kosmosdan kuzatganda ertalabki va oqshomdagi quyosh nurlarida o'zgarishi, tuproqlarining rangi va ustidagi o'simliklarning harakteri bilan farqlanadi. Yodgorliklarning izlarini topishda mikrorelyef soylari-ranglari muhim rol o'ynaydi. Qachon tuproq usti qalin o't-o'lanlar bilan qoplamagan bo'lsa, bu joylarda yodgorliklarni topish osonroq bo'ladi. Qadimgi Xorazmning sug'orilish tarixi, Orol bo'yi qadimgi madaniyati shu tarzda o'rganildi. Qadimgi Xorazmning arxeologik yodgorliklari, antik davr shaharlari, kelt maydonlari xuddi shu yo'sinda topilgan. Aerofotorazvedka uchun erta bahor, yoki xazonrezgi-kuz paytlari qulay mavsum hisoblanadi[4:29].

Ushbu usullarni qo'llashning mohiyati shundaki, har bir keyingi usul oldingi tadqiqot usuli bilan olingan natijalarni tekshirishni ta'minlaydi va yodgorlik haqida qo'shimcha ma'lumot olish imkonini beradi. Masalan, aerofotosurat yordamida aholi punkti chegaralarini belgilaydigan landshaft chegaralari to'g'risida ma'lumot olish mumkin. Keyin termal tasvir kamerasi ishlatiladi. Bu chirindi qatlamining qalinligi va tarkibini tavsiflovchi yer yuzasining harorat taqsimotini tuzatishga imkon beradi.

Dala tadqiqotining yakuniy bosqichi arxeologik qazishmalardir. Birinchidan, ular uchuvchisiz uchish apparati (dron), geofizik va tuproq tadqiqotlari yordamida so'rov natijalarini qiyosiy tahlil qilish asosida olingan prognozni tekshirish uchun kerak. Ikkinchidan, arxeologik qazishmalar tarixiy va madaniy rekonstruksiylarni amalga oshirish uchun zarur, masalan, inshootlar tipologiyasini, ularning dizayn xususiyatlarini, aholi manzilgohining rivojlanish bosqichlarini aniqlash, hayotni ta'minlash tizimlarini rekonstruksiya qilish va hokazo.

Aynan tabiiy fanlar ma'lumotlari va qazishmalar davomida olingan ma'lumotlar majmuasini qiyosiy tahlil qilish natijasida arxeologlar madaniy qatlam va saqlanib qolgan tuzilmalar mavjudligini isbotlaydilar.

Fanlararo tadqiqotlar turli xil ma'lumotlarni olish imkonini beradi, chunki aerofotosurat o'nlab kvadrat kilometrlarni, geofizika va tuproqni o'rganish – minglab kvadrat metrlarni, qazish ishlari esa yuzlab kvadrat metrlarni qamrab oladi[10].

Hozirda arxeologik tadqiqot usullarining doimiy taraqqiy qilib borishi natijasida qadimgi davr obyektlari haqidagi axborot manbai ancha kengaydi. Umumlashgan madaniy-davriy sxemalar yaratish, yodgorliklar materiallarini yangi, ancha takomillashgan holda tahlil qilish imkonini vujudga keldi[5:7-8].

Yurtimizda besh mingga yaqin arxeologik yodgorlik mavjud bo'lib, ularni zamonaviy geofizik, biologik, fizik-kimyoviy texnologiyalarni qo'llagan holda tadqiq etish va arxeologik qazib olish ishlari asosan xorijiy ekspeditsiyalar mutaxassislari ko'magida bajarilmoqda. Mamlakatimiz hududidagi qadimgi davrga oid arxeologik yodgorliklarning aksariyat qismi xom g'isht va paxsadan qurilgan me'moriy inshootlar ekanini inobatga olsak, ularning paleolandshafti va planigrafisini aniqlashda mahalliy o'ziga xos geofizik uskunalar ishlab chiqish zarurati sezilmoqda. Jumladan, bu sohada milliy kadrlar tayyorlash, ularda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish va malakasini oshirish talab etiladi.

Yodgorliklarni an'anaviy usullar bilan birga zamonaviy geofizik metodlarni qo'llagan holda tadqiq etish mumkin. O'rganishlar yodgorlikning madaniy qatlamini geofizik tadqiq qilish, uning tarh tuzilishi va alohida arxeologik obyektlarni qazish joyini maqsadli tanlash uchun obyektni o'rganish nuqtai nazaridan katta ma'lumot beradi[14].

Arxeologiyada ham boshqa sohalarida bo'lgani kabi geografik axborot tizimi (GAT) ning sermahsul qo'llanilishini yer yuzini sun'iy yo'ldoshlardan foydalangan holda tadqiq etish usullarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Kosmik texnikaning yaratilishi va jadal sur'atlar bilan rivojlanishi natijasida yer yuzini masofadan tadqiq etish usullari geografik axborot texnologiyalarida keng qo'llanila boshlandi. Yer yuzini masofadan tadqiq etish bu alohida ilmiy yo'nalish bo'lib, yer yuzi va undagi obyektlar haqida ma'lumotlar to'plashga asoslanadi.

Bugungi kunda arxeologik obyektlarni ma'lum bir hududga bog'lash axborot texnologiyalari sohasidagi yangi yo'nalish, ya'ni geografik axborot tizimining arxeologiya sohasida keng qo'llanilishini taqozo etmoqda. GAT yordamida qadimgi tarixiy xaritalarni o'rganish, arxeologik yodgorliklar tarhini tuzish yoki ma'lum bir geografik hududlarning arxeologiyaga oid ma'lumotlar tizimini yaratish imkoniyati vujudga kelmoqda. Shuningdek, GAT nafaqat arxeologik topilmaning hududiy joylashuvi balki, yodgorliklar, arxeologik madaniyatlarning yoyilish hududini ham aniqlash borasidagi muammolarni bir qadar yechish imkonini beradi[2:24-28].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, har qanday arxeologik qazishmalarning maqsadi nafaqat biron bir arxeologik yodgorlikni topish, balki qadimgi jamiyatning madaniy, siyosiy, iqtisodiy hayoti tasvirini tushunishga imkon beradigan tarixiy haqiqatni aniqlashdir. Shu bilan birga, qazish jarayonining o'zi ham o'ziga xos va betakror bo'lib, tadqiqotchi zimmasiga alohida mas'uliyat yuklaydi. Shu o'rinda ta'kid joizki, arxeologiya fani tarix, etnografiya, san'atshunoslik, sotsiologiya kabi ijtimoiy fanlar, shuningdek, bir qator yordamchi fanlar – epigrafika, numizmatika, sfragistika, geraldika bilan yanada chambarchas bog'langan. Shuning uchun fanlararo usullar va qazish ma'lumotlaridan foydalaniladigan arxeologik yodgorliklarni har tomonlama o'rganish o'rganilayotgan obyekt haqida to'liq ma'lumot olish imkonini beradi. Turli usullar natijasida olingan ma'lumotlarni taqqoslash va arxeologik obyektlarni har tomonlama tahlil qilish imkoniyati talqinning yuqori darajadagi ishonchligini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 21.09.2019 yildagi 792-son. <https://lex.uz/docs/4524476> // Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, No. 792 of 21.09.2019. <https://lex.uz/docs/4524476>.
2. Annayev J.T. Arxeologiyada masofadan tadqiq etish usullari. O'zbekiston tarixini o'rganishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. – Toshkent, 2022. – B. 24-28.// Annayev J.T. Remote research methods in archaeology. The importance of digital technologies in studying the history of Uzbekistan is an international scientific and practical conference. – Tashkent, 2022. – P. 24-28.
3. Egamberdieva N.A. Arxeologiya. – T.: «Fan va texnologiya», 2011. – 176 b.// Egamberdieva N.A. Archaeology. - T.: "Science and technology", 2011. – 176 p.
4. Holiqov Z. Arxeologik topilmalarga ishlov berish. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Termiz, 2010. –39 b.// Holikov Z. Processing of archaeological finds. Educational manual. - Termiz, 2010. – 39 p.
5. Jo'raqulova D. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda paleolit davrining o'rganilishi. – T: O'ZR FA «Fan» nashriyoti davlat korxonasi, 2019. –240 b.// Jorakulova D. Study of the Paleolithic period in Uzbekistan during the years of independence. - T: State enterprise "Fan" publishing house of the Republic of Uzbekistan, 2019. -240 p.
6. Xolboyev Z.T., Aqchayev F.Sh., Eshbekova D.T., Eshbekova G.T. Tarix fanlaridan laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish usullari (O'quv-uslubiy qo'llanma). – T.: Mumtoz so'z, 2016. – 148 b.// Xolboyev Z.T., Aqchayev F.Sh., Eshbekova D.T., Eshbekova G.T. Methods of performing laboratory exercises in historical sciences (Educational manual). – T.: Mumtoz Soz, 2016. – 148 p.
7. Бунин Д.С. Археология. Методы археологического исследования. Классическая археология: учеб. пособие. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2016. – 96 с. // Bunin D.S. Archeology. Methods of archaeological research. Classical archeology: textbook. allowance. - Vladimir: Publishing House of the VIGU, 2016. – 96 p.
8. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси: Олий ўқув юрт. студ. учун қўлланма. — Т.: Ўқитувчи, 1990. –160 б. // Kabirov J., Sagdullaev A. Archeology of Central Asia: University. stud. guide for — T.: Teacher, 1990. -160 p.
9. Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования: Учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Высш. шк., 1989. – 223 с. // Martynov A.I., Sher Ya.A. Methods of archaeological research: Proc. allowance for university students. - M.: Higher. school, 1989. – 223 p.
10. Снежана Шахова. Современная методика комплексных исследований археологических памятников: привлечение материалов смежных наук // Образовательный портал «Справочник». — Дата написания статьи: 28.11.2022. — URL <https://spravochnik.ru/arheologia/sovremennaya> metodika kompleksnyh issledovaniy arheologicheskikh pamyatnikov privlechenie materialov smezhnyh nauk/ (data obrasheniya: 19.04.2023).// Snezhana Shakhova. Modern methodology for complex research of archaeological sites: attraction of materials from related sciences // Educational portal "Spravochnik". — Date of writing the article: 11/28/2022. — URL <https://spravochnik.ru/arheologia/sovremennaya> metodika kompleksnyh issledovaniy arheologicheskikh pamyatnikov privlechenie materialov smezhnyh nauk/ (date of access: 04/19/2023).
11. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/3376/Археология
12. <https://studfile.net/preview/7006575/page:5/> Методы и приемы кабинетных блин исследований
13. [https://uz.wikipedia.org/w/index.php?title= Madaniy qatlam](https://uz.wikipedia.org/w/index.php?title=Madaniy_qatlam)
14. [https://yuz.uz/news/Arxeologik yodgorliklarni o'rganishda zamonaviy usullar](https://yuz.uz/news/Arxeologik_yodgorliklarni_o'rganishda_zamonaviy_usullar)

XX ASRNING 20-YILLARIDA OZARBAYJONDA TA'LIM OLGAN TURKISTONLIK
YOSHLAR TARIXIDANHISTORY OF STUDENTS FROM TURKESTAN WHO STUDIED IN AZERBAIJAN IN
20th OF XX CENTURYИСТОРИЯ СТУДЕНТОВ ИЗ ТУРКЕСТАНА КОТОРЫЕ ПОЛУЧИЛИ ОБРАЗОВАНИЕ В
АЗЕРБАЙЖАНЕ В 20-ГОДЫ XX ВЕКАYo'ldashev Aabduvali Abdumutalibovich¹¹Yo'ldashev Aabduvali Abdumutalibovich- O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti
ilimiy xodimi tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD)**Annotatsiya**

Ushbu maqola Turkiston yoshlarining XX asrning 20-yillarida Ozarbayjonning oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida tahsil olish tarixiga bag'ishlangan. Bu davrda turkistonlik yoshlar Germaniya, Rossiya hamda Ozarbayjonning markaziy shaharlaridagi ta'lim muassasalariga malakali mutaxassislar tayyorlash uchun yuborildi. Maqolada arxiv hujjatlari va Turkiston milliy matbuotida nashr etilgan Boku va Ganja shaharlarida ta'lim olayotgan o'zbek yoshlariga oid materiallar tahlil qilingan.

Аннотация

Данная статья посвящена истории процесса обучения туркестанской молодежи в средних и высших учебных заведениях Азербайджана в 20-е годы XX века. В этот период туркестанская молодежь направлялась в Германию, Россию и в центральные города Азербайджана с целью подготовки специалистов. В данной статье рассмотрены архивные документы и статьи, опубликованные в Национальной печати Туркестана, связанные со студентами, обучавшимися в Баку и Гяндже.

Abstract

This article is dedicated to the history of studying process by Turkestan youngsters in middle and high education centres of Ozarbayjan in the 20 s of the XX century. In this period Turkestan youngsters were sent to Germany, Russian and to the central cities of Ozarbayjan with the aim of preparing good specialists. In this article the archive documents and the articles which were published in National press of Turkestan related to the students who studied in Baku and Ganja were discussed.

Kalit so'zlar: xorijiy ta'lim, O'zbek bilim komissiyasi, "Ko'mak" uyushmasi, Boku, Turkiston o'quvchilar qo'mitasi, "Yosh qalamkashlar" devoriy gazetasi, "Og'amali" texnikumi.

Ключевые слова: зарубежное образование, Узбекская комиссия знаний, союз «Кумак», Баку, «Туркестанский студенческий комитет», стенгазета «Ёш каламкашлар», техникум «Огамали».

Key words: foreign education, the Uzbek knowledge commission, union "Ko'mak", Baku, "Turkistan student committee", "Yosh qalamkashlar" wallnewspaper, "Ogamali" technical school.

KIRISH

Turkiston o'lkasi bilan Ozarbayjonning aloqalari uzoq tarixga borib taqaladi. Ayniqsa, savdo va madaniy aloqalar doimo davom etgan. Rossiya imperiyasining mustamlaka sharoiti bo'lishiga qaramay, ushbu aloqalarning yangi qirralari ochilib bordi. Masalan, Ozarbayjon teatar san'atining Turkistonda keng namoyish etila boshlanishi, ozarbayjonlik san'at ustalari va ziyolilari bilan Turkiston jadidlari o'rtasidagi aloqalarni yanada kuchaytirdi. Imperiya tuzumi qulatilib, 1917-yil oktyabr to'ntarilishidan so'ng ijtimoiy siyosiy fikrlarning keng yoyilishi, milliy davlatchilik uchun kurash, mustamlaka istibdodidan qutulib, istiqolga erishish yo'lidagi harakatlarida Ozarbayjon ilg'or ziyolilari bilan aloqalar o'ziga xos ahamiyat kasb etdi. Toshkentda nashr etilgan "Ulug' Turkiston" gazetasining 1917-yil dekabr oyi sonida Ozarbayjonning "Milliy marshi"[1] bosilishi ham Turkiston milliy ziyolilari ma'naviy-siyosiy ruhiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. O'z navbatida Turkiya va Erondagi inqilobiy harakatlar Ozarbayjon xalqining madaniy uyg'onishiga ta'sirini o'tkazgan. Ozarbayjon o'lkasida zamonaviy teatr, matbuot, o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari vijudga keldi. Urf-odat, an'analar va e'tiqodning yaqinligi Turkiston va Ozarbayjon xalqlari o'rtasidagi madaniy aloqalarning yanada mustahkamladi. Bu davrda Turkistonda boshlang'ich va o'rta maktablarda islohotlar

amalga oshirilgan bo'lib, zamonaga mos milliy kadrlar tayyorlash uchun turli sohalardagi oliy ta'lim muassasalariga ehtiyoj bor edi.

ADABIYOTLAR TAHLILI METODLAR

Milliy kadrlar tayyorlash masalasi Turkiston mintaqasida jadidchilik harakati bilan uzviy ravishda shakillanib bordi. Jadid namoyandalari Turkistonning taraqqiyoti va kelajagi yo'lida oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarida milliy mutaxassislar tayyorlashni asosiy o'ringa qo'ydilar. Mavzuga oid manbalarning asosiy qismi arxiv hujjatlari va jadid ziyolilari tomonidan yaratilgan adabiyotlar hamda XX asr boshlarida yaratilgan milliy matbuot sahifalarida jamlangan. Ayniqsa milliy matbuot sahifalarida turkistonlik yoshlarning xorijda ta'lim olishi tarixiga oid ko'plab maqolalarni uchratish mumkin. Ularda Germaniya, Rossiyaning markaziy shaharlarida yoshlarning tahsiliga doir ma'lumotlar bilan birga Ozarbayjonning Baku va Ganja shaharlariga borgan yoshlarning hayoti, ta'limi, iqtisodiy ahvoli yoritilgan maqolalarni uchratish mumkin. Ushbu masalaning ayrim jihatlari Asqar Quliev, Sherali Turdiev, Sirojiddin Ahmad, Bahrom Irzaev, Marhabo Qo'chqorova, Shomil Husayn o'g'li kabi adabiyotshunos, san'atshunos, tarixchi olimlar tomonida o'rganilgan. Masalan, Sh. Turdiev tomonida XX asrning birinchi choragida Ozarbayjon va Turkiston o'lkasi o'rtasidagi madaniy aloqalar, uning samarasi o'laroq teatr sohasidagi o'zgarishlar, Ozarbayjonda o'qigan bir qator yoshlarning O'zbekistonga qaytib olib borgan faoliyati yoritib berilgan.

NATIJALAR

Ilmiy muammo bo'yicha erishilgan natijalar quydagilardan iborat bo'lgan: XX asrning 20-yillaridagi ikki xalq o'rtasidagi madaniy aloqalarning samarasi Turkistonda teatr, san'atning rivojlanishi, ijtimoiy-siyosiy birlashmalarning yuzaga kelishi va milliy manfaatlar uchun kurashning kuchayiga olib keldi. Turkiston taraqqiyoti yo'lida turli sohalarda yoshlarni o'qitish uchun Ozarbayjonga o'zbek yoshlari yuborildi. Ularning soni 1926-yilga qadar yil sayin ortib bordi. Egallagan sohalari bo'yicha mutaxassis sifatida vatanga qaytib mamlakat taraqqiyoti uchun xizmat qildilar. Ammo bu jarayonda sovet hukumatining mafkuraviy siyosati ularning erkin faoliyat yuritishga yo'l bermadi. Bolsheviklar hukumati bu yoshlardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanishga intildilar.

MUHOKAMA

XX asrning 20-yillaridan boshlab Turkistonning taraqqiyoti uchun milliy kadrlarni tayyorlash masalasi nafaqat milliy ziyolilar, balki Turkiston Avtanom Sovet Respublikasi (TASSR)ning muhim masalalaridan biri sifatida qaraldi. Maorif xalq komissarligi qoshidagi "O'zbek bilim xayati" va milliy ziyolilar tomonidan tashkil etilgan "Ko'mak" uyushmasi (1922 yil may) yordamida iqtidorli yoshlarni xorij mamlakatlariga yuborish boshlandi. O'sha davrda Ozarbayjonning markaziy shaharlaridagi o'rta va oliy ta'lim muassasalariga o'zbek yoshlaridan yuborilib turli sohalarda kadrlar tayyorlash choralari ko'rildi.

Turkiston ASSR Xalq Maorif Komissarligi tomonidan 1922-yilda yozilgan maktubda Ozarbayjonning maorif nozirigidan o'zbek yoshlaridan 20 nafarini Bokudagi pedagogika instituti va musulmon seminariyasida borib ta'lim olishiga ruxsat so'ragan[2]. Ozarbayjon hukumati bu murojaatnomaga ijobiy javob qaytargan. "Ko'mak" uyushmasi tomonidan 1922-yilda bir guruh yonlarni Ozarbayjonda ta'lim olish uchun yuborildi.

O'zbekiston Milliy arxivi Maorif komissarligiga oid 1922-yil hujjatlarida pedagogika instituti va musulmon seminariyasiga yuborilgan talabalar ro'yhati keltirilgan. Unda Xo'jand, Andijon, Jalolobod va Toshkentlik bir guruh yoshlar Bokudagi musulmon seminariyasida ta'lim olayotganligiga oid ma'lumot aks etgan. Hujjatda ana shu ta'lim muassasasida o'qiyotgan o'quvchi yoshlar ismi va yashash joyi haqida ham ma'lumot keltirilgan [3].

Ushbu arxivining "Markazi ijroya komiteti"ga oid fond hujjatlarida esa Ozarbayjonda ta'lim olayotgan o'zbek yoshlari haqida ma'lumotlar uchraydi. Xususan, oliy pedagogika institutida 6 talaba, Boku o'g'il bolalar o'quv seminariyasiga 12, Ganja o'g'il bolalar o'quv seminariyasida 9, Boku qizlar o'quv seminariyasida 2 talaba ta'lim olayotganligi haqidagi ma'lumot keltirilgan [4]. Bu kabi ma'lumotlar Turkiston milliy matbuotida ham keng yoritib borilgan. Undagi ma'lumotlar arxiv hujjatlarini yanada boyitadi. Matbuot sahifalarida o'zbek yoshlarining ta'limi, ijtimoiy va iqtisodiy hayoti, madaniy faoliyati va talabalar tomonidan yozilgan maqolalar haqidagi ma'lumotlarni olish mumkin.

TARIX

Toshkentda nashr etilgan “Turkiston” gazetasining 1922-yil 24-sentyabrdagi “Ozarbayjon elchisi keldi” nomli maqolada Buxoroga kelgan Ozarbayjon elchisi Naim Narimonov Buxoro Xalq Nozirlar sho’rosi Sadri Otaxo’jaev va chet el ishlari noziri Abdurauf Fitrat tomonidan qabul qilingani yoziladi[5]. Bu uchrashuv sovet xokimiyati hukmronligiga qaramay ikki davlat o’rtasidagi munosabatlarni yanada taraqqiy etishi yo’lidagi qadamlardan hisoblanadi.

Dastlabki yillarda Bokuga ta’lim olish uchun borgan talabalar o’zlarining maqolalari bilan milliy matbuotda ishtirok etib, erkin fikr va mulohazalari bilan turli masalalarni muhokama qilganliklarini ko’rish mumkin. Zarafshon gazetasidagi “O’ylash kerak” nomli maqola ushbu gazetasining 53 sonida bosilgan “O’zgalar ta’siriga berilmasun” maqolasiga javoban yozilganligini ko’rish mumkin. Maqolada “Birov” imzoli muallif fikrlari Boku dorulmuallimin talabasi Abdulrahim Solih o’g’li tomonidan tanqid ostiga olinadi.

“O’zgalar ta’siriga berilmasun” maqolasida chetda o’qib kelgan yoshlarning o’z tillariga rus va usmonlixa so’zlarini aralashtirib so’zlashlaridan nolib muallif o’z mulohazalarini yozadi. Maqola yakunida xulosa sifatida “...xalqparvar va ortlariga xizmat qilish tilagi bilan chetga borib o’qug’uchi yosh talantlarimizg’a yuz o’girib darrov o’zgalar ta’siriga berilmasdan o’z amal va g’oyalari g’a erishguncha o’qishg’a davom qilishlarini o’tinardim” – deya tamomlaydi [6].

Abdulrahim Solih o’g’li “O’zgalar ta’siriga berilmasun” maqolasi bilan tanishib, maqola muallifi ko’targan muammo dolzarb ekanligiga to’xtaladi. Lekin, hali bu mavzuning mavridi emasligiga urg’u beradi: “Birov” o’rtoq haqiqatdan katta o’runli mavzuni olgan bo’lsa ham o’zining yangi, yosh qalam bo’lg’anidanmi, yo esa ishning tagini o’ylamaganidanmi, vaqtsiz bir narsani yozib o’zini o’zbek adabiyotining buzulib ketishidan qo’rqg’onin shoshilish bilan izhor qiladur” [7]. Maqola davomida muallif chet ellarda o’qiyotgan yoshlarni o’z adabiyotini boshqalar adabiyotidan keyinda qolganligini, qorong’i muhitdagi maktabdan chiqib borgan mamlakatining tili va shevasini o’rganishga majbur bo’lgan bir talabaning harakatini noto’g’ri talqin qilish va uni tanqidga olish xorijsda o’qiyotgan talabalarga to’g’ri saboq o’rniga aks ta’sir qilib o’qshga bo’lgan qiziqishlarini yo’qolishiga sabab bo’lishini yozadi.

Xorijga yoshlarni o’qishga yuborishda mahalliy ziyolilarning harakatlari ham katta bo’ldi. Xo’janddagi 12-sonli maktab muallimi Muhammad Amin Avaz Muhammad o’g’li ana shunday maorif xodimlaridan bo’lib, 18 yillik faoliyati davomida chekka hududda, moddiy ta’minotning zaifligiga qaramay Xo’janddan Samarqand bilim yurtiga 10 ga yaqin Toshkent o’zbek bilim yurtiga 12, Boku dorulmualliminiga 7 nafar o’quvchi tayyorlab o’qishga yuboradi [8].

“Bokudagi o’quvchilarimiz” sarlovhali “Turkiston” gazetasidagi maqolada 1924 yilda Boku dorulmualliminni 4 ta turkistonlik talaba bitirib chiqqanligi va Bokudagi harbiy va ta’lim-tarbiya maktablarida ushbu yilda 44 ta o’zbek yigitlari o’qiganligi haqida axborot beriladi [9].

“Qizil O’zbekiston” gazetasining 1926 yil 17 fevral sonidagi maqolada Turkiston talabalarining 1926 yilgacha O’zbekistondan Ozarbayjonga borib ta’lim olishlari sarhisobiga to’xtalangan. Maqola keng qamrovli bo’lib, unda 1922-yil Turkistondan Ozarbayjonga o’qish uchun 13 talaba yuborilganligi yoziladi. Keyingi 1923-yilda esa talabalarining soni 60 nafarga yetdi. 1924 yilga kelib talabalarining soni 110 taga, 1925-1926 yillarda 150 taga yetganligi keltirib o’tiladi[10].

Shuningdek, ushbu maqolada muallif talabalarining ta’minoti, O’zbekistonning qaysi hududlaridan o’quvchi yuborilganliklari va milliy tarkibiga ham to’xtalib o’tgan. Ularning moddiy rag’batlantish yuzasidan: “Bu talabalardan 100 tasi O’zbekiston tomonidan ajratilgan nafaqadan foydalanadilar. Talabalarining har biriga 35 so’mdan nafaqa berilgan. Stipendiya oluvchi talabalardan 15 nafari qizlar bo’lgan. Samarqand eski shahar vaqf sho’basi qarmog’ida talabalarining yana 30 tasi bo’lib, bularning 14 tasiga vaqfdan nafaqa ajratilgan. Qolgan talabalardan 20 tasi harbiy maktablarda o’qib yurib nafaqa olganlar”, – deb ma’lumot keltirilgan [10].

Turkiston ASSRdan borgan yoshlar hukumat tomonidan ajratilgan stipendiya va o’z yaqinlari yordami bilan o’qiganlar. Yoshlarning ta’lim olishiga milliy ziyolilar ham bee’tibor bo’lmagan. Ular turli teatr va tadbir kechalari tashkil etib ulardan tushgan mablag’ni talabalar uchun yig’ib borganlar. “Ko’kaldosh” madrasasida 1926-yil 14-avgust kuni Maskva, Leningrad va Bokuda o’qiyotgan talabalar foydasiga juda katta hozirlik bilan “Bazm kechasi” o’tkazilishi haqidagi “Qizil O’zbekiston” gazetasiga berilgan e’lon ana shunday tadbirlardan biri bo’lgan [11].

Ozarbayjonga yuborilgan talabalar dastlab “Turkiston o‘quvchilar qo‘mitasi”(1923) keyinchalik bu komita “O‘zbek o‘quvchilar qo‘mitasi”(1925) nomi bilan ish yuritadi. Qo‘mita Ozarbayjonda o‘qiyotgan talabalarning o‘quv va yashash sharoitlarini yo‘lga qo‘yish ishlarini olib borgan. Qo‘mita tashkil qilingan dastlabki kunlardan turkistonlik talabalarni yotoqxona bilan ta‘minlash maqsadida Ozarbayjon Maorif Komissarligidan yer olinadi. Yotoqxona qurish ishlari 1924-yilda yakunlanib 30 kishilik umumiy talabalar turargohi ochiladi.

Ammo shuni ham aytish joizki, ushbu qurilgan yotoqxona Ozarbayjonda o‘qiyotgan turkistonlik talabalarning juda ozchiligining ehtiyojini qondira olgan. Chunki, 1924-yilda Ozarbayjonning turli ta‘lim muassasalarida yuzdan ortiq turkistonlik yoshlar o‘qigan bo‘lsa, yotoqxona ularning juda ham ozchiligiga yetgan. Qolgan o‘quvchilar turli sharoitlarda, ya‘ni iqtisodiy sharoitidan kelib chiqib yashab ta‘lim olishga majbur bo‘lganlar.

Ali Tangriberdi muallifligidagi “Bokuda o‘zbek o‘quvchilari” nomli maqolada Bokudagi “O‘zbekiston o‘quvchilari qo‘mitasi” yangi hay‘ati va unga O‘zbekiston ilmiy sho‘rosi raisi Otajon Xoshimov Bokuga borganida belgilab bergan bir necha vazifalari to‘g‘risida xabar beriladi. Maqolada shuningdek “O‘zbekiston o‘quvchilari qo‘mitasi” Boku yoshlar qo‘mitasi bilan aloqalarini yo‘lga qo‘yganliklari haqida ham ma‘lumot beriladi [12].

Bokudagi “O‘zbekiston o‘quvchilari qo‘mitasi” o‘z faoliyatini talabalarning ta‘lim jarayonidagi ijtimoiy va ma‘naviy ahvolini yaxshilashga dars jarayonidagi nutqining o‘sishi, ta‘lim-tarbiyasidagi o‘zgarishlarni ijobiy hal etilishida muhim o‘rin tutgan. 1926-yil 6-oktyabrdagi qo‘mitaning yalpi yig‘ilishida O‘zbek matbuoti to‘g‘risida munozara tashkil etiladi. Ozarbayjonga sayohat uchun kelgan turkistonlik ziyolilardan Ziyo Said ushbu yig‘ilishda o‘z ma‘ruzasi bilan ishtirok etadi. Bu yig‘ilishdagi matbuot masalalariga oid bildirilgan fikrlar “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 260-sonida chop etiladi [13].

Bokudagi “O‘zbek o‘quvchilar qo‘mitasi”ning madaniy-maorif sho‘basi faoliyati ham alohida ahamiyatga ega. Ular o‘z harakatlari bilan bir kichik qiroatxona (kitob o‘quv zali) va uning yonida o‘quvchilarning ijtimoiy, ilmiy va ma‘naviy ehtiyojini ta‘min qiluvchi kutubxona tashkil qiladilar. Shu bilan birga, o‘quvchilar nutqini oshirish, bilimni kuchaytirish niyatida refarat o‘qish, o‘lkani tanish, adabiy to‘garaklar tuzgan edilar. Shuningdek, qo‘mita va talabalarning ijtimoiy ishlari, kamchiliklar hamda yutuqlarini ko‘rsatuvchi oyna sifatida “Yosh qalamlar” nomli devoriy gazeta chiqarganlar. Ushbu devoriy gazeta 15 kunda bir marta chiqarilgan [14. b. 15].

1926-yilda Turkistondan yuborilgan 2 talaba dorulfununda, Oliy pedagogika institutida 10, ishchi fakultetlarda 21, ziroat texnikumlarida 2, dorulmuallimin va pedagogika texnikumlarida 62, harbiy maktablarda 20, namuna maktablarida 6 talaba, tayyorlov maktablarida esa 11 talaba o‘qiyotgani yoziladi [10].

Keyingi yillarda Ozarbayjonda o‘qigan talabalarning ko‘pchiligi respublikaning chekka hududlarigacha borib faoliyat yuritayotganligi haqida o‘sha davr milliy matbuot sahifalarida tilga olinadi. Hususan, “Maorif va o‘qituvchi” jurnalining 1929-yilgi 5-sonida: “...bulturgi 19 nafar bitirib chiqqanlar, O‘zbekistonning uzoq burchaklarida ishlab turganlari va shuningdek, bu yil ham 23 nafar turli maktablarni bitirish oldida bo‘lgan bitiruvchilarni taqdim qilamizki bu ham o‘zbek o‘quvchilarining muvofaqiyatidir”, – deb yoziladi [14. b. 15]. Ularning ijtimoiy ahvoli va milliy tarkibi jadval ko‘rinishida keltirilgan.

Matbuot sahifalarida Ozarbayjonda o‘qiyotgan talabalarning ayrimlari ustidan tanqidiy maqola va habarlar bosilganligini ko‘rish mumkin. Ismoil Akrom muallifligidagi “Mikroblar yo‘rg‘alamoqda” nomli maqola shu mavzuga oid bo‘lib, maqolada Bokudagi “Narimonov” texnikumining talabalari Umarali Azimov, Nasim Rashidiy hamda “Og‘amali” texnikumining tolibi Mutal Qosimov faoliyati tanqid ostiga olinadi [15]. Ushbu talabalar ayni sovet hukumati kuchaygan 30-yillar boshlarida boy va sovet hukumatining mafkurasiga qarshi kayfiyatdagi kishilar avlodlari, milliy ziyolilar tarbiyasini olgan millatparvar yoshlar bo‘lgani uchun tanqidga olingan.

XX asrning 20-yillarida turkistonlik yoshlarining Ozarbayjon ta‘lim muassasalarida ta‘lim olishi yil sayin ortib bordi. Ular mamlakat uchun zarur sohalar pedagogika, qishloq ho‘jaligi, iqtisodiy sohalar hamda san‘at va madaniyat sohasida ta‘lim oldilar. Ushbu yoshlar mamlakat taraqqiyotida o‘z bilim va amaliy faoliyati bilan ishtirok etdilar. Ularning faoliyati va taqdirini arxiv hujjatlari va matbuot va boshqa manbalar asosida tadqiq etish tarix fanidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi.

TARIX

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, milliy matbuot sahifalari va arxiv hujjatlari asosida XX asrning 20-yillarida Ozarbayjonda ta'lim olgan Turkistonlik yoshlar tahsili va faoliyatiga oid ma'lumotlarni bilish mumkin. Ozarbayjon ta'lim muassasalarini tamomlagan yoshlar ta'lim olgan sohalari bo'yicha milliy kadr sifatida shakllanib, O'zbekiston taraqqiyotida turli sohalarda faoliyat olib bordilar. Ulardan yetuk pedagog, madaniyat va san'at arboblari, olimlar hamda harbiy mutaxassislar yetishib chiqqan edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Milliy marsh // Ulug' Turkiston. 1917 yil 31 dekabr. (National marsh//Great Turkestan. 1917 year December 31. Newspaper.)
2. O'zbekiston Milliy arxivi (O'zMA). 34-yig'majild, 1-ro'yxat, 1332-ish, 88 varaq. (National Archive of Uzbekistan. 34-collection, 1-list, 1332-case, 88-page.)
3. O'zMA. 34-yig'majild, 1-ro'yxat, 1332-ish, 80 varaq. (National Archive of Uzbekistan. 34-collection, 1-list, 1332-case, 80-page.)
4. O'zMA. 17-yig'majild, 1-ro'yxat, 1096-ish, 1-varaq. (National Archive of Uzbekistan. 17-collection, 1-list, 1096-case, 1-page.)
5. Ozarbayjon elchisi keldi // Turkiston. – 1922 yil 24 sentyabr. (Azarbayjanian ambassador visited//Turkestan. – 1922 year September 24. Newspaper.)
6. Birov. O'zgalar ta'siriga berilmasa edi // Zarafshon. 1923 yil 10 iyun. (Birov. If didn't down to influence of strangers//Zarafshan. 1923 year jun 10. Newspaper.)
7. Abdulrahim Solig' o'g'li. O'ylash kerak // Zarafshon. 1923 yil 21 iyun. (Abdulrahim Solik ugli. Have think//Zarafshan. 1923 year jun 10. Newspaper.)
8. Rajab Z. Chin xizmat // Turkiston. 1923 yil 19 yanvar. (Rajab Z. The real service//Turkestan. 1923 year January 19. Newspaper.)
9. Bokudagi o'quvchilarimiz // Turkiston. 1924 yil 14 aprel. (Our students in Baku//Turkestan. 1924 year april 14. Newspaper.)
10. Yo'ldosh M. Ozorboyjonda O'zbekiston o'quvchilari // Qizil O'zbekiston. 1926 yil 17 fevral. (Yuldash M. Uzbekistan students in Azerbaijan//The red Uzbekistan. 1926 year February 17. Newspaper.)
11. E'lon // Qizil O'zbekiston. 1926 yil 13 avgust. (The announcement//The red Uzbekistan. 1926 august 13. Newspaper.)
12. Ali Tangriberdi. Bokuda o'zbek o'quvchilari // Qizil O'zbekiston. 1926 yil 22 dekabr. (Ali Tangriberdi. Uzbek srudents in Baku//The red Uzbekistan. 1926 year December 22. Newspaper.)
13. O'zbek vaqtli matbuoti to'g'risida Boku o'zbek studentlarining ovozi // Qizil O'zbekiston. 1926 yil 12 noyabr. (The voice of students from Uzbekistan of Baku about Uzbek press//The red Uzbekistan. 1926 year November 12. Newspaper.)
14. Muzayyan. Bokuda o'zbekiston yigitlari // Maorif va o'qituvchi. 1929 yil, 5-son. – B. 15. (Muzayyan. Boys in Baku from Uzbekistan//Education and teacher. 1929 year volume 5. – P. 15. Magazine.)
15. Ismoil Akrom. Mikroblar yo'rg'alamoqda // Qizil O'zbekiston. 1930 yil 1 oktyabr. (Ismail Akram. Microbes are acting//The red Uzbekistan. 1930 year October 1. Newspaper.)

XORAZMDA XALQ MAORIFI TIZIMI RIVOJLANISHI: MUAMMOLAR, VAZIFALAR VA NATIJALAR**РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ХОРЕЗМЕ: ПРОБЛЕМЫ, ЗАДАЧИ И РЕЗУЛЬТАТЫ****DEVELOPMENT OF THE PEOPLE'S EDUCATION SYSTEM IN KHORAZM: PROBLEMS, TASKS AND RESULTS****Atajanova Feruza Erkinovna¹****¹Atajanova Feruza Erkinovna**– tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Toshkent Tibbiyot Akademiyasi Urganch filiali
Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti.**Annotatsiya**

Maqolada mustaqillik yillarida Xorazm viloyati xalq maorifi sohasidagi muammolar, vazifalar va natijalar yoritilgan. Xalq ta'limida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchi va o'quvchilarning Xalqaro tanlovlardagi yutuqlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan bo'lib, shu bilan birga, xalq ta'limi sohasidagi kamchilik va muammolar ham ko'rsatib o'tilgan.

Аннотация

В статье описаны проблемы, задачи и результаты в сфере народного образования Хорезмской области в годы независимости. В статье представлена информация о достижениях педагогов и учащихся, работающих в народном образовании, на международных конкурсах, а также о недостатках и проблемах в сфере народного образования.

Abstract

The article describes problems, tasks and results in the field of public education in Khorezm region during the years of independence. The article provides information of the achievements of teachers and students working in public education, in international competitions, as well as the shortcomings and problems in the field of public education.

Kalit so'zlar: Xalq ta'limi, umumta'lim maktablari, o'qituvchi, o'quvchi, maktab-internat, ko'rik tanlov, ixtisoslashgan maktab, moddiy-texnik baza, olimpiada, tajriba almashish.

Ключевые слова: Народное образование, общеобразовательные школы, учитель, учащийся, школа-интернат, интеллектуальные соревнования, специализированная школа, материально-техническая база, Олимпиада, обмен опытом.

Key words: Public education, general education schools, teacher, student, boarding school, intellectual competition, specialized school, material and technical base, Olympiad, exchange of experience.

KIRISH

Mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasi, ta'lim tizimini, ilm–fan sohalarini yanada taraqqiy qildirish va salohiyatli kadrlar yetishtirib chiqarish davlat siyosatining o'ta muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan. Zamon talabi va xalqimizning xohish-irodasidan kelib chiqib ta'lim tizimida ham ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, umumiy o'rta ta'lim sohasida 11 yillik tizimga o'tildi, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari optimallashtirilmoqda, oliy ta'lim tizimida eng zamonaviy texnologiyalar amaliyotga tatbiq etilmoqda, yangidan oliy ta'lim muassasasi va filiallari tashkil etilmoqda, sirtqi, maxsus va ikkinchi mutaxassislik ta'lim yo'nalishlari tashkil qilindi, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklar tashkil etilmoqda, ilmiy va ilmiy–tadqiqot muassasalarining moddiy–texnik bazasi tubdan rivojlantirilmoqda. Maktabgacha ta'limni tarixda bo'lmagan yangi darajaga olib chiqish maqsadida keng ko'lamli islohotlar davom etmoqda. Mazkur holatni hisobga olgan holda, O'zbekistonda ta'lim sohasi va ilm–fanning rivojlantirilishi masalalarini Xorazm viloyati misolida ko'rib chiqish, xolisona va tanqidiy tahlil qilish, uni to'liq ochib berishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mamlakatimizda 1991-yildan keyingi ta'lim tizimi va kadrlar tayyorlash borasidagi tajribalarni Xorazm viloyati misolida o'rganish ishiga A.Sa'dullaev, A.Satliqov, M.Matniyozov, S.Hasanov, E.Karimov, Z.Qo'chqorov, T.Doschanov, M.Mahmudov, B.Bobojonov, M.Iskandarova,

TARIX

Sh.Masharipova, Yu.Q.Ergashev va A.A.Mavrulov [8] kabi tadqiqotchilar e'tibor qaratganlar. Bir qarashda O'zbekistondagi ta'lim sohasi chet ellik tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolganday ko'rinadi, ammo xalqaro ilmiy sayt — Scopus.com materiallarida AQShning Vanderbilt universiteti professori S.Xeynemann sobiq sovet tuzumi qulagandan keyingi Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekistondagi ta'lim tizimi tahliliga qaratilgan turkum maqolalar chop qildirgan. I.Silova, A.Bbina Yung, B.Babaev, Mohd Aslam Bxatt, A.Cheletti, J.Brunner, E.Tillet va A.Smolentseva kabi xorijlik tadqiqotchilar tadqiqotlarida ham O'zbekistonda ta'lim tizimi masalalariga ham e'tibor qaratilgan. [9]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“Zamonaviy bilim berish uchun avvalo murabbiyning o'zi ana shunday bilimga ega bo'lishi kerak” – degan edi O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov.

“Maktab – bu hayot-mamot masalasi, kelajak masalasi. Uni davlat, hukumat va hokimlarning o'zi hal qilolmaydi. Bu butun jamiyatning ishi, burchiga aylanishi kerak” Shavkat Mirziyoyev.

1991-2010 yillarda 55 nafar o'qituvchi-pedagog va rahbar xodimlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining istiqbolli yosh pedagog va ilmiy kadrlar malakasini oshirish “Iste'dod” jamg'armasi granti asosida turli mamlakatlarda malakasini oshirib keldilar. Birgina 2009-yilda 15 nafar o'qituvchi ana shunday imkoniyatlarni qo'lga kiritdi.

2001-yili Shotlandiyada bo'lib o'tgan Xalqaro fizika fani olimpiadasida Hazorasp tumanidagi I-son ixtisoslashtirilgan umumta'lim maktabi o'quvchisi Jonibek Yusupov g'olib bo'lib qaytdi. Ana shu maktabning ikki nafar o'quvchisi Tailandda o'tkazilgan Xalqaro olimpiadada (2001-yil) fizika fani buyicha ishtirok etib, faxrli o'rinni egalladi.

Xalqaro va respublika fan olimpiadalarida viloyat umumiy o'rta ta'lim maktablarining 33 nafar o'quvchisi sovrinli o'rinlarni kulg'a kiritdi. Umumta'lim maktablarining 10 nafar o'quvchisi turli yillarda Zulfiya nomida gi Davlat mukofotiga sazovor bo'ldilar. [6]

2011-yil “Yilning eng yaxshi maktabi” ko'rik-tanlovida Urganch shahridagi 5-son maktab jamoasi respublikada 1-o'rinni egalladi. Shu o'quv “Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi” ko'rik-tanlovining respublika bosqichida xorazmlik 7 nafar o'qituvchi sovrinli o'rinlarni egalladi. Jumladan. 2 nafar o'qituvchi Xonqa tumanidagi 48-son ixtisoslashtirilgan maktab-internat fizika fani o'qituvchisi Mehribon Aminova xamda Urganch shahar I — son maktab biologiya fani o'qituvchisi Sanobar Otajonovlar I-o'rinni egalladilar. 2011-yil fan olimpiadasi respublika bosqichida viloyat umumta'lim maktablari o'quvchilari III- o'rinni egalladilar.

2010-2011 o'quv yilida viloyatdagi 532 ta umumta'lim maktablarining 31045 nafar 9-sinf bitiruvchilari mavjud edi. 2011-yilda umumta'lim maktablari qurish uchun 5 mlrd. 199,3 mln. so'm mablag' sarflandi va 2370 o'quvchi o'rniga mo'ljallangan 7 ta maktab ishga tushirildi. 2012-yilda viloyatda 531 ta o'rta umumta'lim maktablari faoliyat ko'rsatib, o'quvchilar soni 263,5 ming nafarni tashkil qildi.

Maktablarda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga e'tibor berilib kelinardi. “Farzandlarimizni bolalikdan – asosan maktab yoshidan boshlab sportni o'zining hayotdagi doimiy hamrohi deb bilishi, ular umrbod sport bilan do'st bo'lib qolishini, buning uchun barcha sharoit va imkoniyatlarni barpo etishni o'zimizga maqsad qilib qo'ygan edik”, [1] degan edi I.A. Karimov. Prezident tashabbusi bilan 2002-yil 24-oktabrda “Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi” tashkil etilgan. 2012-yilda xorazmlik maktab o'quvchilaridan 1500 nafari respublika miqyosida, 140 nafari esa xalqaro sport musobaqalarida ishtirok etishdi. 2015-yilda jamg'arma mablag'lari hisobidan Xitoy, Italiya, Fransiya, Portugaliya, Bolgariya, Yaponiya, Gretsiya, Chexiya, Rossiya kabi 24 ta davlatda bo'lib o'tgan 53 ta nufuzli xalqaro sport musobaqalarida iqtidorli yoshlarning ishtiroki ta'minlandi.

2016-yilda Xorazm viloyati xalq ta'limi tizimida jami 528 ta umumta'lim muassasasi (16 ta maxsus va ixtisoslashtirilgan maktab-internat, 19 ta ixtisoslashtirilgan maktab, 4 ta futbol maktab-internati), 1 ta nodavlat, 249 ta maktabgacha ta'lim muassasalari, 12 ta “Barkamol avlod” bolalar markazi, 12 ta bolalar va o'smirlar sport maktabi, Bolalar shaharchasi, Oilaviy bolalar uyi, 15 ta Bolalar musiqa va san'at maktablari, Pedagog xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti faoliyat ko'rsatdi. [2]

Istiqbol yillarida viloyat xalq ta'limi tizimining moddiy texnik bazasi mustahkamlandi: 7 ta maktab yangidan qurildi, 185 ta ilm maskani qayta rekonstruksiya qilindi. 295 ta maktab mukammal ta'mirlandi. Mavjud maktablarning barchasi zamonaviy kompyuter texnikalari bilan ta'minlandi, shu

jumladan, 482 ta maktabda kompyuterlar lokal va Internet tarmog'iga ulangan sinflar tashkil etildi. Shuningdek, 2016-yilning birinchi choragida 72 ta kompyuter sinfi, 72 ta interaktiv doska manzilli ro'yhat asosida chekka hududlardagi ta'lim muassasalariga yetkazib berildi.

Maktablarning moddiy-texnik bazasini boyitishga ham doimiy e'tibor berib kelingan. Agar 1997-yilda 500 o'ringa mo'ljallangan 10 ta maktab binosi ishga tushirilgan bo'lsa, 1999-yilda 3311 o'rinli yangi 11 ta maktab binosi qurildi.

O'quvchilarni bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish maqsadida 528 ta umumta'lim maktabida 10560 ta turli fan, sport, musiqa, rassomchilik, amaliy san'at yo'nalishidagi to'garaklar tashkil qilindi. Ushbu to'garaklarga umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan 275181 nafar o'quvchidan 244911 nafari, ya'ni 88.9 foizi jalb qilindi. Shuningdek, viloyatdagi 12 ta "Barkamol avlod" bolalar markaziga 4415 nafar, "Usto – shogird" yo'nalishidagi to'garaklarga 430 nafar, 12 ta Bolalar va o'smirlar sport maktablariga 20555 nafar, 15 ta Bolalar musiqa va san'at maktablariga 2932 nafar o'quvchilar jalb qilindi. . [3]

Ta'lim jarayonlarida axborot texnologiyalari tabora ko'proq joriy qilindi. Bu axborot almanishinuv, dunyoni yurtimizda kechayotgan jarayonlardan xabardor qilish, o'z navbatida dunyoda kechayotgan jarayonlardan xabarli bo'lishga xizmat qildi. Viloyat xalq ta'limi tizimida bu sohada ham ko'zga ko'rinarli yutuqlarni qo'lga kiritildi. Jumladan, 2015-2016 o'quv yilida Xonqa tumanidagi 34-sonli maktab veb sayti "Eng yaxshi maktab veb sayti" tanlovining Respublika bosqichida 1-o'rinni egalladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrdagi "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-1875-son qarori asosida ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'rganish va o'rgatish borasida izchil tadbirlar amalga oshirildi. Respublika Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 25-martdagi "Umumta'lim muassasalarining chet tillar o'qituvchilari malakasini va kasb-mahoratini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 67-sonli qarori asosida viloyatdagi barcha umumta'lim maktablarining har birida 2 tadan chet tili xonalari jihozlandi, [6].

"Yilning eng yaxshi chet tili fani o'qituvchisi" ko'rik tanlovlari o'tkazildi. 2014-yilda Respublika Respublika hakamlar hay'atining xulosasiga ko'ra Xorazm viloyatidan 5 nafar chet tili fani o'qituvchisiga Respublika bosqichida qatnashish huquqi berildi. Respublika bo'yicha bellashgan 71 nafar chet tili fani o'qituvchilari orasida viloyatdan 3 nafari: Xonqa tumani 33-maktabning chet tili fani o'qituvchisi Charos Tairovna Sharipova, Pitnak shahri 1-sonli ixtisoslashgan maktabning chet tili fani o'qituvchisi Lobarxon Ortiqboyevna Matyaqubova, Xonqa tumani 7-ixtisoslashgan maktabning chet tili fani o'qituvchisi Inobat Shonazarovna Sobirovalar Respublika bosqichida 200 balldan yuqori ball to'pladilar va Angliya davlatiga tajriba almashuv uchun borish huquqini qo'lga kiritdilar.

2015-yilda Bog'ot tumani 2-sonli umumta'lim maktabi nemis tili o'qituvchisi Feruza Olimboyevna Mavlonova va 2016-yilda Urganch shahri 19-umumiy o'rta ta'lim maktabi nemis tili o'qituvchisi Roza Davlatmuratovna Sobirova Respublikada 1-o'rinni egalladilar. [2]

Farzandlarimizni katta hayotga tayyorlab borish, kelajakda ularga zarur hayotiy bilimlarni berishga qaratilgan turli tanlovlarda viloyat maktab o'quvchilari faol qatnashib, yuqori natijalarga ega bo'ldilar. Masalan, Urganch shahridagi 1-maktabning 1-sinf o'quvchisi Sardorbek Salimov "Soliq bilimlari bolalarga" tanlovida, Urganch tumanidagi 38-maktabning "Kamalak zukkolari" jamoasi "Kamalak bilimdonlari" tanlovlarining Respublika bosqichida 1-o'rinni egallashdi. [7]

XULOSA

Ammo yuqoridagi erishilgan yutuqlar va natijalar bilan birga ko'pgina kamchiliklar ham mavjud. Jumladan, hozirgi vaqtda afsuski respublika miqyosida 11 mingdan ortiq o'qituvchilik lavozimlarida vakansiyalar mavjud va 66 ming nafardan ortiq oliy ta'lim diplomiga ega bo'lmagan o'qituvchilar maktablarda faoliyat yuritishmoqda. Ular orasida erkak o'qituvchilar ulushi 30 foizdan kam ekan. Toshkent shahrida esa bu ko'rsatkich atigi 10 foizni tashkil etadi", — deb yozadi vazir.

Bu kamchilik va muammolar xalq ta'limining barcha xodimlariga juda katta mas'uliyat ham yuklaydi. Ular davlat rahbari tomonidan yaqin 3-4 yil uchun belgilab berilgan ushbu ulkan vazifalarni to'laqonli va sifatli amalga oshirish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etishi zarur.

TARIX

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xorazmda xalq maorifi tizimi rivojlanishi va bu borada amalga oshirilgan ishlarning natijalari // Xalq so'zi. 2016, 12 fevral.
2. Matkarimov, Sh. Xalq ta'limi tizimi: mustaqillik muvaffaqiyatlarni ta'minlamoqda // www.xorazm.uz. 4.04.2016.
3. Xalq ta'limi: tizimdagi islohotlar qanday kechmoqda? // marifat.uz/marifat/ruknlar/umumii-urta-talim/1072.html.
4. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 30.09.2017 y., 07/17/3304/0037-son
5. 2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi. // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga 8-ILOVA. Toshkent. 2017.
6. Atajanova F.E. Mustaqillik yillarida O'zbekiston ta'lim tizimiga bo'lgan munosabat. "O'tmishga nazar" jurnali, 2019. — № 8. — B.18-24.
7. Atajanova F.E. Izmeneniye otnosheniya k sisteme obrazovaniya Uzbekistana za gody nezavisimosti // Obrazovatel'naya sistema v ramkax protsessa sovershenstvovaniya sovremennogo nauchnogo znaniya. Sbornik nauchnykh trudov Rossiya, g. Kazan, 2019.07. — S.91-94
8. Маврулов А.А. Ҳозирги босқичда Ўзбекистон маданияти: умумий ҳолат, муаммолар: тараққиёт йўналишлари: Тарих фанлари доктори ... дисс. — Тошкент, 1993. — 296 б.
9. Heyneman, P. Stephen. "A Comment on the Changes in Higher Education in the Former Soviet Union". European Education, 42 (1). 2010. — Pp. 76–87. DOI: <https://doi.org/10.2753/EUE1056-4934420104>; Heyneman S. A Comment on the Changes in Higher Education in the Post-Soviet Union: European Education, vol. 42, no. 1 (Spring 2010). Pp. 76–87. — Washington: Vanderbilt university press. April, 2010.

EPOS VA DIN

ЭПОС И РЕЛИГИЯ

EPIC AND RELIGION

Norbo'tayev Parda Panjiyevich¹¹Norbo'tayev Parda Panjiyevich

– TIQXMMI Milliy tadqiqot universitetining Qarshi Irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti "Gumanitar fanl- Termiz davlat universiteti, Tojik filologiyasi va sharq tillar kafedrası o'qituvchisi ar" kafedrası professori v/b, t.f.d

Annotatsiya

Mazkur maqolada «Alpomish» va «Go'ro'g'li» dostonlarida, ot va tuya kultiga sig'inish, farzandga ism qo'yish va qahramonning g'ayrioddiy tug'ilishi kabi odatlar totemistik, shomonlik va magik tasavvurlar ekanligi, O'rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlar ichida musulmonchilikni tarqalishi natijasida islomiy qarashlarning dostonlardagi talqini yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada Janubiy O'zbekiston xalq baxshilari dostonlarida tasvirlangan oilaviy-maishiy marosimlar bilan bog'liq ma'lumotlarni etnologik tadqiq etish orqali dostonlarning etnografik manba ekanligi ilmiy asoslangan.

Аннотация

В данной статье освещен культ коней и верблюдов, наречение детей, необычное рождение героя являются тотемистическими, шаманскими и магическими воображениями в эпосах «Алпамыш» и «Гуругли», в результате распространения ислама среди тюркских народов, проживающих в Средней Азии, освещается интерпретация исламских воззрений в эпосах. В статье также научно обосновывается тот факт, что эпосы являются этнографическим источником путем этнологического изучения сведений, связанных с семейными обрядами, описанными в эпосах фольклора Южного Узбекистана.

Abstract

This article highlights the interpretation of the cult of horses and camels, the naming of children, the unusual birth of the hero are totemistic, shamanic and magical images in the epics "Alpamysh" and "Gurugli", as a result of the spread of Islam among the Turkic peoples living in Central Asia, the interpretation of Islamic views in the epics. The article also scientifically substantiates the fact that epics are an ethnographic source through the ethnological study of information related to family rituals described in the epics of folklore of Southern Uzbekistan.

Kalit so'zlar: Alpomish, Go'ro'g'li, Tohir va Zuhra, Manas, Qoplon botir, Shora botir, Sain botir, Ashina, Usun, Oq qo'yunli, Qora qo'yunli etnologiya, etnografiya, folklor, doston, xalq turmush tarzi, xalq og'zaki ijodiyoti, qozoq, boshqird, mo'g'ul, totemistik.

Ключевые слова: Алпамыш, Гёроглы, Тахир и Зухра, Манас, Тигр Батыр, Шора Батыр, Саин Батыр, Ашина, Усунь, Белые Бараны, Черные Бараны, этнология, этнография, фольклор, былины, народный быт, казахский, башкирский, монгольский, тотемистический.

Key words: Alpomish, Gorogly, Tahir and Zuhra, Manas, Tiger Batyr, Shora Batyr, Sain Batyr, Ashina, Usun, White sheep, Black sheep, ethnology, ethnography, folklore, epics, folk lifestyle, kazakh, bashkir, mongolian, totemistic.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" Farmonlari, 2018-yil 1-noyabrdagi PQ-3990-sonli «Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini o'tkazish to'g'risida»gi Qarori va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 21 noyabrdagi 222-sonli "2010–2020 yillarda nomoddiy meros obyektlarini muhofaza qilish, asrab-avaylash, targ'ib qilish va ulardan foydalanish Davlat dasturini tasdiqlash to'g'risida" gi, 2011-yil 23-maydagi 47-sonli "Nomoddiy madaniy meros muhofazasiga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" gi, 2018-yil 22-noyabrda "Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 946-sonli Qarorlari hamda sohaga oid boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Xalqlarning etnografik qiyofasi, madaniyati, urf-odatlar, turmush tarzi, an'analari, diniy, axloqiy-etik, badiiy-estetik qarashlari va poetik tafakkur (folklor)ida juda ko'plab o'xshashliklar mavjudligini aniqlagan E. Taylor [1] bunday umumiy jihatlarining kelib chiqishini insoniyatning o'ziga xos tabiati, uning ruhiyati va tafakkurining mushtarakligi hamda bashariyat madaniyati taraqqiyoti bosib o'tgan yo'lining bir xilligi bilan bog'lab izohlaydi. Bu – turli xalqlar folkloridagi mushtarak syujet elementlari va etnografik motivlarning mavjudligini bir xalq og'zaki ijodiyotida yaratilgan epik syujetlarning boshqa xalqlar tomonidan o'zlashtirilishi natijasida yuzaga kelgan holat, deb baholagan «migratsion maktab» ta'limotiga qaraganda ancha ilg'or va yangi nazariya edi. Chunki E.Taylorning «qiyosiy-etnografik metod»i etnografiya taraqqiyotida tarixiy-folklor jarayon dinamikasining roli va o'рни muhim ahamiyat kasb etadi, degan yangi qarashni o'zida mujassamlashtirgan edi.

E.Taylor "evolyusionistik nazariya" yoki «qiyosiy-etnografik metod» tamoyillari asosida insoniyatni etnofolklor madaniyatining ibtidoiy davrdan sivilizatsiyagacha bo'lgan rivojlanish bosqichini o'taganligi, ayrim xalqlar madaniyati va turmush tarzidagi farqli jihatlar ularning irqiy mansubligiga emas, balki erishilgan taraqqiyot darajasining bir xilda emasligi bilan bog'liqligi, har bir etnosning madaniy boyliklari bevosita o'sha xalqning o'zi tomonidan yaratilishi, ajdodlaridan meros qilib olinishi yoki yonma-yon, qo'shni bo'lib yashovchi millatlarning madaniy qadriyatlaridan o'zlashtirilishi mumkin degan ilmiy xulosalarga kelgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Dostonlardagi eng qadimiy e'tiqodlar xususida so'z ketar ekan, hozirgi turkiy xalqlarning ajdodlari hisoblangan qadimgi urug' va qavmlarning tasavvuri bilan qiyosiy tahlil etish lozim[2]. Ana shu e'tiqod tufayli qavm a'zolari o'z totemlariga qarab urug'-aymoqlarga bo'linganlar. Shunga muvofiq qavm va urug' nomlari totem sifatida qabul qilingan hayvon nomi bilan atala boshlangan. Masalan, qozoq, boshqird, mo'g'ul xalqlarida totemistik tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan «bo'ri», «bo'rinayman» kabi urug'lar uchraydi[3]. Shuningdek, Ashina va usun kabi qavmlar ham bo'riga totem sifatida topinuvchi urug' vakillari hisoblanadi. Masalan, turkiy qavmlarining urug'-qavm nomlari orasida oq va qora qo'y bilan bog'liq atamalar ham uchraydi[4]. Masalan, «Oq qo'yunli» va «Qora qo'yunli» deb nomlangan turkiy urug'lar XIV-XV asrlarda juda mashhur bo'lishgan. XII asrda Amudaryodan o'tib Eronning shimoliy rayonlarida o'rnashgan turkman urug'larining bayrog'ida qo'y kallasining tasviri tushirilganligini etnograf G.P.Karpov qayd etib o'tgan edi. Shuningdek, oq qo'yli, qora qo'yli urug'lari qozoqlarda ham mavjud bo'lgan. Turkiy qavmlar tarkibidagi qora qo'yli va oq quyli urug'larning nomi «O'g'uznoma» dostonida ham tasvirlangan oq va qora quylarni hoqon taxti yonidagi yog'ochlarga bog'lash motiviga bog'lanadi[5]. Demak, bu kabi etnik atamalar mohiyatida totem va unga e'tiqod tushunchalari mujassamlashgan.

Xalq dostonlarida qahramonga ism qo'yish bilan bog'liq diniy motivlarni ham uchratishimiz mumkin[6]. Qashqadaryolik Abdulla shoirning «Alpomish» dostonida (dostonining boshqa variantlar singari) ham bu holat islom dini ta'limoti doirasida saqlangan bo'lib, bolalar dunyoga kelgach amalga oshirilgan. Bekmurod Jo'raboy o'g'li variantida qahramon tug'ilmasdan uning otasining tushida Xizir qanday ism qo'yish kerakligini aytsa, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Berdi baxshi, Egamberdi baxshi, variantlarida bolalar tug'ilgach, Ali yoki Xizir qalandar-devona qiyofasida kelib ularga ism qo'yadi[7].

O.Madayevning ta'kidlashicha, Shohimardon piri Boybo'ri va Boysarining farzand tilab qilgan iltijolarini Ollohga yetkazadi. Keyinchalik Hakimbek, Qaldirg'och, Barchinoyning ismlarini ham u qo'yadi. Bu lavhalarni hisobga olgan holda hech ikkilanmay «Alpomish» dostonining turkiy xalqlar orasida paydo bo'lgan dastlabki nusxasidagi Dadam Qo'rqut o'zbek dostonida Shohimardon piri bilan almashtirilgan[8].

«Qo'rqut ota» eposida keltirilishicha, o'g'uz – turkmanlarda o'g'il bola o'zining jasur, topqirligini ko'rsatmaguncha unga ism bermaganlar. «U davrlarda boshlarni kesib, qon to'kmaguncha o'smirlarga ism berishmagan» [9].

Gap o'z xalqini dushmandan himoyalash, va shuningdek ulkan hayvonlar: ho'kiz, sherlarni yiqita olish haqida bormoqda. Darse – xonning o'g'li Buqa – jon ho'kizni so'ygandan keyin ism oladi. Bu yerda ism o'g'uz – turkman so'zi buqa – ho'kiz so'zidan olingan. Turkman etnografi akademik A.Jikiyev bu an'anani initsiatsiya marosimi bilan bog'laydi. Hanuzgacha turkmanlar yangi

tug'ilgan go'dakning ota-onasini unga berilgan ism bilan qutlay turib, "Ismiga munosib bo'lsin" deyishadi. Zero, bu tilak o'g'ilga ham, qizga ham taalluqli. Turkmanlarda farzandni go'zal, jarangdor ism bilan nomlash ota-onaning muhim burchi hisoblanadi.

Aslida, etnologik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, kishilarga ism qo'yish tarixi juda qadimgi davrlar e'tiqodlari, totemizm, shomonlik, afsungarlik ajdodlar e'tiqodi kabi qadimiy diniy e'tiqod va toponimlar bilan bog'liq[10]. Bu odatning O'rta Osiyo va Sibirda yashovchi turkiy tilli xalqlarda amal qilganligi to'g'risida ham ma'lumotlar mavjud. V.V.Radlovning fikricha, tog'li oltoyliklarda bola tug'ilgandan keyin oila boshlig'i unga ism qo'ygan[11]. Qozoqlarning qadimgi odati bo'yicha, bola tug'ilganidan so'ng uch kun o'tgach chaqaloq tantanali ravishda beshikka belanayotgan paytda ism qo'yilgan. Bunda o'sha yerda yashagan ovuldagi odamlar yig'ilib, qo'y so'yilgan, odatda mulla namoz o'qigan. Ismni eng hurmatga ega bo'lgan mulla (qadimda shomonlar) qo'ygan[12]. Masalan, Qahhor baxshi Qodirovning «Beva Barchin» dostonida bolaga ismni oiladagi erkak kishi qo'yish odati tilga olinadi: «Chaqaloqning beshik to'yini o'tkazish, bolaga ot qo'yish kelgusi dushanba kuniga qoldiriladi. Shunda onasi Xumoroy Barchinoyga qarab: «Bolam, chaqaloqqa nom qo'yish zaifaning ishi emas, erkagi bor uyda bolaga nom qo'yish mardlarning ishidir. Menimcha, bolangga ismni qaynotang Boybo'rishoh qo'ygani ma'qul», - dedi... [13]

Bolaga ism qo'yish va xatna qilishda «xo'ja» (mulla yoki boshqa «hurmatli» kishi) muhim o'rin tutib, ular bolaga baxt olib keladi deb tushunishgan[14]. Qadimgi Xivada ham bu odat o'tkazilgan, ya'ni vazirning o'g'liga xonning o'zi, mullaning o'g'liga qozi, mufti, oddiy aholi vakillari farzandlariga o'sha joy oqsoqollari ism qo'yishgan[15]. Bu holning dostonida keng o'rin egallashi, turkiy va mo'g'ul xalqlarining turmush tarzida, musulmon dini ta'sirida siqib chiqarilgan, shomonlik dinining qadimgi magik marosimlari poetik darajada aks etishidadir.

Abulg'ozining «Shajarai tarokima» (1660 yil) asarida yarim afsonaviy holatda Tumanxonga ism qo'yish to'g'risida ma'lumotlar uchraydi. Asarda O'g'uz qavmining oqsoqoli, shomon va baxshisi Qo'rqu' ota yig'ilgan odamlarning iltimosiga ko'ra, bolaga baxt keltirish ma'nosida – «Tuman» deb ism qo'yadi. Qo'rqu' odamlarga bu ismning ma'nosini tushuntirib, «Tuman» bolaga baxtli kelajak ato etadi, ya'ni u balog'atga yetganda o'z otasining taxtiga o'tiradi, [16] -deb ta'kidlaydi.

Bu qadimgi afsonaning tarixi Rashididdinning «O'g'uz tarixi va turklarning dunyo ustidan hukmronligi» (XIV asrning boshlari) deb nomlangan asarida ham keltirilgan[17]. Dostonida esa, Alpomishga ism qo'yilishi va uning bahodirlik yo'li belgilanishi musulmon avliyolari nomi bilan bog'liq holda tasvirlangan bo'lib, bu holat hukmron g'oya ta'sirida qadimiy motivlarning keyinchalik o'zgara borganligini ko'rsatadi. Bu fikrni «Alpomish» dostoni materiallarining o'zi ham tasdiqlaydi. Murod Otaboy o'g'li, Umir shoir, Saidmurod Panoh o'g'li variantlarida ism qo'yishda Alining aralashuvi tilga olinmaydi[18]. Demak, eng avval, ismni erkak kishi yoki urug' boshlig'i, ko'pni ko'rgan oqsoqol qo'ygan.

«Alpomish» dostonida qahramonning tug'ilishi, befarzandlik hamda g'ayrioddiy homiladorlik kabi motivlar dostonning qadimiy elementlaridan bo'lib, barcha xalqlarning epik asarlarida uchraydi[19].

Ibtidoiy odam tasavvurida homiladorlik ayol tanasiga totem (muqaddas sanalgan narsa) ning kirishidan deb hisoblanadi[20]. Demak, g'ayrioddiy homiladorlik va uning paydo bo'lishi ikki xil ibtidoiy tushuncha-biri magik afsun, ikkinchisi esa diniy e'tiqod bilan izohlangan. Agar ayol uzoq muddat bola tug'masa, «odatda biror ruhning ta'siridan»[21], ba'zan esa «mulla yoki sehrgarning magik afsunidan» deb bilganlar[22].

V.M.Jirmunskiyning ko'rsatishicha, bu motivning o'zining nisbatan arxaik shakli onalik urug' davriga borib taqaladigan «partenogenez» haqidagi ibtidoiy tushuncha bilan bog'lanadi[23]. Bunga ko'ra, qahramonning onasi sehrli olmani yegandan yoki ilohiy suvdan ichganidan keyingina tug'iladi. Gul hidi, quyosh nuri, yomg'ir, shamol ham shunday vazifani o'tashi mumkin. Dostonning Bo'riboy Ahmedov variantida Boybo'ri va Boysarining xotinlari qalandar bergan sehrli olmani yeganlaridan keyin homilador bo'lganliklari ko'rsatib o'tiladi. Aytish kerakki, sirli qalandar obrazining ildizi mifologik ritualga kirib boradigan «qirq chilton» lar bilan aloqadordir[24]. Qadimiy tushunga ko'ra, «chiltonlar g'ayritabiyy kuchga ega oddiy odam, ba'zan esa qalandar qiyofasida keladilar. Shuning uchun ham ulardan shubhalanmaydilar»[25].

TARIX

Sehrli olma bergan qalandar afsonaviy chiltonlardan birining shakli o'zgargan poetik namunasidir. Bu bilan esa, «Alpomish» dostonida qahramonning ajoyib holatda tug'ilishi motivi diniy e'tiqod asosida ko'rinish beradi. Bu Fozil Yo'ldosh o'g'li, Egamberdi baxshi, Abdulla shoir variantlarida qahramonlarning ota-onalari Shohimardon ravzasiga borib sig'inishlari tarzida ifodalanishi diniy e'tiqodning kuchli ta'siri natijasida dostonda keyinroq kirib qolgan[26]. Bu fikrni dostonda islom dini tarqalmasdan ilgarigi qadimiy tushunchalarni ifodalovchi elementlarning mavjudligi ham tasdiqlaydi.

«Alpomish» dostonidan tashqari qahramonning ajoyib holatda tug'ilishini O'rta Osiyoning boshqa xalqlari dostonlarida ham uchratish mumkin. Jumladan, «Tohir va Zuhra», qirg'izlarning «Manas», qozoqlarning «Qoplon botir», «Shora botir», «Sain botir» kabi dostonlarida ham ayni motiv mavjud[27].

«Go'ro'g'li» dostonida «qahramonning tug'ilishi» motivi hamda nomlanishi dostonning mavjud versiyalari asosida tadqiq etildi. Dostonning barcha versiyalarida qahramon go'rda tug'iladi. Lekin homila asosiga ular ikki guruhga ajraladi.

I. Homila tabiiy, qahramonning tug'ilishi g'ayritabiiy; (Qo'rg'on versiyasi (Po'ltan shoir varianti) [28], Egamberdi Ollobergan o'g'li varianti[29], Rahmatulla shoir varianti[30], Haydar ota Boychayev varianti[31], Amin Malik o'g'li versiyasi[32], Xorazm versiyasi[33], turkman «Go'ro'g'li»si, Moskva[34], Ashgabat[35] nashrlari, qozoq «Korug'li»si[36].

II. Homila ham, qahramonning tug'ilishi ham g'ayritabiiy (Fozil shoir versiyasi, Laqay versiyasi, Tosh shoir versiyasi, Namangan versiyasi) [37].

«Qo'rg'on» varianti va turkman versiyalari o'rtasidagi asosiy farq, Qo'rg'on versiyasida voqealar tafsilotining kengligi, qo'shimcha obraz va motivlarning mavjudligida, qahramon otasining Ravshan deb atalishida ko'rinadi. Xorazm versiyasi, ozarboyjon va turkman dostonlarida qahramon nomlaridan biri Ravshan. Qahramonga Ravshan nomining berilishi dostonning turkman versiyasida Xizr qahramonga qorong'i yurt (go'r)dan, yorug'lik yurt (yer yuzi)ga chiqqanligi uchun «Ravshan», deb nom beradi[38]. «Ravshan» so'zining lug'aviy ma'nosi oydinlik, yorug'lik, yorug' nur demakdir. Dostondagi izoh davomida eranlar Hizrga: «go'rdan chiqdi, deysanmi, unda oti Go'ro'g'li bo'lsin»[39], deyilishi zahirida ham dastlabki izohga mos ma'noni anglash mumkin.

Qodir baxshi kuylagan «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostoni Po'ltan shoir variantidan farq qilgan holda epik qahramonning dunyoga kelishi qadimiy asoslarga ega. U otasiz, suv betida kelayotgan ko'pikdan ona qornida paydo bo'ladi. Ya'ni suv kulti bilan bog'liq. Epik ot va epik qahramonning tug'ilishidayoq ilohiylik, g'ayritabiiylik namoyon bo'ladi. Voqealarning rivoji, konfliktida qadimiy asarlar yetakchi o'rin tutadi[40].

«Go'ro'g'li» dostonining tub ildizlari, undagi arxaik qatlamlarni yoritishda qahramon nomining ma'no ko'lami, izohlari muhim rol o'ynaydi. H.T.Zarifov «... turkiy go'r-ko'r so'zining botir, mard, bahodir ma'nolari arxaiklashib qahramonning g'ayritabiiy tug'ilishi motivi formalarga ham o'zgarishlar kiritilgan va qahramon nomi «go'rda tug'ilgan o'g'il» ma'nosini kasb etgan[41], degan gipotezani o'rta qatga tashlagan. Bu fikrni A.Ishayev batafsilroq tarzda qo'llab-quvvatlaydi[42]. T.Haydarov qahramonning Ero'g'li atalishini Erlik nomi bilan bog'lab talqin etadi[43]. O.Sulaymonov esa: «... qadim Misrda Gor-kl (Gor-quyosh) – Quyosh o'g'il, Quyosh farzandi, «chiqayotgan quyosh» haqidagi mifologik obraz muzaffar bahodir sifatida etrusklarning Gerakli, greklarning Gerkules va turkiy xalqlarning Go'ro'g'li obrazlarida qad tikladi. Qadim misrliklarda yana bir Quyosh-ota, «halok bo'layotgan quyosh», «botayotgan quyosh» personaji bor, ular birgalikda quyosh-turkum miflarini tashkil etadi»[44], degan fikrni aytib o'tgan. Mirali Seyidov doston syujeti, yetakchi motiv va obrazlarining tarixini tadqiq etish asosida «Ko'ro'g'li o'zini ota-bobosiga ko'ra «Go'r o'g'li-o't o'g'li», shuning uchun ham u Ravshan, ya'ni «ishq» /yorug'lik/ atalgan», deb yozadi[45]. Ayni paytda, olim Go'ro'g'lini tog' tangrisi va quyosh shu'lasining insonlashgan obrazi sifatida ham talqin etadi[46].

G'ayritabiiy tug'ilish motivi «Tohir va Zuhra» dostonining Islom shoir Nazar o'g'lidan yozib olingan variantida ham tasvirlangan, unga ko'ra, «Bir kun podsho bilan vazir o'zaro gurunglashib, maslahat etishdilar. Podsho vaziriga aytdi:

-Ey, vazir, bizning ikkimizga ham o'g'il-qiz yo'q, parzandsiz odamga bu viloyat haromdir. Kel, ikkimiz boshimizni, oyog'imizni olib bir yoqqa ketaylik, bu vatanni tark etaylik...[47].

Epik qahramonlarning dunyoga kelishi motivining muqaddas joylar va avliyolar karomati bilan bog'liq holda badiiy talqin qilinishi "Tohir va Zuhra" dostonining xalq kitobi yoki qissa tarzida ommalashgan namunalarida, ba'zi bir toshbosma nashrlarida ham uchraydi. M. Jo'rayev fikricha, bu motivning badiiy talqini ota-bobolar kulti hamda ajdodlar ruhiga sig'inish an'alariga aloqadordir[48].

XULOSA

«Alpomish» va «Go'ro'g'li» dostonlarida ot va tuya kultiga sig'inish, farzandga ism qo'yish va qahramonning g'ayrioddiy tug'ilishi kabi odatlar totemistik, shomonlik va magik tasavvurlar hisoblanib, O'rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlar ichida musulmonchilikni tarqalishi natijasida islomiy qarashlar xalq dostonlarida o'z ifodasini topgan.

Janubiy O'zbekiston xalq baxshilari dostonlarida tasvirlangan oilaviy-maishiy marosimlar bilan bog'liq ma'lumotlarni etnologik tadqiq etish dostonlarining muhim etnografik manba ekanligini asoslaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Taylor E. Pervobitnaya kultura. – M.: Nauka, 1989. – 611 s
2. Sarimsoqov B. Epik janrlar diffuziyasi. – T.: 1981. – B. 111.
3. Jo'rayev M. Ko'k bo'ri avlodlari // Fan va turmush. - T.: 1983, № 3. – B. 12.
4. Tursunov YE.D. Genezis kazaxskiy bitovoy skazki. – Alma-Ata: «Nauka», 1973. – S. 20.
5. Jo'rayev M. Sehrlri raqamlar siri... – B. 53.
6. Veselovskiy F.N. Istoricheskaya poetika. – M., 1940; Potanin G. Kazak – kirgizskiy i altayskiye predaniya. – S. 47-48;
7. Mirzaev T. Alpomish dostonining o'zbek variantlari. – Toshkent: Fan, 1968. – B. 32-61.
8. Madayev O. «Alpomish» bilan suhbat. – T.: «Ma'naviyat», 1999. – B. 16.
9. Kniga moyego deda Korkuta. Oguzskiy geroicheskiy epos. –M. –L., Izdatelstvo AN SSSR. 1962. – S. 33.
10. Ashirov A. Farg'ona vodiysi aholisini turmush tarzida diniy e'tiqodlar... – B. 93.
11. Radloff W. Aus sibirien, Bd I, Leipzig, 1884, S. 314; Verbitskiy V.I. Altayskiye inorodsi, -S. 85.
12. «Obichai kirgiz semipalatinskoy oblasti...» («Russkiy vestnik», T. 137, 1878, -S. 58-59.)
13. Murodov M., Ergashev A. «Alpomishnoma» T. II... – B. 114.
14. Divayev A. K voprosu o narechenii imeni u kirgizov // «Turkestanskiye vedomosti», 1916, № 206.
15. Samoylovich A.K. K voprosu o narechenii imeni u tyurkskix narodov // «Jivaya starina», 1911. II. - S. 299.
16. Abu-I-Gazi. Rodoslovnaya turkmen, - S. 58.
17. Orhan Saik Go'kuau, Dede Korkut, S/ XIX,
18. Mirzaev T. Alpomish dostonining o'zbek variantlari. – Toshkent: Fan, 1968. – B. 32-61.
19. Auezov M., Sobolev L. Kazaxskiy epos i folklor. – S. 172-173.
20. Kosven M.O. Ibtidoiy madaniyat tarixidan ocherklar... – S. 159.
21. Andreyev M.S. Tadjiki dolini Xuf. – Stalinobod, 1953. – S. 45.
22. O'sha asar. – S. 45.
23. Jirmunskiy V.M. Skazaniye ob Alpamishe bogatirskaya skazka... - S. 163.
24. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm. - M., 1948. – S. 312.
25. Andreyev M.S. Tadjiki dolini Xuf. – Stalinobod, 1953. – S. 48.
26. Mirzaev T. Alpomish dostonining o'zbek variantlari... – B. 32-61.
27. Jirmunskiy V.M. Skazaniye ob Alpamishe i bogatirskaya skazka... – S. 169.
28. Go'ro'g'lining tug'ilishi / Aytuvchi Muhammad Jomrod o'g'li Po'ltan. Nashrga tayyorlovchi: M.Murodov. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1967.
29. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv № 1461.
30. Go'ro'g'li / Aytuvchi Rahmatulla Yusuf o'g'li / Nashrga tayyorlovchi T. Mirzaev. – Toshkent: Sharq, 2006. – B. 409-428.
31. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv №1170.
32. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv №1515.
33. Go'ro'g'li. Xorazm dostonlari / Nashrga tayyorlovchilar: S.Ro'zimboyev, X.Ro'zimboyev, G.Eshjonova. – Urgench: Xorazm, 2004.
34. Ger-ogli. Turkmenskiy geroicheskiy epos. – M.: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturi, 1983.
35. Gorogli. Turkmen gahrimanchilik eposi. – Ashgabat: Turkmenistan, 1990.
36. Koroug'li (Korog'li jane onin urpaqtari turali dastandar). – Almati: Jazushi, 1973.
37. Qarang: O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv №257; O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv № 555; O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv №1459; O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv №1085. Papka №79.
38. Ger-ogli. Turkmenskiy geroicheskiy epos. – C.47.
39. Ger-ogli. Turkmenskiy geroicheskiy epos. – C.47.
40. Murodov M., Ergashev A. Alpomishnoma. I-kitob... – B. 346.
41. Mirzaev T. Xalq baxshilarining epik repertuari... – B.132-157.

TARIX

42. Ishayev A. So'z mulkiga sayohat // Fan va turmush. – Toshkent, 1970. – №10. – B.25.
43. Haydarov T.M. «Go'ro'g'li» va mifologiya sinkretizmi: Filol. fanlari nomzodi... diss. avtoref. – Toshkent, 1993. – 27 b.
44. Suleymenov O.O., Kajibekov YE.Z. Tyurkologiya: vchera, segodnya, zavtra // Sovetskaya tyurkologiya. – Baku, 1989. – №6. – S.83-106.
45. Cejidorov M. Azerbajchan xalginin sojkokunu dushunereken – Baki: Jezichi, 1989. – B.306.
46. Ko'rsatilgan manba. – B.298.
47. Tohir va Zuhra. Islom shoir Nazar o'g'li. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv. №1143. 1-2-betlar.
48. Jo'rayev M. Mullanafasning "Zuhra-Tohir" dostoni // O'zbek tili va adabiyoti, 2010. 1-son, 42-43-betlar.

ERNAZAR MAQSUD O'G'LI ELCHILIGIGA OID TADQIQOTLAR TAHLILI

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ ОБ ПОСЛЕ ЭРНАЗАР МАКСУД ОГЛУ

ANALYSIS OF RESEARCHES ABOUT AMBASSADOR ERNAZAR MAKSUD OGLU

Rahmonqulova Zumrad Boyxo'razovna¹, Hamrayev Sunnatillo Allaberdiyevich²¹Rahmonqulova Zumrad Boyxo'razovna

— O'zbekiston milliy universiteti, Tarix fakulteti, prof.

²Hamrayev Sunnatillo Allaberdiyevich— O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi,
Tarix instituti

Annotatsiya

Ushbu maqolada Buxorodan Rossiyaga yuborilgan Ernazar Maqsud o'g'li elchiliginin sabablari, maqsadi, vazifalari hamda natijalarining turli davrlarda yaratilgan tadqiqotlarda yoritilishi tahlil etilgan. Tadqiqotda Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligining o'zaro diplomatik munosabatlarni o'rnatish va mustahkamlashda mazkur elchilikning ahamiyati hamda ikki davlatning o'zaro munosabatlardan ko'zlangan manfaatlar aks etgan. Maqolada elchilikning amalga oshirilgan bosqichlari, tarkibi va qisqacha tarixi mavjud tadqiqotlar asosida bayon etiladi. Elchilikning tarixshunosligi Rossiya imperiyasi, sovet davri va mustaqillik davri adabiyotlarini qamrab olgan holda amalga oshirilgan. Tarixshunoslik tahlili elchilikning tashkil etilishi sababi, undan ko'zlangan maqsad hamda elchilik natijalarining yoritilishiga e'tiborni qaratadi. Shuningdek, elchilikning ikki davlat o'rtasidagi diplomatik aloqalar rivojidagi ahamiyati turli davrda yaratilgan tadqiqotlarda yoritilishi nuqtai nazarlari tahlil qilingan. Tadqiqotlarda elchilikdan ikkala davlatning manfaatlar o'rganilishining qiyosiy tahlili olib borilgan. Bundan tashqari, mazkur diplomatik aloqalardan istiqbolda ko'zlangan maqsadlar xususidagi tadqiqotchilarning mulohazalari o'rganildi. Ushbu elchilikka oid tarixiy jarayonlarga turli davrlarda chop qilingan tadqiqotlardagi yondoshuvlar tahlili va ularning ilmiy tanqidi amalga oshirilgan.

Аннотация

В данной статье анализируются на основе литературы разных периодов причины, цель, задачи и итоги посольство Эрнзара Максуд угли из Бухары в России. В исследовании так же изучается история установлении между Российской империи и Бухарском эмиратом и выгода от этих дипломатических отношении. В статье описывается история этапы посольства, состав и краткая история на основе анализа литературы разных периодов. Анализ историография посольства осуществлена на основе литературы имперского, советского периодов и эпохи независимости. В историографическом анализе рассматриваются такие вопросы как причины посольства, цели и его итоги. К тому же рассматривается вопрос роль данного посольство в развитие дипломатических отношениях. Был произведен сравнительный анализ проблемы политических интересов двух государств от этого посольство. Кроме этого изучено выводы исследователей о перспективных планах развитие дипломатических отношений. Осуществлен историографический анализ и научная критика исследований разных периодов.

Abstract

This article analyzes on the basis of literature of different periods the reasons, purpose, tasks and results of the Embassy of Ernazar Maksud ugli from Bukhara in Russia. The study also examines the history of relations between the Russian Empire and the Emirate of Bukhara and the benefits of these diplomatic relations. The article describes the history of the Russian Embassy, its composition and brief history based on the analysis of literature from different periods. The historiography of the Embassy is based on the literature of the Imperial, Soviet and independence periods. The historiographical analysis examines such issues as the reasons for the Embassy, its goals, and its results. In addition, the issue of the role of this Embassy in the development of diplomatic relations is being considered. A comparative analysis of the problem of political interests of the two States was made from this Embassy. In addition, the authors studied the conclusions of researchers about the long-term plans for the development of diplomatic relations. Historiographical analysis and scientific criticism of the research of different periods are carried out.

Kalit so'zlar: Ernazar elchi, Buxoro amirligi, Rossiya imperiyasi, diplomatik munosabatlar, Yekaterina II, savdo aloqalari, savdo boji, Ernazar elchi madrasasi, YE. Pugachev, strategik maqsadlar.

Ключевые слова: посол Эрнзар, Бухарский эмират, Российская империя, дипломатические отношения, Екатерина II, торговые отношения, торговая пошлина, медресе посла Эрнзара, Е.Пугачев, стратегические цели.

Key words: Ambassador Ernazar, Emirate of Bukhara, Russian Empire, diplomatic relations, Catherine II, trade relations, trade duty, madrasah of Ambassador Ernazar, E. Pugachev, strategic goals.

KIRISH

1753-yilda Buxoro xonligida ashtarxoniylar sulolasi inqirozidan so'ng yangi – mang'itlar sulolasi hokimiyatni qo'lga kiritdi. Mamlakat ichkarisida siyosiy tartib o'rnatib, o'z hokimiyatini

TARIX

mustahkamlab olgan yangi sulola vakillari tashqi siyosiy aloqalarni ham yaxshilashga intildi. Rasmiy Buxoro hukumati qo'shni davlatlar qatorida Rossiya imperiyasi bilan ham diplomatik munosabatlarga qayta kirishadi. Ta'kidlab o'tish joizki, mang'itlar hukmronligi boshlanguniga qadar Buxoro-Rossiya o'rtasidagi so'nggi elchilik aloqalari ashtarxoniylar hukmronligi davrida Buxoro xoni Abulfayzxon tomonidan yuborilgan. Bu elchilik 1737-1740 yillardagi Xo'ja Muhammad elchiligi edi. Mang'itlar tomonidan esa, dastlabki elchilik Rossiyaga 1774-yilda yuborildi.

Buxoro amirligi tomonidan Rossiya imperiyasiga jo'natilishi ko'zda tutilgan elchilikka Mulla Ernazar Maqsud o'g'li (ba'zi manba va adabiyotlarda Ernazarbiy, Domullo Ernazar Elchi, Ernazar Maksutov ismi bilan ham qayd etilgan – S.H.) bosh qilib tayinlangan edi[1].

Ernazar Maqsud o'g'li diplomatik topshiriqni bajargunga qadar savdo maqsadida (1745 yildan boshlab) va imperator saroyiga turli xil xizmatlar ko'rsatish yuzasidan bir necha marta Rossiyaga borgan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, savdo ishlari barobarida Ernazar Maqsud o'g'li Rossiya imperatori va saroy ayonlarining e'tiborini qozonadi hamda ularning O'rta Osiyoga nisbatan ishonchini mustahkamlaydi. Shu bois u Rossiya imperatori Petr III dan, Erondan Makkaga o'tuvchi yo'l xavfli bo'lganligi sababli buxoroliklarning Astraxan orqali Haj ziyoratiga borishini so'ragan. Qolaversa, ziyoratchilarni ibodat qilishlari uchun Astraxanda Rossiya imperiyasi hisobidan masjid qurib berilishini iltimos qiladi[2]. Ushbu omillar uning keyingi elchilik faoliyati davrida o'ziga yuklatilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Ushbu savdogar ikki marotaba Rossiyaga yuborilgan rasmiy elchilikka boshchilik qilgan. Birinchi elchilik 1774–1776-yillarda, ikkinchi elchilik 1779-yilda amalga oshirilgan[3]. U ikkinchi elchilik missiyasini yakunlagach Rossiyadan Usmonli Turkklar davlati orqali Makkaga o'tishni so'raydi va Makka safaridan qaytib kelayotganida Ko'nya shahrida yuqumli kasallikdan vafot etadi[4]. Mulla Ernazar shaxsining Buxoro amirligi va Rossiya o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatilishida va keyingi rivojida hissasi hamda o'ziga xos ahamiyati borligi bir qator tarixiy taqiqotlarda ta'kidlab o'tilgan. Fikrimizni Ernazar elchi shaxsi haqida ma'lumot bergan Yakovlevning: “Ernazar barcha buxoroliklar kabi aqlli va ayyor odam, mohirlik bilan bizning hukumatimizni ishonchini qozondi”[5] – degan, so'zlari tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur elchilik tafsilotlariga bag'ishlangan adabiyotlarni, tarixiy ilmiy bilimlarning shakllanishi va rivojlanishi jarayoniga ko'ra, davriy jihatdan uch guruhga bo'lish mumkin. Bunday yondashuv bizga muammoni turli davrlarda qayday nuqtai nazardan va qay yo'sinda tadqiq etilganligini kuzatish imkonini beradi.

Birinchi guruh – Rossiya imperiyasi[6], ikkinchi guruh – sovet[7] va uchinchi guruh – mustaqillik[8] davrlarida chop qilingan elchilikka oid maxsus tadqiqotlarni hamda mavzuga u yoki bu darajada to'xtalib o'tilgan izlanishlar mavjudligini ko'rish mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu elchilikka oid tarixiy jarayon va unga oid tafsilotlar hamda faktlarga doir yondashuvlarni, asosan, uch muhim jihatlariga e'tibor qaratish lozim, deb o'ylaymiz. Xususan, elchilikning tashkil etilishi sabablari va vazifalari, undan ko'zlangan maqsadlarga erishilganligi ya'ni – natijalari, elchilikning ikkala taraf uchun ahamiyati hamda keyingi siyosiy, strategik maqsadlarda tutgan o'rnini tadqiq etish maqsadga muvofiq deb, hisoblaymiz.

Birinchi guruh – Rossiya imperiyasi davri tadqiqotlarida Buxorodan Rossiyaga uzoq tanaffusdan keyin elchi jo'natilishining sabablari avvalo, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning qayta tiklanishida yoki o'rnatilishida Buxoro amirligi tashabbuskor bo'lganligi, bundan asosan Buxoro manfaatdor ekanligi nuqtai nazaridan yondoshilgan. Jumladan, Yakovlev tomonidan 1824 yil “Sibirskiy vestnik” to'plamida “Mulla Inazar Maksyutov, poslannik buxarskiy” nomi bilan chop qilingan maqola elchilik haqidagi tadqiqotlarning dastlabkisi hisoblanadi. Muallif Ernazarbiyning birinchi elchiligi sababi sifatida quyidagi fikrlarni ilgari suradi. Yakovlevning ta'kidlashicha, buxorolik savdogarlar mol-mulki Rossiya hududida qirg'izlar (qozoqlar – S.H.) va qo'zg'olonchi YE. Pugachevning odamlari tomonidan talab ketiladi. Savdogarlar tomonidan ko'rilgan zararni undirib berishini Ernazarbiy elchiligi Rossiya hukumatidan so'raydi va buxoroliklar uchun qulay bo'lgan savdo yo'lining xavfsizligini ta'minlash masalalarini muhokama qilish uchun Buxorodan Rossiyaga elchi qilib yuborilganini ta'kidlaydi[9]. Savdo yo'llarining xavfsizligini ta'minlash masalasida Orenburg va umuman Rossiya imperiyasiga Mang'ishloq orqali emas, qirg'iz cho'lidan xavfsiz

o'tish haqida so'z yuritilgan. Rossiya hukumati mazkur hududda savdogarlarni himoya qilish uchun istehkom qurishni taklif qilgan. Ushbu taklifga Ernazar Maqsud o'g'li, quriladigan istehkom har doim qirg'izlar xavfi ostida qolishi va buxoroliklarda shubhalar o'yg'otishi mumkinligi sababli uni rad etganligi ta'kidlanadi[10].

Shu o'rinda ushbu, istehkomni qurish masalasini keyingi davr tadqiqotlari bilan qiyoslanganda, ba'zi ma'lumotlarda nomutanosiblik mavjudligi qo'zg'a tashlanadi. Xususan, tadqiqotchi X.G'ulomov o'zining monografiyasida: "Elchining fikricha, Emba daryosi bo'yida agarda to'satdan zarur bo'lib qolsa savdo karvonlari boshpana topishi mumkin bo'lgan rus istehkomining qurilishi maqsadga muvofiq"[11] deb, ta'kidlangan. Mazkur masala yuzasidan X.G'ulomov ma'lumotlari arxiv materiallarga asoslanganligi tufayli Yakovlev ma'lumotlariga nisbatan ishonchliroq deb hisoblash mumkin. Shunday bo'lsa-da, diplomatik munosabatlarga bag'ishlangan keyingi tadqiqotlarda istehkom qurish masalasi tadqiq etilishini talab qiladi.

Ikkinchi elchilikning sababi sifatida, yana buxorolik savdogarlarning talanishi oqibatida ko'rilgan zararni undirish hamda buxoroliklarning Rossiya orqali Konstantinopol (Istanbul – S.H.) va undan Makkaga o'tish uchun ruxsat berish masalalari keltirilgan[12].

Rossiya imperiyasi davriga oid tadqiqotlarda elchilikning sabablari asosan bir tomonlama yondashuv asosida yoritilgan. Elchilikning yuborilishida asosiy e'tibor savdogarlarning talanishi, savdo yo'li xavfsizligining ta'minlanishi kabi masalalarga qaratilgan. Diplomatik munosabatlar o'rnatilishidan Rossiya tarafining manfaatdorlik jihatlari, ikkala davlat uchun ham foydali bo'lishi mumkin bo'lgan, keyingi siyosiy jarayonlarda ushbu elchilikning tutgan o'rni kabi masalalarga e'tibor qaratilmagan. Shuningdek, tadqiqotlarda elchilik ko'zlagan maqsadlariga erishganligi xususida savdogarlarning talonchilikdan ko'rgan zararlari undirib berilmaganligi, ammo elchi katta sovg'alar bilan ortga qaytganligi, Yekaterina II tomonidan tortiq qilingan hadyalar hisobiga Buxoroda madrasa bunyod etilganligi faxr bilan ta'kidlanishi bilan kifoyalanilgan[13].

Ernazar Maqsud o'g'li elchiliklarining Yakovlev, S.V. Jukovskiy tadqiqotlarida qisqa hamda bir tomonlama yondashuvini ko'rishimiz mumkin. Ammo, P.P. Shubinskiy tomonidan elchilikni ikkala taraf uchun ahamiyati hamda keyingi siyosiy, strategik maqsadlarda tutgan o'rni haqida ayrim e'tiborga loyiq mulohazalar yuritilgan. Jumladan, birinchi elchilik vaqtida Ernazarbiyning Moskvada Usmonli Turklar davlati elchisi bilan bir necha bor uchrashganligi ta'kidlangan. Ushbu uchrashuvlar davomida Buxoro amirligi va Usmonli Turklar davlati o'rtasida savdo aloqalarini o'rnatish hamda O'rta Osiyolik ziyoratchilarni Xiva va Astraxan orqali Makkaga, janubiy rus chegaralari va Qora dengiz orqali Konstantinopol va Anatoliyaga o'tish haqida suhbatlashilgan[14]. Tadqiqotchi P.P. Shubinskiy mazkur suhbatning Usmonli Turklar davlati va Buxoro o'rtasidagi diplomatik munosabatlarga ta'siri haqida bir qator mulohazalarni ilgari suradi. Xususan, Turk sultoni Buxoro xoni huziriga elchi jo'natgani va bunga javob elchiligi aynan Ernazarbiy va uning o'g'li boshchiligidagi 1779-yil yuborilganligi ta'kidlanadi[15]. Shuningdek, elchi avval Rossiyaga kelib, dastlabki elchilikdagi so'rovidan keyin ham qo'plab berilmagan savdo karvonining talonchilikdan ko'rgan zararini undirib berish va Buxoro hukumati uchun zarur bo'lgan 3000 ming pud[16] mis so'rash uchun kelganligini bayon qiladi[17].

P.P.Shubinskiy Ernazar elchining Sharqiy Osiyo bilan G'arbiy Yevropa savdo munosabatlarini Kaspiy qirg'oqlaridan Qora dengiz va Boltiq dengizi orqali o'tgan oldingi yo'nalishlariga qaytarish g'oyasi bo'lgani haqida so'z yuritadi. Shuningdek, ushbu g'oya Ernazarbiyning vafoti va Rossiyaning tashqi siyosatidagi boshqa dolzarb masalalarga e'tibor qaratishi tufayli amalga oshmadi deb, ta'kidlaydi[18].

Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslangan holda, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar faqatgina savdo-iqtisodiy masalalarni emas, balki, siyosiy ahamiyat ham kasb etganligini ko'rishimiz mumkin. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, ushbu davrga oid tadqiqotlarda mazkur elchilik ahamiyati faqatgina Buxoroning Rossiya bilan savdo qilishga intilishi nuqtai nazaridan talqin qilingan. Ammo, mazkur davrga oid tadqiqotlar tahlili bir qancha savollarni tug'diradi. Xususan, nima uchun Rossiya Buxoro bilan yaxshi munosabatlarda bo'lish uchun Buxoro tarafi so'ragan deyarli barcha iltimoslarni bajardi? Nega Rossiya hukumati tomonidan elchilik rahbari Ernazarbiyga alohida e'tibor belgilari (elchi Rossiyaga yetib kelishi uchun qulay sharoitlar yaratishga intildi, uning jo'nab ketishi uchun yaxshi jihozlangan kema sovg'a qilindi) qaratildi? Bu jarayonlarda Rossiya manfaatdorligida qanday maqsadlar yotibdi? Nima uchun Buxoroda Imperator mablag'iga Ernazar elchi madrasasi

TARIX

bunyod etildi. Mazkur savollar mavjud manbalarni tahlili va yangi manbalarni jalb etilishi vositasi orqali keyingi tadqiqotlarda o'z yechimini topishi lozim.

Ta'kidlab o'tish joizki, Rossiya imperiyasi davriga oid ba'zi tadqiqotlarda mazkur elchilik haqida ayrim chalkash fakt va mulohazalar ham keltiriladi. Xususan, N.Ostroumov[19] o'z maqolasida elchilik haqida qisqacha to'xtalib o'tadi, ammo undagi tarixiy jarayonni o'rganilishiga oid ma'lumotlar haqiqatdan yiroq hamda elchilik natijalariga oid fikrlar muhim ahamiyat kasb etmaydi.

Sovet davriga oid tadqiqotlarda Ernazar Maqsud o'g'li elchiligi haqidagi ma'lumotlar arxiv materiallari asosida yoritilgan bo'lib, ilmiy nuqtai nazardan qimmatli hisoblanadi. Bunda elchilik sabablari yuqoridagi davrda ko'rsatilgan sabablarga qo'shimchalar va yondashuvning biroz o'zgarganligini kuzatish mumkin. Xususan, tadqiqotchi H. Ziyoyev birinchi elchilik ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalari rivojiga bo'lgan to'siqlarni bartaraf etish maqsadida amalga oshirilgan deb ta'kidlagan. Shuningdek, u Rossiyaning Buxoroga uch ming pud mis va qurol-yarog' sotib olishga ruxsat berish so'ralganligini qayd etadi[20]. Ikkinchi elchilik sabalari esa oldingi davr ma'lumotlari bilan deyarli bir xil, ammo Rossiya chegaralari va Usmonli Turklar davlati orqali Makka shahriga o'tish so'ralganligi to'g'risida kam ma'lumot berilgan.

H. Ziyoyev masalaga o'zaro munosabatlarning faqatgina Buxoro uchun emas, balki Rossiya uchun ham ahamiyatli jihatlari mavjudligini ta'kidlaydi. Qolaversa tadqiqotchi muammoga Buxorolik savdogarlarning Rossiya bilan Sharq davlatlari o'rtasidagi aloqalarda muhim ahamiyat kasb etishi tarafidan yondoshgan. Xususan, H. Ziyoyev fikricha: "Orenburg orqali O'rta Osiyo bilan Rossiya o'rtasidagi savdoda buxorolik savdogarlar salmoqli o'rinni egallab katta foyda olayotgan edilar. O'z navbatida rus hukumati o'zining O'rta Osiyo va boshqa Sharq mamlakatlari bilan aloqasida buxorolik savdogarlarning tutgan muhim o'rnini yaxshi anglar edilar"[21]. Qolaversa, H. Ziyoyev Rossiya hukumati mablag'iga Buxoroda madrasa qurilishidan maqsadi o'zbek xonliklarida Rossiyaning qudratini namoyish qilish va uning ta'sirini kuchaytirish edi deb, ta'kidlaydi[22]. Mazkur fikrlar mavzuga aloqador tadqiqotlar ichida dastlabki shunday yondashuv bo'lganligi bilan e'tiborlidir.

H. Ziyoyev o'zining boshqa bir tadqiqotida Rus hukumati elchi mulla Ernazar Maqsudovga hali hech bir osiyolikka berilmagan imtiyoz va hadyalar berganligini e'tirof etadi. Shu sababdan elchilar munosib kutib olinib, iloji boricha barcha iltimoslari rag'batlantirilishiga urinilganligi ta'kidlanadi. Rossiya hukumati tomonidan buxorolik savdogarlar talanishidan ko'rilgan zarar undirib berish haqidagi so'rov bajarilmaganligi bu ishning iloji bo'lmaganligi bilan izohlanadi[23]. Ernazar Maqsud o'g'lining o'ziga savdo uchun kema ajratilib, ma'lum miqdordagi mollar va savdo hajmi uchun bojsiz savdo imtiyozining berilishi, chetga sotilishi qat'iy nazorat qilinidigan temir va mis kabi mahsulotlarning Buxoroga yuboriladi[24]. Bunday imtiyozlar berilishi Rossiya imperiyasi Buxoro amirligi bilan o'zaro munosabatlardan manfaatdor ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotchi X. G'ulomovning "Posolskiye svyazi Buxarskogo xanstva s Rossiyei v XVIII veke" nomli nomzodlik dissertatsiyasida elchilikning maqsadi siyosiy ahamiyat kasb etganligi haqida o'rinli mulohazalar ilgari surilgan. Xususan, ikkinchi elchilikning asosiy maqsadi savdogarlarning talanishi va buxoroliklarning Makkaga o'tishi emas balki, Usmonli Turklar davlati bilan do'stona aloqalarni mustahkamlash istagi yuzasidan amalga oshirilganligi ta'kidlanadi[25].

Mazkur davrda Ernazar Maqsud o'g'li elchiligi bilan bog'liq tarixiy jarayonlarni o'rganishda ikki tomonning manfaatlari yetarli darajada aks ettirilmagan. Rossiyaning Buxoro bilan o'zaro diplomatik aloqalardan ko'zlagan maqsadlari to'g'risida aniq mantiqiy mulohazalar berila boshlangan. Buxoroning Usmonli Turklar davlati bilan rus chegaralaridan o'tib aloqa bog'lashiga ruxsat berilishidan Rossiyaning manfaatlari haqida so'z yuritilmagan.

Mustaqillik yillarida Rossiya va O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi diplomatik munosabatlarni tadqiq qilgan X. G'ulomov[26] hamda O'rta Osiyo davlatlarining Rossiya bilan Kaspiy-Volga bo'ylari va Orenburg orqali elchilik aloqalarini tadqiq qilgan H. Ziyoyev[27] tomonidan Buxoro amirligi va Rossiya o'rtasidagi diplomatik munosabatlarning vujudga kelishi va uning rivojlanishida Mulla Ernazar Maqsud o'g'li elchiligining ahamiyati haqida avvalgi davr tadqiqotlariga nisbatan batafsilroq ma'lumotlar taqdim qilingan. Tadqiqotlar ma'lumotlari bir qator adabiyotlar hamda ko'pgina arxiv ma'lumotlaridan foydalangani bilan qimmatli hisoblanadi.

Ushbu davr tadqiqotlarida ikki davlat o'rtasidagi aloqalarda Buxoroning teng munosabatlarga kirishgani aks ettirilishi bilan xususiyatili hisoblanadi. Xususan, H. Ziyoyevning Rossiyaqa qarashli kazaklarning qaroqchi guruhlar tomonidan karvonlarning talanganligi va bunga daxldor kishilarni topib, mollarni egalari qaytarilishi talab qilinganligi[28] haqidagi mulohazalari fikrimizni tasdiqlaydi. Elchilikning bir nechta sabablari keltirilib, jumladan, Buxoro xonining boj to'lovini kamaytirish, Ernazar elchining Buxoro uchun zarur bo'lgan po'lat va qo'rg'oshin undirish masalalarini hal etishi muhim vazifalar sifatida ko'rsatiladi[29].

X. Gulomov tadqiqotida Buxoro amirligining ko'chmanchilar tomonidan talangan mollarning zararini undirib berishni Rossiya imperiyasidan so'ralishi ortida qozoq qabilalarini Rossiya yurisdiksiyasiga o'tganligini tan olinishi ekanligini qayd etadi[30]. Ushbu fikr mavzu tarixshunoslida birinchi bor o'rtaga tashlanganligi bilan e'tiborlidir.

Ammo shu o'rinda ta'kidlash joizki, mazkur davr tadqiqotlarida ham elchilikka oid tarixiy jarayonlarning asosan Buxoroning tashabbuskorligi hamda manfaatlariga asosiy e'tibor qaratilganligini ko'rish mumkin. Zero, Rossiya imperiyasi Buxoro hukumatining deyarli barcha so'rovlarini qanoatlantirishi ortida qanday maqsadlar yotganligi mavhum qoldirilgan.

Elchilik tarixi bilan bevosita bog'lik bo'lgan, Buxoroda Rossiya imperiyasi mablag'iga bunyod etilgan madrasa tarixi ham ushbu guruh tadqiqotlarida tahlil etilgan[31].

Shuningdek, aynan bir xil masalalar xususidagi ayrim raqamlarda tafovutlar mavjud. Jumladan, birinchi elchilikdan keyin Ernazar Maqsud o'g'lining o'ziga berilgan bojsiz savdo qilish to'g'risidagi imtiyoz shartlari bunga misol bo'la oladi. Ya'ni, tadqiqotlarning aksariyatida bojsiz savdo qilish hajmi 10 ming rublgacha[32], boshqa bir tadqiqotda 9 ming rublgacha[33] bo'lgan mollar (ba'zi tadqiqotlarda ayrim mollar ro'yxat keltiriladi[34])ga, imtiyozning amal qilishi davomiyligi 5 yil deb ko'rsatilgan bo'lsa[35], ba'zilarida 10 yil muddatgacha[36], yana ayrimlarida 5 yildan 10 yilgacha[37] bo'lgan davrda deb, qo'rsatilgan. Ushbu ma'lumotlar turli arxiv hujjatlari asosida tayyorlangan bo'lib, mazkur masala yuzasidan olib boriladigan keyingi tadqiqotlarda xilma-xillikni izohlash yoki to'g'risini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, elchilikni tarixiy ahamiyatini tadqiqotlarda yoritilishi Buxoro uchun birinchi elchilik natijasida Rossiya bilan diplomatik aloqalarning o'rnatilishi, mamlakatda yuqori ehtiyoj bo'lgan tovarlarni olib kelish imkoniyatining yaratilishi bilan baholash o'rinlidir. Ikkinchi elchilikning asosiy ahamiyatli jihati esa, Rossiya bilan savdo aloqalarining rivojlanishi va u orqali Usmonli Turkklar davlati va Sharqiy Yevropa davlatlariga chiqish imkoniyatining vujudga kelishidir.

Ernazar elchi faoliyatining tarixshunoslik tahlili shuni ko'rsatadiki birinchi va ikkinchi guruh tadqiqotlarda diplomatik munosabatlarga yondashuv asosan bir taraflama bo'lib, o'zaro munosabatlarda Rossiyaning manfaatlariga e'tibor qaratilmagan. Uchunchi guruh tadqiqotlarida Rossiya manfaatlari ham biroz tilga olinadi.

Mavzuga doir barcha tadqiqotlar rus manbalariga tayangan holda olib borilganligi, mahalliy manbalardan foydalanilmagan bo'lib, ushbu holat mazkur mavzu yuzasidan yangi tadqiqotlar olib borishni taqozo yetadi. Mavzuga oid Rossiya arxivlarida saqlanuvchi manbalarni mahalliy manbalar bilan qiyosiy tarzda tahlil etish va hozirgi kungacha yaratilgan tadqiqotlarni tizimli tahlil qilish Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o'rtasidagi diplomatik munosabatlarning vujudga kelish tarixini yangi jihatlarini ilmiy muomalaga kiritish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Гуломов Х.Г. Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент.: Фан, 2005. 167-бет. (Gulomov H.G. Diplomatic relations of Central Asian states with Russia in the XVIII - the first half of the XIX century. Tashkent, Fan. 2005. Pp. 167.)
2. Ўша асар. 166-167-бетлар. (that work. Pp. 166-167.)
3. Яковлев. Мулла Ирнazar Максютов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч. I. 1824. 7–10-бетлар; Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915. 88–89-бетлар; Гуломов Х. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент.: Фан, 2005. 67, 173, 178-бетлар. (Yakovlev. Mullah Irnazar Maksyutov, the Bukharian Envoy // Siberian Bulletin. Ch. I. 1824. Pp. 7-10.; Zhukovsky S.V. Russia's relations with Bukhara and Khiva over the last tercentenary. Pg., 1915. Pp. 88-89.; Gulomov H. Diplomatic relations of the Central Asian states with Russia in the XVIII – first half of the XIX century. Tashkent.: Fan, 2005. Pp. 67, 173, 178.)
4. Шубинский П.П. Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник, № 2. 1897. 518-538-бетлар. (Shubinsky P.P. Bukharian embassies at the court of Catherine II // Historical Bulletin, No. 2. 1897. Pp. 518-538.)

TARIX

5. Яковлев. Мулла Ирнazar Максyтов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч. I. 1824. 7-10-бетлар. (Yakovlev. Mullah Irnazar Maksyutov, the envoy of Bukhara // Siberian Bulletin. Ch. I. 1824, Pp. 7-10.)
6. Яковлев. Мулла Ирнazar Максyтов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч. I. 1824. 7-10-бетлар; Шубинский П.П. Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник, № 2. 1897. 518-538-бетлар; Остроумов Н. Бухарские и Хивинские посольства въ Россию и русские посольства въ Бухару и Хиву (Историческая параллель) // Туркестанский сборник Т. 436. 1907; Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915. (Yakovlev. Mullah Irnazar Maksyutov, the Bukhara Envoy // Siberian Bulletin. Ch. I. 1824. Pp. 7-10.; Shubinsky P.P. Bukharian embassies at the court of Catherine II // Historical Bulletin, No. 2. 1897. Pp. 518-538.; Ostroumov N. Bukharian and Khiva embassies to Russia and Russian embassies to Bukhara and Khiva (Historical parallel) // Turkestan collection Vol. 436. 1907; Zhukovsky S.V. Russia's relations with Bukhara and Khiva over the last tercentenary. Pg., 1915.)
7. Мухаммаджонов А.Р. Нематов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Тошкент: 1957; Зияев Ҳ. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар). Тошкент.: Фан, 1965; Матвиевский П.Е. О роли Оренбурга в русско-индийской торговле в XVIII в. // История СССР. М., 1969. №3; Зияев Ҳ. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. Тошкент.: Фан, 1973; Михалева Г.А. Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург. Ташкент.: Фан, 1982; Гуламов Х.Г. Посольские связи Бухарского ханства с Россией в XVIII веке. Дисс. канд. ист. наук. Ташкент.: 1984. (Muhammadjanov A.R. Nematov T. Some sources on the history of Bukhara and Heva's relations with Russia. Tashkent: 1957; Ziyaev H. Central Asia and the Volga regions (second half of the 16th – 19th centuries). Tashkent.: Фан, 1965.; Matviyevsky P.E. On the role of Orenburg in the Russian-Indian trade in the XVIII century. // History of the USSR. M., 1969. No. 3; Ziyaev H. XVIII century Asia and the Urals. Tashkent.: Fan, 1973; Mikhaleva G.A. Trade and embassy relations of Russia with Central Asian khanates through Orenburg. Tashkent.: Fan, 1982; Gulamov H.G. Embassy relations of the Bukhara Khanate with Russia in the XVIII century. Diss. Candidate of Historical Sciences. Tashkent.: 1984.)
8. Гуломов Х.Г. Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент.: Фан, 2005; Ўша муаллиф. История дипломатических отношений государств Средней Азии с Россией (XVIII – первая половина XIX вв.). Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ташкент.: 2006. 79-бет; Хайруллаев М.М. ва бошқ. Ўзбек дипломатияси тарихидан тарихий очерк ва лавҳалар. Тошкент.: 2003; Агзамова Г.А. Некоторые вопросы культурно-духовной жизни городов Среднеазиатских ханств// Культура номадов Центральной Азии: материалы Международной конференции, Самарканд 22-24 ноября 2007 г. Самарканд.: издание МИЦАИ, 2008. 34-40-бетлар; История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века) / Отв. ред. Д.А. Алимова. Ташкент.: ФАН, 2012; Зиёев Ҳ. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср). I жилд. Тошкент.: 2014; Джурабаев. Дж. Бухарский эмират второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в письменных источниках. Дисс. канд. ист. наук. Худжанд.: 2014; Murat O'zkan. Buhara, Petersburg ve Istanbul arasinda diplomasi trafiği: Molla Irnazar Maksutov elçiliği // Gazi Türkiyat, Bahar 2019 / 24. 165-183-бетлар; Раҳмонкулова З.Б. XVI-XX аср бошларида Ўрта Осиё ва Усмонийлар давлатлари ўртасидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи. Тошкент. 2021.
(Gulomov H.G. Diplomatic relations of the Central Asian states with Russia in the XVIII – first half of the XIX century. Tashkent.: Фан, 2005.; That author. History of diplomatic relations of the Central Asian states with Russia (XVIII – first half of the XIX centuries). Dissertation in the form of a scientific report for the degree of Doctor of Historical Sciences. Tashkent.: 2006. P.79.; Khairullaev M.M. and bask. Uzbek diplomacy tarikhly essay and tablalar. Tashkent.: 2003; Agzamova G.A. Some questions of the cultural and spiritual life of the cities of the Central Asian khanates// Culture of the nomads of Central Asia: materials of the International Conference, Samarkand, November 22-24, 2007. Samarkand.: edition MITSAI, 2008. Pp. 34-40.; History of Uzbekistan (XVI – the first half of the XIX century) / Ed. by D.A. Alimova. Tashkent.: ФАН, 2012; Ziyoev H. History of the Embassy relations of Uzbekistan to Russia through the Caspian Volga and Orenburg (second half of XVI - XIX century). Volume I T. 2014; Jurabaev. J. Bukhara Emirate of the second half of the XVIII – first half of the XIX centuries in written sources. Diss. Candidate of Historical Sciences. Khujand.: 2014; Murat O'zkan. Diplomatic traffic between Bukhara, St. Petersburg and Istanbul: the embassy of Mullah Irnazar Maksutov // Gazi Turkiyat, Spring 2019 / 24. Pp. 165-183. Rakhmankulova Z.B. The history of socio-political and cultural relations between the countries of Central Asia and the Ottomans in the XVI-early XX centuries. Tashkent. 2021.)
9. Яковлев. Мулла Ирнazar Максyтов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч. I. 1824. 7-10-бетлар. (Yakovlev. Mullah Irnazar Maksyutov, the envoy of Bukhara // Siberian Bulletin. Ch. I. 1824, Pp. 7-10.)
10. Ўша асар. 8-бет. (That work. Pp. 7-10.)
11. Гуломов Х.Г. История дипломатических отношений государств Средней Азии с Россией (XVIII – первая половина XIX вв.). Дисс. док. ист. наук. Ташкент.: 2005. 43-бет. (Gulomov H.G. History of diplomatic relations of the Central Asian states with Russia (XVIII – first half of the XIX centuries). Dissertation in the form of a scientific report for the degree of Doctor of Historical Sciences. Tashkent.: 2006. P.79)
12. Яковлев. Мулла Ирнazar Максyтов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч. I. 1824. 7-10-бетлар. (Yakovlev. Mullah Irnazar Maksyutov, the envoy of Bukhara // Siberian Bulletin. Ch. I. 1824, Pp. 7-10.)
13. Шубинский П.П. Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник. № 2. 1897. 518-538-бетлар; Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915. 89-бет. (Shubinsky P.P. Bukharian embassies at the court of Catherine II // Historical Bulletin. No. 2. 1897. Pp. 518-538; Zhukovsky S.V. Relations of Russia with Bukhara and Khiva for the last tercentenary. Pg., 1915. P. 89.)
14. Шубинский П.П. Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник. № 2. 1897. 518-538-бетлар. (Shubinsky P.P. Bukharian embassies at the court of Catherine II // Historical Bulletin. No. 2. 1897. Pp. 518-538)
15. Ўша асар. 8-бет. (That work. Pp. 518-538)
16. Пуд – рус ўлчов бирлиги тизимида кирувчи эскирган оғирлик ўлчов бирлиги. 1 пуд 16,380496 килограммга тенг бўлган. (The Pud is an obsolete unit of weight measurement that is part of the Russian unit of measurement system. The 1 pud weighed 16,380,496 kilograms.)
17. Шубинский П.П. Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник. № 2. 1897. 518-538-бет. (Shubinsky P.P. Bukharian embassies at the court of Catherine II // Historical Bulletin. No. 2. 1897. Pp. 518-538)
18. Батафсил қаранг: Ўша асар... 518-538-бет. (See more: That work. Pp. 518-538)

19. Остроумов Н. Бухарские и Хивинские посольства в Россию и русские посольства в Бухару и Хиву (Историческая параллель) // Туркестанский сборник Т. 436. 1907. 72-бет. (Ostroumov N. Bukharian and Khiva embassies to Russia and Russian embassies to Bukhara and Khiva (Historical parallel) // Turkestan Collection Vol. 436. 1907. P. 72.)
20. Зияев Х. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар). Тошкент: Фан, 1965. 77-бет. (Ziyaev H. Asia and the Volga region (XVI century ikkinchi - XIX century). Tashkent: Fan, 1965. P. 77.)
21. Зияев Х. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. Тошкент: Фан, 1973. 27-бет. (Ziyaev H. Central Asian and Ural boyars in the XVIII century. Tashkent: Fan, 1973. P. 27.)
22. Зияев Х. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар). Тошкент: Фан, 1965. 80 бет. (Ziyaev H. Asia and the Volga region (XVI century ikkinchi - XIX century). Tashkent: Fan, 1965. P. 80.)
23. Ўша асар. 79-80 бетлар. (That work. Pp. 79-80.)
24. Ўша асар. 79-бет. (That work. P. 79.)
25. Гулямов Х.Г. Посольские связи Бухарского ханства с Россией в XVIII веке. Дисс. канд. ист. наук. Ташкент: 1984. 147-бет. (Gulyamov H.G. Embassy relations of the Bukhara Khanate with Russia in the XVIII century. Diss. Candidate of Historical Sciences. Tashkent: 1984. P. 147.)
26. Гуломов Х.Г. Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент: Фан, 2005. (Gulomov H.G. Diplomatic relations of the Central Asian states with Russia in the XVIII – first half of the XIX century. Tashkent: Fan, 2005.)
27. Зиёев Х. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср). I жилд. Тошкент: 2014. (Ziyoev H. History of the Embassy relations of Uzbekistan to Russia through the Caspian Volga and Orenburg (second half of XVI - XIX century). Volume I T. 2014)
28. Ўша асар. 35-бет. (That work. P. 35)
29. Зиёев Х. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср). I жилд. Тошкент: 2014. 48-бет. (Ziyoev H. History of the Embassy relations of Uzbekistan to Russia through the Caspian Volga and Orenburg (second half of XVI - XIX century). Volume I T. 2014.)
30. Гуломов Х.Г. Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент: Фан, 2005. 175-бет. (Gulomov H.G. Diplomatic relations of the Central Asian states with Russia in the XVIII – first half of the XIX century. Tashkent: Fan, 2005. P. 175.)
31. Бу ҳақида қаранг: Агзамова Г.А. Некоторые вопросы культурно-духовной жизни городов Среднеазиатских ханств// Культура кочевников Центральной Азии: материалы Международной конференции, Самарканд 22-24 ноября 2007 г. Самарканд.: издание МИЦАИ, 2008. 34-40-бетлар; История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века) / Отв. ред. Д.А. Алимова. Ташкент.: ФАН, 2012. 565-бет. (See about this: Agzamova G.A. Some questions of the cultural and spiritual life of the cities of the Central Asian khanates// Culture of the nomads of Central Asia: materials of the International Conference, Samarkand, November 22-24, 2007. Samarkand.: edition MITSAT, 2008. Pp. 34-40.; History of Uzbekistan (XVI – the first half of the XIX century) / Ed. by D.A. Alimova. Tashkent.: FAN, 2012;)
32. Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Пг., 1915. 89-бет.; Зияев Х. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар). Тошкент.: Фан, 1965. 79-бет; Зиёев Х. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср). I жилд. Тошкент.: 2014. 48-бет. ва бошқ. (Zhukovsky S.V. Russia's relations with Bukhara and Khiva over the last tercentenary. Pg., 1915. P. 89.; Ziyaev H. Asia and the Volga region (XVI century ikkinchi - XIX century). Tashkent: Fan, 1965. P. 79.; Ziyoev H. History of the Embassy relations of Uzbekistan to Russia through the Caspian Volga and Orenburg (second half of XVI - XIX century). Volume I T. 2014. P. 48.)
33. Шубинский П.П. Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник. № 2. 1897. 518-538-бетлар. (Shubinsky P.P. Bukharian embassies at the court of Catherine II // Historical Bulletin. No. 2. 1897. Pp. 518-538.)
34. Зиёев Х. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср). I жилд. Тошкент.: 2014. 46-48-бетлар. (Ziyoev H. History of the Embassy relations of Uzbekistan to Russia through the Caspian Volga and Orenburg (second half of XVI - XIX century). Volume I T. 2014. Pp. 46-48.)
35. Зияев Х. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар). Тошкент.: Фан, 1965. 79-бет. (Ziyaev H. Asia and the Volga region (XVI century ikkinchi - XIX century). Tashkent.: Fan, 1965. P. 79.)
36. Михалева Г.А. Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург. Ташкент.: Фан, 1982. 66-бет. (Mikhaleva G.A. Trade and embassy relations of Russia with Central Asian khanates through Orenburg. Tashkent.: Fan, 1982. P. 66.)
37. Матвиевский П.Е. О роли Оренбурга в русско-индийской торговле в XVIII в. // История СССР. М., 1969. № 3. 109-бет. (Matviyevsky P.E. On the role of Orenburg in the Russian-Indian trade in the XVIII century. // History of the USSR. M., 1969. No. 3. P. 109.)

O'ZBEKISTON TASHQI SIYOSATIDAGI O'ZGARISHLAR: XALQARO TASHKILOTLAR ORQALI OBRO' VA HAMKORLIKNI MUSTAHKAMLASHDA FAOL ISHTIROK ETISH

СДВИГ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ УЗБЕКИСТАНА: АКТИВНОЕ УЧАСТИЕ В ПОСТРОЕНИИ РЕПУТАЦИИ И СОТРУДНИЧЕСТВА ЧЕРЕЗ МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ

SHIFT IN UZBEKISTAN'S FOREIGN POLICY: ACTIVE ENGAGEMENT IN REPUTATION AND COOPERATION BUILDING VIA INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Museyibzada Jovhar Shamsaddin og'lu¹

¹Museyibzada Jovhar Shamsaddin og'lu

– Farg'ona davlat universiteti Strategik rivojlanish va xalqaro reytinglar bilan ishlash bo'limi bosh mutaxassisi, Farg'ona Davlat Universiteti doktoranti.

Annotatsiya

Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligidagi O'zbekistonning tashqi siyosati innovatsion va liberal islohotlar bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada mamlakat ko'p vektorli diplomatik aloqalar orqali global miqyosdagi tarkiflari bilan "tashabbuskor" rolini qay tarzda o'z zimmasiga olayotganligi tahlil etilgan. O'zbekistonning xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini oshib borayotganligi mamlakat tashabbus bilan tashkil etilayotgan anjumanlarda xalqaro ahamiyatga molik rezolyutsiyalar qabul qilinayotganligi ta'kidlangan. O'zbekiston Afg'onistonda tinchlik o'rnatish jarayonida muhim rol o'ynab, global qurollarni tarqatmaslik va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashdagi faol ishtiroki bilan o'z tashqi siyosatining tinchlikparvarlik tamoyillariga sodiq qolayotganligi ko'rsatib berilgan. O'zbekiston xalqaro maydonda terrorizmga qarshi kurashish va global xavfsizlikni ta'minlashda bag'rikenglik, yoshlar imkoniyatlarini kengaytirish va ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash muhimligini ta'kidlayotganligi, Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi mintaqaviy hamkorlikka ustuvor ahamiyat qaratayotganligi va Orol dengizining qurishi kabi ekologik muammolarni hal qilishda ilg'or qadamlar qo'yayotganligi ochib berilgan. O'zbekiston turli xalqaro tashkilotlarga a'zoligi va ulardagi faol ishtiroki, sammitlarga mezbonlik qilishi bilan xalqaro siyosatning muhim subyekti sifatidagi o'z mavqei va nufuzini mustahkamlab borayotganligi asoslangan.

Аннотация

Внешняя политика Узбекистана при Президенте Шавката Мирзиёева характеризуется новаторскими и либеральными реформами. В этой статье описывается, как страна взяла на себя роль «инициатора», активно участвуя в инициативах глобального масштаба и многосторонней дипломатии. Узбекистан организовывал конференции и принимал международно-значимые резолюции, укрепляя свой международный имидж и демонстрируя свою добрую волю. Узбекистан активно выступает за мир, играя ключевую роль в мирном процессе в Афганистане и содействуя глобальным режимам нераспространения и региональной безопасности. На международной арене нация подчеркивает важность терпимости, расширения прав и возможностей молодежи и социальной поддержки в борьбе с терроризмом и обеспечении глобальной безопасности. Узбекистан также уделяет приоритетное внимание региональному сотрудничеству между государствами Центральной Азии и предпринимает новаторские действия для решения экологических проблем, таких как высыхание Аральского моря. Благодаря своему членству и активному участию в различных международных организациях, проведению саммитов Узбекистан укрепляет свои позиции и имидж важного субъекта международной политики.

Abstract

The foreign policy of Uzbekistan under President Shavkat Mirziyoyev has been characterized by innovative and liberal reforms. This article describes how country has taken on the role of an "initiative-taker," actively engaging in global-scale initiatives and multilateral diplomacy. Uzbekistan has organized conferences and adopted internationally-relevant resolutions, enhancing its international image and showcasing its goodwill. Uzbekistan actively advocates for peace, playing a linchpin role in the peace process in Afghanistan and promoting global non-proliferation regimes and regional security. In the international arena, the nation emphasizes the importance of tolerance, youth empowerment, and social support in combating terrorism and promoting global security. Uzbekistan also prioritizes regional cooperation among Central Asian states and takes pioneering actions to address environmental challenges, such as the Aral Sea desiccation. With its membership and active participation in various international organizations, and hosting of summits, Uzbekistan strengthens its position and image as an important subject of international politics.

Kalit so'zlar: Tashqi siyosat, ko'p tomonlama diplomatiya, konferensiya diplomatiyasi, hamkorlik, xalqaro tashkilotlar, xalqaro munosabatlar, mintaqalararo muloqot.

Ключевые слова: Внешняя политика, многосторонняя дипломатия, конференционная дипломатия, сотрудничество, международные организации, международные отношения, межрегиональный диалог.

Key words: Foreign policy, multilateral diplomacy, conference diplomacy, cooperation, international organizations, international relations, inter-regional dialogue.

INTRODUCTION

International organizations are crucial actors in handling significant international political events, such as mediation, conflict resolution, peacekeeping, and the implementation of sanctions. Stronger organizations tend to emerge from agreements between states that are usually referred to as inter-governmental organizations. These organizations are involved in addressing various global issues and governing various areas, ranging from global healthcare policies to worldwide monetary policies. The objective of Uzbekistan's engagement with international organizations, such as the United Nations (UN) and Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), is to utilize their capacity and influence to aid Uzbekistan in its progress towards becoming a potent member of the global community. The President of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, in his book titled "New Uzbekistan Strategy", asserts that developing deeper relations and building resilient partnerships with international organizations carry great importance in the foreign policy of Uzbekistan.

A new foreign policy was formulated in a decree "On Uzbekistan's Development Strategy" signed by the president Shavkat Mirziyoyev. It specified five priority areas essential for the development of Uzbekistan. Among those five priority areas, it is pertinent to emphasize the economic development and liberalization, and implementation of a balanced, constructive foreign policy. To achieve these goals, the strategy urges to take action in expanding international cooperation, develop road transport infrastructure, introduce information and communication technologies, and improve the legal framework for foreign policy. The strategy aims to strengthen Uzbekistan's position as a full subject of international relations. Uzbekistan's foreign policy pursues the goal of resolving acute issues such as water usage, disputes over border delimitation, border crossing, transportation communication and environmental degradation by testing and investing in international organizations.

Moreover, the development strategy plan for 2022-2026 outlines several goals related to various areas of foreign policy. For instance, the seventy-third goal is about promoting the rich scientific heritage of Uzbekistan through international cooperation, conferences and forums organized by Scientific and Cultural Organization (UNESCO) and others. The eighty-second goal targets to counter extremism and terrorism by improving international legal frameworks, exchanging information and experience with foreign states and international organizations, and participating in joint efforts to implement the UN Global Anti-Terrorism Strategy. The ninety-third goal aims at strengthening the role of Uzbekistan as an equal subject in international relations by holding ongoing dialogues and promoting Uzbekistan's position and initiatives on global issues. All these goals indicate Uzbekistan's constructive stance towards liberal institutionalism. Uzbekistan cooperates with dozens of organizations to promote the Foreign Policy Agenda of the country.

This research paper investigates the following research question: "How does Uzbekistan promote its foreign policy with the help of international organizations?". In order to answer the research question and further review what has already been written on the topic, the author consulted the legal documents concerning the norms and principles of the foreign policy of the Republic of Uzbekistan, other official state documents, speech and interviews of the officials and experts, and articles written on the topic. After careful analysis, author observed recent trend in Uzbekistan's foreign policy that is characterized by the effort to build and lead cooperation, and thereby enhance the country's reputation internationally. International organizations are certainly indispensable and prove necessary in fulfilling the country's aspiration to emerge as important player of international relations.

To prove the core argument of the research paper, this article will illustrate initiatives announced by Uzbekistan from the rostrum of international organizations in the field of strengthening international and regional security and peace; ecological restoration; promoting sustainable development; building stronger foundations in society such as imbuing tolerance and spirituality; consolidating technical and advisory assistance; and investing in tourism, transportation and logistics. It is not a coincidence that Uzbekistan takes initiatives multilaterally, believing in the

TARIX

utility of international organizations as effective actors which can aid cooperation-oriented policies of Uzbekistan.

USE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS TO PROMOTE UZBEKISTAN'S FOREIGN POLICY AGENDA

By acknowledging invaluable role of the international organizations, Uzbekistan actively engages in cooperation with them. Uzbekistan makes effective use of those organizations as a **platform** to voice concerns and perspectives of Uzbek people as well as a **reference point** to address issues within standardized and legitimate legal frameworks. For example, over the past six years, Uzbekistan has been actively engaging the UN in various international and regional initiatives and has gained unique experience in collaborating with the global community. By utilizing the UN as an international political platform, the country has been able to work towards resolving global and regional issues as a significant player in the international community.

There have been 25 UN entities (i.e. programs, funds and agencies) working together with the Government of Uzbekistan since 1991, which fully align their action with the Sustainable Development Goals of the United Nations. While some of these entities operate office in the country, such as the United Nations Development Program (UNDP), the Children's Fund (UNICEF), The United Nations Educational, UNESCO, World Health Organization (WHO), the Population Fund (UNFPA), others continue their operations from headquarters or regional offices abroad, such as Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), International Labor Organization (ILO), United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), UN Environment Programme (UNEP) and United Nations Human Rights Council.

Uzbekistan has a productive collaboration with the UN and its specialized agencies in different domains, including combating modern security threats and challenges, reconstruction of Afghanistan, the non-proliferation of weapons of mass destruction, seeking permanent solutions to environmental issues, particularly offsetting the negative consequences of the Aral Sea catastrophe, achieving socio-economic development, and promoting human rights. This illustrates that the utility of international organizations for Uzbekistan is their suitability to be used as a **catalyzer of change** both in local, regional and global levels. Speaking at the international conference held in November 2017 in Samarkand, on the initiative of the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev and UN, the president pointed out that "the United Nations should play an important role in solving the problem of regional security..." and for this reason assured that "Uzbekistan will continue close partnership with the UN structures."

In recent years, Uzbekistan spearheaded the adoption of several resolutions and documents at the UN General Assembly, namely "Strengthening regional and international cooperation to ensure peace, stability and sustainable development in Central Asia"; "Enlightenment and religious tolerance"; "Sustainable tourism and sustainable development in Central Asia"; "Declaration of the Aral Sea region as a zone of environmental innovations and technologies"; "Samarkand Action Plan for the Development of Human Rights Education". This manifests that Uzbekistan's proposals and initiatives have received broad international support and recognition.

Uzbekistan and the UN prioritize regional security, peace, and stability. In this direction, the Tashkent Declaration and the resolution about strengthening regional cooperation to ensure peace in Central Asia, both signed in 2018, are evidential. These documents enhance mutual cooperation to particularly address security issues (i.e. situation in Afghanistan), besides developing common grounds on use of water, transportation etc. Moreover, during the 51st meeting of the 73rd session of the UN General Assembly, in the leadership of Uzbekistan, a resolution titled "Enlightenment and Religious Tolerance" was unanimously adopted, which emphasizes support for all kinds of initiatives that aim to foster harmony in intercultural and interreligious relations – the best prevention strategy to fight religious extremism and radicalism in the name of peace and stability – and combat discrimination based on religion and beliefs. The resolution also acknowledges the essential role of UNESCO in ensuring peace and tolerance.

UNESCO is especially functional in realizing the foreign policy goals. Uzbekistan is proud and aware of rich cultural and spiritual heritage of the country. In this respect, Uzbekistan engages UNESCO to highlight the importance of the cultural treasures of the region, and emphasize the role

and contribution of Uzbekistan in shaping global values and fostering mutual understanding among nations. Thus, engagement takes shape in the form of organizing international forums such as the “Central Asia at the Crossroads of World Civilizations”, held in Khiva in 2021. Similarly, the International Institute for Central Asian Studies, established in Samarkand in 1995 as part of “UNESCO Silk Road Programme” initiative, focuses on bringing scientific and cultural problems of Central Asia to a wider audience’s attention, as well as improving cooperation among scientists to study cultural heritage, environment, archeology, and history of the region.

Uzbekistan collaborates with the UN on environmental issues and alleviating ramifications of it as well, specifically focusing on protecting and rehabilitating the ecology, and improving the socio-economic indicators complicated as a result of environmental degradation. Shavkat Mirziyoyev has brought to attention the urgent issue of the Aral Sea tragedy and appealed to the world community to take action in order to minimize the negative impact on the livelihoods of people in Central Asia and conserve the natural and biological balance in the region. On the initiative of Uzbekistan, in 2018, the UN led a program to establish the “United Nations Multi-Partner Human Security Trust Fund for the Aral Sea Region” which is planned to serve as a platform where international community combine its efforts to assist and increase resilience of the population living in the area affected by the consequences of drying up of the Aral Sea basin. This indicates that Uzbekistan and the UN align their actions and share common goals to address the issue.

Furthermore, Uzbekistan hosted an international forum, called “Central Asia at the crossroads of world civilizations” in 2021; organized Samarkand web forum titled “Youth 2020: global solidarity, sustainable development and human rights” in 2020; the president Shavkat Mirziyoyev proposed to adopt an International Code of Voluntary Commitments of States during pandemics and establish a permanent UN commission on Afghanistan that “would address the concerns of long-suffering Afghan people”; in cooperation with Uzbekistan, the UN World Tourism Organization (UNWTO) has established a regional center in Samarkand to promote tourism on the Great Silk Road; to eradicate forced and child labor Uzbekistan has involved ILO in the country; Uzbekistan also masterminded the idea of creating the nuclear-weapon-free-zone at the international conference in Tashkent in 1997, which turned into a regional treaty in 2006. These examples demonstrate that Uzbekistan has effectively deployed resources of the UN agencies, used those agencies as a means (i.e. platform to voice concerns and suggestions) and as legitimate authority (i.e. enacting legally binding norms through agencies) to achieve progress in domestic, regional and global questions.

TAKING UP THE CHALLENGE OF CREATING INTER-REGIONAL PARTNERSHIPS

Uzbekistan acknowledges the reality that Central Asia is located in a relatively disadvantageous geography away from sea ports and international transport hubs. This in turn creates difficulties for integration of the region into the world economy. On the other hand, neglected nature of the region has caused many challenges for the regional countries ranging from transportation to security issues that definitely have global consequences, such as activities of non-state violent actors and trafficking of illegal goods. These issues pose threat to the region and their control requires full integration to and support of the world community. Therefore, Uzbekistan pays special attention to build strong diplomatic and economic ties with outer regions and sub-regions via partnerships and investments. Uzbekistan takes up the challenge of creating inter-regional connectedness.

When asked about “specific tasks that are necessary to take action on to ensure a worthy future”, the president Shavkat Mirziyoyev answered that “it is necessary to more effectively use the transit and logistics potential of the region and ensure the rapid development of transport infrastructure” and commended the Turkmenabat-Farab bridge that is seen as an important section of the Uzbekistan-Turkmenistan-Iran-Oman transport and transit route. Particularly, CIS countries are indispensable in bridging Uzbekistan with other regions of the world, while allowing a free space for Uzbekistan to maneuver thanks to previously inter-connected nature of the socio-economic relations between post-Soviet countries. Uzbekistan views the CIS as a crucial element of interstate cooperation. For instance, the CIS reserves the potential to develop common approaches to solve issues, such as threat to security, through high-level political dialogues.

TARIX

One of the milestones in the inter-regional partnership is the “Central Asia - South Asia” format. On the initiative of the head of Uzbekistan, the international conference titled “Central and South Asia: Regional Connectivity. Challenges and Opportunities” was held in the city of Tashkent, in 2021, with delegations from 44 countries and 30 international organizations. It aims to strengthen regional interdependence; and expand cooperation between regions in various fields, including transport-logistics, energy, trade, production, investment and more. The format was born out of necessity and is based on the premises that “there are no effective cross-border roads, trade-economic relations are not well developed, and the potential of cultural-humanitarian relations is not fully utilized [...]” partially due to instability in Afghanistan, where Uzbekistan is interested in sustainable peace and stability. Uzbekistan proved effective in using the language of conference diplomacy by raising pressing issues at the inter-regional level. The conference once more provided insight into the nature, new priority directions and strategies of Uzbekistan's foreign policy.

DISCUSSION AND CONCLUSION: BUILDING THE IMAGE OF NEW UZBEKISTAN

Presidency of Shavkat Mirziyoyev inspired new trends and trajectories in foreign policy of Uzbekistan. Implementation of innovative and liberal reforms in the country, and the concept of third renaissance opened up the country and shaped its foreign policy accordingly. Ministry of Foreign Affairs has been tasked with taking global-scale initiatives on various areas to promote regional and international policy-making, which accentuates “**initiative-taker**” character of the state. Multilateral diplomacy has become a key determinant in Uzbek foreign policy. As mentioned above, the country's leadership initiated several conferences and the adoption of many internationally-relevant documents (i.e. resolutions) that simultaneously serve the purpose of building the international image and demonstrating the goodwill of Uzbekistan.

Uzbekistan adheres to a policy of neutrality and refrains from aligning with military-political blocs. The country prohibits the deployment of foreign military bases and facilities on its territory and similarly refuses participating in military conflicts abroad. In other words, Uzbekistan engraves in its military and foreign policy doctrine that the country shall maintain a peaceful line of coexistence and development, avoid military alliances and conflicts, and restrict foreign military presence on its land. In the same vein, the peaceful resolution and prevention of conflicts, and achieving new levels of cooperation and dialogue between nations are among the aspirations of the foreign policy. For instance, Uzbekistan initiated the Tashkent High-level International Conference on the topic of “Peace Process, Security Cooperation and Regional Partnership” which put the peace process in Afghanistan at the core. The conference showed that Uzbekistan intends to play a **linchpin** role in contributing to the international efforts regarding the settlement of instability in Afghanistan.

Uzbekistan has taken considerable initiatives in **peace advocacy** with a unique formula for stable peace in regional and global levels. As a well-known fact, Uzbekistan played a crucial role in promoting global non-proliferation regime and regional security by proposing the creation of a nuclear-weapon-free zone in Central Asia (CAWFZ), which was consolidated as a treaty in September 2006. On the other hand, the fight against international terrorism, extremism and illegal trafficking is essential part of image creation. Uzbekistan supports the UN Security Council's Counter-Terrorism Committee, which was created partly due to Uzbekistan's attempt to create the International Center for Combating Terrorism (proposed at the OSCE Istanbul Summit in 1999), in 2001. The president Shavkat Mirziyoyev further suggests establishing a regional council of experts under the United Nations Counter-Terrorism Office to improve rehabilitation and reintegration process for repatriated citizens from conflict zones and combat terrorist propaganda in Central Asia.

Uzbekistan contributes with an interesting insight that peace is only durable with the **inculcation of tolerance** in youth. Uzbekistan believes that the use of force alone to combat terrorism is insufficient, and that multilateral cooperation in the field of social support for young people is crucial. To this end, in 72nd session of the General Assembly, Shavkat Mirziyoyev proposed the development of a UN International Convention on the Rights of Youth that will guide the formation and implementation of youth policy, taking into account the globalization and the rapid development of information technologies. Moreover, Uzbekistan also led the adoption of a

resolution of the General Assembly called "Enlightenment and Religious Tolerance" in 2018, which aims at eliminating illiteracy and ignorance, and promoting religious tolerance and mutual respect to strengthen global security and peace. This is regarded as a great achievement of Uzbekistan's foreign policy and manifestation of diplomatic dexterity in international affairs.

Uzbekistan considers cooperation among Central Asian states as a main driver of positive change in the region. To attain high-levels of cooperation, the president of Uzbekistan suggested holding consultative meetings in the format of "Central Asian Heads of State Consultation Council". The format allows regional countries to effectively use the platform for jointly addressing the current problems based on the principle of common responsibility. In recent times, four such advisory meetings have been held in the cities of Astana, Tashkent, Avaza and Cholpon-Ata. Within the framework, the participating countries discussed regional cooperation in addressing environmental challenges, joint water use, providing practical assistance to the Afghan people and more. The format was positively received by international community, noting that it has initiated a new era of regional cooperation, whereas Uzbekistan proved its **pivotal role** in setting up a platform for future collaboration. Therefore, as discussed under the heading of "Taking up the challenge of creating inter-regional partnerships" of this research paper, Uzbekistan emerges as a **key to inter-regional dialogue**.

When it comes to the Aral Sea desiccation and desertification in general, Uzbekistan constructs an image of **decision-maker with environment/ecology in mind**. Uzbekistan actively confronts the consequences of the Aral Sea disaster by implementing practical measures to prevent further damage. As it has been already mentioned, the country contributed to the establishment of the UN Multi-Partner Human Security Trust Fund for the Aral Sea Region. Since the environmental situation in the region is still critical, and protecting the population and promoting sustainable development are crucial, the President of Uzbekistan declared the Aral Sea region as a zone of environmental innovations and technologies through a special resolution at the 75th session of the UN General Assembly.

Finally, Uzbekistan has become member of new organizations (i.e. Organization of Turkic States in 2019) and headed several others in recent years, aside from hosting summits and conferences of these organizations. For example, in October 2019, delegates to the UN General Assembly elected Uzbekistan as a member of the UN Human Rights Council for the period of 2021-2023 for the first time since the independence of the republic. The Human Rights Council is responsible for monitoring the human rights situation around the world and making recommendations to heads of state. In 2022, Uzbekistan has taken on the chairmanship of three prominent international organizations, namely the Shanghai Cooperation Organization, the Organization of Turkic States, and the Economic Cooperation Organization. The planning of summits in Uzbekistan with the participation of leaders from member states of these organizations signifies a new chapter in Uzbekistan's foreign policy and multilateral diplomacy. In all these, the leadership of Uzbekistan is using the opportunity to further the image of the country as an important actor of international politics.

BIBLIOGRAPHY

1. uzbekistan-geneva.ch. "Foreign Policy of the Republic of Uzbekistan." Accessed April 13, 2023. <http://uzbekistan-geneva.ch/cooperation-with-international-organisations-93.html>.
2. GOV.UZ. "Ўзбекистан – ООН: сотрудничество во имя мира и прогресса." October 21, 2016. <https://gov.uz/ru/news/view/7701>.
3. GOV.UZ. "Foreign Policy of the Republic of Uzbekistan." Accessed April 13, 2023. https://www.gov.uz/en/pages/international_relations.
4. mfa.uz. "O'zbekiston Respublikasining Mustaqil davlatlar hamdo'stligidagi ishtiroki," Accessed March 30, 2023. <https://gov.uz/ru/news/view/7701https://mfa.uz/uz/pages/uzbekistan-i-mejdunarodniye-organizatsi>.
5. mfa.uz. "Ўзбекистан и международные организации," Accessed March 25, 2023. <https://mfa.uz/ru/pages/uzbekistan-i-mejdunarodniye-organizatsi>.
6. president.uz. "Speech by President Shavkat Mirziyoyev at the 75th Session of the United Nations General Assembly," September 23, 2020. <https://president.uz/en/lists/view/3851>.
7. president.uz. "To the Participants of the High-Level International Conference on «The Regional Cooperation among the Central Asian States on the Joint Plan of Action for the Implementation of the United Nations Global Counter-Terrorism Strategy», March 3, 2022. <https://president.uz/en/lists/view/5023>.

TARIX

8. "Uzbekistan's Development Strategy for 2017-2021 Has Been Adopted Following Public Consultation," February 8, 2017. <http://tashkenttimes.uz/national/541-uzbekistan-s-development-strategy-for-2017-2021-has-been-adopted-following-discussion>.
9. Абдумўминов, Ойбек. "Ўзбекистон ва БМТ: тарихий сессия ҳамда тарихий нутқ." yuz.uz, September 24, 2020. <https://yuz.uz/news/ozbekiston-va-bmttarixiy-sessiya-hamda-tarixiy-nutq>
10. Болтаев, Мансуржон. "Марказий ва Жанубий Осиё ўртасидаги минтақавий боғлиқликни таъминлаш йўлида." xs.uz, July 17, 2021. <https://xs.uz/uzkr/post/markazij-va-zhanubij-osiyo-ortasidagi-mintaqavij-bogliqlikni-taminlash-jolida>.
11. president.uz. "Заявление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на брифинге по итогам Консультативной встречи глав государств Центральной Азии," November 29, 2019. <https://president.uz/ru/lists/view/3111>.
12. Жўраев, Сайфиддин. "МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ТИЗИМЛИ МУАММОЛАР ЕЧИМИНИНГ ЯНГИ ТРЕНДЛАРИ." Oriental Journal of History, Politics and Law 2, no. 2 (2022): 340–52.
13. president.uz. "Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев выступил на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН," September 20, 2017. <https://president.uz/ru/lists/view/1063>.
14. Рахимов, Мухаммадсодиқ. "БМТнинг "Маърифат ва диний бағрикенглик" резолюциясининг моҳияти ва аҳамияти." isrs.uz, December 11, 2021. <http://isrs.uz/uz/smti-ekspertlari-sharhlari/bmtning-marifat-va-dinij-bagrikenglik-rezoluciasining-moiati-va-aamiati>
15. Саидолимов, С. И. "ЎЗБЕКИСТОН ТАШҚИ СИЁСАТИ: ТУБ МИЛЛИЙ МАНФААТЛАР АСОСИДА ҚУРИЛГАН ФАОЛ ВА ПРАГМАТИК ЙЎЛ." Oriental Journal of History, Politics and Law 2, no. 2 (2022): 321–30.
16. Саидов, Акмал. "Ўзбекистон и ООН: 30 лет сотрудничества во имя достоинства человека." xs.uz, March 2, 2022.
17. Собиров, Ж.А. "ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА МИНТАҚАВИЙ ТАШКИЛОТЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ." Uzbekistan-China: development of cultural, historical, scientific and economic relations, no. 1 (2021): 707-12.
18. Ҳакимов, Фаррух. "Халқаро ва минтақавий ташкилотлар доирасида Ўзбекистоннинг кўп томонлама дипломатияси." September 2, 2022. <https://strategy.uz/index.php?news=1597>
19. Шарапова, Севара Шамсиддиновна. "Основные проблемы становления и развития внешней политики Республики Узбекистан." 1997. <https://cheloveknauka.com/osnovnye-problemy-stanovleniya-i-razvitiya-vneshney-politiki-respubliki-uzbekistan>.

TURKISTON ASSRDA SOLIQQA TORTISH MASALALARI

ВОПРОСЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В ТУРКЕСТАНСКОЙ АССР

ISSUES OF TAXATION IN THE TURKESTAN ASSR

Umirzakova Malohat Roxatalievna¹¹Umirzakova Malohat Roxatalievna

– Namangan davlat universiteti doktoranti.

Annotatsiya

Mazkur maqolada Turkistonda sovet hokimiyati tomonidan dastlabki yillarda olib borilgan soliq siyosati, Samarqand, O'sh, Kazalinsk, Chernyaev uездlarida og'ir iqtisodiy ahvol va qishloq xo'jaligining izdan chiqish, soliqlarning undirilishi haqida ma'lumotlar keltiriladi. O'lka aholisining soliq to'lash qobiliyatlarining pasayishi, narxlarning keskin oshishi va ocharchilikning yuzaga kelish sabablari tahlil qilinadi. Turkistonda soliq idoralari faoliyatining noqonuniy olib borilganligi va soliqqa tortish masalalari arxiv manbalariga asoslangan holda yoritilgan.

Аннотация

В данной статье рассматривается налоговая политика, проводимая советскими властями в первые годы в Туркестане. Анализируются тяжёлые хозяйственные положения в Самаркандском, Ошском, Черняевском, Казалинском уездах, в горных местностях. Анализируются причины снижения способности населения платить налоги, резкого роста цен на рынках, возникновение и причины голода в Ошском и других уездах, положение скотоводческого населения в горных местностях. Приведены информации основанные архивными источниками об общественном состоянии Туркестана, освещаются вопросы налогообложения, состояние в сельском хозяйстве.

Abstract

This article discusses the tax policy pursued by the Soviet authorities in the early years in Turkestan. The difficult economic situation is analyzed in Samarkand, Osh, Chernyaev, Kazalinsk districts, in mountainous areas. The reasons for the reduced ability of the population to pay taxes, the sharp rise in prices in the markets, the occurrence and causes of famine in Osh and other districts are analyzed. The position of the pastoral population in mountainous areas information based on archival sources on the social state of Turkestan is given, taxation issues, the state of agriculture are highlighted.

Kalit so'zlar: Turkiston, sovet hokimiyati, soliq siyosati, chayrik, uезд, soliq siyosati, zemstvo yig'imi.

Ключевые слова: Туркестан, Советская власть, налоговая политика, чайрик, уезды, налоговые органы, земственные сборы.

Key words: Turkestan, Soviet power, tax policy, districts, chayrik, tax policy, zemstvo dues and fees.

KIRISH

Har qanday ijtimoiy tuzum va har qanday davlatning taraqqiy topishi, rivojlanishini, iqtisodiyotning shakllanishi soliq va to'lovlarsiz, soliq siyosatisiz tasavvur etish qiyin. Mazkur maqolada Rossiya va Turkiston munosabatlari Markaz manfaatlariga yo'naltirilishi davomida aholining soliq to'lash qobiliyatlarining pasayishi, qishloq xo'jaligining achinarli holatga kelib qolishi va izdan chiqishi bayon etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Turkistondagi iqtisodiy holat va soliqqa tortish masalalariga doir tarixiy adabiyotlarni ikki davr: sovet davri va mustaqillik yillarida yaratilgan tadqiqotlarga ajratib o'rganish mumkin.

Sovet davri (1917-1924-yillar) da yaratilgan tarixiy adabiyotlar orasida XX asr 20-30-yillarida davlat va partiya arboblari T.Risqulov, I.Xidiraliyev, N.Turaqulov, G.Safarov asarlari muhim ahamiyatga ega[1:1].

Mustaqillik yillarida Q.Rajabovning nomzodlik, R.Abdullayev, D.Ziyoyeva, Q.Rajabov, A.Rasulov, Sh.Hayitov, U.Jumayev, M.Haydarov, M.Rahmatov, N.Rejabboyevlarning doktorlik dissertatsiyalarida Turkiston o'lkasidagi soliq siyosati tarixining ba'zi tomonlari yoritilgan[2:2].

Turkistondagi soliq siyosati va uning oqibatlarini mavzusining ayrim jihatlariga Qirg'iziston, Tojikiston, Qozog'iston hamda Rossiya Federatsiyasi tarixiga oid e'lon qilingan ba'zi fundamental kitoblar va kollektiv monografiyalarda to'xtab o'tilgan. Xususan, MDH davlatlarida so'nggi yillarda chop etilgan A.A.Maslennikova, A.A.Kabanov, T.I.Kim, I.V.Sibotina, J.J.Kenjebaykizi, S.V.Korponenko, D.A.Mirpochoyev, A.S.Sokolovning monografiyalarida sovet rejimi va bolsheviklar

TARIX

tomonidan olib borilgan soliq siyosati va uning ayanchli oqibatlari manbalar asosida yoritilgan[3:3].Mavzuni ochib berishda tarix fanining xos metodlaridan qiyosiy-tahlil, manbalar tahlili, fanlararo metodlardan foydalanildi. Shu bilan birga tarixiylik, davriylik va xolislik tamoyili asosida mavzuni yoritib berishga harakat qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Rossiya imperiyasiga barham berilgandan so'ng (1917-yil-fevral) Turkiston xalqi Markaz manfaatlariga xizmat qilishda, xususan, paxta ekib Rossiya armiyasini kiyintirish, to'qimachilik sanoatini barqaror ishlashi yo'lida mehnat qilishda davom etdi. Iqtisodiy sohada to'la nazorat qilishga uringan va bu borada zo'ravonlikka tayangan bolsheviklar shundoq ham podsho Rossiya davrida shakllanib, murakkab ko'rinishga kelgan soliq tizimini vayron qildilar [4:157-b]. Xususan, yer masalasida 1917-yil oktyabrda Sovetlarning II Butunrossiya syezdida yer haqidagi dekretni amalga oshirish to'g'risidagi qaroriga muvofiq, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik bekor qilinib, yerlardan teng asosda foydalanish belgilandi[5:485,489-b]. Natijada shaxsiy manfaatdorlik hissi yo'qolib, mamlakat fuqarolarining soliq to'lash qobiliyatlari pasaydi. Boz ustiga, 1917-yilning bahori va yoz oylaridagi qurg'oqchilik tufayli qishloq xo'jaligi ham juda achinarli holatga keldi. Mazkur yilda, Turkistonda g'allaga bo'lgan talab 111 mln.pudni (bir pud- og'irlik o'lchovi bo'lib, u odatda 16,38 kilogrammga teng) [9:63-b] tashkil qilsa-da amalda 52 mln.pud g'alla yetishtirildi [8:70,74-b]. Aynan, 1917-fevral inqilobidan keyin Turkistonga g'alla keltirish amalda to'xtab qolgan, vaholanki, shu yilda o'lkaga 28 mln.pud g'alla yetishmas, bir pud g'alla 3,5 so'mdan 81 so'mga qadar oshib ketgan edi[6:16-b]. Xususan, 1917-yil O'sh, uyezdida uchun ham juda og'ir keldi. Yomg'irning bo'lmaganligi sababli lalmikor yerlardan biror pud ham g'alla hosili olinmadi[7:86-b]. Kuzgi bug'doy, paxta, guruch, jo'xori, beda kabi sug'oriladigan yerlardan olinadigan hosil ham qorning yog'maganligi, suvsizlik tufayli yaxshi bo'lmadi. 1917-yilning 6-aprelidagi bo'ron bo'lishi, to'rt kun davomida juda sovuq havoning turishi, kechasi -3C sovuq bo'lishi bog' va ekinzorlardan olinadigan barcha hosilni nobud qildi. Boz ustiga, non va boshqa non mahsulotlarining chegaralangan holda Kavkaz va Rossiyadan olib kelinishi narxlarining tez va haddan ziyod oshishiga olib keldi. Natijada O'sh uyezdida ham ocharchilik yuzaga kelib, ocharchilik rayoni deb belgilandi[7:86-b].

O'sh uyezdidan farq qilmagan holatda Kazalinsk uyezdining iqtisodiy holati ham ayanchli ahvolda bo'lib to'lovlariga mutlaqo qobiliyatsiz edi.Bu hududlar ham chorvador hudud hisoblanib, tabiiy iqlim sharoitlarining yaxshi emasligi dehqonchilikni rivojlanishiga yo'l bermadi. 1917-yilda Kazalinsk uyezdida 4.000 desyatina (bir desyatina-1,09 gektarga teng yuza, o'lchov birligi) [10:109-b] yerga bahorgi bug'doy ekilib, 10.000 ga yaqin pud hosil olindi, qolgan katta qismi qurg'oqchilik sababli nobud bo'ldi. 1918-yilning o'rtalariga kelib suv daryodan qochib, bug'doy ekilgan maydonlar sug'orilmay qoldi, hosildorlik esa o'rtachadan ham past bo'ldi. Huddi boshqa uyezdlar kabi bu yerda ham mahalliy aholi g'allaga muhtoj bo'lib, g'allani boshqa hududlardan olib kelishga ehtiyoj bor edi [7:99-b].Noqulay ob-havo, bahorgi qurg'oqchilik, o't-o'lan va somon zahirasining yo'qligi tufayli 1917-1918-yilning qishida 50 foiz chorvadagi hayvonlar yo'qotildi, ba'zi xo'jaliklar esa 75 foiz chorva hayvonlaridan ayrildilar [7:99-b]. 1917-yilning oxiriga kelib vabo, toshma (xolera, sipnoy tif) kabi kasalliklar keng tarqalib 600 tagacha o'lim holatlari ro'y berdi, 10.000 dan ortiq odam epidemik kasallikdan xastalandi, 1500 ga yaqin xo'jaliklar vayron bo'ldi. Kazalinsk uyezdida ahvol qanchalik og'ir bo'lmasin soliqlarni to'lashda imtiyozlar berilmadi. 1917-yilda soliq to'lovchilarning umumiy soni 33.660 nafardan 1918-yilda 32 060 nafarga tushib qoldi. Chorva egalari ham o'zlarida bor hayvonlaridan ayrilmaslik va turli xil soliqlarga tortilmaslik uchun Amudaryo bo'ylariga qochishga majbur bo'lishdi [7:100-b].

Samarqand uyezdida noqulay ob-havo hosil olishga ham, paxta yig'imiga ham salbiy ta'sir ko'rsatib, bir desyatindan 50 pudgacha, ya'ni o'rtadan past hosil olinib, iqtisodiy holat ancha og'ir bo'ldi. Xo'jalik mahsulotlari va nonga narxlar yuqori bo'ldi. 1918-yilda olingan hosil 1917-yilga nisbatan mahalliy ehtiyojlar uchun yetarli bo'lsada, boshqa hududlarda nonga bo'lgan ehtiyoj tufayli olib ketildi va oqibatda yana nonning narxi qimmatlashishiga olib keldi ("jadval") [7:50-b].

1917-yil va 1918-yilgi hosilning desyatina pud hisobida olinishi

No	Hosil	1917 yil desyatina hisobidan o'rtacha pud	1917 yil desyatina hisobidan o'rtacha pud
1	bug'doy	80 pud	100 pud
2	jo'kori	100 pud	160 pud
3	guruch	100 pud	140 pud

Chorvachilik 1917-yilga nisbatan 50 foiz qisqargan bo'lsada, 1918-yilning bahoridan holat yaxshilana boshladi, lekin chorvachilikdagi yo'qotishlar 1916-yildagi chorva miqdorini tiklash keyingi besh yillikda ham amri-mahol edi.

Qolaversa, Samarqand uyezdi Ashxobod fronti ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilib, ko'p miqdordagi hayvonlar va otlar zahirasi bilan ta'minlashi hisobiga juda ko'p otlar yo'qotildi [7:50-b]. O'lkadagi harbiy holat esa transportning izdan chiqishi va savdo faoliyatiga keskin ta'sir qildi. 1918-yilga kelib, Samarqandda tovarlarning tanqisligi kuchaydi, xususi savdo to'la qonli muzlatilib, yo'qqa chiqdi. Mahalliy aholining turmush tarzi 1917-yildagi hosilsizlik, narx-navoning keskin ko'tarilish tufayli yomonlashib, soliqlarni to'lashga chorasiz edilar. Boz ustiga, qishloqlarda mahalliy ma'murlarning egallab turgan lavozimlarini tez-tez almashtirilishi, tajribasizligi tufayli soliqlarni undirish keskin pasaydi. Masalan, 1918-yil 1-yanvar holatiga davlat yer solig'idan 431 532 so'm 85 tiyin, zemstvo yig'imlaridan (dexqonlar yeridan hosilning 2/3 qismi hisobidan mahalliy boshqaruv va armiyani ta'minlash hisobiga undirilgan-U.M.) 155 755 so'm 69 tiyin, oziq-ovqat jamg'armasidan-1281 so'm 62 tiyin, harbiy soliqlardan 108 271 so'm 79 tiyin, jami 696 881 so'm 95 tiyin qarzdorligi mavjud edi[10:435-b]. Xususi yer egalari davlat yer solig'idan-12.398 so'm 41 tiyin, harbiy soliqlardan-1215 so'm 27 tiyin, zemstvo yig'imlaridan-1971 so'm 57 tiyin, jami 15.585 so'm 25 tiyin qarzdor edilar[7:50,51-b].

Shunday og'ir sharoitda ham, mahalliy g'aznaga 1918-yil 1-avgust holatiga (1917-yil qarzdorligi hisobidan-U.M.) qishloq jamoalaridan davlat yer soliqlari-16 423 so'm 58 tiyin, yer yig'imlaridan-80 346 so'm 58 tiyin, harbiy soliqlardan-62210 so'm 01 tiyin, oziq-ovqat jamg'armasi uchun 846 so'm 02 tiyin jami 308116 so'm 19 tiyin kelib tushgan. Xususi yer yegalaridan davlat yer solig'i-10455 so'm 38 tiyin, yer yig'imlari-1703 so'm 42 tiyin, jami 12158 so'm 80 tiyin, 2 foiz zemstvo yig'imlaridan-3292 so'm 88 tiyin, jami 323.567 so'm 87 tiyin. soliqlar kelib tushgan [7:52-b]. Samarqandda vaziyat og'irligiga qaramay, mahalliy sovetlar tomonidan aholi 50 foiz miqdoridagi qo'shimcha soliqqa tortiladigan bo'ldi. Manbalarda mahalliy ma'muriyat bor kuchini qo'shimcha soliqlarni undirishga qaratganligi, 50 foizdan oshiqcha soliqlarni ham undirishga zo'r berib harakat qilganligi, lekin ularni undirishga oid ko'rsatmalar hech qanday qarorlarda bildirilmaganligi va undirilgan soliqlarning aniq miqdori haqida ma'lumotlar topilmaganligi to'g'risida manbalar uchraydi. Undiruv miqdori viloyat, uyezd, volost sovetlarining qarorlari bilan ijroiya va boshqa komitetlar tomonidan pul yoki mahsulot shaklida undirilgan. Bunday undiruvlar 300-400 ming so'm miqdorida volostlardan undirilgan bo'lib, 1918-yilda Samarqand uyezdi bo'yicha 6-8 million so'mni tashkil etgan [7:52-b]. Soliq to'lovchilarning sonini faqatgina ularga yaqin sonlar bilan solishtirish mumkin edi. Davlat yer solig'ini to'lovchilar 1917-yilda 50 047 nafarni tashkil qilgan bo'lsa 1918-yilda 5 foizga kamaygan, ya'ni 48545 nafarga yaqin tog' va tog' oldi hududlarida ochlik va kasalliklarga chalinganlar hisobiga o'rtacha 10 foiz ga qisqargan edi [7:53-b]. Chernyayev uyezd bo'yicha 1917-yilda 46 256 so'm 96 tiyin davlat daromad solig'ining kelib tushishi taxmin qilingan bo'lsa, amalda bu 15136 so'm 02 tiyinni tashkil etdi. 1918-yilning 1-yanvar holatiga 31151 so'm 954 tiyin, ko'chmas mulklardan undiriladigan soliqdan jami 2479 so'm 37 tiyin qarzdorlik aniqlangan [7:13,14-b].

XULOSA

Turkiston o'lkasining deyarli barcha hududlarida qurg'oqchilik, hosilning va chorvaning nobud bo'lishi, kasalliklarning avj olishi natijasida mahalliy aholi jabr ko'rdi. Savdo-sotiq izdan chiqib, narxlar keskin oshdi. Boz ustiga, sovet hukumatining o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy hayotida chuqur yo'qotishlarga sabab bo'lgan soliq siyosati faqat Markaz mafaatlari uchungina xizmat qilib, o'lkadagi iqtisodiy vaziyatning yanada keskinlashuviga olib keldi.

TARIX

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Сборник статей, докладов, речей и тезисов с предисловием автора. Часть I. 1917-1919 гг.-Ташкент: Узбекгосиздат, 1925.(Ryskulov T.Revolution and the indigenous population of Turkestan.1925y); Хидыралиев И.Басмачество и народное хозяйство Ферганы// Военная мысль и революция. 1923.-№4.-С.43-49.(Khidiraliyev I.Basmachism and the national economy of Fergana.1923y); Дервиш.[Туракулов Н.] Ферганская проблема// Военная мысль.Кн.ИИ.-Ташкент, 1921.-С.108-118.(Dervish.[Turakulov N.]Fergana problem. 1921); Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана).-Москва: Госиздат, 1921.(Safarov G.Colonial revolution.-Moscow,1921y).
2. Radjapov Q.K. Farg'ona vodiysidagi istiqloqlilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari (1918-1924-yillar), tarix fani nomz.diss.-Toshkent, 1995; (); Абдуллаев Р.Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 годы. Автореф. дис....канд.ист.наук.-Ташкент, 1998.(Abdullaev R. National political organizations of Turkestan in 1917-1918y. -Tashkent, 1998); Зияева Д.Х.Национально освободительное движение в Туркестане в историографии 20 века (проблемы изучения истории восстания 1916 года и движения «истиклолчилик» (1918-1924 гг.) -Ташкент, 1998.(Ziyaeva D.Kh. The national liberation movement in Turkestan in the historiography of the 20th century (problems of studying the history of the uprising of 1916 and the Istiklolchilik movement of 1918-1924y).-Tashkent,1999); Xaydarov M.Turkistonda sovet hokimiyatini mrkazlashtirish siyosati oqibatlari (1917-1924 yillar). Tarix fanlari nomz.diss. - Tashkent, 1998.(Khaidarov M. Consequences of the policy of centralization of Soviet power in Turkestan (1917-1924y). - Tashkent, 1998); Набиев Ф.Проблемы и противоречия социальной политики в Туркестане (1917-1924 гг). Дисс.докт.ист.наук.-Ташкент, 1995; Агзамходжаев С. Туркестон мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917-1918 гг.): Автореф. дис.докт. ист. наук.-Ташкент, 1996.(Nabiev F. Problemy and anti-social politics in Turkestan (1917-1924y). -Tashkent, 1995.(Agzamkhodjaev S. Turkestan autonomy: struggle for freedom and independence (1917-1918y) -Tashkent, 1996); Rasulov A. Turkiston va Volgabo'yi,Uraloldi xalqlari o'rtasidagi munosabatlar tarixi (1917-1924 y) tarix fan.dokt.diss.-Toshkent, 2005.(Rasulov A. Turkiston and Volgabo'yi, history of relations between Uraloldi peoples (1917-1924y)-Tashkent, 2005); Jumaev U.Rossiya imperiyasining Turkistondagi soliq siyosatining shakllanishi: asosiy bosqichlari va taraqqiyoti. Tarix fanlari nomz.diss. - Tashkent, 2012.(Jumaev U. The formation of the tax policy of the Russian empire in Turkestan: the main stages and development. -Tashkent, 2012); Raxmatov M. Turkistondagi ocharchilik va uning oqibatlati (1917-1924y). Tarix fanlari bo'yicha fal.dok (PhD)diss.-Toshkent, 2019.(Rahmatov M. Famine in Turkestan and its consequences (1917-1924y).-Tashkent,2019); Rejabboev N.Sovet hokimiyatining Turkistondagi oziq-ovqat siyosati va uning oqibatlati (1917-1924 y). Tarix fanlari bo'yicha fal.dok (PhD)diss.-Toshkent, 2019.
(Rejabboev N. The food policy of the Soviet government in Turkestan and its consequences (1917-1924y). - Tashkent, 2019.
- 3.Масленникова А.А. Налоговая политика советской России в 1917-1929 гг. (историка правовой анализ). Автореф.дисс. на соис.учен.степ.канд.юрид.наук.-Нижний новгород, 2004.-29с. (Maslennikova A.A. Tax policy of Soviet Russia in 1917-1929 (historian of legal analysis). -Nizhny Novgorod, 2004); Кабанов А.А.Налоговая политика и налоговая идеология в эволюции государственно-правовой системы России с 1917 по 1992 гг. Автореф.дисс. на соис.учен.степ.канд.юрид.наук.-Санкт-Петербург, 2008.-21с.(Kabanov A.A. Tax policy and tax ideology in the evolution of the state-legal system of Russia from 1917 to 1992. -Saint-Petersburg, 2008);
Ким Т.И. Советская государственная налоговая политика в период НЕПА 1921-1929 гг. Автореф.дисс. на соис.учен.степ.канд.юрид.наук.-Краснодар,2011. (Kim T.I. Soviet state tax policy during the NEPA period 1921-1929y. -Krasnodar, 2011); Сибботина И.В. Налоговое законодательство и налоговая политика в годы НЭПа (1921-1930 гг). Автореф.дисс. на соис.учен.степ.канд.юрид.наук.-Москва., 2008.-28с. (Sibbotina I.V. Tax legislation and tax policy in the years of the NEP (1921-1930).-Moscow, 2008.); Корпонец С.В. Податкова политика Ряданской влады в Украинскому селу у видбудовчий период 1921-1925 гг. Автореф.дисс. на соис.учен.степ.ист. наук.-Донецк, 2000.-20с.(Korponenko S.V. Podatkova policy of Ryadanskoe vlyadi in the Ukrainian village near Vidbudovchiiy period 1921-1925. -Donetsk, 2000); Мирпочоев Д.А. Налоговая политика Республики Таджикистан в условиях перехода к рыночной экономике. Автореф.дисс. на соис.учен.степ.канд.эконом. наук.-Краснодар, 2007.-24с. (Mirpochoev D.A. Tax policy of the Republic of Tajikistan in the transition to a market economy. -Krasnodar, 2007.); Соколов А.С. Финансовая политика советского государства в годы НЭПА 1921-1929 гг. Автореф.дисс. на соис.учен.степ.док.ист.наук.-Москва, 2006.-36с.(Sokolov A.S. The financial policy of the Soviet state in the years of the New Economic Policy of 1921-1929 y. -Moscow, 2006)
4. Rasulov A.N.Turkistondan panoh topganlar// "Bag'rikenglik –o'zaro ishonchni rivojlantirishning vositasi sifatida". Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. 2018.-b. 157.(Rasulov A.N. International scientific conference by "Tolerance-as tool for the development of measures of mutual trust" 2018 y)
- 5.Lenin V.I.O'rta Osiyo va Qozog'iston to'g'risida-Toshkent: O'zbekiston, 1984.-b.489-495.(Lenin V.I.About Central Asia and Kazakhstan.1984y)
6. Rejabboyev.N.A.Sovet xokimiyatining Turkistondadagi oziq-ovqat siyosati va uning oqibatlati.(1917-1924yy.) O'zbekiston tarixi ixtisosligi bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun diss.-Toshkent,2019.(Rejabboyev N.A.Soviet Government's Food Policy in Turkestan and it is consequences.1917-1924 y)
7. O'zMA, R-37-fond, 1-ro'yxat, 25559-ish, 50- varaq., 13,14- varaqlar., 50, 51-orqa varaqlar., 52-varaq orqasi., 53-varaq orqasi., 86-varaq va orqasi., 99-varaq orqasi., 100- varaq orqasi. (NA RUZ.R.37-f.)
- 8.O'zMA,R-25-fond, 1-ro'yxat, 6-ish, 70-74-orqa varaqlar. (NA RUZ.R.25-f.)
9. Raxmatov M. Turkistondagi ocharchilik va uning oqibatlati (1917-1924y). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya.-Toshkent, 2019.-b.17, 63.(Rahmatov M. Famine in Turkestan and its consequences (1917-1924y).-Tashkent, 2019);
- 10.Финансовый кредитный словарь.Москва.1984.-с.435.(Financial-credit dictionary.1984 y

FARG'ONA SHAHRINI RIVOJLANISH TARIXIDAN (XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARI)

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ГОРОДА ФЕРГАНЫ (КОНЕЦ 19 ВЕКА – НАЧАЛО 20 ВЕКА)

FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE CITY OF FERGANA (LATE 19TH CENTURY - EARLY 20TH CENTURY)

Abdugaffar Sharafiddinov¹¹Abdugaffar Sharafiddinov

– Farg'ona davlat universiteti, O'zbekiston tarixi kafedrası dotsenti, t.f.n.

Annatatsiya

Maqolada arxiv xujjatlari, statistik ma'lumotlar hamda o'rganilayotgan davr adabiyotlari asosida Farg'ona shahriga asos solingandan so'ng rivojlanishi, aholi sonining ortib borishi kabi masalalari taxlil qilib berilgan. Shuningdek, shaharda olib borilgan obodonlashtirish ishlari ham original materiallar asosida ko'rsatib berilgan.

Аннотация

В статье на основе архивных документов, статистических данных и литературы изучаемого периода анализируются такие вопросы, как развитие города Ферганы после его основания, рост населения. Также на основе оригинальных материалов показаны работы по благоустройству, проводимые в городе.

Abstract

The article analyzes issues such as the development of the city of Fergana after its foundation, population growth, based on archival documents, statistical data, and the literature of the studied period. Also, the improvement works carried out in the city are shown on the basis of original materials.

Kalit so'zlar: Harbiy gubernator, uyezd, politsiya boshlig'i, politsmeyst, savdogar, hunarmand, qochoqlar, harbiy asirlar, desyatina, sajen, verst, bulvar, prospekt, ixota zonasi, trotuar.

Ключевые слова: военный губернатор, уезд, исправник, исправник, купец, ремесленник, беглецы, военнопленные, десятина, сажень, верста, бульвар, проспект, анклав, тротуар.

Key words: military governor, district, police chief, police chief, merchant, craftsman, fugitives, prisoners of war, desyatina, sajen, verst, boulevard, avenue, enclave, sidewalk.

KIRISH

Podsho Rossiyasining Qo'qon xonligini xarbiy kuch, zo'ravonlik, bosqinchilik bilan bosib olishi va shu hududda uzoq yillar mobaynida mustamlakachilik tartiblarining o'rnatishi va bu siyosatni davom ettirish rejasi o'zining tayanch punktlaridan bo'lgan Farg'ona shahriga asos solinishiga olib keldi va bu maqsadni amalga oshirdi.

Farg'ona shahri 1877-yildan boshlab viloyat harbiy gubernatori nazorati ostida Marg'ilon uyezdi boshlig'i tomonidan boshqarila boshlandi.

Turkiston general-gubernatori Kaufmanning 1879-yil 2-apreldagi buyrug'iga binoan Farg'ona shahrini boshqarish maqsadida shahar xo'jaligi boshqarmasi tuzilgan va uning nizomi tasdiqlangan.[7.30]

Shahar xo'jaligi uyezd boshlig'i tomonidan shahar xonadonlari saylagan deputatlar ishtirokida boshqarib borilgan. Lekin asosan mulkdor kishilardan iborat bo'lgan deputatlarning roli hukumat amaldorlarining topshiriqlarini bajarishdan iborat bo'lgan xolos.

Shu tariqa Farg'ona shahri 35-yil davomida uyezd boshlig'i tomonidan idora qilinib kelindi. Ammo, XX asr boshlariga kelib shaharda sanoat korxonalari, savdo va madaniy tarmoqlar ancha kengayganligi, aholi ko'payib shahardagi xonadonlar soni 2005 taga yetganligi ayni paytda uyezd boshlig'i uchun shahar xo'jaligini boshqarish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirayotganligi sabab qilib ko'rsatilib, 1913-yil 21-martda Skobelev uyezdining boshlig'i viloyat xarbiy gubernatoriga yozgan raportida shahar jamoatchiligi shaharni o'z-o'zini boshqarishga o'tkazishni va shahar xo'jaligini boshqarish uchun alohida boshliq tayin etishni talab qilayotganligi ko'rsatilgan. [9.11.74]

Ta'kidlash lozimki, shahar aholisi soni sekinlik bilan bo'lsa-da, o'sib borgan. Masalan, shahar aholisi 1888-yilda 3149 kishini, 1900-yilda 6518 kishini, 1910-yilda 11354 kishini tashkil

TARIX

etgan bo'lsa, 1913-yilda 13218 kishini [7.16], 1916-yilda esa aholining soni 16023 nafarni tashkil etgan. [12.17]

Shahar aholisi turli sinf va toifalardan iborat edi. Masalan, 1900-yilda Farg'onda yashovchi 6518 kishidan 1095 kishi dvoryan va faxriy grajdanelardan, 45 kishi savdogarlardan 802 kishi meshchanlardan 4486 kishi esa oddiy fuqarolardan iborat bo'lgan. [7.16]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Shahar aholisi mahalliy aholi bilan birga Rossiyaning ichki rayonlaridan ko'chirilgan va birinchi jahon urushi yillarida ko'chib kelgan kishilar hisobiga ham ko'payib borgan. Masalan, Penza gubernasidan ko'chirilgan rus dehqonlarining dastlabki gruppalari Farg'onaga 1891-yil 20-avgustda kelgan. Shu yil dekabr oyida ularning soni 72 kishiga (20 xo'jalik) yetgan. [2.12]

Shahar politsiya boshlig'ining 1891-yil 8-dekabrda harbiy gubernatorga yuborgan ma'lumotida ko'rsatilishicha shahar aholisining soni ko'chib keluvchilar hisobiga ko'payib borayotganligi sababli, ularni joylashtirishda, ish bilan ta'minlashda katta qiyinchiliklar yuz bergan, bozorlarda narx-navo oshgan, ko'chalarda ishsizlar soni ko'paygan. [41.1898-57] Shu munosabat bilan shahar ma'murlari Farg'ona viloyatiga ko'chirma qilinganlarni shaharga kelishini vaqtincha to'xtatib turishni so'ragan. [10.1]

Shaharda yashovchi mahalliy mehnatkashlarning ko'pchiligi yerdan ajralgan dehqonlardan iborat bo'lib, ular orasida o'lkani boshqa joylaridan, jumladan Buxorodan ko'chib kelgan xo'jaliklar va yakka shaxslar ham bor edi. Chunonchi, 1899-yilda Farg'ona politsmeystri baxorolik 320 ta oila va 500 ga yaqin yakka shaxslar shaharda uy qurishga ruxsat so'rab ariza berilgan. Ularning ko'pchiligi savdogar va hunarmand kosiblardan iborat bo'lgan. [10.2]

Uzoq yillar davomida Turkiston o'lkasidagi iqtisodiy taraqqiyot masalalari bilan shug'ullangan V.V.Zaorskaya va K.A.Aleksanerlar Farg'ona viloyat aholisini soni 1914-yil 1-yanvarga kelib 2 182 374 kishini, jumladan shahar aholisining soni 420182 kishini yoki viloyat bo'yicha jami aholi soniga nisbatan 19,3 foizni tashkil etganligini ko'rsatib, ayni paytda Marg'ilon uyezdidagi shahar aholisining salmog'i eng oz ekanligiga ham e'tiborni jalb qilganlar. Uyezddagi ikki shahar (Marg'ilon va Farg'ona)da jami uyezddagi aholining faqat 12,4 foizi yashagan. [3.76]

1915-yildan boshlab Turkiston o'lkasiga, jumladan Farg'ona viloyatiga urush bo'layotgan rayonlardan qochoqlar ko'chib kela boshlagan. Shu yili 21-oktabrga kelib bunday kishilarning soni Farg'onada 8918 kishini tashkil etgan. [11.62]. Shaharda qochoqlar ishi bilan shug'ullanuvchi maxsus komitet tuzilgan. Ularning ko'pchiligi harbiy kazarmalarga va 68 shaxsiy xo'jaliklarga qarashli uylarga joylashtirilgan. Qochoqlarning ko'plab kelishi shaharda katta qiyinchiliklarni vujudga keltirgan. Uy-joy, ish bilan ta'minlash qiyin bo'lgan. Meditsina xizmati yaxshi ko'rsatilmaganligi natijasida qochoqlar o'rtasida tif, bezgak va boshqa yuqumli kasalliklar ko'p tarqalgandi. [11.107]

Shuningdek, Farg'onaga 14 ming harbiy asir ham joylashtirilgan. Harbiy asirlarning kelishi shahardagi vaziyatni yanada jiddiylashtirdi. Farg'ona viloyati gubernatori "Kutilmaganda shahar grajdan aholisidan 2,5 barobar ko'p harbiy asirlarning kelishi, shaharni juda og'ir ahvolga solib qo'ydi"-deb yozgan edi. [1.542].

Farg'ona shahri bo'yicha tuzilgan ma'lumotlarga ko'ra 1916-yil 15-dekabrda shahar xududi 850 desyatina bo'lib, bundan 232 desyatinasini xususiy uylar, 184,5 desyatinasini ko'cha va maydonlar, 74 desyatinasini davlat va jamoat binolari, 239 desyatinasini harbiy qismlar band qilgan. Foydalanish uchun ajratilgan yer 56 desyatini, poda boqish uchun ajratilgan o'tloq 35 desyatini tashkil etgan. [12.17]

1916-yil 1-yanvargacha bo'lgan ma'lumotga ko'ra, shaharda 16023 kishi yashagan. Ulardan 9500 kishi ruslar, 5850 kishi o'zbeklar va boshqa mahalliy aholi, 10 kishi hindlar, 110 kishi yahudiylar, 538 kishi esa kavkazliklar bo'lgan. [12.107]

Shahardagi xususiy sanoat, savdo-hunarmandchilik korxonalari, do'konlarning jami miqdori 1051 tani tashkil etgan. [12.78].

Ta'kidlash lozimki, yangi qurilgan viloyat markazining obodonchilik ishlariga ham katta e'tibor qaratilgan. Chunonchi viloyat boshqarmasining 1877-yil 22-yanvardagi 285-yozishmasiga ko'ra Marg'ilon uyezdi boshlig'i zimmasiga yangi quriladigan shahar o'rnidagi bog' va daraxtlarni saqlab qolish choralarini ko'rish, xususiy uylar qurish uchun shahar atrofidagi daraxtlarni sotib olish va kesishni qat'iy qat'iy taqiqlash yuklangan. [13.1]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Shaharni ko'kalamzorlashtirish maqsadida 1877-yilda shahar territoriyasida tashkil etilgan ko'chatzorlar muhim rol o'ynagan. Bu maqsad uchun 16 desyatınadan ko'proq yer ajratilgan. [14.1]. Bu yerda ishlash uchun maxsus ma'lumotli mutaxassislar yetishmagan. Chunki Podsho hukumati mahalliy aholidan mutaxassis kadrlar tayyorlash ishiga umuman ahamiyat bermasdi. Shu sababli general-gubernatorning roziligi bilan chet eldan agronom Karl Kapman Farg'onaga ishga taklif qilingan. [14.96].

Farg'onadagi ko'chatzorlar 10 yil davomida vodiydagi shaharlarga, shuningdek Toshkent va Turkiston o'lkasidagi boshqa shaharlarga ham mevali, mevasiz daraxt ko'chatlari yetkazib berib turgan. Ko'chatzorlar ilmiy markaz vazifasini ham bajargan. Chunonchi, unda Verniy (hozirgi Olmaota) shahridan yuborilgan 6 praktikant o'quvchi bog'dorchilik ilmini o'rgangan. [15.8].

Shaharni ko'kalamzorlashtirish 1877-yil kuzdan boshlangan. O'sha yil noyabr oyida planlashtirilgan markaziy ko'chalar o'rnini har ikki tomoniga, 2660 sajen masofaga ikki qatordan 10600 tup daraxt ko'chatlari ekilgan. Har bir ko'chatga ekib berish bilan birga 20 tiyindan, jami 2120 so'm pul sarflangan. [16.1]. Ekilgan daraxtlar tol, terak, qayrag'och va chinordan iborat bo'lgan.

1879-yil aprel oyida Farg'ona viloyat boshqarmasi tomonidan shaharda harbiy lager bilan shaharni ajratib turadigan Farg'ona prospektini qurish, uning har ikki tomonga daraxtlar ekish, bulvarlar barpo qilish haqida qaror qabul qilingan.

Bu prospekt Toshkent, Samarqand, Maxram prospektlarini va Qo'qon ko'chalarini kesib o'tgan. Prospekt qurishda va uning yonida bulvarlar barpo qilishda 935 mardikor ishlagan. Ularga kuniga 35 tiyindan haq to'langan. [17.19-20]

1879-yil 22-sentabrda Farg'ona viloyat boshqarmasi texnik xodimlarining yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilishda viloyat injeneri Lexanov loyihasi bo'yicha shaharning janub tomonidan esadigan shamol va changlarni to'sish maqsadida ixota daraxtlari ekish va bu orqali ixota zonasini vujudga keltirishga qaror qilingan. Bu ish viloyat o'rmon xo'jaligining mudiri Deysh rahbarligida 1880-yil mart-aprel oylarida amalga oshirilgan. Shaharning janub tomonida jami 1283 sajen masofaga 20 qator qilib, 38480 tup terak va tol ko'chatlari ekildi. Ixota zonasini vujudga keltirishda podryadchi To'xtaboyev tomonidan yollangan 779 kishi ishlagan va ularga kuniga 35 tiyindan haq to'langan. [18.36-37]

Farg'ona shahrini suv bilan ta'minlash va meliorativ holatini yaxshilash ishiga ham e'tibor berilgan.

Shu maqsadda viloyat boshqarmasining topshirig'i bilan injener Jilin 1878-yil may oyida shaharning suv bilan ta'minlovchi xususiyatlarini, yer osti suvlarining kichik chuqurlikda ekanligi va tuproq tarkibini tekshirib chiqqan.

Shahar ko'chalariga tosh yotqizish 1877-yil kuzdan boshlangan. Lekin o'sha yili qish qattiq kelganligi sababli boshqa qurilish ishlari kabi bu ish ham vaqtincha to'xtatilgan. [42.№21]. 1878-yil fevral oyi oxirlaridan boshlab bu ish yana davom ettirilgan. Toshkent prospekti bilan viloyat boshqarmasi oralig'idagi cherkov ko'chasiga (300 sajen masofaga) tosh yotqizilgan. [19.1].

Shahar ko'chalariga tratar yotqizish ishi vodiya birinchi bo'lib Farg'ona shahrida amalga oshirilgan. Bu ish 1900-yil mart oyida boshlanib, 1901-yil oktabr oyida tugatilgan. [21.175]. Trotuarlarni shahar ma'muriyatining majburiy farmoniga ko'ra politsiya nazorati ostida shaharda yashovchi xonadonlar o'z hisoblariga yotqizganlar.

Shahardagi yakka tartibdagi uylarning belgilangan qoidaga muvofiq qurilishi qattiq nazorat qilib borilgan. Chunonchi, uy qurishda mavjud qoidani buzgan kishilar jinoiy javobgarlikka tortilgan. Uy qurish uchun yer uchastkasi olganlardan 38 kishiga (shulardan 14 kishi mahalliy aholi) uyni o'z muddatida (muddati 2 yil) qurib bitkazmaganliklari uchun ularning uchastkalarini boshqalarga sotib yuborish haqida shahar ma'muriyati tomonidan qaror chiqarilgan. [22.1]

Farg'ona shahar territoriyasi ham birmuncha kengayib bordi. Masalan, shahar territoriyasi 1877-1878 yillarda 852 desyatınani tashkil etgan bo'lsa, 1881-1907 yillar ichida mahalliy aholining shahar chetidagi yerlaridan 242 desyatına yer sotib olinib, shahar territoriyasiga qo'shildi. [34.191]

Umuman 1904-yilda shaharda qurilgan binolar 998 ta bo'lib, ulardan ikkitasi yog'ochdan qurilgan uylar, 5 tasi tosh ishlatib qurilgan uylar, 798 tasi hom g'ishtli uylar va 193 tasi mahalliy

TARIX

tibda qurilgan imoratlar edi. Shahardagi binolardan 149 tasini tomi tunuka bilan qoplangan, qolgan 849 ta uying tomi esa loy bilan suvalgan edi.

Shahardagi mavjud 43 ta ko'chani uzunligi 19784 sajenni tashkil etib, shundan 11231 sajeniga tosh yotqazilgan. [35.1,2].

1915-yil 15-martdan boshlab, temir yo'l vokzali atrofida yangi ko'chalar va uylar qurishga kirishildi. Bu ishlarni bajarishda shaharga keltirilgan harbiy asirlar kuchidan ham foydalanilgan. [26.28].

Ma'lumki, Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin ekonomikaning barcha sohalari kabi yo'l qurish va aloqa vositalarini yo'lga qo'yish sohasida ham birmuncha tadbirlar amalga oshirildi. Ayniqsa, O'rta Osiyoni Rossiyaning markaziy rayonlari bilan bevosita bog'lovchi temir yo'llarini qurib ishga tushirilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi, bu temir yo'llar iqtisodiy va harbiy strategiya maqsadlarni nazarda tutib qurilmoqda edi. [1.61].

1895-yil 25-mayda Samarqanddan Qo'qon va Farg'ona orqali Andijonga temir yo'l magistrali o'tkazish haqida hukumat farmoni e'lon qilindi. [27.1] va buning uchun 21080607 so'm mablag' ajratildi. [36.1]. Temir yo'l qurish ishlariga injener Ursatyev rahbarlik qilgan. Lekin qurilish jarayonida temir yo'l boshqarmasi magistral yo'lini Farg'onadan 8 vsret shimoldan o'tishi maqsadga muvofiq ekanligini, bu orqali 315 000 so'm mablag' tejab qolinishini hisobga olib, temir yo'l qurish loyihasini o'zgartirgan, ya'ni Samarqand - Andijon temir yo'l magistrali Qo'qon-Gorchakova stansiyasi marshruti bo'yicha 1899-yilda qurib bitkazilgan va 1 maydan ishga tushirilgan. [4.2].

Temir yo'ldan 8 verst uzoqlikda qolgan Farg'ona shahriga maxsus temir yo'l shahobchasi o'tkazildi. [36.61].

Viloyat harbiy gubernatori 1910-yilda imperator xukumatiga yozgan hisobotida viloyat markazi asosiy temir yo'l magistralidan chetda qolayotganligi, bu esa uning ekonomikasini rivojlanishiga salbiy ta'sir etayotganligi haqida gapirib, Fayziobod razyezdidan Farg'onagacha bo'lgan 22 verst masofaga rels yotqizib, shaharni asosiy temir yo'l magistraliga qo'shishni taklif qilgan. Lekin Chor hukumati bu taklifni rad etdi. Uning o'rniga viloyat markazini qaytadan yirik iqtisodiy markaz hisoblangan Qo'qon shahriga ko'chirish masalasini ko'rib chiqishni taklif qilgandi. viloyat harbiy gubernatori o'z javobida shaharni kelajakda kengaytirish uchun Qo'qon yeri torlik qilishini, viloyat markazining Farg'ona shahrida bo'lishi maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatib o'tdi. [28.16].

Bu o'rinda metropoliya ma'murlari kapital oborotini tezlatish maqsadida Samarqand-Andijon magistralidan viloyatning turli rayonlariga temir yo'l shahobchalari qurishni loyihalashtirganliklarini ko'rsatib o'tish xarakterlidir. Chunonchi, Posetkovo stansiyasidan Yaypan qishlog'igacha (15 verst), Serovo stansiyasidan Rishton orqali Chimyon qishlog'igacha (40 verst masofagacha) va Gorchakova stansiyasidan Baliqchi qishlog'igacha (53 verst masofaga) tor izli temir yo'l qurish loyihasi tuzilgan. Lekin birinchi jahon urushi boshlanib ketishi natijasida bu loyiha amalga oshmay qolgan. [38.4].

Garchi Farg'ona shahri asosiy magistral bilan temir yo'l shahobchasi orqali tutashgan bo'lsa-da Skobelev stansiyasi shaharni mamlakatning turli boshqa rayonlari bilan aloqa qilishda muhim rol o'ynagan. Masalan, Skobelevo stansiyasi orqali jo'natilgan passajirlar 1900-yilda 38215 kishini, kelaglar 66 679 kishini, 1911-yil jo'natilgan passajirlar 170 466 kishini, kelganlar 196 408 kishini tashkil etgan. [5.86]. Shuningdek, stansiya orqali mamlakatning turli rayonlariga 1911-yilda 148,4 pud g'alla, 17,9 pud sabzavot, 108,1 ming pud chigit, 889,2 ming pud ko'mir, 225,2 ming pud paxta va boshqa xil tovarlar jo'natilgan. Ayni vaqtda temir yo'l orqali Farg'ona shahriga 798,3 ming pud bug'doy, 79,4 ming pud sholi, 53,8 ming pud sement, 233,5 ming pud qurilish materiali va juda ko'p boshqa xil tovarlar keltirilgan. [5.87].

Shu bilan birga ta'kidlash lozimki Farg'ona shahrida ichki transport asosan izvoshlardan iborat edi. Shahar politsiya bo'limi boshlig'ining axborotida ko'rsatilishicha, shahardagi Dadaboy Domlajonov, Ivan Kostichenko, Abram Maneta degan shaxslarning har birida 2 nafardan izvoshchi yollanib ishlagan. Petro Karandasov degan izvosh egasida esa 3 izvosh va 3 xaydovchi ishlagan. Kira haqi shaharni istalgan chekkasigacha oddiy izvosh uchun 20 tiyin, resorli izvosh uchun 30 tiyin va izvoshni band qilganligi uchun soatiga 50 tiyindan belgilangan. [33.86]. Agar biz shahardagi oddiy fuqarolarni bir kunlik ish haqi 30-35 tiyindan iborat bo'lishini ko'z oldimizga keltirsak, shahar transportidan faqat mulkdor va amaldorlarga foydalanganligi ravshandir.

1914-yil iyul oyida "Ferganskoye exo" gazetasida Farg'ona va Marg'ilon shaharlari o'rtasida elektr energiyasi bilan harakat qiluvchi tramvay liniyasi qurish masalasiga oid maqola bosilgan. Tramvay liniyasi loyihasini Lipinskiy tuzgan. Lekin shahar xo'jaligi boshqarmasi mablag' ajratmaganligi sababli loyiha amalga oshmay qolgan. [43.№1].

XULOSA

Umuman olganda, yuqorida ko'rsatilgan obodonchilik va transport – aloqa vositalarini rivojlantirish sohasida amalga oshirilgan tadbirlar yangi qurilgan shahar ekonomikasining, madaniyat va ijtimoiy hayotning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Lekin bu chora-tadbirlarning hammasini Rossiya imperiyasi ma'murlari o'z qo'l ostidagi chinovniklar, harbiy xizmatchilar, boy-badavlat kishilar foydasi uchun qilgan edi. Farg'ona shahri mahalliy aholisi, kambag'al, batrak, chorakorlar bu yangiliklardan bebahra qolgandilar. Podsho hukumati ularning turmush sharoitlarini yaxshilash haqida o'ylab ham ko'rmasdi. Vaholanki, odatda shaharlar xalqning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotining markazlari va progressiv olg'a suruvchi kuch hisoblanadi.

O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin Qo'qon xonligi o'rnida, Farg'ona vodiysida Podsho Rossiyasi mustamlakachilik ma'muriy-boshqaruv tizimining markazi va tayanchi sifatida barpo qilingan Farg'ona shahri ham obyektiv ravishda ana shunday markazlardan biriga aylanib bordi.

Ammo u o'zining haqiqiy istiqbolini mustaqil O'zbekiston Respublikasi tashkil topgandan so'nggina topdi, serquyosh O'zbekiston Respublikasining sanoatlashgan, eng go'zal shaharlaridan biriga aylandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон тарихи. II том, Т.: Фан, 1971 –
2. Касаткин Переселенческое дело в Ферганской области. 1892.
3. Заорская В.В., Александр К.А. Промышленные заведения Туркестанского края. Пг., 1915 –
4. Месееснер. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Т.: 1912.
5. Гулшамбаров С.И. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Средне-Азиатской железной дорогой. Асхабад, 1913.
6. Ежегодник Ферганской области за 1902 г.
7. Обзор Ферганской области за 1899 г.
8. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 23659-иш.
9. ЎзР МА, 1-фонд, 16-рўйхат, 130-иш.
10. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 5964-иш.
11. ЎзР МА, 349-фонд, 1-рўйхат, 16-иш.
12. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 35173-иш.
13. ЎзР МА, 23-фонд, 1-рўйхат, 32-иш.
14. ЎзР МА, 1-фонд, 16-рўйхат, 1069-иш.
15. ЎзР МА, 19-фонд, 15-рўйхат, 323-иш.
16. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 148-иш.
17. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 343-иш.
18. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 294-иш.
19. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 2-иш.
20. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 246-иш.
21. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 35117-иш.
22. ЎзР МА, 504-фонд, 2-рўйхат, 423-иш.
23. ЎзР МА, 23-фонд, 1-рўйхат, 4-иш.
24. ЎзР МА, 1-фонд, 13-рўйхат, 990-иш.
25. ЎзР МА, 1-фонд, 13-рўйхат, 1033-иш.
26. ЎзР МА, 1-фонд, 13-рўйхат, 1073-иш.
27. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 262-иш.
28. ЎзР МА, 19-фонд, 1-рўйхат, 9262-иш.
29. ЎзР МА, 1-фонд, 28-рўйхат, 60-иш.
30. ЎзР МА, 19-фонд, 22-рўйхат, 821-иш.
31. ЎзР МА, 1-фонд, 11-рўйхат, 1243-иш.
32. ЎзР МА, 87-фонд, 1-рўйхат, 31645-иш.
33. ЎзР МА, 1-фонд, 16-рўйхат, 1640-иш.
34. СПб.МДТА, 1396-фонд, 1-рўйхат, 417-иш.
35. СПб.МДТА, 1290-фонд, 5-рўйхат, 203-иш.
36. СПб.МДТА, 1162-фонд, 12-рўйхат, 198-иш.
37. СПб.МДТА, 1152-фонд, 12-рўйхат, 195-иш.
38. СПб.МДТА, 350-фонд, 62-рўйхат, 819-иш.

TARIX

39. СПб.МДТА, 1396-фонд, 1-рўйхат, 415-иш.
40. СПб.МДТА, 1290-фонд, 5-рўйхат, 213-иш.
41. Русский Туркестан, 1898, №57.
42. Туркестанские ведомости, 1879, №21.
43. Ферганское эхо, 1914, №1.

SHE'RIY NUTQDA TOPONIMLARNING QO'LLANISHI VA VAZIFALARI

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ И ИХ ФУНКЦИИ

APPLICATION AND FUNCTIONS OF TOPONYMS IN POETIC SPEECH

Uluqov Nosirjon Muhammadaliyevich¹, Siddiqova Naima²¹Uluqov Nosirjon Muhammadaliyevich

– Namangan davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori.

²Siddiqova Naima

– Namangan davlat universiteti magistranti.

Annotatsiya

Maqolada joy nomlari – toponimlarning o'zbek she'riy nutqqa xos uslubiy, badiiy-estetik vazifalari hamda lingvopoetik vosita sifatida qo'llanish xususiyatlari dalillar asosida yoritilgan. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf she'riyatı misolida toponimlar lisoniy asos bo'lgan badiiy-uslubiy vositalar va she'riy san'atlar leksik-semantik, uslubiy, lingvopoetik tahlil metodlari asosida tadqiq etilgan. Xoronim, polisonim, komonim, gidronim kabitoponimik birliklarning boshqa onomastik birliklar singari she'riy nutqda lingvopoetik, uslubiy vazifalar bajarishi dalillangan.

Аннотация

В статье на основе фактических данных анализируются стилистические, художественно-эстетические функции наименований мест – топонимов в узбекской поэтической речи, а также особенности использования их в качестве лингвопоэтического средства. На примере поэзии Эркина Вохидова, Абдуллы Орипова, Мухаммада Юсуфа на основе лексико-семантических, стилистических, лингвопоэтических методов анализа исследованы топонимы как лингвистическая основа художественного средства и поэтического искусства. Доказана лингвопоэтическая, стилистическая функция топонимических единств как и хоронимов, полисонимов, комонимов, гидронимов и других ономастических единств в поэтической речи.

Abstract

In the article, the stylistic, artistic and aesthetic functions of place names – toponyms specific to Uzbek poetic discourse, as well as the characteristics of their use as a linguopoetic tool, are highlighted on the basis of evidence. In the case of Erkin Vahidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf's poetry, toponyms are linguistically based artistic-methodical tools and poetic arts are researched on the basis of lexical-semantic, methodological, linguopoetic analysis methods. It is proved that toponymic units such as choronym, polysonym, commononym, hydronym perform linguopoetic and methodological functions in poetic speech like other onomastic units.

Kalit so'zlar: onomastik birlik, toponim, xoronim, polisonim, komonim, gidronim, tarixiy toponim, lingvopoetika, lingvopoetik vosita, lingvokul'turologiya, allyuziv nom, allyuziv toponim, she'riy san'at, talmeh, tashxis, mublag'a, o'xshatish.

Ключевые слова: ономастическое единица, топоним, хороним, полисоним, комоним, гидроним, исторический топоним, лингвопоэтика, лингвопоэтическое средство, лингвокультурология, аллюзивное название, аллюзивный топоним, поэтическое искусство, талмех, ташхис, гипербола, сравнение.

Key words: onomastic unit, toponym, horonym, polysonym, comonym, hydronym, historical toponym, linguopoetics, linguopoetic means, linguoculturology, allusive name, allusive toponym, poetic art, auxiliary word, diagnosis, hyperbole, analogy.

KIRISH

Badiiy matnda tilning barcha imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Badiiy matnda, xususan, she'riyatda onomastik birliklar badiiy-uslubiy vazifalarni bajaradi. Til va adabiyot bir-biriga shu qadar aloqadorki, tildagi har bir birlik badiiy asar tiliga ko'chganda, o'zining yuzlab, minglab qirralarini namoyon eta olish xususiyatiga ega. Til o'zining ekspressivlik xususiyatini badiiy asarlarda ifoda etadi.

She'riy nutqda qo'llangan har qanday til birligi muayyan lisoniy, badiiy-estetik vazifa bajaradi. Toponimlar ham badiiy, jumladan, she'riy nutqda sarlavha, she'riy san'at va uslubiy vositalar sifatida qo'llanib, o'ziga xos ekspressiv-emotsional, lingvopoetik vazifalarni bajaradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbek tilshunosligida onomastikaga doir tadqiqotlar doirasida D.Xudoyberganova, D.Andaniyozovalar badiiy nutqqa xos onomastik birliklar, xususan, pretsedent nomlar, poetonimlarning allyuziv matnda qo'llanishi, lingvopoetik tabiatini [1], Sh.Yoqubov Alisher Navoiy asarlari onomastikasini [2], B.Yo'ldoshev badiiy asar sarlavhalarining semantik va grammatik

ADABIYOTSHUNOSLIK

jihatlarini [3], B.O'rinboev, N.Oxunovlar badiiy matnlarda atoqli otlarning qo'llanishi, jumladan, antroponim va toponimlarning uslubiy, badiiy xususiyatlarini [4,5], A.Primov kosmonimlarning uslubiy qirralarini [7] o'rgangan.

N.Husanov o'zbek yozma yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlarini [8], M.Mamajonov antroponimlarning diskurs relevanti sifatidagi uslubiy-funksional, semantik hamda kommunikativ xususiyatlarini [9], F.Rajabov Zahiriddin Muhammad Bobur asarlaridagi onomastik birliklarning leksik-semantik va lingvopoetik xususiyatlarini [10] monografik tadqiqi etgan, biroq onomastik birliklar, xususan, toponimlarning she'riy san'atlar, badiiy-uslubiy, lingvopoetik vositalar hosil qilishdagi o'rni va vazifalari, lingvopoetik qirralari o'rganilmagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Vatan, ona-yurt mavzusidagi ko'p faxriya, bag'ishlov she'rlariga toponimlar, shahar nomlari turli shakllarda sarlavha qilib olinadi. Jumladan, E.Vohidovning "O'zbekiston" (faxriya), "Samarqand", "Baxmal" (voqeiy qissa); A.Oripovning "O'zbekiston", "Armaniston", "Qozog'iston", "Kavkaz", "Ozarbayjon", Muhammad Yusufning "Toshkent", "Samarqand", "Mingtepa", "Andijonim", "Andijon", "Marg'ilon", "Shahrison", "Farg'onajon", "Orol", "Marg'ilonda" kabi she'rlari buning yorqin dalilidir. Bunday sarlavhalar birinchidan, she'ning mavzusiga ishora qiladi, yorqin ifodalaydi, ikkinchidan, asarning faxriya yoki bag'ishlov ekanligini ko'rsatib turadi. Shuningdek, yurt, Vatan mavzusidagi ko'p she'rlarga tarixiy toponimlar – mamlakatimiz, shahar va qishloqlarimizning tarixiy nomlari sarlavha qilib qo'yiladi va madh etiladi. Muhammad Yusufning "Ona Turkiston", "Turkiston madhiyasi", "Mingtepa" she'rlari kabi. Bunday toponimlar bilan atalgan sarlavhalar yuqoridagi vazifalarga qo'shimcha tarzda tarixiy koloritni ifodash va yuksak poetik uslubni yaratishga xizmat qilgan.

Toponimlar boshqa atoqli otlar kabi poetik undalma sifatida qo'llanib, nido (ar. – qichqiriq, chaqiriq, undov) san'ati – o'y-fikr, his-tuyg'u, kechinmalarni murojaat tarzida bayon etilishiga lisoniy asos bo'ladi. E.Vohidov, A.Oripov, M.Yusufning she'rlarida mamlakatimiz, vatanimiz nomi – O'zbekiston xoronimi murojaat birligi sifatida qo'llanib, nido san'atini hosil qilishda lingvopoetik vosita bo'lgan [9].

*Yurtim, senga she'r bitdim bu kun,
Qiyosingni topmadim aslo.
Shoirlar bor – o'z yurtin atagan butun
Olam aro atagan tanho.
Ular she'ri uchdi ko'p yiroq,
Qanotida kumush diyori.
Bir o'lka bor dunyoda biroq
Bitilmagan dostonidir bori.
Faqat ojiz qalamim manim,
O'zbekiston – vatanim manim!*

(A.Oripov. O'zbekiston)

Mazkur she'rlarda lirik qahramon ona yurtiga o'zining eng yaqin, eng suyukli kishisiga so'zlagani kabi egalik shaklida O'zbekistonim deb murojaat qilishi she'rda samimiyatni yuzaga keltirishda, vatanga bo'lgan chuqur muhabbat tuyg'ularini ifodalashda lingvopoetik vosita bo'lib kelgan:

*... Hali olis edi sen kutgan najot.
Erk deb atalgan tabarruk shamga
Intilding bir umr parvona bo'lib.
Parvonadek kuyib o'rtangan jonim – **O'zbekistonim**.*

(E.Vohidov. O'zbekiston)

A.Oripov shaharlar madhi, ta'rif-u tavsifiga bag'ishlangan she'rlariga shahar nomlarini "Termizim", "Toshkentim", "Toshkentim, Toshkentim..." tarzida I shaxs egalik shaklida sarlavha qilib qo'yilishida [10] ham yuqoridagi uslubiy holat kuzatiladi. Mazkur she'rlarda toponimlarning tarixiy variantlari ham keltirilgan va shaharlar turli sifatlashlar bilan tavsiflagan.

Masalan,

*Istiqlol shavqida jo'shgan **Toshkentim**,
Yurtboshim nazari tushgan **Toshkentim**.*

*Tongda salom bilan balqadi quyosh,
Unga peshvoz chiqar avval ko'hna **Shosh**.*

(A.Oripov. "Toshkentim")

Muhammad Yusuf lirik murojaat shaklida bitilgan "Ona Turkiston" she'rining barcha bandlarida yurt nomi "*Ona Turkiston, senga ne bo'ldi*" so'roq gapi tarkibida poetik undalma vazifasida qo'llanib, adibning yurtning tarixiga doir savollarini ta'kidli ifodalash vazifasini bajargan:

*Ey yori aziz, ey bahri quyosh,
Jigargo'shangman joningga jondosh.
Quvonganingdan qildingmi ko'z yosh,
Ona Turkiston, senga ne bo'ldi.*

(M.Yusuf. "Ona Turkiston")

Mazkur she'rlarda aynan nido san'atining go'zal namunalari kuzatiladi.

Atoqli otlar – onomastik birliklarga mansub toponimlar lingvokul turologiya nuqtai nazaridan allyuziv nomning bir turi – allyuziv toponim hisoblanadi. Allyuziv toponimlar – allyuziv matnlarda allyuziya ko'rsatkichi sifatida muayyan ijtimoiy-tarixiy faktga ishora qiluvchi, til egalariga yaxshi tanish bo'lgan lisoniy, ya'ni onomastik birlik [11].

Allyuziv toponimlar she'riy nutqda faol qo'llanadi, til jamoasiga tanish bo'lgan mamlakat, shahar, qishloq kabi joy nomlarini ifodalaydi, ularga ishora qiladi va ular haqidagi muayyan ma'lumotlarni yodga soladi, ifodalaydi. Masalan,

*Marg'ilon, Marg'ilon, vodiylar marjoni,
Payg'ambar bog'cham deb siylagan shahar.[12:70].*

Muhammad Yusuf she'riyatida ko'p o'rinlarda yurt, Vatan nomi – allyuziv toponimlar turli qofiyadosh so'zlar bilan sifatlangan, tavsiflangan, ya'ni ohangdoshlik, musiqiylik, jozibadorlik va o'ynoqilikka ham xizmat qilgan. Masalan, shoirning "O'zbekiston" faxriyasida 8 o'rinda, ya'ni har bir band yakunida *O'zbekiston* xoronimi takror undov ohangida *bahor qo'msab qaytgan ayvon, bolajon, yoz dasturxon, bo'yoq Surxon, yigitchalar kezar – sulton, o'zing makon, moviy bo'ston, O, otamdan qolgan qo'rg'on* yoyiq epitetlari bilan tavsiflanish barobarida, ular tarkibidagi oxirgi *ayvon, dasturxon, Surxon, sulton, makon, bo'ston* so'zlariga qofiyadosh qo'llangan. Bu, albatta, shoirning yuksak mahorati mahsulidir.

Shoir "Turkiston madhiyasi" she'rida ko'hna yurtimizni "*Oltin beshik, olmos shamshir – tig' Turkiston*", "*Mag'rur chinor, yashil bayroq – tug' Turkiston*" kabi o'zgacha sifatlashlar bilan tavsiflab murojaat qiladi, turkiy ellarni tarixdagidek qadimiy Turkiston atrofida birlashmoqqa chorlaydi:

*Sig'ib kelgan qo'rg'oningga sig', **Turkiston**,
Tarqab ketgan bolalaring yig', **Turkiston**.
Oltin beshik, olmos shamshir – tig' **Turkiston**,
Dunyo bo'lib dunyolarga chiq, **Turkiston!**...*

(M.Yusuf. "Turkiston madhiyasi")

She'rda 12 marta murojaat ma'nosida qo'llangan takror-takror Turkiston geonimi mavzuga ishora qilish, yurtga murojaatni, o'z navbatida, murojaatni ta'kidli ifodalash bilan poetik emotsionalik kasb etgan.

Ba'zan ayrim toponim va uning turlari talmeh, o'xshatish, tashxis va mubolag'a san'atlari uchun asos bo'ladi. Masalan, E.Vohidov she'riyatida Yer sharidagi eng baland tog' sistemasini ifodalovchi *Himolay* (sanskritcha himalaya – qorlar makoni) oronimi [13:332] o'xshatish etoloni – yuksaklik ifodasi sifatida qo'llangan:

*So'yla, inson,
So'yla qadding
Ko'tarib baland.
Yuksaklikda sening qadring
Himolay monand.*

(E.Vohidov. Ruhlar isyoni)

ADABIYOTSHUNOSLIK

A.Oripov she'riyatida Pomir oronimi o'xshatish va mubolag'a san'atlari uchun lisoniy asos bo'lgan:

Pomirday yuksaklikdan tegramga boqsam agar
Ko'zimga ko'ringaydir Vatanim, ona xalqim.

(A.Oripov. Qarshi qo'shig'i)

Bu misralarda Pomir oronimi O'rta Osiyodagi ulkan va baland tog' nomi sifatida o'xshatish etaloni sifatida shoirning yurtning yuksakligi, ulug'ligi haqidagi poetik talqinlarini bo'rttirilgan tarzda ifodalashga xizmat qilgan. Xuddi shu poetonim shoirning aynan shu she'rida boshqa bir o'rinda mubolag'a san'atiga lingvopoetik asos bo'lgan:

Lekin sen borsan, xalqim, ko'kragim **Pomircha** bor.

(A.Oripov. Qarshi qo'shig'i)

O'zbek she'riyatida tinimsiz ko'z yosh to'kayotgan oshiqning ikki ko'zini, shuningdek, yorning ikki o'rim sochini *Sayhun* va *Jayhun* daryolariga o'xshatish an'anaga aylangan. Bunda mazkur poetonimlar ham yashirin o'xshatish, ham mubolag'a san'ati yuzaga kelishida lingvopoetik vosita bo'lgan[9:85-86]. Masalan,

Nigorim chashmi ikkidur: biri yag'mo, biri jodu,
Bu jodudan ikki ko'zim
*Biri **Sayhun**, biri **Jayhun**.*

(E.Vohidov. Dutorim tori ikkidir...)

Toponimlar she'riy nutqda ko'proq talmeh san'ati uchun lisoniy asos bo'ladi:

Ikki buyuk shoir, ikki musofir –
*Navoiy **Hirotda**, **Qobulda** Bobur.*

(M.Yusuf. Ajab dunyo)

*Kim **Qashqarni** qildi makon,*
*Kim **Enasoy** tomonda,*
*Jaloliddin – **Kurdistonda**,*
*Boburing – **Hindistonda**.*
Bu qanday yuz qarolig', deb
Yotarlar zimistonda,
Tarqab ketgan to'qson olti
Urug'imsan, Vatanim...

(M.Yusuf. Vatanim)

Bu talmehning go'zal namunalarida Muhammad Yusuf toponimlar vositasida o'zbek xalqining buyuk shoiru allomalari, sarkarda-yu mard o'g'lonlari, milliy qahramonlarining qabri o'zga yurtida musofirlikda qolganligiga, tarixiy voqelikka, haqiqatga ishora qiladi va fikrini, she'riy g'oyani obrazlik, ta'sirchan ifodalashga erishadi.

XULOSA

Tahlillardan ko'rinadiki, toponimik birliklar ham boshqa onomastik birliklar singari she'riy nutqda bag'ishlov, faxriya she'rlarda sarlavha, tashxis, o'xshatish (tashbeh), talmeh singari she'riy san'atlariga, poetik murojaatni ifodalovchi nido uslubi vositasiga asos bo'lish bilan lingvopoetik, uslubi vazifalarni bajaradi, poetik fikrni lo'nda, obrazli, badiiy, ta'sirchan, ifodalashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ёкубов Ш. Юсуф атамасининг баъзи бир услубий хусусиятлари // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1992. – №4. – Б.97-98; Навоий асарлари ономастикасида // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1994. – №6. – Б.91-92; А.Навоий асарларида Қорун номининг услубий қўлланиши // Жой номлари – халқ тили ва маданиятининг нодир мероси. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Навоий, 1998. – Б.25-26.
2. Йўлдошев Б. Бадий асар сарлавҳаларининг семантик ва грамматик хусусиятлари ҳақида (Абдулла Қаҳҳор ва Саид Аҳмад асарлари асосида) // Ўзбек тилшунослиги масалалари. Мақолалар тўплами. – Самарқанд, 2001. – Б.17-23.
3. Ўринбоев Б. Бадий матнда жой номлари ва уларнинг типологик таҳлили // Бадий таржима ва ўзбек адабларнинг халқаро алоқалари. – Самарқанд, 1996. – Б.48-51. Эназаров Т.Ж. Бадий асарларда жой номлари // Сборник научных трудов. ТПГУ, 1996. – С.3-5.
4. Охунов Н. Бадий асарларда жой номлари // СМ., 1984. – №5. – Б.31-33.
5. Примов А. Огаҳий шеърларидаги Ой космонимининг услубий қирралари // Огаҳий олами. – Урганч, 2005, 2-китоб. – Б.64-66.

6. Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдномаларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари: Филол. фанлари доктори... дис. автореф. – Тошкент, 1996. – 66 б.
7. Мамажонов М.Ю. Антропонимлар дискурс релеванти сифатида: Филол. фан. бўйича фал. док. (PhD) ... дис. автореф. – Фарғона, 2020. – 60 б.
8. Rajabov F. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlaridagi onomastik birliklarning leksik-semantik va lingvopoetik xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha fal. dok. (PhD) ... dis. – Qarshi, 2023. – 156 b.
9. Худойберганова Д., Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – Б. 115.
10. Абдулла Орипов . Шоир юраги. – Тошкент: Маънавият, 2003. – 112 б.
11. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 19-20.
12. Юсуф, Муҳаммад. Улуғимсан, Ватаним. – Тошкент: O'zbekiston, 2012. – 208 б.
13. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 11-ж. – Б. 332.

AMERIKA ADABIYOTIDA IMPLIKATURANING STILISTIK VOSITALAR ORQALI
IFODALANISHI TAHLILIАНАЛИЗ ВЫРАЖЕНИЯ ИМПЛИКАТУРЫ В АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ЧЕРЕЗ
СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВАANALYSIS OF EXPRESSION OF IMPLICATURE THROUGH FIGURATIVE DEVICES IN
AMERICAN LITERATURERakhmatova Mehriniso Musinova¹¹Rakhmatova Mehriniso Musinova

– Bukhara State university, PhD., Dotsenti

Annotatsiya

Soʻzlovchi ifodalagan maʼno Pragmatikada tagmaʼno deb atalib, Amerika adabiyotida yozuvchi uni har xil yoʻllar bilan ifodalashi mumkin. Ushbu maqolada yashirin ifodalanuvchi soʻzlovchi ifodalagan tagmaʼnoning stilistik vositalar orqali taʼriflanishi tahlil etilgan. Tagmaʼnoni ifodalashda kuchli funksiyaga ega vositalar metafora, oʻxshatish, jonlantirish, illuziya, simvolizm kabilar tagmaʼno (implikatura)ni yaqqol ifodalovchi obrazlilikdir.

Аннотация

Подразумеваемое значение говорящего, которое в прагматике называется импликатурой, находит различные способы выражения в американской литературе. В данной статье анализируются стилистические средства играющие роль в передаче имплицативного смысла говорящего. Метафора, сравнение, персонификация, ирония, иллюзия, символизм относятся к числу распространенных образных приёмов, ярко выражающих импликацию в художественном тексте.

Abstract

Implied speaker meaning which is called Implicature in Pragmatics finds various ways to be expressed in American Literature. Figurative devices that play role in conveying implied speaker meaning are under analysis in the given article. Metaphor, Simile, Personification, Irony, Illusion, Symbolism are among common figurative devices that vividly express implicature in literary text.

Kalit soʻzlar: Soʻzlovchi ifodalagan maʼno, implikatura, nazarda tutilgan maʼno, simvolizm, obrazlilik, oʻxshatish, metafora, pragmatika.

Ключевые слова: импликатура, значение говорящего, подразумеваемое значение, символика, образность, сравнение, метафора, прагматика.

Key words: Speaker meaning, implicature, implied meaning, symbolism, imagery, simile, metaphor, pragmatics.

INTRODUCTION

Implicature is a concept used in both linguistics and pragmatics to refer to the indirect meaning conveyed by a speaker's words. However, the way in which implicatures are understood and analyzed in these fields may be different. In linguistics, implicature refers to the meaning derived from a statement that is not directly stated but implied through context [8]. This meaning may be based on the logical relationship between the words used in the statement or the cultural knowledge shared between the speaker and listener. Examples of implicatures in linguistics include:

- If someone says "I have two children," the implicature may be that they have exactly two children, and not more or less.

- If someone says "Do you have the time?" the implicature may be that they are asking for the current time, not whether the person owns a watch.

The study carried out by Ahmed, M., & Shazali, M. (2010) revealed that "...implicature as a vital pragmatic element in the process of communication which bridges the gap between what is literally said and what is intentionally meant. Analysis of implicature has proved its importance to discourse analysis theories and the new English syllabi since it caters for what is said and what is understood in the process of communication. Traditional grammar concentrated mainly on the structures of sentences and their internal systems. Implicature, however, employs the whole situation and it uses all the circumstances surrounding the utterance in order to really conceive the intended meaning of the producer of that utterance. Implicature as well plays a vital role in media

language by bridging the gap between the different cultures." [1] In pragmatics, implicature refers to the additional meaning conveyed by a speaker beyond the literal meaning of their words. This meaning may be inferred through the use of tone, gesture, or context. Implicatures in pragmatics often rely on shared cultural understanding or conventionalized language use. Examples of implicatures in pragmatics include:

- If someone says "I'm fine" in response to "How are you?", the implicature may be that they are not fine and may be feeling something other than just fine.

Although implicature is a concept used in both linguistics and pragmatics, the way in which implicatures are analyzed and understood in each field may differ. In linguistics, the focus may be on the implied meaning derived from a statement based on the logical relationship between the words used, while in pragmatics, the focus may be on the additional meaning conveyed by a speaker beyond the literal meaning of their words through the use of tone, gesture or context[10].

MATERIALS AND METHODS

Figurative devices are commonly used in fiction to create implicature, which is an implied meaning that goes beyond the literal meaning of the text. The following are some of the most common types of figurative devices that play a significant role in creating implicature in fiction:

1. *Metaphor*: A metaphor is an implicit comparison between two things that are not literally the same. It creates implicature by suggesting a deeper meaning or connection between two seemingly disparate objects or ideas.

Ex.: *"The road was a ribbon of moonlight over the purple moor"* - W. H. Auden, *"The Wanderer"*

Here, Auden uses the metaphor of a road as a ribbon of moonlight to suggest that the path ahead is beautiful and inviting.

Ex.: *"I have measured out my life with coffee spoons"* - T.S. Eliot, *"The Love Song of J. Alfred Prufrock"*

This metaphorical expression implies that the speaker's life has been marked by routine and monotony, similar to the act of measuring out coffee.

Ex.: *"Hope is the thing with feathers / That perches in the soul"* - Emily Dickinson, *"Hope is the thing with feathers"*

This metaphorical expression compares the intangible feeling of hope to a bird that makes its home in the soul, suggesting that it is a natural part of the human experience.

Ex.: *"The heart, that vital organ, fashions nature in forms that imitate unity, so that when we look at the living things around us, we see patterns that reveal the hand of God"* - Rita Dove, *"The Darker Face of the Earth"*

Dove uses metaphor to suggest that the human heart is a creative force that imbues nature with divine qualities, such as unity and purpose.

Ex.: *"I am two fools, I know, / For loving, and for saying so / In whining poetry"* - John Donne, *"The Triple Fool"*

Donne uses metaphor to suggest that he is both foolish for loving someone and for expressing his feelings through poetry.

2. *Simile*: A simile is similar to a metaphor, but it uses "like" or "as" to make a comparison between two things. Like metaphor, it creates implicature by suggesting a deeper meaning or connection between the two things being compared.

Ex.: *"Life is like a box of chocolates, you never know what you're gonna get"* - Winston Groom, *Forrest Gump*

This simile is used by the eponymous character of the novel to suggest that life is full of surprises and uncertainties.

Ex.: *"She walks in beauty, like the night / Of cloudless climes and starry skies"* - Lord Byron, *"She Walks in Beauty"*

Byron uses metaphor and simile to describe the beauty of a woman, comparing her to both an unblemished night sky and a serene walk.

3. *Personification*: Personification is a figure of speech in which something non-human is given human-like qualities. It creates implicature by making the object or concept seem more relatable or familiar to the reader, and by imbuing it with emotions or intentions.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Ex.: *"April is the cruellest month, breeding / Lilacs out of the dead land"* - T.S. Eliot, *"The Waste Land"*

Eliot uses personification of the month of April to imply that the rebirth of nature during spring is a harsh reminder of the decay and death that preceded it.

Ex.: *"The sea that bares her bosom to the moon; / The winds that will be howling at all hours"* - William Wordsworth, *"London, 1802"*

Wordsworth uses personification of the sea and the wind to suggest that nature is alive and active, responding to the cycles of the moon and the changing seasons.

4. *Irony*: Irony is a figure of speech in which the intended meaning is the opposite of what is said or expected. Irony creates implicature by highlighting the gap between what is expected and what actually happens, or by drawing attention to the contradiction between what is said and what is meant. In the novel *"The Catcher in the Rye"* by J.D. Salinger Holden Caulfield's frequent use of *"phony"* to describe people he dislikes is ironic because he is often the one being disingenuous or false.

5. *Allusion*: An allusion is a reference to another text, event, or cultural icon. It creates implicature by drawing on the reader's knowledge and associations with the alluded-to object, and by suggesting deeper connections or meanings within the text. For example in *"The Great Gatsby"* by F. Scott Fitzgerald *the green light at the end of Daisy's dock* is an allusion to the American Dream, representing wealth, success, and happiness that is always just out of reach for Gatsby.

6. *Symbolism*: Symbolism is the use of symbols to represent ideas or concepts. It creates implicature by suggesting deeper meanings or associations between the symbol and the idea it represents. Example from *"The Scarlet Letter"* by Nathaniel Hawthorne vividly expresses implicature conveyed by a symbol. *The scarlet letter "A"* worn by Hester Prynne symbolizes both her sin (adultery) and her strength in facing the consequences of her actions.

7. *Imagery*: Imagery is the use of vivid, sensory language to create mental images for the reader. It creates implicature by appealing to the reader's senses and emotions, and by suggesting deeper meanings or associations with the descriptions being given. Here is the example from *"Beloved"* by Toni Morrison expresses the recurring image of a *tree* with scars where slaves were hanged represents the trauma and violence inflicted on African Americans during slavery.

8. *Litotes*. Negation used by a phrase to create an affirmative understatement. called Litotes. In the following example *"That wasn't half bad"* is used negation which expresses implied meaning to indicate that everything was actually very good.

Lets' look at the example from *"To Kill a Mockingbird"* by Harper Lee: *"never in a hurry and always time for you,"*

When Scout describes her father, Atticus, as *"never in a hurry and always time for you,"* she is using litotes to convey how patient and caring he is.

RESULTS AND DISCUSSION

In summary, figurative devices such as metaphor, simile, personification, irony, allusion, symbolism, and imagery all play a significant role in creating implicature in fiction. They go beyond the literal meaning of the text to suggest deeper associations and meanings, and to evoke emotional and sensory responses in the reader. Figurative devices such as metaphor, simile, personification, irony, allusion, symbolism, and imagery all play a significant role in creating implicature in fiction. They go beyond the literal meaning of the text to suggest deeper associations and meanings, and to evoke emotional and sensory responses in the reader.

Expressions of implicature through figurative devices create meaning beyond the literal interpretation of the words spoken or written. It allows the author to convey complex emotions and ideas in a concise and relatable way, making the reader feel more connected to the material. Additionally, it adds depth and dimension to the work, creating a more vivid and stimulating experience for those who engage with it. By utilizing metaphors, similes, personification, and other literary devices, writers can create a world that is both familiar and unique, opening up new perspectives and insights that may not have been possible through more straightforward means of storytelling.

REFERENCES

1. Ahmed, M., & Shazali, M. (2010). The interpretation of implicature: A comparative study between implicature in linguistics and journalism. *Journal of language teaching and research*, 1(1), 35-43.
2. Carston, R., & Hall, A. (2012). Implicature and explicature. In *Cognitive pragmatics*. De Gruyter.
3. Levinson, S. C. (2000). *Presumptive meanings: The theory of generalized conversational implicature*. MIT press.
4. Sauerland, U. (2012). The computation of scalar implicatures: Pragmatic, lexical or grammatical?. *Language and Linguistics Compass*, 6(1), 36-49.
5. Wilson D. Linguistic structure and inferential communication. In Proceedings of the 16th International Congress of Linguists 1998 Jul 20 (pp. 20-25). Paris: Elsevier Sciences
6. Zufferey, S., Moeschler, J., & Reboul, A. (2019). *Implicatures*. Cambridge University Press.
7. Rakhmatova, M. M. (2019). Aesthetic judgement: language as a mirror to reflect "Beauty". *Theoretical & Applied Science*, 10, 282-288. <https://www.academia.edu/download/69752155/10-78-52.pdf>
8. Muhsinovna, R. M., & Aminovich, U. A. (2022). THE IMPLEMENTATION OF CORPUS-BASED TECHNIQUES TO ANALYZE LITERARY WORKS. *Open Access Repository*, 8(04), 88-91. <https://oarepo.org/index.php/oa/article/view/548>
9. Rakhmatova, M. M., & Inoyatova, D. I. (2022). CONCEPTUAL AND FIGURATIVE STRUCTURE OF THE CONCEPT OF "UGLINESS". *Open Access Repository*, 8 (04), 58–61. <https://scholar.google.com/scholar?cluster=1659841979137752332&hl=en&oi=scholar>
10. Rakhmatova, M. M., & Botirova, N. F. (2022). NEW APPROACHES IN LATINO AMERICAN POETRY: CHICANO POETRY. *Open Access Repository*, 8 (04), 92–94. <https://scholar.google.com/scholar?cluster=16926439864061322481&hl=en&oi=scholar>
11. Gadoeva M.I. Expression of the somatizms "mouth", "ear", "nose", "tongue" in the system of different languages // Novateur Publications JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. ISSN No: 2581 – 4230. Volume 7, Issue 11, Nov. -2021. –P.125-130. (JIF -7.223).
12. Gadoeva M.I. Lexico-semantic Classification of Somatizms in Phraseological Funds of English and Uzbek Languages // Eurasian Research Bulletin. Open Access, peer research journal. –Belgium, 2022. –V.4. –P.140-145. www.geniusjournals.org. (JIF – 7.995).
13. Гадоева М.И. Типологическая категория неопределенности и способы ее выражения в разнотипных языках (на материале английского и узбекского языков). – Тошкент. 1990. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=B9qHCLUAAAAJ&citation_for_view=B9qHCLUAAAAJ:NaGI4SEjCO4C
14. Гадоева М.И. Выражение значения неопределенности числительными, нумеративными и посредствам слова "бир" в английском и узбекском языках.– 2019. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=B9qHCLUAAAAJ&citation_for_view=B9qHCLUAAAAJ:UeHWp8X0CEIC

ALISHER NAVOIYNING “NAZM UL-JAVOHIR” ASARIDA QOFIYA SATHI VA ASAR POETIKASI O’RTASIDAGI BOG’LIQLIK

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE RHYME LEVEL AND THE POETICS OF THE WORK IN “NAZM UL-JAVAHIR” BY ALISHER NAVAI

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ УРОВНЕМ РИФМЫ И ПОЭТИКОЙ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В “НАЗМ УЛ-ДЖАВАХИР” АЛИШЕРА НАВОИ

Xo’jayeva Shoiraxon Baxtiyor qizi¹

¹Xo’jayeva Shoiraxon Baxtiyor qizi

– Qo’qon davlat pedagogika instituti o’qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola Alisher Navoiyning “Nazm ul-javohir” asarida qofiya sathining asar poetikasiga ko’rsatgan ta’sirini o’rganishga bag’ishlangan. Unda struktural metod asosida mazkur asar qofiyasining raviygacha bo’lgan tarkibga ko’ra mujarrad, murdaf, muqayyad va muassas turlari; ravydan keyingi tarkibga ko’ra muqayyad va mutlaqqofiya turlari keng ko’lamda tadqiq etilgan hamda “Nazmul-javohir” ruboiylarida qo’llangan qofiyalar asar poetikasining barkamolligini ta’minlagani ochib berilgan.

Аннотация

Данная статья посвящена изучению влияния уровня рифмовки на поэтику произведения Алишера Навои «Назм ул-джавахир». В нем, исходя из структурного метода, виды рифмовки этого произведения - муджаррад, мурдаф, мукайяд и муассас по содержанию стихотворения перед равий; мукайяд и мутлак виды рифм по содержанию стихотворения после равий широко исследованы и выявлено, что рифмы, использованные в рубаях «Назм ул-джавахир», обеспечивают совершенство поэтики произведения.

Abstract

This article is devoted to the study of the influence of the rhyme level on the poetics of Alisher Navoi’s work “Nazm ul-javahir”. In it, based on the structural method, the types of the rhyme of this work are mujarrad, murdaf, muqayyad and muassas rhymes according to the content of the poem before the ravy; the types of muqayyad and mutlaq rhymes according to the content of the poem after the ravy have been extensively researched and it has been revealed that the rhymes used in the rubaiys of “Nazm ul-javahir” ensure the perfection of the poetics of the work.

Kalit so’zlar: ruboiy, hikmat, qofiya, ilmi qavofe’, musarra’, muraddaf, hazaj, ramal, radif, ravy.

Ключевые слова: рубаи, хикмат, рифма, наука о рифме, мусарраъ, мураддаф, хазадж, рамаль, радиф, равий.

Key words: rubai, wisdom, rhyme, science of qawafe’, musarra’, muraddaf, hazaj, ramal, radif, ravy.

KIRISH

Qofiya she’rning muhim tarkibiy qismi bo’lib, mumtoz she’riyatimizda unga badiiyatning asosiy omili sifatida qaralgan. Shu bois mumtoz adabiyotshunosligimizda qofiyani o’rganuvchi maxsus soha – ilmi qofiya vujudga kelgan. Nazm ilmini o’rganishda qofiya saboqlarining ahamiyati borasida Shayx Ahmad Taroziy “Funun ul-balog’a” asarida shunday fikrlarni bildiradi: “Bilgilkim, majmui ulamo va fuzalo mazhabinda ahli tab’g’a qofiya ilmin bilmak muhimdir. Zeroki, tab’ning natijasi she’rdur. Va she’rning asli qofiya. Va qofiyasiz she’r mumkin ermas... Va zurafo baytni xayma (chodir)g’a nisbat qilibturlar va qofiyani stung’a. Ya’ni xayma stun birla barpoydir”. [6,3]

Qofiya ilmida asosiy e’tibor qofiyaga tanlangan so’zlarning ohangdor va jozibadorligiga, chuqur mazmunga egaligiga hamda uning mavzuga muvofiqligi, asarda ko’tarilgan g’oya mohiyatini ochishdagi o’rniga qaratiladi. Zero, “qofiya she’riy asarlarda ifodalanayotgan ijtimoiy-axloqiy g’oyalar, teran falsafiy mushohadalarni badiiy so’z vositasida jozibali va ta’sirchan aks ettirishning muhim vositalaridan biridir”. [7,195]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

“Nazm ul-javohir” ruboiylarining qofiyasi xususida Navoiyning o’z davrida ham, keyingi davr navoiyshunosligida ham ko’plab fikr-mulohazalar bildirilgan. Xususan, zamonasining mashhur tarixchisi Xondamir o’zining “Makorim ul-axloq” asarida shunday yozadi: “Nasr ul-laoliy”ning turkiycha tarjimasida ikki yuz oltmish ruboiy nazm qilgandirlarki, uning har to’rt misrai bir xil qofiya va bir xil radiflidir. Ko’rinishicha, ul Hazratdin ilgari hech kim turkiy tilda ruboiy aytmagani, har to’rt misrai qofiyadosh va radifdosh bo’lganiga nima yetsin”. [5,50]

Shu o'rinda asar tarjimonlari M.Faxriddinov va P.Shamsiyev mazkur ta'kidga: "Navoiyga qadar bir necha o'zbek shoirlari turkiy tilda ruboiy aytganlari ma'lumdir. Lekin Xondamir bu yerda ma'lum darajada mubolag'a qilgan ko'rinadi, aftidan, serma'no, eng go'zal ruboiylarni Navoiy yaratdi, demoqchi bo'lsa kerak", – deya izoh berib o'tadilar. [5,50]

M.Rajabova ayni shu xususda so'z yuritib, "Turkiy tilda Navoiygacha Hofiz Xorazmiy va Lutfiy ruboiylari ham mashhur bo'lganini hisobga olsak, Xondamirning yuqoridagi mulohazalari Navoiy ruboiylari g'oyaviy-badiiy jihatidan mahoratining balandligiga berilgan yuksak bahosi deb ham qarash mumkin", – degan fikrni bildiradi. [3,104]

Yo.Ishoqov bu xususda shunday xulosa qiladi: "Lutfiy devonidagi to'rtliklarning asosiy qismi ramal bahrida yozilgan. Lekin ular o'zbek yozma adabiyotida klassik ruboiy janrining shakllanishida muhim bosqich bo'lganligi, shubhasiz. Yaqinda aniqlangan Hofiz Xorazmiyning she'rlari esa Navoiyga ma'lum bo'lmaganligi aniq. Demak, Navoiy o'zbek adabiyoti tarixida klassik ruboiy janrining asoschisi hisoblanadi". [2,79]

Yuqoridagi fikr-mulohazalarni umumlashtirib, shunday xulosa qilish mumkinki, ruboiy janr sifatida turkiy adabiyotda Navoiydan avval ham mavjud bo'lgan bo'lsa-da, e'tiborli janr sifatida keng ommalashmagan. Alisher Navoiy, bir tomondan, bu janrni shakliy jihatdan boyitib, taronayi ruboiyga asos solgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zi ham ushbu yo'nalishda barakali ijod qilib, uni g'azaldan keyingi eng ahamiyatli janr sifatida mavqeini yuksaltirgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Nazm ul-javohir" ruboiylarining qofiya xususiyatlarini tadqiq etish orqali raviygacha bo'lgan tarkibiga ko'ra qofiyaning quyidagi turlari mavjud ekanligi aniqlandi:

1. Mujarrad qofiya. Mujarrad qofiya Navoiy ijodida ham, butun mumtoz adabiyotimizda ham eng keng qo'llangan qofiya turlaridan bo'lib, u ikki turli bo'ladi:

a) raviy cho'ziq unli bilan ifodalangan qofiya;

b) raviy undosh bilan ifodalanib, uning oldida qisqa unli (tavjih) kelgan qofiya. Masalan:

Shukr ayladi shiddatda rijo izhori,

Har mehnat aro dafi' balo izhori,

Mol istar esang shukr-u sano izhori,

Kim shukr demak qilur g'ino izhori. [1,106]

ruboiysida rijo – balo – sano – g'ino qofiyalari mujarrad bo'lib, raviysi cho'ziq "o" unlisidir. E'tiborli jihati shuki, ushbu ruboiy Hazrat Alining "Izhor ul-g'aniy min ash-shukri" ("Boylikning izhori shukrdir") hikmati asosida bitilgan bo'lib, undagi asoiy masala – shukr qilmoqlik sanaladi. Qofiyaga olingan so'zlarga yuqorida keltirilgan qofiya talablari asosida yondashsak, ularning ham ohangdor, ham sermazmun so'zlar bo'lish bilan birga, mavzuga har jihatdan muvofiq ekanligini ham ko'rishimiz mumkin. Darhaqiqat, shukr og'ir kunlarda rijo (ezgu umid)ni, mashaqqatga yo'liqqanda dafi' balo (baloni daf qilish)ni ifoda etgani holda inson biror maqsadiga yetmoqni istar ekan, avvalo, shukru sano qilmog'i lozim. Negaki, shukr demoqlik – g'ino (boylik) izhoridir. Ya'ni chinakam boy inson deb moddiy jihatdan emas, avvalo, ma'naviy jihatdan kamolotga yetgan kishiga aytiladi. Ma'nau barkamol inson esa mudom shukrda bo'ladi. Demak, noshukrlik kishi ma'naviyatidagi nuqsonni ko'rsatuvchi jihat bo'lsa, shokirlik inson ma'naviyatidagi komillikni aks ettiruvchi fazilat ekan.

Quyidagi ruboiy esa mujarrad qofiyaning ikkinchi turiga misol bo'lib, undagi maskan – ma'man – fan – ravshan qofiyadosh so'zlari tarkibidagi "n" undoshi raviy sanaladi va undan oldingi "a" qisqa unlisi tavjih vazifasini bajargan:

Har kimki xushu' uyini maskan qilg'ay,

Olam sijinin haq anga ma'man qilg'ay,

Haq vahmidin ulki yig'lamoq fan qilg'ay,

Ul ashk aning ko'zini ravshan qilg'ay. [1,108]

Ruboiy Hazrat Alining "Buqo ul-mar'iy hashyat illahi qur'at ul-ayni" ("Kishining Allohdan qo'rqib yig'lashi uning ko'zini ravshan qiladi") hikmati asosida bitilgan bo'lib, hikmat mazmuni she'rning uchinchi va to'rtinchi misralarida ifoda etilgan. Birinchi va ikkinchi misralar esa ayni masalaga buyuk shoirning munosabati bo'lib, unga ko'ra, kimki Alloh qarshisida qullik maqomida tursa, ya'ni o'zini past tutsa (xushu'), haq taolo butun yer yuzini unga omonlik go'shasiga aylantirib qo'yadi. Ushbu qo'shmisrada qofiyadosh bo'lib kelgan maskan va ma'man so'zlari nafaqat shaklan, mazmunan ham bir-biriga muvofiqdir. Ya'ni "maskan" so'zi "sokin" so'zi bilan asosdosh bo'lib

ADABIYOTSHUNOSLIK

“turarjoy” ma’nosini anglatrsa, “ma’man” so’zi “omon” so’zi bilan asosdosh bo’lib, “omonlik joyi” degan ma’noni bildiradi. So’nggi baytda esa hikmat mazmuniga muvofiq ravishda kim Allohdan qo’rqib yig’lashni o’ziga fan (odat) qilsa, bu ko’zyoshlar uning ko’zini ravshan qilishi ta’kidlanadi. Ko’rinib turganidek, qofiyaga olingan so’zlar nihoyatda jozibador va ma’nodor bo’lish bilan birga, asar g’oyasini ochib berishga ham to’liq xizmat qilishi bilan qofiya talablariga to’la mos keladi.

2. Murdaf (ridfli) qofiya. Ushbu tur qofiyaning ham ikki xil ko’rinishi bor: asliy ridfli murdaf qofiya va zoyid ridfli murdaf qofiya. “Nazm ul-javohir”da ushbu qofiyaning faqat birinchi turidan foydalanilgan.

Asliy ridfli murdaf qofiyada raviy harfidan oldin cho’ziq unlilardan biri keladi. Ilmi qofiyada u ridf deb ataladi. “She’riyatimizda raviydan oldin “o” cho’ziq unlisi kelgan murdaf qofiya juda ko’p qo’llangan” [7,200] bo’lib, “Nazm ul-javohir”da ham bunga ko’plab misollar topish mumkin:

*Bermas tatvil chun suxandon so’zga,
Qil muxtasar ulcha bo’lg’ay imkon so’zga,
Ko’p ayb topar kimsa farovon so’zga,
Chun chekti uzoqqa, yetti nuqson so’zga.* [1,134]

Hazrat Alining “Ayb ul-kalomi taviyluhu” (“Kalomning aybi uning uzunligida”) hikmatiga asoslangan ushbu ruboiyda ham suhandon – imkon – farovon – nuqson so’zlari qofiyadoshligi asosida teran mazmun go’zal shaklda taqdim etilgan. Navoiyning poetik mahorati shundaki, u ruboiyning bosh g’oyasini tarannum etuvchi so’zni radif sifatida keltiradi va bosh g’oya mazmunini ochib beruvchi so’zlardan qofiya vazifasida foydalanadi. Diqqat qaratsak, ruboiydagi qofiyadosh so’zlar ayni damda butun asar mazmunining eng muhim nuqtalarini ochib beruvchi kalitso’zlardir. Demak, Alisher Navoiy uchun qofiya faqat misralar oxirida keluvchi o’zaro ohangdosh so’zlarga emas, balki butun asar mohiyatini ochib beruvchi, masalaning eng nozik nuqtalarini ko’rsatuvchi purma’no so’zlar hamdir.

3. Muqayyad (qaydli) qofiya. “Bu xil qofiyalarda qo’sh undosh qisqa unlidan so’ng keladi. Qisqa unli hazv, raviydan oldingi undosh qayd deb ataladi”. [7,202]

*Nutqungni ulusqa o’ylakim shahd ayla,
So’z talx demasga haq bila ahd ayla,
Joningni xudo mahzi uchun mahd ayla,
Jannat talabida jid bila jahd ayla.* [1,126]

Mazkur ruboiyda shahd – ahd – mahd – jahd qofiyalaridagi “a” qisqa unlisi – hazv, “h” undoshi – qayd, “d” undoshi esa raviydir. Ruboiy Hazrat Alining “Shammir fi talab il-jannati” (“Jannatga erishish uchun harakat qil”) hikmati mazmunini ifoda etadi. Hikmat buyruq gap shaklida bo’lgani bois undagi chaqiriq va da’vat ruhi ruboiyda ham yetakchilik qilgan. Shoir tomonidan “ayla” buyruq fe’lining radif sifatida tanlangani ham ruboiy ruhiga hamohangdir. Shuningdek, qofiya sifatida keltirilgan so’zlar ham kishini ruhlantiruvchi, uni muayyan maqsad sari undovchi, insonni oldinda kutishi mumkin bo’lgan to’siqlarni mardonavor yengib o’tishga tayyorlovchi va kishi ko’nglida mardlik, kurashchanlik zavqini uyg’otuvchi so’zlardir.

4. Muassas (ta’sisli) qofiya. “Cho’ziq “o” unlisi (faqat cho’ziq “o” unlisi) bilan raviy o’rtasida bir undosh va undan keyin bir unli keladigan qofiya muassas (ta’sisli) qofiya deyiladi. Cho’ziq “o” unlisi ta’sis deb, undan keyingi undosh daxil deb, raviy oldidagi qisqa unli esa ishbo’ deb ataladi”. [7,203] Buni quyidagi ruboiy misolida ko’rib o’tsak:

*Nafs uyiga sabr ila imorat angla,
Besabrlig’in aning sharorat angla,
Ish sabr sari anga ishorat angla,
Sabrini zafar sari bashorat angla.* [1,107]

Bu yerda imorat – sharorat – ishorat – bashorat qofiyalari muassas bo’lib, undagi cho’ziq “o” unlisi – ta’sis, “r” undoshi – daxil, “a” qisqa unlisi – ishbo’, “t” undoshi esa raviydir.

Kuzatishlarimiz natijasida ma’lum bo’ldiki, muassas qofiya boshqa qofiya turlaridan o’zining serjilo va jozibadorligi bilan alohida ajralib turadi. Bunda cho’ziq “o” unlisining o’rni kattadir. A.Rustamov “Ta’sis qofiyaga xushohanglik bag’ishlaydi. Shuning uchun ham ta’sisli qofiya “muassasa” deyilib, muassasa san’at hisoblanadi”, deydi. [4,13]

Muassas qofiyalarda daxilning mos kelishi shart emas. [4,11] Mumtoz adiblarimiz ijodini kuzatar ekanmiz, muassas qofiyaga murojaat qilganlarida daxilning har doim ham bir xil harfdan

iborat bo'lavermaganiga guvoh bo'lamiz. "Nazm ul-javohir"da ham bunga bir necha misollar keltirish mumkin. Quyidagi ruboiy ham shular jumlasidandir:

*lymoni aningki kufrig'a sotir erur,
Chin nukta demakka ul kishi qodir erur,
Har kimsaki iymon ishida mohir erur,
lymonini bilki, ontidin zohir erur.* [1,105]

Ruboiy qofiyasini hosil qiluvchi sotir – qodir – mohir – zohir so'zlari "o" unlisi va raviy o'rtasida bir undosh va bir unlining kelishi bilan muassas qofiyani yuzaga keltirgan. Bunda qisqa unlilar bir xil bo'lgani holda "daxil" vazifasida keluvchi undoshlar bir-biridan farq qiladi.

A.Hojiahmedovning bergan ma'lumotiga ko'ra, "muassas qofiyalar lirik she'riyatda juda kam qo'llanadi. Shoirlar bu xil qofiyaga ko'proq epik she'riyatda murojaat qilganlar. Shunda ham ular jami qofiyaning 3,5-7 foizidan oshmaydi". [7,204] Ana shu lirik tur uchun xarakterli bo'lmagan qofiya turini kichik lirik janr bo'lgan ruboiyga olib kirilishi Navoiy poetik mahoratining bir qirrasidir.

Qofiya raviydan keyingi tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: muqayyad qofiya va mutlaq qofiya. Raviy bilan tugallanuvchi qofiya **muqayyad qofiya**, raviy bilan tugallanmay, undan keyin tovushlar kelgan qofiya **mutlaq qofiya** deyiladi. Mutlaq qofiya tarkibida raviydan keyin keluvchi harflar turlicha ataladi. Raviydan keyin keladigan yozuvda ifodalanuvchi harf (undosh yoki cho'ziq unli)larning nomi shunday ketma-ketlikda ataladi: vasl, huruj, mazid, noyira. Raviydan so'ng keluvchi yozuvda ifodalanmaydigan (qisqa) unli (harakat)lar majro deb, vasl, huruj, mazid, noyiradan keyin turuvchi qisqa unlilar nafoz deb yuritiladi. [7,205]

"Nazm ul-javohir"da qo'llangan qofiya turlarini A.Rustamov tasnifi asosida tadqiq etar ekanmiz, unda muqayyad qofiyaning quyidagi 5 turidan foydalanilganini ko'rishimiz mumkin: 1) muqayyadi mujarrad qofiya; 2) ta'sisli muqayyad qofiya; 3) ta'sis va daxilli muqayyad qofiya; 4) ridfi asliy muqayyad qofiya; 5) qaydli muqayyad qofiya:

Shuningdek, asarda mutlaq qofiyaning quyidagi 8 turi qo'llanganini aniqladik: 1) mutlaqi mujarrad qofiya; 2) ta'sis va daxilli mutlaq qofiya; 3) ridfi asliy muqayyad qofiya; 4) qaydli mutlaq qofiya; 5) hurujli mutlaq qofiya; 6) ridfi asliy va hurujli mutlaq qofiya; 7) noyirali mutlaq qofiya; 8) ridfi asliy va noyirali mutlaq qofiya.

XULOSA

Muxtasar aytganda, Alisher Navoiy Sharq mumtoz adabiyoti namoyandalarning ijodini puxta o'zlashtirgani va ularning qofiyadan foydalanish mahoratini chuqur o'rgangani holda o'zi uchun maxsus qofiya tizimini ishlab chiqqan. Shu sababli Navoiy qofiyalari mutlaqo originaldir.

Xususan, "Nazm ul-javohir" ruboiylarida qo'llangan qofiyalar shakl va mazmun jihatidan o'zaro uyg'un bo'lib, bu esa asar poetikasining barkamolligini ta'minlagan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик. 15-жилд. – Т.: Фан, 1999. (Alisher Navoi. Nazm ul-jawahir. MAT. 20 volumes. Volume 15. - T.: Fan, 1999.)
2. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси ("Хазойин ул-маоний" асосида). – Т.: Фан, 1983. (Ishakov Yo. Navoi's poetics (based on Khazayin ul-Maani). - T.: Fan, 1983.)
3. Ражабова М. Алишер Навоий "Назм ул-жавоҳир" асарининг манбалари ва бадиияти: Фил. фан. номз. дисс. – Т., 2007. (Rajabova M. Sources and artistry of Alisher Navoi's work "Nazm ul-Javahir". PhD. diss. - T., 2007.)
4. Рустамов А. Қофия нима? – Т.: Фан, 1975. (Rustamov A. What is the rhyme? – T.: Fan, 1975.)
5. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967. (Khondamir. Makorim ul-akhlaq. - T., 1967.)
6. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи профессор А.Ҳайитметов) – Т.: Ҳазина, 1996. (Sheikh Ahmed bin Khudoidad Tarazi. Funun ul-baloga (preparer, author of the foreword and annotations Professor A. Hayitmetov) - T.: Khazina, 1996.)
7. Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ, 1998. (Hojiahmedov A. The merit of classical artistry. - T.: Sharq, 1998.)

GERTA MYULLER ASARLARINING BADIY XUSUSIYATLARI

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ГЕРТЫ МЮЛЛЕР

ARTISTIC FEATURES OF THE WORKS OF HERTA MULLER

Mamatov Ravshanbek Rustamovich¹¹Mamatov Ravshanbek Rustamovich

– Namangan davlat universiteti, Yevropa, Amerika va Avstraliya xalqlari tili va adabiyoti ixtisosligi tayanch doktranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada nemis adibi Gerta Myullerning “Herztier” va “Atemschaukel” kabi romanlari poetikasiga e’tibor qaratilgan bo’lib, asosan yozuvchining asarlaridagi metaforalar tahlilga olingan va yozuvchi mahorati ko’rsatib berilgan. Hozirgi kunda nemis adibi Gerta Myuller romanlari poetikasiga jahon adabiyoti mutafakkirlarini o’ziga jalb qilmoqda. Romanlarda qatnashgan bosh qahramonlar va epizod ishtirokchilari orqali Gerta Myuller o’z falsafasini tushuntira olgan.

Аннотация

В этой статье основное внимание уделяется поэтике романов немецкой писательницы Герты Мюллер, таких как “Herztier” и “Atemschaukel”, в основном с анализом метафор в произведениях писателя и демонстрацией писательского мастерства. В настоящее время немецкая писательница Герта Мюллер привлекает к поэтике своих романов мыслителей мировой литературы. Через главных героев и участников эпизодов, участвующих в романах, Герта Мюллер смогла объяснить свою философию.

Abstract

This article focuses on the poetics of the novels of the German writer Herta Muller, such as “Herztier” and “Atemschaukel”, mainly with an analysis of metaphors in the writer’s works and a demonstration of writing skills. Currently, the German writer Herta Muller attracts thinkers of world literature to the poetics of her novels. Through the main characters and participants of the episodes involved in the novels, Herta Muller was able to explain her philosophy.

Kalit so’zlar: Gerta Myuller falsafasi, “Herztier” hamda “Atemschaukel” romanlari, badiiy ko’chim, metafora, obraz.

Ключевые слова: Философия Герты Мюллер, романы “Herztier” и “Atemschaukel”, художественное движение, метафора, образ.

Key words: The philosophy of Herta Muller, the novels “Herztier” and “Atemschaukel”, artistic movement, metaphor, image.

KIRISH

Adabiyot bo’yicha 2009-yilgi Nobel mukofoti sovrindori nemis adibi Gerta Myuller asarlarini tadqiq etish davomida shuni guvohi bo’ldikki, uning asarlari zamonaviy nemis adabiy kontekstidagi o’ziga xos o’ringa egadir.

Zamonaviy nemis asdabiyoti XX asrning o’rtalaridan boshlangani hammamizga ma’lum. G’arbiy Yevropaning madaniy rivojlanishidagi burilish nuqtasi ham XX asrning 60-70 yillariga to’g’ri keladi.

Gerta Myullerning ijodiy faoliyati ham shu yillarda rivojlanib bordi. Nemis adibi o’z asarlarini 1961-yildan nashr eta boshlagan va 1994-yili “Herztier” hamda 2009-yilda “Atemschaukel” romanini nashr etgan.

Ushbu maqolamizda Gerta Myuller nasrining yuksak badiiy qiymati yuqori darajada e’tirof etilgan davrga (1982-2009) alohida e’tibor qaratishni lozim topdik.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Gerta Myuller asarlari poetikasini tadqiq etish davomida uning asarlaridagi barcha adabiy termin va tushunchalarga jahonning yetuk olimlari o’z fikr va mulohazalarini bayon qilib o’tishgan. Xususan, metafora termini tushunchasi bo’yicha S.A.Xalolova: “Metafora – bu fanning turli sohalar: falsafa, adabiy tanqid, sotsiologiya, psixologiya, tilshunoslik, mantiq, genetika va boshqalarni o’rganish obyekti hisoblanadi, shuningdek, “metafora muammosi fanlararo tadqiqot aspektida dolzarbdir” [1-291]. Lekin G.N. Sklyarevskaya ta’kidlaganidek, “Metafora, birinchi navbatda, lingvistik hodisa va shuning uchun birinchi navbatda tilshunoslikda to’liq talqin qilinishi kerak” [2-148].

Ammo metafora lisoniy hodisa sifatida muhokamasi qadimgi tadqiqotchilarning falsafiy qarashlariga borib taqaladi, bu esa metaforani til tizimining birligi sifatida o'rganishni yanada rivojlantirish uchun asos yaratadi.

Nazariy adabiyotlarni ko'rib chiqish falsafada Aristoteldan boshlab, boshqa qadimgi va keyingi mualliflarning metafora haqidagi munozaralari metafora to'g'risidagi falsafiy fikrning quyidagi rivojlanish davrlari doirasida amalga oshirilganligini ta'kidlashga imkon beradi:

1. Antik davr (miloddan avvalgi VIII asr - milodiy V: Aristotel, Gippokrat, Demetriy, Kvintilian, Platon, Sokrat, Teofrast, Tsitseron, Ezop, Epikur va boshqalar);
2. O'rta asrlar (V asr oxiri — XVI asr: T.Gobbs, J.Lokk va boshqalar);
3. Yangi asr (XVII asr o'rtalaridan 1918-yilgacha: A.Bergson, Volter, J.V.Gyote, F.Nitsshe, J.Pol, J.J.Russo va boshqalar);
4. Hozirgi zamon (1918-yildan hozirgi kungacha: M.Blek, X.Verner, D.Devidson, E.Kassirer, F.Kafka, S.Pepper, A.A.Richards, J.R.Searl, F.Uilrayt, S.Harnad va boshqalar).

Yuqorida aytib o'tilganidek, metaforani o'rganishning kelib chiqishi antik davrga, to'g'ridan-to'g'ri almashtirish nazariyasi bilan shug'ullangan Aristotel nomiga borib taqaladi. Ushbu nazariya nuqtai nazaridan metafora insoniy muloqotning muhim qismi sifatida emas, balki ko'proq ekspressivlikka erishish formulasi sifatida qaraladi [3-183]. Keyinchalik, Kvintilian metafora ob'ektlarni nomlashda tilda qiyin vazifani bajarishini ta'kidlab, metaforani elliptik taqqoslashga qisqartiradi [4-754] va Tsitseron uni "Kuchli ritorika quroli" sifatida tan oladi [5-148]. Shuni ham yodda tutishimiz kerakki, metafora muammosi Gippokrat, Platon, Sokrat, Epikur va boshqa antik faylasuflar tomonidan ham o'rganilgan.

O'rta asrlarda T.Hobbes metaforadan nafratlanganligini va uni "Nutqni ochiqchasiga suiiste'mol qilish" deb hisoblaydi. V.I.Shuvalovning fikriga ko'ra, "O'rta asrlar ratsionalistik falsafasining salbiy munosabatini sababi shundaki, metafora fikrni to'g'ridan-to'g'ri ifoda eta olmaydi va haqiqatni yetarli darajada ochib bera olmaydi" [5-148].

Uyg'onish davrida, ya'ni XVIII asrgacha metafora, Aristotel an'analarga muvofiq, faqat ritorik figura sifatida va biroz keyinroq – troplardan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Bu "insonning ijodiy qobiliyatiga ustunlik berish zamonaviy davrga xos"ligi [6-130] bilan bog'liq.

Shunday qilib, metafora bo'yicha nazariy tadqiqotlarni ko'rib chiqish, metafora lingvistik mohiyatini o'rganishning kelib chiqishi olimlarning falsafiy nazariyalari bilan chambarchas bog'liq degan xulosaga kelish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish jarayonida ularni har tomonlama bilimni chuqurlashtirish, xususan adabiyot darslarida nemis adibi Gerta Myullerning ijodini o'rgatish ustivor vazifalardan hisoblanadi hamda ularni o'rganish quyidagicha xarakterlanadi:

- Gerta Myuller nasrining badiiy xususiyatlari va uning poetologiyasining falsafiy asoslari shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy omillarni aniqlash.
- Gerta Myullerning badiiy uslub va poetologik kontseptsiyasining badiiy amaliyot bilan kesishgan nuqtalarini aniqlash.
- Gerta Myuller nasrida ko'rib chiqilgan eng muhim ijtimoiy-falsafiy muammolarni aniqlash, ularning badiiy idrok etish xususiyatlarini zamonaviy nemis zabon yozuvchilarning tegishli masalalarga oid asarlari bilan taqqoslab o'rganish.
- Gerta Myuller nasrining janr xilma-xilligini, nemis adibining nemis tilidagi adabiyotda shakllangan kichik janrlarning rasmiy mazmun naqshlariga tanqidiy munosabatini o'rganish.
- Belgilangan maqsad va vazifalarga erishishda qiyosiy-tarixiy, biografik va madaniy-tarixiy tadqiqot usullaridan foydalanish.
- Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida metaforaning lingvistik va aqliy mohiyatiga oid tadqiqotning konseptual xususiyatini aniqlash.
- Nutqni o'rganishning nazariy asoslarini ochib berish, fan taraqqiyotining hozirgi bosqichidagi holatini aniqlash.
- Matn, nutq, metafora tushunchalari o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish.
- Nemis tilidagi badiiy nutqning xususiyatlarini tahlil qilish.
- Nemis tilidagi badiiy nutqda kontseptual metafora faoliyatining xususiyatlarini aniqlash.

ADABIYOTSHUNOSLIK

- Nemis tilidagi badiiy nutq Gerta Myullerning chuqur ma'nolarini shakllantiradigan va aniqlaydigan tushunchalarni hisoblash usuli sifatida metaforaning fraktal qurilishidan foydalash.
- Nemis tili materialli asosida metafora fraktal qurilishining chuqur ma'nolarini tahlil qilish.

TAHLIL VA NATIJALAR

Gerta Myuller asarlarini tadqiq qilish jarayonida nemis adibining asarlarida asosiy g'oya insonlarda bir-biriga hurmat, ona-yurti asrab avaylash, yoshlarda o'z yurtiga mehr-tuyg'u, insonlarni halollikka, eng asosiysi vatanparvarlik ruhini shakllantirish kabi g'oyalar ustivor ekanligi aniqlandi.

Gerta Myuller asarlarida asosan kontseptual metaforani o'rganishga, ya'ni kompleks yondashuv va metaforalarning fraktal konstruksiyalari asosida badiiy nutqning chuqur ma'nolarini tashkil etuvchi tushunchalarni hisoblash metodologiyasini ishlab chiqishga e'tabor qaratilgan.

Gerta Myuller metaforik ijodining kontseptsiya sohasini tuzuvchi tushunchalar sabab, inklyuziya va to'ldiruvchilik munosabatida ekanligi ma'lum bo'ldi.

Nemis adibining asarlarini o'rganish shuni ko'rsatyaptiki, metaforaning fraktal tabiati badiiy nutqning diskursiv strategiyalari va chuqur ma'nolarini bilish va anglash mexanizmiga kirib borish mumkin.

MUHOKAMA

Nemis adibi Gerta Myuller o'z asarlari bilan adabiyot sohasida juda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Adibning asarlari nemis adabiyotini yanada jahonda yuqori cho'qqilarga olib chiqdi. Demak uning asarlaridagi asosiy go'yalar dunyoda tinchlikka chaqiruvchi g'oyalar bo'lganligi bois adabiyot sohasida uning asarlari Nobel mukofotiga loyiq deb e'tirof etilishi kitobxonlarda uning nodir asarlarini o'rganishga chaqiradi.

XULOSA

Fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida metafora, nutq kabi tushunchalar tadqiqotchilarni alohida qiziqitirmoqda. Metaforani o'rganishning kelib chiqishi bevosita falsafa bilan bog'liq bo'lib, bu metaforani tilshunoslik doirasida yanada chuqurroq o'rganishga turtki bo'ldi.

Metaforaning lingvistik mohiyatini lingvistik tadqiqotlarni ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, metafora ikkilamchi bilvosita nominatsiyaning lisoniy belgisi bo'lib, shaklning soxta birlik yoki murakkab denotatsiyadan haqiqiy birlik yoki murakkab denotatsiyaga o'tishiga asoslangan.

Agar e'tibor bersak, nutq va matn atamalari noaniq talqin qilinadi, lekin ikkalasi ham bir-birini to'ldiradi. To'ldiruvchilik makonida nutqiy harakat turlari va metaforik birliklar mavjud. Metafora va matnning o'zaro ta'sirining o'ziga xosligi lingvistik darajada, metafora va nutq esa aqliy darajada aktuallashadi.

Nutq nazariyalarini o'rganish jarayonida ma'lum bo'ldiki, bugungi kunda nutqning ko'plab tipologiyalari mavjud. Nutq turlaridan biri badiiy nutqdir. Bu ma'lum bir kontseptsiya atrofida tematik tarzda tashkil etilgan va ma'lum bir kognitiv senariy bo'yicha qurilgan bitta muallifning adabiy matnlari to'plamining virtual haqiqatidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Хахалова С.А. Метафора в аспектах языка, мышления и культуры / С.А. Хахалова. - 2-е изд., испр. и доп. - Иркутск: ИГЛУ, 2011 в. - 291 с.
2. Склярёвская Г.Н. Метафора в системе языка / Г.Н. Склярёвская. - СПб.: Наука, 1993. - 148 с.
3. Аристотель Об искусстве поэзии / Пер. с древнегреческого В.Г. Апеллеро- та. - М.: Госполитиздат, 1957.- 183 с.
4. Kohl K. Poetologische Metaphem: Formen und Funktion in der deutschen Lite- ratur / K. Kohl. - Berlin, N. York: Walter de Gruyter, 2007. - 754 S.
5. Шувалов В.И. Метафорический дискурс / - М.: Прометей, 2005.- 148 с.
6. Хайрулина А.Р. Ценностная составляющая концепта TIER (на материале произведений Герты Мюллер) / А.Р. Хайрулина // Вестник ИГЛУ. Сер. Филология. - Иркутск: ИГЛУ, 2012. - № 3 (20). - С. 130.

ULUG'BEK HAMDAM HIKOYALARIDA TASVIRIY IFODA VA VOSITALARNING O'RNI

РОЛЬ ВИЗУАЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ И СРЕДСТВ В РАССКАЗАХ УЛУГБЕКА ХАМДАМА

THE ROLE OF VISUAL EXPRESSION AND TOOLS IN THE STORIES OF ULUGBEK HAMDAM

Uralova Dilnoza Murodilla qizi¹¹Uralova Dilnoza Murodilla qizi

– Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ulug'bek Hamdamning "Vatan haqida qo'shiq" hamda "Pillapoya" hikoyalari an'anaviy psixanalitik yo'nalishdagi ramziylikka asoslangan hikoyalardan biridir. Har qanday badiiy asarning saviyasi, uning badiiyligi, tasvir usullarining rang-barangligi undagi voqealar rivojining ketma-ketligi va ishonarliligi bilan belgilanadi. Ijodkorning "Vatan haqida qo'shiq", hikoyasida reallik bilan g'ayritabiiylikning hamda ertaknamo usullarning fanatistika bilan chatishib ketganligining guvohi bo'lamiz. Ijodkor hikoyalarda bugungi kunning dolzarb muammolarini falsafiy g'oyalar orqali ochib berishi e'tiborga loyiq. Yozuvchi hikoyalarining bayon uslubi, shakl va mazmun jihatidan uyg'unligi, an'anaviy va modernistik uslubning uyg'unligi bilan ajralib turadi. Ijodkorning "Vatan haqida qo'shiq", "Pillapoya" hikoyalarda tasvir vositalari, personajlarning xatti-harakatlarini tasvirlashda ko'chim turlarining sarmahsulligi bilan ajralib turadi. "Vatan haqida qo'shiq" hikoyasida vatanga muhabbat, o'tmish ajdodlarimizning o'z yurtiga bo'lgan fidoyiliklari, ajdodlarimizning ko'rsatgan jasorati bosh qahramon obrazi orqali ochib beriladi. "Pillapoya" da esa moddiy va ma'naviy hayot uyg'unligi yorqin obrazlarda tasvirlab beriladi.

Аннотация

Рассказы Улугбека Хамдама "Песня о Родине" и "Пиллапоя" относятся к числу рассказов, основанных на символизме в традиционном психоаналитическом направлении. Уровень любого художественного произведения, его художественность, разнообразие приемов изображения определяются последовательностью и правдоподобностью развития событий в нем. В рассказе художника "Песня о Родине" мы наблюдаем смешение реальности и сверхъестественного, сказочных приемов с фанатизмом. Примечательно, что в рассказах художника актуальные проблемы современности он раскрывает через философские идеи. Рассказы автора отличает стиль повествования, гармония формы и содержания, сочетание традиционного и модернистского стилей. Рассказы художника «Песня о Родине» и «Пиллапоя» отличаются богатством типов образности, использованных для описания поведения героев. В повести "Песня о Родине" через образ главного героя раскрывается любовь к Родине, жертвенность наших предков своей стране, отвага наших предков. В "Пиллапое" в ярких образах описана гармония материальной и духовной жизни.

Abstract

Ulugbek Hamdam's stories "Song about the Motherland" and "Pillapoya" are among the stories based on symbolism in the traditional psychoanalytic direction. The level of any artistic work, its artistry, the variety of image methods are determined by the sequence and believability of the development of events in it. In the artist's story "Song about the Motherland", we witness the intermingling of reality and the supernatural, and fairy-tale methods with fanaticism. It is noteworthy that in the stories of the artist, he reveals the current problems of today through philosophical ideas. The author's stories are distinguished by the narrative style, harmony of form and content, and the combination of traditional and modernist style. The artist's stories "Song about the Motherland" and "Pillapoya" are distinguished by the richness of the types of imagery used to describe the behavior of the characters. In the story "Song about the Motherland", the love for the motherland, the sacrifices of our ancestors to their country, and the bravery of our ancestors are revealed through the image of the main character. In "Pillapoya" the harmony of material and spiritual life is described in bright images.

Kalit so'zlar: hikoya, ko'chim, talqin, uslub, tasvir, voqelik, xarakter, personaj, tasvir, tasviriy vosita.

Ключевые слова: сюжет, движение, интерпретация, стиль, образ, действительность, характер, персонаж, образ, изобразительные средства.

Key words: story, movement, interpretation, style, image, reality, character, character, image, pictorial means.

KIRISH

Ulug'bek Hamdamning "Vatan haqida qo'shiq" hikoyasi dastlab peyzaj tasviri bilan boshlanib, oqsoqol va bolaning xatti-harakatlari tashqi qiyofasini yozuvchi ko'chim turlari metaforik, metonimik ko'chim vositalari bilan ifodalab, tasvirda yanada orginallikka erishish maqsadida o'xshatish, istifora kabi tasviriy vositalardan unumli foydalanadi. Xususan, quyidagi tasvirga e'tibor bersak: "Bahorda atrofda ajib bir uyg'unishning yoqimli bo'ylari ufura boshlagan tarovatli bir

ADABIYOTSHUNOSLIK

ayyomda, cho'qqi soqoli, orasta kiyimi o'ziga chunon yarashgan, qo'l tegsa tilib yuborguday qirrador do'ppi kiyib olgan istarasi issiq oqsoqol yetti-sakkiz yoshlar chamasidagi g'ayrati tanasiga sig'may, qulay fursat topdi deguncha o'zini har yon urib ko'rayotgan chaqmoqday bolakay"[1,429]. Hikoyada bahor tasviri bilan bog'liq peyzaj tasviri va oqsoqol; bola ruhiyatidagi tasvirlar, nihoyatda, bir-biriga uyg'un va mutanosib tasvirlanganini ko'rishimiz mumkin. Hikoya bayonida ekstralingvistik romanlardan, xususan, sakkiz qirrali yulduz tasviridan so'ng, oqsoqol nabirasiga uzoq o'tmishdan hikoya aytib beradi. Hikoya avvalida yozuvchi urush nafasini ifodalashda tabiat hodisalari bilan bog'liq romanlardan unumli foydalanib, asar ta'sirchanligini yanada oshiradi: "Qor birdaniga bosdi. Hech kutilmaganda. Hali erta edi, ammo "Ortidan qor sovuq keldi". Hikoyada tasvirlangan erta yoqqan qor hamda qora sovuq timsollari yurtga kelayotgan qirg'inbarot urushning, iztirobning ifodalaridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

"Vatan haqida qo'shiq" "Safar" hikoyasining mantiqiy davomi bo'lib, temirchi obrazi orqali qattol dushman qamali tufayli halokat yoqasiga kelib qolgan yurt fuqarolari o'z orasidan chiqqan donishmand yurtboshi atrofida uyushib, bir tan, bir jon bo'lib, hayot – mamot jangida jonini qurbon qilgan temirchi yigit shijoatidan ibrat olib, kurashga otlangan xaloyiq oxir-oqibat tengsiz jangda g'olib chiqadi. Hikoyada tasvirlangan zog'ora non timsoli orqali xalqning naqadar urushdan sillasi qurigani, ocharchilik avj olgani tasvirlangani "Ochlikdan sillasi qurigan odamlar ana o'sha bir parcha yegulik ilinjida bir-birlarining yuz-u ko'zlariga oxirgi kuchlarini to'plab musht urishar, uqalanib yerga tushgan ushoqlarni terib, qor va muz parchalariga qo'shib og'ziga solish ilinjidagilar ham o'shancha topilardi". Hikoyada temirchining hukmdorga javobi ham uning Vataniga muhabbati, shijoati yaqqol ko'rsatib beradi: "Men zimmamga tushgan vazifani bajarayapman, qolganlar ham o'z vazifasini sidqidildan ado etganida edi, darvozalar ortida lak-lak dushman qo'shini kelib turmas edi!". Asarda ifodalangan qahraton qish timsoli orqali insonlar ruhiyatida cheksiz iztirob badiiy ifodalangan. Yurt himoyasi uchun otlangan temirchining yovga taslim bo'lib yashashdan ko'ra, dushman qilichidan o'lib ozod bo'lishni afzal bilishi hukmdorning qalbiga yorug'lik solish bilan bir qatorda hukmdorning atrofidagi g'alamis kimsalarning munosib yog'iyga munosib tarzda taslim bo'lish g'oyalari uni chuqur iztirobga soladi, temirchidan tashqari barcha xalq taslim bo'lish fikrida edi. Nazarimizda, jamiyatimizda Vatan taqdiri, uning kelajagiga beparvolik, loqaydlik illatlariga ham to'xtalib ketiladi. Go'yoki, ramziy ma'noda jamiyatda odam maqomini olgan-u, odamiylik maqomiga erisha olmagan insonlarning fojiaiy hayoti ham muhokama etib ketiladi. Hikoya temirchi hikoya syujetini va uning muhim kompozitsion g'oyasini shakllantiruvchi aniq maqsadli, mantiqli obraz sanalib, yozuvchi bejizga unga Turon ismini bermagan. Jang boshlangan paytda Turon yog'iyga, o'zlaridan yuz kurra qo'shini ziyoda bo'lgan qo'shinga hujum qiladi, dastavval, yog'iyning o'ndan ziyod askari yer tishlab qoladi, ammo xuddi shu asnoda tarix o'z yo'lini o'zgartiradi. Chunki shu lahzada Turon elining yuragida uxlab yotgan sher qattiq na'ra tortganicha g'aflat uyqusidan bosh ko'taradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yozuvchi allegorik ramzdan, sher timsolidan foydalanib, Turon xalqining qalbidagi uyg'ongan yurakning, matonatning timsoli bo'lib kelgan, natijada temirchi hamda uyg'ongan yuraklar o'zlaridan yuz chandon qo'shinni yengib, yurtlarini dushmandan himoya qiladilar.

Hikoya so'ngida ijodkor ranglar vositasidan foydalanib, "Ufqda quyosh ol ranglarga chulg'anib botayotgan edi", deya o'tmishning qonli chiziqlarini ufq va qizil ranglaridan foydalanib "Ertangi kun yanada musaffo bo'ladi" deya yakunlaydi.

Ijodkorning "Pillapoya" hikoyasi odamlarning pishqirib oqayotgan daryoga tashbehi orqali boshlanadi. Hikoyaning ilk chizgilarida tasvirlangan daryo va pillapoya detallari biz uchun omonatga berilgan hayotning ramzlari ekanligini anglash qiyin emas. Nazarimizda, pillapoyalardagi qavatlar insonlarning hayot yo'llari, ya'ni bolalik, o'rta yoshlik, keksalik kabi. Mana shu hayot yo'llarini kimdir halol rizq bilan bosib o'tsa, yana kimdir esa uning aksi. Pillapoyadan yuqoriga ko'tarilganda qahramonimiz hammaning yuqoriga intilishi, bir pog'ona bo'lsa ham yuqoriga intilishini ko'radi: "Ammo ko'pchilik, baribir, yuqoriroq chiqishga orzumand edi". Hikoyada tasvirlangan oqim, nazarimizda, ma'naviy va moddiy hayotning ramzidir. Inson hayoti davomida ana shu ikki oqimni muvozanatda saqlay olsagina yetuklik darajasiga erishadi. Asarda: "Oqimning biri tepaga, biri esa pastga oqadi" deyilgan. Demak, moddiy hayotga mukkasidan ketish, dunyoga

berilish insonni faqat tubanlashtiradi, shuning uchun qahramonimiz: “Men pastdagi yalanglikka qadar enib bordim va negadir ilkis to‘xtadim. Chunki yerga tushgandan keyin ortga, tepaga qaytgim kelib qoldi” [2,486]. Ijodkor bu hikoya orqali insoniyatning ana shu moddiy va ma’naviy hayot oqimini tasvirlab, insonlar qaysi oqim sari ketayotganlarini izohlamochidek, go‘yo. Hikoyada tiriklik ma’nosi, “Izlaganing o‘zingdadir”ni, hayot mohiyatini bir necha ramziy timsollar orqali mohirona singdirib yubora olgan.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, inson yuqoriga intilgan sari, ya’ni yetuklik, ma’naviy hayotga intilgani sayin bu dunyoga inson nima uchun kelganini, uni vazifasi nima ekanligini anglay boshlaydi. Uning eng yuqori bosqichi, nazarimizda, bizda komillik, yetuklik deb atalsa kerak. Bu bosqichga erishish hammaga ham nasib qilavermaydi. Insonning qalbi poklangani sari pillapoyalardan ko‘tarilaveradi. Hikoyada tasvirlangan oqim moddiy va ma’naviy hayotning timsolidir. Pillapoyaning yuqori va pastki qismlari, nazarimizda, dunyoga kelgan har bir insonning ibtidosi va intihosining timsollaridir. Qahramonimiz pillapoyalardan ya’ni hayot yo‘llaridan bir-bir o‘tar ekan, yo‘lida zinaning bitta poyasiga o‘tirib olgan ayolga keladi. Ayol o‘z-o‘ziga: “Charchadim, qushga aylangim kelayapti, qushga!”- deya uzun-uzun nafas chiqarardi. Nazarimizda, ijodkorimiz ta’kidlaganidek, olamning mazmuni bizning o‘z ko‘nglimizdagi mazmun bilan qoimdir. Qahramonimiz duch kelgan ayolning tanasi qaridi, qush bo‘lishni xohlashi esa, nazarimizda uning orzu-umidlari qush misoli birin-ketin uchib ketmoqda, ya’ni bu jumlada qush insonning tanasi qarib, zinaning tubiga yaqinlashganida uni tark etadigan orzu-umidning ramzi sifatida ifodalangan. Ayolning yuzlaridagi charchoq esa ko‘nglining timsolidir. Bundan tashqari, hikoyada ustoz obrazi ham keltiriladi. Inson yetuklik bosqichlariga erishishni faqat ustoz yordamida amalga oshirishi shu obraz orqali anglashiladi, zero ustoz biz bosib o‘tmoqchi bo‘lgan ya’ni allaqachon bosib o‘tgan va baland-pastliklarini anglab yetgan bo‘ladi. Hikoyada qahramon: “Kim biladi deysiz, ehtimol, men ustozim chiqib ulgirgan zinalarning yarmini ham bosolmasman, balki undan ikki hissa balandroq ko‘tarilarman”, - deya inson hayot yo‘llarida ma’naviy olamini boyitish, izlaganini o‘zidan topa olsagina pillapoyaning yuqorilaridan joy olishini tasviraydi. Qahramonimiz duch kelgan erkak obrazi orqali insonning bu hayotdagi vazifalarini, hayotga kelish mohiyatini teran anglab yetadi: “Sen qidirayotgan, senga kerak bo‘lgan narsa, aslida, seni manzil sari oshiqtirayotgan o‘sha holingdan o‘zgasi emas”, - deya har bir inson mohiyatni o‘zidan, aniqrog‘i o‘z qalbidan topishiga ishora qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hamdam U. Vatan haqida qo‘shiq –Toshkent. Akademnashr.: 2019.
2. Rahimova L. Badiiy konflikt talqini// Yoshlik, 2014, 1-son.
3. Rahmat R. “Vatan haqida qo‘shiq”ni tinglab...// Kitob dunyosi gazetasi N16 (187).
4. Sodiq S. Isyonning hududi bormi... itoatning-chi?// O‘zbekiston adabiyoti va san’ati, 2004-yil, 12-noyabr.
5. Rahimjonov N. Bugunning qahramoni kim?// O‘zbek tili va adabiyoti. - 2001.- №6. - S. 8-12.
6. Normatov U. Tafakkur yog‘dusi. –T., 2006..
7. Sabirdinov A. Ma’naviyat va ma’rifat chashmalari –Toshkent. Akademnashr.: 2016.
8. Эшонкулов Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий лқини.ф.ф.д. дисс.автореферати, –Т., 2010.

K.LYUISNING “NARNIYA YILNOMALARI”DA BOLALAR FENTEZI AN’ANALARI

ТРАДИЦИИ ДЕТСКОГО ФЭНТЕЗИ В “ХРОНИКАХ НАРНИИ” К.ЛЮИСА

TRADITIONS OF CHILDREN’S FANTASY IN “THE CHRONICLES OF NARNIA” BY C. LEWIS

Saidova Nozima Axrorovna¹¹Saidova Nozima Axrorovna

– O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, tayanch doktorant

Annotatsiya

Bolalar fentezisi fentezi va bolalar adabiyoti janrlarining qorishmasidan iborat bo‘lib, o‘zining bir qator janriy xususiyatlariga ega. K.Lyuisning “Narniya yilnomalari” asarida qiyoslash va funksional ta’riflash metodlaridan foydalangan holda, bolalar fentezi adabiyotining janriy xususiyatlari tahlil qilinib, asardan keltirilgan misollar yordamida izohlab berildi. Asar bosh qahramonlarining asosiy qismini bolalar tashkil etgani, asarning tarbiyaviy ahamiyatga egaligi, uning syujeti yaxshilik va yovuzlik orasidagi kurashdan iboratligi kabi xususiyatlar uni bolalar fentezi janriga tegishli ekanligining dalilidir.

Аннотация

Детское фэнтези представляет собой смесь жанров фэнтези и детской литературы и имеет ряд собственных жанровых особенностей. С помощью методов сравнения и функционального описания проанализированы жанровые особенности детской фэнтези в произведении «Хроники Нарнии» К. Льюиса и истолкованы примерами приведённые из произведения. Тот факт, что главными героями произведения являются дети, дидактическая функция произведения, а также то, что его сюжет состоит из борьбы добра и зла, являются доказательством того, что он принадлежит к жанру детской фэнтези.

Abstract

Children's fantasy is a mixture of fantasy and children's literature genres, and has a number of genre features of its own. Using the methods of comparison and functional description, the genre features of children's fantasy literature were analyzed in K. Lewis's "The Chronicles of Narnia" and explained providing examples from the work. The fact that the main characters of the work are children, the educational value of the work, and the fact that its plot consists of the struggle between good and evil are proof that it belongs to the genre of children's fantasy.

Kalit so‘zlar: bolalar fentezisi, janriy xususiyat, didaktik funksiya, ikkilamchi olam, syujet zanjiri, folklor, obraz, motiv.

Ключевые слова: детское фэнтези, жанровый признак, дидактическая функция, вторичный мир, сюжетная цепочка, фольклор, образ, мотив.

Key words: children's fantasy, genre feature, didactic function, secondary world, plot chain, folklore, image, motive.

KIRISH

Zamonaviy adabiyotshunoslikda bolalar uchun yozilgan kitoblarning asosiy qismining bolalar fentezi asarlari tashkil etadi. XX asr fentezi asriga aylandi va ushbu janr o‘zining haqiqiy ravnaqini topdi. Bolalar fentezi janrining o‘ziga xos xususiyatlarining yetarli darajada chuqur tadqiq etilmagani, ushbu tushunchaning aniq janriy chegaralarining yo‘qligi, ushbu voqelik atrofida ko‘plab bahs-munozaralar hanuzgacha to‘xtamaganligi ushbu tadqiqotning dolzarbligini ko‘rsatadi. Ushbu maqolada bolalar fentezisining janriy xususiyatlari aniqlanib, K.Lyuisning “Narniya yilnomalari” asarida tahlil etildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Klayv Steplz Lyuis (1898-1963) - 60dan ortiq asarlar muallifi bo‘lib, o‘zining nafaqat diniy qarashlari bilan teolog sifatida, balki o‘ziga xos ikkilamchi olam yaratgan adabiyotshunos sifatida ham butun dunyoga tanilgan [1, 245].

Lyuis 40ga yaqin kitoblar yozgan, ular dunyoning 30dan ortiq tillariga tarjima qilingan va millionlab nusxalarda sotilgan. U “Narniya yilnomalari” kitobining muallifi sifatida tanilgan bo‘lsa-da, “Suhbatchi maktublar” (“The Screwtape Letters”, 1942) va “Koinot trilogiyasi” (“The Space Trilogy”, 1945) kabi fantastik asarlari, shuningdek, xristianlik apologetikasi, jumladan “Xristianlik” (“Mere Christianity”, 1952), “Mo‘jizalar” (“Miracles”, 1947) va “Og‘riq muammosi” (“The Problem of Pain”,

1940) kabi ilmiy asarlari bilan ham ancha nom qozongan. Uning dastlabki muvaffaqiyat keltirgan fentezi asari “Sokin sayyoradan tashqarida” (“Out of the Silent Planet”, 1938) romani bo‘lib, unda Lyuis nasroniy iboralari va mavzularini ochib bergan. Lyuis “Uzuklar hukmdori” romani muallifi J.R.R.Tolkinning yaqin do‘sti edi. Ikkala yozuvchi ham Oksford universitetining ingliz bo‘limida ishlagan va “Inklings” nomi bilan tanilgan norasmiy Oksford adabiy to‘garagining faol a‘zolari bo‘lgan. Aynan ushbu guruh yig‘ilishlarida Lyuisning yangi yozilgan asarlari o‘qilib, muhokama qilingan.

“Narniya yilnomalari” — Klayv Styeplz Lyuis tomonidan yozilgan yettita kitobdan iborat fentezi romanlar turkumi. Ulardagi voqealar turli g‘ayrioddiy jonzorlar yashaydigan, hayvonlar gapira oladigan Narniya degan sehrli o‘lkada sodir bo‘lib, boshqa olamdan kelib qolgan bolalarning sarguzashtlari haqida hikoya qiladi. Narniya yilnomalari yosh kitobxonlar uchun tushunarli tarzda ifoda etilgan nasroniylik g‘oyalariga juda ko‘p ishoralarni o‘z ichiga oladi. Xristian mavzulariga qo‘shimcha ravishda, Lyuis yunon va rim mifologiyasi va an‘anaviy ingliz va irland ertaklariga murojaat qilib, ulardagi qahramonlar, obrazlar hamda motivlardan unumli foydalanadi. “Narniya yilnomalari” syujeti hayotiy va xayoliy voqealarga asoslangan bo‘lib, asarning birinchi qismi sanalmish “Arslon, jodugar va shkaf” Lyuisning cho‘qintirgan qizi Lyusi Barfildga bag‘ishlab yozilgan hamda asar bosh qahramoniga ham shu qizning nomi berilgan. Asardagi ba‘zi voqealar Lyuisni yoshligidan beri ta‘qib qilib kelgan, masalan ushbu birinchi kitobdagi qorda sayr qilib yurgan faun obrazi muallif 16 yoshligida hayoliga kelgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida Kerolning uyiga Londondan bir guruh bolalar vaqtincha yashash uchun keladi hamda yozuvchi ular bilan vaqt o‘tkazarkan, ichida aynan bolalar uchun mo‘ljallangan kitob yozish ishtiyoqi alanga oladi.

Adabiy tanqidchi M.Beyn ta’kidlashicha, “*Narniya yilnomalari*” dunyoning yaratilishidan tortib apokalipsigacha koinotning ilohiy tuhfasi sanaladi [2]. Narniya yilnomalari shunchaki ertak emas, bu butun boshli olam. Narniya mamlakatining har bir detali shunchalik mahorat bilan ishlanganki, uning o‘ylab topilganligiga ishonish qiyin. Undagi jamiyat a‘zolarining bir-biri bilan munosabati, mamlakatlar va ularning siyosiy institutlari, boshqaruvi mantiqan bog‘langan [3, 8]. “School Library Journal” jurnali kitobxonlar orasida XX asr ruhiyatini aks etgan 20ta kitob deb nomlangan anonim so‘rovnoma o‘tkazganida, ushbu ro‘yxatga “Narniya yilnomalari”ning “Arslon, jodugar va shkaf” kitobini kiritishgan [4, 121].

The Guardian jurnalining 2005-yildagi maqolasiga ko‘ra Garri Potter seriyalari kitobxonlar e’tiboriga havola etilishidan oldin “Narniya yilnomalari” eng ko‘p o‘qilgan kitob hisoblanib, 85 million nusxada sotilgan [5].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Manbalarni tahlil qilish davomida bolalar fentezi janrining quyidagi xususiyatlari aniqlandi [6, 309-310]:

- Qahramonlar bolalar;
- Bolalarga mos mavzular(birinchi muhabbat, o‘smirlik muammolari va b.sh.);
- Sarguzashtlar zanjiri, ko‘proq dialoglar va harakatlar;
- Tarbiyaviy ta’sir;
- Asarlar bolalarga tushunarli, sodda tilda yoziladi.

“Narniya yilnomalari” kitobining mantiqan birinchi qismi sanalmish “Afsungarning jiyani” da asarning bosh qahramonlari Polli va Digori deb nomlangan 10-11 yoshli bolalar hisoblanadi. Asarda Digorining tog‘asi hamda xolasi, onasi kabi yoshi katta qahramonlar ham mavjud bo‘lsa-da, voqealar ushbu ikki protagonist atrofida sodir bo‘ladi. Asarning keyingi qismlaridagi bosh qahramonlar esa urush tufayli o‘z uyidan qarindoshlariniki vaqtincha yashash uchun jo‘natib yuborilgan aka-ukalar Piter, Syuzan, Edmund hamda Lyusidir. *Once there were four children whose names were Peter, Susan, Edmund, and Lucy, and it has been told in another book called The Lion, the Witch and the Wardrobe how they had a remarkable adventure* [7, 3]. “Tong sayohati yoxud dunyoning oxirigacha suzib borish” qismida aka-ukalarning qarindoshi bo‘lgan Yustes degan bola asarga qo‘shiladi. Kitobning keyingi qismlarida voyaga yetgan Piter va Syuzanlar asar voqealaridan chetlatiladi, shuning o‘zi asarning aynan bolalar uchun yaratilgani, shuning uchun ham ulg‘aygan qahramonlarga asarda ortiq joy yo‘qligini ko‘rsatadi. -“*There were things he wanted to say to Su and me because we’re not coming back to Narnia.*”-“*Never?*” cried Edmund and Lucy in dismay.

ADABIYOTSHUNOSLIK

-*"Oh, you two are," answered Peter. "At least, from what he said, I'm pretty sure he means you to get back some day. But not Su and me. He says we're getting too old."* [8, 165] Ushbu parchadan asarning tarbiya romanidan o'zlashtirib olgan yana bir xususiyati seziladi, u ham bo'lsa shaxs rivojlanishi, ya'ni kitobning dastlabki qismida kichkina yoshda bo'lgan qahramonlar, keyingi qismlarda ulg'ayib, o'smirlik yoshiga yetadi.

Janrning navbatdagi belgisi hisoblangan asar mavzusi bolalar yoshiga va psixologiyasiga mos bo'lishi lozimligi ham "Narniya yilnomalari" kitob qismlarida o'z dalilini topgan. "Afsungarning jiyani" qismida bir-biriga begona bo'lgan ikki bola, Polli hamda Digorining do'stlashishi, ularning bir-biri bilan suhbatlari, ota-onalari bilan munosabatlari juda ko'p tasvirlangan. Pollining gapiga kirmasdan qo'ng'iroqni chalgan Digoridan Polli ancha vaqt arazlab yurishi, bolalarning qiziquvchanligi sababli turli havzalarga sakrab ko'rish istagi, Polli kun bo'yi yo'qolib qolganligi sababli ota-onasi tomonidan uyda qamab qo'yish orqali jazolanishi shular jumlasidandir. Asarning "Arslon, jodugar va sehrli shka" qismida aka-ukalarning o'zaro munosabatlari, oilaviy muammolari aks etsa, "Shahzoda Kaspiy" qismida esa birinchi muhabbat, o'smirlik mavzulari ochib beriladi. "Tong sayohati yoxud dunyoning oxirigacha suzib yurish" nomli 4-kitobda Lyusi misolida kichkina qizlarning opalariga taqlid qilishlari go'zallikka, ulg'ayishga bo'lgan intilishlari misolida beriladi.

Keyingi xususiyatga ko'z tashlaydigan bo'lsak, fentezi asarlarining syujet zanjiri dialoglar ketma-ketligi, sarguzashtlarning ko'pligi bilan xarakterlanadi. Kitobning har bir qismida qahramonlar oldiga turli xil kvestlar qo'yiladi, masalan, "Afsungarning jiyani" qismida Endryu amaki va jodugarga qarshi chiqib, sehrli olma daraxtini ekish vazifasi qo'yilgan bo'lsa, "Arslon, jodugar va sehrli shka" kitobida yovuz jodugar bilan kurashib, uni mag'lub qilish va Narniya mo'jizaviy mamlakatiga sakinat olib kelish kerak bo'ladi. "Shahzoda Kaspiy" nomli 3-kitobda Narniya mamlakati va uning xalqi hisoblanmish sehrli jonotlarga xavf solgan qirol Miraz hamda uning armiyasiga qarshi kurashib, Kaspiyni Narniya qiroli qilib tayinlash asosiy maqsad hisoblanadi. Yilnomalarning "Tong sayohati yoxud dunyoning oxirigacha suzib borish" qismida Edmund, Lyusi, Yustas va shahzoda Kaspiy oldiga 7 ta sehrli qilichni topib, yovuz qaroqchilar bilan kurashish vazifasi qo'yiladi. Asar qahramonlarining ichki kechinmalari, o'y-xayollarini kitobxonga yetkazish uchun muallif uzun va murakkab tasvirlashlardan qochib, sodda dialoglardan foydalanadi. *"I shall go home by the tunnel," said Polly rather coldly. "That'll be the quickest way. And if you want me to come back, hadn't you better say you're sorry?" "Sorry?" exclaimed Digory. "Well now, if that isn't just like a girl! What have I done?"* [9, 63] Barchamiz bilamizki bolalar katta odamlarga o'xshab "ichimdagini top" deb gina saqlab, arazlab yurmaydi, balki nima o'ylasa shuni ochiq-oydin aytadi. Shuning uchun ham Lyusi asarini bolalar tilidan, bolalardek o'ylab yozadi. "Narniya yilnomalari" "bolalar tili"da yozilgan bo'lib, undagi jumlar sodda, qisqa va lo'nda. *"The Queen took from somewhere among her wrappings a very small bottle which looked as if it were made of copper. Then, holding out her arm, she let one drop fall from it on the snow beside the sledge. Edmund saw the drop for a second in mid-air, shining like a diamond."* [7, 38] Ushbu misolda ko'rishimiz mumkinki, gaplar struktura jihatidan qisqa va sodda, so'zlar murakkab emas, fikrlar mantiqiy ketma-ketlikda berilgan.

Fentezi janrining yana bir vazifasi – ertaklarida bo'lgani kabi didaktik, ya'ni tarbiyaviy vazifadir. "Narniya yilnomalari"ning barcha qismlarida Aslan tomonidan bolalarga pand-nasihatlar beriladi. Bundan tashqari, asar davomida bolalar orasidagi o'zaro munosabatlar, ularning harakatlaridan o'zlariga xulosa chiqarishlariga guvoh bo'lamiz. Masalan, "Tong sayohati yoxud dunyoning oxirigacha suzib borish" kitobida Lyusi opasi Syuzanga taqlid qilib, o'zining tashqi ko'rinishidan qoniqmaydi va natijada o'zining opasiga aylanib qolganini sezib qoladi. Shunda Aslan unga har kim o'zining tanasi va ruhi bilan tug'ilishini va har bir inson bu ilohiy tuhfa ekanligini aytganida, Lyusi o'zining gumonlari va fikrlaridan uyalib, o'zi uchun xulosa chiqaradi.

Fentezi asarlarining asosi sanalmish folklor ertaklaridan kirib kelgan yana bir xususiyat— yaxshilik va yovuzlik orasidagi tinimsiz kurash va unda albatta yaxshilikning g'alaba qozonishi. Yilnomalarning barcha qismlarida bosh qahramonlar yovuzlik timsollari (jodugar, yovuz qirol, qaroqchilar, soxta arslon va boshqalar) bilan to'g'ridan-to'g'ri kurashga chiqishadi va g'olib bo'lishadi. *"The battle was all over a few minutes after their arrival. Most of the enemy had been killed in the first charge of Aslan and his companions; and when those who were still living saw that the Witch was dead they either gave themselves up or took to flight"*. [7, 165]

Deyarli barcha bolalar kitoblariga ahamiyat beradigan bo'lsak, ularning hajmi bolalarni charchatib qo'ymaydigan, tezroq tugatish imkonini beradigan hajmda yoziladi. "Narniya yilnomalari" qismlari ham ushbu talablarga javob berib, kitob qismlari kichik hajmda yozilgan. Masalan, "Afsungarning jiyani" 183 bet, "Arslon, jodugar va sehrli shkaf" 154 bet, "Shahzoda Kaspiy" qismi esa 195 betdan iborat⁷¹.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, K.Lyuisning "Narniya yilnomalari" 7 qismdan iborat bolalar fentezi janrining eng mashhur na'munalaridan biri bo'lib, kitob chop etilganiga yarim asrdan oshgan bo'lsa-da, haligacha dunyo bolalari tomonidan sevib o'qiladi. Ushbu epopeya bolalar tushunadigan sodda tilda, murakkab bo'lmagan gaplar strukturasi bilan yozilganligi; uning asosiy qahramonlarini o'smirlik yoshigacha bo'lgan bolalar tashkil etganligi; asar syujetini tashkil etuvchi voqealar sarguzashtlarga va dialoglarga boyligi; asar mavzusi bolalar yoshi va psixologiyasiga mos bo'lganligi; asar g'oyasi tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lganligi sababli ham uni bolalar adabiyotining na'munasi deb ayta olamiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Martindale W, Root J. The Qoutable Lewis. – Illinois: Tyndale House Publishers, Inc. Wheaton, 1990. – p.245.
2. Bane M. Myth Made Truth: The Origins of the Chronicles of Narnia / M. Bane // Into the Wardrobe a C. S. Lewis web site : сайт. -URL: <http://cslewis.drzeus.net/papers/originsofnarnia.html> (дата обращения: 27.09.2022).
3. Fry M. C.S.Lewis' The Chronicles of Narnia. A Critical Analysis. – Montreal, McGill University, 1975. – p.8.
4. 100 Books that Shaped the Century. – Magazine: School Library Journal, 2000. – Vol 46, Issue 1. – p.121.
5. <https://www.theguardian.com/books/2005/dec/05/cslewis.booksforchildrenandteenagers>; (access date14.09.2022)
6. Саидова Н.А. Фэнтези адабиётининг жанрий хусусиятлари. Methods of teaching foreign languages – innovations, traditions, problems and solutions proceedings of International scientific-practical conference. – 6.309-310. SBN 978-9943-8229-5-5
7. Lewis C.S. The Chronicles of Narnia: The Lion, the Witch and the Wardrobe". – HarperCollins e-books, 2008. – 156 p.
8. Lewis C.S. The Chronicles of Narnia: Prince Caspian. – HarperCollins e-books, 2002. – 256 p.
9. Lewis C.S. The Magician's Nephew. – HarperCollins e-books, 2008. – 208 p.

⁷¹ Birinchi nashr

TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TALQIN

HISTORICAL TRUTH AND ARTISTIC INTERPRETATION

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Kubayev Kabil Umarovich¹¹Kubayev Kabil Umarovich

– Jizzax davlat pedagogika universiteti, dotsent

Annotatsiya

Mazkur maqolada bugungi o'zbek nasrini samarali yaratayotgan adiblarimiz ijodida tarixshunoslik, yosh avlod tarbiyasi, inson ma'naviyatiga oid jihatlar talqini haqida so'z boradi. Bundan tashqari, murakkabroq jarayon - bu tarixiy shaxsning faoliyati yoki o'tmishdagi voqelikning aksi bilan bog'liq tafsilotlar. Ularni badiiy asarlarda ham turlicha talqin qilish mumkin. Bu yozuvchining bilim darajasi, dunyoqarashi, badiiy qobiliyati bilan bog'liq jarayondir. Moziyda biror voqea yoki tarixiy shaxsning hayoti va taqdiriga oid asarlar yaratilishi yozuvchining hayotiy materialga yondashuvi, badiiy-estetik mahorati, ijtimoiy-falsafiy umumlashtirishlari, ifodalash usullari bilan bir-biridan farq qiladi. Bunday jarayonda yozuvchining badiiy tafakkuri, ijodiy individualligi ochiladi. Eng muhimi, yozuvchi tarixiy voqelikni qanchalik chuqur o'rgansa, uni o'z davrining ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy muammolari bilan qanchalik bog'lay olgan bo'lsa, tanlagan mavzu ham shunchalik dolzarb bo'lib boradi. Ushbu maqola asosan masalaning shutomonini o'rganadi.

Аннотация

В данной статье говорится о трактовке вопросов историчности и воспитания молодого поколения, а также аспектов, связанных с духовностью человека, в произведениях наших писателей, эффективно создающих сегодняшнюю узбекскую прозу. Также более сложным процессом являются детали, связанные с деятельностью исторической личности или отражением прошлой действительности. Они также могут быть по-разному интерпретированы в произведениях искусства. Это процесс, связанный с уровнем знаний, кругозора и художественных способностей писателя. Создание произведений, связанных с жизнью и судьбой какого-либо события или исторической личности, в Мози отличается одно от другого подходом писателя к жизненному материалу, художественно-эстетическим мастерством, социально-философскими обобщениями, приемами выражения. В таком процессе раскрывается художественный образ мышления и творческая индивидуальность писателя. Самое главное, что чем глубже писатель изучил историческую действительность, чем больше он смог связать ее с социальными, духовными и нравственными проблемами своего времени, тем актуальнее становится избранная тема. В данной статье в основном исследуется этот аспект вопроса.

Abstract

This article talks about the interpretation of issues of historicity and education of the young generation, as well as aspects related to human spirituality in the works of our writers who are effectively creating today's Uzbek prose. Also, the details related to the activity of a historical person or the reflection of past reality is a more complicated process. They can also be interpreted differently in works of art. It is a process related to the writer's level of knowledge, outlook and artistic skills. The creation of works related to the life and fate of any event or historical person in Mozi differs from one another by the writer's approach to life material, artistic-aesthetic mastery, social-philosophical generalizations, and methods of expression. In such a process, the writer's artistic way of thinking and creative individuality are revealed. The most important thing is that the deeper the writer studied the historical reality, the more he was able to connect it with the social, spiritual and moral issues of his time, the more relevant the chosen topic becomes. In this article, this aspect of the issue is mainly explored.

Kalit so'zlar: hikoya, tarixiy hikoya, insho, syujet, personaj, tarixiy shaxs, fantastika, personaj.

Ключевые слова: повесть, историческая повесть, эссе, сюжет, характер, историческая личность, художественный вымысел, персонаж.

Key words: story, historical story, essay, plot, personality, historical figure, artistic text, character.

KIRISH

So'nggi davrda tarixiy mavzuda asar yozishda boy tajribaga ega bo'lgan yozuvchimiz M.Osim ijodiy an'analarini davom ettirib, o'tmish fan va madaniyatimizning yorug' yulduzlari haqida yaratilayotgan tarixiy qissalarning ko'pchiligida ancha mukammal badiiy xarakterlar yaratilganligining guvohi bo'lamiz. Bu asarlarning e'tiborli tomoni shundaki, unda o'tmishdagi buyuk ajdodlarimizning ilm yo'lidagi murakkab, ruhiy kechinmalarga boy, jo'shqin hayoti ko'rsatiladi. Shuning barobarida ularning hayoti yosh avlodga ibrat namunasi qilib ko'rsatiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA QO'LLANILGAN METODLAR

Tadqiqotning ob'ekti sifatida Xayriddin Sultonovning "Saodat sohili" qissasi va Pirmqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romani, 1998-yil mart oyida "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida nashr etilgan professor Akram Kattabekov bilan tarixiy asarlar yuzasidan bo'lgan suhbat, N.Rahimjonov, Q.Ko'baevlarning "Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi" nomli monografiyasi olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, kompleks va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Bu borada iste'dodli adib Xayriddin Sultonovning Bobur umrining so'nggi davriga bag'ishlangan "Saodat sohili" tarixiy qissasi diqqatga sazovordir. Adib Bobur Mirzo hayoti va ijodiga bag'ishlangan yana talay asarlar yaratgan. "Oy botgan pallada", "Nuqta" hikoyalari, "Boburning tushlari", "Tavba" kabi esse-badialari shular jumlasidandir. Adib mazkur asarlarda Boburning buyuk maqsadlar yo'lida kechgan og'ir, mashaqqatli hayotini shoirona bo'yoqlar bilan tiniq manzaralarda ko'rsatib beradi.

"Saodat sohili" qissasida yozuvchining olis tarixini juda yaxshi bilishi, Zahiriddin Muhammad Bobur umrining so'nggi davridagi murakkab hayot yo'lini, ruhiy kechinmalarini aniq tasvirlashida yaqqol ko'zga tashlanadi. Sguningdek, yozuvchi mazkur qissani yozishda o'z oldiga ulug' o'zbek shoiri, davlat arbobi, olim va mutafakkir siymosini chizishdek mas'uliyatli vazifani ham qo'yadi.

Yozuvchi Pirmqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" tarixiy romani ham shu mavzuga bag'ishlangan bo'lib, unda bosh qahramon hayoti bilan bog'liq Movarounnaxr va Xurosonda XV asr oxiri va XVI asr boshlarida sodir bo'lgan qator tarixiy voqealar xronologik tartibda ko'rsatiladi. Bunday voqealar rivoji Boburning murakkab hayoti va ijod yo'lini ko'rsatish bilan chambarchas bog'liqdir. Romanning imkoniyat doirasi ancha kengligi sababli unda Boburning taxtga o'tirgan davridan, to umrining oxirigacha bo'lgan davr bosqichma-bosqich tasvirlanadi. Romanda Boburning shaxsiy kechinmalari, insoniy ezgu niyatlari va siyosiy qarashlari o'zining chuqur ifodasini topadi. X.Sultonov esa qissa janrining imkoniyatlaridan kelib chiqib, "Saodat sohili"ga Bobur umrining so'ngi 6 oyini asos qilib oladi. Roman ham, qissa ham Boburning o'limi voqeasi bilan yakun topadi. Har ikkala asarda ham o'xshash tarixiy faktlar anchagina. Biroq ularning badiiy talqini turlicha. Boburning keyingi paytda betob bo'lib qolishi, uni Yusufiy ismli tabib davolaganligi va Bobur qalbida kechgan ruhiy jarayonlar ikki asarda ham o'zining yaxshi ifodasini topgan. Har ikkala asarda ham Bobur olim sifatida qiyofasi, murakkab xarakteri tasviri ilm ahllari bilan munosabati orqali, chunonchi: "Yulduzli tunlar"da Bobur va Xondamir, "Saodat sohillari"da Bobur va Hofiz Ko'ykiy o'rtasida bo'lib o'tgan suhbatlarda o'z aksini topadi. Romanda ham, qissada ham tasvirlanishicha, Bobur olimlar bilan bo'lgan munozaralarda o'z qalbidagi muammolarning yechimini topganday bo'ladi. Shu sababdan ularga izzat ikrom ko'rsatadi. Qissada ruhiyat tahlili romandagiga nisbatan ancha ustun ekanligini ko'ramiz. Qissada adib qahramonning insoniy siymosini, ona yurt hajrida chekkan iztiroblarini badiiy lavhalarda yanada ishonchli va haqqoniy yoritib beradi. Muallif asarda murakkab muhit va chigal vaziyatdagi qahramonning ruhiy holatini, uni bunday ishlarga boshlagan omillarni, eng muhim, Bobur ruhiyatidagi ziddiyatli holatlarni ancha chuqur va ta'sirchan bayon etadi. Dastlab asar fazilatlarini haqida adabiyotshunos Sanjar Sodiqliy kuyidagi mulohazalarni bildirgan edi: "X.Sultonov deyarli butun ijodida, xususan, "Saodat sohili" asarida Boboqul degan kimsaning bir vaqtlar Bobur bilan o'z yurtidan ketganligi, endi esa o'zga o'lka bozorlaridan jinni bo'lib, qo'shiq aytib yurganligi ko'rsatilgan. Uni qidirib safarga chiqqan Binokul ismli o'g'li esa yo'lda halok bo'ladi. bu voqeaga xech bir izoh berilmaydi. Obrazli ko'rsatilgan mazkur voqea ustida jiddiy o'ylab ko'rilgandagina, kitobxon uning vositasida Boburning o'z yurtidan ketishi faqat o'zi uchungina emas, balki boshqa ko'plab kishilar uchun ham dahshatli qismat bo'lganligini anglab etadi. X.Sultonov katta iste'dod sohibi ekanligidan dalolat beradiga bunday obrazli tasvir, afsuski, hozir yaratilayotgan ko'p asarlarimizda yetishmayapti".

Yozuvchi Bobur obrazini unga zamondosh tarixiy shaxslar va badiiy to'qimaning mahsuli bo'lgan obrazlar bilan chambarchas bog'langan holda aks ettiradi. Shu bilan birga, yozuvchi obrazlar harakat qilayotgan XVI asarning muhiti, ruhi va ijtimoiy hayot yo'nalishini ham haqqoniy lavhalarda yoritdi. Qissadagi obrazlarning hammasi o'z zamonasidagi tarixiy sharoitga uzviy bog'liq va singib ketgandek, ularni o'z muhitida uzib olib bo'lmaydi. Qissa o'z davrining mashhur allomasi Hofiz Ko'ykiy va yosh olim Binoqulning Himndistonga, Bobur saroyiga safari bilan boshlanadi. Yo'lda yosh olim halok bo'ladi. Ko'ykiy ko'p mashaqqatlar bilan Bobur huzuriga etib keladi. Dastlab

ADABIYOTSHUNOSLIK

shubha bilan kutib olingan Ko'ychining maqsadlarini bilgach, Boburning ko'ngli yorishib ketadi. Unga saroydagi ilm hazinalarining hamma eshiklarini ochib beradi.

Hofiz Ko'ychi unga o'z qadrdon ona yurti timsoli bo'lib ko'rinadi. Inson qadr qimmatini, adabiyot va san'atni qadrllovchi shoh Ko'ychining ilm yo'lidagi izlanishlariga ko'mak beradi. Bobur uni tez-tez huzuriga chorlab, suxbat quradi. Va o'zining qalb yaralariga malham topgandek bo'ladi: "Bobur ilk uchrashuvdayoq musofir alloma (Ko'ychi) siymosida ona yurtidan duoi salom keltirgan mehmonni emas, balki ulkan tafakkur sohibini ko'rdi, ahli donish bilan suhbatni har qanday vaqti chog'likdan afzal bilgani sababli, uni har oqshom huzuriga chorlab, do'stona izzat-ikrom va lutf karamlar ko'rsata boshladi" [1. 94-95-betlar]

Tarixiy mavzuda yozilgan badiiy asarda voqea xodisalarga xolis baho berish, tarixiy shaxs obrazini kitobxonga ishonarli holatda, real hayot fonida ko'rsatish va tadqiq etib berish muhimdir. Bunday paytda tasvirdagi katta xizmati ruhiy tahlil bajaradi. Shu jihatdan "Saodat sohili" qissasida Bobur obrazini qay tarzda badiiy xarakter darajasiga o'sib chiqish jarayonini ko'zdan kechirish alohida e'tiborga loyiq. Chunki asarda shoirning so'nggi davrdagi hayot yo'li tasviri batafsil ko'rsatilgan, ruhiy kechinmalari ancha chuqur ochilgan.

Bizga ma'lumki, Bobur Hindistonda to'rt yil hukmronlik qilgan. Bu davr mobaynida katta davlatni o'zi o'rttirgan obro' va qurol kuchi bilan saqlab qolgan. Adib asarda mana shu yillar davomida Bobur o'z yurtini qo'msab, iztirobda umr kechirganini, o'z taqdirining naqadar fojeali ahvolga tushganini anglab etishi, "o'zga yurtda shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'lgil" degan maqolni eslab turish kabi holatlar orqali tasvirlab beradi. Shunday vaziyatda muallif o'z qahramonining xarakteridagi yetakchi xususiyatlarni ba'zan uning nutqi orqali ochishga ham harakat qiladi.

Yozuvchi qahramonning ham dilini, ham tilini so'zlato olgan va bu orqali shoir qalbining ko'pchilikka noma'lum tomonlarini ochishga muvaffaq bo'lgan. Bunda, albatta, adib fantaziyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Asarda bunday holatlar shunday jonli uyushtirilganki, natijada qahramon kitobxon ko'z o'ngida o'z qiyofasi, xakteri bilan xuddi tirik odam sifatida gavdalanadi.

Qissada Bobur necha zamonlardan beri ota-bobolari va o'zining davrida obod bo'lgan ona yurtining endilikda dushmanlar va nopok kimsalar qo'lida ekanligidan qattiq qayg'uradi. Bu o'ylar unga bir daqiqa bo'lsa ham unga orom bermaydi. Mana shu o'rinda yozuvchi Hofiz Kuykiyning o'ylari, Bobur Mirzoning hasrat va qayg'ulari orqali Vatan, ona yurt haqidagi juda muhim muammoni o'rta qo'yadi: "Hofiz Ko'ychi hindlar Boburga "Qalandar shoh"deya nom berganliklari daf'atan angladi. – U yurtlar endi bizga harom...- Bobur qo'lidagi piyoladan paydar-pay boda sipqordi. – Olmaning sarxilini qurt ermish. Yurt buzg'unchi, badfe'l, boyqush shohlarga qoldi u viloyatlar. Alarning aqli boshidagi tojidan hargiz tashqari chiqmag'ay. Yo'qsa barining etini biri eb, yurtini g'animga berarmidi" [1. 94-95-betlar].

Qissa qahramon xarakterining yangi qirralari osha ko'rsatilgan ma'naviy olami obrazning tarixiyligini ta'minlay olgan. Personajning fikr-va mulohazalari, murakkab hayot yo'li, taqdiri, tevarak atrofdagi kishilar to'g'risidagi o'ylari mazkur asarda badiiy tasvirning asosini tashkil etadi.

Yozuvchi tasvir ob'ektining tashqi va ichki holatlarini, obraz ruhiy olamini atroflicha ifodalash yo'lidan borganligining, ularga chuqur ma'no bag'ishlab, tarixiy shaxs xakteri va tarixiy haqiqatini jonli gavdalandirganligining guvohi bo'lamiz. Shuningdek, adib qissada Boburning ruboiylarini keltirish orqali ham uning ruhiy holatini chuqur ochib bera olgan.

X.Sultonov Bobur dunyoqarashining mohiyatini monolog, dialog, tavsif va boshqa tasviriy vositalar orqali ochishga intilib, uning vatanparvarligini, insonparvarligini, boy ichki ma'naviy dunyosini atroflicha yoritishga muvaffaq bo'ladi. Bobur obrazining jonliligini ta'minlash maqsadida adib lirik chekinish tarzida asarga qahramonning xakterini ochishga yaqindan yordam beruvchi o'z mulohazalari va baholarini ham tasvir jarayoniga kiritadi. Yozuvchi bunday usul yordamida Bobur xakterining u yoki bu tomonini ochib berishga muvaffaq bo'ladi. Tasvirda uning, bir qator fazilatlar bilan birga, odamiylik xususiyatlari ham davr nuqtai nazaridan yoritib boriladi.

Qissadagi shoir Ko'ychi ham real tarixiy shaxsdir. Uning asl ismi sharifi Sulton Muhammad Hofiz Toshkandiy bo'lib, XVI asrda yashab ijod etgan tarixchi, huquqshunos, tarjimon, olimdir. Ali Qushchining avlodidan. U bir qancha mamlakatda sayohatda bo'ladi. Hindistonga ikki marotaba borgan. Bir safar Bobur hayotligida bo'ladi. Mana shu tarixiy faktlar asarda o'zining badiiy ifodasini topgan.

Qissaning kitobxonni hayajonga soladigan, eng ta'sirchan lavhalari Kuykiy va Bobur o'rtasida bo'lib o'tgan suhbatlarda ko'rinadi. Hofiz Ko'ykiy o'zining kamtarligi, andishaliligi va bilimdonligi bilan shohni hayratda qoldiradi. Shu bois Bobur uni har doim suhbatga chorlab, suhbat asnosida qalbida paydo bo'lgan ko'plab chigalliklarga javob topganday bo'ladi. Bobur ruhiyatidagi uzoq vaqt davom etgan ichki kurashning echimi, Kuykiy tomon burilish psixologik jihatdan yaxshi asoslangan. Bobur suhbatlarining birida saodat sohilini topganini va u qaerdaligi haqidagi savolga shu vaqtgacha hech kimdan javob ololmaganini aytganda Ko'ykiy: "Saodat sohili Vatanda olampanoh"- deb yuboradi. Bu javobdan Boburning bitmas yarasiga tuz urilishini, hatto, bu qisqa javob uning o'lim bilan barobar ekanini kitobxon anglab etadi.

Mazkur qissada yana bir qancha personajlar ishtirok etadiki, ularning ham har biri o'ziga xos o'ringa egadir. Yozuvchi bular haqida quruq bayon qilib qolmay, balki ular o'rtasidagi umumiy mantiqiy bog'lanishni ham ta'minlaydi. Asarda obrazlarning tabiiy chiqishi, tarixiy sharoit tasviri, tarixiy shaxs obrazining badiiy talqini, davr tilining to'laqonli o'z aksini topishi, to'qima obrazlarning asar g'oyasiga singdirilishi kabi fazilatlar asarning badiiy qimmatini oshirgan.

XULOSA

Yuqorida nomi zikr etilib, bir oz tahlil etilgan va shu kabi tarixiy mavzudagi qissalarning ko'plab yaratilayotganligi ijobiy holdir. Chunki bugungi avlodni o'z o'tmishidan xabardor etish, ularda ajdodlarimizga bo'lgan faxr tuyg'usini uyg'otish va yurt mustaqilligini mustahkamlashning asosiy omillaridan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. X.Sultonov. "Boburning tushlari". G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent 1993 y.(H. Sultanov. "Dreams of Babur". Literary and art publishing house named after G. Ghulam. Tashkent 1993.)
2. N. Rahimjonov, Q. Ko'baev. "Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi". Adolat nashriyoti. Toshkent 2005 y.(N. Rahimjonov, Q. Kobaev. "Historical narratives seek truth." Justice Publishing House. Tashkent 2005)
3. Sanjar Sodiq. Yoshlar qissachiligi haqida o'ylar // Sharq yulduzi. 1993 y. 12-son.(Sanjar Sadiq. Thoughts on youth short stories // Eastern Star. 1993 Number 12.)
4. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. – T., 2005. – 282 b.(Sultanov I. Literary theory. - T., 2005. - 282 p.)
5. Boltaboev H. Adabiyot entsiklopediyasi. – T., Mumtoz so'z. 2015. – 476 b. (Boltaboev H. Encyclopedia of literature. - T., Classic word. 2015. - 476 p.)
6. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – T., G'afur G'ulom nomidagi NMIU. 2016. - 127 b.(Karimov B. Ruhiyat alphabet. - T., NMIU named after Gafur Ghulam. 2016. - 127 p.)
7. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T., Navoiy universiteti. 2018. - 480 b. (Kuronov D. Fundamentals of literary theory. - T., Navoi University. 2018. - 480 p.)
8. Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T., Akademnashr. 2010.-398 b.(Kuronov D. et al. Literary dictionary. - T., Academic Publisher. 2010.-398 p.)

“MAHBUB UL-QULUB” DAGI TURKIY SO‘ZLARNING HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIGA MUNOSABATI

ОТНОШЕНИЕ ТУРЕЦКИХ СЛОВ В “МАХБУБ УЛ-КУЛУБ” К СОВРЕМЕННОМУ УЗБЕКСКОМУ ЛИТЕРАТУРНОМУ ЯЗЫКУ

THE RELATION OF THE TURKISH WORDS IN “MAHBUB UL-QULUB” TO THE CURRENT UZBEKI LITERARY LANGUAGE

Muminova Umida Qarshiyevna

¹Muminova Umida Qarshiyevna

- Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

«Mahbub ul-qulub» dagi turkiy so'zlarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabatini o'rganish shuni ko'rsatdiki, jamiyatda yuz beradigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi o'zgarishlar, yangilanishlar ta'sirida tilning lug'at boyligida yangi so'z va atamalarining vujudga keladi, ayni paytda, ma'lum leksemalar eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanadi. Maqolada qo'llangan turkiy so'zlarning talaygina qismi hozirgi kunda ishlatiladi. Masalan, Alisher Navoiy istifoda qilgan qarindoshlik, inson tana a'zolari, zoonimlar, vaqtni ifodalovchi birliklar, sonlar, maishiy, ijtimoiy-siyosiy leksemalar, shaxs tushunchasi, belgi-xususiyatni bildiruvchi so'zlarning ko'pchiligi bugun adabiy tilimizda ayni shakl va ma'noda qo'llanib kelinganligini ko'rishingiz mumkin.

Аннотация

Изучение отношения турецких слов в «Махбуб ул-Кулуб» к современному узбекскому литературному языку показало, что общественно-политические процессы, научно-технический прогресс, изменения и обновления в экономической и образовательной сферах, происходящие в обществе под его влиянием, в лексике языка появляются новые слова и термины, в то же время некоторые лексемы устаревают и становятся исторической категорией. Большинство турецких слов, использованных в статье, используются и сегодня. Например, Алишер Навои использовал родство, части человеческого тела, зоонимы, единицы времени, числа, бытовые, общественно-политические лексемы, понятие лица, а большинство слов, обозначающих характер-характеристики, имеют в нашем литературном языке одинаковую форму и значение.

Abstract

The study of the relation of the Turkish words in "Mahbub ul-Qulub" to the current Uzbek literary language showed that socio-political processes, scientific and technical progress, changes and updates in the economic and educational spheres taking place in the society under its influence, new words and terms appear in the vocabulary of the language, at the same time, certain lexemes become obsolete and become a historical category. Most of the Turkish words used in the article are used today. For example, Alisher Navoi used kinship, human body parts, zoonyms, time units, numbers, household, socio-political lexemes, the concept of person, and most of the words denoting character, which have the same form and meaning in our literary language today.

Kalit so'zlar: qarindoshlik, inson tana a'zolari, zoonimlar, vaqtni ifodalovchi birliklar, sonlar, maishiy, ijtimoiy-siyosiy leksemalar, shaxs tushunchasi, belgi-xususiyatni bildiruvchi so'zlar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi o'zgarishlar, yangilanishlar.

Ключевые слова: родство, части тела человека, зоонимы, единицы времени, числа, домашнее хозяйство, общественно-политические лексемы, понятие человека, слова, обозначающие признаки и признаки, общественно-политические процессы, научно-техническое развитие, экономические и образовательные перемены, обновления в образовательные области.

Key words: kinship, human body parts, zoonyms, units of time, numbers, household, socio-political lexemes, concept of person, words denoting signs and characteristics, socio-political processes, scientific and technical development, economic and educational changes, updates in educational fields.

KIRISH

Asarda qo'llangan turkiy so'zlarning talaygina qismi hozirgi kunda ishlatiladi. Chunonchi, Alisher Navoiy istifoda qilgan qarindoshlik, inson tana a'zolari, zoonimlar, vaqtni ifodalovchi birliklar, sonlar, maishiy, ijtimoiy-siyosiy leksemalar, shaxs tushunchasi, belgi-xususiyatni bildiruvchi so'zlarning ko'pchiligi bugun adabiy tilimizda ayni shakl va ma'noda qo'llanib kelmoqda. Masalan, zamonaviy o'zbek tilida "tirik mavjudotning ko'rish a'zosi"ni anglatuvchi **köz** (O'TIL, II, 506) so'zi ilk bor Kultegin bitigtoshida uchraydi: *körür közü körmäz tek bolti* - ko'rar ko'zim ko'rmasdek bo'ldi (DTS, 320). Leksema "Qutadg'u bilig" asarida "ochko'z, xasis", "tikilib qaramoq", "tabassum

qilmoq” semalarda qayd etilgan: *Közi aç kişi açlıq qozur* – ko’zi och kishi o’lgandan keyin to’yadi; *Sevār sevmāz ersā serjā açtī köz; kiçigkâ köz açsa bezüklük bolur* (DTS,320-321). Tekshirilayotgan manbada o’zining dastlabki ma’nosida keladi: *Közni asramaqdur barça nāmahram yūzdin va tīlnī tutmaqdur barça nāmāshru’ sözdin* (MQ,38).

“O’zbek tilining izohli lug’ati”da “farzandi yoki farzandlari bo’l-gan xotin (o’z tuqqan farzandlariga nisbatan); bolali xotin” tavsiflangan **ana** - ona (O’TIL,III,130) so’zi “Mahbub ul-qulub” asarida ayni semada keltirilgan: *Agar sa’yig’a yarasha olur xayoli bo’lg’ay, ota merosi va ona sutidek haloli bo’lg’ay* (MQ,15). Atama dastlab “Oltun yorug” asari va Turfon matnlarida ifodalangan: *anasin babasin oğlanī sevārčā* – ota-onasini farzandi kabi yaxshi ko’radi (DTS,43). XI asr yodnomalarida o’z ma’nosini davom ettirgan: *kenč anasin emdi* – bola onasini emdi (DTS,43).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Qadimgi turkiy, eski turkiy manbalarda **oğul** (DTS,364) leksemasi «bola, o’g’il bola», «o’g’il farzand» ma’nolaridan tashqari, hayvon va qushlarning bolasiga nisbatan ham qo’llanilgan. Masalan, *Er oğlī munjazmas, it oğlī külärmās* – it bolasi doim iztirobda qolmaydi, biror tadbir bilan undan qutuladi, it bolasi otdek doim chalqancha yota olmagan kabi (MK,II,56). “Hibatul haqoyiq” asarida **oğul** “o’g’il” semasida ishlatilgan: *Adib Ahmad oğlī yoq ol hiç šaki* (DTS,364). Alisher Navoiy asarlarida ham o’zining asl ma’nosida uchraydi: *Taň atqač er va xatunī kasb üçün tarqašib, oğul va qizlari köy va köčädä büträšib* (MQ,30).

Hozirgi o’zbek tilida **o’g’il** so’zi faqatgina inson bolasiga nisbatan ishlatiladi (O’TIL,V,203). Demak, bugungi kunda leksemaning ko’hna manbalarda ko’rsatilgan uchinchi ma’nosi iste’moldan chiqqan.

Qiz leksemasi qadimgi turkiy til hamda XI asr manbalarida quyidagi ma’nolarda ishlatilgan: 1) “voyaga yetmagan qiz”: *Oğul sekizinč orduluğ qiz törtünč orduluğ bolur* – O’g’il sakkizinchi saroyda, qiz esa to’rtinchi saroyda bo’ladi; 2) “qiz” (farzand): *Yalawač aña berdiki eki qizın* – payg’ambar unga ikki qizini nikohlab berdi; 3) “xizmatkor, oqsoch”: *Anasī qatun ... beš yüz qizlar quwraqın* – uning onasi zodagon ayol ...atrofida 500 ta oqsochi bor (DTS,449). “Qisasi Rabg’uziy”da so’zning dastlabki ikkita semasi qayd qilingan: *Qačan Qābil tuğdı ersā anīñ birlā bir qiz tuğdı* (15v3); *Nuhnun bir qizi bar erdi, birägü qolğali keldi, beräyin tedi* (27v10) [– B.145.]

Mazkur ikki ma’no “Mahbub ul-qulub” asari va hozirgi o’zbek adabiy tilida (O’TIL,V,292) ham saqlanib qolgan: *Har qizki, erur yomon liqolig* (MQ,.81); *Taň atqač er va xatunī kasb üçün tarqašib, oğul va qizlari köy va köčädä büträšib* (MQ,30).

Yigit leksemasi asarda “yigit, yosh” ma’nosini anglatgan: *Saādatmand ul yigitdürki, šahvat mayli qilmas*(MQ,63).. Atama ilk bor “Oltun yorug” asarida kelgan: ... *qarilariğ yigit qilmaq* – qarilarni yigit qilmoq (DTS,260). XI asr manbalari, xususan, “Devon”da o’z semasini davom ettirgan: *yigit yazuqsuz bolmas* (MK,III,24). Shuningdek, Mahmud Koshg’ariy boshqa bir joyda *jigitni* «har narsaning yoshi» deb izohlaydi (MK,III,14). Demak, bu so’z eski turkiy tilda insondan boshqa narsalarga nisbatan ham qo’llangan. U hozirgi o’zbek tilida faqatgina odam bolasiga nisbatan istifoda etiladi. Ko’rinadiki, *jigit* leksemasining XI asrdan boshlab faqat insonga nisbatan qo’llanilib, ma’nosi toraygan. Lekin bugungi kunga kelib mazkur so’z semantikasida kengayish sodir bo’lgan. Masalan, «O’zbek tilining izohli lug’ati»da bu so’zning bir nechta ma’nolari mavjud: «jinsiy va jismoniy jihatdan voyaga yetgan erkak», «umuman, yosh erkak, yosh kishi», ko’chma ma’noda «er kishi, jasur odam, mard», «qizning ko’ngil qo’ygan kishisi, sevgilisi», «biror harbiy to’daga, guruhga mansub bo’lgan erkak kishi», «o’ziga nisbatan yoshi kichik kishiga murojaat» (O’TIL,II,266-267).

“Kuz bilan bahor oralig’idagi fasl” tushunchasini anglatgan **qış** so’zi birinchi marta Bilga xoqon bitigtoshida keltirilgan: *Qışın Qıtay tapa sülādim* – Qishda Xitoyga qarshi qo’shin tortdim (DTS,448). Leksema “Devonu lug’atit turk” da o’zining asl ma’nosini saqlaydi: *Qış qonuqıot* – (I,320). Atama eski o’zbek tili, “Mahbub ul-qulub”da ham qo’llanishda bo’lgan: *Bir qış kečāsi ma’suqi devāri tubida vasli umidi bilā pābast* (MQ,37). Zamonaviy o’zbek adabiy tilida “yil fasllaridan biri (O’rta Osiyoda dekabr, yanvar va fevral oylarini o’z ichiga oladi)” bildiradi (O’TIL,V,333).

Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asarida **az-** “to’g’ri yo’ldan adashmoq” ma’nosida ifodalangan: *Takabbur libasin keyib az salin*. Ushbu so’z ilk bor Turfon matnlarida ayni ma’noda keltirilgan: *Yol azsar ew tapmaz* – yo’ldan adashgan kishi uyini topa olmas (DTS,72). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asarida “yo’ldan chiqmoq”, “adashmoq” ma’nolarida uchraydi: *Azıp yūgrūr erdim ayu berdi yol* – yo’ldan adashib yurar edim, tangri yo’l ko’rsatdi; *köniliktä azmīš özüm*

ADABIYOTSHUNOSLIK

– men haqiqat yo‘lidan adashdim (DTS,72).. Ushbu fe‘l tadqiq qilinayotgan manba va hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham dastlabki ma’nosida ko‘zga tashlanadi. *Tā qaysi ariğ tiynatliğ yoldin azmiš bolğay* (MQ,37); *Egri — ozadi, to‘g‘ri — o‘zadi* (O‘TIL,II,98).

Garchi dostonida **aq** sifati ishlatilmagan bo‘lsa-da, u ilk bor “Irq bitig”da “kulrang, bo‘z” (ot tusi) ma’nosida ishlatilgan: *Aq bisi qulunlamış* – kul rang biyasi qulunladi. Mazkur leksik birlik Turfon matnlarida ko‘chma ma’noda “yaxshi ta’sir ko‘rsatadigan, ko‘ngildagidek, ijobiy” semasini anglatgan: *Aq qışin az* – insonga xush yoqadigan ishing kam (DTS,48). Mahmud Koshg‘ariyning lug‘atida so‘zning dastlabki ma’nosi saqlanib qolgan holda, uning yangi “oq” semasi rivojlanadi: *Aq bulut* (MK,I,258). Havzrat Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida leksemani ushbu ma’noda istifoda qilgan: *Andin kečälär atrāk zuafāsi işi orğuştak va atfāl varzişi aq sōñāk* (MQ,10). “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da mazkur sifatning “qor, sut, paxta rangidagi”, “oq tusga moyil, tiniq”, “aroq” kabi 11 ta ma’nosi keltiriladi (O‘TIL,II,183).

On leksik birligi moniy yozuvidagi yodnomalarda, Mahmud Koshg‘ariy “Devon”i hamda Turfon matnlarida “gavdaning yurak o‘rnashgan tomonga qarama-qarshi joylashgan tarafi”, “to‘g‘ri” ma’nolarini bildirgan (DTS,367). Leksema keyingi davrlarda ham zikr qilingan ma’nolarda qo‘llanilgan. Buni “Mahbub ul-qulub” asarida yaqqol ko‘rish mumkin: “o‘ng”: *...sol közni xār, on közni aziz bilgāy* (MQ,49); “to‘g‘ri”: *Xatā rāyi on kelmāsā, daxlsizlārgā širkat* (MQ,12). Demak, *on* so‘zining zikr etilgan sememalaridan birinchisi denotativ, qolgani konnatativ ma’no hisoblanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida leksemaning qayd etilgan semalari bilan birga qo‘shimcha ma’nolari ham kuzatiladi (O‘TIL,V,162-163).

“Quruqlikning suvga to‘lgan (suv qoplagan), atrofi berk, chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi”ni ifodalagan **köl** (O‘TIL,II,517) so‘zi Kultegin bitigtoshi va Turfon matnlarida uchraydi: *Quğu quş uçti kölingä qonmas* - oqqush o‘z ko‘liga qo‘nmasdan uchib ketdi (DTS,313). “Devon”da quyidagi ma’nolarda kelgan: “hovuz”, “to‘planib qolgan suv, ko‘l”; “dengiz”: *köl köpügi* (MK,III,148-149). O‘rganilayotgan yodnomada leksemaning bosh (denotativ), ya’ni “suv to‘planadigan joy, ko‘l” ma’nosi mavjud: *Čun ul zebi tāj mulk xirāji erdi, tapqanğa köl nimä va kirāmand sila va‘da boldi* (MQ,45).

NATIJALAR VA MUHOKOMA

Til taraqqiyoti davomida bu so‘z ham semantik differentsiatsiyaga uchragan: «suv saqlash uchun xizmat qiladigan, maxsus qazilgan chuqurlik» (O‘TIL,V,542) *hovuz* leksemasi bilan; «quruqlikning suvga to‘lgan (suv qoplagan), atrofi berk, chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi» (O‘TIL,II,453) *ko‘l* leksemasi bilan; «okeanning quruqlikka tutashgan yoki quruqlikka yorib kirgan bo‘lagi, okeanning quruqlik yoki orol va yarimorollar bilan ajralgan qismi» (O‘TIL,I,597) *dengiz* leksemasi bilan ataladigan bo‘lgan. *Köl* so‘zining dastlab har qanday suv havzasiga nisbatan qo‘llangani, keyinchalik ma’noda torayish voqe bo‘lib, daryo, dengizlarni anglatmay qo‘ygani mutaxassislar tomonidan ham ta’kidlanadi (O‘TEL,I,25). Qadimda *daryo, dengiz* so‘zlari o‘rnida *suw* so‘zidan ham foydalanilgan: Masalan, *Etil suwi aqa turur* (I,67). *Etil* qipchoq ellaridagi bir daryoning nomi, I.Kormushin izohiga ko‘ra, *Etil* Volga daryosi yoki Volga daryosi Kama irmog‘i bilan (I,67). Demak, hozirgi o‘zbek tilida *ko‘l* so‘zining, yuqorida ta’kidlanganidek, faqat bitta ma’nosi, ya’ni «quruqlikning suvga to‘lgan (suv qoplagan), atrofi berk, chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi» ma’nosi mavjud. «Devon»da, shuningdek, «dengiz» ma’nosini ifodalovchi *teñiz* so‘zi ham qo‘llangan (III,240). Asarda *köl* so‘zining ko‘chma ma’noda *köl ħrkin* tarzida qarluqlarning kattalariga nisbatan qo‘llangani haqida ham ma’lumot beriladiki, bu «limmo-lim ko‘l kabi aqli ko‘p, aqli to‘lgan, aqli to‘plangan odam» demakdir (I,90) [2–B.60.]..

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydigan turkiy so‘zlar. Leksema ifodalagan tushunchani anglatuvchi boshqa so‘zning shakllanishi natijasida (u ichki imkoniyat asosida yasalgan yoki olinma leksema bo‘lishi mumkin) uning iste’mol doirasi toraya boradi. Bir qator semalari bilan faol qo‘llangan so‘zlar semantikasida torayish kuzatiladi. Keng qo‘llanilmagan leksemalar iste’moldan chiqadi, arxaizmga aylanadi. Bu jarayon tilning ichki qonuniyati asosida yuz beradi [3–B. 116.].

Aytish joizki, “Mahbub ul-qulub” asarida qo‘llanishda bo‘lgan bir qator leksik birliklar zarur turli yangi so‘zlar paydo bo‘la borganidek, turmush uchun keraksiz so‘zlar sifatida bugun iste’moldan chiqib ketgan. Ular jumlasiga quyidagi so‘zlarni kiritish mumkin: *tüz* – to‘g‘ri; aynan, bir xil, *ilik* - qo‘l, *abuşqa* - kekxa, *ayağ* - qadah, *bürünjāk* - ro‘mol, *yağliq* - ro‘mol, *ötmak* - non, *bürč* -

qarz, *ağir* - qimmat, *qamgʻaq* – o‘simlik, *bilig*, *čerik* – qo‘shin, *ayalgʻuči* - ashulachi, *itmākči* – navvoy, *asiğ* – foyda, *ariğ* – toza, *suyurğal* – sovg‘a, *tunbān* – ishton, *bavarči* – oshpaz, *yasaq* – tartib, *qoida*, *öksük* – kam, oz.

“Ko‘paytirmoq, qo‘shimcha qilmoq” ma‘nosidagi **aš-as-** (DTS,62) fe‘li bilan **-(i)ğ** qo‘shimchasidan yasalgan **asiğ** so‘zi Turfon matnlarida “foйда” ma‘nosini anglatgan: *Yunt kündä asiğ bolur* (DTS,60). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida “naf”, “foydali” semalarini bildirgan: *Öküš sözdä artuq asiğ körmädim* – ko‘p so‘zlashda foyda, naf ko‘rmadim (DTS,60). Qayd etilgan so‘z “Hibatul haqoyiq” asarida “daromad”, “manfaat, ijobiy natija” ma‘nolarida qo‘llanishda davom etgan: *Tavar asiğ nemiš barursan yalın; Baqıǵlı, oquǵlı asiğ alsu tep* [⁴–B.37.]

Alisher Navoiy tekshirilayotgan asarda mazkur leksemaning “daromad”, “naf, manfaat” semalaridan foydalangan: *Mundaq kišiniñ maqsudı tamām asiğ bolmasa va bu asiğ husuli üçün ranji qattıǵ bolmasa...* (MQ,26); *Soñıda puşaymānliǵı ne asiğ* (MQ,80). Ayni paytda, “Mahbub ul-qulub”da ushbu so‘zning arabcha **fāyda**, **naf** ma‘nodoshlarini uchratamiz: *Muqbi ladab va tavāzu’ fāydasidin gavxari maqsud tapıb* (MQ,45); ...*bihār amvāji talātumdin naf va zarar körgän* (MQ,26).

Tüz so‘zi Kul tegin bitigi, Turfon matnlari, “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk” manbalarida “tekis yer”, “bir xil, aynan”, “ishonchli, haqiqiy” (ko‘chma) kabi ma‘nolarda ko‘zga tashlansa (DTS,602), “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da uning “sayhon, tekislik”, “bo‘z yer” (O‘TIL,II,218) sememalari ko‘rsatib o‘tilgan. “Tafsir”da “tik, to‘g‘ri”, “tekis yer” ma‘nolarini anglatgan: *Boyi tüz yüzi körlüg* (138,1); *Tamuğqa tüşärlär netäg kim tewä kabi tüzdä tayirlar* (131,10) [⁵ – B.83].

Tadqiq etilayotgan manba tilida leksemaning uchta ma‘nosi kuzatiladi:

a) “bir xil, aynan”: *Šaheki, sīdqı anıñ tengri birlä tuz bolğay* (MQ,15);

b) “yaxshi, durust”: *Muharrirki, tahriri tüz pisandidadur, agar bir bayt bitir, agar yüz* (MQ,21);

v) “to‘g‘ri”: *Nāsavāb xayālī tüz çıqmasa* (MQ,12); ...*tüz yolğa kirarnıñ hidāyati bu ermiškim...* (MQ,37). Bu o‘rinda leksema asardagi turkiy **on**, forsiy **rāst** va arabcha **haq**, **haqiqiy** istilohlari bilansinonimik qatorni tashkil etgan: *Xatā rāyi on kelmäsä, daxlsizlarga širket, balki naqiz tutqanlarğa ziyāa tuhmat* (MQ,12); *Bāvujude ulki, on sözidin ittifaqe biri ham rāst kelmäs* (MQ,26); *Haq anıñ qašıda bātıl, xiradmand anıñ aqidasida jāhil* (MQ,12); *Ma‘ni ahli haqiqati maxfiy va surat ahliniñ haqiqiy da‘vi* (MQ,36).

«Tozalanmoq, toza bo‘lmoq» ma‘nosini bildirgan **ari-** (DTS,51) fe‘li bilan **–ğ** qo‘shimchasidan yasalgan **ariğ** so‘zi qadimgi turkiy tilda «toza», «olijanob», «haqiqiy» ma‘nolarini ifodalagan bo‘lsa (DTS,51-52), “Qisasi Rabg‘uziy” asarida «toza», «pok, gunohsiz» semalarini anglatgan: *Aydi: bu nāvdāndin aqa turğān suw ariğ-mu ya ariğsiz-mu erkān?* (100r20); *Yusuf aydi: men ariğ-men, yazuqim yoq* (84r9) [⁶– B.56].

“Mahbub ul-qulub” asarida ushbu atamaning «toza» ma‘nosi kuzatiladi: *Tā qaysi ariğ tiynatliğ yoldin azmıš bolğay va qayu pāk xilqatliğ jādādın çıqıb* (MQ,37). Bu orqali zikr etilgan leksema asardagi fors-tojikcha **tāza**, **pāk** o‘zlashmalari bilan sinonimik munosabatga kirishgan: *Ačuğ čehrası tāza guldin nišān* (MQ,75); *Tüşsä najāsāt icrā yuğay kimsä anı pāk* (MQ,81).

“Bilim” tushunchasi ilk marta Kul tegin bitigtoshida “bilim-tajriba orttirmoq” ma‘nosini anglatgan **bil-** fe‘lidani **-(i)g** affiksi orqali yasalgan (O‘TEL,I,50) **bilig** leksemasi yordamida ochib berilgan: *Ayiğ bilig anta öyür ermiš* – ular u yerdan o‘zlariga yomon bilimlarni o‘zlashtirib olgan (DTS,99). Leksema “Devonu lug‘atit turk” da o‘zining asl ma‘nosini davom ettirgan: *Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas* – belgi bo‘lsa odam yo‘ldan adashmaydi, bilim bo‘lsa kishi so‘zda yanglishmaydi (MK,I,108). Shuningdek, Mahmud Koshg‘ariy ushbu so‘zning “aql, idrok”, “hikmat” (I,367) ma‘nolarini ham ko‘rsatib o‘tadi: *Bilig kiši ara ülüglüg ol* – aql insonlar o‘rtasida taqsimlangan (DTS,100). Berlin to‘plamidagi uyg‘ur yozuvida bitilgan hujjatlarda leksik birlikning to‘rtinchi, ya‘ni “ehtiyotkorlik” ma‘nosi uchraydi: *Yiti biligin yarmiš kergäk* – yarani juda ehtiyotkorlik bilan ochish lozim (DTS,100). “Qisasi Rabg‘uziy” tilida **bilig** leksemasi asosan “bilim – tajriba”, “hikmat” semalarini anglatish uchun xizmat qiladi: *Sulaymān aydi bu biligni kimdin oğrāndıñ?* (139v8); *Aymišlar: ul ganjda bir altun taxtada bar edi bilig sözlāri bitiglig, söz bu erdi* (131r3) [⁷ – B.136].

“Mahbub ul-qulub” asarida leksik birlikning **bilik** fonetik shakli ishlatilganiga guvoh bo‘lamiz: *Bilikig‘a mag‘rur, bilur elga ma‘yub va tengrig‘a maqhur* (MQ,57).

Shu o‘rinda ta‘kidlash kerakki, shoir keltirilgan ma‘noni yoritish uchun arabcha **‘ilm** ma‘nodoshidan ham foydalangan: ...*bilmäs ilmni ayturğa murtakib bolmasa...* (MQ,18). Bu so‘z asli

ADABIYOTSHUNOSLIK

“bildi, bilimli bo’ldi” ma’nosini anglatuvchi **‘ailma** fe’lining I bob masdari hisoblanib, ilk marta “Qutadg’u bilig” (DTS,209) dostonida uchraydi. O’z-o’zidan yon bo’ladiki, o’zlashma XI asrdan boshlab *bilig* so’zi bilan sinonim sifatida qo’llanib kelingan (O’TEL,II,161).

XULOSA

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo’lib turadi. Shundan kelib chiqqan holda «Mahbub ul-qulub»dagi turkiy so’zlarning hozirgi o’zbek adabiy tiliga munosabatini o’rganish shuni ko’rsatdiki, jamiyatda yuz beradigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma’rifiy sohalaridagi o’zgarishlar, yangilanishlar ta’sirida tilning lug’at boyligida yangi so’z va atamalarining vujudga keladi, ayni paytda, ma’lum leksemalar eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanadi.

Shartli qisqartmalar

DTS – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969.- 676 с.

ESTYA – 1) Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М.:Наука, 1974. -767 с.

MK– Mahmud Koshg’ariy. Devonu lug’otit turk / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. I-III. –T.: Fan, 1960-1963.

MQ – Navoiy. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to’plami. Yigirma tomlik. O’n to’rtinchi tom. – Toshkent: Fan. 1998.

O’TIL – O’zbek tilining izohli lug’ati. I-V. -T.: O’zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2006-2008.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Abdushukurov B. Turkiy manbalar leksikasi. – Toshkent: BOOKMANY ‘RINT, 2022. – B.145. (Abdushukurov B. Lexicon of Turkish sources. - Tashkent: BOOKMANY 'RINT, 2022. - P.145.)

2. Rozikova G. Mahmud Qoshg’ariy «Devonu lug’otit turk» asaridagi ot leksemalarning semantik, funksional va uslubiy xususiyatlari. Filol. fan. dok. diss. – Farg’ona, 2021. –B.60. (G. Semantic, functional and stylistic characteristics of noun lexemes in the work "Devonu lug’otit turk" by Mahmud Kashgari. Philol. science. doc. diss. - Ferghana, 2021. - B.60.)

3. Dadaboyev H., Hamidov Z., Xolmanova Z. O’zbek adabiy tili leksikasi tarixi. –T.: Fan, 2008. –B. 116.(Dadaboyev H., Hamidov Z., Xolmanova Z. History of the lexicon of the Uzbek literary language. -T.: Science, 2008. -B. 116.)

4. Sindorov L. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul - haqoyiq” dostoni leksikasi. – Toshkent: Muharrir, 2022. –B.37. (Lexicon of Sindorov L. Ahmad Yugnaki's epic "Hibat ul-hagayiq". - Tashkent: Muharrir, 2022. - P.37.)

5. Sindorov L. Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul - haqoyiq” dostoni leksikasi. – Toshkent: Muharrir, 2022. –B.83. (Lexicon of Sindorov L. Ahmad Yugnaki's epic "Hibat ul-hagayiq". - Tashkent: Muharrir, 2022. - P.83.)

6. Abdushukurov B. Turkiy manbalar leksikasi. – Toshkent: BOOKMANY RINT, 2022. – B.56. (Abdushukurov B. Lexicon of Turkish sources. - Tashkent: BOOKMANY RINT, 2022. - P.56.)

7. Abdushukurov B. Turkiy manbalar leksikasi. – Toshkent: BOOKMANY RINT, 2022. – B.136. (Abdushukurov B. Lexicon of Turkish sources. - Tashkent: BOOKMANY RINT, 2022. - P.136.)

HOZIRGI DAVR TOJIKZABON IJODKORLARNING G'AZAL JANRINI
RIVOJLANISHIDAGI ROLI

РАВИШҶОИ ТОЗАИ ҒАЗАЛСАРОИИ ШОИРОНИ ИМРӢЗИ ТОҶИКЗАБОН

ЧИСТЫЕ ПОДХОДЫ К ГАЗЕЛЬНЫМ ПОЭТАМ СОВРЕМЕННЫХ
ТАДЖИКОВЯЗЫЧНЫХ ПОЭТОВ

PURE APPROACHES TO GHAZAL POETS OF TODAY TAJIK SPEAKING POETS

Narziqulov Mehmon Qurbonaliyevich¹¹Нарзиқулов Меҳмон Қурбоналиевич– докторанти Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба
номи Шароф Рашидов

Аннотатсия

Адабиёти имрӯзи форсӣ-тоҷикии Ўзбекистон, ба фикри мо, аз лиҳози муҳтаво ба панҷ қисмат тақсимбандӣ шудани шеъри давраи истиқлол (худшиносӣ, иҷтимоӣ, ирфонӣ, ишқӣ, тасвиргарӣ) мебошад. Албатта, рӯи ин масъала баҳсе зиёде мешавад қард, чун ҳар назар боз назар металабад, ҳар кас аз дид ва писанди худ суҳан меғӯяд. Чун адабиёти давраи истиқлол сол ба сол дар таҳаввул ва рушду такомул аст, бинобар ин адабиёти форсии Ўзбекистон нақд ва баррасии комилу доманадорро меҳаҳад. Давраи истиқлоли Ўзбекистон дар шаклирии адабиёти форсӣ-тоҷикӣ нақши аразандае дорад. Дар ин давра адабиёти форсии тоҷикӣ аз назари шаклу мазмун ва мавзӯ бисёр ғаниву рангин буда бадеиятҳои васеи тасвиру ифодаро фаро мегирад. Шоироне чун Паймон, Абдулло Субҳон, Чаъфар Муҳаммад, Нормурод Каримзода, Фозил Шукӯрзода, Зебо Тоҳириён, Шохид, Озармеҳр, Хоча, Парисо, Саидаи Синави, Асадуллоҳ, Шаҳзода, Дилшоди Фарҳодзода, Олим Панҷизода, Садриддин Ҳушёрӣ, Солеҳ Муҳаммад, Одил Комил, Файз Маҳмуд, Хусрави Саъдуллоҳ ва дигарҳо бо ашъори шоёни худ ба арсаи адабиёти давраи истиқлол қадам ниҳоданд. Шоирони номбурда бо шеъри баланду дарки масъулият по ба арсаи адабиёт ниҳоданд. Шоирони ин давраро метавон аз рӯи муҳтаво ва шакли ашъорашон ба се гурӯҳ ҷудо намуд: шоироне, ки майл ба шеъри суннатӣ доранд; шоироне, ки майл ба шеъри модерн доранд ва шоироне, ки ҳам шеъри модерн ва ҳам шеъри суннатӣ меғӯянд.

Annotatsiya

O'zbekistonning bugungi fors-tojik adabiyoti, bizningcha, mustaqillik davri she'riyatining besh qismga (o'zlikni anglash, ijtimoiy, tasavvufiy, ishqiy, tasviriy) bo'lingan. Albatta, bu borada juda ko'p bahs-munozaralar bo'ladi, chunki har kim o'z nuqtai nazari va afzal ko'rgan nuqtai nazaridan gapiradi. Mustaqillik davri adabiyoti yildan-yilga taraqqiy etib borayotgani bois O'zbekistonning fors tilidagi adabiyoti ham ko'zdan kechirilib, atroflicha ko'rib chiqilishi zarur. Fors-tojik adabiyotining shakllanishida O'zbekistonning mustaqillik davri katta ahamiyatga ega. Bu davrda tojik fors adabiyoti shakl, mazmun va mavzu jihatdan juda boy va rang-barang bo'lib, tasviriy va ifodali san'atni keng qamrab oladi. Paymon, Abdulloh Subhon, Ja'far Muhammad, Normurod Karimzoda, Fozil Shukurzod, Zebo Tohiriyon, Shohid, Ozarmehr, Xoja, Pariso, Saidai Sinavi, Asadullo, Shahzoda, Dilshodi Farhodzod, Olim Panjizoda, Sadriddin Hushoriy, Solih Muhammad, Odil Komil, Fayz Mahmud, Xusravi Sa'dulloh... kabi shoirlar o'zlarining ajoyib she'rlari bilan mustaqillik davri adabiyot maydoniga kirib keldilar. Qayd etilgan shoirlar adabiyot maydoniga yuksak she'riyat, mas'uliyatni anglagan holda kirib kelgan. Bu davr shoirlarini she'rlarining mazmuni va shakliga ko'ra uch guruhga bo'lish mumkin: an'anaviy she'riyatga moyil shoirlar; zamonaviy she'riyatni afzal ko'radigan shoirlar va ham zamonaviy, ham an'anaviy she'rlar yozadigan shoirlar.

Аннотация

Современная персидско-таджикская литература Узбекистана, на наш взгляд, делится на пять частей поэзии периода независимости (самосознательная, социальная, мистическая, романтическая, живописная). Конечно, по этому вопросу будет много споров, так как каждая точка зрения требует разноточности зрения, каждый говорит со своей точки зрения и предпочтений. Поскольку литература периода независимости из года в год развивается и развивается, поэтому персидская литература Узбекистана нуждается в рассмотрении и тщательном рассмотрении. Период независимости Узбекистана играет значительную роль в формировании персидско-таджикской литературы. В этот период таджикско-персидская литература очень богата и красочна по форме, содержанию и тематике и охватывает широкий спектр изобразительных и выразительных искусств. Такие поэты, как Паймон, Абдулла Субхан, Джаафар Мухаммад, Нормурад Каримзода, Фазиль Шукӯрзода, Зебо Тоҳириён, Шохид, Озармеҳр, Ходжа, Парисо, Саида Синави, Асадулла, Шаҳзода, Дилшоди Фарҳодзода, Олим Панҷизода, Садриддин Ҳушёрӣ, Солеҳ Муҳаммад, Одиль Комиль, Файз Маҳмуд, Хусрави Садулла и другие вошли в область литературы периода независимости своими прекрасными стихами. Упомянутые поэты вошли в область литературы с высокой поэтичностью и пониманием ответственности. Поэтов этого периода можно разделить на три группы по содержанию и форме их стихов: поэты, склонные к традиционной поэзии; поэты, предпочитающие современную поэзию, и поэты, пишущие как современную, так и традиционную поэзию.

Abstract

Today's Persian-Tajik literature of Uzbekistan, in our opinion, is divided into five parts of poetry of the period of independence (self-awareness, social, mystical, romantic, pictorial). Of course, there will be a lot of debate on this issue, as every point of view requires a different point of view, everyone speaks from his own point of view and preference. Since the literature of the period of independence is evolving and developing year by year, therefore, the Persian literature of Uzbekistan needs to be reviewed and thoroughly reviewed. The period of independence of Uzbekistan plays a significant role in the formation of Persian-Tajik literature. In this period, Tajik Persian literature is very rich and colorful in terms of form, content and subject, and covers a wide range of visual and expressive arts. Poets such as Paymon, Abdullah Subhan, Jaafar Muhammad, Normurad Karimzoda, Fazil Shukurzod, Zebo Tahirian, Shohid, Ozarmehr, Khoja, Pariso, Saida Sinavi, Asadullah, Shahzoda, Dilshodi Farhodzod, Olim Panjizoda, Sadridin Hushyari, Saleh Muhammad, Odil Komil, Faiz Mahmud, Khosravi Sadullah and others entered the field of literature of the independence period with their excellent poems. The mentioned poets entered the field of literature with high poetry and understanding of responsibility. The poets of this period can be divided into three groups according to the content and form of their poems: poets who are inclined to traditional poetry; poets who prefer modern poetry and poets who write both modern and traditional poetry.

Калидвожаҳо: Паймон, Абдулло Субҳон, Чаъфар Муҳаммад, ғазал, назм, шакли ғазал, навовари, таҳаввули жанри ғазал, шоирони ғазалсаро, суннатгарой, вазни шеър, қофия, адабиёти форсӣ-тоҷикӣ.

Kalit so'zlar: Paymon, Abdullo Subhon, Ja'far Muhammad, g'azal, nazm, g'azal shakli, yangilik, g'azal janrining rivojlanishi, g'azalnavis shoirlar, an'anaviylik, g'azal vazni, qofiya, fors-tojik adabiyoti.

Ключевые слова: Паймон, Абдулло Субхан, Джаафар Мухаммад, газель, поэзия, форма газели, новаторство, развитие жанра газели, поэты-газели, традиционализм, вес газели, рифмовка, персидско-таджикская литература.

Key words: Paymon, Abdullah Subhan, Jaafar Muhammad, Ghazal, poetry, ghazal form, innovation, development of ghazal genre, ghazal poets, traditionalism, ghazal weight, rhyme, Persian-Tajik literature.

САРСУХАН

Давраи истиқлоли Ӯзбекистон дар шаклгирии адабиёти форсӣ-тоҷикӣ нақши аразандае дорад. Қобили ёдоварист, ки пас аз соли 1991 ба ибтикори сарони равшанзамири кишварҳои Осиёи Марказӣ ҷумҳуриҳои ин минтақа ба озодӣ даст ёфтанд ва раванди эҳёи суннатҳои миллӣ шурӯъ гардид. Дар ин давра адабиёти форсии тоҷикӣ аз назари шаклу мазмун ва мавзӯ бисёр ғаниву рангин буда бадеиятҳои васеъи тасвиру ифодаро фаро мегирад. Таҳаввулоти кулӣ дар сохтори ҳукумати, сиёсату иқтисодӣ, миллиту ақидави ва фарҳангии кишварҳои Осиёи Марказӣ, бахусус Ӯзбекистону Тоҷикистон таъсири кулӣ бар шеъри муосири ин минтақаҳо низ гузоштааст. Шеър дар ин давра воридаи маҷрои нав гардид. Дар муддати хеле кӯтоҳ шеъри нави форсӣ-тоҷикӣ аз шеъри даҳсолу бист сол пеш фосила гирифт ва ин фосилагирӣ ҳам дар мазмуну мӯҳтаво ва ҳам дар шаклу қолиби шеъри ин давра намудор гардид. Шоироне чун Паймон, Абдулло Субҳон, Чаъфар Муҳаммад, Нормурод Каримзода, Фозил Шукурзод, Зебо Тоҳириён, Шохид, Озармехр, Хоҷа, Парисо, Саидаи Синавӣ, Асадуллоҳ, Шаҳзода, Дилшоди Фарҳодзод, Олим Панҷизода, Садриддин Ҳушёрӣ, Солеҳ Муҳаммад, Одил Комил, Файз Маҳмуд, Хусрави Саъдуллоҳ ва дигарҳо бо ашъори шоёни худ ба арсаи адабиёти давраи истиқлол қадам ниҳоданд. Шоирон умуман чанд тарзи ифодаи суҳан доранд. Гурӯҳе суҳан аз чизе, воқеае, ҳолате меғунд, барои ҳамин ин шоирон ба дostonсарой бештар моиланд; гурӯҳи дигари шоирон матлабу мақсад ва бархе масъалаҳои маъмули зиндагиро бо камоли ҳунару суҳани манзум мароми асосии эҷодии худ медонанд. Агар Лоиқи бузург шоири муҳокима бошад,.. Абдулло Субҳон ба тарзи суҳангӯии хеш ба ҳеҷ кадом аз шоирони муосир монандие надорад. Намедонам, ин ҷо ягон монандие байни шоирон бояд бошад ва ин то ҳол барои камина торик аст. Шоир меҳоҳад худро дар олами шоиронае таҷассум созад, яъне шеъри ӯ воситаи ифодаи ҳолати шоиронаи ӯст. Бино ин сӯзу сози шахсию қалбӣ, дунёи дил мабдаи тавлиди нақши рӯҳию қалбии эҷоди вай аст.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТҶО ВА УСЛУБҶО

Наشري китобҳои дарсӣ барои тамоми синфҳои мактабҳои тоҷикии Ӯзбекистон аз қадамҳои нахустини таъъи наشري осори тоҷикӣ дар Ӯзбекистон ба шумор меравад. Баёзи назму насри адибони тоҷикзабони Ӯзбекистон бо унвони “Гулдастаи Самарқанд”, маҷмӯаҳои дастҷамъии “Ҷилои ахтарони Сӯх”, “Каҳқашони орзу”, “Боғи бисёрдарахт”, “Аз Самарқанди ҷу қанд”, “Донишномаи забон ва адабиёти форсии Ӯзбекистон”, “Гулистони Адаб”, “Сарводаи Сурхон”, “Армуғони Самарқанд” ва монанди инҳо, ҷопи рӯзномаҳои тоҷикӣ дар Тирмизу дигар навоҳии Сурхондарё, Самарқанду Сух ва Тошканд. Дар мақолаи мазкур

аз методҳои илмӣ тавсифӣ, муқоисавӣ (статистикӣ), типологӣ, сохторӣ (структурагӣ) истифода бурда шудааст.

НАТИҶАҶО ВА МУҲОКИМА

Дар осори шоирони тоҷикзабони давраи истиқлол метавон ғазалро умумитарин ва роиҷтарин қолаби шеърӣ маънидод кард. Мурод аз ин таъкид ҳаҷми зиёди ғазалҳои ҷопшуда нисбат ба дигар жанрҳои адабӣ набуда, балки нафарони зиёде аз шоирон аст, ки ғазалро сармашқи кори худ кардаанд. Муқоисаи ғазалсароии давраҳои пеш ва пас аз истиқлоли миллии Ўзбекистон ба ду тамоили асосӣ роҳ мебарад:

1. Теъдоди навоварони арсаи ғазал дар ду даҳаи охир нисбат ба гузашта хеле рушду нумӯш кард. Агар дар замони тантанаи шӯроҳо таъсири зуҳури ҷараёни шеъри нав танҳо дар муҳити ғазалҳои се-чаҳор тан ба таври ҷиддӣ қобили ҷустуҷӯ буд, дар солҳои истиқлол бисёре аз шоирони ҷавон кӯшиш ба харҷ доданд, то даст бар домани “ғазали нав” зананд ва баҳри густариши он навовариҳои зиёде ворид кунанд.

2. Ғазали фалсафиву ирфонӣ, ки аз гузаштаҳои дур то ибтидои садаи XX пайваста дар инкишоф буду дар даврони шӯравӣ аз раванг афтод, пас аз истиқлол ба ғазали ҷиддии рӯз табдил ёфт.

Теъдоди шоироне, ки метавон онҳоро ғазалсаро номид ва дар айни ҳол навоварӣ ва таҳаввул дар ғазалро манзури назар кардаанд, нисбат ба шоирони ғазали соф суннатисаро хеле каманд.

“Ғазали нав” илова бар тафовутҳои ошкор дар қаламрави забонӣ ва таъбирот низ вижагиҳои мушаххас дорад. Агар дар асрҳои миёна истиқлоли мазмунӣ ва маънавии ҳар як аз байтҳои ғазал мавриди назар буд, пас “ғазали нав” ваҳдати ягонагии намудиву умумии шеърро дар мадди назар дошта, мантиқи шурӯш (матлаъ, қавл), идома (ғазалу тарона) ва поёнбандии (мақтаъ, фурудошт) он ба шеъри нав хеле наздик аст.

Дар солҳои истиқлол пешқадамони ғазали нав ҳаракати пешинаи худро идома доданд. Бо шарофати истиқлол онҳо аз дастовардҳои шоирони индавраинаи Эрон, Афғонистон ва Тоҷикистон бештар бохабар шуданд ва ин шиносӣ албатта ба эҷоди онҳо асари боризе гузоштааст. Чунончи, дар адабиёти Эрон ғазалҳое офарида шуданд, ки онҳо дар вазнҳои комилан тоза буданд. Ва ё шоирони вазнҳои камистеъмолиро ба наҳви тоза ва ҷиддитар мавриди истифода қарор доданд. Яке аз ин гуна шоирони навовар Симини Беҳбаҳонӣ буд. Фарзона низ тавонист маъниҳои навро дар қолаби ғазал устокорона ҷой диҳад ва ба ин муваффақ ҳам шуд.

Арсаи “ғазали нав” бо ҳамон ғазалсароён ва русуми пешинаи муайян ва шинохташудаи худ дар давраи истиқлол тане чанд аз шоирони ҷавонро низ ба худ пазируфт. Яке аз ин гуна шоирон Ҷаъфар Муҳаммад мебошад, ки илова бар қолабҳои суннатӣ даст бар ҳама мавзӯҳои замон ва навиҳои “ғазали нав”, шеъри нимой ва шеъри сапед зада, дар ҳама шаклҳо ба музаффариятҳо ноил гардид. Шеъри ӯ дар рушди минбаъдаи адабиёти тоҷикзабони Ўзбекистон асари боризе ба ҷой гузошт. Шеърҳои ғазалҳои Хоҷа ва Фозил Шукрзода низ ин асарро дорад. Ба ибораи Сафарзода: “Дар ғазалҳои ӯ (Фозил Шукрзода – Н.М.) каму беш мавзӯоти ирфонӣ, ки бо мавзӯоти муҳимми замон гиреҳ хӯрдааст, низ ба чашм меҳӯрад. Шеърҳои ба сабки хурсонӣ суруда шуда ва мамлу аз саноеи адабӣ аст. Аммо андаке ба баҳрҳои душвор даст задааст, ки эҳтимол дорад боиси бемайлии хонанда бишавад” [2.45].

Ва бо ин ҳама Фозил Шукрзода дар ғазалҳои воқеии худ тавонистааст ба дили хонанда роҳ ёбад ва сухани тоза бисёр гуфтааст. Ӯ шоири романтик буда, ин мавзӯро бо ирфону ахлоқ дақиқкорона ва ҳаёломез омезиш додааст.

Асадулло низ аз ин қабил шоирон аст. Вале ғазалҳои ӯ мисли Ғазалҳои Ҷонибек, Паймон ва Абдулло Субҳон дар вазнҳои касирулистемолу маъмулӣ ва сода буда, бо эҳсоси баланд ва отифаангезона суруда шудаанд. Ишқи ӯ бо реализму романтизм омезиш ёфтааст. Шоироне монанди Озармехр (Ҷумъаназар Эшонқулов), Шоҳид (Эркин Муқимов), Хусрави Саъдуллоҳ, Файз Маҳмуд ва чанд тани дигар низ ғазалҳои ба ин монанд сурудаанд, ки шеъри ҳар яке аз инҳо боиси ситоишу нақд аст.

Хусрави Саъдулло аз шоирони нисбатан ҷавон ва болаёқат ва тозапардозу тозаназари давраи истиқлол аст. Ашъори шоирони Тоҷикистону Афғонистон, Эрон, сабки Сӯҳробӣ Сипехрӣ дар офаридаҳои ӯ асари зиёде ба ҷой гузоштааст. Дар хусуси шеъри

ADABIYOTSHUNOSLIK

Хусрав шоири тоҷикистонӣ Доро Наҷот чунин изҳори ақида намудааст: “Тавфиқе, ки ба Хусрав даст додааст, ин аст, ки ӯ ба кӯйи диданҳо ва дарки эҳсоси тоза даст ёфтааст. Аз суханаш бӯйи тозагӯй меояд... Мо аз Хусрав дар ин роҳ пешрафтҳои тозаро интизорем, зеро Хусрав чӯянда аст. Ҷустуҷӯи ӯ дар қаламрави эҳсоси ӯ сурат мегирад ва ин эҳсос ағлаб дар ашъораш мавҷ мезанад” [13.3].

Дар ин давра чанде аз шоираҳо ба майдони адаб омаданд, ки ҳар яке аз инҳо дар инкишофи шеърӣ ғазали давраи истиқлол саҳми муайяне гузоштаанд. Таҳайюл, ҳақиқатнигорӣ, рамзомезӣ, нозукандешӣ аз услубҳои нигориши ин шоираҳост. Уғулой, Ҳадя, Дилшода, Шаҳзода, Парисо, Манижа ва чанд тани дигарро метавон ном бурд, ки бо сурудани ғазал хазинаи адабиёти ин давраро ғаниву мунаққаш гардониданд.

Ҳатто бисёр аз ғазалсароёни давраи пеш аз истиқлол, ба монанди Адаш Истад, Салим Кенча, Ҳаёт Неъмат, Акбар Пирӯзӣ, Нормурод Каримзода, Асад Гулзодаи Бухорӣ, Шодӣ Карим, Муҳаммади Шодӣ, Файз Маҳмуд, Масъуди Мирзо, Нодир Нодирӣ, ки дар сурудани ғазал сабку услуби худро дарёфта буданд, дар давраи истиқлол ба таъсири ғазалсароии шоирони “насли нав” монда, дар мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиётшон тағйироти ҷашмрасе ворид намудаанд. Яке аз ин гуна шоирон Нормурод Каримзода аст, ки ғазалҳои ӯ беш аз пеш рушду нумӯ мекунад. Инак, шоирони тоҷикзабони кишвар тавонистанд дар якҷоягӣ чараёни “мавҷи нав”-и адабиёти тоҷикзабонро ба майдони адаби Ўзбекистон оваранд, ки он аз ҳама ҷиҳат дар пояи ташаккул буда, сазовори нақду баррасӣ аст. Ҳатто Адаш Истад барин нависандагони насли калонсоли кишвар низ таҳти таъсири шеъри модерни кишварҳои ҳамсоя ва шоирони насли нави худӣ, даст ба сурудани шеъри наву ғазали нав заданд. Дар натиҷа дар ин қолаб Адаш Истад ба комёбиҳои назаррас муваффақ гардид.

Дигар аз шоирони ин давра Файз Маҳмуд мебошад, ки агарчи бештар майл ба шеъри модерн дорад, ғазалҳои зебо низ сурудааст. Яъне ӯ аз шоирони нимасуннатӣ ва ниманавсаро буда бештар маъниҳои навро дар қолабҳои куҳан гунҷонидааст.

Бамаврид аст дар ҷодаи ғазал шоирони доираҳои адабии Сух ва Ангренро низ ёдовар шуд, ки дар идомаи ашъори суннатӣ саҳми босазо доранд. Бино ба нишондодҳои сарвари кишварамон ва ҳукумати Ўзбекистон идомаи тасаннунҳои мардумӣ ва баррасии осори ниёгон яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи адабиёт ва ҳунар низ мебошад. Дар ин ҷода бамаврид аст қайд намоем, ки ҳавзаи адабии Ангренро шоироне фаро гирифтаанд, ки соҳиби касбу кори гуногун буда, сари чанд вақт дар маҳфили адабии “Сапедадам” гирд меоянд ва дар он таҳлилу нақди ашъори ҳамдигарро баррасӣ менамоянд. Сарвари ин маҳфилро адабиётшинос Фарҳод Исомиддинов ба ўҳда дорад. Ба маврид аст қайд намоем, ки ҳар яке аз ин шоирон дар ғазал илова бар мавзӯёти умум ривиши хоси худро доранд. Агар Абдулқайюми Ҳасанзод ва Қутбиддин Мирзоматов ғазалҳои содаи ишқӣ гӯяду дар иншои ғазал сабки хуросониро воситаи баён қарор диҳанд, мавзӯи марказии ғазалҳои Нуруллоҳ Каримзода ва Иқромали Шермуҳаммадовро тасаввуф ва ирфон ташкил медиҳанд. Вале забони ғазалҳои ин дуи охир аз ҳам ба кулӣ фарқ мекунад. Иқромалӣ бештар майл ба сабки ироқӣ дорад. Аммо Нуруллоҳ ғазали маънӣ дар сабки ҳиндӣ мегӯяд.

Ишқ тақрибан дар кулли ғазалиёти ин шоирон нерӯи таҳрики эҳсоси андеша аст. Пеш аз он ки дар ин бора ҳарф занем, лозим донистем аз фарҳангу луғатҳои шарҳи калимаи “ишқ” ва “ошиқ”-ро дарёбем. Дар “Миръоти ушшоқ” омада:

Ишқ عشق - бар ботин ва ҳақиқати ақл итлоқ намоянд, бад-онки рӯҳро ду эътибор аст: яке таваҷҷӯҳи ӯ ба олами ваҳдат ва кишвари қудс рӯҳро ба ин эътибор ишқ хонанд; гоҳе ишқро бар нафс таваҷҷӯҳ ва инҷизоби рӯҳ ба ҷониби ваҳдат ҳам итлоқ кунанд ва эътибори сонӣ он аст, ки рӯҳ чун мутаваҷҷеҳи олами касрат гардад, ҷиҳати бусути (ҷ.бисот, фарохиҳо, густурданиҳо, шодравониҳо) илм бар касарот (афзуншавӣ). Дар ин эътибор ҳам ду навъ сурат тааллуқи муаббир (таъбиркунанда) аст: яке онки идроки ҳақиқии куллия ва маонии мучаррада қудсия намояд, ба ин эътибор ақли маод (бозгаштан) гӯянд; дуввум онки мадраки аҳволи ҷузъӣ ва аъмоли ҳиссиёт ва моддиёт бошад, ба ин эътибор онро ақли маош ва ақли ҷузъӣ гӯянд, ин навъ ақлро бо ишқ табиоину тазод (ихтилофу носозгор) аст. Байт:

Ишқ чун дар синае манзил гирифт,

Ҷони он касро зи ҳастӣ дил гирифт.

Ишқи чонон оташ асту ақл дуд,
Ишқ чун ояд, гурезад ақл зуд. [14.163].

Ошиқ عاشق – дар забони орифон чўяндаи Ҳақ таъолоро бо вучуди талаби вачди тамом ошиқ гўянд, ки ғайри маҳбуби ҳақиқӣ касеро нахоҳад ва начўяд. Мавлоно гўяд:

Дар дили маъшӯқ чумла ошиқ аст,
Дар дили Узро ҳамеша Вомиқ аст.
Дар дили ошиқ ба чуз маъшӯқ нест,
Дар миёншон фориғу мафруқ нест. [15.566].

Ин ду маънӣ, ки аз китобҳо гирифтём маъниҳои орифонаи ишқу ошиқ аст ва гумон мекунам, ки дар ишқу ошиқии заминӣ низ инсон ин хислатҳоро дошта бошад. Вагарна: “Диле, ки ишқ надорад, шикофи девор аст”.

“Ман”-и шоир маънии ҳаёташро бе ишқ ва ҳаёташро ҳолӣ аз ишқ тасаввур карда наметавонист, чунки бунёди шеър аксар аз ишқ оғоз меёбад, зеро ишқ молмоли шеърият аст. Гузориши ишқ аз нигоҳи шоирон гуногунанд, вале на ҳама шоирон метавонанд ишқро бо он камолӣ ҳусну ҷамлаш нигориш диҳанд ва бигзор он ишқӣ шеър бошад, ишқӣ ватан, ишқӣ маҳбуба бошад, ё ишқӣ халқ ё ишқӣ худованд бошад, нахуст бо хусусиятҳои ҳосаю мўътабар, бо нафосаташ дар ниҳонгоҳи хонанда маскан гирифта тавонад ва ҷаҳонбинии ўро густариш диҳад. Бисёре аз ғазалсароёни давраи истиқлол дар ашъори ошиқонаи худҳо ба он ҳусни нигориши шоирони варзида муваффақ гаштааст:

Чашм меандозем ба ғазалиёти Паймон. Ғазалҳои ў аз ибтидо то поён дар як маром, бо як ҳаяҷони шўрангезу пуриштироб суруда шудааст, ки бешубҳа боиси таҳсину офарин нисбати шоир аз ҷониби хонанда мегардад ва ғазалро агар яке аз жанрҳои назарраси ашъори гуногуннави Паймон номем, муболиға нахоҳад шуд.

Дар ишқ манбаи илҳами шоир ниҳон аст, ишқ ҳидоятгари ўст дар роҳи ҳудогоҳиву дилафрўзӣ ва ин маънӣ дар аксари ғазалҳои ошиқонаи шоир хеле образнок ифода гардидааст:

Дар даҳр, ки дори ишқ бошад,
Корам ҳама кори ишқ бошад.
Аз ёри ҷаҳон дилам гирифтааст
Ёрам ҳама ёри ишқ бошад.
Ишқ аст ҳам он чи киштаам, низ
Борам ҳам бори ишқ бошад.
Ҷоме, ки мудом дорадам маст,
Саҳбои нигори ишқ бошад.
Сарсабзиву сабзбории ман,
Аз юмни баҳори ишқ бошад.
Дорам сари эмин аз сари дор,
Онам сари дори ишқ бошад.
Дар дафтари ман пайи қалам чист?
Маҷмўъи нигори ишқ бошад.
То навбати зист ҳаст, Паймон
Як шукргузори ишқ бошад. [6.55].
Ё:

Дили моро набошад ёр чуз ишқ,
Ҳабибу дилбару дилдор чуз ишқ.
Надорад мушти ҷони ғамкаши мо,
Анису маҳраму ғамхор чуз ишқ... [6.68].

Пайдо набувад гавҳари арзандатар аз ишқ,
Ганҷи абаду давлати пояндатар аз ишқ... [6.69].

Не замон дорем бе ту, не ҷаҳон,
Ҳаст бо ту давра давраи низ ҳам... [6.75].

ADABIYOTSHUNOSLIK

Дар хусуси ғазалиёти Паймон профессор Чумъакул Ҳамроев чунин ибрази андеша кардаанд:

“Паймон шоири хаёлписанд мебошад. Ин ҳолати рӯҳӣ хоси қаламкашонест, ки бо гузаштаву имрӯз пайванди қавии маънавию ахлоқӣ доранд. Дар ин замина ӯ аз ҳар он чи ки барояш маҳбуб аст, ёд мекунад. Балки ёди ҳақиқатҳои таърихи гузаштаву имрӯза барояш хаёлангез аст. Шеърҳое, ки дар ин замина мегӯяд, ҳофизаи таърихии моро таҳрик мебахшанд, диққати моро ба дирӯзу имрӯзу фардои халқ мутамакказ месозанд” [6.3].

Дар бархе ғазалҳои Паймон кӯшише оиди дарки фалсафии таърихи миллат ба назар мерасад:

Ҳар нукта намесазад ба гуфтан,
Бепарда шавад гул аз шукуфтан.
Дидам басо фузуд чандон,
Бар маънии маънӣ гаҳ нагуфтан...
Ҳар хомаи созгори иншо,
Қобил набувад ба нома суфтан [6.81]

Чӣ ғам дорем, дил дорем, ёрон,
Аниси ғамгусил дорем, ёрон.
Чавонмарде, кариме, меҳрубоне,
Худ андар муттасил дорем, ёрон.
Ба рағми ақли тарсуву гирифтор,
Далере мустақил дорем, ёрон.
Худои дигарон з-эшон бурун аст
Варо дар обу гил дорем, ёрон.
Алайҳи ин ҳабиби саркаши хеш,
Рақибони хичил дорем, ёрон.
Гиреҳи мо ба ӯ боз аст, бе ӯ
Чигил андар чигил дорем, ёрон.
Чӣ ғам дорем, к-аз дилдорӣ, Паймон
Равои ишқи дилдорем, ёрон [6.80].

Ёд бодо рӯзгороне ки з-онон мефузуд,
Баргу бори нангу ном аз мо ба ёрон боз гӯ.
Чун тӣҳӣ мондем з-эшон, гӯӣ монд ин сон тӣҳӣ,
Аз гулоби ноб ҷом аз мо ба ёрон боз гӯ...
Интизори муждаи васл аст Паймон, ай сабо,
Ин умеду ин паём аз мо ба ёрон боз гӯ [6.84].

То ба кай хоҳем буд афтода андар хоки роҳ,
Авҷ деҳ моро зи нӯшат, қудрати парвоз деҳ... [6.85].

Бар ман дарег бод равам дил наёфта,
Дил ёфта, вале дили ҳамдил наёфта... [6.86].

Дар ашъори Ҷаъфар Муҳаммад низ афкори иҷтимоӣ ва фалсафӣ ба дараҷаи баланд зоҳир мешавад. Бузургии шоир ва фарогирии ҷаҳишноки шеърӣ ӯ низ дар ҳамин аст. Диди баланд ва ҷаҳонбинии фароҳи Ҷаъфар тавонистааст паҳлӯҳои фалсафии шеърӣ ўро тақвият диҳад. Ба ибораи Сафарзода “Ба хоҳири ҳамин ҷаҳонбинӣ шеърӣ ӯ мавриди истиқболи муосирон қарор гирифтааст”. [2.41]

Барои таҳлилу тадқиқ намудани афкори иҷтимоӣ-фалсафии ашъори Ҷаъфар Муҳаммад файласуфе чун Ҷаъфари Муҳаммад мебояд, то ҷанбаҳои фалсафии шеърӣ ўро баррасӣ намояд. Чаро ки фалсафаи шеърӣ Ҷаъфар на ба фалсафаи даврон, на ба мозӣ ва на ба мустақбал монандӣ дорад. Чун ба мутолиаи ашъори шоир ғӯтавар мешавем, мебинем, ки дар он оҳангҳои фалсафии даҳриву тасаввуфӣ, афкори заминиву осмонӣ, равшаниву

торикӣ ва ҳақиқату маҷоз печ дар печ баён шудаанд. Азбаски қобилият ва зеҳни мо барои мутамайиз намудани яке бар дигаре нарасид, ин ҷо нуқта гузорида, бо суҳанони Абдуллоҳ Тоҳириён хотима медиҳем:

“Шеърӯ ғазалҳои Ҷаъфар фалсафаи хоси худро доранд. Фалсафае, ки мазмун ва моҳияти он моро ба маърифати Инсон, Ҳастӣ, Зиндагӣ, Ишқ, Дӯстӣ, Имон, Нақӯкорӣ ва дигар ормонҳои азали ва ҷовидонии бани башар ҳидоят менамояд. Эътибор диҳед:

Ман ҳар чӣ доштам аз сарвати ҷаҳон,

Чун ҷамъ кардамаш, як кӯза Ишқ шуд.

Магар бидуни андешаи амиқи фалсафӣ дарки ин гуна абёт имконпазир аст?” [12.16]

Аз ин рӯ бештар ба ашъори ахлоқӣ-тарбиявии ӯ панҷа мезанем, ки дарки он саҳлтар аст. Мехонем:

Аз обу гил гузар, бо гул сиришта шав!

Гар одамай най, боре фаришта шав!

Бар киштии фалак овехтан чаро?

Эй базри орзӯ, дар сина кишта шав!

Холӣ чӣ меравӣ, мағрур рӯйи чок?

Эй сӯзани назар, пайванди ришта шав!

Аз бас рабудай як борам аз биҳишт,

Иблис, чор бор аз ман биҳишта шав!

Сад ишқ бохта, як дил набурдаам,

Эй сарнавишти ман! Аз сар навишта шав! [4.41]

Ҳамин як ғазали панҷбайта кофист, ки мӯҳтавои афкори тарбиявии Ҷаъфар Муҳаммадро дақиқ муайян намоем. Афкори ахлоқӣ-тарбиявиро бояд шахсе гӯяд, ки муносиби гуфтораш бошад. Аз ин рӯ менигарем ба шахсияти ҳуди шоир. Мардум ба шоир чун бар аҳли санъат ва марди риндхӯву хушҳол менигаранд. Одатан дар ҷомеаи мо мардум дар он ақидаанд, ки шоир бояд суҳанҳои мутантану муназзам гӯяд. Навиштаҳои ба оҳанг гироиш кунад. Новобаста ба он ки маънӣ дорад ё на. Аз ин рӯ шоир дар замони мо фаровон шуду шеър коста гардид. Шоирони даврони мо назмро бо шеър даромехтанду худро шоир эълон доштанд.

Дар гузаштаҳои таърихи инсоният мардум ба шоирон чун бар устод (Устод Рӯдакӣ), ҳаким (Фирдавсии Тӯсӣ, Ҳаким Саной, Анварӣ, Низамии Ганҷавӣ, Умари Хайём), шайхурраис (Ибни Сино), шайх (Фаридадини Аттор, Саъдии Шерозӣ), мавлавӣ (Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Ҳилолӣ), хоҷа (Хоҷа Ҳофизӣ Шерозӣ, Хоҷа Камоли Хучандӣ), воиз (Ҳусайн Воизи Кошифӣ), амир (Амир Хусрави Дехлавӣ, Алишер Навоӣ) эҳтиром дошт. Унвонҳои имом, пир, устод, ҳазрат, аллома, ҳаким, шайх, мавлоно, хоҷа, амир, мирзо, дарвеш, маҳдум ва монанди инҳо нуфӯзи онҳоро дар байни халқ дучанд менамуд. Аз ин рӯ осори онҳоро чун асарҳои панду ахлоқӣ ва тарбиявӣ-дидактикӣ меомӯзем.

Барои Шайх Абдуллоҳ Ансорӣ, Шайхурраис Ибни Сино, Ҳаким Умари Хайём ва ҷанде дигарон шеърӯ шоирӣ дар дараҷаи дуввуму саввум меистод. Аксари намояндагони адабиёти мумтози мо пеш аз он ки панҷа бар шеърӯ шоирӣ зананд, нахуст илмҳои замонаро фаро мегирифтанд. Сипас ба эҷодиёти шоирони мотақаддам ва муосир шинос шуда камаш даҳ ҳазор байт аз ашъорашон фаро мегирифтанд. Сипас дар шеърӯ шоирӣ қувваозмӣ менамуданд.

Шоирони давраи истиқлол, аз қабилӣ Абдулло Субҳону Паймон, Ҷаъфар Муҳаммаду Хусрави Саъдуллоҳ ва ҷанде дигарон, ки бевосита мусоҳиб шудан бо онҳо насибам гардидааст, илова бар шеърӯ шоирӣ аз илмҳои замона, хоса фалсафаву ҳикмат, низ бархурдоранд. Аз ҷумла, Ҷаъфар Муҳаммади Тирмизӣ аз зумраи шоиронест, ки аз эҷодиёти шоирони мумтоз атрофи 10 ҳазор байт ва муосир 5 ҳазор байт шеърро фаро гирифтааст. Ҳамчунин дар муҳите тарбият ёфтааст, ки аз шеърӯ адаб ва оину ҳикмат хуб бохабаранд. Ҷаъфар нахустин тарбияти одамшиносиро аз падару бобояш ва Мавлоно Муҳибуллоҳи Нуруллоҳ омӯхтааст. “Ин марди дарвешу волосухан (яъне Мавлоно Муҳибуллоҳи Нуруллоҳ, Н.М.) аз рӯзгори бузургони гузашта, аз абёти онҳо чунон қиссаҳои шӯрангез мекард, ки ғайриихтиёр Ҷаъфари хурдсол ба ҳаёти рӯҳонии онон ворид гашта дилаш гоҳо чун Мавлоно Рум дар ишқи Шамси Табрезӣ ба рақсу самоъ мерафт...”. Месазад, ки Ҷаъфари

ADABIYOTSHUNOSLIK

Муҳаммадро чун як нафар файласуфи номӣ ё адабиётшиноси маъруф муаррифӣ намоем. Вале ба ибораи худӣ шоир “Шеър оини вай аст”.

Пас чӣ гуна шоире, ки бо шеъри Мавлавӣ парвариш ёфта, бо ғазалиёти Ҳофизу Бедил ба камол расидааст аз “Гулистон”-у “Бӯстон” тарбият дидааст, имрӯз барои мо – ҷавонон аз ахлоқу тарбият ҳадс назанад?

Оиди шеъри Ҷаъфар мӯхтарам Ҷумъакул Ҳамроев чунин менигорад: “Шоирони шеърғу бисёранд, вале шоироне, ки ҳастияшон дар шеър ҳаст шуда бошад, каманд. Маҳз ҳамин омил боиси зинда мондани шоир мегардад. Маҳз ҳамин омил новобаста ба тағйироти сиёсӣ ва иҷтимоӣ дили хонандаро ба чунин шеър гарм медорад. Яъне, ба ифодаи дигар, дар гуфтани шеър метавон маҳорат андухт, ҳунаро такмил бахшид, пораҳое мавзун сохт. Вале ин ҳанӯз шеър нест. Шеър он аст, ки шахси шоир аз ҳилоли мисраъҳо ба мо менигарад, бо мо сухани гуфтани дошта бошад ва моро ҳушдор диҳад, ки дар ин сарочаи дудар бояд зист, бояд масъул буд. Агар шоир шахсият нест ва ё шахсияти ӯ ноҷоиз аст, шеъри ӯ низ баробари ӯ хоҳад буд” [4.5].

Дар шеърҳои “Чистии дӯстӣ”, “Дар ҷустуҷӯи Шамс”, “Эй дӯст!”, “Шеър ойини ман аст”, “Марг”, “Андар ин дунё” ва баъзе аз ғазалиёташ афкори тарбиявӣ-ахлоқии Ҷаъфар бараъло намудор аст.

Чуноне ки дар ибтидои таъкид намудем ашъори ирфонӣ дар давраи пеш аз истиқлол ва бозсозӣ ба ғушаи фаромӯшӣ супурда шуда буд ва инак нақҳати он аз ғазалҳои даврони истиқлол ба машом мерасад. Бештари ғазалиёти ошиқонаи Ҷаъфар Муҳаммад майли ишқи орифонаву оҳанги сӯфиёна дорад. Агар дар ғазале Ҷаъфар ҳамчун солике ба майдон омада бошад, ки мӯхтоҷи ёриву дастгирии пир аст, дар ғазали дигар чун орифе салои ишқи расида медиҳад ва ҳатто ишқи норасидаи дигаронро мазаммат мекунад. Ин гуна ашъори Ҷаъфар бештар дар ҳавои шеъри Мавлавиву Ҳофиз ва Аттору Бедил суруда шудааст. Ҷаъфар ғазалҳои зиёде дорад, ки дар онҳо тасвирҳои романтикӣ бо ақидаҳои орифона омезиш ёфтаанд. Вале ашъори соф ирфонӣ низ дар эҷоди шоир кам нестанд.

Ҷаъфар Муҳаммадро метавон эҳёгари ақидаҳои орифона дар давраи нави шеъри форсӣ-тоҷикӣ Ўзбекистон номид.

Дар ғазали “Замзама” ҳолати ошике тасвир шудааст, ки дар нимароҳи ишқ мондааст ва ба забони ҳол меояд, ки дар тариқи ишқбозӣ каму коти зиёде дорад. Ва бо ин ҳама дар ин ҷода қатъӣ қадам хоҳад ниҳод. Чаро ки вай аллакай дил ба Ў додаасту вопас гирифтани он амрест муҳол:

Эй соликон, эй соликон, ман ҳам мусалмонзодаам,
Дар нимароҳи васли Ҳақ, ёрӣ диҳед, афтодаам.
Эй ошиқон, эй ошиқон, бар базми гул роҳам диҳед,
Он ошиқи ғоиб манам, пинҳон ба Ў дил додаам.. [4.27].

Ғазали “Ман кистам?” низ ишора бар маънии болост. Мазмуни умумии ғазал мақоли халқии “Машав мулло, машав қозӣ, машав муфти, биё, марди мусалмон шав”-ро ҳамемонад. Қаҳрамони ғазал як руҳоние, як қорие, шаҳрдору қаҳрдоре ё табибе будан намеҳада. Вай як нафар орифе будан меҳада, ки дар домани ирфон хайма задааст.

Ман кистам, то соате бо ту дам аз ирфон занам,
Ё лоф чун руҳониён бар минбар аз имон занам...
Ман кистам, эй ҳамнишин, то бо ту ғӯям ону ин,
В-ин хаймаи таълимо дар домани ирфон занам... [4.76].

Дар ғазалҳои “Аз тақдир” “Лаби майгуни ту...”, “Мо он чароғи лолаем...”, қитаъоти “Фано”, “Гумшуда”, “Сароб”, “Кучо?”, “Пушаймонӣ” оҳангҳои сӯфиёна бараъло дарҷ ёфтааст. Чунончи, дар қитъаи “Фано” шоир бо истифода аз истилоҳоти ирфонӣ: чуну чанд, заррасон, маҳв, хобу бедорӣ, суқр ва саҳв ва истилоҳоти дастури забонӣ: сарфу наҳв афкори орифонаи худро ба риштаи назм кашидааст:

Аз чуну чандам ворахон, то заррасон махвот шавам,
То сарф дар “сарф”-ат шавам, то ҳарф дар “наҳв”-ат шавам.
То хоби ман бедориву бедориам хобе шавад,
Дар хоб бо “сукр”-ат равам, бедор бо “саҳв”-ат шавам. [4.51]

Ишқ дар дигар қолабҳои шеърӣ шоирони давраи истиқлол низ дар марказ меистад. Чунончи, мутолиаи шеъри “Таҷаллӣ”-и Ҷаъфар, ки онро ба устодаш шодравон Наҷмиддин Комилов бахшидааст, хонандаро ба андешае волеғузорад, ки дар ташаккули ақидаҳои фалсафӣ-ирфонӣ марҳум ба шоир ба сифати пири муршиде ҳидоят намудааст. Мутазаққир бояд шуд, ки Наҷмиддин Комилов барои дарёфти унвони номзади улуми фалсафа ба шоир ба сифати роҳбари илмӣ хизмат кардаанд. Мебинем, ки ин марди некусиришт дар шеъри Ҷаъфар чӣ гуна таҷаллӣ намудааст:

Ва ба ногоҳ
Ту ба як чилва,
Ба як шӯла,
Ба як нури ҳузур
битаровидӣ!
Ту ба нилуфари ҳуши башарӣ
Тобидӣ!... [4.48]

Оҳангҳои сӯфиёна дар ғазалиёти Ҷаъфар зина ба зина чун нардбони ишқи илоҳӣ инкишоф меёбад. Ин ҳолат дар ғазалҳои “Эй, зикри Худо бар лаб...”, “Ҷуз ишқи ту дар сина...”, “Акси он паймоншикан...”, “Майхона чу нест...”, “Ишқ омаду ишқ омад...”, “То ишқи туам солик...”, “Розе ба дил асту ба ту гуфтан натавонам”, “Имшаб, ки дурам аз ту ман...”, “Бо чону дили хаста...”, “Биёбонгарди танҳоям...”, “Эй орифи огоҳдил...”, Қатра-қатра уммон шуд...”, “Соқие, мастем пеш омад...”, “Бодаи ёди ту ҷушид...” ки дар давраҳои гуногуни эҷодиёти шоир рӯи сафҳа омадаанд, ба назар мерасад.

Дар ғазали румиёнаи зерини шоир оҳангҳои сӯфиёна хеле мутантану самоғангез омадааст, ки далели гуфтаҳои болост:

Ишқ омаду ишқ омад – бо нури дигар омад,
Май омаду май омад – з-ангури дигар омад.
Шаб омаду шаб омад, ошиқ ба тараб омад,
Сад ҳарза ба лаб омад – махмури дигар омад.
Моҳ омаду моҳ омад, он зеби нигоҳ омад,
Бо нолаву оҳ омад – ранҷури дигар омад.
Тор омаду тор омад, оҳанги низор омад,
Сад дил ба фишор омад – сад шӯри дигар омад.
Рӯз омаду рӯз омад, зулмотфурӯз омад,
Дунёи рамуз омад – ганҷури дигар омад.
Дард омаду дард омад, он ишқнавард омад,
Сарҳанги набард омад – мағрури дигар омад.
Ҷор омаду ҷор омад: девонаи ёр омад!
То пояи дор омад – Мансури дигар омад! [4.146]

Дар ин ғазал 58 бор такрор шудани садоноки “о” (санъати ҳуруфи кубай) ба мутантани ғазал тақвият бахшидааст.

ХУЛОСА

Дар ғазалиёти шоирони давраи истиқлол аз меҳри гарми гӯяндагони онҳо ба зиндагӣ ва инсон, аз нигоҳҳои гарми онҳо ба рӯйдодҳои рӯзгор баҳравар буда, ҳам эҳсоси афкори хонандаро меангезад ва ҳам симои шоиронро муайян менамояд. Қадрдонии ҳар лаҳзаи зиндагӣ, эътиқоду эътимод ба инсон, бузургдошти ишқ, посдорӣ некиву некон ва эҳтироми хислатҳои наҷиби инсон асоси ахлоқии ғазалиёти ин давраро ташкил медиҳад. Ва дилбастагӣ ба ҳушиҳои ҳаёт, таассуф аз ноқомии хешу дигарон дар онҳо чунон самимӣ ифода шудаанд, ки хонанда худро бо қаҳрамони лирикии онҳо ҳамдарду ҳаммаслак мегардонад.

АДАБИЁТҲОИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдулғанӣ Мирзоев. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X – XV. Дар китоби “Сездаҳ Мақола”. – Душанбе: Ирфон, 1977, саҳ. 5 – 52. (Abdulghani Mirzoev. Rudaki and the development of the ghazal in the 10th - 15th centuries. In the book "Thirteen Articles". - Dushanbe: Irfan, 1977, p. 5-52)
2. Сафарзода, Ҳабиб. Форсисароёни Ёзбекистон. Техрон: Ал-Ҳудо, 1388 ҳ.ш. 232 саҳ. (Safarzoda, Habib. Persian singers of Uzbekistan. Tehran: Al-Huda, 1388 AH. 232 p)
3. А.Қамарзода ва дигарон. Адабиёт. Китоби дарсӣ барои хонандагони синфи 11–уми мактабҳои таълими умумӣ. – Т.: Ёзбекистон, 2005, саҳ. 231. (A. Kamarzoda and others. Literature. Textbook for students of the 11th grade of general education schools. - T.: Uzbekistan, 2005, p. 231.)
4. Ҷаъфар Муҳаммад. Таҷаллий. – Т.: Доиратулмаорифи миллии Ёзбекистон, 2008, саҳ. 33. (Jafar Muhammad. Tajalli. - T.: National Education Department of Uzbekistan, 2008, p. 33.)
5. Ҷонибек. Чароғи суҳан. – Душанбе: Адиб, 2010 (Jonibek. Charog'i suhan. - Dushanbe: Adib, 2010)
6. Паймон. Шабоҳанг. – Т.: Шарқ, 2012, саҳ. 36. (Pamon. Shabohang - T.: Sharq, 2012, p. 36)
7. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Р.Ҳодизода ва Алии Муҳаммади Хӯросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007, 416 саҳ. (Abu Abdullah Rudaki. Poems. Preparation and editing of the text with an introduction, glossary and explanations by R. Hadizoda and Ali Mohammad Khorasani. - Dushanbe: Adib, 2007, 416 pages.)
8. Қурбонӣён Р. Вазни шеърӣ Ҳофиз. – Ховар, № 3, 1-15 феввали соли 2013, саҳ. 10. (Qurboniyon R. The weight of Hafiz's poem. - Novar, No. 3, February 1-15, 2013, p. 10).
9. Нормурод Каримзода. Авроқӣ дил. – Т.: Ёзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004. (Normurad Karimzoda. Avroqi dil. - T.: Uzbek Writers' Union Publishing House of Literature, 2004.)
10. Низомии Ганҷавӣ. Куллийёт: Иборат аз 5 ҷилд. Ҷилди V. – Душанбе: Ирфон, 1984, саҳ. (Ganjavi Nizomi. Summary: It consists of 5 volumes. Volume V. - Dushanbe: Irfan, 1984, p.)
11. Саъдиев С., Самадов А. Адабиёт. Китоби дарсӣ барои синфи 10–уми мактабҳои таҳсили ҳамагонӣ. – Т.: ХЭТН “О‘ЗБЕКISTON”, 2005, саҳ. 171 – 183. (Saadiev S., Samadov A. Literature. Textbook for the 10th grade of general education schools. - T.: HETN "O'ZBEKISTON", 2005, p. 171-183)
12. Абдулло Тоҳириён, Меҳмон Нарзикулов. Ғазал ишқи ва ишқ ғазали (Ҷаъфар Муҳаммад ғазалларига чизгилар). Тошкент: 2015, саҳ. 112 (Abdullah Tahiriyan, Mehmon Narzikulov. Ghazal love and love ghazal (compositions to Jaafar Muhammad's ghazals). Tashkent: 2015, p. 112)
13. Хусрав. Лифофаи набзҳо. – Душанбе: Деваштич, 2005, саҳ. 3. (Khosraw. Pulse envelope. - Dushanbe: Devashtich, 2005, p. 3)
14. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965, саҳ. 163. (Bertels E.E. Sufism and Sufi literature. - M.: Nauka, 1965, p. 163)
15. Саййид Ҷаъфари Саҷҷодӣ. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфонӣ. – Техрон: 1383 ҳ.ш., саҳ. 566–567. (Sayyid Jafar Sajjadi. The culture of mystical terms and interpretations. - Tehran: 1383 AH, p. 566–567)
16. С.Давронов. Омӯзиши вазни шеърӣ тоҷикӣ, саҳ. 125. (S. Davronov. Studying the weight of Tajik poetry, p. 125.)

SHOIR HAYRATIY "SAYOHATNOMA" SINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI VA TADQIQI

LINGUOCULTURAL ANALYSIS AND REVIEW OF THE WORK OF THE POET HAYRATI "SAYOKHATNAME"

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ОБЗОР ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПОЭТА ХАЙРАТИЙ «САЁХАТНАМЕ»

Abdullayeva Manzura¹¹Abdullayeva Manzura

– Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Sayohatnoma" janri haqida ma'lumot beriladi. Shoir Hayratiy "Sayohatnoma" asari lingvopoyetik va lingvokulturologik tahlildan o'tkaziladi. "Sayohatnoma"dagi madaniy so'zlarning asar matnidagi o'rnini, matndagi ma'no-mohiyati haqida fikr yuritiladi. Madaniy leksik birliklar alohida-alohida ajratilib, tahlilga tortiladi. She'riy satrlar orasidagi mumtoz adabiy so'zlar sharhlanadi. Maqolada matn tahlil qilishni nazariy masalalari haqida so'z boradi. Mazkur tadqiqot ishining ahamiyatli tomoni shundaki, Shoir Hayratiy asarlari hali hanuz adabiyotshunoslar va tilshunoslar tomonidan yetarlicha o'rganilmagan mavzudir.

Аннотация

В данной статье представлена информация о жанре "Путешествия". Проводится лингвопоэтический и лингвокультурологический анализ произведения поэта Хайрати "Путешествие". Роль культурных слов, значение их в тексте рассматриваются в работе "Путешествие". Культурные лексические единицы выделяются и анализируются отдельно. Определены классические литературные слова между поэтическими строками. В статье рассматриваются теоретические вопросы анализа текста. Важным аспектом данной исследовательской работы является то, что творчество поэта Хайрати до сих пор недостаточно изучено литературоведами и лингвистами.

Abstract

This article provides information about the "Travel" genre. A linguopoetic and linguocultural analysis of the poet Khayratiy's work "Travel" is carried out. The role of cultural words, the meaning of them in the text are discussed in "Travel" work. Cultural lexical units are separated and analyzed one by one. Classical literary words between poetic lines are defined. The article deals with the theoretical issues of text analysis. The important aspect of this research work is that the works of the poet Hayrati are still not sufficiently studied by literary scholars and linguists.

Kalit so'zlar: Matn, She'riy asar, badiiy matn lingvopoyetikasi, badiiy tafakkur, madaniy leksik birlik, lingvokulturologiya, satr, band, sheva, lisoniy belgi, semantika, madaniy axborot, arxetip, mifologemalar.

Key words: Text, poetic work, linguopoetics of artistic text, artistic thinking, cultural lexical unit, linguoculturology, line, clause, dialect, linguistic sign, semantics, cultural information, archetype, mythologemes.

Ключевые слова: текст, поэтическое произведение, лингвопоэтика художественного текста, художественное мышление, культурная лексика, лингвокультурология, строка, предложение, диалект, языковой знак, семантика, культурологическая информация, архетип, мифологемы.

KIRISH

O'zbek adabiyoti tarixida sayohatnoma janrida asar bitgan ijodkorlar qatorida Umrzoq Hayratiy (1845-1915) nomi bejiz tilga olinmaydi. U "... ko'p marta Farg'ona vodiysidagi Qo'qon, Marg'ilon, Isfara, Shohimardon, Andijon, O'sh, Arslonbob va Pochcha Ota kabi shahru qishloqlarga sayohat qilgan va ular haqida chiroyli she'riy asarlar yaratgan. Ularda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlaridagi hayot manzaralarini muxtasaru mazmundor misralarida ifoda etib ketgan". [1]

Afsuski, shoir sayohatnomalarining barchasidan tanishish imkoniyatiga ega emasmiz. Hozircha qo'limizda birgina To'raqo'rg'ondan Pochcha Otaga bo'lgan sayru sayohati aks ettirilgan asarigina bor, xolos. Qolganlari ham topilib qolsa ajab emas. Eng ahamiyatlisi, yo'lnoma yo'sinda yozilgan, har biri besh satrli muxammas tarzidagi 48 banddan iborat asarda tilning lingvopoyetik va lingvokulturologik qatlamidan ijodkor mohirona foydalangani yaqqol ko'zga tashlanadi. Bundan, uning badiiy tafakkuri yuqori bo'lganini tilimiz taraqqiyotiga faol hissa qo'shganini idrok etishimiz mumkin.

TADQIQOT USULLARI

Maqolada matn tahlil qilishning nazariy masalalari haqida soʻz boradi. Hayratiiy “Sayohatnoma”si tahlil va talqin qilinadi. Undagi matn qismlari tavsiflanadi. Biz ushbu maqolamizda sayohatnomadagi madaniy soʻzlarning asar matnidagi oʻrni, matndagi maʼno mohiyati xususida fikr yuritimiz. Chunki: “...badiiy matn maʼnosining tagiga yetish uchun ayni paytda badiiy matnning oʻziga xos lisoniy xususiyatlari qonuniyatlarini, shuningdek, matn oid boʻlgan davr, matn ijodkorining shaxsiyati, qarashlari, u mansub boʻlgan adabiy oqimning asosiy xususiyatidagi ustuvor milliy-madaniy qoidalar va boshqalarni ham bilish kerak boʻladi”. [2]

NATIJALAR VA MULOHAZALAR

Oʻz davrining peshqadam ziyolisi boʻlmish shoir qadrdonlari bilan oʻlkamizning xushhavo, xushmanzara joylariga charchoq yozib, ziyorat qilish maqsadida yoʻlga chiqar ekan, koʻzi bilan koʻrgan, qulogʻi bilan eshitgan, koʻngli bilan his etgan holatlarni qalamga oladi. U shunchaki yoʻl kundaligini qoralamaydi, aksincha, inson va jamiyat, inson va tabiat munosabatlari asnosidagi taassurot hamda tuyumlarini qalbidan oʻtkazib, ularga mos soʻzlarni saralab satrlarga saflaydi. Har bandning soʻnggi beshinchi misrasi oxirida takrorlanuvchi “yoh u”ga monand mazmun kashf etish uchun zarur badiiy ifodalarga tayanadi. Boshqacha aytganda, ziynatli soʻzu iboralarni qoʻllaydi. Lingvomadaniy birliklardan foydalanadi.

Ming uch yuz oʻttiz ikki boʻlgan **yili hijratni**,
Nisfi mahi shaʼbonda nekusida **soatni**,
Koʻngillara **haq soldi** tashviqi sayohatni,
Tafriz etibon oʻzga bu yaxshi azimatni,
Tushdik toʻla ul **soat bo hukmi qazo yo hu**. [3]

Sayohatnomaning boshlanish onlaridayoq madaniy leksik birliklar deyarli har satrda mavjud. Badiiy matndan shu maʼnoni angalayapmizki, hijriy yil hisobida 332 yilgi sayohat ekan, **yili hijrat** ishorasi esa, bizga melodiyl yilni aniqlash imkonini yaratadi. Hijratgacha boʻlgan 582 yilni koʻshsak, 1914 yil kelib chiqadi. Ikkinchi satr shaʼbon oyi yarmida eng yaxshi vaqtda yoʻlga oʻtlanishganidan voqif etadi. Uchinchi satrdagi koʻngillara **haq soldi** degani hech bir harakat allohning irodasisiz roʻy bermasligiga ishorayu iqrorni ifodalaydi. Beshinchi satrdagi **bo hukmi qazoqda** – yaʼni, allohning hukmi, taqdir tufayli yoʻlga tushilganiga quvonch, olqish, shukrona izhori mavjud. Sheʼrda tarixiylik zamonviylikka uygʻun holatda, odamning izmu va azmi olam sarvariga bogʻliqligi juda chiroyli eʼtiroflarda mujassamlangan. **Soat** soʻzini oʻsha paytda vaqt oʻlchovi, emas, umuman, vaqt maʼnosida qoʻllanganini koʻryapmiz. Agar teranroq idrokilasak, yillar va asrlar oʻtib, soat soʻzining maʼnosi torayib, madaniy ashyoga aylanganini payqaymiz. Avvalgi mavhum maʼnosi endi aniqlikka ega boʻlganini bilib olamiz.

Shoir vaqt qisqa va uzunligini anglatuvchi xalqning turgʻun va oʻzgarmas iboralaridan oʻrinli foydalangan. “To koʻz **yumib-ochguncha** yetdik Kela soy ichra” deb tasvir keltirsa, oyoq chigilini yozib – **piyoda yurdik** maʼnosida “Yoʻllarda yetib bordik **ham yozai po yo hu**” deya taʼkidlaydi. Aravada manzil sari intilishayotgani bois ibora oldidan **ham** koʻmakchisini qoʻshib qoʻyishi shundan.

Maʼlumki har kanday til yoki dialektda boshqa tilga bir soʻz bilan tarjima qilib boʻlmaydigan soʻzlar uchraydi. Ular muqobilsiz leksikaga kiradi. Bunday leksik atamalar xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. Masalan, oʻzbekning **palov** atamasi oʻziga xos milliy taom nomi sanaladi. Va hech bir marosim dasturxonga palov tortilmasdan tugagan hisoblanmaydi. Palovning sinonimi **osh** soʻzi boʻlib, Hayratiiy asosan shu variantini xush koʻrgan:

“Onlardin olib ruxsat **osh vaqti** Boyastonga” qabilida misra tuzgan. Oʻzbeklarning palovi oqshomda damlanadi. Demak, osh vaqti – kechqurun maʼnosini anglatadi.

Tabiiyki, uch doʻst sayru sayohat chogʻida koʻp yaxshi odamlarga duch keladi. Oʻsha paytda qishloqlar guzaridagi koʻpchilik toʻplanib, dam oladigan, oʻtgan-ketgan qoʻnib oʻtuvchi joylar **doʻkon** atalgan ekan. Keyinchalik, choyxona, baʼzan samovar (ruslar kelgach, ogʻzaki nutqda shunday atash urf boʻlgan)ga aylanib ketgan.

*Seshanba chiqib andin to baldai Kosona,
Tush vaqti kelib tushdik bir xush nashʼa doʻkona,
Rohat yetishib ul dam jismimiz ila jona,
Mushkullarimiz goʻyo boʻldi badal osona,
Yotgan kabi bemori dardiga davo yo hu.*

Shoir do'stlari bilan qishloqma-qishloq o'tib Nanoydagi do'konga ham to'xtaydi. Endi o'zbekning mehr-oqibati, mehmonni birinchi galda choy bilan siylashiga alohida urg'u beradi:

Bir **choyni** ichib andin masjidga kirib ildam,
Haq shukrini kelturdik bu yerda bo'lib hurram,
 Bir mullasi bor erkan kyeldi yugurib ul dam,
 Joy qildiyo **choy** damlab berdi biza ul odam,
 Farhad yetishib bizga maydon ni aro yo hu.

Ijodkor milliy qadriyatimizni ulug'lash bilan birga namoz o'qishdek ibodatni behad chiroyli ibora – **haq shukrini kelturdik** birikmasi orqali – lingvopoetikani lingvokulturologiyaga uyg'unlashtirib ifodalagan.

Ayniqsa, ziyorat manzili – tog' etagidagi soy yoqasida joylashgan Pochcha Ota ta'rifiga madaniy leksik birliklarni yanada ko'plab qo'llab, matn ta'sirchanligi hamda ma'nodorligini oshirishga erishgan: "To kirdik o'shal yo'lga altofi ilohiydin, **Himmat kamarin belga bog'lab bo'la bo taskin**":

"Mag'rib tarafi yo'lning bir katta ajab soyi, **Obi ani kavsardek** yo'q zarracha yo'q loyi"; "Lab tashnalarga beshak bu **obi baqo** yo hu".

Bu satrlardagi mumtoz adabiy so'zlarni sharhlasak, yanada tushunchamiz yorqinlanadi: **obi ani kavsardek** - suvi jannat suvlaridek; **obi baqo** – boqiylik suvi.

Asar tilining mukammalligini ta'minlovchi yana bir omil – xayoliy, mifologik obrazlardan so'ng hayotiy, ko'zga yaqqol ko'rinib turgan, yorug' dunyoga mashhur presyedenat nomlar qiyosga tanlanganidir: "Yo'qdir muning imsoli na **Rumda**, na **Londona**".

Shoir o'z o'lkasi qiyofasining betakrorligiga tasdiq sifatida ikki dunyoga dovrug'li shaharni tilga olib, hatto o'sha yerda ham bunday jannatona joy yo'qligini uqtiradi o'quvchiga.

Yuqoridagi maqtovlari go'yoki kamdek tag'in tavsifni davom ettiradi:

"**Farg'onaga** ziynatdur, ham zevari **Turkiston**, ta'rifi muning ketgan to **Chinu Xito** yo hu", - deb yozadi faxr bilan. Qarang, aslida Chinu Xitoni dunyo taniydi-yu, shoir esa o'quvchini shu taniqli yurtlarga ham o'z yurti ta'rifi ketganidan shohidlaydi. Shuning uchun shoir madaniy leksikani ma'no-mazmun talqiniga zo'r mahorat bilan singdirib yuborgan deyishga to'la haqlimiz.

XULOSA

"Sayohatnoma" mutolaasini davom ettirgan sari madaniy leksik birliklarni tez-tez uchrataveramiz. Ayniqsa, mifologiyalashtirilgan til birliklari tasavvurimizni tabora tiniqlashtiradi va kengaytiradi. Axir ziyorat inson ko'nglini poklaydi, ezgu tuyg'ularga to'ldiradi, ilohiy zavq baxsh etadi. Shoir Hayraty xuddi shunday holat ifodasini mifonim vositasida yuqori darajaga ko'taradi: "Boshlarga solur soya chun **boli Humo** yo hu", ya'ni bu joyda baxt qushining qanoti boshlarga soya tashlab turgani ta'kidini keltiradi. Yaxshi bilamizki, sharqda afsonaviy Humo qushi - tole, saodat ramzi arxiti, turg'un obrazidir.

"Lingvomadaniy birlik lisoniy belgining ma'nosi va madaniy mazmun birikuvidan tarkib topuvchi semantikasida madaniy axborot yaqqol namoyon bo'luvchi til birligidir. Jumladan, frazeologizmlar, etalonlar, ramzlar, metaforalar, turg'un o'xshatishlar, nutqiy etiketlar urf-odat va marosimga doir so'zlar, topishmoqlar, milliy realiyalar, arxetiplar, mifologemalar, lakunalar, presyedenat birliklar". [4] adabiy-badiiy asar saviyasini ko'tarib turadi. Uning umrboqiyiligini ta'minlaydi. Mazkur sayohatnomada hali yana bir talay tahlilbop o'rinlar borki, bular navbatdagi maqolamizga asos bo'lib xizmat qiladi, albatta.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Orifboyev D. Shoir Hayrat To'raqorg'oni. "Mash'al" gazetasi. 1972. №108.4-bet. (Orifboev D. Poet Hayrat To'raqorg'oni. "Mash'al" newspaper. 1972. No. 108. Page 4.)
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matn linvopoetikasi. Toshkent: Fan, 2008. 136-137-betlar. Yoldoshev M. Linvopoetics of literary text. Tashkent: Science, 2008. Pages 136-137.)
3. Sodiqli Sayhunda saqlanayotgan qo'lyozma devondan. Keyingi misollar ham shu manbadan keltirilgan. (From the manuscript archive kept in Sodiqli Sayhun. The following examples are also from this source.)
4. Xudoyberdiyeva D. Linvokulturologiya terminlarining qisqacha lug'ati. Toshkent. – Turon zamin ziyo. 2015. 26-bet. (Khudoyberdieva D. A brief glossary of linguistic terms. Tashkent. - Turan is on the ground. 2015. Page 26.)

BADIY PUBLISISTIKANING MUHIM XUSUSIYATLARI

ВАЖНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПУБЛИСТИКИ

IMPORTANT CHARACTERISTICS OF ARTISTIC PUBLICITY

Xolmatova Nigora Yakubovna¹¹Xolmatova Nigora Yakubovna– Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi,
(PhD)

Annotatsiya

Adibning adabiy-estetik qarashlarini aniqlashtirish, adibning olam va odamga shaxsiy pozitsiyasini ifoda etgan badiiy ijodi va publisistik janrlarini yonma-yon qo'yib o'rganish, ikki xil ijod turida yozuvchining adabiy estetik qarashlarining zuhur topishini aniqlashdan iborat. Tadqiqot mavzusini yoritishda analitik, qiyosiy-tipologik, qiyosiy-tarixiy, psixologik, struktural, germenevtik tahlil usullaridan foydalanildi. Yozuvchining adabiy-estetik qarashlari va ijodkor psixologiyasi, yozuvchining estetik ideali masalalari zamonaviy adabiyotshunoslikning ilg'or yondashuvlari asosida aniqlandi. Erkin A'zamning adabiy-estetik qarashlarining namoyon bo'lishi "Ertalabki xayollar" to'plamiga kirgan maqola, fiqra, xotira, safarnomalari tahlili orqali ochib berilgan. Erkin A'zam adabiy-estetik qarashlarining shakllanishida oilaviy muhit, adabiy muhit, badiiy-estetik tajriba va an'ana, ijtimoiy-siyosiy muhit kabi omillar ta'siri katta bo'ldi. Abdulla Qahhor, Asqad Muxtor kabi ustozlar va tengdoshlar ijodi ham katta ijobiy ta'sir o'tkazdi. Erkin A'zam badiiy publisistikaning adabiy maqola, suhbat, xotira, safarnoma, fiqra, adabiy portret kabi janrlarida ijod qildi, adib o'zining adabiyot, ijod, jamiyat va bashariyat haqidagi o'ylari, kechinmalari va hissiy mulohazalarini adolat, halollik, to'g'rilik mezonlariga to'la rioya qilgan holda kinoya, piching, kesatliqlar, hayotiy va adabiy misollar tahlili, umuminsoniy g'oyalar talqini bilan to'yintirdi.

Аннотация

Выяснить литературно-эстетические взгляды писателя, изучить рядом литературные произведения и публицистические жанры, выражающие личную позицию писателя к миру и человеку, определить проявление литературно-эстетических взглядов писателя. в двух видах работ. Для уточнения темы исследования использовались аналитический, сравнительно-типологический, сравнительно-исторический, психологический, структурный, герменевтический методы анализа. Вопросы литературно-эстетических воззрений писателя и психологии творца, эстетического идеала писателя определялись на основе передовых подходов современного литературоведения. Проявление литературно-эстетических взглядов Эркина Азама раскрывается посредством анализа его статей, стихов, воспоминаний, рассказов о путешествиях, вошедших в сборник «Утренние сны». Большое влияние на формирование литературно-эстетических взглядов Эркина Азама оказали такие факторы, как семейная среда, литературная среда, художественно-эстетический опыт и традиции, общественно-политическая среда. Творчество учителей и сверстников, таких как Абдулла Каххор, Аскад Мухтар, также оказало большое положительное влияние. Эркин Азам создал литературную публицистику в таких жанрах, как литературная статья, интервью, мемуары, путеводитель, фикра, литературный портрет, насыщенную подачей, нарезками, анализом жизненных и литературных примеров, интерпретацией общечеловеческих идей. Творчество учителей и сверстников, таких как Абдулла Каххор, Аскад Мухтар, также оказало большое положительное влияние. Эркин Азам создал литературную публицистику в таких жанрах, как литературная статья, интервью, мемуары, путеводитель, фикра, литературный портрет, насыщенную подачей, нарезками, анализом жизненных и литературных примеров, интерпретацией общечеловеческих идей.

Abstract

Find out the literary and aesthetic views of the writer, study a number of literary works and journalistic genres that express the personal position of the writer to the world and man, determine the manifestation of the literary and aesthetic views of the writer. in two types of work. To clarify the research topic, analytical, comparative-typological, comparative-historical, psychological, structural, hermeneutic methods of analysis were used. Questions of literary and aesthetic views of the writer and the psychology of the creator, the aesthetic ideal of the writer were determined on the basis of advanced approaches of modern literary criticism. The manifestation of the literary and aesthetic views of Erkin Azam is revealed through the analysis of his articles, poems, memoirs, travel stories included in the collection "Morning Dreams". A great influence on the formation of the literary and aesthetic views of Erkin Azam was exerted by such factors as the family environment, the literary environment, artistic and aesthetic experience and traditions, and the socio-political environment. The creativity of teachers and peers, such as Abdullah Kahkhor, Askad Mukhtar, also had a great positive impact. Erkin Azam created literary journalism in such genres as a literary article, interview, memoir, guidebook, fikra, literary portrait, rich in presentation, cuts, analysis of life and literary examples, interpretation of universal ideas. The creativity of teachers and peers, such as Abdullah Kahkhor, Askad Mukhtar, also had a great positive impact. Erkin Azam created literary journalism in such genres as a literary article, interview, memoir, guidebook, fikra, literary portrait, rich in presentation, cuts, analysis of life and literary examples, interpretation of universal ideas.

Kalit soʻz: adabiy-estetik qarashlar, publisistika, adabiy muhit, tajriba, ideal, xotira, safarnoma, ijodkor psixologiyasi, oilaviy muhit, qiyosiy-tipologik, psixologik, hermenevtika.

Ключевые слова: литературно-эстетические воззрения, публицистика, литературная среда, опыт, идеал, память, путеводитель, творческая психология, семейная среда, сравнительно-типологическая, психологическая, герменевтика.

Key words: literary and aesthetic views, journalism, literary environment, experience, ideal, memory, guidebook, creative psychology, family environment, comparative typological, psychological, hermeneutics.

KIRISH

Globalashuv jarayonida odamlar ongi va tasavvurini umuminsoniy, milliy qadriyatlar asosida shakllanishida yozuvchi badiiy ijodiy konsepsiyasini teran anglash, ulardagi obraz, g'oya, mavzu, muammo, yechim, yozuvchi idealining shakllanishi haqida qarashlar ilmiy-amaliy mohiyat kasb etadi.

Dunyo adabiyotshunosligida yozuvchi badiiy-estetik qarashlarining shakllanishi, uning voqelikka realistik, romantik, ironik kabi munosabatini o'rganish, adabiy-badiiy, ijtimoiy-axloqiy mezonlarni tahlil va tanqid etishdagi fiqra, esse, xotira kabi janrlardan foydalanishiga e'tibor qaratib kelinadi. Shu bois yozuvchining badiiy publisistik uslubdan faol foydalanishi, uning ijodiy niyati va badiiy mahorati hamda turli asarlar strukturasi tashkillashdagi adabiy-badiiy, ijtimoiy-falsafiy, badiiy psixologik omillarni ochib berish zarurati yuzaga keladi.

So'nggi yillarda ijodkorning davr ruhiyati bilan yaqinligini o'rganishga talab ortmoqda. Shu ma'noda O'zbekiston xalq yozuvchisi, nosir, publisist, dramaturg, kinossenarist Erkin A'zamning badiiy va badiiy-publisistik asarlari misolida yozuvchi adabiy-estetik qarashlarini yangicha badiiy-estetik qarashlar kontekstida tadqiq etish, bunda jahon adabiyotshunosligining ilg'or tadqiqot usullarini qo'llash, yozuvchi uslubi, yaratgan obrazlarini talqin va tahlil qilish zaruratini tug'diradi. Zotan, "O'zbekiston ilm-fan, intellektual salohiyat sohasida, zamonaviy kadrlar, yuksak texnologiyalar borasida dunyo miqyosida raqobatbardosh bo'lishi shart"[1.1] ligi adabiyotshunoslik fani oldiga ham nazariy masalalarni jahon talablari darajasida amalga oshirish vazifasini qo'yadi. Shunga ko'ra, yozuvchining publisistik ijodi bilan nasriy, dramatik ijodini parallel qo'yib kuzatish, tahlil etish kerak bo'ladi. Ayniqsa, yozuvchi adabiy-estetik qarashlarining shakllanishida adib yashab o'tgan muhit, davr, zamon, ijodiy uslub, liro-romantik kayfiyat va kinoyaviy pozisiya, publisistik janrlar (fiqra, yo'l safarnomalari, xotira, suhbat)ga xos muammo, tanqidiy mulohaza, talab va taklif, sahna asarida qo'yilgan ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy muammolarga qarshi kulgining zaharxanda kinoyaviy shakli kabi masalalar bilan bog'liq ilmiy-nazariy muammolarni tadqiq etishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

"Hozirgi o'zbek adabiyotida esse janri" nomli monografiyasida Marhabo Qo'chqorova esse janrining hozirgi adabiy jarayondagi o'rni, ahamiyati haqida misollar yordamida fikrini yoritgan. "Yozuvchi publisistikasining taraqqiyot tamoyillari" nomli monografiyasida Qurbonova publisistika janri, uning turlari, taraqqiyot tamoyillari bo'yicha ma'lumot berilgan. Asosiy mashg'ulotim adabiyot, ammo omadis kinoda chopdi... Erkin A'zam bilan Marhabo Qo'chqorovanning suhbatida yozuvchining kinoqissalari, kino olamining sirlari, adabiyotni qay darajada qadrlashi, munosabati haqida suhbatlashdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Badiiy publisistikaning muhim xususiyatlarini mustaqillik davri misolida tahlil va talqin qiladigan bo'lsak, jurnalist publisistikasi, yozuvchi publisistikasi, ilmiy-hujjatli memuaristikaning turli ichki janrlari rivojini kuzatish mumkin. Ishda 80-90-yillar badiiy publisistikasini biz quyidagicha tasniflab ko'rsatmoqchimiz:

1. Jurnalist publisistikasi (M.Sa'diy, A.Jo'rayev, A.Meliboyev, O.Toshboy, O.O'sarov va boshqalar);
2. Yozuvchi publisistikasi (T.Murod, A.A'zam, O'.Hoshimov, E.A'zam, X.Sulton, A.Sher, X.Do'stmuhammad, Sh.Bo'tayev, L.Bo'rixon, I.Sulton, U.Hamdami, Q.Norqobil va boshqalar);
3. Ilmiy hujjatli memuaristika (M.Qo'shjonov memuar asarlari, "Zamondoshlar xotirasida" turkumida chiqqan nashrlar: "Asqad Muxtor zamondoshlari xotirasida", "Shukur Xolmirzayev zamondoshlari xotirasida", "Nodir Normatov zamondoshlari nigohida", "G'affor Mo'minov dildoshlari xotirasida", "Tog'ay Murod zamondoshlari xotirasida", "O'zbek adabiyotshunosligining ikki malikasi: Ninel Vladimirova va Mashhura Sultonova zamondoshlari xotirasida", "Izzat Sulton zamondoshlari xotirasida", "Begali Qosimov zamondoshlari xotirasida" va h.zo.);

ADABIYOTSHUNOSLIK

4. Ma'rifiy-biografik roman janri (N.Karimov, X.Sulton).

Demak, o'zbek badiiy publisistikasi janrlar, mavzular, mualliflar nuqtai nazaridan takomillashib, mukammallashib boyiganini kuzatishimiz mumkin. Yozuvchi publisistikasining turfa janrlarida yozuvchi-shoirilar, olimlar barakali ijod qilishdi. Mazkur faslda yozuvchi, publisist, dramaturg, kinossenarist E.A'zamning salkam olti yuz sahifalik "Ertalabki xayollar" to'plamiga jamlangan badiiy hamda tanqidiy publisistik ijodini tahlil etamiz. Ammo bu tahlillarimiz shunchaki maqola, suhbat, fiqralarning analitik tahlilidan iborat emas. Balki yozuvchi publisistikasida sochilib yotgan ijodkor shaxsning "men"nini aniqlashga qaratilgan, shuningdek, muallifning hikoya, qissa, kinoqissa, roman janrlari haqidagi nazariy fikrlari, umuman ijodkorning badiiy va tanqidiy publisistikasida mavjud bo'lgan "men"nini yaxlit bir butun holda ko'rsatishdan iborat.

E.A'zamning adabiy qaydlarida yozuvchining hikoya, qissa, drama, san'at, badiiy til, milliy ruh, milliy jonli til, insoniy dard kabi ko'pdan ko'p ilmiy masalalar haqidagi adabiy-estetik qarashlari bo'y ko'rsatadi.

E.A'zamning 1980-yilda yozilgan "Hikoya, hikoya..." nomli maqolasi bor. Unda yozuvchi hikoyaning turlarini ko'rsatib beradi, hozirgi o'zbek adabiyotida yaratilayotgan hikoyalarning ham kamchiliklarini ko'rsatgan, ham nazariy fikrlarini bildiradi: "Hikoyalarning ko'pincha jo'n bir voqea, didaktik fikr asosida yoziladi. To'g'ri, hikoyaning turi ko'p: xarakter-hikoya, situatsiya-hikoya, kayfiyat-hikoya, ma'no-fikr uchun yozilgan hikoya... Biroq, har qaysi holda ham u teran hayotiy, haqqoniy bo'lishi shart.

Keyin, ko'pincha voqeaning quruq bayoniga berilib ketiladi. Natijada, situatsiyalar o'xshashligi, takror, siyqalik, sxematizm illatlari yuzaga chiqadi. Mayli, avtorning o'sha damdagi kayfiyati, o'ylari, fikrlari aks etsin. Asar o'shanda o'ziga xos, original bo'ladi, individuallikka erishiladi. Ba'zan hikoyaning san'at asari ekanini unutib, gap aytishga, gazetadagi oddiy tanqidiy xabardagi faktlarni problema qilib ko'tarishga berilib ketamiz. Menimcha, har bir hikoya birinchi galda avtorning o'zi uchun yangilik, oldingilariga o'xshamagan, qalamga olingan xarakter bilanmi, situatsiya bilanmi, yozilishi, kompozitsiyasi bilanmi – ma'lum darajada kashfiyot bo'lishi kerak"[2.220]. Mazkur parchada yozuvchining adabiyotshunos sifatidagi qiyofasi namoyon bo'ladi. U hikoya janri va uni yaratishga bo'lgan talablar haqida so'z yuritir ekan, fikrlarini erkin, ilmiy-publisistik uslubda ravon ifodalaydi. Erkin A'zam badiiy adabiyot, adabiy jarayon, janrlar tabiati haqida so'z yuritir ekan, o'z ilmiy-nazariy qarashlarini aniq keltiradi.

E.A'zamning adabiy-nazariy muammolarga bag'ishlangan maqolalaridan tashqari, uning chet mamlakatlarga qilgan sayohatlari natijasida yaratilgan bir qancha "safarnoma" maqolalari ham bor. Yozuvchi xorijga qilgan sayohatlari haqidagi maqolalarining janrini "safarnoma" deb ataydi. Demak, u yozuvchi publisistikasi janrlari nomlanishiga ham ma'lum ma'noda yangilik kiritdi. To'g'ri, mumtoz o'zbek adabiyotida Muqimiyning mashhur "Sayohatnoma"lari bor. Umuman, o'zbek adabiyotida sayohatnoma janri qadimiy va uzoq genezisga ega bo'lgan janr. E.A'zam o'zbek adabiyotida mavjud bo'lgan janr imkoniyatlaridan foydalanib, unga publisistik pafos, ruh beradi. Jumladan, adibning "Tehronda qo'rquv yo'q..." (Eron taassurotlari asosida), "Okean ortidagi tabassum" (Amerika taassurotlari asosida), "Reyn bo'yidagi uchrashuvlar" (Germaniya taassurotlari asosida yozilgan) safarnomalari bor. Muallif "Kulgidan yig'i chinroq" maqolasida shunday yozadi: "Men vatanni Vatanda emas, chet ellarga chiqqanda yaqqolroq his qilaman: xuddi jonday bir narsamni yo'qotgandek bezovta bo'laveraman. Shunday narsaki, usiz hayot-hayot emas, omonat bir ro'zguzaronlik. Vatan degani shu bo'lsa kerak.

Vatanni men qachon bor bo'yi bilan his qildim?"[2.20] Yozuvchi Vatan tushunchasi va uning shaxs tomonidan anglanishi uchun hijron qanchalik kerakligini ta'kidlaydi. O'zi vatan tuyg'usini anglashi, qadriga yetishi uchun qalbidan o'tgan kechinma va xayolidagi mulohazalarini bayon etadi. Bu ijtimoiy-falsafiy va badiiy publisistik yo'sinda bo'lsa-da, o'quvchiga tez va oson yetib boradi.

E.A'zamning badiiy publisistikasida milliy an'ana va qadriyatlar, farzand burchi, Vatanga sadoqat, tarixni xolis baholash, Sharq va G'arb madaniyati, adabiy qarashlari, tafakkur dunyosi haqidagi qator mazmundor maqolalar kompozitsiyasining asosini tashkil etgan kolliziya bir-biriga zid ijobiy va salbiy faktlar to'qnashuvi va bunga yozuvchining munosabati orqali namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, badiiy asarda, avvalo, muallifning o'zi mansub bo'lgan xalqning, qolaversa, butun insoniyatning yetuk badiiy-estetik ideali ifoda etiladi. Shu ma'noda O'zbekiston xalq yozuvchisi

Erkin A'zamning badiiy asarlarida zamonaviy qahramon ruhiyati, tafakkur tarzi, turmushi tasvirlanadi. Ularda xalq dardi, orzu-havasi, kishilarning intilishi, jamiyatdagi turli voqelik badiiy-estetik yoki badiiy-publisistik jihatdan baholanadi. Bu esa yozuvchi adabiy-estetik dunyoqarashiga bog'liq bo'ladi. Zero, "Tizimli aniqlanib boriladigan badiiyat badiiy so'z san'atining estetikasi bo'lishi kerak"[3.10]. Shu bois Erkin A'zam ijodini tizimli tadqiq etish orqali uning so'z san'ati estetikasiga bo'lgan munosabatini teran anglash mumkin.

Adib shu kunga qadar o'ndan ziyod badiiy to'plamlarini keng adabiy jamoatchilikka taqdim etdi. U o'zbek nasrining roman, qissa, kinoqissa, hikoya janrlarida va dramatik turda barakali ijod qildi. Shu bilan birga, yozuvchi badiiy publisistikaning maqola, safarnoma, fiqra, adabiy qaydlar, adabiy portret, xotira, suhbat janrlarida ham qalam tebratdi.

E.A'zamning adabiy-estetik qarashlarining shakllanishida milliy adabiyotimizning katta avlod ijodkorlarining badiiy estetik tajribalari asos bo'ldi. Shu bilan birga jahon adabiyotining yirik yozuvchilari A.Nesin, Ch.Aytmatov, o'z zamondoshlaridan Murod Muhammad Do'st ijodiga xos yangicha uslub va yozuvchi estetik ideallarining yangiligi E.A'zamni o'ziga jalb qildi. E.A'zamning ikki ulug' ustozlari A.Qahhor va A.Muxtor hayoti va ijodi, adabiy shaxsiyati Erkin A'zam adabiy-estetik dunyoqarashining shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'lgani mazkur faslda o'rganildi.

XX asrning 70-yillariga kelib, vulgar sotsiologik talablar o'zini oqlay olmay qolgani ayon bo'la boshladi. Chunki sotsialistik realizm ijodiy metodi talabi bilan yaratilgan badiiy qahramonlar va syujetlar quruq sxematik qolip, jonli xalq hayotidan ancha uzoq sun'iy mafkuraviy adabiyot ekanligi sezilib qoldi. Endi voqelik va badiiy qahramonlarni ham yangilash kerak edi. Hatto, an'anaga aylangan realizm imkoniyatlarini ham o'zgartirish zaruriyati maydonga keldi. Ana shunday vaziyatda 70-yillarning adabiy avlodi o'zbek adabiyotiga yangi nafas olib kirdi. Xususan, Murod Muhammad Do'st, T.Murod, E.A'zam, X.Sultonga o'xshagan iste'dodli yozuvchilar o'zlarining yangicha uslubiy izlanishlarini namoyon qilib, yangi asarlarini taqdim etishdi. Masalan, E.A'zam "Chiroqlar o'chmagan kecha" nomli to'plamiga kirgan to'rtta hikoyasida o'zigacha yaratilgan o'zbek nasridagi obrazlardan tamomila farq qiladigan yangi tipdagi o'ziga xos badiiy obrazlarni yaratdi.

Darhaqiqat, tadqiqotchilar e'tirof etganidek, 70-yillar adabiy avlodi o'zbek adabiyotida estetik ideallarni ham yangilab berdi. Deylik, A.Qodiriyning ideal qahramonlari Otabek, Kumush, Yusufbek Hoji, Oftob Oyim, Mirzakarim qutidor, Anvar, Ra'no kabi obrazlarni 70-yillar adabiy avlodi yaratgan nasr namunalarida uchratmaymiz. 70-yillar adabiy avlodi hayotda mukammal yaralgan ideal insonning o'zi yo'qligini tushunib yetdi. Darhaqiqat, Oллоhgina mukammaldir. Bandasi esa doim noqis, gunohkor, xatokordir. Islom ta'limotiga ko'ra, bandaga Muhammad (s.a.v) payg'ambargina komil inson sifatida namuna qilib ko'rsatiladi. Endi 70-yillar adabiy avlodi oyog'i yerdan uzilgan adabiyotning nuqsonlarini anglab yetgani uchun ham o'z asarlarida o'zi mukammal bo'lmagan holda, mukammal bo'lishga, nomukammal jamiyatda yashayotgan qahramonning mukammalroq manzil makon izlashi ideal darajasiga chiqdi. Shu ma'noda, E.A'zam nasriga nazar tashlasak, uning estetik ideali oydinlashadi. Ya'ni o'zidan o'zi norozi, o'tgan umridan norozi, yashayotgan joyidan va mavqeidan ko'ngli to'lmayotgan badiiy qahramonlar estetik ideal sifatida yaratilganini anglash mumkin. Masalan, 80-yillarda yaratilgan Asqar Shodiyev obrazi ("Otoyining tug'ilgan yili" qissasi) jamiyatdagi adolatsizlikka, ta'lim tizimidagi jo'nlikka qarshi turadi. Zabarjad ("Zabarjad" kinoqissa) obrazi esa ilmiy tekshirish institutdagi ma'naviy-axloqiy tubanlikka qarshi bosh ko'taradi. U ayol kishi bo'lishiga qaramasdan, hayotda mustaqil o'zi oyoqqa tura oladi. U tabiatan o'jar, qaysar qiz. Shu bilan birga Zabarjad ham Asqar Shodiyev kabi isyonkor. Demak, yozuvchi idealidagi isyonkorlik tuyg'usi muhim estetik pozisiya ekanligini anglash mumkin.

E.A'zam nasrida zaharxanda kulgi estetik ideal sifatida ko'zga tashlanadi. Zaharxanda kulgi satirik va yumoristik kulgidan farqlanadi. Yumoristik kulgida jamiyatdagi salbiy holat ustidan yengil kulgi qilinadi. Ijodkor satirik kulgi vositasi bilan jamiyatdagi salbiy illat batamom yo'q bo'lishini istaydi. Kinoyaning zaharxanda kulgi vositasi bilan ijodkor jamiyatdagi salbiy hodisalarga sarkazm bilan nazar tashlaydi va yozuvchi kitobxonda yaqin o'tmishdagi xatolar va kamchiliklarga tanqidiy va tahliliy yondashuv va ongli tafakkurini o'stirishga hissa qo'shadi.

XULOSA

Erkin A'zam adabiy-estetik qarashlarining shakllanishida oilaviy muhit, ustoz ijodkorlar, adabiy muhit, badiiy-estetik tajriba va an'ana, ijtimoiy-siyosiy muhit kabi omillar ta'sirida shakllandi. Abdulla Qahhor, Asqad Muxtor kabi ustozlar va tengdoshlar ijodi ham katta ijobiy ta'sir o'tkazdi. Erkin A'zam adabiy avlodi o'zbek nasri va badiiy hamda tanqidiy publisistikasiga o'zining jamiyat va

ADABIYOTSHUNOSLIK

zamondoshlari hayotiga kinoya, sarkazm, zaharxanda kulgisi, polifonik tasviri, ramziy kinoyaviy badiiy shartli vositalari bilan, “o‘zini o‘zi taftish etayotgan”, “o‘zini o‘zi anglayotgan”, “isyonkor” va “shartaki” xarakterdagi obrazlari bilan adabiyotni yangilab berdi. Erkin A‘zam badiiy publisistikaning adabiy maqola, suhbat, xotira, safarnoma, fiqra, adabiy portret kabi janrlarida ijod qildi, adib o‘zining adabiyot, ijod, jamiyat va bashariyat haqidagi o‘ylari, kechinmalari va hissiy mulohazalarini adolat, halollik, to‘g‘rilik mezonlariga to‘la rioya qilgan holda kinoya, piching, kesatqlar, hayotiy va adabiy misollar tahlili, umuminsoniy g‘oyalar talqini bilan to‘yintirdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабридаги Олий Мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017, 22 декабрь. - №258 (6952).
2. Аъзам Э. Ҳикоя, ҳикоя... / Эрталабки хаёлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 220.
3. Қо‘чқорова М.Х. Ҳозирги о‘збек адабиётida esse жанри: филол. фанлари номзоди ... дис. – Тошкент, 2004. – 134 б
4. Курбонова С. Yozuvchi publisistikasining taraqqiyot tamoyillari. - Toshkent: Muharrir, 2012, - 128 b
5. Vladimirova N. Novellachilikdagi izlanishlar // O‘zbek tili va adabiyoti. 1988. №6. –B. 13-16; 6.Normatov U. Yangi asr odamlari // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 2009. 29 may
7. Solijonov Y. Tushunishning o‘zi baxt // O‘ZAS-2004 yil 26 yanvar.
8. Jabborov N. Hayot bulog‘idan bahramand ijod // Xalq so‘zi. 2009. 29 may; Rizayev Sh. Murosali umr hikoyati// O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 2010. 15 yanvar
9. Sattorova G. Ruhيات suvratlari talqini // Ishonch. 2009. 28 may
10. Qo‘chqorova M. “Shovqin”ning shov-shuvhlari // Yoshlik. 2013. №1. 44-45-betlar
11. Qo‘chqorova M. Asosiy mashg‘ulotim adabiyot, ammo omadim kinoda chopdi... Erkin A‘zam bilan suhbat // Sharq yulduzi. 2014. №1. –B. 158-162

ALISHER NAVOIYNING "NAZM UL-JAVOHIR" ASARIDA QOFIYA SATHI VA ASAR POETIKASI O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ УРОВНЕМ РИФМЫ И ПОЭТИКОЙ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В "НАЗМ УЛ-ДЖАВАХИР" АЛИШЕРА НАВАИ

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE RHYME LEVEL AND THE POETICS OF THE WORK IN "NAZM UL-JAVAHIR" BY ALISHER NAVAI

Xo'jayeva Shoiraxon Baxtiyor qizi¹

¹Xo'jayeva Shoiraxon Baxtiyor qizi

– Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola Alisher Navoiyning "Nazm ul-javohir" asarida qofiya sathining asar poetikasiga ko'rsatgan ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. Unda struktural metod asosida mazkur asar qofiyasining roviygacha bo'lgan tarkibga ko'ra mujarrad, murdaf, muqayyad va muassas turlari; roviydan keyingi tarkibga ko'ra muqayyad va mutlaq qofiya turlari keng ko'lamda tadqiq etilgan hamda "Nazm ul-javohir" ruboiylarida qo'llangan qofiyalar asar poetikasining barkamolligini ta'minlagani ochib berilgan.

Аннотация

Данная статья посвящена изучению влияния уровня рифмовки на поэтику произведения Алишера Навои «Назм ул-джавахир». В нем, исходя из структурного метода, виды рифмовки этого произведения — муджаррад, мурдаф, мукайяд и муассас по содержанию стихотворения перед равий; мукайяд и мутлак виды рифм по содержанию стихотворения после равий широко исследованы и выявлено, что рифмы, использованные в рубаях «Назм ул-джавахир», обеспечивают совершенство поэтики произведения.

Abstract

This article is devoted to the study of the influence of the rhyme level on the poetics of Alisher Navoi's work "Nazm ul-javahir". In it, based on the structural method, the types of the rhyme of this work are mujarrad, murdaf, muqayyad and muassas rhymes according to the content of the poem before the raviy; the types of muqayyad and mutlaq rhymes according to the content of the poem after the raviy have been extensively researched and it has been revealed that the rhymes used in the rubaiys of "Nazm ul-javahir" ensure the perfection of the poetics of the work.

Kalit so'zlar: ruboiy, hikmat, qofiya, ilmi qavofe', musarra', muraddaf, hazaj, ramal, radif, raviy.

Ключевые слова: рубаи, хикмат, рифма, наука о рифме, мусарраъ, мураддаф, хазадж, рамаль, радиф, равий.

Key words: rubai, wisdom, rhyme, science of qawafe', musarra', muraddaf, hazaj, ramal, radif, raviy.

KIRISH

Qofiya she'rning muhim tarkibiy qismi bo'lib, mumtoz she'riyatimizda unga badiiyatning asosiy omili sifatida qaralgan. Shu bois mumtoz adabiyotshunosligimizda qofiyani o'rganuvchi maxsus soha – ilmi qofiya vujudga kelgan. Nazm ilmini o'rganishda qofiya saboqlarining ahamiyati borasida Shayx Ahmad Taroziy "Funun ul-balog'a" asarida shunday fikrlarni bildiradi: "Bilgilkim, majmui ulamo va fuzalo mazhabinda ahli tab'g'a qofiya ilmin bilmak muhimdir. Zero, tab'ning natijasi she'rdir. Va she'rning asli qofiya. Va qofiyasiz she'r mumkin ermas... Va zurafo baytni xayma (chodir)g'a nisbat qilibturlar va qofiyani stung'a. Ya'ni xayma stun birla barpoydir". [6,3]

Qofiya ilmida asosiy e'tibor qofiyaga tanlangan so'zlarning ohangdor va jozibadorligiga, chuqur mazmunga egaligiga hamda uning mavzuga muvofiqligi, asarda ko'tarilgan g'oya mohiyatini ochishdagi o'rniga qaratiladi. Zero, "qofiya she'riy asarlarda ifodalanayotgan ijtimoiy-axloqiy g'oyalar, teran falsafiy mushohadalarni badiiy so'z vositasida jozibali va ta'sirchan aks ettirishning muhim vositalaridan biridir". [7,195]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

"Nazm ul-javohir" ruboiylarining qofiyasi xususida Navoiyning o'z davrida ham, keyingi davr navoiyshunosligida ham ko'plab fikr-mulohazalar bildirilgan. Xususan, zamonasining mashhur tarixchisi Xondamir o'zining "Makorim ul-axloq" asarida shunday yozadi: "Nasr ul-laoliy"ning turkiycha tarjimasida ikki yuz oltmish ruboiy nazm qilgandirlarki, uning har to'rt misrai bir xil qofiya va bir xil radiflidir. Ko'rinishicha, ul Hazratdin ilgari hech kim turkiy tilda ruboiy aytmagan, har to'rt misrai qofiyadosh va radifdosh bo'lganiga nima yetsin". [5,50]

ADABIYOTSHUNOSLIK

Shu o'rinda asar tarjimonlari M.Faxriddinov va P.Shamsiyev mazkur ta'kidga: "Navoiyga qadar bir necha o'zbek shoirlari turkiy tilda ruboiy aytganlari ma'lumdir. Lekin Xondamir bu yerda ma'lum darajada mubolag'a qilgan ko'rinadi, aftidan, serma'no, eng go'zal ruboiylarni Navoiy yaratdi, demoqchi bo'lsa kerak", – deya izoh berib o'tadilar. [5,50]

M.Rajabova ayni shu xususda so'z yuritib, "Turkiy tilda Navoiygacha Hofiz Xorazmiy va Lutfiy ruboiylari ham mashhur bo'lganini hisobga olsak, Xondamirning yuqoridagi mulohazalari Navoiy ruboiylari g'oyaviy-badiiy jihatidan mahoratining balandligiga berilgan yuksak bahosi deb ham qarash mumkin", – degan fikrni bildiradi. [3,104]

Yo.Ishoqov bu xususda shunday xulosa qiladi: "Lutfiy devonidagi to'rtliklarning asosiy qismi ramal bahrida yozilgan. Lekin ular o'zbek yozma adabiyotida klassik ruboiy janrining shakllanishida muhim bosqich bo'lganligi, shubhasiz. Yaqinda aniqlangan Hofiz Xorazmiyning she'rlari esa Navoiyga ma'lum bo'lmaganligi aniq. Demak, Navoiy o'zbek adabiyoti tarixida klassik ruboiy janrining asoschisi hisoblanadi". [2,79]

Yuqoridagi fikr-mulohazalarni umumlashtirib, shunday xulosa qilish mumkinki, ruboiy janr sifatida turkiy adabiyotda Navoiydan avval ham mavjud bo'lgan bo'lsa-da, e'tiborli janr sifatida keng ommalashmagan. Alisher Navoiy, bir tomondan, bu janrni shakliy jihatdan boyitib, taronayi ruboiyga asos solgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zi ham ushbu yo'nalishda barakali ijod qilib, uni g'azaldan keyingi eng ahamiyatli janr sifatida mavqeyini yuksaltirgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Nazm ul-javohir" ruboiylarining qofiya xususiyatlarini tadqiq etish orqali raviygacha bo'lgan tarkibiga ko'ra qofiyaning quyidagi turlari mavjud ekanligi aniqlandi:

1. Mujarrad qofiya. Mujarrad qofiya Navoiy ijodida ham, butun mumtoz adabiyotimizda ham eng keng qo'llangan qofiya turlaridan bo'lib, u ikki turli bo'ladi:

a) raviy cho'ziq unli bilan ifodalangan qofiya;

b) raviy undosh bilan ifodalanib, uning oldida qisqa unli (tavjih) kelgan qofiya. Masalan:

Shukr ayladi shiddatda rijo izhori,

Har mehnat aro daf'i balo izhori,

Mol istar esang shukr-u sano izhori,

Kim shukr demak qilur g'ino izhori. [1,106]

ruboiysida rijo – balo – sano – g'ino qofiyalari mujarrad bo'lib, raviysi cho'ziq "o" unlisidir. E'tiborli jihati shuki, ushbu ruboiy Hazrat Alining "Izhor ul-g'aniy min ash-shukri" ("Boylikning izhori shukrdir") hikmati asosida bitilgan bo'lib, undagi asoiy masala – shukr qilmoqlik sanaladi. Qofiyaga olingan so'zlarga yuqorida keltirilgan qofiya talablari asosida yondashsak, ularning ham ohangdor, ham sermazmun so'zlar bo'lish bilan birga, mavzuga har jihatdan muvofiq ekanligini ham ko'rishimiz mumkin. Darhaqiqat, shukr og'ir kunlarda rijo (ezgu umid)ni, mashaqqatga yo'liqqanda daf'i balo (baloni daf qilish)ni ifoda etgani holda inson biror maqsadiga yetmoqni istar ekan, avvalo, shukru sano qilmog'i lozim. Negaki, shukr demoqlik – g'ino (boylik) izhoridir. Ya'ni chinakam boy inson deb moddiy jihatdan emas, avvalo, ma'naviy jihatdan kamolotga yetgan kishiga aytiladi. Ma'nau barkamol inson esa mudom shukrda bo'ladi. Demak, noshukrlik kishi ma'naviyatidagi nuqsonni ko'rsatuvchi jihat bo'lsa, shokirlik inson ma'naviyatidagi komillikni aks ettiruvchi fazilat ekan.

Quyidagi ruboiy esa mujarrad qofiyaning ikkinchi turiga misol bo'lib, undagi maskan – ma'man – fan – ravshan qofiyadosh so'zlari tarkibidagi "n" undoshi raviy sanaladi va undan oldingi "a" qisqa unlisi tavjih vazifasini bajargan:

Har kimki xushu' uyini maskan qilg'ay,

Olam sijinin haq anga ma'man qilg'ay,

Haq vahmidin ulki yig'lamoq fan qilg'ay,

Ul ashk aning ko'zini ravshan qilg'ay. [1,108]

Ruboiy Hazrat Alining "Buqo ul-mar'iy hashyat illahi qur'rat ul-ayni" ("Kishining Allohdan qo'rqib yig'lashi uning ko'zini ravshan qiladi") hikmati asosida bitilgan bo'lib, hikmat mazmuni she'ning uchinchi va to'rtinchi misralarida ifoda etilgan. Birinchi va ikkinchi misralar esa ayni masalaga buyuk shoirning munosabati bo'lib, unga ko'ra, kimki Alloh qarshisida qullik maqomida tursa, ya'ni o'zini past tutsa (xushu'), haq taolo butun yer yuzini unga omonlik go'shasiga aylantirib qo'yadi. Ushbu qo'shmisrada qofiyadosh bo'lib kelgan maskan va ma'man so'zlari nafaqat shaklan,

mazmunan ham bir-biriga muvofiqdir. Ya'ni "maskan" so'zi "sokin" so'zi bilan asosdosh bo'lib "turarjoy" ma'nosini anglatadi, "ma'man" so'zi "omon" so'zi bilan asosdosh bo'lib, "omonlik joyi" degan ma'noni bildiradi. So'nggi baytda esa hikmat mazmuniga muvofiq ravishda kim Allohdan qo'rqib yig'lashni o'ziga fan (odat) qilsa, bu ko'zyoshlar uning ko'zini ravshan qilishi ta'kidlanadi. Ko'rinib turganidek, qofiyaga olingan so'zlar nihoyatda jozibador va ma'nodor bo'lish bilan birga, asar g'oyasini ochib berishga ham to'liq xizmat qilishi bilan qofiya talablariga to'la mos keladi.

2. Murdaf (ridfli) qofiya. Ushbu tur qofiyaning ham ikki xil ko'rinishi bor: asliy ridfli murdaf qofiya va zoyid ridfli murdaf qofiya. "Nazm ul-javohir"da ushbu qofiyaning faqat birinchi turidan foydalanilgan.

Asliy ridfli murdaf qofiyada raviy harfidan oldin cho'ziq unilardan biri keladi. Ilmi qofiyada u ridf deb ataladi. "She'riyatimizda raviydan oldin "o" cho'ziq unlisi kelgan murdaf qofiya juda ko'p qo'llangan" [7,200] bo'lib, "Nazm ul-javohir"da ham bunga ko'plab misollar topish mumkin:

*Bermas tatvil chun suxandon so'zga,
Qil muxtasar ulcha bo'lg'ay imkon so'zga,
Ko'p ayb topar kimsa farovon so'zga,
Chun chekti uzoqqa, yetti nuqson so'zga.* [1,134]

Hazrat Alining "Ayb ul-kalomi taviyluhu" ("Kalomning aybi uning uzunligida") hikmatiga asoslangan ushbu ruboiyda ham suhandon – imkon – farovon – nuqson so'zlari qofiyadoshligi asosida teran mazmun go'zal shaklda taqdim etilgan. Navoiyning poetik mahorati shundaki, u ruboiyning bosh g'oyasini tarannum etuvchi so'zni radif sifatida keltiradi va bosh g'oya mazmunini ochib beruvchi so'zlardan qofiya vazifasida foydalanadi. Diqqat qaratsak, ruboiydagi qofiyadosh so'zlar ayni damda butun asar mazmunining eng muhim nuqtalarini ochib beruvchi kalitso'zlardir. Demak, Alisher Navoiy uchun qofiya faqat misralar oxirida keluvchi o'zaro ohangdosh so'zlarga emas, balki butun asar mohiyatini ochib beruvchi, masalaning eng nozik nuqtalarini ko'rsatuvchi purma'no so'zlar hamdir.

3. Muqayyad (qaydli) qofiya. "Bu xil qofiyalarda qo'sh undosh qisqa unidan so'ng keladi. Qisqa unli hazv, raviydan oldingi undosh qayd deb ataladi". [7,202]

*Nutqungni ulusqa o'ylakim shahd ayla,
So'z talx demasga haq bila ahd ayla,
Joningni xudo mahzi uchun mahd ayla,
Jannat talabida jid bila jahd ayla.* [1,126]

Mazkur ruboiyda shahd – ahd – mahd – jahd qofiyalaridagi "a" qisqa unlisi – hazv, "h" undoshi – qayd, "d" undoshi esa raviydir. Ruboiy Hazrat Alining "Shammir fi talab il-jannati" ("Jannatga erishish uchun harakat qil") hikmati mazmunini ifoda etadi. Hikmat buyruq gap shaklida bo'lgani bois undagi chaqiriq va da'vat ruhi ruboiyda ham yetakchilik qilgan. Shoir tomonidan "ayla" buyruq fe'lining radif sifatida tanlangani ham ruboiy ruhiga hamohangdir. Shuningdek, qofiya sifatida keltirilgan so'zlar ham kishini ruhlantiruvchi, uni muayyan maqsad sari undovchi, insonni oldinda kutishi mumkin bo'lgan to'siqlarni mardonavor yengib o'tishga tayyorlovchi va kishi ko'nglida mardlik, kurashchanlik zavqini uyg'otuvchi so'zlardir.

4. Muassas (ta'sisli) qofiya. "Cho'ziq "o" unlisi (faqat cho'ziq "o" unlisi) bilan raviy o'rtasida bir undosh va undan keyin bir unli keladigan qofiya muassas (ta'sisli) qofiya deyiladi. Cho'ziq "o" unlisi ta'sis deb, undan keyingi undosh daxil deb, raviy oldidagi qisqa unli esa ishbo' deb ataladi". [7,203] Buni quyidagi ruboiy misolida ko'rib o'tsak:

*Nafs uyiga sabr ila imorat angla,
Besabrlig'in aning sharorat angla,
Ish sabr sari anga ishorat angla,
Sabrini zafar sari bashorat angla.* [1,107]

Bu yerda imorat – sharorat – ishorat – bashorat qofiyalari muassas bo'lib, undagi cho'ziq "o" unlisi – ta'sis, "r" undoshi – daxil, "a" qisqa unlisi – ishbo', "t" undoshi esa raviydir.

Kuzatishlarimiz natijasida ma'lum bo'ldiki, muassas qofiya boshqa qofiya turlaridan o'zining serjilo va jozibadorligi bilan alohida ajralib turadi. Bunda cho'ziq "o" unlisining o'zni kattadir. A.Rustamov "Ta'sis qofiyaga xushohanglik bag'ishlaydi. Shuning uchun ham ta'sisli qofiya "muassasa" deyilib, muassasa san'at hisoblanadi", deydi. [4,13]

Muassas qofiyalarda daxilning mos kelishi shart emas. [4,11] Mumtoz adiblarimiz ijodini kuzatar ekanmiz, muassas qofiyaga murojaat qilganlarida daxilning har doim ham bir xil harfdan

ADABIYOTSHUNOSLIK

iborat bo'lavermaganiga guvoh bo'lamiz. "Nazm ul-javohir"da ham bunga bir necha misollar keltirish mumkin. Quyidagi ruboiy ham shular jumlasidandir:

*Iymoni aningki kufrig'a sotir erur,
Chin nukta demakka ul kishi qodir erur,
Har kimsaki iymon ishida mohir erur,
Iymonini bilki, ontidin zohir erur.* [1,105]

Ruboiy qofiyasini hosil qiluvchi sotir – qodir – mohir – zohir so'zlari "o" unlisi va raviy o'rtasida bir undosh va bir unlining kelishi bilan muassas qofiyani yuzaga keltirgan. Bunda qisqa unlilar bir xil bo'lgani holda "daxil" vazifasida keluvchi undoshlar bir-biridan farq qiladi.

A.Hojiahmedovning bergan ma'lumotiga ko'ra, "muassas qofiyalar lirik she'riyatda juda kam qo'llanadi. Shoirlar bu xil qofiyaga ko'proq epik she'riyatda murojaat qilganlar. Shunda ham ular jami qofiyaning 3,5-7 foizidan oshmaydi". [7,204] Ana shu lirik tur uchun xarakterli bo'lmagan qofiya turini kichik lirik janr bo'lgan ruboiyga olib kirilishi Navoiy poetik mahoratining bir qirrasidir.

Qofiya raviydan keyingi tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: muqayyad qofiya va mutlaq qofiya. Raviy bilan tugallanuvchi qofiya **muqayyad qofiya**, raviy bilan tugallanmay, undan keyin tovushlar kelgan qofiya **mutlaq qofiya** deyiladi. Mutlaq qofiya tarkibida raviydan keyin keluvchi harflar turlicha ataladi. Raviydan keyin keladigan yozuvda ifodalanuvchi harf (undosh yoki cho'ziq unli)larning nomi shunday ketma-ketlikda ataladi: vasl, huruj, mazid, noyira. Raviydan so'ng keluvchi yozuvda ifodalanmaydigan (qisqa) unli (harakat)lar majro deb, vasl, huruj, mazid, noyiradan keyin turuvchi qisqa unlilar nafoz deb yuritiladi. [7,205]

"Nazm ul-javohir"da qo'llangan qofiya turlarini A.Rustamov tasnifi asosida tadqiq etar ekanmiz, unda muqayyad qofiyaning quyidagi 5 turidan foydalanilganini ko'rishimiz mumkin: 1) muqayyadi mujarrad qofiya; 2) ta'sisli muqayyad qofiya; 3) ta'sis va daxilli muqayyad qofiya; 4) ridfi asliy muqayyad qofiya; 5) qaydli muqayyad qofiya:

Shuningdek, asarda mutlaq qofiyaning quyidagi 8 turi qo'llanganini aniqladik: 1) mutlaqi mujarrad qofiya; 2) ta'sis va daxilli mutlaq qofiya; 3) ridfi asliy muqayyad qofiya; 4) qaydli mutlaq qofiya; 5) hurujli mutlaq qofiya; 6) ridfi asliy va hurujli mutlaq qofiya; 7) noyirali mutlaq qofiya; 8) ridfi asliy va noyirali mutlaq qofiya.

XULOSA

Muxtasar aytganda, Alisher Navoiy Sharq mumtoz adabiyoti namoyandalarining ijodini puxta o'zlashtirgani va ularning qofiyadan foydalanish mahoratini chuqur o'rgangani holda o'zi uchun maxsus qofiya tizimini ishlab chiqqan. Shu sababli Navoiy qofiyalari mutlaqo originaldir.

Xususan, "Nazm ul-javohir" ruboiylarida qo'llangan qofiyalar shakl va mazmun jihatidan o'zaro uyg'un bo'lib, bu esa asar poetikasining barkamolligini ta'minlagan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик. 15-жилд. — Т.: Фан, 1999. (Alisher Navoi. Nazm ul-javahir. MAT. 20 volumes. Volume 15. — T.: Fan, 1999.)
2. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси ("Хазойин ул-маоний" асосида). — Т.: Фан, 1983. (Ishakov Yo. Navoi's poetics (based on Khazayin ul-Maani). — T.: Fan, 1983.)
3. Ражабова М. Алишер Навоий "Назм ул-жавоҳир" асарининг манбалари ва бадиияти: Фил. фан. номз. дисс. — Т., 2007. (Rajabova M. Sources and artistry of Alisher Navoi's work "Nazm ul-Javahir". PhD. diss. — T., 2007.)
4. Рустамов А. Қофия нима? — Т.: Фан, 1975. (Rustamov A. What is the rhyme? — T.: Fan, 1975.)
5. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. — Т., 1967. (Khondamir. Makorim ul-akhlaq. — T., 1967.)
6. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоба (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи профессор А.Ҳайитметов) — Т.: Хази́на, 1996. (Sheikh Ahmed bin Khudoidad Tarazi. Funun ul-baloga (preparer, author of the foreword and annotations Professor A. Hayitmetov) — T.: Khazina, 1996.)
7. Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. — Т.: Шарқ, 1998. (Hojiahmedov A. The merit of classical artistry. — T.: Sharq, 1998.)

MASAL (HIKOYA) JANRINING ASLI XUSUSIYATLARI
СВОЕОБРАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА ПРИТЧИ (РАССКАЗА)
ORIGINAL FEATURES OF THE PARABLE (STORY) GENRE

Nishanov Yashin Izzatullayevich¹

Нишанов Яшин Иzzатуллaевич¹

– Ферганский государственный университет
доцент кафедры русской филологии

Annotatsiya

Maqola janr sifatida masalga bag'ishlangan. Masalga murojaat qilishning dolzarbligi shundan iboratki, masalga qiziqish to'xtamaydi va har bir muallif janr an'analariidan foydalangan holda yangilik kiritadi. E'tiborni tortadigan birinchi narsa — zamonaviy masalning janr sifatidagi farqlari. Bugungi kunda unda hech qanday ibrat va ko'rsatma yo'q. Bu tayyor javob bermaydi, balki sizni taklif qilgan mavzu haqida o'ylashga majbur qiladi. Masal adabiyotning boshqa janrlari bilan oson bog'lanib, ularning mazmunini chuqurlashtiradi. Zamonaviy badiiy adabiyotda masalning janr sifatida mashhurligi masalga murojaat qilganlarni uning mohiyati, chegaralari, kengayish imkoniyatlari yoki aksincha, torayishi, janrning ifloslanishi va o'zgarishi yo'llari haqida fikr yuritishga majbur qiladi. "Masal" nomining qo'llanish doirasi va uning imkoniyatlari haqidagi mulohazalar doirasi ta'sirchan.

Аннотация

Статья посвящена притче как жанру. Актуальность обращения к притче обусловлена тем, что интерес к притче не ослабевает, и каждый автор, используя традиции жанра, привносит что-то новое, выступая как новатор. Первое, что обращает на себя внимание, — это отличия современной притчи как жанра. Сегодня в ней нет поучительности и наставлений. Она не дает готового ответа, а заставляет размышлять на предложенную тему. Притча легко соединяется с другими жанрами литературы, углубляя их смысл. В современной художественной литературе популярность притчи как жанра заставляет обращающихся к притче размышлять о его сути, границах, возможностях их расширения или, напротив, сужения, о путях жанровой контаминации и трансформации. Широта применения наименования «притча» и разброс суждений о ее возможностях впечатляют.

Abstract

The article is devoted to the parable as a genre. The relevance of turning to the parable is due to the fact that interest in the parable does not weaken, and each author, using the traditions of the genre, introduces something new, acting as an innovator. The first thing that attracts attention is the differences between the modern parable as a genre. Today there is no instructiveness and instructions in it. It does not give a ready answer, but makes you think about the proposed topic. The parable easily connects with other genres of literature, deepening their meaning. In modern fiction, the popularity of the parable as a genre makes those who turn to the parable think about its essence, boundaries, the possibilities of their expansion or, on the contrary, narrowing, about the ways of genre contamination and transformation. The breadth of the use of the name "parable" and the range of judgments about its possibilities are impressive.

Kalit so'zlar: masal, janr, dunyoviy masal, masal vazifasi, masal kategoriyalari.

Ключевые слова: притча, жанр, светская притча, функция притчи, категории притчи.

Key words: parable, genre, secular parable, parable function, parable categories.

ВВЕДЕНИЕ

На жанр притчи (символического рассказа) в литературоведение существуют различные интерпретации и взгляды.

В одних источниках она анализируется как басня, в других рассматривается как символический рассказ. Написанный в форме басни, т.е. назидательного, рассказа или притчи встречающихся в религиозных источниках, священных писаниях и в книгах, в дальнейшем они приобрели морально просветительское содержание и этим положили начало своеобразному жанру притч социальной реальности.

В самом деле, притчи, основаны на художественном вымысле, своим образным или обобщённым /выражением, нацелены на реализацию морально дидактических основ читательской аудитории.

Притча (мы не считаем целесообразным рассматривать ее как символический рассказ), широко применялась в древнерусском устном и письменном народном творчестве. В большинстве случаев рассказы такого типа производят впечатление «рассказа в рассказе». Это объясняется тем, что древние каллиграфы и переписчики книг для

ADABIYOTSHUNOSLIK

изображения какого-либо явления или события извлекали из Священных писаний характерные выдержки и нацеливали их на службу идейно-философским выводам.

К 18 веку нашей эры притчи стали называться баснями с участием исторически легендарных личностей и героев. В результате, в современной западной литературе притчи приобрели новый смысл и стали одним из средств выражения морально философских взглядов писателя.

Притча-символический рассказ отличается яркостью основной идеи, доступностью и ясностью изложения. Описываемые в притчи события изображаются на фоне далекого прошлого, однако, в конце повествования, возвращается к реалиям сегодняшнего дня, обобщаются морально-философские взгляды современности.

В притчах, символических рассказах великого русского писателя Л.Н. Толстого посредством изображения событий с участием известных исторических личностей, прослеживается мировоззрение писателя, его отношение к реалиям того времени его моральные принципы.

Притча изображает не только явления и события одного конкретного периода времени, но и относится к поучительным и повторяющимся процессам разного времени.

Материал и методы исследования. Изучение роли жанра притчи (рассказа) в литературе и культуре, его влияния на общество и человеческое мышление. Сравнение жанра притчи (рассказа) с другими жанрами литературы, такими как сказка, анекдот, эссе и т.д.

ОБСУЖДЕНИЕ

Исторические личности в качестве главных героев притч –это в основном правители, естественным образом служили идеальным образцом для следующих периодов времени. Достойные примеры жизни и деятельности Властителя Искандера, Сахибкуруна Амира Тимура, Петра Великого и других имеют большое воспитательное значение для следующих поколений и является одним из факторов, обеспечивающих своеобразие притч

Притчи, созданные на примерах жизни различных религиозных деятелей, святых, известных суфистов можно включить в образцы географической литературы. Географическая литература, с одной стороны связана с определенной исторической личностью, а с другой стороны, изображённые в древних писаниях персонажи, их жизнь и деятельность, а также своеобразные особенности, наделялись насыщенной эмоциональной окрашенностью, преувеличением достоинств, и этим преследовали цель донести до следующего поколения такие литературные ценности.

В связи с широкой распространенностью в мире трёх религий: христианства, буддизма и ислама агиографическая литература делится на три группы:

- 1 христианская агиография
- 2 буддийская агиография
- 3 исламская агиография

Существует множество примеров притч- символических рассказов агиографического характера из легенд великого поэта и мыслителя Алишера Навои («Изумления хороших людей») «Хайрат-уль аброр», («Стена Искандера») «Садди Искандарий» включённых в «Пятерицу», и из произведения («Птичий язык») «Лисон -ут тайр».

Можно насчитать десяток совершенных творений, являющихся примером притчи, особенно произведение «Насойим ум Мухаббат» («Веяние дружбы») о жизни шейхов и суфиев, известных в мусульманском мире.

Символические истории гармонирующие с жанром притчи, в таких народных сказаниях как «Киссаи Машраб», «Киссаи Ибрагим Адхам»; известных под названием «Манокиб» давно уже стали духовным достоянием читателей и с успехом выполняют свою нравственно- образовательную функцию. В результате сравнительного анализа образцов притч, относящихся к восточному и западному литературному наследию, налицо немало фактов миграции сюжета. В частности, можно сделать вывод, что в интерпретации образов Дон Жуана, Хасиса, Юсуфа в образцах фольклора особенно в традиции стихосложения присутствует мигрирующий сюжет. Действительно, каждое произведение, принадлежащее какому-либо народу обладает не неповторимыми оригинальными особенностями. По

утверждению Вилсона Бентлея, в 1985 году на основе 50 летнего исследования, он сделал вывод, что сколько бы не выпало снега не одна снежинка не повторяет форму другой. Точно также, художественное произведение, являющееся детищем создателя –это результат индивидуального неповторимого мышления.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. Краткость и лаконичность изложения. Притча представляет собой короткий рассказ, который содержит глубокий смысл и мораль.

2. Использование символики. Притча часто использует символы и образы, которые помогают передать глубокий смысл и мораль.

3. Наличие морали. Притча всегда содержит мораль, которая является основной идеей рассказа.

4. Универсальность. Притча может быть понятна и актуальна для людей разных культур и национальностей.

5. Неоднозначность. Притча может иметь несколько толкований и интерпретаций, что позволяет читателю самостоятельно искать глубинный смысл.

Таким образом, исследование показало, что притча — это уникальный жанр литературы, который имеет свои особенности и позволяет передать глубокий смысл и мораль.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Несмотря на это, в системе их образов, и идейных основах, в художественном приеме и средствах можно выделить гармоничные и общие аспекты. Иногда под влиянием ментальности, территориальных особенностей, в иногда под влиянием древних ценностей элементы сюжета могут подвергаться изменениям. В заключение следует отметить, что народ Востока воспринимают явление и события, поучительные рассказы об исторических личностях, о легендарных героях, о пророках посредством символических рассказов, а в, литературно-просветительской жизни представителей других народов мира, эту функцию выполняет притча.

По этой причине, и притча и символический рассказ по своему содержанию являются универсальным явлением в фольклоре и в письменной литературе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алишер Навоий. Ҳайрат-ул аброр. Т.: 2006
2. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент. 1974.
3. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Т.: 1979.
4. Словарь литературоведческих терминов. Л.И.Тимофеев. С.В.Тураев. Москва. "Просвещение". 1974
5. Словарь русского языка. 3 -том. Москва "Русский язык". 1987
6. Нишанов Я. И. МИГРАЦИОННАЯ ПОСТКОЛОНИАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА //Ответственный редактор. – 2022. – Т. 19.
7. Nishanov Y. ON THE PROBLEM OF INTERACTION OF FOLKLORE AND LITERATURE IN MODERN LITERARY DISCOURSE //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. B6. – С. 322-325.
8. Izzatullayevich N. Y. A look at the history of the migration of plots //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 12. – №. 4. – С. 430-433.

TEMUR PO'LATOV IJODI HAQIDAGI BA'ZI MULOHAZALAR

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ТВОРЧЕСТВЕ ТЕМУРА ПОЛАТОВА

SOME REFLECTIONS ON THE WORK OF TIMUR PULATOV

Xashimova Shoir Kosimovna¹Xashimova Shoir Kosimovna¹– Farg'ona davlat universiteti rus tili metodikasi
kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada iste'dodli yozuvchi Temur Po'latov ijodiga bag'ishlangan. Kirish qismida qo'yilgan muammoning zarurati va dolzarbligi ochib berilgan. Adabiyotlar bo'limida esa rus va o'zbek olimlaridan Olga Alimova, Elvira Abutalieva, Qozoqboy Yo'ldoshev Eleonara Shafranskaya, Aziza Baltabaeva kabi olimlar ishlari tahlil etilib, ular e'tibor bergan jihatlarga munosabat bildiriladi. Shu tariqa ishning metodologiyasi belgilab olingan. Tahlil natijasidagi xulosalar to'rtta badda sanab ko'rsatilgan. Mavzu bo'yicha tahlillar qismida esa Temur Po'latovning Qo'riqchilar minorasi nomli qissasi bosh qahramoni Vali bobo qisman tahlil etiladi. So'ngra G'ordagi qiz" nomli hikoya haqida so'z yuritiladi. Bunda roviy nutqi orqali Kamilla, Ester, Akman obrazlariga berilgan badiiy tasvir, munosabatga e'tibor qaratilgan. Yozuvchining voqelikni badiiy idrok etishi, umuminsoniy qadriyatlar, Sharq va G'arb madaniyatini yaxlit tushunishi hamda anglashi haqidagi g'oyalar ilgari surilgan. Maqola oxirida esa Temur Po'latov asarlarida umuminsoniy muammolarni, uzoq tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan an'analar misolida zamonaviy kishilar muammosini yoritishga intilgani, bunda kichik obrazning voqealar rivoji davomida katta, yetakchi obraz sanalgan Vali bobo ruhiyatida ta'sirini ifodalashga oid o'ziga xos uslubi borligi hamda shu yo'l bilan o'zlikni anglash muammosini ochib bergani ta'kidlangan. Hikoya bo'yicha tahlil natijasi o'laroq oila, farzand munosabatlari orqali kishilar ruhiyatidagi ma'naviy yolg'izlik muammosiga diqqat qilingani ko'rsatilgan.

Аннотация

Статья посвящена творчеству талантливого писателя Темура Пулатова. Выявляется необходимость и актуальность поставленной во введении проблемы. В разделе литературы анализируются работы российских и узбекских ученых, таких как Ольга Алимова, Эльвира Абуталиева, Казахбой Юлдашев, Элеонара Шафранская, Азиза Балтабаева, и высказываются моменты, на которые они обращают внимание. Таким образом, была определена методика работы. Выводы анализа перечислены в четырех абзацах. В аналитическом разделе по данной теме частично анализируется главный герой рассказа Темура Пулатова «Сторожевые башни». Потом речь идет о рассказе под названием «Девушка в пещере». При этом обращено внимание на художественный образ и отношение к персонажам Камиллы, Эстер, Акмана через речь рассказчика. Выдвигаются идеи о художественном восприятии писателем действительности, общечеловеческих ценностях, целостном осмыслении и осмыслении восточной и западной культуры. В конце статьи Темура Пулатов стремится осветить общечеловеческие проблемы, проблемы современного человека на примере традиций, сформировавшихся в ходе длительного исторического развития, и свой неповторимый стиль выражения влияния маленького образа на психику Вали бобо, который считался большим, ведущим образом в ходе развития событий, отмечается, что он существует и тем самым выявил проблему самосознания. В результате анализа повести показано, что через вопросы семьи, родительские и детские отношения обращалось внимание на проблему духовного одиночества в психике людей.

Abstract

The article is devoted to the work of the talented writer Temur Pulatov. The necessity and relevance of the problem posed in the introduction are revealed. The literature section analyzes the works of Russian and Uzbek scientists, such as Olga Alimova, Elvira Abutalieva, Kazakhboy Yuldashev, Eleonara Shafranskaya, Aziza Baltabayeva, and expresses the points to which they pay attention. Thus, the methodology of work was determined. The conclusions of the analysis are listed in four paragraphs. In the analytical section on this topic, the main character of Temur Pulatov's story "Watchtowers" is partially analyzed. Then we are talking about a story called "The Girl in the Cave". At the same time, attention is drawn to the artistic image and attitude to the characters of Camilla, Esther, Ackman through the narrator's speech. Ideas are put forward about the writer's artistic perception of reality, universal values, holistic understanding and comprehension of Eastern and Western culture. At the end of the article, Temur Pulatov seeks to highlight universal human problems, the problems of modern man on the example of traditions formed during a long historical development, and his unique style of expressing the influence of a small image on the psyche of Vali Bobo, which was considered large, leading in the course of events, it is noted that it exists and thereby revealed the problem of self-consciousness. As a result of the analysis of the story, it is shown that through family issues, parental and child relationships, attention was paid to the problem of spiritual loneliness in the psyche of people.

Kalit so'zlar: hikoya, qissa, obraz, dialog, roviy, ramz, Temur Po'latov, mifopoetika, badiiy-estetik g'oya.

Ключевые слова: рассказ, повесть, образ, диалог, рассказчик, символ, Тимур Пулатов, мифопоэтика, художественно-эстетическая идея.

Key words: short story, novel, image, dialogue, narrator, symbol, Timur Pulatov, mythopoetics, artistic and aesthetic idea.

KIRISH

Zamonaviy adabiyotda iste'dodli Temur Po'latovning alohida o'rni bor. Uning asarlarida O'zbekiston xalqi, tabiati va bu erdagi urf odatlarni, islomiy qadriyatlarni o'ziga xosligini ifodalashga urinadi. Natijada asarlari, avvaliga, sobiq ittifoq hududida, so'ngra, dunyo xalqlari orasida keng yoyila boshladi. Uning asarlari Sharqona badiiy falsafa, o'zbek shaxsi ruhiyatidagi fidoiylilik va sokinlik, kishilarning bashoratga moyilligi kabi fazilatlar o'quvchilarga yangi badiiy olam shakllanayotganini ko'rsatar edi. Lekin adabiyotshunoslikda yozuvchi ijodi haligacha yetarli bahosini olgani yo'q. Aynan shu xususiyat maqolada yoritilayotgan ilmiy muammoning dolzarbligini izohlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLIL VA METODOLOGIYA

Aslida adabiyotshunoslikda Temur Po'latov ijodi haqidagi tadqiqotlar ancha oldin boshlangan. Xususan, Alimova Olga Xatamovna Temur Po'latov ijodida falsafiy muammolarning badiiy ifodalanishi muammolarini birinchilardan bo'lib tadqiq etgan. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, qissadagi barcha personajlar ikki xususiyatga ega, «soqchilar minorasidagi birodarlar» ambivalentlik holati: bir tomondan minorada turib soqchilik qilish burchi (bu so'zsiz metaforadir), ikkinchi tomondan esa hayotning o'ziga xos hukmidir. Matn shunday qurilganki, qissaning har bir personaji, har bir iborada ikki xil qarash mavjud bo'lib, bu rakurslarning aralashuvi groteskni hosil qiladi[2].

Darhaqiqat, yozuvchi roman qissalarida voqelikka ikki xil yondashuvni kuzatish mumkin. Shunga o'xshash ammo, endi kengroq ma'nodagi xulosani biz Abutaliyeva Elvira Irikovna ishida ham uchradik. U Temur Po'latov va Temur Zulfiqorov nasriy materiallari misolida makon va zamon masalasini tadqiq etgan hamda quyidagi xulosaga kelgan: Temur Po'latov va Temur Zulfiqorov asarlarida sivilizatsiyalar bo'laklari, din, falsafa, olamni badiiy anglashning ulkan an'analari: Osiyo va Rossiya, islom va xristianlik, Sharq va G'arb uchrashadi"[1]. Bu erda tadqiqotchi yaxlit olamning ikki pallasiga ko'proq diqqat qilgan. Lekin yozuvchilarning xususiy jihatlariga kamroq to'xtalgan.

Professor Q.Yo'ldoshev esa O'tgan asrning 70-yillaridan boshlab, ijodiy erkinlikka bir qadar yo'l berilgach, bu yo'nalishdagi izlanishlar qayta yuz ko'rsatdi va o'zbek adabiyoti taraqqiyotining keyingi davri to'lig'icha modernistik tajribalar bilan yonma-yon kechyapti. R. Parfi, O. Muxtor, T. Po'latov deya yozuvchining ijodi modernistik tajribalarga boyligini ta'kidlaydi [5, 152].

Yozuvchi asarlarida mifopoetik xususiyat borligi haqidagi fikrni so'nggi yillarda yozuvchi ijodi haqida yirik tadqiqot olib borgan Shafranskaya Eleonora Feyodorovna ilgari suradi. To'g'ri, olima yozuvchi ijodi bo'yicha jiddiy izlanish olib borgan, yozuvchi asarlarining mifopoetikasiga oid tadqiqotlar unga tegishli bo'lib, unda yozuvchi asarlarini mifopoetika nuqtai nazardan o'rgangan [8]. Olima ikkita ish e'lon qilgan birinchi doktorlik dissertatsiyasi ishi bo'lib, uning uchinchi bobi to'lig'icha T.Po'latov ijodini, to'rtinchi bobda boshqa yozuvchilar bilan birgalikda tadqiq etgan. Ammo keyinroq muammoni atroflicha o'rganishga harakat qiladi va monografiya ham chop ettiradi [10]. Bundan tashqari, olima darsligidagi 122 mavzuni Temur Po'latov qrimtatarlar haqidagi trilogiyasi deb nomlaydi [9]. Bunda trilogiya mavzu va g'oyasi, ifoda uslubi haqida fikr yuritiladi.

Baltabaeva Aziza Mannobovna O'zbekistonda rus tilida ijod qiluvchi yozuvchilar ijodida qissa janri rivojlanishi mavzusida izlanish olib borib, "O'zbekiston rusiyazabon adabiyotidagi turli modifikatsiyalari e'tiborga olinmagan, rus tilidagi qissalarning milliy adabiyot bilan o'zaro aloqadagi janr hosil qiluvchi kategoriyalari hamda o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqilmagan degan qarorga keladi [3]. Asli O'zbekistonlik bo'lgan yana bir olima G.Gapirova o'zining doktorlik (DSc) dissertatsiyasida yozuvchi nasrini tadqiq etar ekan, "Hayot va o'lim almashinishi haqidagi g'oya asosida T.Po'latovning o'ylantirgan butun olam muammosi hayot inson — o'lim yotibdi, degan to'xtamga keladi[4, 229].

NATIJA VA TAHLILLAR

Manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, yozuvchi ijodiga yondashuvlar turlicha bo'lib, eng muhimlari 1) ikki xil dunyoqarash, voqelikka ikki tomondan yondashuv ijodkor ijodining yetakchi xususiyati ekanligi; 2) mifopoetikaga urg'u berish; 3) Bu bilan yozuvchi asarlarida olamning maksimal darajadagi tasvir chegarasini olishga harakat qilganligi; 4) modernistik yozuvchi sifatida asarlari metaforik xususiyatga ega hisoblanishi.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Haqiqatan ham, o'zbek adabiyotida Temur Po'latov o'tgan asrning oltmishinchi yillar oxiri, yetmishinchi yillar boshidanoq noan'anaviy ifodaga intilib, o'ziga xoslikka erishadi. Ayniqsa, epizod sifatida olingan syujetning uzviy halqasi, yoki biror obraz asar oxiriga kelib yetakchi o'ringa chiqishi yoki asosiy obrazga ta'sir etib, voqealar rivojini o'zgartirib yuborishi mumkinligini Temur Po'latov ijodiy manerasining yana bir jihati sifatida olish mumkin. Masalan, uning Soqchilar minorasi nomli qissasidagi qochoq epizodik obrazi asar oxirida Vali bobo dunyoqarashida o'zgarish yasashga erishadi. Yoki shu qissadagi qasr Vali boboning qasr ichida qo'rqmasdan yurishi bilan bog'liq tasvir, keyinchalik uning mazkur qasr ramziylikka, u anglatgan ma'no esa tarixiylik tamoyili asosida Vali bobo obrazida milliy tarixga hurmat hissini shakllantirishga xizmat qilgan. Ko'rinadiki yozuvchi qissalarida obrazlar o'rtasidagi munosabat va ularning o'zaro ta'siri orqali jamiyat, xalq tarixi, ijtimoiy hayotdagi adolatsizlik haqida fikr bildiradi. Vali bobo va uning birodarlari aslida qadimgi qo'rg'onni qo'riqlaydi. Shu yerda qo'rg'on garchi qamoqxona bo'lsa-da, u ramziylik kasb etib, Turkistonning qadim tarixi, milliy va umuminsoniy qadriyat timsoliga aylanadi. Vali bobo ana shu qadriyatlarning himoyachisiga aylanishi asar oxirida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shu yerda bosh qahramonni borliqni anglash, hayotni tushunishi, tiriklik va o'lim o'rtasidagi eng haqiqiy maqsad nima ekanligi qiziqtirishi ochiladi.[6]

Darhaqiqat, yozuvchining oddiy hikoyasidan tortib yirik romanlarigacha bo'lgan asarlari zahirida insonning borliqdagi o'rni, tirikligi, baxti va o'limi bilan bog'liq global muammolar zanjiri sifatida berib boriladi. Masalan, G'ordagi qizcha nomli hikoyasida Kamilla ismli qizning og'ir o'tgan bolaligi, roviyning javobsiz muhabbati, Kamillaning orzusi va o'z baxtiga erishgani yorqin ifodalangan. Lekin bu yerda shunchaki ifodalar emas. Unda umuminsoniy muammo, ma'naviy yolg'izlik yoritilgan.

Hikoya quyidagi ekspozitsiya bilan boshlanadi: *Rojdestvo (milod, xristianlarning Iso payg'ambar tavalludiga bag'ishlab o'tkazadigan diniy bayrami) bayramidan bir kun oldin tunda isitilmagan xonada keksa Ester hola tinchgina jon berdi. Ushbu musibatli hodisa qo'shnilar tomonidan oddiy holdek qabul qilindi. Men esa juda hayajonga tushdim. Chunki dafn marosimiga uzoqdan Ester holaning qizi Kamilla kelgandi.*

Men qabrston to'siqlari ortiga yashiringancha yangi do'nglik uzra go'zal, biroz to'lishgan o'ttiz yoshli Kamilla qanday egilishini kuzatardim. Uning borlig'ida sokinlik va hayotidan mamnunlik sezilib turardi [7].

E'tibor qilinsa, o'lim yuz bermoqda, ammo hech kim undan jiddiy qayg'u tushmaydi. Hatto, qizi ham buni ko'pdan kutgandek taassurot qoldiradi. Faqat roviy Kamilla kelishidan hayajonga tushdi, xolos. Shu yerdayoq biz Temur Po'latov nasriga xos bir nechta xususiyatni ko'rishimiz mumkin. Bu, avvalo, hayot va o'lim munosabatlari, ular yaxlit holda kishilik jamiyatining ikki qirradi ekanligini ko'rsatadi, ikkinchidan, o'lim va tiriklik aspektidan qaralsa, hammaning o'z vazifasi bor, Kamilla majburiyat yuzasidan, go'rkov odat va marosim nuqtai nazaridan, roviy esa o'zining shaxsiy kechinmalarini ifodalash ilinjida bo'ldi. Uchinchidan, bechora Esterning o'limiga qayg'u chekadigan odamning yo'qligi, asarda modernizm unsurining mavjudligini bildiradi. Ana shularning o'ziyoq syujetdagi tugunni keltirib chiqaradi. Ya'ni nima uchun roviy dafn marosimida ishtirok etmayapti, nimaga un yashirin holda ayolni kuzatmoqda kabi savollarga javob topish asardagi voqealar rivojining zimmasiga tushadi. Natijada yozuvchi mazkur muammolarga hikoyada yechim topa boshlaydi.

"Nihoyat o'zimdagi tortinchoqlikni yengib so'radim:

– Kamilla, g'orga yashirinib olganingiz va men sizni tutib olganim otangizga topshirganim yodingizdami? O'shanda mendan jahlingiz chiqqan edi. Kechirasiz, dedim o'z hayajonlarimni yashirgancha, o'zimni tashvishsiz tutib.

– Ey, tentakvoy! dedi u samimiy kulgancha. O'zingizni bosing, men sizni allaqachon kechirib yuborganman... Mening bolalikdagi sho'xliklarim keyinchalik qimmatga tushgan meni oilamdan ayirib qo'yishdi, o'shandan beri men na otamni, na onamni ko'ra oldim... Ammo hammasi ortda qoldi, hozir men erim va farzandlarim bilan baxtli yashayapman. Hozir ularning yonlariga shoshayapman...

Kamilla shunday degancha taksiga o'tirdi, menga qo'l silkitdi va biz ajralishdik, chamasi bu gal butunlay ketdi. Men o'zimni qo'yarga joy topolmasdim. Qalbimda achchiq alam va bo'shliq bor edi. Bu balki shahar chetidagi o'sha g'orda yana bo'lish istagidir?

Qor yog'ishiga va junjikayotganimga qaramasdan, qorong'i, xilvat ko'chalarda odamlarda yashiringancha shahar chetiga, u yerdan tor so'qmoq bo'ylab qoya yonidan g'orga yo'l oldim.

Tasvirda uzoq vaqt bir-birini ko'rmagan, bolalikdagi sobiq do'stlarning qisqa uchrashuvi berilgan, xolos. Ikkalasi ham yoshi katta, oilali kishilar bo'lib, ayol o'z olamiga, yigit esa bolalikdagi o'sha voqea ta'sirida yashaydi. Mazkur voqea umumiy syujetda ikki xil dunyoqarash hamda ikki xil turmush tarziga ega odamlarning hayotiga oid qimmatli voqea yuz bergan. Bu bolalikdagi o'zaro mehrdan keyin boshlangan begonalik bilan bog'liq hodisa sanaladi.

Garchi asar yaratilgan vaqt turg'unlik paytiga to'g'ri kelgan bo'lsa-da, Temur Po'latov turli metod va uslublarni sintezini amalga oshirdi. Badiiylarning neoklassik o'lchamlariga muvofiq tasvirlarni bera boshladi. Bu davrda Ko'plab yozuvchilar ijodida qahramon ichki olamini tasvirlashda lirizm bilan psixologizm o'zaro qo'shilishi kuzatiladi. Nasr iqroriy xarakter ola boshlagan. Yozuvchilar psixologik tahlil usuli sifatida qahramon ichki monologiga ko'proq e'tibor berishgan"[4,305]. Natijada asar ta'sirchanligi ortadi. Chunki davr shunday ediki, shaxs o'z ichki olam bilan yolg'iz qolib, o'zi va odamlar, jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tahlil etsagina, ma'lum bir maqsadga yetishi mumkin bo'lgan. Shu ma'noda yozuvchi ham mazkur hikoyada voqealarning keyingi bayonini retrospektiv syujetga aylantiradi, bosh qahramon ichki monolog sifatida bayon etadi. Bu bir tomondan asar kompozitsiyasiga rangbaranglik beradi, ikkinchi tomondan esa o'quvchidagi o'zganing ichki olamini bilishga bo'lgan qiziqishga tayanadi. Bu ham adabiyotning odamlarga ta'sir etish usullaridan biri sanaladi.

Hikoyada Akman va Ester ismli er-xotin hamda ularning Kamilla ismli qizi, Akman o'z qizi Kamillaga dars o'tadigan yosh o'qituvchi bilan yurishi, Ester esa bu holdan azob chekishi, ammo na eriga, na qiziga va na boshqa kimsa erining xiyonatidan arz qilmasligini keltiriladi. Kamilla bunday vaziyatda eng ko'p iztirob chekadi, maktabda otasi bilan yashaydigan ayol unga azob berishi, dunyoda ota va onasining ahil, quvnoq yashashlari hamda hammalari birga baxtli bo'lishlarini orzu qilishi, hech qanday sharoit bo'lmasa-da g'orda erkin va baxtli yashashi, yaqinlarini ko'rishni istamasligi, dugona va do'stlarini g'orda bexavotir, tabiiy sharoitda baxtli yashash mumkinligini aytib, ularni bu yerga chorlagan maktubi roviyni to'liqlantiradi.

XULOSA

1. Ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston xalq yozuvchisi Temur Po'latov asarlarida umuminsoniy muammolarni, uzoq tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan an'analar misolida zamonaviy kishilar muammosini yoritishga intilgan. Bunda yozuvchi qo'llagan badiiy uslub Vali bobo ruhiyatida katta evrilishlarni yuzaga chiqardi. Unda o'zlikni anglashga intilish boshlandi.

2. Hikoyada o'tgan asrning yetmishinchi yillarida kishilar ruhiyatidagi ma'naviy yolg'izlik haqida dadil yozgan. Bu erdagi g'orni ham alohida topos sifatida olib, uning mifopoetik xususiyatini tahlil etish mumkin. Chunki ibtidoiy odamning yashash makoni, inson, jamoa sifatida ilk bor o'zini anglagan joyi, ikkinchi tomondan g'or topos sifatida doimo sirlik xususiyatiga ega. Shuning uchun ham islomda Muhammad (s.a.v)ga ilk bor vahiy g'orda kelgani, Alisher Navoiy Farhodni g'ordagi hakimlar oldiga borganini shaxs kamolotidagi alohida bosqich sifatida tasvirlaydi. Shu ma'noda Temur Po'latovni ham o'zbek madaniyati an'analariga sodiq qolgan deyish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abutaliev E.I. Prostranstvo i vremya v russkoyazqchnoy proze Sredney Azii: na materiale tvorchesva Tiura Pulatova i Timura Zulfikarova. Avtoref. diss. ...kan. filol. nauk. – Tashkent, 1993 g. 24 s. www.dissercat.com.
2. Alimova O.X. Xudojnstvennoe voploshenie filosofskoy problematiki v tvorchestve Timura Pulatova. Avtoref. diss. kand.filol.nauk. – Moskva: MGPU,1993. 24 str. www.cheloveknauka.com.
3. Baltabaeva A. M. O'zbekiston rus tilidagi adabiyotida qissa janri rivojlanishi. Filol.fan. bo'yicha falsafa doktor (PhD) diss. avtoref. 2020. – 42 b.
4. Garipova G.T. Printsipy miromodelirovaniya v russkoy proze xx veka (neklassicheskaya paradigma xudojstvennosti). Diss. na soisk. ... doktora filol. nauk. – Vladimir, VGU, 2021. – 612 str.
5. Yo'ldoshev Q. YOniq so'z. – Toshkent: YAngi asr avlodi, 2006. – 548 b.
6. Pulatov T. Vladeniya. Izbrannoe proizvedeniya. V 2 t.Tom.2. Roman, povesti. – Tashkent: Izd-vo lit. i iskusstva., 1991.–
7. Pulatov T.I. Jizneopisanie stroptivogo buxarsa. Roman, povesti, rassказы. www.ozon.ru.
8. SHafranskaya E.Mifopoetika inopoetnokulturnogo teksta v russkoy proze XX-XXI veka. Avtoref. diss. ... dok fillog. Nauk. 2008. – 32 str. www/dissercat.com.
9. SHafranskaya E.F. Sovremennaya russkaya literatura: inoetnokulturnaya problematika. Uchebnik dlya Vuzov. — Moskva : Izdatelstvo YUrayt, 2020. — 194 s.
10. SHafranskaya E.F. Mifopoetika prozy Timura Pulatova: natsionalnye obrazy mira. – Moskva: Editorial URSS, 2005. – 160 str. www.ozon.ru.

O'ZBEK VA NEMIS TILLARIDA SEN/SIZ MUROJAAT SHAKLLARI

ФОРМЫ ОБРАЩЕНИЯ «ТЫ/ВЫ» В УЗБЕКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

FORMS OF ADDRESS «YOU/YOU» IN UZBEK AND GERMAN

Kaxarov Qobiljon Shuhrat o'g'li¹, Saidaxon Mustafojeva²¹Kaxarov Qobiljon Shuhrat o'g'li

– Farg'ona davlat universiteti nemis va fransuz tillari kafedrası dotsenti v.b.

²Saidaxon Mustafojeva

– Farg'ona davlat universiteti talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek va nemis nutqiy etiketlaridagi sen/siz murojaat shakllari, ularning qollanilish vaziyatlariga doir badiiy asarlardan keltirilgan turli misollar va ularning ikki millat vakillarining hayotida qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligi, "siezen" (sizlash), "duzen" (senlash) qachon va qanday holatlarda qo'llanilishining o'ziga hos xususiyatlari, jumladan, oilada ota-onaga, opa-singil, aka-uka va qarindoshlarga murojaat qilishdagi ikki xalq nutqidagi ikki turli vaziyatlar, rasmiy doiralarda qanday murojaat shakllaridan foydalanish kabilar, ikki millat kommunikantlari o'rtasida hurmat, yaqinlikni ifodalab keluvchi "du-sen" va "Sie-Siz" kabi murojaat shakllarining kundalik turmushda qo'llanilishi, ularning umumiy, hamda o'xshash va farqli jihatlari ochib beriladi.

Аннотация

В данной статье формы обращения «ты/вы» в узбекском и немецком речевом этикете, различные примеры ситуаций их употребления из художественных произведений и их значение в жизни представителей двух национальностей, «siezen» (обращение на Вы), «duzen» (обращение на ты) особенности того, когда и в каких ситуациях он употребляется, в том числе две разные ситуации в речи двух народов при обращении к родителям, родным братьям и сестрам, родным и близким в семье, какие формы обращения используются в официальных кругах, к коммуникантам двух народов. Выявлены употребление таких форм обращения, как «du-sen» и «Sie-Siz», выражающих уважение и близость в быту, а также их общие, сходные и различные аспекты.

Abstract

In this article, the forms of address "you/you (polite form)" in Uzbek and German speech etiquette, various examples of situations of their use from works of art and their significance in the life of representatives of two nationalities, "siezen" (addressing you), "duzen" (addressing you in polite form) features of when and in what situations it is used, including two different situations in the speech of two peoples when referring to parents, siblings, relatives and friends in the family, what forms of address are used in official circles, to communicants of the two peoples. The use of such forms of address as "du-you" and "Sie-You", expressing respect and closeness in everyday life, as well as their common, similar and different aspects, is revealed.

Kalit so'zlar: du, sen, Sie, siz, ihr, sizlar, Sizlash, senlash, muloqot, murojaat

Ключевые слова: du, ты, Sie, Вы, ihr, вы, обращение на вы, обращение на ты, общение, обращение.

Key words: du, you, you, ihr, appeal to you, appeal to you, communication, appeal.

KIRISH

Inson ma'lum jamiyatda yashar ekan, tabiiyki, insonlar bilan muloqot qiladi va ushbu jarayonda beixtiyor tinglovchiga murojaat qilishiga to'g'ri keladi. Insonning o'zini tutishi, muomala madaniyati hamda nutqiy odob-axloq qoidalariga qay darajada amal qilishi uning qanchalik yuksak madaniyat sohibi ekanligidan dalolat beradi. Har bir millat tilshunosligida o'ziga xos va mos bo'lgan nutqiy etiket qoidalari mavjud ekanligi barchamizga ma'lum. Ayniqsa, hozirgi zamonaviy jahon tilshunosligida ikki til doirasidagi qiyosiy tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda va bu millatlar o'rtasida madaniy hamda ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunga qadar bir-biridan uzoqda yashovchi o'zbek va nemis xalqining nutqiy etiket qoidalari qiyosiy tadqiqi bo'yicha bir qancha olimlar tomonidan izlanishlar olib borilgan va ikkala tildagi "Sen/siz" murojaat shakllari atroflicha tadqiq etilgan. [1.145] Biz ham mazkur maqola orqali o'zbek va nemis tillaridagi sen/siz murojaat shakllarining ba'zi bir xususiyatlari atroflicha tahlil etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ma'lumki, o'zbek tilida muloqot jarayonida tinglovchiga hurmat yuzasidan "siz", yoki yaqin, qardon tanishlar bo'lsa "sen" deb murojaat qilinadi. Ushbu murojaat shakllariga "O'zbek tilining izohli lug'ati" orqali quyidagicha ta'rif berib o'tadi:

"Sen – kishilik olmoshi, ikkinchi shaxs, birlik.

1. O'zidan kichik, yaqin kishiga murojaatda ishlatiladi.

2. Ko'pchilikka murojaatda dag'allik va mensimaslikni bildiradi.

Siz – kishilik olmoshi, ikkinchi shaxs, ko'plik.

1. Ko'pchilikka murojaatda ishlatiladi.

2. O'zidan katta kishiga va, umuman, har qanday shaxsga nisbatan hurmatni bildiradi."

[4.680]

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga qo'shimcha sifatida keltirishimiz mumkinki, "sen" murojaat shaklini atrof-muhitdagi ba'zi hodisa yoxud jonsiz narsalarga nisbatan ham ishlatilish holatlari ham kuzatiladi: "Sen o'zing aytgil, Vatan!" (M.Yusuf)

Bundan tashqari "siz" shakli ham muloqotda jonsiz narsalarga nisbatan ishlatiladi, bunday holatda nutq ko'plik shaklidagi ma'lum bir obyektga qaratilgan bo'ladi: "Yuzingiz bir ko'rmay sira o'lgim kelmas, Tug'ilmagan qo'shiqlarim, sizdan uzr!" (M.Yusuf)

Nemis tilida esa o'zbek tilidagi sen/siz murojaat shakllaridan farqli jihatlar mavjud. Masalan, murojaatning "Du" (sen), "Ihr" (sizlar), "Sie" (Siz) kabi shakllari nemis tilida faol qo'llanilib kelinadi. "Nemis tilining izohli lug'ati" 2 da bu leksik birliklarga quyidagicha ta'rif berilgan:

Du – 1.verwendet als vertraute Anrede an eine Person(ein Kind, einen Verwandten oder Freund): Hast **du** Lust, ins Kino zu gehen?; Bist **du** krank, Luise? 2.verwendet als Anrede zu Tieren oder Dingen: Du blöder Computer, musst du jetzt kaputt gehen! 3.verwendet als unpersönliches Pronomen ~ man: Mündliche Prüfungen sind ganz schwer – du bist aufgeregt und kannst kaum was sagen?! (**Sen** – 1.Yaqin insonlarga murojaat qilishda (farzand, qarindosh yoki do'stga): **Sen** kinoga borishni xohlaysanmi?; **Sen** kasalmisan, Luiza? 2. Hayvonlar yoki buyumlarga nisbatan ishlatiladi: **Sen** ahmoq kompyuter, hozir buzilishing kerak! (kinoya ma'nosida) 3. Shaxssiz olmoshi – „man“ o'rnida qo'llanadi: Og'zaki imtihonlar juda qiyin – **sen** hayajonlanyapsan, nima deyolasan?!)

Ma'lumki, nemis xalqida ota-ona, farzandlar, qarindoshlarga, xoh u katta bo'lsin, xoh kichik „**du** – **sen**“ deb murojaat qilish meyor sanaladi. Shu sababdan ham „du“ murojaat shaklidan ko'proq foydalanish holatlarini ko'p kuzatamiz. „Du“ leksemasining uchinchi izohida nemis tilida mavjud bo'lgan „man“ o'rnida ishlatish holati berilgan, na'muna sifatida berilgan gapda 1-shaxs imtihon oldidan o'z-o'ziga „du-sen“ gapirish holati berilgan.

Ihr¹ – der 2. Person pl; verwendet, um eine Gruppe von Personen anzureden, von denen man (fast) alle mit du anredet: Kommt ihr mit zum Baden?; Na, ihr beiden, Hübschen, wie geht es euch? **Ihr**² – der 2. Person sg, Höflichkeitsform, veraltet; verwendet als höfliche und respektvolle Anrede für eine einzelne Person, z.B. einen Richter oder König = Sie: Habt ihr wohl geruht, Euer Gnaden? [4.588] (**Sizlar**¹ – 2-shaxs ko'plik; insonlar guruhiga nisbatan qo'llanadi, qaysiki ularning deyarli barchasiga alohida murojaat qilganda „sen“ deb gapirsa: Cho'milishga borasizlarmi?; Ha, sizlar, ikkala go'zallar, qalaysizlar? **Sizlar**² – 2-shaxs ko'plik, hurmat shakli, eskirgan; bir shaxsga alohida hurmat va muloyimlik bilan murojaat qilganda, masalan, qirol yoki hakamga: Yaxshi dam oldingizmi, Euer Gnaden?)

Nemis tilidagi „Ihr“ so'zi nafaqat murojaat shakli, balki egalik olmoshlari sifatida ham ishlatiladi. Bunda 3-shaxs kishilik olmoshi „sie“ (jenskiy rod uchun –u) va yuqorida izohlab o'tilgan 2-shaxs ko'plik kishilik olmoshi „Ihr“ (sizlar) ning egalik shaklida qo'llanadi. Misol uchun, ihr Name (uning ismi) – ihre Namen (sizlarning ismlaringiz), ihr Heft (uning daftari) – ihre Hefte (sizlarning daftarlaringiz), ihr Buch (uning kitobi) – ihre Bücher (sizlarning kitoblaringiz), ihre Blume (uning guli) – ihre Blumen (sizlarning gullaringiz).

Nemis tilini ilk bor boshlaganlar uchun bu olmoshlarni qo'llashda muammolar yuzaga kelishi mumkin, bunday holatlarda ma'no va mazmun jihatdan farqlash uchun, asosan, kontekstga e'tibor qaratish kerak.

„Sie“ so'zi eng ko'p hollarda 3-shaxs kishilik olmoshi „U“ ma'nosida keng qo'llanadi, shu bilan birga yoshi katta yoki lavozim jihatdan yuqorida bo'lgan shaxslarga nisbatan va rasmiy munosabatlarda „siz“lab murojaat qilishda foydalaniladi. Izohli lug'atda „Sie“ (Siz) so'ziga quyidagicha izoh berilgan:

Sie – verwendet als höfliche Anrede: Guten Tag, *Frau Bauer*, kommen Sie herein; Möchten Sie etwas trinken? Meine Damen und Herren, darf ich Sie ins Nebenzimmer bitten? (**Siz** – hurmat bilan murojaat etishda qo'llanadi: Hayirli kun, Bauer xonim, ichkariga kiring; Nimadir ichishni xohlaysizmi? Xonimlar va janoblar, sizlarni narigi xonaga taklif qilsam bo'ladimi?)

ADABIYOTSHUNOSLIK

Ko'rib turganimizdek, nemis tilida „Sie“ so'zi orqali kommunikatsiya jarayonida hurmat semasi paydo bo'ladi va bu nutqni ta'sirchan hamda jozibali bo'lishida katta va muhim ahamiyat kasb etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek xalqi nutq madaniyatida ham sen/siz munosabatlari muhim o'rin tutadi. Nemis xalqidan farqli o'laroq, ota-ona, opa-singil yoxud qarindoshlarga „siz“lab murojaat etiladi, umuman olganda, murojaatda yoshining katta-kichikligiga e'tibor qaratiladi. Odatda, ota-onalar farzandini „sen“ deb chaqirishi meyor sanaladi, lekin shuni ham aytib o'tish joizki, istisno holatlari ham mavjud ya'ni, farzandini erkab, sizlab chaqirishlari ham mumkin.

-O'g'lim, hali sen eshitdingmi, yo'qmi haytovur biz sening ustingdan bir ish qilib qo'ydik...
(A.Qodiriy, O'tkan kunlar)

-Ana, Kumush, sen eshitdingmi, opangning so'zini. To'ybeka senga er topqan, sen esa boshim og'riydir, deb yotasan. (A.Qodiriy, O'tkan kunlar)

Farzandlar, albatta, ota-onasini sizlab chaqiradilar, bu holat o'zbek mentalitetiga xos bo'lib, diniy qarashlarga ham bog'liqdir. Dinimizda ota-onani hurmat qilishga va ularning roziligini olishga da'vat etilgan, shuning uchun ham ota-onaga qo'pol muomala qilish qattiq qoralanadi.

Esingizdami, oyi, siz bir marta, atigi bir marta, o'shandayam hazilashib: Meniyam kitob qilib yozsang-chi, o'g'lim, degandingiz. Men: „Sizning nimangizni kitob qilaman, oyi?“ degan edim. (Dunyoning ishlari)

Ota-onaning farzandini „senlab“ chaqirishi, nutqda hech qanday qo'pollik tug'dirmaydi. O'zbek oilalarida aka-uka, opa-singil munosabatlari ham muhim o'rin tutadi va bolalarga yoshligidan o'zidan katta bo'lgan opa-akasiga doimo hurmatda bo'lishi va „sizlab“ muomala qilishi uqtiriladi. Lekin ba'zi hollarda aka-opasi bilan „sensirab“ gaplashadiganlarni ham kuzatamiz, umuman olganda, bu holatni ham tamoman noto'g'ri deymaymiz. Quyidagi jadval orqali o'zbek nutqiy etiketida sizlash va senlash qarama-qarshiligi qisqacha izohlangan va u quyidagicha:

Sizlab murojaat qilish	Senlab murojaat qilish
Ota-ona, qaynona va qaynotaga	O'zidan kichik uka-singlisiga
O'zidan katta aka-opasiga	Ayoliga
Notanish insonga (yoshi ahamiyatsiz)	Do'stlarga
Turmush o'rtog'iga (asosan,eriga)	Yaqin hamkasblarga (ko'p hollarda sizlab murojaat qilinadi)
Qarindoshlariga(yoshi katta)	O'quvchilariga o'qituvchi tomonidan(kamdan-kam hollarda)
Turmush o'rtog'ining barcha qarindoshlariga (yoshidan qat'iy nazar)	
Hamkasblarga	

Jadvalda tasvirlanganidek sizlab murojaat qilish holatlari o'zbek xalqida ko'proq kuzatiladi. Notanish kimsaga, xoh u katta bo'lsin ,xoh kichik „senlab“ gapirilmaydi, bu odob-axloq qoidalariga umuman to'g'ri kelmaydi. O'zbeklar nutqiy etiketida er-xotin munosabati ham muhim ro'l o'ynaydi. O'zbek ayollari, tabiiyki, o'z turmush o'rtog'larini „sizlab“ chaqiradilar va bu diniy qarashlarga ham bog'liqdir. Ma'lumki, islom dinida erkak kishi doimo ulug'lanib, ayoldan yuqori darajada turishi ta'kidlangan. Erkaklar esa turmush o'rtog'larini xohlasa sizlab, xohlasa sensirab chaqirishlari mumkin. Qadimdan ota-bobolarimiz ayollarini sizlab, e'zozlab kelganlar va bu hozirgi kunda ham ba'zi xonadonlarda saqlanib qolgan. Ko'pincha esa erkaklar ayollarini „sen“ deb chaqirish holatlari kuzatiladi va bu hozirgi kunda normal holat sanalib, hech kimni ajablantirmaydi. Xonadonga yangi kelgan kelin nafaqat kuyovning oila a'zolarini, balki barcha qarindoshlarini ham hurmat-ehtirom bilan „sizlab“ chaqirishi kerak.

Nemis xalqida er-xotin munosabati o'zbek xalqidan tubdan farq qiladi, chunki nafaqat Germaniyada , balki barcha Yevropa mamlakatlarida er-xotin bir-biriga „senlab“ murojaat qiladi va bu meyor sanaladi. *Wohin gehst du jetzt, mein Schatz? (Qayerga ketyapsan, xazinam?)*

Ko'rinib turganidek, "sizlash"dan ko'ra "sen" deb murojaat qilish er-xotin o'rtasidagi yaqin munosabatni bildirib kelmoqda va bu nutqda hech qanday qo'pollik vaziyati sezilmaydi. Ko'p hollarda nemis nutqiy etiketida "Siezen"(sizlash)dan ko'ra "Duzen"(senlash) qo'llaniladi. Masalan, o'zbek millatida o'zidan yoshi katta bo'lgan aka-opasiga, qarindoshlariga, eng asosiysi, ota-onasiga "siz" deb murojaat qilinadi. Agar bu qoidaga rioya qilinmasa, bu holat o'zbek xalqida qattiq qoralangani sababli atrofdagilarga yoqimsiz tuyuladi. Nemis xalqida esa buning aksini ko'rish mumkin. Ota-onasiga, bobo-buvisiga, qarindoshlari, tanishlariga doimiy ravishda "sen" deb murojaat qilinadi. *Was suchst du. Mama? (Oyi, nima qidirayapsan?)*

Quyidagi jadvalda nemis nutqiy etiketidagi "siezen" (sizlash) va "duzen"(senlash) munosabati ko'rsatilgan:

SIEZEN (SIZLASH)	DUZEN(SENASH)
Unbekannte Menschen (Notanish odamlar)	Eltern(ota-ona)
Kollegen(hamkasblar)	Geschwister (aka-uka, opa-singil)
Führer und Führerinnen (rahbarlar)	Verwandten(qarindoshlar)
Lehrer und Lehrerinnen(o'qituvchilarni)	Ihren Mann oder seine Frau(erini yoki ayolini)
	Freunde(do'stlar)
	Kollegen,wenn sie längst zusammen arbeiten (anchadan beri birga ishlaydigan hamkasblar)

Ishda va o'qishda, albatta, rahbar yoki boshliqlar, ustoz va murabbiylarni xuddi o'zbeklar kabi sizlab chaqiradilar. Nemis xalqida „Temporäres Duzen“ (Vaqtichalik senlash) odati mavjud. Bunda biror shaxs ya'ni xodim o'z rahbari bilan birga sayohatga chiqsa, bazmga yoki sport klublariga borsa, vaqtincha, sayohat yoki bazm tugaguncha sensirashi mumkin. *Gefällt dir diese Orten? (Senga bu joylar yoqayptimi?)*

Ertasiga esa xodim yana avvalgidek sizlab murojaat qilaveradi. Vaqtinchalik senlash odati, asosan, o'rtadagi tenglikni ushlash va tafovutni unutish va qulaylik yaratish uchun qo'l keladi. O'zbek xalqida esa bunday odat mavjud emas. Xodim birinchi kundan qanday muomalaga kirishgan bo'lsa, bazmlarda ham, sayohatlarda ham shunday muomalada bo'ladi.

Germaniyaning ko'pkina qishloq joylarida "sen" deb murojaat qilish holatlari shaharlarga nisbatan ko'proq uchraydi. Buning asosiy sababi qishloqda ko'pchilik insonlar bir-birini yaxshi tanishidir. O'zbek xalqida ham qishloqda hamma bir-birini taniydi va ko'proq "senlab" gaplashishadi. Bu jihatdan o'zbek va nemis odatlari o'xshashligini ko'rish mumkin.

"Sen" deb murojaat qilish insonlar o'rtasida o'zaro hurmat, ishonch va yaqinlikni ifodalasada, ba'zi holatlarda hurmatsizlik, mensimaslikni ham bildirib keladi. "Weil ich fünf Minuten über der Parkzeit bin! Das ist doch wirklich kleinlich. Du bist echt ein...! „ (bu avtomobillarni qo'yish joyida besh minut bo'ldim! Rostan ham arzimasa narsa. Sen haqiqiy ... ekansan!) ³.

XULOSA

Inson hayotida nutq va muloqot muhim o'rin egallaydi, shuning uchun inson, avvalo, o'z millati nutqiy etiket qoidalarini, qayerda, qanday gapirish kerakligini bilib olishi zarur. Tili o'rganilayotgan davlatlarining tili hamda madaniyatidan ham yetarlicha xabardor bo'lishi, chunki ayni paytda yoshlar zamon talabiga munosib shaxs bo'lib yetishishida chet tillari va madaniyatini bilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek va nemis nutqiy etiketida Sen/siz murojaat shakllarini qo'llashda ko'pkina farqli hamda o'xshash jihatlar mavjud. Ushbu jihatlarni bilish nemis tilini o'rganayotganlar va Germaniya borish, u yerda o'qish va ishlash istagida bo'lgan har bir odam uchun muhim o'rin tutadi.

REFERENCES

1. Кахаров, К. Ш. Узбек ва немис нуткий этикетларининг киёсий тадқиқи. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси, Андижон-2020.
2. Langenscheidt. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. – Berlin und München. – S. 588.
3. Augenstein S. Funktionen von Jugendsprache. Studien zu verschiedenen Gesprächstypen des Dialogs Jugendlicher mit Erwachsenen. –Tübingen: De Gruyter, 1998. –S.52
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. 1-том. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.680.

BINOKORLIK TERMINLARINIG O'QUV JARAYONIDAGI KOMMUNIKATIV OMILLARI

КОММУНИКАТИВНЫЕ ФАКТОРЫ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

COMMUNICATIVE FACTORS OF ARCHITECTURAL AND CONSTRUCTION TERMS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Dexqonov Baxodir Ibroximovich¹¹Дехконов Баходир Иброхимович

– Преподаватель ФерГУ.

Аннотация

Ushbu maqolada binokorlik terminlarining o'quv jarayonidagi muammolari o'rganilgan. Natijada talabalarning ilmiy-texnikaviy terminologiyani o'rganish jarayonida o'zini ijodiy namoyon etishni rag'batlantirish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan bosqichlari aniqlanadi va tavsiflanadi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, terminologik lug'atlar yetarli miqdorda bo'lsa-da, mahsus izohlarsiz ulardan har doim ham o'quv maqsadlarida foydalanish mumkin emas.

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема обучения архитектурно-строительной терминологии. В результате выделены исследования и охарактеризованы этапы подготовки студентов к адекватному восприятию научно-технической терминологии. Проведенный анализ показал, что, хотя терминологические словари имеются в достаточном количестве, они не всегда могут быть использованы в учебных целях.

Abstract

This article deals with the problem in teaching architectural and construction terminology. As a result, the stages in the preparation of students are identified and characterized, which are aimed at developing the skills to stimulate the creative self-expression of students in the process of studying scientific and technical terminology. The analysis showed that, although terminological dictionaries are available in sufficient quantity, they cannot always be used for educational purposes.

Kalit so'zlar: opressovka, avtoklav gazobeton, anker gayka, suvbardosh gips, olovbardosh loy, kvartstosh, payvand grebyonka.

Ключевые слова: Опрессовка, автоклавный газобетон, анкерная гайка, водостойкий гипс, огнеупорная глина, кварцевый гравий, сварная гребёнка

Key words: Crimping, anchor nut, waterproof, plaster, refractory clay, quartz gravel, welding comb foam, hearth.

ВВЕДЕНИЕ

В русском и узбекском языках деривация и интенсивное заимствование иноязычных терминологических реалий в сфере техники, строительства, экономики ярко отражаются в рекламных роликах, журналах и в ресурсах интернета. Заимствование новой терминологии чаще всего происходит через лексику русского языка. Новые термины проникают в словарный состав узбекского языка именно через русский язык. Процесс осмысления этих лексических значений и базируется на лексике русского языка. С точки зрения географического расположения наш край находится ближе к России, чем англоязычным государствам. Поэтому массовая информация на русском языке оказывает активное воздействие на процесс заимствования новых терминов.

К числу трудностей и проблем изучения русского языка как иностранного в Узбекистан прежде всего относятся социальные факторы в том числе литературные процессы. Подчеркивается, что русский язык выступает как средство коммуникации для огромного количества граждан Узбекистана, проживающих как в Узбекистане, так и на территории России. Узбекские студенты-филологи на протяжении четырех лет изучают русский язык в университете вне языковой среды, не имея необходимой языковой практики, что, безусловно, порождает ряд проблем. В результате обучения узбекистанский студент часто не может представить русский язык как средство общения с другими людьми. Он воспринимает его не только как учебную дисциплину.

В настоящее время в ходе обучения на филологическом факультете наши студенты не имеют возможность овладеть языком делового общения. При общении с архитекторами,

врачами, торговцами студенты часто сталкиваются со специфическими терминами и устойчивыми выражениями, значения которых им не понятно. Мотивация изучения русского языка из-за этого часто снижается, эффективность занятий русского языка быстро падает. Трудности создает также незнание специальной терминологии, в чем узбекский учитель-русист часто помочь не может из-за незнания конкретных русских терминов. Словарь архитектурных терминов, который рассматривается как важное средство формирования коммуникативной компетенции учащихся. Проведенный анализ показал, что, хотя терминологические словари имеются в достаточном количестве, они не всегда могут быть использованы в учебных целях. Так, имеющиеся специальные словари далеко не всегда могут быть использованы при переводе устной и письменной речи специалистов строительного профиля.

АНАЛИЗ УЧЕБНИКОВ И МЕТОДЫ

Лингвисты при создании учебного терминологического словаря опирались на достижения лексикографии и на технологии создания современных комплексных, переводных, двуязычных, терминологических, толковых и других типов словарей. При описании терминов ими были использованы следующие типы лексем: стилистическая характеристика – разговорный термин, нейтральный термин, термин письменного подъязыка; современный термин, устаревающий термин, устаревший термин и лексическая сочетаемость.

Обычно словари архитектурно-строительной терминологии предназначены для специалистов строительных отраслей. Они включают в себя термины и элементы профессиональной речи строителей, непонятные массовому читателю и не нужные в словарях общего типа. Например: *Опрессовка - исканжаламоқ. Вибробалка - титратматўсин. Гранулометрический-донадорлик тахлили. Веерообразный-елпиғичсимон. Афрхитрав-сарроф, безакли тўсин. Обойма-ҳалқа.*

При морфемном анализе мы видим, что, как и в литературном языке, в терминологии активно используются те же словообразовательные модели. Среди лексического материала выделяются термины, образованные суффиксальным и префиксальным способами, а также сложные, сложносокращенные слова и аббревиатуры. Суффиксальным способом от различных частей речи (как правило, это существительные, реже от глагола) образуются многочисленные прилагательные, входящие в состав многословных терминов (*автоклавный газобетон, анкерная гайка, водостойкий гипс, огнеупорная глина, кварцевый гравий, сварная гребёнка* др.) Префиксальным способом образуются прилагательные, причастия. Однако их особенность заключается в том, что многие из них образуются от словосочетаний, существительных с предлогами. Например: (облицовочная керамика недеформированная ось, *вращающаяся грань, впучившийся грант, взвешивающее давление*), и от глаголов (*блокированный дом, шагающий домкрат, установочный допуск*.) Путём сложения: (*асфальтобетоносмеситель, бомбеубежище, буровозрывной*.) Путём приставки: *выдалбливание-ўйиш. Выбоина-ўйик. Высверливание-пармалаш. Вытяжка-тортиш.*

Система нормативных документов в строительстве (техническое нормирование) устанавливает комплекс норм, правил, положений, требований обязательных или рекомендуемых при проектировании, инженерных изысканиях и строительстве, реконструкции зданий и сооружений, расширений и техническом перевооружении предприятий, при эксплуатации и ремонте зданий, сооружений и конструкций, которые требуют конкретное научное толкование. Система нормативных документов Республики Узбекистан соответствует новым экономическим условиям, законодательству и структуре управления. Главная направленность нормативных документов Системы – защита прав и охраняемых законом интересов потребителей строительной продукции, общества и государства при развитии самостоятельности и инициативы предприятий, организаций и специалистов. Правовой базой системы являются законы Республики Узбекистан и, прежде всего «Градостроительный кодекс», нормативные акты Президента и Кабинета Министров по вопросам строительства, регулирующие взаимоотношения участников инвестиционного процесса, определяющие их права, обязанности и ответственность за качество продукции,

выполняемых работ и услуг. Система нормативных документов в строительстве действует в рамках системы стандартизации Республики Узбекистан по O'z DSt 1.0 и O'z DSt 1.11.

ОБСУЖДЕНИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Настоящие строительные нормы и правила устанавливают задачи и принципы формирования системы технического нормирования в строительстве; структуру системы, классификацию и виды нормативных документов; требования к содержанию нормативных документов; порядок пересмотра и изменение нормативных документов; порядок разработки и оформления нормативных документов; порядок утверждения и дальнейшего сопровождения нормативного документа; ответственность за разработку и соблюдение требований нормативных документов. Для понимания особенностей национального менталитета в сфере делового общения важную роль играет сочетаемость терминов. Среди словосочетаний можно выделить связанные терминологические словосочетания, обозначающие специальные понятия (*затухание деформации, глинобитное здание, интерполяция, канавокопатель*.) Грамматического комментария требует употребление падежей в терминах путём согласования типа внутренний несущий // *плоский безраскосный арматурный; с транбующими ножками; с гладкими вальцами; жилой квартал многоэтажной застройки; на пневматических шинах* и т.п.

Сложности перевода русской архитектурно-строительной терминологии на узбекский язык преодолеваются в словаре различным образом. Например, русские слова-реалии, не имеющие эквивалентов в узбекском языке, транслитерируются; после транслитерации дается пояснение в скобках. Дополнительные пояснения к узбекскому переводу русского заглавного слова даются на узбекском языке в скобках перед переводом или после, него в зависимости от контекста, например: *бетонная заглушка (бетон тиқин), запор канала (канал тиқини), вентиляционная заслонка (вентиляция қопқоғи)*. Эти слова и выражения по-русски, и по-узбекски имеют одинаковое значение и могут существенно облегчить задачу переводчика-филолога. Например: Также следует обратить внимание на слова с интернациональными корнями, однако обозначающими разные понятия в русском и узбекском языках, например: *пенопласт, очаг, парусность крана, паста, симметрия, ультрафильтр* и т. д.

Особую группу слов, вызывающих проблемы при переводе, составляют многозначные слова, которые используются в литературном языке и уже или потеряли свое терминологическое значение, или употребляются в нескольких областях науки и техники. Терминологическое значение появляется у них лишь в определенном контексте. Приведем примеры некоторых слов: *продольный изгиб-бўйлама эгилиш, сборно-монолитный-йиғма яхлит пойдевор, песчаноглиноземистый цемент, кум ва қоралой аралаш цемент, циклевка паркетного пола-паркетпол сиртини силлиқлаш*.

Имена существительные должны приводиться в словаре в форме единственного числа именительного падежа с пометой рода (м.р., ж.р., с.р.). Например: *клейкость (ж.р.): ёпишқоқлик // кожух (м.р.): қоплама // помещение (с.р.): бино*. Если существительное употребляется только в форме множественного числа, то оно приводится с соответствующей пометой.

ВЫВОД

Особенности обучения устному и письменному деловому общению на русском языке в сфере строительства решается задача обучению устному и письменному деловому общению. Важно отметить, что современный русский язык обладает большим количеством вариантных форм. Одни из них используется в книжно-письменных стилях речи, другие – в бытовой речи. Очевидно, что соблюдение всех языковых норм позволяет деловой письменной и устной речи соответствовать таким качествам, как точность, чистота, ясность, логичность. В каждом виде речевой деятельности соблюдение языковых норм имеет свои особенности.

Учебные материалы по обучению деловому общению на русском языке должны иметь особые характеристики:

1. должны использовать аутентичные материалы: деловые письма, подписанные договоры в письменной форме, записи деловых бесед, деловых переговоров и т. д.;

2. должны содержать таблицы, перечень основных речевых моделей, грамматический материалы, тексты и диалоги из конкретной сферы делового общения, коммуникативные и контрольные задания, алфавитный перечень новых слов;

3. включать учебный терминологический словарь, который рассматривается как важнейшее средство формирования коммуникативной компетенции учащихся наряду с учебником русского языка.

Имеющиеся в настоящее время исследования, дидактические разработки, учебные материалы позволяют говорить о постепенном внедрении в учебный процесс новых коммуникативных технологий, которые позволяют сформулировать новые требования к современным учебным материалам в сфере делового общения. Для отбора и организации учебных материалов по обучению деловому общению необходимо принять во внимание критерии с научно-технической точки зрения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Русско-узбекский словарь строительных терминов. Под ред. Х. Расулова. 1994 год.
2. ШНК 1.01.01-09 «Система нормативных документов в строительстве. Основные положения». г.Ташкент, 2009. Госархитектстрой РУз.
3. КМК 1.01.03-96 «Система нормативных документов в строительстве. Правила изложения и оформление нормативных документов».
4. ШНК 2.07.01-03 «Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских поселений» Ташкент, 2003г
5. Б. Дехканов, В. Каюмов. Система антропомического определения образа маленького человека в русской литературе. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2021 г. Том 1055-1057с.
6. Б. Дехканов, Н. Усанова Структура сложения неологизмов при формировании рекламных слоганов промышленных и архитектурных товаров. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2022 г. 859-862.
7. Дехканов Б. Проникновение архитектурной терминологии в русский язык. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2022 г. С. 294-294.

LINGVISTIKADA FUNKSIONAL TAHLILNI TAVSIFLASH
РЕАЛИЗАЦИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ПОДХОДА В ЛИНГВИСТИКЕ
THE IMPLEMENTATION OF FUNCTIONAL APPROACH IN LINGUISTICS

Rasulova Nigina Alisherovna¹

¹Rasulova Nigina Alisherovna

– Bukhara State University teacher of the "English Linguistics" department

Annotatsiya

Ushbu maqolada lingvistikada funksional tahlilni tavsiflash masalalari yoritilgan. Tilshunoslikda funksional tahlil namunalari haqida tushuncha beriladi. Funksionallik vazifaviy xususiyatlari. Tilshunoslikka oid funksiyalar haqida ma'lumotlar jihatdan o'ziga xos omillar va vaziyat omiliga nisbatan muammo va qarashlarni o'rganadi.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы описания функционального анализа в языкознании. В языкознании дается понимание примеров функционального анализа. Функциональность, характеристики задачи. Он изучает проблемы и взгляды на конкретные факторы и ситуативный фактор с точки зрения информации о языковых функциях.

Abstract

This article covers the issues of description of functional analysis in linguistics. In linguistics, an understanding of examples of functional analysis is given. Functionality, task characteristics. It studies the problems and views regarding the specific factors and the situational factor in terms of information about linguistic functions.

Kalit so'zlar: funksionallik, tilshunoslik, vazifalar, funksional tahlil, nutq, xabar berishvazifasi, aloqa vazifasi, his-hayajonni ifodalash vazifasi, estetiklik vazifasi

Основные понятия: функциональность, лингвистика, задачи, функциональный анализ, дискурс, информативность. Функция, коммуникативная функция, эмоциональная функция, эстетическая функция, имманентный анализ, контекстуальный анализ.

Key words: functionality, linguistics, tasks, functional analysis, discourse, The Informative Function, The Communicative Function, The Emotive Function, The Aesthetic Function, the immanent analysis, contextual analysis.

INTRODUCTION

Since we need to understand something's functions in order to analyze it, linguistics takes a functional approach. Functional evaluation as language's functional range and its functional styles. Each functional style supports a certain type of social engagement. It depends on something's activity, service, and function rather than how it is structured. Every field of endeavor has a unique functional structure of operation, such as functional heart disease.

The evolution of modern linguistics has been protracted and even inconsistent. Considering the historical element and a better understanding of many of the problems that have surfaced in the field of linguistic knowledge has been made possible by referring to the uniqueness of the evolution of the science of language in the setting of numerous ethnic cultures. [1,1]. The work of academics from many cultures, which was done in the world's most varied countries, is what gave rise to modern linguistics. At the same time, it is very understandable that even within the same scientific frameworks, there are substantial "national" variances. [2,4].

Scientists are becoming more interested in functionalism as a research concept, which is not unexpected given that functional analysis captures the core of a variety of complicated and comprehensive phenomena, including language based on function and its purpose. Functionalism in linguistics is a method of studying language that is focused on the roles that language plays, particularly in terms of cognition (relating knowledge), expressiveness (showing emotion), and communication (exerting influence). The method, which is particularly linked to the Prague school of linguists active since the 1930s, focuses on how distinct language parts carry out these duties both grammatically and phonologically. Some linguists have used the information to work on literary criticism and stylistics. [3]. In literary studies, the concepts of analysis and interpretation are widely used, and they are interrelated aspects of the process of understanding a work of art.

Analysis and interpretation are always present in the process of understanding a work of art and its essence. The term analysis is generally understood as a synonym for the term "analysis" in science. As analysis is known to involve dividing it into parts for understanding the whole, studying the essence of the part in the whole, its relationship with other parts, and its place in the emergence of the whole. Some compare the work of art to a living organism, but oppose the analysis, relying on the view that "dismembering it into parts is nothing more than turning it into an inanimate body." However, this view is unfounded. After all, analysis in literary studies is also reading, only in this it is understood reading a work of art as a researcher. In the process of this kind of reading, the researcher divides the work of art into parts, studies its existence as an artistic phenomenon, the factors that affect the reader's mind and psycho are the basis for its understanding in one way or another[9,3].

Materials and methods The main rule of hermeneutics, a field that studies the theoretical problems of the process of understanding, is that the part must be understood through the whole, and the whole through the part. This rule is equally related to both of the above methods of analysis. Only here, if the immanent analysis limits the concept of "context" to the scope of the work, in the contextual analysis, the scope of the concept of "context" expands (a specific work is "biography of the author", "conditions of the period in which the author lived", "creative heritage of the author", "the literature of the period in which the work was created", "national literary traditions" are included in the scope of such contexts). If the contextual analysis opens the way to understand the content imposed by the author on the work, the immanent analysis allows the reader to form his own content based on the things described in the work (and, of course, the image of the author in it). In contrast to a specialist, ordinary students' understand the work is dominated by elements of immanent analysis (therefore, there are various interpretations of a concrete work in the minds of students). After all, for most readers, it is not important for what purpose of specific work was written, under the influence of what factors - they only know the work itself, they only enjoy it [4,1].

As we are investigating functional analyses we can not ignore about model linguistic functions as Professor John Lye defined them as follows:

It is the context or referential function that is being discussed and alluded to. The referential load of the message in the phrase "PLEASE put the f—ing CAT OUT NOW!" is "I am demanding that the domesticated cat (that is in our care) be put outside the house (that we are now in) at this moment (and not later)."

The emphasis on the message is the poetic function. The repetitions of sound values, stresses, and accents; the borders and interactions between words and phrases; and the associations (equivalence, similarity and dissimilarity, synonymy and antonymy). Just be careful not to flirt with every classmate's girlfriend.

The emotional or expressive function of language describes how the addresser feels about the subject (or audience) of his or her speech, as expressed through emphasis, intonation, volume, tempo, etc. This is a point that is of the utmost importance[.

The phatic function, which includes "idle conversation," is the use of language to maintain social connections between individuals. Sort of fascinating, huh? What are your thoughts on phatic union? Fun? Get your hat at the Bay, you like it?

The metalinguistic function of language is the process by which individuals confirm that they are "on the same

The connative function refers to those aspects of language that aim to create a certain response in the addressee. Learn this now! Jakobson's system of functions became a part of linguistic courses at every university and is implemented at every scholarly and academic level. Other accepted linguistic function include cognitive, nominative, constructive, accumulative, informative, volitive, aesthetic [ЛЭС, 1990: 564-565]. Among them Yu.S. Stepanov's system of functions, which rest upon semiotic principle, is of great importance. The scholar postulated the dominance of the three universal linguistic functions:

Nominative (nominative and verbal classes of words being its markers);

Syntactic (predication being its marker);

Pragmatic [location or deixis (I-You –Now and Here) being its marker][7,2].

All these functions are used to describe how a language works. We employed these models and systems to develop a system of text functions. Ontologically, we started from the

ADABIYOTSHUNOSLIK

assumption that any text is a phenomenon of dual nature: it could be regarded both as a language unit and a product of speech or discourse.

Results and discussion Let us assume that the borders between functions in the model are conventional. It means that functions as well as their markers may overlap and the level of "overlapping" depends upon the type and genre form of the text. Anyway a communicative act of a text begins with the process of information presentation and extracting (Intellection), therefore the informative functions, taken as an ability of the text to inform the reader is considered the most important. Any text can present extra linguistic information whose markers are facts, ideas, realia, allusions and quotations. Surface linguistic information is marked by sound scheme, rhythm, and textual prosody (if verses are being analyzed) as well as by vocabulary usage, its morphological characteristics and syntactical characteristics of a text. We shall demonstrate how functions work taking for the decoding a rather complicated passage that brings James Joyce's "Ulysses" to the end. ". (1). . I'd love to have the whole place swimming in roses God of heaven there's nothing like nature the wild maintains then the sea and the waves rushing then the beautiful country with fields of oats and wheat and all kinds of things and all the fine cattle going about that would do your heart good to see rivers and lakes and flowers all sort of shapes and smells and colours springing up even out of the ditches primroses and violets nature (2)it is as for them saying there's no God I would give a snap of my two fingers for all their learning why don't they go and create something I often asked him atheists or whatever they call themselves go and wash the cobbles off themselves first they go howling for the priest and they dying and why because they're afraid of hell on account of their bad conscience ah yes I know them well who was the first person in the universe before there was anybody that made it all who ah that they don't know neither do I so there you are they might as well try to stop the sun from rising tomorrow (3)the sun shines for you he said the day we were lying among the rhododendrons on How the head in the grey tweed suit and his straw hat the day I got him to propose to me yes first I gave him the bit of seedcake out of my mouth and it was leap year like now yes 16 years ago my God after that long kiss

I near lost my breath yes he said I was a flower of the mountain yes so we are flowers all a woman's body yes that was one true thing he said in his life and the sun shines for you today that was why I liked him because I saw he understood or felt what a woman is and I new I could always get round him and I gave him all the pleasure[2,2].

We define a text as information and cohesive integral unit that could be expressed both verbally and nonverbally. The Model of Functional Analysis of a Text Table 1

No	Function	Contents	Markers
1	The Informative Function The ability of the text to inform the reader	(a)Extra linguistic and (b)linguistic information	(a)Facts, ideas, realia intertextual units: realia allusions, quotations (b) Sounding, Rhythm, Word-usage, Morphological and syntactical characteristics. Text typology
2	The Communicative Function (The ability of the text to communicate with the reader)	Intermediate relations between the author, the text (in some cases	The markers of the author's presence (personal pronouns, the mode of the narration: first or third person narrative) subjective modality, deixis

		characters) and the reader	(Chronotop), (locatives and temperatives)
3	The Emotive Function The ability of the text to impact the reader	The Mode of Expressiveness	Words of assessment (evaluative connotation) Figures of Speech, Metaphoric and Metonymic expressions, Stylistic Devices
4	The Aesthetic Function (The ability of the text to evoke the feeling of pleasure or disgust)	Integrity, Harmony, Clarity (Integritas, Consonantia, Claritas)	Wholeness, opposites, logical development (means of surface and inner cohesion: logical hooks, semantic and syntactic parallelisms, semantic fields, theme and rheme development, associative development

First steps: This model will be further discussed below. But first and foremost, it should be highlighted that the use of this model necessitates (1) a prior close-reading technique to identify the stylistic register, grammatical status, and type of the text, in addition to the syntactic features of each word. (2) If a time period for the work being studied is known, understanding its epistemological (conceptual), ideological, aesthetic, and genre codes as well as the author's unique rhetorical style will be important (to define the latter could be formulated as a purpose of the analysis). It would be wise to look up this topic in an encyclopedia in this situation. (3) In addition, compressing the text (writing a precis, extracting preliminary factual and conceptual information¹) will be important to succeed in text decoding and interpreting. (4) Free interpretation and sharing impressions in class will be very useful. It will make easier to formulate the purpose of the analysis and to define variants of implicit information, the invariant of which could be defined with the help of functional method of text analysis.

Model Description: The Informative Function[5,4].

CONCLUSION

As we learn about the topics mentioned above, we shouldn't overlook the free interpretation and sharing stage: Even if a reader is unaware of the concepts, people, or circumstances that inspired James Joyce to write his novel (*Ulysses*) in a "stream-of-consciousness technique," and even if a student has only read a few passages from it, she or he will be able to glean some knowledge from this passage because she or he is familiar with Letters. James Joyce's drafts, notebooks, and letters, as well as the memories of his contemporaries and the variety of critical works and interpretations, are not required reading for readers, though having knowledge of them would be quite beneficial. We begin with the premise that a text, even one as complex as a Joycean, might include all the information required, given that the author presents to the reader not his draft versions and notebooks but rather his final variant.

A strange use of punctuation will catch readers' eyes on first reading. There are no common punctuation marks like full stops, commas, colons, semicolons, or dashes. The lack of standard punctuation will lead to the assumption that the author (Joyce) had an uncommon goal and an unusual conception of the text (a prior conceptual knowledge). A student will be able to describe broad characteristics of a text type, such as reflection and inner monologue with descriptive components, with more in-depth analysis of the text. Additionally, the simultaneous extraction of linguistic and extra linguistic data will take place, albeit it will be more easy to discuss the text analysis findings separately. With the text condensed, the reader will now see that it is an inner monologue of a late-thirties lady looking for love who remembers Gibraltar as a paradise-like

ADABIYOTSHUNOSLIK

site of her birth, youth, and passionate love. All of this might be viewed as factual information that is preliminary. [4,2]

REFERENCES

- 1 Ажеж К. Человек говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарные науки: Пер с фр. – М: Едиториал УРСС, 2003. – 304 с (Agej K. A human speaker: Vklad lingvistiki v humanitariannye nauki: Per s fr. - M: Editorial URSS, 2003. - 304 p)
- 3 Britannica, The Editors of Encyclopedia. "functionalism". Encyclopedia Britannica, 20 Jul. 1998, <https://www.britannica.com/science/functionalism-linguistics>. Accessed 3 February 2023.
- 2.ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ МОСКВА «СОВЕТСКАЯ 1990 (LINGUISTIC ENCYCLOPEDIA OF MOSCOW "SOVETSKAYA 1990)
3. Мурашова Людмила Павловна Современные исследования в области функциональной лингвистики // Научный вестник ЮИМ. 2016. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-issledovaniya-v-oblasti-funktsionalnoy-lingvistiki> (дата обращения: 03.02.2023) (Murashova Lyudmila Pavlovna Sovremennye issledovaniya v oblasti funktsionalnoy lingvistiki // Nauchnyi vestnik YulM. 2016. No. 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-issledovaniya-v-oblasti-funktsionalnoy-lingvistiki> (data obrashcheniya: 03.02.2023)
- 4 Расулов Зубайдулло Изомович Принцип контекстуального анализа эллиптических предложений (на материале английского языка) // Вестник ЧелГУ. 2010. №21. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/printsip-kontekstualnogo-analiza-ellipticheskikh-predlozheniy-na-materiale-angliyskogo-yazyka> (Rasulov Zubaydullo Izomovich Principle of contextual analysis of elliptical prepositions (no material of English language) // Vestnik ChelGU. 2010. #21. URL:
5. Djalilova, Z. (2022). ОПИСАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБРАЗА ПОСТРЕДСТВОМ ЦВЕТОВ В АНГЛИЙСКОЙ ПОЭЗИИ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. Uz), 26, 26. https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8567
- 6.Mahmud Usmon Sunday, 8 January 2012 г., Badiiy asar tahlili, D. Quronov <https://www.facebook.com/notes/kitobxonlar-davrasi/badiiy-asar-tahlili-d-quronov/251097028292077/> (Mahmud Usman Sunday, January 8, 2012, Analysis of the work of art, D. Kuronov)
7. Professor John Lye as a synopsis of part of Roman Jakobson's "Linguistics and Poetics" (1958) 1997Rasulov, Z. (2021).
8. Rasulova Nigina Alisherovna. (2023). FUNCTIONAL ANALYSIS OF TEXTS IN ENGLISH AND UZBEKI. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(1), 185–187. Retrieved from <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/3429>
- 9.Saidova Mukhayyo Umedilloevna, & Rasulova Nigina Alisherovna. (2022). LEXICOGRAPHIC ANALYSIS OF THE ROUTLEDGE DICTIONARY OF LITERARY TERMS BY PETER CHILDS AND ROGER FOWLER. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(4), 672–675. Retrieved from <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/2308>
10. Nargiza Sulaymonovna, Q. ., & Arjunbek Orifjonovich, O. . (2022). KONSEPTUAL METAFORALARNING LINGVOMADANIY HAMDA KOGNITIV XUSUSIYATLARI VA TIL TARAQQIYOTIDA TUTGAN O'RNI. Scientific Impulse, 1(3), 594–600. Retrieved from <http://nauchniyimpuls.ru/index.php/ni/article/view/1055> (Nargiza Sulaymonovna, Q. ., & Arjunbek Orifjonovich, O. . (2022). LINGUISTIC AND COGNITIVE CHARACTERISTICS OF CONCEPTUAL METAPHORS AND THE ROLE OF LANGUAGE DEVELOPMENT. Scientific Impulse, 1(3), 594–600).
- 11.Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2021). POLITENESS MARKERS IN SPOKENLANGUAGE. Euro-Asia Conferences, 37–40. Retrieved from <http://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/528>.

CHET TILI O'RGANISH JARAYONIDA KO'P UCHRAYDIGAG XATOLIKLAR (KOREYS TILI MISOLIDA)

ЧАСТО ДОПУСКАЕМЫЕ ОШИБКИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ КОРЕЙСКОГО ЯЗЫКА)

COMMON MISTAKES MADE WHEN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE (ON THE EXAMPLE OF THE KOREAN LANGUAGE)

Xusenova Moxira Aktamovna¹, Zoitova Shoxista Askarovna²

¹Хусенова Мохира Актамовна

– студентка 3 курса факультет теория и практика перевода университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

²Зоитова Шохиста Аскарровна

– научный руководитель, Старший преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков.

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'quvchilarning chet tilini o'rganish jarayonida uchraydigan bir qator muammolari va xatoliklari koreys tili misolida ochib berilgan. Hamda til o'rganishning zamonaviy usullari ko'rsatilib, muammoning yechimi yuzasidan takliflar berilgan.

Аннотация

В данной статье, на примере корейского языка, раскрывается ряд проблем и ошибок, с которыми сталкиваются учащийся в процессе изучения иностранного языка. Также здесь рассматриваются современные методы изучения языка и даны предложения по решению проблем.

Abstract

This article, using the example of the Korean language, reveals a number of problems and mistakes that a student faces in the process of learning a foreign language. Modern methods of language learning were also shown and suggestions for solving problems were given.

Ключевые слова: Цель, план, TOPIK, гып, NIIED, экзамен, распределение времени, расписание, мнемоника, носители языка, практика, методика.

Key words: Goal, plan, TOPIK, gyp, NIIED, exam, time management, schedule, mnemonics, native speakers, practice, technique, culture, language, knowledge, polyglot, idiom, reality, worldview, tolerance, purposefulness.

Kalit so'zlar: maqsad, reja, TOPIK, gip, NIIED, imtixon, vaqt taqsimoti, grafik, mnemonika, til egasi, amaliyot, metodika, madaniyat, til, bilim, polyglot, frazeologizm, reallar, dunyoqarash, bag'rikenglik, maqsadga intilish.

ВВЕДЕНИЕ

Знание иностранного языка дает человеку широкое мировоззрение и больше знаний в жизни. Изучая языки, открывается двери к бесконечным знаниям. Полиглотам в социальной жизни удаётся легче начать разговор либо вести его с собеседником, но стать полиглотом не легко. Сам процесс трудоёмкий и долгий. Неправильный подход к изучению нового материала может усугубить обучение. И в чем же мы ошибаемся?

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Изучение иностранных языков - один из нелегких процессов. При изучении нового материала допускается много ошибок. Одним из самых актуальных ошибок является изучение языка без поставленной цели. Учащийся до начала изучения языка должен задать себе вопрос "зачем мне это надо?". Ученик не имея цели, при обучении, столкнется со значительными проблемами. Так как, он должен поставить себе цель и идти к ней по правильному направлению, а если нет конкретных целей, то ученик не знает с чего начать, что конкретно учить и куда делать упор. Для примера можно просмотреть корейский язык, точнее ТОПИК (международный экзамен на определение уровня владения корейским языком). Экзамен проводит корейская организация NIIED (National Institute of International Education). Экзамен TOPIK на настоящий момент проводится более чем в 30 странах мира. Имеет два уровня экзамена TOPIK: TOPIK I и TOPIK II. Уровни состоят из шести подуровней

— гыпы. (ㄱ). Чтобы получить определенный гып, надо собрать определенный балл. Допустим, ученик поставил себе цель, получить третий гып, для этого он должен набрать 120 баллов. А для этого он должен решить 50 письменных тестов, 50 тестов на аудирование, 2 открытых тестов и написать 2 сочинения. Ученик не имеющий цели или плана будет готовиться ко всем вопросам и тестам. Потратит больше энергии, нервов и времени. В результате, потеряет интерес к экзамену из-за усталости или стресса, получивший при упорной и неправильной подготовке. А ученик с целью получить 3 гып и с планом будет практиковаться до 35-ого задания по чтению и прослушиванию. И не потратит время на написание второго объемного сочинения, а оставшиеся тесты сделает методом «ёлки». Это один из выходов из этой ситуации.

Есть еще другие проблемы, например, неправильное распределение времени. По большинству мнений, учиться очень упорно и целый день - очень актуально и продуктивно. Может быть это поможет ускорить процесс обучения, но ученик не продержится надолго. Изобилие информации со временем будет давить на ученика, он станет путаться и забывать. Новая информация будет восприниматься очень сложно, так как, за короткое время мозг принял больше информации положенного, он переусердствовал. Чтобы этого не случилось, надо правильно распределять время учебы. Больше информации за короткое время — это не полезно, но каждый день, поменьше информации будет более продуктивнее. И в этой ситуации нам поможет план. Примерный план будет выглядеть так:

Понедельник: выделяем два часа на изучение новой темы, точнее грамматики. Желательно не больше двух, но это тоже зависит от интеллекта учащегося. Разбираем грамматику и выполнения упражнения для закрепления нового материала и конечно запись новых слов в словарный тетрадь.

Вторник: Выделяем буквально час для записи и разбора новых слов. Минимально в день можно выучить 10 слов, а максимум- не больше двадцати пяти. Составляем по 5 предложений, используя новые слова. Лучше всего придумывать те предложения, которые, чаще всего, применяются в повседневной жизни, ибо зрительная память запоминает эти фразы, и в нужное время будет поступать в мозг за считанные секунды.

Среда: десять минут повторяем слова, таким образом проверяем память, час проводим за просмотром видео роликов, сериалов или прослушиванием песен, или радио, а затем обязательно разбираем просмотренное. Надо перевести и написать новые, и часто употребляемые предложения, и слова.

Четверг: Повторяем все, что делали в понедельник. Разбираем темы, в этот раз две грамматики и переводим текст. Каждый раз записываем в словарную тетрадь новые фразы или слова и повторяем каждый день.

Пятница: Можно немного отдохнуть и посвятить день повторениям пройденного. Каждый час повторяем слова и грамматики. Читаем по несколько раз предложения, записанные с видео ролика, это поможет развитию разговорной речи.

Суббота: Можно усилить процесс. Пытаемся сделать все, но понемногу.

Воскресенье: можно немного расслабиться и посмотреть видео ролики, или же применить творческий подход.

Выше перечисленное, является приблизительным планом ученика, но он может воссоздать свой собственный. Самое главное, что ученики не должны делать все разом в один день, а на следующем отдыхать. Новые и старые слова необходимо повторять ежедневно. Есть много способов заучивания новых слов, но об этом будет позже.

Память у каждого человека работает индивидуально. Кто-то с лёгкостью усваивает информацию, кто-то имеет проблемы. Многие учащиеся не задумываются, что неправильно учат слова. Чаще всего, словари распределяются по алфавиту, ученик учит их последовательно; слова, которые начинаются с одинаковой буквы, например, на букву «а», но при таком подходе, он начинает путать слова либо затрудняется запомнить их, так как, все они похожи. Это огромная ошибка. Ученик может их выучить, но по истечению времени, начнет их путать. Чтобы решить эту проблему, стоит нам запомнить, что лучше всего нужно заучивать слова по темам. Например, на тему учеба, банк, рынок, свадьба и так далее. Но следует помнить, что учить все подряд не нужно. Слова можно разделить на три группы.

Первое: необходимые и базовые слова, который конкретно понадобится в жизни. Второе: слова, которые не часто употребляются, а также, слова, которые редко используются или же применяются в узкой сфере. Ученик должен знать, примерно какие слова он будет использовать чаще и разделять их по этим видам, так он не будет загружать свой мозг ненужной информацией, что принесёт больше результата ученику.

Еще одним методом запоминание новых слов является мнемоника. Еще в эпоху Ренессанса, знаменитый ученый Джордано Бруно написал целую книгу по искусству запоминания, назвав ее «О тенях идей» [А. Э. Штекли, 1964]. Впоследствии, многие ученые обращали внимание на методы мнемотехники. И что же такое мнемоника? По словам О. В. Мурашова — это набор приемов и способов, способствующих легкому запоминанию нужной информации, увеличивающих объем человеческой памяти, путем образования ассоциативных связей. В общем смысле, мнемоника – это искусство запоминания [О. В. Мурашов, 2021]. Главная задача этого искусства заключается в том, чтобы указать способы для запоминания в короткое время такого большого числа данных, которое без каких-либо вспомогательных приемов было бы очень затруднительно, а иногда и совсем невозможно запомнить. Пишет Георгий Иванович Челпанов в своей книге "о памяти и мнемонике". Для примера можем привести корейскую букву «ㅁ» (П), она очень похожа на дипломата, только не хватает несколько деталей. Можно вручную дорисовать другим цветом эти делала и запомнить букву как «Портфель» делая упор на букву «П». Или возьмём слово «문» (Мун), который с корейского переводиться как дверь. Но каждый человек, кто изучал английский язык подумал бы, что это луна. Значит можно представить дверь, в котором красиво нарисована луна. Очередным примером можно взять слово окно, точнее «창문» (чхангмун), но для этого мы должны запомнить слово дверь, а затем представить окно как пыльную дверь, так как слог (чханг) можно сравнить с узбекским языком и перевести как пыль. И самый интересный пример это «읽다» (икта). Это слово нам напоминает на узбекском языке как две или две штуки «ikta». Наше ассоциации в том, что мы читаем двумя глазами. Таких примеров бесконечно. Уверена, что после прочтения этих примеров даже человек, который не знает корейский язык, выучит эти слова и запомнит на всю жизнь.

Еще одним из больших ошибок является то, что ученики не практикуются, не общаются на изучаемом языке с людьми знающего этого языка. Даже если ученик будет усердно учиться и стараться, зубрить все повторять, но не практиковать или же не использовать в речи, то что он изучал все это время, то со временем мозг очищает все эти не активные информации. Каждый человек, кто изучает иностранные языки должны практиковать его с кем-нибудь, желательно с носителями языка. В настоящее время для этого есть много возможностей в социальной сети. Для этого открываются новые сайты, создаются программы и так далее. Значит возможность есть, но сам ученик из-за боязни вступить в контакт с кем-то на иностранном языке начинает переживать, что может стать насмешкой. Но пройдя через этого, он может стать настоящим полиглотом.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В данной статье, на примере корейского языка, было раскрыта ряд проблем и ошибок, с которыми сталкиваются учащийся в процессе изучения иностранного языка. Также здесь рассматривались современные методы изучения языка и даны предложения по решению проблем. В итоге можно сказать, что самое главное при изучении иностранного языка- это дисциплина и планировка цели. Можно достичь цели если ученик по-настоящему хочет этого, имеет интерес и готов к трудностям при изучении иностранного языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Штекли, Альфред Энгельбертович (1964). «Джордано Бруно», серия биографий «Молодая гвардия, выпуск № 21ю
2. Мурашов, О.В. (2021). Вестник «РМАТ» №3 «Мнемоника как здоровье сберегающая технология в обучении»
3. Официальный сайт TOPIK <https://www.topik.go.kr/>
4. Официальный сайт NIIED <http://www.niied.go.kr/eng/index.do>

RUS TILIDA PADEJ KATEGORIYASI TAVSIFI VA UNDAGI MUAMMOLAR

ОПИСАНИЕ КАТЕГОРИИ ПАДЕЖА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ЕЕ ПРОБЛЕМЫ

DESCRIPTION OF THE CATEGORY OF CASE IN RUSSIAN AND ITS PROBLEMS

Xonkeldiyeva Gulandom¹¹Xonkeldiyeva Gulandom

– Abdulla Oripov ijod maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya

Padej kategoriyasi tavsifiga oid metodik yondashuvlarning rang-barangligi, muammoni oson tasavvur qilish va tushunishga yordam beruvchi turli xil pedagogik texnologiyalar va usullarning qo'llanishiga qaramay ot turkumiga oid so'zlarda padejlarni aniqlash va ularning qo'shimchalarni to'g'ri qo'ya olishda rus tilini ona tili sifatida o'rgangan shaxslarda ham qiyinchiliklar tug'diradi. Padejlarning semantik-grammatik jihatlarini, ularning o'rganilish tarixi tahlili shuni ko'rsatadiki, padejlar so'zlarni bog'lashda xizmat qiladi va birikmani hosil qilayotgan so'zlarga muayyan ma'nolarni qo'shadi.

Аннотация

Несмотря на многообразие методических подходов к описанию категории падежей, использование различных педагогических технологий и методов, помогающих легко представить и понять проблему, в умении выявить падежей в словах и поставить правильность их окончаний вызывает затруднения даже у лиц, изучивших русский язык как родной. Анализ семантико-грамматических аспектов словосочетаний и истории их изучения показывает, что словосочетания служат для соединения слов и придания определенных значений словам, образующим соединение.

Abstract

Despite the variety of methodological approaches to describing the category of cases, the use of various pedagogical technologies and methods that help to easily present and understand the problem, in the ability to identify cases in words and put the correctness of their endings, causes difficulties even for people who have studied Russian as a native language. An analysis of the semantic and grammatical aspects of word combinations and the history of their study shows that word combinations serve to connect words and give certain meanings to words that form a connection.

Kalit so'zlar: qo'shimchalar, so'z birikmalari, padejlar, ma'no, tizim.

Ключевые слова: окончания, словосочетания, падежи, значение, система.

Key words: endings, phrases, cases, meaning, system.

KIRISH

Padej tizimini o'qitish, uni o'rganish masalasi zamonaviy tilshunoslik oldida turgan eng muhim muammolardan biri sifatida qayd etiladi. Metodik yondashuvlarning rang-barangligi, muammoni oson tasavvur qilish va tushunishga yordam beruvchi turli xil pedagogik texnologiyalar va usullarning qo'llanishiga qaramay ot turkumiga oid so'zlarda padejlarni aniqlash va ularning qo'shimchalarni to'g'ri qo'ya olishda rus tilini ona tili sifatida o'rgangan shaxslarda ham qiyinchiliklar tug'diradi. Padejlarni o'rganishdagi bu qiyinchiliklar rus tilidagi ushbu kategoriyaning tabiatidan kelib chiqadi. Padej atamasining o'ziga tilshunoslar tomonidan bir qancha ta'riflar berilgan. Masalan, "Языкознание. Большой энциклопедический словарь" (1998) da har bir padejning mohiyati ochib berilishi bilan birga uning boshqa padejlar bilan sinonimiyasiga ham to'xtalangan: "otning nutqdagi boshqa so'zlar bilan sintaktik munosabatni ko'rsatuvchi kategoriyasi. Kelishik kategoriyasi otlarning tobe maqomda hokim so'zga birikishini ta'minlaydi" [1:114]. Tilshunos olim A.A.Zaliznyak padej tushunchasini ikki yoki undan ortiq kelishiklar bilan qiyoslanadigan grammatik kategoriya sifatida tavsiflaydi [2:54]. Lingvistik tadqiqotlarda qo'llangan, tahlil qilingan "padej" atamasini ikki xil izohlash mumkin: a) semantik jihatdan; b) shakliy jihatdan. Padejlarning semantik izohini A.Zaliznyak "bir xil shaklga ega bo'lgan, ya'ni ko'rinishdan farqlanmaydigan ikki turli padejning ma'nosidagi turlichalikka asoslanishida" [2:54] deb biladi. Bunda muayyan padej so'zning ma'noviy munosabatlarga kirishishini ta'minlaydigan tarkibiy qismi sifatida qaralgan. Padejning shakliy izohi esa, A.Zaliznyakning fikriga ko'ra, avvalo, uning tashqi ifodalanishidan kelib chiqadi va muayyan padejni o'z ma'nosini ham, shuningdek, bir nechta padejning ma'nosini ifodalay oladigan so'z shakli ekanligidir [2:58].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Quyida keltiriladigan bir nechta manbalarda ham padej kategoriyasining ma'noviy va shakliy jihatlarining uyg'unligiga e'tibor qaratilgan. Masalan, "Rus tili grammatikasi" (1980) da kelishiklarga

quyidagicha ta'rif berilgan: "otning boshqa turkumlar bilan munosabatini so'z birikmasi va gap tarkibida namoyon qiluvchi, o'zaro qiyoslanganda ma'nosi yuzaga chiqadigan so'z o'zgartiruvchi shakl padej kategoriyasidir" [3:58]. Padej yana bir manbada "shaklan farqsiz, ammo ma'nosiga ko'ra farqlanadigan so'z o'zgartiruvchi kategoriya" [4:468-469] sifatida sharhlanadi. Bunda o'zbek tilidagi ba'zi ravishlar tarkibida kelishiklarning "qotib qolishi", "yaxlitlanishi" nazarda tutiladi. Shuningdek, bu qoidaga asosan, padej ma'nosi so'z shaklining o'zida emas, balki padejli so'zning boshqa hokim bo'lak bilan birikma hosil bo'lishida namoyon bo'ladi.

Kategoriya uchun keltirilgan ta'riflar ko'rsatadiki, padej tushunchasi ko'p qirrali va mohiyati keng hodisa hisoblanadi va unga aniq ta'rif berish qiyinchilik tug'diradi. Padej grammatik kategoriya bo'lganligi tufayli ham morfologiya (bir umumiy ma'noga ega, ammo o'z ichki farqlariga ega morfologik shakllar sifatida), ham sintaktis (bir sintaktik birlikning boshqa sintaktik birliklar bilan aloqasini ko'rsatuvchi vosita sifatida) ning o'rganish obyekti hisoblanadi. Shunga asosan, "rus tilini chet tili sifatida o'rganuvchilar padejlarni funksional jihatdan – har bir padejning qo'llanish sharoitidan (masalan, o'rin, payt, o'timlilik kabi) kelib chiqib tahlil qiladilar" [5:197-201]. Tilni funksional jihatdan tahlil qilish va o'rganish zarurati rus tilida so'zning morfologik shakllari unda bo'lgan o'zgarishlarni namoyon etuvchi vosita sanaladi. Sanalgan xususiyat bir nechta grammatik ma'nolarni qamrab oluvchi padej kategoriyasiga ham taalluqlidir (Masalan, *темпераду* oti ham ko'plik va творительный падеж ma'nolarini ifodalaydi).

Padejlar anglatadigan ma'no (so'zga qo'shadigan ma'nosi nazarda tutilmoqda) tadqiqi masalasi M.P.Ruskova, V.S.Cheppel, K.Sh.Gubasheva, I.P.Susov kabi tilshunoslardan tomonidan ham o'rganilgan. "Rus morfologiyasida padejlarning asosiy ma'nolari sifatida obyekt, subyekt va aniqlashtirish kabilar qaraladi" [5:197-201]. Bu uch ma'no har bir kelishikning o'z ma'nosiga bog'liq ravishda semantik jihatdan farqlanadi. Padej tizimida har bir padej ma'nolarida asosiy (markaziy) va qo'shimcha (ikkilamchi) ma'nolar ajratiladi. Padej tizimining murakkabligi va o'rni bilan turlichaligi rus tilini chet tili sifatida o'rganuvchilar uchun eng muhim lingvistik hodisalardan biriga aylantiradi. Rus tilidagi predlogli padej tizimi grammatikaning qiyin o'zlashtiriluvchi qismlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli predlogli padej shakllarining xususiyatlarini yaxshi o'zlashtirish lingvistik kompetensiyani shakllanishida, nutqda ularni qo'llash, ma'nosini to'g'ri anglash imkonini beradi. Padej tizimini yaxshi o'zlashtirish umaman rus tilini o'rganishda muhim o'rin tutishi N.V.Ufimtsev, O.M.Arkadyev, L.G.Inchina, Z.D.Popov kabi olimlar tomonidan ham e'tirof etilgan.

Padej kategoriyasining ko'p qirraliligi va turli xususiyatlarga egaligi haqida fikr yuritildi va bunda uning sintaktik jihatlarini chetlab o'tish imkonsiz. Padej tizimi sintagmatik va paradigmatic munosabatlarga kirishar ekan bunda uning sintaksisga aloqadorligi namoyon bo'ladi. Albatta, bu aloqadorlik morfologik qonuniyatlar bilan amalga oshadi. Bu aslida morfologiya va sintaksis o'zaro bog'liqligi haqidagi fikrning dalillanishi, deyishimiz mumkin. Bu haqida A.Shaxmatovning fikrlari o'rinli: "Morfologiya nazariya bo'lsa, sintaksis amaliyotdir" [6:13]. Anglashiladiki, padej kategoriyasi bilan bog'liq qonun-qoidalar, ta'riflar morfologiyada o'rganilsa ham, sintaksis bo'limida padejlarning so'zlarga qo'shilishi va ularni hokim so'zga bog'lashida sintaksisning ta'siri seziladi. Bu qonuniyatlarning amalda qo'llanishini otlarning (keng ma'noda) turlanish tizimida ham ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, "Rus tili grammatikasi" (1953) da padejlar soni oltita ekanligi aytiladi: : *именительный, родительный, дательный, винительный, творительный* va *предложный* padejlar. Ushbu manbada padej tizimining son kategoriyasi bilan bog'liqligi, o'zaro aloqadorligi ham aytib o'tilgan. Chunki ma'lum bir padejdagi so'zlar birlik yoki ko'plik sonda ham bo'lishini inkor etib bo'lmaydi. Shuningdek, padej tizimi rus tilida mavjud bo'lgan mujskoy, jenskiy va sredniy rodlarga, jonli va jonsiz shaxs va narsa-buyumlarni ifodalashiga ham aloqador ekanligi haqidagi ma'lumotlar mazkur manbaning qimmatini oshirgan [7].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Polyak olimasi A.Vejbitska kelishik kategoriyasi semantikasini tahlil qilar ekan, bu borada (kelishiklarning ma'no anglatishi – G.X.) ularni to'rt turga bo'lish mumkinligini yozadi:

"1) padejlar ma'no anglatadi, ammo bu ma'nolar polisemantiklik xususiyatiga ega. Shu tufayli bu ma'nolarni bir-biridan to'liq aniqlik bilan ajratib bo'lmaydi;

2) padejlar ma'no anglatadi, ammo bu ma'nolar juda kam, shu sababli ularni bir-biridan farqlash oson;

3) padejlar ma'no anglatadi va ularning hammasi monosemantik xususiyatga ega;

4) padejlar ma'no anglatmaydi, ularning shakllari, shunchaki, markirovka vazifasini bajaradi" [8:309]. A.Vejbitska tahlilidan ham ko'rinadiki, padej kategoriyasi semantikasi haqida tilshunoslarning fikri turlicha va ba'zi o'rinlarda qarama-qarshi ham keladi. Bunda padejlarning har birining ma'nosini izohlashda "kelishik ma'nosi" va u qo'shilayotgan so'zning lug'aviy ma'nosi ajratish muammosi paydo

ADABIYOTSHUNOSLIK

bo'ladi, chunki aksariyat hollarda ularni aniq farqlash mumkin bo'lmay qoladi. Fikrlarning turlichaligiga ham, aslida, ana shu muammo sabab bo'lgan, deyishimiz mumkin.

Padej tizimi tahlilini amalga oshirish uchun mavjud padej shakllari ifodalashi mumkin bo'lgan barcha ma'nolarni bilish va tizimlashtirish zarur bo'ladi. Buni amalga oshirish uchun padej kategoriyasi tizimini to'liq tahlil qilish va har bir a'zoni boshqasiga qiyoslash lozim bo'ladi. Bu borada ayrim ishlarni amalga oshirgan R.Yakobson padej tizimini morfologik bog'liqlik, o'zaro aloqadorlik asosida tavsiflaydi. Bunda u har bir padej shaklining individual ma'nolarini ajratmaydi, aksincha ularning vazifasini aniqlashtirishga harakat qiladi. Uning fikriga ko'ra, har bir padej pog'onali joylashadigan bir nechta ma'noga ega [9:160]. Bu ma'nolarni ochish, uning mohiyatiga yetish uchun esa sintaksis bo'limida o'rganiladigan so'zlarning birikuv masalasiga ham to'xtalib o'tish lozim edi. R.Yakobson nazariyasiga ko'ra rus tili padej kategoriyasini sakkizta padej tashkil etadi: 1) *номинативный (именительный)*; 2) *аккузативный (винительный)*; 3) *1-генитивный (родительный)*; 4) *2-генитивный (партитивный)*; 5) *инструментальный (творительный)*; 6) *дательный (дательный)*; 7) *1-локативный*; 8) *2-локативный*. R.Yakobsonning padejlarni tizimlashtirishida 2-генитивный va 2-локативный padejlar mavjudligi bilan an'anaviy oltitalik tizimdan farqlanadi. R.Yakobson bu "ortiqcha" padejlarni "ikkinchi" aniqlovchisini qo'shib nomlashiga ularning birinchi padejlarga qiyosan, qo'shimchalardagi farqlar asosida hosil bo'lishi sabab bo'lganligini aytadi [9:160].

XULOSA

Anglashiladiki, rus tilida padej kategoriyasining o'rganilishi, ularning nutqda qo'llanishi va so'z ma'nosiga ta'siri, sintaktik va morfologik xususiyatlari tadqiqi boy tarixga ega. Bu kategoriyaning lingvistik tabiati borasidagi qarashlar, uni ochib berishning usullari borasidagi tadqiqotlar va izlanishlar rus tilshunosligida salmoqli. Bu tadqiqotlarning natijalarini umumlashtirish uchun ularning o'zaro o'xshash va farqli jihatlarini tahlil qilish, ajratish lozim bo'ladi. Biz padej kategoriyasini tizim sifatida tasvirlagan olimlarning va shu yo'nalishda ish olib borgan olimlarning fikrini qo'llab-quvvatlash mumkin, deb hisoblaymiz. Bunga qarshi bo'lgan olimlarning fikriga ko'ra "til o'ta murakkab hodisa va u struktural tilshunoslik tilni qulay tizimlashtirishlari uchun yaratilmagan. Ammo padej kategoriyasi sharhida real holatga ozmi-ko'pmi yaqinlashtirilgan modellarni nazarda tutamiz. Bu modellarning qimmat shundaki, ular ancha tizimli, tartibli"[10:57]. Demak, padej kategoriyasi sharhi ularni bir tizim sifatida qaralganda lingvistik nuqtayi nazardan ancha qulay. Umuman olganda, padejlarning semantik-grammatik jihatlari, ularning o'rganilish tarixi tahlili shuni ko'rsatadiki, padejlar ismlarni hokim so'zga bog'lashda xizmat qiladi va birikmani hosil qilayotgan so'zlarga muayyan ma'nolarni qo'shadi. Bu ma'nolar, aksariyat hollarda birikmani hosil qilayotgan so'zlarning lug'aviy ma'nolariga bog'liq holda o'zgaradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Языкознание. Большой энциклопедический словарь // гл. ред. В. Н. Ярцева. Изд-е 2-е. - Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. - С. 114. - 685 с.
2. Зализняк А.А. О понимании термина «падеж» в лингвистических описаниях // Проблемы грамматического моделирования / под ред. А. А. Зализняка. Москва: Наука, 1973. - С. 54.
3. Русская грамматика // гл. ред. Н. Ю. Шведова. Т. 1. - Москва: Наука, 1980. - С. 789.
4. Рахманова Л.И., Суздальцева В.Н., Современный русский язык. Лексика. Фразеология. Морфология: учебник. - Москва: Изд-во Мос. ун-та ЧеРо, 1997. - С. 468-469. - 480 с.
5. Морозовская М.П., Описание падежной системы русского языка для иностранных учащихся // Тамбов: Грамота, 2018. № 1(79). Ч.1. - С. 197-201.
6. Шахматов А.А., Синтаксис русского языка. 2-е изд. - Ленинград: Учпедгиз, 1941. - С. 13. - 620 с.
7. Грамматика русского языка. В двух томах, Тома 1-2 (В трех книгах) - Виноградов В.В.; Истрина Е.С. - Москва: Академии Наук СССР, 1953-1954.
8. Вежбицка А., Дело о поверхностном падеже // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 15. Москва: Прогресс, 1985. - С. 309. (- С. 303-341)
9. Jakobson R. Russian and Slavic Grammar Studies 1931-1981. - Berlin - N. Y. - Amsterdam: Mouton Publishers, 1984. - 160 p.
10. Лаврентьев А.М., Типологический анализ категории падежа в русском языке, дисс. канд. филол. наук., - Новосибирск: 1999. - 229 с.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGI TARIXIDA MAVHUM OTLARNING O'RGANILISHI VA ULARNING AHAMIYATI

THE STUDY OF ABSTRACT NOUNS AND THEIR SIGNIFICANCE IN THE HISTORY OF UZBEK LINGUISTICS

ИЗУЧЕНИЕ АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Abdurahmonov Xudoynazar¹¹Abdurahmonov Xudoynazar

– Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti o'qituvchisi.

Annotatsiya

Insonlarda birlamchi bilish jarayoni sezgi a'zolari yordamida amalga oshadi. Bunday bilish orqali hosil qilingan olam manzarasi juda muhim, albatta. Lekin olam, narsa-buyum, hodisa kabilarning mohiyatini to'liq anglash uchun buning o'zi kifoya qilmaydi. Ana shunday vaziyatda mavhum tushunchalar haqidagi qarashlar – abstraksatsiya yordamga keladi. Abstraksatsiya haqidagi bilimlarsiz obyektning mohiyatini ochib bo'lmaydi, ilmiy maqsadga erishilmaydi. Shu nuqtayi nazardan mavhum otlarni o'rganish o'zbek tilshunoslarini qiziqtirib kelgan.

Аннотация

У человека первичный познавательный процесс осуществляется с помощью органов чувств. Представление о мире, создаваемое такими знаниями, конечно, очень важно. Но одного этого недостаточно для полного понимания сущности мира, предметов, событий. В такой ситуации помогут представления об абстрактных понятиях — абстракции. Без знания абстракции не может быть раскрыта сущность объекта, не может быть достигнута научная цель. С этой точки зрения изучение абстрактных существительных представляет интерес для узбекских языковедов.

Abstract

In humans, the primary cognitive process is carried out with the help of the senses. The idea of the world created by such knowledge is, of course, very important. But this alone is not enough for a complete understanding of the essence of the world, objects, events. In such a situation, ideas about abstract concepts - abstractions - will help. Without knowledge of abstraction, the essence of the object cannot be revealed, the scientific goal cannot be achieved. From this point of view, the study of abstract nouns is of interest to Uzbek linguists.

Kalit so'zlar: mavhum otlar, tilshunoslik tarixi, muayyan otlar, tasavvuf, yasama so'z, etimologiya.

Ключевые слова: история языкознания, конкретные имена существительные, мистика, искусственные слова, этимология.

Key words: history of linguistics, concrete nouns, mysticism, artificial words, etymology.

KIRISH

O'zbek tiliga oid yozma manbalar yaralibdik, ularning barchasida ot turkumiga oid so'zlar salmoqli qismni egallaydi. Bu turkumga oid so'zlarning leksikamizda boshqa turkum so'zlariga nisbatan bir necha barobar ko'pligi ham bejizga emas. Tadqiqotchi O'.Xoliyorov aniqlagan ma'lumotlarga ko'ra o'zbek tilida "7172 ta sifat, 1856 ta ravish, 3949 ta fe'l, 22599 ta ot, 182 ta olmosh, 30 ta son" [1:16] mavjud. Turkiy tilda yaratilgan eng qadimiy yozma manbalar – O'rxun-Enasoy yodgorliklari matnida ham ot turkumiga oid so'zlar asosiy qismni egallaydi. Masalan, "To'nyuquq bitiktoshi"dagi quyidagi matnda 8 ta ot turkumiga oid so'zlar qo'llangan:

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

"Qatun yo'q bo'lmis arti, ani yo'g'latayin, tadi. Su baring, tadi. Altun yishda o'lurung, tadi. Su bashi Inal qag'an, Tardush shad barzun, tadi" [2:37].

Bu otlar quyidagilar: qatun (xotin), su (qo'shin, lashkar), Altun yish (joy nomi), su bashi (lashkarboshi), Inal qag'an (shaxs va lavozim nomi), Tardush shad (shaxs va lavozim nomi). Matnning zamonaviy tadbilida "yo'g'latayin" fe'li ham "marosimini o'tkazayin" tarzida ot ishtirokida bajarilganligi ham o'zbekcha matnlarda bu turkumning ahamiyatini ko'rsatadi. Bu davrdagi (VI-VIII asrlar) turkiy tilda yaratilgan matnlarning tuyg'ular, ilohiy kuchlar kabilarni tasvirlash lozim bo'lgan o'rinlarda mavhum otlardan foydalanilgan. Masalan, "Irq bitigi" ("Ta'birnoma") bo'limlarining har bir qismida tush ko'rish jarayonidagi muayyan voqelik aks ettiriladi, keyin bu voqelikning yaxshi yoki

ADABIYOTSHUNOSLIK

yomonligi haqida xulosa chiqariladi. Buni I.V.Steblevaning quyidagi fikrlari ham dalillaydi: “asar matn kompozitsiyasining strukturasi bir xil: 1) tushda ko‘rilgan holat; 2) ko‘rilgan tushning insonga ijobiy yoki salbiy ta‘sirini ifoda etuvchi jumla (yomon, yaxshi, juda yomon kabi) 3) chiqariladigan xulosa”[3:149]. Shu tufayli bu manbada mavhum otlarga ko‘p murojaat qilingan. Masalan:

Men osmon o‘g‘li, kecha va kunduz,

Oltin taxtda o‘tirib, shodlanyapman.

Bilib qo‘ying: bu yaxshi (“Irq bitigi”).

Namunada keltirilgan kecha, kunduz so‘zlari mavhum otlar sanaladi. Shuningdek, osmon, oltin, taxt o‘g‘il kabi aniq otlar ham qo‘llangan bo‘lib ular ot turkumiga oid so‘zlar sonini boshqa turkumlarga nisbatan keskin oshib ketishiga sabab bo‘lgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

XI asrda yashab ijod qilgan Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib kabi qomusiy olimlarning yurtimizda islom dini yoyilgunga qadar va undan keyingi davr turkiy madaniyat namunalarini jamlash, tadqiq qilish va avlodlarga yetkazib berish borasidagi faoliyatlari tahsinga sazovor. “Devoni lug‘otit turk”, “Qutadg‘u bilig” kabi asarlarning yaratilishiga XI asrning ikkinchi yarmida Qoraxoniylar davlatining kuchayishi, madaniy hayotning gullab-yashnashi sabab bo‘ldi, deyishimiz mumkin. Mamlakat hududining kengayishi bir nechta qabilalarning bir davlat bayrog‘i ostida birlashishiga olib kelgan, aloqa-munosabat kuchaygan bir sharoitda ular so‘zlashadigan tillar orasida tafovut paydo bo‘lgan ediki, yuqorida sanalgan asarlar ana shu xilma-xilliklarga barham berish, tilni me‘yorlashtirish maqsadida yaratildi. Mahmud Koshg‘ariyning tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, geografiya, biologiya, etnografiya sohalariga oid xizmatlari beqiyosdir. “Devoni lug‘otit turk” asaridagi ma‘lumotlar VIII-XI asrga oid turkiy xalqlar hayoti, madaniyatining ko‘zgusi, deyish mumkin. “Devoni lug‘atit turk”da turkiy xalqlar tili, adabiyoti, jumladan, xalq og‘zaki ijodi o‘z aksini topgan, shu sababli uni qomusiy asar sifatida baholanadi. Asarda 7500 dan ortiq so‘z, iboralar izohlangan bo‘lib, o‘sha davr an‘anasiga ko‘ra otlar, fe‘llar va bog‘lovchilar alohida ajratilgan. Lug‘atda shahar, qishloq, mamlakat, shaxs nomlari; yo‘l, dovon, cho‘l, soy, dara, yo‘l. ko‘l, o‘rmon kabi geografiyaga doir atamalar, shuningdek, urug‘, qabila, el, sayyora, fasllar nomlari kabilar, albatta, otlar bilan ifodalangan. Bu otlar asarga kiritilgan 300 ga yaqin matal va maqollar, rivoyatlar, afsonalar tarkibida keltirilgan. Masalan:

“Uzu – uyqu, uzidim – uxladim;

Uqa – kafil, kafillik; men anı uqa aldım – men uni kafillikka oldim; men unga kafil bo‘ldim”[4:75].

Keltirilgan misoldan anglashiladiki, Koshg‘ariy nafaqat so‘zlarning imlosini ko‘rsatib beradi, balki ularning izohini, qanday so‘zlar yasalişi uchun asos bo‘la olishini (uxladim), birikmalar tarkibida qo‘llanishini (men kafillikka oldim; men unga kafil bo‘ldim) ham batafsil sharhlaydi, misollar bilan dalillaydi. Natijada, foydalanuvchi *uyqu*, *kafillik* kabi mavhum otlarga oid qimmatli lingvistik ma‘lumotga ega bo‘ladilar. Koshg‘ariy ba‘zi so‘zlarni izohlash shart emas, deb hisoblasa (masalan, ovoz ma‘nosini ifodalovchi so‘zning omonimi bo‘lgan *un* so‘zi), ba‘zilarining ma‘nosi yanada to‘liq ochilishi uchun she‘riy parcha ham keltiradi:

“Ögo‘t – o‘git, nasihat; bu so‘z quyidagi she‘riy parchada ham kelgandir:

Alg‘il ögo‘t mändin, og‘ul ärdäm tilä,

Bojda ulug‘ bilgä bolub, bilgin ula”[4:85].

Mazkur namunada *ögo‘t* so‘zidan tashqari *ärdäm* (fazilat), *ilm* (bilgin) kabi mavhum otlar ham qo‘llangan bo‘lib ular izohlanayotgan so‘zning semantik xususiyatlarini, uning matndagi imkoniyatlarini ko‘rsatish maqsadida keltirilgan.

Shuni ta‘kidlash lozimki, muallif “Devoni lug‘otit turk”da omonim so‘zlarni lug‘at matnida yonma-yon keltiradi. Ba‘zi mavhum otlar omonimlar orasida uchraydi. Masalan, *og‘ur* so‘zi ma‘nolari quyidagicha berilgan:

“og‘ur – vaqt; nə og‘urda kældin? – qay vaqtda kelding?

og‘ur – davlat, dargoh; bəg og‘rinda mənin ishım ätildı – Bek davlatida mening ishim o‘nglandi.

og‘ur – ishning o‘rnida bo‘lishi, joyida, vaqtida bo‘lishi; bu ish og‘urlug‘ bo‘ldı – bu ish vaqtida bo‘ldi.

og‘ur – badal, o‘rin, boshma-bosh; atqa og‘ur aldım – ot evaziga oldim.

og'ur – yaxshi va muvaffaqiyatli; xayrli; bu so'z faqat safar va safarchiga nisbatan qo'llaniladi; jol og'ur bolsun – safar bexatar bo'lsin"[4:87].

Ketirilgan namunaning birinchi va to'rtinchi bandlarida *og'ur* so'zi mavhum otlarni ifodalab kelgan (*vaqt*, *badal* ma'nolarida). 2,3 va 5-bandlarda ravishning har xil ma'no turlari *og'ur* so'zi vositasida berilgan.

Bir davrda yaratilganiga qaramay ba'zi lingvistik masalalarda turli xil yondashuvlar kuzatiladi. Bunday holatni "*-g'u (-ku, -qu)*" qo'shimchasining vazifalarida ham kuzatishimiz mumkin. Mahmud Koshg'ariy bu qo'shimchaning birgina vazifasi ta'rifini keltiradi xolos: "*-g'u* affiksi fe'l o'zaklariga qo'shilib, joy, vaqt va qurol otlarini yasaydi. Borg'u yer – borar joy, turg'u yer – turar joy kabi"[4:12]. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida esa bu qo'shimchaning vazifalari ancha kengaytirilgan holda tasvirlangan. Unda *-g'u (-ku, -qu)* qo'shimchasining kelasi zamon sifat-doshi (Ot tushog'u (tushovlanadigan) bo'ldi), fe'lga zarurlik (Yana borg'u (borish kerak) bo'lsa, boroyin o'zim), miqdor ma'nolarini qo'shish (Egin butku (bitarlik) kazim), uning bajaruvchisini ifodalash (Qutadg'u (baxt beruvchi, unga eltuvchi) bilig), qurol, narsa (supurgu) nomini anglatish kabi vazifalari qatorida mavhum otlarni yasashi mumkinligi haqida ham fikr yuritiladi [5:216]. *-g'u (-ku, -qu)* qo'shimchasi yordamida yasalgan mavhum otlar sifatida *yegu – yeyish*, *ichku – ichish* kabi zamonaviy tilshunoslikda harakat nomi sifatida qaraluvchi so'zlar keltiriladi. Nazarimizda, manbada *-g'u (-ku, -qu)* qo'shimchasining harakat bilan bog'liq mavhum otlar hosil qilishini yetkazish maqsad qilingan. Zamonaviy o'zbek tilida mavjud bo'lgan *qayg'u*, *tuyg'u* kabi mavhum otlarning etimologiyasi ham fikrimizni dalillaydi:

"TUYG'U "tashqi ta'sirni sezish qobiliyati", "sezgi". Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot "sez" va "his et" ma'nosini anglatgan "tuy" fe'lidan *-g'u* qo'shimchasi yordamida yasalgan. **Tuy + g'u = tuyg'u**" [6:357].

"QAYG'U "g'am-g'ussa", "dard-alam". Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot "qazg'u", "qadg'u", "qayg'u" tarzida talaffuz qilingan. Qayg'u so'zini cholg'u, urg'u, tuyg'u so'zlari bilan qiyoslashdan ko'rinib turibdiki, bu ot **-g'u** qo'shimchasi yordamida "g'am-alam chek" ma'nosini anglatuvchi **qaz** fe'lidan yasalgan"[6:357].

O'zbekcha matnlarda otlarning faol qo'llanishini Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'otayn" asarida ham kuzatishimiz mumkin. Jumladan, shoir she'r misralarida qofiyadosh bo'lib kelishi mumkin bo'lgan so'zlar haqida fikr yuritir ekan, shunday deydi: "Andoqi, "aro" lafzin "saro" va "daro" bila qofiya qilsa bo'lur, "sara" va "dara" bilan ham qofiya qilsa bo'lur. Yana bir misol: andoqi, "yado" lafzin "sado" bilan qofiya qilsa bo'lur... "erur" lafzin "hur" va "dur"... "g'urur" va "zarur" lafzi bila ham joyizdur"[7:516]. Mazkur matndagi *sado*, *hur*, *g'urur* kabilar mavhum otlar hisoblanadi. Bu kabi misollarni 2018-yilda nashr etilgan "Navoiy asarlarining izohli lug'ati"da ham ko'rishimiz mumkin:

"KO'NGULSIZLIQ, = lik 1. Qalbsizlik, ko'ngilsizlik. 2. Muhabbatsizlik, ishqsizlik. 3. Xotirsizlik. 4. Fikrsizlik, xohishsizlik" [8:173];

"NUKTA O'tkir donolik bilan aytilgan gap, mohiyat.

Nuktayi tavhid Tavhidlarning ma'nosi, tavhid (birlik)ning sir-asrori"[8:252].

Keltirilgan misollarning birinchisida mavhum ot yasama so'z bilan, ikkinchisida esa tub so'z vositasida ifodalangan. Anglashiladiki, Navoiy nafaqat tengsiz shoir, balki zukko tilshunos sifatida ham so'zlarning ma'nolarini va ularning matndagi imkoniyatlarini chuqur bilgan, ulardan muayyan vaziyat uchun eng maqbullarini o'z asarlarida qo'llagan. Shuningdek, Navoiy asarlarida mavhum otlarning faol qo'llanishini mumtoz adabiyotda eng ko'p yoritilgan mavzulardan biri ishq mavzusi ekanligi bilan ham izohlashimiz mumkin. Mavhum otlar yordamida tasavvuf falsafasi va badiiyatiga xos xususiyatlar tasvirlash qulayligi ham shu ta'limotning yirik namoyandasi bo'lgan Navoiy ijodida shu turdagi otlarning ko'p uchrashini izohlaydi. Zero, tasavvuf ta'limotining "ishq", "nafs", "komillik", "ko'ngil" kabi istilohlari ham mavhum tushunchalarni ifodalaydi. Ba'zan mavhum tushunchalar mohiyati muayyan otlar yordamida "bekitiladi": *qadah – ko'ngil*, *ishq – may*, *boda* tarzida. Tasavvufning boshqa vakillari qatorida Navoiy asarlari mohiyati, mazmunida yuksak insoniy tuyg'ular yotadi. Ularni mavhum otlarsiz tasavvur etish qiyin, albatta. "Layli va Majnun" dostoning tuzilgan konkordansida dostonida mavjud bo'lgan 9974 so'zdan 574 tasi "dard-u g'am" leksik-semantik guruhiga kirishi [9] bir tomondan muallifning so'z boyligi, fikr doirasi naqadar kengligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan asarda mavhum otlar bilan ifodalangan tuyg'ular mohiyatni ochib berishda muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi

XULOSA

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlaridan Turkistonda boshlangan jadidchilik harakatining ham asosini erk, ozodlik, ma'rifatparvarlik kabi insoniy tuyg'ular tashkil etar edi. Tabiiyki, ular tomonidan yaratilgan asarlarda mavhum otlar insonlarning sezimlariga ta'sir etish maqsadida faol qo'llangan. Jumladan, Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarini insonga xos tuyg'ular mohiyatini ochib berganligi ham bejizga emas. O'zbek tilshunosligining fan sifatida shakllanishi natijasida barcha bo'limlar qatorida morfologiyaning o'rganilishi, atamalarining joriy etilishi kabi masalalar ham ilk bor jadidlar tomonidan bajarildi. Bu borada, ayniqsa, Abdurauf Fitratning xizmatlari beqiyos. Uning "Sarf" kitobida mustaqil so'z turkumlaridan biri bo'lgan otlarga ularning yasaliishi, ma'no turlariga ajralishi kabi nuqtayi nazardan yondashib yoritadi. Fitrat, avvalo, "bir ma'noni bildirgan, o'ziga xos ohangi va bosimi bo'lg'an tovushlar to'dasi"[10:145] bo'lgan so'zlarni quyidagicha turlarga ajratadi: ot, sifat, fe'l, olmosh, ko'makchi so'zlari. Fitrat otlarni muayyan va mavhum kabi turlarga ajratmasa-da, ular haqida ma'lum bir fikrlarni aytib o'tadi: "«Quyosh, bulut, yog'och, temir, Ahmat» deganda shu so'zlarning har biri birga bir narsani eslatadi. Boshqacha aytqanda, bu so'zlarning har biri, birga eslatkani narsaning otidir. Bildirgani ma'nog'a ot bo'lib taqalg'an so'z — «ot»dir. Ot ma'nosining tutash ko'zga ko'rinarlik narsa bo'lishi lozim emas. Jon, es, tun, qayg'i, zulm kabi. Ma'nosi ko'zga ko'rinmas otlar ham bordir"[10:145]. Anglashiladiki, Fitrat *quyosh, bulut, yog'och, temir, Ahmat* kabilarni muayyan otlar, *es (aql – X.Abdurahmonov), tun, qayg'u, zulm* kabilarni mavhum otlar sifatida taqdim qilgan. Fitrat otlarning yasaliishi haqidagi qismda ham mavhum otlarga misollar keltirgan. "Ish otlari" sirasiga kiritilgan *bilish, bilim, kulgu, chiqim, ishonch, quvonch, oliq, sotiq, toniq* kabi so'zlarning aksariyatini mavhum otlar sifatida baholash mumkin. Umuman olganda, Fitratning morfologiyaga oid ishlari tilshunoslik sathlariga fanning muammosi sifatida dastlabki yondashuvlardan edi, deb hisoblashimiz mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, o'zbek tilida mavhum otlar insonlarning his-tuyg'ularini ifodalovchi, ma'naviyatini ko'rsatib beruvchi so'zlar sifatida qadimdan qo'llanib kelgan. Insonlarning orzu va armonlari, qiziqishlari, istaklari aynan mavhum otlar vositasida yuzaga chiqarilgan. Leksikada mavhum otlar miqdorining oshib borishi esa, bevosita shu xalq ma'naviyati yuksalayotganini ko'rsatuvchi belgilardan biri sifatida qaralishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xoliyorov O'. O'zbek tili ta'limiy korpusini tuzishning lingvistik asoslari. Filol. fan. bo'yicha fal. dok-ri. diss. avtoref. – Termiz, 2021. - 52 b.
2. To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K., Adabiyot, umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik, - Toshkent: O'zME, 2017. - 184 b.
3. Стеблева И.В., Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии. – История, культура, языки народов Востока. – Москва: Наука. 1970. – 177с.
4. Mahmud Koshg'ariy, "Devoni lug'otit turk", 3 jildlik, 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov– Toshkent: Fan, 1960. – 500 b.
5. Yusuf Xos Hojib., "Qutadg'u bilig", V.Radlov nashri, - 1910. – B. 216.
6. Rahmatullayev Sh., O'zbek tilining etimologik lug'ati, - Toshkent, Universitet. 2000. – 600 b.
7. Alisher Navoiy, 10 jildlik, 10-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 684 b.
8. Abdulxayr M., Navoiy asarlarining izohli lug'ati, - Toshkent: O'zME, 2018. – 560 b.
9. Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostonining konkordansi. Tuzuvchilar: Quronbekov A., Mannonova A.M., Imomnazarov M.S. va b. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014
- Fitrat A., Tanlangan asarlar, - Toshkent: Ma'naviyat. 2006. – 336 b

O'ZBEK TILIDA ZIDLANUVCHI VOSITALAR POETIKASI

ПОЭТИКА ПРОТИВОРЕЧАЩИХ СРЕДСТВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

POETICS OF CONTRADICTIONARY MEANS IN THE UZBEK LANGUAGE

Ortiqova Nargizaxon Yoqubjonovna¹¹Ortiqova Nargizaxon Yoqubjonovna

– Farg'ona davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi.

Annotatsiya

Leksopoetika bugungi kunda lingvopoetik tadqiqotlarning bir qismi sifatida alohida tadqiqni talab etadigan sohalaridan biridir. Lingvopoetika sohasida keying yillarda olib borilayotgan tadqiqotlarda badiiy asarlarda qo'llanilgan leksik birliklarning badiiy – estetik vazifalari atroflicha tahlilga tortilgan. Ushbu maqola badiiy matndagi zidlanuvchi vositalar poetikasiga bag'ishlangan. So'z shakli va ma'noviy turlarining lingvopoetik tadqiqida zid ma'noli, ma'nodosh va shakldosh so'z va iboralarning poetik matnda badiiylilik, obrazlilik va ohangdorlik kabi poetik vazifa bajarishini tahlilga tortish mumkin. Zid ma'noli so'zlar badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlaydigan vositalardan biridir. Tadqiqot ob'ekti: A.Obidjonning she'riy asarlari matni. Tadqiqot predmeti: Badiiy asar matnidagi leksik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari. Tadqiqot metodi: til satxlari birliklarining sistem-struktur tahlillari. Ushbu tadqiqotning ob'ekti bo'lgan A.Obidjon she'riyatida misolida muallifning zidlanuvchi vositalardan foydalanish mahorati tadqiq qilindi.

Аннотация

Лексopoэтика на сегодняшний день является одним из направлений, требующих специальных исследований в рамках лингвopoэтических исследований. В последние годы в области лингвopoэтики всесторонне анализируются художественно-эстетические функции лексических единиц, используемых в художественных произведениях. Данная статья посвящена поэтике конфликтных средств в художественном тексте. При лингвopoэтическом исследовании по отношению формы и значения типов слов можно анализировать выполнение поэтических задач, таких как художественность, образность и напевность противоположных по значению слов и словосочетаний, синонимов и сходных форм в поэтическом тексте. Слова с противоположным значением являются одним из средств, обеспечивающих выразительность, экспрессивность и действенность художественной речи. Объект исследования: текст поэтических произведений А. Абиджана. Предмет исследования: лингвopoэтические особенности лексических единиц в тексте художественного произведения. Метод исследования: системно-структурный анализ единиц языкового уровня. На примере поэзии А. Абиджана, являющейся объектом данного исследования, изучено умение автора использовать конфликтные средства.

Abstract

Today, lexopoetics is one of the areas that require special research in the framework of linguistic and poetic research. In recent years, in the field of linguopoetics, the artistic and aesthetic functions of lexical units used in works of art have been comprehensively analyzed. This article is devoted to the poetics of conflict means in a literary text. In linguo-poetic research, in relation to the form and meaning of word types, one can analyze the performance of poetic tasks, such as artistry, imagery and melodiousness of words and phrases that are opposite in meaning, synonyms and similar forms in a poetic text. Words with the opposite meaning are one of the means that provide expressiveness and effectiveness of artistic speech. Object of study: the text of poetic works by A. Abidjan. Subject of study: linguistic and poetic features of lexical units in the text of a work of art. Research method: system-structural analysis of language level units. On the example of the poetry of A. Abidjon, which is the object of this study, the author's ability to use conflict means is studied.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, leksopoetika, leksikologiya, zidlanuvchi vositalar, antonym, antiteza, oksyumoron, kontekstual antonym, affiksial antonym.

Ключевые слова: лингвopoэтика, лексopoэтика, лексикология, противоречащие средства, антоним, антитеза, оксюморон, контекстуальный антоним, аффиксальный антоним.

Key words: linguopoetics, lexopoetics, lexicology, contradictory means, antonym, antithesis, oxymoron, contextual antonym, affixal antonym.

KIRISH

Maqolada bugungi o'zbek tilshunosligida lingvopoetika tushunchasi, lingvopoetik tahlil tamoyillari va poetik aktualashgan til birliklari sifatida leksik birliklar va ularning badiiylikni ta'minlash vazifalari haqida so'z boradi. Badiiy tasvirda she'rning mazmuni, ritmiga mos holda ishlatilgan leksopoetik vositalar kitobxon hissiyotiga kuchli ta'sir qiladi. So'zda konnotativ ma'no leksik vositalar bilan darajalanib borish xususiyatiga ega. Ushbu maqola badiiy matndagi zidlanuvchi vositalar poetikasiga bag'ishlangan. A.Obidjon she'riyatida misolida muallifning

ADABIYOTSHUNOSLIK

zidlanuvchi vositalardan foydalanish mahorati tadqiq qilindi. Tadqiqot ob'ekti: A.Obidjonning she'riy asarlari matni. Tadqiqot predmeti: Badiiy asar matnidagi leksik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari. Tadqiqot metodi: til sathlari birliklarining sistem-struktur tahlillari.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot ob'ekti: A.Obidjonning she'riy asarlari matni. Tadqiqot predmeti: Badiiy asar matnidagi leksik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari. Tadqiqot metodi: til sathlari birliklarining sistem-struktur tahlillari. Adabiyotlar sifatida M.Yo'ldoshevning "Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari", A.Nurmonovning "Tilshunoslikning adabiyot bilan munosabati", A. Hojievning "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati", E.Qilichevning "O'zbek tilining praktik stilistikasi", A.Obidjonning "Saylanma:She'rlar" asarlari va boshqa lingvopoetik tahlil tamoyillari, leksik sath birliklarining lingvopoetik tahliliga doir turli monografiya, maqolalar, tilshunoslik lug'atlaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek tilshunosligida keyingi yillarda lingvopoetika sohasida olib borilgan tadqiqotlarning har biri, aytish mumkinki, bu sohaning rivojiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Bunday izlanishlar natijasida bir qator salmoqli tadqiqotlar yuzaga keldi. Dastlabki ishlardan biri sifatida professor A.Nurmonovning kuzatishlarida lingvopoetikaga anchayin aniq ta'rif berilganini ko'rish mumkin. Olim lingvopoetika lingvistik poetikaning qisqargan shakli ekanini ta'kidlab, " badiiy asarlarda qo'llanilgan lisoniy birliklarning (fonetik, morfemik, leksik va boshqalar) badiiy-estetik vazifalarini, tilning konnotativ funksiyasini o'rganadi. Boshqacha aytganda, lingvopoetika tilshunoslikning badiiy nutqni o'rganuvchi bo'limidir" [1.164] deb ta'rif beradi.

Poetik leksikologiyada badiiy asar tilidagi sinonim, omonim iboralar yoki chegaralangan leksika(dialektizmlar, istorizmlar, arxaizmlar, ...), o'z va o'zlashgan so'zlar qatlamining ekspressivlik va obrazlilikka daxldorligi kabi jihatlari tahlil etiladi.

Leksikologiya (leksika va logiya) – tilshunoslikning til lug'at tarkibi, ya'ni bir muayyan tilning leksikasini o'rganuvchi bo'limi. Leksikologiya har bir so'zni yolg'iz holda emas, balki boshqa so'zlar bilan bog'liq holda o'rganadi. Leksikologiyada so'zlarning ma'no jihatidan o'zaro bog'langan, ya'ni monosemiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, so'z ma'nolarining erkin yoki bog'liq holda bo'lishi kabi masalalar ham o'rganiladi. Leksikologiya lug'at tarkibining amalda ishlatilishi va taraqqiyoti qonuniyatlarini, so'zlarning uslubiy jihatdan tasnifiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Shuningdek, so'zlashuv va adabiy tilda foydalanish me'yorlarini, professionalizm, dialektizm, arxaizm, neologizm, leksikalashgan so'z birikmalarini me'yorlashtirish kabi masalalarni tahlil etadi hamda bular haqida muayyan xulosalar chiqaradi." [2.249]

Poetik leksikologiyada badiiy asar tilidagi sinonim, omonim iboralar yoki chegaralangan leksika (dialektizmlar, istorizmlar, arxaizmlar...), o'z va o'zlashgan so'zlar qatlamining ishtiroki kabi masalalar tahlil etilarkan, uni antonimlar, sinonimlar, omonim va o'zakdosh so'zlar, neologizmlar, arxaizmlar, evfemizm va boshqa leksik qatlam birliklari lingvopoetikasi kabi bo'limlarga bo'lib tahlil va tadqiq qilinishi zarur deb hisoblaymiz.

Tilshunos olim G.O.Vinokur poetik tilning bir necha o'zaro farqlanuvchi jihatlari ko'rsatib, " badiiy til tushunchasi badiiy adabiyot tili tushunchasidan kengroqdir. Chunki bu, birinchidan, nafaqat badiiy adabiyot tili, qolaversa har qanday yozma nutqdir. Ikkinchidan esa, jamiyat madaniy hayotini asosi bo'lgan jamoaviy guruxlarning so'zlashuv tilidir. Badiiy adabiyot allaqachon o'zining tasvirlash va xarakterlar yaratish maqsadlari uchun tilning turli badiiy bo'lmagan vositalaridan keng foydalanmoqda" [3.90] deb ta'kidlaydi.

Badiiy uslub til materiallaridan foydalanish yo'sini bo'yicha boshqa uslublardan farqlanadi. Badiiy adabiyotni badiiy tilsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Badiiy tilning so'z, so'z formalari va grammatik qurilmalari fikr va tuyg'ularni ifodalash, badiiy obrazlar va ta'sirchan tasvirlar yaratish vositasidir. Qolaversa, yozuvchilar dialektizm, jargonizm, vulgarizm va boshqa shu kabi umumiy badiiy til doirasidan tashqaridagi vositalardan ham keng foydalanadilar. Demak, "poetik tilning boshqa turdagi til ko'rinishlaridan asosiy farqi o'z nomidan kelib chiqib unda estetik vazifa salmoqli o'rinni egallaydi". [4]

So'z shakliy va ma'noviy turlarining lingvopoetik tadqiqida zid ma'noli, ma'nodosh va shakldosh so'z va iboralarining poetik matnda badiiylilik, obrazlilik va ohangdorlik kabi poetik vazifa bajarishini tahlilga tortish mumkin.

“Antonim (yunon. anti— qarshi, zid; onuma — nom). O‘zaro zid, qarama-qarshi ma’noli til birliklari: katta-kichik, baland-past, uzoq-yaqin, yaxshi-yomon (leksik antonimlar); -li, -siz: qumli-qumsiz (antonim affikslar); esiga kelmoq—yodidan ko‘tarilmoq, ko‘ngli ochiq — ko‘ngli qora (frazologik antonimlar) va b.” [5.15]

Zid ma’noli so‘zlar badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta’sirchanligini ta’minlaydigan vositalardan biridir. Antonimlar “ ikki so‘z orasidagi tushunchalarning qarama-qarshiligi asosida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ko‘p ma’noli so‘zlarda har bir semema o‘z antonimiga ega bo‘ladi”. [6.36] Sharq adabiyotida tildagi bu ifoda imkoniyatidan juda keng foydalanilgan. «Shoir uchun juda zarur bo‘lgan san’atlardan biri tazoddir. Bu san’at yana mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod va takofu deb ham ataladi. Bu san’atda, badeshunoslarning aytishicha, zid ma’noli so‘zlardan foydalaniladi.» [7.64] Yevropa filologiyasida esa bu san’at «antiteza» deb yuritiladi. “Antiteza (yunon. antisezis — qarama-qarshi qo‘yish). Qiyoslanuvchi fikr, tushuncha kabilarni qarama-qarshi qo‘yishdan iborat uslubiy qo‘llanish: Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar. Do‘st bo‘lish oson, uni saqlash qiyin.” [5.15]

Badiiy matnning lingvopoetik tahliliga bag‘ishlangan ishlarda zidlantirish, qarshilantirish atamalaridan foydalaniladi. Tilshunos olim M.Yo‘ldoshev antonimlarni “yonma-yon qo‘llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma’noli so‘zlar farqlanadi. Ba’zan mahoratli yozuvchilar qahramonlar ruhiyatidagi kontrastlikni bo‘rttirib tasvirlash maqsadida muayyan bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so‘zni boshqa bir kontekstual sinonimik qatordagi bir necha so‘zga birdaniga zidlantiradilar. Masalan: “U vaqtda o‘zi – kuldi, ochildi, quvondi, gerdayib, osmondan qarab qadam bosdi... Xadichaxon esa ezildi, kuydi, o‘rtandi, xo‘rlanib – xo‘rlanib, achchiq – achchiq yig‘ladi.” (Cho‘lpon) Kontekstual antonimlardan badiiy asarda tasvirning ta’sirchanligini oshirish maqsadida ishlatiladi”, deb ta’kidlaydi. Bundan tashqari olim antonimlar lingvopoetikasida ularning barqaror birikmalar bo‘lgan 1). Iboralarda; 2). Maqol va matallarda; 3). Hikmatli so‘zlarda kuzatilishini tahlil qilgan. [8.35]

“Antonimlar tasvirning aniq, ravshan chiqishida, tasvir etilayotgan holat, narsa, voqelikning farqli tomonlarini to‘la va obrazli aks ettirishda muhim ahamiyatga ega. Poeziya tilida bunday zid ma’noli so‘zlardan foydalanish kuchli xisssiyotni ifodalashda juda qo‘l keladi.” [9.17]

Zidlash ma’nosining kontekstual-situativ harakterda bo‘lishi, ya’ni ma’lum bir nutq vaziyatida, ma’lum bir kontekstda zid ma’noda qo‘llanilishi va bu kabi kontekstual antonimlar ko‘pincha individual, biror muallif ijodiga hos bo‘lishi [10.50] ularning lingvopoetik tadqiqotlar uchun obyekt bo‘lishi mumkinligini tasdiqlaydi. Ular antonimlarning eng xarakterli ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, so‘zlanayotgan nutq holatidan kelib chiqqan holda, matnda qo‘llanish jarayonida, ya’ni kontekstda sodir bo‘ladi. Shuning uchun ham ko‘plab tadqiqotchilar u yoki bu ijodkor ijodi lingvopoetikasi tadqiqotlarida kontekstual antonimlar va antiteza san’atining qo‘llanilishi tahliliga e’tibor qaratishgan. [11.10]

Zidlash munosabatini ifodalashda kuchli ta’sirga ega bo‘lgan tasvir va hissiyotlar avjini namoyon qiluvchi tasviriy vosita oksyumorondan ham keng foydalaniladi. “Oksyumoron (yunon. – oksyumoron – o‘tkir ma’noli bema’nilik) - kishi yoki predmetning tabiati va mohiyatiga hos bo‘lmagan zid belgini unga nisbatan qo‘llash orqali antonimik munosabat hosil qilish”dir. [10.50]

Ushbu kichik tadqiqot asnosida Anvar Obidjon she’riyatida qo‘llangan zid ma’noli leksemalarning poetik tahlil etildi.

Shoir o‘zining “Ibodot” she’rida bir necha o‘rinda antiteza vositasi orqali turli tushuncha va fikrlarni qarshilantirib kuchli emoqional-ekspressivlikka erishgan:

“...Do‘stlarim davlatmand bo‘lsinlar doim,
Ro‘zg‘orin tebratsin dushmanlarim ham.
... Ko‘mmayin do‘stimni o‘rtanib, mahzun,
Ko‘msin meni do‘stlar, dushmanlarim ham.
...Yaxshilikdan, tangrim, in‘om et sharaf,
Yomonlikdan asra ko‘nglimni har dam.
Nomimni eslasin do‘stlarim yashnab,
Ta’nador bo‘lmasin dushmanlarim ham”. [12.28]

4 ta qatordan iborat 5 bandli she’rning har bir bandida “do‘st” va “dushman” zid ma’noli leksemalari takroran qarshilantirib keltirilgan. Shoir bu bilan she’rning poetik ta’sirchanligi va ohangdorligiga erishgan. She’rda bundan tashqari “yaxshilik” va “yomonlik” leksik antonimlarini;

ADABIYOTSHUNOSLIK

“ko‘mmasin” va “ko‘msin” kabi affiksali antonimlarini; “davlatmand bo‘lish” va “ro‘zg‘or tebratish” kontekstual antonimlarini qarshilantirib qo‘llash orqali kuchli ziddiyatli tasvir yaratilgan.

“...Har safar sen haqsan-u, har gal aybdor shoring,

Doimo sen oppog‘-u, men qoradurman, sevgilim”[12.61]satrlaridagi “haq” va “aybdor”, “oppog” va “qora” antonimlari va “-u” –zidlov yuklamasini qo‘llash orqali ikki shaxs o‘rtasidagi munosabatlardagi farqni ko‘rsatib, qarama-qarshi tasvir orqali kontrastlik hosil bo‘lishiga erishgan.

Huddi shuningdek:

“Farishtalar osmonda yursin,

Gunohkorning joyi zaminda.

Ko‘r-ko‘rona sipolik qursin,

Zavq va hijron tursin yaqinda”.[12.61] Ushbu she‘riy matnda o‘zaro antonim bo‘lmagan, ammo ayrim zid semalariga ko‘ra matn ichida qarama-qarshi ma‘no bildirayotgan “farishta – gunohkor”, “zavq – hijron” so‘zlari muallifning o‘ziga xos topilmalari – poetik, kontekstual antonimlar vazifasida namoyon bo‘lmoqda.

“Jaydari teorema” she‘rida:

“... Quvonchu g‘am uyqash har toifada,

Odamzotning o‘zi qorishma hilqat.

Jiddiy so‘z portlar goh mutoyibada,

Hazilda jon saqlar goho haqiqat” [12.65] – “quvonchu g‘am”- juft qo‘llangan antonimlari va “jiddiy so‘z- mutoyibada”, “hazilda – haqiqat” kabi oksyumoronlaridagi zid ma‘nolar poetik vazifaga bo‘ysundirilgan.

“...Vaqtim ziqdir maydalar bilan,

Olishmasman, solsa ham tahdid.

Kurashganga yarasha dushman

Bo‘lsin dongdor, maydonda yaxlit.

Ishlar chala, hayot o‘zi shu,

Dunyoda but narsa azal kam...

Asrasa bas yarimta do‘stu

Choraktalik dushmanchadan ham” [12.67] – “ maydalar” otlashgan sifatiga “dongdor, maydonda yaxlit dushman” frazeologik birikmalasi; “chala” va “but” leksik antonimlari; “yarimta do‘st” va “choraktalik dushmancha” frazeologik birliklari she‘r kontekstida mahorat bilan zidlantirib kuchli falsafiy obrazlilik va tasvir yaratilgan.

“... Gar diling o‘t bo‘lsa, borgum o‘t bilan o‘ynashgali,

Gar diling muz bo‘lsa, dilbar, o‘ynagaymiz sirg‘alib” [12.68] - satrlarida shoir “o‘t” (olov) va “muz” so‘zlarini zidlantirish orqali va ular tabiatiga mos harakatlarni bildiruvchi turg‘un birikma “o‘t bilan o‘ynashish” va “ muzda sirg‘anchiq uchib o‘ynash” kabi frazeologik birikmalarni qarshilantirib qo‘llash orqali betakror obrazli taassurot va lirik tasvir ichida yengil kulguga sabab bo‘ladigan tasvirni hosil qilishga erishgan.

“Yer yuzin tor etsa kulfat, keng samoni eslagaylar,

Bermasa ziynat chag‘ir tosh, qahraboni eslagaylar.

...Yaxshi do‘stu yaxshi bekning izlayur illatin lodon,

Norasodan yetsa ozor, ul rasoni eslagaylar”[12.69] – To‘rt satrning o‘zida “yer - samo”, “tor - keng”, “chag‘ir tosh - qahrabo”, “raso - noraso” kabi turli zid ma‘noli so‘z va iboralarni qarshilantirish orqali muallif rango-rang ma‘nolar galereyasi – betakror badiiy tasvirni yaratgan.

Xuddi shuningdek, quyidagi to‘rt satr – birgina bandedagi “ chaqnadim – so‘narman”, “keldim – jo‘narman”, “qayoqdan- qayga”, “bezavol qo‘ndim – azob birla qo‘narman”, “gul –tikon” kabi zid ma‘noli so‘z va iboralar she‘rdagi falsafiy fikrni poetik ifodalashda o‘ziga xos vazifani qoyillatib bajarmoqda:

“Chaqnadim bir, qachon ammo so‘narman bilmadim aslo,

Qayoqdan keldimu, qayga jo‘narman, bilmadim aslo.

Bu shoxga bezavol qo‘ndim, gahi gul, gah tikon bo‘ldim,

U shoxga ne azob birla qo'narman, bilmadim aslo" [12.86]

Kishi yoki predmetning tabiati va mohiyatiga hos bo'lmagan zid belgini unga nisbatan qo'llash orqali zid, o'tkir ma'noli, "bema'ni" o'xshatish – oksyumorondan ham shoir o'rni bilan va juda keng foydalangan. Masalan:

"Po'rtana deb oshiq qalbini,

Buyuklarni o'xshatdim tog'ga.

Lola dedim yorning labini,

Va mengzatdim oyni o'chog'ga" [12.27] – "oy – o'choq" oksyumoroni;

"Unvonu martaba do'ngligi uzra

In qurgan chigirtka mendan yirikmi?

Shovqini azizmi nolamdan ko'ra,

Meni o'ldi degan o'zi tirikmi?" [12.97] – "chigirtka- mendan yirik", meni o'ldi degan – o'zi tirikmi" oksyumoronlari va "shovqin-nola" kontekstual antonimlari.

"Manguberdi falsafasi" she'rida:

"Tikandek ko'p olamda lashkar,

Biri jisman, biri ruhan zo'r.

G'ijingan yoq doim yurtparvar,

Tirjaygan yoq doim vatanxo'r.

Chechakdek ko'p olamda elat,

Biri yashnar, biri so'ladi.

Xalq bo'ladi "Biz" degan millat,

"Men" degan xalq millat bo'ladi" [12.103] Shoir bu she'rda "tikandek – chechakdek", "lashkar – elat", "jisman –ruhan", "g'ijingan – tirjaygan", "yurtparvar – vatanxo'r", "yashnar – so'lar", "xalq – millat", "men – biz" kontekstual antonim juftliklarini turli holatlarda, masalan: bir satrda, tagma-tag yoki satrlar aro qo'llab, o'zaro zidlov bog'lanishli jumlarlar tuzishi natijasida kuchli falsafiy fikr o'z ifodasini topgan. Lirik qahramonning ziddiyatli kechinmalari aks etgan bu she'rda shoir zid ma'noli so'zlar vositasida ana shu qarama-qarshi holat, ruhiyat kengliklarini ochib beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, Anvar Obidjon she'riyatida qo'llangan zid ma'noli leksemalarning poetik tahlilida quyidagi e'tiborli jihatlar kuzatiladi:

1. Leksik antonimlar poetik nutqda quyidagi an'anaviy va o'ziga xos bir necha funksiyalarni bajaradi: 1). qarama-qarshi fikr, hissiyot, voqelikni badiiy ifodalaydi; 2). poetik nutqqa ta'sirchanlik bag'ishlaydi; 3). nutqqa ohangdorlik sifatini beradi.

2. Antiteza vositasini qo'llab qiyoslanuvchi fikr va tushunchani qarama-qarshi qo'yish orqali kuchli obrazlilik va ta'sirchan tasvir yaratiladi.

3. Juft qo'llangan antonimlar yoki kontekstual antonimlar nutqqa zidlilikdan ko'ra umumlashma ma'no bag'ishlaydi, ya'ni shu voqelik, ruhiyatni butun borlig'icha aks ettiradi.

4. Satrlararo antonimlik bir necha voqelik, holatni bir voqelik, holatga kontrast qo'yib, tasvir ta'sirchanligini oshiradi. Unda bir tomonning ikkinchi tomondan ustun, ortiq yoki kamligi qiyoslab baholanadi.

5. Poetik nutqda antonimlarning guruh - bir-birining izohi sifatida kelishi, qo'shimcha ma'no ifodalash bilan birga, nutq ohangi - tempiga ham ta'sir ko'rsatadi.

6. Antonimlardan hosil bo'luvchi oksyumoron kuchli ta'sirga ega tasvir va hissiyotlar avjini namoyon etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nurmonov A. Tilshunoslikning adabiyot bilan munosabati/ Tanlangan asarlar. 3 jildli.-T.:Akademnashr, 2012. - 3-jild.- B.164. (Nurmonov A. Relationship of linguistics with literature/ Selected works. 3 volumes.-T.:Akademnashr, 2012. -Volume 3.- P.164.)

2. O'rinboyev B. Leksikologiya//O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.5-jild.Toshkent:O'zb-n milliy ens-yasi davlat ilmiy nashriyoti, 2004. B.249.(Orinboyev B. Lexicology//Uzbekistan national encyclopedia. Volume 5. Tashkent: State Scientific Publishing House of the National Institute of Uzbekistan, 2004. P.249.)

3. Винокур Г.О. Филологические исследования: лингвистика и поэтика.М.: Наука,1970.-С.90.(Vinokur G.O. Philological research: linguistics and poetics. M.: Nauka, 1970.-P.90.)

4. Руберт И.Б., Тимралиева Ю.Г. Поэтический язык как объект лингвистических исследований./Проблемы языкознания и теория коммуникации. (4. Rubert I.B., Timralieva Yu.G. Poetic language as an object of linguistic

ADABIYOTSHUNOSLIK

research./Problems of linguistics and communication theory.) <https://cyberleninka.ru/article/n/poeticheskiy-yazyk-kak-obekt-lingvisticheskikh-issledovaniy>

5. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -T.: 2002. – B.15. (Hojiev A. Annotated Dictionary of Linguistic Terms.T.: 2002. P.15.)

6. Qilichev E. O'zbek tilining praktik stilistikasi.-Toshkent:O'qituvchi, 1985.-B.36. (6. Qilichev E. Practical stylistics of the Uzbek language.-Tashkent: Teacher, 1985.-B.36.)

7. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. –T:G'.G' ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1976. B.64.(Rustamov A. Navoi's artistic skill. - T: G'. G' ulam Literature and Art Publishing House, 1976. P.64.)

9. Yuldashev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –Toshkent:Fan, 2006. B.35.(Yuldashev M. Basics of literary text and its linguopoetic analysis. -Tashkent: Science, 2006. P.35.)

10. Qurbonova M.O.Mustaqillik davri dostonlarining lingvopoetik tadqiqi./Monografiya.T., "Adabiyot uchqunlari"-2016. B.17.(Kurbanova M.O. Language-poetic study of epics of the era of independence./Monografiya.T., "Sparks of Literature"-2016. P.17.)

11. Shomaqsudov A., Rasulova I. O'zbek tili stilistikasi.-T.:1983. – B. 50. (Shomaqsudov A., Rasulova I. Stylistics of the Uzbek language. T.: 1983.P.50.)

12. Keldiyorova G.S. O'zbek badiiy nutqida antiteza. Filol. fanlari nomz.... dis. avtoref. - T., 2000, B.10.(Keldiyorova G.S. Antithesis in Uzbek artistic speech. Philol. science nomz.... dis. autoref. - T., 2000, P.10.)

12.Obidjon A. Saylanma:she'rlar.- Toshkent: Akademnashr, 2017.- B.248.(Obidjon A. Selected Works: Poems.- Tashkent: Academy, 2017.- B.248.)

TILSHUNOSLIKDA SINONIMIYANING O'RGANILISHI VA UNING TURLARIGA OID OLIMLARNING QARASHLARI

ИЗУЧЕНИЕ СИНОНИМИИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И ВЗГЛЯДЫ УЧЕНЫХ НА ЕЕ ВИДЫ

THE STUDY OF SYNONYMY IN LINGUISTICS AND THE VIEWS OF SCIENTISTS ON ITS TYPES

Abdulxayeva Malika Maratovna¹

¹Abdulxayeva Malika Maratovna

– Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Fakultetlararo ingliz tili kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya

XX asr sinonimiya sohasi uchun oltin davr bo'ldi. Mashhur tilshunos olimlar o'z qarashlariga ilmiy yondashgan holda ko'plab asarlar yaratdilar. Natijada hozirgi davr lingvistlari, tadqiqotchilari uchun haqiqiy maktab bo'la oladigan ma'lumotlar qoldi. Yaratilgan asarlarda sinonimiya hodisasi, sinonimik munosabatlar, ularning turlari o'sha davr talabidan kelib chiqib yozilgan bo'lsa, hozirgi kunda ular semantika sohasining markaziy masalalaridan biri bo'lib, ularga berilayotgan ta'rif va tasniflar avvalgidan ham kengroq ma'noni anglata boshladi. Ushbu maqolada jahon tilshunos olimlarining semantik kategoriyalaridan biri bo'lgan sinonimiyaga doir qarashlari tahlil qilingan. Shuningdek, ular tomonidan berilgan ta'rif va tasniflarning o'xshash va farqli tomonlari keltirilgan. Yillar o'tgani sari tadqiqotlar ko'lami kengayib, sinonimlarga berilgan ta'riflar sayqallanib borgani ko'rib chiqilgan.

Аннотация

XX век стал золотым веком для области синонимии. Известные лингвисты создали множество работ, придерживаясь научного подхода к своим взглядам. В результате остались данные, которые могут стать настоящей школой для лингвистов, исследователей современности. Если в созданных работах феномен синонимии, синонимических отношений, их виды писались исходя из требований того времени, то в настоящее время они являются одним из центральных вопросов области семантики, а данные им определения и классификации стали иметь более широкое значение, чем прежде. В данной статье анализируются взгляды мировых лингвистов на синонимию, которая является одной из семантических категорий. Также перечислены сходства и различия в определениях и классификациях, которые они дают. Рассмотрено то, что с годами масштабы исследований расширились, а определения синонимов стали более отточенными.

Abstract

The 20th century was a golden age for the field of synonymy. Famous linguists have created many works, adhering to a scientific approach to their views. As a result, data remained that can become a real school for linguists, researchers of our time. If in the created works the phenomenon of synonymy, synonymic relations, their types were written based on the requirements of that time, then at present they are one of the central issues in the field of semantics, and the definitions and classifications given by them have become more widespread than before. This article analyzes the views of world linguists on synonymy which is one of the semantic categories. Similarities and differences in the definitions and classifications are also given. It is considered that over the years, the scope of research has expanded, and the definitions of synonyms have become more refined.

Kalit so'zlar: sinonimiya, sinonim, absolyut sinonim, kognitiv sinonim, plesionim, yaqin sinonim.

Ключевые слова: синонимия, синоним, абсолютный синоним, когнитивный синоним, плезионим, квази синоним.

Key words: synonymy, absolute synonymy, cognitive synonymy, plesionymy, near-synonymy

KIRISH

Semasiologiyaning fan sifatida e'tirof etilishi ayniqsa o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab sinonimiya hodisasini jiddiyroq tadqiq qilishga olib keldi. Bugungi kungacha dunyo tilshunosligida sinonimiya tushunchasiga aniqlik kiritish uchun olib borilgan ilmiy izlanishlar ko'lami shunchalik kengki, ularni barchasiga to'xtalishni imkoni yo'q.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish natijasida shuni ta'kidlash mumkinki, tilshunos olimlar tomonidan sinonimiyaning turlari ajratilib, har bir turning farqli jihatlari tavsiflangan. Biroq, bu ishlarda sinonimiyaga turlicha ta'rif berilganligi, sinonimlarni tasniflashda har xillikka yo'l qo'yilganligi kuzatiladi. Jumladan, mashhur ingliz tilshunosi A.Kruz sinonimlarga quyidagicha ta'rif

ADABIYOTSHUNOSLIK

bergan: «The lexical relation which parallels identity in the membership of two classes is, of course, synonymy».¹

Demak, A.Kruz tomonidan keltirilgan ta'rifdan shuni anglash mumkinki, sinonimiya deganda o'ziga xos bir xillikka ega bo'lgan leksik munosabat tushuniladi.

Yana bir tilshunos J.Layons sinonimlarni quyidagicha izohlagan: «Synonyms are expressions with the same meaning». This statement can serve as a means of starting to discuss the division between some of the traditional and strict definitions of synonyms as «words identical in their meaning» and the more recent or broader ones which take into consideration all the components of synonyms, such as denotation, connotation, stylistic value, collocation, etc»²

Ta'rifdan ko'rinadiku, sinonimlar bir xil ma'no anglatuvchi so'zlar. Olim bu nazariya haqida fikr bildirar ekan, bu sinonimlarga berilgan an'anaviy va qat'iy ta'riflar orasida baxsni keltirib chiqazishini inkor etmaydi.

Shuningdek, tilshunos S.Grinbaumning fikri ham diqqatga sazovor: "synonyms are expressions that are identical or similar in meaning and that can be used interchangeably in at least one context". This explanation still is not satisfactory because of the ambiguous terms "similar" and "identical".³

Mazkur ta'rifda olim sinonimlar bir xil yoki o'xshash ma'noga ega so'zlar ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, S.Grinbaum sinonimlar kamida bitta kontekstda bir-birining o'rnida ishlatila olishi kerakligini qo'shimcha qiladi.

Rus tilshunos olimi D.Shmelev esa sinonimlarni gapdagi ma'no munosabatiga ko'ra tadqiq qiladi va quyidagi xulosaga keladi: «Синонимы можно определить, как слова, относящиеся к той же части речи, значения которых содержат тождественные элементы, различающиеся же элементы устойчиво нейтрализуются в определенных позициях. Иначе говоря, синонимами могут быть признаны слова, противопоставленные лишь по таким семантическим признакам, которые в определенных контекстах становятся несущественными. ...»⁴

Demak, sinonimlar bir so'z turkumiga kiruvchi, bir xil ma'noviy xususiyatlarni o'z ichiga oladigan so'zlar hisoblanadi.

Yana bir mashhur rus tilshunoslaridan biri D.Rozental sinonimlarga ta'rif berar ekan, shunday deydi: «Синонимы – слова, близкие или тождественные по своему значению, выражающие одно и то же понятие, но различающиеся или оттенками значения, или стилистической окраской, или и тем и другим. Синонимы, как правило, принадлежат к одной и той же части речи и выступают как взаимозаменяемые элементы высказывания».⁵

D.Rozental sinonimlar ma'no jihatdan yaqin, bir xil tushunchani ifodalovchi, ammo ma'no ottenkasi yoki uslubiy bo'yog'i yoki har ikkalasi bilan farq qiluvchi so'zlar ekanligini qayd etadi. Shuningdek, olim sinonimlar bir so'z turkumiga qarashini va gapning o'rnini bosuvchi element sifatida ishlashini ta'kidlaydi.

Z.Aleksandrova ham hamkasblarini ilmiy qarashini ma'qullaganini ko'rishimiz mumkin: «Синонимами считаются слова, выражающие одно и то же понятие, тождественные или близкие по значению, отличающиеся друг от друга оттенками значения, принадлежностью к тому или иному стилистическому слою языка и экспрессивной окраской.»⁶

Z.Aleksandrova sinonimlar bir xil tushunchani ifodalovchi, bir xil yoki yaqin ma'noli, ma'no ottenkasi bilan bir-biridan farq qiluvchi, tilning u yoki bu stilistik qatlamiga tegishli bo'lgan so'zlar ekanligini keltiradi.

Keltirilgan ta'riflardan shuni anglash mumkinki, sinonimiya turli talqinlarga ega bo'lgan ancha murakkab til hodisasi hisoblanadi. Shuningdek, T.Vinokur faqat lug'atda berilgan ma'nodosh so'zlarni sinonim deb hisoblash mumkinligini ta'kidlaydi: «...Так называемая синонимичность средств языка, если иметь дело не с лингвистической абстракцией, а с живым и реальным языком, с тем языком, который фактически существует в истории, является просто-напросто фикцией. Синоним является синонимом только до тех пор, пока он находится в словаре. Но в контексте живой речи нельзя найти ни одного положения, в котором было бы все равно, как сказать: конь или лошадь, ребенок или дитя, дорога или путь и т. д.»⁷

Ta'rifdan anglashimiz mumkinki, olim sinonim faqat lug'atda bo'lsagina sinonim hisoblanishini ta'kidlaydi.

Hamkasblaridan farqli o'laroq, A.Ufimtseva va A.Reformatskiy kabi mashhur tilshunoslar tilda ma'noni anglatuvchi bir xil so'zlar yo'q deb hisoblashgan: «Синонимы – лексемы, связанные между собой общностью в их семантическом содержании, независимо от того, идет ли отождествление по всему смысловому объему или одному из значений отождествленных лексических единиц»⁸

«Синонимы могут существовать в языке при соблюдении формулы: «то же, да не то же», т. е. два слова, совпадая в одном, расходятся в другом. Если бы синонимы были целиком «то же», то сосуществование их потеряло бы смысл, это было бы не обогащение словарного состава, а, наоборот, его засорение».⁹

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yuqorida tilshunos olimlar tomonidan sinonimiyaga berilgan ta'riflar bir-birini inkor etmaydi, balki yillar o'tgani sari tadqiqotlar ko'lamini kengayib ta'riflar biri ovrnini ikkinchisi to'ldirganini ko'rishimiz mumkin. Bu esa sinonimiya hodisasining mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Sinonimiya sohasini ilmiy nuqtai nazardan ishlab chiqqan va sinonimiyaning turli darajalarini tasniflagan ilk tilshunoslardan biri A.Kruz o'zining "Leksik semantika" nomli kitobida sinonimiyaga batafsil to'xtalib o'tadi. Olim sinonimlarni uch "absolyut", "kognitiv", "plesionim" turga ajratib, absolyut sinonimlar haqida fikr yuritir ekan, ularni bor ekanligiga shubha bilan qaraydi.

Shuningdek, sinonimiya sohasiga o'zining ilmiy qarashlari bilan kirib kelgan J.Layons¹⁰ sinonimni turlarga ajratir ekan, *absolyut sinonimiya* (*absolute synonymy*) termini o'rnida *mutlaq sinonimiya* (*total synonymy*) va *to'liq sinonimiya* (*complete synonymy*) atamalarini qo'llab, ular tilda mavjud emasligini ta'kidlab, kognitiv sinonimlarga e'tibor qaratadi.

Hamma tilshunoslar tilda absolyut sinonimlar borligini birday qayd etishmaydi. Rus semasiologi D.N.Shmelev hatto, tilda absolyut sinonimlar bo'lmasligini aytishgacha boradi. M.Mirtojiyev bunga fikr bildirir ekan shunday deydi: "O'zbek tilida *lingvist / tilshunos, qarsak / chapak, shoti / norvon, sinchalak / chittak, o'qituvchi / muallim, askar / soldat, sivilizatsiya / nay* kabi so'z juftliklari borki, ular ma'no jihatidan bir-biridan mutlaqo farq qilmaydi. Ular ayni bir xil leksik ma'noga ega sinonimlardir. Bu til faktlari o'z-o'zidan D.N.Shmelevning fikriga teskaridir. D.N.Shmelev o'z fikrini rus tili nuqtai nazaridan bildirgan, muallifingiz keltirgan misollar o'zbekcha, deb e'tiroz bildirish mumkin. Bunga ham javob berish mumkin. Undan o'n yil burun – 1054 yil L.A.Bulaxovskiy *bitva / сражение* ('jang' ma'nosida), *языкознание / языковедение* ('tilshunoslik' ma'nosida), *красть / воровать* ('o'g'irlamoq' ma'nosida), *самолёт / авиоплан* so'z juftliklarini o'zaro absolyut sinonimlar deb ko'rsatgan edi. D.N.Shmelev bularga nisbatan munosabat bildirmagan."¹¹

D.N.Shmelev rus tilida absolyut sinonimlar bo'lmasligiga qo'shimcha qilib, boshqa tillarda ham mavjud emasligini ta'kidlaydi. Bu fikr ko'pchilik tilshunos olimlar tomonidan ma'qullanmadi. Shu o'rinda biz ham bu fikrga qo'shilmaymiz. Absolyut sinonimlar tilda juda kam uchrashini inkor qilib bo'lmaydi albatta, lekin ular mutlaqo yo'q digani emas. Bunday sinonimlar asosan terminlarda uchraydi, chunki ularning leksik ma'nosida biror nutq uslubiga xoslanish, emotsional-ekspressiv bo'yoqni ko'rsatish kuzatilmaydi. Ular ma'nosi signifikatga nisbatan farqlanmas ekan, absolyut sinonim bo'lishi tabiiy. Masalan, *lingvist - tilshunos* so'zlarini olsak. Bu so'zlar aynan bir xil ma'noni ifodalaydi. Lingvist leksemi kitobiy uslubga xoslanib qolganligiga qaramasdan, ular absolyut sinonimlar hisoblanadi.

Yana bir mashhur olim Linn Merfi sinonimlarni ikki *logical synonym* va *near-synonym*¹² turlarga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sinonimiya sohasida salmoqli ilmiy izlanishlar olib borilganligiga qaramasdan, ularni turlarga ajratishda hali hanuz yakdil fikr yo'q. Bu kabi masalalarni albatta tabiiy til materiallari, lug'atlardagi izohlarning mukammalligiga ko'ra tahlil qilib, ularning nutqimizda qay darajada faol yoki nafaol ekanligini e'tiborga olgan holda tadqiqotchilarimiz amalga oshirishlari lozim deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Cruse. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. - 1986. – P.88. (Kruz A. Leksik semantika. Kembrij: Kembrij Universiteti Nashriyoti. 1986. – 88 b.)

ADABIYOTSHUNOSLIK

2. Lyons, J. Linguistic Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. – 1995. P.25. (Layons J. Lingvistik Semantika. Kembrij: Kembrij Universiteti Nashriyoti. 1995. – 25 b.)
3. Greenbaum, S. Oxford English Grammar, Oxford: Oxford University Press. - 1996. – P.420. (Grinbaum S. Oksford ingliz tili grammatikasi. Oksford: Oksford Universiteti Nashriyoti.– 1996. – 420 b.)
4. Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика. М.: Просвещение- 1977. – С.55. (Shmelev D.N. Zamonaviy rus tili: Leksika. M.: Ma'rifat – 1977. – 55 b.)
5. Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык: Учебное пособие. 2-е изд. М.: [Международные отношения](#), 1994. — 560 с. (Rozenal D.E., Golub I.B., Telenkova M.A. Zamonaviy rus tili: Darslik. 2-nashr. M.: Xalqaro munosabatlar. 1994. – 560 b.)
6. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. Москва. Издательство: Русский язык. 2001. С.6. (Aleksandrova Z.E. Rus tili sinonimlari lug'ati. Moskva. Nashriyot: Rus tili. 2001. – 6 b.)
7. Винокур Г.О. Проблема культуры речи. «Русский язык в советской школе» 1929. № 5. С. 82–92. (Vinokur G.O. Nutq madaniyati muammosi. «Sovet maktabidagi rus tili» 1929. № 5. 82–92 betlar.)
8. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – Москва: Наука, 1968. – с. 272. (Ufimtseva A.A. Tilning leksik-semantik tizimidagi so'z. – Moskva: Fan. 1968. – 272 b.)
9. Реформатский А.А. Введение в языковедение. - М.: Академия, 1997. – С.488. (Reformatskiy A.A. Tilshunoslikka kirish. – M.: Akademiya. 1997. – 488 b.)
10. Lyons, J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge Univeristy Press. - 1968. - P.450. (Layons J. Nazariy tilshunoslikka kirish. Kembrij Universiteti Nashriyoti. – 1968. – 450 b.)
11. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. Toshkent. MUMTOZ SO'Z. - 2010. – 191 b. (Mirtojiev M. Semasiology of the Uzbek language. Tashkent. Classic word. – 2010. – p.191.)
12. Murphy, M. L. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy and Other Paradigms. New York: Cambridge Univeristy Press. - 2003. – P.155. (Merfi M.L. Semantik munosabatlar va leksika: antonimiya, sinonimiya va boshqa paradigmalar. Nyu-York: Kembrij universiteti matbioti. 2003. – 155 b.)

O'ZBEK TILIGA FORS TILIDAN O'ZLASHGAN SO'ZLAR VA GRAMMATIK
KATEGORIYALARСЛОВА И ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ЗАИМСТВОВАННЫЕ С ПЕРСИДСКОГО
ЯЗЫКА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫКWORDS AND GRAMMAR CATEGORIES BORROWED FROM PERSIAN INTO UZBEK
LANGUAGEMurodov Normurod Toxirovich¹¹Murodov Normurod Toxirovich– Termiz davlat universiteti, Tojik filologiyasi va sharq
tillar kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida fors tili o'z o'rniga egaligi. Fors tilidan nafaqat so'zlar balki ba'zi grammatik elementlar kirib kelganligi aytib o'tilgan. Ba'zi fe'l asoslari o'zbek tilida ot va sifat so'z yasovchi qo'shimchalar sifatida, joy nomini ifodalaydigan so'zlar, forscha izofaviy birikmalar va sonlar o'zbek tilida keng qo'llanishi misollar asosida ko'rsatib o'tilgan.

O'zbek tilida boshqa tillardan olingan va o'zbek xalqining moddiy va madaniy boyligiga aylanib qolgan keng iste'molda bo'lgan barqaror so'z va iboralar qaysi tildan kirib kelganidan qat'iy nazar o'zbek tilidagi faol so'zlar guruhiga mansub so'zlar hisoblanadi.

O'zbek tili o'zining uzoq tarixi davomida o'z leksikasini avvalo ichki imkoniyatlar hisobiga qolaversa boshqa tillardan kirib o'zlashib qolgan so'zlar hisobiga rivojlantirgan va takomillashtirgan. O'zbek tiliga fors tilidan o'zlashgan so'zlar o'zbek tilining lug'at tarkibidan o'rin olgan va uning grammatik qoidalariga buysondirilgan. Bu so'zlarni o'z va ko'chma ma'nolarini o'rganish o'zbek tili va mumtoz adabiyotimizni chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi.

Аннотация

В статье рассматривается роль персидского языка в историческом развитии узбекского языка. Говорят, что не только слова, но и некоторые грамматические элементы произошли от персидского языка. Некоторые глагольные основы узбекского языка как существительные и прилагательные, слова, выражающие географические названия, персидские суффиксы и числа, широко используются в узбекском языке.

В узбекском языке к группе активных слов в узбекском языке относятся устойчивые слова и словосочетания, заимствованные из других языков и ставшие материальным и культурным достоянием узбекского народа, получившие широкое употребление, независимо от того, из какого языка они произошли.

За свою долгую историю узбекский язык развивался и совершенствовал свой словарный запас, прежде всего, за счет внутренних возможностей, а также за счет слов, впитавшихся из других языков. Слова, перешедшие в узбекский язык из персидского языка, входят в словарный состав узбекского языка и подчиняются его грамматическим правилам. Изучение прямого и переносного значения этих слов позволяет глубже изучить узбекский язык и нашу классическую литературу.

Abstract

This article discusses the role of Persian in the historical development of the Uzbek language. It is said that not only words but also some grammatical elements came from Persian. Some verb bases in Uzbek as nouns and adjectives, words expressing place names, Persian suffixes and numbers are widely used in Uzbek.

In the Uzbek language, the group of active words in the Uzbek language includes constant words and phrases borrowed from other languages and constituting the material and cultural values of the Uzbek nation, widely used, independent nouns, from which they are derivatives of the language.

Over its long history, the Uzbek language has developed and improved its vocabulary, primarily due to internal capabilities, as well as due to words absorbed from other languages. Words that have passed into the Uzbek language from the Persian language are included in the vocabulary of the Uzbek language and obey its grammatical rules. Изучение прямого и переносного значения этих слов позволяет глубже изучить узбекский язык и нашу классическую литературу.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, fors tili, forscha fe'l asoslari, hozirgi zamon sifat yasovchilar, sonlar, so'z yasovchi qo'shimchalar, izofali so'z birikmalari, joy nomlari.

Ключевые слова: узбекский язык, персидский язык, персидские глагольные основы, современные прилагательные, числа, словообразовательные наречия, суффиксы, топонимы.

Key words: Uzbek language, Persian language, Persian verb bases, modern adjectives, numbers, word-formative adverbs, suffixes, place names.

KIRISH

Til insonlarning yashash sharoiti ta'siri ostida doimo o'zgarishi va rivojlanishi tabiiy hodisadir. Biror xalq yoki qavmning madaniyatidagi o'zgarishi uning tiliga ham bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladi. Bundan o'zbek millati va uning tili ham mustasno emas. O'zbek xalqi o'z tarixiy taraqqiyoti davomida u bilan qo'shni yashagan millat va elatlar bilan doimiy ravishda aloqada bo'lgan. Turli millat va elatlar orasida madaniy aloqalarni mustahkamlash va uning doimiylikini ta'minlash bevosita tilga bog'liq ekanligi dunyo tarixida isbotlangan. O'zbek xalqi bilan qo'shni yashagan xalqlar orasidagi o'zaro aloqa o'zbek tilining rivojlanishiga va so'z boyligini ortishiga katta hissa qo'shgan. Turkiy qavmlar bilan yaqin madaniy aloqada bo'lib ba'zan bir davlat tarkibida yashagan xalqlardan biri forsiy zabon xalqlardir. Bu ikki xalqning madaniy aloqalari mobaynida o'zbek tilida so'zlashuvchi xalq fors tilidan ko'pgina forsiy (grammatik kategoriyalar o'zlashgan) so'zlarni olgan. Shu yo'l bilan o'z lug'at tarkibini yanada boyitganlar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbek tilshunosligida o'zlashma so'zlarning fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari ko'plab ilmiy ishlarda o'z aksini topgan. Sobiq ittifoq davri o'zbek tilshunosligida o'zlashma so'zlar tadqiqiga doir ko'plab ilmiy ishlar amalga oshirildi. 1981-yilda O'zSSR FA Til va adabiyot instituti olimlari tomonidan "O'zbek tili leksikologiyasi" nomli monografik tadqiqot yaratildi [4, 146]. Monografiyaning "O'zbek tili leksikologiyasi ijtimoiy-tarixiy asoslari" nomli bobida o'zbek tilining lug'at tarkibi, o'zbek tilining asosiy lug'at fondi, asosiy lug'at fopdinng til lug'at tarkibidan farqi, o'zbek tili leksikologiyasining tarixiy-etimologik qatlamlari, forsha-tojikcha o'zlashma so'zlar qatlami, arabcha o'zlashma so'zlar qatlami, ruscha-internatsional o'zlashma so'zlar qatlami, o'zbek tili leksikologiyasining tarixiyfunksiopal, xususiyatlari, eski so'zlar qatlami, yangi so'zlar qatlami kabi masalalar atroflicha yoritib berildi [4, 158].

U.Qo'ziyevning "O'zbek tilidagi izohli lug'atlarda o'zlashma so'zlar tadqiqi" nomli monografiyasining ikkinchi bobi to'liq zamonaviy o'zbek lug'atchiligidagi o'zlashma so'zlar tahliliga bag'ishlangan. Unda o'zbek tilidagi o'zlashma so'zlarning asliyat bilan semik muvofiqligi ko'rib chiqilgan, shuningdek, izohli lug'atlardagi o'zlashma so'zlar tasniflangan. Muallif o'zlashma so'zlarning ikki va besh jildli izohli lug'atlarda talqin qilinishidagi ilmiy xolislik, semantik to'liqlik kabi farqli jihatlar va ularning sabablarini ilmiy jihatdan asosli yoritgan. Ushbu tadqiqot ishida asosiy urg'u arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan so'zlarga qaratilgan [Qo'ziyev, 2016].

Asosiy qism. O'zbek tilida so'z yasovchi qo'shimchalar. O'zbek tilining tarixiy traqqiyoti davomida arab va fors tillari o'z o'rniga ega. Bu tillardan nafaqat so'zlar balki ba'zi grammatik elementlar kirib kelgan. Shulardan biri o'zbek tilidagi so'z yasovchi qo'shimchalar. Ba'zi fors tilidan olingan so'z yasovchi qo'shimchalar, fors tilida fe'l asosi hisoblanadi. O'zbek tilida esa so'z yasovchi qo'shimcha qilib olinadi.

Soxta fors tilidagi soxtan(qurmoq, yasamoq) fe'lining o'tgan zamon asosi soxtga –a(e) o'tgan zamon sifatdoshi qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan bo'lib, qurilgan, tuzilgan, yasama ma'nolarini anglatadi. **Sozanda** so'zi soxtan (qurmoq, yasamoq) fe'lining hozirgi zamon asosi **soz** ga -anda/ande hozirgi zamon sifatdoshi qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan [5,556].

O'bek tilida ba'zi ot yasovchi qo'shimchalar: Didan(ko'rmoq) fe'lining hozirgi zamon fe'li asosi **-bin**; folbin, durbin ... kabi o'zbekcha so'zlar yasalgan. **Didan(ko'rmoq)** fe'lining o'tgan zamon asosi **did** bo'lib, bu asosdan **dida (diydasi qattiq)**, fors tilida o'tgan zamon asisiga –a/e o'tgan zamon sifatdoshi qo'shimchasi qo'shilishi orqali hosil bo'lgan. -bon: darvozabon, soyabon, tarozibon, xazinabon.

Bozidan (o'ynamoq) hoz. zam. asos. **-boz**: dorboz, masxaraboz, qimorboz.

Go'ftan (aytmoq) hoz. zam. asos **-go'y(go')**: maslahatgo'y, kalimago'y, nasihatgo'y. Doshtan(bor, mavjud) hoz. zam. asos **-dor**: muhrdor, chorvador. **Do'xtan**(tikmoq) hoz. zam. asos **-do'z**: etikdo'z, kashtado'z, zardo'z. -iston: O'zbekiston, guliston. Kashidan(tortmoq, chekmoq, tashimoq) hoz.zam. asos **-kash**: qalamkash, suratkash, aravakash. Kovidan(kovlamoq, qazimoq) hoz.zam. asos **-kov**: go'rkov. Naveshtan (yozmoq) hoz.zam. asos **-navis**: romannavis, tarixnavis, voqeanavis. Po'xtan(pishirmoq, pishmoq) hoz.zam. asos **-paz**: oshpaz, kabobpaz, somsapaz.

Soxtan (yasamoq, qurmoq, tuzatmoq) hoz.zam. asos **-soz**: soatsoz, kemasoz. **Fo'ruxstan** (sotmoq) hoz.zam. asos **-furush**: baliqfurush, nosfurush. **Xondan**(o'qimoq) hoz.zam. asos **-xon**: kutobxon, she'rxon. **Xo'rdan**(emoq, ichmoq) hoz.zam. asos **-xo'r**: merosxo'r, nonxo'r, oshxo'r.

Shenoxtan(tanimoq, bilmoq) hoz.zam. asos **-shunos**: tilshunos, adabiyotshunos, uslubshunos [1,234].

O'bek tilida ba'zi sifat yasovchi qo'shimchalar: **-ba/bo-**: badavlat, basovlat, bama'ni, boodob. **Bad-**(yomon): badhazm, badbaxt, badnafs, badbashara, badaxloq. **-bar**: barqaror, barkamol, barhayot. Baxshidan(bag'ishlamoq, kechirmoq) hoz.zam. asos **-baxsh**: hayotbaxsh, orombaxsh, shifobaxsh. **Be-** beg'ubor, bedavo, betashvish, bexosiyat. **Didan**(ko'rmoq) hoz.zam. asos **-bin**: kaltabin, nekbin, badbin. Bozi kardan(o'ynamoq) hoz.zam. asos **-boz**: safsataboz, va'daboz, xotinboz. **-bon**: mehribon. -bop: ommobop, qishbop. **Guftan** (aytmoq, demoq) hoz.zam. asos **-go'y**: xushomadgo'y.

Donestan(bilmoq) hoz.zam. asos **-don**: bilimdon, gapdon, qadrdon. **Doshtan**(bor,mavjud) hoz.zam. asos **-dor**: vafodor, aloqador, daxldor. **Kashidan**(tortmoq, chekmoq, tashimoq) hoz.zam. asos **-kash**: dardkash, dilkash, zahmatkash, jafokash. Koshtan(ekmoq) hoz.zam. asos **-kor**: zulmkor, isyonkor, fidokor. **Omixtan**(aralashtirmoq, qo'shmoq) hoz.zam. asos **-omiz**: hayratomiz, haqoratomiz, shikoyatomiz. **Parastidan**(sig'inmoq, izzat qilmoq, e'zozlamoq) hoz.zam. asos **-parast**: xalqparast, mansabparast, xayolparast.

Parvardan(tarbiyalamoq, etishtirmoq, parvarish qilmoq) hoz.zam. asos **-parvar**: adolatparvar, insonparvar. **So'rudan**(kuylamoq, ashula aytmoq) hoz.zam. asos **-saro**: motamsaro. **Xo'rdan** (emoq, ichmoq) hoz.zam. asos **-xo'r**: tekinxo'r, poraxo'r

Forscha izofaning o'zbek tilida qo'llanishi. O'zbek tili sintaksisining so'z birikmasi qismida fors tilidan kirib kelgan ko'pgina so'zlar uchraydi. Ularning aksariyatini o'zbek tilida sodda so'z sifatida o'rganiladi. Lekin quyidagi so'zlarni fors tilida **izafa** deb ataladi. Fors tilida aniqllovchi bilan aniqlanmish, qaratqich bilan qaralmishning bir **-e** orqali bog'lanishi izofa deyiladi. [2, 43].

Hozirgi zamon o'zbek tilida ko'plab izofali birikmalar uchraydi. Masalan; dard-i bedavo, dard-i sar, tarjima-i hol, nuqta-i nazar...

Ammo klassik adabiy tilimizda izofali birikma jonli grammatik birikma sifatida keng tarqalgan edi. Klassik adabiy tilimizda yozilgan yodgorliklarni, badiiy asarlarni o'qib, tushunib olish uchun boshqa bir qator talablar bilan birga fors-tojik izofasini ham jonli grammatik shakli sifatida bilib olish kerak bo'ladi.

Fors-tojik izofasini o'rganishning bir qator murakkablik tomonlari bor. Bular quyidagilar:

1. Izofali birikma tarkibidagi so'zlarning tartibi o'zbek tilidagidek emas. Bunday birikmada aniqlanmish oldin keladi, aniqllovchi esa keyin keladi. O'zbek tilida avval aniqllovchi, so'ngra aniqlanmish keladi. Masalan;

dardi bedavo nuqtai nazar

davosiz dard nazar nuqtasi

2. Eski o'zbek yozuvida aksariyat hollarda fors izofasi aks ettirilmaydi, ya'ni izofa yozuvda ko'pincha biror bir belgi bilan ko'rsatilmaydi.

Masalan, ofat-i jon birikmasi arab yozuviga asoslangan eski o'zbek yozuvida

جان عافتي tarzida yoziladi. Bu misolda ofat va jon so'zlari o'zaro birikib izofali birkma hosil qilgan. Izofa ko'rsatkichi bo'lgan **e** yozuvda zir orqali ifodalangan.

Aniqlanmish qanday tovush bilan tugallanganligiga qarab, izofa bir necha fonetik holatlarga ega bo'ladi;

a) Agarda aniqlanmish undosh harflardan biriga tugallangan bo'lsa izofa zir belgisi bilan ifodalanadi va i tarzida talaffuz etiladi. Fors tilida esa -e tarzida talaffuz etiladi. Zir belgisi yozuvda tushib qoladi, lekin har doim talaffuzda saqlanadi.

برادر عزیز birodari aziz aziz do'st

درد سر dardi sar bosh og'rig'i

عاشق زار oshiqi zor zor (bo'lgan) oshiq

درد بیدار dardi bedavo davosiz dard

b) Agarda aniqlanmish a unli tovushi bilan tugallangan bo'lsa, izofa hamza belgisi orqali ifoda etilib, i tarzida talaffuz qilinadi. Hamza belgisi yozuvda tushub qoladi.

والیده محترمه volidai muhtarama muhtaram ona

ترجمه حال tarjimai hol tarjimai hol(holimning tarjimasi)

نقطة نظر nuqtai nazar nazar nuqtasi

آیینة جهان oynai jahon jahonning oynasi

v) Agarda aniqlanmish o, u unli tovushlaridan biriga tugallangan bo'lsa, izofa **o-yo**

ADABIYOTSHUNOSLIK

harfi orqali ifoda etilib, i tarzida talaffuz qilinadi.

روى زامين ruyi zamin yer yuzi
 آشنايى مهريبان oshnoyi mehribon mehribon o'rtoq
 صدائى تاشكند sadoyi Toshkand Toshkent ovozi
 بوى گل bo'yi gul gul hidi

Dardi bedavo-tuzalmas dard, mardi maydon- maydonning yigiti, ruyi siyoh- yuzi qora, labi xandon- kulayotgan lab, Saddi Iskandari-Iskandar devori, mardi kor- ish kishisi, obi dida-ko'z yoshi(suvi), ruye ob-suvning yuzasi, ofati jon-jonning ofati, mushki anbar-qora hid taratuvchi, go'nohi kabir-katta gunoh, g'znai munavvara- nurli g'azna, boloyi nafs, amri ma'ruf-diniy o'git, zoti sharif-muqaddas zot, piri murshid-to'g'ri yo'lga boshlovchi(keksa), fasli bahor-bahor fasli, po'shti panoh-homoyachi, xoki po- oyoqning tuprig'i, luqmai halol- halol luqma, oromi jon- jonning oromi, bulbuli guyo- gapiruvchi bulbul, risolai muborak-muborak xat, sarvari koinot- koinotga yo'l boshlovchi, ilmi urfon-ilm ahli, vaziri a'zam- buyuk ishonchli vazir, arkoni davlat- davlat arbobi, chehrai shams-quyoshga o'xshash yuz, sultoni salotin-sultonlar sultoni, jumlai mo'min-musulmonlar ahli, hakimi hoziq-o'tkir tabib. O'zbek tilida mazkur izofiy biriklalar ...va h.k. uchraydi. O'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilari fors izofasidan xabardor bo'lsalar so'zlarning ma'nolarini to'g'ri anglaydilar va qo'llaydilar.

O'zbek tilidagi ba'zi so'zlar ma'nosi. O'zbek tilidagi **Xandon(kuluvchi)** so'zi fors tilidagi **xandidan(kulmoq)** fe'lining o'tgan zamon asosi **xand** ga hozirgi zamon sifatdoshi qo'shimchasi **-on** ni qo'shish orqali yasalgan.

Obi dida(ko'z yoshi) birikmasidagi **dida** so'zi fors tilidagi **didan(ko'rmoq)** fe'lining o'tgan zamon asosi **did** ga o'tgan zamon sifatdoshi qo'shimchasi **-a/e** ni qo'shish orqali yasalgan. Dida fors tilida ko'radigan ma'nosini anglatadi.

O'ziga bino qo'ygan(faqat o'zini ko'ruvchi) birikmasidagi **bino** so'zi fors tilidagi **didan(ko'rmoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **bin** ga hozirgi zamon sifatdoshi qo'shimchasi **-o** ni qo'shish orqali yasalgan. **bino** fors tilida ko'ruvchi ma'nosini anglatadi.

Rahnoma(yo'l ko'rsatuvchi) so'zi fors tilida ikki so'zni qo'shilishidan hosil qilingan. **Rah(yo'l)** so'ziga **namudan(ko'rsatmoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **namo** ning qo'shilishi orqali hosil qilingan.

Rahbar(yo'ldan olib yuruvchi) so'zi fors tilida ikki so'zni qo'shilishidan hosil qilingan. **Rah(yo'l)** so'ziga **bo'rdan(olib bormoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **bar** ning qo'shilishi orqali hosil qilingan.

Dono(biluvchi) so'zi fors tilidagi **donestan(bilmoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **don** ga hozirgi zamon sifatdoshi qo'shimchasi **-o** ni qo'shish orqali yasalgan.

Bulbuli guyo(gapiruvchi bulbul) birikmasidagi guyo so'zi fors tilidagi **go'ftan** fe'lining hozirgi zamon asosi **gu/guy** ga hozirgi zamon sifatdoshi qo'shimchasi **-o** ni qo'shish orqali yasalgan.

Sartarosh so'zi fors tilida ikki so'zni qo'shilishidan hosil qilingan. **Sar(bosh)** so'ziga **taroshidan(qirmoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **tarosh** ning qo'shilishi orqali hosil qilingan.

Chorva mollari so'zidagi **chorva** so'zi farscha **chor(to'rt)** so'ziga **po(oyoq)** so'zini qo'shish orqali hosil qilingan. Fors tilidagi **mol** so'zi tegishlilikni (-niki) bildiradi. Mollarim Toshkentdan ertaga keladi [2, 44].

O'zbek tilidagi **Xonanda(ashula aytuvchi)** so'zi farscha **xondan(o'qimoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **xon** ga, **sozanda(kuylovchi)** so'zi farscha **soxtan(qurmoq, tuzmoq, yasamoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **soz** ga, guyanda(diktor) so'zi farscha **go'ftan(aytmoq, gapirmoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **gu** ga, parranda(uchuvchi hayvonlar) so'zi farscha **paridan(uchmoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **par** ga, daranda(yirtuvchi) so'zi farscha **daridan(yirtmoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **dar** ga, **bozanda(o'ynovchi)** so'zi farscha **boxtan(o'ynamoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **boz** ga, **navozanda(cholg'u choluvchi)** so'zi farscha **navoxtan(musiqasobobini chalmoq)** fe'lining hozirgi zamon asosi **navoz** ga, fors tilidagi hozirgi zamon sifatdoshi qo'shimchasi **-anda/ande** ni qo'shish bilan yasalgan.

O'zbek tilidagi ba'zi joy nomlari. Surxondaryo viloyatida ko'pgina joy nomlari farscha-tojikcha. Biz shunday joy nomlarining ba'zilarining izohini ko'rib chiqamiz.

Denov forscha, ikki soʻzdan hosil boʻlgan. **Deh-qishloq** soʻziga **nav-yangi** soʻzining qoʻshilishidan hosil boʻlgan. **Yangi qishloq** maʼnosini anglatadi.

Sariosiya forscha, ikki soʻzdan hosil boʻlgan. **Sar-bosh** soʻziga **osiyo-tegirmon** soʻzining qoʻshilishidan hosil boʻlgan. **Tegirmon boshi** maʼnosini anglatadi.

Pulxokim forscha, ikki soʻzdan hosil boʻlgan. **Poʻl-koʻprik** soʻziga **xok-tuproq** soʻzining qoʻshilishidan hosil boʻlgan. **Tuproq koʻprik** maʼnosini anglatadi.

Salovat forscha, ikki soʻzdan hosil boʻlgan. Manbalarda **Solihodod** tarzida qoʻllanilgan. **Solih-sogʻlom** soʻziga, **obod** soʻzining qoʻshilishidan hosil boʻlgan. **Sogʻlom kishi tomonidan obod qilingan** maʼnosini anglatadi.

Xayrobod ikki soʻzdan hosil boʻlgan. Manbalarda **yaxshi** soʻziga **obod** soʻzining qoʻshilishidan hosil boʻlgan. **Yaxshi kishilar tomonidan obod qilingan** maʼnosini anglatadi.

Forscha sonlarning oʻzbek tilida qoʻllanishi. Fors tilidagi yak, du, se, chor, panj, shash, haft, hasht, noʻh, dah miqdor sonlar oʻzbek tilida ham qoʻllaniladi.

Oʻzbek tilida ishlatiladigan hafta kunlari musulmon taqvimidan olingan. Musulmon taqvimida haftaning birinchi kuni shanbadan boshlanib jima bilan yakunlanadi. **Shanba**(kun maʼnosi bor) [6-101].

Yakshanba: yak(bir) soʻziga shanbani qoʻshish bilan yasalgan. **Birinchi kun**

Dushanba: Du(ikki) soʻziga shanbani qoʻshish bilan yasalgan. **Ikkinchi kun**

Seshanba: Se(uch) soʻziga shanbani qoʻshish bilan yasalgan. **Uchinchi kun**

Chorshanba: chor(toʻrt) soʻziga shanbani qoʻshish bilan yasalgan. **Toʻrtinchi kun**

Payshanba: panj(besh) soʻziga shanbani qoʻshish bilan yasalgan. **Beshinchi kun**

Juma soʻzi arabcha jamʼ(yigʻish, jam, koʻplik)....?

Yak(bir)miqdor soni bilan bogʻliq soʻzlar. **Yakdil(bir fikrli)** forscha **yak(bir)** va **dil(koʻngil)** soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan.

Yakdona(bir dona) forscha **yak(bir)** va **dona** soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan.

Yakka bosh(bir oʻzi) forscha **yak(bir)** va **bosh** forscha budan(boʻlmoq) feʼlining hozirgi zamon asosi soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan.

Yaktak(bir qavat, astari yoʻq kiyim) forscha **yak(bir)** va **tah(tag, ost)** soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan

Du(ikki)miqdor soni bilan bogʻliq soʻzlar. **Duvarak(ikkinchi marta)** mevali daraxtning bir yilda ikkinchi marta bergan mevasi. Forscha **du(ikki)**va **bora(marta)** soʻzlarini birikishidan hosil boʻlgan.

Dugoh(ikki payt, ikki joy) Shashmaqomning uchinchi maqomi. Forscha **du(ikki)** va **goh(joy, payt)** soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan.

Dupoya(ikki oyoqli) ustalarning uchi qirqilgan temir asbobi. Forscha **du(ikki)** va **po(oyoq)** soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻlgan.

Dugona(ikkita), dutor(kiki torli)sozlarining yasallishida ham du(ikki) soʻzi qoʻllanilgan.

Se(uch) miqdor soni asosida yasalgan soʻzlar oʻzbek tilida uchraydi.

Sebarga (uch bargli) bargi uch boʻlakli oʻsimlik. Forscha **se(uch)** va **barg** soʻzlarining birikishidan yasalgan. **Segoh(uch oʻrinli, uch pardali), sepoya(uch oyoqli), setor(uch torli)**soʻzlarining yasallishida ham **se(uch)** miqdor soni ishtirok etgan.

Chor(toʻrt) miqdor soni asosida yasalgan soʻzlar oʻzbek tilida koʻpgina uchraydi.

Chorsu(toʻrt taraf) soʻzi forscha chor(toʻrt) va su(taraf) soʻzlarni birikishidan hosil boʻlgan.

Chorak(toʻrt dan bir) soʻzi forscha chor(toʻrt) va yak(bir) soʻzlarni birikishidan hosil boʻlgan. Chordevon(toʻrt devor), chor darvish(toʻrt darvish), chor abzal(toʻrt buyum), chor bozor(toʻrt bozor), chorgoh(toʻrt oʻrin- oʻzbek mumtoz kuyalaridan birining nomi), chordoq(toʻrt qirrali gumbaz), chorpalak(toʻrt palak), chorpoya(toʻrt oyoqli)soʻzlari ham chor(toʻrt) soʻzi asosida yasalgan.

Panj (besh) miqdor soni asosida yasalgan soʻzlar.

Oson emas bu maydon ichida turmoq

Nizomiy panjasiga panja urmoq (A. Navoiy).

Panja(beshlik) panj(besh) -a ot yasovchi qoʻshimcha qoʻshilishi orqali hosil boʻlgan. Bu yerda panja(beshlik) "Xamsa" maʼnosini ifodalagan.

Panjshanbalik –payshanbalik. **Shash(olti)** miqdor soni asosida yasalgan soʻzlar. **Shashmaqom shash(olti)** + maqom, **shesh(olti) besh** narda oʻyini. **Shashpar** olti uchli (qirrali) toʻqmoq gurzi. Uchiga yumaloq va gʻadir-budur temir oʻrnatilgan tayoq, uzun dastali engil gurzi.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Shashqator – shash(olti) + qator. Olti qator, saf, yonma-yon. **Shashqol** tekis erga tashlab o'ynaladigan kub shakldagi tosh. **Shashlik** –oltilik, kabob.

Haft(etti) miqdor soni asosida yasalgan so'zlar. **Hafta(ettilik)** so'zi haft(etti) va **-a** ot yasovchi qo'shimcha qo'shilishidan yasalgan. Dushanbadan yakshanbagacha(ilgari shanbadan jumagacha) bo'lgan yetti kecha kunduzni o'z ichiga olgan vaqt o'lchov birligi. **Haftiyak** (ettidan bir) haft(etti) va (yak)bir miqdor sonlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Qur'onning ettidan bir qismi suralari tanlab olib tayorlangan va o'tmishda dunyiv maktablarda xrestomatiya vazifasini bajargan alohida kitobcha. Haft rang(etti xil rang) haft(etti) va rang so'zlarining qo'shilishidan yasalgan. Turli rangda gullar solingan, tovlanib turadigan material. Haft rang qog'az- O'rta asrlarda Turkiston xonliklarida kosiblar tomonidan ishlab chiqarilganrangli qog'oz [6, 719].

Hasht(sakkiz) miqdor soni asosida yasalgan so'zlar. **Hashtiyak** (sakkizdan bir) vafot etgan kishidan qolgan merosning sakkizdan biri shariat qonuniga ko'ra marhumning xotiniga tegishi. Hasht(sakkiz)ga yak(bir)sonini qo'shiish orqali yasalgan. **Hasht behisht** birikmasidagi **hasht(sakkiz) behisht** so'zlarini qo'shilishidan hosil bo'lgan.

No'h(to'qqiz) miqdor soni asosida yasalgan so'zlar. No'h manzar- *no'h(to'qqiz) manzar* – to'qqiz manzara [6, 675].

Dah(o'n) miqdor soni asosida yasalgan so'zlar. **Daha** –o'ntalik, o'n yillik, o'n kun. 1) Buxora amirligida o'nta piyoda askardan iborat bo'lgan harbiy bo'linmaning nomi. 2) Ramazon oyida o'tkaziladigan o'n kunlik ibodat va u bilan bog'liq marosim. 3) Ipak qurtining uyquga kirish pallas.

Dahboshi dah(o'n) ga **bosh** so'zini qo'shish orqali yasalgan. O'nta sipohning boshchisi. **Dahsar** - dah(o'n)ga sir so'zining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Botmonning qirqdan biri. O'tmishda ba'zi hududlarda o'ttiz ikki kilogramga, ba'zi hududlarda to'rttdan bir botmonga teng bo'lgan og'irlik o'lchovi. **Dahyak** o'n hissadan bir hissa. 1) Qo'qon va Buxoro xonliklarida dehqanlardan etishtirilgan hosilning o'ndan bir qismining soliq haqi tariqasida olinishi. 2) Buxoro amirligida vaqf yerlaridan olingan daromadning madrasalarning maxsus imtixonidan o'tgan mullavachchalariga beriladigan qismi.

O'zbek tilida jins va ikkilik shakllari. O'bek tiliga arab tilidan ko'pgina so'zlar bilan birga ba'zi o'zbek tiliga xos bo'lmagan jins va ikkilik grammatik kategoriyalar ham kirib kelgan.

Arab tilida ikki grammatik jins mavjud; bular مؤنث–muzakkar(erkaklik) va– مؤنث muannas(ayollik) jinsi.

Muannas jinslarning asosiy grammatik belgisi “ة” (-atun) bo'lib, u so'z oxiriga qo'yiladi. Ayol jinsining qo'shimchasi “ة” -atun o'zbek tiliga “A” tarzida ayollar ism va familiyalarda keng qo'llaniladi.

نادر كريمو Nodira karimova نادر كريمو Nodir Karimov

كاميل نورالدينو Komila Nuriddinova كاميل نورالدينو Komil Nuriddinov

Arab tilida son kategoriyasi yaxshi rivojlangan. Arablarda birlik va ko'plikdan tashqari ikkilik shakl ham bor. Ikkilik – ikki shaxs yoki narsaning ifoda qilish uchun maxsus shakldir. Ikkilikdagi ismlar turlanganda bosh kelishikda ان–oni, qaratqich va tushum kelishiklarida اَيْن–ayni shaklida bo'ladi. O'zbek tilidagi ba'zi so'zlarda –ayn shaklida uchraydi.

Zullisonayn (ikki til sohibi) arabcha zu(egalik), lison(til), -ayn(ikkilik qo'shimchasi), **Zulqarnayn**(ikki olam yoki shox egasi), **zulqofiyatayn**-ikki qofiyali(bir misrada ikki so'zning qofiya bo'lib kelishi), **tarafayn**-ikki taraf so'zlarida ikkilik shakli qo'llanilgan. Mazkur so'zlar o'zbek tiliga tayyor holda qabul qilingan, lekin o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi so'zlarning etimologiyasini bilsa yaxshi bo'lardi.

Ko'rinadiki o'zbek tiliga fors tili orqali kirib kelgan so'zlar asta -sekin shu tilning fonetik va grammatik qoidalariga moslashadi va shu asosda yoziladi, talaffuz qilinadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshqa tillardan olingan va o'zbek xalqining moddiy va madaniy boyligiga aylanib qolgan keng iste'molda bo'lgan barqaror so'z va iboralar qaysi tildan kirib kelganidan qat'iy nazar o'zbek tilidagi faol so'zlar guruhiga mansub so'zlar hisoblanadi.

O'zbek tili o'zining uzoq tarixi davomida o'z leksikasini, avvalo, ichki imkoniyatlar hisobiga qolaversa boshqa tillardan kirib o'zlashib qolgan so'zlar hisobiga rivojlantirgan va takomillashtirgan. O'zbek tiliga fors tilidan o'zlashgan so'zlar o'zbek tilining lug'at tarkibidan o'rin olgan va uning grammatik qoidalariga buysundirilgan. Bu so'zlarni o'z va ko'chma ma'nolarini o'rganish o'zbek tili va mumtoz adabiyotimizni chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdusamatov M. Fors tili. –Toshkent: Sharq, 2007. (Abdusamatov M. Persian language -Toshkent: Sharq, 2007.)
2. Quronbekov A., Vohidova A., Ziyayeva T. Fors tili. –Toshkent: Musiq, 2006. (Quronbekov A., Vohidova A., Ziyayeva T. Persian language. -Toshkent: Musiq, 2006.)
3. Shamsiyev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. -781 b. (Shamsiyev P., Ibrohimov S. Dictionary of Navoi's works. - Tashkent: , 1972. - page 781.)
4. Hojiyev A., Muhammadjonova G., Begmatov E., G'oyibov S., Mullayev T. va Mirtojiyev M. O'zbek tili leksikologiyasi. –Toshkent: O'zSSR Fan nashriyoti, 1981. -315 b. (Hojiyev A., Muhammadjonova G., Begmatov E., G'oyibov S., Mullayev T. va Mirtojiyev M. Lexicology of the Uzbek language. - Tashkent: UzSUR Science publishing house, 1981. - page 315.)
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli, 1-5-jildlari. " O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. –Toshkent, 2006-2008. (An explanatory dictionary of the Uzbek language. 5 volumes, 1-5 volumes. "National Encyclopedia of Uzbekistan " State Scientific publishing house. - Tashkent, 2006-2008.)
6. Rubinchik Yu. A. Persidsko–russkiy slovar. – Moskva: Russkiy yazyk, 1985. (Rubinchik Yu. A. Persian-Russian dictionary. – Moskva: Russian language, 1985.)

SHAXSLARARO MULOQOTDA NOVERBAL MULOQOTNING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ НЕВЕРБАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ В МЕЖЛИЧНОСТНОМ ОБЩЕНИИ

IMPORTANCE OF NON-VERBAL COMMUNICATION IN INTERPERSONAL COMMUNICATION

Kaxarov Qobiljon Shuhrat o'g'li¹, Abdurazzakova Munisa Yusufjon qizi²¹Kaxarov Qobiljon Shuhrat o'g'li

– Farg'ona davlat universiteti nemis va fransuz tillari kafedrası dotsenti v.b.

²Abdurazzakova Munisa Yusufjon qizi

– Farg'ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada paralingvistikaning nazariy asoslari va empirik xulosalari taqdim etiladi va muhokama qilinadi. Noverbal vositalarning his-tuyg'ularni, ijtimoiy munosabatlarni, madaniy farqlarni va lingvistik o'ziga xosliklarni ifodalashdagi ahamiyati ta'kidlangan. Maqolada paralingvistika odamlar o'rtasidagi tushunish va o'zaro ta'sirga katta hissa qo'shadi va shuning uchun ish, terapiya, ommaviy axborot vositalari va madaniyatlararo muloqot kabi turli kontekstlarda muhim rol o'ynaydi.

Аннотация

В этой статье представлены и обсуждаются теоретические основы и эмпирические выводы паралингвистики. Подчеркивается важность невербальных средств в выражении эмоций, социальных отношений, культурных различий, языковой идентичности. В статье утверждается, что паралингвистика в значительной степени способствует пониманию и взаимодействию между людьми и поэтому играет важную роль в различных контекстах, таких как работа, терапия, средства массовой информации и межкультурная коммуникация.

Abstract

This article presents and discusses the theoretical foundations and empirical findings of paralinguistics. The importance of nonverbal means in expressing emotions, social relations, cultural differences, and linguistic identities is emphasized. The article argues that paralinguistics greatly contributes to understanding and interaction between people and therefore plays an important role in various contexts such as work, therapy, media and intercultural communication.

Kalit so'zlar: paralingvistika, intonatsiya, temp, pauzalar, ovoz balandligi, tana holati, mimika, imo-ishoralar, noverbal muloqot, og'zaki bo'lmagan ifoda shakllari, shaxslararo muloqot.

Ключевые слова: паралингвистика, интонация, темп, паузы, высота тона, поза тела, мимика, жесты, невербальная коммуникация, невербальные формы выражения, межличностное общение.

Key words: paralinguistics, intonation, tempo, pauses, pitch, body posture, facial expressions, gestures, non-verbal communication, non-verbal forms of expression, interpersonal communication.

KIRISH

Paralingvistika turli funksiyalarni bajaradigan intonatsiya, temp, pauzalar, ovoz balandligi, tana holati, mimika, imo-ishoralar va ko'z bilan aloqa qilish kabi turli noverbal elementlarni o'z ichiga oladi. Ular nafaqat og'zaki yoki yozma so'zning ma'nosini aniqlashtirish yoki o'zgartirish, balki his-tuyg'ularni ifodalash, ijtimoiy munosabatlarga ishora qilish, madaniy farqlarni ko'paytirish va lingvistik xususiyatlarni belgilash uchun ham xizmat qiladi. Empirik xulosalar shuni ko'rsatadiki, paralingvistik vositalar ham jo'natuvchi, ham qabul qiluvchi tomondan muloqotni talqin qilish va baholashda muhim rol o'ynaydi.

Nemis madaniyatida yuz ifodalari va imo-ishoralar noverbal muloqotning muhim tarkibiy qismidir. Og'zaki bo'lmagan signallarni to'g'ri talqin qilish qobiliyati ijtimoiy vaziyatlarda muvaffaqiyat qozonish uchun juda muhimdir. Ushbu maqolada biz nemis madaniyatida yuz ifodalari va imo-ishoralarining rolini ko'rib chiqamiz va bu og'zaki bo'lmagan ifoda shakllarining shaxslararo muloqotga ta'sirini tahlil qilamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Nemis tili odob-axloq qoidalarini ifodalashning og'zaki bo'lmagan vositalari shaxslararo muloqotda muhim rol o'ynaydi. Ushbu mavzu bo'yicha adabiyot tahlili shuni ko'rsatadiki, nemis tilining paralingvistik vositalari yuzasidan ko'plab tadqiqotlar va adabiyotlar mavjud. Muhim manba Frits Rebeyning "Deutsche Sprachgestik und Sprachmelodie" kitobi bo'lib, unda nemis tilining turli

paralingvistik vositalarini tizimli ta'riflab, tahlil qiladi. Boshqa narsalar qatorida, Rehbein nemis tilidagi pauzalar, urg'u, temp va tovushning ma'nosini o'rganadi va bu paralingvistik vositalar ma'lum xabarlarini yetkazish uchun qanday ishlatilishini ko'rsatadi.

Yana bir muhim asar Penelopa Braun va Stiven Levinsonning "Muloqot va xushmuomalalik" asari bo'lib, unda shaxslararo muloqotda xushmuomalalikning ahamiyati yoritilgan. Mualliflar muloyim va hurmat bilan muloqot qilish uchun muloyimlik, intonatsiya va imo-ishoralar kabi ba'zi paralingvistik vositalardan qanday foydalanilishini ko'rsatadilar. Shuningdek, ular paralingvistik vositalardan foydalanishdagi madaniy farqlarni muhokama qiladilar va shaxslararo muloqotda madaniyatlararo kompetensiya muhimligini ta'kidlaydilar.

Yana bir muhim tadqiqot Jens Allvud va Elizabet Ahlsen tomonidan "Til harakati va og'zaki bo'lmagan o'zaro ta'sir" bo'lib, u shaxslararo muloqotda imo-ishora va tanani tutishdan foydalanishni o'rganadi. Mualliflar nemis tilida ma'lum xabarlarini yetkazish uchun imo-ishoralar qanday qo'llanilishini va bu paralingvistik vositalar turli madaniyatlarda qanday talqin qilinishi mumkinligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, adabiyot tahlili shuni ko'rsatadiki, nemis madaniyatida paralingvistik vositalar shaxslararo muloqotda muhim rol o'ynaydi. Mavzu bo'yicha ko'plab tadqiqotlar va adabiyotlar mavjud bo'lib, ular ma'lum xabarlarini yetkazish uchun paralingvistik vositalardan qanday foydalanilishini va ular turli madaniyatlarda qanday talqin qilinishi mumkinligini ko'rsatadi. Shuning uchun bu paralingvistik vositalarni bilish madaniyatlararo muloqot va kompetensiyani rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nemis madaniyatida yuz ifodalari va imo-ishoralari katta ahamiyatga ega. Mimika turli xil yuz ifodalarini o'z ichiga oladi, masalan, tabassum, qovog'ini burish yoki ko'z qisish. Imo-ishoralar qo'llar va tananing harakatlarini, masalan, qo'l imo-ishoralari yoki pozitsiyasini o'z ichiga oladi. Ushbu noverbal iboralar turli ijtimoiy vaziyatlarda his-tuyg'ularni ifodalash yoki suhbatni qo'llab-quvvatlash uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, suhbat davomida bosh chayqash tinglovchiga e'tibor qaratayotgani va aytilayotgan gapni tushunayotgandek taassurot qoldirishi mumkin.

Nemis madaniyatida yuz ifodalari va imo-ishoralarni qo'llashda ham farqlar mavjud. Misol uchun, Germaniyaning ba'zi mintaqalarida imo-ishoralar boshqa mintaqalarga qaraganda ko'proq ta'kidlanadi. Ba'zi imo-ishoralar mintaqaga yoki ulardan foydalanadigan odamga qarab turli xil ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Ushbu noverbal ifoda vositalari ko'pincha ongsiz ravishda qo'llaniladi va tilni idrok etish va talqin qilishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun tushunmovchiliklarni oldini olish va muvaffaqiyatli shaxslararo muloqotni rivojlantirish uchun ularning ma'nosini bilish muhimdir. Izlanishlar natijasida shuni ta'kidlash joizki, nemis tili odob-axloq qoidalarida ishlatiladigan asosiy noverbal ifoda vositalari o'ziga xos ma'no va mazmun ifodalaydi. Quyida ulardan ba'zilarini ko'rib chiqamiz:

Ko'z bilan aloqa qilish: Germaniya madaniyatida birov bilan gaplashganda ko'z bilan aloqa qilmaslik odobsizlik hisoblanadi. Qiziqish va e'tiborni namoyon qilish uchun suhbatdoshning ko'ziga qarash muhimdir.

Tana tutish: To'g'ri va ochiq turish ochiqlik va ishonchdan dalolat beradi. Boshqa tomondan, egilgan yoki yopiq holatni befarqlik yoki ishonchsizlik deb talqin qilish mumkin.

Imo-ishoralar: Qo'llar va qo'llar bilan qilinadigan imo-ishoralar nemis tili odob-axloq qoidalarida keng tarqalgan bo'lib, ko'pincha jonlilik va hissiyotlarning ifodasi sifatida qaraladi. Biroq, imo-ishoralar haddan tashqari ko'p yoki bo'rttirilgan bo'lmasligi kerak, chunki bu nomaqbul deb qabul qilinishi mumkin.

Yuz ifodalari: tabassum, qoshlarini chimirish yoki qosh ko'tarish kabi yuz ifodalari so'zlarning ma'nosini ta'kidlashi va his-tuyg'ularni yetkazishga yordam beradi.

Masofa: Germaniyada suhbatdoshlar o'rtasida ko'pincha tegishli masofa kuzatiladi. Haddan tashqari yaqinlik intruziv sifatida qabul qilinishi mumkin, juda uzoq masofa esa sovuqlik yoki befarqlik sifatida talqin qilinishi mumkin.

Nemis madaniyatida ushbu paralingvistik vositalar shaxslararo muloqotda muhim rol o'ynaydi va turli kontekstlarda turli xil ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, nemis tilidagi odob-axloqni ifodalashning noverbal vositalari kontekst va vaziyatga qarab farq qilishi mumkin. Shuning uchun, madaniy meyorlar va umidlar haqida oldindan bilib olish va muvaffaqiyatli va hurmatli muloqotni rivojlantirish uchun kerak bo'lganda tuzatishlar kiritish foydalidir. Samarali va

ADABIYOTSHUNOSLIK

hurmatli muloqotni rivojlantirish uchun nemis tilidagi odob-axloq qoidalarida ogʻzaki boʻlmagan ifoda vositalarini tushunish va kuzatish muhimdir. Biroq, har bir kontekst va vaziyat boshqacha boʻlishi mumkin va tushunmovchiliklar va notoʻgʻri xatti-harakatlarning oldini olish uchun boshqalarning signallariga diqqatli va sezgir boʻlish muhimdir.

XULOSA

Nemis madaniyatida yuz ifodalari va imo-ishoralar ogʻzaki boʻlmagan muloqotning muhim tarkibiy qismidir. Ushbu ogʻzaki boʻlmagan iboralar his-tuygʻularni ifoda etishga va suhbatdoshni qoʻllab-quvvatlashga yordam beradi. Ijtimoiy vaziyatlarda muvaffaqiyat qozonish uchun nemis madaniyatida yuz ifodalari va imo-ishoralarining ahamiyatini tushunish muhimdir. Shu bilan birga, yuz ifodalari va imo-ishoralarning cheklovlarini ham hisobga olish kerak. Masalan, imo-ishoralarning maʼnosi mintaqaga yoki shaxsga qarab farq qilishi mumkin. Baʼzi odamlar yuz ifodalari va imo-ishoralarni toʻgʻri talqin qilishda muammolarga duch kelishlari mumkin, bu esa suhbatdoshni notoʻgʻri tushunishga olib keladi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Адольф Книгге. Об обращении с людьми. Феникс. – М., 1944
2. Ibelgauf, Renate. Körpersprache. Wahrnehmen, deuten und anwenden. – Augsburg: Weltbild Verlag GmbH Argyle, 2005
3. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974

BUYRUQ NUTQIY AKTINING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО РЕЧЕВОГО АКТА

LINGUOPRAGMATIC CHARACTERISTICS OF THE IMPERATIVE SPEECH ACT

Nasridinov Muxridin Vaslidin o'g'li¹¹Nasridinov Muxridin Vaslidin o'g'li

– Farg'ona davlat universiteti "Ingliz tili kafedrası" o'qituvchisi.

Annotatsiya

Maqolada tilshunoslarning til va nutq nazariyasi bo'yicha qarashlari hamda zamonaviy tilshunoslikning asosiy sohalaridan biri bo'lgan pragmatikadagi nutqiy akt funksiyalari va pragmatik kompetensiya kategoriyalari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida buyruq nutqiy aktining kontekstdagi ko'rinishlari tadqiq qilinadi. Shuningdek, maqolada buyruq nutqiy aktiga doir nazariy fikrlar badiiy asarlardan olingan misollar asosida tahlil qilinadi.

Аннотация

В статье рассматриваются взгляды лингвистов на теорию языка и речи, а также функции речевого акта в прагматике, которая является одним из основных направлений современного языкознания, и проводимые исследования категорий прагматической компетенции, исследуются в контексте повелительного речевого акта. Также в статье анализируются теоретические представления о повелительном речевом акте на примерах, взятых из художественных произведений.

Abstract

In the article, the views of linguists on the theory of language and speech, as well as the functions of the speech act in pragmatics, which is one of the main fields of modern linguistics, and the research conducted on the categories of pragmatic competence, are researched into the context of the imperative speech act. Also, the article analyzes theoretical ideas about the imperative speech act based on examples taken from works of art.

Kalit so'zlar: pragmalingvistika, pragmatik kompetensiya, nutqiy akt, buyruq nutqiy akti, kontekst**Ключевые слова:** прагмалингвистика, прагматическая компетенция, речевой акт, повелительно-речевой акт, контекст.**Key words:** pragmalinguistics, pragmatic competence, speech act, imperative speech act, context**KIRISH**

Jamiyat doimiy harakatda bo'lgan jarayon bo'lib, u doim rivojlanadi, o'zgaradi, yangidan yangi ko'nikmalarni o'zida namoyon etadi. Davrlar osha jamiyatda kuzatilgan har qanday o'zgarishlar til bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi. Jamiyat o'rtasida aloqa vositasi hisoblangan til insonlarning xabar almashuv jarayonida turli xil kuchli va kuchsiz psixologik jarayonlar yuzaga chiqishiga sabab bo'ladi. Ushbu jarayonlarning tilshunoslar tomonidan tadqiq etilishi ilk bor F.Sossyur tomonidan tilni nutqdan farqlash nazariyasi fanga olib kirilishi orqali yangi bosqichga ko'tarilgan. Muloqotning samaradorligi adressant ongidagi maqsadni tinglovchi tafakkurida mukammal namoyon etishi bilan belgilanadi. Tafakkur esa til bilan chambarchas bog'liqligi va ularni bir biridan mutlaqo ajratib bo'lmashligini XIX asr nemis tilshunosi V.F.Gumboldt antinomialari orqali o'z ilmiy nazariyalarida mukammal yoritib bergan [11]. Yuqoridagi fikrlar shuni ko'rsatadiki, tilshunoslikda inson nutqiy faoliyati bilan birga uning psixologik ta'sirini ham o'rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Inson nutqiy faoliyati bilan bog'liq barcha masalalar zamonaviy tilshunoslikning ekstralingvistika, intralingvistika, va komparalingvistika tarmoqlarida o'rganiladi. Ushbu lingvistik sohalarida insonning fikri bilan birga uning ruhiy olami ham o'z ifodasini topadi [6.25]. Til taraqqiyotida olimlar tomonidan turlicha qarashlar, faktlar va masalalar munozara maydoniga chiqadi. Tilga semiotik yondashuv natijasi esa pragmalingvistika sohasini vujudga kelishiga sabab bo'ldi. "Pragmatika" termini tilshunoslikning semiotika sohasi bo'yicha mutaxassislari hisoblangan Ch.Morris, C.Pirslar tomonidan yangi bosqichga ko'tarildi [6.119]. Pragmalingvistika sohasining asosiy bo'g'ini hisoblangan nutqiy akt nazariyasining mantiqiy-falsafiy qarashlariga oid tadqiqotlar XX asrning 60-70-yillarida J.Ostin, J.Serl, Z.Vendler kabi olimlar tomonidan lingvopragmatikaning

ADABIYOTSHUNOSLIK

muhim muammosi sifatida qarala boshlandi. Ushbu sohaga oid turli xil umumiy nazariy ma'lumotlar V.Gumboldt, L.Byuller, C.Karsevskiy, E.Banvennist, M.Baxtin, Sh.Balli, P.Yakubinskiy kabi tilshunoslar tadqiqotlarida uchraydi. Nutqiy akt nazariyasi muammolari nafaqat tilshunoslar o'rtasida balki sotsiolog, psixolog, falsafa hamda mantiqshunos kabi soha vakillari o'rtasida ham munozarali masalalardan biri hisoblanadi [6.122]. Kommunikativ nutq jarayonida ifoda etadigan vazifasiga ko'ra nutqiy akt adressant tomonidan adressatga turli belgilar va intonatsiyalar orqali darak, so'roq yoki buyruq kabi maqsadlarini bayon etadi. Ushbu jarayonning aniq va mukammal tarzda ijrosi, nutqiy aktlarni mohirona lokutiv jarayonga olib kirilishi **pragmatik kompetensiya** normalariga qay darajada amal qilinishiga bog'liqdir. Pragmatik kompetensiya - bu kommunikativ nutq a'zolarining kontekst xususiyatlarini inobatga olgan holda tildan o'sha jamiyatga tegishli ijtimoiy-madaniy omillarga amal qilish asosida foydalanish bo'yicha qoidalar to'plamidir [2. 21]. Ushbu soha so'zlovchining nutq harakatini tushunish va shakllantirish usulini belgilaydigan muvofiqlik va xushmuomalalik qoidalarini bilishi va ulardan foydalanish ko'nikmalaridir [1.11].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

So'zlovchi muloqot jarayonida tilning ijtimoiy-madaniy me'yorlari hamda qoidalarini hisobga olishi lozim. Notiqning til imkoniyatlaridan samarali tarzda, kontekstga mos ravishda qo'llay olishi kabi masalalar pragmatik kompetensiya atamasi bilan bog'liqdir. Aynan, pragmatik kompetensiyaning ijtimoiy normalari va kontekst nuqtai nazardan to'g'ri foydalanish tarkibiy qismlari mashhur amerikalik olim M.C.Mursiya tomonidan quyidagicha uch omil (*ijtimoiy kontekst omillari, stilistik muvofiqlik, etnik-madaniy omillar*) bilan izohlangan[10.41]:

1. Ijtimoiy kontekst omillari. (Social contextual factors) Murojaat qiluvchi shaxs muloqot jarayonida tinglovchining yoshi, jinsi, maqomi, jamiyatdagi o'rni, mavqei kabi omillar nuqtai nazardan kelib chiqqan holda to'g'ri funksiyalar pozitsiyasini tanlash, grammatik, sintaktik, semantik jihatdan to'g'ri bo'lishi va intonatsiyani o'rinli qo'ya olish qobiliyatini talab etadi. Ushbu omilda so'zlovchi tomonidan bayon etilgan nutqiy akti munosib qo'llanilganligi nafaqat til birliklaridan mukammal foydalana olishga, balki adressantning jamiyatdagi mavqeiga ham bog'liqdir. Misol uchun, *yosh* nuqtayi nazardan quyidagi misollarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiqlidir:

- Bolalaringni o'ylasangchi, tentak!

- Bolalarimni deb shu ahvolga tushib o'tiribman-da.

- Gapirmaysanmi? Bo'lmasa men ketdim, bor, bilganlaringni qillaring. Nima mening boshqa tashvishim yo'qmi?

- O'tiring, aka, sal o'zimni bosib olay, o'tiring.[4.63].

Asardan olingan ushbu parchada ikki shaxs (aka va singil) o'rtasidagi kommunikativ jarayon hisoblanadi. Nutq egalari yosh jihatdan turli darajada ekanligi sabab, buyruq nutqiy akt elementlaridan turlicha foydalaniladi. Ya'ni, yoshi kichik shaxs kattaga nisbatan "hurmat" konsepti doirasida ishlatiladigan til birliklari va intonatsiyadan foydalangan bo'lsa, yoshi katta adressant (aka) esa nisbatan erkin muloqotda bo'ladi. Ushbu qoidalarga rioya qilmaslik kommunikativ jarayonning buzilishiga olib keladi.

Ijtimoiy kontekst omili elementlaridan biri hisoblangan *turli jins* o'rtasidagi illokutiv nutqiy akt ko'rinishi ham bir-biridan farq qiladi. Amerikalik olim M.Vud tomonidan turli gender o'rtasida o'tkazilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, nutqiy akt jarayonida ayol jinsiga mansub so'zlovchi illokutiv maqsadni bayon etishda ko'proq hissiyotlari(emotsiya) bilan birga ifoda etadi. Bu esa buyruq nutqiy akti erkak gender tomonidan aniq va to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirilsa, ayol kishida nutqiy akt emotsiyalarga boy bo'lishini ko'rsatadi [9.75].

a) Ota: Qo'y bunaqa gaplaringni o'g'lim. Yosh bola emassan, endi hayotga ko'zingni kattaroq ochib qaraydigan payting keldi.

b) Ona: Yig'lama, - dedi o'ng qo'li bilan boshim aralash yelkamni silab. O'zingni qo'lga ol, toylog'im! [4. 87,39]

Yuqoridagi asardan olingan misollarda ota-ona (qarama-qarshi gender) tomonidan farzandiga qarata aytilgan buyruq nutqiy aktlaridan ko'rinadiki, birinchi misolga (*Qo'y bunaqa gaplaringni o'g'lim*) qaraganda ikkinchi ayol tomonidan ifodalangan illokutiv nutqiy akt (*O'zingni qo'lga ol, toylog'im!*) emotsiyaga boy tarzda tinglovchiga bayon etilgan.

*Ijtimoiy mavqe*_(social status): Kommunikativ nutq jarayonida adressant va addresat o'rtasida ijtimoiy mavqei nutqiy akt ijrosida uning sintaktik, semantik, grammatik jihatdan va hatto intonatsiyani to'g'ri qo'llay bilish ko'nikmalarini talab etadi [12.370].

"Ishimiz o'ngidan keldi. Navbatda turgan melisa hammahallamiz Turob aka ekan. Bozorvoy cho'ntaqingni kavlama, xafa qilaman! Turob aka "xafa qilaman,, degan so'zlarni xuddi peshonangdan otib tashlayman, degandek bir ohangda aytdi" [4. 99].

Illokutiv nutqiy akt egasi mavqe jihatdan kontekstda tinglovchidan yuqori ekanligi, unga keskin buyruq va yuqori kuchli ohangda urg'u berish imkonini yaratadi. Ushbu kontekstda ishtirok etgan tinglovchi shaxs o'zidan mavqe jihatdan yuqori shaxsga buyruq emas, iltimos nutqiy akt mezonlaridan foydalanadi yoki buyruq nutqiy aktining xushmuomalalik elementlariga rioya qilgan holda murojat etadi.

*Ijtimoiy masofa*_(social distance) adressant va addresat o'rtasida amalga oshiriladigan buyruq nutqiy aktlari ijrosida muhim ahamiyatga egadir. Murojaat qiluvchi shaxs tinglovchi bilan bir-biriga psixologik yaqinlik yoki ijtimoiy masofaga bog'liq ravishda xushmuomalalik kategoriyalariga mos nutqni tanlashi zarur. Ingliz olimi J.Stilvel o'z tadqiqotlarida adressant tomonidan yuborilgan nutqiy akti xushmuomalalik kategoriyasiga asosan *ijobiy xushmuomalalik* va *salbiy xushmuomalalik* turlarga ajratgan [7.20].

a) Tuzni menga uzatib yubor.

b) Tuzni menga uzatib bera olasizmi, iltimos! [7.63].

Birinchi misolda berilgan buyruq illokutiv nutqiy akti so'zlovchiga ijtimoiy psixologik yaqin insoniga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa, ikkinchi misol esa ijtimoiy masofa mavjud shaxsga nisbatan qo'llanilgan.

2.Stilistik muvofiqlik (Stylistic appropriateness): Ushbu omilda inson psixologiyasining asosiy sohasi hisoblangan xushmuomalalik elementlaridan to'g'ri foydalana olish, vaziyat nuqtai nazardan munosibini tanlay bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Stilistik muvofiqlik suhbat jarayonida ijtimoiy kontekst omillariga bog'liq holatda tinglovchiga nisbatan rasmiy yoki norasmiy ravishda me'yoriy chegara belgilagan tarzda maqsadni bayon etishni talab etadi.

"- Professor Sherzodga qarab yana jilmaydi: -Sizga bir maslahat: ko'p kuyunchak bo'lavermang!. Yurak kasalligi aksariyat ikir-chikir tashvishlardan kelib chiqadi,,

Yuqorida qayd etilgan misolimizda ham kontekstdagi barcha omillar va elementlarni hisobga olgan holda buyruq (*ko'p kuyunchak bo'lavermang!*) illokutiv nutqiy akti iltimos yoki kuchli buyruq shaklida emas, balki maslahat ma'nosida tinglovchiga bayon etish uslubi tanlangan.

3. Etnik-madaniy omillar (Cultural factors). Ma'lum bir til doirasida unga tegishli bo'lgan xalq va jamiyat an'analari, urf-odatlar nuqtai nazaridan kerakli so'z, ibora va gaplardan to'g'ri foydalangan tarzda nutqiy akti shakllantirish lozim. Misol uchun, o'zbek, rus, nemis kabi tillarda ikkinchi shaxs birlik olmoshining ikki xil ko'rinishi, ya'ni *sen(sen\ты\du)* va *siz(siz\вы\Sie)* shakllari va ulardan foydalanish bo'yicha etnik-madaniyat qonun-qoidalari mavjud bo'lsa, ingliz tilida har ikkisi faqatgina bir olmosh(you) orqali ifodalanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, pragmatik kompetensiyasining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblangan pragmatik kompetensiya tilshunoslik fani taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, buyruq nutqiy akti addresatga yo'naltirishda bevosita, bilvosita, xushmuomalalik elementlariga asosan to'g'ri variantini qo'llay bilishda pragmatik kompetensiyani tavsiflovchi M.C.Mursiya tomonidan fanga olib kiritilgan omillar (*ijtimoiy kontekst omillari, stilistik muvofiqlik, etnik-madaniy omillar*)ning o'rni beqiyosdir. Kommunikativ jarayonda hosil bo'lgan nutqiy akt kontekst bilan uzviy bog'liqligi holda pragmatik kompetensiyasining eng asosiy o'rganish obyektlaridan biri sanalib, u strukturalizmdan keyingi bosqichda shakllangan antroposentrik nazariyasining rivojlanishiga sabab bo'ldi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Dale April Koike *The Modern Language Journal*, Vol. 73, No. 3 (Autumn, 1989), pp. 279-289 (11 pages)
2. Discourse and context in language teaching. A guide for language teachers.
3. Marianne Celce-Murcia Elite Olshtain. Cambridge university press.
4. MUNGLI KO'ZLAR. Xudoyberdi To'xtaboyev. Toshkent 2020
5. Остин Дж. Слово как действие /Дж.Остин// Новое в зарубежной лингвистике.-М.: Прогресс, 1986.- Вып. 17.- С.131.

ADABIYOTSHUNOSLIK

6. PRAGMALINGVISTIKA ASOSLARI. M.Hakimov, M.Gaziyeva Toshkent.2020
7. Pragmatics Language Workbooks. Peccei Jean Stilwell. 1999
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika: monografiya. – Toshkent, 2008. – B.77-82.
9. Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
10. Celce-Mucia M. Rethinking the role of communicative competence in language . In: E.S. Alcon and M.P. Safant (Eds.). Intercultural Language Use and Language Learning. – Springer, 2007. - 41-47 pp.
11. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. – Составил В.А. Звегинцев. –М.: Госучпедгиз, 1956.]
12. Ishihara N. & Cohen A. Teaching and Learning Pragmatics: Where Language and Culture Meet. – London: Pearson, 2010. – 370 p.

NEMIS VA O'ZBEK TILLARI TURG'UN BIRIKMALARIDA GENDERNING IFODALANISHI

ВЫРАЖЕНИЕ ПОЛА В УСТОЙЧИВЫХ СОЧЕТАНИЯХ НЕМЕЦКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

EXPRESSION OF GENDER IN GERMAN AND UZBEK PHRASEOLOGY

Yusupova Gulxumor¹

¹Yusupova Gulxumor

– Urganch davlat universiteti, Tarjima nazariyasi va amaliyot kafedrası o'qituvchisi,

Annotatsiya

Frazeologizmlar til leksikasida salmoqli o'rinni egallaydi. Frazeologik tizimning milliy-madaniy muammolari ko'plab tadqiqotlarning obyektiga aylanib kelmoqda. Maqolada turg'un birikmalarning gender xususiyati tahlilga tortilgan. Genderning muhim xususiyatlaridan biri shuki, u fanlararo xarakterga ega bo'lib, ilm-fanning har bir sohasida tadqiq etilishi mumkin. Mazkur maqolada turg'un birikmalarda gender masalasi muhokama qilingan. Maqolada nemis va o'zbek tillaridagi turg'un birikmalar tanlab olingan va ulardagi gender xususiyatlar keng muhokama qilingan. Frazeologik birliklar va premiyalarni qiyoslashda tillararo lingvomadaniy farqlar yorqin ifodalanadi, chunki frazeologiya turli xalqlarning milliy obrazlarlarini, madaniy konseptlarini o'zida aks ettiradi. Maqolada ayol va erkak konseptlari nemis va o'zbek tillari turg'un birikmalari misolida yoritib berilgan. Gender frazeologizmlar tahlil qilinganda atoqli ot qatnashgan, ammo mazmunida gender xususiyati mavjud bo'lmagan frazeologizmlar o'zbek tiliga qaraganda nemis tilida ko'p ekanligi aniqlandi. Hayvon komponentli frazeologik birliklar nemis tilida ham, o'zbek tilida ham talaygina. Lekin jinsni ifodalashda qo'llanuvchi zooleksema gender iboralar soni har ikki tilda ham kam. Nemis va o'zbek tillarining turg'un birikmalari tahlil qilinganida genderlik xususiyatlari ko'proq maqollarda aks etishi aniqlandi. Maqolada taqqoslash, tasvirlash kabi ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Аннотация

Фраzeологизмы занимают важное место в лексиконе языка. Национально-культурные проблемы фразеологизма стали объектом многих исследований. В статье проанализирована гендерная характеристика устойчивых соединений. Одной из важных особенностей гендера является то, что он имеет междисциплинарный характер и может быть изучен в любой области науки. В данной статье рассматривается вопрос пола в фиксированных комбинациях. В статье выделены устойчивые сочетания немецкого и узбекского языков и широко обсуждаются гендерные особенности в них. При сопоставлении фразеологизмов и словосочетаний ярко выражены языковые и культурологические различия между языками, поскольку фразеология отражает национальные образы и культурные представления разных народов. В статье на примере устойчивых сочетаний немецкого и узбекского языков раскрываются концепты женщина и мужчина. При анализе гендерной фразеологии было установлено, что в немецком языке фразеологизмов больше, чем в узбекском языке. Фразеологизмов с животным компонентом много как в немецком, так и в узбекском языках. Однако количество родовых выражений с зоолексемой, используемых для выражения пола, невелико в обоих языках. При анализе устойчивых сочетаний немецкого и узбекского языков было установлено, что гендерные особенности отражены в большем количестве пословиц. В статье использованы такие методы научного исследования, как сравнение и описание.

Abstract

Phraseologisms play an important place in the lexicology of the language. The national cultural problems of the phraseological system have become the basis of many studies. In this article, gender characteristic of stable compounds is analyzed. One of the important features of gender is that it has an interdisciplinary nature and can be studied in every field of science. This article discusses the issue of gender in fixed combinations. In the article, fixed combinations of German and Uzbek languages are selected and the gender features in them are widely discussed. When comparing phraseological units and premiums, the linguistic and cultural differences between languages are clearly expressed, because phraseology reflects the national images and cultural concepts of different people. Furthermore, the concepts of woman and man are explained on the example of fixed combinations of German and Uzbek languages. When analyzing gender phraseology, it was found that there are more phraseology in the German language than in the Uzbek language. There are a lot of phraseological units with an animal component both in German and in Uzbek. However, the number of gender expressions with zoolexema used to express gender is small in both languages. When the stable combinations of German and Uzbek languages were analyzed, it was found that gender characteristics are reflected in more proverbs. Scientific research methods such as comparison and description were used in the article.

Kalit so'zlar: gender, gender lingvistika, gender ibora, zooleksema, gender stereotipi, ayol stereotipi, erkak stereotipi, atoqli ot.

Ключевые слова: гендер, гендерная лингвистика, гендерная фраза, зоолексема, гендерный стереотип, женский стереотип, мужской стереотип, существительное.

Key words: gender, gender linguistics, gender phrase, zoolexema, gender stereotype, female stereotype, male stereotype, noun.

KIRISH

Barcha tillarning boy lingvistik imkoniyatlarini ko'rsatib beruvchi vositalardan biri turg'un birikmalardir. Frazeologiya har bir tilning muhim qatlami hisoblanib, uning o'ziga xos xususiyatlarini yaqqol ko'zga tashlanishida muhim rol o'ynaydi. Frazeologizmlarning tilda qanchalik ko'p bo'lishi til imkoniyatlarining shunchalik kengligini ko'rsatadi. Frazeologizmlar (maqol, matal va idiomalar) xalqning o'tmishi, tarixi, an'analari, urf-odati va madaniyatini o'zida yaqqol aks ettiradi. Shu bilan birga, frazeologizmlarda xalqning yorqin milliy xususiyatlari mujassam bo'ladi, ular chuqur va boy ma'noga ega bo'lishi bilan bir qatorda, nutqqa alohida ko'rk va ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

Bugungi kunda turg'un birikmalarni har tomonlama tadqiq etish dolzarblik kasb etadi. Jumladan, frazeologik birliklarning gender tahlili o'z tadqiqini kutayotgan masalalardan biridir. Iboralarda gender stereotiplari bevosita yoki bilvosita aks etishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

So'nggi yillarda televideniya, matbuot va internet tarmoqlarida gender bilan bog'liq turli mavzular muhokama qilinmoqda. Gender lingvistik genderologiya fanining tadqiqot obyektidir. Gender lingvistika tilshunoslikning yangi sohasi bo'lishiga qaramasdan ko'plab tilshunos olimlar mazkur soha bilan shug'ullanishmoqda. Lekin gender bilan bog'liq frazeologizmlar ustida juda kam tilshunos olimlar ilmiy tadqiqotlar qilishgan. Nazariy jihatdan gender frazeologizmlarni tadqiq qilgan olimlar sifatida nemis olimlari Elisabeth Piirainen va Yohan Shternkopflarni sanab o'tish mumkin.

Nemis olimi Yohan Shternkopf 1995-yilda nemis tilida mavjud bo'lgan jinslarni ifodalovchi frazeologizmlarni atoqli otlar, qarindoshlik darajasiga ko'ra "Mann", "Frau" so'zlari qatnashganlarini tadqiq qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nemis tili frazeologiyasida jinslarni ifodalovchi frazeologizmlar ko'p emas [6, 417 b].

Shu o'rinda alohida ta'kidlab o'tish kerak, o'zbek tilshunosligida turg'un birikmalarning gender xususiyatlari va uni boshqa tillar bilan qiyoslangan holda o'rganish hali tadqiq qilinmagan. Shuning uchun ham bu mavzu o'zbek tilshunosligida dolzarb va ahamiyatli mavzulardan biri bo'lib qolmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Gender tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri gender stereotiplari atamasi hisoblanadi. Gender stereotiplari – bu ayol yoki erkakka xos barcha xususiyatlar tizimidir. Shuningdek, biz turg'un birikmalarda uchraydigan gender stereotiplarni ikki turga ajratib ko'rib chiqamiz:

Gender frazeologizmlarni tarkibidagi komponentlariga qarab 2 turga ajratdik.

1. Tarkibida gender leksemalar mavjud bo'lgan turg'un birikmalar. Bunday turg'un birikmalar tarkibida ayollar yoki erkaklar ismi, qon-qarindoshlik leksemalari qatnashgan bo'lishi mumkin, lekin ma'nosida ayol yoki erkak tasvirlanmaydi. Bunday frazeologizmlarni 2 guruhga: *atoqli otlar qatnashgan iboralar* va *qon-qarindoshlik leksemalari qo'llangan iboralar* kabi guruhlarga ajratdik.

a) Atoqli otlar qatnashgan gender iboralar:

1. *Bei Adam und Eva anfangen* – (bei seinen Ausführungen sehr weit ausholen) – gapni uzoqdan boshlamoq, uzoqdan kelmoq.

Wenn mein Vater etwas erzählt. Fängt er immer bei Adam und Eva an [1, 27].

2. Von Adam und Eva stammen – (schon lange bekannt, uralt sein) – ancha vaqtdan beri malum, eskirgan. Dieser Witz stammt von Adam und Eva.

3. **Hinz und Kunz** (jederman) – har kim. Bu iborada Heinrich va Konrad ismlari qisqargan shaklda keltirilgan.
4. **dem Peter nehmen und dem Paul geben** (ein Loch stopfen und ein anderes aufreißen) – von dem etwas leihen, um den andern damit zu bezahlen – birovdan qarz olib boshqasiga to'lash
5. **Freund Hein (Tod)** – o'lim
6. **Frau Holle macht/schüttelt die Betten (es schneit)** – qor yog'moq
7. **Seinen Friedrich Wilhelm unter etwas setzen** (ugs. etwas unterschreiben) –imzo chekmoq
8. **Mit Glanz und Gloria** – ajoyib, muvaffaqiyatli. Sie hat die Prüfung mit Glanz und Gloria bestanden.

Yuqorida keltirilgan misollarda **Adam, Eva, Heinrich, Konrad, Peter, Friederich, Wilhelm, Hein, Frau Holle** kabi erkak va ayolni ifodalovchi antroponimlar qo'llangan bo'lishiga qaramasdan, ibora mazmuni boshqa ma'noni anglatadi.

O'zbek tilida bu guruhga kiruvchi kam sonli iboralar topildi.

1. **Sulaymon o'di, devlar qutuldi.** Bu ibora Sulaymon ismi bilan bog'liq bo'lib, u Qur'onda tilga olingan payg'ambarlardan biri, hukmdor. Jinlarning Sulaymonga qasrlar bunyod etgani, dengiz tubidan duru javohirlar olib chiqib bergani naql etiladi. Sulaymon tayangan hassani uzoq vaqt yog'och qurti yeb u yerga qulab tushmaguncha, jinlar Sulaymonning vafot etganini bilmaganlar va payg'ambar ularga buyurgan vazifa - baland qasr bino qilish ishini davom ettiraverganlar. Shunday qilib, Sulaymon o'lib, devlar mehnatdan qutulgan ekan. Hozirgi kunda bu iboraning ma'nosi qattiqqo'l kishi ketib, hamma istaganini qilishiga imkoniyat tug'ilishidir. Hamzaning „Boy ila xizmatchi“ asaridan olingan parchada bu ibora o'rinli qo'llangan. *Nega hammang ish qilmay, bekor o'tiribsanlar? Sulaymon o'lib, devlar qutulibdi-da!*

b) Qon-qarindoshlik leksemalari qo'llangan gender iboralar:

1. **Das kannst du deiner Großmutter erzählen** – (ich glaube dir nicht) – buni borib buvingga aytasan. *Um acht Uhr hast du schon im Bett gelegen und geschlafen? Das kannst du deiner Großmutter erzählen [1, 277].* O'zbek tilida ham xuddi shu ibora ma'nosiga muqobil variant mavjud. Faqat bunda buvi leksemasi o'rniga **katta xola** leksemasi qo'llaniladi. *Bu ertagingni borib katta xolangga aytasan.*

2. **über den großen Onkel gehen** (mit einwärts gerichteten Füßen gehen) – ichkarga kirmoq

3. **der verlorene Sohn** (1. eine große Enttäuschung) – katta umidsizlik (2. j-d. von dem man lange keine Nachricht hatte, den man lange nicht gesehen hat) – dom daraksiz ketgan shaxs.

4. **Ist/war dein Vater Glaser?** (ugs. scherz. meinst du, du wärst durchsichtig?) – sen o'zingni oppoqman deb o'ylaysanmi?

5. **Das kann meine Tante auch** – (das ist ganz leicht, ist nicht die richtige Lösung der gestellten Aufgabe) – bu juda oson, bu berilgan vazifaning yechimi emas.

6. **Als der Großvater der Großmutter nahm** (in alter Zeit, als alles noch ganz anders war) – ancha vaqt oldin, hamma narsa butunlay boshqacha bo'lgan payt [1, 277].

7. **bei Mutter Grün schlafen** – (im Freien übernachten) ochiq havoda uxlamoq: im Freien übernachten: *Als wir jung waren, haben wir oft bei Mutter Grün geschlafen [1, 279].*

O'zbek tilida ham qarindoshlik darajasini bildiruvchi gender leksemalar qo'llanilgan ba'zi iboralar mavjud.

1. **Ona**(si)ni uchqo'rg'ondan ko'rsatmoq – do'q qilishni, qo'rqitishni ifodalaydi [5, 26].

*Qani kimga olma? Ha, birovga og'iz ocha ko'rmalaring. Komandir **onamni Uchqo'rg'ondan ko'rsatadi**-ya! [4, 11].*

2. **Ammam**ning buzog'i - lapashang, landavur [5, 26].

*„Bektemirdan ko'nglim to'q - dedi Ali tajang, - kallasi ishlaydi. Ammo Safar cho'tir u ham qo'rqoq, ham **ammamning buzog'i**“ [26].*

3. **Ona** suti og'ziga keldi- haddan oshiq qiynalib ketdi [5, 192].

Yo'lga solguncha ona sutim og'zimga keldi. Bir yil sarson bo'ldim-a! [2].

4. **Ona** suti og'zidan ketmagan - hali yosh, tajribasiz [5, 193].

Mahmadona shumsan-da. Ona suting og'zingda-yu soqolimning oqiga qaramay aql o'rgataman deysan [3, 304].

2. Tarkibida gender leksema qatnashgan va qatnashmagan gender turg'un birikmalar. Frazologizm tarkibida genderga oid so'zlar mavjud bo'lishi ham bo'lmasligi ham mumkin, lekin ma'nosida genderlik xususiyati mavjud.

Tarkibida gender leksemasiz gender turg'un birikmalar.

Gender frazeologizmlar har ikkala jinsning tashqi ko'rinishiga qarab ham bir-biridan ajralib turadi. Bunda ibora qaysi jinsga tegishli ekanligini uning tarkibidagi so'zlarga qarab ajratishimiz mumkin. „**Schön**“ yoki „**bildhübsch**“ sifatlarini erkak kishining tashqi ko'rinishini tasvirlashda ishlatib stilistik xatoga yo'l qo'ygani bo'lamiz, chunki bu iboralar faqat ayollarga nisbatan ishlatiladi. Erkaklarning tashqi ko'rinishi ko'rkamligini tasvirlash uchun **wie ein Adonis aussieht** yoki **wie ein junger Gott ist** iboralari, ayollar tengsiz chiroyiligi **wie angemalt aussehen** kabi iboralar yordamida ifodalanadi. **Lange Haare, kurzer Verstand**, (sochi uzun aqli kalta) iborasi hozirgi kunda sochi uzun erkaklar ham uchraydi, biroq shunga qaramasdan faqat ayollarga qo'llaniladi. *Marxum nomiga nolo'yi gap-so'zlar o'rmalab qoldi. El olaog'iz bo'ldi. Ayrim odamlar "yuzboshining o'zi vasiyat qilgan ekan", desa, yana bir xili "Sochi uzun, aqli kalta qiz kopirning nayrangiga uchibdi-da", - deya afsus chekdi* [7, 6].

Yuqoridagi misollarda inson tashqi ko'rinishini ifodalash uchun qo'llanilgan leksemalarga qarab uning erkak yoki ayolni tasvirlayotganligini kuzatishimiz mumkin. Insonning fizik va psixik kuchini ifodalovchi bir qancha iboralar mavjud. Kuch haqida gap ketganda ayollarning kuchsiz ekanligi **das schwache oder das zarte Geschlecht (kuchsiz, nozik jins)** iborasi yordamida beriladi. Erkak kishining kuchi turli o'xshatishlar yordamida ifodalanadi. **Das starke Geschlecht** (kuchli jins) iborasidan tashqari **stark wie ein Bär; groß/stark/kräftig!...wie ein Baum, eine Bärennatur haben, Bärenkräfte haben, stark wie ein Löwe sein, Kräfte haben wie ein Löwe sein, ein Kraftprotz sein, ein Muskelprotz sein, einen Stiernacken haben, groß und breit – aus Muskelpaketen bestehen** kabi iboralari erkakni tasvirlashda qo'llaniladi.

O'zbek tilidagi **oq'ir oyog** iborasi tarkibida hech qanday gender leksema qo'llanmagan, lekin iboraning ma'nosi **homilador** degan ma'noni anglatadi va bu ibora faqatgina ayolga nisbatan qo'llaniladi. **Oq sagol** iborasi tajribali kishi degan ma'noni anglatib, uning tarixidagi **soqol** so'zi bu iboraning faqat erkak kishiga nisbatan qo'llanishidagi motivdir. Lekin izlanishlarimiz shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi **oq soqol** iborasi nafaqat erkakka, balki ayolga ham qo'llaniladi. Buni Abdulla Qahhorning „Xotinlar“ hikoyasidan olingan parchadagi misol yordamida ko'rishimiz mumkin.

Deraza yonida turgan kimdir:

— Oqsoqol kelyapti, — dedi.

„Oqsoqol“ deganda Asqar otaning ko'z oldiga o'z tengquri biron mo'ysafid kelib, ancha yengil tortgan edi, eshikdan qirq yoshlardagi bir xotin kirdi. Hamma o'rnidan turdi. Asqar ota ham turmoqchi bo'lgan edi, oqsoqol yetib kelib yelkasidan bosdi.

Warmduscher – iborasi orqali juratsiz, qo'rqqan erkak tasvirlanadi.

Paul: Jetzt geh hin und sprich sie an!

Philipp: Ne, das mach in andermal.

Paul: Was bist du denn für ein Warmduscher!

Nemis tilidagi **ein Mauerblümchen sein** iborasi bilan xunuk, yolg'iz qolgan, turmushga chiqishi dargumon, erkaklar e'tiboridan qolgan ayol nazarda tutiladi. O'zbek tilida ham ushbu iboraning muqobili sifatida gender leksemali **qari qiz, o'tirib qolgan qiz** iboralarini misol sifatida keltirish mumkin. Faqat har ikki tildagi ushbu iboralarda qizning yoshida farq mavjud. Nemis tilidagi **ein Mauerblümchen sein** iborasida qizning yoshi ahamiyatsiz faqat uning tashqi ko'rinishiga qarab qo'llanuvchi iboradir, lekin o'zbek tilidagi **qari qiz, o'tirib qolgan qiz** kabi iboralarda yoshi o'tirib qolgan, turmush qurish yoshidan o'tgan qizlar ya'ni 27-30 yoshdan oshgan qizlar nazarda tutiladi. O'zbek xalqida bu bilan bog'liq **“O'tirgan qiz o'rnini topar”** maqoli ham qo'llaniladi. Keyingi yillarda xalq orasida ushbu maqolning o'zgargan versiyasi ham urfga kirgan: **“O'qigan qiz o'rnini topar”**.

Er kann sich hinter einem Schaufelstiel verstecken (Er ist sehr mager), (so'zma so'z tarjima: *U belkurakning orqasiga yashirinsa bo'ladi*) va **sie kann sich hinter einem Basenstiel sauberes Unterhemd anziehen (Sie ist sehr mager)**, (so'zma so'z tarjima: *U supurgi orqasida toza ichki kiyimlarini almashtirsa bo'ladi.*) Quydagi misolda ikkala jins o'rtasidagi farq yaqqol

ko'rinadi. Har ikkala misol ham shaxsning juda ozg'inligini ko'rsatyapti, ya'ni ish asbobi orqasidan ko'rinmasligiga ishora qilyapdi. Bunda belkurak erkaklarga xos, supurgi esa ayollarga xos ish quroli ekanligiga e'tibor qaratish kerak, demak, turg'un birikmalar ham ularga aloqador holda yaralishi kuzatildi.

Erkak va ayolni tasvirlashda zoonim tarkibi turg'un birikmalardan ham keng foydalaniladi. O'zbek tilida **xunojin ko'zini suzmasa, buqa ipini uzmaydi** maqoli mavjud. Ushbu maqolda ko'chma ma'no ifodalangan bo'lib, uning tarkibida qo'llangan **xunojin** zooleksemasi aslida ayolni ko'rsatsa, **buqa** zooleksemasi erkakni ifodalaydi va ayol noz-ishvasi bilan erkakni o'z tuzog'iga ilintirganini bildiradi.

Nemis tilida hayvon komponentli gender iboralar talaygina. **Ein alter Hase sein** - tajribali kishi iborasi faqat erkaklarga nisbatan qo'llanadi. O'zbek tilida tulkidek ayyor iborasi ko'proq ayollarga nisbatan qo'llanadi. Nemis tilida der Hahn – xo'roz komponentli iboralar erkaklarni tasvirlashda qo'llaniladi. **Der Hahn im Korb sein** iborasi **ko'pchilik ayollar orasidagi yagona erkak** degan ma'noni anglatadi. Tovuq zooleksemasi o'zbek tilida ham nemis tilida ham ahmoq odamni tasvirlash uchun ishlatiladi. Har ikkala tilda tovuq leksemali iboralar ayollar uchun qo'llanishi aniqlandi. **Ein blindes Huhn, ein dummes Huhn** – ahmoq xotin. O'zbek tilida **tovuq miya** iborasi ayollarga nisbatan qo'llanadigan vulgarizmdir. Ayol va erkakni tasvirlovchi iboralar orasida qo'y va qo'chqor komponentli iboralar ham mavjud. Ular ham ahmoqlikning ramzidir. **Der blöde Hammel – ahmoq erkak** va **dumm wie ein Schaf – ahmoq xotin** ma'nosini anglatadi. Nemis frazeologik birliklarida sudralib yuruvchilarning tasviri ko'p emas. Faqat ilon va timsoh komponentli iboralarni uchratish mumkin. Nemis tilida ham o'zbek tilida ham makkor shaxsni tavsiflashda ilon obraziga murojaat qilinadi. *Falsch wie ein Schlange* - ilondek ayyor. O'zbek tilida ilon obrazi orqali ayol tasvirlanadi.

Gender leksemali gender turg'un birikmalar.

Erkakni tasvirlovchi turg'un birikmalar: eine Frau zu angeln. Bu ibora faqat erkaklarga nisbatan qo'llaniladi. Nemis tilidan so'zma-so'z tarjimai ayolni qarmoqqa ilintirmoq. O'zbek tilida bu iboraning **ayolni qarmoqqa ilintirmoq, to'rga ilintirmoq** kabi muqobil variantlari ham qo'llaniladi. Bu iboraning asl ma'nosi (versuchen mit einer Frau nah zu sein) - biror ayol bilan yaqin munosabat o'rnatishga harakat qilish. **Mutter ohne Burst** (ko'kraksiz ona) - bu ibora faqat erkaklarga ishlatiladi. Bu ibora orqali erkakning farzandga qanchalik mehribonligi tasvirlanadi. **Muttersöhnchen** – iborasi balog'atga yetgan bo'lishiga qaramasdan mustaqil ish qila olmaydigan, qaram erkakka nisbatan qo'llaniladi. Bu guruhga kiruvchi nemis tilidagi turg'un birikmalar orasida **Mann** va **Vater** gender leksemali maqol va iboralar salmoqli o'ringa ega. **Ein Mann muss immer mehr wollen, als er leisten kann** - *Erkak kishi o'z imkoniyatlaridan ortig'ini xohlaydi*, **Geld macht den Mann** - *Pul erkakni erkak qiladi*, **Männer, die viel lieben, werden viel arbeiten** - *Ko'p sevadigan erkaklar ko'p ishlaydi*, **Männer lieben mit Augen** – *erkaklar ko'zi bilan sevadi*. O'zbek tilida bu guruhga kiruvchi – *Yigit kishiga qirq hunar oz, Erkakdan ish arimas, tog'dan bulut, Er bermoq-jon bermoq, Arslon izidan qaytmaydi, yigit - so'zidan, Yomon o'g'il molga o'rtoq, Yaxshi o'g'il – jonga*.

Ayolni tasvirlovchi turg'un birikmalar: grüne Witwe – uyida ko'pincha yolg'iz o'tiradigan ayol, xuddi bevadek yashash. Ayolning juda go'zalligi **ein Bild von einem Mädchen/einer Frau** kabi iboralar bilan tasvirlanadi. *Eine Zunge reicht für zwei Frauen* - Ikki ayolga bitta til kifoya qiladi, *Frauen und Geld regieren die Welt* - Ayollar va pul dunyoni boshqaradi, *Jede Frau liebt die Frau im Spiegel* - Hamma ayol, ko'zgudagi ayolni yaxshi ko'radi ya'ni har bir ayol o'zini sevadi. Yuqoridagi maqollarda nemis xalqining ayol obraziga bergan gender stereotiplari ifodalangan. O'zbek xalqida ham ayol haqidagi ko'plab maqollar mavjud. *Ayol tilini ayol bilar, Bahorgi jo'jani kuzda sana, kelinni kelar yili sina, Yomg'irda ot tanlama, Hayitda – qiz, Qizlar gulni der, Boy- pulni, Qizlar qizilga uchar, Savdogar – pulga, Kelin – yomon, nevara – shirin, Onali kelin – qarqara, Onasiz kelin – tasqara, Qiz meniki – baxti o'zganiki, Qizim-qizim qiz kishi, qizimga kelar yuz kishi, Yaxshi xotin – uy bo'stoni, Yomon xotin – zimistoni* kabi maqollarda **qiz, xotin, ayol, kelin** kabi gender leksemalar qo'llangan.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkin, turg'un birikmalar til imkoniyatlari qanchalik kengligini ko'rsatuvchi muhim vositalardan biridir. Nemis va o'zbek tillaridagi gender leksemali turg'un birikmalar tahlil qilindi va har ikki tilda ham jinsni aniq ifodalovchi frazeologik birliklar soni ko'p

ADABIYOTSHUNOSLIK

emasligi aniqlandi. Ko'plab frazeologik birliklarda shaxs umumlashgan holda ko'rsatiladi, bunda uning jinsi, ayol yoki erkakligi aniq ko'rsatilmaydi. Tadqiqot natijasiga ko'ra, atoqli otlar qatnashgan gender iboralar o'zbek tiliga qaraganda nemis tilida ko'proq qo'llanishi aniqlandi. Har ikki tilda ham zooleksemalar ibora tarkibida kelishi holatlari kuzatildi, bunda ayrim iboralar jinslarni ifodalashda qo'llanilishi aniqlandi. Nemis tilida ham o'zbek tilida ham maqollar o'zida gender xususiyatlarni eng ko'p aks ettiruvchi turg'un birikmadir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Günther D, Werner S. Duden, Band 11: Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1992. — 864 S. (Gunther D, Werner S. Duden, Part 11: Idioms and proverbial sayings, Mannheim, Leipzig, Vienna, Zurich: Duden publisher, 1992. — 864 p).
2. Ismoiliiy M. Farg'onada tong otguncha. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. — 496 b. (Ismailiy M. Until dawn in Ferghana. Tashkent: generation of the new age, 2019. — 496 p).
3. Oybek. Oltin vodiidan shabadalar. — Toshkent: O'zSSR Fan akademiyasi, 1976. — 543 b. (Oybek. Breezes from the golden valley. Tashkent: O'zSSR Fan akademiyasi, 1976. — 543 p).
4. Oybek. Quyosh qoraymas. — Toshkent: O'zSSR Fan akademiyasi, 1977. — 376 b. (Oybek. The Sun does not darken. — Tashkent: O'zSSR Fan akademiyasi, 1977. — 376 p).
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, 1978. — 407 b. (Rahmatullayev Sh. An explanatory dictionary of the Uzbek language. Tashkent: Teacher, 1978. — 407 p).
6. Sternkopf J. Gibt es geschlechtsspezifische Phraseologismen in der deutschen Sprache der Gegenwart? // Chronologische, areale und situative Varietäten. 1995. — 417 S. (Sternkopf J. There are gender-specific phraseologisms in contemporary German? // chronological, areal and situational varieties. 1995. — 417 p).
7. Toshboev O. Ultontoz. — Toshkent: G'ofur G'ulom, 2019. — 368 b. (Toshboev O. Ultontoz. — Tashkent: G'ofur G'ulom, 2019. — 368 p).
8. <https://www.redensarten-index.de/suche.php>

TABIY FANLAR YO'NALISHI TALABALARINING INGLIZ TILINI O'RGANISH EHTIYOJLARIGA BO'LGAN MUNOSABATI TADQIQOTI

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОСПРИЯТИЯ СТУДЕНТАМИ-ЕСТЕСТВЕННИКАМИ СВОИХ ПОТРЕБНОСТЕЙ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

EXPLORATION OF NATURAL SCIENCE STUDENTS' PERCEPTION OF THEIR ENGLISH LANGUAGE LEARNING NEEDS

Yuldasheva Ma'mura Boqijonovna¹

¹Yuldasheva Ma'mura Boqijonovna

– Namangan davlat universiteti, chet tillar kafedrası
katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Joriy tadqiqot universitetning tabiiy fanlar yo'nalishi talabaları ingliz tiliga bo'lgan ehtiyojni bo'lgan munosabatlarini o'rganib chiqadi. Tadqiqotda 2-kursning 31 talabasi ma'lumotlarni to'plash uchun foydalanilgan yuzma-yuz suhbatda ishtirok etdi. ESP kursini baholashga kelsak, tadqiqotchi kurs yaxshi tashkil etilmagani uchun talabalar ingliz tilidagi ba'zi muhim ko'nikmalarni o'rgana olmaganliklarini va ularning ehtiyojlarini to'liq qondirish uchun bir nechta o'zgartirishlar kiritilishi kerakligi tavsiya etiladi.

Аннотация

Настоящее исследование посвящено тому, как студенты естественных наук в университете воспринимали потребности английского языка. В исследовании приняли участие 31 студент второго курса, принявший участие в личном интервью, которое использовалось для сбора данных. Что касается их оценки курса ESP, исследователь заявил, что, поскольку курс не был хорошо организован, студенты не могли освоить некоторые из основных навыков английского языка, и было рекомендовано внести некоторые изменения, чтобы полностью удовлетворить их потребности.

Abstract

The current study is devoted to how natural science students at university perceived the English language needs. The study involved 31 second-year students attending a face-to-face interview that was used to collect the data. Regarding their evaluation of the ESP course, the researcher claimed that because the course was not well-organized, the students could not learn some of the essential English abilities and it was recommended that several changes should be made to meet their needs fully.

Kalit so'zlar: ESP, tabiiy fanlar talabaları, ingliz tiliga bo'lgan ehtiyoj.

Ключевые слова: ESP, студенты-естественники, языковые потребности.

Key words: ESP, natural science students, English language needs.

INTRODUCTION

As English language has already become an international language or a global lingua franca (Cristal, 2003), the issue of meeting the specific English language needs of particular groups of learners attracted considerable attention among EFL/ESL researchers. The field which substantially addressed this issue is probably English for Specific Purposes (ESP) which appeared in the 1960s and is currently considered as a separate branch of ELT. Dudley-Evans and St John (1998) & Hutchinson and Waters (1987) note that the major aim of ESP is to meet the students 'specific needs' within a particular discipline.

MATERIALS AND METHODS

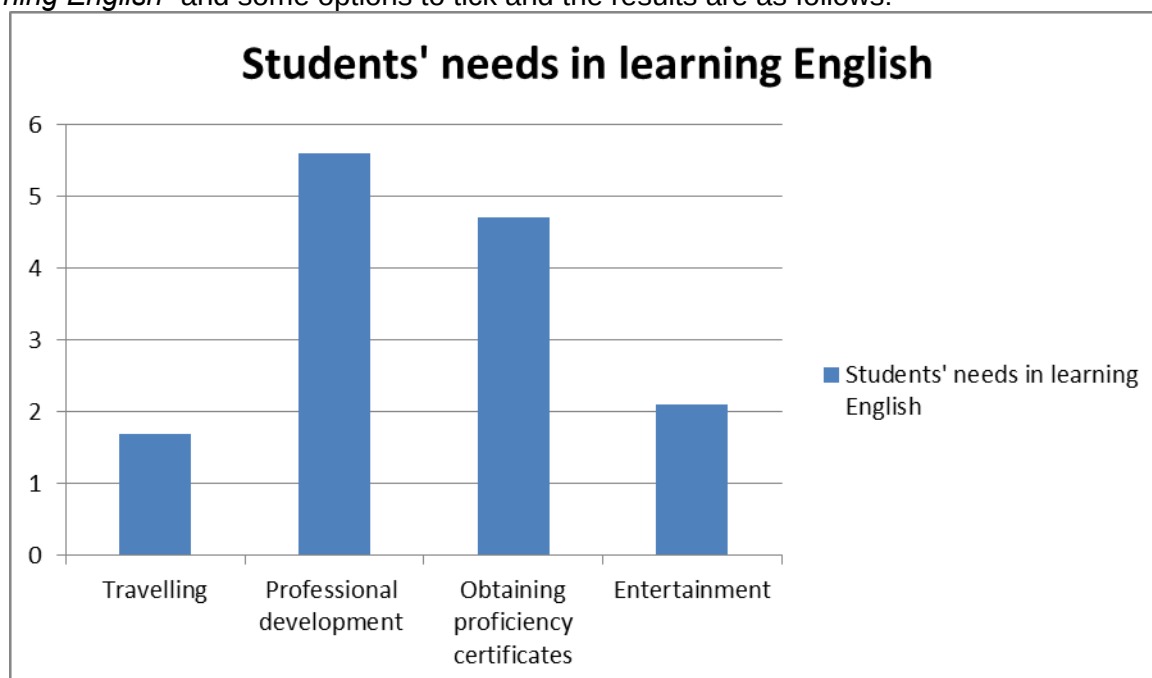
In the context of Namangan State University, English as a subject is compulsory at undergraduate level in all non-linguistic departments. The target group of learners are second-year students who study in Natural Science Department. In fact, these students study in two separate sub-groups since medium of instruction for both is different from each other. Uzbek is the medium of instruction for the first group, so it is often called "national group" while for the second one it is Russian and this group is viewed as "euro group" among the students and teachers. There are 16 and 15 students in the "national" and "euro" groups respectively and English is taught as a foreign language for nearly all of them. Their language proficiency in English is quite different ranging from A2 to B 1 levels as they did not have to take English exam when they entered the university. Most of them began learning English in grade 5 when they studied at school.

ADABIYOTSHUNOSLIK

It has been revealed from the findings of present situation of the target students that both subgroups were taught ESP lessons for a year. The course syllabus was made based on the curriculum provided by the Ministry of Higher Education. The primary goal of the course is to increase the Biology students' level from B1 into B2 level, which is set by State Education Standards for Higher Education (SES). Yet, most ESP instructors have to begin teaching English to Biology students from A1 or A2 level and develop general English of these students. The reason for this is that their language proficiency levels are often lower than expected (B1) since they do not take an English exam when they enter the university. Therefore, the ESP course in the first course can serve them as a General English learning course. As the lesson textbook, *Speakout* (elementary and pre-intermediate) was used. The presentations were based on mostly grammar themes and the teacher and students used to follow the text book *Speakout* during the lessons. It is clear that Grammar Translation Method (GTM) was dominant. In terms of assessment, Continuous and Formative assessment just served as a ticket for Final assessment, because the result of Final assessment was enough to course completion. The arguable thing was that this assessment was made up of 30 grammar and reading tests. The last term only one student failed the final exam. In both Russian and Uzbek groups, the same textbook and method were applied without considering social factor described above and the lessons were teacher-centred. The students in the Russian group were more active in speaking than the ones in Uzbek group; Apparently, this is because both Russian and English are similar according to the normal sentence structure. The learners in both subgroups had difficulty in pronouncing the words accurately. Moreover, there was less attention to accurate pronunciation than vocabulary and grammar.

DISCUSSION

According to Richards (2010), the term *needs* is a broad notion and may be interpreted as wishes, demands, requirements, lacks and motivations. From the linguistic perspective, needs are frequently viewed as the difference between what learners are presently able to do in a language and what they should be able to do in a certain period of time. For this reason, needs analysis can be an important process in developing any language educational program and is defined as collecting information about the needs of the learners. In the survey I added the question "*Why are you learning English*" and some options to tick and the results are as follows:

As you can see in the graph, majority of the students are learning English to develop professionally in their specialized field and obtain proficiency certificates such as IELTS and CEFR. This result suggests that the students should not only learn Academic English but also important terminology related to Biology should be taught to meet their needs. Furthermore, the present

graph could provide crucial information about the transitions of the students and language expectations. In this case the students can be divided into the following groups:

- The group of students who are more likely to move to foreign countries in order to continue their study. These countries are mainly in inner circle including the USA, England, Australia and Canada where English is first language. As the students' aim is to study there, there is high possibility that they will use Standard language.

- The group of students who will transit from the university to workforce here in Uzbekistan. They will be with the same society as before, yet they will be required to have language proficiency in most work places. There are some governmental laws and policies that reflect foreign language expectations for future workforce. For instance, according to State Education Standards for Higher Education (2021), the graduates of Non-linguistic Undergraduate Programmes are required to be able to work with foreign literature in their specialized fields and maintain research in their specialization. Furthermore, the legislation № 610 by the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan (2017) and Presidential Decree № 5117 (2021) point out the importance of teaching foreign language acquisition in Higher Education and preparation of competitive specialists in all specialized fields. Based on these legislations, most employers recruit new specialists. On the other hand, majority of the target students have planned to develop professionally throughout their lives by attending conferences, writing research papers and taking training courses. This requires them to have proficiency in Academic English – academic genre and register in order to be part of research world because English is used as the lingua franca in academic activities all around the world.

- This group includes the students who are learning English in order to read books, watch movies in English and travel abroad. Their needs should be addressed through the lesson materials that reflect the culture, belief, shared norms, diverse ethnicity and typical features of the target society. Also, teachers should focus on teaching the target learners how the relationship between language and society affects the communication; as a result their sociolinguistic competence will be developed.

CONCLUSION

Thus, the students in both subgroups will use English in their future studies, professional development and their social lives after graduating from the university.

To draw a conclusion, the detailed research on English language needs of natural science students has showed some more important considerations in language teaching. Beyond this, it has been proved there is the need for deep understanding of advocacy for the target learners to help them build a bright future.

REFERENCES

1. Crystal, D. (2003). English as a global language. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). Developments in English for specific purposes: A multi-disciplinary approach. Cambridge: Cambridge University Press
3. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). English for specific purposes. Cambridge: Cambridge University
4. Richards, J. C. (2010). *Curriculum development in language teaching*. Cambridge. CUP.

QO'SHMA GAPLAR TURKUMIDA QIYOSLASH MAZMUNIDAGI BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ БЕЗ СОЮЗА В КЛАССИФИКАЦИИ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

COMPARATIVE COMPOUND SENTENCES WITHOUT CONJUNCTION IN THE CLASSIFICATION OF COMPOSITE SENTENCES

Shirin Dadabayeva¹

¹Shirin Dadabayeva

– Fergana State University Teacher of the Department English, Faculty of Foreign languages,

Annotatsiya

Maqolada o'zbek va ingliz tillarida qiyoslash mazmunidagi bog'lovchisiz qo'shma gaplarning turi haqida ma'lumot beriladi. Bu turdagi gaplar ohang va vergul yordamida bog'lanadi va o'zbek tilida qo'shma gapning alohida turi sifatida ko'rsatiladi. Ingliz tilida esa u nuqtali vergul bilan bog'lanib, bog'langan qo'shma gaplar tarkibiga kiritiladi. Ushbu gap turida birinchi predikat ikkinchisiga nomuvofiq bo'ladi. Bu esa tillarda qiyoslash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplari o'rtasida qarama-qarshilik, nomuvofiqlik ma'nolari tushunilishiga sabab bo'ladi. Ushbugapturi, asosan, maqollarmisolidakeladi.

Аннотация

В статье дана информация о типе бессоюзных сложных предложений со значением сравнения в узбекском и английском языках. Этот тип предложения соединяется с помощью запятой и тона, в узбекском языке считается отдельным типом сложного предложения. В английском языке оно связано с точкой с запятой и входит в состав связанных предложений. В этом типе предложения первое сказуемое несовместимо со вторым. Это приводит к пониманию значений противоречия и несоответствия между бессоюзными предложениями, выражающими отношение сравнения в языках. Этот тип предложения встречается в основном в пословицах.

Abstract

The article gives information on the type of composite sentences with the meaning comparison in the Uzbek and English languages. This type of sentence is connected by tone using comma and is given as separate type of composite sentence in the Uzbek language. Whereas it is connected by semicolon and is generally referred as compound sentence in the English language. In this the first predicate is inconsistent with the second. This leads to the understanding of the meanings of contradiction and inconsistency between compound sentences without expressing comparative relation in languages. This type of sentence occurs mainly in the example of proverbs.

Kalit so'zlar: Qiyoslash mazmuni, qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap, nuqtali vergul, zidlik, nomuvofiqlik.

Ключевые слова: Значение сравнения, сложное предложение, бессоюзное сложное предложение, точка с запятой, противоречие, несоответствие.

Key words: Comparative meaning, composite sentence, compound sentence without conjunction, semicolon, contradiction, inconsistency.

INTRODUCTION

Composite sentences occupy a special role among the syntactic means that express the relation of comparison in different systematic languages. The three types of composite sentences that have a wide range of possibilities for expressing the comparison relationship are classified by traditional linguistics representatives namely comparative compound sentence, compound sentence without conjunction and complex sentence. among them compound sentences without conjunction that expressing comparison have their own characteristics.

A combination of simple sentences connected by tone and content without any means is named compound sentence without a conjunctions. There are two types of this sentence :

1. A composite sentence without a conjunction consisting of simple sentences of the same type;

2. A composite sentence without a conjunction consisting of different types of sentences.[6]

In the first type, the predicates of simple sentence and intonations are same. In the second one, the predicates and intonation take different forms. For example,

*Bo'ladigan ishning bo'lgani yaxshi,
Uyda qilarning tingani yaxshi .(Proverb)*

In this example, the predicatedess of simple sentences have the same form, which gave a rhythmic tone, that is to say the same intonation.

Qizim, tishingni tishingga qo'y, o'zingni mahkam tut. ("Choliqushi")

In this example, the predicates and tone are different.

A composite sentence without a conjunction consisting of one type of sentence is semantically divided into two types:[1]

1. Composite sentence without a conjunction consisting of simple sentences that enumerating events;
2. Composite sentence without a conjunction consisting of simple sentences that compare events.

The second type, the composite sentence without conjunction, which consists of simple sentences comparing the event, also is divided in two types:

1. Composite sentence without conjunction which consisting simple sentences comparing action - state, feature - sign.
2. Composite sentence without conjunction which consisting simple sentences indicating the results of action - state, feature - sign.[1]

So, as can be seen, the comparative relation is also expressed through this type of sentence.

METHOD

In this article, the comparative method is used in the analysis of comparative sentences in the Uzbek and English languages and giving examples, from the method of description is used in studying the specific features of this type of sentence, classification method was used to indicate their semantic type.

RESULT

Prof. Mamajonov A points out that the main means of expressiveness in a sentence expressed through comparative composite sentences without conjunction is intonation, the elements of this sentence have a special rhythmic melodic character.[5]

In the first type, meanings such as contradiction, inconsistency are understood, or the content of simple sentences is compared, the content of the second simple sentence of a compound sentence is compared to the first, the idea understood from the first simple sentence is summed up in the second one. For example,

Nodonning ishi yengil,

Yaxshining ishi og'ir.(Proverb) – in this example the word " *nodon*" contradict the word " *yaxshi*".

Ular o'zga bir davrda yashashdi, sen boshqa zamon odamisan.(" *Farzandga o'gitlar*")– in this example there is a meaning of inconsistency.

Kechqurunlari ayollar quruq polda uxlasharkan, erkaklar uchun poxol ko'rpalar to'shalgan;(" *Da Vinchi siri*")– in this example the content of the simple sentences is compared.

Mehmon otangdan ulug', deyishadi.(" *Farzandga o'gitlar*") - This example has explanatory content.

Jahliga hokim – hammaga hokim.(" *Farzandga o'gitlar*")– In this example, the idea in the first part is summarized in the second part.

Type II shows the result, and it is expedient not to give information about it, as it is mainly expressed in cause and effect sentences.

Compound sentence without conjunctions are connected by lexical units, properties of parts of speech, sentence structure, place, and tone. In particular, the simple sentences of comparative composite sentence without conjunctions are combined with antonyms and come in the form of proverbs and sayings. For example,

Rahbarning yaxshisi undirar,

Yomoni so'ldirar.(Proverb)

Yog'ochning yomoni – so'qi,

Odamning yomoni – so'fi.(Proverb)

Aqlli o'zini ayblar,

Aqlsiz – do'stini.(Proverb)

This sentence is also joined by repetition of some parts of speech. For example, the predicate of simple sentences are same, in this apart from predicate, other parts of speech are compared.[1]

ADABIYOTSHUNOSLIK

*Yolgʻiz aql oʻzi yaxshi,
Ikki boʻlsa, yana yaxshi.* (Proverb)
*Baqiroq tuyaning bori yaxshi,
Baqirib turgani yana yaxshi.* (Proverb)

The parts of a simple sentence of this composite sentence in the relation are mutual united, in which case a part of the sentence may be incomplete. For example, if the predicates of simple sentences are the same form, the predicate of the second part may not be represented. But it is understandable in content. In some cases, even the two predicates do not exist, and they are understood from the content of the sentence. These cases occur in the Uzbek language, mainly in proverbs. For example,

*Kiyimning yangisi yaxshi,
Doʻstning eskisi.* ("Proverb")
*Aqli oʻzini ayblar,
Aqlsiz – doʻstini.* (Proverb)
*Boyning qizi – sepi bilan,
Yoʻqning qizi – koʻrki bilan.* ("Proverb")

The predicates of this composite sentence may be in the form of a noun predicate and verb predicate.

Yaqindagi tishlashar, uzoqdagi kishnashar. ("Proverb") - in the form of a verb predicate.

*Nodonning ishi yengil,
Yaxshining ishi ogʻir.* (Proverb) – in the form of a noun predicate.

In addition, the predicates of simple sentence come in past, present, and future tense forms, or in different tense forms. (such as "*Past tense + present tense*", "*past tense + future tense*", "*present tense + future tense*").[1] But the predicates of comparative composite sentence are in the same form of tense. For example,

*Yaramas odat koʻp boʻlar,
Eng yomoni kunchilik.* (Proverb) – In the form of present tense.

Ular oʻzga bir davrda yashashdi, sen boshqa zamon odamisan. ("Farzandga oʻgitlar")– In different form of tenses. (*past tense+present tense*)

*Gʻamingni doʻstingga aytma, kuyinadi,
Dushmaningga aytma suyunadi.* (Proverb) – In the form of future tense.

Simple sentences of comparative composite sentence without conjunctions are in the affirmative or negative form, for example, if the first simple sentence is in the negative form, the second will be in the affirmative form (the interpretation will be strong), the first is in the negative form, and the second will be in the negative form. Or both parts come in negation form.[1] In addition to this point, we can say that both parts also come in the form of affirmation in the context of comparison. For example,

*Yaxshi epi bilan soʻzlar,
Yomon – sepi bilan.* (Proverb)
*Yolgʻonchida or boʻlmas,
Toʻgʻri soʻzli hor boʻlmas.* (Proverb)

There are three types of this sentence according to similarity to other types of composite sentence: composite sentence without conjunctions reminding compound sentence, composite sentence without conjunctions reminding complex sentence and composite sentence without conjunctions not reminding compound sentence.[2]

In the first type of this classification, the parts of composite sentence without conjunctions is equally connected like the compound sentence, they do not depend on each other, and come in 4 different semantic meanings:

1. It represents that an event takes place at a time;
2. It represents that an event takes place at different times;
3. It represents the contradicting events;
4. Comes in the meaning of a comparison of events.[2]

It is in the fourth semantic meaning that the events in the parts are compared to each other, and the content is similar to the conjunctions formed by using *ammo*, *lekin*, *biroq*, *-u*, *-yu*, *-da*, *bo'lsa/ esa*.

Xotinning yomoni – yerning zavoli,

Xotinning yaxshisi – yerning kamoli. ("Proverb")

Compare

Hotinning yomoni – yerning zavoli,

Hotinning yaxshisi esa yerning kamoli.

Discussion. In contrast to Uzbek, Composite sentence without conjunctions in English are commonly referred to as Compound sentences. This type of sentence is connected on the basis of coordinating conjunction, correlative conjunction, conjunctive adverb and tone. A compound sentence connected by an exact tone in comparative meaning in English is contently equal to comparative composite sentence without a conjunction in Uzbek. Parts of the sentence are connected by a punctuation mark called semicolon. For example,

Eleven get to play; the others watch. ("Eat that frog")

"Viral marketing" shows up 2000.000 times in Google, "ideavirus" shows up 2000.000 times. ("Whatcha gonna do with that")

In English, if these parts of the sentence are very closely related to each other, it is advisable to use a semicolon if the relationship is easy for the reader to understand from the context.[3]

I resoned that Ideas are easy;doing stuff is hard. ("Whatcha gonna do with that duck")

The use of two cases in this type of it leads to error.

1. In this type of sentence, it is a mistake to use a comma, it is important that the comma is not enough when connecting independent parts.

My parents were devastated; I was not. ("Miracle morning") +

My parents were devastated, I was not. –(Xato)

2. In English, a sentence that results from the use of incorrect punctuation, or the use of incorrect conjunctions when connecting two independent parts, is called a "Run-on sentence." In this case, it is recommended to use the following methods:[3]

1) using conjunctions;

We had a deal: I agreed not to open hotels, as he agreed not to write books. ("Whatcha gonna do with thar duck")

2) using punctuation, such as a semicolon or a period.[4]

We had a deal: I agreed not to open hotels; he agreed not to write books. ("Whatcha gonna do with thar duck")

There is a partial sub-comparative in English in which the two objects being compared according to the different levels. This situation is also reflected in the type of compound sentence combined with the help of tone. For example,

Eleven get to play; The others watch. ("Eat that frog")

Ideas are easy; doing stuff is hard. ("Whatcha gonna with that duck")

Conclusion. There are composite sentence without conjunctions which is in comparative meaning in the Uzbek and English languages. In the Uzbek language the parts of it mainly connected by comma and according to the content it may be synonym to the other types of composite sentence in comparison. On the other hand, in English this type of sentence enter the group of compound sentence, of which parts are connected to each other by semicolon.

LITERATURE

1. Abdurakhimov G. "Qo'shma gap sintaksisi asoslari". – Tashkent,1958.-P.244-280 (Abdurakhimov G. "Fundamentals of compound sentence syntax". - Tashkent, 1958. - P. 244-280)
2. Berdialiev A, Sheronov B. "O'zbek tili sintaksisi".-Khujand, 2010.-P.180-190 (Berdialiev A, Sheronov B. "Syntax of the Uzbek language".-Khujand, 2010.-P.180-190)
3. Harring P. Complete English grammar rules. UK.-2016
4. Macmillin English Dictionary.Bloomsboory publishing,2007.-IW40
5. Mamajonov A. "Qo'shma gap stilistikasi".-Tashkent:"Fan",1990.-P.110 (Mamajonov A. "Compound sentence stylistics".-Tashkent: "Fan", 1990.-P.110)
6. Rasulov I. Selected works.Tom II.-Tashkent:"Mumtoz so'z", 2015.P.79-80

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "FOOT/OYOQ" KONTSEPTINING NOMINATIV
MAYDONI

НОМИНАТИВНОЕ ПОЛЕ "FOOT/OYOQ" В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

NOMINATIVE FIELD OF THE CONCEPT "FOOT/OYOQ" IN ENGLISH AND UZBEK

Mamadalieva Gulro' Ravshanovna¹¹Mamadalieva Gulro' Ravshanovna

– Andijon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqola "foot/o'yoq" nominativ maydonining lisoniy tasvirini, ingliz va o'zbek tillarida ushbu maydonni tashkil etuvchi birliklarning xususiyatlari va o'zaro aloqalarini o'rganishga bag'ishlangan.

Empirik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ifodaning semantik tuzilishi va lingvistik shakllari turli xalqlar tilida turlicha namoyon bo'ladi. Tadqiqotlarimiz ingliz va o'zbek tillarida quyidagi verbalizatorlarni topish imkonini berdi: leksemalar (so'zlar, frazeologik birliklar, maqollar), sintaksemalar (iboralar, gaplar, mikro va makromatnlar) va paralingvistik vositalar. Statistik va komponentli tahlillar shuni ko'rsatdiki, so'z birikmalari (frazemalar) dominant, frazeologik birliklar, gap va so'zlar markaziy, morfemalar, matnlar, maqol va matallar, paralingvistik vositalar sohaning periferik zonasini egallaydi.

Natijalarga ko'ra, ingliz va o'zbek tillari tarixiy va milliy an'analarga asoslangan holda "foot/ oyoq" kontseptini o'ziga xos turkumlash va konseptuallashtirish usuliga ega va nominativ maydonni aniqlab olish uni tashkil qiluvchi birliklarning semantik munosabatlarini tadqiq qilishda birlamchi vazifadir degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Аннотация

Статья посвящена изучению языковой картины номинативного поля «foot/o'yoq», характеристике и соотношению составных единиц поля в английском и узбекском языках.

Эмпирические наблюдения показали, что смысловая структура и языковые формы выражения различаются от народа к народу. Наши исследования позволили обнаружить в английском и узбекском языках следующие вербализаторы "foot/o'yoq": лексемы (слова, фразеологизмы, паремии), синтаксемы (словосочетания, предложения, микро- и макротексты) и паралингвистические средства. Статистический и компонентный анализ показал, что словосочетания (фраземы) занимают центр поля в качестве доминанты, фразеологизмы, предложения и слова – центральную, морфемы, тексты, пословицы и поговорки, паралингвистические средства – периферийную зону поля.

Результаты говорят о том, что английский и узбекский языки имеют свой собственный способ категоризации и концептуализации, основанный на исторических и национальных традициях и можно сделать вывод, что определение номинативного поля является первостепенной задачей при изучении семантических отношений составляющих его единиц.

Abstract

The article deals with the study of the linguistic picture of the nominative field "foot/o'yoq", characteristics and the relations of the constituent units of the field in English and Uzbek.

Empiric observations showed that the semantic structure and linguistic forms of expression differ from nation to nation. Our studies let us discover the following verbalizers in English and Uzbek: lexemes (words, phraseological units, paremies), syntaxemes (word combinations, sentences, micro and macro texts) and paralinguistic means. Among parts of speech the verb is considered to be the dominant in English and Uzbek.

Statistic and componential analysis showed that word combinations (phrasemes) occupy the center of the field as the dominant, phraseological units, sentences and words – the central, morphemes, texts, proverbs and sayings, paralinguistic means the periphery zone of the field. The results say that English and Uzbek languages have their own mode of categorization and conceptualization which is based on the historical and national traditions and we can conclude that determining the nominative field is the primary task in the study of the semantic relations of the units that make it up.

Kalit so'zlar: konsept, olamning lisoniy tasviri, nominativ maydon, maydon tarkibi, kalit so'z-reprezent, derivatlar, leksik- semantik variantlar, semantik belgi, dominant, maydonning markaziy va periferik a'zolari, asosiyativ birliklar.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, номинативное поле, составляющие поля, ключевое слово-репрезент, дериваты, лексико-семантические вариации (ЛСВ), семантический признак (признаки), языковые и речевые единицы, доминанта, центральный и периферийные члены поля, ассоциативные единицы.

Key words: concept, linguistic picture of the world, nominative field, field constituents, key word-representor, derivate, lexical-semantic variations (LSV), semantic attribute, language and speech units, dominant, central and periphery members of the field, associative units.

KIRISH

Maydon termini lingvistikaga aslida tabiiy va aniq fanlardan kirib keldi va bugunga kelib til va nutqqa oid hodisalarni o'zaro aloqadorlikda va sistem munosabatlar doirasida o'rganish har qachongidan ko'ra dolzarb ahamiyatga ega bo'lib qoldi. Konseptning nominativ maydoni tuzilishi uning lingvokognitiv tahlilining birlamchi sharti hisoblanadi. Shu sabab tadqiq qilinayotgan konseptning mazmuni va tuzilishining samarali va atroflicha aniqlanishi nominativ maydon tuzilishining qat'iyligi va izchilligiga bog'liqdir.(1:36)

Mazkur maqola hozirda kognitolog-lingvistlar diqqat e'tiborida bo'lgan konsept, uning lisoniy manzarasi, konseptning nominativ maydoniga taalluqli qator masalalarni "foot/oyoq" konsepti nominativ maydoni misolida yoritib berishni maqsad qiladi. Maqola doirasida amalga oshiradigan tadqiqotimiz ham chog'ishtirma tilshunoslikka bevosita aloqador bo'lib, u "foot / oyoq" konseptining ingliz va o'zbek tillaridagi lisoniy manzarasi, lisoniy ifoda vositalarining maydoniy xususiyati, maydonni tashkillovchi birliklar o'rtasidagi sistem munosabatlar kabilarni tadqiq etishga bag'ishlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI

Lingvistik maydonning nazariy asoslari va tadqiq metodologiyasi rivoji xorijlik I.Grif, G.Ipsen, V.Portsig, A.Vayserber, V.G.Admoni, Sh.M.Guxman, Ye.I.Guliga, Ye.I.Shendels, A.V.Bondarko, Yu.N.Karaulov, N.I.Filichev va o'zbek tilshunos olimlar I.Qo'chqorto'ev, O'Q.Yusupov, A.Nurmonov, Sh.Iskandarov, X.Ya.Xojaeva, G'M. Xoshimov, M.A.Abduvaliev kabilar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar bilan bog'liq.

Semantik maydon termini G.Ipsen tomonidan ilmiy muloqotga kiritilgan

bo'lib, u orqali umumiy ma'noga ega so'zlar majmui tushuniladi (2:225) Bunda maydon so'zlarning umumiy ma'nosi barobarida ma'lum bir so'z turkumiga mansubligi bilan izohlanadi. Sintaktik maydon konsepsiyasi V.Portsig va N.I. Filichevalar tomonidan asoslandi va rivojlantirildi. N.I.Filichevaning to'g'ri ta'kidlashicha, sintaktik maydon umumiy invariant semantik xususiyatlarga ega, ifoda planida bir-birlaridan farq qiluvchi, mazmun planida to'la yoki qisman muvofiq bo'lgan sintaktik birliklardir.(3:15) *Grammatik-leksik maydon* konsepsiyasi asoschilari Ye.V. Guliga va Ye.I. Shendels ushbu maydon tarkibiga ham leksik, ham grammatik vositalarni kiritadilar va ular o'rtasidagi munosabatlar ma'lum qonunlar asosida amalga oshirishni ta'kidlaydilar (4:8-9). Kognitiv tilshunoslikda *nominativ maydon* deganda jamiyat rivojlanishining ma'lum bir davrida konseptning mazmunini predmetlashtiruvchi til birliklarining yig'indisi tushuniladi. (5:226).

U yoki bu semantik maydon konstituentlari tarkibidagi ma'lum sema(lar), strukturasi va vazifalari va stilistik xususiyatlariga ko'ra o'xshash va farqli jihatlariga ega bo'lishi mumkin. Yuqoridagi xususiyatlarni inobatga olgan holda har qanday maydon tarkibini ikki yoki uchga bo'ladilar. Masalan, Ye.V. Guliga, Ye.I. Shendels, O'K.Yusupov, G'M.Xoshimov, M.A.Abduvalievlar maydonni dominant, yadro, periferiya qismlariga ajratsalar, V.G.Admoni, A.V.Bondarko, B.Bo'ronov, M.M Guxmanlar maydonni yadro (markaz) va periferiya qismlarga bo'lishni taklif etadilar. A.P. Komarov maydonning periferiya qismini birinchi va ikkinchi periferiya qismlariga bo'lish mumkinligi haqida fikr bildiradi.(6:240)

Bizningcha, tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqib, har qanday maydonni uch yoki undan ortiq qismlarga ajratgan holda tadqiq etish orqali maydon va uning sathidan o'rin olgan turli til sathlariga mansub birliklarning u yoki bu semantikani ifoda etishi uchun qanchalik darajada xoslanganligi, qo'llanish ko'lam, yorqinlik darajasi va vazifasi haqida yanada aniqroq tasavvurlarga ega bo'lish mumkin deb o'ylaymiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Avvalo oyoq konseptining kalit so'z — reprezentini aniqlab olamiz. Oyoq konseptining til egalari (bu o'rinda ingliz va o'zbek tillari) ongida predmetlashuvi *foot*, *leg*, *oyoq* leksemalari yordamida amalga oshadi. Bu so'zlar oyoq ma'nosini anchayin umumlashtirib ifodalaydilar. Ma'lum bir leksemalarning kalit so'z sifatida olinishi ularga o'xshash semali leksemalarga qaraganda ularning ishlatilish chastotasi ancha yuqoriligi bilan izohlanadi. Konseptning asosiy kalit so'z-reprezanti *foot/oyoq* hisoblanadi.

Oyoq inson hayoti va faoliyatining muhim ajralmas qismi sanalmish tana a'zosi bo'lib, usiz insonning xatti – harakatlari va faoliyatini to'laqonli tasavvur etish amri mahol. Chunki, oyoqlarimiz butun tanamizni ko'tarib turuvchi a'zodir. Oyoq orqali yurish, sakrash, o'tirish, yugurish kabi turli hayotiy muhim xatti-harakatlarni amalga oshiramiz. Oyoqlarimiz yordamida bir manzildan ikkinchi

ADABIYOTSHUNOSLIK

manzil tomon harakatlanamiz. Shuning uchun tayanch-harakat apparati bo'lmish oyoq juda ko'p xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi uchun ham harakat va holat, kuch-quvvat va kuchsizlik, salomatlik va kasallik, go'zallik va beso'naqaylik, baxt va baxtsizlik, omad va omadsizlik, hayot va mamot kabi tushunchalarni anglatuvchi ramzlardan biri hisoblanadi.

Ingliz va o'zbek tillarining turli izohli lug'atlarida "oyoq" so'ziga turlicha ta'rif va tavsiflar berilganligiga guvoh bo'lamiz. O'zbek tilidan farqli o'laroq ingliz tilida "oyoq" so'zining ikki xil shakli mavjud. Birinchi so'z *leg* oyoqning quymuchdan to barmoq uchigacha bo'lgan butun qismini anglatadi, *foot* so'zi anchayin tor bo'lgan to'piqdan pastki qismni anglatuvchi oyoq ma'nosiga ega. *Leg* – ushbu tana a'zosining barcha qismlari – oyoq (*foot*), to'piq (*ankle*), boldir (*lower leg*), tizza (*knee*), son (*thigh*)ni umumlashgan holda anglatuvchi so'zdir.

Oyoq konseptining ingliz tilidagi kalit so'z-reprezantlaridan biri *leg* so'zining Merriam Webster onlayn izohli lug'atining 2022 yildagi nashriga muvofiq 7 ta leksik-semantik variantlari mavjud:

1. a. Hayvon yoki insonning tanani ushlab turuvchi va yurishda foydalanuvchi a'zosi; umurtqaning sonning yuqori qismidan oyoq uchigacha bo'lgan oraliqdagi bir juft a'zolaridan biri; *Your left/right leg, a broken leg, hind legs; a wooden leg; a leg injury; daddy-long-legs, foreleg, inside leg, leggy, legroom, sea legs,*

b. shunday a'zoning tizzadan butgacha qismi; c. go'shti yeyiladigan hayvonning orqa oyoqlari: *frogs legs, chicken legs, leg of sth*; c. bo'g'imoyoqli xayvon yoki hasharot tanasidagi yurish yoki o'rimalash uchun ishlatiladigan qismi -a *long-legged insect*;

2. a. tayanch yoki suyanch bo'lib xizmat qiluvchi to'siq yoki tayoq- *leg of a telescope, a table/chair leg; legged-three-legged stool*

b. ikki qismli yoki birlashgan buyumlarning qismlari- *leg of a compass*- kompasning millari;

3. a. kiyimning oyoqni to'sib turuvchi qismi- *leg of trousers; a trouser/pant leg*

b. etikning qo'nji;

4. bo'ysunish, ta'zim- *to make a leg*- oyoqni bukib ta'zim qilmoq

5. uchburchakning gipotenuza bo'lmagan yog'i.

6. qism- *leg of journey/race; dog-leg*-yo'lning keskin burilish qismi

a. qayiqda bir marta suzib o'tilgan masofa;

b. sayohatning qismi;

c. poyganing bir bo'limi;

d. o'yin musobaqasining bir qismi- *leg of the competition*;

e. narsa yoki tizimning bir qismi.

8. (ko'plikda)- uzoq muddatli aralashuv yoki qiziqish.

Leg so'zi ishtirokidagi **so'z birikmalariga** misollar: *a leg to stand on, to have legs, artificial leg, back leg, leg break, leg spin, dog –leg, wooden leg, dead leg, bow legs, daddy-long-legs, fore leg, inside leg, sea legs, rare leg, leg warmer, leg work, spindly leg, tired legs, wobbly legs, leg-room, leggings, leg pain, prosthetic legs, leg strength, leg veins, leg wound, legs splayed. leggy, legged, cross-legged, legless, leglike.*

Quyidagi birliklar esa biz tomonimizdan aniqlangan *leg* semali **frazeologik birliklarga** mansubdir: *A leg to stand on (Not have a leg to stand on); To have legs; Anchor leg; To cost/pay an arm and a leg; As fast as your legs can carry you; Be on your (its) last legs; Pull smbs leg; Put best leg (foot) first (foremost, forward); Put (set) on his legs; Run off ones legs; Shake a leg; Shake a free leg; Show a leg!; Show leg; Stand on ones own legs; Stretch ones legs; Stretch (ones)legs according to the coverlet; Take to ones legs; Try it on the other leg; Leg and leg; Give leg bail; With your tail between your legs; Leg it; To have/get a leg-up on sb; Break a leg!; Hang a leg; Have ones legs over the harrows; Lose ones legs; Feel (or find) your legs (feet);*

Lekin, izlanishlar shuni ko'rsatdiki, *foot* so'zi ko'p miqdordagi yasama so'zlarga ega bo'lgan bir paytda, *leg* so'zi deyarli **derivatlar** xosil qilmaydi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, o'zbek tilida bunga o'xshash funktsiyalar uchun umumiy oyoq so'zi ishlatilsa-da, ingliz tilida aynan *foot* oyoqning eng funktsional qismi hisoblanadi. Shuning uchun biz *foot* leksemasini oyoq kontseptining ingliz tilidagi asosiy kalit so'z- reprezanti deb hisoblaymiz.

"Oxford Advanced Learners Dictionary" lug'atiga ko'ra *foot* so'zi 6 ta **leksik-semantik variantga** (keyingi o'rinlarda LSV) ega (7:615):

1. Oyoqning inson yoki xayvonni (tik) tutib turuvchi, to'piqdan pastki qismi.
2. tik xolatdagi biror narsaning quyi qismi;
3. to'shakning oyoq tarafda joylashgan qismi;
4. dyum (33,48 sm) ga teng o'lchov birligi;
5. (she'riyatda) metrning bazaviy birligini tashkil qiluvchi bo'g'inlar yig'indisi;
6. (fe'l, og'zaki nutq) xisobni to'lamoq;

Biz tomondan *foot* so'zining **birinchi ma'nosi (LSV)** bo'yicha 130 ta **so'z va so'z birikmalari** aniqlandi. 1) **Ot** so'z turkumiga oid birikmalar: *footboard, footplate, footbridge, footpath, footstool, footswitch, foot peg, foot bag, foot well, footwraps, foot muff, foot pedal, foot race, foot doctor, foot lever, footsore, footfall, footstep, foot stool, footbath, football, foot fault, footmark, footprint, footman, footpad, footboy, clubfoot, foot-shaped, tube-foot, invertebrate foot, , goosefoot, cocksfoot, birdsfoot, coltsfoot, finfoot, lobefoot, foot injury, foot rule, foot passenger, barefoot, footbrake, footfall, foothold, footlights, footman, footrest, footrail, footrope, foot soldier, footstep, footstrike, footway, footwork, footwear, footage, footer, footie, foot traffic, foot golf, foot fault, Foot Guards, clawfoot, bumblefoot, splay-foot, trench foot, foot rot, footsore, Athletes foot, foot-and-mouth disease, first-footer, footloose, footing, bigfoot, flatfoot, hotfoot, footedness;*

2) **Fe'lga** oid birikmalar: *footslog, pussy-foot, foot-sie, side-foot, first-foot, out-foot*. Oyoq xarakati bilan bog'liq fe'llar: *go, come, walk, march, run, jog, jump, leap, hop, skip, crawl, dash, climb, stagger, tip-toe, crouch, sit, squat, kick, dance, tap, limp, paddle, kneel, trip, slip*

3) **Sifatga** oid birikmalar: *footed, footless, barefoot, surefooted, footloose, foot worn, tenderfoot; bare-footed; clubfooted, four-footed, fast-footed, flat-footed, swift-footed, web-footed, sure footed,*

4) **Ravishga** oid birikmalarlar: *footlessly, afoot, hotfoot, underfoot*

Ikkinchi LVS bo'yicha 6 ta **ot** so'z turkumiga oid - *footnote, foothill, footwall, footer, footstall, footing* kabi birikmalar topildi.

Uchinchi LVS bo'yicha 3ta **ot** so'z turkumiga oid birikmalar, ya'ni *footboard, footlocker, footstonel* aniqlandi.

To'rtinchi LVSga xam **ot** so'z turkumiga oid 8 ta: *footage, foot rule, footer, foot of smth, foot pound, foot tone, foot lambert, foot candle* kabi so'z va birikmalarning mansubligini aniqlagan bo'lsak, beshinchi va oltinchi ma'nolarga tegishli birikmalar aniqlanmadi.

"Foot" nominativ maydoni **frazemalarga** boyligi bilan xam e'tiborga loyiq. A.V.Kuninning "Англо-русский фразеологический словарь" nomli lug'atidan *foot* oti qo'llangan 116 ta turg'un birikmalar va ularning ma'nolarini tahlil etdik (8:580). Masalan, *be at sb feet-* o'zini birovning oyoqlari ostiga tashlamoq, yolvormoq; *be light on ones feet-* harakatlari yengil, chaqqon bo'lmoq; *beneath (under) sbs foot (feet)-* birovning oyoqlari ostida bo'lmoq, birovga tobe bo'lmoq; *betray the cloven foot-to reveal a devilish character or betray an evil purpose-* iblisona fe'li yohud yovuz niyatini sezdirib qo'ymoq; *better the foot slip than the tongue trip-* maqol, ma'nosi- noto'g'ri gapni aytgandan qoqilib yiqilgan durust; *black foot-* sovchi; *carry (sweep) somebody off his foot-* birovni hayratga solmoq, lol qoldirmoq; o'ziga maftun qilmoq; *catch by the foot-* oyog'idan tutib qolmoq, qochishga yo'l qo'ymaslik; *catch sb on wrong foot-* birovni noto'g'ri ishi ustida tutib olmoq; *Christs foot!-* E, xudoyim! (his-hayajon, tajanglikni ifodalash uchun); *the cloven foot-* used as a symbol of the Devil, who is usually pictured with such hoofs- iblis (ayri tuyoq); *cold feet-* qo'rqqoqlik, yuraksizlik; *come in foot and hand-* bir vaqtning o'zida ham qo'li bilan zarba bermoq, ham olg'a qadam tashlamoq; *crow's feet-* ajinlar (ayniqsa ko'z atrofidagi); *drag ones feet-* oyog'ini sudrab bosmoq, imillamoq; *feet foremost-* tobutda yotmoq; *find the length of sb's foot-*birovning ojiz, nozik tomonini bilib olmoq; *fleet of foot-* oyog'i chaqqon; *follow sb at foot-*birovning izidan tushmoq; *foot to foot-* bir biriga juda yaqin masofada; *get off on the wrong foot-* boshidanoq yomon taassurot qoldirmoq, (ishni) omadsiz boshlamoq; *get ones foot on the ladder-* omad sari ilk qadamni qo'ymoq; *get (have) the foot of sb-* birovdan o'zib ketmoq; *get the hares foot to lick-* eng oz ulushni olmoq va h.k.

Ingliz tiliga juda ko'p tillardan o'zlashgan oyoq semasiga ega **paremiyalar** mavjudligini aniqladik. Biz aynan ingliz xalq maqollari orasidan oyoq semasiga daxldor paremiyalarni keltirib o'tamiz: *He that goes barefoot must not plant thorns-* Yalang oyoq yuradigan odam tikon ekmaydi; *Spring has come when you can put your foot on three daisies-* (Uchta) moychechakka oyoq qo'yganingda bahor kelgan bo'ladi (Qishning bir kunidan qo'rq); *One foot is better than two crutches-* Ikkiti qo'ltiqayoqdan bitta oyoq yaxshi; *You can't steal second base with your foot on*

ADABIYOTSHUNOSLIK

first- Oyog'ing birinchi maydonda turganda ikkinchi maydonni egallay olmayсан (Tavakkal qilmasang omadga erisholmayсан); *Diseases come on horseback, but steal away on foot-* Kasallik ulovda kelib, piyoda ketadi. (Kasallik tez kelib, sekin ketadi); *If you keep your mouth shut, you won't put your foot in it-* Og'zingni yumsang qovun tushirmaysan; *On an unknown path every foot is slow-* Notanish so'qmoqda hamma oyoq ham sekin yuradi; *Misfortunes come on wings and depart on foot-* Omadsizlik uchib kelib, piyoda ketadi; *Keep something for the sore foot-* Oyoq og'rig'iga biror narsa asrab qo'y; *He who wants a mule without fault, must walk on foot-* Nuqsonsiz xachir izlagan piyoda qoladi; *Better cut the shoe than pinch the foot-* Oyog'ingni siqqanidan poyabzalingni qirqqaning afzal; *A slip of the foot and you may soon recover, but a slip of the tongue you may never get over-* Oyog'ing sirpansa o'rningdan turib ketarsan, lekin tiling sirpansa boshingga yetarsan; *Always put your best foot forward-* Yaxshi niyat yarim mol; *Do not put your foot further than you can draw it back again-* Oyog'ingni qaytarib ololmaydigan darajada cho'zma; *Keep your foot on the mark-* Oyog'ingni yerdan uzma; *Never tell your enemy that your foot aches-* Dushmanga oyog'ing og'rishini aytma; *There is no better manure than the farmer's foot-* Yer uchun dehqonning oyog'idan yaxshiroq o'g'it yo'q; *The head and feet keep warm, the rest will take no harm-* Bosh va oyoq issiq saqlansa hamma a'zo sog' bo'lar; *Where your will is ready your feet are light-* Xohishing bo'lsa oyog'ing chaqqon bo'lar; *The peacock has fair feathers, but foul feet-* Tovusning patlari jilokor, biroq oyoqlari kir (Tashi yaltiroq, ichi qaltiroq).

“O'zbek tilining izohli lug'ati”ning 1981 yilgi nashriga ko'ra o'zbek tilida oyoq leksemasining 5 ta leksik semantik variantlari mavjud (9:522):

1. Odam, hayvon, qush va umuman jonli organizmlar gavdasining tayanib turishi va yurishi yoki o'rmalashi uchun xizmat etadigan a'zo. *Chap oyoq, o'ng oyoq. Oyoqli- oyog'i bor. To'rt oyoqli hayvon. Uzun oyoqli chigirtka. Oyoqlab-* ikki oyoqlab- ikkala oyoq bilan. *Oyoqlanmoq-* bosh ko'tarmoq, qo'zg'almoq, qarshi chiqmoq. *Oyoqlantirmoq-* qarshi qo'ymoq;

2. Stol, stul, so'ri, karavot kabi buyumlarning yerga tayanib turadigan qismi, poyasi. *oyoqli- oyog'i bor, poyali, tagida ko'tarib turadigan qismi bor- ikki oyoqli skameyka, uch oyoqli stul, cho'yan oyoqli pechka.*

3. Oxir, odoq, chet, chekka, quyi tomon, etak. *Ekinzorning oyog'i, yerning oyog'i; oyoqlamoq-* yerning oyoq tomoniga, etagiga yetib bormoq.

4. Uyning, xonaning eshikka yaqin o'rni; poygak; *ant. to'r*

5. Kosa, idish, qadah.

1- **ma'noga** doir quyidagi **so'z birikmalari** aniqlandi: *Oyoq ostida* (ravish)- 1) yurish, qadam bosish lozim bo'lgan joyda, odamlarning yo'li ustida; 2) har qadamda. 3) (ko'chma) poymol bo'lgan bir holatda. *Oyoq bosmoq* (fe'l)- 1) qadam tashlamoq, yurmoq; 2) (ko'chma) o'ylab, mulohaza bilan ish tutmoq, masalan: *Oyog'ingni bilib bos!*; 3) biror joyga bormoq, kelmoq. *Oyoq osti bo'lmoq-* 1. toptalmoq, ezilmoq, bosilmoq, poymol bo'lmoq, bosib-yanchib tashlanmoq. *Oyoq osti qilmoq* (fe'l)- toptamoq, ezmoq, poymol qilmoq, bosib-yanchib tashlamoq. *Oyoqqa bosmoq* (fe'l) — 1) yura boshlamoq (yosh bola yoki bemor haqida); 2) (ko'chma) yo'lga, izga tushmoq, tartibga tushib olg'a bosmoq, rivojlana boshlamoq. *Oyoqqa bostirmoq* (fe'l) 1) oyoqqa turg'izmoq; 2) (ko'chma) davolab, yurgizib yubormoq; 3) (ko'chma) yo'lga, izga solib, rivojlantirib yubormoq. *Oyoqqa turmoq* (fe'l) — 1) o'rnidan turmoq;

2) (ko'chma) bosh ko'tarmoq, qo'zg'almoq, qarshi chiqmoq, oyoqlanmoq;

3) (ko'chma) kasaldan tuzalib, yurib ketmoq. 4) (ko'chma) yo'lga, izga tushmoq, yaxshilanmoq. *Oyoqqa turg'izmoq* (*oyoqqa qo'ymoq*) (fe'l)- o'rnidan turg'izmoq. *Oyoq ustida* (ravish)- tikka turgan holda. *Oyoqda* (*oyoq ustida, oyoq uzra*) *turmoq* (fe'l)- tik(ka) turmoq. 2) o'zini tutib (tik holatda) turmoq. *Oyoqdan yiqitmoq* (*yoki yiqmoq*) (fe'l)- 1) ag'aratmoq, yiqitmoq; 2) (ko'chma) ishdan, izdan chiqarmoq, ishni buzmoq. *Oyoqdan qolmoq* (fe'l)-yurolmaydigan bo'lib qolmoq, bir joyda o'tirib qolmoq (qarilik, xastalik, bedarmonlik sababli). *Oyoqyalang* (ravish, sifat)- oyoq kiyimsiz. Ko'rib turganimizdek, ushbu so'z birikmalarining aksariyati sof ma'no bilan birga ko'chma ma'noga ham ega.

1-ma'no ishtirokida aniqlangan **otlar**: *quymich, son, boldir, tiz, tizza, tizzaning ko'zi, to'piq, to'piq o'yini, pay, oshiq, but* (*put*), *tovon, kaft, panja, barmoq, tirnoq, tuyoq, old oyoq, orqa oyoq, qadam, qadamgoh, qadamjoy, qadam olish, odim, poy, poyqadam, poyandoz, poycha, hoki poy, poyabzal, poyabzalchilik, poyabzalchi, poyga, poydor, poyma-poy, poytesha, chop-chop,*

chopqirlik, chopovul, oyoq kiyim, uchoyoq, oyoq qadoq, oyoq izi, oyoq osti, kurakoyoq(li), bo'g'imoyoq(li), sakkizoyoq.

1-ma'no ishtirokida aniqlangan **sifatlar**: *yolg'izoyoq (so'qmoq), oyoqsiz, oyoqli, uzun oyoq, kalta oyoq, yalangoyoq, oyoq yalang, suyuqoyoq, shumoyoq, yog'och oyoq, yengil oyoq, chaqqon oyoq, qiyshiq oyoq, siniq oyoq, yassioyoq, maymoq oyoq, chalishoyoq, cho'loq, oqsoq, kurakoyoq, bo'g'imoyoq, omoch oyoq, uchoyoq, poydor, poyma-poy, poyintar-soyintar, poyko'p, poymol, yurimsak, yurishli, chopqir,*

O'zbek tilida 1-ma'no bilan bog'liq biz tomonimizdan o'rganilgan **fe'llarga** misollar: *oyoq bosmoq, oyoq osti bo'lmoq, oyoq osti qilmoq, oyoqqa bosmoq, oyoqqa bostirmoq, oyoqda turmoq, oyoqqa turmoq, oyoqqa turg'izmoq, oyoqqa qalqmoq, oyoqqa qo'ymoq, oyoqdan yiqitmoq, oyoqdan qolmoq, yurmoq, yurgizmoq, bormoq, kelmoq, ketmoq, odimlamoq, qadam qo'ymoq, bosmoq, toptamoq, tepkilamoq, ezmoq, ezig'lamoq, qadam tashlamoq, yugurmoq, chopmoq, (otni) choptirmoq, chopqillamoq, qochmoq, quvlamoq, izg'imoq, kezmoq, sayr etmoq, yayov yurmoq, aylanmoq, qatnamoq, qadamlamoq, qadam bosmoq, qadam tashlamoq (otmoq), qadami tushmoq, qadam qo'ymoq, qadami uzmoq, qadam ranjida qilmoq, tashrif buyurmoq, sudralmoq, oqsoqlanmoq, sirpanmoq, sakramoq, tepmoq, (to'pni ,oyoqni) uzatmoq, (oyoqni) chalmoq, chalishmoq, chalinmoq, (tik) turmoq, chordona qurmoq, depsinmoq, (to'siqdan) xatlammoq, (suv, loy, qon) kechmoq, qadamlamoq (o'lchamoq), tiz cho'kmoq, cho'kkalammoq, tizzalammoq, hakkalammoq, yo'rg'alammoq, lo'killamoq va h.k.*

“Oyoq” maydonining 1-ma'nosiga doir **ravishlar**- *oyoq ustida, oyoq ostida, oyoqyalang, oyoqlab, qadam-baqadam, har qadamda, poyida, piyoda, poyi-piyoda, yayov.*

1-ma'noga doir quyidagi **frazologik birliklar** aniqlandi- *oyog'i olti, qo'li yetti* (shodlikdan o'zini sig'dirolmaydi, xursand), *oyog'i kuygan tovuqdek* (shoshib qolmoq), *oyog'ini qo'lga olmoq* (shoshilib, tez yurmoq), *oyoq olish* (yurish-turish, hatti-harakat), *oyog'i osmonda, oyog'i osmondan keldi* (quladi, ishi chappa), *og'ir oyoq* (xomilador), *sovuq oyoq*, *shum oyoq* (yomon niyatda kelgan odam), *oyog'i yoqmoq (yoqmaslik)* (yangi borgan joyiga xursandchilik, omad olib kelmoq(maslik)), *oyog'ida oyoq qolmaslik* (charchamoq), *suyuq (engil) oyoq, oyog'i yengil* (salb. buzuq, foxisha), *yolg'iz oyoq yo'l* (so'qmoq), *oyoq-qo'l* (chaqqon, dastyor), *oyoq osti qilmoq* (hor qilmoq), *oyoq uchi bilan ko'rsatmoq* (mensimaslik, nazarga ilmaslik), *oyoq tiramoq* (o'z aytganida qattiq turib olmoq), *oyog'i tortmaslik* (borishni xohlamaslik), *oyoq uzatmoq, oyoq cho'zmoq* (1. ko'ngli tinchimoq, g'am-tashvishdan xoli bo'lmoq. 2. o'lmoq, jon bermoq), *oyoq chiqarmoq* (so'roqsiz har tarafga boradigan bo'lib qolmoq, tartibdan chiqa boshlamoq), *oyoq ostidan chiqmoq* (to'satdan paydo bo'lib qolmoq), *oyoq qo'ymoq* (biror ishga kirishmoq), *yuziga oyoq qo'ymoq* (kimsaning xohishiga qarshi, uning hurmati bilan hisoblashmay ish qilmoq) *oyog'iga bolta urmoq* (asosini, zaminini bo'shashtirib, halokatga yo'llamoq, puturdan ketkizmoq), *oyog'iga bosh urmoq, yiqilmoq* (panoh tortib yoki najot izlab kelmoq, sajda qilmoq), *o'z oyog'idan yitmoq* (o'z ixtiyori bilan yo'q bo'lib ketmoq), *oyog'idan tortmoq* (jinoyatda qatnashgan sheriklarini aytib berib, javobgarlikka totirtirmoq), *oyog'idan chalmoq* (hoinona zarar yetkazmoq), *oyog'ini osmondan keltirmoq* (qulatmoq, ag'angatmoq, o'rnidan tushirmoq, ishini chappasiga aylantirmoq), *oyog'idan o't chaqnamoq* (shaxdam, epchil, abjir bo'lmoq); *tuyog'idan o't chaqnamoq* (ot, toyga nisbatan-tez va yengil chopadigan; uchqur) *oyog'i qavarmoq*- yuraverib, qatnayverib charchamoq; *ikki oyog'ini bir etikka tiqmoq* (aytganini darhol bajarilishini talab qilmoq, qistovga olmoq), *yo'lga yurmoq*-birovning aytganini qilmoq, *toptamoq* (xor qilmoq), *tuyog'ini shiqillatmoq* (joyni tezlik bilan tark etmoq), *oyog'ida yozmoq* (xunuk xat bilan yozmoq), *itning keyingi oyog'i bo'lmoq* (kechikib kelmoq), *qush uchsa qanoti, odam yursa oyog'i kuyadi* (kimsasiz sahroga nisbatan), *hoki-poyini ko'zga surmoq* (e'zozlamoq, ardoqlamoq), *poyiga yiqilmoq, poyiga tiz cho'kmoq, poyiga bosh urmoq* (yalinib-yolvormoq, uzr so'ramoq, taslim bo'lmoq), *to'pig'ini yalamoq* (hushomad qilmoq), *baxti (omadi) chopmoq* (bahti, omadi kelmoq); *betga chopmoq* (ra'yi-andisha qilmay, qattiq, shartta gapirmoq), *ko'ngli chopmadi* (biror xatti-harakatni amalga oshirishga yuragi betlamadi, yuragi dov bermadi); *gap bilan chalmoq* (gap bilan uzib olmoq), *jin chaldi* (asab kasalligi tufayli og'zi, yuzi qiyshayib qolgan, dardga chalingan kishiga nisbatan aytiladigan ibora); *kasal chaldi* (dardga yo'liqdi); *tepsa tebranmas* (beg'am inson);

O'zbek tilida 1- **LSV**ga doir quyidagi **paremiyalar** aniqlandi: *Ahmoq kalla oyoq charchatar; Bir oyog'i to'rda, bir oyog'i go'rda ; Ko'rpangga qarab oyoq uzat; Yurgan oyoq yo'l topar; Otga taqa qoqsa, baqa oyog'ini ko'taribdi; Bo'rini oyog'i boqar; Osmonga chiqsang- oyog'ingdan, yerga kirsang-qulog'ingdan; Do'st boshga, dushman oyoqqa qarar;*

ADABIYOTSHUNOSLIK

Asosiatiy birliklar ishtirokidagi **paremiyalar**: *Ishtoni yirtiq tizzasi yirtiqqa kulibdi; Aybi borning tizzasi qaltiraydi, Yurgan-daryo, o'tirgan-bo'ya; Sayoq yursang tayoq yeysan; Yurgan oyoqqa yo'rg'a yo'liqar; Katta arava qay yo'ldan yursa, kichik arava ham o'sha yo'ldan yuradi; Yomon bilan yurdim-qoldim uyatga, yaxshi bilan yurdim-yetdim murodga; Nomard bilan yurma-nomusingni bukma; Tiz cho'kib yashagandan tik turib o'lgan afzal; Dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmas; Buzoqning yugurgani somonxonagacha; Til yugurigi –boshga, qo'l yugurigi –oshga; Yugurganniki emas, buyurganniki; Ikkovga birov botolmas, otliqqa yayov yetolmas;*

2-LSV (buyumlarning yerga tayanib turadigan qismi, poyasi) **so'z birikmalari** — *narvonning oyog'i, stul (stol)ning oyog'i, xontaxaning oyog'i, so'rining oyog'i, doskaning oyog'i, sirkulning oyog'i, divanning oyog'i, (tagida ko'tarib turadigan qismi bor) ikki oyoqli skameyka, uch oyoqli stul, qiyshiq oyoqli stul, uch oyoqli narvon, cho'yan oyoqli pechka, temir oyoqli so'ri, g'ildirak oyoqli karavot.*

3-LSV (oxir, odoq) **so'z birikmalari**- *ko'chaning oyog'i, kuz kunlarining oyog'i, ekinzorning oyog'i, hikoyaning poyoni ; fe'llar- oyoqda qoldirmoq, oyoqlamoq, oyoqlanmoq, oyoqlantirmoq, oyoqlatmoq; ravish- oyoqda (so'nggida)*

4-LSV (poygak) **so'z birikmalari** – *uyning oyog'i, xonaning oyog'i (eshikka yaqin o'rni), poygak, poygoh, poygumbaz, poydevor, poytaxt, poynov*

so'z birikmalari- *bir oyoq bo'za, birinchi oyoqni ...ga uzatmoq*

XULOSA

Demak, chog'ishtiralayotgan tillarda oyoq konsepti leksik, frazeologik, morfologik, sintaktik va paralingvistik (noverbal) birliklar orqali lisoniy manzara

olar ekan. So'z turkumlari nuqtai nazaridan ushbu konsept ot, fe'l, sifat va ravish so'z turkumlariga mansub leksemalar orqali ifodalanadi. Ular borasida amalga oshirilgan statistik tahlil quyidagi natijalarni berdi:

1-jadval

Ingliz tilida				O'zbek tilida			
№	So'z turkumlari	"foot" semali so'zlar soni	%	№	So'z turkumlari	"Oyoq" semali so'zlar soni	%
1	Ot	63	39	1	Ot	52	73
2	Fe'l	68	42	2	Fe'l	56	79
3	Sifat	23	14	3	Sifat	27	38
4	Ravish	8	8	4	Ravish	6	6
5	Jami	162		5	Jami	141	

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ingliz va o'zbek tillari so'z turkumlari orasida "oyoq" maydoni birliklarini ifoda etishda fe'l so'z turkumi dominant – verbalizator maqomida bo'lsa, uning ikkinchi pog'onasidan ot so'z turkumi, uchinchi va to'rtinchi pog'onasidan sifat va ravish so'z turkumlari o'rin olgan.

Yuqorida tahlilga tortilgan lug'atlar va turli uslublarga xos matnlar tahlili quyidagi natijalarni ko'rsatdi:

2-jadval

Ingliz tilida				O'zbek tilida			
№	Lisoniy birliklar	Foot semantikasiga ega birliklar soni	%	№	Lisoniy birliklar	Oyoq semantikasiga ega birliklar soni	%
1	Frazema	135	24%	1	Frazema	141	25%
2	Frazoema	116	20%	2	Frazoema	114	20,3%
3	Leksema	128	22%	3	Leksema	112	20%
4	Sentensema	108	19%	4	Sentensema	112	20%
5	Morfema	42	7%	5	Morfema	36	6,4%
6	Parema	21	4%	6	Parema	17	3%
7	Tekstema	14	2%	7	Tekstema	20	3,5 %
8	Paralingvoya	8	1,8%	8	Paralingvoya	7	1,2%

	ma				ma		
	Jami	572	100%		Jami	559	100%

Statistik tahlil natijalariga asoslangan holda shunday xulosa qilish mumkinki, “oyoq” konsepti lisoniy manzarasini tashkil etuvchi birliklar orasida frazemalar va frazoema (fe’li frazemalar) **dominantlik** maqomiga ega.

Leksema va sentensemalar ushbu tarkibda ikkinchi va uchinchi pog’onani, morfema, parema va tekstemalar to’rtinchi, beshinchi va oltinchi pog’onani, paralingvoemalar esa so’nggi pog’onani egallamoqdalar.

Yuqorida sanab o’tilgan lisoniy birliklarni “oyoq” konseptining **lisoniy nominativ birliklari** deb ataymiz. Bu birliklar “oyoq” konseptiga xos ma’no va semalarning milliy lisoniy ifoda vositalaridir.

“Oyoq” konsepti verbalizatorlari “oyoq” arxisemasi (u ot orqali ifodalangan)ga tayangan holda bir maydonni tashkil etadilar. Bu maydonni biz oyoq konseptining nominativ maydoni deb ataymiz. Bu maydon turli til sathlariga mansub birliklar majmuidan iboratdir. Ko’rinib turibdiki, oyoq nominativ maydoni mazmun va ifoda planiga ega. Ushbu maydonni tashkillovchi birliklar “oyoq” kontseptiga xos u yoki bu belgi–xususiyatlar ifodasi uchun xoslangan bo’ladi. Boshqa so’zlar bilan aytadigan bo’lsak, ushbu, mental birlikning barcha belgi–xususiyatlari va semantikasini ifodalaydigan yagona birlikning bo’lishi amrimahol.

Maydonni tashkillovchi birliklar uning markazida turuvchi oyoq arxisemasi atrofidan joy oladilar. Lingvokognitiv, funksional-semantik tahlillarga tayangan holda oyoq nominativ maydonini dominantasi maqomini frazemalar, uning yadrosini frazoema, leksema va sentensemalar, periferiyasini esa morfema, parema, tekstema va paralingvoemalar tashkil etadi.

Chog’ishtirilgan *foot* va *oyoq* kontseptlari belgi – xususiyatlari, mazmun mundarijasidagi o’xshash va farqli jihatlar ingliz va o’zbek tillari lisoniy manzarasida ham o’z ifodasini topadi. Bu xol turli madaniyat va xalqlar olamni o’ziga xos ko’rish, idrok etish, tasavvur va obraz hosil qilish tarzi, olam va undagi narsalarni kategoriyalashtirish, kontseptuallashtirish va nomlash borasida tarixiy va milliy an’analarga egaligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Зацепина Е.А. Номинативное поле как объективация концепта. Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика. 2007, №1-с.36 (Zatsepina E.A. Nominative field as the objectization of the concept. VSU Newsletter. Series: Philology. Journalism. 2007, Volume 1-p.36)
2. Ipsen, G. Der Alte Orient und die Indogermanen/ Festschrift fur W. Streitberg. Heidelberg, 1924.-p.225
3. Филичева Н.И. Синтаксические поля. Высшая школа, 1977.-15 с.
(N.I.Filicheva. Syntactical fields. Visshaya shkola, 1977-p.15)
4. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., «Просвещение», 1969- 8с.(Guliga E.V., Shendels E.I. Grammatical-lexical fields in modern German. Moscow, “Prosvesheniye”-p.8)
5. Попова З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка. З.Д.Попова., И.А.Стернин.- Воронеж, 2006-226с (Popova Z.D. Semantical cognitive analysis of the language.Voronej,2006- p.226)
6. Комаров. А.П. О лингвистическом статусе казуальной связи. Алма-Ата. 1970. 240 с. (Komarov A.P. About linguistic status of the casual link. Alma-Ata.1970-p.240)
7. Oxford Dictionary of Advanced English. Oxford University Press.
10th edition. 2020- p.615
8. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь.Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1967. – 580 с.(Kunin A.V. English-Russian phraseological dictionary. Volume I. Moscow. Soviet Encyclopedia, 1967-p.580)
9. O’zbek tilining izohli lug’ati. 2- том. Moskva. “Russskiy yazik” .1981.522 б. (Monolingual dictionary of Uzbek. Volume II, Moscow. “Russian language”. 1981-p.522)

Internet manba’lari:

1. www.oup.com/elt
2. www.relatedwords.io
3. www.dictionary.com
4. www.thesaurus.com/brows
5. www.dictionary.cambridge.org
6. www.macmillandictionary.com
7. www.marriam-webster.com

ASL TURKIY ANTROPONIMLAR VA ULARNING TARIXIY-ETIMOLOGIK SHAKLLANISHI

ИСКОННЫЕ ТЮРКСКИЕ АНТРОПОНИМЫ И ИХ ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ФОРМИРОВАНИЕ

ORIGINAL TURKIC ANTHROPONYMS AND THEIR HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL FORMATION

Abdullaev Ziyodbek Mansurovich¹¹Abdullaev Ziyodbek Mansurovich

– Farg'ona davlat universiteti doktoranti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tili antroponimlarining turkiy qatlami va uning shakllanishi ilmiy tahlilga tortilgan. Unda tarixiy-qiyosiy metodga asoslangan holda asl turkiy antroponimlarning tarixiy shakllanishi, ularning struktur-semantik jihatlari hamda qadimgi turkiy qabilalarda bolaga ism berishning motivativ xususiyatlari misollar yordamida tahlil etilgan. Maqolada asl turkiy antroponimlar asosan appellativlardan olingani hamda ularning turkiy qabilalar kundalik hayot tarziga oid narsa-buyum, urf-odat, tabiat hodisalari nomlari asosida shakllangani aniqlangan.

Аннотация

В данной статье научному анализу подвергается тюркский пласт антропонимов узбекского языка и его формирование. На основе историко-сравнительного метода с помощью примеров анализируется историческое формирование исконных тюркских антропонимов, их структурно-семантические аспекты, мотивационные особенности именования ребенка в древнетюркских племенах. В статье установлено, что исходные тюркские антропонимы произошли в основном от appellativов и образовались на основе названий вещей, обычаев и природных явлений, связанных с повседневной жизнью тюркских племен.

Abstract

In this article, the Turkic layer of the anthroponyms of the Uzbek language and its formation are subjected to scientific analysis. Based on the historical-comparative method, the historical formation of the original Turkic anthroponyms, their structural-semantic aspects, and the motivational features of naming a child in ancient Turkic tribes are analyzed with the help of examples. The article found that the original Turkic anthroponyms were derived mainly from appellatives and were formed based on the names of things, customs, and natural phenomena related to the daily life of the Turkic tribes.

Kalit so'zlar: turkiy, antroponim, otlar, nomlar, ismlar, semantik qatlam, appellativ, laqab, otaism, unvon, identifikator.

Ключевые слова: Турецкий, антропоним, имена, смысловой слой, appellativ, прозвище, отчество, титул, идентификатор.

Key words: Turkic, anthroponym, names, semantic layer, appellative, nickname, patronymic, title, identifier.

KIRISH

Insonlar qadimda o'z farzandlariga qanday ismlar berishgani haqida aniq ma'lumot va dalillar yetarli emas. Faqatgina ba'zi saqlanib qolgan nomlar asosida insoniyatning dastlab qo'llagan ismlari hamda ularning bugungi kun antroponimikasi nuqtai nazaridan tahlil etish imkonsiz. Shunga mos holda turkiy xalqlar islomdan avval qanday shaxs nomlaridan foydalangani va ularning tilshunoslik va lingvokulturologik tadqiqi ham bu borada tadqiqotlar kamligi va mavzuning monografik aspektda qisman o'rganilganligi jihatidan ham dolzarb hisoblanadi.

ISHNING NAZARIY ASOSLARI VA TADQIQOT METODLARI

Asl turkiy til asosli antroponimlar V.Maxpirov [5], G.Sattarov [6], E.Begmatov [2], L.Rasonyi/I.Baski [8] kabi olimlar ilmiy tadqiqot ishlarida tahlilga tortilgan bo'lib, ular mazkur ishimiz nazariy asosi sifatida xizmat qiladi. Aynan asl turkiy antroponimlarning bugungi kun o'zbek tili antroponimik tizimi bilan qiyoslangan aspektda tadqiq etilmagani ularni o'zbek tilshunosligi va chog'ishtirma tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etishga sabab bo'ldi. Maqolada antroponimlar tarixiy-tavsifiy, qiyosiy, struktur-semantik tahlil metodlari yordamida tahlilga tortildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Turkiy xalqlar juda qadimiy boy tarixga ega bo'lib islom dini kirib kelishidan avval iste'molda bo'lgan asl turkiy nomlar bugungi kungacha O'rxun-Enasoy yodgorliklari (milodiy V.- VIII. asrlar),

Maxmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" (XI.asr) hamda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" kabi asarlari orqali yetib kelgan. Hozirda zamonaviy turkiy tillar antroponimik tizimi asosini ham aynan asl turkiy til asosli nomlar tashkil etishini kuzatishimiz mumkin.

Qadimgi turkiy shaxs nomlarining semantik qatlamlari. Turkiy tillar dunyoning boshqa tillari, xususan hind-yevropa tillariga nisbatan alohida semantik kategoriyalarga egaligi sababli mazkur til antroponimlarini hind-yevropa tillari antroponimlari bilan qiyosiy aspektda tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etishi Rashoni va Baskilarning turkiy antroponimar tarixiga bag'ishlangan tadqiqot ishlarida alohida ta'kidlanadi: „*The semantic-typological categories of turkic names seem to be quite specific in comparison with those of the Indo-European and Uralic languages. This is why a reliable system would be useful for comparative purposes for the linguists-onomatologists of quite different languages.*” [8, 39]

Qadimgi turkiy shaxs nomlari semantik jihatdan apellativ otlar kabi xususiyatlarga ega bo'lgan. Rashoni va Baski bu borada quyidagicha fikrni ilgari suradilar: „*In Turkic languages almost every unit (word) can be used as a proper, especially personal name. [...] Traditional anthroponyms are formed of words meaning animals, plants and things used most frequently in everyday life.*”

„*Turk tillarida deyarli har bir so'z atoliq ot vazifasida va asosan shaxs nomi vazifasida kelishi mumkin. [...] Muomaladagi antroponimlar hayvon, o'simlik va kundalik hayotda ko'p qo'llaniluvchi narsa-buyum nomlari asosida shakllangan.*” [8, 36]

Turkiy xalqlar tarixini tadqiq etgan olim Gumilev esa praturk davri shaxs nomlari kanonlashmagan va shu bilan birga deskriptiv xarakterga ega ekanligi hamda nom egasining yoshi va jamoada tutgan ijtimoiy o'rniga mos holda o'zgarib borishini aniqlagan. Shuningdek, bu davr shaxs nomlari laqab ko'rinishida bo'lib, ularning asosiy qismi metafora ma'no ko'chishi orqali apellativ leksikadan olinganligini ham alohida qayd etish lozim. [7, 624-625]

Turkiy xalqlar antroponimik tizimi o'zining tarixiy rivojlanish jarayonida turli dinlar ta'siriga uchragan, jumladan, manixaylik, buddizm, islom kabi. Garchi har bir din turkiy antroponimik tizimiga ta'sir etgani holda, unda yangi shaxs nomlari yuzaga kelishiga sabab bo'lgan bo'lsa-da, lekin asl turkiy antroponimlar arxaik modellari saqlanib qolgan.

Qadimgi german tillari ikki komponentli shaxs nomlarini tadqiq qilgan Toporova ularni 12 semantik guruhga ajratadi. Blagova ham Toporova kabi qadimgi turkiy qo'shma shaxs nomlarining 12 semantik guruhga ajratgan holda tadqiq etgan. Blagova [3] ta'kidlaganidek, qadimgi turkiy shaxs nomlari turli unvon nomlari bilan qo'llangani holda, ularda aniq shaxs nomi va uning unvonini ajratishning har doim ham imkoni bo'lavermaydi. Shu sababli u nafaqat ikki komponentli, balki uch va undan ortiq komponentli shaxs nomlarini ham tahlilga tortgan va bunda sodda tarkibli antroponimlar ham e'tibordan chetda qolmagan. Ular quyidagilar:

1. Makon va zamonni anglatuvchi antroponimlar

Qut tangri xatuni, O'rgunch tangri, Uz tangri, Kun tangri, Kun bermish sangun

Kuntug'di, Oytug'di, Oyto'ldi, Esan qaja, Oltmish qaja, Beg tas

Qayarlug, Ked boran, Jasın tangri, Jel tangri

Qara qan, Qul qara, Buyra qara Xaqan

Alty bars, Altmis qara, Bas qara, Altun qara, Aq bas atyq

Aq qul, Javlaq saryq, Kök büri, Kök tas

2. Flora

Chechak, Chinor chechak

3. Fauna

Begach arslan tegin, Arslon mengu, Beg Arslan, Alp Arslan, Bars qan sangun, Bo'ri bars, Buyra xan, Esan buqa, Teka baqshi, Alp tougrul, Lachin, Timir baliq

4. Diniy e'tiqod ifodalovchi so'zlar

Tengri, Kun tengri, Aj tengri, Jol tengri, Tengri quli, Jel tegri, Qut tengri xatuny, Qutadmish bars, Qutluy oyul, Alp qutluy

5. Antroposentrik sferaga oid antroponimlar

Er bo'ri, Er buya, Er toyru, Er sanchmish, Er bilga qatun, Qut tengri xatun,

Ata sayun, Apa tarqan, Qyz turmish, Kench tuymush tarqan

Jeganchuk, Jegan kulug sangun

Oyuz qayan, Chigil arslan, Qytai buya, Aq bash atyq

ADABIYOTSHUNOSLIK

6. Ijtimoiy-huquqiy sferaga oid antroponimlar

El buya, El temur, El bilga qatun, Bilga qayan, Eltarish qayan, Kul bilga qayan, Qan elchi, Buyra qara haqan, Beg temir, Bars beg, Alp tegin, Altun taj sangun

7. Iqtisodiy sferaga oid antroponimlar

Baj temur, Qutluy bajutmush, Idi qurt, Bujan temur, Asuu bulmish, Tolash bilga

8. Turli xil narsa/predmetlar nomlari

Temir, Beg temir, El temir, Altun qayan, Altun tamyar tarqan; Kedim urungu, Inanch sachu, Qora tuyma, Saruu Saman

9. Harbiy sferaga oid antroponimlar

Toqush, Tura tutuq, Qilich, Qilich kuch qara, Urungchi sangun, Bars urungi, Er sanchmish

10. Mavhum tushunchalar asosida yuzaga kelgan antroponimlar

Öd tangri, Öyut uzdu, Erk arslan sangun, Kuch, Tüy baj bars külüg, Inch buqa, Inanch sachu, Örgunch qara.

11. Atributlar/Sifatlar asosida shakllangan antroponimlar

Uyun, Uyun hasan, Ulug türük, Eran ulug, Ked boran, Jash aq bash, Tirig, Üchun külüg tirig, Mengü temür, Bilga bek, Ögadj, Bögü qazan, Külüg sangun, Aryy tegin, Töq bögüt. Toq temir, Esan buqa, Mengliq temur

12. Predikatlar/Fe'llar asosida shakllangan antroponimlar

Turmush, Turmush temür, Beg turmush, Qyz turmush, Toqtamush, Aj toldu, Kun tug'du, Tapmush, Qutluz bajutmush, El almysh sangun, Alar, Kench bersü, Jürük tüman, El kirmish sangun, Qachursu, Qachmas, Tutsu, Qasmysh, Asquch unal, Odyurmish, Ozmysh tegin, Ogdülmish Alqashy, Er sanchmysh, Unayan chur ...

Qadimgi german antroponimikasida poetik qahramon va hukmdorlar nomlari yetakchilik qilgani holda qadimgi turkiy shaxs nomlarining asosiy qismi kundalik hayotda ko'p qo'llaniladigan narsa–buyum va bevosita qadimgi turkiylar kundalik hayot tarzidan kelib chiqqan holda tanlangan.

Qadimgi turkiy tillar antroponimlari haqida so'z yuritilar ekan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" asari va u orqali bizgacha yetib kelgan shaxs nomlariga e'tibor qaratish lozim. 7000 dan ortiq arabcha-turkiy so'zlar ma'nolarini o'zida aks ettirgan XI asrda yozilgan mazkur asar turkiy tillar lug'at boyligi haqida ilk mufassal yozilgan manbalardan biri hisoblanadi. Garchi ushbu asar arablar bosqinidan so'ng yozilgan bo'lsa-da, u orqali bizga ko'plab qadimgi turkiy til so'zlari, jumladan, atoqli otlar va asosan shaxs va joy nomlari yetib kelgan. Qozoq tilshunosi Maxpirov "Devoni lug'ati turk" asaridagi antroponimlarni tadqiq etgani holda, unda 105 ta shaxs nomlarini aniqlagan va ulardan 70 tasi turkiy tilga xos nomlar ekanligini ta'kidlaydi. [6, 23-29] Shu asosda xulosa qilish mumkinki, XI. asrda yashagan turkiy tilli xalqlar antroponimik tizimi asosan asl turkiy shaxs nomlaridan iborat bo'lgan. Quyida "Devoni lug'ati turk" asaridagi shaxs nomlaridan ayrimlari keltiriladi:

Beklan, Bektur – erkaklar ismi

Qatmish – 'qotmoq' fe'lidan yasalgan

So'kman — kuchli erkaklar laqabi, *so'kmoq, yirtmoq* fe'lidan yasalgan

Qadimgi turkiy antroponimlarning shakliy/formal/strukturaviy xususiyatlari: Umumturkiy shaxs nomlarini shaklan tahlil etgan holda ular quyidagi so'z turkumlariga oid so'zlardan olinganini keltirish mumkin:

Ot: *Qilich, Arslan, Kun* v.b.

Sifat: *oq, qora, ko'k*

Son: *ikki, olti, oltmish*

Fe'l: *tur, toqta, ber* [3, 184]

Mazkur davr antroponimlari semantikasi apellativ otlarniki kabi aniq bo'lib, ular bir, ikki yoki uch qismdan iborat bo'lgan.

Turk, Qutlug' tegin, Bektur, Javlaq sariq, Bekach Arslon Tegin

Mazkur davr shaxs nomlari asosan ikki qismdan iborat bo'lib, birinchisi murojaat/chaqiruv shakli va ikkinchisi esa identifikator, ya'ni nomlanuvchini boshqalardan farqlovchi funksiyasini bajargan va u unvon, ota ism yoki kasb nomi bo'lishi mumkin. [5, 171]

XULOSA

Garchi arab tili va islom dinining turkiy tillar antroponimik tizimiga ta'siri kuchli bo'lgan bo'lsada, asl turkiy shaxs nomlari butunlay yo'qolib ketmadi va qo'llanishda davom etdi. Jumladan, islomdan oldin turkiy shaxs nomlari tarkibida qo'llanilgan *oy, alp, temir, bek, xon, tur, ber* kabilar bugungi kunda ham o'zbek tili antroponimik tizimida faol iste'molda ekanligini kuzatish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullaev Z. Usbekische Personennamen – Etymologie, Grammatik, Pragmatik. PhD, Universität Regensburg. 2021. (Abdullaev, Ziyodbek. Uzbek personal names – etymology, grammar, pragmatic. PhD, University Regensburg. 2021)
2. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965. – 28 с. (Begmatov E.A. Anthroponymy of the Uzbek language. Abstract dis... cand. philol. Sciences. – Tashkent, 1965. – 28 p.)
3. Благова, Г. К характеристике типов раннетюркских антропонимов /Г.Ф. Благова // Вопросы языкознания. – 1998. – №4. – 84 с. (Blagova, G.F. On the characteristics of the types of early Turkic anthroponyms / G.F. Blagov // Questions of linguistics. — 1998. — № 4. — P. 184.)
4. Гумилев Л. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 60 с. (Gumilyov L. Ancient Turks. — Moscow: Nauka, 1967. – 60 p)
5. Махпиров В. Имена далёких предков. – Алматы: Ин-т востоковедения. МН-АН РК, 1997. – 171 с. (Makhpirov V.U. The names of distant ancestors. — Almaty: Institute of Oriental Studies. MN-AN RK, 1997. – 171 p)
6. Махмуд Қошғарий Девони луғати турк. – Тошкент: Фан, 1960 (Mahmud Kashghari Turkish language dictionary. — Tashkent: Fan, 1960)
7. Саттаров Г. Этнолингвистические пласты татарского имени./ Советская тюркология, ономастика. М., 1982. № 3. – 23-29 с (Sattarov G.F. Ethnolinguistic layers of the Tatar name. / Soviet Turkology, onomastics. М., 1982. № 3. – 23-29 p)
8. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. 2002. – 624-625 с (Comparative-historical grammar of Turkic languages. Regional reconstruction / Ed. ed. E.R. Tenishev. 2002. = 624-625 p.)
9. Rásonyi L./Baski I. Onomasticon Turcicum: Turkic personal names. – Bloomington: Indiana University, Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies, 2007. = P.39.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGI TARIXIDA MAVHUM OTLARNING O'RGANILISHI VA ULARNING AHAMIYATI

ИЗУЧЕНИЕ АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

THE STUDY OF ABSTRACT NOUNS AND THEIR SIGNIFICANCE IN THE HISTORY OF UZBEK LINGUISTICS

Abdurahmonov Xudoynazar¹¹Abdurahmonov Xudoynazar

– Qarshi muhandislik iqtisodiyoti instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Insonlarda birlamchi bilish jarayoni sezgi a'zolari yordamida amalga oshadi. Bunday bilish orqali hosil qilingan olam manzarasi juda muhim, albatta. Lekin olam, narsa-buyum, hodisa kabilarning mohiyatini to'liq anglash uchun buning o'zi kifoya qilmaydi. Ana shunday vaziyatda mavhum tushunchalar haqidagi qarashlar – abstraksatsiya yordamga keladi. Abstraksatsiya haqidagi bilimlarsiz obyektning mohiyatini ochib bo'lmaydi, ilmiy maqsadga erishilmaydi. Shu nuqtayi nazardan mavhum otlarni o'rganish o'zbek tilshunoslarini qiziqtirib kelgan.

Аннотация

У человека первичный познавательный процесс осуществляется с помощью органов чувств. Представление о мире, создаваемое такими знаниями, конечно, очень важно. Но одного этого недостаточно для полного понимания сущности мира, предметов, событий. В такой ситуации помогут представления об абстрактных понятиях — абстракции. Без знания абстракции не может быть раскрыта сущность объекта, не может быть достигнута научная цель. С этой точки зрения изучение абстрактных существительных представляет интерес для узбекских лингвистов.

Abstract

In humans, the primary cognitive process is carried out with the help of the senses. The idea of the world created by such knowledge is, of course, very important. But this alone is not enough for a complete understanding of the essence of the world, objects, events. In such a situation, ideas about abstract concepts — abstractions — will help. Without knowledge of abstraction, the essence of the object cannot be revealed, the scientific goal cannot be achieved. From this point of view, the study of abstract nouns is of interest to Uzbek linguists.

Kalit so'zlar: mavhum otlar, tilshunoslik tarixi, muayyan otlar, tasavvuf, yasama so'z, etimologiya.

Ключевые слова: история языкознания, конкретные имена существительные, мистика, искусственные слова, этимология.

Key words: history of linguistics, concrete nouns, mysticism, artificial words, etymology.

KIRISH

O'zbek tiliga oid yozma manbalar yaralibdiki, ularning barchasida ot turkumiga oid so'zlar salmoqli qismni egallaydi. Bu turkumga oid so'zlarning leksikamizda boshqa turkum so'zlariga nisbatan bir necha barobar ko'pligi ham bejizga emas. Tadqiqotchi O'.Xoliyorov aniqlagan ma'lumotlarga ko'ra o'zbek tilida "7172 ta sifat, 1856 ta ravish, 3949 ta fe'l, 22599 ta ot, 182 ta olmosh, 30 ta son" [1:16] mavjud. Turkiy tilda yaratilgan eng qadimiy yozma manbalar – O'rxun-Enasoy yodgorliklari matnida ham ot turkumiga oid so'zlar asosiy qismni egallaydi. Masalan, "To'nyuquq bitiktoshi"dagi quyidagi matnda 8 ta ot turkumiga oid so'zlar qo'llangan:

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

"Qatun yo'q bo'lmis arti, ani yo'g'latayin, tadi. Su baring, tadi. Altun yishda o'lurung, tadi. Su bashi Inal qag'an, Tardush shad barzun, tadi" [2:37].

Bu otlar quyidagilar: qatun (xotin), su (qo'shin, lashkar), Altun yish (joy nomi), su bashi (lashkarboshi), Inal qag'an (shaxs va lavozim nomi), Tardush shad (shaxs va lavozim nomi). Matnning zamonaviy tadbilida "yo'g'latayin" fe'li ham "marosimini o'tkazayin" tarzida ot ishtirokida bajarilganligi ham o'zbekcha matnlarda bu turkumning ahamiyatini ko'rsatadi. Bu davrdagi (VI-VIII asrlar) turkiy tilda yaratilgan matnlarning tuyg'ular, ilohiy kuchlar kabilarni tasvirlash lozim bo'lgan o'rinlarda mavhum otlardan foydalanilgan. Masalan, "Irq bitigi" ("Ta'birnoma") bo'limlarining har bir qismida tush ko'rish jarayonidagi muayyan voqelik aks ettiriladi, keyin bu voqelikning yaxshi yoki yomonligi haqida xulosa chiqariladi. Buni I.V.Steblevaning quyidagi fikrlari ham dalillaydi: "asar

matn kompozitsiyasining strukturasi bir xil: 1) tushda ko'rilgan holat; 2) ko'rilgan tushning insonga ijobiy yoki salbiy ta'sirini ifoda etuvchi jumla (yomon, yaxshi, juda yomon kabi) 3) chiqariladigan xulosa"[3:149]. Shu tufayli bu manbada mavhum otlarga ko'p murojaat qilingan. Masalan:

Men osmon o'g'li, kecha va kunduz,

Oltin taxtda o'tirib, shodlanyapman.

Bilib qo'ying: bu yaxshi ("Irq bitigi").

Namunada keltirilgan kecha, kunduz so'zlari mavhum otlar sanaladi. Shuningdek, osmon, oltin, taxt o'g'il kabi aniq otlar ham qo'llangan bo'lib ular ot turkumiga oid so'zlar sonini boshqa turkumlarga nisbatan keskin oshib ketishiga sabab bo'lgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

XI asrda yashab ijod qilgan Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib kabi qomusiy olimlarning yurtimizda islom dini yoyilgunga qadar va undan keyingi davr turkiy madaniyat namunalarini jamlash, tadqiq qilish va avlodlarga yetkazib berish borasidagi faoliyatlari tahsinga sazovor. "Devoni lug'otit turk", "Qutadg'u bilig" kabi asarlarning yaratilishiga XI asrning ikkinchi yarmida Qoraxoniylar davlatining kuchayishi, madaniy hayotning gullab-yashnashi sabab bo'ldi, deyishimiz mumkin. Mamlakat hududining kengayishi bir nechta qabilalarning bir davlat bayrog'i ostida birlashishiga olib kelgan, aloqa-munosabat kuchaygan bir sharoitda ular so'zlashadigan tillar orasida tafovut paydo bo'lgan ediki, yuqorida sanalgan asarlar ana shu xilma-xilliklarga barham berish, tilni me'yorlashtirish maqsadida yaratildi. Mahmud Qoshg'ariyning tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, geografiya, biologiya, etnografiya sohalariga oid xizmatlari beqiyosdir. "Devoni lug'otit turk" asaridagi ma'lumotlar VIII-XI asrga oid turkiy xalqlar hayoti, madaniyatining ko'zgusi, deyish mumkin. "Devoni lug'atit turk"da turkiy xalqlar tili, adabiyoti, jumladan, xalq og'zaki ijodi o'z aksini topgan, shu sababli uni qomusiy asar sifatida baholanadi. Asarda 7500 dan ortiq so'z, iboralar izohlangan bo'lib, o'sha davr an'anasiga ko'ra otlar, fe'llar va bog'lovchilar alohida ajratilgan. Lug'atda shahar, qishloq, mamlakat, shaxs nomlari; yo'l, dovon, cho'l, soy, dara, yo'l. ko'l, o'rmon kabi geografiyaga doir atamalar, shuningdek, urug', qabila, el, sayyora, fasllar nomlari kabilar, albatta, otlar bilan ifodalangan. Bu otlar asarga kiritilgan 300 ga yaqin matal va maqollar, rivoyatlar, afsonalar tarkibida keltirilgan. Masalan:

"Uzu – uyqu, uzidim – uxladim;

Uqa – kafil, kafillik; men an' uqa ald'im – men uni kafillikka oldim; men unga kafil bo'ldim"[4:75].

Keltirilgan misoldan anglashiladiki, Qoshg'ariy nafaqat so'zlarning imlosini ko'rsatib beradi, balki ularning izohini, qanday so'zlar yasaliishi uchun asos bo'la olishini (uxladim), birikmalar tarkibida qo'llanishini (men kafillikka oldim; men unga kafil bo'ldim) ham batafsil sharhlaydi, misollar bilan dalillaydi. Natijada, foydalanuvchi *uyqu*, *kafillik* kabi mavhum otlarga oid qimmatli lingvistik ma'lumotga ega bo'ladilar. Qoshg'ariy ba'zi so'zlarni izohlash shart emas, deb hisoblasa (masalan, ovoz ma'nosini ifodalovchi so'zning omonimi bo'lgan *un* so'zi), ba'zilarining ma'nosi yanada to'liq ochilishi uchun she'riy parcha ham keltiradi:

"Ögo't – o'git, nasihat; bu so'z quyidagi she'riy parchada ham kelgandir:

Alg'il ögo't mändin, og'ul ärdäm tilä,

Bojda ulug' bilgä bolub, bilgin ula"[4:85].

Mazkur namunada *ögo't* so'zidan tashqari *ärdäm* (fazilat), *ilm* (bilgin) kabi mavhum otlar ham qo'llangan bo'lib ular izohlanayotgan so'zning semantik xususiyatlarini, uning matndagi imkoniyatlarini ko'rsatish maqsadida keltirilgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, muallif "Devoni lug'otit turk"da omonim so'zlarni lug'at matnida yonma-yon keltiradi. Ba'zi mavhum otlar omonimlar orasida uchraydi. Masalan, *og'ur* so'zi ma'nolari quyidagicha berilgan:

"og'ur – vaqt; nã og'urda kældin? – qay vaqtda kelding?

og'ur – davlat, dargoh; bæg og'rinda mänin ish'im ätildī – Bek davlatida mening ishim o'nglandi.

og'ur – ishning o'rnida bo'lishi, joyida, vaqtda bo'lishi; bu ish og'urlug' bo'ldi – bu ish vaqtda bo'ldi.

og'ur – badal, o'rin, boshma-bosh; atqa og'ur ald'im – ot evaziga oldim.

og'ur – yaxshi va muvaffaqiyatli; xayrli; bu so'z faqat safar va safarchiga nisbatan qo'llaniladi; jol og'ur bolsun – safar bexatar bo'lsin"[4:87].

ADABIYOTSHUNOSLIK

Ketirilgan namunaning birinchi va to'rtinchi bandlarida *og'ur* so'zi mavhum otlarni ifodalab kelgan (*vaqt*, *badal* ma'nolarida). 2,3 va 5-bandlarda ravishning har xil ma'no turlari *og'ur* so'zi vositasida berilgan.

Bir davrda yaratilganiga qaramay ba'zi lingvistik masalalarda turli xil yondashuvlar kuzatiladi. Bunday holatni "*-g'u (-ku, -qu)*" qo'shimchasining vazifalarida ham kuzatishimiz mumkin. Mahmud Koshg'ariy bu qo'shimchaning birgina vazifasi ta'rifini keltiradi xolos: "*-g'u* affiksi fe'l o'zaklariga qo'shilib, joy, vaqt va qurol otlarini yasaydi. Borg'u yer – borar joy, turg'u yer – turar joy kabi"[4:12]. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida esa bu qo'shimchaning vazifalari ancha kengaytirilgan holda tasvirlangan. Unda *-g'u (-ku, -qu)* qo'shimchasining kelasi zamon sifatdoshi (Ot tushog'u (tushovlanadigan) bo'ldi), fe'lga zarurlik (Yana borg'u (borish kerak) bo'lsa, boroyin o'zim), miqdor ma'nolarini qo'shish (Egin butku (bitarlik) kazim), uning bajaruvchisini ifodalash (Qutadg'u (baxt beruvchi, unga eltuvchi) bilig), qurol, narsa (supurgu) nomini anglatish kabi vazifalari qatorida mavhum otlarni yasashi mumkinligi haqida ham fikr yuritiladi [5:216]. *-g'u (-ku, -qu)* qo'shimchasi yordamida yasalgan mavhum otlar sifatida *yegu – yeyish*, *ichku – ichish* kabi zamonaviy tilshunoslikda harakat nomi sifatida qaraluvchi so'zlar keltiriladi. Nazarimizda, manbada *-g'u (-ku, -qu)* qo'shimchasining harakat bilan bog'liq mavhum otlar hosil qilishini yetkazish maqsad qilingan. Zamonaviy o'zbek tilida mavjud bo'lgan *qayg'u*, *tuyg'u* kabi mavhum otlarning etimologiyasi ham fikrimizni dalillaydi:

"TUYG'U "tashqi ta'sirni sezish qobiliyati", "sezgi". Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot "sez" va "his et" ma'nosini anglatgan "tuy" fe'lidan *-g'u* qo'shimchasi yordamida yasalgan. **Tuy + g'u = tuyg'u**" [6:357].

"QAYG'U "g'am-g'ussa", "dard-alam". Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot "qazg'u", "qadg'u", "qayg'u" tarzida talaffuz qilingan. Qayg'u so'zini cholg'u, urg'u, tuyg'u so'zlari bilan qiyoslashdan ko'rinib turibdiki, bu ot **-g'u** qo'shimchasi yordamida "g'am-alam chek" ma'nosini anglatuvchi **qaz** fe'lidan yasalgan"[6:357].

O'zbekcha matnlarda otlarning faol qo'llanishini Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'otayn" asarida ham kuzatishimiz mumkin. Jumladan, shoir she'r misralarida qofiyadosh bo'lib kelishi mumkin bo'lgan so'zlar haqida fikr yuritir ekan, shunday deydi: "Andoqki, "aro" lafzin "saro" va "daro" bila qofiya qilsa bo'lur, "sara" va "dara" bilan ham qofiya qilsa bo'lur. Yana bir misol: andoqki, "yado" lafzin "sado" bilan qofiya qilsa bo'lur... "erur" lafzin "hur" va "dur"... "g'urur" va "zarur" lafzi bila ham joyizdur"[7:516]. Mazkur matndagi *sado*, *hur*, *g'urur* kabilar mavhum otlar hisoblanadi. Bu kabi misollarni 2018-yilda nashr etilgan "Navoiy asarlarining izohli lug'ati"da ham ko'rishimiz mumkin:

"KO'NGULSIZLIQ, = lik 1. Qalbsizlik, ko'ngilsizlik. 2. Muhabbatsizlik, ishqsizlik. 3. Xotirsizlik. 4. Fikrsizlik, xohishsizlik" [8:173];

"NUKTA O'tkir donolik bilan aytilgan gap, mohiyat.

Nuktayi tavihid Tavihidlarning ma'nosi, tavihid (birlik)ning sir-asrori"[8:252].

Keltirilgan misollarning birinchisida mavhum ot yasama so'z bilan, ikkinchisida esa tub so'z vositasida ifodalangan. Anglashiladiki, Navoiy nafaqat tengsiz shoir, balki zukko tilshunos sifatida ham so'zlarning ma'nolarini va ularning matndagi imkoniyatlarini chuqur bilgan, ulardan muayyan vaziyat uchun eng maqbullarini o'z asarlarida qo'llagan. Shuningdek, Navoiy asarlarida mavhum otlarning faol qo'llanishini mumtoz adabiyotda eng ko'p yoritilgan mavzulardan biri ishq mavzusi ekanligi bilan ham izohlashimiz mumkin. Mavhum otlar yordamida tasavvuf falsafasi va badiiyatiga xos xususiyatlar tasvirlash qulayligi ham shu ta'limotning yirik namoyandasi bo'lgan Navoiy ijodida shu turdagi otlarning ko'p uchrashini izohlaydi. Zero, tasavvuf ta'limotining "ishq", "nafs", "komillik", "ko'ngil" kabi istilohlari ham mavhum tushunchalarni ifodalaydi. Ba'zan mavhum tushunchalar mohiyati muayyan otlar yordamida "bekitiladi": *qadah – ko'ngil*, *ishq – may*, *boda* tarzida. Tasavvufning boshqa vakillari qatorida Navoiy asarlari mohiyati, mazmunida yuksak insoniy tuyg'ular yotadi. Ularni mavhum otlarsiz tasavvur etish qiyin, albatta. "Layli va Majnun" dostoning tuzilgan konkordansida dostonida mavjud bo'lgan 9974 so'zdan 574 tasi "dard-u g'am" leksik-semantik guruhiga kirishi [9] bir tomondan muallifning so'z boyligi, fikr doirasi naqadar kebgligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan asarda mavhum otlar bilan ifodalangan tuyg'ular mohiyatni ochib berishda muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi

XULOSA

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlaridan Turkistonda boshlangan jadidchilik harakatining ham asosini erk, ozodlik, ma'rifatparvarlik kabi insoniy tuyg'ular tashkil etar edi. Tabiiyki, ular tomonidan yaratilgan asarlarda mavhum otlar insonlarning sezimlariga ta'sir etish maqsadida faol qo'llangan. Jumladan, Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarini insonga xos tuyg'ular mohiyatini ochib berganligi ham bejizga emas. O'zbek tilshunosligining fan sifatida shakllanishi natijasida barcha bo'limlar qatorida morfologiyaning o'rganilishi, atamalarining joriy etilishi kabi masalalar ham ilk bor jadidlar tomonidan bajarildi. Bu borada, ayniqsa, Abdurauf Fitratning xizmatlari beqiyos. Uning "Sarf" kitobida mustaqil so'z turkumlaridan biri bo'lgan otlarga ularning yasaliishi, ma'no turlariga ajralishi kabi nuqtayi nazardan yondashib yoritadi. Fitrat, avvalo, "bir ma'noni bildirgan, o'ziga xos ohangi va bosimi bo'lg'an tovushlar to'dasi"[10:145] bo'lgan so'zlarni quyidagicha turlarga ajratadi: ot, sifat, fe'l, olmosh, ko'makchi so'zlari. Fitrat otlarni muayyan va mavhum kabi turlarga ajratmasa-da, ular haqida ma'lum bir fikrlarni aytib o'tadi: "«Quyosh, bulut, yog'och, temir, Ahmat» deganda shu so'zlarning har biri birga bir narsani eslatadi. Boshqacha aytqanda, bu so'zlarning har biri, birga eslatkani narsaning otidir. Bildirgani ma'nog'a ot bo'lib taqalg'an so'z — «ot»dir. Ot ma'nosining tutash ko'zga ko'rinarlik narsa bo'lishi lozim emas. Jon, es, tun, qayg'i, zulm kabi. Ma'nosi ko'zga ko'rinmas otlar ham bordir"[10:145]. Anglashiladiki, Fitrat *quyosh, bulut, yog'och, temir, Ahmat* kabilarni muayyan otlar, *es (aql – X.Abdurahmonov), tun, qayg'u, zulm* kabilarni mavhum otlar sifatida taqdim qilgan. Fitrat otlarning yasaliishi haqidagi qismda ham mavhum otlarga misollar keltirgan. "Ish otlari" sirasiga kiritilgan *bilish, bilim, kulgu, chiqim, ishonch, quvonch, oliq, sotiqliq, toniqliq* kabi so'zlarning aksariyatini mavhum otlar sifatida baholash mumkin. Umuman olganda, Fitratning morfologiyaga oid ishlari tilshunoslik sathlariga fanning muammosi sifatida dastlabki yondashuvlardan edi, deb hisoblashimiz mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, o'zbek tilida mavhum otlar insonlarning his-tuyg'ularini ifodalovchi, ma'naviyatini ko'rsatib beruvchi so'zlar sifatida qadimdan qo'llanib kelgan. Insonlarning orzu va armonlari, qiziqishlari, istaklari aynan mavhum otlar vositasida yuzaga chiqarilgan. Leksikada mavhum otlar miqdorining oshib borishi esa, bevosita shu xalq ma'naviyati yuksalayotganini ko'rsatuvchi belgilardan biri sifatida qaralishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Xoliyorov O'. O'zbek tili ta'limiy korpusini tuzishning lingvistik asoslari. Filol. fan. bo'yicha fal. dok-ri. diss. avtoref. – Termiz, 2021. — 52 b.
2. To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K., Adabiyot, umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik, — Toshkent: O'zME, 2017. — 184 b.
3. Стеблева И.В., Древнетюркская книга гаданий как произведение поэзии. — История, культура, языки народов Востока. — Москва: Наука. 1970. — 177с.
4. Mahmud Koshg'ariy, "Devoni lug'otit turk", 3 jildlik, 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov— Toshkent: Fan, 1960. — 500 b.
5. Yusuf Xos Hojib., "Qutadg'u bilig", V.Radlov nashri, — 1910. — B. 216.
6. Rahmatullayev Sh., O'zbek tilining etimologik lug'ati, — Toshkent, Universitet. 2000. — 600 b.
7. Alisher Navoiy, 10 jildlik, 10-jild. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. — 684 b.
8. Abdulxayr M., Navoiy asarlarining izohli lug'ati, — Toshkent: O'zME, 2018. — 560 b.
9. Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostonining konkordansi. Tuzuvchilar: Quronbekov A., Mannonova A.M., Imomnazarov M.S. va b. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2014
10. Fitrat A., Tanlangan asarlar, — Toshkent: Ma'naviyat. 2006. — 336 b.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI FE'L SEMANTIK KATEGORIYALARI BO'YICHA TUZILGAN GRADUONIMIK QATORLARLARINING O'XSHASH VA FARQLI JIHATLARI

СХОДНЫЕ И РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ ГРАДУОНИМИЧЕСКИХ РЯДОВ, ОБРАЗОВАННЫХ НА ОСНОВЕ СЕМАНТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ ГЛАГОЛА В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

SIMILARITY AND DIFFERENCES ASPECTS OF GRADUONIMIC SERIES FORMED BY SEMANTIC CATEGORIES OF VERBS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Otaboyeva Mazmuna Rahimovna¹

¹Otaboyeva Mazmuna Rahimovna

– Qo'qon davlat pedagogika instituti, Filologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD

Annotatsiya

Ushbu maqola o'zbek va ingliz tillarida fe'llar graduonimiyasini o'rganish masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarning namunasi sifatida taqdim etilgan bo'lib, unda chog'ishtirilayotgan tillardagi fe'llar semantik kategoriyalari bo'yicha hosil qilingan graduonimik qatorlarning o'xshash va farqli jihatlari keltirib o'tilgan. Shuningdek, maqolada o'zbek tilidagi harakat fe'llari, nutq fe'llari, holat fe'llari, tafakkur fe'llari, natijali faoliyat fe'llari semantik kategoriyalari hamda ingliz tilidagi harakat fe'llari, tafakkur fe'llari, sabab fe'llari, sodir bo'lish holati fe'llari, aspect fe'llari kabi ma'noviy guruhlariga ajratilgan holda fe'llar izohli lug'atlardan tahlilga tortilib, ularning ma'nodoshlari va qarama-qarshi ma'nolilari ishtirokida darajalanish qatorlari hosil qilingan. Tuzilgan graduonimik qatorlar har ikki tillardagi ekvivalentlari o'zaro chog'ishtirilgan. Chog'ishtirma tahlillar natijasida o'zbek va ingliz tillarida o'zaro ma'no jihatdan o'xshash, farqli yoki umuman unikal bo'lgan darajalanish qatorlari aniqlandi. Natijada o'zbek va ingliz tillarida fe'llardan hosil qilingan darajalanish qatorlari chog'ishtirilganda ingliz tilidagi qatorlarda a'zolar soni nisbatan ko'proq ekanligi ma'lum bo'ldi. Shu bilan bir qatorda o'zbek tilida gender xususiyatga ega bo'lgan so'zlar ishtirokida tuzilgan darajalanish qatori mavjudligini, bunday darajalanish qatori ingliz tilida yo'q ekanligi aniqlandi.

Аннотация

Данная статья представлена как пример исследования по изучению градуонимии глаголов в узбекском и английском языках, а также сходных и различных аспектов градуонимического ряда, образованного по семантическим категориям глаголов в сравниваемых языках. Также в статье обсуждаются семантические категории глаголов действия, глаголов речи, глаголов состояния, глаголов мысли, глаголов действия результата в узбекском языке и глаголов действия, глаголов мысли, глаголов причины в английском языке. Глаголы разделены на семантические группы, такие как, глаголы состояния возникновения, глаголы вида были проанализированы из толковых словарей и построены ранговые ряды с участием их синонимов и противоположных значений. Построенные градуонимические ряды чередуются с их эквивалентами в обоих языках. В результате перекрестного анализа было установлено, что в узбекском и английском языках есть похожие, разные или совершенно уникальные градационные линии. В результате при сравнении градационных рядов, образованных от глаголов в узбекского и английского языках, было установлено, что количество членов градуонимических рядов в английском языке относительно больше. Кроме того, установлено, что в узбекском языке есть градационный ряд с наличием родовых слов, в английском такого градационного ряда нет.

Abstract

This article is presented as an example of research on the study of the graduonymy of verbs in the Uzbek and English languages, and the similar and different aspects of the graduonymy series formed according to the semantic categories of the verbs in the languages being compared. cited. Also, in the article, the semantic categories of verbs of action, verbs of speech, verbs of state, mental verbs, action verbs of result in Uzbek and verbs of action, mental verbs, verbs of reason in English Verbs were separated into semantic groups such as verbs, verbs of the state of occurrence, aspect verbs, and the verbs were analyzed from the explanatory dictionaries, and graduonymic rows were created with the participation of their synonyms and opposite meanings. The constructed graduonymic series are interspersed with their equivalents in both languages. As a result of the cross-sectional analysis, it was found that there are similar, different or completely unique gradation lines in the Uzbek and English languages. As a result, when comparing the graduonymic rows formed from verbs in the Uzbek and English languages, it was found that the number of members in the English language lines is relatively larger. In addition, it was found that in Uzbek language there is a graduonymic rows with the presence of gendered words, such a graduonymicseries does not exist in English.

Kalit so'zlar: graduonimiya, darajalanish qatorlari, semantik kategoriya, fe'llar, harakat fe'llari, munosabat fe'llari, nutq fe'llari, holat fe'llari, ma'noviy guruhlar.

Ключевые слова: градуонимия, градационный ряд, семантическая категория, глаголы, глаголы действия, глаголы отношения, глаголы речи, глаголы состояния, семантические группы.

Key words: *graduonymy, graduonymic rows, semantic category, verbs, action verbs, relationship verbs, speech verbs, state verbs, semantic groups.*

KIRISH

Turli tizimli tillardagi harakat va holatni ifodalovchi leksemalar graduonimiyasiga to'xtalar ekanmiz, tadqiqotimiz davomida o'zbek va ingliz tillaridagi o'xshash tomonlar bilan birga farqli tomonlar ham talaygina ekanligini aniqladik. Tadqiq etilayotgan har ikki tildagi fe'lining ma'noviy turlari ichida bir-biriga mos bo'lgan yoki umuman farqli bo'lgan guruhlar mavjudligi ma'lum bo'ldi.

O'zbek tilidagi *natijali faoliyat fe'llari* bilan ingliz tilidagi *sabab fe'llarini (causative verbs)* ba'zi o'rinlarda ma'nodosh deb qarash mumkin. SHuningdek, mavjudlik va aloqadorlik (verbs of existence and relationship) fe'llari anglatgan ma'no o'zbek tilidagi holat fe'llari ifodalaydigan ma'nolarga yaqinligi bilan xarakterlanadi. O'zbek va ingliz tillaridagi fe'l semantik guruhlarini ushbu bobda o'zaro taqqoslab, o'xshash va farqli tomonlarini tahlil etamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ingliz tilidagi *causative verbs* (sabab yoki ta'sir fe'llari) semantik guruhi o'zbek tilida mavjud emas. Bu guruhdagi fe'llar o'zbek tilidagi holat fe'llariga to'g'ri keladi. Ushbu guruhga kiruvchi *cause* fe'li va uning sinonimlari yordamida ko'ngilsiz holatlarga sabab bo'lishning kuchayib borishiga ko'ra: *cause*→*bring on*→*precipitate*→*provoke* darajalanish qatori tuzilgan bo'lsa, o'zbek tilida *uyg'otmoq*→*harakatga keltirmoq*→*g'ashiga tegmoq/jahlini chiqarmoq*→*qo'zg'atmoq*→*qonini qaynatmoq* darajalanish qatori hosil qilinadi. Ingliz tilidagi darajalanish qatori o'zbek tilidagiga nisbatan a'zolarining kamligi va teng kuchli ma'nodoshlari keltirilmaganligi bilan farqlanadi. Ingliz tilidagi darajalanish qatorida 4 ta a'zo, o'zbek tilida esa 5 ta a'zo ishtirok etadi. Bundan tashqari, *cause* fe'li qatnashmasa ham, uning sinonimlari anglatgan ma'nolariga tayanib, biror ish, g'oya yoki jarayonning kelib chiqishidan to natija sodir bo'lguniga qadar ingliz tilida: *create*→*produce*→*result in* graduonimik qatori tuzildi va o'zbek tilida *yaratmoq/ijod qilmoq*→*tadbiq etmoq*→*ishlab chiqarmoq* darajalanish qatori keltirildi. O'zbek va ingliz tillaridagi graduonimik qatorlar bir xil, ya'ni 3 a'zolik bo'lsa-da, o'zbek tilidagi qatorning bittasi teng kuchli ma'nodosh fe'l hisobiga farqlanadi.

Ingliz tilidagi sabab yoki ta'sir fe'llari guruhiga kiruvchi *demand* va unga o'zbek tilidagi ma'nodosh *talab qilmoq* fe'llari ishtirokida graduonimik qatorlar hosil qilingan-da, istak va talabning kuchayib borishi bo'yicha: *expect*→*ask for*→*want*→*desire*→*being need of*→*necessitate*→*require*→*need*→*insist on*–*order/demand*→*command*; o'zbek tilida esa: *umid qilmoq*→*kutmoq*→*xohlamoq/istamoq*→*so'ramoq*→*buyurmoq*→*talab qilmoq* qatorlari tuziladi. Har ikki tilda berilgan darajalanish qatorlarini solishtiradigan bo'lsak, ingliz tilidagi darajalanish qatori a'zolari sonining ortiqchiligi bilan farqlanib, unda 10 ta a'zo va bittasida teng ma'noli so'zning mavjudligi inobatga olinsa, jami 11 ta so'z ishtirok etadi. O'zbek tilida esa 7 ta fe'l qatnashib, ulardan 6 tasi darajalanish qatorini hosil qiladi.

Ingliz tilidagi sodir bo'lish holati fe'llari (verb of occurrence) guruhi, o'zbek tilida bunday nomlangan fe'l ma'noviy guruhi mavjud bo'lmasa-da, ushbu guruhga kiruvchi fe'llar ma'nolariga ko'ra o'zbek tilidagi holat fe'llariga mos kelishi aniqlandi. Bu guruh fe'llarida darajalanish hodisasini kuzatish juda qiyin bo'lib, bu holat ulardagi kontekstual va leksik sinonimlarning chalkashtirilishiga olib kelishi mumkinligi bilan izohlanadi. Shunday bo'lsa-da, bu guruhga kiruvchi *occur* fe'li va uning sinonimlari tezaurus hamda lug'atdagi berilgan izohlariga murojaat etildi. Sodir bo'lish holati fe'llariga kiruvchi boshqa fe'llar bilan birgalikda, biron-bir g'oyaning paydo bo'lib, rivojlanib, ro'yobga chiqishiga ko'ra: *come to mind*→*grow/develop*→*happen/occur* darajalanish qatori hosil qilindi. O'zbek tilida ushbu darajalanish qatoriga *tasavvur qilmoq*→*gavdalantirmoq*→*aks ettirmoq* va *hayoliga keltirmoq*→*o'ylamoq*→*amalgama oshirmoq* kabi ikkita darajalanish qatori taqdim etildi. Xullas, har ikki chog'ishtirilayotgan tillardagi darajalanish qatorlari 3 a'zolik ekanligi bilan o'xshash bo'lsa-da, ingliz tilida 5 ta fe'l qatnashib ulardan 2 tasi teng kuchli ma'noga ega va o'zbek tilida ushbu sema bo'yicha ikkita darajalanish qatori tuzilganligi bilan farqlanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ingliz tilida mavjudlik yoki munosabat fe'llari (verbs of existence or relationship) ma'noviy guruhi ham o'zbek tilida mavjud emas. Bu guruhga kiruvchi fe'llar stilistik va kontekstual sinonimlarga egaligi sababli ular orasida darajalanish kuzatilmaydi. Shunday bo'lsa-da, bu guruh va boshqa semantik guruhga mansub fe'llar bilan ham darajalanish qatorini tuzish mumkin.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Masalan, *live* fe'lining antonimi bo'lgan *die* (*o'lmoq*) fe'li sodir bo'lish holati fe'llari (verb of occurrence) guruhiga kiradi, ushbu fe'ldan foydalanib, tiriklikning boshlanishidan tugashiga qadar ifodalovchi *be born* → *live* → *die* darajalanish qatorini hosil qiladi. Ingliz tilida turli semantik guruhlararo darajalanish hodisasi sodir bo'ladi, biroq bu holat o'zbek tilida kuzatilmaydi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Ingliz tilidagi aspekt fe'llari guruhiga kiruvchi *continue* fe'li va uning sinonimlari orasidan davomiylikni saqlab qolinishiga ko'ra: *pursue* → *keep on* → *go on* → *persist* → *continue* → *persevere* → *keep at* darajalanish qatori hosil qilinadi. O'zbek tilida davomiylikni ifoda etuvchi alohida leksemalar mavjud emasligini hisobga olgan holda, bunday darajalanish qatori tuzishning imkoni yo'q.

O'zbek tilida darajalanish qatorlari fe'l nisbatlari qo'shimchalarini olib, ma'no jihatdan o'zgaradi, ya'ni *aldamoq* → *avramoq* → *laqqa tushirmoq* va *aldanmoq* → *avranmoq* → *laqqa tushirmoq* kabi qatorlar. Ingliz tilida faqatgina ikkita nisbat – aniq va majhul nisbatlar mavjudligi inobatga olinadigan bo'lsa, bunday o'zgarish chog'ishtirilayotgan tilda kuzatilmadi.

Turli tizimli tillar hisoblangan o'zbek va ingliz tillarida fe'llar graduonimiyasi bo'yicha o'tkazilgan tahlillar har ikki qiyoslanayotgan tillardagi o'ziga xos jihatlarni atroflicha o'rganishga va mavjud farqli tomonlarni tarjimada va lug'atlar tuzish jarayonida qo'llash uchun taklif sifatida havola qilishga harakat qilindi.

XULOSA

Sabab yoki ta'sir fe'llari (*causative verbs*), sodir bo'lish holati fe'llari (*verbs of occurrence*)ni anglatadi. O'zbek tilidagi nutq fe'llari insonning gapirishi bilan bog'liq leksemalarni o'z ichiga oladi, ingliz tilidagi muloqot fe'llari (*communication verbs*) qisman nutq fe'llari bilan ma'nodosh bo'lsada farqli jihatlari mavjuddir.

O'zbek va ingliz tillarida fe'llarda graduonimik qatorlar tuzishdagi qator a'zolari soni, teng ma'nodoshlari mavjudligi, har ikki tilda ekvivalentlari borligi kabi o'xshash va farqli jihatlari ko'rsatib berildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Djumabaeva J. O'zbek va ingliz tillarida leksik graduonimiyasi. Monografiya. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2014. – B.15.
2. Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish: Filol.fan. d-ri ... diss. – Toshkent, 1997. – B.152.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – B.186.
4. Orifjonova SH. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiyasi: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 1996. – B.7-10.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. "YU" harfi. – B. 423. www.ziyouz.com kutubxonasi.
6. Hojiev A. O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati. – Toshkent, 1963. – B.51.
7. Oxford Dictionary of English and Concise Thesaurus

TIL O'RGANISH ASPEKTLARI

АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

ASPECTS OF LANGUAGE LEARNING

Jurayeva Zamiraxon Quchqarboyevna¹¹Jurayeva Zamiraxon Quchqarboyevna

– TATUFF Xorijiy tillar kafedrası assistenti

Annotatsiya

Maskur tadqiqotning maqsadi xorijiy tillarni ikkinchi til sifatida o'rganuvchilarning til o'rganish strategiyalarini tadqiq qilish natijalarini ochib berishdan iborat. Maqolada zamonaviy tendensiyalarga asoslangan holda til o'rganish usullari va yo'llari misollar orqali keltirilgan va xorijiy tillarni tadqiq qiluvchi olimlar va izlanuvchilarning tajribalari o'rganilgan. Xorijiy tillarni o'rganishda internet tarmoqlari va platformalaridan izchil foydalanish orqali individual strategiya yaratishning avfzalliklari keng muhokama qilingan.

Аннотация

Целью данного исследования является изучения результатов стратегий изучения языка у изучающих иностранный язык. В статье на примерах представлены методы и способы изучения языков, основанные на современных тенденциях, а также изучен опыт ученых и студентов, занимающихся изучением иностранных языков. Широко обсуждались преимущества создания индивидуальной стратегии за счет последовательного использования интернет-сетей и платформ в изучении иностранных языков.

Abstract

The purpose of the present study is to reveal the results of the study of language learning strategies of foreign language learners. In the article, the methods and ways of language learning based on modern trends are presented through examples, and the experiences of scientists and students researching foreign languages are studied. The advantages of creating an individual strategy through the consistent use of Internet networks and platforms in foreign language learning have been widely discussed.

Kalit so'zlar: strategiya, motivatsiya, ko'nikma, uslub, samaradorlik, ravonlik, izchillik, internet, audiokitoblar, qo'llanmalar.

Ключевые слова: стратегия, мотивация, мастерство, стиль, эффективность, последовательность, интернет, аудиокниги, пособия.

Key words: strategy, motivation, skill, style, efficiency, fluency, consistency, internet, audiobooks, manuals.

KIRISH

Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida faoliyat yuritadigan har bir bir professor-o'qituvchi darsga kirishdan oldin yaxshilab tayyorlanadi va ta'lim olish istagida darsga keladigan o'quvchi yoki talabasini ko'z oldiga keltiradi. Bu esa mazkur pedagogdan o'z ustida ishlashni, amaliy mashg'ulotlarni samarasini oshirishga yordam beradigan ilg'or o'qitish metodlarni o'rganizshga, o'z ustida ishlashga undaydi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning tashabbuslari va e'tiborlari tufayli sohada o'qitish, o'rganish va ma'lumotlar almashish strategiyalari rivojlanib bormoqda. Pedagogika rivojiga o'z hissasini qo'shgan, ta'lim sifatini oshirishga ulkan hissa qo'shgan yetuk olimlarning tajribalari va tadqiqot natijalari ham ta'lim tizimimizga kirib kelmoqda. Bu esa o'z o'rnida yurtimiz professor-o'qituvchilari zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklamoqda.

Til o'rganish, bir necha tillarda o'z fikrini erkin ifoda qilish bugungi kun talabi! Barcha xorijiy tillar qatori ingliz tilini o'rganish jarayoni ham til o'rganish metodlari bilan takomillashtirildi.

Tadqiqotchilar til o'rganishning an'anaviy usullaridan ko'ra til o'rganuvchilarning o'zlari tomonidan o'ylab topilgan metodlarning samarasi ko'proq ekanligini aniqlashgan. Individual tanlangan usullar tilning ravonligi va ikkinchi tilni tez o'zlashtirishlariga yordam beradi. Bular o'rganuvchining xatti-harakatlari, fe'l-atvori, o'y-fikirlaridan kelib chiqib shakllangan bo'ladi.

ASOSIY QISM

Til o'rganish strategiyalari va uslublari chet tillarini ikkinchi til sifatida o'rganuvchilar uchun asosiy omildir.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Ikkinchi til — kundalik muloqotning asosiy vositasiga aylanib, judayam ko'p ma'lumotlarni olish zarurati tug'ilganda o'rganiladigan tildir. Chet tili – bu kundalik muloqot uchun asosiy vosita bo'lmagan, va bu tilda so'zlashish cheklangan muhitda o'rganiladigan tildir.

Til o'rganish asosan bolalar bog'chasida yoki boshlang'ich sinflarda boshlanib, o'rta maktabgacha davom etadi. Kollej yoki universitet talabasi bo'lganda chet tillaridagi adabiyotlardan foydalanib asosiy fanlarini oson o'rganadi. Bundan tashqari, til o'rganish yosh avlodni tinglash qobiliyatini oshirish, xotirasi, ijodkorligi va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun, darslarda zamonaviy metodlarini qo'llash orqali o'qitish mexanizmini takomillashtirish murakkab vazifadir. Ayrim vaqtlarda o'quvchilarga individual yondashuv talab qilinadi. Bugungi kun pedagogi psixolog bo'lishi kerakligi ko'p aytilgan, sababi, o'quvchining kayfiyatini, xarakterini bilishi o'qituvchiga o'qitish metodlarini saralashda yordam beradi. Bundan tashqari, auditoriyalarda til o'rganish samaradorligi susyib borayotgan hozirgi davrda til o'rganuvchilarga muqobil variantlarni xam ko'rib chiqish kerak bo'ladi.

Chet tillarini o'rganish subyektivdir va zamonaviy olamda internet orqali ko'plab ma'lumotlarni izlab topish mumkin. Bir o'rganuvchu uchun mos kelgan usul va metodlar boshqalarga to'g'ri kelmasligi va natija ko'rsatmasligi mumkin, ko'pchilikning fikricha, o'rganilayotgan tilning madaniyatiga va muhitiga sho'ng'ib ketish kerak. Ammo dunyoning boshqa mamlakatiga istalgan payt ko'chib ketolmaysiz. Sizga internet tarmog'i mavjudligi kifoya. Quyida internet tarmog'i yordamida til ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz;

Tomosha qilish va tinglash:

1. Netflix, Amazon Prime, Apple TV kabi platformalardan o'rganilayotgan tilda kinofilmlar va teleseriallar tomosha qilish;
2. Youtube tarmog'ida subtitrlar bepul videoroliklar tomosha qilish;
3. Youtube, Spotify, Apple Podcasts, Amazon Music platformalarida o'rganilayotgan tilda ijro qilingan musiqalar tinglash;
4. Maskur tildagi qo'shiqlarning pleylistlarini tuzib muntazam tinglash;
5. Youtube, Amazon Kindle kabi platformalarda o'rganilayotgan tilda hikoya qilib beruvchi audiokitoblarni tinglash;
6. O'rganilayotgan xorijiy tilda so'zlovchi aktyorlar, rassomlar, siyosatchilar va barcha mashhur insonlarning nutqlarini tinglab bo'rish;
7. Madaniy tadbirlar, ommaviy bayramlar, ijodiy kechalar, intervyularni xorijiy tilda talqin qilingan dasturlarini kuzatib borish;
8. Uy yumushlari bilan band bo'lgan paytda yoki bog'da sayr qilayotganda o'rganilayotgan tilda kuylangan qo'shiqlarni birga kuylashga xarakat qilish.

Grammatik qoidalarni o'rganish;

1. Youtube videoroliklari, Google rasmlari, Wikipedia va boshqa bepul saytlar, shuningdek til o'rgatishga asoslangan web saytlardan alifbo va tovushlar talaffuzini o'rganish;
2. Youtubeda o'rganilayotgan tilni grammatikasi, lug'at va iboralarni o'rgatishga mo'ljallangan saytlarni topish va a'zo bo'lish;
3. Alifbo va grammatik qoidalarni o'z ichiga olgan elektron kitoblarni izlab topish va o'qib o'rganish;
4. Duolingo, Anki, Memrise, Mango kabi xorijiy til o'rgatishga mo'ljallangan ilovalarni yuklab olish va muntazam foydalanish.

Xorijiy til strukturasi o'rganish:

1. Youtube videoroliklari ostida beriladigan sharhlar va tekstlarni o'qish;
2. Kitob sharhlari, turli mahsulotlar reklamasi va ular haqida berilgan ma'lumotlarni o'qish;
3. Qiziqtirgan mavzulardagi maqola va tezislarni o'rganilayotgan tilda o'qish;
4. Internet tarmog'ida yoki ijtimoiy tarmoqlarda qisqa va qiziqarli faktlarni muntazam o'qish;
5. Mashhur shaxslar haqidagi yangiliklarni va turli ma'lumotlarni o'rganilayotgan tilda o'qish;
6. Qiziqtirgan qo'shiqlarning matnini o'qish va yodlash orqali yangi so'z va iboralarni o'rganish.

Maskur til o'rganish strategiyalarining barchasi xam xar bir o'rganuvchiga mos kelmasligi mumkin, shuning uchun o'rganuvchilarga o'zi uchun mos keladigan individual strategiya tanlashi yoki bir nechta usullar jamlanmasini saralab olishi mumkin.

Xorijiy tilni tezroq va samaraliroq o'rganish uchun faqat ishlashi aniq va samarali bo'lgan usullarni tanlab olish til o'rganishga qo'yiladigan ilk qadamdir. Agar o'rganuvchi passiv tarzda til o'rganishni xohlasa, maskur tildagi kontentni saralab olishi va tinglashi uning til ko'nikmalarini ma'lum bir darajaga olib chiqadi. O'rganilayotgan xorijiy tilning alifbosidan boshlab boshlang'ich grammatika qoidalarini o'zlashtirish jumla tuzilmalari, fonetik va orfografik ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Til o'rganuvchilar o'zlari uchun mos keladigan usul va strategiyalarni tanlashlari muhim masala, chunki o'rganish jarayonida duch keladigan umumiy muammolar ya'ni vaqt yetishmasligi, motivatsiya yo'qligi, va xato qilishdan qo'rqish kabi muammolarni yengishda to'g'ri tanlangan usullar yordam beradi.

Quyida ayrim filolog olimlar va izlanuvchilarning maskur muammolarni turli yechimlarini ochib berishga qaratilgan izlanishlari natijalarini birma bir tahlil qilamiz.

A.Antalikovaning "Chet tilini qanday o'zlashtirish kerak: til intellekti qanday ishlaydi" nomli kitobida "Nega yosh bolalar tillarni tez o'zlashtiradi?" degan muammoli masalani atroflicha tahlil qilgan. Muallifning fikricha har qanday bola o'z ona tilini hech qanday grammatik jadval va qoidalarsiz mukammal o'zlashtirib olishlari va darslarda o'qib o'rganayotgan o'quvchilardan yaxshiroq natijalarga erisha olishlarini yaxshi bilamiz.

G.Uayner tomonidan yozilgan "Doimiy ravonlik: qanday qilib har qanday tilni tez o'rganish va hech qachon unutmaslik" asarda chet tilini o'rganishda eng katta muammo-xotira muammosi deb aytiladi. Til o'rganish jarayonida juda ko'p qoidalarni va so'zlarni yod olishga to'g'ri keladi. Ayrim hollarda bir yangi so'zni yod olish ikkita boshqa so'zlarni unutib qo'ygandek tuyg'u berishi mumkin. Maskur muallifning tadqiqot natijalariga ko'ra murakkab intervalli takrorlash texnikasi yordamida har kuni bir necha daqiqadan bir oyda yuzlab so'zlarni yodlash imkonini mavjudligi ko'rsatilgan. Shu bilan cheklanmasdan til o'rganuvchilar qanday qilib grammatik qoidalar va noma'lum so'zlarni til darslari va grammatik mashqlarsiz o'rganish mumkinligi yuzasidan tavsiyalar berilgan.

K.Hammesning "Ravonlikka erishish mumkin" nomli kitobida til o'rganuvchilarni uzoq muddatli til o'rganish sirlari bilan tanishtiriladi. Unga ko'ra, muallif o'rganuvchilarni yuqori motivatsiya bilan mashqlarning yangi turlarini sinab ko'rishga ilhomlantiradi. Mashqlar bo'yicha tavsiyalar tinglash, o'qish gapirish va yozish toifalariga bo'lingan bo'lib, o'rganuvchilarning to'g'ridan-to'g'ri asosiy ko'nikmalarni o'zlashtirishlariga imkon yaratadi.

B.Lyuisning "3 oyda ravon so'zlash: qanday qilib har qanday yoshdagi odam dunyoning istalgan joyidan istalgan tilni o'rganishi mumkin?" kitobida har bir inson yoshidan qat'iy nazar bolalardek tilni tez va samarali o'rganish imkoniyatiga ega ekanligi to'g'risidagi nazariyasini ilgari suradi. B.Lyuis o'z tadqiqotlarini tilni tez, oson va samarali o'zlashtirish yo'llari va usullarini tadqiq qilishga va o'rganuvchilarning ongini eski qoidalar va stereotiplardan tozalashga qaratadi.

Til o'rganish va o'qitish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "samarali til o'rganuvchilar" har doim foydalanadigan yagona strategiyalar to'plami mavjud emas. Til o'rganishga qobiliyatsiz talabalar tasodifiy, maqsadsiz, rejalashtirilmagan va nazoratsiz strategiyalardan foydalanadi. Bundan tashqari tadqiqot davomida til o'rganish strategiyalari va turi o'rganuvchining xorijiy til muhitida yoki ikkinchi til muhitida ekanligiga qarab farqlanishi ham isbotlandi.

XULOSA

Til o'rganishning turli strategiyalaridan to'g'ri foydalanishga qodir bo'lgan til o'rganuvchi o'zining til ko'nikmalarini mukammal reja asosida yanada yaxshilashi mumkin. Til o'rganish strategiyalari o'rganuvchilarning kommunikativligini rivojlantirishga yordam beradi. O'rganuvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini oshirishga mo'ljallangan strategiyalarni to'g'ri saralash va yo'naltirish o'rganuvchining zimmasiga tushadi. O'rganuvchilarning yoshi, характери, qobiliyati, tirishqoqligi va intilishlariga ko'ra tanlangan strategiyalar amalda ishlaydi va samara beradi. Til o'rganishning ilk kunlarida o'qituvchi o'rganuvchilar o'rtasida so'rovnomalar o'tkazishi ham maqsadga muvofiq bo'lib, unda har bir til o'rganuvchining maqsadi, qiziqishlari va kommunikativligini tekshirib olish mumkin. So'rovnomalar natijalaridan kelib chiqib tanlangan individual strategiyalar, umumiy va hamma uchun belgilanganlardan samarasi yuqoriroq ekanligi o'z isbotini topgan. Ba'zi usul va metodlar o'rganuvchining tushunish, eslab qolish, vaziyatga to'g'ri

ADABIYOTSHUNOSLIK

baho berish, rejalashtirish va o'zlashtirish ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bunda o'qituvchilarning qo'llab-quvvatlashi, motivatsiyasi va rag'batlantirishi ham muhim o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. S.Hall, "Language learning strategies: from the ideals to classroom tasks". 1997. Language and communication division, Temasek polytechnic on Internet
2. Obidova G. K. "Ingliz tilini o'rganishda ekologik madaniyatni rivojlanishini ta'minlovchi omillar". Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 2(Special Issue 20), 2022y.124-129.
3. Обидова Г. "Развитие экологической культуры в образовательных моделях развитых стран мира". Общество и инновации, 2(10/S), 2021. 251-256.
4. Jurayeva Z.Q. "Specific features of language in the development of culture". Volume2/Specific issue 27.ISSN 2181-1784. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7353385> 192-196 pages. Tashkent. 25.11.2022.
5. Jurayeva Z.Q. "Improving listening skills at preschools and primary schools". Maktabgacha va boshlang'ich ta'limning dolzarb masalalari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Fergana, 2022. 230-232 pages.

INGLIZ TILI DARSLARIDA GAMIFIKATSIYANI QO'LLASH

ПРИМЕНЕНИЕ ГЕЙМИФИКАЦИИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

USING GAMIFICATION IN ENGLISH LESSONS

Axmadaliev Dildora Raxitdinovna¹¹Axmadaliev Dildora Raxitdinovna

– Teacher, Fergana State University, Department of Applied English.

Annotatsiya

Bugungi kunda maktablar o'quvchilarning motivatsiyasi va faolligi nuqtai nazaridan jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Ta'limda o'yin elementlaridan foydalanishning asosiy maqsadlaridan biri tashqi omillar ta'sirida o'rganish uchun motivatsiya darajasini oshirishdir. Ta'kidlanishicha, ta'limda o'yinlashtirishdan foydalanish o'quvchilarda o'yinga xos elementlar yordamida ta'lim maqsadlariga erishishga qiziqishni shakllantirish orqali ularning o'quv motivatsiyasini oshiradi. Maqolada o'quv faoliyatida o'yinlashtirishni qo'llash darajalari, ta'lim sifatini oshirishga hissa qo'shadigan ta'lim jarayonida o'yinlashtirishning afzalliklari yoritilgan. Pedagogik amaliyotda ta'lim ehtiyojiga qarab o'yinlashtirishning kerakli darajasini tanlash mumkin. Gamifikatsiya yoki o'yindan tashqari sharoitlarga o'yin elementlarini kiritish maktablarga ushbu muammolarni hal qilishda yordam berish imkoniyatini beradi. Biroq, agar gamifikatsiya maktablar uchun foydali bo'lishi kerak bo'lsa, biz o'yin nima ekanligini, uning qanday ishlashini va nima uchun foydali bo'lishi mumkinligini yaxshiroq tushunishimiz kerak.

Аннотация

Современные школы сталкиваются с серьезными проблемами, связанными с мотивацией и вовлеченностью учащихся. Одной из основных целей применения игровых элементов в обучении является повышение уровня мотивации к обучению за счет внешних факторов. Отмечается, что использование геймификации в обучении повышает учебную мотивацию студентов за счет создания у них интереса к достижению образовательных целей с помощью элементов, характерных для игр. В статье выделяются уровни применения геймификации в учебной деятельности, преимущества геймификации в обучении, способствующие повышению качества обучения.

В педагогической практике можно выбрать необходимый уровень геймификации в зависимости от образовательной потребности. Геймификация, или включение игровых элементов в неигровые настройки, дает возможность помочь школам решить эти проблемы. Однако, если геймификация должна быть полезной для школ, мы должны лучше понять, что геймификация, как она работает и почему она может быть полезна.

Abstract

Schools today face significant challenges in terms of student motivation and engagement. One of the main goals of using game elements in education is to increase the level of motivation for learning due to external factors. It is noted that the use of gamification in education increases the learning motivation of students by creating their interest in achieving educational goals with the help of game-specific elements. The article highlights the levels of application of gamification in learning activities, the benefits of gamification in learning, which contribute to improving the quality of learning. In pedagogical practice, one can choose the required level of gamification depending on the educational need. Gamification, or the inclusion of game elements in non-game settings, provides an opportunity to help schools solve these problems. However, if gamification is to be useful for schools, we need to better understand what gamification is, how it works, and why it can be useful.

Kalit so'zlar: o'yinlashtirish, o'yin elementlari, turli ko'nikmalarni o'rganish, ta'limda o'yinlashtirish, onlayn o'yin, o'quv platformasi, chet tilini o'rganish, o'yin o'rganish.

Ключевые слова: геймификация, игровые элементы, обучение различным навыкам, геймификация в образовании, онлайн игра, платформа обучения, обучение иностранному языку, игровое обучение

Key words: gamification, game elements, learning various skills, gamification in education, online game, learning platform, foreign language learning, game learning, evaluation, purpose of education.

INTRODUCTION

The term "gamification" (from the English "gamification") has become widespread in pedagogy after the publication of the works of the American teacher K. Kapp in 2012. According to K. Kapp, gamification in education is the use of game elements and mechanisms to increase motivation and learning efficiency. [4] At the heart of gamification is the idea that games can be an effective tool for learning, as they encourage student participation and engagement. Gamification can be applied in various areas of education, from elementary school to higher education.

Various aspects of the use of gamification in educational activities in recent years have been studied in the scientific works of M.V. Vasilizhenko, E.A. Korotkova, V.S. Muharkina [7], I.V. Gavrilova [8], E.V. Armanova [9], O.V. Orlova, V.N. Titova [10], S.V. Titova, K.V. Chikrizova [11], Yu.M. Khokhryakova [12], E.A. Nikolaeva, Yu.Yu. Kotlyarenko [13], U.A. vezova, M.L. Wagner [14], T.M. Labusheva [15], I.V. Stavtseva [16] and others.

One of the main principles of gamification is the creation of a certain system of rewards and rewards that motivate students to achieve goals and complete tasks. This can be in the form of points, badges, levels, achievements, etc. Also, gamification can include contests, teamwork, puzzle solving, etc. Gamification can improve learning because it allows:

- Make learning more interesting and fun for students. — Increase the motivation of students to achieve goals and complete tasks. — Improve learning outcomes as students become more involved and interested in the learning process.

- Increase the social activity of students, since gamification can include collective tasks and competitions. However, gamification is not a universal solution for all educational problems. It should be used in conjunction with other teaching methods and adapted to the specific needs of the students and learning objectives.

MATERIALS AND METHODS

The modern lesson within the requirements is very dynamic, full of various content, but nevertheless the main goal is to achieve an increase in motivation to study the subject, in particular the English language. Whatever form of lesson we choose, the result should be the same — it is necessary to maintain the interest of students from the very first minute of the lesson until its end, avoiding overwork and fatigue. Many students do not see the practical value of learning English and have little interest in the subject. Here, game technologies come to the aid of the teacher, which, on the one hand, help to activate students, and on the other hand, allow them to relieve tension and create a favorable environment. With regard to teaching English, to form a steady interest and motivate to achieve results, gaming educational technologies allow. Thus, one of the topical areas is the gamification of the educational process.

Using gamification can help solve this problem by creating more interesting and engaging activities, for example, a teacher may design a game system in which students receive points for completing certain English language tasks. Points can be associated with various rewards, such as extra points for an exam, the ability to choose a topic for research, or watching a movie in English. By playing games such as crossword puzzles, card games and word games, students can improve their vocabulary, grammar and pronunciation. Such systems can encourage students to complete tasks and increase their level of knowledge. Gamifications can be designed to improve various skills such as writing, reading or speaking, as well as develop the ability to think critically and solve language problems. In addition, they allow learners to practice the language in a safe and supportive environment, and they can be adapted to different levels of language proficiency. Students can play as a team or individually, using their English skills to win the game. Competitions can also be organized for students to increase their motivation and improve their performance. For example, you can hold an essay writing competition in English, where the winner will receive an award. Such competitions can encourage students to achieve better results and improve their skills. Games provide a platform for learners to practice the language without fear of making mistakes as the focus is on having fun. In addition, they give students the opportunity to practice their oral communication skills without class pressure. For instance, role play can help students practice their listening and speaking skills in a natural and enjoyable way. Games also offer cultural insight, allowing learners to gain insight into other countries and cultures, allowing them to practice language in a natural and meaningful way.

Before utilizing gamification, a teacher should take into account the following structures

- Choose a game or activity that is appropriate for the age and skill level of your students.
- Introduce the game or activity to your students and explain how it relates to the English language learning goals.
- Provide clear instructions and demonstrate how to play the game or complete the activity.

- Encourage active participation from all students by providing opportunities for them to speak, listen, read, and write in English.
- Use rewards and incentives to keep students motivated and engaged throughout the lesson.
- Review and reflect on the learning outcomes of the game or activity with your students.

Overall, using gamification in English lessons can be a fun and effective way to engage students and enhance their English language skills. By providing a variety of games, digital tools, and rewards, you can create a dynamic learning environment that supports student success.

Basic principles of Gamification:

In order for the games in the lesson to bring results, they must comply with three basic principles:

1. Fast feedback

The student should immediately understand whether he completed the task correctly or incorrectly so that he can evaluate his progress, compare it with the results of other players. For example, when a player performs a "correct" action, he wins or increases his place in the ranking of students.

Such a feedback system also helps the teacher to quickly understand how well the student has learned the material and what topics need to be repeated.

2. Moving from simple to complex

With this approach, students are not afraid, but rather motivated by the prospect of completing more complex tasks. For example, when a student copes with a simple game, the teacher assigns him a new level, where more complex tasks are available.

In addition, intuitive learning ("scientific poke method") works well, when the student player starts with a simple and intuitive one and learns during the game without first learning the rules.

3. Use of storyline, legend

A captivating plot or likable characters involve students even more in the game, create a sense of belonging, and help to avoid boredom and routine.

Technology can also be used for gamification in teaching English. As emphasized in the study [3], the virtual environment and computer games create a familiar, comfortable environment for students, which is important for the effective organization of educational activities. For example, apps and online games can be used to improve students' English language skills. Such applications and games can be individual or team-based and can help students develop in various areas such as reading, writing, speaking and listening. In play, students feel they are in control of the situation. Teachers do not need to force students: children and adults play for their own pleasure and to test their strength.

The main advantages of this technology can be considered:

- Gamification maintains interest throughout the lesson, making the process of learning English colorful and vibrant;
- During the process, students become more attentive and collected;
- During the game, educational material is easier to digest and remember;
- Positive emotions increase motivation.

Let's consider one of the gaming learning technologies: Flipped Classroom "Flipped Lesson" The idea of the "flipped lesson" was pioneered by two high school teachers from Colorado, Jonathan Bergmann, Aaron Sams [5]. In 2007, they figured out how to provide their lectures to students who often miss classes. Their development has become a new educational direction. Students listen or watch a video on a given question and work through the basics of the topic at home. It is important that each student, having a different speed of obtaining and processing information, works on the topic at a speed that is comfortable for him.

Useful sites for "flipped lessons"

Speaking skills

- <https://www.audioenglish.org/>

- <http://www.bbclearningenglish.com/>

Listening skills

- <https://www.60secdocs.com/>(Youtube)

ADABIYOTSHUNOSLIK

- <https://www.bbc.co.uk/learningenglish/>
- <https://breakingnewsenglish.com/>

Reading skills

- <https://breakingnewsenglish.com/>
- <https://www.britishcouncil.org/>

RESULTS AND DISCUSSIONS

Gamification is the process of adding game-like elements to non-game contexts in order to increase engagement and motivation. When applied to English lessons, gamification can be a powerful tool to enhance language learning. There are several benefits to using gamification in English lessons. Firstly, it can make the learning process more enjoyable and engaging for students. By incorporating game-like elements such as points, badges, and leaderboards, students are incentivized to participate and compete with one another, leading to increased motivation and a more positive attitude towards learning.

Secondly, gamification can help to improve student retention of information. Games often involve repetition and reinforcement, which can aid in the memorization of vocabulary and grammar rules. Additionally, the interactive nature of games can facilitate a deeper understanding of concepts by allowing students to apply them in a practical context.

Finally, gamification can encourage collaboration and teamwork among students. Many games require players to work together to achieve a common goal, which can foster communication skills and encourage students to support one another in their learning journey.

However, it is important to note that gamification should not be viewed as a replacement for traditional teaching methods. Rather, it should be used as a supplement to existing lesson plans in order to enhance the learning experience.

In conclusion, the use of gamification in English lessons has several benefits including increased engagement, improved retention, and enhanced collaboration. By incorporating game-like elements into their teaching practices, educators can create a more dynamic and effective learning environment for their students.

CONCLUSION

Thus, a lesson built using gamification allows you to keep the attention of students, does not leave anyone indifferent in the classroom, "infects" with positive and emotionally sets in a useful way. The main principle of gamification is constant feedback from the learner. The teacher always has the opportunity to adjust the learning process, keeping the attention of the class.

Gamification elements are easily applicable for both group and individual activities suitable for all ages.

The purpose of using gamification in education is to help the student to achieve educational goals, maintain interest and motivation in him when introducing game elements into the lesson. In the process of teaching a foreign language, the use of gamification elements, game educational materials contributes to the interactivity of learning, creating conditions for the effective mastering of educational material in an interesting and accessible form, brings educational, social and motivational components. Team practices that include user relationships in the game are a good way to implement gamification. Team Collaboration in Implementing Gamified Learning Drives Engagement students in the educational process, providing effective mechanisms for interaction in the course of joint activities. It should be noted that the development of gamified lessons requires teachers to have a good command of not only the content of the taught discipline, teaching methods, but also new information technologies.

REFERENCES

1. "Games and gamification in English lessons" /<https://smartprogress.do/goal/187537/>
2. Online publication "Modern problems of science and education" / The impact of gamification on the information and educational environment of the school. <https://science-education.ru/ru/article/view?id=22236>
3. Figueroa J.F. (2015) Using Gamification to Enhance Second Language Learning /J.F. Figueroa // Digital Education Review — 27, — 32-54. — url:<https://www.researchgate.net/publication/278328067> (accessed 07.11.2021).
4. Klekovkina V.M. Digitalization and gamification in foreign language lessons as a means of increasing students' motivation. <https://urok.1sept.ru/persons/230-877-308>
5. Kapp K. (2013) The Gamification of Learning and Instruction / K. Kapp. New York: Pfeiffer: An Imprint of John Wiley & Sons. Ideas into practice. San Francisco: Wiley.— 2013.—480 p
6. Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day Jonathan Bergmann, Aaron Sams 2012.

7. Vasilizhenko M.V. Gamification as a modern teaching method foreign languages / M.V. Vasilizhenko, E.A. Korotkov, V.S. Muharkina //Modern Higher School: Innovative Aspect. — 2020. — No. 12(2(48)), -S. 43–50.
8. Gavrilova I.V. Gamification as a means of increasing the effectiveness of online courses / I.V. Gavrilova // Education and problems of society development. — 2018. — No. 1 (5). — P. 14–23.
9. Karmanova E.V. Heavy and light gamification in training: what to choose? /E.V. Karmanova, V.A. Shelemeteva // Informatics and education. — 2020. — No. 1 (1). —P. 20–27.
10. Orlova O.V. Gamification as a way of organizing learning / O.V. Orlova, V.N. Titova // Bulletin of the Tomsk State Pedagogical university. — 2015. — No. 9 (162). — P. 60–64.

CHET TILI O'QITISHNING MODELLARI HAQIDA
О МОДЕЛЯХ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
ABOUT MODELS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Yusupova Dilnoza O'ktamali qizi¹

¹Yusupova Dilnoza O'ktamali qizi

– Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Quyidagi maqola chet tilini o'rgatish texnologiyasini rivojlantirish va takomillashtirish haqida bo'lib, unda bugungi kunga qadar yaratilgan va til o'rganuvchilarning chet til kompetensiyalarini takomillashtirishga mo'ljallangan turli modellar haqida fikr yuritiladi. Ta'kidlash joizki, nemis tilini o'rgatishning bu yangi yaratilgan modeli kelgusida umumta'lim maktablaridagi nemis tili darslarining samaradorligida muhim ahamiyatga ega.

Аннотация

в статье речь идет о развитии и совершенствовании технологии обучения иностранному языку, в ней рассматриваются различные модели, созданные на сегодняшний день и призванные повышать иноязычные компетенции изучающих язык.

Abstract

The article is about the development and improvement of the foreign language teaching technology, it discusses the various models that have been created to date and are designed to improve the foreign language competences of language learners.

Kalit so'zlar: pedagogik texnologiya, didaktika, optimallashtirish, kompetensiya, muloqot kompetensiyasi, og'zaki nutq kompetensiyasi, model, modellashtirish.

Ключевые слова: педагогическая технология, дидактика, оптимизация, компетентность, речевая компетентность, модель коммуникативной компетентности, моделирование.

Key words: pedagogical technology, didactics, optimization, competence, speech competence, communication competence model, modeling.

KIRISH

Ma'lumki, biror bir pedagogik texnologiyani ta'lim jarayoniga tatbiq qilishda, eng avvalo, uning ilmiy amaliy mexanizmini ishlab chiqishni talab etadi. Pedagogik texnologiya tushunchasi dunyo olimlari tomonidan turlicha ta'riflanadi. Bundan shuni tushunish mumkinki, pedagogik texnologiya tushunchasining ko'p qirrali ekanligi, pedagogik texnologiya tushunchasiga nafaqat pedagogik hamda psixologik, balki didaktik, ijtimoiy va boshqa nuqtai nazarlardan ham yondashish mumkinligini anglatadi. J.Yuldashevning fikricha, «Pedagogik texnologiya – bu o'z oldiga ta'lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo'yuvchi, butun o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonini texnik resurslar va odamlarning o'zaro munosabatlarini hisobga olgan holda yaratish, qo'llash va aniqlashning tizimli metodidir. Pedagogik texnologiya –ma'lumotlarni o'zlashtirish uchun qulay shakl va usulda uzatish va o'zlashtirish jarayonidan iborat» .

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarini o'rgatish texnologiyasini rivojlantirish va takomillashtirish, o'quvchilarda o'zgalar madaniyati, urf-odatlarini va bu orqali o'zlikni anglash va milliy qadriyatlar hissini shakllantirish asosida samaradorlikka erishish modelini ishlab chiqish zamonaviy chet tili darslari va til o'rganish jarayoni uchun katta ahamiyatga egadir. Zamonaviy chet til darslarida yuz berayotgan global o'zgarishlar –o'zgalar madaniyati, urf-odatlarini va bu orqali o'zlikni anglash va milliy qadriyatlar hissini shakllantirishning fanga kirib kelishi, maktab o'quvchilarining Vatanga muhabbat, o'z milliy qadriyatlarini chuqur anglash borasida yangi o'quv majmualarini yaratish, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilinishi – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini oshirishni dolzarb vazifaga aylantiradi. Shuningdek, chet til ta'limini zamonaviy metodlar asosida modellashtirish har bir chet til o'qituvchisining ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda.

METODLAR

Til o'rganish jarayoni nafaqat lingvistik kompetensiyani rivojlantirish, balki sosiolingvistik va pragmatik kompetensiyalarni ham rivojlantirish jarayonidir. Chunki lingvistik kompetensiya orqali o'quvchilarning leksik, grammatik va fonetik kompetensiyalari rivojlansa, sosiolingvistik kompetensiya orqali ularning butun til jarayoniga oid bilimlari ya'ni, madaniyat, urf-odat, har ikki mamlakatning turmush tarzlari, milliy va tarixiy qadriyatlarini o'zaro qiyoslash kompetensiyalari rivojlanadi. Pragmatik kompetensiyada esa lingvistik va pragmatik kompetensiyalarni amalda qo'llash jarayonidir. Taniqli metodist olim J.Jalolov fikricha, «kompetensiya tilni o'rganishga harakat qilmoq, til o'rganishga qobiliyatli bo'lmoqlikdir». G.Asilovning fikriga ko'ra esa «kompetensiya ma'lum bir sohada faoliyat yuritish jarayonida shaxsiy sifatlar hamda bilim, ko'nikma va malakalarning samarali qo'llanishidir». Ushbu ta'riflardan kelib chiqib aytish mumkinki, sosiolingvistik kompetensiya tarkibiga kirgan urf-odatlar chet til o'rganish jarayonida umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida o'zgalar madaniyati, urf-odatlari va bu orqali o'zlikni anglash va milliy qadriyatlar hissini shakllantirish uchun urf-odatlarni o'rgatish modelini ishlab chiqish zarur.

Pedagogik jarayonda «belgilangan maqsad va vazifalarni e'tiborga olgan holda ta'limning harakatchan modeli yaratiladi. Modelni ishlab chiqish, asosan, tizimli yondashuv uslubi, maqsadlar tizimini yaratish va unga erishish ketma-ketligiga asoslangan holda olib boriladi. Ta'lim modelini yaratish – zamonaviy ta'lim texnologiyasining asosiy talablaridan biridir», deb ta'kidlaydi H.Omonov.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish va o'rganishni joriy etilishi bilan til o'rgatish va o'rganish jarayonini takomillashtirish va talabalarning til o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, jarayon intensivligiga hamda sosiolingvistik kompetentlikni shakllantirish asosida til o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni uyg'otish uchun nemis tilini o'qitish jarayonida urf-odatlarni o'rgatish modelini takomillashtirishga zaruriyat paydo bo'ldi. Ma'lumki, o'quv jarayoniga ma'lum bir texnologiyani joriy etish o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Har bir texnologiyani joriy etishda ma'lum shart-sharoitlar talab etiladi.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish va o'rganish modeli haqida gapirishdan avval, model tushunchasiga to'xtalib o'tishni joiz deb topdik. Model lotincha modulus so'zidan olingan bo'lib, o'lchov, me'yor degan ma'noni bildiradi. U biror obyektning obrazi yoki namunasidir. Model sun'iy ravishda yaratiladi. U turli sxemalar, fizik tuzilmalar, belgili shakllar va formulalar ko'rinishida yaratilgan namuna bo'lib, o'rganilayotgan obyektga o'xshab, o'zining tuzilmasiga, xossalriga, tarkibiy elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarga ega.

Dissertasiyaning birinchi bobida bayon etilgan umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish va urf-odatni ifodalovchi o'quv materiallariga qo'yiladigan metodik mezonlar, sosiolingvistik kompetentlikni ifoda etuvchi o'quv faoliyat mazmunini modellashtirish, bo'lajak nemis tili o'qituvchilarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish orqali til o'rgatish jarayonida samaradorlikka erishishlari yuzasidan olib boriladigan ishlarni tizimli rejalashtirish imkonini beradi.

Til o'rgatish jarayonini yaxlit tizim sifatida o'rganish dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib, uni bartaraf etishda, jarayonning modelini yaratish, ya'ni modellashtirish muhim o'rin tutadi. Bizning fikrimizcha, modellashtirish ilmiy-tadqiqot faoliyatidagi yaxlit siklik jarayonni aks ettirish uchun xizmat qiladi. O'qituvchisidan sikl mohiyatini diqqat bilan o'rganib chiqish talab etiladi. Tavsiya etilayotgan yakuniy model kuzatish jarayonida paydo bo'lgan fikr va mulohazalar bilan boyitiladi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, modellashtirish tanlangan jarayon haqidagi bilimlarni siklning turli bosqichlarida yakuniy tavsiya etiladigan model ko'rinishida tasavvur qilishga imkon beradi.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish modelini yaratishdan avval, modelning maqsadini belgilab olish, uning qo'llanilish sohalarini chegaralash maqsadga muvofiqdir. Bu jarayon modellashtirishning boshlanishi hisoblanadi. Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish modelini yaratishdan kutilayotgan natijalar modelning maqsadidan kelib chiqadi. Modellashtirishda ta'lim mazmunini ham, o'quv faoliyatini ham modellashtirish lozim. Har bir pedagogik tadqiqot ishida modelning amaliy ahamiyati uni shakllantirish bosqichlari, tamoyillari to'g'ri hisobga olinganligi yordamida aniqlanadi. Modelning ko'rgazmalilik, tushunarlilik, obyektivlik kabi tamoyillari uning imkoniyatlari va turlari bilan birga pedagogik tadqiqotning vazifalarini ham aniqlashga xizmat qiladi.

NATIJALAR

Pedagogik modellashtirish degani bu o'quv jarayoniga olib kirilishi rejalashtirilayotgan modelning shakllantirilishidir. Shunga ko'ra har qanday pedagogik modellashtirish bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi. Dastlab, tadqiqotning nazariy-metodologik asoslari tanlanadi, so'ngra modellashtirish masalasiga o'tiladi. Modelning parametrlari va tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlanadi. Tadqiqotda belgilab olingan vazifalarni yechishda modelning yaroqliligi o'rganiladi. Tavsiya etilayotgan model tajriba-sinovdan o'tkaziladi. Erishilgan natijalar tahlil qilinadi. Yo'l qo'yilgan kamchiliklar aniqlanadi va ularni bartaraf etish shart-sharoitlari aniqlanadi.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatish modeli deganda, nemis tilini o'rgatish jarayonida sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi, motivatsion o'quv jarayonini tashkil etish uchun zaruriy bo'lgan pedagogik shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiluvchi didaktik imkoniyatlarni o'zida aks ettiruvchi modelni tushunamiz. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida, biz pedagogik modellashtirishning quyidagi komponentlarini aniqlashga muvassar bo'ldik: aniq yo'naltirilgan maqsad, o'quv jarayonini to'g'ri rejalashtirish, o'qitish jarayonida qo'llaniladigan interfaol usullar, dars jarayoniga urf-odatga doir o'quv materiallarini olib kirish, kutilayotgan natija va maktab o'quvchilarining urf-odatlarni o'rganish jarayonini baholashga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish. Biz tomonimizdan taklif etilgan urf-odatlarni o'rgatish modeli, oldindan belgilangan maqsad va unga erishish usullari, vositalariga ega.

Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishda samaradorlikka erishish uchun tavsiya etilgan interfaolusullardan foydalanish modeli ta'lim maqsadining aniq yo'naltirilganligi, o'quv faoliyati mazmunini tanlash, urf-odatlarni o'rgatish jarayonini tashkil etish va natijalardan iborat bo'lib, o'z ichiga o'zaro bog'liq bo'lgan, bir-birini taqozo etuvchi qismlarni qamrab olgan. Uning tarkibidagi har bir qism muhim ahamiyatiga ega. Ular bir-biridan ajragan holda belgilangan maqsadga erishishi mumkin emas. Har bir tarkibiy qism o'zining tavsifiga ega bo'lib, ular modelning umumiy xarakterini ochib berishga xizmat qiladi. Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishning diagnostik ko'rsatkichlari jarayonga qo'yiladigan talablardan tashkil topgan.

Munozaralar. Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishda samaradorlikka erishish uchun tavsiya etilgan interfaol usullardan foydalanish modeli tuzilishli sxemasi asosida nemis tilini o'rgatish jarayonida urf-odatlardan foydalanishni o'z ichiga qamrab oladi. Ma'lumki, bugungi kunda til o'rganuvchilarning chet til kompetensiyalarini takomillashtirishga mo'ljallangan turli modellar taklif etilgan. Xususan, «Chet tilida og'zaki nutqni o'sishiga ta'sir etuvchi omillar – Robert Gardner modeli», «Chet tilida gapirish ko'nikmasini shakllanish jarayoni – Levell modeli» kabi modellar va bundan tashqari o'zbek olimlari O. Xasanova tomonidan nemis tilini o'rgatishda xotira texnikalaridan foydalanish orqali samaradorlikka erishish modeli, Z. Paziljanova tomonidan talabalarga madaniyatlararo muloqotni o'rgatish orqali ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish modeli, N. Merganova tomonidan nemis tilida talabalarining og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirish modeli kabilar til o'rganish jarayonining o'ziga xos jihatlarini qamrab olishga harakat qilgan. Lekin, bu modellarda urf-odatlarni o'rgatishda samaradorlikka erishish uchun interfaol usullardan foydalanish modeli haqida ma'lumot berilmagan.

Nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishda samaradorlikka erishish uchun interfaol usullardan foydalanish modeli dunyo va o'zbek tadqiqotchilari tomonidan ishlab chiqilmagan. Umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni o'rgatishda interfaol usullardan foydalanish natijasida o'quvchilarning nafaqat nemis tilidagi bilimlarini oshirishga, balki ularning sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirish va takomillashtirishga, til o'rganish jarayonini dinamikasini oshirishga erishiladi. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining ikki davlat urf-odatlari to'g'risidagi bilimlari boyitildi, ularda o'zgalar madaniyatiga hurmat va shuningdek tolerantlik ko'nikmalari shakllantiriladi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot ishlari natijalari, mavzuga oid ilmiy manbalarning tahlili, modellashtirish jarayonidagi siklik kuzatuvlar umumta'lim maktablarining nemis tili darslarida urf-odatlarni qo'llash texnologiyalari orqali samaradorlikka erishish modelini yaratishga imkon beradi. Shuni ham ta'kidlash joizki, urf-odatlarni o'rgatishning bu yangi

yaratilgan modeli kelgusida umumta'lim maktablaridagi nemis tili darslarining samaradorligida muhim ahamiyatga ega

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Asilova G.A. Bojxona va soliq yo'nalishlari talabalarining davlat tilida kasbiy muloqot yuritish kompetensiyasini rivojlantirish (rus guruhlarida): Avtoref. diss. ...ped.fan. dokt. -T., 2017.- 13 b.
2. Omonov H., Xo'jayev N., Madrayeva S., Eshchonov E. Pedagogik texnologiyalar va pedagogic mahorat. -T.: Iqtisod-moliya. 2009. – 57
3. Xasanova O. Q.Nemis tilini o'rgatishda mnemotexnikadan foydalanish texnologiyasi. Ped.fan.b.fals.dok. diss.- Farg'ona, 2021.
4. Gardner R.A student's contributions to second language learning. Part II.\ Affective variables. // Language Teaching. № 26. – p: 1-11.
5. Dieter W. Sprachproduktion als Planung: Ein Beitrag zur Psychologie und Didaktik des Sprechens. Akten der Gesamt schweizerischen Tagung für Deutschlehrerinnen und Deutschlehrer. Tagungs band. –Bern: 2006.
6. Paziljanova Z.S.Zamonaviy nemis tili darsliklari vositasida talabalarning madaniyatlararo muloqot kompetensiya sini rivojlantirish texnologiyasi. Ped.fan.b.fals.dok. .diss.-Qo'qon,2022.
7. New Approaches To Lesson Plan M. Qahharova .D.Yusupova. Europaen Journal of humanities and Educational Advancements.3.404.2022 .Izlojeniye nemetskix prazdnikov i traditsiy v uchebnikax. D.Yusupova. Obshesto I innovatsii 2(4/S), 8929.The usage of ethnographic terms in literary speech . Yusupova D.Uktamali qizi . Academia : An international multidisciplinary research journal 11 (2), 855-857.
10. Technology for the development of teaching traditions in german lesson . Yusupova D. International Conference on Advance research in Humanities, Sciences and Education. Switzerland conference. February 25 th 2023.
- 11.The role of motivation in teaching a foreign language.D.Yusupova. Novateur publications Journal NX – Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. Scienceweb academic papers collection, Volume 8, ISSUE 12, Dec.-2022.
- 12.Learning Traditions through the use of "Station". D.Yusupova Novateur publications Journal NX – Multidisciplinary Peer ReviewedJournal. Scienceweb academic papers collection, Volume8, ISSUE 11,Nov.-2022.
- 13.The Presentation of german holidays and traditions in textbooks. GALAXY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915. VOL. 10, Issue 11. Nov. 2022
14. Ghulomovna, K. Z. (2022). REGARDING THE CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(11), 1172-1175.
15. Xatamova, Z. (2020). Project method in teaching English. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 7, 123-127.
16. Rajapova, M. (2021). PRINCIPLES OF COGNITIVE METAPHOR AND ALLEGORY IN DISCOURSE. Scienceweb academic papers collection.
17. Makhmudovna, I. N. (2022). LINGUISTIC FEATURES OF TOPONYMS REPRESENTED BY COMPOUND NOUNS IN DIFFERENT SYSTEMATIC LANGUAGES. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(09), 387-390.

NIKOH URF-ODATLARI BILAN BOG'LIQ KIYIMLARNING TO'Y QO'SHIQLARIDAGI POETIK TALQINI

ПОЭТИЧЕСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ ОДЕЖДЫ СВЯЗАННОЙ С БРАЧНЫМИ ОБЫЧАЯМИ В СВАДЕБНЫХ ПЕСНЯХ

POETIC INTERPRETATION OF CLOTHES RELATED TO MARRIAGE CUSTOMS IN WEDDING SONGS

Shomurodova Sunbula G'olibovna¹

¹Shomurodova Sunbula G'olibovna

– Buxoro davlat universiteti, Filologiya fakulteti
doktoranti(PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada nikoh to'yi marosimi bilan bog'liq kiyim-kechaklar obrazi an'anaviyligi, turg'un ramziy obraz sifatida kelishi haqida so'z yuritilgan. Liboslar o'zbek folklorida real va ramziy ma'nolarda sevgi, oila, farzand, hosildorlik g'oyalari, maishiy turmush bilan bog'lab keltiriladi. Hamda har bir xalq qo'shig'i ijtimoiy turmush tarzidan darak beradi. Ko'pincha marosim qo'shiqlarida eski va yangi turmushga xos predmet va buyumlar ham qiyoslanib keladi. Umumxalq tili leksik boyligining ajralmas qismini tashkil etgan kiyim-kechak nomlari nafaqat badiiy ifoda bilan keladi, balki o'z atalish xususiyatlari mavjudligini isbotlab beradi. Shuningdek, kiyim-kechaklardagi etak, belbog', yoqa kabi yordamchi qismlar ham o'zining ramziy ma'nosiga egadir. Ular muayyan badiiy-estetik vazifalarni ifodalagan. Nikoh marosimida kelin va kuyov kiyadigan liboslar tarkibida ko'rsatib o'tilgan mato turlari qo'shiqda uchraydigan lirik qahramonning qaysi tabaqa vakilidan bo'lganligini obrazlantirish vositasi bo'lib ham ko'rsatib beradi. Xususan, xalq lirikasida jinslar sevgisi, oila, farzand, do'st-dugonalar, ota-onaga mehr-muhabbat tuyg'ularini aks ettirishda kiyim-kechak obrazlari alohida o'ringa egaligi tarixiy-madaniy hamda qiyosiy-analitik metodlar orqali yoritib berilgan.

Аннотация

В данной статье говорится о традиционности изображения одежды, связанной со свадебным обрядом, выступающей как устойчивый символический образ. В узбекском фольклоре одежда связана с представлениями о любви, семье, детях, плодородии, домашнем хозяйстве в реальном и символическом плане. Также каждая народная песня отражает социальный образ жизни. Нередко обрядовых песнях сравниваются предметы и вещи, характерные для старых и новых браков. В песнях отражена магическая сила слова, вера в него и связанные с ним обряды. Названия одежды, составляющие неотъемлемую часть лексического богатства национального языка, обладают не только художественной выразительностью, но и доказывают наличие составляющие у них свойств номинации. Также свое символическое значение имеют вспомогательные детали, такие как юбки, пояса и воротник в одежде. Они выражали конкретную художественную и эстетическую задачу. Виды тканей, изображенные на платьях жениха и невесты во время венчания, также указывают на классовую принадлежность лирического героя песни. В частности, с помощью историко-культурного и сравнительно-аналитического методов выделено значение образов одежды в выражении любви полов, семьи, детей, друзей и родителей в народной лирике.

Abstract

This article talks about the traditionality of the image of clothes related to the wedding ceremony, coming as a stable symbolic image. In Uzbek folklore, clothes are connected with the ideas of love, family, children, fertility, household life in real and symbolic terms. Also, every folk song reflects the social lifestyle. Often, in ritual songs, objects and things specific to old and new marriages are compared. The songs reflect the magical power of the world, belief in it, and the rituals associated with it. The names of clothes, which are an integral part of the lexical wealth of the national language, come not only with artistic expression, but also prove the existence of their naming features. Also, auxiliary parts such as skirts, belts and collars have their own symbolic meaning. The expressed a specific artistic and aesthetic task. The types of fabrics shown in the dresses worn by the bride and groom during the marriage ceremony also show the class representative of the lyrical hero in the song. In particular, the importance of clothing images in the expression of the love of the sexes, family, children, friends and parents in folk lyrics has been highlighted through historical-cultural and comparative-analytical methods.

Kalit so'zlar: "Etak yirtar", "oqlik", "sovchilik", "ro'mol o'rash", "qalliq o'yini", "to'qqiz bichish", "fotiha", chimildiq, "beshik kerti"

Ключевые слова: «Разорви юбку», «белизна», сватовство, «завертывание платка», «остаточная игра», «разрезание девятки», «благословение», чимильдик, «бешик кертуй».

Key words: "Tear the skirt", "whiteness", "matchmaking", "wrapping a scarf", "residue game", "nine cutting", chimildiq, "beshik kerti"

KIRISH

Jahon folklorshunosligida xalq og'zaki ijodining turfa janrlarida turli darajada o'z badiiy ifodasini topgan xalq tarixi, uning turmush tarsi madaniyati tadqiqi folklorshunoslikning doimiy dolzarb vazifalaridan bo'lib kelgan. Bu silsilada liboslar ana'anaviylashgan ramziy obraz hamda timsollar ham barcha xalqlar folklorida kishilarning milliy dunyo qarashi, yashash hududi, madaniyatiga muvofiq poetic talqin etilishi kuzatiladi. Shuning uchun har bir xalq ijodida ularning tarixiy-tadrijiy talqin xususiyatlarini ochish, mifologik va ijtimoiy- hayotiy asoslarini yoritish, poetik, semantic-struktural xususiyatlarini ritual-mifologik nuqtayi nazardan aniqlash zarur va dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Kiyim – inson ma'naviyati va madaniyatining bir ko'rinishidir. Azal-azaldan milliy liboslarimiz jahon xalqlari o'rtasida o'z mavqeiga ega bo'lgan. Kiyim-kechaklarimiz xalqimiz tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lib, moddiy-madaniy yodgorliklar ichida xalqimizning milliy o'zligini aks ettirib turadi.

O'zbek xalq qo'shiqlarida kiyim-kechaklar obrazi an'anaviyligi, turg'un ramziy obraz sifatida kelishi bilan e'tiborni tortadi. Xususan, nikoh to'yi marosim qo'shiqlarida keladigan jinslar sevgisi, oila, farzand kabi tushunchalarni aks ettirishda kiyim-kechak obrazlari alohida o'ringa ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbek xalqining sevimli qahramonlik eposi – "Alpomish" dostonida o'zbek nikoh to'ylarining uch bosqichi: 1) nikoh to'yigacha bo'ladigan urf-odatlar; 2) nikoh to'yi vaqtida o'tkaziladigan marosimlar; 3) nikoh to'yidan keyin o'tkaziladigan marosimlar tasviri yorqin badiiy aks ettirilgan.

Dostonda o'zbek nikoh to'yining birinchi bosqichiga daxldor "qiz tanlash" yoki "qiz ko'rish", "og'iz islash", "sovchilik", "ro'mol o'rash", "fotiha", "qallicqa bormoq" yoki "qallic o'yini", "to'qqiz bichish" singari udumlar va ularga aloqador poetik aytilmalar doston sujetiga mahorat bilan singdirilganiga guvoh bo'lish mumkin. Jumladan, dostonda sovchilik udumi aks ettirilgan ekan, u bilan bog'liq "sarpo kiydirish" odati alohida tilga olingani kuzatiladi. Darhaqiqat, udumimizga binoan, agar qiz tomon kelgan sovchilar bilan qudalashishga rozi bo'lsa, ularga zo'r ziyofat berish barobarida qimmatbaho sarpolar ham kiydirib jo'natish odati hozirgacha saqlanib kelayotir. Ma'lumki, dostonda sovchilikka kelgan Surxayil kampirni it talab, egnidagi kiyimlarini yirtadi. Uning yalang'och bo'lib qolganini ko'rib, boybicha uyiga borib, yangi kiyimlar olib kelib, kampirning ustidagi kuchuk yirtgan kiyimlarini yechib olib, yangi kiyim kiydirib, kuchuklarin urib, kampirning dimog'ini chog' qilib, uyiga ergashtirib boradi. Yolg'onchi kampir esa shu holatni yashirib, Qorajonni aldaydi. U ustidagi yangi kiyimlarni Barchinning onasi it talagani uchun berganini yashirib, aksincha, to'yga roziligi uchun berdi deb aytadi. Onasiga ishongan Qorajon: «Enam bizni ko'rganli yerdan uylantiribdi. Enamning bosh-oyoq sarposini qilib yuboribdi», – degan fikrga boradi.

O'tmishda sovchilikning turli ko'rinishlari bo'lgan. Ulardan biri yaqin qarindoshlarning, bir-biri bilan sinashta odamlarning o'zaro quda bo'lishni rejalashtirib, bolalarini chaqaloqlik yoshidan bir-biriga "atashtirib qo'yish", "qulog'ini tishlatish", "beshik kerti qilish", "etak yirtar qilish" odatidir. Deyarli unutilgan bu qadimiy odat "Alpomish" dostonining Qorabaxshi Umirovdan yozib olingan variantida Hakimbek bilan Barchinoyning "etak yirtish" qilib, unashtirib qo'yish motivida kuzatiladi: "Hakimbek bilan Barchinoyning orqa yetagini birga ushlab yirtadi, ikkovini "etak yirtish" qilib unashtirib qo'ydi".

Tadqiqotchi Latifa Xudoyqulova surxon vohasi sovchilik qo'shiqlari va aytilmalariga nazar qaratar ekan, hududdagi sovchilik ko'rinishlarini ham aytib o'tadi. U "etak yirtar" shunday odatlardan biri ekanligini ta'kidlab, bu odatga ko'ra Surxon vohasining Denov tumanida qiz bola tug'ilganida kelin qilishni niyat qilgan oila mazkur xonadonga tashrif buyurib, chaqaloqqa kiygizilgan ko'ylakning etagini irim qilib yirtib qo'ygan.

"Etak yirtar", "beshik kerti" qilingan qizcha voyaga yetganida uning etagini yirtgan yoki beshigini kertgan oila tomonidan "el belgisi" deb nomlangan marosim o'tkazilgan. Buning uch un oilaning yaqin qarindosh-urug'lari va mahalla oqsoqollari ishtirokida qizning uyiga biror jonliq, ko'pincha qo'chqor olib kelib so'yanlar va fotiha o'qiganlar shundan so'ng bu qiz "belgisi" hisoblangan va uning uyiga boshqa xonadondan sovchi qo'yilmagan.

Dostonda Qorajonning Alpomish nomidan Barchin huzuriga sovchi bo'lib kelishi motivi ham berilgan. Barchin sovchilik an'analarga binoan, o'z roziligini izhor yetish uchun "Qorajonni mehmon qila boshlaydi. Ostiga libos tashlaydi".

TILSHUNOSLIK

Yigit tomondan kelgan sovchilarga qiz tomon rozi bo'lib, sarpo kiydirib jo'natgach, kuyov tomondan qizga "oqlik" keltiriladi va "non sindirish", "ro'mol berish" yoki "oq ro'mol o'rash", "fotiha qilish", "qalin kesish" kabi odatlar amalga oshiriladi. Ko'rinadiki, bularning barchasida ma'lum bir kiyim turlari "rozilik ramzi" sifatida xizmat ko'rsatadi.

Shundan so'ng qiz o'sha yigitga unashtirilgan hisoblanib, "boshi bog'liq" deb ataladi. Hech kimga unashtirilmagan bo'y qizlarga nisbatan esa "boshi ochiq" yoki "boshi bo'sh" iboralari ishlatiladi.

"Alpomish" dostonida Qorajon va Alpomishning qalliqqa borishi tasvirlanar ekan, Qorajonning o'zbeklarga xos bu odatni bilmagani uchun uning tartib-qoidalarini buzib, xijolatga qolishi aks ettiriladi. To'g'ri, u bu haqda ko'pni ko'rgan, uylangan mahramlaridan so'rab-surishtiradi. Ular esa: "Hayit – arafada o'zbekning kuyovini ko'rar edik. Shiydam bo'lib yurar edi. Salla o'rab, kiyinib turar yedi. Xotinlar kuyov, deb bir nimasini olar edi, haytovur o'zbekning kuyovi shunday bo'lar edi", – deya izoh beradilar. Ko'rinadiki, ular Qorajonga o'zbek kuyovlarining hayitda yasanib-tusanishlari haqida ma'lumot berayotirlar. Bu so'zni eshitib, Qorajon: "Esa o'zbaki rasm qilayik", deb telpakni tashlab, yangi liboslar kiyib, boshiga salla o'rab, to'qson botmon temirdan sovut kiyib, otga minib, o'n uch mahramini birga olib, qalliqqa jo'naydi. Aslida yigitning qalliqqa borishidan kelin yangasi xabardor etiladi. Shunga qarab yanga uni kutib oladi va qiz bilan uchrashtiradi. Biroq Qorajon qalliqqa taklif qilinmagan edi. Shuning uchun u bee'tibor qolib ketadi. Unga hech kim ahamiyat bermaydi. Qorajon: "Yangamiz ko'rmay qoldi. Mazmuni qizlar bexabar bo'ldi", – deb ko'p aylanib yuradi. Ko'rganga kulgi bo'ladi. Buning bosh sababi shuki, "qalliqqa borish" yashirin tarzda, qorong'i paytda, el ko'ziga tushmasdan amalga oshirilgan. Qorajon esa bu ishga kuppa-kunduzi, ochiq-oshkora, el ko'zi chakirishgani, boz ustiga yasan-tusan qilib e'tiborni tortgani sabab xijolatga qoladi.

Dostonida Barchinoyning kelin qilib Qalmoqdan Boysunga uzatilishi voqeasi tasvirlanar ekan, bunda yana bir o'zbek ona urflarimizdan biri – "Erga ko'rsatdi" rasmi nomi tilga olingan. Unga ko'ra, kelinning otasi bir qo'yni so'yib, kuyovni chaqirib, ziyofat bergan, unga va yaqinlariga sarpolar ulashgan. So'ngra yo'lga otlangan kelin-kuyovlarga ota "oq fotiha" bergan. Dostonida Boysarining Barchinni uzatayotgandagi so'zi, ota sifatidagi olqishi shunday berilgan:

"Alpomish" dostonida xotin-xalajning dasturxon-sachiq ko'tarib, yasan-tusan qilib to'yga borishi tasviri ham keltirilgan. Xotin-xalajlar to'yga, odatda, gulday yasanib, qirmizi kiyimlarda borishgan. Xususan, Surxondaryo vohasida qizil rangli liboslar, odatda, to'y libosi sifatida qaralgan. Buning ta'kidi "Alpomish" dostonida ham uchraydi:

Kiygani gulgun qirmizday,
Ko'zi cho'lpon yulduzday,
Boysundi xotin-qizlari,
Biznikiga qolmay to'yga.

O'zbek udumi bo'yicha, to'yga borishning o'z tartib-qoidalari shakllangan. To'yga borish uchun xotin-xalaj pishir-tushir qilib alohida tayyorgarlik ko'rishgan. O'zbekona shu udum mazmuni "Alpomish" dostonida Qultoy kiyimidagi Alpomishga hamroh bo'lib to'yga borayotgan ayollar obraziga singdirilgan.

Xalqimiz udumi bo'yicha to'yga to'yona bilan borish, to'yga yasanib borish odatlari hozirgacha amal qiladi. Bu haqda "To'yga borsang, to'yib bor, Eski to'ningni qo'yib bor", "To'yga to'yona bilan bor" kabi xalq maqollari ham mavjud.

Afandi haqidagi latifalardan birida aytilishicha, Afandi to'yga eski to'nda borgan ekan, hech kim unga e'tibor bermabdi. Qimmatbaho kiyingan zotlar to'rga o'tqazilib, osh-ovqatning boshi ularga tortilibdi-yu, eski kiyimda, poygakda o'tirgan Afandi e'tiborsiz qoldirilibdi. Afandi uyiga to'ydan och-nahor qaytibdi. Boshqa safar Afandi ham to'yga kimxob choponlar bilan boribdi. Hammaning e'tibori unga qaratilibdi. Noz-ne'matlarni oldiga uyib tashlabdilar. Shunda Afandi to'niga qarab: "Ol, to'nim, bu shirin-shakar taomlar senga, ye", – degan yekan.

Bu latifada Afandining to'yga borish qoidalarini buzgani sabab kamsitishga duch kelgani tasvirlanmoqda.

Rost, ba'zilar to'yda kishilarning jamiyatda, odamlar orasida tutgan mavqeiga, kiygan kiyimiga qarab muomala qiladi. Yuqoridagi latifada shu holat satirik kulgi ostiga olimoqda. Afandi

to'yxonada juldur kiyingani uchun poygakka o'tir tirilganini sezgach, ranjiydi. Keyingi safar qimmatbaho kiyinib borib, peshkadan joy olib, laganbardorlarni xijolat qiladi.

“Alpomish” dostonida Yartiboy ismli oqsoqolning befarosatligi sabab to'ylarda mana shunday behurmat qilinishi tasvirlangan. Dostonda u haqda: “Majlislikun (to'y yo biror yig'in demoqchi – S.Sh.) bo'lsa, to'rdan joy tegmay, piyoladan choy tegmay, bo'sag'aning oldida kovushga joy bermay, kovush bilan aralashib, it yiqilish bo'lib, poyga betda yotar edi”, – deyiladi.

Liboslarning ritual-magik xususiyatlarining bora-bora estetik ahamiyati kuchayib, lirik qahramonning kechinmalarini ifodalashga xizmat qilgan. Qo'shiqlarda ko'ylak kiyish maylni, maftun qilishni ifodalab, libosda bu istakni amalga oshiruvchi magik kuch bor deb, bilinadi:

Burama ko'ylak kiyadi,
Etagi yerga tiyadi.
Shu zamonning qizlari
Tanlab erga tiyadi.

Burama ko'ylak kiyishdan maqsad bor, ya'ni bunday libosdagi qizlar duch kelganga tegib ketishi mumkin emas va burama ko'ylakning magik ta'siriga ishonch bor. Kuzatishlar o'tmishda ayollar kiyinishlari bilan ham qiz, juvon yoki beva ekanligini bildirib yurganligini ko'rsatadi.

Yor-yorlarda “oq ko'ylak”, “oq paranji” kabi sifatlovchili birikmalar juda ko'p qo'llanadi. Bu bejiz emas, albatta. Chunki yor-yorlar nikoh to'yi marosimi qo'shiqlari bo'lib, odatda, egniga oppoq libos kiyib, oq paranjida ota-ona uyini tark etib, bo'lajak umr yo'ldoshi huzuriga otlangan qizga qarata kuylanadi. Uzatilayotgan qiz ota-onasidan rozilik tilab, ularning tizzasiga bosh qo'yadi. Bu an'anaviy udum hozirgacha saqlanib kelayotir. Shu sababli yor-yorlarda uchraydigan “oq ko'ylak”, “oq paranji” kabi sifatlovchili birikmalar marosimiy mazmun-mohiyatga egaligi bilan e'tiborni tortadi. Qolaversa, ularning qo'llanilishi bevosita xalqning oq rangni muqaddaslashtirishi, uni poklik, ulug'vorlik ma'nosida tushunishi bilan bog'liq.

Oq ko'ylagim bor deysan, ajab, ajab
Nega kiyib yurmaysan, ajab, ajab
Sevgan yorim bor deysan, ajab, ajab
Nega olib yurmaysan, ajab, ajab

“Oq ko'ylak” birikmasi baxt ko'ylagi tushunchasini ifodalaydi. Bu birikmada oq rang sifatlovchisi poklik, bokiralik ramzida tushuniladi. Zero, oq libos bir olamdan ikkinchi bir olamga o'tish vositasi sifatida qaralib, ilohiylashtirilishi sabab bo'ladi. Shu asosda oq rangning ham baxt, ham baxtsizlik lahzarida qo'llanib kelishik uzatiladi.

Buxoroning Olot va Qorako'l tumanlarida nikoh to'yining “Joy yig'di” uzvida kelinchakka lachak kiydiriladi. Bu “Lachakbandon”, ya'ni “Lachakbog'lash” deb yuritiladi. Buxoro shahri va unga yaqin tumanlarda esa bu marosim “Sallabandon” – “Salla o'rash” deb nomlanadi hamda «Beshik to'yi» marosimining oxirida qiz endi «Haqiqiy ayol, ona, xotin, alohida bir ro'zg'orning bekasi» bo'lganligiga ishora sifatida «boshi bog'liq ayol» degan ma'noda o'tkaziladi. «Sallabandon» qilingandan so'ng kelinchaklar katta ayollar bilan bir qatorda o'z mahallalarida bo'ladigan barcha to'y va motam marosimlarida doimiy, teng ishtirok etishlari lozim sanalgan. Shungacha ularning ishtiroki erkin bo'lgan. Biroq «Sallabandon»dan so'ng to'y-ma'rakalarga qatnashmaslik uyat hisoblangan.

XULOSA

Xullas, kiyim-kechaklar marosimiy funksiya kasb etishi hozirgi to'y va aza marosimlari orqali ham tasdiqlanadi. Marosim turini ularda qatnashuvchilarning kiygan liboslariga qarab ham farqlash mumkin. Masalan, xatna qilinadigan bolakay yoki marhumning yaqin kishilari kiyimlari bilan boshqalardan alohida ajralib turadi.

Teran xalqchillik bilan ajralib turgan o'zbek xalq og'zaki ijodining go'yalarida xalqning kundalik maishiy turmushi va ma'naviy hayoti bilan uzviy bog'langan. Ularda insonning yuksak tuyg'ulari, pok sevgisi, sadoqatlilik, do'stlik kabi fazilatlar yuksak darajada kuylanadi. Shunday ekan, umumxalq tili leksik boyligining ajralmas qismini tashkil etgan kiyim-kechak nomlarining nafaqat badiiy ifodasi, balki o'z atalish xususiyatlari mavjud. O'zbek tilida liboslar xili va qismlarining nomlari juda ko'p va shu kiyim-kechak nomlari xalq tilidan qo'shiqlarga ko'chib, turli davrlarda ijtimoiy turnush holatlarini ko'rsatib bergan. Buyumlarning atalish negizida turli tasavvur va turli tushunchalar yotadi. Bu nomlar esa mana shu xalq yaratgan qo'shiqlarda aks etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 276 б. (Ashirov A. Ancient beliefs and rituals of the Uzbek people. -T.:Publishing House of the National library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, 2007.-276 p.).
2. Жўраев М., Худойкулова Л. Маросимнома. Ўзбек халқининг урф-одат ва маросимлари ҳақида қисқача маълумотнома. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 48 б. (Joraev M. Khudoykulova L. Ceremony Brief information about the customs and ceremonies of the Uzbek people. T.:National library of Uzbekistan publishing house, 2008. – 48 p.).
3. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси тарихий асослари, бадиияти. – Т.: Фан, 1995. – 166 б. (Musakulov A. Historical foundations, art of Uzbek folk lyrics. -T.: Science, 1995.-166 p.).
4. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С.221-222. (Snesarev G.P. Relics of pre-Islamic beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm. –M.: Science, 1969. – P.221-222.).
5. Н.Содиқова.Ўзбек миллий кийимлари. XIX-XX асрлар. – Т.: Шарқ, 2003. – Б.6. (N.Sodikova. Uzbek national clothes. XIX-XX centuries. –T.:Shark, 2003.- P.6.).
6. Мусақулов А. Ўзбек халқ қўшиқларининг тарихий асослари. – Т., 1995. – Б.154. (Musakulov A. Historical foundations of Uzbek folk songs. –T.: 1995.-P.154.).
7. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. Кўп томлик. Тўпловчи М.Алавия. – Т.: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 232 б. (White apple, red pple.Uzbek folk songs. Many roofs. Collector M. Alaviya. – Literature and Art publishing house named after G.Gulom, 1972. – 232 p.).
8. Тўй муборак, ёр-ёр. Тўпловчи ва нашрга таёрловчи О.Сафаров. – Т.:Маънавият, 2000. – 160 б. (Tuy muborak, yor-yor. O.Safarov, editor and publisher. –T.: pirituality,- 2000. – 160 p.).

TOJIK TILIDAGI FRAZEOLOGIK EVFEMIZMLAR

ЭВФЕМИЗМҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭВФЕМИЗМЫ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

PHRASEOLOGICAL EUPHEMISMS IN TADJIK LANGUAGE

Samiyeva Surayyo Oripovna¹¹Самиева Сурайё Ориповна– Донишгоҳи давлатии Тирмиз, муаллимаи
кафедраи филологияи тоҷик ва забонҳои шарқ**Annotatsiy**

Maqolada tojik tilshunosligida evfemik ma'noli leksemalarning berilish ko'lamini kengaytirish, bosh so'z ko'chma ma'nolarini ifodalashning usullari, ularning grammatik tavsifi va o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirgan. Har bir tilda evfemik ma'noli leksemalarning keng qo'llanishi shu millat va xalqning milliy muomala madaniyatining muhim belgisidir. Jamiyatimizdagi bo'layotgan katta o'zgarishlar evfemizmlarga nazariy va amaliy jihatdan o'zgarishlar kiritib, davr talabiga mos ravishda alohida o'rin tutadi.

Аннотатсия

Дар мақола васеъшавии доираи лексемаҳои дорои маънои эвфемистӣ дар забоншиносии тоҷик, роҳҳои ифодаи маънои калимаҳои асосӣ, хусусиятҳои грамматикӣ онҳо инъикос ёфтааст. Дар ҳар забон паҳн шудани лексемаҳои эвфемистӣ ҳоси фарҳанги миллии ҳар миллату халқ аст. Дигаргунӣҳои азиме, ки дар ҷомеаи мо ба амал меоянд, дар назария ва амалияи эвфемизмҳо тағйирот дароварда, мавқеи муносиби ҳудро ишғол менамоянд.

Аннотация

В статье отражено расширение сферы придания лексемам с эвфемистическим значением в таджикском языкознании, способы выражения значений основного слова, их грамматическая характеристика и особенности. Широкое использование эвфемистических лексем в каждом языке является важным признаком национальной культуры этой нации и народа. Великие перемены, происходящие в нашем обществе, внесли изменения в эвфемизмы в теорию и практику и занимают особое место в соответствии с требованием времени.

Abstract

The article reflects the expansion of the sphere of giving lexemes with euphemistic meaning in Tajik linguistics, ways of expressing the meanings of the main word, their grammatical characteristics and features. The widespread use of euphemistic lexemes in every language is an important feature of the national culture of this nation and people. The great changes taking place in our society have made changes in euphemisms in theory and practice and occupy a special place in accordance with the demand of the time.

Kalit so'zlar: evfemizm, disfemizm, tilshunoslik, stilistika, sotsiolingvistika, jargon, semasiologiya, leksema

Вожаҳои калидӣ: эвфемизм, дисфемизм, лингвистика, сотсиолингвистика, услубшиносӣ, жаргон, семасиология, лексема.

Ключевые слова: эвфемизм, дисфемизм, лингвистика, стилистика, социолингвистика, сленг, глоссарий, семасиология, лексема.

Key words: euphemism, dysphemism, linguistics, stylistics, sociolinguistics, slang, glossary, semasiology, lexeme.

МУҚАДДИМА

Ҳарчанд забон чун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар рушду тағйироту такомулу ташаккул аст, дар забон ибораҳои хилофи шаръ ҳанӯз зиёд ба ҷашм мерсанд. Эвфемизмҳо ивазкунандаи номҳоеанд, ки ба забон оварданашон натиҷаи даҳшатбори шармсорӣ ва бадахлоқӣ маҳсуб мегардад. Дар ҳар забон калимаҳои дурушту дағале мавҷуданд, ки гӯянда аз истифодаи онҳо худдорӣ мекунад. Эвфемизм дар забон бо мақсади ороиши сухан, хушқаломӣ истифода бурда мешавад. Истилоҳи эвфемизм дар “Луғати терминҳои забоншиносӣ” чунин таъриф дода шудааст: “Эвфемизм (юн. euphemismos – аз eu – хуб, nek + hemi – меғӯям, гап мезанам). Дилкашу нарм ифодаи қардани мафҳуми ин ё он предмет ё ин ки ҳодисаю воқеа: ифодаи латифу ҷозибанок ба ҷойи ифодаи дурушту дағал”[1,214]. Дар китоби доктор Моҳаммад Фаллаҳи Моғҳимӣ “Dictionary of linguistics & language learning” чунин таъриф дода

TILSHUNOSLIK

шудааст: “Хушоҳангӣ-хушояндии савтӣ: дар мабҳаси овозшиносӣ дилпазир: иборат аст аз ба кор бурдани вожаи матлуб ва дилпазир ба ҷойи калимаи номатлуб”[2,25].

Ибораҳои фразеологӣ ҳамчун калимаҳои ҷудогона функсияи номинативиро иҷро мекунад. Ингуна ибораҳо дар забон ибораҳои идиомавӣ (юнонӣ. idioma – ибораи рехта) мебошад. Вожаҳои табушуда ва кӯҳна низ бо эвфемизмҳо мавриди мубодила қарор мегирад. Дар забони тоҷикӣ дар баробари истифода шудани вулгаризмҳои фразеологӣ воҳидҳои дигари фразеологӣ бо номи эвфемизмҳои фразеологӣ истифода мешаванд, ки онҳо барои нарм ва салису ғушнавоз баён намудани ҳодисаву воқеот ва муносибату аҳволи шахс истифода мегарданд.

МЕТОДҲО ВА ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ

Маҳз ба воситаи эвфемизмҳо эҳтироми шахс ба ҷо оварда мешавад, ба ҷойи сухани дағалу дурушт сухани нарму мулоим ва равон истифода мешавад. Дар ҷараёни таҳқиқи мавзӯи методҳои зерини лингвистӣ истифода бурда шуд: методи таҳлили луғавӣ ва семантикӣ, методи тасвирӣ, муқоисавӣ, диахронӣ, сотсиолингвистӣ ва ғайраҳо.

Дар бораи хусусияти ҷудогонаи эвфемизмҳо забоншиноси тоҷик Ҳ.Маҷидов чунин меғӯяд: «Баръакси вулгаризмҳо дар эвфемизмҳои фразеологӣ ҳарактеристикаи мусбати предмети ифодашаванда, муносибатҳои гуногуни навозиш, лутф, нармию мулоиматӣ ифода меёбанд. Онҳо бештар дар ивази ифодаҳои дурушт ба кор бурда мешаванд: «ба дунё овардан-таваллуд кардан», «аз ақл бегона шудан-девона шудан»[3,83].

Дар забоншиносии тоҷик бори аввал дар тадқиқоти ба ҳаёт ва эҷодиёти Сайидои Насафӣ бахшидаи академик Абдулғанӣ Мирзоев доир ба мавқеи воҳидҳои фразеологӣ дар ашъори шоир ишораҳои мухтасарро мушоҳида мекунем. Дар таҳқиқоти арзишманди забоншиносу услубшинос Носирҷон Маъсумӣ “Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик”, ки ба омӯзиши забон ва услуби повести “Марги судхӯр”-и С.Айнӣ бахшида шудааст, доир ба воҳидҳои фразеологӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо таҳти унвони “Идиоматика ва фразеология” як фасл ҷудо карда шудааст.

Муҳаққиқ К.Тоҳирова низ мавҷудияти эвфемизмҳои фразеологиро дар забони адабии тоҷик эътироф намуда, дар заминаи муқоисаи ин воҳидҳои забонӣ дар забонҳои русию тоҷикӣ як силсилаи онҳоро, аз қабилӣ «дасташ қалб», «ба зери қанот гирифтани», «сабукдӯш кардан» ва амсолашонро ба риштаи таҳлил кашидааст[8,20].

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҲО

Дар гуфтору муоширати ҳаррӯза бидуни эвфемизмҳо муомилаву мубодилаи афкори одамон имконнопазир мегардад, низоми муошират вайрон мешавад. Масалан, дар романи «Ғуломон» устод С.Айнӣ калимаи мурдан, фавтиданро бо ибораи фразеологӣ «бандагии худро ба ҷо овардан» истифода бурдааст: «-Баъд аз ду сол падарашон бандагии худро ба ҷо оварданд (**мурдан**), ин канизак ба мо ду бародар мерос монд»[5,83]. Дар ин маврид амиқ мушоҳида мешавад, ки ибораи «бандагиро ба ҷо овардан» мазмуни баланди эҳтиром кардани падару модарро ифода менамояд. Доир ба эвфемизмҳо боз далелу истинод ва мисолҳои фаровон овардан мумкин аст.

Умуман, дар мавриди саруқор намудан бо воҳидҳои фразеологӣ ҳамеша кас дар атрофи як масъалаи муҳим бештар фикру мулоҳизаронӣ мекунад, ки ин ҳам бошад, масъалаи ҳалқият аст. Яъне, воҳидҳои фразеологӣ дар қатори зарбулмасалу мақол маҳсули афқору андеша ва таҷрибаи ҳаёти мардум мебошад. «Истифодаи воҳидҳои рехта ба масъалаи ҳалқият марбут аст. Ҳалқият яке аз масъалаҳои муҳимтарини адабиёти бадеӣ ба шумор меравад. Вақте ки ба моҳияти иҷтимоии осори шоирону нависандагон баҳо медиҳанд, ҳалқият санги маҳак аст»[9,47].

Дар ин маврид боз ҳаминро метавон илова кард, ки маҳаки асосии забони халқ дар осори бадеӣ зарбулмасалу мақол ва воҳидҳои фразеологӣ мебошад ва албатта дар ин ҳукм ҷойи баҳсе нест. Як андеша дар забони халқ ба садҳо обуранги бадеӣ истеъмом мешавад. Ҳоло барои мисол мазмуни меҳнати зиёд, меҳнати вазнин карданро мо дар мисолҳои зер мебинем ва бо қаринаҳои эвфемизми он муқоиса мекунем:

«**Мол бо арақи ҷабин ёфта**» — бо меҳнати зиёд ва меҳнати ҳалол музду маош ёфта: «-Имрӯз, — гуфт ӯ, — агар 50 ман ғӯза баркашида бошам, аз моле, ки деҳқонони меҳнаткаш бо арақи ҷабин ёфтаанд, камаш 4 ман зада ба шумо додам»[4,66].

“Қаймоқи меҳнат” — натиҷаи меҳнати ҳалол, маҳсули заҳмати кас: “Мужики мазкур, ки шикамаш аз ҳосили замини хароб сер нашуд ва барои дурусттар кор кардан асбоби дуруст ҳам надошт, маҷбур шуд, ки бо ҳаққи арзон ё ин ки аз он ҳўчаини замин иҷора мегирифт ва маҷбур мешуд, ки қаймоқи меҳнати худро боз ба ҳамон соҳиби собиқи худ супорад”[4,66].

Чунон ки мебинем, ибораҳои «мол бо арақи ҷабин ёфтан» ва «қаймоқи меҳнат» ба маҳсули меҳнат, музду баҳои кор далолат мекунад ва ибораҳои мазкур ба ҳадди камол мазмуни баланду барҷастаро ифода кардаанд.

Мафҳуми халқият ду ҷиҳат дорад: маъноӣ ва шаклӣ, ки аз махсусиятҳои адабиёти бадеӣ маҳсуб меёбад. Эвфемизмҳо одатан дар калом салосату нафосат ва ифоданокиро меафзоянд ва дар баробари ин, ба сухан мазмуну эҳтиром илова менамояд. Воҳидҳои фразеологӣ «дил ба касе додан», «хотири касеро риоя кардан» дорои обуранги мусбат мебошанд ва ба маънии дўст доштани касе, касеро эҳтиром кардан меояд.

Ҷиҳати шаклии халқият марбут ба он аст, ки шоир ё нависанда дар офаридани асар аз забони халқ то чӣ андоза моҳирона истифода намудааст. Дар ҷумлаи зер ибораи “ба як болишт сар ниҳодан” ба маънии оиладор шудан, дар як оила зиндагӣ кардан, занушавҳарӣ меояд, ки дар забони мардум хеле фаровон истифода мешавад. “ — Ман дар ин бора ҳам қавл додам. Ман гумон карда будам, ки пас аз қайд кунонда, ба як болишт сар ниҳодан ўро ба роҳи худ дароварда метавонам. Аммо...”[5,547].

Дар забоншиносии тоҷик як гурӯҳ воҳидҳои фразеологӣ боз аз рӯи ифода намудани мазмуни мамнў аз дигар воҳидҳои фразеологӣ ҷудо меистанд. Дар ин ҳолат онҳо бо мафҳумҳои гуногуни хурофот ва расму оинҳои анъанавӣ алоқамандӣ доранд. Ибораҳои фразеологӣ “чашми бад расидан” ба маънии омад накардани кор, бебарорӣ; “ба иғвои шайтон даромадан” ба роҳи бад рафтан, ба шарру бадӣ даст задан; “ба карами худовандӣ паноҳ бурдан” ба Худованд эътиқод кардан, таваккал кардан ба Худованд омадааст.

Дар эҷодиёти устод С.Айнӣ истифодаи чунин эвфемизмҳои фразеологӣ хуб мушоҳида мешавад. Чунончӣ: «-Дуруст аст, ки ба давлати ҷаноби оӣ чашми бад расид. Он шахс гурехтанд. Монанди Абдуллобӣбача одамони кўтоҳандеша ҳам бо ҳамроҳии он кас гурехтанд. Ҳатто ҳуди ман ҳам ба иғвои шайтон даромада, гурехтанӣ шуда будам. Лекин боз сабр кардам, ба карами худовандӣ паноҳ бурда, оқибати корро нигарон гардидам»[5,318].

Ибораи фразеологӣ «теша ба решаи касе задан» ба маънии нобуд кардани касе мебошад: “- Ман гумон дорам, ки инҳо ба ҳукуматҳо хабарҳои рости дурӯғро расонда, кўшиш ҳоҳанд кард, ки ба решаи мову шумо теша зананд»[5,319].

Ҳамчунин эвфемизмҳои фразеологӣ бо мазмунҳои дигар аз қабилӣ ифодаи мазмуни мафҳумҳои рамзии гурӯҳҳои мухталифи ҷамъиятӣ низ ба кор бурда мешаванд. Ибораи дар боло овардашудаи «теша ба решаи касе задан» аз қабилӣ чунин эвфемизмҳои фразеологӣ мебошад.

Дар осори бадеии устод Айнӣ навъҳои гуногуни эвфемизмҳо ро дидан мумкин аст. Ибораи «хуни касе ба касе ҳалол шудан» ба маънии раво будани қатли касе барои касе аст ва дар шакли нисбатан пардапўшона ва рамзӣ гуфта шудааст. Ҳамчунин ибораҳои фразеологӣ ро воҳўрдан мумкин аст, ки маънӣ нозуконавуа маҷозона гуфта шудааст: “- Бобособир ку, — гуфт Сафарғўлом ба Бобомурод нигоҳ карда, — замини туро пахш карда гирифта, хунаш ба ту ҳалол шуда будааст, аммо гуноҳи ин кампир чӣ буд, ки ўро ҳам куштӣ?»[5,465].

Ибораи фразеологӣ «сир кушода шудан» мазмуни ошкор шудан, расво шудани кас, шармандаву фўш шудани сирри ниҳонӣ буда, муроди фразеологӣ ин ибора «баромадани миси касе» мебошад: «Мо, — гуфт бой, — вақте ки Бобособирро ғалтондем, занак омаду ба мо часпида, моро шинохт. Бинобар ин ғайр аз куштан чораи дигар надоштем. Вагарна сирри мо кушода мешуд»[5,465].

Ҳамчунин ибораҳои «дил шикастан» низ ба таври рамзомез гуфта шудаанд: «-Дар аввал ту дили ўро шикастӣ. Дили шикаста ба узру маъзаратҳои хушк ҳолӣ дуруст нахоҳад шуд»[5,584]. Ибораи фразеологӣ «аҳдро шикастан» ба маънии ноҳалафӣ кардан ба касе, ки ваъда медиҳад, дурӯғ гуфтан ва хиёнат кардан ба касе омадааст: «-Кори мову ту ҳамин ҷо

TILSHUNOSLIK

буд, ки ту аҳди худро шикастӣ, ман ҳам аҳди худро шиканам айб мафармо, — меғуфт ва меҳост, ки аз хона баромада равад»[5,548].

Имконоти услубии эвфемизмҳои фразеологӣ хеле густурда ва гуногун буда, забони асари бадеӣ тавассути онҳо басо ҷаззоб, пуробуранг, барҷаста мегардад. Забони осори бадеиро бидуни эвфемизмҳои фразеологӣ тасаввур кардан мумкин нест. Илова бар ин, барои мушаххас намудани персонажҳои асар, муносибати онҳо ба ҳамдигар эвфемизмҳои фразеологӣ нақши калон мебозанд.

Эвфемизмҳои фразеологӣ ва вулгаризмҳои фразеологиро забоншиносон аз ҷумлаи ибораҳои фразеологӣи образнок доништа, чунин баҳо медиҳанд: “Хусусияти барҷаста ва характернокии ин гуна ибораҳо обурангии бадеии баланд ва ҷиҳати эмотсионалиии баланди онҳо мебошад. Ибораҳои фразеологӣи образнок дар заминаи маъноии маҷозӣ гирифтани калима ва ифодаҳои таркиби ибораҳо ба вучуд омада, хусусиятҳои экспрессивӣ-эмотсионалиии забони тасвирӣ ва нутқи персонажҳоро таҷассум менамояд. Нависанда ибораҳои фразеологӣи образнокро, махсусан дар забони персонажҳо бештар истеъмоли намуда, ба хушбаёнӣ, таъсирбахшӣ ва хусусиятҳои фардии нутқ ноил мегардад”[6,10].

Ҳамин тавр, воҳидҳои фразеологиро асоси забони осори бадеӣ доништан мумкин аст ва дар онҳо ба ғайр аз хусусиятҳои ифодаи маъноӣ манфӣ (вулгаризмҳо) ва маъноӣ мусбат (эвфемизмҳо) боз хусусиятҳои дигари барҷастаи забониро дидан метавон.

ХУЛОСА

Эвфемизмҳо дар забони тоҷикӣ воситаи муқтадири ифодаи фикр мебошанд, ки тавассути онҳо нутқ муассиру пуробуранг мегардад. Хусусан, нақши онҳо дар масъалаи иваз намудани вожаҳои табуӣ, дурушту қабех бағоят назаррас аст. Дар баробари ин, эвфемизм имконият медиҳанд, ки гӯянда аз манзури бемавриди ному мафҳуми як ашёву ҳодиса худдорӣ намояд ва дар ин замина онҳо як омили муҳими пайдоиши муродифоти луғавию матнӣ (лаҳзавӣ, танҳо дар доираи як матнӣ ҷудогона) мегарданд. Ҳамчун воситаи пурқиммати муассирий ба нутқ оҳангии мутантан ва шукӯҳ бахшида, имконият медиҳанд, ки меъёрҳои ахлоқ миёни аъзои ҷомеа риоя шаванд. Маҳз эвфемизмҳо боис мегарданд, ки маданияти нутқи гӯянда, сатҳи донишу маҳорати сухангӯ ва дараҷаи бофарҳангии афрод дар ҳолатҳои гуногуни иҷтимоӣ муайян карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Ҳусейнов Ҳ. Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. Душанбе: - Маориф, 1983, 256 саҳ. (Huseynov H. Shukurova K. Dictionary of linguistic terms. Dushanbe: — education, 1983, 256 p.)
2. Dr. Mohammad Fallahi Moghimi, Dictionary of linguistics & language learning. Tehran.: Publication of Iran University of Science and Technology, 1997. C. 128
3. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. —Душанбе: -Деваштич, 2007. (Majidov H. Modern Tajik literary language. Volume 1. Dictionary. — Monday: — Devashtich, 2007).
4. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. Душанбе: -Маориф. 1993. -273 с. (Mukhammadiev M. Dictionary of synonyms of the Tajik language. Monday: — Education. 1993. -273 p.)
5. Айнӣ С. Ғуломон. Душанбе: -Нашриёти давлатӣ. Тоҷ., 1959, 620 с. (Aini S. Slaves. Dushanbe: — davle publishing house. The Crown, 1959, 620 p.)
6. Ҳасанов И. Лексикаи фразеологияи романи Джалол Икромӣ. “Духтари оташ” Автореф. Дисс. канд. филол. наук. Пенджикент. -1966. (Khasanov I. Vocabulary and phraseology of the novel Jalol Ikromi. "The Girl of fire". Diss. cand. philol. sciences. Penjikent. -1966).
7. Айнӣ С. Луғати нимтафсиллии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. Куллийет. Ҷилди 12. Душанбе: -Ирфон, 1976. (Aini S. Tajik semi-strong dictionary for the Tajik literary language. Kulliet. Volume 12. Monday: — Irfan, 1976).
8. Тоҳирова К. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе: -Дониш, 1967. (Tairova K. Vocabulary of the modern Tajik literary language. Monday: — Knowledge, 1967).
9. Абдуқодиров А., Давронов А. Каломи Камол. —Хучанд. Раҳим Ҷалил, 1998. -216 с. (Abdikhodirov A. Davronov A. The Word of Perfection. — Khujand. Rahim Galilei, 1998. - 216 c).

TILSHUNOSLIKDA SINONIMIYANING O'RGANILISHI VA UNING TURLARIGA OID OLIMLARNING QARASHLARI

ИЗУЧЕНИЕ СИНОНИМИИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И ВЗГЛЯДЫ УЧЕНЫХ НА ЕЕ ВИДЫ

THE STUDY OF SYNONYMY IN LINGUISTICS AND THE VIEWS OF SCIENTISTS ON ITS TYPES

Abdulxayeva Malika Maratovna¹

¹Abdulxayeva Malika Maratovna

— Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Fakultetlararo ingliz tili kafedrasida katta o'qituvchisi.

Annotatsiya

XX asr sinonimiya sohasi uchun oltin davr bo'ldi. Mashhur tilshunos olimlar o'z qarashlariga ilmiy yondashgan holda ko'plab asarlar yaratdilar. Natijada hozirgi davr lingvistlari, tadqiqotchilari uchun haqiqiy maktab bo'la oladigan ma'lumotlar qoldi. Yaratilgan asarlarda sinonimiya hodisasi, sinonimik munosabatlar, ularning turlari o'sha davr talabidan kelib chiqib yozilgan bo'lsa, hozirgi kunda ular semantika sohasining markaziy masalalaridan biri bo'lib, ularga berilayotgan ta'rif va tasniflar avvalgidan ham kengroq ma'noni anglata boshladi. Ushbu maqolada jahon tilshunos olimlarining semantik kategoriyalardan biri bo'lgan sinonimiyaga doir qarashlari tahlil qilingan. Shuningdek, ular tomonidan berilgan ta'rif va tasniflarning o'xshash va farqli tomonlari keltirilgan. Yillar o'tgani sari tadqiqotlar ko'lami kengayib, sinonimlarga berilgan ta'riflar sayqallanib borgan ko'rib chiqilgan.

Аннотация

XX век стал золотым веком для области синонимии. Известные лингвисты создали множество работ, придерживаясь научного подхода к своим взглядам. В результате остались данные, которые могут стать настоящей школой для лингвистов, исследователей современности. Если в созданных работах феномен синонимии, синонимических отношений, их виды писались исходя из требований того времени, то в настоящее время они являются одним из центральных вопросов области семантики, а данные им определения и классификации стали иметь более широкое значение, чем прежде. В данной статье анализируются взгляды мировых лингвистов на синонимию, которая является одной из семантических категорий. Также перечислены сходства и различия в определениях и классификациях, которые они дают. Рассмотрено то, что с годами масштабы исследований расширились, а определения синонимов стали более отточенными.

Abstract

The 20th century was a golden age for the field of synonymy. Famous linguists have created many works, adhering to a scientific approach to their views. As a result, data remained that can become a real school for linguists, researchers of our time. If in the created works the phenomenon of synonymy, synonymic relations, their types were written based on the requirements of that time, then at present they are one of the central issues in the field of semantics, and the definitions and classifications given by them have become more widespread than before. This article analyzes the views of world linguists on synonymy which is one of the semantic categories. Similarities and differences in the definitions and classifications are also given. It is considered that over the years, the scope of research has expanded, and the definitions of synonyms have become more refined.

Kalit so'zlar: sinonimiya, sinonim, absolut sinonim, kognitiv sinonim, plesionim, yaqin sinonim.

Ключевые слова: синонимия, синоним, абсолютный синоним, когнитивный синоним, плесионим, квази синоним.

Key words: synonymy, absolute synonymy, cognitive synonymy, plesionymy, near-synonymy.

KIRISH

Semasiologiyaning fan sifatida e'tirof etilishi ayniqsa o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab sinonimiya hodisasini jiddiyroq tadqiq qilishga olib keldi. Bugungi kungacha dunyo tilshunosligida sinonimiya tushunchasiga aniqlik kiritish uchun olib borilgan ilmiy izlanishlar ko'lami shunchalik kengki, ularni barchasiga to'xtalishni imkoniy yo'q.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish natijasida shuni ta'kidlash mumkinki, tilshunos olimlar tomonidan sinonimiyaning turlari ajratilib, har bir turning farqli jihatlari tavsiflangan. Biroq, bu ishlarda sinonimiyaga turlicha ta'rif berilganligi, sinonimlarni tasniflashda har xillikka yo'l qo'yilganligi kuzatiladi. Jumladan, mashhur ingliz tilshunosi A.Kruz sinonimlarga quyidagicha ta'rif

TILSHUNOSLIK

bergan: «The lexical relation which parallels identity in the membership of two classes is, of course, synonymy».¹

Demak, A.Kruz tomonidan keltirilgan ta'rifdan shuni anglash mumkinki, sinonimiya deganda o'ziga xos bir xillikka ega bo'lgan leksik munosabat tushuniladi.

Yana bir tilshunos J.Layons sinonimlarni quyidagicha izohlagan: «Synonyms are expressions with the same meaning». This statement can serve as a means of starting to discuss the division between some of the traditional and strict definitions of synonyms as «words identical in their meaning» and the more recent or broader ones which take into consideration all the components of synonyms, such as denotation, connotation, stylistic value, collocation, etc»²

Ta'rifdan ko'rinadiku, sinonimlar bir xil ma'no anglatuvchi so'zlar. Olim bu nazariya haqida fikr bildirar ekan, bu sinonimlarga berilgan an'anaviy va qat'iy ta'riflar orasida baxsni keltirib chiqazishini inkor etmaydi.

Shuningdek, tilshunos S.Grinbaumning fikri ham diqqatga sazovor: «synonyms are expressions that are identical or similar in meaning and that can be used interchangeably in at least one context». This explanation still is not satisfactory because of the ambiguous terms «similar» and «identical».³

Mazkur ta'rifda olim sinonimlar bir xil yoki o'xshash ma'noga ega so'zlar ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, S.Grinbaum sinonimlar kamida bitta kontekstda bir-birining o'rnida ishlatila olishi kerakligini qo'shimcha qiladi.

Rus tilshunos olimi D.Shmelev esa sinonimlarni gapdagi ma'no munosabatiga ko'ra tadqiq qiladi va quyidagi xulosaga keladi: «Синонимы можно определить, как слова, относящиеся к той же части речи, значения которых содержат тождественные элементы, различающиеся же элементы устойчиво нейтрализуются в определенных позициях. Иначе говоря, синонимами могут быть признаны слова, противопоставленные лишь по таким семантическим признакам, которые в определенных контекстах становятся несущественными. ...»⁴

Demak, sinonimlar bir so'z turkumiga kiruvchi, bir xil ma'noviy xususiyatlarni o'z ichiga oladigan so'zlar hisoblanadi.

Yana bir mashhur rus tilshunoslaridan biri D.Rozental sinonimlarga ta'rif berar ekan, shunday deydi: «Синонимы – слова, близкие или тождественные по своему значению, выражающие одно и то же понятие, но различающиеся или оттенками значения, или стилистической окраской, или и тем и другим. Синонимы, как правило, принадлежат к одной и той же части речи и выступают как взаимозаменяемые элементы высказывания».⁵

D.Rozental sinonimlar ma'no jihatdan yaqin, bir xil tushunchani ifodalovchi, ammo ma'no ottenkasi yoki uslubiy bo'yog'i yoki har ikkalasi bilan farq qiluvchi so'zlar ekanligini qayd etadi. Shuningdek, olim sinonimlar bir so'z turkumiga qarashini va gapning o'rnini bosuvchi element sifatida ishlashini ta'kidlaydi.

Z.Aleksandrova ham hamkasblarini ilmiy qarashini ma'qullaganini ko'rishimiz mumkin: «Синонимами считаются слова, выражающие одно и то же понятие, тождественные или близкие по значению, отличающиеся друг от друга оттенками значения, принадлежностью к тому или иному стилистическому слою языка и экспрессивной окраской.»⁶

Z.Aleksandrova sinonimlar bir xil tushunchani ifodalovchi, bir xil yoki yaqin ma'noli, ma'no ottenkasi bilan bir-biridan farq qiluvchi, tilning u yoki bu stilistik qatlamiga tegishli bo'lgan so'zlar ekanligini keltiradi.

Keltirilgan ta'riflardan shuni anglash mumkinki, sinonimiya turli talqinlarga ega bo'lgan ancha murakkab til hodisasi hisoblanadi. Shuningdek, T.Vinokur faqat lug'atda berilgan ma'nodosh so'zlarni sinonim deb hisoblash mumkinligini ta'kidlaydi: «...Так называемая синонимичность средств языка, если иметь дело не с лингвистической абстракцией, а с живым и реальным языком, с тем языком, который фактически существует в истории, является просто-напросто фикцией. Синоним является синонимом только до тех пор, пока он находится в словаре. Но в контексте живой речи нельзя найти ни одного положения, в котором было бы все равно, как сказать: конь или лошадь, ребенок или дитя, дорога или путь и т. д.»⁷

Ta'rifdan anglashimiz mumkinki, olim sinonim faqat lug'atda bo'lsagina sinonim hisoblanishini ta'kidlaydi.

Hamkasblaridan farqli o'laroq, A.Ufimtseva va A.Reformatskiy kabi mashhur tilshunoslar tilda ma'noni anglatuvchi bir xil so'zlar yo'q deb hisoblashgan: «Синонимы – лексемы, связанные между собой общностью в их семантическом содержании, независимо от того, идет ли отождествление по всему смысловому объему или одному из значений отождествленных лексических единиц»⁸

«Синонимы могут существовать в языке при соблюдении формулы: «то же, да не то же», т. е. два слова, совпадая в одном, расходятся в другом. Если бы синонимы были целиком «то же», то сосуществование их потеряло бы смысл, это было бы не обогащение словарного состава, а, наоборот, его засорение».⁹

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yuqorida tilshunos olimlar tomonidan sinonimiyaga berilgan ta'riflar bir-birini inkor etmaydi, balki yillar o'tgani sari tadqiqotlar ko'lamini kengayib ta'riflar biri o'rnini ikkinchisi to'ldirganini ko'rishimiz mumkin. Bu esa sinonimiya hodisasining mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Sinonimiya sohasini ilmiy nuqtai nazardan ishlab chiqqan va sinonimiyaning turli darajalarini tasniflagan ilk tilshunoslardan biri A.Kruz o'zining "Leksik semantika" nomli kitobida sinonimiyaga batafsil to'xtalib o'tadi. Olim sinonimlarni uch "absolyut", "kognitiv", "plesionim" turga ajratib, absolyut sinonimlar haqida fikr yuritir ekan, ularni bor ekanligiga shubha bilan qaraydi.

Shuningdek, sinonimiya sohasiga o'zining ilmiy qarashlari bilan kirib kelgan J.Layons¹⁰ sinonimni turlarga ajratir ekan, *absolyut sinonimiya* (*absolute synonymy*) termini o'rnida *mutlaq sinonimiya* (*total synonymy*) va *to'liq sinonimiya* (*complete synonymy*) atamalarini qo'llab, ular tilda mavjud emasligini ta'kidlab, kognitiv sinonimlarga e'tibor qaratadi.

Hamma tilshunoslar tilda absolyut sinonimlar borligini birday qayd etishmaydi. Rus semasiologi D.N.Shmelev hatto, tilda absolyut sinonimlar bo'lmasligini aytishgacha boradi. M.Mirtojiyev bunga fikr bildirir ekan shunday deydi: "O'zbek tilida *lingvist / tilshunos, qarsak / chapak, shoti / norvon, sinchalak / chittak, o'qituvchi / muallim, askar / soldat, sivilizatsiya / nay* kabi so'z juftliklari borki, ular ma'no jihatidan bir-biridan mutlaqo farq qilmaydi. Ular ayni bir xil leksik ma'noga ega sinonimlardir. Bu til faktlari o'z-o'zidan D.N.Shmelevning fikriga teskaridir. D.N.Shmelev o'z fikrini rus tili nuqtai nazaridan bildirgan, muallifingiz keltirgan misollar o'zbekcha, deb e'tiroz bildirish mumkin. Bunga ham javob berish mumkin. Undan o'n yil burun – 1054 yil L.A.Bulaxovskiy *bitva / srazhenie* ('jang' ma'nosida), *языкознание / языковедение* ('tilshunoslik' ma'nosida), *красть / воровать* ('o'g'irlamoq' ma'nosida), *самолёт / авиоплан* so'z juftliklarini o'zaro absolyut sinonimlar deb ko'rsatgan edi. D.N.Shmelev bularga nisbatan munosabat bildirmagan."¹¹

D.N.Shmelev rus tilida absolyut sinonimlar bo'lmasligiga qo'shimcha qilib, boshqa tillarda ham mavjud emasligini ta'kidlaydi. Bu fikr ko'pchilik tilshunos olimlar tomonidan ma'qullanmadi. Shu o'rinda biz ham bu fikrga qo'shilmaymiz. Absolyut sinonimlar tilda juda kam uchrashini inkor qilib bo'lmaydi albatta, lekin ular mutlaqo yo'q digani emas. Bunday sinonimlar asosan terminlarda uchraydi, chunki ularning leksik ma'nosida biror nutq uslubiga xoslanish, emotsional-ekspressiv bo'yoqni ko'rsatish kuzatilmaydi. Ular ma'nosi signifikatga nisbatan farqlanmas ekan, absolyut sinonim bo'lishi tabiiy. Masalan, *lingvist — tilshunos* so'zlarini olsak. Bu so'zlar aynan bir xil ma'noni ifodalaydi. Lingvist leksemi kitobiy uslubga xoslanib qolganligiga qaramasdan, ular absolyut sinonimlar hisoblanadi.

Yana bir mashhur olim Linn Merfi sinonimlarni ikki *logical synonym* va *near-synonym*¹² turlarga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sinonimiya sohasida salmoqli ilmiy izlanishlar olib borilganligiga qaramasdan, ularni turlarga ajratishda hali hanuz yakdil fikr yo'q. Bu kabi masalalarni albatta tabiiy til materiallari, lug'atlardagi izohlarning mukammalligiga ko'ra tahlil qilib, ularning nutqimizda qay darajada faol yoki nafaol ekanligini e'tiborga olgan holda tadqiqotchilarimiz amalga oshirishlari lozim deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Cruse. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. — 1986. — P.88. (Kruz A. Leksik semantika. Kembrij: Kembrij Universiteti Nashriyoti. 1986. — 88 b.)

TILSHUNOSLIK

2. Lyons, J. Linguistic Semantics. Cambridge: Cambridge University Press. – 1995. P.25. (Layons J. Lingvistik Semantika. Kembrij: Kembrij Universiteti Nashriyoti. 1995. – 25 b.)
3. Greenbaum, S. Oxford English Grammar, Oxford: Oxford University Press. — 1996. — P.420. (Grinbaum S. Oksford ingliz tili grammatikasi. Oksford: Oksford Universiteti Nashriyoti.– 1996. – 420 b.)
4. Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика. М.: Просвещение- 1977. – С.55. (Shmelev D.N. Zamonaviy rus tili: Leksika. M.: Ma'rifat – 1977. – 55 b.)
5. Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык: Учебное пособие. 2-е изд. М.: [Международные отношения](#), 1994. — 560 с. (Rozenal D.E., Golub I.B., Telenkova M.A. Zamonaviy rus tili: Darslik. 2-nashr. M.: Xalqaro munosabatlar. 1994. – 560 b.)
6. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. Москва. Издательство: Русский язык. 2001. С.6. (Aleksandrova Z.E. Rus tili sinonimlari lug'ati. Moskva. Nashriyot: Rus tili. 2001. – 6 b.)
7. Винокур Г.О. Проблема культуры речи. «Русский язык в советской школе» 1929. № 5. С. 82–92. (Vinokur G.O. Nutq madaniyati muammosi. «Sovet maktabidagi rus tili» 1929. № 5. 82–92 betlar.)
8. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – Москва: Наука, 1968. – с. 272. (Ufimtseva A.A. Tilning leksik-semantik tizimidagi so'z. – Moskva: Fan. 1968. – 272 b.)
9. Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М.: Академия, 1997. — С.488. (Reformatskiy A.A. Tilshunoslikka kirish. — M.: Akademiya. 1997. — 488 b.)
10. Lyons, J. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge Univeristy Press. — 1968. — P.450. (Layons J. Nazariy tilshunoslikka kirish. Kembrij Universiteti Nashriyoti. — 1968. — 450 b.)
11. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi. Toshkent. MUMTOZ SO'Z. — 2010. — 191 b. (Mirtojiev M. Semasiology of the Uzbek language. Tashkent. Classic word. — 2010. — p.191.)
12. Murphy, M. L. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy and Other Paradigms. New York: Cambridge Univeristy Press. — 2003. — P.155. (Merfi M.L. Semantik munosabatlar va leksika: antonimiya, sinonimiya va boshqa paradigmalar. Nyu-York: Kembrij universiteti matbioti. 2003. — 155 b.)

KLASSIK FORS VA HOZIRGI TOJIK TILLARIDAGI QISQA UNLILARNING FONOLOGIK QIYOSIY TAHLILI

ТАҲЛИЛИ ФОНОЛОГИИ САДОНОКҲОИ КҶҲОҶИ ЗАБОНҲОИ ФОРСИИ КЛАССИК ВА ТОҶИҚИ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ФОНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КРАТКИХ ГЛАСНЫХ В КЛАССИЧЕСКОМ ПЕРСИДСКОМ И СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

COMPARATIVE PHONOLOGICAL ANALYSIS OF SHORT VOWELS IN CLASSICAL PERSIAN AND MODERN TAJIK

Homitov Dilovar Lutfullozoda¹¹Homitov Dilovar Lutfullozoda

– докторант соли дуҷуми Донишгоҳи давлатии Тирмиз

Annotatsiya

Maqolada klassik fors tilidagi unlilar hozirgi tojik tilidagi unlilar bilan qiyoslangan. Klassik fors tili ozi ikki guruhga bo'lingani sababli bugungi kunda ba'zi so'zlar turli shakllarda yozilib o'qilmoqda. Jumladan hozirgi tojik tili ham turli geosiyosiy sabablar bilan fors tilining janubiy shevalaridan uzoqlashgani va alifboni bir necha marotaba almashtirganligi, shuningdek o'zi alohida doirada boshqa tillar ta'sirida rivojlanganligi sababli klassik fors tilidan anchagina farqlanadi. Bu o'zgarishlar ham fonologik, ham morfologik va ham sintaktiku stilistik sathlarda ko'zga ko'rinadi. Ushbu o'zgarishlarni aniqlash asnosida tilning qaysi yo'nalishga qarab harakatlanayotgani va sabablarini ko'rsatib beradi.

Аннотатсия

Дар мақола садонкҳои форсии классикӣ бо садонкҳои муосири тоҷикӣ муқоиса карда шудааст. Ба далели он ки забони форсии классикӣ ба ду ғурӯҳ ҷудо шудааст, имрӯз бархе вожаҳо ба тарзҳои мухталиф навишта ва хонда мешаванд. Аз ҷумла, забони муосири тоҷикӣ ба далели дур шудан аз ғушҳои ҷанубии забони форсӣ ба далоили мухталифи геополитикӣ ва ҷандин бор иваз шудани алифбо, аз забони форсии классикӣ тафовути зиёде дорад. Забони ҳозираи тоҷикӣ дар муҳити алоҳида таҳти таъсири забонҳои дигар инкишоф ёфтааст. Ин тағйирот дар сатҳи фонологӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ ва услубӣ ба назар мерасад. Хангоми ошкор намудани ин тағйирот самтҳои ҳаракати забон ва сабабҳои дигар шуданро нишон медиҳад.

Аннотация

В статье сравниваются классические персидские гласные с современными таджикскими гласными. Из-за того, что классический персидский язык делится на две группы, некоторые слова сегодня пишутся и читаются по-разному. В частности, современный таджикский язык сильно отличается от классического персидского языка в силу того, что он отделился от южных диалектов персидского языка в силу различных геополитических причин и несколько раз менял алфавит, а также развивались в отдельной среде под влиянием других языков. Эти изменения видны на фонологическом, морфологическом, синтаксическом и стилистическом уровнях. Во время обнаружения этих изменений он показывает направление, в котором движется язык, и причины.

Abstract

The article compares classical Persian vowels with modern Tajik vowels. Due to the fact that the classical Persian language is divided into two groups, some words are written and read in different ways today. In particular, the modern Tajik language is very different from the classical Persian language due to the fact that it has moved away from the southern dialects of the Persian language due to various geopolitical reasons and has changed the alphabet several times, as well as it has developed in a separate environment under the influence of other languages. These changes are visible on phonological, morphological, and syntactic and stylistic levels. During the detection of these changes, it shows the direction in which the language is moving and the reasons.

Kalit so'zlar: klassik fors tili, hozirgi tojiktili, janubiy shevalar, sharqiy shevalar, unli, qisqa unli, fonema, fonologiya, fonologik oppozitsiya, qiyosiy tahlil.

Вожаҳои калидӣ: форсии классикӣ, тоҷикии муосир, ғушҳои ҷанубӣ, ғушҳои шарқӣ, садонк, воки кӯтоҳ, фонема, овошиносӣ, нишонаҳои фарқкунанда, таҳлили муқоисавӣ.

Ключевые слова: классический персидский, современный таджикский, южные диалекты, восточные диалекты, гласный, краткий гласный, фонема, фонология, фонологическая оппозиция, сравнительный анализ.

Key words: classical Persian, modern Tajik, southern dialects, eastern dialects, vowel, short vowel, phoneme, phonology, phonological opposition, comparative analysis.

МУҚАДДИМА

Абонҳои форсӣ, дарӣ ва тоҷикии имрӯза, ки ба гурӯҳи забонҳои эронӣ мансубанд, дар асрҳои миёна форсӣ ё дарӣ номида мешуданд. Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ, Румӣ, Чомӣ ва дигарон бо ин забон адабиёти азим эҷод кардаанд. Аммо аз асри XVII бо сабабҳои сиёсӣ иҷтимоӣ равобитаи адабии ин забонҳо суст шуда, то имрӯз тафовут байни онҳо дар сатҳи намоён пайдо шудааст. Феълан форсӣ забони давлатии Эрон, дарӣ яке аз ду забони давлатии Афғонистон ва тоҷикӣ забони давлатии Тоҷикистон аст.

Дар натиҷаи ҳукмронии қавми турк (сафавӣ) дар қаламрави Эрон дар давоми садсолаҳо забони гуфтори форсӣ зерӣ таъсири забонҳои туркӣ тағйир ёфт [7, 11-19] ва забони адабии хаттӣ шакли классикии худро нигоҳ дошт. Дар ибтидои асри XX ба адабиёт ва васоити ахбори омма калимаҳои гуфтугӯӣ ворид шуданд. Гурӯҳе аз рӯшанфикрони Эрон ба наздик кардани забони мардумӣ ба забони адабӣ шурӯъ мекунанд. “Парвиз Н.Хонларӣ дар осори бахшида ба забони форсӣ А.А.Дехқодо, М.Муин ва дигарон дар мақола ва лугатномаҳои худ таъкид мекунанд, ки ғанӣ гардонидани забони адабӣ аз ҳисоби ибораҳои забони мардумӣ як раванди муфид ва зарурист” [8, 67]. Ба ин тартиб, забони адабии муосири форсӣ аз забони форсии классикӣ ва тоҷикӣ тафовут пайдо кард.

Чунон ки академик Бобочон Гафуров гуфтааст, “... ду давлати бузурги Осиёи Миёна — хонии Ҳуқанд ва аморати Бухоро дар солҳои 1864—1868 аз дасти русҳо мағлуб шуданд” [3, 330]. Русҳо кӯшиш мекарданд, ки оҳиста-оҳиста фарҳанги худро дар сарзаминҳои забтшуда муаррифӣ намоянд ва то андозае муваффақ ҳам шуданд. То даҳаи охири садаи XX забони русӣ забони дуҷуми тоҷикон гардид. Дар натиҷа дар забони тоҷикӣ низ баъзе дигаргунӣҳо ба амал омад. Садриддин Айний дар ғанӣ ва тағйири забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ низ саҳм гузоштааст. Яъне нависанда дар деҳот гаштугузор карда, аз шева ва лаҳҷаҳо вожаҳоеро, ки барои бисёриҳо фаҳмоанд, ба забони адабӣ ворид мекунад. Забон ва ғушҳои классикии тамоми мардуми тоҷикро ба қор бурда, беҳтаринашро муаррифӣ кардааст”.

МЕТОДҲО ВА ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ

Далелҳои боло ва дар асри XX ба хатти лотинӣ дар солҳои 1928-1940, хатти кириллии русиасос баъд аз соли 1941 (панҷ маротиба дар солҳои 1953, 1972, 1998, 2011 ва 2021 тағйиру таҳрир ёфт) гузаштани тоҷикон низ забони форсии классикӣ ва тоҷикиро аз ҳамдигар дур кард. Дар ин ҷой садонокҳои форсии классикӣ ва садонокҳои тоҷикии муосир муқоиса карда мешавад. Барои ин вожаҳое аз осори Саъдии Шерозӣ «Гулистон» [18, 234], Ҷалолуддини Румӣ «Маснавии маънавий» [9] ва Фирдавсӣ «Шоҳнома» [15] мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Барои омӯзиши вижагиҳои имлоӣ ва орфоэпии шакли форсии классикӣ аз луғатҳои мӯътабари «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайн бини Халафа-т-Табрезӣ [21, 287] ва «Ғиёс ул-луғот»-и Ғиёсуддин [5, 882] истифода шудааст. Барои мушаххас кардани хусусиятҳои имлоӣ забони тоҷикӣ аз «Фарҳанги имлоӣ забони тоҷикӣ» [14, 300] ва санҷиши имлоӣ онлайнӣ калимаҳои тоҷикӣ аз сомонӣ <http://kumitaizabon.tj/tg/tajik-spell-checker?tid=> истифода шуд.

Забони форсии классикӣ се садонокӣ кӯтоҳ дорад: /a/, /y/, /i/. Азбаски садонокҳои кӯтоҳ дар хатти форсии классикӣ навишта нашудаанд, дар ғушҳои мухталиф дар миёни мардумони мухталиф ба таври мухталиф талаффуз мешаванд. Аз ин рӯ, транскрипсияи вожаҳо дар ин пажӯҳиш ба манобеъи мӯътабар, вожаҳое, ки ба забони адабии форсии классикӣ ворид шудаанд, муқоиса карда шудааст.

Бисёре аз пажӯҳишгарон бар ин назаранд, ки садонокҳои форсии классикӣ ва тоҷикӣ ба ҳам наздиканд ва сифатҳои онҳо дар шакли зерин тағйир ёфтааст [10, 20; 19, 18; 7, 11-19; 2, 28-34]:

Классик форс тили	i				ū	
Тоҷик тили						

Аммо ин тағйири садонокҳо дар форсии классикӣ ва тоҷикии муосирро пурра инъикос намекунад.

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҶО

Забонҳои форсии классикӣ, форсии муосир, тоҷикии муосир ва дарию кобулӣ аз ҷиҳати сохти садонок ба форсии миёна шабоҳат доранд. Он дорои се ҷуфт вокҳои мебошад, ки муддати хеле тӯлонӣ истифода шуда, аз ҷиҳати дарозӣ фарқ мекунад: /a-ā/, /i-ī/, /u-ū/ [10, 20].

Фонемаи кӯтоҳи форсии классикӣ /a/ дар аксари мавридҳо дар тоҷикии муосир тағйир наёфтааст.

Забони форсии классикӣ*Abjad**Abīr**Adīb**Aynak**Tārak***Забони тоҷикии муосир***abjad**abīr**adīb**aynak**tārak*

Дар форсии классикӣ фонемаи кӯтоҳи /a/ ҳамеша кӯтоҳ талаффуз мешавад, аммо дар тоҷикии муосир ин садои ноустувор буда, дар баъзе мавридҳо дарозтар талаффуз мешавад. Яъне дар забони тоҷикӣ садонокҳои ноустувор дар ҳиҷоҳои заданок ва беада ба таври дигар талаффуз мешаванд. Масалан, дар калимаҳои якҷиҷой пурра талаффуз мешавад: айб, ақд, амр, асп, дарҷ, даф, айн, парӣ, байт, айш, аҳд, гам, газ, асо, хар, шайх, шарм, панд, ақл. , карк, лак, тахт, чарх, базм...

Инчунин фонемаи /a/ дар ҳиҷоҳои бе таъкид кӯтоҳ шуда, дар баъзе мавридҳо бо садои ҳамсадоҳои пешин ҳам мепайвандад ё аз байн меравад. Масалан: *palang-pelang*, *paranda-pranda*, *nahang-nhang*, *basēc-bseč*, *maqsud-mqsud*...

Фонемаи кӯтоҳи /a/ дар форсии классикӣ низ дар забони ҳозираи тоҷикӣ дар ҳиҷоҳои заданок ва дар вожаҳои заданокӣ шеърҳо тӯлонӣ талаффуз мешавад. Дар исмҳои ҳозираи тоҷикӣ ада ба ҳиҷоҳои охири менамояд [16, 74]. Масалан: бадан, алаф, падар, балда, паҳлав, буссад, гуҳар, гамза, Манижа, ғӯза, Дар-и-ча...

Фонемаи кӯтоҳи /a/ дар форсии классикӣ дар баъзе мавридҳо ба фонемаи ноустувор /i/ табдил ёфтааст. Дар байни онҳо бо ду нишонаи фарқкунанда вучуд дорад.

Мутобиқи ҷойивазкунии забон аз мавқеи мобайни забон ба пеши забон иваз шудааст ва мувофиқи бардошта шудани забон ба ком мавқеи бардошти поён ба бардошти боло иваз шудааст. Ҳамчунин фонемаи /a/ дар забони ҳозираи тоҷикӣ дар ҳиҷоҳои кушоди беада сифаташро бештар тағйир медиҳад. Дар ин маврид ин садонок бисёр кӯтоҳ мешавад ва ҳатто ба фонемаи /i/ ҷойи худро медиҳад. Ин тағйирот боиси ин тафовутҳо миёни форсии классикӣ ва тоҷикии муосир мегардад: *zamistān- zimistōn*, *birādar-barōdar* [16, 74].

ЗФК*Xarāj**Bayābān**pa(i, u)drūd**harāt**Anda(g)jān**Fi(a)šār***ЗТМ***xirōj**biyōbōn**padrud**hirōt**Andijōn**fišōr*

Фонемаи кӯтоҳи форсии классикӣ /a/ дар забони тоҷикӣ муосир ба фонемаи устувори /ê/ табдил ёфтааст.

Забони форсии классикӣ*ma'da**naft**avastā**Bayastān**Ahyā***Забони тоҷикии муосир***mê'da**nêft**Avêstō**bêsutun**êhyō*

Ҳамин тавр, дар байни /a/-/ê/ нишонаи фарқкунанда вучуд дорад, ки бо ду аломат фарқ мекунад. Мутобиқи ҷойивазкунии забон мавқеи байни забон ба пеши забон, мувофиқи бардошти забон бар ком бардошти поён ба бардошти миёна иваз шудааст. Фонемаи кӯтоҳи форсии классикӣ /a/ дар забони тоҷикии муосир ба фонемаи ноустувори /u/ низ табдил ёфтааст:

TILSHUNOSLIK

3ФК*Saxun**Yāsamin**Garg**Bayastān***3ТМ***suxan**yōsuman**gurg**bēsutun*

Дар байни /a/-/u/ ду нишонаи фарқкунанда мавҷуд аст. Мувофиқи тағйирёбии забон мавқеи байни забон ба қафои забон, мувофиқи бардошти забон ба ком бардошти поён ба бардошти боло иваз шудааст. Метавон гуфт, ки тағйироти /a/-/u/ бо сабабҳои гуногун ва таъсири ғуишҳо шудааст. Қавитарин вариантҳо дар ғуишҳои мардум дар замони ҳозира ҷойгоҳи худро нигоҳ доштааст.

Дар забонҳои форсӣ корбурди садонокҳои кӯтоҳ ба ҷои садонокҳои дароз ба ҳадде роиҷ шудааст, ки ҳатто муайян кардани воқеан кӯтоҳ ё дароз будани фонемаро дар вожа мушкил аст. Хусусан, табдили фонемаи /ā/ ба фонемаи /a/ маъмул аст. Онҳо ҳатто наметавонанд ба маънои калима таъсир расонанд.

*māh mah**šāh šah**dahān dahan**kāh kah**gāh gah.*

Дар пасманзари ин тағйирот гоҳо дар мавқеи /a/-и забони форсии классикӣ имрӯзҳо дар забони тоҷикӣ фонемаи /ô/ истифода бурда мешавад. Инчунин дар баъзе вожаҳои форсии классикӣ тахфифи фонологӣ ба вуҷуд омадааст. Одатан калимаҳои фонемаи тахфифшуда дар забони паҳлавӣ бештар вомерхӯранд. Масалан, фонемаи /a/ дар забони форсии классикӣ дар баъзе мавридҳо тахфиф шудааст ва дар забони имрӯзаи тоҷикӣ бидуни як фонема истифода мешавад[6, 41-42]:

3ФК*Abē-šumār**Abar**Abē**Azēr**Azērā***3МТ***bēšumôr**bar**bê**zêr**zêrô.*

Яке аз далоили тағйироти зиёди фонемаи /a/ дар форсии классикӣ кӯтоҳӣ ва аз ҳад зиёд кӯтоҳ шудани он дар ҳиҷоҳои беада аст. Сабаби дуввум, таъсири ғуишҳои мухталиф дар форсии классикӣ аст. Зеро дар ҳуди ҳамон забони форсии классикӣ ин фонема бо вариантҳои мухталиф навишта ва хонда шудааст. Сабаби сеюм ин аст, ки шоирон шаклро барои мазмун қурбонӣ мекунанд. Ба ибораи дигар, барои дурусти вазни арӯз ва қофияи дурусту бомазмун ҳамин гуна қурбониҳо роҳ додаанд. Аммо ин тағйирот боиси вайрон шудани маънӣ нагаштааст. Дар забони форсии классикӣ фонемаи /a/ дучори ҳодисаи ҷойивазкунӣ шуда, дар намунаҳои адабиёти муосири тоҷик ба таври васеъ истифода шудааст. Бо ин вожаҳоеро низ пайдо кардан мумкин аст, ки ба ҳодисаи ҷойивазкунӣ дучор шудаанд ва дар забони тоҷикии муосир истифода намешаванд: [*sipas-aspas*]. Дар ҳоли ҳозир дар тоҷикии муосир шакли [*sipas*] истифода мешавад ва шакли [*aspas*] мавриди истифода нест.

Садоноки дигари кӯтоҳ дар форсии классикӣ фонемаи кӯтоҳи /i/ аст. Ин фонема боқимондаи фонемаи кӯҳнаи эронии /i/ мебошад[22, 32]. Аксари фонемаи /i/ дар забони тоҷикии муосир сифати худро нигоҳ доштааст. Аммо он дар баъзе даврҳои рушди ҳазорсолаи худ ба дигаргуниҳо дучор шудааст. Ин фонема низ аз сабаби набудани ифода дар хат ва кӯтоҳӣ тағйир ёфтааст. Тавре маълум аст, алифбои забони форсии классикӣ бар пояи алифбои арабӣ сохта шуда, дар алифбои арабӣ ҳарфи кӯтоҳи /i/ ба шакли касра ё зер навишта шудааст. Ин аст, ки фонемаи кӯтоҳи /i/ дар форсии классикӣ бо зер ишора шудааст, аммо ҳаракатҳо дар хатти форсии классикӣ инъикос намеёфтанд. Масалан, калимаи “منت” [*minnat*] ё “موجب” [*mōjib*] ҳарду бо зер ишора шудаанд: *i-a*.

3ФК*Pidar***3ТМ***padar*

<i>Dilāl</i>	<i>dalōl</i>
<i>Dijla</i>	<i>dajla</i>
<i>j(i)ahān</i>	<i>jahōn</i>
<i>dirēyā</i>	<i>dareyō</i>

Ҳама ба чуз калимаи охирин, ки дар боло оварда шудаанд, исмхое мебошанд, ки зада ба ҳиҷои охирин доранд. Маълум аст, ки табдили фонемаи /i/ ба фонемаи /a/ танҳо дар ҳиҷои беада ба амал меояд. Дар байни онҳо ду нишонаи фарқкунандаи фонологӣ вучуд дорад. Мувофиқи ҳаракати забон мавқеи пеши забон ба байни забон, мувофиқи бардошти забон ба ком мавқеи бардошти боло ба бардошти поён иваз шудааст.

Дар баъзе мавридҳо фонемаи кӯтоҳи /i/-и форсии классикӣ ба фонемаи ноустувор, сатҳи баланд, пасизабонии /u/[16,50] [*mišk – mušk*] ва фонемаи устувор, пешзабонӣ, бардошти миёнаи /ê/[16,50] табдил ёфтааст: [*mihān–mêhōn*], [*Bādb(i)īzan-bōdbēzan*]. Ба гуфтаи В.С.Расторгуева, дар тамоми ғӯишҳои забони тоҷикӣ қабл аз фонемаҳои /i/ ва /h/ фонемаи форсии классикӣ /i/ ба /ê/ (бештар дар калимаҳои иқтибосии арабӣ) табдил ёфтааст[11,19].

Садоники дигари кӯтоҳ, пасизабонӣ ва бардошти боло дар форсии классикӣ фонемаи /u/ аст[10,20]. Фонемаи /u/ боқимондаи фонемаи ҳиндуаврупоии /u/ дар форсии классикӣ аст. Ба ин фонема низ таъсири замон расида, вале дар аксар маврид кӯтоҳ будани худро нигоҳ дошта, дар забони тоҷикӣ низ ҳамчун фонемаи ноустувор, пасизабонӣ, бардошти болои /u/ нигоҳ дошта шудааст: *u-u*

3ФК	3ТМ
<i>kunjišk</i>	<i>gunjišk</i>
<i>buz</i>	<i>buz</i>
<i>yuttī</i>	<i>quttī</i>
<i>surud</i>	<i>surud</i>
<i>kursī</i>	<i>kursī</i>

Дар баъзе вожаҳои форсии классикӣ фонемаи /u/ дар забони тоҷикии муосир ба фонемаи /a/ табдил шудааст. Сабаби ин метавонад таъсири лаҳҷаҳои гуногун бошад: *u – a*

3ФК	3ТМ
<i>Bulda</i>	<i>balda</i>
<i>Zubān</i>	<i>zabōn</i>
<i>Suvārān</i>	<i>savōrōn</i>
<i>Bussud</i>	<i>bussad</i>
<i>pa(i, u)drūd</i>	<i>padrud</i>

Дар ин ҷо сифати пасизабонӣ ба байнизабонӣ, бардошти болои забон ба бардошти поён табдил ёфта, дар байни онҳо нишонаи фарқкунанда ба вучуд меояд, ки бо ду аломати фонологӣ фарқ мекунад.

Дар баъзе мавридҳо садоники кӯтоҳ, пасизабонӣ, бардошти болои /u/-и форсии классикӣ дар забони тоҷикии муосир ба фонемаи устувор, бардошти миёна, байнизабонии /û/ табдил ёфтааст: [*u – û*]

3ФК	3ТМ
<i>gu(ō)sfand</i>	<i>gûsfand</i>
<i>yûza</i>	<i>yûza</i>
<i>mujib</i>	<i>mûjib</i>
<i>ru(y)</i>	<i>rû(y)</i>
<i>Anduh</i>	<i>andûh</i>
<i>Su'bān</i>	<i>Sû'bān</i>

Бояд гуфт, ки дар забони тоҷикии муосир то ҳол ба тавофуқ нарасидаанд, ки дар вожаҳои иқтибосии арабӣ фонемаи /u/ пеш аз фонемаҳои /i/ ва /h/ ба кадом шакл /u/ ё /û/ талаффуз кунанд. Аммо тибқи шакли охирини пешниҳодкардаи “Кумитаи забон ва истилоҳоти назди ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон” дар ҳолатҳои пеш аз фонемаҳои /i/ ва /h/ омада фонемаи /u/ навишта мешавад[1]. Дар забони тоҷикии муосир фонемаи /u/ дар калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки пеш аз /i/ ва /h/ омадаанд, ҳамчун /û/ талаффуз мешавад. Зеро дар натиҷаи мутобиқшавии чандинсола фонемаҳои таркиби калимаҳои иқтибосшуда

TILSHUNOSLIK

сифатҳои худро тағйир дода, ба забони иқтибоскунанда мутобиқ мешаванд. Аммо талаботи имрӯзаи забони тоҷикӣ ин аст, ки онро тавре ҳаст, қабул кунем ва ба эътиқоди аксари муҳаққиқон ба ҷои /u/ пайдо шудани фонемаи /ū/ натиҷаи ҳамин дузабонӣ аст. Яъне ин дигаргуни дар ғушҳои тоҷикони бо ўзбекҳо якҷонишин ба вуҷуд омадааст ва дар натиҷаи таъсири забони ўзбекӣ ба вуҷуд омадааст[13,3]. Ҳамчунин бояд гуфт, ки тоҷикон дар тӯли садсолаҳо “вови маъруф”-ро дар вожаҳои, ки аз забони арабӣ гирифтаанд, бо “вов-и маҷхул” талаффуз мекарданд ва онро ба вижа “муфаррас” (муфаррас-вожаҳои арабиҳо бар қолаби забони тоҷикӣ гузошта талаффуз кардан) гуфта мешуд. Чунончи, муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар шарҳи вожаи **мадхуш** аз забони арабӣ гирифта чунин менависад: “Мадхуш-... форсҳо ин вожаҳо бо «вови маҷхул талаффуз мекунанд ва онро ба маънои мастӣ, беҳушӣ мефаҳманд”. Ин калимаҳо як навъи тафрис мебошанд. ...форсҳо гоҳо “вови маъруф”-и арабиҳо бо “вови маҷхул” талаффуз мекунанд, мисли **мадхуш** ва **ғута**. Пас ин як навъ тафрис аст...”[5, 244]. А.Ҳасанов дар мақолаи худ низ пешниҳод мекунад, ки дар мавқеҳои зикршуда ба шакли /ū/ талаффуз кардани тақлиф мекунад. Бо назардошти он, ки баъзе ғушҳо дар ин мавқеъ фонемаи /u/-ро истифода мебаранд, ū пешниҳод мекунад, ки ҳарду вариант қабул карда шавад[17, 15]. Ба назари мо, дар байни ин вариантҳо варианти «вови маҷхул» имконпазир аст. Зеро табиист, ки ҳар як калимаи иқтибосшуда ба қонуниятҳои дохилии забони иқтибоскунанда мутобиқ шавад. Ба он набояд ба таври сунъӣ таъсир расонид.

Фонемаи форсии классикии /u/ дар баъзе мавридҳои забони ҳозираи тоҷикӣ ба фонемаи ноустувор, пешизабонӣ, бардошти болои /i/ табдил ёфтааст: *u – i*.

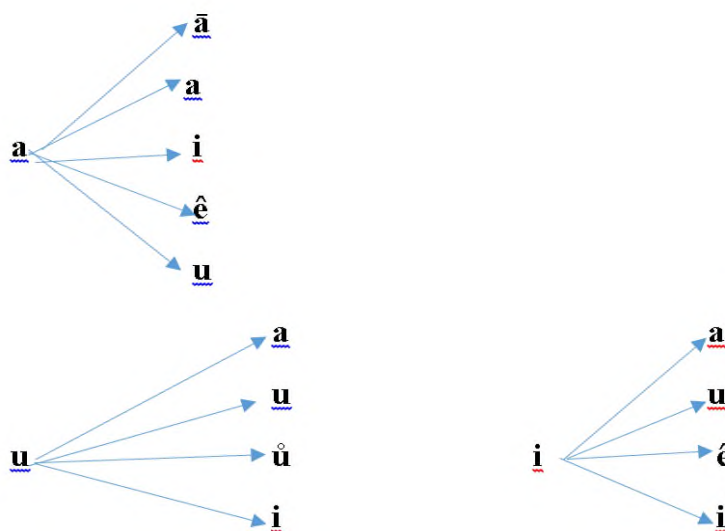
3ФК*Rušvat**Supāh**Husāb**Ustām**Supurz***3ТМ***rišvat**sipōh**hisōb**istōm**sipurz*

Дар ин тағйирот вариантҳои нодири вожаҳои форсии классикӣ ва навъҳои тоҷикии муосир низ ба назар гирифта шудааст. Масалан, вариантҳои *Sipah*[20, 13428] , *hisāb*[4, 276] дар форсии классикии низ вуҷуд доштанд.

Дар баъзе мавридҳои фонемаи кӯтоҳи /u/ дар форсии классикӣ ба ҳодисаи таҳфиф дучор шудаанд: *quful — qufl* ё ба фонемаи дароз (дароз) /ê/ *dulfin — dêfin*. Вожаи *qufl* ба далели пайдо шудани ҳодисаи ҷойивазкунии /fl/ дар забони ҳозираи тоҷикӣ *qulf* талаффуз мешавад ва дар хат ифодаи худро ёфта, маъмулӣ шудааст[16, 94].

ХУЛОСА

Садонҳои форсии классикӣ аз ҷиҳати сифат ба тоҷикии муосир наздиктаранд. Аммо сифатҳои онҳо дар мавқеҳои муайян тағйир ёфтааст. Аз пажӯҳиши мазкур натиҷаи дар

ҷадвали зеромада ба вуҷуд омад.

АДАБИЁТ

1. <https://kumitaizabon.tj/tajik-spell-checker>
2. Алимова Х. Форс, дарий, тожик тилларининг шаклланиш босқичлари: умумийлик ва фарқлар. //Шарқшунослик. – Т.: ТошДШИ, 2008. – № 1-2, –Б. 28-34.(Alimova Kh. Stages of formation of Persian, Dari, Tajik languages: commonalities and differences. //Oriental studies. — Т.: TSUOS, 2008. — No. 1-2, -B. 28-34.)
3. Гафуров Б.Тоҷикон. 2-қисм. –Душанбе, 2008. –330 с. 870 с. (Gafurov B. Tajikon. Part 2. -Monday, 2008. - 330 p. 870 c)
4. Ғиёсиддин М. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. — Д.: Адиб, 1988. 480 с.(Ghiyasuddin M. Ghiyas-ul-Lughot. Volume 1. Preparation of the text with a foreword, references, explanations and a list of A. Nurov. — D.: Adib, 1988. 480 p.)
5. Ғиёсиддин М. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. Душанбе, Адиб, 1988. 882 с.(Ghiyasuddin M. Ghiyas ul-logot. 2 vol. Dushanbe, Adib, 1988. 882 p.)
6. Джаббаровва М. Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки.// Роль стяжения звуков в возникновении вариантности слов в переводческих произведениях X века. Хужанд. 2013. С. 41-42.(Jabbarova M. Scientific notes of the Khujand State University named after. Academician B. Gafurov. Humanities.// The role of contraction of sounds in the emergence of word variance in translation works of the 10th century. Khujand. 2013. S. 41-42.)
7. Қуронбеков А. Классик форс тили ҳамда ҳозирги давр форс, дарий ва тожик тиллари фонемалар тизимининг қиёсий таҳлили//Шарқ классик филологияси. – Тошкент: ТошДШИ, 2009. –Б.11-19.(Kuronbekov A. Comparative analysis of the phoneme system of the classical Persian language and modern Persian, Dari and Tajik languages//Oriental classical philology. — Tashkent: TSUOS, 2009. — P.11-19.)
8. Қуронбеков А. Форс тили лексикологияси. – Тошкент, 2009. 105 б.(Kuronbekov A. Lexicology of the Persian language. — Tashkent, 2009. 105 p.)
9. Муҳаммад Чалолиддин Балхӣ. Маснави маънавӣ, 6 ҷафтар, Душанбе, Адиб, 2013.(Muhammad Jalaluddin Balkhi. Masnavi of the moral, 6 books, Dushanbe, Adib, 2013.)
10. Основы иранского языкознания:новоиранские языки. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. Наука. Москва, 1982. 571 с.(Fundamentals of Iranian linguistics: New Iranian languages. New Iranian languages: Western group, Caspian languages. The science. Moscow, 1982. 571 p.)
11. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. –М.:Наука, 1964. 188 с. (Rastorgueva V.C. Experience of comparative study of Tajik dialects. –M.: Nauka, 1964. 188 p.)
12. Рустамов Ш. Забони адабии ҳозираи тоҷик. –Душанбе, 1982. 465 с.(Rustamov Sh. The modern Tajik literary language. — Dushanbe, 1982. 465 p.)
13. Саймиддинов Д. Аз меъёрҳо ва далелҳои илмӣ бояд кор гирифт. Дар иртибот ба имлои «у» қабл аз «ҳ» ва аломати «ъ»//Чумхурият, 3.04.2012. (Saymiddinov D. It is necessary to work from scientific standards and evidence. Regarding the spelling of "u" before "h" and the sign ""//Jhumuryat, 3.04.2012.)
14. Саймиддинов Д.Фарҳанги имлои забони тоҷикӣ. Душанбе, «Шарқи озод», соли 2013.300 с.(Saimiddinov D. Spelling culture of the Tajik language. Dushanbe, "Free East", 2013, 300 p.)
15. Фирдавсӣ. А. Шоҳнома, 12 ҷ, –Душанбе, Адиб, 2007.(Ferdowsi. A. Shahnama, 12 volumes, Dushanbe, Adib, 2007.)
16. Хаскашев Т.Н. Фонетикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, Душанбе-1983, 198 с.(Khaskashev T.N. Phonetics of the modern Tajik literary language, Dushanbe-1983, 198 p.)
17. Ҳасанов. А. Такдири як садоноки сайёр дар забонҳои эронӣ.//Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2013. С 3-18.(Ҳасанов. А. Такдири як садоноки сайёр дар забонҳои эронӣ.//Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2013. С 3-18.)
18. Шерозӣ С. Гулистон. –Душанбе, 2008. 234 с.(Shirozi S. Gulistan. — Dushanbe, 2008. 234 p.)
19. ابوالقاسمى م. دستور تاريخى زبان فارسى. تهران. 433 ص. (Abolghasemi M. Historical grammar of the Persian language. Tehran. 433 p.)
20. دهخدا، ا.ا. لغتنامه دهخدا. ج.9 -تهران.1987-1947. ص 13428. (Dehkhoda.A.A. Dehkhoda dictionary. Volume 9 — 13428. Tehran. 1947-1987. P. 13428.)
21. محمد حسين بن خلف التبريزى. برهان قاطع. ج.5. تهران. 1342. (Muhammad Hossein bin Khalaf Tabrizi. Conclusive proof. ج.5. تهران. 1342.)
22. مهرى باقرى. واج شناسى تاريخى زبان فارسى. تهران. نشر قطره. 1380. 306 ص. (Mehri Bagheri Historical phonology of Persian language. Tehran. Drop publication. 1380. 306 p.)

ALISHER NAVOIYNING “SADDI ISKANDARIY” ASARIDAGI AYRIM FORSCHA QO‘SHMA SO‘ZLARING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI HAQIDA

О ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ НЕКОТОРЫХ ПЕРСИДСКИХ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «САДДИ ИСКАНДАРИ» АЛИШЕРА НАВОИ

ABOUT LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF SOME PERSIAN COMPOUND WORDS IN “SADDI ISKANDARI” BY ALISHER NAVOI

Alimova Zarifa Vaxobovna¹¹Alimova Zarifa Vaxobovna

— Farg‘ona davlat universiteti tilshunoslik kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” asarida shoir tomonidan qo‘llanilgan forsiy qo‘shma so‘zlar xususida so‘z boradi. Asardagi forsha qo‘shma so‘zlarning etimologik xususiyatlari, ularning leksik ma‘nolari, forsch-tojikcha lug‘atlardagi izohlarga asoslanganligi, boshqa manbalarda keltirilgan izohlarga taqqoslanganligi, forsha so‘zlarning Navoiy asarlari izohli lug‘atidagi leksik ma‘nolari yuzasidan ilmiy qarashlar keltirilgan. Maqolada keltirilgan forsha qo‘shma so‘zlarning leksik va semantik jihatdan ma‘nolari iizohlangan, ular kasbni ifodalashi va harakat yoki holatni ifodalashi ko‘ra guruhlab ko‘rsatilgan.

Аннотация

В данной статье идет речь о персидских сложных словах, использованных поэтом в произведении Алишера Навои «Садди Искандари». Приведены этимологические особенности персидских сложных слов произведения, их лексические значения, то, что они основаны на комментариях в персидско-таджикских словарях, сравнение с комментариями, приведенными в других источниках, научные взгляды на лексические значения персидских слов в аннотированном словаре произведений Навои. Объяснены лексико-семантические значения персидских сложных слов, представленных в статье, и они сгруппированы по выражению профессии и действия или состояния.

Abstract

This article deals with the Persian compound words used by the poet in the work of Alisher Navoi “Saddi Iskandari”. The etymological features of the Persian compound words of the work, their lexical meanings, the fact that they are based on comments in Persian-Tajik dictionaries, comparison with comments given in other sources, scientific views on the lexical meanings of Persian words in the annotated dictionary of Navoi’s works are given. The lexico-semantic meanings of the Persian compound words presented in the article are explained, and they are grouped according to the expression of the profession and action or state.

Kalit so‘zlar: Qo‘shma so‘zlar, forsha-tojikcha so‘zlar, lug‘aviy birlik, so‘z semantikasi, tovush o‘zgarishi, metateza, kontakt metateza, distant metateza, ot, sifat, fe‘l, fe‘lning hozirgi zamon asosi.

Ключевые слова: Сложные слова, персидско-таджикские слова, лексическая единица, семантика слова, изменение звука, метатеза, контактная метатеза, отдаленная метатеза, существительное, прилагательное, глагол, настоящее время.

Key words: Compound words, Persian-Tajik words, lexical unit, word semantics, sound change, metathesis, contact metathesis, distant metathesis, noun, adjective, verb, present tense of verb.

KIRISH

Bugungi kunda buyuk bobokalonimiz, o‘zbek adabiy tilimiz, mumtoz adabiyotimiz asoschisi Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish, uning betakror asarlarini tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan ilmiy tadqiq etish har qachongidan ham yuqori bosqichga ko‘tarilmoqda. Hozirgi paytda dunyo va o‘zbek tilshunosligi hamda adabiyotshunosligida Alisher Navoiy asarlarini tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil etish, buyuk adib asarlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish bo‘yicha juda ko‘p izlanishlar olib borilmoqda. Xususan, Navoiy asarlaridagi so‘zlarning leksik-semantik guruhlari, forsiy va arabiy o‘zlashmalarni o‘rganish ilmiy tadqiqotchilarning diqqat-e’tiborini o‘ziga tortmoqda. O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “ulug‘ shoir o‘zining she’riy va nasriy asarlarida yuksak umuminsoniy g‘oyalarni, ona tilimizning, beqiyos so‘z boyligi, cheksiz ifoda imkoniyatlarini butun jozibasi va latofati bilan namoyon etib, yer yuzidagi millionlab kitobxonlar qalbidan mustahkam o‘rin egalladi” [1, 14].

ADBIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Navoiy asarlari yuzasidan qator ilmiy ishlar olib borilgan, hozirda ham bu jarayon davom etmoqda. Navoiy ijodini o'rganishda S.G'aniyeva, B.Abdullayev, Yo.Is'hoqov, I.Haqqul, A.Hayitmetov, A.Qayumov, H.Jo'rayev, A.Hojimuhamedov kabi adabiyotshunos olimlarning xizmatlari beqiyos. O'zbek tilshunoslaridan B.Bafojev, A.Nishonov, E.Umarov, S.Ashirboyev [7, 24], A.Rustamov, M.Qodirov [11, 2-24], F.Hayitmetov [12, 37-45], N.Umarova [10,15-78], M.Akbarova [6, 23], D.Abduvaliyeva, N.Abduvaliyeva [5, 14-79] kabi olimlarning ilmiy izlanishlari tahsinga loyiq.

H.Dadaboyev XI-XV asrlarda bitilgan qo'lyozma asarlar haqida to'xtalar ekan, bunday qo'lyozmalar tilidagi 700 ga yaqin ijtimoiy-siyosiy atanalarning 640dan ortig'i Alisher Navoiy asarlarida qo'llanilganini alohida qayd etadi[8,67-70].

U.Sanaqulov o'z nomzodlik dissertatsiyasini Navoiyning "Muhokamt ul-lug'atayn" asari tili va uslubini o'rganishga bag'ishladi[9,28].

Mazkur maqolada Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" asaridagi forsiy qo'shma so'zlar bevosita turkiy, arabiy so'zlarga qiyoslangan holda tahlil qilindi. Bunda forsiy qo'shma so'zlarning etimologik xususiyatlari, ularning leksik ma'nolari, forsch-tojikcha lug'atlardagi izohlariga qiyoslash metodlari asosida ish ko'rildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mazkur maqolada "Saddi Iskandariy" asarida shoir tomonidan qo'llanilgan forsiy qo'shma so'zlar xususida so'z boradi.

Bo'ryobof – بوريوباف so'z turkumiga oid b'lib, *bo'rya* (bo'yra) so'ziga *boftan* – "to'qimoq" fe'lining hozirgi zamon asosi *bof* qismining qo'shilishi orqali kasbni bildiruvchi so'z hosil qilingan: *bo'ryobof* – *bo'yra to'quvchi*. **Bo'yra** leksemasiga etimologik lug'atda quyidagicha ta'rif beriladi: "Bu ot TjRSda **buryo** shaklida keltirilib, "qamishdan to'qilgan to'shama" ma'nosida kelishi aytilgan (87). PRSda bu so'z **buriyo** "to'shama", "qamish" ma'nolarini anglatishi ta'kidlangan (74). O'zbek tiliga o'zlashtirishda u tovushi o' tovushiga, o tovushi a tovushiga almshgan, ry tovushlari o'rin almshgan: *buryo* – *bo'ryo* – *bo'yra*". Bu ot "Yurgan daryo – o'tirgan bo'yra" hikmati tarkibida qofiya talabi bilan *bo'yro* shaklida ham aytiladi"[7,54]. So'zda tovushlar o'rin almashinishi *metateza* hodisasi deyiladi. Metateza ikki turli bo'ladi: *kontakt metateza* va *distant metateza*. *Kontakt metateza* – yonma-yon joylashgan tovushlarning o'rin almashinuvi: *tuproq* >*turpoq*, *to'g'ramoq* >*to'rg'amoq* kabi. *Distant metateza* – bir-biridan uzoqroqda bo'lgan tovushlarning o'rin almashinuvi: *aylanayin*>*aynalayin* kabi[6,76-77]. *Bo'yra* leksemasi kontakt metatezaga misol bo'ladi: Arab fozillaridan Asmaiy yozadilar: "Bir kishini ziyorat qilib kirdim. U zot kichik **bo'yra** ustida o'tirar edilar... Men bu iltifot uchun rahmat aytib dedimki: "**Bo'yrangiz tor, men ham o'tirsam siz rohatsizlanasiz**" (T.Malik, Odamiylik mulki, 171-bet).

"Saddi Iskandariy" asarida **bo'ryobof** leksemasi ishtirokida quyidagi misolni keltirish mumkin:

Birov ko'ngli ollindakim sofdur,

Agar zarkash, ar bo'ryobofdur.

Agar bo'lsa o'z fannida bebadal,

G'animatdur ul borchag'a filmasal (Saddi Iskandariy, 36-bet).

Ma'nosi: "Agar birov sof ko'ngilli bo'lsa, xoh u zargar va xoh bo'yra to'quvchi bo'lishidan qat'iy nazar, o'z hunarida tengsiz bo'lgani uchun barchaga baravar seviklidir" (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 39-bet).

Besarupo(liq) – بيسروپا sifat turkumiga oid leksema bo'lib, "be-" sifat yasovchi old qo'shiimcha, "sar"- "bosh", "u" – "va" bog'lovchisining nazmda ifodalanishi, "po"- "oyoq" ma'nosini bildiradi. ANATILda "*besarupo(y)*" leksemasiga "*boshyalang*", "*oyoqyalang*", "*telba*"; "*bechora*" deya ta'rif beriladi (ANATIL, 1-jild, 274-bet).

Agar muncha yuz bo'lsa rasvolig'im,

Siyahro'lug'u besaru polig'im

Vale sendin uzmaymen aslo umid

Ki, ermon karam bahridin noumid (Saddi Iskandariy, 10-bet).

Ma'nosi: "Ana shuncha yuzi qoraliklar, rasvoliklar, beboshliklar qilgan bo'lsam-da, sendan also umid uzmayman" (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 13-bet). Nasriy bayondan ko'rinadiki, "**besarupo(liq)**" leksemasi "beboshlik" deya izohlangan.

TILSHUNOSLIK

Bodapolo – **باده پالا** ot turkumiga tegishli leksema bo'lib, “boda” — “may”, “polo” – “poludan”- **پالودن** “siqmoq, siqib olmoq”, “tozalamoq”, “filtrlamoq” fe'lining hozirgi zamon asosi hisoblanadi (PRS, 1-jild, 268). Demak, *bodapolo* so'zi “*mayni siqib olish buyumi*”, “*mayni siqib olishda kir narsalardan tozalaydigan buyum*” ma'nosini ifodalaydi. Navoiy asarlari tilining izohli lug'atida ushbu leksemaga “*mayni suzishda ishlatiladigan mato, doka*” deya ta'rif berilgan (ANATIL, 1-jild, 205-bet). Ma'lim bo'ladiki, *bodapolo* leksemasi qo'shma so'z bo'lgani uchun forscha-tojikcha lug'atlarda uchramadi.

Musallo garovda mayolo bo'lub,

Rido go'shasi badapolo bo'lub (Saddi Iskandariy, 10-bet).

Ma'nosi: “*Joynamozni may uchun garovga qo'ydim, yelkamga qo'ygan yeopinchig'im chetlaridan maysuzgich sifatida foydalandim*” (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 13-bet).

Chashmazxm – **چشمزخم** sifat turkumiga oid leksema bo'lib, “*chasm*” – “ko'z”, “*zaxm*”- “*yara, jarohat*” ma'nolarini ifodalaydi.

Qalamg'a yetib maqdamidin kushod,

Yozib chashmazxmi uchun «in yakod» (Saddi Iskandariy, 19-bet).

Ma'nosi: *Uning tashrif buyurishidan qalamga kushoyish yetib, ko'z tegmasligi uchun “in yakod” – “yaqin bo'lsak” oyatini yoza boshladi* (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 22-bet). Keltirilgan baytdan ko'rinadiki, *chasmzaxm* qo'shma so'zi “*ko'z tegmaslik*” ma'nosini ifodalagan.

Navoiy asarlari izohli lug'atida *chashmazxm* leksemasi izohi berilmagan. Lekin *chasm* (ko'z), *zaxm* (yara, jarohat) so'zlari alohida izohlangan. FTZTd ham ushbu so'z izohi uchramadi. Balki *chashmazxm* leksemasi qo'shma so'z bo'lgani uchun izoh berilmagan bo'lishi mumkin. Y.Rubinchikning forscha-ruscha lug'atida esa *chasmzaxm* (*chesmzaxm*) leksemasi keltirilgan va quyidagicha ta'rif berilgan: “*chesmzaxm*” – *yomon ko'z* (сглаз, действие дурного глаза).

Dargahnishin – **درگاهنیشین** ot so'z turkumiga oid leksema bo'lib, “*dargah*”(dargoh) – “*ostona*”, “*saroy*”, “*uyning kirish qismi*”, “*nishin*” – “*neshashtan*” – “*o'tirmoq*” fe'lining hozirgi zamon asosidan yasalgan qo'shma so'zdir. ANATILda *dargahnishin* leksemasi “*saroy ahli*” deya izohlanadi (ANATIL, 1-jild, 454-bet).

Atoridki, mavloyi dargahnishin,

Qachon xoma yo'nsa bo'lub rezachin (Saddi Iskandariy, 31-bet).

Ma'nosi: *Atorud yulduzi uning xizmatkoriga aylangani uchun qalamdan to'kilgan mayda-chuyda chiqindilarni terib turadi* (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 34-bet). Keltirilgan baytdan ayon bo'ladiki, “*mavloyi dargahnishin*” izofiy birikma bo'lib, “*saroy ahlining xizmatkori*” deya tarjima qilinadi. Bizningcha, Atorud yulduzi asarda keltirilgan baytda Allohning xizmatkori sifatida e'tirof etilgan. Demak, *dargahnishin* leksemasining “*saroy ahli*” tarjimasidan tashqari uning birinchi ma'nosi Alloh sifati ham tushuniladi.

ANATILda “Saddi Iskandariy” dostonida *dargahnishin* leksemasi ishtirok etgan quyidagi bayt ham keltirilgan:

So'zin fahm etib xayli dargahnishin,

Shoh olida arz ettilar kelishin (ANATIL, 1-jild, 454-bet).

FTZTd “*dargahnishin*” leksemasi “*dargohnishin*” shaklida uchraydi va uning “*ostona*” (*ostonashin*) ma'nosidan tashqari “*kamtar*”, “*kamtarin*” (“*haqir*”, “*xoksor*”) kabi ma'nolari berilgan (FTZT, 1-jild, 412-bet). O'zbek tilining etimologik lug'atida “*dargahnishin*” leksemasi uchramadi.

Dastonsaro – **داستانسرا** “*daston*” — “*doston*” hamda “*saro*” – “*so'rudan*”- “*kuylamoq*” fe'lining hozirgi zamon asosidan yasalgan leksema. ANATILda ushbu leksemaning “*doston aytuvchi*”, “*kuylovchi*”, “*xushxon*” ma'nolari keltirilgan:

Qachon xoma dastonsaro aylabon,

Savodi jahonni qaro aylabon (Saddi Iskandariy, 32-bet).

Ma'nosi: “*Uning qalami doston tuzishga mayl ko'rguzgan zahoti yozuvlari bilan jumla jahonni to'ldira oladi*” (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 35-bet).

ANATILda *dastonsro* ishtirokidagi quyidagi to'rtlik ham keltirilgan:

Bu gulshan bulbul-u bo'ston saroyi,

Dema bo'stonsaro, dastonsaroyi (Farhod va Shirin)

Bulbuli ishq o'ldi chu dastonsaro

Kirdi tamoshog' bu bo'ston aro (Hayrat-ul abror).

Forscha-ruscha lug'atda ham (PRS, 1-jild, 602-bet), FTZTda ham (FTZT, 1-jild, 467-bet) "dastonsaro" leksemasining "dostonsaro" shakli uchraydi va yuqorida keltirilgan ma'nilarni ifodalaydi.

Gardunnishin – گردون نشين ot turkumiga oid leksema bo'lib, "gardun"- *falak, osmon, "nishin"* – "neshastan"-o'tirmoq fe'lining hozirgi zamon asosidir. Demak, *gardunnishin* "falakda o'tiruvchi", "falakda yashovchi" ma'nosini ifodalaydi.

Qaro yuz bila charxi **gardunnishin**,

Nechukkim, xaros uyi ichra chibin (Saddi Iskandariy, 3-bet).

Ma'nosi: *Ular go'yo qaro yuz bilan ko'kda yashovchi, yoxud qoramol (savr – sigir – meneu yulduzlar turkumi) yordamida aylanadigan tegirmon tepasida uchib yuruvchi chibinlardir* (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 19-bet).

ANATILda *gardun* leksemasi asosida yasalgan *gardunasos* (baland, yuqori, oliy), *gardunvash* (falakvash, osmondek yuksak), *gardunvor* (ko'kday, osmon kabi), *gardunjanob* (ulug' darajali, martabali), *gardunmaob* (osmonda bo'ladigan, osmonga tegishli), *gardunsarir* (baland, ulkan taxtli, qudratli shoh), *gardunxirom* (ko'kda kezuvchi) kabi o'nlab leksemalar izohi keltirilgan, lekin *gardunnishin* so'zi uchramadi (ANATIL, 1-jild, 396-397-betlar).

Gavharfishon- گوهرفشان ot so'z turkumiga tegishli bo'lib, *gavhar* (gavhar, marvarid, dur) va *feshon* (sochish) so'zlaridan tashkil topgan.

ANATILda mazkur leksemaga "bahrali", "barakali", "qimmatbaho yomg'ir", "yog'in-to'kin"; "bezak beruvchi", "dur sochuvchi"; "xattot", "naf yetkazuvchi", "*bahramand qiluvchi*" kabi ma'nolari keltirilgan (ANATIL, 1-jild, 389-bet). Quyida keltirilgan baytdagi "gavharfishon" leksemasining yuqoridagi "bezak beruvchi" ma'nosi mos keladi:

Ne kog'azg'akim, kilki **gavharfishon**,

Qilib mehri zarkash anga zarfishon (Saddi Iskandariy, 31-bet).

Ma'nosi: *Qalami gavhar sochuvchi bu shoir o'z so'zlarini qog'ozga yozgan emas, yo'q, zar sochuvchi quyosh unga osmondan zarvara sochib turgan* (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 34-bet).

FTZTda *gavharfishon*//*gavharafshon* so'zlarining "gavhar sochuvchi", "gavhar yog'diruvchi" ma'nolari (FTZT, 1-jild, 291-292) berilgan.

PRSDa "go'uharfeshon" so'zi "go'uharbor" leksemasiga sinonim ekanligi, ular metafora bo'lib, "marvarid sochiuvchi" (осыпающий жемчугом, рассыпающий жемчуг, рассыпающий жемчуг); "chiroyli nutq so'zlovchi" (красноречивый) kabi ma'nolari keltirilgan (PRS, 2-jild, 410-bet). Mazkur leksemaning "feshon" qismi haqida so'z borganda u *feshondan*//*afshondan* (sochmoq, sepmoq) fe'lining hozirgi zamn asosi ekanligini eslatib o'tish joiz.

Gardunxirom – گردونخرام ot turkumli leksema bo'ib, "gardun"-*osmon, falak*, "xirom"-*xiromidan* خرامیدن (nafislik, ulug'vorlik bilan yurish) fe'lining hozirgi zamon asosidir. ANATILda "gardunxirom" leksemasi "ko'kda kezuvchi" ma'nosini anglatishi ta'kidlangan (ANATIL, 1-jild, 397-bet). FTZT va PRSDa *gardunxirom* leksemasi uchramadi. FTZTda "gardun" (osmon, falak) va "xirom" (noz va viqor bilan yurish) so'zlari alohida keltirilgan. PRSDa "gardun" so'zi "osmon", "falak" ma'nosini ifodalashi haqida ma'lumot yo'q, "xirom" so'zining tarjimasi FTZTda keltirilgan ma'noga mos holda izohlangan.

Yeshitgach bu so'z soyiri charxgom,

Ravon qo'pti bo'lmoqqa **gardunxirom** (Saddi Iskandariy, 16-bet).

Ma'nosi: *Bu so'zni eshitgach, ildamqadam sayyoh ko'kni kezish maqsadida, tezlik bilan o'rnidan turdi* (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 19-bet).

Ganjposh – گنجپاش "ganj" – "xazina", "posh"- "poshidan" (sochmoq) fe'lining hozirgi zamon asosidan hosil qilingan ot turkumiga tegishli leksema bo'lib, "xazina sochuvchi" deya tarjima qilinadi. *Ganj*, ya'ni *xazina* leksemasi orqali oltin, tillalar xazinasi tushuniladi. Shu ma'noda ANATILda *ganjposh* – oltin va durlar sochuvchi deb tarjima qilingan (ANATIL, 1-jild, 394-bet).

Ham ul ganjrezu ham ul **ganjposh**,

Bo'lub bazlidin dahr aro ganj fosh (Saddi Iskandariy, 31-bet).

Ma'nosi: *U xazinagina yaratib qolmagan, balki ularni o'z saxovatkor qo'li bilan dunyoga sochgan* (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 34-bet).

TILSHUNOSLIK

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, *ganjrez* va *ganjposh* leksemalari o'zaro sinonim bo'ib, *ganjrez* so'zining *rez* qismi "rixtan"-*soshmoq*, "quymoq", "sepmaq" fe'lining hozirgi zamon asosidir. Natijada "ganj"-*xazina*, "rez"-*sochuvchi*, "sepuvchi" asosida "xazina sochuvchi" so'zi hosil bo'lgan. FTZTda "ganjrez" leksemasi "qimmatli", "qadrlı" (*qanqbaqxı, qıxarbor*) kabi ma'nolarni ifodalashi ta'kidlangan (FTZT, 1-jild, 301-bet).

Ganjhez – گنجھز ot turkumiga oid leksema hisoblanadi. Navoiy asarlari lug'atida ham, forsha-tojikcha lug'atlarda ham, etimologik lug'atlarda ham ushbu so'zning izohi berilmagan. E'tiboringizni quyidagi baytga qaratsak:

Birovga yetishgonga qiymat pashez,

Yana birga qiymat kelib ganjhez (Saddi Iskandariy, 30-bet).

Ma'nosi: *Birovning so'zi qora chaqalik qimmatga ega bo'lmagani holda, ba'zi birovlariniki xazina qadar bebaho qimmatga egadir* (Saddi Iskandariy, nasriy bayon, 33-bet).

Dostonning nasriy bayonidan ayon bo'ladiki, *ganjhez* leksemasi "bebaho qimmatga ega bo'lgan" deya tarjima qilingan. Shu o'rinda Y.Rubinchikning "Персидско-русский словарь" nomli lug'atida خیز *xiz* leksemasiga berilgan izohga to'xtalmoqchimiz: خیز *xiz*: 1. "turmoq" fe'lining hozirgi zamon asosi; 2. *sakrash*; 3. *balandlik* (tom balandligi nazarda tutilgan); 4. Qo'shma so'zning ikkinchi komponenti bo'lib, -*ser*, *ko'p* ma'nolarini ifodalaydi. *Xiz* so'ziga so'nggi o'rinda berilgan ta'rifdan kelib chiqib, *ganjhez* leksemasini "serxazina", "ko'p xazina", "bebaho xazina" deb izohlash mumkin. Shunda *ganjhez* leksemasining nasriy bayonda keltirilgan izohi o'rinli ekanligiga guvoh bo'lish mumkin.

XULOSA

Xulosa shuki, Alisher Navoiy o'z asarlari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitdi. Buyuk shoir o'zining yuksak mahorati bilan o'zbek adabiy tilining mavqeini, nufuzini, martabasini, maqomini yuksak cho'qqilarga olib chiqdi. Uning barcha asarlari o'z ichiga turkiy leksemalar bilan bir qatorda betakror forsiy, arabiy leksemalarni ham oladi. Shoir ijodini o'rganish, tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etish davom etaveradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. AZ Vaxobovna. About Some Persian-Tajik Lexis and Persian Izafetic Constructions in Navoi's Poem "Saddi Iskandari". Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture 3 (11), 2022, P.55-61.
2. AZarifa. "SADDI ISKANDARIY" ASARIDA FORSIY IZOFALI BIRIKMALARNING QO'LLANILISHI. OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI, 2022, B.81.
3. AZ Vaxobovna. [About Some Persian Repeats Used in Navoi's Epos "Saddi Iskandari"](#). Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. 2023, 1. 34-39.
4. AZ Vaxobovna. (2022) SEMANTIC-GRAMMAR STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS. Modern Journal of Social Sciences and Humanities. 5. 160-165.
5. Абдувалиева Н. Алишер Навоий ғазалларининг лексик-семантик хусусиятлари: Фил.ф.б.ф.д.(PhD), 2022.
6. Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия: Филол.фан.номз...дисс.-Тошкент, 1997.
7. Аширбоев С. Алишер Навоий насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари: Филол.фан. д-ри ...дисс.-Тошкент, 1990.
8. Дадабоев Ҳ. Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминларнинг эски туркий обидалар лексикасига муносабати//Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллигига бағишданган илмий – назарий конференция материаллари. –Тошкент, 1991.67-70.
9. Санақулов У. Алишер Навоийнинг "Муҳокамат ул-луғатайн" асари тили: Филол.фан.номз. ...дисс. авторефер.-Тошкент, 1971.-29 б.
10. Умарова Н. Алишер Навоий ғазаллари мақтасида сабаб ва оқибат муносабатининг ифодаланиши:Филол.фан.номз. дисс.-Фарғона, 2005.
11. Қодиров М. Функционирование падежных форм в языке прозы Алишера Наваи: Автореферат диссертации канд.филол.наук.-Ташкент, 1978.
12. Ҳайитметов Ф. Алишер Навоий ғазаллари қофиясида мантиқ урғусининг берилиши: Филол.фан.номз...дисс.-Т., 1998.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ, ОПИСЫВАЮЩИЕ ВНЕШНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

PHRASEOLOGICAL EQUIVALENTS FOR PEOPLE'S APPEARANCE IN THE RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

RUS VA INGLIZ TILLARIDA ODAMNING KO'RINISHINI TAVSIFLOVCHI FRAZOLOGIZMLAR

Таштемирова Замира Сатвалдыевна¹, Кушматова Мехрнисо Султонхонкизи²

¹Таштемирова Замира Сатвалдыевна

— кандидат педагогических наук, доцент,
Ферганский государственный университет

²Кушматова Мехрнисо Султонхон кизи

— докторант, Ферганский государственный
университет

Annotatsiya

Maqolada frazeologik ekvivalentlik tushunchasiga ta'rif berilgan, to'liq va qisman frazeologik ekvivalentlar o'rtasidagi farqlar o'rganilgan. Shuningdek, u shaxsning tashqi qiyofasini tavsiflovchi ingliz va rus frazeologik ekvivalentlarining semantik va strukturaviy xususiyatlarini o'rganadi, rus va ingliz tilidagi ba'zi frazeologik birliklarning etimologik tavsifini beradi.

Аннотация

В статье представлено определение понятия фразеологической эквивалентности, а также исследуются отличия полных фразеологических эквивалентов от частичных. Также в статье рассматриваются семантические и структурные особенности английских и русских фразеологических эквивалентов, описывающих внешность человека, и приводится этимологическое описание некоторых русских и английских фразеологических единиц.

Abstract

The article defines the concept of phraseological equivalence and explores the differences between full and partial phraseological equivalents. It also examines the semantic and structural features of the English and Russian phraseological equivalents describing the appearance of a person, and provides an etymological description of some Russian and English phraseological units.

Ключевые слова: фразеологический эквивалент, фразеологическая единица, частичный фразеологический эквивалент, полный фразеологический эквивалент, внешность человека, межъязыковые отношения.

Key words: phraseological equivalent, idiom, partial phraseological equivalent, full phraseological equivalent, human appearance, interlingual relations.

Kalit so'zlar: frazeologik ekvivalent, idioma, qisman frazeologik ekvivalent, to'liq frazeologik ekvivalent, odamning tashqi ko'rinishi, tillararo munosabatlar.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время ученые проявляют особый интерес к изучению вопросов в сфере сопоставительной фразеологии разносистемных языков. Большое количество современных исследований посвящено проблемам выявления типов межъязыковых соответствий, а также поискам способов перевода фразеологических единиц с одного языка на другой. Многие ученые, занимающиеся вопросами фразеологии, а также исследователи, изучающие разные аспекты перевода, утверждают о сложности фразеологического перевода. С одной стороны, трудности перевода фразеологических единиц обусловлены их осложненной структурой, а с другой – идиоматические выражения отражают национально-культурные особенности народа и содержат информацию о традициях, стереотипах, символах людей, говорящих на каком-либо языке. Таким образом, поиск адекватного межъязыкового соответствия необходим для передачи как определенной языковой информации, так и культурной информации. Наиболее точным способом перевода фразеологических единиц является использование фразеологического эквивалента при наличии такового в другом языке.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ

Е.Ф. Арсентьева определяет фразеологические эквиваленты как единицы, которые имеют тождественное значение, одинаковую структурно-грамматическую модель, а также одинаковый состав компонентов. Фразеологические эквиваленты делятся на полные и частичные. Полными эквивалентами считаются единицы, которые характеризуются тождественным сигнификативно-денотативным значением, оценочной, функционально-стилистической, эмоциональной и экспрессивной коннотацией, имеющие одинаковый состав компонентов и схожую структурно-грамматическую модель. Частичные эквиваленты могут в небольшой степени отличаться в плане выражения, при одинаковом плане содержания.

Исследование фразеологических единиц, характеризующих внешность человека, выявило небольшое количество единиц, относящихся к полным фразеологическим эквивалентам. Это возможно объяснить тем, что сопоставляемые языки не являются родственными, а также имеют значительные расхождения на каждом уровне.

Фразеологизмы *an ugly duckling* и *гадкий утенок* являются полными эквивалентами ввиду совпадения их сигнификативно-денотативного значения –

«о ком-либо невзрачном, незаметном и т.п., кто впоследствии неожиданно для всех преобразуется внешне и внутренне», а также коннотативного значения. Данные устойчивые сочетания относятся к нейтральной лексике, имеют одинаковую структурную организацию, а также практически идентичный компонентный состав. Оба фразеологизма являются номинативными по своей структуре, образованы по модели «прилагательное + существительное». Английская единица употребляется с неопределенным артиклем, но данный факт не влияет на тип межъязыковых отношений, так как относится к системным особенностям английского языка.

Фразеологические единицы *skin and bones* и *кожа да кости* также относятся к фразеологическим полным эквивалентам. Сигнификативно-денотативные компоненты значения являются одинаковыми: «чересчур худой, изможденный, тощий». Коннотативный макрокомпонент значений также является тождественным. Оба фразеологизма являются номинативными с одинаковым компонентным составом и структурой «сущ.+союз+сущ.».

К группе полных эквивалентов относится еще одна пара фразеологизмов, описывающих чрезмерную худобу человека: *a bag of bones* и *мешок костей*. Как и в предыдущем примере, при сравнении сигнификативно-денотативного и коннотационного макрокомпонента значения обнаруживается их абсолютное тождество. Фразеологические единицы имеют отличия на структурном уровне, а именно, в состав английского фразеологизма входит неопределенный артикль, а также предлог «of», выражающий притяжательность. Данные отличия относятся к специфическим особенностям типологического строя двух сопоставляемых языков.

Рассмотрим еще несколько фразеологизмов, являющихся полностью эквивалентными. Сочетания *a walking skeleton* и *ходячий скелет* характеризуются общностью образа и значения: «очень худой человек». Английская единица *Adam's apple* и *русский фразеологический оборот адамово яблоко* также принадлежат к группе полных эквивалентов. Значение данных единиц полностью совпадает по всем аспектам, так как тождественным является сигнификативно-денотативный компонент: «кадык, твердое возвышение на горле людей, особенно выдающееся у мужчин». Совпадают компоненты коннотации, образ, нейтральная оценка, отсутствие экспрессивности. Данные фразеологизмы относятся к субстантивной группе, но имеют незначительные расхождения – использование притяжательного падежа у английской единицы, который указывает на принадлежность.

Фразеологические обороты со сравнительной структурой *(as) fat as a pig* – *толстый как свинья* и *(as) pale as death* – *бледный как смерть* также являются полными эквивалентами при наличии некоторых разночтений в английской и русской структуре. Английские обороты имеют два варианта употребления: возможно использование союза «as» в начале оборота, также возможно употребление эллиптической конструкции, где первый союз «as» опускается. Второе расхождение заключается в присутствии неопределенного артикля в структуре английских оборотов. Оба отличия относятся к особенностям строя английского языка.

Английский фразеологизм *aquiline nose* и его русский полный эквивалент *орлиный нос* абсолютно тождественны по всем аспектам. Образ данных оборотов основан на анималистическом компоненте «орлиный» («aquiline»).

Фразеологическая единица *«синий чулок»* (о лишённой женственности и обаяния, непривлекательной, безвкусно одетой женщине) появилась в русском языке благодаря переводу- кальке английской идиомы *«blue stocking»*. Данный оборот обладает яркой образностью и интересной историей своего происхождения. Первоначально выражение стало использоваться в Англии в 80-х гг. 18 века в салоне писательницы Мэри Уортли Монтэгю (1689–1762). Активным участником этого салона был известный ученый Бенджамин Стеллингфлит (1702–1771), который не следил за модой и своим внешним видом, носил синие чулки при черном платье. Такой костюм вызывал насмешки салонных дам, которые прозвали рассеянного ученого «синим чулком» (bluestocking). При этом, если ученый не появлялся в салоне к определенному часу, все начинали беспокоиться о том, что беседа может не сложиться, так как нет «синих чулок». С течением времени это выражение стало употребляться в отношении всех членов кружка, где происходили обсуждения научных и литературных новостей [5]. Также существует версия, что название

«Собрание синих чулок» было придумано голландским адмиралом Боскавеном (1711–1761) во время его визита в Англию.

Подробная история происхождения фразеологизма «синий чулок» представлена в словаре под редакцией В.Н. Телия, сопровождаемая развернутым культурологическим комментарием И.В. Зыковой, где раскрывается образность рассматриваемой фразеологической единицы. Необходимо отметить, что компонент фразеологического оборота «синий» принадлежит к цветовому коду культуры, а второй компонент «чулок» соотносится с костюмным кодом. Образ фразеологического оборота строится на метафоре: с одной стороны, женщина, которая не уделяет должного внимания своему внешнему облику, уподобляется мужчине и приобретает таким образом мужские качества, с другой стороны, женщина сравнивается с немодной вещью. Также, образ фразеологизма формируется на основе метонимического отождествления

«чулок-женщина», вызывающий соответствующие ассоциации «вещь – тот, кому она принадлежит». Цветолексема «синий», входящая в состав рассматриваемого фразеологического оборота, также играет важную роль при создании образа, так как в современной культуре синий цвет символизирует человека, который сконцентрирован на своем внутреннем мире, на своих мыслях и чувствах и равнодушен к окружающим его людям и другим вещам. Соответственно, данный компонент способствует созданию образа замкнутой, скрытной женщины, которая лишена ярких, индивидуальных черт и в целом характеризуется непривлекательным видом [3].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Таким образом, при сравнении русских и английских фразеологизмов, характеризующих внешность человека, было выявлено только 9 пар единиц, которые совпадают по всем аспектам фразеологического значения, компонентному составу и грамматической структуре и соответственно принадлежат к полным фразеологическим эквивалентам.

Далее рассмотрим частичные фразеологические эквиваленты, характеризующие внешность человека в двух сопоставляемых языках. Английская фразеологическая единица *in his image and likeness* и русская единица *по образу и подобию* имеют следующее тождественное значение:

«чрезвычайно сходно с чем-нибудь (внешнее сходство)». Оба фразеологизма относятся к адвербиальной группе, употребляются в нейтральном стиле, а также не имеют эмотивных помет в словарных определениях. И русская, и английская единица имеют одинаковую этимологию и относятся к группе фразеологизмов-библейзмов. В Ветхом Завете (Бытие, гл. 1, ст. 26) рассказано о том, как после отделения света от тьмы, после сотворения мира – земли и неба, животных и растений Бог решает создать человека. Это произошло на шестой день творения: «И сказал Бог: сотворим человека по образу Нашему (и) по подобию Нашему ...» [1, с. 687]. Отличие проявляется на компонентном уровне. В состав английского

фразеологизма входит местоимение «his» (его) отсутствующее в составе русской единицы. Данное компонентное расхождение не оказывает влияния на сигнификативно-денотативное и коннотативное значение фразеологизма.

Английская поговорка **«Appearances are deceptive»**, а также ее вариант **«Appearances can be deceptive»** и русская **«Внешность обманчива»** являются частичными фразеологическими эквивалентами. Обе паремии появились как фразеологические кальки с латинского языка: *Species decipit*. В энциклопедическом словаре крылатых слов и выражений представлена следующая культурологическая справка:

«Также известен авторский вариант этой поговорки времен Древнего Рима из сатир римского писателя-сатирика Ювенала (Децим Юний Ювенал, ок. 60 – ок. 127): «Frontis nulla fides» – «Внешности – никакой веры». Он писал: Лицам доверия нет, – все наши улицы полны Хмурых распутников... Иными словами, приятная внешность не гарантирует, что она принадлежит приятному, доброму человеку» [2, с. 231]. Таким образом, сигнификативно-денотативное значение английского и русского оборота полностью совпадает. Коннотативный макрокомпонент значения также является абсолютно идентичным, так как рассматриваемые поговорки характеризуются нейтральным эмоционально-экспрессивным аспектом, отрицательной оценкой и межстилевой принадлежностью. Различие проявляется на структурно-грамматическом уровне. В английском языке в обоих вариантах данной пословицы присутствует глагол. В варианте «Appearances are deceptive» используется глагол-связка «to be», отсутствующий в русском варианте. Мы полагаем, что данное отличие относится к системным особенностям английского языка и не может влиять на характер взаимоотношений фразеологических единиц. Во втором варианте английской пословицы «Appearances can be deceptive» употребляется глагол «can», который вносит дополнительное значение «возможности, вероятности». Также следует отметить незначительное расхождение на морфологическом уровне. В английском варианте употребляется прилагательное «deceptive», в русском языке мы обнаруживаем краткое прилагательное женского рода «обманчива».

К группе частичных фразеологических эквивалентов также относится целый ряд единиц со сравнительной структурой, имеющей некоторые несовпадения в русском и английском языках. При этом различия, влияющие на характер отношений фразеологических единиц, основываются на использовании в таких оборотах компонентов смежной семантики. Например, английский фразеологизм *(as) thin as a lath* и его русский частичный эквивалент **худой как щепка** совпадают по своему сигнификативно-денотативному и коннотативному компоненту значения. Обе единицы характеризуют очень худого человека, употребляются в разговорном стиле, являются экспрессивными, так как содержат слово-интенсификатор в своих определениях («очень» и «very»), имеют отрицательную оценочность. Фразеологизмы имеют различия на компонентном уровне, которые обусловлены различным строем сравниваемых языков. Основная разница кроется в некотором отличии значения компонента «lath» (планка, рейка; дранка; обшивка; узкая дощечка) и компонента русской единицы «щепка» – «тонкая пластинка, отколота по слою дерева» [5]. Такую же сравнительную характеристику можно дать при анализе вариантов английского фразеологического оборота *(as) thin as a lath – as thin as a rake – as thin as a rail* и вышеупомянутого русского оборота **худой как щепка**. Компонент «rake» имеет значение «кочерга», а компонент «rail» – «рельс, рейка, перекладина». Мы полагаем, что семантика компонентов английского и русского фразеологизма является смежной, что дает основание относить данные единицы к группе частичных фразеологических эквивалентов.

Приведем еще несколько примеров частичных эквивалентов: *war paint* и **боевая раскраска** (чрезмерный макияж, косметика на лице); *to have one foot in the grave* и **стоять одной ногой в могиле** (о человеке, который выглядит больным и изможденным); *as fair as a rose* и **прекрасна как роза** (о человеке с красивой внешностью); *be not (nothing) much to look at* и **не на что смотреть** (о невзрачном человеке с неяркой внешностью); *(as) pretty as a picture* и **красивый как картинка** (об очень красивом человеке); *goose bumps/goose pimples/goose flesh* и **гусиная кожа** (шероховатость на коже, проявляющаяся внезапно от холода, от страха и вообще нервного раздражения, напоминающая кожу ошипанного гуся).

ВЫВОД

В целом необходимо отметить, что в рамках сопоставительного анализа фразеологических единиц, характеризующих внешность человека в английском и русском языках, было выявлено небольшое количество межъязыковых частичных эквивалентов, что является закономерным фактом при исследовании фразеологизмов языков разного строя.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арсентьева Е.Ф. Фразеология и фразеография в сопоставительном аспекте (на материале русского и английского языков). Казань : Казан. гос. ун-т, 2006. 172 с. (Arsentyeva E. F. Frazeologiya i frazeorafiya v sopostavitelnom aspekte (na materiale russkogo i angliyskogo yazikov). Kazan: Kazan Federal University, 2006. 172 p.)
2. А.В. Кунин. Большой англо-русский фразеологический словарь: Около 20 000 фразеологических единиц/ 6-е изд., исправл. М. : Живой язык, 2005. 944 с (A.V. Kunin. Bolshoy anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar : Okolo 20 000 frazeologicheskikh ediniz/ 6th edition, revised M. : Zhivoy language, 2005. 944 c.)
3. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. 100 000 слов, терминов и выражений. М. издательство «Мир и образование», 2014. 1376 с. (S.I. Ozhegov. Tolkoviy slovar russkogo yazika: 100000 slov, terminov i virajeniy. Moscow Publishing House "Mir i Obrazovanie", 2014. 1376 p.)
4. Онлайн словари и энциклопедии URL: <http://dic.academic.ru> Доступ свободный. (Online dictionaries and encyclopedias URL: <http://dic.academic.ru> Free access.)
5. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. М. : «Локид-Пресс». Вадим Серов. 2005. 880 с. (Enziklopedicheskiy slovar krilatih virajeniy. M.: Lokid-Press. Vadim Serov. 2005. 880 p.)

САЛОҲИЯТИ МАЪРИФАТӢ-КОГНИТИВӢ ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

KOGNITIV KOMPETENTSIYA VA UNING TOJIK TILINI O'QITISHDAGI O'RNI

КОГНИТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ И ЕЕ МЕСТО В ПРЕПОДАВАНИИ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

COGNITIVE COMPETENCE AND ITS PLACE IN THE TEACHING OF THE TAJIK LANGUAGE

Тиллохочаева Муҳаббат Набиҷоновна¹¹Тиллохочаева Муҳаббат Набиҷоновна

— дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷикӣ МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Ғафуров”

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур масъалаи таълими фанни забони тоҷикӣ бо усулҳои ноанъанавӣ дар синфи 10-уми мактабҳои таълимоташон умумӣ зимни мавзӯҳои мураккаб дар асоси китоби дарсӣ ва дигар маводҳои зарурӣ таълимӣ мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифтааст.

Annotatsiya

Maqolada umumta'lim maktablarining 10-sinfida darsliklar va boshqa zarur o'quv materiallari asosida murakkab mavzularni o'rganishda tojik tilini noan'anaviy usullar bilan o'qitish masalasi muhokama qilinadi.

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос преподавания таджикского языка нетрадиционными методами в 10-м классе общеобразовательных школ при изучении сложных тем на основе учебников и других необходимых учебных материалов.

Abstract

This article discusses the issue of teaching the Tajik language by non-traditional methods in the 10th grade of secondary schools when studying complex topics based on textbooks and other necessary educational materials.

Калид вожаҳо: салоҳият, дурнамои миллии рушди маориф, таълими муаммовӣ, усулҳои ғайрианъанавӣ.

Kalit so'zlar: kompetensiya, ta'limni rivojlantirishning milliy istiqbollari, muammoliy ta'lim, noan'anaviy usullar.

Ключевые слова: компетенция, национальные перспективы развития образования, проблемное обучение, нетрадиционные методы.

Key words: competence, national prospects for the development of education, problem-based learning, non-traditional methods.

САРСУХАН

Дар шароити кунунии ҷомеаи иттилоотӣ ва иртиботи фарҳангҳои мухталиф таваҷҷуҳ ба масъалаи рушди салоҳиятҳои хонандагон рӯз ба рӯз меафзояд. Аз ин рӯ, эътибори ҳоса зоҳир намудан ба сифати таҳсилоти миёна ба василаи фароҳам овардани шароити мусоид барои татбиқи стандартҳои давлатии таълим яке аз самти афзалиятноки ғайриҷамъияти соҳаи маориф маҳсуб мегардад.

Дурнамои миллии рушди маорифи ҳам Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам Ёзбекистон ба куллан баланд бардоштани сатҳи сифати таҳсилот дар ин кишварҳо равона гардидааст. Мувофиқи талаботи Дурнамо баҳри баланд бардоштан, ташаккул ва рушди принсипҳои ахлоқӣ, ғоявӣ ва равонии шахс, муҳайё намудани имкониятҳо барои рушди ҷисмониву маънавии хонандагон, ташаккули салоҳиятҳои иҷтимоию касбии он бояд тамоми шароит фароҳам оварда шаванд.

Дар ҷараёни дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик дар баробари салоҳиятҳои фанӣ кудрат ва тавоноии ташаккул дода мешаванд, ки онҳоро чун салоҳиятҳои болоифанӣ

мешуморанд, амсоли одоби муошират, маҳорати суҳанварӣ ва салоҳияти иртиботӣ (коммуникативӣ). Аз ин рӯ, ташаккули салоҳиятҳои хонандагон дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик аз унсурҳои муҳимтарини таълим ба шумор меравад ва таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудан ба парваришу ҳосилшавии онҳо вазифаи ҳам низоми маориф ва ҳам ҳар як омӯзг

МЕТОДҲО ВА ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ

Асоси чунин таҳаввулот ва тағйирпазирии низоми таълимиро технологияҳои педагогӣ ташкил медиҳанд. Ба таъбири Н.В.Кларин, асоси ҳама гуна пешравиро дар самти беҳбуди сифати таълим ва ба даст овардани ҳадафҳои гузошташуда технологияҳои педагогӣ иҷро мекунанд [1, 50]. Яке аз талаботи асосии дарси забон дар мактаб аз ин иборат аст, ки таълими ҳар як мавзӯ бояд ба инкишофи тафаккур ва нутқи хонандагон мусоидат намояд. Аз омилҳои расидан ба ҳадафҳои мазкур ғанӣ гардонидани захираи луғавӣ ва сиҳати сохти грамматикӣ нутқи хонандагон маҳсуб мешавад. Муҳаққиқ С.Ҳоҷиев аз хусуси методикаи кор бо луғат (калима) дар дарсҳои забони тоҷикӣ андешаронӣ карда, системанокӣ ва пайдарҳамиро дар ин самти кор муҳим арзёбӣ намуда, вазифаҳои муаллимиро дар ҷараёни таълим ба азхудкунонии корбасти вожаҳо вобаста ба мазмун ва дар мавқеи худ зарур доништа, машқ ва воситаҳои методӣ: бо калимаҳои нав тартиб додани ибора ва ҷумлаҳо, ташкили қори эҷодӣ бо калимаҳои нав ва аз ёд кардани шеър ва порчаҳои насриро пешниҳод кардааст [2, 48].

С.Шербоев чор марҳилаи луғатомӯзиро дар дарсҳои забони тоҷикӣ тасниф намуда, мавриди омӯзиш қарор ёфтани калимаро ҳамчун унсури асосии услубҳои нутқи забони адабӣ барои хонандагони синфҳои 10-11 ҳатмӣ мешуморад [3. 96]. Мо дар навиштаи ҳозир тасмим гирифтем, ки омӯзиши луғат дар синфи 10-умро дар асоси китоби дарсӣ [4] мавриди баррасӣ қарор диҳем.

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҲО

Вижалии китоби мазкур дар он зоҳир мешавад, ки масъалаҳои назарии марбут ба мавзӯҳои таълимӣ оварда нашуда, дарки моҳияти он аз тавзеҳи муаллим, мавзӯҳои дар синфҳои V-IX ёддоштшуда ва ҳам зимни иҷрои машқу супоришҳо сурат мегирад. Масалан, барои таълими имлои ҳарфи й дар Барнома 4 соат пешбинӣ шудааст. Дар Қоидаҳои имлои забони адабии ҳозираи тоҷик вобаста ба имлои ин ҳарф чунин гуфта мешавад:

Ҳарфи й (и-и заданок) дар охири калима дар мавридҳои зайл навишта мешавад:

а) дар калимаҳое, ки охирашон заданок аст: шохӣ, моҳӣ, шолӣ, даштӣ, обӣ, ҳучандӣ, аксарӣ, навсозӣ, таксӣ, туфлӣ, хусусӣ, Ибаррурӣ, Тбилисӣ, Батумӣ ва ғайра;

б) бандаки феълӣ ва хабарии шахси дуҷуми танҳо беада бошанд ҳам, барои фарқ кардани онҳо аз бандаки изофӣ бо й навишта мешаванд: ту омадӣ, ту гирифтӣ ва омадӣ, ту коргарӣ ва ғайра; [5]

Қоидаҳои мазкур дар китоб сабт наёфта бошад ҳам, дар рафти иҷрои машқу супоришот ва дигар қисматҳои дарс моҳияти он метавонад дастраси муҳассилин гардад. Раванди луғатомӯзӣ низ дар ҷараёни машғулият ва иҷрову пурсиши вазифаи ҳонагӣ ба роҳ монда мешавад.

Дар Барномаи Забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI ҳангоми таҷсими соатҳои дарсӣ дар синфи X ба масъалаи баланд бардоштани маданияти нутқ ва луғатомӯзӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир гашта, дар охири фаслу бобҳо вазифаву супоришот ба таври мушаххас нишон дода шудааст.

Барои иҷрои супоришҳо ва ҷавоб додан ба саволҳои матнҳои интихоб шудаанд, ки хонандаро бевосита ба луғатомезӣ водор месозанд. Масалан, дар машқи 44 порчае аз эҷодиёти Муҳаммад Авфӣ омадааст: «Дар замони Баҳроми Ғӯр ҳакиме буд, ки дар фазлу ҳикмат ягона буд ва дар ҳунару дониш ангуштнамоӣ. Чун борҳо аҳволи ӯ ба Баҳром гуфтанд, Баҳром ӯро бихонд ва аз анвои улум имтиҳон кард. Ва чун дар ҳама ҷавоби савоб дод, Баҳром бо худ гуфт: Вазорат ба вай тафвиҷ кунам, аммо бош, мо ӯро дар ҳиммату адаб биёзмоем».

Пас, ӯро бо худ дар хон нишонд ва ҳамкоса гардонид ва мурғе бирён карда, пеши вай ниҳод.

TILSHUNOSLIK

Ҳаким мурғеро пора кард ва ба шараҳе тамои бихӯрд ва дигарро ҳамчунон ба кор бурд.

Баҳром гуфт: «Ин мард ҳиммат надорад, дар пеши ман мурғ чунин меҳӯрад, дар ғайби ман чи гуна хӯрад?!»

Пас, ўро ташриф дод ва бозгардонид ва бад-ин тарки адаб ва дунҳиммати аз вазорат маҳрум монд». [4,27]

Дар поёни матн чунин воҳидҳои луғавӣ: ангуштнамо, анвоъ, улум, тафвиз, ҳиммат, шараҳ, ташриф додан, дунҳиммати шарҳ дода шудаанд.

Дар қисмати савол ва супоришот низ рӯчӯ ба луғатомӯзӣ шудааст, ба монанди:

1. Ибораи ҷавоби савоб чӣ маъно дорад?

2. Магар одамро меҳонанд? Шарҳ диҳед ва ҷумлае геӯд, ки дар он хондан истифода шуда бошад.

3. Ҳикмат чӣ тавр талаффуз мешавад? [1,28].

Ҳини иҷрои супоришҳо хонандагон бо тобишҳои гуногуни маъноии калимаҳои савоб ва хондан шинос мешаванд. Агар дар хона азёд намудани луғати дар боло овардашуда ва ё бо калимаҳои мазкур навиштани ибораву ҷумлаҳо супориш дода шавад, ба манфиати кор хоҳад буд.

Дар матнҳои адабӣ аз осори бузургон хоҳ дар шакли манзум ва хоҳ мансур калимаҳои душворфаҳм фаровон ба мушоҳида мерасанд. Ҳисоби омории нишон дод, ки дар маҷмӯъ дар китоби дарсӣ вобаста ба матнҳо 449 воҳиди луғавӣ маънидод карда шудааст. Агар ин шумораро ба 102 соати дарсӣ тақсим намоем, ба ҳар соат 4- тоғи луғат рост меояд. Илова бар ин, ҳангоми иҷрои ҳар машку супориш бо чанд луғати нав ошноӣ пайдо кардан мумкин аст.

М.Лутфуллоев чунин машқҳои луғатомӯзиро барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ, аз ҷумла, луғавӣ-имлоӣ, луғавӣ-муқоисавӣ, луғавӣ-услубиро судманд арзёбӣ намудааст [6,396].

Бар замми корҳои мазкур аз усулҳои муосир чун иҷрои саволу ҷавоби тестӣ метавон истифода кард. Чанд намунаи онро манзур менамоем:

Маънои таркиби «ба об додан»-ро аз байти зерини Низомии Ганҷавӣ муайян намоед:

Чу дарё ба талхӣ ҷавобаш диҳам,

Зи хокаш ситонам ба обаш диҳам.

а) нӯшокӣ манзур кардан

б) аз хок берун кардан

в) нобуд кардан

г) асар кардан

д) аз дарё берун баровардан

Дар байти зерини Рӯдакӣ кадом тобиши маъноии хабар ба мушоҳида мерасад?

К-аз ин шоирон наванд манаму навузвора,

Як байт парниён кунам аз санги хора.

а) заъфу нотагонӣ

б) меҳрубонӣ

в) ҳасрату афсӯс

г) фахр

д) насиҳат

Аз хабари намунаи зер кадом мақсади шоирро пай бурдан мумкин аст?

Пири паймонакаши ман, ки равонаш шод бод

Гуфт: «Парҳез кун аз суҳбати паймоншиканон!» (Ҳофиз)

а) раҳму шафқат

б) панду насиҳат

в) такаббур

г) пурсиш

д) таманно

7. Дар байти зерин таркиби «хор аз пой ба дар овардан» чӣ маъно дорад?

Гулам зи даст ба дар бурд рӯзгори муҳолиф,

Умед ҳаст, ки хорам зи пой ҳам ба дар ояд. (Саъдӣ)

- а) бартараф гаштани мушкилӣ
- б) нороҳат шудан
- в) гирифтор намудан
- г) пок гаштан
- д) нигарон шудан

Маънои калимаи «сахтрӯйӣ»-ро аз байти зер муайян кунед:

На кам з-оинае дар айбҷӯй,

Ба оина раҳо кун сахтрӯйӣ. (Амир Хусрав)

- а) бешармӣ
- б) зебой
- в) боқувватӣ
- г) зиштрӯйӣ
- д) мустаҳкамӣ

Калимаи муқобилмаънои «мутааххир»-ро муайян намоед:

- а) мутақаддим
- б) мутааххид
- в) мутабаххир
- г) мутаварреъ
- д) мутабаррик

Дар байти зерин таркиби «ном бар сипар навиштан» кадом маъноро ифода намудааст?

Сипаҳ бар сипарҳо навиштанд ном,
Бичӯшид шамшерҳо дар ниём. (Фирдавсӣ)

- а) бузургӣ ёфтан
- б) густохӣ намудан
- в) тафохур кардан
- г) парешон гаштан
- д) омодаи ҷанг шудан

Дар намунаи зер калимаи «мағбун» кадом маъноро ифода менамояд?

Зулайхо ёфт умри рафтаре аз сӯҳбати Юсуф

Зи савдои муҳаббат ҳеҷ кас мағбун нахоҳад шуд.

- а) ғамгин
- б) фирефта
- в) тобеъ
- г) марҳум
- д) маҳрум

Дар китоби дарсии «Забони модарӣ»-и синфи 10 порчаҳои насри равон ва назмӣ хеле фаровонанд. Боиси қайд аст, ки аксарияти онҳо қимати баланди тарбиявӣ дошта, ҳифзи онҳо ба ғановати захираи луғавӣ мусоидат мекунад.

ХУЛОСА

Баргузор намудани 3-4 дарс бо ҳамин тарз собит намуд, ки муносибати босалоҳият ба таълим барои хонандагони имрӯза хеле муфид ва созгор аст. Зеро тибқи мушоҳидаҳо хонандагони имрӯза нисбати хонандагони 20-30 сол пеш нозуктар ва зирактаранд. Аз ҷиҳати равонӣ ба танбеҳи омӯзгор, суҳанони дурушти омӯзгор тоб намеоранд. Онҳо дар бисёр маврид зудранҷ ва оташинанд. Истифодаи муносибати босалоҳият ба таълим барои хонандаи имрӯза шавқовартар аст.

Доир намудани бозиҳо, ба миён овардани проблема, ташкил намудани корҳои гурӯҳӣ ва инфиродӣ, эҳтиром намудани андешаи ҳар як хонанда, озод гузоштан дар баёни мақсад, истифода бурдани методҳои нави таълим, гузаронидани санҷишҳои тестӣ, муқоиса намудан тавассути диаграмма, хонандаро ҳамчун шахсият эҳтиром намудан, ба кор бурдани аёнӣтҳо вобаста ба мавзӯ, истифодаи технологияи инноватсионӣ-намоиш додани наворҳои видеоӣ, презентатсияҳо ва ғайра боис мегардад, ки хонандаи имрӯза нисбати дарс шавқманд шавад, масъулият ҳис намояд ва мавзӯи дарсро аз худ намояд.

TILSHUNOSLIK

Ҳамаи ин аз малака ва маҳорати омӯзгор вобастагии қавӣ дорад. Барои ташаккул додани салоҳиятҳои муоширату муносибати хонандагон аввал бояд ҳуди мо — омӯзгорон аз ҳама ҷиҳат ташаккулефта бошем, бо донишу маҳорати касбӣ мусаллаҳ ва аз методҳои гуногуни таълим бохабар бошем.

ПАЙНАВИШТ

1. Кларин М.В. Педагогические технологии в учебном процессе. / М.В. Кларин. — М.: Знание, 1989. -77с
2. Ҳоҷиев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. Хуҷанд, 2009
3. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ (барои донишҷӯёни факултети филологии мактабҳои олии Тоҷикистон). —Душанбе: Шӯроӣ, 2009.
4. Аминов С. Забони модарӣ (синфи 10).-Душанбе: Матбуот, -2005.
5. Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ. Хуҷанд, 2006
6. Лутфуллоев М. Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ (нашри 2). —Душанбе: Собириён, -2007.

SHAYX KAMOL XO'JANDIY G'AZALLARIDAN ISMAT BUXOROIYNING
TA'SIRLANISHI

ТАЪСИРИПАЗИРИИ ИСМАТИ БУХОРОЙ АЗ ҒАЗАЛҲОИ ШАЙХ КАМОЛИ ХУЧАНДӢ

ВПЕЧАТЛЕНИЕ ИСМАТА БУХАРИ ОТ ГАЗЕЛЕЙ ШЕЙХА КАМАЛА ХУДЖАНДИ

ISMAT BUKHARI'S IMPRESSION FROM THE GAZELS OF SHEIKH KAMALA
KHUJANDIMukumova Dilafruz Ziyodullaevna¹¹Mukumova Dilafruz Ziyodullaevna— муаллимаи калони кафедраи Филологияи
тоҷик ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии
Тирмиз (PhD).

Annotatsiya

Mavlono Xoja Faxruddin Ismatulloh ibn Mas'ud Buxoriy XIV asr oxiri — XV asrning buyuk olim va shoiri hisoblanadi. Ushbu klassik shoirga ma'lumot ko'plab o'rta asr she'rlarida uchraydi. Ushbu maqolqda biz taniqli faylasuf va shoir shayx Kamoli Xujandiyning she'riy to'plamlarini ko'rib chiqishga harakat qildik. Ko'rib chiqish jarayonida Ismoil Buxoroning oddiy g'azal shakllari ham, qofiyasi va ishlatilishidan ham, Kamol Xo'jandiyning she'riyatning muayyan tasviridan foyda ko'rgani aniqlandi.

Аннотатсия

Мавлоно Хожа Фахруддин Исматулло ибни Масъуди Бухорӣ аз донишманд ва шоири барҷастаи охири садаи XIV ва ибтидои садаи - XV маҳсуб мешавад. Зикри неки ин суҳанвари классик дар аксари ашъори асри миёнагӣ дида мешавад. Мо дар ин очерк кушиш кардем, ки ба маҷмуаҳои ашъори ӯ ва шоири маъруф Шайх Камоли Хучандӣ назар андозем. Дар рафти ин барраси муайян гардид, ки Исматӣ Бухорӣ ҳам аз шаклҳои маъмулии ғазал ва ҳам аз рубоӣ ва қорбурди он ва ҳам аз тарзу усулҳои ифоданок ва баёни қорбурди образи муайяни ашъори Камоли Хучандӣ баҳра гирифтааст.

Abstract

Mawlana Khoja Faxruddin Ismatulla ibn Masud Bukhari is considered a outstanding scientist and poet of the late XIV and early XV centuries. A noble reference to this classic speaker is found in most medieval poems. In this essay we tried to look at his poetic collections from the famous philosopher and poet Sheikh Kamoli Khujandi. In the course of this review, it was found that Ismail Bukhara benefited both from ordinary gazel forms and from its rhyme and use, as well as from expressive and expressive ways of using a particular image of a poem from Kamol Khujandi.

Abstract

Mawlana Khoja Faxruddin Ismatullah ibn Masoud Bukhari is considered an outstanding scientist and poet of the late XIV and early XV centuries. A noble reference to this classic speaker is found in most medieval poems. In this essay we tried to look at his poetic collections from the famous philosopher and poet Sheikh Kamoli Khujandi. In the course of this review, it was found that Ismail Bukhara benefited both from ordinary gazel forms and from its rhyme and use, as well as from expressive and expressive ways of using a particular image of a poem from Kamol Khujandi.

Kalit so'zlar: nazira, mammat, Kamol Xujandiy, Ismat Buxoroyi, Ulug'bek Go'raconi.

Калидвожаҳо: назира, таммат, Камоли Хучандӣ, Исматӣ Бухорӣ, Улугбеки Ғураконӣ.

Ключевые слова: назира, таммат, Камоли Худжанди, Исматӣ Бухарай, Улугбек Горакон.

Key words: nazira, tammat, Kamoli Khujandi, Ismat Bukharai, Ulughbek Ghorakon.

САРСУХАН

Мавлоно Хожа Фахруддин Исматуллоҳ ибни Масъуди Бухорӣ аз донишмандон ва шоирони намоёни охири асри XIV ва аввали асри XV ба шумор меравад. Зикри исми шарифаш дар сарчашмаҳои дасти аввал: [13, 333; 2, 2487; 11, 326; 8, 12; 6, 191; 9, 299, 7, 184; 4, 50; 4, 1028; 14, 286] далолат ба мартабаи баланд ва ҳунари волои шоирии ӯ мекунад. Насабаш ба Ҷаъфар ибни Абӯтолиб мерасад ва ниёгонаш дар Бухоро шухрату ҳурмате доштанду мавриди таваҷҷуҳи мулк ва умарои он диёр буданд [14, 286]. Аз рӯи маълумоти Давлатшоҳ маълум мешавад, ки Исматӣ Бухорӣ соҳиби ғазлу дониши вофир ва дар шеваи шоирӣ — ҳоҳ қасидагӯӣ, ҳоҳ ба тарзи ғазалиёту маснавий ва муқаттаот моҳир будааст [13,

TILSHUNOSLIK

333]. Ў дар замони салтанати Султон Халил тарбияти куллай ёфта, шоҳзода нисбат ба ў эҳтироме хос доштааст ва ҳатто илми шеърро аз ў таълим мегирифтааст. Вақте дар миёни ин ду ҷудой воқеъ мешавад, Ҳоҷа Исмат дар фироқи Султон Халил абёти зеринро сурудааст, ки аз меҳру алоқа ва унси онҳо далолат мекунад:

*Кош фармудӣ, ба шамшери ҷудой куштанам,
То ба хорӣ дар чунин рӯзе надидӣ душманам.
Боғбон, аъ, дар таҳи девори гулзорам бикӯш,
Бе вучудаи гар кашад хотир ба сарев савсанам [13, 333]*

Исматӣ Бухорой баъди салтанати Ўлугбеки Гўракон аз маддоҳӣ даст кашида, дар охир аз шоирӣ низ истифода намудааст. Аз муосирону муҳосибони шоир, ки пайваста дар маҷолиси шеърӣ ў ташриф меовардаанд, Мавлоно Бисотӣ Самарқандӣ, Мавлоно Хаёли Бухорой, Мавлоно Барандақ, Ҳоҷа Рустамӣ Хурёнӣ ва Тоҳирӣ Абевардиро метавон ном бурд [13, 336].

Таърихи вафоти шоирро Давлатшоҳӣ Самарқандӣ 829/1426 навиштааст, ки минбаъд он дар навиштаҳои дигарон муқаррар шуда, вале муаллифи таърихномаи «Ҳабибу-с-сияр» дар ин маврид овардааст:

*Таърихи вафоти Ҳоҷа Исмат
Ҳар қас, ки шунд гуфт: Таммат [16, 550].*

Таммат дар ҳисоби абҷад баробар бо 840/1437-38 мебошад, ки ин санад дар таъриҳи «Махзану-л-ғароиб» низ омадааст [14, 289].

МЕТОДҲО ВА ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ

Аз таркиби девони шоир пайдост, ки ў дар сурудани анвои гуногуни шеърӣ, монанди қасида, ғазал, қитъа ва рубой дастӣ тавоно дошта, ҳатто маснавии ҳамосавии «Иброҳими Адҳам»-ро, ки 1100 байтро фарогир аст, эҷод кардааст. Чунонки маълум аст, дар эҷодиёти шоирони асри XV-и мелодӣ вижагии татаббуъсарой, ки аз равандҳои муҳимми адабӣ баъди асри мазкур ба ҳисоб меояд, ба расмият даромада буд ва аксари шоирони намоёни ин давра, албатта бо равиши хосси худ, ба ин ё он шоири муосир ё пешина татаббуъ кардаанд. Дар қатори шоирони таъсиргуздор дар ин раванд метавон исми Шайх Камоли Хуҷандиро дар радиҳои Саъдиву Ҳофиз, Румиву Амир Хусрав ва дигарон ном бурд. Ҳатто ғалат намешавад, агар иддао бикунем, ки аксар шоирони асри мазкур дар сурудани ғазал бештар бар пояи таъсири сабки Ҳоҷа Камоли Хуҷандӣ эҷод кардаанд ва ҳуди нуктаи он ки Камоли шакли ғазалро якандоза ба танзим даровардаасту онро ҳудуди дилхоҳӣ онро дар ҳаҷми ҳафт байт муайян намудааст, далели дигари ин иддаост. Шоирони асри мазкур, ки Ҳоҷа Исмат ҳам аз он шумор берун нест, бо таъсирпазирӣ аз ҷиҳати қорбурди авзон, қофияву радиф ва тарзи тасвири образфаринӣ бар сабку шеваи Камоли ғазал суруда, ғазалҳои Камолиро дар қофияву авзон ва радифҳои ғариби ў айнан пайравӣ накарда бошанд ҳам, нуктаи нозуқхалӣ ва таваҷҷуҳ ба назокати баён, ких осӣ шеъри ин суханвар аст, аз доираи забони онҳо берун набудааст. Исматӣ Бухорой низ аз шумори ҳамин табори шоирон аст, ки муттасилона идомаи ёфтани ғазалҳои орифонро дар забони бисёр пурсӯзи ошиқона дар эҷодиёти ў ба мушоҳида мегирем.

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҲО

Бо он ки Камоли Хуҷандӣ аз шоирони асосии мубаллиғӣ ин тарз ба шумор меравад, Ҳоҷа Исмат ба авзону қавофии маъмули шеъри Камоли он қадар ҳам таваҷҷуҳ намекунад. Аммо зикри ин нукта, ки таҳти таъсири қолабҳои ғазалиёти Ҳоҷа Камоли ғазал сурудани ў бисёр ба мушоҳида гирифта мешавад, низ бачо хоҳад буд. Мисол:

Камоли Хуҷандӣ:

*Рӯзгорест, ки ҳечаш назаре бо мо нест
В-ин шаби фурқати моро саҳаре пайдо нест [15, 264].*

Исматӣ Бухорой:

*Шаб дароз асту зи хуршед асаре пайдо нест,
Ё шаби хастадилонаро саҳаре пайдо нест [3, 280-281].*

Ҳаммонандии авзону қофияҳо, хоҳу ноҳӯ ба масоили шабоҳат доштани тасвир ва забони шеър низ марбут мешавад ва бе он ки ба масоили мазкур дахл намоем, баррасии

эҷодиёти шоирони мазкур ва таъсирпазирии яке аз дигаре дар бисёр ҷиҳатҳо норавшан хоҳад монд.

Шоистаи зикр аст, ки дар нигоштаҳои Исматӣ Бухорӣ, агарчи таъсири қолабҳои қофияву радиф ва вазнҳои Камоли Хучандӣ камтар ба мушоҳида мерасад, вале тарзи мазмунсозӣ, ба таносуб овардани калимоти маъмули шеър, ифодаи нозукбинонаи матлаб, равиши тасвирсозӣ ва образофариниҳои Камол дар бештари ашъори Исматӣ нақши муайяне дорад. Бояд таъкид шавад, ки яке аз муҳаққиқони эронӣ Муҳаммадмахдӣ Носеҳ зимни як мақолааш роҷеъ ба ашъори Хоҷа Камол овардааст: «Нуктаи ҷолиби тавачҷуҳ дар зиндагии ин ориф (манзур Хоҷа Камол – Д.М.) он аст, ки бо вучуди эҳтимом ба умури расмӣ тасаввуф ва хонақоҳнишинӣ, вай амалан аз он ҷӣ вобаста ба хонақоҳ ва хирқаву фарҳанги муридиву муродӣ мебошад, ба дур аст. Аз ин рӯй, ҳам ӯ аз мунтақидони мактаби «аҳли назар» ва «маърифат» ба шумор меояд» [10, 327]. Ба фикри мо ҳам, маҳз ин падида, яъне мунтақиди мактаби «аҳли назар» будани Камол ва доираи васеътаре аз талқини хонақоҳу ғушанишинӣ кардани ашъори ӯ боиси гаронидани иддае аз шуаро ба тарзи ӯ шудааст. Дар ин радиф, бозҷӯии мо аз ашъори Исматӣ Бухорӣ, ки таъсири вофире аз Хоҷа Камол дорад, нишон дод, ки ӯ низ аз пайравони ин тариқ буда, ба мушоҳида мерасад, ки истилоҳоти назми Камол бар андешаронии ӯ низ нуфуз кардааст. Чунончи:

Камоли Хучандӣ:

*Аз ман, эй аҳли назар, илми назар омӯзад,
Нозук аст он рух, аз ӯ чашму назар бардӯзад [15, 398].*

Исматӣ Бухорӣ:

*Назари поки маро саҳл мапиндор, ки ман
Рӯзгорест, ки пайваस्ताи аҳли назарам [3, 424].*

Албатта, аксар шоирони адабиёти классикӣ, сарфи назар аз макони муҳити зист, азбаски андешаҳояшон бештар аз сарчашмаи ягонаи афкор – ирфон об меҳӯрад, метавонанд диди ягун дошта бошанд, вале фаротар аз ин, шабоҳати ҳунарии шоирони мазкур ҳам қобили эътиност. Барои он ки Исматӣ Бухорӣ дар аксар мавридҳо аз тарзи истифодаи образ (тимсоли шеърӣ дар назар аст. –Д.М.) низ ба ашъори Камоли Хучандӣ пойбанд будааст. Чунонки яке аз тимсолҳои машҳур ва серистифодаи шеъри Камол тимсоли «сарв» аст ва ҳамчунонки маъхӯд буда, Камол танҳо онро ба қомати маъшуқ ташбеҳ намекунад, балки «сарв» бо он баландиву зебой, ки дошта, пеши қомати маъшуқи шоир шармандаву мунфайл аст. Чунин бардошт аз образи тасвир ва бозҷӯии ин мазмун дар ашъори Исматӣ Бухорӣ низ ба касрати истифода ба назар мерасад. Мисол:

Камоли Хучандӣ:

*Гарчи сарви чаман аз об равоне дорад,
Натавон пеши қадат гуфт, ки ҷоне дорад [15, 578].*

Исматӣ Бухорӣ:

*Ниҳоли қоматат он дам, ки дар рафтор меояд,
Намеебам зи худ майле ба сарви бўстон кардан [3, 428].*

Дар ин радиф, метавон даҳҳо мисоли дигар аз ашъори шоирони мавриди қиёс овард, вале зикри ин нукта, ки Исматӣ Бухорӣ, ҳамчунон Камоли Хучандӣ ба тариқи суҳанварони бузурги пешин қадам ниҳода ва ба ҳеҷ вачҳ ба ҳайси муқаллиди холис чеҳра нанамудааст, бисёр бамаврид хоҳад буд. Зеро мазомини ашъори пешиниён ва баҳрамандии ӯ аз тарзи суҳанварии онҳо ҳам ба равиши хоссе будааст, ки дар диди аввал аз назари хонанда ноаён мемонад. Вале тааммули бештар равшан месозад, ки шоири мавриди назар бештар ба равиши Камол суҳансарой мекардааст. Барои исботи ин иддао метавон ба образи «сағ» дар ашъори Исматӣ, ки аз тимсолҳои дӯстдоштаи Камол аст, рӯҷӯй кунем. Ин тимсол, бешак, аз лиҳози мазмун, тарзи бақоригирӣ ва мавқеи истиҳдом аз андешаҳои Камол сарчашма мегирад:

Камоли Хучандӣ:

*Беш аст Камол аз ҳама 3-он рӯз, ки худро
Дар мартаба камтар зи сағи кӯи ту донист [15, 235].*

Исматӣ Бухорӣ:

Гар тавонам бо сағи қўят ба ёрӣ зистан,

Беҳ ки умре бар сарири шаҳриёрӣ зистан [3, 432].

Дар абёти боло, агарчи гирумони забонӣ ва мавқеияти корбурди тимсол аз ҳам фарқ дорад, аз лиҳози ҳамсӯй дар маъно қобили таваҷҷуҳ мебошад. Дуруст аст, ки Исматӣ Бухорӣ аз Шайх Камол бардошт мекардааст, вале ин бардошт мунҳасир ба тақлид нест ва аксар маворид Исматро ба бояд ба ҳайси шоире шинохт, ки чун Камол ва Ҳофиз ба бозофаринӣ кардани матолиби маъмул пардохтааст. Агар дар байти Камол шоир худро дар мартаба аз ҳама баланд танҳо ба хоҳири он ки маъшуқааш ёро аз сағи худ боло хондааст, доништа бошад, дар байти Исмат ин матлаб ба тарзи дигаргунатар ҷилва мекунад. Яъне, шоир менигорад, ки агар ба сағи кӯйи ту ман битавонам ки ёрӣ бирасонам, беҳтар аз он бошад, ки дар сарири шаҳриёрӣ зиндагӣ намоям. Чунин судҷӯй дар кори тасвирсозӣ аз муҳимтарин шохисаҳеост, ки бардошти шоирро аз Камол нишон медиҳад. Дар дигар маврид мебинем, ки Исматӣ Бухорӣ аз лиҳози тасвир ба тасвирпардозӣҳои нозукхаёлонаи Камоли Хучандӣ така карда, яке аз тимсолҳои дӯстдоштаи ӯ, ки дар пеши руҳи маҳбуб «оҷизӣ ва норасоии ҳусни моҳи осмонқ» аст, ки дар гузашта ба ҳайси мушаббаҳи рӯйи маъшуқа истиҳдом мешудааст, шоирона суд мечӯяд:

Камоли Хучандӣ:

*Маҳро зи тоби ҳусни ту ҳар шаб қиёмат аст,
К-он сарвро чӣ шеваю рафтору қомат аст!? [15, 346].*

Исматӣ Бухорӣ:

*Эй бурда оразат зи маҳи осмон гарав,
Нахли қадат ситонда зи сарви равон гарав [3, 444].*

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, кӯшишу бозҷӯии мо нишон медиҳад, ки Исматӣ Бухорӣ ҳамчун шоири ғазалсарои тавоноии асри худ, бо он ки аз ҷиҳати қолабҳои маъмули ғазал ва қофиясозиву истифодаи радиф аз шеъри Камол камтар суд ҷустааст, аммо аз лиҳози мазмунофариву тарзи истифодаи образ ва тасвири мушаххаси ҳолат ё объекти тасвир бешак аз мубаллиғони тариқати шоирӣ Камоли Хучандӣ, ки бо забони соддаву малеҳ, вале пуразтаровати ширин иштихор дорад, будааст. Ба зерӣ султаи тарзи ин суханвари соҳибсабк аксар шуароӣ қарни Исматӣ Бухорӣ, Хаёлии Бухорӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон низ монда буданд ва ба ҳеҷ ваҷҳ Хоҷа Исматро аз он берун қаламдод карда наметавонем.

ПАЙНАВИШТ

1. Айний, Садруддин. Намунаи адабиёти тоҷик / Таҳия ва тасҳеҳи Мубашшир Акбарзод – Душанбе: Адиб, 2010. — 448 с.
2. Авҳадӣ, Тақиуддин Муҳаммад. Арафоту-л-ошиқин ва арасоту-л-орифин / Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Саййидмуҳсин Ночии Насрободӣ – Ҷ.4. – Техрон, 1388.
3. Бухорӣ, Исмат. Девон / Бо кӯшиши Аҳмади Карамӣ. – Техрон, 1366.
4. Лудӣ, Шералихон. Миръоту-л-хаёл / Ба эҳтимоми Ҳамид Ҳусайнӣ. – Техрон: Равзана, 1377. -370 с.
5. Мирзозода, Холиқ. Исматӣ Бухорӣ / Энциклопедияи адабиёт ва санъат. – Ҷ.1. – Душанбе, 1988.
6. Муншӣ, Аҳмад Ҳусайн. Тури маънӣ / Муқаддима ва тасҳеҳу таълиқоти Аҳмади Нуъмонӣ. – Деҳли нах: Исфанд, 1385.
7. Муҳаддисзода, Ҳусайн. Асарофаринон. – Ҷ.4. – Техрон: Анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ, 1328. — 345 с.
8. Навоӣ, Амир Низомуддин Алишер. Маҷолису-н-нафоис. – Техрон, 1363
9. Нафисӣ, Саид. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ. Ҷ.1. – Техрон, 1344.
10. Носеҳ, Муҳаммадмаҳдӣ. Сибғаи ирфонӣ дар шеъри Камолиддини Хучандӣ / Муқаддимаи камолшиносӣ. Таҳияи Баҳром Раҳматов ва Иззатбек Шехимов. – Хучанд: Ношир, 2016.
11. Озар, Лутфалибек. Оташқада / Ба тасҳеҳи Мирҳошими Муҳаддис. – Техрон, 1378.
12. Орзу, Сирочуддин Алихон. Маҷмаъу-н-нафоис / Ба кӯшиши Зебуннисои Алихон – Ҷ.2. – Покистон, 1425 ҳ.
13. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкирату-ш-шуаро / Таҳияи Мухлиса Нуруллоева. – Хучанд, 2015
14. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон. – Ҷ.4. – Техрон: Рашидия, 1366.
15. Хучандӣ, Камол. Девон / Таҳияи Абдучаборӣ Суруш. – Хучанд: Хуросон, 2015.
16. Хондамир, Муҳаммад Ғиёсиддин. Ҳабиб-ус-сияр / Гирдоварӣ, муқаддима ва изофоти Абдулҳусайни Навоӣ. – Техрон, 1379.
17. Ҳошимӣ, Шайх Аҳмад Алихон. Махзану-л-ғароиб / Бо эҳтимоми Муҳаммад Боқир. – Лоҳур, 1968.
18. Эте, Ҳермон. Таърихи адабиёти форсӣ: Аз силсилаи «Маҷмӯаи эроншиносӣ» / Зери назари Эҳсонӣ Ёршотир / Тарҷума бо ҳавошии дуктур Ризозода Шафақ. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1337. — 362 с.

**ОБУЧЕНИЕ РУССКОЙ УСТНОЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В НАЦИОНАЛЬНЫХ
ГРУППАХ ВУЗОВ УЗБЕКИСТАНА****O'ZBEKISTON OLIY TA'LIM OLIYGOHLARI MILLIY GURUHLARIDA RUS O'G'ZAKI
VA YOZMA NUTQ O'QITILISHI****TEACHING RUSSIAN ORAL AND WRITTEN LANGUAGE IN NATIONAL GROUPS OF
HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UZBEKISTAN****Саидова Сохиба Махкамовна¹****¹Саидова Сохиба Махкамовна**

– доцент Андижанского института сельского хозяйства и агротехнологий.

Annatatsiya

Maqolada rustilini fonetik, grammatik va leksik nuqtai nazardan o'qitishda qanday qiyinchiliklar paydo bo'lishi va ularning oldini olish usullarini qanday aniqlash mumkinligi aytilgan. Bundan tashqari, muayyan mavzularda keltirilgan misollar tahlil qilingan.

Аннотация

В статье говорится, как в обучении русскому языку возникают трудности в фонетическом, грамматическом и лексическом плане и как найти пути их предотвращения. Кроме того изучаются примеры, приводимые на определённые темы. Обращается внимание на изучение времен и видов глагола. Изучение этих глаголов помогает обучающимся свободно пользоваться богатством русского языка.

Abstract

The article describes how phonetic, grammatical and lexical difficulties arise in teaching the Russian language and how to find ways to prevent them. In addition, examples given on certain topics are studied. Attention is drawn to the study of tenses and types of the verb. Learning these verbs helps students to freely use the richness of the Russian language.

Kalit so'zlar: qochib ketgan undosh tovushlar, undoshlarning kombinatsiyasi, talaffuz, lug'atni boyitish, belgidan foydalanish.

Ключевые слова: Беглые согласные, комбинация согласных, произношение, обогащение словаря, использование знака.

Key words: fugitive consonants, consonants cluster, pronunciation, lexicon enrichment, use of letter.

ВВЕДЕНИЕ

Язык – важнейшее средство общения людей друг с другом, это орудие мысли и культуры это опора для каждого из нас в производственной и общественной деятельности.

Одной из главных задач преподавания русского языка в национальных группах является обучение устной и письменной речи.

Работа по развитию устной и письменной речи нерусских студентов строится на основе приобретённых ими лексических знаний. Эта работа должно начинаться с самих первых дней обучения русскому языку нерусских. Она тесно связана с изучением основного словарного фонда и словарного состава русского язык и с изучением правил русской грамматики.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Как и всё обучение русскому языку, работа по развитию речи должна быть построена на принципе сознательного отношения студентов к употреблению в своей речи знакомых слов, выражений и грамматических правил. Преподаватель должен требовать от студентов правильного построения предложений на русском языке только пределах изученных уже грамматических правил. А с другой стороны, новое грамматическое правило, как и новый лексический материал, необходимо закреплять всевозможными упражнениями, связанными с развитием речи.

Изучение грамматики и словарного состава русского языка должно проходить в тесной связи с устной и письменной речью, должно быть целеустремлённым, учить студентов националов выражать свои мысли на русском языке, превращать для них русский

язык в средство межнационального общения. Грамматическое правило можно считать усвоенным, если студенты научились применять его при построении русского предложения.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В процессе обучения русскому языку у студентов возникают определённые трудности в фонетическом, грамматическом и лексическом плане. Здесь целесообразно обратить внимание на особенности обоих языков. Трудности возникают при произношении букв –щ, –ы, поскольку эти буквы отсутствуют в узбекском языке.

Например: общежитие, совещание, общество, щавель, обогащение, обучающиеся, учащийся, преимущественно, щенок; интересный, круглый, гласный, согласный, оперативный, красный, устный, письменный очень полезным в связи с этим являются определённые задания на произношении твёрдого и мягкого т-ть, л-ль; ты-ти, то-те, та-тя. ту-тю, Тома – тётя, тарелка- таяпка, тысяча – квартира, туфли, костюм; лы-ли, ла-ля, ло-лё, лу-ло: ель-ел, столы- линия, ласточка – лягушка, лук –люк. Трудности возникают и при использовании падежных форм.

Например: певец(им.п.)т- певца(род.пад), ребенок(им.п.) — ребенка(рад.пад.), щенок(им.п.) – щенка(р.п.), отец (им.п.) – отца(род.п), цветок(им.п.) – цветка(род.п.), ров(им.п.) – рва(р.п.), дворец(им.п.) – дворца(род. пад.), мизинец(им.п.) – мизинца(р.п.), глянец (им.п.) , глянцевого(рад.пад.), день(им.п.) – дня(род.п.), лоб(им.п.) – лба(род.пад.), сон(им.п.) – сна(род.п.), ветер(им.п.) – ветра(рад.п.), пень(им.п.) – пни(рад.пад.), сон(им.п.) – сны(род.п.), сто(им.п.) – сотый(им.п.), песок(им.п.) – песка(рад.пад.).

В русском языке встречаются и стечение нескольких согласных, при произношении которых учащиеся также допускают фонетические ошибки: между согласными буквами они пытаются вставить гласные буквы. Например: стакан добавляют букву а – истакан, книга- кинага, внимание – винимание, шкаф – ишкаф, бокс – бокис, солнце – солинсе и т.д.

В грамматическом плане большие трудности возникают при изучении видов глагола. Виды глагола – одна из самых сложных тем русской грамматики, изучении которой для нерусских учащихся связано с большими трудностями. Для них не имеют разницы слова: кричать – крикнуть, шагать – шагнуть, читать – прочесть, думать – подумать в плане семантики.

Нередко неправильно употребляют видовые формы глагола выпускники не только школ, но и вузов и даже лица, неплохо владеющие русским языком.

Профессор А.М. Пешковский по этому поводу писал: “ Виды глагола – главное грамматическое и стилистическое богатство нашего языка, и сознательное использование ими, во-первых обогатит и уточнит стиль учащегося и понимание им литературного текста, а во-вторых поднимет его на такую грамматическую высоту, которую будут ему казаться элементарными, ибо виды, несомненно, — труднейшие из них” .

Часто студенты допускают ошибки в употреблении слов разной стилистической принадлежности, повторы одного и того же слова, неправильное употребление слов с фразеологическим связанным значением.

Изучение видов русского глагола с нерусскими студентами — ответственная и трудная задача. Трудность этой темы объясняется тем, что ни в одном языке грамматическая категория глагольных видов не существует в таком развитом и совершенном состоянии, как это имеет место в русском языке.

Категория вида даёт нашим глаголам возможность выражать такие тонкие оттенки законченности или не законченности действия, его повторяемости, длительности, многократности и однократности, который не могут быть выражены при помощи глагольных времён. При помощи глагольных видов в русском языке могут быть выражены те значения, которые в других языках выражаются различными глагольными временами. Категория вида в русском языке качественно отличается от категории времени в других языках. В частности, при помощи категории вида законченность или незаконченность действия может быть выражена не только в прошедшем времени, но также и в будущем и даже в инфинитиве. Это связано с тем, что категория вида выражается уже в самой глагольной основе (решать – решал – буду решать, решить – решил – решу).

Готовясь к изучению глагольных видов с нерусскими студентами, преподаватель заранее должен предусмотреть трудности, с которыми можно встретиться. При недостаточно четком объяснении значения видов глаголов в русском языке студенты часто путают категорию времени. Глаголы, стоящие в форме прошедшего времени, они определяют, как глаголы совершенного вида (действие прошло – значить совершилось до конца, закончилось), и, наоборот, никак не хотят признавать глаголами совершенного вида глаголы, стоящие в форме будущего времени.

Чтобы избежать ошибки целесообразно начинать объяснение глагольных видов с форм прошедшего времени а и инфинитива. В русском языке большинство глаголов имеет две формы инфинитива: решать — решить, кончать — кончить, решать — решить, двигать — двинуть, писать — написать, идти — прийти, смотреть — посмотреть. Преподаватель объясняет, что наши двух форм инфинитива связано с тем, что они выражают разные значения. Далее он показывает в чем заключаются эти различия, знакомит студентов с терминами совершенный и несовершенный вид показывает, какие значения может выражать тот и другой вид время: законченность действия, его кратковременность, однократность с одной стороны; незаконченность действия, его длительность или повторяемость с другой стороны. Например: надо готовиться к занятию — надо приготовиться к занятию; необходимо каждый день читать газеты — надо ежедневно посещать больного товарища.

Значение законченности и незаконченности действия, а также других оттенков значений, присущих глаголам совершенного и несовершенного видов, выражается не только в инфинитиве, но и в глагольных временах – в прошедшем и будущем. Например: Я купил тетради – я покупал тетради; мы читали газету — мы прочитали газету; я встречал товарища — я встретил товарища. Здесь все глаголы стоят в прошедшем времени, то – есть говорят о действии, которое уже прошло, но в одних случаях речь идёт о действии, которое происходило, но момент его законченности основой глагола не выражен. Если от этих глаголов образовать неопределенную форму глагола, то становится ясно, что в формах инфинитива это различие выражено так же, как и в прошедшем времени.

Необходимо познакомить студентов, что глаголы совершенного вида не имеют форм настоящего времени. При помощи глаголов совершенного вида мы можем выразить уверенность в том, что действию будут доведено о конца: Мир победит войну

Для закрепления материала о видах глагола необходимо выполнить большое количество разнообразных примеров, упражнений и заучивать каждый глагол в двух вариантах: смотреть – посмотреть, рисовать – нарисовать, кричать – крикнуть. Преподаватель должен показать, что глаголы с/в отличаются от глаголов н/в наличием приставки, суффиксов, а также тем, что они могут иметь различные основы (брать – взять, говорить – сказать). В итоге учитель должен научить студентов понимать значение глагольных видов в русском языке, определять вид глагола по словарю, различать глаголы совершенного и несовершенного видов в тексте при чтении. Кроме того, необходимо уделять большое внимание словарной работе так как, здесь конкретно изучаются те слова, которые относятся к той или иной профессии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Осуществляя методы по устранению допускаемых ошибок необходимо изучить причины лексических ошибок студентов. Чтобы избежать ошибки при изучении видов глагола надо начинать объяснение глагольных видов не с форм прошедшего времени а с форм инфинитива. Нужно больше выполнять заданий по лексике, чтобы обогатить речь студентов.

Обогащение словаря учащегося, — одна из главных задач обучения языку, условие успешного речевого развития и усвоения знаний и умений по языку. Лексика помогает обучающимся русскому языку свободнее пользоваться богатствами русского языка, его словарным запасом.

Иначе говоря, это явление обычно именуется словарной работой и рассматривается как составная часть развития речи студентов, для этого изучается теоретический материал по лексике: лексическое и грамматическое значение слова, многозначность, прямое и

TILSHUNOSLIK

переносное значение слов, омонимы, синонимы, антонимы, слова диалектные, профессиональные, заимствованные, устаревшие и новые.

Самым главным процессом является работа над словом – обогащение словарного запаса, умение свободно и плавно включать слово в речевой актив.

Целенаправленными материалами и заданиями по лексике являются различные виды упражнений на синонимы, антонимы, упражнения в употреблении слов в определенных коммуникативных ситуациях, в текстах по специальности и т.п. И, конечно, лексическая работа проводится преимущественно практически, с привлечением словарей

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Черняховская Л.А. « Единицы и связи смысловой грамматики текста» (Chernyakhovskaya L.A. "Units and connections of the semantic grammar of the text")
2. Сборник научных трудов МГИИЯ. Выпуск 308, 1998. С 110 — 112. (Collection of scientific works of MGIIA. Issue 308, 1998. P 110 — 112.)
3. Тихонов А.Н. Чистовидовые приставки в системе русского видового формообразования. // ВЯ. — 1956. — N6. (Tikhonov A.N. Pure species prefixes in the system of Russian species shaping. // VYa. — 1956. — N6.)
4. Куринина Г.П. Учим русские глаголы! М.: Изд-во РУДН, 2000. — 67 с. (Kurinina G.P. Learn Russian verbs! M.: Publishing House of RUDN University, 2000. — 67 p.) Кривоносов А.Д., Редькина Т.Ю. Знаю и люблю русские глаголы. Пособие для курсов русского языка Пб.: Златоуст, 2000. — 88 с.

XITOIY TILIDA MAQOL VA MATALLAR

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ НА КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

PROVERBS AND SAYINGS IN CHINESE

Тошназарова Нилуфар Хусановна¹¹Тошназарова Нилуфар Хусановна

— Преподаватель факультета ближневосточных языков Самаркандского Государственного Института Иностранных языков

Annotatsiya

Ushbu maqolada Xitoy didaktik folklorining ahamiyati: maqol va matallar, shuningdek, ularning talaffuzi va tarjimalari haqida soʻz boradi. Bu mavzularning qanchalik dolzarb va qiziqarli ekanligi ifodalangan. Maqol va matallar xalq ogʻzaki ijodi janri hisoblanib, qisqa va loʻnda, obrazli va obrazsiz, grammatik va mantiqiy tugallangan maʼnoli hikmatli iboralardan tashkil topgan. Ushbu janrni oʻrganish har doim qiyinchilik tugʻdiradi. Ushbu maqolada maqol va matallarning talaffuzi va tarjimalari berilganligi til oʻrganuvchilarga yordam beradi.

Аннотация

В данной статье будет дана важность китайского дидактического фольклора: пословицы и поговорки, а также их произношение и переводы. Эта функция показывает, насколько актуальна и интересна статья. Пословицы и поговорки считаются жанром народного творчества, состоящим из кратких и лаконичных, образных и необразных, грамматически и логически законченных мудрых выражений. Изучение этого жанра всегда является проблемой. Произношение и перевод пословиц и поговорок в этой статье помогут изучающим язык.

Abstract

The following article will give the importance of Chinese didactic folklore: proverbs and sayings, as well as their pronunciation and translations. This feature shows how relevant and interesting the article. Proverbs and sayings are considered a genre of folk art, consisting of short and concise, figurative and non-figurative, grammatically and logically complete wise expressions. Learning this genre is always a challenge. Pronunciation and translations of proverbs and sayings in this article will help language learners.

Ключевые слова: Конфуций 孔子 kǒngzǐ, китайские пословицы и поговорки, чэньюй, идиомы, иероглифы, фразы, китайский язык.

Key words: Confucius 孔子 kǒngzǐ, Chinese proverbs and sayings, chengyu, idiom, hieroglyphs, phrases, Chinese language.

Kalit soʻzlar: Konfutsiy — 孔子 kǒngzǐ, xitoy maqollari va matallar, chengyu, idiom, ierogliflar, iboralar, xitoy tili.

ВВЕДЕНИЕ

Китайский язык является одной из двух ветвей сино-тибетской семьи языков. Первоначально он был языком основной этнической группы Китая — народа хань. В своей стандартной форме китайский является официальным языком КНР и Тайваня, а также одним из шести официальных и рабочих языков ООН.

Как и в любом языке, в китайском важную роль играют идиомы и пословицы. Любой язык, это погружение с головой в образ мысли другого народа, в его культуру, уклад жизни, сложившиеся веками традиции и стереотипы. Этот же иероглиф писали до нас миллиарды человек. У знака своя история, судьба, смысл, жизнь. Он пережил войны, смену императоров, природные катаклизмы, сотни поколений, кочевал из дворцов на деревянные столы бедняков-самоучек, готовившихся к государственным экзаменам...

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В данной работе, отвечающей требованиям темы, использованы сравнительно-исторические методы классификации. Его предметом являются научные исходные материалы.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Этим знаком танцевала кисть в туши на бамбуковых листах в кабинете великого мыслителя Конфуция 孔子 [kǒngzǐ]. Не магия ли это? И вот, мы уже стали обладателем невероятной ценности, написав свой первый элемент.

TILSHUNOSLIK

В этой короткой статье, мы решили немного познакомить вас с понятием 成语 [chéngyǔ] — чэньюй. Что в нашем с вами понимании является идиомой или фразеологизмом⁷².

В настоящее время в китайской фразеологии наиболее распространённой является классификация, предложенная китайским лингвистом Ма Гофанем (马国凡), состоящая из пяти разрядов:

1. Чэньюй (кит. трад. 成語, упр. 成语, пиньинь *chéngyǔ*, буквально: «готовое выражение») — идиома.

2. Яньюй (кит. трад. 諺語, упр. 谚语, пиньинь *yànyǔ*) — пословица

3. Сехоуэй (кит. трад. 歇後語, упр. 歇后语, пиньинь *xiēhòuyǔ*, буквально: «речение с усечённой концовкой») — недоговорка-иносказание

4. Гуаньюньюй (кит. трад. 慣用語, упр. 惯用语, пиньинь *guànyòngyǔ*, буквально: «привычное выражение») — фразеологическое сочетание

5. Суюй (кит. трад. 俗語, упр. 俗语, пиньинь *súyǔ*, буквально: «просторечное выражение») — поговорка

Ниже приведены примеры пословиц и поговорок и их прочтение.

Фраза	Пиньинь	Перевод
风吹雨打	[fēngchuī yǔdǎ]	(порывы ветра и удары дождя) неприятности, невзгоды, ненастье
翻山越岭	[fānshānyuèlǐng]	(переходить через горы, переваливать через хребты) преодолеть тяжёлый путь
浮光掠影	[fú guāng lüè yǐng]	(блеск на воде, мелькнувшая тень) Лишь миг, мимолётное мгновение
莺歌燕舞	[yīng gē yàn wǔ]	(иволги поют, ласточки танцуют) Хорошее положение дел, все прекрасно
草长莺飞	[cǎo zhǎng yīng fēi]	(высокие травы и полёт иволги) Весна пришла
破镜重圆	[pò jìng chóng yuán]	(разбитое зеркало снова стало целым) разлученные супруги снова вместе, помириться

За многотысячелетнюю историю китайский язык обогатился огромным количеством пословиц, идиом и крылатых выражений, среди которых и те, что пришли из художественных произведений китайских писателей и поэтов, и те, что вышли из фольклорных народных сказаний, повседневной жизни простых людей. Для нас в большинстве случаев эти выражения и фразы в переводе звучат странно и непривычно, но для китайцев они незаменимы, как воздух, и неудивительно, что они активно пользуются данными фразами как в речи, так и на письме⁷³.

Безусловно, вывести смысл пословицы или крылатого выражения из одного только перевода на русский практически невозможно, потому что за большинством китайских устойчивых выражений стоят маленькие, либо большие истории, без знания которых, вся красота и значение фразы теряются в неочевидности или мнимой простоте образов⁷⁴.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Китайский язык занесён в Книгу рекордов Гиннесса как один из самых сложных языков мира (с точки зрения европейцев) из-за своей иероглифической письменности, а также широко распространённой омонимии, которую, впрочем, минимизируют те же иероглифы. Вместе с тем, омофоны и омонимы в современном китайском минимизируются

⁷² Книга рекордов Гиннесса. Языковые рекорды. Самые сложные языки. Дата обращения: 9 августа 2011. Архивировано 25 августа 2011 года.

⁷³ Федоренко Н. Китайская поэзия // Антология китайской поэзии / Перевод с китайского под общей редакцией Го Мо-Жо и Н. Т. Федоренко. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. — Т. 1. — С. 11.

⁷⁴ Соколова М.И Народная мудрость. Пословицы и поговорки. Новосибирск: Офсет, 2009. 622 с.

через окружающий контекст, а также путём добавления к ним слов-толкователей, которые контекст прилагают путём уточнения значения.

В рекордном списке он упоминается в одном ряду с языками чиппева, хайда, табасаранским и эскимосским.

ЛИТЕРАТУРА

1. Китайские пословицы и поговорки на русском языке. Дарья Лукьяненко, преподаватель школы Mandarin School. <https://mymandarin.ru/news/kitajskie-poslovicy-i-pogovorki-na-russkom-jazyke/> (Chinese proverbs and sayings in Russian. Daria Lukyanenko, teacher at Mandarin School)
2. Федоренко Н. Китайская поэзия // Антология китайской поэзии / Перевод с китайского под общей редакцией Го Мо-Жо и Н. Т. Федоренко. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. — Т. 1. — С. 11. (Fedorenko N. Chinese poetry // Anthology of Chinese poetry / Translation from Chinese under the general editorship of Guo Mo-Jo and N. T. Fedorenko. — М.: State publishing house of fiction, 1957. — Т. 1. — P. 11)
3. Соколова М.И. Народная мудрость. Пословицы и поговорки. Новосибирск: Offset, 2009. 622 с. (Sokolova M.I. Folk wisdom. Proverbs and sayings. Novosibirsk: Offset, 2009. 622 p.)
4. Книга рекордов Гиннеса. Языковые рекорды. Самые сложные языки. Дата обращения: 9 августа 2011. Архивировано 25 августа 2011 года. (Guinness Book of Records. language records. The most difficult languages Retrieved 9 August 2011. Archived from the original on 25 August 2011)

PUBLISTISTIK USLUB MATNLARIDA TAGMA'NO HODISASI XUSUSIDA
В ТЕКСТАХ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ ЯВЛЕНИЕ ПОДТЕКСТ
IN THE TEXTS OF THE JOURNALISTIC STYLE, THE PHENOMENON OF SUBTEXT

Gazieva Maftuna Muhammadovna¹

¹**Gazieva Maftuna Muhammadovna**

– Farg'ona davlat universiteti tilshunoslik kafedrası dotsenti v.b.

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslikning yangi sohalaridan biri bo'lgan pragmalingsvistikaning muhim terminologik birligi hisoblangan tagma'no va implikatsiya hodisalari haqida bahs yuritilgan. Shuningdek, tagma'no hodisasining uslubiy-funksional tadqiqida olimlar tomonidan turli nuqtayi nazar asosidagi yondashuvlarning mavjudligi, tasnif tamoyilidagi xilma-xillik ko'zga tashlanishi e'tiborga olingan. Tadqiqotning nazariy asoslari va metodlari haqida atroficha ma'lumot berilgan. Ishda umumnazariy metod sifatida qiyoslash, zidlash, semantik va pragmatik tahlil, umumlashtirish kabi usullardan foydalanilgan. Tagma'no hodisasi o'zining yashirin hukmga egaligi bilan implikasiyaning elementi sifatida tahlilga torilgan. Tagma'no hodisasi olingan lisoniy dalillar yordamida aniq ko'rsatilgan.

Аннотация

В данной статье обсуждаются явления буквальности и импликации, которые считаются важной терминологической единицей прагмалингвистики, одной из новых областей лингвистики. Также при методологико-функциональном исследовании феномена подтекст учитывалось наличие у ученых подходов, основанных на разных точках зрения, многообразие принципа классификации. Подробно представлены теоретические основы исследования и методы его проведения. В работе использовались такие методы, как сравнение, противоречие, семантический и прагматический анализ, обобщение как универсальный метод. Феномен подтекст сводится к анализу как элементу импликации, обладающему скрытым суждением. С помощью лингвистических свидетельств, полученных из художественной литературы, четко обозначены типы подтекст.

Abstract

This article discusses the phenomena of literality and implication, which are considered an important terminological unit of pragmalinguistics, one of the new areas of linguistics. Also, the methodological and functional study of the phenomenon of subtext took into account the presence of scientific approaches based on different points of view, the diversity of the classification principle. The theoretical foundations of the research and methods of its implementation are presented in detail. Methods such as comparison, contradiction, semantic and pragmatic analysis, generalization as a universal method were used in the work. The phenomenon of subtext is reduced to analysis as an element of implication that has a hidden judgment. With the help of linguistic evidence obtained from fiction, the types of subtext are clearly identified.

Kalit so'zlar: implikatsiya, implikatsiya turlari, tagma'no, uslub, publististik uslub, janr, publististik uslub janrlari, implitsit bilim, implitsit ma'no, implitsit fikr.

Ключевые слова: импликация, виды импликации, значение, стиль, публицистический стиль, жанр, жанры публицистического стиля, имплицитное знание, имплицитный смысл, имплицитная мысль.

Key words: implication, types of implication, meaning, style, journalistic style, genre, genres of journalistic style, implicit knowledge, implicit meaning, implicit thought.

KIRISH

Tilshunoslikka oid hozirgi amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning ilmiy yangiligi shu sistemada mavjud bo'lgan ma'lum bir hodisani boshqa bir soha nuqtai nazaridan tadqiq etilishi bilan belgilanmoqda. Masalan, so'z ilmiy yoki rasmiy uslub to'g'risida boradigan bo'lsa, aynan shu uslubga xos bo'lgan xususiyatlarni takrorlash mavzuning ilmiy yangiligini tashkil etmasligi alohida e'tirof etiladi. Shuning uchun ham mazkur tadqiqotimizning mazmuni matnning quyi mazmuniy sathiga oid implikativ hodisalar va bu hodisalarning nutqning funksional uslub turlaridagi ishtiroki hamda ularning ana shu uslubga xos xususiyatlarini aks ettirishida deb hisoblaymiz.

ISHNING NAZARIY ASOSI VA TADQIQ METODLARI

M.N.Kojina [3], L.G.Kayda [5], G.Ya.Solganik [4], Y.I.Lelis [2], V.V.Shapoval [6], A.Nurmonov[7], M.Hakimov [8] kabi yirik tilshunoslarning asarlari mazkur tadqiqotning yuzaga kelishida nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Ishda umumnazariy metod sifatida qiyoslash, zidlash, semantik va pragmatik tahlil, umumlashtirish kabi usullardan foydalanildi.

ASOSIY QISM

Publististik uslubda ham fikrlar implitsitlashtiriladi. Bu tipdagi matnlarda muallif implitsit bilimlariga asosan fikrlarini publististik uslub qolipida bayon qiladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, kommunikantlar tafakkuridagi implitsit bilim va boshqalar publististik uslub va uning janrlari bo'yicha mualliflarning qarashlarida ham fikrlarni shu uslubga xos tarzda ifodalanishiga imkon beradi. "Publististika termini lotincha publicus so'zidan olingan bo'lib, u ijtimoiy degan ma'noni anglatadi. Bu termin adabiy asar ko'rinishlaridan biri sifatida o'zida ijtimoiy muammolarni qamrab olgan muallifning munosabatini ifodalovchi tushunchalar mazmunini ifodalaydi. Shuningdek, u matbuotga oid bo'lgan maqola, ocherk, pamflet, feleton va boshqa shu kabi asar ko'rinishidir"[1. 418]. Publististika terminiga berilgan mazkur ta'rif mazmuni asosida bu uslubga oid bo'lgan matnlarda ham muallifning ayrim fikrlari matn ortiga yashirilishi, yashirilgan fikrlar ba'zi holatlarda muallif tomonidan eksplikatsiyalashtirilishi, badiiy matndan farqli tarzda publististik uslubda yashirin fikrlarni oshkora shaklga chiqarish esa janr talabi bilan amalga oshirilishini alohida ta'kidlash kerak. Masalan, Ozod Sharafiddinov o'zining "Til ilmining darg'asi" nomli publististik maqolasida quyidagi fikrlarni bildiradi:

Quloqlarni qomatga keltirib chinqirgan qo'ng'iroqning uni o'chmasdan, auditoriyaning eshigi ochilib domla kirib keldi. Domla hali yosh, borgan bo'lsa endi 30 larga borgan, lekin barvasta, qomati tik, ikki beti qip-qizil, sochlari taroqqa bo'y bermay dikkayibroq turibdi. U ancha-muncha bashang kiyingan edi — kostyum-shimi yangi, hafsala bilan dazmollangan, ko'ylagi qordek oppoq, yoqasiga gard yuqmagan, bo'ynida bejirimgina bo'yinbog'. Uning o'ziga zeb berib kiyinishi yaqqol sezilib turardi. O'sha paytlarda urush endigina tamom bo'lgan, hamma narsada urush tufayli tomir yoygan yo'qchilikning I zlari. Talabalar bir yoqda tursin, domlarning ham ust-boshi yupun — hamma amallab topganini kiyadi. Shunday sharoitda bu domlaning bashang kiyingani, ustiga gard yuqtirmasligi, o'ta sarishtaligi bir oz erish tuyuldi. Domla sinchkov nigohi bilan talabalarni ko'zdan kechirdi, keyin yarim varaq oq qog'oz oldi-da, unga bo'zni o'rab, bosh va ko'rsatkich barmoqlari bilan ushlaganicha dars boshladi.

*Bu domla — Ayub G'ulom edi. U hozirgi zamon o'zbek tilidan ma'ruzalar o'qirdi. Dastavval, bu odam o'ziga bino qo'ygan bir oliftadek ko'rindi, uni «**ha endi, bu kishi ham ko'pgina tilchilarning bittasi-da, nima karomat ko'rsatardi**» deb **bepisandroq kutib oldik**. (O.Sharafiddinov "Til ilmining darg'asi")*

Mazkur publististik uslubga oid maqolada implitsit bilimga oid ijtimoiy-siyosiy davr haqidagi mazmun matnning propozitiv strukturasini tashkil qiladi. Bu fikrlar muallif tomonidan verbal vositalar orqali oshkora ifodalangan. Haqiqatan ham muallif urushdan keyingi yo'qchilik haqida yaxshi tasavvurga ega. Bu haqda u talabalar tugul, domlalar ham ust-boshi yupun yuradi deb davr haqidagi propozitsiyani tasavvuridagi modus bilan baholaydi. Muallifga xos ana shunday ijtimoiy-implitsit fikrlar "*Shunday sharoitda bu domlaning bashang kiyingani, ustiga gard yuqtirmasligi, o'ta sarishtaligi bir oz erish tuyuldi*" jumlasidagi propozitsiyada ko'zga tashlanadi. Unda muallif nutqida uning tafakkuridagi qaysi fikr implitsitlashayapti degan savolga esa shunday javob berish mumkin. Mazkur publististik uslubga oid matnda "*bu odam o'ziga bino qo'ygan bir oliftadek ko'rindi, uni «**ha endi, bu kishi ham ko'pgina tilchilarning bittasi-da, nima karomat ko'rsatardi**» deb **bepisandroq kutib oldik***" jumlasidagi bungacha ko'p tilchilarni ko'rdik, ularning ma'ruza o'tishlari, mashg'ulotlari, tilshunoslik haqidagi fikrlari o'ta zerikarli, shuning uchun ham tilshunoslik fani zerikarli, bu fan bizga yoqmaydi, Ayub G'ulom ham ana shu tilchilardan ortib bizga nima ayta olar edi kabilar muallifga xos implitsit fikrlardir. Misollar tahlilida shuni alohida qayd etish kerakki, har qanday uslubga oid matnda fikrlar yashirin ifodalanadi. Bunday fikrlar muallifning borliqqa va voqealarga munosabatini belgilaydi. Publististik uslubga oid matnlar esa xuddi badiiy matn singari fikrlarni implitsit ifodalanishi uchun qulay bo'lgan nutq turiga kiradi. Bularda ham badiiy matndagidek, fikrlarni yashirin ifodalash orqali muallif tinglovchilar diqqatini o'ziga jalb qiladi. Aslida kommunikatiya ishtirokchilarining o'zaro muloqotida yashirin shaklda aytilgan fikrlar so'zlashuvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi yoki fikrlarni ta'sir darajasini oshirishga xizmat qiluvchi usullardan biridir.

TILSHUNOSLIK

Fikrlarni implitsitlashtirish yoki matnda fikrlarni tagma'no usuli bilan berish shu uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Publististik uslubda ham fikrni yopiq matnda berish yoki uni alohida usullar bilan ifodalash haqida quyidagi fikrlar bildiriladi. Jumladan, N.Fateeva "...publististik va reklama matnlarida fikrni tagma'no shaklida berish holatlari kuzatilishini ta'kidlaydi. U bunday uslub matnlarida tagma'noga ehtiyoj borligini badiiy adabiyot ustalarini "kashfiyot"lari tufayli deb hisoblaydi. Bunday funksional uslublarda ko'p holatlarda fikrlarning o'sishi va keskinlashishi tagma'no yuzaga kelish mexanizmi bilan farqlanadi" [2. 40], deb ko'rsatib o'tadi. Bu o'rinda publististik uslub matnlarida ham tagma'no qo'llanishi to'g'risida fikrlar berilgan bo'lib, uni quyidagi tarzda asoslash mumkin. Publististik uslub matnlari ham muallifning ijodiy faoliyati asosida shakllanuvchi jarayon bo'lib, ijodkor bu jarayonda o'z fikrlarini informativ belgilar asosida ifodalaydi. Publististik uslub matnidagi fikrlarning informativligi matnning tagma'no sathiga aloqador bo'lmaydi. Lekin uning ayrim qismlarida ommani diqqatini o'ziga tortuvchi va qiziqtiruvchi ayrim fikrlarga ishora mavjud bo'ladi. Ana shu ishora funksiyasini bajaruvchi fikrlar verbal vositalar ortiga singdiriladi. Natijada publististik uslub matnlarida ham shu uslubga tegishli bo'lgan tagma'no shakllari ko'zga tashlanadi.

Yillar davomida yig'ilgan va hayotiy tajribalar asosida orttirilgan bilim va ko'nikmalar inson tafakkuri uchun xos bo'lib, ular muayyan fikrlar uchun intellektual baza vazifasini bajaradi. Ijodkor yoki kommunikantlar tafakkuri ham ana shunday bilimlar asosida boyib boradi. Bu bilimlar muloqot yoki ijodiy jarayonda ma'lum bir fikrni aytishga yo'l ochadi. Kommunikatsiya ishtirokchilari o'zaro bir-biri bilan muloqotga kirishar ekanlar, o'z tafakkurlaridagi bilim va ko'nikmalarga suyanib fikrlaydilar. Fikrning tiniqligi, ravonligi, ixchamligi va lo'ndaligi, uni faktlar bilan asoslanishi hamda lisoniy vositalar bilan ifodalanishida muallifning individual mahorati, uslubi nutq vaziyati yoki matnning qaysidir uslubiy-funksional turiga nisbatan belgilanadi. Ayniqsa, muallif tomonidan aytilayotgan fikrlarni oshkora va yashirin ifoda shakliga tushurish nutqning funksional turini belgilashda muhim o'rin tutadi. Muallifning mavjud funksional uslublardagi ijodiy tajribasi va individual uslubi qancha boy bo'lsa, bunday matnlarda fikrlarning mantiqiy izchilligi ko'zga tashlanadi. Fikrlarning mantiqiyiligi va izchilligi matn mazmuniy yaxlitligini ta'minlovchi asosiy uslubiy belgilardan biridir. Mana shu uslubiy tamoyil va qoidalarga rioya qilgan har qanday matn muallifi o'z fikrlarini matn mazmuniy sathining har bir shaklida ifodalay oladi.

Yuqoridagi fikrlardan shuni tushunish mumkinki, publististik va reklama matnida uchraydigan tagma'no hodisasi va uning mohiyati hamda ifodalanish darajasi mualliflarning bilimlari, tezaurslari, badiiy adabiyot namunalaridan xabardorlik darajasi bilan belgilanadi. Bu mualliflar boy tafakkur tarzi, borliqda yuz berayotgan voqea va hodisalarni ongda idrok qilish darajasi hamda ularni ommaga lisoniy vositalar orqali sodda va ixcham tarzda, tushunarli tilda ravon bera olish qobilyatining mavjudligi bilan ajralib turadilar. Bunday uslub publististik va reklama matnlariga xos janrlar tabiatini belgilashga xizmat qiladi. Har qanday matnda ham fikrlarni ifodalash usuli shu uslubning xususiyatlari asosida amalga oshiriladi.

Publististik va reklama matnlariga oid funksional stillarda tagma'no ishtirok etadi, uchraydi tarzidagi qarashlarga zid tarzda M.N.Kojina va T.Ya.Solganiklar publististik uslubga oid matnlarda tagma'noga ehtiyoj sezilmaydi, bunday matn turlarida tasvirlanayotgan faktlarga muallif munosabati ifodalanadi[3; 4.], xolos, degan g'oyani ilgari suradilar. Bizningcha, bu fikrni shunday izohlash mumkin, publististik uslubga oid matnlarda muallif tomonidan tanlab olingan faktlar tasviri janr tabiatidan kelib chiqqan holda ommaga taqdim etiladi. Matndagi turli xabar va axborotlar bilan muloqot qiluvchi omma va ularning hammasi ham fikrni implitsit tarzda qabul qilishga tayyor emas. Shuning uchun ham bunday matnlarda implitsit shaklga ega bo'lgan tagma'nolarga ehtiyoj yo'q, degan fikrni nazarda tutgan bo'lishlari mumkin.

"...publististika ham tagma'noning qisman mavjudligi bilan xarakterlanuvchi uslubdir. Bunday matnlarda qo'llanuvchi tagma'no shu uslubning o' zigagina xos bo'lgan ifoda shakliga ega. U sintaktik vositalar yordamida shakllangan "oralik tagma'no" ("сквозной подтекст" [2. 40]) deb nomlanuvchi tagma'noning faqat bir ko'rinishidir" [5.44], degan qarash ham mazkur uslubda fikrlar implitsitlashtiriladi tarzidagi xulosani beradi. Fikr verbal ifoda ortiga yashirildimi, aynan, ana shunday matnlarda quyi mazmuniy sathga xos bo'lgan hodisalarning har qanday turi ko'zga tashlanadi. Faqat ular o'sha uslubga oid matnlarning janr xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Publististik uslubga oid matnlarda tagma'ning mavjud bo'lishi haqidagi fikrlar boshqa tilshunoslar qarashlarida ham aks etadi. Tagma'no haqidagi nazariy qarashlar har bir muallifning masalaga o'ziga xos yondashuvi asosida ifodalanadi. Quyida publististik uslubda qo'llanishi mumkin bo'lgan tagma'no va uning o'ziga xos xususiyatlari matnning mantiqiy bog'lanishi asosida izohlanadi. Matn va uning qismlarining o'zaro bog'langanligi uning mazmuniy yaxlitligini ta'minlovchi belgilar sifatida e'tirof etiladi. Bunday matnlarda qo'llanuvchi tagma'nolar matn mutoalasi jarayonida anglanishi ta'kidlanadi. Xususan, "...publististik uslubda qo'llanishi mumkin bo'lgan bunday tipdagi tagma'nolar muallif tomonidan oldindan rejalashtirilgan bo'ladi. U sintaktik strukturada fikrlarning struktur-semantik jihatdan siljishiga asoslanadi. Bu uslubga xos tagma'nolar bog'langan matn va uning tarkibiy qismlari kompozitsiyasiga mansub bo'lib, ular matnni o'qish jarayonida namoyon bo'ladi" [6]. Tagma'no fenomeni haqidagi bunday konsepsiya barcha matnlarda uchrashi mumkin bo'lgan universal xususiyati bilan ajralib turadi.

XULOSA

Demak, har qanday matnni o'qish davomida muallif aytmoqchi bo'lgan fikrlarni idrok qilish jarayoni yuz berib, o'zaro dialogik munosabatga kirishuvchi suhbatdoshlar matn mazmunining oshkora va yashirin ifodasida bir-birlarini birdek anglashlari mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Словарь иностранных слов. – Москва: Рус. яз., 1988. – С. 418.
2. Лелис Е.И. Подтекст как лингвоэстетическая категория в прозе А.П.Чехова. – Ижевск: Удмуртский университет, 2013. – С. 40.
3. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. – Москва: Меж. отношения, 1979. – 160 с.
4. Солганик Г. Я. Стилистика текста. – Москва: Флинта: Наука, 2009. – 253 с.
5. Кайда Л. Г. Эффективность публицистического текста. – Москва: Изд-во МГУ, 1989. – С. 44.
6. Шаповал В. В. Имидж автора в публицистике: (роль сленговых и иных заимствований, маркированных как «чужое слово») // <http://www.philology.ru/marginalia/shapoval20.htm#1> (мурожаат санаси 27.04.23).
7. Нурмонов А. Танланган асарлар. III томлик. I том. – Тошкент: Академнашр, 2012.
8. Ҳақимов М. Ўзбекилида матннинг прагматик талқини: фил.фан. док.дисс. – Тошкент, 2001.

Б.Ш.Шермухаммадов, А.У.Гофуров Организационно-педагогическое содержание развития знаний будущих учителей физкультуры по спортивному туризму.....	9
Б.Ш.Шермухаммадов, Д.Р.Муродова Педагогическая модель развития художественно-эстетической компетентности будущих учителей музыкального образования на основе интегрирования дисциплин	16
Н.М.Уринова Сущность и функции тьюторской деятельности в зарубежном образовании.....	20
Б.Х.Байджанов, М.Р.Махкамов Формирование творческих коммуникативных навыков учащихся начальных классов	24
Б.А.Умаров Принципы развития профессиональной компетентности педагогов средствами цифровых технологий	28
М.С.Ихтиёр Патриотизм и высокое духовное образование - фактор основания третьего возрождения	33
М.И.Алимжонова В глобализации образования педагогическое содержание формирования межкультурной коммуникативной компетенции студентов.....	37
И.И.Юлбарсова Социально-исторические традиции и современные подходы развития биоэтической культуры студентов.....	45
И.М.Алимжонова Педагогическая модель формирования межкультурно-коммуникативной компетенции студентов.....	49
Ф.А.Иброхимов, Б.М.Журакузиев Идеологический иммунитет и его необходимость	56
З.Ж.Пардазв Узбекская романистика периода независимости: вопросы художественного и научного мышления.....	60
Ф.А.Иброхимов Современное состояние интеграции и преемственности преподавания юридических наук.....	70
Л.Д.Туганова Проблема гендерного равенства и образования	75
Ш.Х.Тогаэв Научно-методические вопросы повышения эффективности преподавания общественно-гуманитарных наук	78
А.Р.Сайдуллаева Структура и компоненты развития гендерной культуры у студентов.....	83
Г.С.Рахмонова Педагогические возможности самостоятельной работы в развитии нестандартного мышления.....	87
М.Р.Усманов Особенности развития психических изменений в переходном возрасте	93
Х.Й.Жураева, М.Т.Туркистонова Теоретические основы преподавания биологических наук в вузе	97
Э.С.Юлдашев Научно-педагогические основы совершенствования суггестивных навыков у будущих учителей	101

Г.Б.Каримова	
Интерактивные образовательные методы физического воспитания и формирование их инновационной деятельности	107
Ф.У.Тошболтаев	
Обеспечение интеграции информационных технологий и педагогических возможностей в современном образовании	111
С.Д.Акзамов	
Влияние внеклассных занятий по предмету физической культуры на организм детей и подростков.....	115
А.И.Туйчиев	
Формирование дисциплинарного отношения студентов в процессе непрерывного образования	119
Р.К.Бойкузиэва	
Социальные процессы развития интеллектуальной культуры студентов при изучении национального культурного наследия	122
У.Л.Кучкаров	
Развитие физической подготовленности гимнасток 5-7 лет.....	126
Н.А.Ниязова	
Современные тенденции образовательной коммуникации в условиях перехода к умному обществу	130
С.У.Бойбуриева	
Проблемы формирования речевого этикета у дошкольников.....	137
Н.С.Каноатова	
Теоретико-педагогические основы самостоятельного обучения студентов с помощью информационных технологий.....	141
О.М.Каримов	
Социально-педагогическая необходимость развития художественно-творческих навыков у школьников	146
С.А.Кучкоров	
Полезность реализации концепции преданности родине при подготовке студентов к военной службе через элементы начальной подготовки.....	151
И.А.Имомов	
Анализ педагогической диагностики конфликтов студентов возникающих в процессе высшего образования на основе современных подходов	156
Ш.Муминов, Т.Муминов	
Лингвокультуропедагогическое исследование гармонии красноречия и патриотизма.....	161
Б.Х.Байджанов, Н.Х.Кузиева	
Возможности развития творческого воображения у младших школьников	164
Д.У.Юсупова	
О моделях обучения иностранному языку.....	168
А.И.Сойибназаров	
Творческие способности учащихся и философско-педагогические, психологические основы их развития.....	172
А.М.Тошпулатов	
Воспитание молодежи в духе физической выносливости к военной службе	177
Ш.Х.Азамов	
Составление деятельности проектирования в сфере современного образования	183
А.Таджибазва	
Инклюзивность в образовательном процессе как средство обеспечения равного доступа к образованию	187
Ф.В.Халилов	
Современное состояние самостоятельного образования студентов и использование дидактических средств в его эффективной организации	194
М.М.Катаэва	
Анализ и рекомендации по мобильному обучению в образовательном процессе	198

Э.К.Мухтаров	
Моделирование квантового состояния частицы в двумерной потенциальной яме	203
М.М.Тожибоев, Д.С.Юнусова, М.Р.Хурсантова	
Основные формы и организация самостоятельных занятий	208
У.Ш.Абдурахимова	
Теоретико-методологическая основа формирования лингвокоммуникативной компетенции будущих переводчиков	212
Б.Х.Байджанов, Ш.И.Холматова	
Технологии обучения младших школьников выразительному чтению художественных произведений	220
А.У.Гофуров	
Особенности подготовки будущих учителей физкультуры к спортивному туризму	224
Р.К.Бойкузиэва	
Социальные процессы развития интеллектуальной культуры студентов при изучении национального культурного наследия	230
Н.В.Носиров	
Повышение методической компетенции будущих педагогов технологического образования в информационной образовательной среде	234
Г.З.Ганиева	
Лексикографические принципы толкования топонимов в английском языке (на примере британских и американских словарей географических названий)	238
З.К.Абидова	
Использование метода проектов при организации внеурочной деятельности учащихся профессиональных образовательных учреждений	244
Р.И.Мадалиев	
Технология развития военного патриотизма у студенческой молодёжи посредством артпедгогики	248
М.Х.Байбаэва, И.А.Имомов	
Синергетическая структурная модель педагогической диагностики конфликтной ситуации поведения студентов	252
И.А.Имомов	
Анализ педагогической диагностики конфликтов студентов возникающих в процессе высшего образования на основе современных подходов	256
Л.М.Соколова	
Ремесленники Ферганской долины в постиндустриальном мире	261
С.У.Бойбуриева	
Проблемы формирования речевого этикета у дошкольников	268
Ш.Х.Ханкелдиев, Д.К.Каримов	
Исследование кумулятивной эффективности методики двигательнo-технической подготовленности юных акробатов	272

ЭКОНОМИКА

Х.Х.Бозаров	
Характеристика факторов, влияющих на развитие малого бизнеса и частного предпринимательства	277

ФИЛОСОФИИ

З.А.Бобоева	
Вид искусства и литературы – важный фактор непрерывного духовного воспитания	283
И.А.Хужахонов	
Роль сми в процессе правовой пропаганды	288
У.М.Мамажонов	
Важные условия развития музыкальных способностей учащихся на занятиях по музыкальной культуре	293

М.Б.Юлдашева	
Предложение по обучению языку студентов-биологов посредством профессионально-ориентированного подхода	298
Б.М.Кандов	
Глобальные экологические проблемы: изменения в системе личного мировоззрения и национальных ценностей	302
О.Т.Беркинов	
Конкретные угрозы существующие в киберпространстве	308
И.Исмоилов	
Социально-философские аспекты опыта уголовных наказаний некоторых зарубежных стран	311
А.А.Сайитхонов	
Национальные ценности - идеологическая основа духовного воспитания	316
З.О.Муминова	
Влияние стиля мышления и идеологической системы общества на социальное развитие	320
А.А.Исомиддинов	
Социокультурные факторы повышения интеллектуальной компетентности молодежи	324
Х.Ш.Номозов	
Сущность, генезис и современный состав интернет-пространства	328
У.Р.Собирова	
Значение философии права в развитии общества	332
А.Ч.Абдиев, Б.И.Холёрова	
Положение и возможности Узбекистана в области паломнического туризма	335
И.Ризауэв	
Синергетика: проблемы и возможности в исследовании социальных систем	339
Р.Мардонов	
Межкультурный диалог на основе взаимовлияния восточного и западного философий образования	346
Н.Х.Хакимов, Б.А.Набиев	
Экологические вызовы современности и проблема трансграничного водопользования в Центральной Азии	350
Х.Саматов	
Отделение членов тариката от общества в суфизме (социально-философский анализ)	358
Х.Мухаммадиев	
Виртуальность как новая философская категория	365
Д.Б.Шарипов	
Инновационные факторы обеспечения мира	370
Х.Р.Холидахон	
Философский анализ концепции божественной любви во взглядах Ходжи Ахрора Вали	374

ПОЛИТИКА

А.З.Исмайилов	
Представления о правовой государственности в системе правосознания	378
Ж.Султонов	
Анализ решения пограничных проблем Центральной Азии с помощью теории конструктивизма	384

ИСТОРИЯ

Б.А.Усмонов, Д.А.Мадалимов	
Интерпретация Уильяма Дэви и Джозефа Уайта жизни и личных качеств Тимура	392

М.Ш.Музаффаржон	
История возникновения туризма в Узбекистане (20-30-е годы XX века)	397
Б.М.Абдуллаев	
Место и роль древних культур в формировании и развитии градостроительства ферганы в периоды бронзы и раннего железа.....	405
Н.В.Каримова	
К изучению исторической топографии античных городов ферганской долины.....	416
Д.М.Турдиева	
Возникновение и развитие науки религиоведения.....	421
А.А.Алохунов	
О методе археологического исследования	425
А.А.Юлдашев	
История студентов из туркестана которые получили образование в азербайджане в 20 годы XX века.....	431
Ф.Э.Атажанова	
Развитие системы народного образования в Хорезме: проблемы, задачи и результаты	436
П.П.Норбутаев	
Эпос и религия	440
З.Б.Рахмонкулова, С.А.Хамраев	
Анализ исследований об после Эрназар Максуд оглу.....	446
Ж.Ш.Мусейибзада	
Сдвиг во внешней политике узбекистана: активное участие в построении репутации и сотрудничества через международные организации.....	453
М.Р.Умирзакова	
Вопросы налогообложения в туркестанской АССР.....	460
А.Шарафиддинов	
Из истории развития города ферганы (конец 19 века – начало 20 века)	464

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Н.М.Улуков, Н.Сиддикова	
Использование топонимов в поэтической речи и их функции.....	470
М.М.Ракхматова	
Анализ выражения имплицитной в Американской литературе через стилистические средства	475
Ш.Б.Хужаева	
Взаимосвязь между уровнем рифмы и поэтикой произведения в "Назм ул-джавахир" Алишера Навои.....	479
Р.Р.Маматов	
Художественные особенности произведений герты мюллер.....	483
Д.М.Уралова	
Роль визуального выражения и средств в рассказах Улугбека Хамдама.....	486
Н.А.Саидова	
Традиции детского фэнтези в "Хрониках нарнии" к.люиса	489
К.У.Кубаев	
Историческая правда и художественная интерпретация	493
У.К.Муминова	
Отношение турецких слов в "Махбуб ул-кулуб" к современному узбекскому литературному языку	497
М.К.Нарзикулов	
подходы к газельным поэтам современных таджикоязычных поэтов.....	502
М.Абдуллаева	
Лингвокультурологический анализ и обзор произведения поэта хайратий «Саёхатнаме»	512
Н.И.Холматова	
Важные характеристики художественной публистики	515

Ш.Б.Хужаева	
Взаимосвязь между уровнем рифмы и поэтикой произведения в "назм ул-джавахир" алишера навай	520
Й.И.Нишанов	
Своеобразные особенности жанра притчи (рассказа)	524
Ш.К.Хашимова	
Некоторые размышления о творчестве темура полатова	527
К.Ш.Кахаров, С.Мустафоева	
Формы обращения «ты/вы» в узбекском и немецком языках	531
Б.И.Дехконов	
Коммуникативные факторы архитектурно-строительных терминов в учебном процессе	535
Н.А.Расулова	
Реализация функционального подхода в лингвистике	539
М.А.Хусенов, Ш.А.Зоитова	
Часто допускаемые ошибки при изучении иностранного языка (на примере корейского языка)	544
Г.Хонкелдиева	
Описание категории падежа в русском языке и ее проблемы	547
Х.Абдурахмонов	
Изучение абстрактных существительных и их значение в истории узбекского языкознания	550
Н.Й.Ортикова	
Поэтика противоречащих средств в узбекском языке	554
М.М.Абдулхаева	
Изучение синонимии в языкознании и взгляды ученых на ее виды	560
Н.Т.Мутодов	
Слова и грамматические категории заимствованные с персидского языка на узбекский язык	564
К.Ш.Кахаров, М.Й.Абдураззакова	
Значение невербального общения в межличностном общении	571
М.В.Насридинов	
Лингвопрагматическая характеристика повелительного речевого акта	574
Г.Юсупова	
Выражение пола в устойчивых сочетаниях немецкого и узбекского языков	578
М.Б.Юлдашева	
Исследование восприятия студентами-естественниками своих потребностей в изучении английского языка	584
Ш.Дадабаева	
Сравнительные сложные предложения без союза в классификации сложных предложений	587
Г.Р.Мамадалиева	
Номинативное поле "foot/oyoq" в английском и узбекском языках	591
З.М.Абдуллаев	
Исконные тюрские антропонимы и их историко-этимологическое формирование	599
Х.Абдурахмонов	
Изучение абстрактных существительных и их значение в истории узбекского языкознания	603
М.Р.Отабоева	
Сходные и различные аспекты градуонимических рядов, образованных на основе семантических категорий глагола в узбекском и английском языках	607
З.К.Жураева	
Аспекты изучения языка	610
Д.Р.Ахмадалиева	
Применение геймификации на уроках английского языка	614

Д.У.Юсупова

О моделях обучения иностранному языку..... 619

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

С.Г.Шомуродова

Поэтическое толкование одежды связанной с брачными
обычаями в свадебных песнях..... 623

С.О.Самиева

Фразеологические эвфемизмы в таджикском языке 628

М.М.Абдулхаева

Изучение синонимии в языкознании и взгляды ученых на ее виды 632

Д.Л.Хомитов

Сравнительный фонологический анализ кратких гласных в классическом персидском
и современном таджикском языках..... 636

З.В.Алимова

О лексико-семантической характеристике некоторых персидских сложных слов в
произведении «Садди искандари» Алишера Навои 643

З.С.Таштемирова, М.С.Кушматова

Фразеологические эквиваленты, описывающие внешность человека в
русском и английском языках 648

М.Н.Тиллохужаева

Когнитивная компетенция и ее место в преподавании таджикского языка 653

Д.З.Мукумова

Впечатление исмата бухари от газелей шейха камала худжанди 658

С.М.Саидова

Обучение русской устной письменной речи в национальных группах
вузов узбекистана 662

Н.Х.Тошназарова

Пословицы и поговорки на китайском языке 666

М.М.Газиева

В текстах публицистического стиля явление подтекст 669

B.Sh.Shermuhhammadov, A.U.Gofurov Organizational and pedagogical content of the sports tourism knowledge development of future physical education teachers	9
B.Sh.Shermuhhammadov, D.R.Murodova Pedagogical model of artistic-esthetic competence development of future music teachers on the bases of discipline integration	16
N.M.Urinova The essence and functions of tutoring in foreign education	20
B.Kh.Baydjanov, M.R.Makhkamov Formation of creative communication skills of primary school students	24
B.A.Umarov Principles of pedagogues professional competence development by means of digital technologies.....	28
I.M.Saidov Patriotism and high spiritual education - a factor of the foundation of the third renaissance	33
M.I.Alimjonova In the globalization of education pedagogical content of developing intercultural communication competence in students	37
I.I.Yulbarsova Socio-historical traditions and modern approaches of the development of bioethical culture in students	45
M.I.Alimjonova A pedagogical model of developing students' intercultural communication competence	49
F.A.Ibrokhimov, B.M.Juraquziyev Ideological immunity and its needs	56
Z.J.Pardaeva Uzbek romance studies in the independence period: issues of artistic and scientific thinking	60
F.A.Ibrokhimov Current state of integration and continuity of teaching legal sciences.....	70
L.D.Tuganova The problem of equality in gender and education	75
Sh.Kh.Togaev Scientific and methodological issues of improving the effectiveness of teaching social sciences and humanities.....	78
A.R.Saydullayeva The structure and components of the development of gender culture among students	83
G.S.Rakhmonova Pedagogical possibilities of independent work in development of non-standard thinking.....	87
M.R.Usmanov Features of the development of mental changes at awkward age	93
X.Y.Jurayeva, M.T.Turkistonova Theoretical basis of teaching biological sciences in higher education institutions.....	97
E.S.Yuldashyev Scientific-pedagogical basis of improving suggestive skills in future teachers	101
G.B.Karimova Interactive educational methods of physical education and formation of innovative activity.....	107
F.U.Toshboltayev Pedagogical facilities and informational technologies integration provision in contemporary education	111
S.D.Akzamov Influence of extra-class activities on the organism of children and adolescents on the discipline of physical culture.....	115

A.I.Tuychiyev	
Formation of students' disciplinary attitude in the process of lifelong education	119
R.K.Boyquzieva	
Social processes of students' intellectual culture development in the study of our national cultural heritage	122
U.L.Kuchkarov	
Development of physical training of 5-7 year old gymnasts	126
N.A.Niyazova	
Modern tendencies of education communication in the context of transition to a smart society	130
S.U.Boyburiyeva	
Problems of speech etiquette formation in preschool children	137
N.S.Qanoatova	
Theoretical and pedagogical basis of independent learning of students through information technologies	141
O.M.Karimov	
Socio-pedagogical need for the development of artistic and creative skills in pupils	146
S.A.Quchqorov	
The usefulness of implementing concepts of devotion to the motherland in preparing students for military service through the elements of initial preparation	151
I.A.Imomov	
Analysis of pedagogical diagnosis of students' conflicts arising in the process of higher education on the basis of modern approaches	156
Sh.Muminov, T.Muminov	
Linguocultural pedagogical research of eloquence and patriotism harmony	161
B.Kh.Baydjanov, N.X.Quziyeva	
Opportunities of creative imagination development in elementary school students	164
D.U.Yusupova	
On the models of foreign language teaching	168
A.I.Soyibnazarov	
Students' creative abilities and philosophical, pedagogical and psychological foundations of their development	172
A.M.Toshpulatov	
Education of young people in the spirit of physical endurance to military service	177
Sh.Kh.Azamov	
Organizing design activities in educational process	183
A.Tadjibaeva	
Inclusiveness in educational processes as means of providing equal access to education	187
F.V.Khalilov	
The current state of independent education of students and the use of didactic means in its effective organization	194
M.M.Kataeva	
Analysis and recommendations on mobile learning in the educational process	198
E.K.Muxtarov	
Simulation of the quantum state of a particle in a two-dimensional potential well	203
M.M.Tojiboyev, D.S.Yunusova, M.R.Khursantova	
Main forms and organization of independent lessons	208
U.Sh.Abdurakhimova	
Theoretical and methodological basis of developing linguistic and communicative competence of future translators	212
B.Kh.Baydjanov, Sh.I.Kholmatova	
Technologies of teaching elementary school students to expressive reading of works of art	220

A.U.Gofurov	
Specific characteristics of the preparation of future physical education teachers for sports tourism	224
R.K.Boyquzieva	
Social processes of students' intellectual culture development in the study of our national cultural heritage.....	230
N.V.Nosirov	
Improving the methodological competency of future technological education teachers in an informed learning environment.....	234
G.Z.Ganiyeva	
Lexicographic principles in the interpretation of toponyms in english (in the example of british and american place name dictionaries)	238
Z.K.Abidova	
Using the project method in organizing extracurricular activities of students of professional educational institutions.....	242
R.I.Madaliyev	
Military patriotism develepment technology in young students by means of artpedagogy	248
M.Kh.Baybaeva, I.A.Imomov	
Synergetic-structured model of pedagogical diagnostics of students' conflict behavior situation.....	252
I.A.Imomov	
Analysis of pedagogical diagnosis of students' conflicts arising in the process of higher education on the basis of modern approaches	256
L.M.Sokolova	
Artisans of Fergana valley in the post-industrial world.....	261
S.U.Boyburiyeva	
Problems of speech etiquette formation in preschool children.....	268
Sh.Kh.Khankeldiyev, D.K.Karimov	
Study of cumulative effectiveness of the technique of motor and technical readiness of young acrobats	272

ECONOMY

Kh.Kh.Bozarov	
Characteristics of factors affecting development of small business and private entrepreneurship	277

FILOSOFIY, POLETIKA

Z.A.Boboyeva	
The type of art and literature is an important factor of continuous spiritual education.....	283
I.A.Khujakhonov	
The role of smi and the process of legal propaganda.....	288
U.M.Mamajonov	
Important conditions for the development of students' musical ability in music culture classes	293
M.B.Yuldasheva	
Proposal of teaching language biology students through professionally-oriented approach	298
B.M.Qandov	
Global environmental problems: changes in the system of personal worldview and national values.....	302
O.T.Berkinov	
Unique threats existing in cyber space.....	308
I.Ismoilov¹	
Socio-philosophical aspects of some foreign countries' experience on criminal punishment.....	311

A.A.Sayitkhonov	
National values - the ideological basis of spiritual education	316
Z.O.Muminova	
The influence of the style of thinking and the ideological system of the society on the social development	320
A.A.Isomiddinov	
Socio-cultural factors of increasing the intellectual competence of youth	324
Kh.Sh.Nomozov	
Internet space essence, genesis and modern composition	328
U.R.Sobirova	
The importance of the philosophy of law in the development of society	332
A.Ch.Abdiyev, B.I.Kholiyorova	
Position and opportunities of Uzbekistan in the field of pilgrimage tourism.....	335
I.Rizayev	
Synergetics: problems and opportunities in the research of social systems	339
R.Mardonov	
Intercultural dialogue based on the mutual influence of eastern and western philosophies of education	346
N.Kh.Khakimov, B.A.Nabiyev	
Ecological challenges of the contemporary world and the Problem of transboundary water use in central asia.....	350
Kh.Samatov	
Separation of members of the tarikat from society in sufism (a socio-philosophical analysis)	358
H.Muhamadiyev	
Virtuality as a new philosophical category	365
D.B.Sharipov	
Innovative factors of ensuring peace.....	370
Kh.R.Kholidaxon	
Philosophical analysis of the concept of the divine love in the views of Khoja Ahror Vali.....	374

POLITICS

A.Z.Ismayilov	
Ideas about legal statehood in the system of legal consciousness	378
J.Sultonov	
Analyzing the solution of the border problems of Central Asia using the theory of constructivism	384

HISTORY

B.A.Usmonov, D.A.Madalimov	
William Davy and Joseph White's interpretation of Timur's life and personal qualities	392
M.Sh.Muzaffarjon	
History of the emergence of tourism in Uzbekistan (20-30s of XX century)	397
B.M.Abdullayev	
Place and role of ancient cultures in formation and development urban planning of fergana during bronze and early iron ages	405
N.V.Karimova	
Scientific research on the study of the topography of the ancient city of fergana valley	416
D.M.Turdiyeva	
The origin and development of the science of religion.....	421
A.A.Alokhunov	
About the method of archaeological research	425
A.A.Yuldashev	
History of students from Turkestan who studied in azerbaijan in 20 th of XX century	431

F.E.Atajanova	
Development of the people's education system in Khorazm: problems, tasks and results.....	436
P.P.Norbutayev	
Epic and religion	440
Z.B.Rahmonqulova, S.A.Hamrayev	
Analysis of researches about ambassador Ernazar Maksud oglu	446
J.Sh.Museyibzada	
Shift in Uzbekistan's foreign policy: active engagement in reputation and cooperation building via international organizations.....	553
M.R.Umirzakova	
Issues of taxation in the Turkestan ASSR	460
A.Sharafiddinov	
From the history of the development of the city of Fergana (late 19th century – early 20th century)	464
	LITERARY
N.M.Uluqov, N.Siddiqova	
Application and functions of toponyms in poetic speech.....	470
M.M.Rakhmatova	
Analysis of expression of implicature through figurative devices in American literature.....	475
Sh.B.Khujayeva	
The relationship between the rhyme level and the poetics of the work in "Nazm ul-javahir" by Alisher Navai	479
R.R.Mamatov	
Artistic features of the works of Herta Muller	483
D.M.Uralova	
The role of visual expression and tools in the stories of Ulugbek Hamdam	486
N.A.Saidova	
Traditions of children's fantasy in "The chronicles of narnia" by c. Lewis.....	489
K.U.Kubayev	
Historical truth and artistic interpretation	493
U.Q.Muminova	
The relation of the turkish words in "Mahbub ul-qulub" to the current uzbeki literary language	497
M.Q.Narziqulov	
Pure approaches to ghazal poets of today tajik speaking poets	502
M.Abdullayeva	
Linguocultural analysis and review of the work of the poet hayrati "Sayokhatname"	512
N.Y.Kholmatova	
Important characteristics of artistic publicity	515
Sh.B.Khujayeva	
The relationship between the rhyme level and the poetics of the work in "Nazm ul-javahir" by Alisher Navai.....	520
Y.I.Nishanov	
Original features of the parable (story) genre	524
Sh.K.Khashimova	
Some reflections on the work of timur pulatov.....	527
Q.Sh.Kakharov, S.Mustafojeva	
Forms of address «you/you» in uzbek and german.....	531
B.I.Dekhqonov	
Communicative faktors of architectural and construction terms in the educational process.....	535
N.A.Rasulova	
The implementation of functional approach in linguistics.....	539

M.A.Khusenov, Sh.A.Zoitova	
Common mistakes made when learning a foreign language (on the example of the korean language)	544
G.Khonkeldiyeva	
Description of the category of case in russian and its problems	547
Kh.Abdurahmonov	
The study of abstract nouns and their significance in the history of uzbek linguistics	550
N.Y.Ortiqova	
Poetics of contradictory means in the uzbek language.....	554
M.M.Abdulkhayeva	
The study of synonymy in linguistics and the views of scientists on its types	560
N.T.Mutodov	
Words and grammar categories borrowed from persian into uzbek language	564
Q.Sh.Kakharov, M.Y.Abdurazzakova	
Importance of non-verbal communication in interpersonal communication.....	571
M.V.Nasridinov	
Linguopragmatic characteristics of the imperative speech act.....	574
G.Yusupova	
Expression of gender in german and uzbek phraseology	578
M.B.Yuldasheva	
Exploration of natural science students' perception of their english language learning needs	584
Sh.Dadabayeva	
Comparative compound sentences without conjunction in the classification of composite sentences	587
G.R.Mamadalieva	
Nominative field of the concept "foot/oyoq" in english and uzbek	591
Z.M.Abdullaev	
Original turkic anthroponyms and their historical and etymological formation.....	599
Kh.Abdurahmonov	
The study of abstract nouns and their significance in the history of uzbek linguistics	603
M.R.Otaboyeva	
Similarity and differences aspects of graduonimic series formed by semantic categories of verbs in uzbek and english languages	607
Z.Q.Jurayeva	
Aspects of language learning	610
D.R.Akhmadaliev	
Using gamification in english lessons.....	614
D.U.Yusupova	
About models of foreign language teaching	619

LINGUISTICS

S.G.Shomurodova	
Poetic interpretation of clothes related to marriage customs in wedding songs	623
S.O.Samiyeva	
Phraseological euphemisms in tadjik language.....	628
M.M.Abdulkhayeva	
The study of synonymy in linguistics and the views of scientists on its types	632
D.L.Homitov	
Comparative phonological analysis of short vowels in classical persian and modern tajik	636
Z.V.Alimova	
About lexico-semantic characteristics of some persian compound words in "Saddi Iskandari" by Alisher Navoi	643

Z.S.Tashtemirova, M.S.Kushmatova	
Phraseological equivalents for people's appearance in the russian and english languages	648
M.N.Tillokhojayeva	
Cognitive competence and its place in the teaching of the tajik language	653
D.Z.Mukumova	
Ismat Bukhari's impression from the gazels of Sheikh Kamala Khujandi.....	658
S.M.Saidova	
Teaching russian oral and written language in national groups of higher educational institutions of Uzbekistan	662
N.X.Toshnazarova	
Proverbs and sayings in chinese.....	666
M.M.Gazieva	
In the texts of the journalistic style, the phenomenon of subtext.....	669

“FarDU. ILMIY XABARLAR - НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ”
JURNALIDA CHOP ETILADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN
T A L A B L A R:

1. Jurnal tahririyatiga taqdim etilayotgan maqolaga 1) muallif(lar) ishlayotgan muassasa rahbariyatining yo‘llanma xati; 2) ekspert hay‘ati dalolatnomasi - 2 nusxada; 3) maqola yozilgan ilmiy yo‘nalish bo‘yicha tahrir hay‘atiga kiritilgan fan doktori hamda filolog mutaxassis imzolagan (imzo tegishli tartibda tasdiqlangan bo‘lishi lozim) taqriz-tavsiya ilova qilinadi.
2. Maqolalar o‘zbek, rus yoki ingliz tillarida IMRAD talablari asosida yozilgan bo‘lishi lozim.
3. Maqola qaysi tilda yozilishidan qat‘iy nazar unga uch til – o‘zbek, rus va ingliz tillarida annotatsiya 150-200 so‘z, tayanch so‘z va iboralar (kalit so‘zlar) va UDK raqami ilova qilinadi.
4. Maqola jurnal tahririyatiga “Microsoft Word” dasturida (“Times New Roman” 14 o‘lchamli shrift, satrlar orasi bir yarim intervalda) terilgan holda ikki nusxada, elektron varianti bilan topshiriladi.
5. Maqolaning umumiy hajmi (rasm, jadval va diagrammalar bilan birgalikda) 8-10 sahifadan, qisqa xabarlarining hajmi 4-5 sahifadan oshmasligi talab etiladi. Maqolaning bir nusxasi muallif(lar) tomonidan imzolanadi.
6. Muallifning familiyasi, ism-sharifi, ish joyi, lavozimi, manzili (uy va xizmat telefon raqamlari, elektron pochta) ko‘rsatiladi.
7. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
8. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko‘rsatiladi.
9. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e‘tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
10. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.
11. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

**ТРЕБОВАНИЯ,
ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ К СТАТЬЯМ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ В ЖУРНАЛЕ “ФарДУ. ИЛМИЙ
ХАБАРЛАР - НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ”:**

1. К статье, представляемой в редакцию журнала, следует приложить: 1) письмо-поручительство руководства учреждения, в котором работае(ю)т автор(ы); 2) акт экспертной коллегии - в 2-х экземплярах; 3) рецензию-рекомендацию, подписанную доктором наук, включенным в состав редакционной коллегии по научному направлению написанной статьи, а также специалистом-филологом (подписи должны быть утверждены в соответствующем порядке).

2. Статьи должны быть написаны на узбекском, русском или английском языке в соответствии с требованиями IMRAD.

3. Независимо от языка, на котором написана статья, она сопровождается аннотацией на 150 языках – узбекском, русском и английском, 150-200 слов, ключевых слов и словосочетаний (ключевых слов) и номером УДК.

4. Статью, набранную по программе “Microsoft Word” (“Times New Roman”, шрифт 14 с интервалом 1,5 между строками), надлежит представить в редакцию журнала в двух экземплярах: в виде печатного текста, а электронный вариант - на флеш.

5. Общий объем статьи (вместе с рисунками, таблицами и диаграммами) не должен превышать 8-10 страниц, а объем кратких сообщений – 4-5 страниц. Один экземпляр статьи подписывается автором (авторами).

6. Обязательно следует указать фамилию, имя, отчество автора (авторов), место работы, должность, адрес (номера домашнего и служебного телефонов, мобильного телефона, электронную почту).

7. Рисунки, таблицы, диаграммы, схемы, чертежи, графики должны иметь четкое изображение с полным толкованием сокращений. Формулы в текст должны быть введены с использованием специальных компьютерных программ.

8. Ссылка либо использованная литература указывается не внизу строки в виде примечания, а в конце статьи, в общем списке в порядке последовательности указания в основном тексте. Порядковый номер и страница произведения в списке, из которого приведена цитата, указываются в квадратных скобках после выдержки из текста. При этом имена и фамилии авторов изданий – книги, сборника, монографии, а также наименование источника, индекс издания (город, издательство, год издания) указываются полностью. Следует указать имена и фамилии авторов журнальных статей и других периодических изданий, название статьи, журнала, год выпуска и номер журнала, номер страницы.

9. Представленные статьи передаются редакцией журнала на рецензию. После рецензии статья может быть возвращена автору (авторам) на переработку с учетом вопросов и замечаний. Экземпляры статьи возвращению не подлежат.

10. Статья, получившая положительную рецензию, считается принятой редакцией. Редакция журнала вправе сократить текст статьи и внести в нее редакторскую правку.

11. Статьи, не отвечающие перечисленным выше требованиям, редакцией не принимаются и не рассматриваются.

REQUIREMENTS FOR ARTICLE SUBMISSION TO "FSU. SCIENTIFIC REPORT - NAUCHNY VERSTNIC.FerGU":

1. A letter from the management of the institution in which the author (s) is working; 2) Act of Expert Panel - 2 copies; 3) a written recommendation signed by the doctor of science and a specialist in philology (the signature must be properly duly included) in the editorial board of the scientific direction in which the article is written.

2. Articles must be written in Uzbek, Russian or English in accordance with IMRAD requirements.

3. Irrespective of the language in which the article is written, it is accompanied by an Abstract in 3 languages - Uzbek, Russian and English 150-200 words, keywords and phrases (keywords) and UDC number. The article should be submitted to the journal's editorial office in duplicate in electronic format (flash) in Microsoft Word (Times New Roman 14-dimensional, interval between lines).

4. The total size of the article (including images, tables and charts) should not exceed 8-10 pages, the amount of short messages should not exceed 4-5 pages. One copy of the article is signed by the author (s).

5. The author's name, surname, place of work, position, address (home and office phone numbers, e-mail) are indicated.

1. If the article includes drawings, tables, diagrams, schemes, diagrams, various graphic symbols, they should be clearly and clearly illustrated, and full abstracts should be provided. Formulas should be included in the text in specific computer programs.

2. References quoted or used are shown in the general list at the end of the article, rather than in the form of sub-footnotes. Following the copy of the text, the order number and page of the work cited are given in square brackets. The authors' names for books, collections, monographs, full name of the source, index of publication (city, year of publication and publication) are indicated here. For journal articles and other periodicals the names of authors, article title, journal name, year and number, page number are specified.

3. Articles submitted to the editors are reviewed by the editorial board. The article will be returned to the reviewer, if necessary, to the author for further processing on all questions and objections. Copies of the articles will not be returned.

4. The article received a positive review. Editorial board has the right to shorten the text of the article and make editorial changes.

5. Articles that do not meet the above requirements will not be accepted by the editorial board.